ють також функцію органів нюху. До складу С. о. комах входять хітинові волоски на ротових придатках, стінках рота і стравоходу. У кісткових риб С. о. містяться гол. чин. в ротовій порожнині і стравоході, на губах, зябрах, плавцях, але можуть розміщуватись по всій поверхні тіла; у дводишних риб і земноводних — в ротовій і носовій порожнинах, а у плазунів, птахів, ссавців і людини — на сосочках язика і почасти на м'якому піднебінні, глотці, надгортаннику. У людини і більшості хребетних тварин смакові клітини формують особливі, т. з. смакові, цибулини. Клітини С. о. видовжені; одним кінцем виступають над слизовою оболонкою, другим — занурені в неї, де обплетені смаковими нервами (розгалуження язиково-глоткового нерва і барабанної струни). Смакові цибулини зустрічаються у вигляді окремих включень в *епітелії* слизової оболонки. На язику вони входять до складу сосочків, які мають валикоподібну, листочкоподібну або грибоподібну форми. Див. *Смак*.

СМА́ЛЕЦЬ — високоцінний харч. продукт, що його виготовляють з перетопленого внутр. *сала* свиней. Перед топленням відокремлений жир промивають, а потім кладуть у лійку спец. відцентрової машини, де він подрібнюється ножами і нагрівається парою до т-ри 85—90°. Одержана жирова маса надходить у *сепаратор* для відокремлення білків і води від жиру. Очищений прозорий С. охолоджують і розливають в різну тару (дерев'яні бочки тощо). На м'ясокомбінатах діють безперервні потокові лінії, що дає змогу одержувати С. за 6—16 хв. Зберігати С. слід ізольовано від ін. продуктів, тому що він поглинає і утримує пахучі речовини. *В. М. Хрящевський.*

СМА́ЛЬТА (нім. Smalte, від італ. smalto — *емаль*) — кольорове непрозоре (заглушене) *скло* у вигляді невеликих кубиків або пластинок, застосовуване для виготовлення *мозаїк*. Розрізняють т. з. прозору С. (з скляної маси, в яку додано вогнетривкі барвники) і глуху, або опалову (з скляної маси, заглушеної окислами сурми, олова, миш'яку, сполуками фтору або фосфору). Є також срібна і золота С., одержувана спресовуванням у гарячому стані двох шарів скла з кольоровою *фольгою* між ними. С. стійка до атм. діяння, століттями не втрачає свого вигляду і свіжості кольорів. Її виготовляли ще в Старод. Єгипті, Римі, Греції (нею доповнювали кам'яні мозаїки), Візантії, Київ. Русі (напр., смальтові мозаїки Софійського собору у Києві), Італії. Див. вклейку до ст. *Мозаїка*, т. 7, с. 48—49.

СМАРА́ГД — те саме, що й *ізумруд*.

СМАРИ́ДА (Spicara) — рід *кісткових риб* род. смаридових. Тіло (довж. до 18—23 см) видовжене, сплющене з боків, вкрите ктеноїдною *лускою*. Забарвлення самок сіре, самці в період нересту мають блакитні плями і смуги на тілі та на спинному і підхвостовому плавцях. С.— морська прибережна риба, інколи заходить в гирла річок. Тримається зграями. Живиться безхребетними, частково водоростями. Статевої зрілості досягає на 2-му році життя. С. властивий *гермафродитизм*. Нерест в травні — липні. Плодючість 8—74 тис. ікринок. 4 види, поширені у сх. частині Атлантичного ок.; в СРСР, у т. ч. в УРСР,— 2 види, один з яких представлений підвидом С. стрілоподібна чорноморська (S. flexuosa pontica). Промисл. значення невелике. *А. Я. Щербуха.*

СМЕКА́ЛІН Василь Григорович [8 (21).II 1901, м. Вознесенськ, тепер Микол. обл.— 8.II 1940, Львів] — укр. рад. композитор, диригент і педагог. Член Комуністичної партії з 1925. В 1930 закінчив Київ. муз.-драм. інститут ім. М. В. Лисенка (1930—34 — його викладач). В 1929—37 — диригент Київ. театру опери та балету. З 1939 працював в Ансамблі пісні і танцю УРСР, керував військ. ансамблями. Автор «Урочистого маршу» (1930), рондо, а також обробок укр. нар. пісень.

СМЕ́РДИ — селяни на Русі в 11—13 ст., основні виробники давньоруського суспільства. Писемні джерела, зокрема «*Руська правда*», і матеріали розкопок давньорус. селищ свідчать про майнове і соціальне становище С. Вони мали власні засоби виробництва і вели своє г-во, осн. галуззю якого було землеробство. Спочатку С. були вільними общинниками. Община, в яку вони об'єднувалися за тер. принципом, називалася *верв*. З розвитком феодалізму общинна земля потрапляла у власність феодалів, а С. ставали феодально залежними. Залежні С. відбували повинності на користь феодала, сплачуючи йому *данину* чи *оброк* (натуральна рента) або працюючи в його г-ві на *панщині* (відробіткова рента), і підлягали юрисдикції свого пана. Вільні С., які зберігали незалежність, сплачували данину князеві і підлягали його юрисдикції. С. чинили опір посиленню класового гноблення. Одне з найбільших повстань С. сталося в 20-х рр. 11 ст. в Суздальській землі. С. також брали участь у повстаннях міськ. населення, що вибухали в Києві, Владимирі, Новгороді та ін. містах. Починаючи з 14 ст. термін «смерди» поступово зникав; з'явилися ін. назви селян — *сироти*, «люди», «християни» (звідси — «крестьяне»). Пізніше представники пануючого класу зневажливо називали С. людей «низького» походження.

СМЕРЕ́КА Антоніна Михайлівна [справж. прізв.— Баглій; 2 (14).III 1892, Київ — 29.VI 1981, Харків] — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1945). В 1922 закінчила муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка (Київ). Грала в «*Молодому театрі*» (1916—19; була одним із його засновників), в Першому театрі Укр. Рад. республіки ім. Шевченка (1919—20), «*Кийдрамте*» (1920—21), «*Березілі*» (1922—51; з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка). Серед ролей — Зачепиха («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Палажка («Талан» Старицького), Крістабель («У пущі» Лесі Українки), Марія Тарасівна («Платон Кречет» Корнійчука), Агафія Тихонівна («Одруження» М. Гоголя), фру Лінде («Нора» Ібсена), Голда («Тев'є-молочник» за Шолом-Алейхемом) та ін.

Літ.: Гельфандбейн Г. А. М. Смерека. Х., 1947. *Р. О. Черкашин.*

СМЕРЕ́КА — 1) Вживана в українській літературі назва хвойного дерева з роду Abies (див. *Ялиця*). 2) Народна назва хвойного дерева з роду Picea (див. *Ялина*).

СМЕРЕ́ЧНИК, щур (Pinicola) — рід птахів род. *в'юркових*. Єдиний вид — смеречник (P. enucleator), довж. тіла 18,7—23,2 см, маса 21—62 г. Оперення м'яке, густе і довге, у самця червоно-малинове з сірувато-рожевим відтінком, у самки — сірувато-оливкове. Тримається в кронах дерев зграйками по 5—15 птахів. Живиться насінням хвойних та листяних дерев, а також ягодами. Гнізда мостить на деревах; кладка з 3—5 яєць в травні — червні; насиджує самка протягом 2 тижнів. Поширений на Пн. тайгової зони та гірських лісах Євразії, Пн. Америки. В УРСР рідкісний залітний птах, зустрічається в окремі роки у хвойних лісах Полісся і Карпат.

СМЕ́РТНА КА́РА — найсуворіша міра кримінального *покарання*. В СРСР — найвища, виняткова міра покарання, що має обмежене й тимчасове застосування. Рад. л-ва не раз відмовлялася від застосування С. к., зокрема 1920, 1947. Однак підривна діяльність імперіалістичних розвідок, а також необхідність посилення охорони життя громадян тощо змусили відновити С. к. Відповідно до ст. 22 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 24 КК УРСР) С. к.— розстріл — застосовується за окремі *державні злочини;* умисне *вбивство* при обтяжливих обставинах, а також в окремих спеціально передбачених законодавством СРСР випадках (напр., за одержання хабара при особливо обтяжливих обставинах, за *угон повітряного судна*, пов'язаний з загибеллю людей). Не можуть бути засуджені особи, які не досягли 18-річного віку на час вчинення ними *злочину*, жінки, що були в стані *вагітності* під час вчинення злочину, на момент винесення *вироку*.

Літ.: Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М., 1973; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978.

П. С. Матишевський.

СМЕ́РТНІСТЬ — один з основних показників *демографічної статистики*; вимірюється відношенням числа померлих за певний відрізок часу до певної сукупності людей (до кількості жителів країни, населеного пункту тощо). Розрізняють заг. та спец. показники С. Перший з них обчислюється за кількістю померлих протягом року на 1 тис. жителів, другий — кількістю померлих певного віку і статі на 1 тис. жителів таких же віку і статі. Важливим показником сан. стану, заг. культури населення і ефективності заходів щодо *охорони здоров'я* жінок і дітей є рівень *дитячої смертності*. С.. *захворюваність* і фізичний

А. М. Смерека.

А. М. Смерека в ролі мадам Гранде («Євгенія Гранде» О. Бальзака).

Смеречник.

Смерч, який спостерігався в затоці Тампа. Флоріда.

Л. С. Смерчинський. На завдання. В тилу ворога. Гіпс. 1964.

Смикавець довгий. Верхня частина рослини.

розвиток характеризують загальний стан здоров'я населення. В СРСР показник С. зменшився з 29,1 (1913) до 10,3‰ (1980), дитячої С.—майже в 10 разів. У більшості економічно розвинутих країн протягом останніх 30 років спостерігається відносна стабілізація показника С. (8—11‰), що пояснюється зменшенням рівня *народжуваності* і постарінням населення. В цих країнах показник С. в 1,5—2 рази нижчий, ніж в економічно відсталих країнах. У 1978 він становив: у НРБ — 10,5; у ЧССР — 11,5; у ПНР — 9,3; в УНР — 13,1; у НДР — 13,9; в Югославії — 8,7; у 1977 — в Австрії — 12,5; у Франції — 10,1; у ФРН — 11,8; в Англії — 11,7. С. безпосередньо зв'язана з хворобами. На початку 20 ст. С. від *інфекційних хвороб* становила 60% загальної С., за останні десятиріччя в економічно розвинутих країнах 70—80% С. припадає на серцево-судинні захворювання, злоякісні новоутворення і травми. Проблемам профілактики і лікування цих захворювань в СРСР приділяється особлива увага. *Л. Й. Бугай.*

СМЕРТЬ — необоротне припинення життєдіяльності організму, неминуча кінцева стадія індивідуального існування будь-якої живої системи від *найпростіших* до багатоклітинних високоорганізованих істот — тварин і людини. Діалектичне вчення про життя і С. виходить з уявлення про їхню єдність та розглядає їх як боротьбу протилежностей: «...Жити значить умирати» (Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1980, с. 258). «Сама смерть криється вже в живому, і властиву їй форму слід було б через це розглядати — так само, як і дану форму життя, — в її специфічній особливості» (Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 24—25).

С. еволюціонує (див. *Еволюція* в біології), як і всі ін. життєві процеси і форми. У найпростіших після багаторазового *поділу* одна з клітин, що є материнською, зазнає *старіння* і вмирає. У багатоклітинних С. настає внаслідок прогресування декомпенсації процесів *обміну речовин,* що почалася в старості, порушення взаємоузгодженості процесів *асиміляції* і *дисиміляції* і повного припинення взаємозв'язків між організмом і зовн. середовищем. Припинення процесів життєдіяльності і порушення структури в різних тканинах і органах багатоклітинного організму відбуваються неодночасно. Першими гинуть клітини центр. *нервової системи.* Деякі органи і тканини, ізольовані з померлого організму, зберігають здатність до функціонування, і їх використовують для пересаджування (*трансплантації*) живим організмам. С. буває природною (фізіологічною), насильною і від хвороб. Залежно від розвитку оборотних і необоротних змін в структурах клітин і тканин розрізняють С. клінічну і біологічну. К л і н і ч н а С. настає після термінальних станів (*шоку, колапсу, агонії*) внаслідок *гіпоксії,* що спричинюється припиненням кровообігу і відсутністю регуляції з боку центр. нервової системи. Ці процеси протягом перших 2—6 хв (після чого настає біол. С.) в разі застосування комплексу реанімаційних заходів (див. *Реанімація*) є оборотними. З настанням б і о л о г і ч н о ї С. організм перетворюється на труп, і починається швидке руйнування структур тканин під дією ферментативного *автолізу* організму, а також *бактерій,* розщеплення складних органічних і неорганічних сполук на простіші і розсіювання їх у зовн. середовищі. Біол. С. супроводиться рядом ознак і посмертними змінами: охолодження трупа внаслідок припинення вироблення в тілі тепла; трупне заклякання, зумовлене зникненням з м'язів аденозинтрифосфорної к-ти, накопиченням в них молочної к-ти і *денатурацією білків*; трупне висихання внаслідок випаровування вологи з поверхні тіла; трупні плями, що утворюються внаслідок стікання крові у вени нижчележачих частин тіла (трупні гіпостази) і просочування тканин дифундуючою з судин гемолізованою кров'ю.

О. П. Кисельова.

СМЕРТЬ І БЕЗСМЕ́РТЯ — моменти конечності і безконечності людського буття (див. *Конечне і безконечне*). У біол. розумінні *смерть* — необоротне припинення життєдіяльності організму. На відміну від усіх ін. живих істот, людина усвідомлює свою смертність, тому намагається осмислити смерть як завершальний момент життя. Діалектико-матеріалістичне вчення про життя і смерть виходить з уявлення про їхню єдність як діалектичних протилежностей. Смерть — неминучий кінець життя кожного організму. Конечність індивіда розглядається як діалектичний момент існування людства, яке в своєму висхідному розвитку йде до дедалі досконаліших сусп. форм ствердження сутнісних сил людини. Оскільки марксизм вбачає істинність індивідуального буття в бутті роду, людського суспільства, трагізм смерті знімається саме тим, що індивід як носій загального лишається жити в людському роді. Людина і після смерті живе в наслідках своєї творчості — в цьому її справжнє безсмертя.

«СМЕ́РТЬ НІМЕ́ЦЬКИМ ОКУПА́НТАМ» — підпільна парт. орг-ція, що діяла в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Виникла в грудні 1941 — січні 1942. Наприкінці червня 1942 було створено бюро орг-ції з 5 чол. на чолі з Г. С. Кочубеєм. В орг-ції налічувалося 121 чол., об'єднаних у підпільні групи, частина яких діяла на тер. Черніг. області. Орг-ція, крім агітмасової роботи серед населення Києва, Ніжина, Броварів, Конотопа та ін. населених пунктів, здійснювала диверсійні акти, гол. чин. на залізниці. Члени підпільної орг-ції створили друкарню, де друкували листівки зі зведеннями Радінформбюро, що розповсюджувалися серед населення Києва, Бахмача, Прилук, Макарова, Фастова та ін. міст. Орг-ція надавала допомогу партизан. загонам людьми, зброєю, боєприпасами, медикаментами. 5.I 1943 орг-ція зазнала великих втрат, в перестрілці з карателями загинуло 10 активістів. У травні керівне ядро підпільної орг-ції на чолі з Г. С. Кочубеєм перейшло в партизан. з'єднання «*За Батьківщину*», звідки здійснювалося керівництво підпільними групами. Решта підпільників залишилася в Києві й продовжувала боротьбу до визволення міста рад. військами.

О. С. Кременчуцька.

СМЕРЧ — сильний повітряний вихор з вертикальною віссю обертання, який виникає у грозовій хмарі й поширюється до земної поверхні. Має вигляд стовпа з лійкоподібними розширеннями зверху і знизу. Діаметр С. від кількох десятків до кількох сотень метрів. Швидкість обертання повітря у С. (найчастіше проти стрілки годинника) 50—100 м/с; швидкість переміщення —30—40 км/год. Виникають С. найчастіше влітку при порушенні вертикальної рівноваги атмосфери над перегрітою земною поверхнею перед холодним фронтом. Супроводжуються С. грозою і дощем; мають велику руйнівну силу. Над суходолом С. наз. тромбом, у Пн. Америці — *торнадо.*

В. І. Ромушкевич.

СМЕРЧИ́НСЬКИЙ Леонід Семенович (3.VI 1917, ст. Магдагачі, тепер смт Магдагачинського р-ну Амур. обл.— 14.VI 1980, Сімферополь) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1977). Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1950 закінчив Інститут живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді, де навчався у О. *Матвєєва.* Твори: «Герой Радянського Союзу М. Д. Фільченко» (1951), «Атака Першої Кінної армії» (1957), портрет двічі Героя Соціалістичної Праці М. Князєвої (1961), пам'ятник піонеру-герою Володі Дубиніну в Керчі (1964), «На безіменній висоті» (1967), «Через Сиваш» (1967—68), меморіальний комплекс «Героям штурму Перекопу» в смт Армянську Крим. обл. (1970), «Прапор врятовано» (1972), «Захисники Севастополя» (1974).

СМЕ́ТАНА (Smetana) Бедржіх (2.III 1824, Літомишль — 12.V 1884, Прага) — чес. композитор, піаніст, диригент і муз.-громадський діяч, основоположник чес. класичної музики. Музичну освіту здобув у відомого чес. педагога Й. Прокша. Ранні хорові та інструм. твори С. написав під впливом революц. подій 1848 («Пісня свободи» — для хору). В 1849 — 56 керував заснованою ним у Празі муз. школою. У 1856—61 жив у Швеції. Повернувшись до Праги, очолив рух за розвиток чес. нац. музики, виступав як диригент, піаніст, педагог, організатор громадських та музично-освітніх закладів. З 1863 — керівник чоловічого хору «Глагол Празький» та голова муз. секції мистецького клубу «Умелецька бесіда», з 1866 — диригент оперного театру в Празі. Втративши 1874 слух, С. продовжував творити, живучи в с. Якбеніце. Твори: 9 опер, серед них героїко-патріотична «Бранденбуржці в Чехії» (1863), трагічна «Далібор» (1867), епічна «Лібуше»

(1872), комічна «Продана наречена» (1866, вперше поставлена в Росії 1871), які заклали осн. жанри чес. опери; цикл з 6 симфонічних поем («Моя батьківщина», 1874—79), 2 струнні квартети, фортепіанні п'єси, хори, пісні. С. був активним популяризатором творів рос. композиторів М. Глинки й О. Даргомижського. Його іменем названо концертний зал і будинок музики у Празі, тут є музей С. (філіали в Літомишлі і Якбеніце). На Україні «Продана наречена» вперше була поставлена у *Театрі Миколи Садовського* в Києві 1909, вона — постійно в репертуарі укр. рад. оперних театрів.

Літ.: Мартынов И. Бедржих Сметана. М., 1963; Гулинская З. Бедржих Сметана. М., 1968. *В. Д. Кирейко.*

СМЕТА́НА — кисломолочний харчовий продукт, що його виготовляють з *вершків* шляхом сквашування з наступним дозріванням. Молочні заводи і колгоспні *молочарні* виробляють С. 10, 20, 25, 30, 36 і 40%-ної жирності. Заквашені молочнокислими бактеріями вершки добре перемішують, розливають в бочки, охолоджують в холодильних камерах до 5—8° і лишають дозрівати на 12—48 год. Під час дозрівання жир у жирових кульках твердне, а білки набухають, внаслідок чого С. стає густою. Сквашування вершків закінчують, якщо їх кислотність (за Тернером) дорівнює в теплу пору 75—80°, в холодну — 80—85°. С., крім жиру, містить білки, молочний цукор, органіч. кислоти і мінеральні солі. Калорійність С. залежить від жирності (напр., в 100 г С. 30%-ної жирності міститься 2940 кал). Зберігають С. у дерев'яних діжках місткістю до 100 кг. Продають С. розливну або розфасовану в скляні чи провощені паперові баночки. Згущену С. (жирністю 40%) виготовляють у брикетах вагою по 100 г, загорнутих в пергамент чи фольгу. В домашніх умовах С. виготовляють самосквашуванням вершків.

В. Ю. Міцик.

СМЕЛЯКО́В Ярослав Васильович [26.XII 1912 (8.I 1913), Луцьк — 27.XI 1972, Москва] — рос. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1931. Збірки «Щастя» (1934), «Кремлівські ялинки» (1948), «Розмова про головне» (1959), поема «Сувора любов» (1956) — про робітничу молодь 20-х рр., романтику ударної праці. Автор збірок «Хороша дівчинка Ліда» (1963), «День Росії» (1967, Держ. премія СРСР, 1967), «Грудень» (1970), «Моє покоління» (1973, посм.), «Служба часу» (1975, посм.), в яких звучать тема спадкоємності поколінь, комсомольських традицій, філософ. роздуми. Писав п'єси, літ.-критичні статті, спогади про письменників-сучасників. Перекладав твори М. Рильського, А. Малишка, П. Воронька. Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани» і медалями. Премія Ленінського комсомолу, 1968.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1977—78; Стихотворения и поэмы. Л., 1979. *І. Д. Бажинов.*

СМИ́ГА — селище міського типу Дубнівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,7 тис. ж. (1982). У селищі — деревообр. комбінат, торфопідприємство, лісництво. Середня школа, філіал Дубнівської муз. школи, лікарня, Будинок культури, б-ка. Засн. в 60-х рр. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1981.

СМИ́КАВЕЦЬ (Cyperus) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин родини *осокових*. Стебла тригранні, у багатьох видів високі. Листки лінійні. Квітки двостатеві, без оцвітини, в багатоквіткових дворядних сплюснутих колосах, зібраних в зонтиковидні суцвіття, біля основи яких є обгортка з довгих листків. Плід горішковидний. Бл. 280 (за ін. джерелами, 500) видів, поширений переважно в тропіч. і субтропіч. країнах. В СРСР — 14 видів, в т. ч. в УРСР — 6; ростуть по вологих місцях, берегах водойм, у плавнях, в мілкій воді. Деякі види — бур'яни в посівах рису і бавовнику. До роду С. належить цінна рослина *чуфа*, а також *папірус*.

СМИ́РНЕНСЬКИЙ Христо (справж. ім'я та прізв.— Христо Димитров Ізмирлієв; 30.IX 1898, м. Кукуш — 18.VI 1923, Софія) — болг. поет. Член Болгарської компартії з 1921. Свою громад. і літ. діяльність присвятив боротьбі робітн. класу. У збірках «Хай буде день!» (1922), «Зимові вечори» (1923) показав зубожіння нар. мас у бурж. Болгарії, закликав трудящих до революц. боротьби. Поезія С. пройнята високим громадян. пафосом, партійністю, революц. романтикою. У віршах «Червоні ескадрони», «Три роки», «Північне сяйво» (усі — 1920), «Москва» (1921), «Російський Прометей» (1922), «Радянська Росія» (1923) відобразив велич Великого Жовтня. У віршах «Карл Лібкнехт» (1921), «Смерть Делеклюза» (1922), «Роза Люксембург» (1923) та ін. створив образи революц. борців. У політ. сатирі таврував світову реакцію (вірш «Вашінгтонська конференція», 1921; прозові памфлети «Політична зима», 1921; «Епідемія конференцій», «Карнавальна казка», обидва — 1922).

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1963; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974; Рос. перекл.— Избранное. М., 1954; Избранное. М., 1976.

Літ.: Марков Д. Христо Смирненський. В кн.: Сучасні болгарські письменники. К., 1962; Стефанович В. Н. Христо Смирненский. Биобиблиографический указатель. М., 1953.

О. Д. Кетков.

СМИРНИ́ЦЬКА Надія Симонівна (1852, Київ. губ.— листопад 1889, Кара) — революц. народниця. Н. в сім'ї священика. Учасниця київ. народницьких гуртків 1876—79. Після арешту 1879 відбувала заслання в Сольвичегодську, втекла звідти в березні 1880. Разом з своїм чоловіком І. В. *Калюжним* працювала в народовольських гуртках Москви, на її конспіративній квартирі було влаштовано паспортне бюро «*Народної волі*». Заарештована в березні 1882, за «*процесом 17-ти*» засуджена до 15 років каторги; відбувала її на Карі. На знак протесту проти сваволі й знущань тюремників з політ. в'язнів покінчила життя самогубством (див. *Карійська трагедія 1889*).

СМИРНО́В Адріан Анатолійович [н. 3 (16). XI 1908, Новгород]— укр. рад. фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Член Президії АН УРСР — академік-секретар Відділення фізики (1963—66), віце-президент АН УРСР (1970—74). Закінчив (1932) Ленінгр. ун-т. Працював в Уральському фіз.-тех. ін-ті (1932—39, Свердловськ), Уральському філіалі АН СРСР (1939—49), Ін-ті фізики АН УРСР (1949—50), з 1950 — в Ін-ті металофізики (до 1955 — лабораторія металофізики) АН УРСР. Осн. наук. праці — з теорії недосконалих металічних кристалів і з деяких питань теорії поля. С. розвинув теорію електронного енерг. спектра й електроопору впорядкованих сплавів, фазових перетворень, дифузії в сплавах заміщення і проникнення, розсіяння нейтронів у впорядкованих сплавах. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1978. Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1981.

СМИРНО́В Анатолій Олександрович [24.X (5.XI) 1894, м. Руза, тепер Моск. обл.— 24.V 1980, Москва] — рос. рад. психолог, один із засновників рад. психологічної науки, дійсний член АПН РРФСР (з 1947) і АПН СРСР (з 1966). У 1916 закінчив Моск. ун-т, працював у ряді н.-д. установ, вузів; з 1933 — в Ін-ті психології АПН, 1945—73 — його директор. Був першим президентом (1959—63) Товариства психологів; засновником (1955) і до кінця життя гол. редактором журн. «Вопросы психологии». Досліджував широке коло питань, зокрема психологію пам'яті, психологію професій та історію психології. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями.

Тв.: Психология запоминания. М.—Л., 1948; Проблемы психологии памяти. М., 1966; Развитие и современное состояние психологической науки в СССР. М., 1975. *О. Т. Губко.*

СМИРНО́В Андрій Кирилович [15 (27).VIII 1895, Петербург — 8.X 1941, біля с. Попівки, тепер с. Смирнове Куйбишевського р-ну Запоріз. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант. Член КПРС з 1927. Н. в сім'ї службовця. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В грудні 1940 — червні 1941 — команд. військами Харків. військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни командував 18-ю армією, яка брала участь в оборонних боях на Зх. Україні, в Молдавії, на Дніпрі і в Приазов'ї. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медаллю.

СМИРНО́В Борис Олександрович [13 (26).X 1908, Петербург — 19. XII 1982, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1963). У 1925—29 навчався в Ленінград-

Б. Сметана.

Х. Смирненський.

А. А. Смирнов.

Б. О. Смирнов.

В. І. Смирнов
(математик)

В. І. Смирнов
(геолог)

І. Ф. Смирнов.

Л. В. Смирнов.

ському ін-ті сценічних мистецтв. У 1929—42 — актор Ленінгр. театру-студії (з 1939 — Театр ім. Ленради), 1943—50 — в Ленінгр. театрі комедії, 1950—55 — в Моск. театрі ім. О. Пушкіна, з 1955 — в трупі МХАТу. Серед ролей — Паратов («Безприданниця» О. Островського), Іванов («Іванов» Чехова), Іван Карамазов («Брати Карамазови» за Достоєвським), Гамлет (однойменна трагедія Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами М. Погодіна, М. Шатрова, а також у кінофільмах «Комуніст» (1958), «Особисто знайомий» (1958), «Апасіоната» (1963), «Іменем революції» (1964). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959.

СМИРНО́В Валерій Веніамінович (н. 7.III 1937, м. Таганрог Ростов. обл.) — укр. рад. мікробіолог і вірусолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1974. Закінчив Дніпроп. мед. ін-т (1961). В 1961—74 — науковий співробітник, а з 1963—заст. директора Н.-д. ін-ту епідеміології, мікробіології і гігієни ім. М. Ф. Гамалії М-ва охорони здоров'я УРСР (Дніпропетровськ). В 1974—77 — директор Львів. н.-д. ін-ту епідеміології і мікробіології. З 1977 — директор і зав. відділом антибіотиків Ін-ту мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного АН УРСР. Осн. праці С. присвячені вивченню фундаментальних і прикладних питань вакцино-сироваткової справи та одержанню біологічно активних речовин з рослин і бактерій. Голова Укр. мікробіол. т-ва (з 1978). Відповідальний редактор «Микробиологического журнала» (з 1978). *С. О. Матвєєнко.*

СМИРНО́В Віктор Васильович (н. 12.III 1933, Київ) — рос. та укр. письменник і кінодраматург, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). В 1956 закінчив ф-т журналістики Моск. держ. ун-ту. Автор повістей «Нічний мотоцикліст» (1968), «Назад дороги немає» (1970, у співавт. з І. Болгаріним), «Тривожний місяць вересень» (1971), «Жду і надіюсь» (1980), за якими на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка поставлено однойменні кіно- і телефільми. За сценаріями С. створено фільми: «Дума про Ковпака» (1975—77, кінотрилогія, Золота медаль ім. О. П. Довженка, 1979), «Від Бугу до Вісли» (1980), обидва — кіностудія ім. О. П. Довженка, «Суворі кілометри» (1970), «Приваловські мільйони» (1973), «Гонки без фінішу» (1977). Більшість сценаріїв — у співавт. з І. Болгаріним.

СМИРНО́В Віктор Вікторович (Смирнов-Голованов; н. 6. IV 1934, Москва) — рос. і укр. рад. артист балету і балетмейстер, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1960. У 1953 закінчив Моск. хореографічне уч-ще. В 1953—74— соліст балету Великого театру СРСР. З 1976 — гол. балетмейстер Одес. театру опери та балету. Партії: Вакх («Вальпургієва ніч» в опері «Фауст» Ш. Гуно), Актор («Полум'я Парижа» Б. Асаф'єва) та ін. Вистави: «Осяйність» О. Пахмутової, «11 симфонія» на музику Д. Шостаковича, «Анна Кареніна» та «Горбоконик» Р. Щедріна (всі — разом з Н. Риженко).

СМИРНО́В Володимир Вікторович (20.V 1954, с. Прокуніно Ярославської обл.— 28.VII 1982, Рим, похований у Києві) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту (з 1980), олімпійський чемпіон (1980) з фехтування на рапірі. Чемпіон СРСР (1977—79), переможець Кубка Європи (1980), чемпіон світу (1981—82). Нагороджений орденом Дружби народів.

СМИРНО́В Володимир Іванович [29.V (10.VI) 1887, Петербург — 11.II 1974, Ленінград] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1967). Закінчив (1910) Петерб. ун-т. У 1912—30 був професором Петерб. (Ленінградського) ін-ту інженерів шляхів, з 1915 — професор Петроградського (Ленінградського) ун-ту. В 1929—35 працював у Сейсмологічному та Матем. ін-тах АН СРСР. Праці С. присвячені теорії функцій комплексної змінної, диференціальним рівнянням, матем. фізиці, теорії пружності, аеромеханіці та гідромеханіці. Разом з С. Л. *Соболєвим* С. розробив новий метод розв'язування задач, що стосуються поширення хвиль у пружних середовищах з плоскопаралельними межами. С.— автор п'ятитомного «Курсу вищої математики». Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

СМИРНО́В Володимир Іванович [н. 18 (31). I 1910, Москва] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1962), засл. діяч науки і техніки Кирг. РСР (1970), Герой Соціалістичної Праці (1980). Член КПРС з 1940. Після закінчення Моск. геологорозвідувального ін-ту (1934) працював у Таджицько-Памірській експедиції, у Киргизії, викладав у Моск. геологорозвідувальному ін-ті (з 1946 — професор). У 1946—51 — заст. міністра геології СРСР, 1949—52 — професор Моск. ін-ту кольорових металів і золота та Моск. ун-ту (з 1951, з 1952 — зав. кафедрою). З 1964 — голова Наук. ради з рудоутворення АН СРСР. Віце-президент Міжнар. асоціації по генезису рудних родовищ (1964—72) і Міжнар. союзу геол. наук (1968—76). У 1968—75 — академік-секретар Відділення геології, геофізики і геохімії АН СРСР. Осн. праці — з теорії формування ендогенних рудних родовищ, регіональної і локальної металогенії, питань розробки раціональних методів розшуків і розвідки корисних копалин. Розробив основи теорії формування і кількісної оцінки корисних копалин у надрах Землі, встановив регіональні закономірності утворення і розміщення рудних родовищ на тер. СРСР, дав зведену генетичну класифікацію родовищ корисних копалин. Золота медаль ім. О. П. Карпінського АН СРСР (1976). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1972. *Є. М. Камшиліна.*

СМИРНО́В Іван Федорович [парт. псевд.— Микола Ласточкін; 3 (15). I 1885, Москва — квітень 1919, Одеса] — професіональний революціонер, учасник боротьби за Рад. владу на Україні. Член Комуністичної партії з 1906. За фахом — кравець. У 1906—12 — на підпільній роботі в Москві, Царицині, Самарі, Ростові-на-Дону. З кін. 1912 до 1914 вів революц. роботу в Києві, потім в Одесі, Харкові. Не раз зазнавав арештів. Наприкінці 1914 засланий у Єнісейську губернію. Після Лютневої революції 1917 приїхав у Київ, з травня 1917 — член Київ. Ради робітн. депутатів, пізніше — її виконкому, з серпня 1917 очолював Центр. раду фабзавкомів Києва, брав участь у створенні загонів Червоної гвардії. Активний учасник *Київського жовтневого збройного повстання 1917*, член загальноміського ревкому і страйкового к-ту під час *Київського січневого збройного повстання 1918*. В складі першого Рад. уряду України — член колегії Нар. секретарства праці. В період *австро-німецької окупації України 1918* — учасник Таганрозької парт. наради (квітень 1918), з травня 1918 очолював більшовицьке підпілля в Харкові. В жовтні 1918 відряджений ЦК КП(б)У до Одеси, де очолив більшовицьке підпілля в боротьбі проти інтервенції Антанти на Пд. України. Був головою *Одеського підпільного обласного комітету КП(б)У*, обл. ревкому, Одес. Ради робітн. депутатів. Брав безпосередню участь в організації й роботі *«Іноземної колегії»* при Одеському обласному комітеті КП(б)У. 15.III 1919 заарештований білогвардійською розвідкою і після тортур потоплений на зовн. рейді Одес. порту. Тіло С. було знайдено і перевезено в Київ. Похований у Рад. парку. 3-й Всеукр. з'їзд Рад в березні 1919 заочно обрав С. членом ВУЦВК.

Літ.: Герцман С. М. Іван Федорович Смирнов-Ласточкін. К., 1959.

С. М. Герцман.

СМИРНО́В Ігор Васильович [н. 23.III (5.IV) 1911, с. Шумаково, тепер Велике Шумаково Курського р-ну Курської обл.] — укр. рад. вчений в галузі зоотехнії, доктор біол. наук (з 1965), професор (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1937 закінчив Білоцерківський с.-г. ін-т. Працював у н.-д. установах Асканії-Нової, Харкові, Терезино, з 1967 — професор Укр. с.-г. академії. Автор наук. відкриття властивостей сперміїв зберігати біол. повноцінність після швидкого заморожування, на основі якого розроблено практичні методи тривалого зберігання сперми. Наук. праці з питань штучного осіменіння с.-г. тварин. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *Л. О. Шевченко.*

СМИРНО́В Ілля Корнилович [30.VI (12.VII) 1887, с. Великий Остряков, тепер Кологривського р-ну Костромської обл.— 28.VI 1964, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни, брав участь у боях на Сх. і Пд. фронтах. У 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В

1
2
3

4
5
6

7
8
9

10
11
12

До ст. **Спорт.**

1. Легка атлетика (легкоатлетичний біг з бар'єрами). **2.** Футбол. **3.** Стрільба з лука. **4.** Хокей з шайбою. **5.** Спортивна гімнастика (гімнастичні вправи на колоді). **6.** Хокей на траві. **7.** Гірськолижний спорт. **8.** Велосипедний спорт. **9.** Ковзанярський спорт. **10.** Серфінг. **11.** Синхронне плавання. **12.** Водне поло.

1
2
3

4
5
6

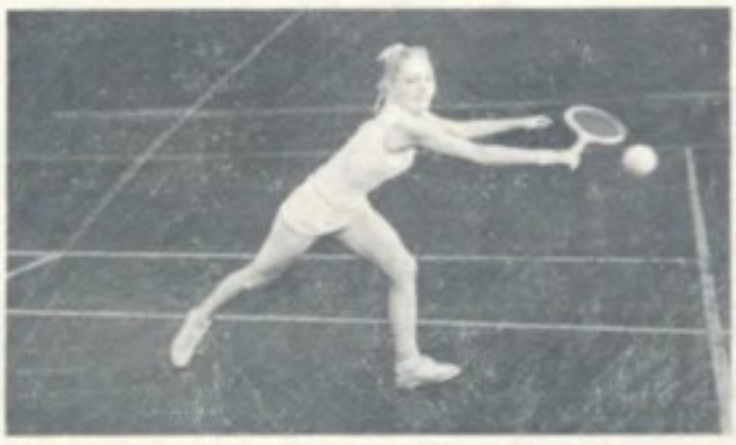

7
8
9

10
11

12
13
14

До ст. **Спорт.**

1. Фехтування. **2.** Парашутний спорт. **3.** Вільна боротьба. **4.** Теніс. **5.** Альпінізм. **6.** Бокс. **7.** Дзю-до. **8.** Водні лижі. **9.** Легка атлетика (стрибки в висоту). **10.** Волейбол. **11.** Фігурне катання. **12.** Мотоспорт (змагання на кросовій трасі). **13.** Баскетбол. **14.** Кінний спорт (долання перешкод).

1938—40 — командуючий військами Харків. військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Пд. фронту, команд. 18-ю, 24-ю арміями на Пд. і 2-му Укр. фронтах, заст. командв. Калінін., Степовим і 2-м Укр. фронтами. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1953 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна,6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СМИРНО́В Костянтин Миколайович [3 (15).X 1899, Москва — 24. IX 1981, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації (1944). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіац. д-зією, корпусом, 12-ю, 2-ю повітр. арміями. Воював на Зх., Пд.-Зх., Пд., Ворон. фронтах. Очолені С. авіац. з'єднання брали участь у визволенні України. Після війни С. командував авіацією повітр.-десантних військ. З 1951 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СМИРНО́В Леонід Васильович [н. 3 (16).IV 1916, м. Кузнецьк, тепер Пензенської обл.] — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї робітника. Закінчив Новочеркаський індустріальний ін-т (1939). Трудову діяльність почав 1930 електромонтером у Ростові-на-Дону. В 1939—61 працював в оборонній пром-сті, зокрема, директором н.-д. ін-ту, з-ду, нач. Гол. управління Держ. к-ту по оборонній техніці. У 1961—63 — заст. голови, голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по оборонній техніці — міністр СРСР. З 1963 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. Член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960.

СМИРНО́В Микола Іванович [н. 22.IX (5.X) 1917, с. Робцово, тепер Парфеньєвського р-ну Костром. обл.] — рад. військ. діяч, адмірал флоту (1973). Член КПРС з 1942. У ВМФ з 1937. Закінчив Вище військ.-мор. училище ім. М. В. Фрунзе (1939). З 1939 служив на Тихоокеанському та Чорноморському флотах. У 1956—57 — команд. підводними силами Чорноморського, 1959—60 — Балтійського флотів. У 1959 закінчив Академію Генштабу. В 1960—64 — нач. штабу — перший заст. команд. Чорноморським флотом. З 1964 — нач. управління — заст. нач. Гол. штабу ВМФ, з 1969 — команд. Тихоокеанським флотом. З 1974 — перший заст. головнокоманд. ВМФ. Кандидат у члени ЦК КПРС (1971—76). Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СМИРНО́В Микола Петрович [8 (21). I 1912, Харків — 4.X 1963, Донецьк] — український радянський актор і режисер, народний арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1948. У 1933 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. З 1933 — актор і режисер (1949—63 — гол. режисер) Донецького укр. муз.-драм. театру (тепер ім. Артема). У 1941—44 працював в Астрахані та Пржевальську. Серед ролей — Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Мурзавецький («Вовки та вівці» О. Островського). Вистави: «Лимерівна» Панаса Мирного, «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Гроза» О. Островського, «Третя патетична» М. Погодіна, «Дванадцята ніч» У. Шекспіра (виконував роль Мальволіо). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

СМИРНО́В Олексій Семенович [н. 25.I (7.II) 1917, с. Пальцево, тепер Рамешковського р-ну Калінін. обл.] — льотчик-винищувач, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1941. В Рад. Армії з 1938. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки, заст. командира, командир ескадрильї на Ленінгр., Волховському, Ворон., Пн.-Зх., Калінін., 1-му та 2-му Прибалтійських фронтах; з січня 1945 — заст. командира гвард. винищувального авіаполку на Білорус. фронті. За роки війни здійснив 457 бойових вильотів, збив 34 ворожі літаки. Після війни служив у ВПС Рад. Армії, з 1954 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СМИРНО́В Сергій Сергійович [4 (16). IX 1895, Іваново-Вознесенськ, тепер м. Іваново РРФСР — 20.VIII 1947, Ленінград] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчивши Петрогр. гірничий ін-т (1919), працював у цьому ж ін-ті (з 1930 — професор), одночасно працював у *Геологічному комітеті*. З 1945 — зав. відділом Ін-ту геол. наук АН СРСР. Досліджував рудні родовища Пн. Уралу, Прибайкалля, Забайкалля, Сибіру, Примор'я. Відкрив і описав ряд родовищ заліз. руд, кольорових і рідкісних металів. Осн. праці — з мінералогії рудних родовищ і проблем рудоутворення. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

СМИРНО́В Сергій Сергійович [13 (26).IX 1915, Петроград — 22.III 1976, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1946. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934 як журналіст. У 1959—60 — гол. редактор «Литературной газеты». Перші книги-нариси «Федір Діомидович Барикін» (1940), «Шлях винахідника» (1941) та ін. Автор повісті «Династія Казанцевих» (1949), книги «Сталінград на Дніпрі» (1954) та ін. Книги «Брестська фортеця» (1957, доповнене вид. 1964; Ленінська премія, 1965), «Герої Брестської фортеці» (1959), «Оповідання про невідомих героїв» (1963), «Сім'я» (1967) та ін.— про героїчну оборону Брестської фортеці 1941. Писав п'єси («Фортеця над Бугом», 1955; «Люди, яких я бачив», 1958), дорожні нариси (збірки «В Італії», 1961; «Поїздка на Кубу», 1962, та ін.), сценарії. Виступи С. в пресі, по радіо і телебаченню з «Розповідями про героїзм» в телеальманасі «Подвиг» викликали масовий патріотичний рух по розшуку невідомих героїв. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1973; Укр. перекл.— Сім'я Казанцевих. К., 1950; Фортеця над Бугом. К., 1963; Сім'я. К., 1970; Повісті про невідомих героїв. К., 1972; Брестська фортеця. К., 1973.

Г. А. Бенькевич.

СМИРНО́ВА Лідія Миколаївна [н. 31.I (13.II) 1915, м. Мензелінськ, тепер Тат. АРСР] — рос. рад. кіноактриса, нар. артистка СРСР (з 1974). Член КПРС з 1952. Закінчила Московське міське театральне училище (1939). Грала в Камерному, Реалістичному театрах, з 1945 — у Театрі-студії кіноактора (всі — у Москві). Ролі в кіно: Шура («Моя любов», 1940), Варя («Хлопець із нашого міста», 1942), Феня («Вона захищає Батьківщину», 1943), Марія («Круті гірки», 1956), Нонна Павлівна («Сестри», 1957), Юлія («Троє вийшли з лісу», 1958), Сваха («Одруження Бальзамінова», 1965), Марія Олександрівна («Дядечків сон», 1967), Дуська («Сільський детектив», 1969), Ласунська («Рудін», 1979) та ін. Нагороджена 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

СМИРНО́ВА-ЗАМКО́ВА Олександра Іванівна [19 (31).V 1880, м. Переяслав, тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.— 22.IX 1962, Київ] — укр. рад. патолого-анатом, академік АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1944). В 1905 закінчила мед. ф-т університету в Монпельє (Франція). З 1927 працювала в АН УРСР, одночасно 1933—41 — зав. кафедрою патологічної анатомії 2-го Київ. мед. ін-ту, 1938—53 — зав. відділом Інституту клінічної фізіології АН УРСР. У 1953—62— зав. лабораторією морфології Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню патологічної анатомії інфекційних хвороб, променевої хвороби, передраку і походження пухлин та дослідженню неклітинних структур організму. С.-З. створила вчення про систему основної аргірофільної речовини (внутрішнє середовище органів і тканин), функціонально пов'язану з нервовою системою. Нагороджена орденом Леніна. Портрет с. 274.

Тв.: Деякі дані про морфологію при дії іонізуючої радіації на організм тварин. «Медичний журнал АН УРСР», 1954, т. 24, в. 5 [у співавт.]; Основное аргирофильное вещество и его функциональное значение. К., 1955.

СМИРНО́ВИ — укр. та рос. рад. режисери театру і кіно, педагоги. Олексій Максимович С. [18 (30). III 1890, с. Солчино, тепер Луховицького р-ну Моск. обл.— 5.I 1942, Ленінград]. Навчався в петерб. АМ (архіт. відділення). Олександра Василівна С. (псевд.— Іскандер; н. 18.XI 1896, с. Солчино,

М. П. Смирнов.

О. С. Смирнов.

С. С. Смирнов (геолог).

Л. М. Смирнова.

О. І. Смирнова-Замкова.

А. Сміт.

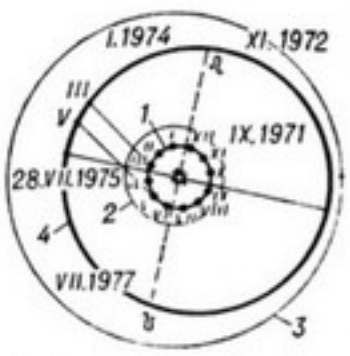

Орбіта Смирнової — Черних комети:
1 — орбіта Землі;
2 — орбіта Марса;
3 — орбіта Юпітера;
4 — орбіта комети.

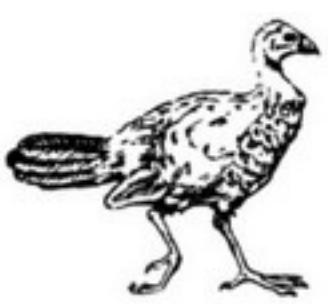

Смітві кури.
Alectura lathami.

тепер Луховицького р-ну Моск. обл.). Навчалася на вищих Бестужевських курсах (1912—17). С. одночасно навчалися в театр. студії В. *Мейєрхольда* (1914—17) в Петрограді. В 1918—31 та 1934—36 працювали в укр. театрах: *Першому театрі Української Радянської Республіки* імені Шевченка, Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка, Червонозаводському театрі (Харків), у театрах Одеси, Чернігова, Донецька. У 1931—34 — в ленінгр. *театрі «Жовтень»*, після 1938 — в ін. театрах Ленінграда. Серед вистав С.— «Запорожець за Дунаєм» Остапа Вишні (за С. Гулаком-Артемовським), «По дорозі в казку» О. Олеся, «Комуна в степах» М. Куліша, «Невідомі солдати» Л. Первомайського, «Заколот» Д. Фурманова і С. Поливанова, «Міщанин-шляхтич» Ж. Б. Мольєра. Поставили фільми: на київ. кінофабриці «Художній екран» — «Господар життя» (1918), на Одес. кінофабриці ВУФКУ — «Декабрюхов та Октябрюхов» (1928, сценарій В. *Маяковського*). Педагогічна робота у Київ. кінодрам. студії (1918—22) та Київ. муз.-драм. інституті ім. М. Лисенка (1923—27).

П. І. Тернюк.

СМИРНО́ВОЇ — ЧЕРНИ́Х КОМЕ́ТА — *комета* сімейства Юпітера. Відкрита (березень 1975, Кримська астрофіз. обсерваторія АН УРСР) астрономами Т. М. Смирновою (н. 1936) і М. С. Черних (н. 1931). С.— Ч. к. рухається по майже коловій *орбіті* ($\varepsilon \approx 0{,}14$), тому через кожні 13—14 місяців спостерігається в опозиції (див. *Конфігурації планет*). Орбіта С.— Ч. к. (мал.) повністю лежить між орбітами Марса і Юпітера. Перигелійна віддаль комети 3,57 *астрономічної одиниці*, нахил орбіти 6° 36′, період обертання навколо Сонця 8,5 років. Позначається 1975 VII.

К. І. Чурюмов.

СМИСЛО́В Василь Васильович (н. 24.III 1921, Москва) — рад. шахіст, гросмейстер СРСР (з 1941), засл. майстер спорту (з 1948), міжнар. гросмейстер (з 1950). Чемпіон СРСР (1949, 1955) і світу (1957—58). Виступав у складі збірної команди СРСР на дев'яти шахових олімпіадах (1952—72) і чемпіонатах Європи (1957—73). Нагороджений орденом Леніна.

СМІДО́ВИЧ Антон Людвігович [29.V (10.VI) 1872, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл.— 19.I (1.II) 1916, на Катеринославщині] — укр. санітарний лікар. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1898). Працював в Одес. (1899—1904), Воронезькому (1904—06) та Херсон. (1906—08) земствах; з 1908 — зав. санітарним бюро Катеринослав. земства. С. брав участь в реорганізації сан. служби Катеринослав. земства, сприяв розвиткові технічного напряму в санітарії та пропаганді сан. знань, написав ряд праць з питань санітарної справи, редагував журнал «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославского губернского земства». С.— учасник боротьби з епідемією холери на Катеринославщині; загинув від цієї хвороби.

СМІДО́ВИЧ Петро Гермогенович [7 (19).V 1874, м. Рогачов, тепер Гом. обл. БРСР — 16.IV 1935, Москва] — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. у дворянській сім'ї. У 1892—95 навчався в Моск. ун-ті, звідки був виключений за участь у марксистських студентських гуртках. У 1902—агент «*Искры*». Проводив парт. роботу в Катеринославі, Москві, Петербурзі, на Уралі, в Одесі. В 1903 — один з організаторів підпільної друкарні «Искры» в Умані. Брав участь у *Грудневому збройному повстанні 1905* в Москві. В 1908 за дорученням більшовицького центру займався підготовкою парт. орг-цій України до V конференції РСДРП. Під час Жовтн. збройного повстання 1917 — член Моск. ревкому, 1918 — голова Моск. Ради, член Президії ВРНГ, з 1919 — голова Моск. губраднаргоспу, голова К-ту сприяння народностям Півночі. На X з'їзді РКП(б) обирався членом ЦКК РКП(б). Був членом Президії ВЦВК і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

СМІДО́ВИЧ Софія Миколаївна [8 (20).III 1872, Тула — 26.XI 1934, Москва] — рад. парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. у дворянській сім'ї. Парт. роботу вела в Тулі, Москві, Києві, Калузі. З 1914 працювала в Моск. обл. бюро ЦК РСДРП. Після Лютн. революції 1917 — секретар Моск. обл. бюро ЦК РСДРП(б). В жовтневі дні 1917 — зав. інформаційним відділом і секретар Президії Моск. Ради. В 1918—19 — член колегії Моск. відділу нар. освіти. В 1919—22 — зав. жінвідділом Моск. к-ту РКП(б). В 1922—24 — зав. відділом робітниць і селянок ЦК РКП(б). В 1925—30 працювала в апараті ЦКК ВКП(б), була членом Партколегії ЦКК. У 1931—32 — заст. голови К-ту по поліпшенню праці і побуту жінок при ЦВК СРСР, потім працювала в Т-ві старих більшовиків. На XIII—XV з'їздах партії обиралася членом ЦКК. Нагороджена орденом Леніна.

СМІДУВА́ТА — гірська вершина у *Покутсько-Буковинських Карпатах*, у пд.-зх. частині Чернів. обл. УРСР. Вис. 1120 м. Вкрита буковими та ялиновими лісами. Поширені кам'яні осипища.

Б. Ф. Лящук.

СМІ́ЛА — місто обласного підпорядкування Черкас. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Тясмині (бас. Дніпра) та його прит. Серебрянці. Залізнич. вузол ім. Тараса Шевченка, залізнич. станція. 66 тис. ж. (1982). Засн. в кін. 16 ст. як слобода Тясьмине. З 1633 — володіння С. *Конецпольського* (з того часу має назву С.). Селяни С. брали участь у повстанні 1637 під проводом *Павлюка* і Д. *Гуні*. В 1648—67 — сотенне містечко *Чигиринського полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* знову підпала під владу Польщі. В зв'язку з тур. навалою на Правобережну Україну в 70-х рр. 17 ст. населення С. переселилося на Лівобережну Україну. Відроджуватися місто почало з розгортанням у 80—90-х рр. 17 ст. визвольної боротьби на Правобережній Україні під керівництвом С. *Палія*. Після відновлення на Правобережній Україні влади Польщі С. перейшла у володіння польс. магнатів Любомирських. У 1773 С. надано *магдебурзьке право*. Населення С. брало участь у *гайдамацькому русі*, зокрема у повстанні 1734 під керівництвом *Верлана*, у *Коліївщині* (1768). Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. З 1903 в С. діяла с.-д. група. Під час революції 1905—07 в С. відбулися страйки і демонстрації. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1926 С.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації С. (4.VIII 1941 — 29.I 1944) в місті діяли підпільні парт. і комсомольська орг-ції, в районі—партизан. загін. Провідні галузі пром-сті міста — маш.-буд. та металообр. (*Смілянський машинобудівний завод*, з-ди електромех. рем., радіоприладовий, мех., «Металіст») та харчова (мол.-консервний, цукр., хлібний комбінати, прод. товарів та пивоварний з-ди). Серед ін. підприємств — швейне виробниче об'єднання «Придніпрянка», швейна та меблева ф-ки, об'єднання «Черкаснерудпром», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. Технікум харч. пром-сті, 3 профес.-тех. і технічне уч-ща, 16 заг.-осв., 3 муз. та 2 спорт. школи; 15 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; дит. санаторій. 8 будинків культури і клубів, 3 кінотеатри, 30 б-к, істор. музей. В С. народилися укр. рад. поетеса О. *Журлива*, машинознавець Г. Ф. *Проскура*, фізіолог рослин Д. П. *Проценко*. В 1821 в С. зупинявся О. С. Пушкін. У 20-х рр. 20 ст. тут працювали Г. *Юра*, А. *Бучма*, М. *Крушельницький*, О. *Ватуля*.

Літ.: Скоробогатов В. П. Сміла. Дніпропетровськ, 1976.

СМІ́ЛКА (Silene) — рід рослин родини гвоздикових. Багаторічні, рідше дво- або однорічні трави. Листки супротивні суцільні. Квітки двостатеві або одностатеві, зібрані в китицевидні суцвіття. Плід — коробочка. Понад 300 видів, пошир. переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 153 види, в т. ч. в УРСР — 27. Ростуть на луках, трав'янистих схилах, по узліссях, вапнякових і крейдяних відслоненнях, трапляються як бур'яни на полях і городах. На узліссях і галявинах у лісових і лісостепових районах пошир. С. поникла (S. nutans). Деякі С.— декоративні.

СМІЛЯ́НСЬКИЙ Леонід Іванович [14 (27). II 1904, м. Конотоп, тепер Сум. обл.— 11.XI 1966, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1952. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1928). Був на журналістській роботі. Співробітничав у літ. орг-ціях ВУСПП, «*Молодняк*», «*Гарт*». Перша зб. оповідань — «Нові оселі» (1928). У повістях «Машиністи», «Мехзавод» (обидві — 1930), «Периферія» (1933), «Зустрічі» (1936) відображав робітн. життя. Зб. «Підслуха-

ні новели» (1942), «Серце» (1943) С. продовжив в укр. л-рі традиції психологічної новели. Автор повістей «Дума про Кравчиху» (1942), «Золоті ворота» (1942), «Сад» (1952) та істор.-біографічних повістей: «Михайло Коцюбинський» (1940), «Червона троянда» (1955) — присвячена Лесі Українці, п'єси «Мужицький посол» (1945) — про І. Франка, роману «Поетова молодість» (1950—65) — про Т. Шевченка. Йому належать також роман «Євшан-зілля» (1943), повість «Сашко» (1951, 1959 екранізована), зб. оповідань «Крила» (1954). За сценарієм С. знято кінофільм «Іван Франко».

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1964; Твори, т. 1—4. К., 1970—71; Рос. пер.— Молодость поэта. М., 1962.

Літ.: Острик М. Леонід Смілянський. К., 1964; Леонід Смілянський у спогадах та дослідженнях. К., 1971.

Д. Г. Гринько.

СМІЛЯ́НСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д — підприємство продовольчого машинобудування. Розташований у м. Смілі Черкас. обл. Створений 1933 як ремонтно-мех. з-д на базі ремонтних майстерень. У 1934 перетворений на машинобудівний завод. Виробляв різні деталі й вузли для ремонту машин та апаратів для цукр. з-дів, а також нескладне технологічне устаткування для них. На початку Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. устаткування з-ду було евакуйовано до м. Пермі. Споруди підприємства зруйнували нім.-фашист. загарбники. В 1944 випущено першу післявоєнну продукцію. С. м. з. спеціалізовано (з 1959) на виробн. технологічного устаткування для цукрової, хлібопекарної, спиртової, олійно-жирової та виноробної пром-сті. Тут створено солефрезерний комбайн, випарну станцію для мелясної барди, бункерні тістоперекидні агрегати, дискові фільтри, емальовані цистерни та ін. машини й апарати зі складною системою автом. керування. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

І. М. Еднерал.

СМІЛЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 48,9 тис. чол. (1982). У районі — 37 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сміла*. С. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, лабрадорит, габро, сієніти, діабази, гіпс, глини, графіт, каолін, торф тощо. Річки — *Тясмин* з притокою Гнилий Ташлик (бас. Дніпра). Грунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, клен, ясен, сосна) займають 22,9 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Сміла. У районі — підприємства легкої, харч. та місц. пром-сті; найбільші — цукр. комбінат (Сміла) та птахокомбінат (с. Балаклія). Землеробство району зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 55,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 49,4 тис. га, сіножаті і пасовища — 4,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, круп'яні, цукр. буряки, картопля, овочеві. В С. р.— 16 колгоспів, радгосп, Черкас. с.-г. дослідна станція, Черкас. зональна агрохім. та обл. біол. лабораторія (всі — у с-щі Холоднянському), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол ім. Тараса Шевченка; залізничні станції: Перегонівка, Володимирівка, Сердюківка, Сміла. Автомоб. шляхів — 268 км, у т. ч. з твердим покриттям — 235 км. У районі — 28 заг.-осв. та музична школи, 35 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 20 будинків культури, 21 клуб, 37 кіноустановок, 39 б-к. У с. Березняках С. р. народився рад. військ. діяч М. М. *Криворучко*, у с. Носачеві — укр. рад. актор М. Х. *Пилипенко*, у с. Ковалисі — укр. рад. режисер театру і кіно М. С. *Терещенко*. В С. р. видається газ. «Червоний стяг» (з 1919).

В. С. Бурляй.

СМІ́ЛЬГІС Едуард Янович [10 (22).XI 1886, Рига — 19.IV 1966, там же] — латис. рад. режисер і актор, нар. арт. СРСР (з 1948). Сценічну діяльність почав 1906 в напівпрофес. театрах. С.— один із засновників (1920) Латвійського театру ім. Я. Райніса (Рига), до 1964 — його художній керівник. Серед вистав — «Грав я, танцював» (виконував роль Тотса), «Вогонь і ніч», обидві — Я. Райніса, «Перемога» В. Лаціса, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «Марія Стюарт» Ф. Шіллера. Ролі: Пер Гюнт («Пер Гюнт» Ібсена), Гамлет («Гамлет» Шекспіра). Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР. 1947.

СМІТ (Smith) Адам (5.VI 1723, Керколді, Шотландія — 17.VII 1790, Едінбург) — шотландський економіст і філософ, представник *класичної буржуазної політичної економії*. Навчався в ун-тах Глазго та Оксфорда, 1751—64 — професор ун-ту в Глазго. С. розглядав економіку як систему, де діють об'єктивні закони. В своєму осн. творі «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776, рос. перекл. 1866 та 1935) вперше дав систематизовану розробку осн. питань політ. економії. Відстоював свободу торгівлі, піддав критиці теорію і практику *меркантилізму*. Вчення С. мало велике значення для створення теорії трудової вартості. Для нього характерне більш послідовне, ніж для *фізіократів*, перенесення екон. досліджень із сфери обігу у сферу виробн. Висунув тезу про те, що творцем вартості є будь-яка праця, зайнята у виробн., незалежно від галузі. Аналізуючи класову структуру капіталістичного суспільства, С. вперше виділив найманих робітників як особливий клас. Розглядаючи прибуток, а також зем. ренту як свого роду відрахування на користь власників засобів виробн. з повної вартості продукту, він, як відмічав К. Маркс, наблизився до розуміння додаткової вартості. Позичковий процент С. трактував як частину прибутку, ренту пов'язував з приватною власністю на землю. Разом з тим, вважаючи, що робітник продає капіталісту працю, С. не міг пояснити утворення прибутку на основі теорії трудової вартості. Вважав капітал природною і вічною категорією, а капіталістичне виробн. здатним розвиватися без перешкод і безмежно. Вчення С., розвинуте далі в працях *Рікардо*, стало одним з екон. джерел марксизму.

В. К. Черняк.

Л. І. Смілянський.

СМІТ (Smith) Гамільтон (н. 23.VIII 1931, Нью-Йорк) — амер. мікробіолог, доктор медицини (з 1956), професор Ун-ту Джона Гопкінса (з 1973). В 1952 закінчив Каліфорнійський ун-т (м. Берклі). Осн. праці в галузі молекулярної біології. Відкрив рестрикційні ферменти і застосував їх до розв'язання проблем молекулярної генетики. Нобелівська премія, 1978 (разом з Д. *Натансом*).

СМІ́ТНІ КУ́РИ (Megapodiidae) — родина птахів ряду *куроподібних*. Розміри середні, маса 0,5—2 кг. Забарвлення темне, ноги великі, порівняно високі. Ведуть наземний спосіб життя. Живляться рослинною, почасти тваринною їжею. Яйця (6—7, іноді до 25 шт.) не насиджують, а відкладають у ямку і загрібають рослинним сміттям (звідки й назва). Зародок розвивається при т-рі 35—40° С, яка виникає під час гниття рослинних решток (листя тощо); регулює т-ру всередині гнізда самець, збільшуючи або зменшуючи шар сміття над ним (висота купи може бути до 1 м). 7 родів з 11 видами (деякі автори виділяють 16 видів), поширеними в Австралії та на о-вах Малайського архіпелагу. Викопні рештки відомі з плейстоценових відкладів Австралії.

М. А. Воїнственський.

Е. Я. Смільгіс.

СМІТСОНІ́Т — мінерал класу *карбонатів*. Zn $[CO_3]$. *Сингонія* тригональна. Густ. 4,3. Твердість 4—5. Колір білий з зеленуватим, буруватим або сіруватим відтінками. Блиск скляний. У Рад. Союзі родовища С. є в РРФСР (Забайкалля), Казахстані, Узбекистані, на Україні (Донбас, Прикарпаття); за рубежем — у Мексиці, США, Греції, Польщі. Використовують як *цинкову руду*.

СМІТТЄПРОВІ́Д — пристрій у багатоповерхових, переважно житлових, будинках, по трубі (трубах) якого видаляють сміття; один з видів *інженерного устаткування* будинків. Найпоширеніші холодні, або сухі, С., в яких, крім звичайно азбестоцементної труби (стовбура) діам. 400 мм, є завантажу-

Смілка поникла. Верхня частина рослини з суцвіттям.

вальні клапани (у кухні або на сходовій клітці) й сміттєприймальна камера (під трубою) з *бункерами* й *контейнерами* для тимчасового зберігання сміття. Крім того, створено С. гарячі, або вогневі (з сміттєспалювальною піччю), і мокрі (в них сміття з спец. раковин у кухні змивається по трубах водою і збирається у підвальній частині будинку на ситі). Див. також *Очищення населених місць*.

С. К. Сміян.

СМІЯ́Н Сергій Костянтинович (н. 17.V 1925, Київ) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1950. Після закінчення 1948 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював гол. режисером в укр. театрах Полтави (1951—56), Дніпропетровська (1956—59), Львова (1959—66), Запоріжжя (1966—70), в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1970—78), режисером у Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (1978—81). З 1981 — гол. режисер *Київського театру оперети*. Серед вистав — «Кассандра» Лесі Українки, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги, «Тил» М. Зарудного, «Кравцов» О. Коломійця, «Здрастуй, Прип'ять!» О. Левади, «В ніч місячного затемнення» М. Каріма; серед муз. вистав — «Вертер» Массне, «Украдене щастя» Ю. Мейтуса. З 1970 викладає в Київ. ін-ті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970.

І. М. Смоктуновський.

СМОВДЬ (Peucedanum) — рід рослин родини зонтичних. Багаторічні трави з гранчасто-борозенчастим стеблом. Листки перистороздільні. Квітки плідні і неплідні, зібрані в зонтики. Плід — сім'янка. Бл. 120 видів, поширених майже по всій Євразії (крім Арктики) та в Пд. і Тропічній Африці. В СРСР — 40 видів, з них в УРСР — 9. Найпоширеніша С. дніпровська (P. borysthenicum), росте на пісках (переважно в Лісостепу). С. руська (P. ruthenicum), що трапляється на степових схилах, солонцях, застосовувалась в народній медицині.

СМОГ (англ. smog, скорочене від smoke — дим і fog — імла) — дуже забруднене повітря у великих містах і пром. центрах. Існує два типи С.: густий туман з домішками диму або газових відходів виробн. та суцільна пелена їдких газів і аерозолів підвищеної концентрації (без туману), що утворюються в повітрі внаслідок фотохім. реакцій у відходах автотранспорту й хім. підприємств під впливом ультрафіолетового випромінювання Сонця. Виникненню С. сприяють *інверсії температури* в атмосфері, *штиль* чи слабкий вітер. Тривалість С.— від одного до кількох днів. С. підсилює *корозію металів*, шкідливо впливає на рослинність, здоров'я людини. Інтенсивні й довгострокові С. в окремих випадках є причиною підвищення захворювань і навіть смерті людей. Методи боротьби з С. полягають у введенні в нього хім. активних речовин (напр., вуглекислоти, йодистого срібла і свинцю), що зумовлює випадання в осадок забруднюючих сполук, у встановленні очисних споруд тощо. В СРСР здійснюються й правові заходи по боротьбі з С., зокрема 25.VI 1980 Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про охорону атмосферного повітря».

П. І. Колісник.

Смовдь болотна. Верхня частина рослини.

СМОГОРЖЕ́ВСЬКИЙ Олександр Степанович [23.II (6.III) 1896, с. Лісові Берлинці, тепер с. Лісове Барського р-ну Вінницької обл. — 7.V 1969, Київ] — укр. рад. математик, доктор фізико-матем. наук (з 1945), професор (з 1938), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1929). З 1930 працював у Київ. політех. ін-ті. Осн. наук. праці — з геометрії, зокрема теорії геом. побудов в просторі Лобачевського, матем. аналізу, зокрема теорії диференціальних рівнянь та ортогональних поліномів. С. розв'язав ряд конструктивних задач гіперболічної геометрії, побудував двовимірну метричну геометрію.

СМОКО́ВНИЦЯ — субтропічне плодове дерево. Те саме, що й *інжир*.

СМОКТУНО́ВСЬКИЙ Іннокентій Михайлович (н. 28.III 1925, с. Татьяновка, тепер Шегарського р-ну Том. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1974). В 1945—46 навчався в студії при драматичному театрі ім. О. Пушкіна (Красноярськ). В 1946—57 працював у театрах Норильська, Махачкали, Волгограда, Москви, 1957—60 — у Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького, 1971—76 — *Малому театрі*; з 1976 — у Московському худож. акад. театрі ім. М. Горького. Основні ролі — князь Мишкін («Ідіот» за Достоєвським), цар Федір («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Іванов, Дорн («Іванов», «Три сестри» А. П. Чехова), Сакулін («Зворотний зв'язок» О. Гельмана) та ін. Ролі у кіно і на телебаченні: Куликов («Дев'ять днів одного року»), Моцарт («Моцарт і Сальєрі»), Гамлет («Гамлет»), Дєточкін («Бережись автомобіля»), Чайковський («Чайковський»), Войницький («Дядя Ваня»), Цезар («Цезар і Клеопатра») та ін. Створив образ В. І. Леніна у кінофільмах «На одній планеті» і «Перший відвідувач». Нагороджений орденами Леніна, Дружби народів, медалями. Ленінська премія, 1965.

Тв.: Время добрых надежд. М., 1979.

СМОЛЕ́НСЬК — центр Смол. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на обох берегах Дніпра. Вузол з-ць і автомоб. шляхів, пристань. Поділяється на 3 міські райони. 316 тис. ж. (1982). Відомий з 862. Був центром слов'ян. племені *кривичів*, фортецею, значним торг. і ремісничим поселенням на *«шляху з варяг у греки»*. З 882 — у складі Київ. Русі, з 12 ст.— центр *Смоленського князівства*. В 1404—1514 — у складі *Великого князівства Литовського*, потім — Рос. централізованої д-ви (важлива фортеця на зх. кордоні). В 1611 після 20-місячної облоги місто загарбали польс. феодали. За *Андрусівським перемир'ям 1667* повернуто Рос. д-ві. З 1708 — губ. центр, 1776—96 — центр намісництва, потім — знову губернії. Під час *Вітчизняної війни 1812* в районі С. 22.VII (3.VIII) з'єдналися армії М. Б. *Барклая-де-Толлі* і П. І. *Багратіона*. Триденна оборона С. [4—6 (16—18).VIII 1812] рос. військами під командуванням ген. М. М. *Раєвського*, в складі яких билися укр. козац. полки, дала змогу осн. силам рос. армії відійти в глиб країни. В серед. 90-х рр. 19 ст. в С. виникли марксистські гуртки. В липні 1900 до С. приїздив В. І. Ленін. У 1902 було створено Смол. к-т РСДРП. Рад. владу встановлено 31.X (13.XI) 1917. З 1929 С.— центр Західної обл., з 1937 — Смол. обл. РРФСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 *Смоленська оборонна операція 1941* на 3 місяці затримала наступ нім.-фашист. військ на Москву. 16.VII 1941 С. окупований фашистами. 25.IX 1943 С. було визволено від загарбників (див. *Смоленська наступальна операція 1943*). Місто нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1966). Провідні галузі промислового комплексу міста — машинобудування (заводи: авіац., електроламповий, холодильників, автоагрегатний, дослідно-експериментальний шляхового устаткування) та легка (льонокомбінат і трикотажна ф-ка) пром-сть. Поліграф. комбінат. У С.— мед., фіз. культури та пед. ін-ти, філіали моск. енерг. ін-ту і с.-г. академії та Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту. Об'єднаний істор. та архіт.-художній музей-заповідник з відділами: художня галерея, скульптури ім. С. Т. Коненкова, Смоленський льон, Смол. обл. у Великій Вітчизняній війні 1941—45, «Теремок»; краєзнавчий музей та ін. Театри—драм. та ляльок. Серед архітектурних пам'яток: церкви — Петра і Павла на Городянці (1146, перебудовано 1753—57, реставровано 1962—63), Іоанна Богослова на Варяжках (1173—76, перебудовано у 18 ст.), Михаїла Архангела (1191—94); архіт. ансамбль Соборної гори (в т. ч. Успенський собор, 1677—79, арх. А. Корольков, перебудовано 1732—40, арх. А. Шедель, різьблений іконостас у стилі укр. барокко спорудив укр. різьбяр С. *Трусицький*), оточений фортечними мурами. Пам'ятники: героїчним захисникам Смоленська 4—5 серпня 1812 (1841, арх. А. Адаміні), М. І. Глинці (1885, скульптор О. Р. фон Бок), героям Вітчизн. війни 1812 (1912—13, скульптор С. Р. Надольський), М. І. Кутузову-Смоленському (1954, скульптор Г. І. Мотовилов), В. І. Леніну (1967, скульптор Л. Ю. Кербель); пам'ятники, які увічнюють подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45 (в т. ч. «Курган безсмертя», 1970, скульптор А. Г. Сергєєв, арх. Д. П. Коваленко).

СМОЛЕ́НСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — операція рад. військ Зх. (команд. — генерал-полковник В. Д. *Соколовський*) і лівого крила Калінін. (командуючий — генерал армії А. І. *Єременко*) фронтів, здійснена 7.VIII—2.X, під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, з метою розгрому

лівого крила нім.-фашист. групи армій «Центр» і визволення Смоленська. Нім.-фашист. командування зосередило проти Калінін. і Зх. фронтів значні сили — понад 40 д-зій (до 850 тис. чол., бл. 8800 гармат і мінометів, 500 танків, штурмових гармат, бл. 700 літаків) і створило міцну оборону. В складі Калінін. і Зх. фронтів на поч. наступу налічувалось понад 1250 тис. чол., 20 600 гармат і мінометів, 1430 танків і самохідних арт. установок, 1100 літаків. На 1-му етапі С. н. о., з 7 по 20.VIII, ударне угруповання Зх. фронту, долаючи сильний опір ворога, просунулося на 30—40 км і 13.VIII оволоділо м. Спас-Дем'янськ (ворог в цьому пункті перебував на той час щонайближче до Москви). На 2-му етапі, з 21.VIII по 6.IX, війська Зх. фронту оволоділи Єльнею, правим крилом форсували Дніпро, визволили Дорогобуж і просунулися на 25—40 км. На 3-му етапі, з 7.IX по 2.X, війська Калінін. і Зх. фронтів визволили Смоленськ та Рославль (25.IX) і просунулися на 135—140 км і до 2.X вийшли на рубіж р. Проні, де закріпились. В результаті С. н. о. рад. війська в смузі фронту до 400 км просунулися на Зх. на 200—250 км, повністю очистили від нім.-фашист. військ Смол. область, поклали початок визволенню Рад. Білорусії.

С. Я. Єлисаветський.

СМОЛЕ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 27.IX 1937. Розташована на Сх.-Європейській рівнині. Площа 49,8 тис. км². Нас. 1129 тис. чол. (на 1.1 1982). Осн. населення — росіяни, живуть також білоруси, українці та ін. Міськ. нас.— 64%. Ділиться на 24 райони, має 14 міст та 17 с-ш міськ. типу. Центр — м. *Смоленськ*. С. о. нагороджено орденом Леніна (1958).

Поверхня області — полога хвиляста рівнина. В центр. частині області простягається Смоленська височина. Корисні копалини: буре вугілля, торф, будівельні матеріали, фосфорити, кам'яна сіль. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —8, —10°, липня +17, +18°. Опадів 600 мм на рік. Гол. ріка — *Дніпро* з притоками *Сож, Десна,* Вязьма. На Пн. Зх. області протікає Зх. Двіна з притокою Касплею. Річки Угра, Вазуза, Гжать, *Москва* належать до бас. Волги. Грунти переважно дерново-підзолисті, підзолисті та дернові. Під лісом (осика, береза, ялина, сосна) 31% тер. області. По долині Дніпра збереглися дубові ліси. У респ. поділі праці С. о. виділяється розвинутою промисловістю та інтенсивним с. г. Енергетика базується на використанні бурого вугілля, торфу та довізної сировини (газ, нафта, мазут, вугілля). Значні електростанції: Дорогобузька та Смоленська ДРЕС, Смоленська ТЕЦ. Будується атомна електростанція (1982). Провідні галузі пром-сті — машинобудування та металообробка (у т. ч. приладобудування), хім., легка та харчова. Осн. продукція: засоби автоматизації, обчислювальні машини, побутові холодильники, запасні частини до автомобілів, освітлювальні електролампи, водогрійні котли, пральне обладнання, піаніно, мінеральні добрива, білизняний трикотаж, панчішно-шкарпеткові вироби, льняні тканини. Головні пром. центри: Смоленськ, *Сафоново, Рославль, Вязьма,* Ярцево.

С. г. спеціалізується на вирощуванні льону та картоплі, мол.-м'ясному скотарстві. На область припадає 8,5% посівів льону-довгунця в СРСР. Вирощують також зернові (овес, жито, ячмінь, гречка), картоплю й кормові культури. Розводять велику рогату худобу (мол.-м'ясного напряму), птахівництво. В с. Алексіні — кінний з-д. Осн. залізнична магістраль — Москва — Смоленськ — Мінськ; залізничні вузли: Смоленськ, Вязьма, Рославль. Автомагістралі: Москва — Мінськ, Рига — Орел. У Смоленську — аеропорт. Судноплавство по Дніпру. Газопроводи: Брянськ — Рославль — Смоленськ — Верхньодніпровський, Торжок — Смоленськ — Мінськ — Івацевичі.

У С. о.— 5 вузів, 27 серед. спец. навч. закладів. Музеї: об'єднаний істор. та архіт.-худож. музей-заповідник з відділами — художня галерея, скульптури ім. С. Т. Коненкова, Смоленський льон, Смол. обл. у Великій Вітчизн. війні 1941—45, «Теремок» та ін.; краєзнавчі — в Смоленську, Гагаріні, Сичовці; істор.-худож.— у Рославлі, Ю. О. Гагаріна — в Гагаріні (філіал — у с. Клушині, на батьківщині космонавта). 2 театри: драм. та ляльок — у Смоленську. 10 санаторіїв, будинок відпочинку.

Д. М. Смолич.

М. В. Смолич.

СМОЛЕ́НСЬКА ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ 1941 — операція рад. військ Західного (командуючий — Маршал Рад. Союзу С. К. *Тимошенко*), Резервного (командуючий — генерал армії Г. К. *Жуков*), Брянського (командуючий — генерал-лейтенант А. І. *Єременко*), Центрального (командуючий — генерал-полковник Ф. С. *Кузнецов*) фронтів, проведена 10.VII—10.IX під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з метою затримання наступу нім.-фашист. військ групи армій «Центр» через Смоленськ на Москву. З 10 до 20.VII нім.-фашист. війська, які мали велику перевагу в танках, артилерії, авіації, живій силі, прорвали оборону Зх. фронту на його правому крилі та в центрі і просунулися до 200 км, оточили Могильов, захопили Оршу, Смоленськ, Єльню, Кричев. Внаслідок контрнаступу рад. військ Зх. фронту з 21.VII по 7.VIII в напрямі на Смоленськ нім.-фашист. війська змушені були перейти до оборони. 8—21.VII осн. бої велись у районі Центр. і Брян. фронтів. Ворогові вдалося глибоко вклинитися між Центр. і Брян. фронтами. 22.VIII — 10.IX війська Зх., Резервного і Брян. фронтів вели оборонні і наступальні бої. 5.IX війська Резервного фронту визволили Єльню, завдали значних втрат ворогові. 10.IX рад. війська на Смол. напрямі перейшли до оборони. С. о. о. відіграла велику роль у зриві гітлерівських планів *«блискавичної війни»*. В ході операції з'єднанням, які особливо відзначилися, було вперше під час Великої Вітчизн. війни присвоєно почесне звання гвардійських (див. *Гвардія радянська*).

А. А. Вовк.

СМОЛЕ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське князівство в бас. верхньої течії Дніпра. Стало самостійним у 30-х рр. 12 ст. за кня-

Смоленськ. Церква Михаїла Архангела. 1191—94.

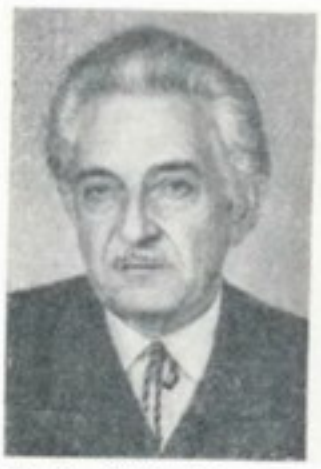
В. Є. Смоляк.

Ю. К. Смолич.

Надгробок **Ю. К. Смолича** на Байковому кладовищі в Києві.

зування онука *Володимира Мономаха* Ростислава Мстиславича (1127—59), коли воно досягло найвищого розквіту й могутності. В кін. 12 ст. С. к. розпалося на кілька уділів і зазнало нападів нім. хрестоносців і лит. феодалів. На поч. 15 ст. С. к. захопив лит. князь *Вітовт*. Смоленські землі ввійшли до складу *Великого князівства Литовського*. Смоленськ і тер. С. к. були остаточно повернуті Росії за *Андрусівським перемир'ям 1667*.

СМО́ЛИ — 1) Природні, натуральні — речовини, виділювані смолоносними рослинами в процесі нормального фізіологічного обміну або в результаті поранення (*підсочки*). До природних С. належать каніфоль, янтар, мастикс, шелак, сандарак, дамара, копали тощо. Вони є осн. компонентою *живиці* хвойних рослин. С., що витікають з рослин, внаслідок діяння кисню повітря і світла твердnуть. С., що потрапили в осадочні породи, добувають як копалини (напр., копали, янтар). Природні С.— аморфні речовини різної прозорості й кольору (від безбарвних до темно-коричневих); нерозчинні у воді, розчиняються або набухають в органічних розчинниках; утворюють тонку плівку при висиханні спиртових та ін. розчинів (див. *Плівкоутворюючі речовини*); не мають певної т-ри плавлення (при нагріванні поступово плавляться). До складу С. входять смоляні к-ти, складні ефіри смоляних к-т і смоляних спиртів або одноатомних фенолів (танолів), хімічно інертні вуглеводні (резени) та ін. Добувають природні С. з хвойних рослин *екстрагуванням* кори, деревини та ін. способами. С. використовують для виготовлення *лакофарбових матеріалів*, у медицині, парфюмерії, для виробн. прикрас тощо. Застосування С. зменшується у зв'язку з заміною їх синтетичними смолами. 2) Синтетичні — синтетичні *полімери* невеликої мол. маси (т. з. *олігомери*), які в результаті отверджування перетворюються на неплавкі й нерозчинні продукти. До синтетичних С. належать *алкідні смоли, феноло-формальдегідні смоли, сечовино-формальдегідні смоли, меламіно-формальдегідні смоли, епоксидні олігомери* тощо. Застосовують у виробн. пластмас, *лаків, клеїв*, герметиків, для обробки тканин, паперу та ін.

СМО́ЛИНЕ — селище міського типу Маловисківського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Розташоване на р. Кільтені (бас. Пд. Бугу), за 21 км від залізнич. ст. Капустине. 5,6 тис. ж. (1982). У селищі — геологорозвідувальна експедиція, колгосп. 2 будинки побуту. 3 заг.-осв. та музична школи, поліклініка, мед. амбулаторія, Будинок культури, 2 б-ки. Утворене 1976.

СМО́ЛИЧ Дмитро Миколайович (н. 11.IV 1919, Петроград) — укр. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1980), засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1957). засл. діяч мист. РРФСР (з 1958), нар. арт. БРСР (з 1964). Член КПРС з 1956. Син М. В. *Смолича*. В 1941 закінчив оперно-драм. студію ім. К. С. Станіславського (Москва). Працював у театрах опери та балету: в Києві — 1941—55 (режисер і з 1970 — гол. режисер); в Челябінську — 1955—58 (гол. режисер, один з організаторів); в Одесі — 1958—62 (гол. режисер); в Мінську — 1962—69 (худож. керівник); у Львові — 1969—70 (гол. режисер). Серед вистав — «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Золотий обруч» Б. Лятошинського, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди, «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Пікова дама» П. Чайковського, «В бурю» Т. Хрєнникова, «Абесалом і Етері» З. Паліашвілі, «Гугеноти» Дж. Мейєрбера, «Макбет» Дж. Верді. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970. Держ. премія Груз. РСР ім. З. П. Паліашвілі, 1973. Портрет с. 277. *І. Д. Гамкало.*

СМО́ЛИЧ Микола Васильович [12 (24).VI 1888, Петербург — 31.VII 1968, Москва] — рос. і укр. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1946. Театр. освіту здобув 1908—11 на драм. курсах при Петерб. театр. уч-щі (педагоги С. Яковлєв і В. *Давидов*). В 1911—17 — актор (1916 — режисер) Олександринського театру (тепер Ленінгр. академічний театр драми ім. О. С. Пушкіна). З 1922 — одночасно режисер Держ. театру опери та балету (з 1935 — ім. С. М. Кірова), 1924—30 — художній керівник Ленінгр. Малого оперного театру, 1930—36 — гол. режисер, 1947—48 — режисер Великого театру СРСР у Москві. В 1938—47 — гол. режисер, згодом худож. керівник і директор Театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (Київ). Серед вистав — «Леді Макбет Мценського повіту» («Катерина Ізмайлова») Д. Шостаковича, «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського, «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Перекоп» Ю. Мейтуса, В. Рибальченка і М. Тіца, «Весілля Кречинського» А. Пащенка, «Шевченко» («Поетова доля») В. Йориша, «Мазепа» П. Чайковського, «Снігуронька» М. Римського-Корсакова, «Гугеноти» Дж. Мейєрбера, «Фауст» Ш. Ф. Гуно. В 1961—63 викладав у Моск. консерваторії. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 277. *І. Д. Гамкало.*

СМО́ЛИЧ Юрій Корнелійович [Корнійович; 25.VI (7.VII) 1900, м. Умань, тепер Черкас. обл.— 26.VIII 1976, Київ] — укр. рад. письменник, Герой Соціалістичної Праці (1970). Член КПРС з 1951. Навчався в Київ. комерційному ін-ті (1917—18). В 1922 вступив актором до театру ім. І. Франка. З 1924 — інспектор театрів Головполітосвіти наркомату освіти УРСР. Належав до літ. орг-цій «*Гарт*», *Вапліте*. Перша зб. оповідань — «Кінець міста за базаром» (1924). В ранніх оповіданнях відображав перехід від героїки громадян. війни до мирного будівництва (зб. «Неділі й понеділки», 1927). С.— автор пригодницьких романів «Останній Ейджевуд» (1926), «Господарство доктора Гальванеску» (1929) та ін., романів-памфлетів, спрямованих проти укр. бурж. націоналізму: «Фальшива Мельпомена» (1928), «По той бік серця» (1930). Виступав як драматург та літ. і театр. критик. Популярність здобула автобіографічна трилогія «Дитинство», «Наші тайни», «Вісімнадцятилітні» (1936—38), де письменник відобразив історію молодого покоління, що формувалося під впливом Великої Жовтневої соціалістич. революції. Елементи автобіографії має і повість «Театр невідомого актора» (1940). Героїчним подвигам радянських людей в роки Великої Вітчизняної війни присвячено зб-ки оповідань і нарисів «Мирні люди», «Битва» (обидві — 1943), романи «Вони не пройшли» (1946), «Ми разом були в бою» (1948). В галузі романістики С. повертається до теми громадян. війни на Україні, охоплюючи найхарактерніші історичні події тих часів: «Світанок над морем» (1956), «Мир хатам — війна палацам» (1959), «Реве та стогне Дніпр широкий» (1960). Два останні романи вийшли в дилогії «Рік народження 1917» (1976). Автор ряду публіцистичних книг («День починається рано», 1950; «Розмова з читачем», 1953; «Про хороше в людях» (1965, разом з М. Т. Рильським), які відзначаються гострою проблемністю, піклуванням про виховання молодої літ. зміни. Мемуари «Розповідь про неспокій» (кн. 1—3, 1968—72). Редагував журн. «Україна» (1943—50). В 1971—73 — голова правління Спілки письменників України. З 1960 працював головою Укр. т-ва дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1958—59; Твори, т. 1—6. К., 1971—73; Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. М., 1960.

Літ.: Піскунов В. Творчість Ю. Смолича. К., 1962; Шаховський С. Юрій Смолич. Повість про романіста. К., 1970; Про Юрія Смолича. К., 1980.

Ю. С. Кобилецький.

СМО́ЛКА — річка у Хмельн. та Житомир. областях УРСР, ліва притока Случі (бас. Дніпра). Довж. 71 км, площа бас. 646 км². Має переважно рівнинний характер. Воду річки використовують для зрошування культур. пасовищ; риборозведення. В бас. річки — поклади каоліну і гранітів.

СМО́ЛЛЕТТ (Smollett) Тобайас Джордж (березень 1721, Далкгорн, Дамбартон — 17.IX 1771, Ліворно, Італія) — англ. письменник. Вивчав медицину в Глазго. В 1740—44 — хірург на військовому кораблі. Писав вірші, памфлети п'єси, книги з медицини, істор. праці. Визначний представник англ. просвітительського реалізму. В автобіогр. романі «Пригоди Родріка Рендома» (1748) засуджував колоніальну політику бурж. Англії. В романах «Пригоди Перігріна Пікля» (1751), «Пригоди графа Фердінанда Фетома» (1753), «Пригоди сера Ланселота Грівза» (1762), «Подорож Гамфрі Клінкера» (1771) критикував англ. бурж.-аристократичне суспільство. Твори С. відзначаються різкістю критики, що переростає в сарказм, проте в

них відчувається певний нахил до скепсису і песимізму. Автор «Історії Англії» (т. 1—4, 1757—58), сатири «Історія і пригоди атома» (т. 1—2, 1769).

Тв.: Рос. перекл.— Приключения Родрика Рэндома. М., 1949; Приключения Перигрина Пикля. М., 1955; Путешествие Хамфри Клинкера. М., 1972. *Д. С. Яхонтова.*

СМОЛОНО́СНІ РОСЛИ́НИ — рослини, в тканинах яких утворюються *смоли,* або бальзами, що являють собою продукти *обміну речовин* і нагромаджуються в смоляних ходах стовбура, коренів, листків, у жовнах кори тощо. До С. р. належать представники 26 родин. Найбагатшими на смоли є тропічні С. р., які становлять половину всіх С. р., напр. сандаракове дерево з род. кипарисових, акація і альбіція (див. *Шелак*) з род. бобових, сумах лаконосний (див. *Японський лак*) з род. анакардієвих, мастикове дерево (див. *Мастикс*) та ін. Найважливішими С. р. серед рослин помірного клімату є представники род. соснових, з яких одержують *живицю* (види сосни, ялини, модрини), *канадський бальзам, ялицевий бальзам* (види ялиці).

СМОЛУХО́ВСЬКИЙ (Smołuchowski) Маріан (28.V 1872, Відень — 5.IX 1917, Краків) — польський фізик. Закінчив (1894) Віденський університет. У 1900—13 — професор Львівського, з 1913 — Краківського ун-тів. С. належать праці з теорії флуктуацій і *броунівського руху,* що були використані для молекулярно-кінетичного обґрунтування другого *термодинаміки начала.* Виходячи з теорії флуктуацій, розробив теорію критич. опалесценції (1908). Праці С. в галузі статистичної фізики стали основою для створення теорії колоїдних систем.

СМОЛЮ́К, смолюх (Pissodes) — рід жуків род. *довгоносикових.* Тіло (довж. 4—10 мм) буре з світлими плямами. С. ушкоджують хвойні породи дерев. Жуки живляться корою, спричинюючи смолотечу (звідси й назва); личинки більшості видів вигризають ходи під корою ослаблених дерев, які внаслідок цього засихають. Поширені у хвойних лісах Європи, Азії і Пн. Америки; в СРСР зустрічається 14 видів С., у т. ч. на Україні — 7; з них найшкідливіші С. крапчастий (P. notatus), С. жердинниковий сосновий (P. piniphilus).

Заходи боротьби: пізньоосіннє або ранньовесняне вирубування заселених С. дерев, розкладання у травні — червні ловильних дерев. Іл. с. 280.

І. К. Загайкевич.

СМОЛЯ́К Віталій Єлисейович [13 (26). IV 1915, с. Іванківці, тепер Ружичнянського р-ну Хмельн. обл. — 29.IX 1982, Івано-Франківськ] — укр. радянський режисер і актор, нар. арт. УРСР (з 1965). Учасник Великої Вітчизняної війни. Член КПРС з 1944. Працював актором і режисером у театрах Харкова, Києва, Полтави, Житомира, 1947—55 і 1968—75 — в Івано-Фр. укр. муз.-драм. театрі ім. І. Франка. Серед вистав — «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Земле моя» С. Пушика, за творами В. Стефаника, «Роксолана» Л. Забашти (грав роль дядька Бога), «Ревізор» М. Гоголя, «Марія Тюдор» В. Гюго. Ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Іван Грозний («Василиса Мелентьєва» О. Островського), Полежаєв («Неспокійна старість» Рахманова), Овід («Овід» Войнич) та ін. Нагороджений орденом Дружби народів, медалями.

СМОЛЯРО́ВА Олександра Захарівна (н. 19.VI 1925, Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.) — рос. і укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1964. Сценічну діяльність розпочала в Київ. театрі юного глядача 1948 після закінчення Київ. ін-ту театр. мистецтва (педагог Л. *Гаккебуш*). Працювала у Вінн. укр. муз.-драм. театрі (1949—50), київ. *Театрі транспорту* (1950—52). З 1952 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Ніна («Маскарад» Лермонтова), Маша, Матрона («Живий труп», «Влада темряви» Л. Толстого), Шура Азарова («Давним-давно» Гладкова), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Раїса Закипна («Київський зошит» Собка). З 1968 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого.

Літ.: Моцар Т. Простота, стисліcть і ясність. «Український театр», 1981, № 5. *Ю. В. Петров.*

СМО́ЛЬНИЙ — історико-революц. і архітектурна пам'ятка в Ленінграді. Із С. пов'язано ряд істор. подій Великої Жовтн. соціалістичної революції. 4 (17).VIII 1917 до С. з *Таврійського палацу* переїхали ВЦВК і Петрогр. Рада робітн. і солдатських депутатів. Тут розміщувався і Петрогр. Військ.-революц. к-т (ВРК). Ввечері 24.X (6.XI) до С. для керівництва повстанням прибув В. І. Ленін. У дні Жовтн. збройного повстання С.— штаб революц. сил. 25.X (7.XI) звідси ВРК звернувся до населення країни з написаною В. І. Леніним відозвою «До громадян Росії», в якій повідомлялося про повалення *Тимчасового уряду.* Того самого дня о 22 год. 40 хв. в Актовому залі С. відкрився *Другий Всеросійський з'їзд Рад,* який проголосив Рад. владу, прийняв *Декрет про мир* і *Декрет про землю,* створив перший Рад. уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. Після перемоги революції С. став офіц. резиденцією ВЦВК і Рад. уряду. В листопаді 1917 до С. переїхав ЦК РСДРП(б). З серед. листопада до 10.III 1918 у С., в кімнаті № 86 2-го поверху, жив і працював В. І. Ленін. У 1927 тут відкрито меморіальний музей. Після переїзду в березні 1918 Рад. уряду в Москву в С. залишилися Петрогр. Рада і керівні парт. органи міста і губернії, тепер — Ленінгр. обком і міськком КПРС, Ленінгр. облвиконком Ради нар. депутатів та ін. установи. С.— пам'ятка рос. *класицизму* (кол. Смольний ін-т шляхетних дівчат, споруджений 1806—08, арх. Дж. Кваренгі). С.— П-подібна в плані будова (довжина фасаду бл. 200 м) з 8-колонним портиком у центрі; у правому крилі —3-нефний Актовий зал з корінфською колонадою. Біля входу на тер. С.— *пропілеї* (1923—25, арх. В. Щуко, В. Гельфрейх) з двох 6-колонних портиків-павільйонів. Перед С.— пам'ятник В. І. Леніну (1927, скульптор В. Козлов), бюсти К. Маркса і Ф. Енгельса (1932, обидва — скульптор С. Євсєєв), сад. С. з комплексом будівель створює один з визначних архіт. ансамблів. Складовою частиною ансамблю С. є кол. Смольний монастир (до якого входить собор) в стилі рос. *барокко* (1746—64, за проектом В. Растреллі, інтер'єр оздоблено і корпуси келій добудовано 1832—35, арх. В. Стасов). Іл. див. також до ст. *Ленінград,* т. 6, с. 113.

СМО́ЛЬСЬКИЙ Григорій Степанович (н. 2.XII 1893, с. Підгірки, тепер у складі м. Калуша Івано-Фр. обл.) — укр. рад. живописець. У 1923—29 навчався в Худож. школі О. *Новаківського* у Львові, 1934—35 — в Парижі. Твори: «Автопортрет» (1923), «Мій батько» (1925), «Міст на Сені» (1935), «Портрет композитора С. Людкевича» (1953), «Гуцул і гуцулка», «Наречена» (обидва — 1957), «Портрет В. Стефаника» (1959), «Опришки в горах» (1965), «Космос» (1968), «Хліб наш насущний» (1970), «Весільні старости» (1972), «Базар у Косові» (1974), «Троїсті музики» (1976), «Пам'ятник Івану Федорову у Львові» (1980). Картини зберігаються у Львів. музеї українського мистецтва.

СМОРГАЧО́ВА Людмила Іванівна (н. 29.XI 1950, Київ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1978). В 1968 закінчила Київ. хореографічне уч-ще, відтоді — солістка Київ. театру опери та балету. Партії: Жізель («Жізель» Адана), Аврора («Спляча красуня» Чайковського), Джульєтта («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Редисочка («Чіполліно» К. Хачатуряна), Мавка («Лісова пісня» Скорульського). Держ. премія СРСР, 1976. Премія Ленінського комсомолу, 1979.

СМОРО́ДИНА (Ribes) — рід багаторічних ягідних кущових рослин родини агрусових. Листки прості, з 3—5 лопатями. Квітки в китицях, дрібні, часто двостатеві, рідше різностатеві і дводомні. Плід — ягода чорного, червоного, жовтого та ін. кольорів, кислувата. Бл. 150 видів, поширених в Європі, Азії, Пн. і Пд. Америці і Африці. В СРСР 37 дикорослих видів і 57 в культурі, з яких найбільше

О. З. Смолярова.

Л. І. Сморгачова.

Г. С. Смольський. Наречена. 1957.

Смольний.

Смугач малий.

Смолюк крапчастий.

Смородина чорна:
1 — листок;
2 — суцвіття;
3 — ягоди.

Районовані на Україні сорти смородини чорної (1983)

Алтайська десертна
Білоруська солодка
Боскопський велетень
Голіаф
Голубка
Жовтнева (Решетилівська 3)
Золушка
Минай Шмирьов
Пам'ять Мічуріна
Полтава 800
Сандерс
Сіянець Голубки
Решетилівська рання
Юність
Юннат
Черкащанка

значення мають С. чорна, С. червона, С. золотиста. На Україні найпоширеніша С. чорна (R. nigrum), значно менше С. золотиста (R. aurum) і ще рідше зустрічається С. запашна (R. odoratum). С. чорна в дикому стані в УРСР росте на Поліссі, в Карпатах і Прикарпатті та Лісостепу на берегах річок, в лісах, чагарниках. Вона стала родоначальником культ. сортів, яких тепер у виробництві налічується понад 100. Залежно від сорту й умов вирощування плоди С. містять (у %) 5,01—11,8 цукрів, 2,85—4,0 органіч. к-т, 0,4—0,9 пектину, 0,8 азотистих сполук, дубильні й ароматичні речовини, а також мінеральні солі кальцію, заліза й фосфору. Крім того, ягоди С. чорної багаті на вітаміни А, B_1, Р, зокрема вітамін С (в 100 г ягід міститься 144—324 мг вітаміну С). Це в 3—5 разів більше, ніж у суницях і плодах цитрусових. За вмістом вітамінів ягоди С. чорної переважають лікувальні й дієтичні властивості ін. плодів і ягід. Дуже цінним є те, що вітамін С зберігається і в продуктах тех. переробки (у варенні 30—60, у компотах — 50—94%). Споживають ягоди С. свіжими й використовують для виготовлення варення, соків, компотів, желе, джемів, сиропів, вин тощо. Добре зберігаються вони перемеленими з цукром або законсервованими в ньому (без термічної обробки). Заморожені ягоди також не втрачають смакових якостей, аромату й вітамінів. На Україні районовано (1983) сорти С. чорної (див. табл.). С. золотиста походить з Пн. Америки. Кущ заввишки 2—3, а іноді й 5 м. Квітки трубчасті, зібрані у довгі китиці, золотисто-жовті, ароматні. Плоди чорні або пурпурно-коричневі, їстівні. Культивують її як декоративні кущі в садах і парках. С. запашна також походить з Пн. Америки. Дуже подібна до С. золотистої. Квітки красиві, жовті, запашні. Плоди чорні або оранжево-червоні, їстівні. Вирощують її як декоративну рослину.

СМОТРИ́ЦЬКИЙ Герасим Данилович (перша пол. 16 ст., с. Смотрич, тепер смт Дунаєвецького р-ну Хмельн. області — жовтень 1594, м. Острог) — укр. і білорус. письменник, педагог, культурно-осв. діяч. Батько М. *Смотрицького*. Був міським писарем у Кам'янці-Подільському, з 1578 — першим ректором *Острозької школи*. Разом з І. Федоровим готував острозькі видання, зокрема *Острозьку біблію*, до якої написав передмови — прозову і віршову, а також «Буквар» (1578). Автор полемічних трактатів «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий», виданих однією книжкою в Острозі 1587. С. викривав папу римського і єзуїтів, які прагнули покатоличити укр. і білорус. народи, виступав проти соціального поневолення. Мова творів С. близька до народної.
Літ.: Яременко П. К. Герасим Смотрицький. «Радянське літературознавство», 1960, № 5. *В. П. Колосова.*

СМОТРИ́ЦЬКИЙ Мелетій [світське ім'я — Максим Герасимович; бл. 1572, с. Смотрич, тепер смт Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.— 17 (27). XII 1633, с. Дермань, тепер Устенське Друге Здолбунів. р-ну Ровен. обл.] — укр. і білорус. письменник, філолог, церковний і осв. діяч. Син Г. Д. *Смотрицького*. Навчався в *Острозькій школі* й Віленській єзуїтській академії, після закінчення якої вчителював у Литві. Як вихователь сина князя Б. Соломерецького їздив до Німеччини, слухав лекції у Вроцлавському, Лейпцігському, Віттенберзькому й Нюрнберзькому ун-тах, одержав ступінь доктора медицини. Повернувшись із-за кордону, з 1608 оселився у Вільні. Згодом жив у Києві, був ректором Київської братської школи. В 1617 у Вільні постригся в ченці. З 1620 — архієпископ полоцький, єпископ вітебський і мстиславльський, архімандрит віленського православного Святодухівського монастиря. Зазнавав переслідувань з боку польс. реакц. кіл. Як письменник-полеміст почав діяльність 1596. В 1610 під псевдонімом Теофіл Ортолог видав книгу «Тренос» («Плач»), спрямовану проти католицизму. У 1624—26 здійснив подорож по «святих місцях» Близького Сходу. Повернувшись до Києва, він спершу таємно (1627), а потім відкрито (1628) прийняв унію. Суперечливість і непослідовність поглядів С. пояснюється класовими інтересами середнього шляхетського стану, ідеологію якого він виражав. Проте твори, написані ним до переходу в табір католицизму, відіграли значну роль у боротьбі укр. і білорус. народів проти релігійно-національного поневолення. С. створив підручник старослов'янської мови *«Граматика словенська»* (Єв'є, 1619), яку М. В. Ломоносов разом з «Арифметикою» Л. Магницького називав «воротами своєї учености». Перевидана в Москві 1648, 1721.
Тв.: Граматика. К., 1979.
Літ.: Прокошина Е. Мелетий Смотрицкий. Минск, 1966; Історія української літератури, т. 1. К., 1967.
В. П. Колосова.

СМО́ТРИЧ — річка у Хмельн. обл. УРСР, ліва прит. Дністра. Довж. 168 км, площа бас. 1800 км². Тече Подільською височиною у каньйоноподібній долині. Живлення дощове і снігове. На С. споруджено невеликі ГЕС. Воду використовують для водопостачання і зрошування; рибництво. На С.— міста Городок і Кам'янець-Подільський.

СМО́ТРИЧ — селище міського типу Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташований при впадінні р. Яромирки в Смотрич (бас. Дністра), за 8 км від залізнич. ст. Балин. 3,1 тис. ж. (1982). Вперше згадується в 70-х рр. 14 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1960 С.— с-ще міськ. типу. У С.— 2 цегельні і щебеневий з-ди, виробниче відділення Дунаєвецької райсільгосптехніки тощо. Середня і муз. школи, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, музей історії С. Відомий як один із центрів худож. кераміки. З 18 ст. тут виробляють полив'яні миски, полумиски, баньки, іграшки. На білому з широкими коричневими й зеленими смугами тлі розміщують геом. орнаменти. Для розписів керамічних виробів характерні також асиметричні побудови: птахи, риби. павичі в оточенні казкових рослин та квітів. Розписи відзначаються легкістю, прозорістю і чіткістю рисунка. Серед майстрів — М. Небесний, К. *Білоокий* (який тут народився), Р. Червоняк, М. Ласка та ін. Вироби з С. зберігаються в музеях Києва, Львова, Полтави, Ленінграда, Кракова. В С. народилися укр. і білорус. письменник і педагог Г. Д. *Смотрицький*, укр. і білорус. письменник-полеміст, церк. і освітній діяч М. *Смотрицький*.

СМУ́ГА ПРОПУСКА́ННЯ ЧАСТО́Т в радіотехніці й електрозв'язку — інтервал *частот*, у межах якого радіотехнічний або оптичний пристрій чи *канал зв'язку* пропускають сигнали (електричні коливання), не перекручуючи істотно їхньої форми. Визначається амплітудно-частотною характеристикою — залежністю *амплітуди* синусоїдних коливань від їхньої частоти на виході пристрою (каналу зв'язку). До осн. параметрів С. п. ч. належать ширина смуги і нерівномірність амплітудно-частотної характеристики у її межах. За оптимальних умов С. п. ч. має дорівнювати ширині смуги частот передаваного сигналу. Розширення С. п. ч. дає змогу передавати більшу кількість інформації, ослаблення нерівномірності характеристики поліпшує відтворювання форми передаваного сигналу. Для телефонного зв'язку необхідна С. п.ч. 300—3400 Гц, для телевізійного відеоканалу — до 8 МГц.

СМУГА́Ч, справжній смугач (Balaenoptera) — рід водяних ссавців ряду *китоподібних*. Тіло (довж. 6—33,3 м, маса до 163 т) струнке, витягнуте, забарвлення спини темно-сіре з мармуровим малюнком, низ — світлий. На шиї і череві 40—120 поздовжніх смуг, утворених шкірними складками (звідки назва «смугач»). Тримаються С. поодинці, парами або по троє. Живляться зоопланктоном, рибою і головоногими молюсками. Вагітність бл. року, народжується 1 маля. Статева зрілість настає у 3—5-річному віці. 5 видів, поширених у океанах і відкритих морях від Арктики до Антарктиди. У водах СРСР (далекосхідних, північних) 4 види: *синій кит, фінвал, сейвал*, С. малий (B. acutorostrata). У зв'язку з зменшенням чисельності фінвал, синій та горбатий кити внесені до міжнародної *Червоної книги*, синій кит, фінвал та сейвал — до Червоної книги СРСР. Взяті під охорону.

СМУ́УЛ Юхан (18.II 1922, с. Когува на о. Муху — 13.IV 1971, Таллін) — ест. рад. письменник, нар. письменник Ест. РСР (з 1965). Член КПРС з 1951. Друкуватися почав на поч. 40-х рр. як поет. Перша зб. поезій «Сувора юність» (1946). Збірки віршів «Бригада хлопців з Ярвесуу» (1948), «Щоб яблуні цвіли» (1951) — про соціалістичні перетворення в Естонії. Зб. «Вірші. Поеми» (1951) удостоє-

на 1952 Держ. премії СРСР. Кн. «Листи з села Сигедате» (1955) — про духовне і моральне зростання людей колг. села; «Льодова книга» (1959; Ленінська премія, 1961) — ліричний щоденник подорожі в Антарктиду. Своєрідне продовження її — книга дорожніх нарисів «Японське море, грудень» (1963). Гумором сповнені «Мухуські монологи» (1968). Писав і п'єси. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. В 1971 встановлена літературна премія ім. Ю. Смуула. В 1971 на батьківщині письменника відкрито меморіальний музей.

Тв.: Укр. перекл.— Леа. К., 1962; Японське море, грудень. К., 1966; Льодова книга. К., 1972; Рос. перекл.— Морские песни. М., 1963; Монологи. М., 1969; Пьесы. М., 1974; Ледовая книга. Л., 1982.

С. І. Ісаков.

СМУШКЕ́ВИЧ Яків Володимирович [1(14).IV 1902 — 28.X 1941] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації (1940), двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1939). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в містечку Ракішки (тепер м. Ракішкіс Лит. РСР) в сім'ї кравця. В Червоній Армії з 1918. Учасник громадян. війни 1918—20 і нац.-революц. війни icп. народу 1936—39. В 1937 закінчив курси вдосконалення начальницького складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. В 1939 брав участь у боях на р. Халхін-Голі, у визволенні Зх. України і Зх. Білорусії, в рад.-фінл. війні 1939—40. З листопада 1939 — нач. ВПС Рад. Армії, з 1940 — помічник нач. Генштабу по авіації. На XVIII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, медаллю та монг. орденом Червоного Прапора.

СМУ́ШКОВО-МОЛО́ЧНІ ВІВЦІ — породи *грубововнних овець*, осн. продукцією яких є шкурки ягнят, забитих у віці 1—3 доби. Шкурки (*смушки*) ягнят відзначаються високими хутровими якостями, міцністю й красою (див. *Каракуль*). Товарне значення мають також шкурки плодів, які за віком плода і станом волосяного покриву наз. голяком, *каракульчею*, каракуль-каракульчею. Стрижуть овець 2 рази на рік — весною і восени. Настриг 2—3,5 кг грубої вовни, яка йде на виготовлення килимів, доріжок, грубого сукна, ковдр. Плодючість 105—125 ягнят на 100 вівцематок. Молочність 50—75 кг молока за *лактацію* (4—5 міс.), з якого виготовляють високоякісні сорти сирів і бринзу. С.-м. в. представлені в СРСР *каракульською породою овець, сокільською породою овець*, чушкою, малич та ін. Після Великої Вітчизн. війни в *Асканії-Новій* виведено нову породну групу багатоплідних каракульських овець. Плодючість їх 170—180 ягнят на 100 вівцематок. З ягнят одержують високоякісні чорні смушки. Поширені С.-м. в. у республіках Серед. Азії, на Україні, в Молдавії та ін.

СМУ́ШОК — шкурка ягняти *смушково-молочних овець*, забитого в перші дні після народження. Волосяний покрив таких ягнят зібраний у завитки різної форми й кольору, які на поверхні шкурки утворюють певний малюнок. Найціннішими є шкурки, що мають хвилясті й бобовидні завитки (див. *Каракуль*), з ягнят *каракульської породи овець*. Особливо великим попитом користуються також сиві С. блакитного відтінку, які одержують від *сокільської породи овець*. За кольором, якістю волосяного покриву й розміром С. поділяють на 3 сорти. С. використовують для виготовлення шапок, манто, комірів та ін. хутрових виробів.

СМЯ́ЧКІВСЬКІ СТОЯ́НКИ — група стоянок (18 поселень і майстерень для виготовлення кремʼяних знарядь) часів *мезоліту* та *неоліту*, виявлених поблизу с. Смяча Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Досліджували їх 1925—27. При розкопках зібрано багато знарядь праці з кременю (відбивачі, скребки, ножі, різці, сокири, долота, наконечники стріл, свердла, проколки тощо) та уламки глиняного ліпного посуду. Знахідки належать до пам'яток свідерського типу (див. *Свідерська культура*), ранньонеолітичної безкерамічної культури та неолітичної *ямково-гребінцевої кераміки культури*.

СНАЙПЕР (англ. sniper, від snipe — стріляти з укриття) — спеціально навчений стрілець, який добре володіє мистецтвом влучної стрільби, маскування і спостереження. Діє з спеціально підготовленої позиції, застосовує оптичні приціли для гвинтівки. Назва «снайпер» виникла в англ. армії під час 1-ї світової війни. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. С. знищили десятки тисяч гітлерівців. Багато С. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, нагороджено орденами і медалями.

СНАРЯ́Д артилерійський — вид бойових припасів, призначених для стрільби з гармат, реактивних систем залпового вогню; осн. елемент артилер. пострілу. С. складається з корпуса, спорядження і підривника. За калібром розрізняють С. малого (20—75 мм), середнього (76—155 мм в наземній, до 152 мм у морській, до 100 мм у зенітній артилерії) і великого (понад 155 мм у наземній, понад 152 мм у морській і понад 100 мм у зенітній артилерії) калібру. Щодо калібру гармати С. бувають каліберні, підкаліберні й надкаліберні. За конструкцією С. поділяють на звичайні (активні), які рухаються за рахунок енергії порохових газів у каналі ствола, і активно-реактивні, що виштовхуються з ствола як активні С., але дістають додаткову швидкість за рахунок реактивного двигуна, що є в С. Бувають С. основного, спец. і допоміжного призначення. Відповідно до характеру цілей, що уражаються, до С. осн. призначення належать осколкові, фугасні, осколково-фугасні, С. з готовими уражаючими елементами, бетонобійні, бронебійні, кумулятивні, запалювальні, бронебійно-запалювальні та ін. В арміях іноз. д-в є хім. і ядерні С., які є *зброєю масового ураження*. С. спец. призначення застосовують для освітлення місцевості (освітлювальні С.), постановки димових завіс (димові С.), пристрілки (пристрілювально-цілевказівні С.), викидання агітаційної л-ри (агітаційні С.) та виконання ін. завдань (напр., протирадіолокаційні С.). С. допоміжного призначення (навчальні, практичні, системопробні) використовуються для випробувань і навчально-бойових стрільб, вивчення пристроїв С. і навчання стрільби. С. характеризуються потужністю (показник ефективності дії в цілі), далекобійністю або висотобійністю (забезпечується збільшенням початкових швидкостей, зручнообтічною формою), купчастістю, безпекою при стрільбі і стійкістю при зберіганні. Іл. с. 282.

О. М. Латухін.

СНЕ́ЙДЕРС (Snyders, Snijders) Франс (хрещений 11.XI 1579, Антверпен — 19.VIII 1657, там же) — фламан. живописець, анімаліст. Навчався у П. Брейгеля Молодшого та Г. ван Балена. Працював разом з П. П. *Рубенсом*. В 1602 (?) — 09 перебував у Італії. Один з найвідоміших майстрів *натюрморту*. Людські постаті в картинах С. писали Я. *Йорданс*, А. Янсенс, Я. Вілденс та ін. Твори: «Пташиний концерт», серії «Крамниць», картонів зі сценами полювань: «Бій півнів» (1615), «Натюрморт з мавпочкою», «Полювання на оленя», «Натюрморт з лебедем» та ін. Картини С. зберігаються в ДЕ в Ленінграді, Дрезденській картинній галереї, Галереї Ліхтенштейн у Відні, Музеї давнього мистецтва в Брюсселі.

Літ.: Левинсон-Лессинг В. Ф. Снейдерс и фламандский натюрморт. Л., 1926.

СНЕ́ЛЛІУС (Снелль; Snellius, або Snell van Royen) Віллеброрд (1580, Лейден — 30.X 1626, там же) — нідерландський вчений, професор (з 1613) Лейденського ун-ту. Встановив (1620) закон заломлення світла (незалежно від Р. *Декарта* і раніш за нього). В 1615—17 провів у Голландії *градусні вимірювання* дуги меридіана, застосувавши власний метод *тріангуляції*. Праці С. стосуються також плоскої і сферичної тригонометрії.

СНЕ́ЧКУС Антанас Юозович [25.XII 1902 (7.I 1903), с. Бубляляй, тепер Шакяйського р-ну Лит. РСР — 22.I 1974, Друскінінкай Лит. РСР] — рад. парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1920. Н. у сел. сім'ї. З 1919 працював техніком на телеграфі і вів підпільну парт. роботу. В 1921—26 працював у СРСР. Після фашист. перевороФ. Снейдерс. Крамниця дичини. ДЕ у Ленінграді.

М. Г. Смотрицький.

Ю. Смуул.

Я. В. Смушкевич.

Смотрич. Миска. Кераміка. 30-і роки. 19 ст.

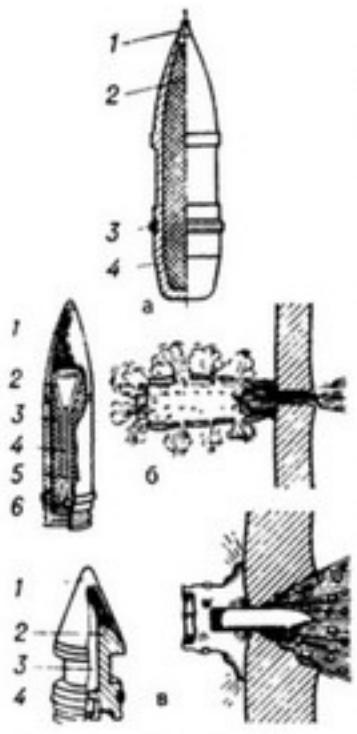

Снаряд артилерійський. Мал. 1.
а. Будова обертового артилерійського снаряда: *1* — висадник; *2* — спорядження (розривний заряд); *3* — ведучий поясок; *4* — корпус (оболонка).
б. Кумулятивний снаряд:
1 — балістичний наконечник; *2* — воронкоподібне заглиблення; *3* — розривний заряд; *4* — центральна трубка; *5* — корпус; *6* — детонатор (праворуч — дія снаряда під час удару по броні).
в. Підкаліберний бронебійно-трасуючий снаряд:
1 — балістичний наконечник; *2* — корпус; *3* — бронебійний сердечник; *4* — трасер (праворуч — дія снаряда під час удару по броні).

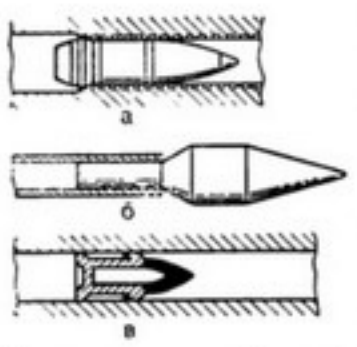

Снаряд артилерійський. Мал. 2.
Снаряди по відношенню до калібру гармати: а — каліберний; б — надкаліберний; в — підкаліберний.

ту в Литві (1926) — на підпільній роботі в Каунасі, був секретарем ЦК КПЛ. У 1930 С. заарештований і засуджений до 15 років каторги. В 1933 після обміну політв'язнями між Литвою і СРСР прибув до Москви, працював у Комінтерні. В 1935 закінчив Міжнар. ленінську школу. В 1936—39 — перший секретар нелегального ЦК КПЛ. У 1939 заарештований, засуджений до 8 років ув'язнення. Після відновлення Рад. влади у Литві (1940) — перший секретар ЦК КПЛ. З 1941 — кандидат у члени ЦК, з 1952 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань. Нагороджений 8 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СНИ́ВОДА — річка у Вінн. обл. УРСР, ліва притока Пд. Бугу. Довж. 58 км, площа бас. 906 км². Має рівнинний характер. На С. споруджено водосховище. Використовують для пром. і с.-г. водопостачання; риборозведення. В бас. С.— родовища гранітів.

СНИ́ЦАРСТВО (від нім. Schnitzer — різьбяр,) — різновид художньої обробки дерева, в тому числі наскрізне (ажурне), рельєфне та плоске різьблення, найчастіше із застосуванням позолоти і розфарбування; один із видів *декоративно-ужиткового мистецтва*, поширений на Україні. Сницарі виготовляли прикрашені різьбленням меблі, карети, різні побутові речі, оформляли інтер'єри церковних, парадних приміщень. До кращих зразків сницарської роботи належать: іконостаси П'ятницької церкви у Львові (40-і рр. 17 ст.), Софійського собору у Києві (30-і рр. 18 ст.), Преображенської церкви у с. Великих Сорочинцях Полтав. обл. (30-і рр. 18 ст.), собору св. Юра у Львові (серед. 18 ст.). Серед сницарів — С. Дріар (іконостас Успенської церкви у Львові, 1630—38), Г., І. та С. *Стобенські*, С. *Трусицький*, Л. *Снігур*.
Див. також *Іконостас* та *Різьблення художнє*. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Різьблення художнє*. т. 9, с.000—000.
П. М. Жолтовський.

«СНІГ-3» — франц. науковий супутник Землі, виведений у навколоземний космічний простір 17.VI 1977 рад. *ракетою-носієм*. Параметри *орбіти*: висота *апогею* 524 км, *перигею* 452 км, нахил до площини екватора 50, 69°, період обертання 94,25 хв. Маса супутника 102 кг. Має циліндричний корпус діаметром 0,7 м і висотою 0,81 м. Наук. апаратура «С.-3» включає: спектрометр (гамма-телескоп) для реєстрації дифузного фонового гамма-випромінювання, пошуку і дослідження дискретних джерел рентгенівського і гамма-випромінювання; прилад для дослідження ультрафіолетового випромінювання Сонця. Керування польотом супутника і прийом інформації з нього здійснювались Національним центром космічних досліджень Франції. Рад. вчені брали участь у розробці програми досліджень на «С.-3», підготовці його до запуску, обробці й вивченні наукової інформації з супутника.

СНІГОВА́ МЕЖА́, снігова лінія — висотний рівень, вище якого накопичення твердих атмосферних опадів переважає над їхнім таненням і випаровуванням. Висота С. м. залежить від геогр. широти місцевості, кількості опадів, характеру та експозиції схилів. Розрізняють С. м. і с т и н н у (найвище її положення в кінці літа) та с е з о н н у (або тимчасову). Найвище С. м. лежить у сухих тропічних і субтропічних районах (понад 6 тис. м), у полярних спускається до рівня моря.

СНІГОВА́ ПЛІ́СЕНЬ — див. *Фузаріози*.

СНІГОВИ́Й БАРА́Н — парнокопитий ссавець роду вівця. Те саме, що й *чубук*.

СНІГОВИ́Й БАРС (Uncia) — рід хижих ссавців род. *котячих*. Є д и н и й в и д — с н і г о в и й б а р с, або і р б і с (U. uncia), поширений в горах Центр. Азії. В СРСР — на Памірі, в Тянь-Шані, Алайському, Зеравшанському, Гіссарському хребтах, на Алтаї. Довж. тіла бл. 130 см, хвоста до 90 см, маса бл. 40 кг. Волосяний покрив м'який, пухнастий, забарвлення димчасто-бурувато-сіре з великими темними кільцеподібними плямами. Тримається альпійських лук та безлісних скель. Активний вночі. Живиться гірськими козами, вівцями, а також гризунами, птахами, зрідка нападає на свійських тварин, завдаючи деякої шкоди. Парування весною. Самка після 90-денної вагітності народжує 2—3 малят. Статева зрілість настає на 2—3 році. Тривалість життя до 15 років. Перебуває під загрозою зникнення, включений до *Червоної книги* СРСР.

СНІГОВИ́Й ПО́КРИВ — шар снігу, що утворюється на земній поверхні внаслідок снігопадів. Характеризується висотою та густиною (вимірюють снігоміром). Тривалість С. п. залежить від його товщини, т-ри повітря і грунту. Теплопровідність С. п. незначна. Сухий сніг відбиває понад 90% сонячної радіації, поглинає інфрачервоне випромінювання і має велику випромінювальну здатність. Внаслідок цього взимку над С. п. виникають потужні *інверсії температури* (особливо вночі). Інверсії відбуваються також навесні під час танення снігу та сильного охолодження повітря. С. п. має значні запаси вологи і відіграє велику роль у захисті озимих культур від вимерзання. Для збільшення його висоти на с.-г. угіддях проводять *снігозатримання*. З метою нагромадження додаткових запасів снігу розроблено спец. методи впливу на переохолоджені хмари взимку. Макс. висота С. п. на Землі (до 12 м) спостерігається на тихоокеанському узбережжі Канади. На тер. СРСР найбільша вис. С. п. (80—100 см і більше) — на Камчатці, Сахаліні, Кольському п-ові, Пн. Уралі та на Пн. Красноярського краю. Тривалість залягання С. п. найбільша на крайній Пн. Сибіру — 8—10 місяців. В УРСР тривалість і висота С. п. зменшується від З місяців і 20—30 см на Пн. до кількох днів і 2—5 см на Пд. У горах часто виникають снігові *лавини*. Вивчає С. п. *гляціологія*. *М. І. Щербань.*

СНІГОЗАТРИ́МАННЯ — нагромадження снігу на полях для збільшення запасів вологи в грунті й утеплення озимини; один з важливих агротех. заходів боротьби з посухою, вимерзанням і випиранням озимих посівів та льодяною кіркою. С. провадять за допомогою куліс (див. *Куліси* польові), стерні (при безполицевому *обробітку грунту*), снігових валів, щитів, снопиків та ін. матеріалів, що їх розставляють на полі. Добре затримують сніг *полезахисні лісові насадження*. На озимих посівах для С. використовують переважно куліси, а також залишену на поверхні грунту стерню (при плоскорізному обробітку грунту), переносні щити (заввишки 1 м і завдовжки 1,5—2 м) з очерету, соломи, стебел кукурудзи, соняшнику тощо. На площах, зораних на зяб, С. проводять за допомогою снігових валів, що їх створюють *снігорозорювачами - валкоутворювачами*, впоперек напряму панівних вітрів на віддалі 6—10 м один від одного.
В. В. Февчук.

СНІГОМІ́Р — прилад для вимірювання висоти і густини *снігового покриву*. Складається з порожнистого цинкового циліндра вис. 50—60 см, пл. перерізу 100 см² з нанесеною шкалою (у сантиметрах). Циліндр занурюють у сніг до зіткнення його з грунтом, стовпчик снігу підсікають спец. лопаткою і відмічають по шкалі висоту снігового покриву. Густину снігового покриву визначають за відношенням маси снігу до її об'єму. За принципом дії С. поділяють на об'ємні станційні (мал., 1) та вагові похідні (мал., 2). При користуванні об'ємним С. сніг з циліндра розтоплюють, ваговим С. — зважують.

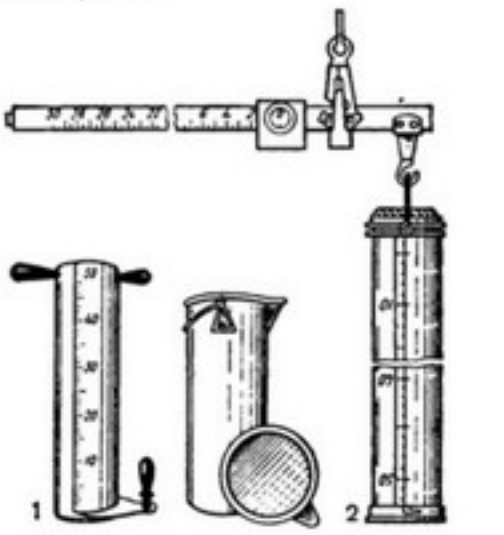

Снігомір: 1 — об'ємний станційний; 2 — ваговий похідний.

СНІГОПРИБИРА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини, якими видаляють сніг з полотна залізниць, автомобільних шляхів, з вулиць, аеродромів тощо. До таких машин належать колійні й дорожні снігоочищувачі, колійні снігоприбирачі, або снігоприбиральні поїзди, та снігонавантажувачі. Колійні снігоочищувачі являють собою спец. вагони з снігоочисними пристроями. Руху цим снігоочищувачам надає (підштовхуванням) локомотив. Вони бувають плугові (робочий орган — плуг, або відвальний щит), роторні (з живильними

і відкидальними *роторами*) і таранні (з двогранним плугом і підрізним ножем). Є колійні снігоочищувачі з реактивним двигуном (його монтують на *дрезині* або *платформі*), вихлопні гази якого здувають і розтоплюють сніг. Дорожні снігоочищувачі (на базі автомобіля або трактора) поділяють на плугові (робочий орган — плуг) і роторні (у т. ч. шнекороторні). Роторні снігоочищувачі, як правило, з двома робочими органами, один з яких (*шнек, фреза* або плуг) зрізує і переміщує сніг на другий — ротор, що відкидає снігову масу на віддаль до 20 м. Колійні снігоприбирачі обладнують щітковими роторами (або підрізними ножами) і транспортерами, що переміщують сніг у причеплені напіввагони або у вагони на ін. коліях чи у відвал. Снігонавантажувачі (на базі автомобіля) мають робочий орган у вигляді диска і живильника з лапами, що загрібають і подають сніг на скребковий транспортер, з якого він скидається у трансп. засоби. З цією метою використовують і універсальні навантажувачі. Іл. с. 284.

Літ.: Баловнев В. И., Засов И. А., Карабан Ю. Л. Машины для содержания и ремонта автомобильных дорог и аэродромов. М., 1964; Путевые машины. М., 1977; Машины и механизмы для путевого хозяйства. М., 1978; Путевое хозяйство. М., 1981.

СНІГОРОЗОРЮВАЧ-ВАЛКОУТВОРЮВАЧ — сільськогосподарське знаряддя для утворення снігових валів на полях з метою *снігозатримання*. С.-в. марки СВУ-2,6 складається з правої і лівої полиць, задньої і передньої балок, правого і лівого грядилів, причепа, обмежуючих опірних лиж і опірних полозків. Агрегатують з тракторами класу 3 тс та 5 тс. При проході агрегату робочі органи С.-в. утворюють сніговий вал, який перевищує висоту загального снігового покриву в 2,5—3,5 раза. Ширина захвату — 2,6 м. Продуктивність до 14,5 га за годину. *С. О. Карпенко.*

СНІГУ́Р Лука (1846, с. Погар, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.— 1928) — укр. майстер дерев'яного будівництва і різьбяр. Збудував понад 30 дерев'яних церков, серед них — церкви в селах Оряві, Росохачі (1882, обидві — тепер Сколівського р-ну) і Маткові (1899, тепер Турківського р-ну Львів. обл.), що відзначаються досконалістю буд. конструкцій і оригінальністю архіт. форм, зокрема струнких багатоступінчастих бань. Створив іконостаси в селах Кривому, Ратичі, Довжині, всі — на Львівщині.

Л. Снігур. Церква в селі Росохачі Сколівського району Львівської області. 1882

СНІГУ́Р (Pyrrhula) — рід птахів род. *в'юркових*. Єдиний вид: снігур (P. purrhyla). Довж. тіла 15—19 см, маса 32—34 г. Оперення голови, крил і хвоста чорне, надхвістя — біле, грудей і передньої половини черева у самця — червоне, у самки — бурувато-сіре. Тримається зграйками. Живиться плодами, ягодами, бруньками, насінням. Гнізда мостить на деревах. Кладка у травні — червні з 3—5 яєць; насиджує самка 2 тижні. Поширений у хвойних і листяних лісах Євразії; взимку здійснює кормові кочівлі в пд. р-ни *ареалу*. В УРСР — звичайний осілий птах Карпат і зимуючий — усієї території. Снігура часто утримують в клітках як гарного співочого птаха. Іл. с. 284.

СНІГУРІ́ВКА — місто Микол. обл. УРСР, райцентр, на р. Інгульці (прит. Дніпра). Залізнична станція. Засн. 1812. Рад. владу встановлено в лютому 1918. Під час Великої Вітчизн. війни тер. С. та району в березні 1944 стала ареною запеклих боїв (див. *Березнегувато-Снігурівська операція 1944*). З 1961 С.— місто. У С.— з-ди: залізобетонних виробів, рем.-мех., маслоробний, кукурудзокалібрувальний, 2 хлібні, госп. виробів, мінеральних вод; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, гол. насосні станції Інгулецької та Явкинської зрошувальних систем. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спортивна школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, 2 кінотеатри, 4 бібліотеки, істор.-краєзнавчий музей.

СНІГУРІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 53,8 тис. чол. (1982). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані міській та 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Снігурівка*. Район розташований у межах *Причорноморської низовини*. З Пн. на Пд. район перетинає р. *Інгулець* (прит. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: снігурівські рем.-мех., залізобетонних виробів, маслоробний, госп. виробів, мінеральних вод з-ди. Районне побутове об'єднання (Снігурівка), будинок побуту. Основний напрям розвитку землеробства — зерново-буряківничо-овочевий, тваринництва — м'ясо-молочний. Площа с.-г. угідь 1981 становила 120,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 108,3 тис. га, сіножаті й пасовища — 10,4 тис. га. Зрошується 42,5 тис. га (Інгулецька зрошувальна система). Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, овочеві, соняшник, кукурудза, люцерна. У С. р.— 24 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Снігурівка, Галаганівка та Івано-Кепине. Автомоб. шляхів — 341 км, у т. ч. з твердим покриттям — 237 км.

У районі — 2 сільс. профес.-тех. уч-ща (Снігурівка та с-ще Ясна Поляна), 43 заг.-осв., музична та спорт. школи, 43 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 8 будинків культури, 40 клубів, 3 кінотеатри, 37 кіноустановок. 42 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 на тер. району проведено *Березнегувато-Снігурівську операцію 1944*. У с. Івано-Кепиному народилася укр. рад. актриса В. Ф. *Варецька*. У С. р. видається газ. «Комуністичним шляхом» (з 1930). *Ю. П. Трамбовецький.*

СНІЖНЕ́ — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР. Залізнична ст. Соф'їно-Брідська. 67 тис. ж. (1982).

Заселення території, де розташоване місто, почалося з 1784. До 1864 с-ще мало назву Василівка. В 1900 поблизу С. почався видобуток вугілля. С. стало шахтарським с-щем. Рад. владу в С. встановлено в листопаді 1917. З 1938 С.— місто. Видобування кам. вугілля (7 шахт). З-ди: хім. машинобудування і «Ремверстат»; швейна та галантерейна ф-ки, комбінат побутового обслуговування. Гірничий технікум, 4 профес.-тех. уч-ща, 22 заг.-осв., музична та спортивна школи; 24 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. Палац і 3 будинки культури. 12 клубів, 2 кінотеатри, 23 б-ки, музей бойової слави.

СНІ́ЖНИК — накопичення снігу, *фірну* чи льоду на земній поверхні, що зберігається протягом частини або всього теплого періоду року (перелітки) після танення навколишнього снігового покриву. Виникають С. у затінених місцях внаслідок послабленого танення снігу, а також у місцях накопичення снігу, принесеного вітром (навіяні С.) чи *лавинами* (лавинні сніжники). *В. М. Котляков.*

СНІ́ЖНІСТЬ — характеристика природних умов території, пов'язана з наявністю *снігового покриву*. Включає умови випадання та відкладання твердих опадів, утворення, існування і сходження снігового покриву, дані про кількість льоду, що випадає з атмосфери, та макс. снігові запаси. С. зазнає вікових та міжвікових змін. Вивчають С., зокрема, за допомогою космічних методів дослідження Землі. Напр., за даними вимірювань, зроблених з штучних супутників Землі, С. Пн. півкулі

Сницарство. Фрагмент іконостаса Софійського собору в Києві. 18 ст.

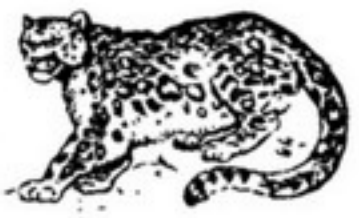

Сніговий барс.

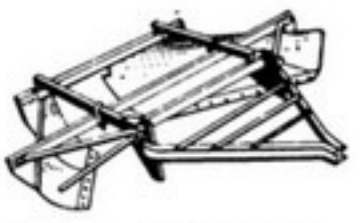

Снігорозорювач-валкоутворювач СВУ-2,6.

Снятин. Пам'ятник В. І. Касіяну. Скульптор В. З. Бородай. 1982.

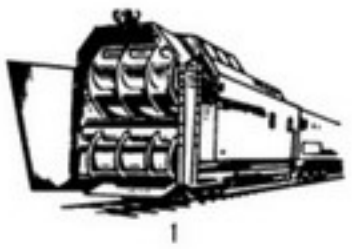

1

2

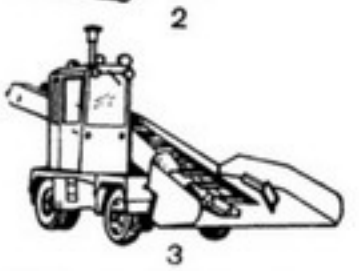

3

Снігоприбиральні машини:
1 — колійний роторний снігоочищувач;
2 — дорожній шнекороторний снігоочищувач;
3 — лаповий снігонавантажувач.

Снігур.

1972—75 була на 10—12% більшою ніж у 1968—71.

В. М. Котляков.

СНІЖНОЯ́ГІДНИК, білоягідник (Symphoricarpus) — рід рослин родини жимолостевих. Листопадні прямостоячі або сланкі кущі. Листки супротивні овальні або яйцевидні. Квітки дрібні, поодинокі або зібрані в китиці. Плоди — білі, червоні, рожеві і сині ягоди. 17 видів, з них 16 — в Пн. Америці і 1—в Китаї. Багато С. вирощують як декоративні. В СРСР, зокрема в УРСР, найчастіше культивують С. білий (S. albus, син. S. racemosus) з білими ягодами.

«СНІП» — укр. літературний альманах консервативного напряму. Видав 1841 у Харкові О. *Корсун*. Альманах мав певне значення для збирання укр. літ. сил. В альманасі було вміщено поезії (думки) М. Петренка, найкращу з яких «Недоля» («Дивлюсь я на небо...») поклав на музику В. *Заремба*. В «С.» надруковано перші переклади укр. мовою творів Дж. Г. Байрона, зразків чеської нар. поезії.

СНІТКО́ Олег Вячеславович (н. 30.IV 1928, Київ) — укр. рад. фізик, член-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1968. Закінчив (1951) Київ. ун-т. У 1951 — 60 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, з 1961 — в Ін-ті напівпровідників АН УРСР (з 1970 — директор ін-ту). Осн. наук. праці — з фізики напівпровідників. Виконав комплексне дослідження фіз. властивостей поверхні напівпровідників і встановив її фізичну модель. Експериментально виявив основні закономірності електронних процесів на поверхні напівпровідників. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1981.

СНОВ — ріка у Брянській обл. РРФСР і Черніг. обл. УРСР, права притока Десни (бас. Дніпра). Довж. 253 км, площа бас. 8700 км². Тече Придніпровською низовиною, долина широка, подекуди заболочена. Живлення снігове і грунтове. Використовують для водопостачання і зрошування; риборозведення. На С.— м. Щорс; на берегах — бази відпочинку.

СНОВИДІ́ННЯ — своєрідна психічна діяльність людини, що виникає під час природного *сну* і виявляється в оживленні й різноманітному комбінуванні її минулих вражень. За І. П. Павловим, фізіологічною основою С. є часткове незагальмування (чи розгальмування) кори головного мозку. Оскільки С. відбуваються на фоні загальмування *другої сигнальної системи,* свідомості й логічного мислення і розгальмування підкірки, вони хаотичні, фантастичні, нерідко безглузді. С. здебільшого (80—90%) виникають на стадії поверхового, т. з. швидкого сну, можуть відбуватися й у фазі т. з. повільного сну. Особливості С. залежать від *типу нервової системи*. В окремих обдарованих осіб спостерігаються т. з. творчі С. Напр., у поетів уві сні виникають окремі рядки й худож. образи, у вчених та винахідників — наук. і тех. ідеї тощо. Творчі С. загалом знаходять психологічне й фізіологічне тлумачення в явищі *домінанти*: пануюче вогнище нервового збудження в корі головного мозку повністю не згасає і під час сну, в цій незагальмованій ділянці мозку триває психічне життя, зокрема початі під час неспання творчі процеси. Тлумаченню С. надають великого значення лікарі-психоаналітики (див. *Психоаналіз, Фрейдизм*). Цілісної загальноприйнятої теорії С. немає. Вивчають С. етнографія, історія культури, медицина (С. як засіб діагностики), *експериментальна психологія*.

О. Т. Губко.

СНОВСЬК — колишня (до 1935) назва м. *Щорса*.

СНОТВО́РНІ ЗА́СОБИ — група лікар. препаратів, що викликають *сон*. Дія С. з. на організм зумовлюється пригніченням функцій різних відділів центр. нервової системи. До С. з. належать різні за хім. будовою речовини: похідні барбітурової кислоти (барбітал, фенобарбітал, барбітал-натрій, етамінал-натрій, циклобарбітал) і піперидину (ноксирон); сполуки аліфатичного ряду (хлоралгідрат, карбромал, бромізовал) та ін. Посилення дії С. з. спостерігається при застосуванні одночасно лікар. препаратів з ін. фармакологічних груп, зокрема седативних засобів (бромідів, препаратів валеріани), *транквілізаторів* (седуксену, еуноктину, елениуму та ін.). Зменшуючи емоційну збудливість, знімаючи відчуття напруження і неспокою, седативні препарати і транквілізатори полегшують настання сну і поглиблюють його. Викликаний більшістю С. з. сон значно відрізняється від нормального, зокрема, порушенням фізіологічної періодичності фаз сну. Застосовують С. з. при різних порушеннях сну обов'язково за призначенням лікаря.

Н. І. Нікітіна.

СНО́У (Snow) Чарлз Персі (15.X 1905, Лестер — 10.VII 1980, Лондон) — англ. письменник, учений, держ. і громад. діяч. Фізик за освітою, в 30-х рр. працював у лабораторії Е. *Резерфорда*. В 1939 — 45 — один з керівників Комітету наук. допомоги фронту. В повоєнний час — на відповідальних посадах в науковик та урядових установах. З 1964 — лорд, пер Англії. Літературну діяльність почав романами «Смерть під вітрилами» (1932) та «Пошук» (1934). Епічний цикл «Чужі й брати» (т. 1—12, 1940—70) — глибоке худож. дослідження соціально-філос., політ. та моральних проблем у духовному житті сучасного англ. інтелігента. Романи «Незадоволені» (1972), «Охоронці мудрості» (1974), «Шар лаку» (1979) розвивають реалістичні традиції в творчості С., які він захищав і в літ.-критичних працях. Трактат «Дві культури» (1959) — про долю гуманітарної культури в період наук.-тех. революції. Не раз бував у Рад. Союзі, виступав за зміцнення культур. контактів між Великобританією і СРСР. Був почесним доктором Ростов. університету.

Тв.: Укр. перекл.— Смерть під вітрилами. К., 1965; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1978; Троллоп. М., 1981.

Літ.: Галинська І. Енциклопедія інтелектуальної Англії. «Всесвіт». 1965. № 9; Ивашева В. В. В коридорах власти. В кн.: Ивашева В. В Английские диалоги. М., 1971; Люксембург А. М. Творческий путь Ч. П. Сноу. Ростов-на-Дону, 1979; Левидова И. М. Чарльз Перси Сноу. Биобиблиографический указатель. М., 1977.

Н. Ю. Жлуктенко.

СНУВА́ННЯ — перемотування ниток *основи* з однониткових паковок (бобін, котушок) на багатониткову паковку (снувальний валик, ткацький навій); одна з операцій підготовки основи у *ткацькому виробництві*. Забезпечує паралельне і рівномірне розподілення ниток (1000 і більше) за всією шириною паковки. Провадять С. на снувальній машині, з якої нитки надходять, напр., на шліхтувальні машини (див. *Шліхтування*). Швидкість С.— 800—1000 м/хв.

СНЯДЕ́ЦЬКИЙ (Sniadecki) Ян (29.VIII 1756, Жнін, Польща — 21.IX 1830) — польс. астроном, математик, філософ-просвітитель, чл.-кор. Петерб. АН (з 1811). Навчався в Краків. академії. Вивчав астрономію, філософію, л-ру в Геттінгені, Лейдені, Утрехті, Парижі. В 1781—1803 — професор Краків. академії, 1806—25 — професор ун-ту в Вільні. Член *Едукаційної комісії*. Директор Краківської (1792—1803) і Віленської (1806—25) астрономічних обсерваторій. Водночас (1807—15) — ректор ун-ту у Вільні. Брав участь у *Польському повстанні 1794*. С. вів дослідження Сонця, Місяця і малих планет *Церери* і *Паллади*. Вперше після заборони геліоцентричного вчення (див. *Геліоцентрична система світу*) почав викладати астрономію за М. *Коперником*. Як філософ, з позицій *стихійного матеріалізму* обстоював матеріалістичний *сенсуалізм*, критикував *агностицизм* та апріоризм І. *Канта*. Прогресивне значення мали його боротьба проти *клерикалізму* в системі шкільної освіти та співробітництво з Г. *Коллонтаєм* у здійсненні реформи вищої освіти.

СНЯ́РДВИ — озеро на Пн. Сх. Польщі, найбільше у системі *Мазурських озер*. Пл. 106,6 км², глиб. до 23 м. Береги низькі, порослі лісом. Має стік у бас. р. Нарев. Судноплавство, рибальство. На берегах озера — курорти. Район туризму.

СНЯ́ТИН — місто Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Пруті, за 5 км від залізнич. ст. Снятин. Вперше згадується в літописі під 1158 як місто-фортеця *Галицького князівства*. У 1387 С. загарбала шляхет. Польща. В 1448 С. надано *магдебурзьке право*. В 1646 в С. вибухнуло антифеодальне повстання під проводом В. Цинти. Після 1-го поділу Польщі (1772) С.— у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Навесні 1919 С. загарбала боярська Румунія, в липні того самого року — бурж.-поміщицька Польща. В 20-х рр. у С. почала діяти підпільна повітова орг-ція КПЗУ. В 30-х рр. у С. діяв підпільний к-т КПЗУ. В 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року С.— місто. У С. — меблевий комбінат, сироробний, цегельний, залізобетонних виробів і конструкцій з-ди, швейна і пта-

хофабрики, харчосмакова ф-ка, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум, 3 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 б-ки; музеї: літ.-меморіальні М. *Черемшини* та В. І. *Касіяна*, історії релігії та атеїзму. В С. бували І. Я. *Франко*, В. С. *Стефаник*, М. Черемшина, Лесь *Мартович*, М. І. *Павлик*, М. Л. *Кропивницький*, Н. І. *Кобринська*, М. В. *Лисенко*. У с. Микулинці (тепер у складі С.) народився і в С. деякий час жив укр. рад. художник В. І. Касіян, на честь якого 1982 у С. споруджено пам'ятник (скульптор В. Бородай).

СНЯТИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 0,6 тис. км². Нас. 69,0 тис. чол. (1982). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Снятин*. С. р. лежить у межах Передкарпаття. Корисні копалини: сірка, гравій, пісок. Річки — *Прут* та його прит. *Черемош* (на пд. межі району), *Рибниця*, Чорнява. Грунти чорноземні і опідзолені. Ліси (дуб, бук, граб, ясен, клен) займають 3,6 тис. га. Найбільші промислові підприємства — снятинські меблевий комбінат, сироробний завод, швейна та харчосмакова ф-ки, Заболотівський тютюново-ферментаційний з-д та ін. Комбінат побутового обслуговування (Снятин). Землеробство спеціалізується на вирощуванні пшениці, цукр. буряків, картоплі, овочевих культур. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 41,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 33,4 тис. га. У С. р.— 13 колгоспів, 2 радгоспи, бройлерна ф-ка, об'єднання по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Снятин, Заболотів, Видинів. Автомоб. шляхів — 321 км (усі — з твердим покриттям). У районі — с.-г. технікум (Снятин), філіал Городенківського сільс. профес.-тех. уч-ща (с. Стецева), 42 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 53 будинки культури і клуби, 2 кінотеатри, 52 кіноустановки, 53 б-ки; музеї: літ.-меморіальний В. *Стефаника* на його батьківщині в с. Русові, літ.-меморіальні М. *Черемшини* та В. І. *Касіяна*, історії релігії та атеїзму (всі — у Снятині), Комсомольської Слави у смт Заболотові. У с. Белелуї С. р. народилася укр. письменниця і громад. діячка Н. І. *Кобринська*, у с. Стецевій — новатор с.-г. виробн. Ю. Т. *Личук*, у с. Русові — укр. рад. письменник Т. С. *Мигаль*. У С. р. видається газ. «Ленінська правда» (з 1939). *І. В. Ілик.*

СОБ — річка у Вінн. обл. УРСР, ліва притока Пд. Бугу. Довж. 115 км, площа бас. 2840 км². Бере початок на Придніпровській височині. На річці споруджено ГЕС; є ставки. Використовують для промислового і сільськогосподарського водопостачання; риборозведення. На С.— м. Гайсин.

СОБА́КА, вовк (Canis) — рід ссавців род. *собачих*. Тіло (довж. 70—160 см, маса 49—55 кг, іноді до 80 кг) помірно видовжене, кінцівки високі й сильні, пальцехідні з тупими невтяжними кігтями. Морда відносно коротка й широка, вуха стоячі, загострені. Добре розвинені ікла і хижні *зуби*. Хвіст коротший за половину довжини тіла. Волосяний покрив досить грубий, сіруватого, жовтуватого або рудуватого кольору. С. населяють різні ландшафти—від тундр до пустель і високогірних районів. Тримаються поодинці, парами або сімейними групами. Самка раз на рік після 60—65-денної вагітності народжує по 4—13 малят. Живляться С. тваринами і падлом; завдають шкоди тваринництву та мисливському г-ву; в природних *біоценозах* виконують роль регуляторів чисельності рослиноїдних тварин. 5 видів: *вовк, койот, шакал, динго, собака свійський*, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР — 2 види: вовк і шакал, з них в УРСР — лише вовк. Викопні рештки відомі на Україні починаючи з пізнього пліоцену. *О. П. Корнєєв.*

СОБА́КА СВІ́ЙСЬКИЙ (Canis familiaris) — свійський ссавець роду *собака*. Походить від вовка, можливо, шакала. Відомо бл. 400 порід С. с., що відрізняються величиною (висота в холці від 15 см до 1 м, маса від 600 г до 90 кг), будовою тіла, волосяним покривом, забарвленням. Кінцівки пальцехідні, на передніх лапах по 5 пальців (один з них не торкається землі), на задніх — по 4 (іноді є 5-й рудиментарний, див. *Рудиментарні органи*). Має 42 зуби, з яких найбільш розвинені ікла. Шлунок простий. Мозок розвинений, що дає можливість дресирувати собак для різних цілей. У С. с. тонкий нюх, гострий слух і зір, а в деяких є інстинкт охорони хазяїна. Живе 10—12 років, іноді до 17. Статева зрілість настає у самок в 7—8 міс., у самців — в 10—12 міс. Гін 1—2 рази на рік. Вагітність триває 58—65 днів. Середня плодючість 6—7 цуценят в приплоді, які народжуються сліпими, глухими і без зубів. Слуховий прохід відкривається на 5—8-й день, очі — на 12—14-й день, молочні зуби прорізуються на 20—25-й день. Підсисний період 1—1,5 міс. Осн. корми С. с.— м'ясо, каші, хліб, овочі тощо. Розводять повсюди. Сучасні породи С. с. поділяють на 3 осн. групи: *мисливські собаки, службові собаки* і *декоративні собаки*. С. с. хворіють на багато заразних хвороб, тому за ними потрібний постійний вет. контроль. Див. також *Собаківництво*.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 288—289.

СОБАКІВНИ́ЦТВО — галузь тваринництва, що займається розведенням *собаки свійської*. Раніше С. не було організованим, часто велось кустарними методами. В СРСР роботою з С. керують держ. установи і громад. організації, ведеться планова плем. робота, готуються кадри спеціалістів. С. розвивається в 3 напрямах: службовому (див. *Службові собаки*), мисливському (див. *Мисливські собаки*) і декоративному (див. *Декоративні собаки*). Собаки дають також цінне хутро і шкіру. В СРСР службовим С. займаються клуби собаківництва ДТСААФ і секції собаківництва у т-вах мисливців. У ДТСААФ є комісії з С.: племінна, учбово-методична, організаційна і судійська. Кадри спеціалістів-собаководів готуються в спец. школах та на курсах. Організації, що займаються С., систематично проводять виставки собак, обладнують учбово-тренувальні майданчики, ведуть родоводи і плем. книги. Всесоюзну родовідну картотеку службових собак веде ДТСААФ СРСР, а родовідну книгу мисливських собак — Всесоюзна кінологічна (від грец. κύνος — собака) рада при Гол. управлінні по охороні природи, заповідниках і мисливському г-ву М-ва с. г. СРСР. Н.-д. роботу з С. ведуть Всесоюзний н.-д. ін-т мисливського г-ва і звіроводства, Казахський н.-д. інститут тваринництва.

Літ.: Ковриженко И. Н., Козлов Н. И. Выращивание и дрессировка собак. К., 1963; Пособие по собаководству. Л., 1973; Букатевич Ю. В., Жарич К. І. Мисливські собаки. К., 1977.

СОБА́ЧА КРОПИВА́ (Leonurus) — рід рослин родини *губоцвітих*. Багато- або дворічні трави з супротивними пальчастолопатевими або пальчасторозсіченими листками. Квітки блідо-рожеві, зібрані в щільні кільця в пазухах листків. Плід — горішок. 14 видів, поширених в Європі та Азії. В СРСР — 12 видів, в т. ч. в УРСР — 3, з них найпошир. С. к. п'ятилопатева (L. villosus); росте на засмічених відкритих місцях, вздовж шляхів тощо; лікарська рослина: настій і настойку квітучих верхівок її застосовують як заспокійливий засіб (діє подібно до валеріани); медонос. Іл. с. 286.

СОБА́ЧА ПЕТРУ́ШКА (Aethusa) — рід рослин родини *зонтичних*. Однорічна трав'яниста рослина 30—100 см заввишки з порожнистим розгалуженим голим стеблом. Листки двічі-тричі перисторозсічені. Квітки з білими оберненояйцевидними пелюстками, зібрані в зонтики без загальної обгортки; обгорточка однобока з трьома відігнутими лінійними листочками. 1 вид: С. п. звичайна (A. cynapium), пошир. в Європі та Малій Азії, занесена в Пн. Америку. Зустрічається в заплавних лісах і як бур'ян у садах і городах майже по всій території України, крім Пд. степової зони. Схожа на петрушку посівну (див. *Петрушка*),

Ч. П. Своу.

«Сніп». Титульна сторінка альманаху.

Сніжноягідник білий. Гілка з квітками та гілка з плодами і квітка.

Собача кропива п'ятилопатева: *1* — верхня частина рослини; 2 — квітка; 3 — чашечка.

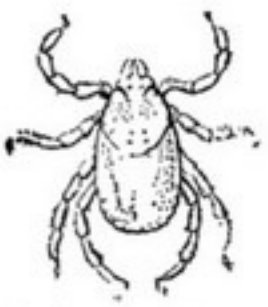

Собачий кліщ.

Собача петрушка звичайна: *1* — верхня частина стебла; 2— квітка; 3 — плід.

Г. Ф. Собачко-Шостак. Декоративні розписи. 1920 (ліноруч) та 1963.

але з міцним характерним запахом. С.-г. тварини її не їдять. Вважається отруйною.

СОБА́ЧИЙ КЛІЩ — народна назва пасовищного кліща Rhipicephalus sanguineus. Специфічний паразит собак, нерідко трапляється на інших свійських і диких тваринах, нападає на людину. Поширений переважно в Середземномор'ї; в СРСР — на Чорномор. і Каспійському узбережжях. Переносник збудників марсельської плямистої гарячки та деяких ін. *рикетсіозів, піроплазмідозів* тощо. В поліських та лісостепових районах України С. к. часто називають лісового кліща (Ixodes ricinus), який також паразитує на собаках і активно нападає на різних тварин і людей, що перебувають у лісі. Іл. с. 285.

Г. Й. Гуща.

СОБА́ЧІ, вовчі, псові (Canidae) — родина хижих *ссавців*. Тіло стрункe, довж. від 40 см (фенек) до 1,6 м (вовк), маса відповідно 2—80 кг. Кінцівки пристосовані до швидкого бігу, пальцехідні з тупими невтяжними кігтями. Голова витягнута, морда видовжена, вуха високі з гострими вершинами. Волосяний покрив переважно довгий, пухнастий, густий, сірого, жовтого, рудого або чорного кольору. Ікла великі, хижні *зуби* сильно розвинені. С.— наземні тварини, населюють різноманітні ландшафти. Тримаються поодинці, парами або зграями. Живляться хребетними тваринами, падлом, іноді безхребетними та рослинами. Характерна *моногамія*. Вагітність 51 (фенек) — 80 (гієновий собака) діб. За рік буває 1 приплід з 4—7 (у песців до 22—23) малят. Статевозрілими стають на першому році життя. 12 родів (35 видів), поширених по всій земній кулі, крім Антарктиди і деяких океанічних островів. В СРСР — 5 родів: *собака, лисиця, єнотовидний собака, песець, червоний вовк,* з них на Україні — 3 перших. С. мають значення як об'єкти спорт. і промисл. полювання, песців і лисиць розводять на звірофермах (див. *Звірівництво*); окремі С. завдають шкоди тваринництву та мисливському г-ву; деякі — носії збудників небезпечних хвороб (*сказу* та ін.); знищуючи велику кількість мишовидних гризунів, приносять також користь.

О. П. Корнєєв.

СОБА́ЧКИ — неолітична стоянка, що її відкрито в урочищі Собачки поблизу Запоріжжя (тепер ця місцевість затоплена водами озера ім. В. І. Леніна). Досліджували її 1928—29. При розкопках стоянки виявлено залишки наземних жител з кам'яними вогнищами, знаряддя праці з каменю (шліфовані сокири, молотки, крем'яні вкладні та наконечники стріл, грузила від рибальських сіток) і кістки (шила, лощила та рибальські гачки), ліпний глиняний плоскодонний посуд, оздоблений заглибленим орнаментом у вигляді різних геом. фігур. Основою г-ва жителів стоянки було переважно рибальство. Біля стоянки виявлено гранітні шліфувадла для обробки кам'яних знарядь.

СОБА́ЧКО-ШО́СТАК Ганна Федосівна (15.XII 1883, с. Скопці, тепер с. Веселинівка Баришівського р-ну Київ. обл. — 3.XII 1965, с-ще Черкізово Пушкінського р-ну Моск. обл.) — укр. рад. майстер нар. декоративного розпису, майстер нар. мистецтва УРСР (з 1936). В галузі нар. мист. почала працювати з 1910 в навч. майстерні А. Семиградової (с. Скопці). З 1932 — на ф-ці «Експортнабивтканина» (с-ще Черкізово), де за її малюнками виготовлялися вишивки в укр. нар. стилі. Серед творів: — «Весняна пісня» (1913), «Півні» (1916), «Червоний травень» (1917—22), «Український вінок», «Букет квітів», «Вихор» (всі три — 1920), цикл панно «Квіти України» («Мої улюблені квіти», 1963; «Наддніпрянські квіти», 1964 та ін.). Малюнки С.-Ш. відзначаються багатством фантазії, красою композиції, рідкісним інтенсивним колоритом. Вишивки і панно за малюнками С.-Ш., а також її розписи експонувалися на виставках у Петербурзі (1913), Москві (1915, 1927, 1936), Києві (1913, 1919, 1965), а також у Парижі (1913, 1937), Берліні (1914, 1922), Нью-Йорку (1939). Твори зберігаються в ДМУНДМ, ДМУОМ (обидва — в Києві) та ін. музеях. Іл. див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Літ.: Мєстєчкін Г. А. Ганна Собачко. К., 1965. *Г. А. Мєстєчкін.*

СОБЄ́СЬКИЙ (Sobieski) Яків (1588 — 13.VI 1646, м. Жовква, тепер м. Нестеров Львів. обл.) — польс. мемуарист, батько короля *Яна III*. Власник м. Жовкви та ін. маєтків на Зх. Україні. Учасник *Хотинської війни 1620—21*. Склав «Діаріуш Хотинського походу» (опубліковано у кн. «Мемуари про Хотинську війну», 1853) і «Коментарі про Хотинську війну в трьох книгах» (лат. мовою, 1646). В «Діаріуші» С., хоч у цілому недооцінив роль запорізького війська в битві під Хотином, подав ряд фактів про військ. доблесть укр. козаків. У «Коментарях» охарактеризовано П. *Сагайдачного* як мудрого і талановитого полководця.

Я. Д. Ісаєвич.

СОБІВА́РТІСТЬ — грошовий вираз безпосередніх затрат соціалістичних підприємств (об'єднань), пов'язаних з виробництвом і реалізацією продукції. С. продукції включає витрати сусп. праці у вигляді оборотних фондів (сировина, матеріали тощо), основних фондів (амортизаційні відрахування), витрати на оплату праці трудящих у вигляді заробітної плати *(необхідний продукт)* та відрахування на соціальне страхування. С. є узагальнюючим показником екон. результатів діяльності підприємств, об'єднань (галузей), в якому відображуються досягнутий рівень *продуктивності праці*, ефективність використання виробничих фондів тощо. Розрізняють С. цехову (витрати цехів), фабрично-заводську, виробничу (витрати підприємств). Повна С. включає фаб.-зав. С. та витрати по реалізації продукції. С. є планова і звітна (фактична). Звітна С. складається в процесі виробн. продукції і включає, на відміну від планової С., позапланові *непродуктивні витрати*. Для аналізу і планування С. продукції у пром-сті застосовують дві класифікації: за екон. елементами затрат (поелементну) та за статтями витрат (калькуляційну). Першу застосовують при складанні кошторису затрат на виробн., який дає можливість безпосередньо пов' язати план по С. продукції з планом виробн. і реалізації, планами по праці і заробітній платі, матеріально-тех. постачання і фінанс. планом. Класифікацію за статтями витрат використовують, складаючи калькуляції, що дає можливість визначити затрати підприємства на одиницю кожного виду продукції, С. окремих видів робіт і послуг. Залежно від екон. ролі в процесі виробн. витрати поділяють на основні (витрати на сировину, матеріали, заробітну плату осн. виробничих робітників тощо) та витрати по обслуговуванню виробн. і управлінню (цехові, загальнозаводські тощо); на прямі (що на підставі норм витрат відносять на С. того чи ін. виробу) й непрямі витрати (їх включають у С. за допомогою спец. розрахунків); на умовно-змінні (величина яких збільшується прямо пропорційно до зростання обсягу виробн.) та умовно-постійні витрати (які не залежать від збільшення обсягу виробн. або збільшуються в незначній кількості). Розрізняють С. індивідуальну (С. продукції підприємства) й середньогалузеву. Середньогалузева С. є базою встановлення цін, тому зміни С. позначаються на рівні *оптових цін* і *роздрібних цін*, на дальшому підвищенні життєвого рівня народу. С. с.-г. продукції за класифікацією включає затрати на виробничі потреби. Вони поділяються на прямі (оплата праці робітників і колгоспників, вартість насіння, кормів, добрив тощо) і непрямі. Непрямі затрати, в свою чергу, поділяють на загальновиробничі (витрати на заробітну плату агрономів, зоотехніків, ветеринарів, інж.-тех. працівників; на зношування малоцінних предметів, утримання транспорту, поточний ремонт, амортизація, опалення і загальногосп. (оплата праці адм.-управлінського персоналу, канцелярські, поштові витрати тощо). Прямі затрати по окремих статтях визначають на основі встановлених нормативів затрат на 1 га посівних площ, на 100 голів худоби тощо; непрямі враховують у загальному кошторисі загальновиробничих і загальногосп. затрат, а потім розподіляють за окремими видами продукції пропорційно прямим затратам на оплату праці. Гол. шляхами зниження С. продукції є підви-

щення продуктизності праці, економія матеріальних ресурсів, скорочення витрат на обслуговування виробн. і управління, підвищення якості продукції.

М. С. Калита.

СО́БІНОВ Леонід Віталійович [26.V (7.VI) 1872, Ярославль — 14.X 1934, Рига, похований у Москві] — рос. рад. співак (ліричний тенор), нар. арт. Республіки (з 1923). У 1894 закінчив юрид. ф-т Моск. університету. Муз. освіту здобув у Моск. філармонічному уч-щі (1892—96), де навчався у О. Додонова та О. *Сантагано-Горчакової*. З 1897 — соліст Великого театру. С.— один з видатних представників рос. класичної вокальної школи, мистецтва *бельканто*. Партії: Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Боян («Руслан і Людмила» Глинки), Берендей, Левко («Снігуронька», «Майська ніч» Римського-Корсакова), Фауст, Ромео («Фауст», «Ромео і Джульєтта» Гуно), Альфред («Травіата» Верді), Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера) та багато ін. С. був визначним майстром камерного співу, пропагандистом рос. вокальної лірики. Творчість С. тісно пов'язана з Україною. Його перші виступи на сцені відбулися в укр. трупі М. Садовського за участю М. Заньковецької, що 1891 гастролювала в Москві. С. виступав тут як хорист у виставах «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» М. Лисенка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка. На Україні виступав з 1901 (гастролі в Київській рос. опері, 1906 — концерти на користь студентів Київ. ун-ту, висланих за революц. діяльність у Наримський край). Перебував у Києві 1918—19. В 1919 був обраний головою Всеукр. музичного комітету та керівником Київ. рос. опери. З ініціативи С. було створено 1920 Перший рад. театр ім. А. В. Луначарського в Севастополі. Гастролював на Україні і 1925, 1926, 1927 (у виставах київ. і харків. оперних театрів «Лоенгрін», «Майська ніч» та «Євгеній Онєгін» виконував партії укр. мовою). Ім'я С. присвоєно Саратов. консерваторії та Ярославському муз. уч-щу. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Леонид Витальевич Собинов, т. 1—2. М., 1970; Владыкина-Бачинская Н. Л. В. Собинов. М., 1972.

СОБКЕ́ВИЧ Антон Іванович [1.III (13.III) 1883, с. Максимовичі Радомишльського пов. Київської губ., тепер Житомирської обл.— 23.XII 1945, Київ] — укр. лікар-інфекціоніст. Закінчив мед. факультет Томського ун-ту (1910). У 1918 захистив докторську дисертацію. З 1921 працював у Києві, з 1927 — професор і зав. кафедрою туберкульозу Київ. мед. ін-ту. Одночасно директор Київ. туберкульозного ін-ту (1926—29). З 1931 — зав. кафедрою Київського фармацевтичного ін-ту, з 1935 — наук. співробітник Київського н.-д. ін-ту гігієни харчування. С. був членом медичної секції наук. мови АН УРСР (1925—26), заступником голови фтизіатричної секції наукового т-ва. З 1938 за станом здоров'я не працював. С.— автор багатьох праць з проблем туберкульозу, лікувальних властивостей мінеральних вод Сибіру, з питань харчування.

Ю. В. Пядик.

СО́БКІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *білогрудівської культури*. залишки якого виявлені в с. Собківці Уманського р-ну Черкас. обл. При розкопках (1951—52) досліджено залишки жител, а також численні *зольники*. Знайдено ліпний посуд кухонного й столового призначення (великі горщики, оздоблені відбитками зубчастого штампа, короткими врізними лініями, наліпними валиками, глибокі миски з відігнутими вінцями, округлі черпаки, високі банки), крем'яні вкладні до серпів, кістяні проколки та шила, глиняні прясельця, кам'яні зернотерки та розтирачі, бронзову скроневу підвіску у вигляді спіралі, 2 бронзові кільця і шпильку.

СОБКО́ Вадим Миколайович [5 (18).V 1912, Москва— 12.IX 1981, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював робітником на ХТЗ, закінчив Київ. ун-т (1939). Друкуватися почав 1930. Гол. тема творчості — життя робітн. класу, морально-етичні проблеми: повість «Любов» (1935), романи «Біле полум'я» (1952), «Звичайне життя» (1957), «Нам спокій тільки сниться» (1959), «Матвіївська затока» (1962), «Суворий друг» (1963), «Лихобор» (1974, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975), «Ключ» (1978). Подвиг народу у Великій Вітчизн. війні відображено в трилогії «Шлях зорі» (1942—47), романах «Почесний легіон» (1970), «Нагольний кряж» (1975), в п'єсах «Київський зошит» (1964), «Голосіївський ліс» (1968). Темі науки і її ролі в суспільстві присвячено трилогію «Зоряні крила» (1937—50), романи «Срібний корабель» (1961) і «Перші краплини дощу» (1968). Тему боротьби за мир і інтернац. єдність трудящих відображено в романах «Запорука миру» (1950, Держ. премія СРСР, 1951), «Стадіон» (1954), «Друга зустріч» (1976), «Рана моя — Берлін» (1977), п'єсі «Комендант Берліна» (1975). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1979—81; Рос. перекл.— Нагольный кряж. М., 1977; Вторая встреча.— Рана моя — Берлин. М., 1980.

Літ.: Логвиненко М. С. Романи Вадима Собка. К., 1978.

Г. О. Бандура.

СОБКО́ Микола Петрович [9 (21).VII 1851, Царське Село, тепер м. Пушкін — 16 (29).VIII 1906, Петербург] — рос. історик мистецтва і бібліограф. Популяризував мистецтво передвижників. Автор «Словника російських художників...» (3 вип. на літери «А», «И», «П» — 1893, 1895, 1899), праць про І. Крамського, В. Перова, Г. Мясоєдова, укладач ілюстрованих каталогів виставок передвижників. Редактор журн. «Искусство и художественная промышленность» (1898—1902).

СОБКО́ Петро Іванович [18 (30). V 1819, Київ — 14 (26). XI 1870, Петербург] — рос. інженер і вчений у галузі будівельної механіки і залізничної справи. Закінчив (1840) Ін-т корпусу інженерів шляхів у Петербурзі, викладав у цьому ж закладі (з 1848 — професор). Спроектував (1839—40) під керівн. С. В. Кербедза висячий міст через р. Неву. Першим у Росії ввів курс буд. механіки і заснував (1853) мех. лабораторію для випробування буд. матеріалів. Застосував сталеві елементи у дерев'яних мостових фермах (фермах Гау). З 1869 працював нач. служби тяги і рухомого складу Петербурзько-Варшавської залізниці. С. — автор кількох підручників і посібників з питань буд. механіки та залізничн. справи.

СОБОЛЄ́ВСЬКИЙ Олексій Іванович [26.XII 1856 (7.I 1857), Москва — 24.V 1929, там же] — рос. філолог-славіст, з 1900 — акад. Петерб. АН (потім АН СРСР). Закінчив Моск. ун-т (1878). Професор Київ. (1884—88) і Петерб. (1888—1908) ун-тів. Автор праць з історії рос. та старослов'ян. мов, рос. та укр. діалектології, з палеографії, етнографії, ономастики, історії рос. л-ри тощо. Осн. праці: «Нариси з історії російської мови» (1884), в якій досліджено особливості давніх галицько-волинського, псковського, смоленсько-полоцьких та київського говорів; «Лекції з історії російської мови» (1888); «Нарис російської діалектології» (1892), де розглянуто говори рос., укр. та білорус. мов. У визначенні походження й розвитку укр. мови та її місця серед ін. слов'ян. мов виступав з бурж. позицій рос. історика М. *Погодіна*, розглядаючи укр. мову як наріччя російської. Опублікував «Великоруські народні пісні» (т. 1—7, 1895—1902). В останні роки життя очолював комісію по складанню словника давньорус. мови.

Літ.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь, т. 3. Минск, 1978.

А. П. Могила.

СОБОЛЄ́ВСЬКИЙ Петро Григорович [4 (15).II 1782, Петербург — 24.X (5.XI) 1841, там же] — рос. інженер і вчений у галузі металургії, чл.-кор. Петерб. АН (з 1830). Один з основоположників порошкової металургії. Закінчив (1798) Петерб. сухопутний кадетський корпус. Працював (1815—24) на з-дах Уралу, де займався удосконаленням металург. виробництва. Створив (1824) у Петербурзі першу рос. н.-д. орг-цію в галузі металургії — з'єднану лабораторію Департаменту гірничих і соляних справ, Гірничого кадетського корпусу і Гол. гірничої аптеки. Вперше (разом з В. В. Любарським) застосував (1826) процеси пресування і спікання для виготовлення виробів з порошку платини. Досліджував (30-і рр.) вплив гарячого дуття в доменному виробництві.

СО́БОЛЄВ Віктор Вікторович [н. 20.VIII (2.IX) 1915, Петроград] — рос. рад. астроном, акад. АН СРСР (з 1981). Закінчив (1938) Ленінгр. ун-т. З 1941 працює в цьому ж ун-ті. Наук. праці стосуються теор. астрофізики. С. розробив теорію спектрів нестаціонарних зір; створив нові методи в теорії перенесен-

Г. Ф. Собачко-Шостак.

Л. В. Собінов.

В. М. Собко.

О. І. Соболевський.

В. В. Соболєв.

В. С. Соболєв.

Л. С. Соболєв.

С. Л. Соболєв.

ня випромінювання і застосував їх для розв'язування багатьох астрофіз. задач; досліджував фіз. процеси в газових туманностях, зоряних та планетних атмосферах; висловив ідею, згідно з якою червоні гіганти та надгіганти мають гарячі ядра, оточені потужними атмосферами. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора та медалями.

СО́БОЛЄВ Володимир Степанович [17 (30).V 1908, м. Луганськ, тепер Ворошиловград — 1.IX 1982, Москва] — радянський геолог, академік АН СРСР (з 1958; член-кореспондент АН УРСР з 1951), Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчивши Ленінгр. гірничий ін-т (1930), працював у Центр. н.-д. геологорозвідувальному ін-ті (1930—41), викладав у Ленінгр. гірничому інституті (з 1939 — професор), а також в Ірк. (1941—43) і Львів. (з 1945) ун-тах. Одночасно (з 1947) працював в Ін-ті геології корисних копалин АН УРСР у Львові (тепер Ін-т геології і геохімії горючих копалин АН УРСР). З 1958 — заст. директора Ін-ту геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР у Новосибірську. Президент Міжнар. мінералогічної асоціації (з 1974). З 1981 — директор Мінералогічного музею ім. О. Є. Ферсмана АН СРСР. Осн. праці — з петрографії та мінералогії України і Сибіру. С. передбачив і науково обгрунтував алмазоносність пн. частини Сибірської платформи. Нагороджений 2 орденами Леніна, іншими орденами і медалями. Державна премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1976.

СО́БОЛЄВ Дмитро Миколайович [25.VII (6.VIII) 1872, с. Хрипелі, кол. Костром. губ.— 16.III 1949, Харків] — рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1934), засл. діяч науки УРСР (з 1935). Закінчив Варшавський ун-т (1899). З 1914 — професор і зав. кафедрою (з 1922) Харків. ун-ту. Осн. праці присвячені вивченню девонських відкладів *Східно-Європейської платформи*, геол. будові, палеонтології, тектоніці й геоморфології України і прилеглих територій. Один з перших висловив думку (1933) про можливу нафтоносність *Дніпровсько-Донецької западини*. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

СО́БОЛЄВ Леонід Сергійович [9 (21).VII 1898, Іркутськ — 17.II 1971, Москва] — рос. рад. письменник, Герой Соціалістичної Праці (1968). В роки Великої Вітчизн. війни — військовий кореспондент «Правды». Друкуватися почав 1926. Роман «Капітальний ремонт» (1932, нові розділи — 1962) — про розклад царського флоту напередодні 1-ї світової війни. Зб. оповідань «Морська душа» (1942; Держ. премія СРСР, 1943), повість «Зелений промінь» (1954) присвячені героїзмові рад. моряків у роки Великої Вітчизн. війни і життю флоту в мирний час. Кн. нарисів «Шляхами перемог» (1942—45) — про визволення Криму, Одеси, Румунії. Автор п'єси «Абай» (1941; у співавт.), статей на літ. і громад.-політ. теми. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1972—74; Укр. перекл.— Морська душа. К., 1959; Зелений промінь. К., 1955; Капітальний ремонт, ч. 1—2. К., 1970.

СО́БОЛЄВ Сергій Львович [н. 23.IX (6.X) 1908, Петербург] — рос. рад. математик і механік, акад. АН СРСР (з 1939), Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1940. Закінчив (1929) Ленінгр. ун-т. Працював у Сейсмологічному ін-ті АН СРСР (1929—32), Матем. інституті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (1932—43), Моск. ун-ті (1935—57) та Ін-ті атомної енергії (1943—57). З 1957 — директор Ін-ту математики Сибірського відділення АН СРСР. Праці С. присвячені аналітичній теорії диференціальних рівнянь, теорії пружності, теорії *узагальнених функцій*, обчислювальній математиці. С. запропонував новий метод розв'язування гіперболічних рівнянь з частинними похідними. Разом з В. І. *Смирновим* розробив метод розв'язування задач, що стосуються поширення хвиль у пружних середовищах з плоскопаралельними межами. С. заклав основи теорії узагальнених функцій, заснував новий напрям в сучас. теорії диференціальних рівнянь, пов'язаний з використанням методів та ідей функціонального аналізу (запроваджені й вивчені ним функціональні простори названо його ім'ям), запровадив поняття замикання обчислювальних алгоритмів, дав точну оцінку норм похибок кубатурних формул. Нагороджений 7 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1951, 1953.

СО́БОЛЄВ Фелікс Михайлович (н. 25.VII 1931, Харків) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1956. В 1953 закінчив акторський, 1959 — режисерський ф-ти Київ. ін-ту театр. мистецтва. В 1953—56 був актором Театру юного глядача (Миколаїв). У 1959 — асистент режисера. З 1960— режисер Київ. кіностудії науково-популярних фільмів, де поставив наук.-популярні фільми: «На полях семирічки» (1960), «Нашому тренеру» (1962), «Мова тварин» (1967), «Сім кроків за горизонт» (1968), «Чи думають тварини?», «Я та інші» (обидва — 1972), «Джерела людства» (1976), «Дерзайте, ви талановиті!» (1978), «Коли зникають бар'єри» (1980), «Ім'я йому — Київ» (1981). З 1973 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва імені І. Карпенка-Карого. Фільми С. нагороджені на Всесоюз. та Міжнар. кінофестивалях. Премія імені М. В. Ломоносова АН СРСР, 1968. Держ. премія СРСР, 1972.

СО́БОЛЬ Спиридон (н. в кінці 16 ст., Могильов, тепер БРСР — 1645, Волощина) — укр. і білорус. друкар. Навчався, а згодом учителював у *Київській братській школі*. У 1628 при сприянні І. *Борецького* відкрив друкарню в Києві на Подолі, де до 1630 надрукував 5 книг. В одній з них уперше в кириличному друкарстві застосував гравюру на міді. У 1631—38 вів видавничу діяльність у Білорусії (Кутеїно, Буйничі, Могильов). В останні роки життя працював у *Києво-Печерській друкарні*, за дорученням якої виїхав до Волощини допомагати в налагодженні друкарської справи.

Літ.: Мацюк О. Я. Новые документы о типографе Спиридоне Соболе. В кн.: Федоровские чтения 1973. М., 1976.

Я. Д. Ісаєвич.

СО́БОЛЬ (Martes zibellina) — хижий ссавець род. *куницевих*. Один з найцінніших промислових *хутрових звірів*. Тіло (довж. 43—58 см, маса 0,9—1,9 кг) приземкувате, гнучке; вуха великі, округлі, хвіст пухнастий (довж. до 19 см). Волосяний покрив від світло-коричневого до чорно-бурого кольору, густий, м'який, пухнастий, блискучий. С. зустрічається в гірських і рівнинних лісах. Тримається в осн. на землі. Живиться гол. чин. мишовидними гризунами, а також кедровими горішками, влітку ще й комахами і ягодами. Гніздо влаштовує в дуплах повалених дерев, під корінням тощо. *Гін* у червні — липні, самка після 250—294 діб вагітності народжує до 5 малят; статевозрілими стають на 2—3-му році. Тривалість життя у неволі до 15—18 років. Поширений гол. чин. на території Радянського Союзу в лісовій зоні від Печори до берегів Тихого ок., на о-вах Сахалін, Шантарських, Курильських, Карагінському; в незначній кількості зустрічається на Пн. МНР, в Пн.-Сх. Китаї, в Пн. Кореї та Пн. Японії. Раніше *ареал* С. був більшим, пн. межа його, можливо, збігалася з межею лісів. В 16—17 ст. в результаті ненормованого промислу С. був винищений в багатьох місцях поширення, а там, де залишився, став рідкісним. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції чисельність С. поступово відновлено рядом охоронних заходів (обмеження полювання, організація *заповідників, заказників, реакліматизація*, штучне розселення тощо). Тепер С. є також об'єктом кліткового хутрового *звірівництва*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Ссавці*.

Л. В. Колесов.

СОБО́Р — 1) У Рос. д-ві 11—18 ст. збори службових або виборних осіб для розв'язання державних питань (напр., *Земські собори*). 2) Збори представників вищого духівництва всієї християнської церкви *(Вселенські собори)* або окремої країни (помісні собори; див. *Собори Руської православної церкви*), які розв'язують питання віровчення, церк. устрою, відносин між церквою і державою. 3) В християн. культовій архітектурі — головний чи головні храми міста або гол. храм монастиря.

СОБО́Р ПАРИ́ЗЬКОЇ БОГОМА́ТЕРІ — див. *Паризької богоматері собор*.

СОБО́Р СВЯТО́ГО ПЕТРА́ в Римі — пам'ятка італ. архітектури доби *Відродження*. В 1506 арх. Д. *Браманте* склав первісний проект собору, що в плані мав форму грец. (з рівними кінцями) хреста. Згодом будівництвом С. с. П. керували *Рафаель*, Б. Перуцці, А. да Сангалло Молодший, з 1546 — *Мікеланджело*, який змінив план Браманте, спроектував і частково

1
2
3

4

5
6
7

До ст. **Скіфи.**

1. Золота оббивка посудини з зображенням фантастичної тварини. 4 ст. до н. е. З Семибратніх курганів (Кубань).

2. Золота платівка від налуччя з зображенням оленя. 5—4 ст. до н. е. З кургану поблизу міста Ромен (тепер Сумської області).

3. Бронзова платівка у вигляді голови лева (частина кінської збруї). 5 ст. до н. е. З Береснягівського кургану (Черкаська область).

4. Срібна ваза з зображенням сцени з життя скіфів. Фрагмент. 4 ст. до н. е. З Воронезьких «частих курганів».

5. Бронзова платівка (частина кінської вуздечки). 3 ст. до н. е. Знайдено на території Дніпропетровської області.

6. Кістяна платівка з зображенням птахів. Кінець 7 ст. до н. е. З Жаботинських курганів (Черкаська область).

7. Бронзове грушовидне навершя, що закінчується зображенням грифона. 4 ст. до н. е.

8. Орнаментована посудина з глини. 4 ст. до н. е.

9. Бронзове дзеркало з довгою ручкою, що закінчується зображенням пантери. 3 ст. до н. е.

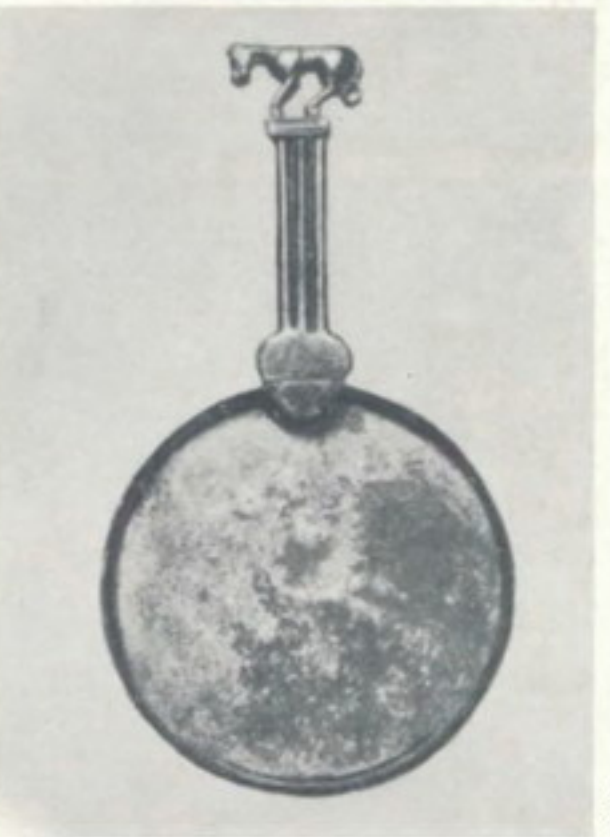

8
9

1

2

3

4

5

6

7

До ст. **Собака свійський.**

1. Східноєвропейська вівчарка.
2. Кавказька вівчарка.
3. Шотландська вівчарка.
4. Південноросійська (українська) вівчарка.
5. Ньюфаундленд (водолаз).
6. Сенбернар.
7. Доберман-пінчер.
8. Російський псовий хорт.
9. Басет.
10. Західносибірська лайка.
11. Ірландський сетер.

8

9

10

11

спорудив центр. купол діаметром 42 м). С. с. П. у різні часи добудовували Дж. Віньйола, П. Лігоріо, Дж. делла Порта і Д. Фонтана. В 1607—14 арх. К. Мадерна надав планові собору форми лат. хреста, а фасадові — вигляду, що зберігся до наших днів. У 1657—63 Дж. Л. *Берніні* спорудив грандіозну чотирирядну колонаду перед собором. С. с. П. вражає розмірами (довж.гол. нефа — 187 м) і монументальністю. В інтер'єрі застосовано корінфський *архітектурний ордер*, що охоплює всю висоту стовпів гол. *нефа*, перекритого прикрашеним *кесонами* циліндричним *склепінням*. Стіни вкриті мармуровими плитами і мозаїкою. Фасади, відповідно до нефа, оброблені великими *пілястрами* корінфського ордера. С. с. П. був зразком для будівництва багатьох європейських соборів.

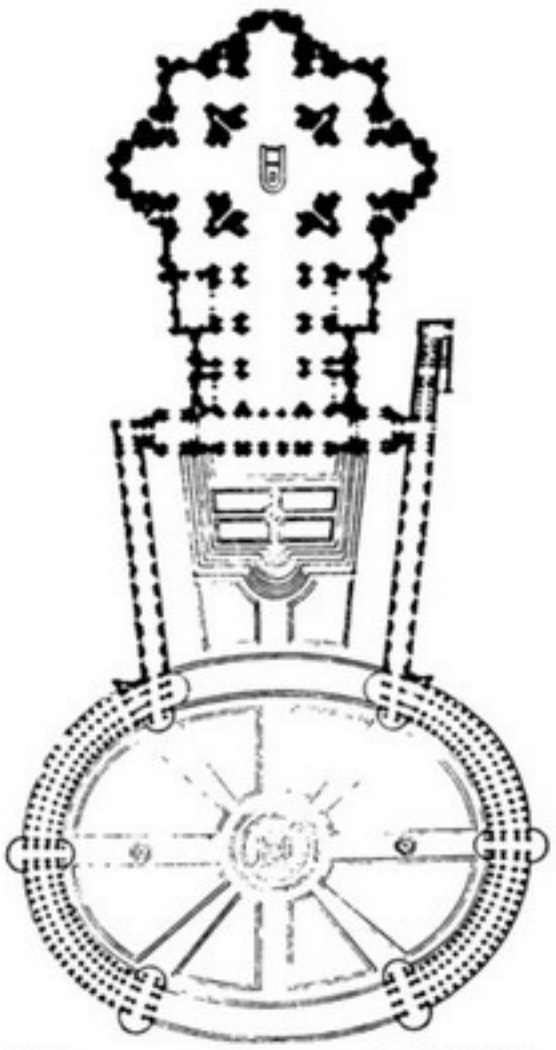

Собор святого Петра в Римі. 1605—63. План.

СОБО́РИ РУ́СЬКОЇ ПРАВОСЛА́ВНОЇ ЦЕ́РКВИ, помісні собори в Росії — збори *єпископів* та ін. ієрархів *Руської православної церкви*, рішення яких обов'язкові для православної церкви. 1-й собор відбувся 1051. На ньому було обрано першого київ. *митрополита*; собор 1448 поклав початок незалежності Руської православної церкви від візантійської; собори 1547, 1549, 1551, які вжили заходів до уніфікації церк. обрядів, грошових зборів тощо на тер. всієї країни, відіграли важливу роль у централізації Рос. д-ви і зміцненні самодержавства; собор 1589 запровадив *патріаршество*; собор 1666—67 засудив патріарха *Никона*, який домагався зверхності церкви над світською владою. За Петра I для обмеження влади церкви було засновано постійно діючий священний *синод*. З 1711 до 1917 собори не скликались. У листопаді 1917 відбувся 1-й загальнорос. помісний собор, який обрав патріарха Московського і всієї Русі *Тихона*. На соборі 1971 було обрано патріарха московського і всієї Русі *Пимена*.

СОБО́РНЕ УЛО́ЖЕННЯ 1649, Уложення царя Олексія Михайловича — перший друкований кодекс законів Російської держави періоду феодально-кріпосницького ладу; одна з найвизначніших пам'яток рос. феод. права. Прийняте Земським собором у січні 1649. Складається з 25 глав, що поділені на 967 статей. Уложення закріплювало і розширювало право власності феодалів на землеволодіння. Цей кодекс остаточно завершив закріпачення селянства, скасував «*заповідні літа*», *урочні літа* і цим сприяв оформленню *кріпосного права*. В С. у. містилися питання кримінального, цивільного права, судочинства тощо, визначалися розміри суд. пошлин, штрафів. Осн. видом покарання за С. у. була страта. С. у. залишалося осн. законом Росії до 1-ї пол. 19 ст.

СОБО́РНИЙ РУХ — рух за реформу католицької церкви, який виник у вищих католицьких верствах і в середовищі світських феодалів у кін. 14 — на поч. 15 ст. Мав на меті поставити на чолі церкви не *папу римського*, а *Вселенський собор*. С. р. був своєрідною спробою реформи церкви зверху. На Флорентійському соборі 1438—45 папі Євгенію IV вдалося добитися засудження С. р. Після поразки С. р. розгорнувся рух за реформу церкви знизу, що знайшло свій вияв у *Реформації*.

СОБО́РНІ ШКО́ЛИ — середні навч. заклади у ведиких містах Зх. Європи в епоху середньовіччя. Засновувались при соборах (єпископських кафедрах). С. ш. давали ширшу освіту, ніж монастирські й парафіяльні школи (читання, письмо, граматика, лічба, церк. співи). В часи пізнього середньовіччя в деяких С. ш. викладали навч. предмети *тривіуму* і *квадривіуму*.

СОБОРУВА́ННЯ, маслосвяття — одне з християнських *таїнств*, яке здійснюється біля ліжка хворого. У *православ'ї* вважається засобом зцілення від недуги, а також відпущення гріхів. *Католицизм* розглядає соборування тільки як благословення церквою вмираючого.

СОБРА́НИЕ ПОСТАНОВЛЕ́НИЙ ПРАВИ́ТЕЛЬСТВА СССР (СП СССР) — офіційне видання Уряду СРСР. Виходить з 1938 (1950—56 не видавалося). З 1982 виходить у вигляді двох самостійних видань (відділів).

У відділі першому публікуються спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, постанови Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, постанови Ради Міністрів СРСР, що мають заг. значення або нормативний характер, та ін. У відділі другому СП СССР друкують підписані Урядом СРСР міжнар. угоди, конвенції, протоколи тощо, зокрема з питань екон., наук. і культур. співробітництва з зарубіжними країнами.

СОВА́ Андрій Корнійович [н. 17 (30).XII 1912, Одеса] — укр. рад. актор, майстер художнього слова. Нар. арт. УРСР (з 1965). В 1938 закінчив Одес. театр. училище. Працював на Одеській (з 1938) та Київ. (1944—50) кіностудіях худож. фільмів. Знявся у фільмах «Таємничий острів» (1940), «В далекому плаванні» (1945), «Максимко» (1952) та ін. У 1951—59— у Київ. філармонії, 1959—79 — в Укрконцерті. У репертуарі С. — твори Т. Шевченка, О. Довженка та ін.; популярність здобув як майстер сатиричного жанру (мініатюри С. Олійника, П. Глазового, В. Івановича). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

СО́ВА Антоній (1816—64) — польс. поет і перекладач. Див. *Желіговський* Е. В.

СО́ВА (Sova) Антонін (26.II 1864, Пацов, тепер Південно-Чеської обл. — 16.VIII 1928, там же) — чес. письменник. У збірках «Реалістичні строфи» (1890), «Співчуття і опір» (1894), «Зламана душа» (1896) та ін. відчутні мотиви скорботи й бунтарства, відчаю і надії, викликані підневільним становищем Чехії на межі 19 і 20 ст. Пейзажній та інтимній лірици властиві тонке відчуття життя, філос. роздуми над сенсом людського буття (збірки «Квіти інтимних настроїв», 1891; «З мого краю», 1892; «Долина нового королівства», 1900; «Жнива», 1913, та ін.). Революц. події 1905 знайшли відгомін у зб. «Пригоди відваги» (1906). На поетичну творчість С. мала вплив поетика символізму. Автор романів («Тома Бояр», 1910, та ін.), збірок оповідань. Запровадив у чес. поезії вільний вірш.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антология чешской поэзии. т. 2. М., 1959.

Літ.: Житник В. К. Поезія Антоніна Сови. К., 1975. *В. А. Моторний.*

А. К. Сова.

«СОВА́» — сатирична газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила 1871 в Ужгороді два рази на місяць. Матеріали в «С.» друкувалися укр. і рос. мовами. В газеті висвітлювалося тяжке становище Закарпатської України, що була тоді в складі Австро-Угорщини. Газета виступала проти мадяризації й покатоличення українців. За своє спрямування «С.» зазнала переслідувань з боку уряду; на п'ятому номері її було закрито.

СОВЕРЕ́Н (англ. sovereign, букв. — велитель, монарх) — англ. золота монета, яку карбували з 1489 масою в 15,47 г чистого золота; з 1816 — основна монетна одиниця, що дорівнювала за масою 1 *фунту стерлінгів* (7,32 г чистого золота). В 1914 карбування С. для внутр. обігу припинено (з 1950 карбуються для продажу золота на міжнар. ринках).

«СОВЕ́ТСКАЯ УКРАЙНА» — 1948—51— альманах. 1952— 63 — щомісячний літературно-художній та громадсько-політ. журнал, орган Спілки письменників України. З 1963 виходить під назвою «*Радуга*».

«СОВЕ́ТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕ́ДИЯ» — видавництво науково-довідкової літератури Держкомвидаву СРСР. Засн. 1925 в Москві як акціонерне т-во «С. э.» при Комакадемії ЦВК СРСР для випуску

1-го видання «*Большой Советской Энциклопедии*». У 1930 перетворене на Держ. словниково-енциклопедичне вид-во, 1935—49 — Держ. ін-т «С. э.», 1949—59 — Держ. наукове вид-во «Большая советская энциклопедия», з 1959 — Держ. наукове вид-во «С. э.», з 1963 — вид-во «С. э.». Випускає багатотомні універсальні й галузеві енциклопедії і енциклопедичні словники, однотомні енциклопедії з різних галузей науки, техніки, культури. Універсальні енциклопедичні видання — «Большая Советская Энциклопедия» (три видання), «*Малая Советская Энциклопедия*», «Советский энциклопедический словарь», «Ежегодник БСЭ» (з 1957). Галузеві енциклопедії з сусп. наук — «Советская историческая энциклопедия», «Философская энциклопедия», «Экономическая энциклопедия», «Политическая экономия», «Трудовое право», «Великая Октябрьская социалистическая революция», «Москва», «Ленинград», «Африка», «Латинская Америка», «Мифы народов мира» та ін. Природничонаук. і технічні енциклопедії — «*Большая медицинская энциклопедия*» (3 видання), «Малая медицинская энциклопедия», «Сельскохозяйственная энциклопедия», «Физический энциклопедический словарь», «Краткая химическая энциклопедия», «Краткая географическая энциклопедия», «Энциклопедия полимеров», «Атомная энергия», «Квантовая электроника», «Космонавтика», «Политехнический словарь», «Физика микромира» та ін. Енциклопедії з л-ри та мистецтва — «Краткая литературная энциклопедия», «Театральная энциклопедия», «Искусство стран и народов мира», «Музыкальная энциклопедия», «Кинословарь», «Цирк», «Балет», «Русский язык» та ін. Довідкові видання — «Краткая энциклопедия домашнего хозяйства», «Олимпийские игры» та ін. Всього за 1926—80 вид-во «С. э.» випустило 530 томів універсальних і галузевих енциклопедій заг. тиражем бл. 70,7 млн. примірників. У 1981 вийшло 14 назв енциклопедичних видань тиражем бл. 2 млн. примірників. Деякі видання «С. э.» перекладено і видано за кордоном. У НДР, ПНР, Великобританії та інших країнах перекладено і надруковано однотомник «СРСР», у Греції — 3-є видання «Малой Советской Энциклопедии». В США (з 1973) і Греції (з 1978) перекладають і випускають 3-є видання «Большой Советской Энциклопедии». В ПНР перекладено і випущено книгу «Велика Жовтнева соціалістична революція», в Японії і ПНР — «Фізичний словник» (1—3 тт.), в Болгарії — «Політехнічний словник» та ін. Вид-во нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

С. Р. Малкіна.

«СОВЄТІШ ГЕЙМЛАНД» («Радянська Батьківщина») — щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал мовою *ідиш*, орган Спілки письменників СРСР. Виходить у Москві з 1961. В журналі друкуються проза, поезія, худож. нариси, репортажі, рецензії євр. рад. письменників, які працюють у різних республіках СРСР. «С. Г.» публікує переклади творів з мов народів СРСР, а також твори прогресивних євр. письменників різних країн світу. В журналі друкуються статті про рад. спосіб життя, матеріали, спрямовані проти реакційних ворожих ідеологій тощо. Як додаток виходить бібліотечка журналу.

Г. І. Полянкер.

СОВЄ́ТСЬКИЙ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Краснофлотська. 8,7 тис. ж. (1982). Вперше згадується 1798 під назвою Ічки. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1941 Ічки — с-ще міськ. типу. З 1950 має сучас. назву. У С.— маслоробний і виноробний з-ди, комбінат хлібопродуктів, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, управління експлуатації зрошувальних систем, агрохімоб'єднання, комбінат побутового обслуговування. Крим. технікум гідромеліорації та механізації с. г., середня, музична і спорт. школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, бібліотека.

СОВЄ́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,1 тис. км². Нас. 31,6 тис. чол. (1982). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Совєтський*. На Сх. омивається зат. *Сиваш*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: вапняки, глини, мергелі. Грунти в основному темно-каштанові й каштанові, солонцюваті у комплексі з солонцями. Лежить у степовій зоні. Підприємства гол. чин. по переробці с.-г. сировини. Найбільші — комбінат хлібопродуктів і маслоробний у Совєтському та Краснофлот. комбікорм. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Совєтський). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні пшениці, кукурудзи, соняшнику, рису, овочевих культур, винограду та фруктів; тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1981 становила 83,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,1 тис. га. Зрошується 18,4 тис. га (*Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України). У С. р.— 9 колгоспів, 3 радгоспи, 2 птахофабрики, 2 учгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Краснофлотська. Автомоб. шляхів — 288 км, у т. ч. з твердим покриттям — 256 км. У районі — Крим. технікум гідромеліорації та механізації с. г., 2 сільс. профес.-тех. уч-ща (с. Чапаєвка та с. Пруди), 16 заг.-осв., музична і спорт. школи, 39 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 10 будинків культури, 10 клубів, кінотеатр, 33 кіноустановки, 24 б-ки, музей Ічкинського партизан. загону (с. Завітне). У с. Миколаївці С. р. народився рос. революціонер, народник А. І. *Желябов*. У С. р. видається газ. «Приазовская звезда» (з 1935).

В. В. Послєдов.

СОВ'ÍНСЬКИЙ (Sowiński) Леонард (7.XI 1831, с. Березівка, тепер Любарського р-ну Житомир. обл. — 23.XII 1887, с. Стетківці, тепер Чуднів. р-ну Житомир. обл.) — польс. письменник. Закінчив історико-філологічний (1851) і медичний (1855) ф-ти Київ. ун-ту. За участь у *польському повстанні 1863—64* був засланий до Курської губ. З 1868 працював у Варшаві. Літ. діяльність почав 1858. Писав вірші, поеми й драми на народні теми. В поемі «З життя» (1859) відобразив події напередодні повстання 1863—64, в драмі «На Україні» (1873) — соціальні й нац. конфлікти між польс. шляхтою і укр. трудящими. Про знайомство з історією, побутом укр. народу, його літературою розповів у «Шкільних і університетських спогадах» (вид. 1961). Поема «Петро» (1882) і роман «На роздоріжжі» (1887) позначені тенденціями консерватизму. Один з перших перекладачів (з поч. 60-х рр.) і популяризаторів творчості Т. Шевченка. Переклав його поеми «Гайдамаки», «Наймичка», «Катерина» та багато ліричних віршів. Автор книг «Студії над сучасною українською літературою» (1860), «Тарас Шевченко. Студія Леонарда Совінського з додатком перекладу „Гайдамаків"» (1861). Переклав думу про Марусю Богуславку.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979.

Літ.: Франко І. Сучасні польські поети. В кн.: Франко І. Твори, т, 18. К., 1955.

В. Т. Полєк.

СО́ВІСТЬ — моральне почуття, в якому виявляється самооцінка особою відповідності її дій прийнятим у суспільстві і перетвореним у внутрішні переконання нормам *моральності*; найважливіший особистісний моральний регулятор суспільної поведінки людини. Марксистсько-ленінська *етика* науково обгрунтувала суспільно-істор. походження моральної свідомості та її категорій, у т. ч. С., спростувала ідеалістичні уявлення про С. як незалежне від суспільства та сусп. буття явище свідомості. С.— це голос моральної свідомості суспільства (а в класовому суспільстві — класу) в індивіді. Вона в інтимній особистісній формі відображає (усвідомлено чи не усвідомлено) морально-суспільну позицію інди-

віда. «Муки С.» є болем моральних почуттів, вражених свідомістю аморальності вчиненого, *вини* перед суспільством, класом, ін. людьми і внаслідок цього перед самим собою. С.— продукт сусп. виховання, що формується разом з моральними почуттями (*обов'язку, честі,* добра, справедливості та ін.) та людськими соціальними прив'язаностями (сімейними, патріотичними, класової солідарності, дружбою, любов'ю). В інтимному світі *особи,* в її свідомості й самосвідомості С. репрезентує всі ці почуття, вона — їхній «голос» і їхні «муки». В соціалістичному суспільстві, де культивуються високі почуття комуністичної моралі, С. виступає найважливішим суб'єктивно-особистісним фактором формування й утвердження комуністичних моральних відносин.

В. І. Шинкарук.

СО́ВКОВІ, нічниці (Noctuidae) — родина нічних *метеликів.* Розмах крил 15—270 мм. Забарвлення здебільшого темне. Голова метелика нагадує голову сови (звідки назва «совкові»). Хоботок добре розвинений. Вусики звичайно щетинковидні. Метелики живляться нектаром, соком рослин. Гусінь брудно-сіра або рудувато-зелена, з рідкими короткими щетинками, рослиноїдна; у окремих видів — живиться ін. комахами; заляльковується в грунті або на рослинах. Бл. 20 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР—бл. 3 тис. видів, у т. ч. на Україні — 588. В УРСР бл. 150 видів зареєстровано як шкідників культурних рослин, зокрема такі: *озима совка,* совка-гама, совка с-чорне (Amathes c-nigrum), оклична совка (Agrotis exclamationis), капустяна совка (Mamestra brassicae) та ін. Заходи боротьби: дотримання правильної агротехніки, використання ентомофагів (напр., *трихограми*), обробка рослин інсектицидами, застосування отруйних принад тощо.

З. Ф. Ключко.

СОВОПОДІ́БНІ, сови (Strigiformes) — ряд *птахів.* Довж. тіла 17—74 см, маса від 50 г до 4,5 кг. Дзьоб короткий, сильний, гачкуватий. Очі великі, спрямовані вперед, навколо — концентрично розміщені дрібні пера, що утворюють т. з. лицьовий диск, у деяких видів на голові 2 пари пер у вигляді «вушок». С. здатні повертати голову на 270°, що збільшує поле зору. Добре розвинений слух. Оперення м'яке, *пір'я* без бічних стовбурів і з незіпленими борідками, завдяки цьому політ безшумний. Забарвлення сірих, бурих, вохристих, чорнуватих кольорів (за винятком *білої сови*). Населяють різноманітні ландшафти, але більшість живе в лісах. Нічні й присмеркові птахи. Переважно осілі. Моногами. Гніздо влаштовують в дуплах, печерах, на землі, в щілинах будівель тощо. В кладці 1—13 яєць, які насиджує самка 23—35 діб. *Нагніздні птахи.* Живляться дрібними хребетними, рідше комахами, окремі — рибою. Ряд включає 2 родини: *сов'ячі* та сипухові (Tytonidae) і об'єднує 143 види, поширені по всій земній кулі, крім Антарктиди та деяких о-вів. В СРСР — 18 видів, у т. ч. в УРСР — 12 видів з родини сов'ячих і 1 — сипухових (див. *Сипухи*). Майже всі С. корисні птахи, що знищують велику кількість шкідливих гризунів. Викопні рештки вимерлих С. відомі з еоцену, сучасних — починаючи з олігоцену.

В. М. Зубаровський.

«СОВРЕМЕ́ННИК» — рос. літературний і громадсько-політ. журнал, заснований О. Пушкіним. Виходив 1836—66 у Петербурзі. До 1843 — квартальник, далі — щомісячник. Видавцями-редакторами в різний час були П. Плетньов, М. Некрасов, І. Панаєв, М. Чернишевський разом з М. Добролюбовим. Навколо «С.» групувалися кращі літ. сили Росії. У 1847 революційно-демократичне спрямування «С.» започаткував В. Бєлінський. З приходом до керівництва М. Чернишевського і М. Добролюбова журнал став трибуною революц. демократії. В «С.» активно співробітничали Г. Квітка-Основ'яненко, М. Антонович. Тут публікувалися твори Т. Шевченка, відгуки на три видання його «Кобзаря» і «Тризну», на «Народні оповідання» Марка Вовчка, рецензії на альманах «Хата» та журн. «Основа» тощо. «С.» підтримував заходи укр. інтелігенції щодо організації *недільних шкіл,* навчання укр. мовою в нар. школах та видання підручників і науково-популярної л-ри рідною мовою, виступав за розвиток укр. л-ри і культури. В ідеологічній боротьбі на поч. 60-х рр. на Україні велику роль відіграли опубліковані 1861 в «С.» статті М. Чернишевського «Національна безтактність», «Народна безтолковість», а також статті І. Панаєва, О. Пипіна, М. Добролюбова та ін. У червні 1866 «С.» було закрито царським урядом.

В. В. Яременко.

СО́В'ЯЧІ, справжні сови (Strigidae) — родина птахів ряду *совоподібних.* Довж. тіла 17—74 см, маса від 50 г до 4,5 кг. Голова велика з округлим лицьовим диском. 133 види (28 родів), поширені майже по всій земній кулі. В СРСР — 17 видів (11 родів), у т. ч. в УРСР — 12 видів (з 9 родів), серед яких *вухата сова, сіра сова, пугач, сич* і *сплюшка,* болотяна сова (Asio flammeus) — гніздяться повсюдно. Пугач, сичик-горобець (Glaucidium passerinum) та сич волохатий (Aegolius funereus) як рідкісні види включені до *Червоної книги* Української РСР.

В. М. Зубаровський.

СОГДІА́НА, Согд, Согуд — давня область у бас. річок Зеравшану і Кашкадар'ї (на тер. сучас. Таджицької РСР і Узбецької РСР). У 7—6 ст. до н. е. в С. сформувалося рабовласницьке суспільство і виникло одне з найдавніших у Серед. Азії держ. утворення. В 6—4 ст. до н. е. С. входила до складу держави *Ахеменідів.* У 4 ст. до н. е. її загарбали війська *Александра Македонського.* В кін. 4 ст. до н. е. С. належала державі *Селевкідів.* У 3 ст. до н. е. ввійшла до складу *Греко-Бактрійського царства,* а в перших століттях н. е.— до складу *Кушанського царства.* В кін. 4—5 ст. С. була під владою *ефталітів.* З 6 ст., коли С. становила частину *Тюркського каганату,* тут почали розвиватися феод. відносини. В кін. 7 — на поч. 8 ст. С. завоювали араби. З 4 до 8 ст. на тер. С. існували автономні князівства (найважливіше — Самаркандське). Самобутня культура С. відігравала важливу роль у формуванні культури ахеменідського Ірану і Греко-Бактрійського царства, згодом вплинула на розвиток феод. культури таджиків і узбеків.

СОГДІЙЦІ, согди — давня ірано. народність Середньої Азії і Казахстану, що населяла з середини 1-го тис. до н. е. *Согдіану.* Основою С. були кочові й осілі племена *саків.* С.— один з етнічних компонентів при формуванні таджицької і узб. народностей.

СОГОЯ́Н Фрідріх Мкртичович (н. 2.X 1936, м. Ленінакан) — вірм. рад. скульптор, засл. художник Вірм. РСР (з 1980), засл. діяч мист. УРСР (з 1981). У 1961 закінчив Єреванський художньо-театр. ін-т. Твори: «Робітник» (1967), «Каменяр з Артика» (1970), «Портрет батька» (1976); пам'ятники С. Шаумяну в Єревані (1970), чекістам Москви (1977); монументальні композиції — «Мислителі Давнього Сходу» на фасаді музею заснування м. Самарканда (1971—74), «Герої форсування Дніпра» в меморіальному комплексі «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.» у Києві (1975—81).

О. О. Созінов.

Ф. М. Согоян. Портрет дружини. Камінь. 1971.

СО́ДА — загальна технічна назва *карбонатів* натрію. Розрізняють: кальциновану С. Na_2CO_3; кристалічну С. $Na_2CO_3 \cdot 10H_2O$; питну, або харчову (гідрокарбонат натрію) $NaHCO_3$; каустичну С. NaOH (тех. назва *натрію гідроксиду*). У природі С. є у вигляді покладів термонатриту $Na_2CO_3 \cdot H_2O$ та натрону $Na_2CO_3 \cdot 10H_2O$, у ропі деяких озер (трона $Na_2CO_3 \cdot NaHCO_3 \cdot 2H_2O$), в різних лужних мінеральних водах та ін. Найбільше практичне значення має кальцинована С. Добувають її переважно аміачним методом (спосіб Сольве). За цим методом концентрований розчин NaCl насичують NH_3 та CO_2. При певних умовах з розчину виділяється $NaHCO_3$ за схемою $NaCl + NH_3 + CO_2 + H_2O \leftrightarrows NaHCO_3 + NH_4Cl$. Одержаний $NaHCO_3$ прожарюють (кальцинують): $2NaHCO_3 = Na_2CO_3 + CO_2 + H_2O$. У чистому вигляді Na_2CO_3 — білий кристалічний порошок; густина 2530 кг/м³; $t_{пл}$ 853° С. При сполученні Na_2CO_3 з водою утворюються різні *гідрати.* Водний розчин Na_2CO_3 виявляє сильнолужну реакцію. Питну С. добувають або очищенням від домішок одержаного $NaHCO_3$, або діянням CO_2 на розчин Na_2CO_3 (карбонізація). Чистий $NaHCO_3$ — білий кристалічний порошок; густ. 2200 кг/м³; водний розчин його виявляє слабколужну реакцію. В УРСР великі содові з-ди є в Донбасі (див. *Содова промисловість*). С. широко застосовують у різних галузях нар. г-ва. Кальциновану С. використовують у хім., металургійній, текст., паперовій промисловості та ін., питну С.—у харчовій промисловості, медицині. Так, у медицині питну С.

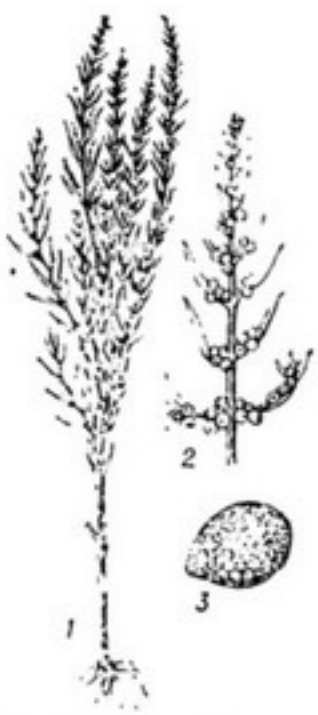

Содник високий:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — гілочка з плодами;
3 — насінина.

П. П. Сокальський.

застосовують при нежитю, кон'юнктивітах, стоматитах, ларингітах тощо для промивання, полоскання, інгаляцій. При підвищеній кислотності шлункового соку, виразковій хворобі шлунка та дванадцятипалої кишки для приймання всередину використовують С. в порошках, таблетках і розчинах; при інфекціях, інтоксикаціях, захворюваннях нирок, наркозі, в післяопераційний період — для приймання всередину або для внутрішньовенного введення.

СОДАЛІ́Т (від *сода* і грец. λίθος — камінь) — мінерал класу *силікатів*. $Na_8Cl_2[AlSiO_4]_6$. *Сингонія* кубічна. Густ. 2,3. Твердість 5,5. Колір рожевий, жовтий, синій, зелений, сірий. Блиск скляний. С.— породоутворюючий мінерал лужних *ефузивних гірських порід* і *сієнітів*. У Рад. Союзі С. є в РРФСР (у нефелінових сієнітах Кольського п-ова, на Уралі, в Саянах), у Тадж. РСР, на Україні (в Приазов'ї); за рубежем — в Італії та Румунії. С. одержують також штучно. Використовують його як *виробне каміння*.

СО́ДДІ (Soddy) Фредерік (2.IX 1877, Істборн — 22.IX 1956, Брайтон) — англ. радіохімік, член Лондон. королівського т-ва (з 1910), іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1924). У 1898 закінчив Оксфордський ун-т. Наук. праці присвячені *радіоактивності*, хімії ізотопів, атомній та ядерній фізиці, історії фізики. Разом з Е. *Резерфордом* розробив теорію радіоактивного розпаду і сформулював закон радіоактивних перетворень. Разом з У. *Рамзаєм* довів утворення гелію при розпаді радію і радону. Незалежно від амер. вченого К. Фаянса (1887—1975) встановив правило зміщення, за яким при альфа-розпаді відбувається зміщення нового елемента у періодичній системі елементів на два номери вліво, а при бета-розпаді — на один номер вправо. Запровадив поняття про ізотопи тощо. Нобелівська премія, 1921.

Сокаль. В. Шестопалець. Посудина для олії. Глина, гравірування, підполив'яний розпис. 19 ст.

СО́ДНИК (Suaeda) — рід рослин родини лободових. Однорічні трави, рідше півкущі. Листки м'ясисті, вузькі. Квітки дрібні, двостатеві, зібрані клубочками в пазухах приквіткових листочків. Бл. 100 видів, поширений по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — 27 видів (більшість росте в пустельних обл., на солончаках, по морських узбережжях), в т. ч. в УРСР — 6; з них найпоширеніші С. простертий (S. prostrata) та С. високий (S. altissima). У золі багатьох видів С. міститься сода і поташ. Іл. с. 291.

СО́ДОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь хім. промисловості, що виробляє кальциновану соду (Na_2CO_3), бікарбонат натрію ($NaHCO_3$), каустичну соду (NaOH), а також побічні продукти содового виробництва — хлористий кальцій, хлористий амоній та ін. (див. *Сода*). Продукцію С. п. широко використовують у скляній, хім. пром-сті, кольоровій металургії, в целюлозно-паперовій, харч. промсті та ін. галузях. Осн. сировиною для виробн. продукції С. п. є кухонна сіль і карбонатна сировина (крейда, вапняки). Перший содовий з-д у Росії споруджено 1864 в Сибіру, поблизу Барнаула. Як самостійна галузь пром. виробн. С. п. в Росії склалася в кінці 19 ст. Великого розвитку набула С. п. в країні за роки Рад. влади. Було значно розширено й реконструйовано старі підприємства, збудовано новий содовий з-д у Стерлітамаку (Башк. АРСР) — найбільший у країні. У 1981 в СРСР було вироблено кальцинованої соди 4860 тис. т, каустичної соди — 2757 тис. т (1940 — відповідно 509 тис. т, 175 тис. т; 1960—1793 тис. т, 704 тис. т).

На Україні перший содовий з-д введено в дію 1892 в с. Верхньому (тепер Лисичанський содовий з-д ім. В. І. Леніна). В 1898 було збудовано содовий завод у м. Слов'янську (тепер Донецька обл.). В 1941 в м. Слов'янську було споруджено другий содовий з-д. У 1948 обидва з-ди об'єднано в Слов'янський содовий комбінат (тепер слов'янське виробниче об'єднання «Хімпром»). У 1966 почато спорудження Кримського содового з-ду (м. Красноперекопськ); 1975 одержано першу продукцію — кальциновану соду. В 1981 в республіці було вироблено кальцинованої соди 1166 тис. т, каустичної соди — 391,8 тис. т (1940 — відповідно 413 тис. т, 77,6 тис. т; 1960 — 773 тис. т, 104,4 тис. т). Наук. дослідження з питань розвитку С. п. на Україні проводить Держ. н.-д. і проектний ін-т основної хімії в Харкові.

Г. В. Самойлов.

СОДО́КУ (від япон. со — пацюк і доку — отрута) — інфекційна хвороба людини, спричинювана спірилою (Spirillum minor). В СРСР зустрічається як поодинокі захворювання. Джерелом інфекції є переважно пацюки, рідше — коти, собаки, білки, куниці, лисиці. Людина захворює, якщо її укусить заражена тварина. *Інкубаційний період* 10—14 днів. Захворювання починається раптово з підвищення температури, а потім температура різко падає, з'являється головний біль, біль у м'язах, збільшуються лімфатичні вузли. На місці укусу утворюється болюча припухлість, шкіра червоніє, з'являється папульозна або плямиста висипка. Перебіг хвороби приступоподібний. Після 2—3 приступів розвиваються *артрити*, запалення слизових оболонок рота та очей. Лікування: антибіотики і новарсенол.

СОДО́М І ГОМО́РРА — давньопалестинські міста, зруйновані землетрусом. За біблійною легендою, ця катастрофа була нібито карою жителям цих міст за їхню розбещеність. Звідси вислови «содом», «содом і гоморра», що означають розбещеність, а також хаос, безладдя.

СОЖ — ліва притока Дніпра. Тече територією Смоленської обл. РРФСР, Могильов. і Гом. областей БРСР, у пониззі — по межі БРСР і УРСР (Черніг. обл.). Довж. 648 км, площа бас. 42,1 тис. км². Бере початок на Смоленській височині, нижче має рівнинний характер; заплава подекуди заболочена. Живлення мішане, переважно снігове. Під час весняної повені рівень води підвищується до 7,5 м. У верхів'ї шлюзований. Судноплавний на 373 км від гирла. Сплавний. На С.— м. Гомель.

СО́ЗІНОВ Олексій Олексійович (н. 26.IV 1930, с. Єржово, тепер Рибницького р-ну Молдавської РСР) — укр. радянський селекціонер і генетик, акад. АН УРСР (з 1978), акад. ВАСГНІЛ (з 1978). Член КПРС з 1958. В 1954 закінчив Одеський с.-г. ін-т. З 1954 працює у Всесоюзному селекційно-генетичному ін-ті в Одесі (з 1962 — зав. лабораторією, з 1966 — заст. директора, з 1971 — директор і зав. відділом). Віце-президент ВАСГНІЛ (з 1978), директор Ін-ту загальної генетики АН СРСР з 1981. Осн. праці з селекції, генетики і рослинознавства, провів дослідження по поліпшенню якості зерна пшениці і ін. зернових культур; ряд праць С. відкривають можливості для селекціонерів цілеспрямовано конструювати генотипи з заданими властивостями. Один із авторів семи сортів озимої пшениці (Одеська напівкарликова, Одеська 66 та ін.), ярого ячменю і люцерни. Віце-президент Всесоюзного і президент Укр. т-ва генетиків і селекціонерів (з 1975). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 291.

СО́ЇЧ Олег Владиславович [12 (25).XII 1915, с. Андріївка, тепер с. Желябовка Нижньогірського р-ну Крим. обл.— 29.IX 1975, Харків] — рад. машинобудівник, інженер-механік. Член КПРС з 1945. Трудову діяльність почав 1930 робітником ковальського цеху Першотравневого з-ду с.-г. машин (м. Бердянськ). В 1934 закінчив Бердянський індустріальний технікум, 1950 — Саратовський автомобільно-дорожній ін-т. З 1950 — гол. інженер, 1955—60 — директор Харків. восьмого держ. підшипникового з-ду, 1960—65 — голова Харків. раднаргоспу, 1965—75 — директор Харків. з-ду транспортного машинобудування ім. В. О. Малишева. Делегат XXII—XXIV з'їздів КПРС. Делегат XXII—XXIV з'їздів Компартії України. На XXII і XXIII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

В. В. Пікіна.

Сойка.

СО́ЙКА (Garrulus) — рід птахів род. *воронових*. В СРСР, у т. ч. в УРСР, один вид — сойка (G. glandarius), довж. тіла бл. 34 см, маса до 200 г. Оперення рудувато-сіре, голова білувата з темними смугами і невеликим чубком червонуватого відтінку. На крилах по яскраво-голубій плямі («дзеркало»), хвіст чорний. Поширена в лісах Євразії і Пн. Африки. В УРСР — осілий птах Полісся, Лісостепу і Карпат. Гнізда мостить на деревах, іноді серед кущів. Кладка в кінці квітня — на початку травня з 5—7, іноді до 10 яєць, насиджують самка і самець 16—17 днів. Всеїдна, живиться комахами, жолудями, ягодами, іноді мишовидними гризунами, ящірками, пташенятами. Викопні рештки відомі з пізнього пліоцену.

СОКА́ЛЬ — місто Львівської обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Бузі, за 2 км від заліз-

нич. ст. Сокаль. Вперше згадується 1411 як місто *Белзького князівства*. В 1424 С. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867— Австро-Угорщина). В 1919 С. підпав під владу бурж.-поміщицької Польщі. З 1923 тут діяв підпільний міський осередок КПЗУ, з 1925 — повітовий. У 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З цього самого року С.— місто. У С. — хім. волокна та залізобетонних виробів з-ди, заводоуправління цегельних з-дів, філіал Червоноградського панчішного об'єднання, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, 7 заг.-осв., музична і спорт. школи; 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 3 бібліотеки. Серед архіт. пам'яток — ансамбль монастиря бернардинців: костьол в стилі *Відродження*, стіни і башти 16 ст., келії 17 ст.; Миколаївська церква 16 ст.; монастир бригідок 17 ст. в стилі *барокко*, Михайлівська церква (1778—1835). В С. в 19 ст. жив і працював укр. нар. майстер кераміки В. Шестопалець, який виготовляв і розписував кольоровими глинами і поливами посуд.

СОКА́ЛЬСЬКИЙ Володимир Іванович [псевд. — Дон Діез; 24.IV (6.V) 1863, Гейдельберг, Німеччина — 1919, Севастополь] — український композитор і муз. критик. Син І. П. *Сокальського*. У 1885 закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту. Гри на фортепіано навчався у Харків. муз. уч-щі Російського муз. т-ва, історію і теорію музики вивчав самостійно. Виступав у концертах як піаніст і диригент. Автор дит. опери «Ріпка» (1900, за мотивами нар. казки), симфонії соль-мінор (1892, побудована на укр. мелосі), понад 20 романсів, фп. п'єс, пісень, хорів.

СОКА́ЛЬСЬКИЙ Іван Петрович (13.V 1830, Харків — 12.V 1896) — укр. бурж. економіст, статистик. Закінчив Харків. ун-т (1850). З 1858 — професор, завідував кафедрою політ. економії і статистики Харків. ун-ту, вів курс історії екон. шкіл. У 1862—65 перебував у наук. відрядженні в країнах Зх. Європи — Великобританії, Голландії, Бельгії, Франції. Після повернення редагував щомісячник Харків. губернського статистичного к-ту «Статистический листок», був організатором одноденних переписів у Харкові — 1866, 1873 і 1879. Досліджував кустарне виробн. на Слобідській Україні. В 1872 захистив докторську дисертацію в Київ. ун-ті. Осн. праці: «Англо-саксонська сільська громада», «Реформа на черзі» (присвячена питанням грош. обігу, обстоював *біметалізм*).

СОКА́ЛЬСЬКИЙ Петро Петрович [14 (26).IX 1832, Харків — 2 (14). IV 1887, Одеса] — укр. композитор, муз.-громадський діяч і фольклорист. Брат І. П. *Сокальського*. У 1852 закінчив природничий ф-т Харків. ун-ту. В 1857—58 працював у рос. консульстві в Нью-Йорку. В 1858 оселився в Одесі, співробітничав у газ. «Одесский вестник», брав участь у роботі Філармонічного т-ва. В 1861—63, живучи в Петербурзі, виступав у пресі як муз. критик. В 1864 організував у Одесі Т-во любителів музики (згодом Одес. відділення Рос. муз. т-ва), виступав у пресі, читав публічні лекції. Обстоював ідеї реалізму й народності в мистецтві. Твори: опери — «Мазепа» (1859), «Майська ніч» (1863), «Облога Дубна» (1878); кантата «Бенкет Петра Великого» (1859), балада «Слухай», бл. 40 п'єс для фортепіано; понад 40 романсів (серед яких на слова Т. Шевченка «Утоптала стежечку», «Полюбила молодого козака дівчина», «Єсть на світі доля»), зб. «Малоросійські і білоруські пісні» (вид. 1903) та ін.

Тв.: Руська народна музика, російська і українська, в її будові мелодичній і ритмічній і відмінності її від основ сучасної гармонічної музики. К., 1959; Вибрані статті та рецензії. К., 1977.

Літ.: Каришева Т. Петро Сокальський. К., 1978. *Т. В. Шеффер.*

СОКА́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,6 тис. км². Нас. 99,8 тис. чол. (1982). У районі — 105 населених пунктів, підпорядкованих 4 міським, селищній та 31 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сокаль*. Пн. частина району лежить у межах *Волинської височини*, пд.— у межах *Малого Полісся*. Корисні копалини: кам. вугілля, торф, цегельні глини, пісок. Річки — *Буг* з прит. *Солокія, Рата*. Грунти в основному сірі опідзолені, дерново-підзолисті у комплексі з дерновими карбонатними і торфово-болотні. Ліси (дуб, сосна, граб, клен, вільха, осика, береза) займають 34,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства: сокальські з-ди хім. волокна, заводоуправління цегельних з-дів, філіал Червоноградського панчішного об'єднання, Великомостівська ф-ка галантерейно-побутових виробів. Комбінат побутового обслуговування (Сокаль). Спеціалізація с. г. району — землеробство буряківничо-зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 106,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 73,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 32,1 тис. га. Гол. культури: озима та яра пшениця, цукр. буряки, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. В С. р.— 27 колгоспів, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Белз, Гірник, Сокаль, Сілець-Завоне, Червоноград, Угнів, Ульвове. Автомоб. шляхів— 600 км, у т. ч. з твердим покриттям — 345 км. У районі — 3 профес.-тех. училища (Сокаль, Белз, Угнів), 60 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 64 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 90 клубних установ, 4 кінотеатри, 90 кіноустановок, 87 бібліотек. У с. Тудорковичах (тепер с. Федорівці С. р.) народився укр. композитор В. Г. *Матюк*, у с. Скоморохах — укр. рад. математик Й. З. *Штокало*. В Скоморохах створено музей і встановлено пам'ятник героям-прикордонникам 13-ї застави, які на поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 під командуванням О. В. Лопатіна 11 діб обороняли кордон від нім.-фашист. загарбників. У С. р. видається газ. «Вперед» (з 1940).

М. Д. Гамерський.

СОКИ́РИНСЬКИЙ ПАРК — твір укр. садово-паркової архітектури поч. 19 ст. Розташований в с. Сокиринцях (тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.). Створений на базі вікового лісу в кол. маєтку Галагана садівником Бістерфельдом. Пл. бл. 600 га. Належить до типу пейзажних парків (див. *Садово-паркове мистецтво*). Композицію С. п. в осн. складають гол.

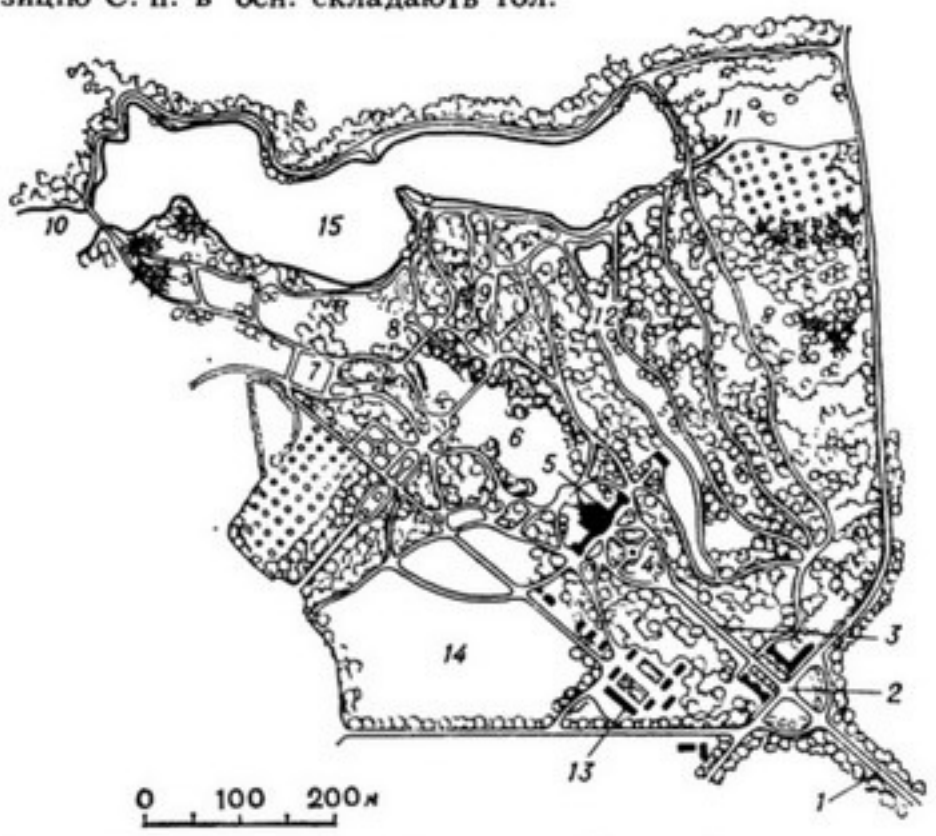

алея, палац (у стилі *класицизму*, увінчаний декоративним куполом, з портиками на фасадах, з'єднаними переходами з флігелями), та глибока перспектива пейзажу, що відкривається за палацом і завершується водною поверхнею ставу (пл. 10 га). З береговою лінією ставу майстерно пов'язане планування доріг. Рослинність С. п.— листяні та в невеликій кількості хвойні дерева. Сокиринський палац, ротонда та комплекс споруд біля входу до парку збудовані 1826—29 арх. П. *Дубровським*. Іл. див. також до ст. *Дубровський* П. А., т. 3, с. 490.

План Сокиринського парку (складено 1958):
1 — під'їзна алея;
2 — вхід;
3 — головна алея;
4 — площа перед палацом;
5 — палац;
6 — центральна поляна;
7 — оранжерея;
8 — альтанка;
9 — готичний міст;
10 — красний міст;
11 — гребля;
12 — колодязь;
13 — службові будівлі;
14 — велика поляна;
15 — ставок.

Літ.: Косаревський І. О. Сокиринський парк. К., 1961.

СОКИ́РКИ (Consolida) — рід рослин з родини *жовтецевих*. Однорічні трави з розгалуженими

В. К. Сокирко.

Чехословацька медаль, вручена учасникам боїв за село Соколове.

Сокирки польові:
1 — нижня частина рослини;
2 — квітка;
3 — насінина.

стеблами і глибоко двічі- або тричіперисторозсіченими листками. Квітки неправильні, витягнені у довгу шпорку; пелюстка одна, теж з шпоркою; фіолетово-сині, зрідка рожеві або білуваті, зібрані у волотевидні суцвіття. Плід — листянка. До 100 видів, поширених в Європі, Серед. Азії, Зх. Сибіру і Пн. Америці. В СРСР — близько 15 видів, з них в УРСР — 5. Ростуть по степових і кам'янистих схилах, на полях, при дорогах. Найпоширеніші — С. польові (C. arvensis), засмічують посіви хлібних злаків; мають інсектицидні властивості, отруйні (особливо насіння), містять *алкалоїди* дельфінін, дельсонін та ін. Використовують як обволікаючий, протицинготний засіб. Виведено багато декоративних сортів. *М. М. Грисюк.*

СОКИ́РКО Володимир Костянтинович [н. 2 (14).I 1892, с. Білогородка, тепер Ізяславського р-ну Хмельн. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1945). Творчу діяльність почав 1910 в Одес. театрі мініатюр, пізніше працював в укр. *трупі Д. А. Гайдамаки*, Театрі ім. І. Франка (1921—31, з 1926 — в Києві), *Харківському театрі революції* (1931—41), Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (1941—43), Чернів. українському муз.-драм. театрі імені О. Кобилянської (1944—76). Серед ролей — Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Івоника Федорчук («Земля» за О. Кобилянською), Мамай («Дума про Британку» Яновського), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького), Отелло (однойменна трагедія Шекспіра). Знявся у кінофільмах «Мірабо», «Над Черемошем», «Земля». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *Л. І. Барабан.*

СОКИРЯ́НИ — місто Чернів. обл. УРСР, райцентр, на р. Сокирянці (прит. Дністра), за 3 км від залізнич. ст. Сокиряни. Вперше згадуються 1666 під назвою Секуряни. Входили до *Молдавського князівства*. В 1812 С. в складі Бессарабії приєднано до Росії. В 1905—08 в С. діяла організація РСДРП. Рад. владу проголошено в січні 1918. З листопада 1918 по 1940 були окуповані буржуазною Румунією. З 1944 мають сучас. назву. З 1966 С.— місто. У С.— пивобезалкогольних напоїв, сироробний заводи, райсільгосптехніка з спец. виробничим відділенням, райсільгоспхімія, кам. кар'єр, комбінат побутового обслуговування.

В місті — сільське професійно-технічне уч-ще, 4 заг.-осв., музична та художня школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 9 бібліотек, історико-краєзнавчий музей.

СОКИРЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 61,2 тис. чол. (1982). У районі — 30 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сокиряни*. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: вапняки, глини, піски. Найбільша річка — *Дністер* (на пн. і пн.-сх. межі району). Грунти світло-сірі, сірі, темно-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, клен, липа, ясен, акація) займають 14 тис. га. Найбільші промислові підприємства: сокирянські пивобезалкогольних напоїв та сироробний заводи, Романковецький консервний завод. Комбінат побутового обслуговування (Сокиряни), 4 будинки побуту. У землеробстві переважає вирощування

зернових (озима пшениця, ячмінь, кукурудза), цукр. буряків, овочевих культур; садівництво. Тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1981 становила 39,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 31,2 тис. га. У С. р.— 17 радгоспів, райсільгосптехніка зі спец. виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Сокиряни, Романківці, Васкауци, Дністер. Автомоб. шляхів — 309 км, у т. ч. з твердим покриттям — 285 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, філіал Всесоюзного заочного енергобуд. технікуму (смт Новодністровськ), 26 заг.-осв., 3 муз. та художня школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 17 будинків культури, 16 клубів, 2 кінотеатри, 27 кіноустановок, 40 б-к, історико-краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: в с. Білоусівці — церква і дзвіниця (дерев'яні, 17 ст.); поблизу с. Ломачинців — залишки давньорус. фортеці (12—13 ст.); у с. Молодовому — пам'ятка епохи палеоліту, найдавніше поселення людини на тер. Рад. Союзу. У С. р. видається газ. «Дністрові зорі» (з 1944).

В. Й. Ткаченко.

СО́КІЛ (Falco) — рід хижих птахів род. соколових ряду *соколоподібних*. Довж. тіла до 60 см, маса до 2 кг, іноді більше. Крила довгі гострі, хвіст вузький, відносно довгий, лапи не оперені, налдзьобок з характерним зубцем. Політ швидкий, з частими помахами крил. Населяють різноманітні, переважно відкриті, ландшафти. Яйця відкладають на уступах скель, в старі гнізда ін. птахів на високих деревах тощо. Кладку з 3—5 яєць у травні — червні насиджує самка бл. місяця. Понад 30 видів, поширених майже всесвітньо. В СРСР — 12 видів, у т. ч. в УРСР — 8, серед них *балабан, боривітер, кібчик, сапсан, чеглик* та ін. Балабан та сапсан включені до *Червоної книги* УРСР.

СО́КІЛ — скеляста гора в сх. частині *Південного берега Криму*, поблизу м. Судака. С.— давній *кораловий риф*, складений вапняками. Схили круто обриваються до моря, утворюючи місцями стрімкі скелі. Багато осипищ. Вершина і частково схили вкриті реліктовим лісом з ялівцю високого, сосни Станкевича, дуба пухнастого. Ландшафтно-бот. заказник.

О. В. Єна.

СОКІ́ЛЬСЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — довгохудохвості *грубововні вівці* смушково-молочного напряму. Назва походить від с. Правобережної Сокілки Кобеляцького району Полтав. обл. Порода сформувалася в 17 ст. шляхом народної селекції та добору місцевих овець, що мали сірий *смушок*. В удосконаленні породи використовувались *каракульської породи вівці*. Сокільські вівці мають суху, щільну конституцію, витривалі, високопродуктивні. Масть сіра (80%) і чорна (20%). Осн. продукція С. п. о.— смушки, що їх одержують від забитих ягнят у віці 1—3 дні. Смушки переважно сірі з блакитним чи стальним відтінками, іноді чорні. Жива маса баранів 60—70 кг, вівцематок 42—46 кг. Настриг *вовни* від баранів 3—4 кг, від маток — 2—2,5 кг. Вовна груба, сіра, має великі хвилясті косиці, з неї виготовляють грубе сукно, валянки. Плодючість 115—135 ягнят на 100 вівцематок. Молочність 60—75 кг і більше молока за 4—5 міс. *лактації*. Розводять С. п. о. в Полтав. і Дніпроп. областях УРСР. *Д. К. Міхновський.*

Вівця сокільської породи.

СОКОВИ́ТІ КОРМИ́ — рослинні *корми* з високим вмістом води (70—95%). До С. к. належать *зелені корми* (напр., трава пасовищ), коренеплоди (буряк, брукова, морква), бульбоплоди (картопля, топінамбур, батат), плоди баштанних культур (кормові гарбузи, кавуни, кабачки), гичка коренебульбоплодів, силосовані корми (*силос, сінаж*). С. к. містять всі необхідні для тварин поживні речовини і вітаміни, добре поїдаються всіма с.-г. тваринами, сприяють підвищенню молочної продуктивності. Згодовуються в осн. у сирому вигляді. До С. к. іноді відносять також картопляну *м'язгу* і буряковий *жом*. Див. також *Зелений конвейєр*.

СОКО́ВОГО ЗЯТЬ МИХА́ЙЛО (р. н. невід.— п. 18.I 1770, містечко Кодня, тепер село Житомирського району Житомир. обл.)— укр. бандурист. Учасник *Коліївщини*. Супроводив гайдамаків у походах, піснями й грою на бандурі піднімав бойовий дух повстанців.

За це його, як і В. *Варченка* та П. *Скрягу*, за вироком польсько-шляхетського суду було страчено. *Літ.:* К. Ф. У. О. Коденская книга и три бандуриста. «Киевская старина», 1882, т. 2, № 4; Лавров Ф. І. Кобзарі. К., 1980. *М. П. Полотай.*

СОКОЛЕ́НКО Василь Іванович (н. 17.I 1922, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер декоративного розпису, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1981). В

В. І. Соколенко. Посудини для сипких продуктів. Дерево, розпис. 1976.

1941 закінчив Петриківську школу декоративного розпису, де навчався у Т. *Пати*. З 1970 працює на петриківській ф-ці худож. виробів «Дружба». Серед творів — панно: «Лампочка Ілліча» (1954), «Жовтень» (1967), «Леніну — 100» (1970); підлаковий розпис виробів з дерева: ложки, сільнички, предмети й набори кухонного начиння (всі — 1975—80). Працює в галузі плаката («Із святом 1 Травня», 1960). Твори зберігаються в ДМУНДМ у Києві та інших музеях.

СОКОЛО́В Борис Матвійович [8 (20).IV 1889, Ніжин, тепер Чернігів. обл.— 30.VII 1930, Москва] — рос. рад. фольклорист і етнограф. Брат Ю. М. *Соколова*. Закінчив Моск. ун-т (1911). Працював у вузах Москви (1911—19), з 1919 — професор Саратов. ун-ту. В 1925—30 був директором Музею народів СРСР у Москві. Осн. праці: «Поезія села» (1926, у співавт. з Ю. Соколовим), «Екскурси в сферу поетики російського фольклору» (1926), «Російський фольклор» (в. 1—2, 1929—32), «Дослідження поетики народних пісень» (опубл. 1977) та ін. Разом з Ю. Соколовим зібрав великий фольклорний матеріал, опублікований у зб. «Казки і пісні Білозерського краю» (1915), «Онезькі билини» (1948) тощо. *С. В. Мишанич.*

СОКОЛО́В Борис Павлович [н. 31.VIII (12.IX) 1897, Харків] — укр. рад. агроном-селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1972). В 1923 закінчив Харків. с.-г. ін-т. Наукову роботу розпочав 1924 на Дніпропетровській (тепер Синельниківська) селекційно-дослідній станції, де організував першу в СРСР лабораторію селекції кукурудзи. З 1930 завідує відділом селекції і насінництва кукурудзи Укр. н.-д. ін-ту зернового г-ва (з 1956 Всесоюзний н.-д. ін-т кукурудзи). С. вперше в СРСР на широкому матеріалі перевірив ефективність *гетерозису* і використав його як новий метод в селекції кукурудзи. Створив (1932) і впровадив у виробн. перші вітчизняні гібриди кукурудзи «Первенець» і «Успіх». Автор і співавтор 18 гібридів і 4 сортів кукурудзи. С.— член Рад. комітету захисту Миру (з 1966). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1961; Ленінська премія, 1963.

СОКОЛО́В Борис Сергійович [н. 27.III (9.IV) 1914, м. Вишній Волочок, тепер Калінін. обл. РРФСР] — рад. геолог і палеонтолог, акад. АН СРСР (з 1968), іноз. член АН ЧССР (з 1982). Закінчивши Ленінгр. ун-т, працював викладачем Ленінгр. (1937—41 і 1945—58) і Новосиб. (з 1960) ун-тів. У 1958—75 — зав. відділом Ін-ту геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР. З 1977 — зав. лабораторією Палеонтологічного ін-ту АН СРСР. З 1974 — президент Всесоюзного палеонтологічного т-ва, з 1975 — академік-секретар Відділення геології, геофізики і геохімії АН СРСР, з 1980 — президент Міжнар. палеонтологічної асоціації. Осн. праці — з стратиграфії, палеогеографії, історії розвитку органічного світу, зокрема палеозойських коралів, та біосфери докембрію. Золота медаль ім. О. П. Карпінського АН СРСР (1980). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами. Ленінська премія, 1967. *В. М. Палій.*

СОКОЛО́В Віктор Вікторович (н. 17.IV 1919, с. Табурище, тепер у складі м. Світловодська Кіровогр. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1946. Працював робітником у Донбасі, журналістом. В 1958—66 — голова правління Донецької організації СПУ, згодом — гол. редактор журн. «*Донбас*». Автор поетичних збірок «Весна» (1949), «Роботящими руками» (1955), «Тобі» (1958), «Тривоги серця» (1965), «Люби!» (1969), «Ода бульдозеру» (1975) та ін., віршованої повісті «На берегах Ішиму» (1956), роману у віршах «Моє серце в Донбасі» (1960), нарисів, документальних повістей та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Черемховий цвіт. К., 1978.

СОКОЛО́В Володимир Євгенович (н. 1.II 1928, Москва) — рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1956. Закінчив Моск. ун-т (1950), в якому і працював (з 1956) на кафедрі зоології хребетних тварин (з 1966 — професор). З 1967 — директор і зав. лабораторією Ін-ту еволюційної морфології й екології тварин ім. О. М. Сєверцова АН СРСР. Президент Всесоюзного теріологічного т-ва (з 1973). Праці присвячені екологічній морфології хребетних, проблемам *біогеоценології* та *біосфери*, гідробіоніці, екології та систематиці. Досліджував адаптивний характер шкірних покривів і особливості поведінки тварин, зумовлені запаховими сигналами. Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Премія ім. О. М. Сєверцова АН СРСР, 1975.

СОКОЛО́В Дмитро Іванович [1788, Петербург — 19.XI (1.XII) 1852, там же] — рос. геолог, член Петерб. АН (з 1839). У 1805 закінчив Гірничий кадетський корпус у Петербурзі (з 1833 — Гірничий ін-т), викладав у ньому до 1841, одночасно (1822—44) — професор Петерб. ун-ту. Керував роботами по геол. зніманню гірничих округів Уралу, був ініціатором складання зведених геол. карт, зокрема Донбасу. Послідовно обстоював ідею еволюції Землі й організмів, активно виступав проти *катастрофізму*. Осн. праці — з геології, мінералогії та палеонтології. С.— автор підручників з геології і мінералогії.

СОКОЛО́В Іван Захарович (10.V 1928, м. Чугуїв, тепер Харків. обл. — 1.X 1982, Кисловодськ, похований у Києві) — партійний діяч УРСР. Член КПРС з 1952. В 1956 закінчив Всесоюзний заочний політех. інститут. Трудову діяльність почав 1943. З 1946 навчався в Харків. маш.-буд. технікумі. Працював помічником майстра, майстром, нач. термічного цеху Харків. тракторного з-ду ім. С. Орджонікідзе. З 1954 — заст. секретаря, секретар парткому цього з-ду. З 1961 — перший секретар Орджонікідзевського райкому Компартії України м. Харкова, з 1963 — другий секретар, з 1972 — перший секретар Харків. обкому партії. З 1976 — другий секретар ЦК Компартії України. З 1976 — член ЦК КПРС. З 1966 — кандидат у члени ЦК, з 1972 — член ЦК Компартії України. З 1973 — кандидат у члени Політбюро ЦК, з 1976 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 7—10-го скликань, член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

СОКОЛО́В Іван Іванович (10.VI 1823, Астрахань — 12.XI 1910, Харків) — російський живописець. У 1846 — 55 навчався в петербурзькій АМ; її академік — з 1857 (професор — з 1864). Постійно живучи в Петербурзі, часто бував на Україні. Твори: «Кобзар», «Гіперезва» (обидва — 1857), «Збирання вишень у поміщицькому садку на Україні» (1858), «З базару» (1859), «Прощання косаря», (1859?), «Ворожіння на вінках», «Сцена біля хати». Викривальною силою відзначається твір С. «Проводи рекрутів» (1860). С. був знайомий з Т. Шевченком, який 1859 виконав офорт за його твором

І. І. Соколов. Сім'я за вечерею. Гравюра Є. Гогенфельдена. 1861. За авторським малюнком 50-х років 19 ст.

Б. П. Соколов.

Б. С. Соколов.

В. Є. Соколов.

М. О. Соколов (актор і режисер)

С. Л. Соколо́в

Ю. М. Соколов.

Петро Петрович Соколов. Потрава. 60—70-і роки 19 ст. ДРМ у Ленінграді.

«Приятелі» (1858). Л. *Жемчужников* за малюнком С. вигравірував для альбому «*Живописная Украина*» 17 офортів («Дівчата Полтавської губернії», «Козак з містечка Вереміївки»). Твори С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ у Ленінграді, ДМУОМ у Києві, Київ. музеї Т. Г. Шевченка, Харків. худож. музеї. Останні роки проживав у Харкові, був віце-президентом Харків. т-ва любителів красних мистецтв.

Літ.: Говдя П. І. Іван Соколов. К., 1980.

СОКОЛО́В Микола Олександрович (н. 1903) — рос. рад. графік і живописець. Див. *Кукрінікси*.

СОКОЛО́В Микола Олексійович [3 (15).X 1856, Петербург — 2 або 3 (15 або 16). II 1907, там же] — рос. геолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1905). Закінчив Петерб. ун-т (1879). З 1897 — старший геолог *Геологічного комітету*. Досліджував неогенові й палеогенові відклади України, обгрунтував поділ палеогенової системи на яруси; виділив міоценові відклади в долині р. Конки, висвітлив походження *лиманів* Пд. України, описав марганцеві руди околиць м. Нікополя.

СОКОЛО́В Микола Олексійович (23.XI 1906, Смоленськ — 8.V 1981, Київ) — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1960). Навчався на акторському відділі Першої ленінгр. худож. студії. Працював у театрах Ленінграда, Вологди, Новосибірська («Червоний факел»). У 1931—54, 1957—67 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Кімбаєв («Страх» Афіногенова), Вайонен («Оптимістична трагедія» Вишневського). Вистави: «Юність Полі Вихрової» (за романом Л. Леонова «Російський ліс»), «Пісня про чорноморців» Б. Лавреньова, «У пущі» (вперше на рос. сцені), «Камінний господар» Лесі Українки, «Київський зошит» В. Собка, «Дон Карлос» Ф. Шіллера.

К. О. Силіна.

СОКОЛО́В Павло Петрович [16 (27).VI 1764, Петербург — 24.IX (6.X) 1835, там же] — рос. скульптор, представник *класицизму*. У 1785 закінчив петерб. АМ. Майстер декоративної скульптури. Твори: фігури грифонів на Банківському мосту та левів на Левовому мосту (обидва — через канал Грибоєдова), сфінксів біля кол. Єгипетського мосту через Фонтанку (всі — 1825—26, Петербург), статуя для фонтана «Молочниця з розбитим глеком» в Катерининському парку в м. Пушкіні (1810).

СОКОЛО́В Павло Петрович (1826, Петербург — 15.X 1905) — рос. художник. Син П. Ф. *Соколова*. Був вільним слухачем петерб. АМ. С. — один з перших ілюстраторів творів М. Гоголя (малюнки до повістей «Тарас Бульба», «Старосвітські поміщики», «Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем»). Ілюстрував також твори О. Грибоєдова, О. Пушкіна.

СОКОЛО́В Петро Петрович [1821, Петербург — 2(14). X 1899, там же] — рос. живописець і графік. Син П. Ф. *Соколова*. В 1840—43 навчався в петерб. АМ, її академік з 1899. Працював переважно в Петербурзі та Москві, багато мандрував по Росії. В 1877—78 — військ. кореспондент на рос.-тур. війні. Автор ілюстрацій, жанрових картин і портретів. Відомий і як анімаліст. Твори: «Скачки» (1870), «Погонич» (1872), «Полювання на вовка» (1873), «Потрава», (60—70-і рр. 19 ст.), «Кінний ярмарок у м. Лебедянах» (1886); іл. до творів І. Тургенєва, М. Гоголя, М. Некрасова. Картини С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ у Ленінграді, Одес. худож. музеї. Іл. див. також с. 298.

Літ.: П. П. Соколов. Альбом репродукцій. М., 1959.

П. Ф. Соколов. Портрет дружини скульптора І. П. Віталі. Акварель. Перша половина 19 ст. ДТГ у Москві.

СОКОЛО́В Петро Федорович [1791, Москва — 3 (15).VIII 1848, с. Старий Мерчик, тепер смт Валківського р-ну Харківської обл.] — рос. живописець і графік. В 1800 — 10 навчався в петерб. АМ, її академік з 1839. Твори: портрети — Т. Розумовської (1817), М. Муравйова (1824), М. Раєвського (1826), Є. Бакуніної (1828), С. Радзівілл (1832), О. Пушкіна (1836) та ін. Зберігаються в ДЕ в Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва та ін. зібраннях. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Акварель*, т. 1, с. 112—113.

Літ.: Ракова М. Петр Федорович Соколов. М., 1952.

СОКОЛО́В Сергій Леонідович [н. 18.VI (1. VII) 1911, Євпаторія, тепер Крим. обл.] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1978), Герой Рад. Союзу (1980). Член КПРС з 1937. В Рад. Армії з 1932. Учасник боїв на оз. Хасан (1938). Під час Великої Вітчизн. війни воював на Зх., Карел. фронтах. У 1944 командував бронетанк. і механізованими військами 32-ї армії. В 1947 закінчив Військ. академію бронетанк. і механізованих військ, 1951 — Академію Генштабу. З 1947 — на відповідальних командних і штабних посадах. З 1965 — команд. військами Ленінгр. військ. округу. З 1967 — перший заст. міністра оборони СРСР. З 1966 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1968 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СОКОЛО́В Федір Федорович [1841 — 1 (14).VI 1909] — рос. історик, філолог і епіграфіст. Професор старод. історії та класичної філології Петерб. історико-філологічного ін-ту (з 1870) і Петерб. ун-ту (з 1884). С.— засновник рос. епіграфічної школи. Серед його учнів були академіки В. В. *Латишев* і С. О. *Жебельов*. С.— автор значної кількості досліджень у галузі старод. історії (переважно епохи еллінізму), класичної філології та *епіграфіки*.

СОКОЛО́В Юрій Дмитрович [14 (26).V 1896, станиця Лабинська на Кубані (тепер м. Лабінськ Краснодарського краю) — 2.II 1971, Київ] — укр. рад. механік і математик, член-кор. АН УРСР (з 1939). Після закінчення Київ. ун-ту (1921) працював в АН УРСР на н.-д. кафедрі математики (1921—33) та в Ін-ті математики АН УРСР (1934—71). Одночасно 1922—49 викладав у вузах Києва. Осн. наук. праці — з небесної механіки, гідромеханіки, теорії диференціальних рівнянь, теорії фільтрації. Розвинув теорію особливих траєкторій системи вільних матеріальних точок, запропонував метод усереднення функціональних поправок — новий ефективний метод наближеного розв'язування диференціальних та інтегральних рівнянь тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

СОКОЛО́В Юрій Матвійович [8 (20).IV 1889, Ніжин, тепер Черніг. обл.— 15.I 1941, Київ] — рос. і укр. рад. фольклорист і літературознавець, акад. АН УРСР (з 1939). Брат Б. М. *Соколова*. Закінчив Моск. ун-т (1911). З 1911 працював у серед. та вищих навч. закладах Москви, Саратова та ін., 1938—41 завідував кафедрою фольклору в Моск. ін-ті історії, філософії та л-ри (МІФЛІ). З 1939 — директор Ін-ту укр. фольклору АН УРСР.

Павло Петрович Соколов. (скульптор). Молочниця з розбитим глеком. Бронза, граніт. 1810. Царське Село (тепер місто Пушкін Ленінградської області).

Осн. праці: «Поезія села» (1926, у співавт. з Б. Соколовим), «„Слово о полку Ігоревім“ і народна творчість» (1936), «Пушкін і народна творчість» (1937), «Російський фольклор» (1938), розвідки про зв'язок з фольклором творчості М. Лермонтова, М. Некрасова, Т. Шевченка, О. Прокоф'єва та ін. У статті «В. Т. Наріжний» (1915) досліджував рос.-укр. літ. зв'язки. Зібраний братами Соколовими великий фольклорний матеріал опубл. у зб. «Казки і пісні Білозерського краю» (1915), «Онезькі билини» (1948) та ін.

Літ.: Дей О. І. Видатні радянські фольклористи Юрій та Борис Соколови. «Народна творчість та етнографія», 1979, № 4. *С. В. Мишанич.*

СОКОЛО́ВА МОГИ́ЛА — курган біля с. Ковалівки Миколаївського р-ну Микол. обл. Досліджений 1974. Мав діаметр 70 м, 6,5 м заввишки. Містив 26 поховань епохи міді-бронзи, пізніх кочовиків і одне сарматське. Інтерес становить сарматське поховання під вершиною кургану в ямі з дерев'яним перекриттям, у ньому було поховано жрицю, представницю сарматської знаті. Одяг померлої прикрашали численні золоті бляшки та намисто з напівдорогоцінного каміння й золота; унікальне шитво золотими нитками виявлено на рештках пурпурового шовку; знайдено золоті прикраси (намисто, сережки, перстень, браслети), оздоблені гранатовими вставками, великий набір амулетів-оберегів, культовий посуд з алебастру та мармуру, срібні, бронзові, кам'яні, глиняні, дерев'яні посудини різного призначення (деякі з них містили ароматичні смоли), унікальні дзеркало та «віяла», предмети туалету тощо. Ці знахідки дають уявлення про культуру сарматських племен, а численні привізні вироби — про їхні зв'язки з країнами Сх., Зх., Середземномор'я та *античними державами Північного Причорномор'я.*

Літ.: Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение в Соколовой Могиле. В кн.: Скифия и Кавказ. К., 1980.

Г. Т. Ковпаненко.

СОКОЛО́ВЕ — село Готвальдівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташоване на р. Мож (прит. Сіверського Дінця), за 6 км від залізнич. платформи Первомайський. Біля С. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 відзначилась у бою 8.III 1943 1-а рота 1-го Чехословац. окремого батальйону, що діяв у складі рад. військ проти нім.-фашист. загарбників. Виконуючи наказ командира батальйону полковника *Л. Свободи* про оборону С., 1-а рота під командуванням надпоручика О. *Яроша,* підтримана двома арт. батареями 25-ї стрілецької д-зії, перетворила С. на міцний вузол оборони. В ході бою чехословацька рота і рад. воїни знищили 19 танків і понад 300 солдатів і офіцерів ворога. О. Яроша, що загинув у бою, було посмертно удостоєно звання Героя Рад. Союзу, а 84 чехосл. воїнів нагороджено орденами й медалями СРСР. У С. на братській могилі радянських і чехословацьких воїнів установлено пам'ятник. У селі — музей радянсько-чехословацької дружби. Іл. с. 294.

Літ.: Марченко О. Д. Соколове — символ братерства. Х., 1975.

СОКОЛО́В-СКАЛЯ́ Павло Петрович [21.VI (3.VII) 1899, м. Стрєльна, тепер у складі Ленінграда — 3.VIII 1961, Москва] — рос. рад. живописець і графік, нар. художник РРФСР (з 1956), дійсний член АМ СРСР (з 1949). Член КПРС з 1952. В 1914—18 навчався в студії І. Машкова в Москві, 1920—22 — у моск. ВХУТЕМАСі. Член *АХРР* з 1926, худож. керівник *«Окон ТАСС»* (1941—45). Твори: «Таманський похід» (1928), «Брати» (1932), триптих «Щорс» (1938), «Краснодонці» (1948), «Поети» (1956), плакати. Картини зберігаються в ДРМ у Ленінграді, Центр. музеї В. І. Леніна в Москві та ін. Брав участь у створенні панорам і діорам. З 1929 викладав у різних навч. закладах (з 1949 — професор). Держ. премія СРСР, 1942, 1949. Іл. с. 298.

Літ.: Ястребов И. И. Павел Петрович Соколов-Скаля. М., 1959; Соколов-Скаля Павел Петрович. Выставка произведений. Л., 1975.

СОКОЛО́ВСЬКА Катерина Федорівна [1840, хутір Паськівка, тепер село Вовчанського району Харківської області — 12 (24).X 1883] — українська поетеса. Жила в селі Гусинцях поблизу Куп'янська. Разом з чоловіком заснувала нар. школу, вчителювала в ній. Писати почала в 60-х рр. під впливом Т. Шевченка і О. Кольцова. С.— авторка ліричних віршів і поем з життя укр. села (зб. «Зірка», 1871). Її поема «На хуторі» має антикріпосницьке спрямування. В поемі «Не так малось, та так склалось» показано тяжке життя сільської бідноти в пореформений час. Писала драм. твори, займалась живописом.

СОКОЛО́ВСЬКА Софія Іванівна [парт. псевд.— Світлова Олена Кирилівна; 29.III (10.IV) 1894 — 26.VIII 1938] — учасниця боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1915. Н. в Одесі в сім'ї адвоката. Навчалася в Петербурзі в жіночому мед. ін-ті (з 1912), на Бестужевських курсах (з 1914); брала участь у студентських революц. виступах. У 1917 — член Черніг. губкому РСДРП(б) і губревкому, 1918 — голова Черніг. Ради робітн. і солдатських депутатів. Під час *австро-німецької окупації України 1918* — член Черніг. підпільного губкому партії, голова губревкому, член Київ. підпільного губкому партії, секретар Київ. губревкому, потім обкому КП(б)У. Делегат I і II з'їздів КП(б)У. З листопада 1918 — секретар Одеського підпільного обкому КП(б)У, редактор газети *«Коммунист»*, один з організаторів і керівників *«Іноземної колегії»* при Одеському обласному комітеті КП(б)У. Двічі була заарештована білогвардійцями, здійснювала втечі. З кін. 1919 працювала у Виконкомі Комінтерну. З лютого 1921 — на парт. роботі в Москві, в апараті ЦКК ВКП(б) — НК РСІ СРСР. З 1935 — заст. директора, директор кіностудії «Мосфільм». Делегат XVI, XVII з'їздів, XVII парт. конференції ВКП(б). На XVI з'їзді партії була обрана членом ЦКК ВКП(б). *В. Ю. Мельниченко.*

СОКОЛО́ВСЬКИЙ Василь Данилович [9 (21).VII 1897, с. Козлики, тепер ПНР — 10.V 1968, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1946), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1931. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1921 закінчив Військ. академію РСЧА. З 1921 — на відповідальних штабних і командних посадах у Рад. Армії. В 1941 — заст. нач. Генштабу. На поч. Великої Вітчизн. війни — нач. штабу, з 1943 —команд. військами Зх. фронту. В 1944 — нач. штабу 1-го Укр. фронту, 1945 — заст. команд. 1-м Білорус. фронтом. З 1946 — Головнокоманд. Групою рад. окупаційних військ і Головноначальствуючий рад. військової адміністрації в Німеччині. В 1949—52 — перший заст. міністра Збройних Сил СРСР. У 1952—60 — нач. Генштабу — перший заст. міністра оборони СРСР (1953—60). З 1960 — генеральний інспектор Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС, на XXII і XXIII з'їздах КПРС — кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—7-го скликань. Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СОКОЛО́ВСЬКИЙ Олександр Олександрович (1896, м. Конотоп, тепер Сум. обл.— 29.VIII 1938) — укр. рад. письменник. Навчався в Черніг. гімназії, був знайомий з родиною М. Коцюбинського. В 1914 вступив до Київ. ун-ту, через рік був засуджений на 6 років каторги за розповсюдження прокламацій проти війни. Після Лютневої революції повернувся на Україну, боровся проти німецько-кайзерівських окупантів і гетьманців. Літ. діяльність почав як поет: поема «Ікар» (1922), «Поема одного життя» (1923). Автор істор. романів і повістей «Перші хоробрі» (1928), «Нова зброя» (1932), «Роковані на смерть» (1933), «Бунтарі» (1934), присвячених революц. народництву, «Богун» (1931) — про події визвольної війни укр. народу 1648—54.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1971.

В. М. Кулаковський.

СОКОЛО́ВСЬКИЙ Олексій Никанорович [1 (13).III 1884, с. Велика Бурімка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл. — 25.IV 1959, Харків] — укр. рад. агрогрунтознавець, акад. АН УРСР (з 1929), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1935), засл. діяч науки УРСР (з 1945). В 1908 закінчив Київський ун-т, в 1910 — Моск. с.-г. ін-т (тепер

С. І. Соколовська.

В. Д. Соколовський.

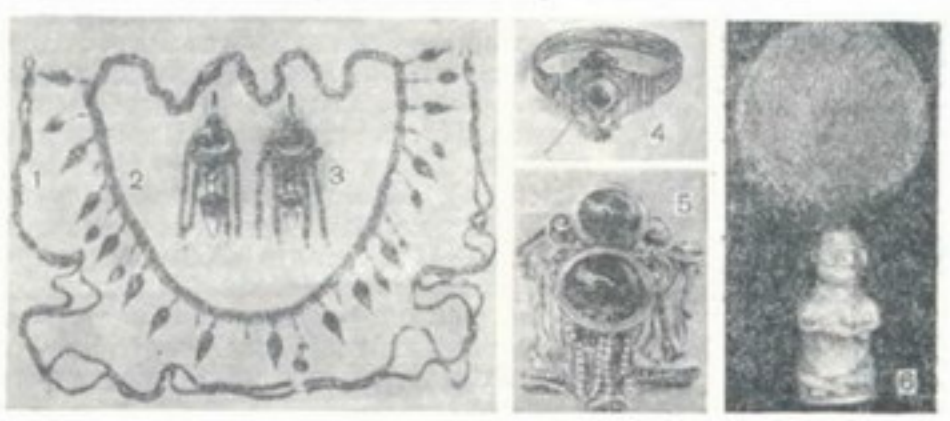

Соколова могила. Золоті прикраси: 1 — намисто, 2 — намисто з гранатовими і скляними підвісками, 3 — сережки з самоцвітами, 4 — браслет з гранатовими і скляними вставками, 5 — перстень з гранатовими вставками; 6 — бронзове дзеркало з срібною ручкою з позолотою.

О. Н. Соколовський.

Петро Петрович Соколов. В готелі. Ілюстрація до роману «Мертві душі» М. В. Гоголя. 1890 — 95. Державна бібліотека СРСР імені В. І. Леніна. Москва.

П. П. Соколов-Скаля. Загибель начдива. 1938. Центральний музей Збройних Сил СРСР. Москва.

Московська сільськогосподарська академія ім. К. А. Тімірязєва). З 1911 працював у лабораторіях у Д. М. *Прянишникова* і В. Р. *Вільямса,* з 1924 — професор, а з 1944 — директор Харків. с.-г. ін-ту; одночасно (з 1945) — зав. Лабораторією грунтознавства АН УРСР, директор організованого на її базі Укр. н.-д. ін-ту грунтознавства (1956—59). Осн. праці С. стосуються фіз. властивостей грунту, обмінних катіонів і впливу їх на механічні та водні властивості грунту тощо. Основоположник колоїдно-хім. технології грунтів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СОКОЛОПОДІ́БНІ — ряд птахів; правильніша назва — *хижі птахи.* На Україні зустрічаються представники 3-х родин: с о к о л о в і з 1 родом — *сокіл*; я с т р у б о в і, що включає роди — яструб, *орел, орлан,* сип (див. *Сип білоголовий*), *шуліка, лунь, стерв'ятник, канюк, змієїд, осоїд*; скопові з 1 видом — *скопа.*

СОКОЛЯ́НСЬКИЙ Іван Опанасович [25.III (6.IV) 1889, станиця Дінська, тепер районний центр Краснодар. краю — 27.XI 1960, Москва] — рад. учений-дефектолог, який розробляв проблеми *сурдопедагогіки* й *тифлопедагогіки,* професор (з 1926). Член КПРС з 1920. В 1908—13 навчався в Петербурзькому психоневрологічному ін-ті, спец. освіту здобув на сурдопед. Маріїнських курсах у Петербурзі. Пед. діяльність почав 1910 в Олександрівському (тепер Запоріжжя) уч-щі глухонімих. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції брав активну участь у розвитку пед. науки на Україні та створенні системи освіти для аномальних дітей. В 1923 в Харкові при пед. лабораторії дослідної станції Управління соцвиху організував відділ, а потім спец. школу-клініку сліпоглухонімих. С.— один з організаторів н.-д. ін-тів педагогіки (1926) і дефектології (1929) на Україні, голова респ. *товариства педагогів-марксистів.* З 1938 працював у Москві в н.-д. ін-ті дефектології, де керував лабораторією навчання сліпоглухонімих і водночас був директором базової школи для глухих дітей. Створив оригінальну методику навчання сліпоглухонімих (серед його вихованців — О. І. *Скороходова*). С.— автор ряду наук. праць та винаходів у галузі *тифлотехніки.* Розробив конструкцію читальної машини для сліпих. Держ. премія СРСР. 1980 (посмертно).

Тв.: [Статті]. В кн.: Обучение и воспитание слепоглухонемых. М., 1962.

М. Д. Ярмаченко.

СОКО́ТРА — група островів (найбільший — Сокотра) на Пн. Зх. Індійського ок. Входить до складу Нар. Демократичної Республіки Ємен. Пл. 3,6 тис. км². Поверхня гориста. Вис. до 1503 м (на о. Сокотра). Клімат тропічний, сухий. Пересічна т-ра січня +21, липня +28°. Опадів 250—300 мм на рік. Напівпустельна рослинність, у горах — чагарникові зарості, ліси. Плантації фінікової пальми. Розвинуте тваринництво, рибальство.

СОКРА́Т (Σωκράτης; 470/469 до н. е., Афіни — 399 до н. е., там же) — давньогрец. філософ-ідеаліст. Жив в Афінах. Творів не писав, свої погляди поширював в усних бесідах у гуртку своїх прихильників (*Платон, Ксенофонт* та ін., твори яких є гол. джерелами відомостей про його життя й погляди). Творцем світу вважав божественний розум, обстоював учення про первісну божественну доцільність світу (див. *Телеологія*). Пізнання природи заперечував як нечестиве втручання у діяння богів. Мету філософії вбачав у пізнанні самої людини, її моральних принципів. Звідси його теза — «пізнай самого себе». Осн. положенням етики С. є твердження про тотожність знання і доброчесності. С. визнавав три види доброчесності: поміркованість, хоробрість і справедливість. Виходячи з цього, С. критикував усі форми держ. правління, якщо вони порушують справедливість. Розглядав діалектику як мистецтво досягнення істини шляхом розкриття суперечностей у судженнях співрозмовника. Його метод питань, що передбачав критичне ставлення до догматичних тверджень, почали називати сократівською «іронією». Був обвинувачений у «безбожжі» і приречений на смерть (помер, прийнявши отруту).

В. С. Дмитриченко.

СОКРАТИ́ЧНІ ШКО́ЛИ — загальна назва давньогрец. філософських шкіл [мегарської, елідо-еретрійської, платонівської (див. *Академія платонівська*), кінічної, кіренської], заснованих учнями та послідовниками *Сократа* в 4 ст. до н. е. За своїм спрямуванням С. ш. неоднорідні: платонівська школа, *мегарська школа* та *елідо-еретрійська школа* — ідеалістичні, *кініки* та *кіренська школа* тяжіли до матеріалізму й атеїзму. С. ш. відповідно до тенденції доби еллінізму в центрі уваги ставили питання етики, особистого щастя індивіда. С. ш. були виразниками пасивного протесту проти рабовласницької цивілізації, пропагували замкнення людини в собі, єднання з природою, не ставлячи питання про будь-які соціальні зміни суспільства. С. ш. були провісницями занепаду грецького рабовласницького суспільства.

В. С. Дмитриченко.

СОКХЕ́Й Сахіб Сінг (15.XII 1887 — 23.X 1971) — громадський діяч Індії, вчений-мікробіолог, акад. Інд. АН. Освіту здобув у коледжах і ун-тах Індії, Великобританії, США, Канади. Учасник 1-ї світової війни 1914—18. В 1950—52 — пом. ген. директора Міжнар. орг-ції охорони здоров'я. В 1953—58 — президент Асоціації наук. працівників Індії. З 1953 С.— віце-президент Всеіндійської Ради Миру, член *Всесвітньої Ради Миру.* Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

СОЛАНІ́НИ (від лат. solanum — паслін) — органічні речовини, які належать до *алкалоїдів.* С. знайдено в рослинах родини пасльонових (напр., у картоплі). Особливо багато С. в проростках та позеленілих бульбах картоплі. У великих кількостях С.— отруйні речовини, які спричинюють *гемоліз* еритроцитів, тому позеленілу й пророслу картоплю, що містить багато С., в їжу вживати не можна. Невелика кількість С., що є у звичайній картоплі, поліпшує її смак і при споживанні збуджує секрецію залоз шлунка та перистальтику кишечника.

СОЛДА́Т (італ. soldato, від sòldo — монета, платня) — 1) Первісне військ. звання (рядовий, єфрейтор та ін.) військовослужбовців і військовозобов'язаних в арміях більшості держав. Назва «солдат» з'явилась у 15 ст. в Італії і позначала найманих воїнів, що служили за платню. У Росії ця назва поширилася в 30-х рр. 17 ст.; в рос. армії з 18 ст. рекрут діставав звання С. після певного строку служби. З 1874 рядовий склад називали «нижні чини», а після Лютневої революції 1917 знову почали називати С. Для воїнів Рад. Республіки 16.XII 1917 було запроваджено звання «Солдат революційної армії». Із створенням 1918 РСЧА її рядових бійців називали *червоноармійцями.* В липні 1946 в Рад. Армії запроваджено категорію С., що включає рядових і єфрейторів (див. *Звання військові*). 2) В широкому розумінні — воїн-*ветеран.* 3) П е р е н о с н о — людина, яка присвятила себе якійсь справі.

«СОЛДА́Т» — нелегальна більшовицька газета, орган *Севастопольської військової організації РСДРП* при Севастопольському к-ті РСДРП. Виходила з 25.III (7.IV) 1906 по лютий 1908. Випущено 13 номерів. Розповсюджували її в Криму, а також у військ. гарнізонах Одеси, Харкова, Миколаєва та ін. міст України. Пропагувала ленінську політику і тактику з питань революції, вела наполегливу роботу по згуртуванню солдатів і матросів на боротьбу проти царизму.

«СОЛДА́Т» — щоденна більшовицька газета, орган Військ. організації при ЦК РСДРП(б). Виходила в Петрограді 13 (26).VIII — 26.X (8.XI) 1917 замість газ. «*Солдатская правда*» та «*Рабочий и солдат*», заборонених Тимчасовим урядом. Вийшов 61 номер. З 27.X (9.XI) 1917 газета виходила під попередньою назвою — «Солдатская правда».

«СОЛДА́ТСКАЯ ЖИЗНЬ» — більшовицька газета, орган Військової орг-ції при Катериносл. к-ті РСДРП(б). Вийшло два номери — 4 (17).VI і 18.VI (1.VII) 1917. Газета відіграла важливу роль у більшовицькій пропаганді серед солдатів гарнізону і військ. частин, розташованих поблизу Катеринослава. Видання припинено у зв'язку з передислокацією військ, що її провів Тимчасовий уряд, плануючи наступ на Пд.-Зх. фронті.

«СОЛДА́ТСКАЯ МЫСЛЬ» — газета, орган полкового к-ту 49-го піхотного полку, дислокованого в Одесі. Виходила з 19.III (1.IV) 1917 до 3(16).I 1918. Всього видано 235 номерів. З № 170 редактором став більшовик А. І. Бондаренко. Виданням газети керував Одес. к-т РСДРП(б). «С. м.» сприяла більшовизації солдат. мас в Одесі. Вміщувала матеріали про події в

Одесі, на фронтах світової війни, друкувала листи, офіц. матеріали, статті політ. характеру. Перестала виходити у зв'язку з виступом полку з міста.

«СОЛДА́ТСКАЯ ПРА́ВДА» — щоденна більшовицька газета. Видавалася 1917—18 в Петрограді. Почала виходити 15 (28).IV 1917 як орган Військ. організації при Петерб. к-ті РСДРП(б), з 19.V (1.VI) — орган Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). Організатором і ідейним натхненником «С. п.» був В. І. Ленін. У газеті було опубліковано понад 60 його статей, друкувалися парт. рішення, широко висвітлювалося життя армії. Після *липневих днів 1917* Тимчасовий уряд заборонив газету. З липня по жовтень 1917 виходила під назвами «*Рабочий и солдат*» і «*Солдат*». З 27.X (9.XI) 1917 знову виходила під назвою «С. п.». З 27.III 1918 за постановою ЦК РКП(б) замість газ. «С. п.», «Деревенская беднота» і «Деревенская правда» почала виходити газ. «*Беднота*».

СОЛДА́ТСЬКА ПЕЧЕ́РА — карстова печера в сх. частині масиву Карабі-Яйла, одна з *печер кримських*. Глиб. 500 м (найглибша на Україні). До глиб. 120 м являє собою досить широку (2 — 5 м) нахилену галерею, що утворилась у напрямі падіння верхньоюрських вапняків. На глиб. 120—450 м складається з лабіринту вузьких ходів, з'єднаних колодязями завглибшки 9—85 м. Нижче вона переходить у звужену обводнену галерею завдовжки 380 м, що закінчується сифоном. У печері є сталактити, сталагміти, значні відклади глини. *В. М. Дублянський.*

СОЛЕВИТРИВА́ЛІСТЬ РОСЛИ́Н — здатність рослин жити в умовах засоленості середовища. Солевитривалими є морські водорості та вищі наземні рослини — *галофіти*. На засолених грунтах більшість рослин терпить від нестачі води (фізіол. сухість), живильних солей та надлишку баластних солей, які негативно діють на життєдіяльність рослин. Для підвищення С. р. провадять передпосівну обробку насіння хлористим натрієм — при хлоридному типі засолення грунту, сірчанокислим магнієм — при сульфатному типі тощо. Внаслідок такого «загартовування» знижується проникність *протоплазми* для солей, підвищується поріг її коагуляції солями, змінюється *обмін речовин* у рослин.

СОЛЕ́НИК Карпо Трохимович [травень 1811, м. Лепель, тепер Вітеб. обл. БРСР — 7 (19).X 1851, Харків] — укр. і рос. актор, один з основоположників укр. реалістичного театру 1-ї пол. 19 ст. Навчався у Віленському ун-ті. На поч. 30-х рр.— суфлер *Штейна І. Ф. трупи* (Харків), 1832 дебютував у ній як актор. З 1835 працював у *трупі Л. Ю. Млотковського* (Харків), в різний час грав у Курську, Кишиневі та ін. містах, але в основному його діяльність проходила на Україні (Харків, Одеса та ін.). Серед кращих ролей — Виборний, Возний, Чупрун («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського), Шельменко, Стецько («Шельменко-денщик», «Шельменко — волосний писар», «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Хлестаков, Осип, Бобчинський, Кочкарьов («Ревізор», «Одруження» М. Гоголя), Блазень («Король Лір» Шекспіра). С. мав великий успіх як комедійний актор. Його творчість високо цінували М. Щепкін, М. Гоголь, Т. Шевченко.

Літ.: Кисіль О. Український актор Карпо Соленик. Х., 1928; Грін А. А. Карпо Трохимович Соленик. К., 1963.

М. Ф. Дібровенко.

СОЛЕНО́ЇД (від грец. *σωλήν* — трубка і *εἶδος* — вигляд) — довга (порівняно з поперечними розмірами) циліндрична котушка з рівномірно намотаних витків ізольованого провідника. Зовн. *магнітне поле* електр. струму в С. (мал.) схоже на поле постійного стрижневого *магніту*. У внутр. частині С. магнітне поле однорідне і спрямоване вздовж осі С., причому його напрям залежить від напряму *електричного струму* в С., а *напруженість поля* пропорційна *силі струму* та кількості витків провідника. С. з феромагн. осердям у внутр. порожнині наз. *електромагнітом*. Застосовують С. в електротехніці, радіотехніці тощо.

СО́ЛІ — клас хімічних сполук, що їх розглядають як продукти повного або часткового заміщення атомів водню кислоти на метал чи гідроксидних груп основ та амфотерних *гідроксидів* на кислотні залишки. Розрізняють середні, кислі, осно́вні, комплексні, а також подвійні та мішані С. С е р е д н і С.— продукти повного заміщення атомів водню к-т на атоми металу або на групи атомів NH_4^+, UO_2^{2+} та ін., чи гідроксидних груп основ та амфотерних гідроксидів на кислотні залишки, напр. NaCl, $Ca_3(PO_4)_2$, $UO_2(NO_3)_2$. К и с л і С.— продукти неповного заміщення атомів водню багатоосно́вної к-ти на метал, напр. $NaHSO_4$, $NaHCO_3$. Вони взаємодіють з *лугами*, утворюючи середні С. О с н о́ в н і С.— продукти неповного заміщення гідроксидних груп багатокислотних основ або амфотерних гідроксидів кислотними залишками, напр. $Bi(OH)_2NO_3$, Mg(OH)Cl. До них відносять і оксосолі Mg_2OCl_2, BiOCl та інші. Осно́вні С. від діяння к-т перетворюються на середні. С., утворені двома металами з однією к-тою, наз. п о д в і й н и м и, напр. $KAl(SO_4)_2$; продукти ж заміщення гідроксидних груп у багатокислотній основі на різні кислотні залишки розглядають як м і ш а н і С., напр. CaCl(OCl). С., до складу яких входить комплексний катіон, напр. $[Cu(NH_3)_4]SO_4$, або комплексний аніон, напр. $K[Ag(CN)_2]$, наз. к о м п л е к с н и м и (див. також *Координаційні сполуки*). Більшість С. утворюється за реакціями подвійного обміну між солями, реакціями нейтралізації, взаємодією к-т з металами тощо. За звичайних умов С.— тверді речовини, кристалічні гратки яких найчастіше побудовані з *іонів*. У водному розчині дисоціюють (див. *Дисоціація*), утворюючи гідратовані іони. Розчини С. електропровідні. Всі С., за винятком С. сильних к-т та сильних основ, при розчиненні у воді гідролізуються (див. *Гідроліз*). У природі є великі поклади С., що утворилися внаслідок висихання морів та соляних озер, — т. з. природні С. Застосовуються С. в різних галузях пром-сті, медицині, деякі — у с. г. як *добрива*; відіграють велику роль у житті організмів.

В. В. Григор'єва.

СОЛІГО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Мін. обл. БРСР, райцентр. Залізнична станція. 74 тис. ж. (1982). Виробниче об'єднання «Білоруськалій»; з-ди — збірного залізобетону, залізобетонних конструкцій; ф-ки — білизняного трикотажу, по пошиву виробів з штучного хутра. Гірничохім. технікум. Місто утворено 1963.

СОЛІДАРИ́ЗМ (від франц. solidaire — взаємно зобов'язаний, одностайний) — одна з політико-правових концепцій імперіалізму. Виник на початку 20 ст. Ідеї С. лежать в основі державно-правового вчення Л. *Дюгі*, праць буржуазного соціолога Е. *Дюркгейма* та інших бурж. учених. В праці «Філософія солідарності» (1902) Л. Буржуа — апологет С. проголосив, що рушійною силою сусп. розвитку є не класова боротьба, а одностайність членів суспільства. Вчення С. базується на реакційній, ідеалістичній концепції, нібито для капіталістичного суспільства характерні відносини солідарності його членів і взаємозалежність усіх соціальних груп. С. обстоює ідеї класового миру, гармонії інтересів праці і капіталу. Ідеї С. використовують різноманітні бурж., реформістські і ревізіоністські теорії. В демагогічних цілях до С. звертався й *фашизм*. С. займає значне місце в політ. доктрині *клерикалізму*. *Ю. І. Нипорко.*

СОЛІДА́РНА ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ (франц. solidaire — взаємно зобов'язаний) — у *зобов'язальному праві* відповідальність кількох боржників перед кредитором, при якій кредиторові надається право на свій розсуд вимагати виконання зобов'язання у повному обсязі або частково від усіх боржників разом або від кожного з них окремо. Відповідно до рад. законодавства, зокрема до ст. 174 ЦивК УРСР, С. в. настає, якщо вона передбачена договором або встановлена законом. Напр., особи, які спільно заподіяли шкоду, несуть С. в. перед потерпілим (ст. 451 ЦивК УРСР). Повне виконання *зобов'язання* одним із солідарних боржників звільняє ін. боржників від відповідальності перед кредитором. Однак кожен з них відповідає перед боржником, який повністю виконав солідарне зобов'язання і має право пред'явити до решти боржників зворотну вимогу (див. *Регресний позов*) про виконання їхньої частки зобов'язання. На відміну від часткової відповідальності, при невиконанні своєї частки зобов'язання одним з співборжників вона розподіляється порівну між боржником, який виконав солідарне зобов'язання, і рештою співборжників.

С. П. Коломацька.

СОЛІДА́РНІСТЬ (франц. solidarité) — єдність переконань і дій,

І. О. Соколянський.

Сократ.

С. С. Сокхей.

Соленоїд.

С. І. Солнцев.

Ю. І. Солнцева.

Соловейко звичайний.

Солодка гола. Квітуча гілка рослини і кореневище з корінням.

взаємодопомога й підтримка, що грунтуються на спільності інтересів і необхідності здійснення спільних цілей, спільна відповідальність.

Розрізняють С. національну, класову, інтернаціональну, партійну та ін. Вимога нац. С. висувається на перший план у свідомості патріотичних сил, коли точиться боротьба проти іноземних загарбників (див. *Патріотизм*). Прикладом класової С. є спільні дії міжнар. робітн. класу в боротьбі проти капіталізму, які мають інтернац. характер (див. *Інтернаціоналізм* пролетарський). С. міжнар. робітн. класу, всієї світової прогресивної громадськості виявляється, зокрема, в підтримці боротьби за мир, проти імперіалістичної агресії, в *Русі прихильників миру*. Для революц. боротьби пролетаріату поряд з класовою С. важливе значення має парт. С., яка передбачає єдність дій не тільки всередині кожної комуністичної і робітн. партії, а й у міжнар. масштабі при збереженні самостійності кожної окремої партії.

СОЛІДО́Л (від лат. solidus — густий і oleum — олія) — густе *мастило*, що складається з мінерального масла (веретенне або машинне) й загусника (кальцієвого мила). С. поділяють на синтетичні й жирові. Синтетичні одержують загущенням масел *милами* синтетичних жирних к-т, жирові — милами натуральних *жирів* (бавовняної олії, саломасу). До складу С. входить від 10 до 20% мила, а також 0,5—5,0% води, яка відіграє роль стабілізатора. С. — темно-коричнева високов'язка нетекуча маса з $t_{пл}$ 75—90° С, у холодній воді практично не розчиняється. За фіз.-хім. властивостями синтетичні й жирові С. рівноцінні й взаємозамінні. В СРСР синтетичні С. становлять більш як 99% об'єму виробн. С. Застосовують С. для змащування деталей і вузлів тертя механізмів і машин, які працюють при т-рі від —30° С до +80° С; для консервації механізмів і захисту від корозії металевих виробів та ін. Останнім часом замість С. використовують комплексні кальцієві й літієві мастила.

В. Т. Скляр.

СОЛІКА́МСЬК — місто обласного підпорядкування Перм. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на лівому березі Ками. Залізнична станція, пристань. 103 тис. ж. (1982). С. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1980). С.— важливий центр хім. пром-сті СРСР. На базі Верхньокамського родовища калійних солей працює калійний завод. Магнієвий з-д, целюлозно-паперовий комбінат та ін. підприємства. У С.— автодорожній та вечірній целюлозно-паперовий технікуми, мед. і пед. училища, краєзнавчий музей. Пам'ятки архітектури. С. засн. бл. 1430.

СОЛІПСИ́ЗМ (від лат. solus — один, єдиний та ipse — сам) — крайня форма *суб'єктивного ідеалізму*, згідно з якою єдиною реальністю є свідомість суб'єкта, його «Я», а об'єктивна дійсність — продукт свідомості. Гносеологічною основою С. є абсолютизація *відчуттів* як джерела пізнання. Найбільшою мірою тенденція до С. виявилась у філософії Дж. *Берклі*, Г. *Фіхте, емпіріокритицизму, «іманентів»*. Абсурдність С. довів В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

СОЛІ́СТ (італ. solista, від лат. solus — тільки один) — 1) Виконавець муз. твору або окремої партії (*соло*), написаних для одного голосу або одного інструменту. 2) В опері, балеті — виконавець провідної партії або сольного номера.

СОЛІТЕ́РИ — ряд безхребетних тварин класу стьожкових червів. Те саме, що й *ціп'яки*.

СОЛІТО́НИ (від. лат. solus — один, єдиний і грец. τόνος — напруга) — усамітнені *хвилі*, що пружно взаємодіють одна з одною, тобто не змінюють своєї форми і швидкості. Описуються частинними розв'язками нелінійних *хвильових рівнянь*. Ці рівняння відповідають процесам, які вивчаються в теорії *плазми, квантовій теорії поля*, біофізиці тощо. С. виникають в результаті балансу явищ, зумовлених *дисперсією хвиль* і їхньою нелінійністю. Поняття С. в нелінійній фізиці відіграє таку ж роль, як поняття *осцилятора* в лінійній фізиці. Прикладом С. є *цунамі*. Послідовне спостерігання й експериментальне дослідження С. почалися в середині 19 ст., а розвиток теорії С.— в 60-х рр. 20 ст.; він пов'язаний, зокрема, з працями рад. вчених О. С. *Давидова*, В. О. *Марченка*, П. С. *Новикова*, Л. Д. *Фаддєєва*. Досягнення теорії С. впливають на розвиток різних галузей математики, фізики, біології і техніки.

Літ.: Давыдов А. С. Биология и квантовая механика. К., 1979; Теория солитонов. Метод обратной задачи. М., 1980; Солитоны в действии. Пер. с англ. М., 1981. *В. Г. Маханьков.*

СОЛІФЛЮ́КЦІЯ (від лат. solum — грунт і fluctio — витікання) — повільне переміщення перезволожених грунтів по схилах. Розвивається у районах розвитку *багаторічної мерзлоти*, місцями в областях сезонного промерзання внаслідок відтанення схилів та під дією сили тяжіння. Швидкість від кількох сантиметрів до кількох метрів на рік; при катастрофічних спливаннях вона зростає. З явищем С. пов'язане утворення валів, нагірних терас та ін. форм рельєфу.

СОЛЛОГУ́Б Всеволод Борисович [н. 7 (20).VIII 1912, с. Кудріно, тепер Меленковського р-ну Владимир. обл. РРФСР] — укр. рад. геофізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1948. Закінчив Дніпроп. гірничий ін-т (1935). У 1948—50 — викладач Київ. ун-ту, 1952—55 — Київ. політех. ін-ту, 1955—60 — науковий співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР. З 1960 — зав. відділом Ін-ту геофізики АН УРСР. У 1960—72 — заступник директора Ін-ту геофізики АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню глибинної будови Пд.-Сх. Європи, у т. ч. і тер. України, методом глибинного *сейсмічного зондування*. Нагороджений орденами Дружби народів і «Знак Пошани», медалями. Премія імені В. І. Вернадського АН УРСР, 1976.

Харитонов.

СОЛНЕЧНОГО́РСК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на березі Сенезького оз. Залізнична ст. Подсолнечна. 51 тис. ж. (1982). З-ди: по виробн. металевої сітки, склоробний. Поблизу міста — зона відпочинку. Утворений 1928, місто — з 1938.

СО́ЛНЦЕВ Сергій Іванович [1(13).X 1872, с. Терешок, тепер Рославльського р-ну Смол. обл.— 13.III 1936, Москва] — рад. економіст, акад. АН УРСР і акад. АН СРСР (з 1929). Навчався у Моск. ун-ті на мед. ф-ті (1895), 1900 — 04 — в Петерб. ун-ті на юрид. ф-ті. З 1913 — професор Петерб. ун-ту. Працював у Томському ун-ті, Новоросійському ун-ті в Одесі, в Одеському ін-ті нар. г-ва. В 1929 — в Раді по вивченню продуктивних сил (РПС) і одночасно заст. академіка-секретаря Відділення гуманітарних наук. Досліджував питання *розподілу*, який розглядав поза зв'язком його з виробн.; піддав критиці т. з. теорію «*гармонії інтересів*» праці та капіталу і погляди «легального марксиста» М. І. *Туган-Барановського*. Осн. праці: «Робітничі бюджети у зв'язку з теорією зубожіння» (1907), «Заробітна плата як проблема розподілу» (1911), «Суспільні класи» (1917).

СО́ЛНЦЕВА Юлія Іполитівна [н. 25.VII (7.VIII) 1901, Москва] — рос. та укр. рад. актриса і кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1981). Закінчила Держ. ін-т муз. драми у Москві (1922). З 1923 знімалася в кіно (фільми «Аеліта», «Папіросниця з Моссельпрому», «Земля»). З 1930 працювала разом із О. *Довженком*, брала участь у створенні худож. фільмів — «Іван» (1932), «Аероград» (1935), «Щорс» (1939), «Мічурін» (1949), а також документальних — «Визволення» (1940), «Битва за нашу Радянську Україну» (1943), «Перемога на Правобережній Україні» (1945). Поставила фільми: за сценаріями й мотивами творів Довженка — «Поема про море» (1958), «Повість полум'яних літ» (1960), «Зачарована Десна» (1965), «Незабутнє» (1967); про творчість Довженка — «Золоті ворота» (1969); серед інших фільмів — «Світ у трьох вимірах» (1980). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Толченова Н. П. Юлия Солнцева. М., 1979.

СО́ЛНЦЕВО — місто обласного підпорядкування Моск. області РРФСР. Залізнична ст. Солнечна. 61 тис. ж. (1982). Підприємства пром-сті буд. матеріалів, виробн. швейних виробів. Наук. та проектні установи. С. утворено 1971.

СО́ЛО (італ. sólo, від лат. solus — один, єдиний) — 1) Муз. твір для виконання одним голосом або на одному інструменті. 2) В муз.-сценічних, вокально-симф., хорових та ін. творах великих форм — самостійна партія (епізод) для одного виконавця (співака, танцюриста, інструменталіста). 3) Виступ одного виконавця.

СОЛОВЕ́ЙКО (Luscinia) — рід птахів род. дроздових ряду *го-*

робцеподібних. Довж. тіла 14,4—20,5 см, маса 13,4 — 27 г. Оперення переважно бурих кольорів. Тримається приховано в чагарниках, заростях лісів, садів та парків. Живиться комахами. Гнізда мостить на землі під кущами. Кладка у травні з 4—7 яєць, насиджує самка протягом 13—14 діб. 10 видів, поширених в Євразії; в СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 3: С. південний, або західний (L. megarhynchos), С. звичайний, або східний (L. luscinia) та синьошийка, або варакушка (L. svecica). Перелітні птахи, зимують у тропіках Сх. Африки. Самці чудово співають (в їх співі буває до 40 колін). Викопні рештки відомі з верхнього плейстоцену.

Л. О. Бабенко.

СОЛОВЕ́Й-РОЗБІ́ЙНИК — образ напівчудовиська-напівлюдини в *билинах*. С.-р. нібито жив у лісах біля Чернігова, розбійницьким свистом і криком убивав людей. Варіант билини про С.-р. переклав укр. мовою П. Грабовський.

СОЛОВЕ́ЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — один з найбільших православних монастирів Росії. Засн. в кін. 20—30-х рр. 15 ст. на Соловецькому острові в Білому м. Архімандрити в С. м. призначалися безпосередньо царем і патріархом. З 1765 монастир став ставропігіальним (безпосередньо підпорядкованим *Синодові*). С. м. був екон. і політ. центром Біломорського краю. Мав значні зем. володіння, багато кріпаків. Були широко розвинуті промисли, торгівля. З 16 ст.— фортеця, залога якої не раз успішно відбивала напади лівонців і шведів (1571, 1582, 1611). У 1854 під час *Кримської війни 1853—56* С. м. атакували з моря англ. військ. кораблі. Був осередком поширення християнства на Пн. Росії. В 50—60-х рр. 17 ст. став оплотом *розколу*. Повстання у С. м. 1668—76 було спрямоване проти церк. реформи *Никона* і набуло антифеод. характеру. Був також місцем заслання (з кін. 16 до поч. 20 ст.) політ. і реліг. противників рос. самодержавства і офіц. церкви. Зокрема, у С. м. відбували заслання останній кошовий отаман Запорізької Січі П. І. *Калнишевський* (з 1776), член Кирило-Мефодіївського т-ва Г. Л. *Андрузький* (з 1850) та ін. Значну істор. і художню цінність має архіт. ансамбль С. м.: фортечні мури з баштами, трапезна з Успенським собором (1552—57, майстер Трифон), Преображенський собор (1556—64), церква Благовіщення (1596—1601), кам'яні палати (1615) та ін. Тепер С. м.— істор.-архіт. заповідник.

СО́ЛОВИЧ (Solovič) Ян (н. 8.III 1934, с. Плієшовце, тепер Середньословацької обл. ЧССР) — словац. драматург, засл. письменник ЧССР (з 1975), перший секретар Спілки словац. письменників. Член Компартії Чехословаччини з 1954. В п'єсах «Останній грім» (1955), «Сузір'я Дракона» (1958), «Руки для Люції» (1962), «Зовсім особлива ситуація, або Сміття з хати» (1968), «Загадковий жебрак» (1970), «Вежа надії» (1972), трилогії «Меридіан» (1974), «Срібний „ягуар"» (1975), «Золотий дощ» (1976), «Право на помилку» (1981) та ін. звертається до гострих сусп. і морально-етичних проблем. Ряд п'єс написано в сатирично-гротескній формі. П'єси С. йшли на сценах рад. театрів.

Тв.: Рос. перекл.— «Меридиан» и другие пьесы. М., 1978.

В. А. Моторний.

СОЛОВЙО́В Веніамін Миколайович (1798, Рязан. губ.— 1871, там же) — декабрист, штабс-капітан, барон.

Член *Товариства об'єднаних слов'ян* (з 1825), належав до його найреволюційнішої частини. Командував ротою Черніг. полку. Один з організаторів і керівників *Чернігівського полку повстання*. Після поразки повстання С. засудили до страти, яку було замінено довічною каторгою. З 1827 відбував каторгу в Сибіру, з 1840 — на поселенні. В 1856 за амністією повернувся до Рязан. губернії.

СОЛОВЙО́В Володимир Олександрович [26.III (8.IV) 1907, м. Суми — 30.I 1978, Москва] — рос. рад. поет, драматург. Літ. діяльність почав 1924 як поет. Перша зб. віршів — «Двадцята весна» (1929). Автор віршованих п'єс на істор. тему — «Фельдмаршал Кутузов» (1939; Держ. премія СРСР, 1941); дилогія «Великий государ» («Іван Грозний», 1945; Держ. премія СРСР, 1946, і «Цар Юрій», 1966, вид. 1969), «Золота чума» (1952), «Денис Давидов» (1960), а також п'єс про сучасність «Дорога перемоги» (1948), «Небезпечна професія» (1958), «Мислячі, люблячі й одержимі» (пост. 1968). П'єси С. ставляться в театрах України (Київ, Ворошиловград). Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

Тв.: Великий государь.— Царь Юрий. — Пушкин. Драмы в стихах. М., 1972; Век нынешний и век минувший. М., 1975.

І. М. Давидова.

СОЛОВЙО́В Володимир Сергійович [16 (28).I 1853, Москва — 31.VII (13.VIII) 1900, с. Вузьке, тепер у складі Москви] — рос. філософ-ідеаліст і богослов, публіцист і поет. Син С. М. *Соловйова*. Закінчив Моск. ун-т (1873). В своїй об'єктивно-ідеалістичній філософії відроджував ідеї *неоплатонізму*, в «духовному першоначалі» — бозі — вбачав основу «всеєдності» світу. За С. «всеєдність» (як досконалий синтез істини, добра і краси) осягається лише «цілісним» знанням, що являє собою синтез містичного, раціонального (філос.) і емпіричного (наук.) знання. В суспільстві ідея «всеєдності» розкриває себе як боголюдський союз осіб («вільна теократія»). Наприкінці життя, розчарувавшись у теократичній утопії, С. прийшов до ідеї катастрофічного кінця історії, *есхатології*. Естетичні погляди С. мали реліг.-ідеалістичний характер, його естетика й поезія стали одним з ідейних джерел рос. *символізму*. Осн. праці: «Криза західної філософії» (1874), «Філософські начала цілісного знання» (1877), «Критика абстрактних начал» (1877—80).

СОЛОВЙО́В Михайло Миколайович [17 (29).V 1886, м. Єлець, тепер Липецьк. обл. РРФСР — 3.III 1980, Харків] — укр. рад. епідеміолог, дійсний член АМН СРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1946). Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1911). В 1914—20 працював в Одес. військ. госпіталі та в міській санітарній організації; 1920—25 — співробітник Одес. мед. ін-ту. В 1925—31 працював у Харків. ін-ті мікробіології та епідеміології; з 1930 — професор Харків. мед. ін-ту. Праці С. присвячені різноманітним питанням епідеміології, імунітету й запобігання інфекц. хворобам (холері, сибірці, скарлатині, кору, дифтерії, харчовій токсикоінфекції, малярії та ін.). Нагороджений орденом Леніна.

СОЛОВЙО́В Олександр Костянтинович [18 (30).VIII 1846, м. Луга, тепер Ленінгр. обл. — 28.V (9.VI) 1879, Петербург] — рос. революціонер-народник. У 1865—66 навчався в Петерб. ун-ті. В 1867—74 працював учителем у Псков. губ. В 1876 увійшов до групи народників-«сепаратистів», що примикала до т-ва «*Земля і воля*». В 1877—78 вів революц. пропаганду серед селян Поволжя. 2 (14).IV 1879 з власної ініціативи здійснив у Петербурзі замах на імп. *Олександра II*. Замах був невдалий, С. заарештували і за вироком суду повісили.

СОЛОВЙО́В Опанас Абрамович [8 (21).II 1902, с. Білий Берег, тепер Сафоновського р-ну Смоленської обл.— 25.VIII 1974, м. Біла Церква Київ. області] — рад. вчений в галузі тваринництва, доктор с.-г. наук (з 1950), професор (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1970). У 1928 закінчив Моск. зоотех. ін-т. З 1928—34 працював на Холмогорській дослідній станції, а також Київ. дослідній станції тваринництва «Терезино». В 1934—64 — у Вологодському молочному ін-ті. З 1964 — зав. кафедрою спец. зоотехнії Білоцерківського с.-г. ін-ту. Осн. праці з питань підвищення жирномолочності корів та вмісту білка в молоці. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

М. Н. Петренко.

СОЛОВЙО́В Сергій Михайлович [5 (17).V 1820, Москва — 4 (16).X 1879, там же] — рос. бурж. історик ліберального напряму, член Петерб. АН (з 1872). Н. в сім'ї священика. Закінчив філос. ф-т Моск. ун-ту (1842). В 1847—79 — професор, 1871—77 — ректор Моск. ун-ту. Автор праць «Історія Росії з найдавніших часів» (т. 1—29, 1851—79; останнє видання — 1959—66), «Історія падіння Польщі» (1863) та ін. С. піддав критичному аналізові дворянську історіографію, зокрема багатотомну «Історію держави Російської» М. М. *Карамзіна*. Був прихильником *порівняльно-історичного методу*, прагнув по-

С. М. Соловйов

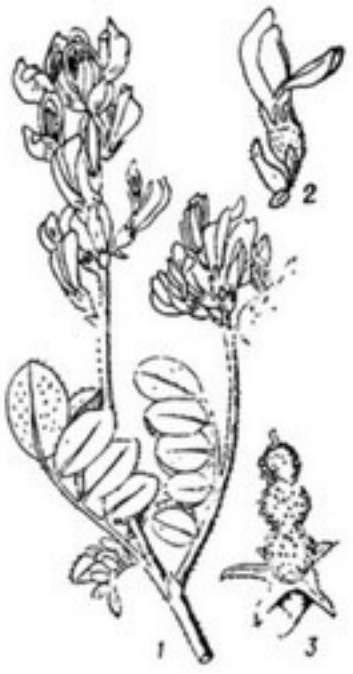

Солодушка вінкова:
1 — верхня частина рослини;
2 — квітка;
3 — плід.

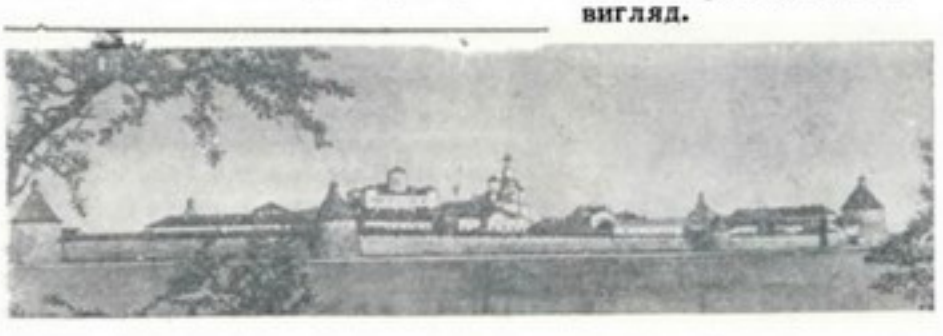

Соловецький монастир. Загальний вигляд.

В. П. Соловйов-Седой.

М. М. Соловцов.

А. Б. Солов'яненко.

І. Сологуб.

казати історію як єдиний закономірний процес. Проте, виступаючи з ідеалістичних позицій, С. перебільшував роль д-ви, яку вважав надкласовим органом, ідеалізував самодержавство, переоцінював значення геогр. середовища, саме геогр. положенням пояснював відмінність історії Росії від історії країн Зх. Європи. Критеріями виділення гол. етапів рос. історії С. вважав характер д-ви і ступінь європеїзації Росії. С. в основному підтримував антинаук. положення *норманської теорії* про виникнення Давньорус. д-ви. Вважав, що закріпачення селян було здійснене в загальнодерж. інтересах. Антифеод. виступи нар. мас розглядав як анархічні бунти, спрямовані проти держ. і сусп. ладу. Зокрема, С. негативно оцінював *козацтво* як типового носія анархічної стихії. Новий період рос. історії С. починав з реформ *Петра І*. Ідеалізуючи останнього як виразника інтересів нар. мас, С. розцінював реформи поч. 18 ст. як революцію «зверху». Виправдовував усі загарбницькі дії царизму. В працях «Нарис історії Малоросії до підкорення її царю Олексію Михайловичу» («Отечественные записки», 1849, № 2), «Гетьман Іван Виговський» («Отечественные записки», 1859, № 11), «Малоросійське козацтво до Богдана Хмельницького» («Современник», 1859, № 11) та ін. С. чимало уваги приділив Україні, хоч історію її висвітлював з великодержавницьких позицій. Поряд з правильними характеристиками глибоких соціальних суперечностей між козац. старшиною і рядовим козацтвом зробив ряд хибних висновків. Істор. концепція С. мала значний вплив на бурж. історіографію в Росії. Незважаючи на ідеалістичне пояснення істор. подій, праці С. зберегли наук. і пізнавальне значення, насамперед завдяки наведеному в них багатому фактичному матеріалові. *В. Н. Котов.*

СОЛОВЙО́В-СЄДО́Й Василь Павлович [справж. прізв.— Соловйов; 12 (25).IV 1907, Петербург — 2.XII 1979, Ленінград] — рос. рад. композитор і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1967), Герой Соціалістичної Праці (1975). В 1936 закінчив Ленінгр. консерваторію. Організатор і худож. керівник (1941—45) фронтового естрадного театру «Яструбок»; 1948—64 — голова правління Ленінгр. відділення Спілки композиторів РРФСР. С.-С.— один з визначних майстрів рад. пісні (створив понад 400, у т. ч. «Вечір на рейді», «Солов'ї», «Грай, мій баян», «Підмосковні вечори», «Моя рідна сторона», «Де ж ви тепер, друзі-однополчани»). У музиці для театру і кіно композитор розвивав традиції І. Дунаєвського. Твори: балет «В порт увійшла ,,Росія"» (1964); оперети і муз. комедії — «Вірний друг» (1945), «Найзаповітніше» (1952), «Олімпійські зірки» (1962), «Вісімнадцять років» (1967), «Біля рідного причалу» (1970); музика до вистав, кінофільмів [36, у т. ч. «Небесний тихохід» (1945), «Перша рукавичка» (1946), «Щасливого плавання» (1949), «Максим Перепелиця» (1955), «Донська повість» (1964), «Вірінея» (1969)]. На укр. тему написав балет «Тарас Бульба» (1940) та муз. комедію «Жив собі Шельменко» (1978). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1947. Ленінська премія, 1959.

Літ.: Сохор А. Василий Павлович Соловьев-Седой. Л., 1977; Персон Д. В. П. Соловьев-Седой. Л.— М., 1978.

В. С. Мурза.

СОЛОВЦО́В Микола Миколайович [справж. прізв.— Федоров; 3 (15).V 1857, Орел — 12 (25).I 1902, Київ] — рос. актор, режисер, антрепренер. Чоловік М. М. *Глєбової*. Профес. акторську діяльність почав 1875 в Орлі. Грав у різних провінційних трупах Києва, Полтави, Харкова; в петерб. Олександринському театрі (1882—83), в театрі Корша в Москві (1887—89) та ін. У 1884—91 щороку організовував акторські товариства, з якими гастролював по Росії, зокрема у Києві. У 1891 С. заснував у Києві перший стаціонарний рос. драм. театр (див. *Театр «Соловцов»*), який очолював до кінця життя. Одночасно з 1901 утримував антрепризу в Одесі. С. пропагував передовий рос. класичний репертуар. Серед ролей — Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Репетилов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Смирнов («Ведмідь» Чехова; п'єсу присвячено С.), Тартюф («Тартюф» Мольєра). Вистави: «Три сестри» А. Чехова, «Влада темряви» Л. Толстого, «Візник Геншель» Гауптмана (грав роль Геншеля) та ін. С. перший запровадив у своєму театрі дешеві (часом і безплатні) «ранки» для учнів. Був одним із організаторів *Київського літературно-артистичного товариства*, випускав «Київську газету». На його запрошення в Києві гастролювали М. *Савіна*, Ф. *Шаляпін*, В. *Давидов*, В. *Комісаржевська*, Б. К. *Коклен* (старший), Ж. *Муне-Сюллі*, Т. *Сальвіні*, Е. *Россі*. С.— автор п'єс «Євлампія Раміна», «У далечінь».

Літ.: Альбом посвящается деятельности Н. Н. Соловцова... К., 1902; Городиський М. П. Київський театр «Соловцов». К., 1961; Табатчикова Е. Н. Н. Соловцов и становление режиссуры в русском провинциальном театре. В кн.: Записки о театре. Л., 1974.

В. Г. Давидов.

СОЛОВ'Я́НЕНКО Анатолій Борисович (н. 25.IX 1932, Донецьк) — укр. рад. співак (лірико-драматичний тенор), нар. арт. СРСР (з 1975). У 1954 закінчив Донец. політех. ін-т. Співу навчався у заслуженого артиста РРФСР О. Коробейченка (1952—62). У 1978 закінчив Київ. консерваторію. З 1962 — стажист, 1965 — соліст Київ. театру опери та балету. В 1963—65 стажувався в *«Ла Скала»* (Мілан). Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Петро («Наталка Полтавка» Лисенка), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Самозванець («Борис Годунов» Мусоргського), Каваradоссі («Тоска» Пуччіні), Альфред, Герцог, Манріко («Травіата», «Ріголетто», «Трубадур» Верді), де Гріє («Манон» Массне), Фауст («Фауст» Гуно), Едгар («Лючія ді Ламмермур» Доніцетті). Співав у *«Метрополітен-опера»* (Нью-Йорк; 1977—78). Виступає і як камерний співак. Нагороджений орденом Дружби народів. Ленінська премія, 1980.

Літ.: Терещенко А. Анатолий Соловьяненко. К., 1982.

СОЛОГУ́Б Віталій Олексійович (н. 8.VIII 1926, м. Краматорськ, тепер Донец. обл.) — парт., держ. і профспілковий діяч УРСР. Член КПРС з 1947. Н. в сім'ї робітника. Закінчив Всесоюзний заочний політех. ін-т (1952); кандидат тех. наук. З 1941 — токар Іркутського з-ду ім. Куйбишева, з 1944 — токар Старокраматорського маш.-буд. з-ду ім. Орджонікідзе. З 1946, після закінчення маш.-буд. технікуму,— технолог цеху, конструктор, ст. інженер-конструктор, нач. бюро інструментів і пристроїв, нач. центр. вимірювальної лабораторії з-ду. З 1953 — секретар парткому, парторг ЦК КПРС на Старокраматорському маш.-буд. з-ді, з 1961 — директор з-ду. З 1963 — другий секретар Донец. обкому партії. З 1971 — голова Укр. республіканської ради професійних спілок. З 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1966 — кандидат у члени ЦК, з 1971 — член ЦК Компартії України, кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. З 1973 — член Політбюро ЦК Компартії України. З 1971 — член Президії Верховної Ради УРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го і 10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями.

СОЛОГУ́Б Ірина (після одруження — Сологуб-Бокконі, Бокконі; 1885, с. Неслухів, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.— 1972, Мілан) — укр. співачка (сопрано). Закінчила Львів. консерваторію (1905), удосконалювала спів у О. *Мишуги* та в Мілані. В 1905 дебютувала у Львів. оперному театрі. Працювала в оперних театрах Італії, Польщі (1906—14). Серед партій — Галька («Галька» Монюшка), Баттерфляй («Чіо-Чіо-сан» Пуччіні), Аїда («Аїда» Верді). Відома і як камерна співачка: у Львові, Відні, містах Італії виконувала романси М. Лисенка, А. Вахнянина, О. Нижанківського, укр. нар. пісні, арії з опер. У 1923 залишила сцену.

П. К. Медведик.

СОЛОГУ́Б Федір [справж. прізв., ім'я, по батькові — Тетерников Федір Кузьмич; 17.II (1.III) 1863, Петербург — 5.XII 1927, Ленінград] — рос. письменник. Друкуватися почав 1884. Належав до символістів старшого покоління. У романі «Кручений біс» (1905) створив образ учителя гімназії Передонова. За висловом В. І. Леніна — це «тип учителя шпигуна і тупиці» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 127). На романі «Творима легенда» (1907—09) позначились реакц. погляди С. В ньому він зводить наклеп на революцію і революціонерів. Писав вірші (зб. «Полум'яне коло», 1908), що відзначалися високою поетичною культурою; п'єси, статті. Перекладач творів Т. Шевченка, П. Тичини.

Тв.: Мелкий бес. М.— Л., 1933; Стихотворения. Л., 1978. *І. Т. Крук.*

СО́ЛОДІ — грунти западин лісостепової та степової зон; утворилися з *солонців* і *солонцюватих ґрунтів* внаслідок їх вилуговування під впливом інтенсивного промивання їх водою. Профіль С. оглеєний, різко диференційований на горизонти: гумусово-елювіальний, елювіальний, ілювіальний залізисто-глинистий (потужність до 100 см) та ілювіальний карбонатний. Виділяють такі підтипи С.: типові, дернові та торф'янисті. На Україні С. поширені серед солонців Лісостепу і Південного Степу на великих *подах*. Родючі при внесенні *органічних добрив* і *вапнуванні ґрунту*. Використовують переважно під сінокоси та лісові насадження.

Н. О. Сіренко.

СОЛО́ДКА, солодець (Glycyrrhiza) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Листки непарноперисті, вкриті крапковими залозками. Квітки лілуваті або жовтуваті, зібрані в китиці чи головчасті суцвіття. Біб одногніздий. Бл. 15 видів, поширений у Середземномор'ї, Пд.-Сх. Європі, помір. і тропіч. обл. Азії, в Австралії і Америці. В СРСР — 13 видів, з них в УРСР — 2: С. гола і С. щетиниста. С. г о л а (G. glabra) — лікарська і кормова рослина. Росте на солончакуватих місцях, приморських схилах на Пд. Степу і в Криму. Кореневища та корені, що містять гліциризин, ліквіритин, цукри, крохмаль тощо, використовують в медицині, пивоварній і тютюновій пром-сті. Добра кормова рослина. С. щ е т и н и с т а (G. echinata) росте на солончакуватих луках, по чагарниках, у заплавах річок, подах на Пд. Лісостепу, в Степу і в Криму. Іл. с. 300.

СОЛО́ДКА КАРТО́ПЛЯ — багаторічна трав'яниста рослина родини берізкових. Те саме, що й *батат*.

СОЛОДО́ВИЙ ЦУ́КОР — вуглевод, який належить до *дисахаридів*. Те саме, що й *мальтоза*.

СОЛОДУ́ШКА (Hedysarum) — рід рослин родини *бобових*. Багато-, рідше однорічні трави або невисокі чагарники і півкущі. Листки непарноперисті. Квітки зібрані в пазушні китиці, рожеві, пурпурові, фіолетові. Біб сплюснутий, членистий. Бл. 150 видів, поширений в Європі, Азії, Пн. Африці і Пн. Америці. В СРСР — понад 100 видів, з них в УРСР — 6. Найбільш вивчена С. вінкова (H. coronarium), або іспанський еспарцет. С.— цінні кормові трави, зелена маса яких містить до 15% білків. Багато видів — медоноси; деякі С. вирощують як декоративні рослини. Іл. с. 301.

СОЛО́КІЯ — річка в межах Польщі та УРСР (Львів. обл.), ліва притока Бугу (бас. Вісли). Довж. 88 км, площа бас. 939 км². Має рівнинний характер, долина заболочена. Воду С. використовують для зрошування культур. пасовищ. На річці — міста Угнів, Белз (УРСР).

СОЛО́МА — стебла і листя злакових, бобових, гречки та ін. рослин після обмолочування насіння. Використовують як грубий об'ємистий корм (див. *Корми*). Розрізняють С. ярих і озимих культур, за видами рослин — пшеничну, житню, вівсяну, горохову тощо. С. містить багато клітковини (38—45%) та ін. важкоперетравних речовин, внаслідок чого має низьку поживність. 1 кг С. дорівнює 0,20—0,40 корм. од. і містить 8—30 г перетравного протеїну. Перед згодовуванням С. ріжуть на січку, змочують підсоленою водою, здобрюють висівками, макухою, домішують подрібнені коренебульбоплоди, запарюють, застосовують хім. обробку. С. додають в силосну масу, використовують на *підстилку* сільськогосподарським тваринам, як сировину для виготовлення саманної цегли, матів, капелюхів, у целюлозній і паперовій пром-сті тощо.

СОЛОМА́РСЬКИЙ Олександр Іванович [30.VI (12.VII) 1897, м. Єйськ, тепер Краснодар. краю — 12.VI 1980, Київ] — укр. рад. актор, режисер, педагог і театр. діяч, нар. арт. УРСР (з 1954), нар. арт. Каз. РСР (з 1943). Один з провідних діячів рад. театру для дітей. Сценічну діяльність почав 1922 у Києві. У 1924 разом з І. Дєєвою заснував *Київський театр юного глядача* (1924—31 — актор і режисер, 1953—61 — гол. режисер). Працював у Донец. та Саратов. (1931—37) театрах юного глядача, був худож. керівником Новосибірського театру «Червоний факел» (1937—39), рос. драм. театру в Алма-Аті (1939—44), гол. режисером Одес. рос. драм. театру ім. А. Іванова (1944—53). Серед ролей — Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Сава Чалий (однойменна п'єса І. Карпенка-Карого), Вільгельм Тель («Вільгельм Тель» Шіллера). Вистави: «Хто винен?» І. Карпенка-Карого, «Платон Кречет», «Фронт» О. Корнійчука, «Останні» М. Горького, «Два вероніці» У. Шекспіра та ін. Педагогічна діяльність в Одес. театр. уч-щі (1944—53), Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1954—78).

Тв.: Шестьдесят лет в театре. К., 1981. *І. М. Давидова.*

СОЛО́МЕНЦЕВ Михайло Сергійович [н. 25.X (7.XI) 1913, с. Єриловка, тепер Єлецького р-ну Липецької обл.] — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї селянина. З 1930 — колгоспник. Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1940). У 1940—54 працював на з-дах у Липецьку, Челябінську (майстер, нач. цеху, парторг ЦК партії, гол. інженер, директор з-ду). В 1954—57 — секретар, другий секретар Челябінського обкому КПРС. У 1957—59 — голова Челябінського раднаргоспу. В 1959—62 — перший секретар Карагандинського обкому Компартії Казахстану. В 1962—64 — другий секретар ЦК Компартії Казахстану. В 1964—66 — перший секретар Ростовського обкому КПРС. У 1966—71 — секретар ЦК КПРС, зав. відділом ЦК КПРС. З 1971 — голова Ради Міністрів РРФСР. Член ЦК КПРС з 1961. Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС з листопада 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СОЛОМИ́НА — циліндричне стебло злаків з трохи здутими *вузлами* й порожнистими *міжвузлями*. У деяких злаків (напр., у кукурудзи) міжвузля заповнені *паренхімою*. Розташування *провідної тканини рослини* і *механічної тканини рослини* у периферійній частині стебла зумовлює більшу міцність С. на згин.

СОЛО́МКА — стебла льону або конопель, звільнені під час обмолоту від насіннєвих коробочок і суцвіть; важлива промислова сировина для одержання *тресту*, з якої в процесі первинної переробки виготовляють волокно. Гол. якісними показниками С. льону і конопель є їхня довжина та товщина. Чим довша і тонша С., тим більше вона містить волокна кращої якості. Див. також *Льонозбиральні машини, Льономолотарка, Коноплезбиральні машини*.

СОЛОМО́Н (р. н. невід.— п. 928 до н. е.) — цар Ізраїльсько-Іудейського царства 965—928 до н. е. Син царя *Давида* і його співправитель 967—965 до н. е. Провів адм. реформи (запровадив 12 адм.-тер. округів), встановив тверду систему податків, трудової і військ. повинності, зміцнив армію, міжнар. становище д-ви. Згідно з біблійною традицією, С. уславився надзвичайною мудрістю. За легендою, С.— автор деяких книг *Біблії* (у т. ч. «Пісні пісень»). Після його смерті д-ва внаслідок повстання розпалася на *Ізраїльське царство* та *Іудейське царство*.

СОЛОМО́Н Юрій Васильович (н. 14.II 1916, м. Веріджін, провінція Саскачеван, Канада) — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді. Член Компартії Канади з 1931. Не раз обирався до районних і провінційних керівних органів Компартії Канади. Член ЦК Компартії Канади з 1955. Голова провінційного комітету Компартії Канади в Альберті (Едмонтон). Член виконкому *Товариства об'єднаних українських канадців* (ТОУК). Секретар провінційного к-ту ТОУК в Альберті. Учасник 2-ї світової війни в складі канад. збройних сил.

В. Л. Чорний.

СОЛОМО́НОВІ ОСТРОВИ́ — держава на островах тієї ж назви в пд.-зх. частині Тихого ок. Найбільші о-ви — Гуадалканал, Малаїта, Сан-Крістобаль, Санта-Ісабель, Нью-Джорджія, Шуазель. Населення — переважно меланезійці (94%), а також полінезійці, мікронезійці, європейці і китайці. Офіц. мова — англійська.

Державний лад. С. О.— конституційна монархія. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. королева, представлена ген.-губернатором. Законодавчу владу здійснює однопалатний Нац. парламент, виконавчу — кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Острови переважно вулканічного походження, висотою до 2330 м (на о. Гуадалканал). Є діючі вулкани. Поклади бокситів, нікелю, фосфоритів, золота, міді. Клімат субекваторіальний, дуже вологий. Пересічна річна т-ра

В. О. Сологуб.

О. І. Соломарський.

М. С. Соломенцев.

Ю. В. Соломон.

від +26 до +28°. Опадів від 2300 до 7500 мм на рік. Річки короткі, повноводні. Поширені вічнозелені ліси (пальми, фікуси та ін.); у посушливих місцях — *савана*; на берегах — мангрові зарості.

Історія. Острови відкрив 1568 іспан. мореплавець А. Менданья де Нейра. В 1893—1900 Великобританія встановила над островами свій протекторат. Після 2-ї світової війни на островах посилився рух за нац. незалежність. У 1976 С. О. здобули статус самоврядування. 7.VII 1978 С. О. стали незалежною д-вою в складі Співдружності.

Політичні партії, профспілки. Партія народного альянсу, засн. 1980. Правляча. Національна демократична партія. Група незалежних. Об'єднана партія. Опозиційна. Національна спілка робітників Соломонових Островів, засн. 1975. Профспілка плантаційних робітників, засн. 1975.

Господарство. Основа економіки — с. г., в якому створюється бл. 60% валового нац. продукту і зайнята більша частина населення. Поряд з натуральними г-вами корінних жителів існують великі капіталістичні плантації іноземців. Переважає тропічне землеробство. Гол. культура — кокосова пальма, з плодів якої виробляють (тис. т, 1978) копру — 26 та кокосову олію — 10,3. Вирощують також боби какао, прянощі, банани, ананаси, рис, ямс, таро, арахіс, тютюн та ін. Розводять свиней, велику рогату худобу, птицю. В лісах — заготівлі деревини цінних порід. Розвивається рибальство (вилов тунця та молюсків, гол. чин. на експорт). Пром-сть представлена окремими невеликими підприємствами деревообробної, меблевої, харчосмакової (олійницької, рибоконсервної, тютюнової), джутової, шкіряної галузей, по виробн. азбесту, мила, штучних тканин. Ремесла: різьблення на дереві, виготовлення циновок, човнів, корзин, виробів з перламутру. Осн. вид транспорту — морський. Автошляхів з твердим покриттям бл. 470 км. Осн. мор. порт і міжнар. аеропорт — Хоніара. З С. О. вивозять копру, деревину, пальмову олію, морожену рибу. Довозять продукти харчування, паливо, машини, хім. товари тощо. Гол. торг. партнери — Великобританія, Японія, Австралія. Грош. одиниця — долар С. О., дорівнює австралійському долару.

О. І. Полоса.

Освіта. В 1970 бл. 80% населення становили неписьменні. Формально проголошено обов'язкове і безплатне навчання дітей віком від 7 до 15 років. Строк навчання у поч. школі 7 років, у середній — 5 (3 + 2). Викладання — англ. мовою. Поряд з державними існують приватні реліг. школи. В 1975/76 навч. р. у поч. школах було 28,2 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 2 тис. У 1970 засн. університетський центр у м. Хоніарі як відділення ун-ту країн пд. частини Тихого океану, що міститься в м. Сува на о. Фіджі; там же — пед. коледж (засн. 1958) і тех. ін-т (засн. 1969). Нац. б-ка в Хоніарі (засн. 1974), там же Нац. музей і Культур. центр.

В. З. Клепиков.

Літ.: Малаховский К. В. Соломоновы острова. М., 1978.

Герб Соломонових Островів.

СОЛОМОНОВІ ОСТРОВИ

Площа — 29,8 тис. км²

Населення — понад 230 тис. чол. (1981, оцінка)

Столиця — м. Хоніара

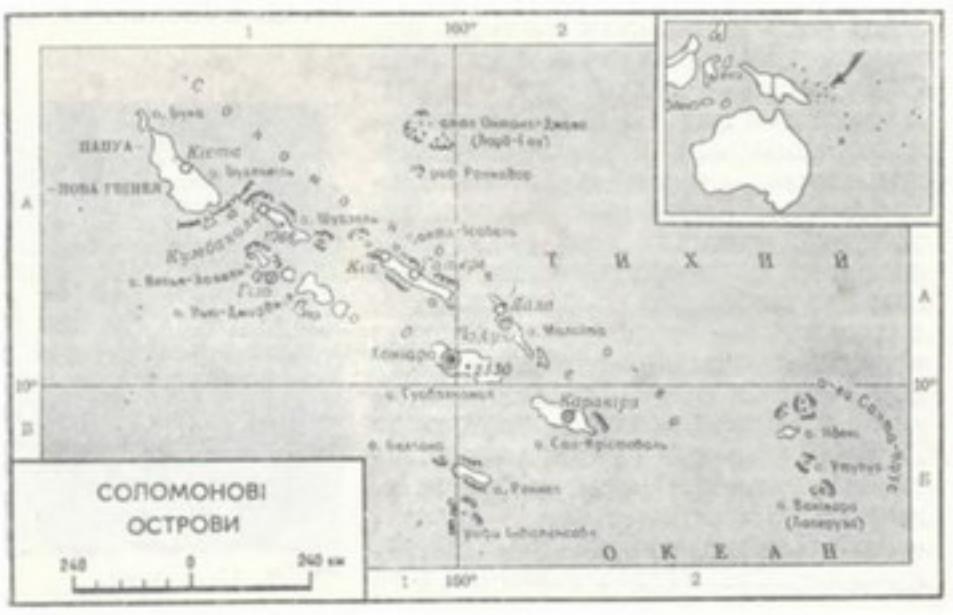

СОЛОМОС (Σολωμός) Діонісіос (8.IV 1798, о. Закінф — 21.II 1857, о. Керкіра) — грец. поет. Освіту здобув в Італії. З 1818 жив у Греції. Перша зб. «Імпровізації» (1822) — італ. мовою. Перші строфи вірша грец. мовою «Гімн Свободі» (1823) з 1869 — нац. гімн Греції. Поеми «Ода на смерть Байрона» (1825), «Вільні в облозі» (1834—44) — про нар.-визвольну боротьбу грец. народу проти тур. поневолення. В прозовій сатирі «Закінфянка» викривав антинар. суть грец. аристократії. Виступав за утвердження нар. розмовної мови — димотики. Волелюбні вірші С., написані нею, мали значний вплив на формування нової грец. поезії. Автор поем італ. мовою «Грецький корабель», «Сапфо», «Мати гречанка».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Співець. К., 1972; Рос. перекл.— Песни свободы. М., 1964.

Т. М. Чернишова.

СОЛОМОСИЛОСОРІЗКА — машина для подрібнення соломи, сіна та силосних культур в процесі приготування і заготівлі кормів для згодовування їх с.-г. тваринам. Див. *Кормоприготувальні машини, Кормозаготівельні машини.*

СОЛО́НА — річка у Дніпроп. обл. УРСР, ліва притока *Базавлуку* (бас. Дніпра). Довж. 56 км, площа бас. 684 км². На річці споруджено три невеликі водосховища; ставки. Використовують для зрошування і с.-г. водопостачання.

СОЛО́НА — річка в Донец. і Дніпроп. областях УРСР, права притока *Вовчої* (бас. Дніпра). Довж. 81 км, площа бас. 946 км². Живлення снігове і дощове. Частково використовують для зрошування.

СОЛО́НА РЕФО́РМИ — соціально-політ. перетворення, що їх здійснив 594—593 до н. е. політ. діяч Старод. Греції Солон в Афінах з метою зміцнення рабовласницького ладу. Найважливіші С. р.: скасування боргового рабства; поділ усіх громадян Афін на 4 розряди відповідно до розмірів їхнього майна і прибутків, чим визначалися їхні політ. права; свобода заповітів. Солон посилив роль нар. зборів (еклесії), створив нові органи рабовласницької демократії: раду 400 (буле) і суд присяжних (гелію). Водночас було збережено аристократичну раду — *ареопаг*. С. р. оформили держ. лад Афін як рабовласницького полісу, сприяли зміцненню рабовласницької держави. Здійснення їх відбувалося в умовах гострої соціальної боротьби між демосом і родовою знаттю.

СОЛО́НЕ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, за 10 км від залізнич. ст. Привільне. 5,7 тис. ж. (1982). Засн. на поч. 18 ст. як поселення Енгельгардтівка. У 80-х рр. 18 ст. село перейменовано на Солоненьке (мало цю назву до кін. 19 ст.). Рад. владу встановлено на поч. 1918. З 1960 С.— с-ще міськ. типу. У С.— птахофабрика, цех Дніпроп. з-ду прод. товарів, мол. з-д, міжколг. підприємство по виробн. птиці, міжколг. об'єднання «Консерввинпром», будинок побуту тощо. Середня та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 5 бібліотек.

СОЛОНЕ́ЦЬ (Salicornia) — рід рослин родини лободових. Одно-річні трави або півкущі з членистими соковитими стеблами і супротивними недорозвиненими листками. Квітки непоказні, здебільшого двостатеві, з суцільною нерозділеною оцвітиною; зібрані в трикваткові дихазії, що занурені в м'ясисту вісь колосовидного суцвіття. Бл. 30 видів, поширений по всій земній кулі, крім Антарктиди; ростуть переважно по морських узбережжях, на солончакових грунтах. В СРСР — 3 види, в т. ч. в УРСР — 1 вид: С. трав'янистий (S. herbacea) вис. до 50 см, з зеленим, потім пурпурово-червоним стеблом; містить *поташ*; на пасовищах його їдять верблюди і вівці; порошок з сухої рослини має інсектицидні властивості.

СОЛО́НИЙ ЛИМА́Н — грязьовий і бальнеологічний рівнинний курорт степової зони УРСР в Новомосковськ. р-ні за 20 км від м. Дніпропетровська. Розташований на висоті 60—70 м над р. м., на березі континентального оз. Солоний Лиман. З південного боку до озера прилягає луг і великий листяно-хвойний ліс. Осн. лікувальні засоби — мулова грязь, слабомінералізована гідрокарбонатно-натрієва вода. Показання: захворювання суглобів і периферичної нервової системи. Функціонує цілий рік.

СОЛОНИ́ЦІВКА — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на р. Уди (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Куряж. 10,3 тис. ж. (1982). У С.— комбінати: меблевих деталей та залізобетонних конструкцій, курязький з-д силікатних виробів, радгосп, будинок побуту. 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Засн. у 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

СОЛОНИ́ЦЬКИЙ БІЙ 1596 — вирішальний бій в урочищі Солониця поблизу м. Лубен під час *Наливайка повстання 1594—96*. Після бою в урочищі Гострий Камінь поблизу Білої Церкви (поч. квітня 1596) осн. загони повстанців на чолі з С. *Наливайком* і Г. *Лободою*, забравши свої сім'ї, змушені були відійти на Лівобережну Україну.

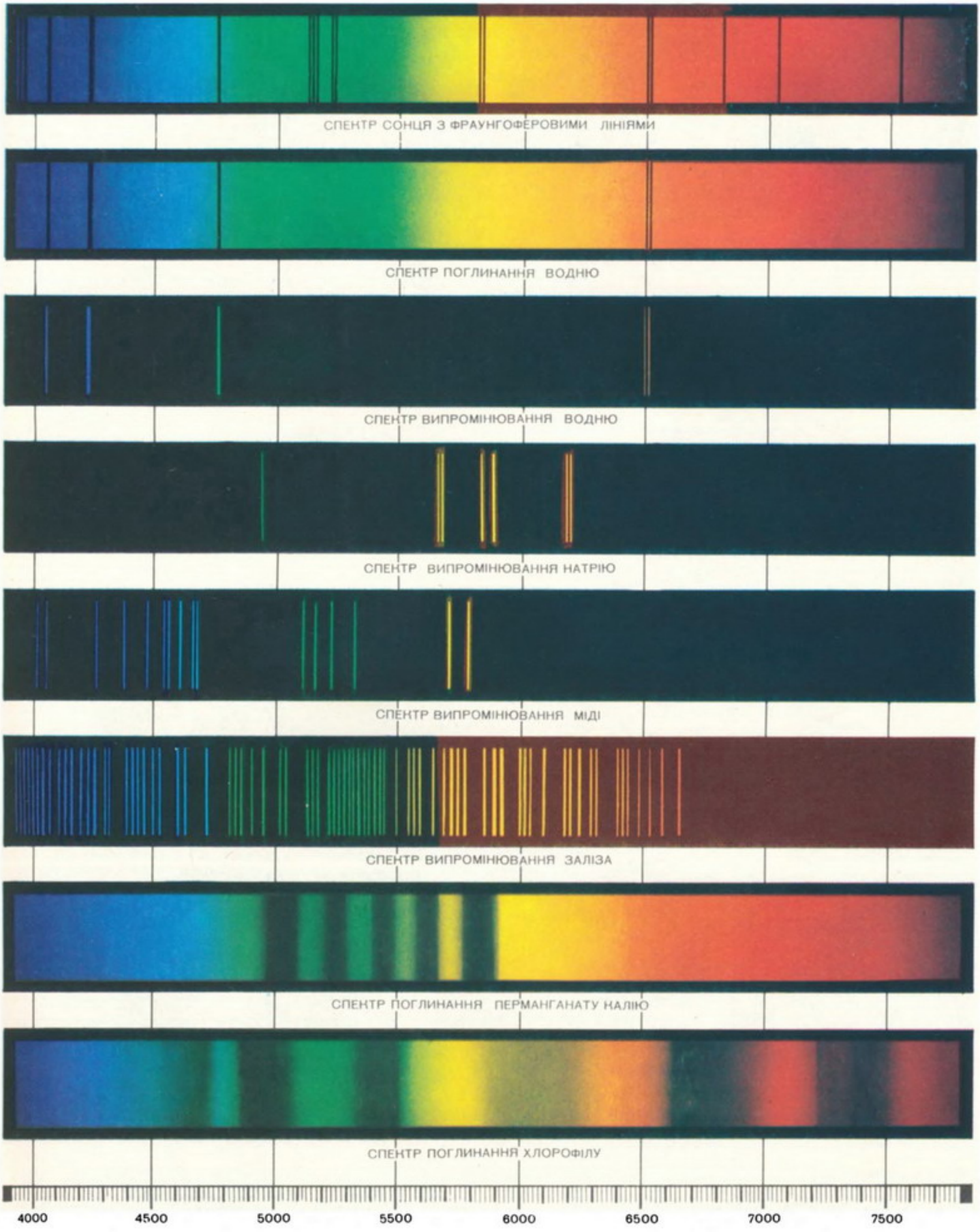

НА ШКАЛІ ЗАЗНАЧЕНО ДОВЖИНУ ХВИЛЬ В АНГСТРЕМАХ

До ст. **Спектри оптичні.**

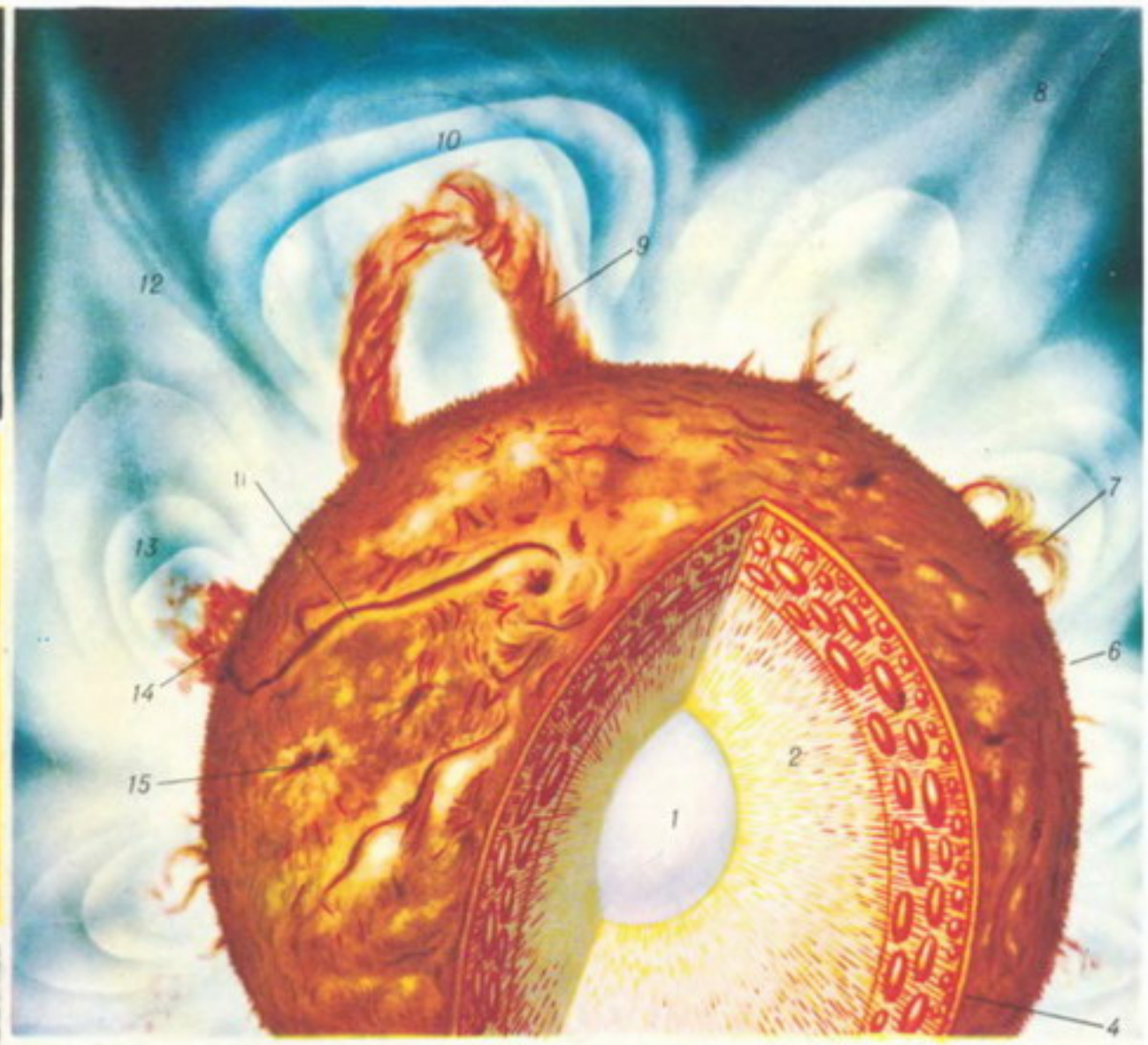

До ст. **Сонце.** Схема будови Сонця:

1 — ядро; *2* — зона променевого переносу; *3* — конвективна зона; *4* — фотосфера; *5* — хромосфера; *6* — спікули; *7* — активний протуберанець; *8* — корональні промені; *9* — еруптивний протуберанець; *10* — петлеподібний корональний транзієнт; *11* — волокно; *12* — корональний промінь-шолом; *13* — корональна дугова система; *14* — спокійний протуберанець; *15* — активна область з флокулами і плямами.

Фотографії Сонця.

1. Фотосфера спокійного Сонця в білому світлі (21.VII 1965). **2.** Фотосфера активного Сонця в білому світлі (11.VI 1979). Видно темні плями і яскраві факели. **3.** Сонячна пляма і грануляція в білому світлі. **4.** Протуберанець-викид у промінні водневої лінії Hα. **5.** Сонячний спалах у промінні лінії Hα. **6.** Хромосфера Сонця в промінні лінії Hα. (7.IX 1958). **7.** Хромосфера Сонця в промінні лінії K_{232} іонізованого кальцію (7.IX 1958). **8.** Сонячна корона в рентгенівському промінні (24.VII 1973). Темна смуга — область коронального дірки. **9.** Сонячна корона мінімального типу (повне сонячне затемнення 30.VI 1954 в мінімумі активності Сонця). **10.** Сонячна корона проміжного типу (повне сонячне затемнення 30.VI 1973). **11.** Сонячна корона, близька до максимального типу (повне сонячне затемнення 31.VII 1981).

В кін. травня 1596 польс.-шляхет. військо на чолі з С. *Жолкевським* відрізало шлях відступу до рос. кордону. Сел.-козац. повстанські загони спорудили в урочищі Солониця міцно укріплений табір, в якому було 10 тис. чол., але боєздатних налічувалося не більше, як 3 тис., решта — члени сімей повстанців і поранені. С. Жолкевський мав бл. 5 тис. жовнірів, крім шляхет. збройних загонів. 16 (26).V 1596 почалася облога табору, що тривала бл. двох тижнів. С. Жолкевський вступив у таємні переговори з Г. Лободою, пообіцявши реєстровцям амністію. Це викликало між реєстровими і нереєстровими козаками збройну сутичку, в якій було убито Г. Лободу. 26.V (5.VI) польс.-шляхет. військо почало гарматний обстріл табору, готуючись 28.V (7.VI) почати вирішальний штурм. Але вночі проти 28.V (7.VI) верхівка реєстровців по-зрадницькому схопила С. Наливайка, М. *Шаулу* та ін. керівників повстання і видала С. Жолкевському. Під час переговорів польс.-шляхет. військо підступно напало на табір і вирізало кілька тисяч повстанців. Тільки невелика частина козаків прорвала оточення і відступила на Запоріжжя.

П. В. Михайлина.

СОЛО́НІ ОЗЕ́РА, мінеральні озера — озера, вода яких має підвищену солоність (від 1‰ і вище). При вмісті солей від 1‰ до 25‰ (інколи до 35‰) озера наз. с л а б о м і н е р а л і з о в а н и м и, або с о л о н у в а т и м и. При перенасиченні води солями відбуваються кристалізація їх і природне осідання на дно озера. За хім. складом виділяють озера карбонатні (содові), сульфатні (гірко-солоні) й хлоридні (солоні). Хім. склад води залежить від походження озерної улоговини, режиму живлення і випаровування з поверхні озер. Поширені гол. чин. у посушливих районах. С. о. здебільшого виповнюють безстічні улоговини або являють собою відчленовані від моря затоки і *лимани*. В СРСР С. о. багато на Прикаспійській низовині (*Ельтон, Баскунчак*), у пд. частині Зх. Сибіру, на Пд. України, зокрема *Одеські лимани, Сасик* та ін. С. о. мають велике госп. значення, з них добувають кухонну сіль, соду, мірабіліт, сполуки брому, йоду, калію, магнію, бору тощо. Грязі та ропу С. о. широко використовують для лікування.

СОЛОНЦІ́ — група засолених грунтів, що утворилися з *солончаків*. Поширені в лісостеповій, степовій та напівпустельній зонах; на Україні — це терасові райони середнього Придніпров'я, а також понижені місця Керченського півострова та Причорноморської низовини. Профіль С. диференційований на такі горизонти: гумусово-елювіальний (надсолонцевий), ілювіальний, або гумусово-ілювіальний (солонцевий), перехідний до породи (підсолонцевий). За вмістом обмінного натрію в процентах від загальної місткості вбирання в солонцевому горизонті виділяють С. з дуже малим вмістом (до 10%), низьким (10—25%), середнім (25—40%) і високим (більше 40%). С. мають несприятливі агрофізичні властивості. Корінне поліпшення С. досягається *гіпсуванням грунту*, внесенням *органічних добрив* тощо.

Н. О. Сіренко.

СОЛОНЦЮВА́ТІ ГРУНТИ́ — грунти, що містять в складі увібраних основ обмінний натрій в менших кількостях, ніж у *солонцях*. В СРСР С. г. представлені солонцюватими чорноземними, каштановими, бурими С. г., рідше — солонцюватими сіроземами. На Україні С. г. найбільше поширені в пд. частині Херсон. та Запоріз. обл., в Пн. Криму, в середньому Придніпров'ї, в Полтав. обл. Для поліпшення С. г. застосовують *гіпсування грунту*.

СОЛОНЧА́КИ — група *засолених грунтів*, що містять у поверхневому шарі більш 1% легкорозчинних солей. Поширені переважно у степовій, напівпустельній та пустельній зонах. Для С. характерні: високий вміст легкорозчинних солей (від 1—3% до 10—15%), слабка диференціація грунтового профілю, вицвіти солей з поверхні, лужна реакція грунтового розчину. Джерелом солей може бути соленосна порода (а в т о м о р ф н і С.) чи грунтові води (г і д р о м о р ф н і С.). Автоморфні С. поділяють на типові і отакирені (див. *Такир*), гідроморфні — на типові, лучні, болотні, сорові (днища пересихаючих озер), грязево-вулканічні, бугристі (формуються внаслідок навіювання соленосних порід). Розрізняють С. п е р в и н н і т а в т о р и н н і (останні утворились в результаті неправильного їх *зрошення*). За хімічним складом солей, що нагромаджуються в грунті, виділяють С. хлоридні, сульфатні, содові, сульфатно-хлоридні та ін. При освоєнні С. застосовують різні меліоративні заходи — глибоке промивання грунтів, дренаж тощо.

В. А. Величко.

СОЛОНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у півд. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 45,4 тис. чол. (1982). У районі — 112 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Солоне*.

С. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, каолін, гравій, пісок. Ріки — *Дніпро* (на сх. межі району) та його прит. Мокра Сура. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше пром. підприємство — Солонянський мол. з-д. 5 будинків побуту. В землеробстві переважає вирощування пшениці, ячменю, вівса, проса, кукурудзи, соняшнику, овочевих культур. Тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 148,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 132,3 тис. га. У С. р.— 20 колгоспів, радгосп, птахофабрика, 3 міжгосп. підприємства по виробн. продукції тваринництва, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Привільне, Єлізарове, Незабудине. Автомоб. шляхів — 451 км, у т. ч. з твердим покриттям — 333 км. У районі — 38 заг.-осв. і музична школи, 61 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень. 20 будинків культури, 32 клуби, кінотеатр, 52 кіноустановки, 42 б-ки. В с. Широкому С. р. народився укр. рад. композитор В. Д. *Кирейко*, в с. Привільному — новатор у металургійній промисловості П. С. *Махота*. У С. р. видається газ. «Вперед» (з 1931).

Я. І. Похиленко.

СОЛО́ТВИН — селище міського типу Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташований у передгір'ї Карпат, на р. Бистриці Солотвинській (бас. Дністра), за 39 км від залізнич. ст. Івано-Франківськ. 4,1 тис. ж. (1982). Вперше згадується в Галицькому літописі 12 ст. під назвою Краснополь. У 2-й пол. 14 ст. село захопила шляхет. Польща. З 2-ї пол. 16 ст. має назву С. Жителі С. брали участь у русі *опришків*, 1744 тут стояв із загоном О. *Довбуш*. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) С. опинився під владою бурж.-поміщицької Польщі. З 1924 в С. ліяв підпільний осередок КПЗУ. В 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 — с-ще міськ. типу. У С.— лісокомбінат, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. Пам'ятник воїнам-визволителям, які загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 (1967, скульптор А. Лендьєл).

СОЛО́ТВИНА — селище міського типу Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР, на р. Тисі. Залізнич. станція. 9,2 тис. ж. (1982). У селищі — видобування кам. солі (*Солотвинський соляний рудник*), хлібний комбінат, швейний цех Тячівської

Д. Соломос.

Солонець трав'янистий:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — частина гілочки з квітками;
3 — плід.

Солотвин. Пам'ятник воїнам-визволителям, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Скульптор А. Лендьєл. 1967.

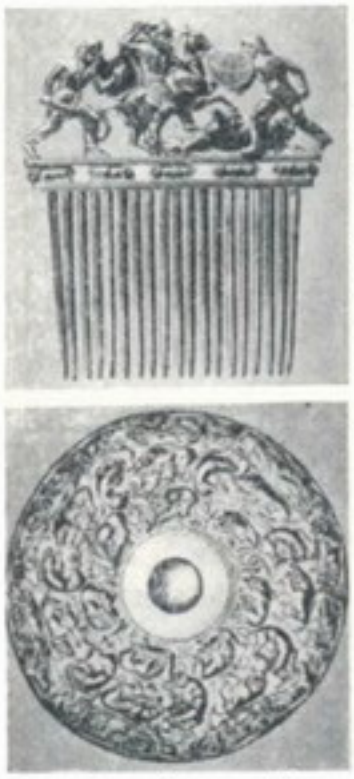

Золоті гребінь та фіала з кургану Солоха.

ф-ки худож. виробів, сироробний цех Рахівського маслозаводу, будинок побуту. 2 середні та музична школи, районна та 2 алергологічні (у вироблених шахтах) лікарні, 3 клуби, 2 кінотеатри, 2 б-ки. Відома з 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1947.

СОЛО́ТВИНСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАМ'ЯНО́Ї СО́ЛІ — в Тячівському р-ні Закарп. обл. УРСР. Пов'язане з ядром Солотвинської антикліналі, що має довж. 1800 м і шир. від 400 до 760 м. Пром. запаси солі — понад 222 млн. т (1981). Сіль у міоценових відкладах, представлених глинами, пісковиками, аргілітами й алевролітами. Соляний поклад має куполоподібну форму (шток), потужність — понад 600 м. Сіль високої якості (містить 99,2—99,8% NaCl). Родовище відоме з 8 ст. Пром. розробку почато 1778. Видобувають сіль підземним способом. Діє 2 шахти (1982). Розробляє родовище *Солотвинський соляний рудник*. Сіль використовують у харчовій промисловості. *К. О. Суходольський.*

СОЛО́ТВИНСЬКИЙ СОЛЯНИЙ РУДНИ́К — підприємство харчової промисловості. Міститься в смт Солотвині Тячівського р-ну Закарпатської обл. Кам'яну сіль Солотвинського родовища добували ще в 15 ст. За часів австро-угорського панування на руднику було відкрито 8 шахт, з яких 7 вироблено. Діюча шахта № 8 засн. 1886. Робітники С. с. р. мають славні революц. традиції. В 1551 тут відбувся перший в Європі страйк солекопів; 1911 — перший на руднику політ. страйк. За роки Рад. влади С. с. р. перетворився на потужне підприємство. До його складу входять (1982): 2 шахти, солефабрика, цехи — брикетування солі, фасування солі, ремонтно-мех. і деревообробний. Осн. продукція підприємства: сіль кухонна в пакунках, сіль кухонна йодована, сіль-лизунець, сіль у брикетах з мікроелементами для тварин.

Л. В. Синицька.

СОЛОУ́ХІН Володимир Олексійович (н. 14.VI 1924, с. Алєпіно, тепер Собінського р-ну Владимир. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1952. Друкуватися почав 1945. Збірки поезій «Журавлиха» (1959), «Той, хто має в руках квіти» (1962), «Аргумент» (1972), «Сивина» (1977) та ін. Роман «Матимачуха» (1964). Автор збірок оповідань і повістей «Закон набату» (1971), «Алєпінські ставки» (1973), «Мед на хлібі» (1981) та ін., публіцистичних творів, книг про письменницьку працю, мистецтво. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1974; Лирика. М., 1975; Время собирать камни. Очерки. М., 1980; Укр. перекл.— Владимирські путівці.— Краплина роси. К., 1962.

В. Я. Буран.

СОЛО́ХА — персонаж східнослов'янської, зокрема української, міфології. Паралелями її вважають *бабу*, іноді *русалку*. На Україні з ім'ям С. (або Сорохи, Сороки) пов'язані назви деяких гір і курганів.

СОЛО́ХА — скіфський курган кінця 5 — початку 4 ст. до н. е. поблизу с. Великої Знам'янки Кам'янсько-Дніпровського району Запоріз. обл. Досліджував С. 1912—13 М. І. *Веселовський*. Під насипом 18 м заввишки виявлено 2 «царські» поховання — центральне, що було пограбоване, і бокове, яке повністю збереглося. В центр. похованні, крім гол. камери, виявлено госп. камеру та 2 поховання коней. До комплексу бокового поховання входила камера (місце поховання царя) з трьома нішами, де було покладено насильно умертвлених слуг — юнака винодара та зброєносця. Трохи віддалік виявлено поховання конюха біля п'ятьох забитих коней. Залишилися численні золоті прикраси вбрання царя: нашивні бляшки, гривна (шийний обруч) з лев'ячими голівками, 5 браслетів, гребінець із зображенням скіфів, що б'ються, та різні золоті речі. Знайдено також грец. шолом, бронзову шестиперу булаву, піхви меча з золотою обкладкою, 6 срібних посудин, оббиту золотими пластинами дерев'яну посудину, чорнолаковий *кілік*, золоту фіалу та горит (налуччя) тощо. Всі предмети з С. зберігаються в *Ермітажі* в Ленінграді.

Літ.: Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Прага — Л., 1966.

СО́ЛСБЕРІ (Salisbury) Роберт Артур Толбот (Гаскойн-Сесіл; 3.II 1830, Гатфілд-Гаус, Гартфордшір — 22.VIII 1903, там же) — держ. діяч Великобританії, маркіз. У 1866—67, 1874—78 — міністр у справах Індії, 1878—80 — міністр закорд. справ. З 1881 — лідер консерваторів у палаті лордів, потім — Консервативної партії. В 1885—86, 1886—92, 1895—1902— прем'єр-міністр. Уряд С. проводив політику переслідування англ. *тред-юніонів*. придушував нац.-визвольний рух в Ірландії (виступав проти надання їй автономії) та ін. англ. колоніях, здійснював колоніальну експансію в Азії (загарбання Бірми) і Африці, вів агресивну *англо-бурську війну 1899—1902*. В 1902 уряд С. уклав договір з Японією, спрямований насамперед проти Росії.

СО́ЛСБЕРІ — колишня (до 1982) назва м. *Хараре* — столиці *Зімбабве*.

СОЛТАННІЯ́ЗОВ Берди (1.III 1908, аул Мюльк-Аманша, тепер нас. пункт Мюлькаманш Марійського району Марійської області Туркм. РСР) — туркм. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Перша збірка віршів — 1932. Повісті «Кумуш» (1939), «Гозель» (1940) — з колгоспного життя, «Керім Дос» (1944) — про героїку Великої Вітчизняної війни. В романі «Сумбар тече» (кн. 1, 1962, кн. 2, 1972) відобразив події громадян. війни в Туркменії. Автор п'єс, оповідань, нарисів. Україні присвятив поему «Донбас» (1933), оповідання «Нерозлучні». Перекладач творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка, М. Гоголя.

А. Улугбердиєв.

СО́ЛТИС Адам Мечиславович (4.VII 1890, Львів — 6.VII 1968, там же) — укр. рад. композитор, диригент, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). Син М. *Солтиса*. Муз. освіту здобув у консерваторії у Львові, Муз. академії в Шарлоттенбурзі, АМ та ун-ті в Берліні. У 1921 — 39 — професор (з 1930 — директор) консерваторії, диригент (з 1928 — гол. диригент) Польського музичного товариства: з 1940—професор держ. консерваторії ім. М. Лисенка у Львові (серед учнів— засл. діяч мист. УРСР М. *Скорик*). Автор балету «Левине серце» (1930), 2 симфоній (1927. 1946), симф. поем (у т. ч. «Слов'яни», 1950), увертюр (зокрема, «Святкова», 1950), ін. симф., камерних, фп. творів, романсів. обробок укр. і польс. нар. пісень.

Л. З. Мазепа.

СО́ЛТИС (Soltys) Мечислав (7.II 1863, Львів — 11.XI 1929. там же) — польс. композитор, диригент, педагог. муз.-громадський діяч. Музики навчався у Львові (у К. *Мікулі*), Відні, Парижі (у К. *Сен-Санса*). В 90-х рр.— диригент львів. хорових т-в «Ехо» і «Лютня». З 1891 — професор, 1899—1929 — директор консерваторії *Галицького музичного товариства*, з 1919 — голова Польс. спілки музикантів у Львові. Твори: 5 опер (у т. ч. «Марія, українська оповідь», 1909), 2 симфонії, 3 симф. поеми, 3 ораторії, фп. концерт, солоспіви, твори для фп., органа, хору. Серед учнів — С. *Людкевич*.

Л. З. Мазепа.

СОЛТ-ЛЕЙК-СІ́ТІ — місто на Зх. США, адм. ц. штату Юта. Розташоване на р. Джордані, поблизу її впадіння у Велике Солоне оз. Вузол з-ць і автошляхів. 169 тис. ж. (1976). Підприємства металург., нафтопереробної, авіаракетної, поліграф., харч. (цукр., борошномельної, м'ясної, консервної) пром-сті. Машинобудування (виробн. трансп. та гірничого устаткування) і металообробка. Поблизу міста — видобування поліметалевих руд. Ун-т. С.-Л.-С. засн. *мормони* 1847.

СО́ЛЮКС-ЛА́МПА (від лат. sol — сонце та lux — світло) — прилад для *світлолікування*; джерело інфрачервоних (87%) та видимих променів (13%), що мають теплову дію. Застосовується для лікування хронічних запалень суглобів, при нервових і м'язових болях тощо.

СОЛЮТРЕ́ЙСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура пізнього *палеоліту*. Назва походить від печерної стоянки Солютре у Франції. С. к. виділив Г. *Мортільє* в 60-х рр. 19 ст. С. к. розглядається як одна з зх.-європ. культур середини пізньопалеолітичної епохи і датується часом бл. 20—15 тис. років тому. Серед крем'яних знарядь — наконечники дротиків листовидної форми, ножі, крем'яні різці, скребки, проколки і вістря, кістяні наконечники, голки, випрямлювачі, твори *первісного мистецтва* тощо. Населення С. к. жило в умовах первіснообщинного родового ладу, полювало на мамонтів, пн. оленів, диких коней та ін. тварин, споруджувало довгочасні житла. Належало до людей сучас. фіз. типу (*кроманьйонців*). Частина дослідників вважає, що пам'ятки С. к. поширені на значній частині тер. Європи, і відносить до них, зокрема, Костьонки I (див. *Костьонківсько-боршевські стоянки*) і *Гагарінську стоянку* на Дону

стоянку Авдєєво на Сеймі, Бердиж на Сожі, Молодове V на серед. течії Дністра (див. *Молодове*), Пшедмост у Чехословаччині й Віллендорф в Австрії. Інші дослідники визнають лише їхні певні спільні риси. Існує гіпотеза про походження С. к. від ранішої селетської культури, поширеної в Центр. Європі, зокрема на тер. Угорщини.

Літ.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953.

І. Г. Шовкопляс.

СОЛЯНА́ КИСЛОТА́, хлороводнева, хлоридна кислота, HCl — сильна неорганічна кислота, розчин *хлороводню* у воді. Безбарвна, «димуча» на повітрі рідина (тех. С. к. — жовтувата через наявність домішок хлору й заліза). У продаж надходить С. к. густиною 1190 кг/м³, яка містить бл. 38% HCl. С. к.— одна з найсильніших к-т, енергійно взаємодіє з багатьма металами (напр., з залізом, цинком), при цьому виділяється водень і утворюються солі С. к.— *хлориди*. С. к. розчиняє оксиди, гідроксиди, карбонати тощо. З сильними окислювачами поводиться як відновник (напр., з пероксидом водню H_2O_2 утворює хлор і воду). На хім. заводах високочисту концентровану С. к. одержують спалюванням водню з хлором у кварцевих шахтах з т-рою полум'я бл. 2400° С і наступним вбиранням газоподібного HCl розведеною С. к. у ніобієвій чи танталовій апаратурі. Застосовують С. к. для одержання хлоридів, в органічному синтезі, гідрометалургії, гальванопластиці, харч. пром-сті тощо. С. к. активує *пепсин*, який розщеплює *білки* в шлунку. Тому розведену С. к. вживають при недостатній кислотності шлункового соку.

М. Д. Василега-Дерибас.

СОЛЯНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, завданням якої є видобування й переробка кухонної *солі*. Соляне виробн. належить до найдавніших промислів. У дореволюц. Росії соляний промисел набув значного розвитку. Сіль тут добували гол. чин. виварюванням її з морської води або з соляних розсолів. З 19 ст. почато її шахтне видобування. За роки Радянської влади підприємства С. п. в СРСР було докорінно реконструйовано, оснащено новою технікою. Видобуток солі в країні 1981 становив 15,2 млн. т (1940 — 4,4 млн. т, 1965 — 9,5 млн. т, 1970 — 12,4 млн. т). На Україні видобування солі почато в середні віки (12—16 ст.). Перші солеварні було закладено на території сучасних Львів. та Івано-Фр. областей. В Криму добували осадову сіль. З 16 ст. почали освоювати соляні поклади Донбасу. З розвитком економіки наприкінці 19 ст. потреба в кухонній солі значно зросла. В 1913 видобуток солі на Україні становив 965 тис. т. Дальшого розвитку набула С. п. за рад. часу. Здійснюються концентрація виробн., планомірне оснащення підприємств найновішою технікою. Осн. поклади солі в УРСР зосереджені в Донбасі, Дніпровсько-Донецькій западині, у Передкарпатті, на Закарпатті та в Криму. Видобувають в республіці і переробляють сіль 16 підприємств, зокрема 6 соляних шахт, 4 солезаводи та 4 солепромисли на чорноморському й азовському узбережжях. У 1981 на Україні видобуток солі становив 6611 тис. т (1940—1987 тис. т, 1970 — 5093 тис. т). Наук. дослідження з питань соляного виробн. на Україні проводить Всесоюзний н.-д. ін-т соляної пром-сті (м. Артемівськ Донец. обл.).

Л. В. Синицька.

СОЛЯНА́ ТЕКТО́НІКА — складчасті деформації осадочних гірських порід, зумовлені переміщенням вгору мас кам'яної й калійної солей. Головною ознакою С. т. є утворення діапірових складок (див. *Діапіризм*). На поверхні землі С. т. проявляється у вигляді *брахіантикліналей*, тектонічних куполів (див. *Соляні куполи*) тощо. На Україні прояви С. т. відомі в *Дніпровсько-Донецькій западині, Передкарпатському прогині, Закарпатському прогині*, на окраїнах Донбасу. З С. т. часто пов'язані родовища нафти й газу.

І. І. Чебаненко.

«СОЛЯНИ́Й БУНТ» — одне з найбільших міських повстань серед. 17 ст. в Рос. державі. Див. *Московське повстання 1648*.

СОЛЯНИ́Й ШЛЯХ — сухопутний торговельний шлях, який сполучав *Київську Русь* з Кримом. Мав два розгалуження: одне починалося з Переяслава, друге — з Ромен. Поблизу гирла р. Ворскли ці розгалуження з'єднувалися. Біля *Переволочної* С. ш. переходив на правобережжя Дніпра. На Кам'янському перевозі (поблизу гирла р. Конки) вдруге перетинав Дніпро і біля тепер. Каховки повертав на Перекоп у напрямі Корсуня (Херсонес), Суража (Судак), Феодосії. С. ш. возили з Криму, зокрема, сіль (звідси назва).

СОЛЯНІ КУ́ПОЛИ — тектонічні структури земної кори, виникнення яких зумовлене *соляною тектонікою*. Мають вигляд *брахіантикліналей* і тектонічних куполів. На Україні С. к. поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*. З С. к. нерідко пов'язані родовища нафти і газу.

СОЛЯ́РІЙ (лат. solarium, від sol — сонце) —спеціально обладнаний освітлюваний сонцем майданчик для приймання сонячних ванн. Найчастіше С. влаштовують на морських, річкових та озерних пляжах. Див. також *Сонцелікування*.

СОЛЯ́РНИЙ КЛІ́МАТ (від лат. solaris — сонячний), радіаційний клімат, сонячний клімат — умовний *клімат*, розрахований теоретично лише за розподілом *сонячної радіації* на земній поверхні залежно від геогр. широти місця і схилення Сонця (пори року). При цьому не враховується наявність атмосфери, заг. циркуляція повітр. мас, місцеві фіз.-геогр. умови (розподіл суходолу і моря, характер рельєфу, мор. течії тощо). С. к. значно відрізняється від фактичного, який формується під впливом ослабленої при проходженні через атмосферу сонячної радіації у взаємодії з ін. кліматоутворюючими факторами.

Г. П. Дубинський.

СОЛЯ́РОВЕ МА́СЛО — фракція *нафти*, яка википає з неї в межах 240—400° С. Т-ра застигання не вища —20° С; т-ра спалаху не нижча 125° С. Застосовують як *паливо* для тракторних, стаціонарних і судових дизелів, а також як мастильноохолодну рідину при обробці металів різанням і штампуванням, для просочування шкіри тощо.

СОЛЬ (від ісп. sol — сонце) — грошова одиниця Перу, поділяється на 100 *сентаво*.

СОЛЬВАТА́ЦІЯ (від лат. solvo — розчиняю) — взаємодія *розчинника* з молекулами або іонами розчиненої речовини. Якщо розчинником є вода, то С. наз. *гідратацією*. Процес С. відбувається самочинно із зменшенням *вільної енергії* системи. Утворені внаслідок С. продукти наз. *сольватами*. У розчинах молекули розчинника утворюють навколо молекул (або іонів) розчиненої речовини сольватну (гідратну) оболонку. Розрізняють первинну С., спричинену приєднанням до молекул (іонів) розчиненої речовини найближчих молекул розчинника, і вторинну, зумовлену приєднанням подальших молекул розчинника. При повній С. всі молекули розчинника входять до складу сольватної оболонки. Розчинник може взаємодіяти з твердою речовиною без утворення розчинів. Тоді матиме місце процес набухання (напр., желатина — вода, каучук — бензин) або зволожування (напр., силікагель — вода). Вода, приєднана до нерозчинного твердого тіла, наз. зв'язаною. С. має велике значення при утворенні стійких *колоїдних систем*.

О. Д. Куриленко.

СОЛЬВА́ТИ — сполуки, що утворюються внаслідок *сольватації*. Якщо розчинником є вода, то сполуки наз. *гідратами*. Молекули розчиненої речовини і розчинника зв'язані в С. силами різної природи й інтенсивності — від слабких сил *міжмолекулярної взаємодії* до сил *хімічного зв'язку*. Тому склад С. не постійний, він залежить від т-ри, концентрації, домішок тощо. Проте тверді С. можуть мати за певних умов постійний склад, наприклад $CuSO_4 \cdot 5H_2O$, $MgCl_2 \cdot 6H_2O$.

О. Д. Куриленко.

СОЛЬВЕ́НТ [від лат. solvens (solventis) — той, що розчиняє] — рідка суміш *ароматичних вуглеводнів*, яка википає в межах т-ри 120—200° С. Одержують при переробці сирого *бензолу* (в коксохім. виробн.) або легкого мастила — продукту піролізу нафти і нафтопродуктів. Застосовують як розчинник у лакофарбовій, гумовій та ін. галузях пром-сті.

СОЛЬВО́ЛІЗ (від лат. solvo — розчиняю і грец. λύσις — розпад, розкладання) — реакція обмінного розкладу між розчиненою речовиною й *розчинником*. Внаслідок С. утворюються нові хім. сполуки. Напр., під час С. етилсірчаної к-ти в спиртовому розчині утворюються *ефір* і *сірчана кислота*. С. в деяких розчинниках позначають самостійними термінами: *гідроліз* — у воді, *алкоголіз* — у спиртах, *амоноліз* — в аміаку т. д.

СО́ЛЬНОК — місто в центр. частині Угорщини, адм. ц. медє

Сольпуга павукоподібна.

(області) Сольнок. Вузол з-ць і автошляхів, порт на р. Тисі, при впадінні в неї р. Задьви. 75,2 тис. ж. (1980). Осн. галузі пром-сті — хім. (виробн. сірчаної к-ти, фосфорних добрив, фарб) і харч. (борошномельна, цукр., молочна). Лісопильні, меблеві, целюлозно-паперові, по виробн. с.-г. машин і електротех. виробів, швейні і тютюнові підприємства, залізничні майстерні.

СОЛЬПУ́ГИ, фаланги (Solifugae) — ряд членистоногих тварин класу *павукоподібних*. Тіло (довж. до 8 см) поділяється на головогруди, груди і черевце, вкрите довгими волосками і щетинками. Забарвлення жовто-буре або строкате. Перша пара кінцівок (*хеліцери*) добре розвинені з зазубленими клешнями, що служать для захоплювання і розривання здобичі (різних безхребетних). С. роздільностатеві; відкладають яйця; розвиток без *метаморфозу*. Бл. 600 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР (Пд. Європ. частини, Казахстан, Серед. Азія) — бл. 70 видів, у т. ч. на Україні — 1 вид: сольпуга павукоподібна, або звичайна, або фаланга (Galeodes araneoides). С.— неотруйні; запалення, яке може бути в людини після укусу, виникає внаслідок забруднення ранки рештками гниючої їжі, що знаходиться на клешнях. Викопні С. відомі починаючи з карбону.

О. П. Маркевич.

СО́ЛЬСЬКИЙ (Solski) Людвік (справжнє прізвище та ім'я — Сосновський Людвік Наполеон Кароль; 20.I 1855, с. Гдів, тепер Краківського воєводства ПНР — 19.XII 1954, Краків) — польс. актор, режисер і театр. діяч. Сценічну діяльність почав 1875 в Кракові. У 1876—83 грав у різних мандрівних трупах. У 1883—1954 (з перервами) — актор Краківського міського театру імені Ю. Словацького (з 1893 — режисер, 1905—13 — директор і режисер). У 1900—05 — у Львів. міському театрі під керівництвом Т. *Павліковського*; 1913—39 — в різних театрах Варшави (1924—39 — актор і режисер Нац. театру). Серед ролей — Латка («Довічна рента» Фредра), Старий Вярус («Варшав'янка» Виспянського), Петруччіо («Приборкання непокірної» Шекспіра), Бобчинський («Ревізор» М. Гоголя), Іоанн Грозний («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого), Фірс («Вишневий сад» Чехова), Перчихін («Міщани» М. Горького). Вистави за п'єсами А. Міцкевича, Ю. Словацького, Г. Запольської, С. Жеромського, У. Шекспіра, К. Гольдоні та ін. Гастролював у Києві (1905) в складі Львів. міськ. польс. театру.

Тв.: Рос. перекл.— Воспоминания. М., 1961.

Р. Я. Пилипчук.

СОЛЬФАТА́РИ (італ. solfatare, від sólfo — сірка) — виділення сірчаного газу та сірководню в суміші з вуглекислим газом та водяною парою з тріщин у кратері *вулкана* та на його схилах, а також з лавових потоків. Т-ра С. становить 100—300°. Деякі С. виділяють сірку в таких кількостях, що мають промислове значення.

СОЛЬФЕ́ДЖІО, сольфеджо (італ. solféggio, від назв муз. звуків соль і фа) — навчальна дисципліна, яка сприяє розвиткові муз. слуху. Поділяється на сольфеджування (тобто спів по нотах з вимовою назв звуків), слуховий аналіз музики та її запис (муз. диктант).

СО́ЛЬЦ Арон Олександрович [10 (22).III 1872, містечко Соленікас Віленської губ., тепер Лит. РСР — 30.IV 1945, Москва] — рад. парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в сім'ї купця. Навчався на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту, в революц. русі з 1895, з 1898 — член с.-д. групи «Робітничий прапор»; 1899 виключений з ун-ту. В 1901 примкнув до «*Искры*», вів парт. роботу у Вільнюсі, Катеринославі, Тюмені, Баку, Петербурзі, Москві, був членом місц. к-тів РСДРП. Не раз його заарештовували і засилали до Сибіру, звідки він кожного разу тікав. З 1916 — член Моск. обл. бюро ЦК РСДРП. Після Лютн. революції 1917 — член Моск. к-ту РСДРП(б), член редколегій газ. «*Социал-демократ*» (Москва) і «*Правда*». В 1918 примикав до «*лівих комуністів*». У 1920—34 працював у ЦКК ВКП(б). З 1921— член Верховного Суду РРФСР, потім СРСР, працював у Прокуратурі СРСР. Був членом Інтернац. контрольної комісії Комінтерну.

СОМ ЗВИЧА́ЙНИЙ (Silurus glanis) — риба род. сомових ряду *сомоподібних*. Тіло (довж. до 5 м, маса до 300 кг) оливково-зелене з світлими плямами на боках, черево — біле. Вусиків 3 пари, передні нижньощелепові вусики коротші від задніх. Поширений у річках Євразії (крім бас. Пн. Льодовитого ок.). Хижак, що живиться дрібною рибою, жабами, двостулковими молюсками. Нерест у травні — червні, самка відкладає до 500 тис. ікринок у примітивне гніздо з водних рослин. Статевозрілим стає в 3—4-річному віці. Об'єкт промислу та спортивного риболовства. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Риби*.

Ю. В. Мовчан.

СО́МА (від грец. σῶμα — тіло) — термін, запроваджений нім. біологом А. *Вейсманом* для позначення тіла організму, його «смертної частини» на протилежність статевим клітинам, через які, на думку Вейсмана, передається із покоління в покоління потенціально «безсмертна» зародкова плазма.

СОМАЛІ́, сомалійці — народ, основне населення Сомалі. Живуть також в Ефіопії, Кенії та ін. країнах. Заг. чисельність С. — 4,6 млн. (1980, оцінка). Мова — сомалі, кушитської групи (див. *Сомалі мова*). За релігією С.— мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). У С. зберігаються родоплемінні пережитки. Осн. заняття С.— скотарство, частково землеробство, рибальство, ремесла; частина С. працює в пром-сті. Про історію, г-во, культуру див. *Сомалі* (держава).

СОМАЛІ́ — півострів на Сх. Африки. Пл. майже 750 тис. км². Поверхня — плато заввишки 500—1500 м (макс. вис. 2406 м), яке на Пд. Сх. поступово переходить у рівнину. Клімат субекваторіальний, на Пн.— тропічний. Опадів 100—600 мм на рік. Річки — тимчасові водотоки, крім Джубби і Вебі-Шебелі. На узбережжі С. — пустелі, акацієві напівпустелі, у внутр. районах — *савани*, зарості колючих чагарників. На півострові розташовані д-ви Сомалі, частково Ефіопія.

СОМА́ЛІ, Сомалійська Демократична Республіка — держава на Пн. Сх. Африки, на п-ові *Сомалі*.

На Пн. омивається водами Аденської зат., на Сх. та Пд. Сх.— Індійського ок. В адм. відношенні поділяється на 8 областей.

Державний лад. С.— республіка. Діє конституція 1979. Верховна влада належить правлячій Сомалійській революц. соціалістичній партії (СРСП). Глава д-ви і уряду — президент, який одночасно очолює СРСП. Законодавчий орган — однопалатні Нар. збори (171 депутат обирається населенням, 6 депутатів призначає президент, всі — на 5 років). Виконавчий орган — уряд.

Природа. Берегова лінія мало розчленована, береги переважно низовинні. Більшу частину території займає погорбоване хвилясте плато заввишки 500—1500 м, на Пн. — гори Уарсанжелі-Міджуртіна вис. до 2406 м (г. Суруд-Ад — найвища точка країни). Вздовж узбереж — вузькі низовини. Надра країни вивчені мало. Виявлено невеликі поклади заліз., ніобіє-

Соборна мечеть. Могадішо. 19 ст.

вих, урано-ванадієвих руд, ільменіту, гіпсу, п'єзокварцу, кам. солі та ін. Клімат екваторіальний, мусонний, на Пн.— тропічний пустельний і напівпустельний. Пересічна річна т-ра від +25 до +30°. Опадів на плато 250—500 мм, на узбережжі до 100 мм на рік. Гол. річки *Вебі-Шебелі* та Джубба (судноплавна в нижній течії). Поширені сухі русла (туги), що наповнюються водою лише під час дощів. Переважають злаково-чагарникові напівпустелі та пустелі й посухостійке рідколісся на бурих та червоно-бурих грунтах, на Пд. Зх.— ділянки *саван* (баобаб, акація), по долинах річок — галерейні тропічні ліси. В горах ростуть ефіроносні дерева та чагарники, з яких збирають ароматичні смоли (у т. ч. ладан і мірру), в оазисах — фінікова й кокосова пальми.

Населення. Осн. населення С.— народ *сомалі* (95%). Живуть також араби, африканці-банту та ін. Офіц. мови — сомалі та арабська. Пересічна густота нас.— понад 8 чол. на 1 км² (1981, оцінка). Міське нас. становить 13%. Найбільші міста: *Могадішо*, Марка, Харгейса.

Історія. Людські поселення на тер. С. виникли в період *палеоліту*. В 7—8 ст. на п-ів Сомалі переселилися араби-мусульмани. В 12—16 ст. на тер. С. існували султанати Зейла (Адал), Іфат, Хадья та ін. В кін. 16 — на поч. 17 ст. вони розпалися на ряд еміратів. У 19 ст. почалася міжімперіалістична боротьба за володіння п-овом Сомалі. На поч. 20 ст. його було поділено на 3 колонії: Брит. Сомаліленд, Італ. С. і Франц. Берег С. (Джібуті). Проти колоніального поневолення С. було спрямоване нац.-визвольне повстання 1899—1920. Під час 2-ї світової війни італ. армія в серпні 1940 окупувала Брит. Сомаліленд, на поч. 1941 англ. війська витіснили італійців з Брит. Сомаліленду та Італ. С. В 1949 Ген. Асамблея ООН передала кол. Італ. С. на 10 років під міжнар. опіку (управляти країною було призначено Італію). В роки війни в С. почалося формування робітн. класу, нац. інтелігенції, виникли перші політ. орг-ції. В післявоєн. час в С. розвинувся нац.-визвольний рух. 26.VI 1960 Брит. Сомаліленд було проголошено незалежною д-вою. 1.VII 1960 країна об'єдналася з підопічною територією С. в єдину д-ву — Сомалійську Республіку. В 1960 С. встановило дипломатичні відносини з СРСР. 21.X 1969 в С. відбувся військ. переворот і було проголошено Сомалійську Демократичну Республіку. Влада перейшла до рук Верховної революц. ради, яка декларувала курс на некапіталістичний розвиток країни. В галузі міжнар. відносин уряд С. в той час проводив курс позитивного нейтралітету, встановив дружні відносини з СРСР та ін. соціалістичними країнами. В 1977 керівництво С., підбурюване імперіалістичними колами, відійшло від прогресивного курсу в зовн. і внутр. політиці. В 1977—78 С. вело агресивну війну проти революц. Ефіопії. Керівники С. взяли курс на зміцнення відносин з капіталістичними країнами Зх., реакційними режимами в деяких араб. країнах. У більшості актуальних міжнар. питань вони виступають з антикомуністичних позицій. З 1960 С.— член ООН. С.— член *Організації африканської єдності, Ліги арабських держав*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

М. Д. Несук.

Політичні партії, профспілки. Сомалійська революційна соціалістична партія, засн. 1976. Правляча. Загальна федерація сомалійських профспілок, засн. 1977.

Господарство. Після здобуття нац. незалежності в країні з поч. 70-х рр. було проведено прогресивні соціально-екон. перетворення: націоналізовано банки, іноз. компанії, створено держ. сектор у промисті та ін. Значну допомогу країні подав Рад. Союз, зокрема, було збудовано кілька підприємств, реконструйовано мор. порт у Бербері тощо. З 1977 в зв'язку з тим, що уряд С. відійшов від прогресивного курсу в зовн. і внутр. політиці, країна знову потрапила в екон. залежність від капіталістичних країн. Життєвий рівень населення — один з найнижчих в Африці. Основа економіки — с. г., зокрема кочове скотарство, яким займається більш як 80% населення. Поголів'я (млн., 1981): верблюдів — 5,5, великої рогатої худоби — 3,7, овець і кіз — 24,7. Землеробство розвинуте слабо. Переважають натуральні та напівнатуральні г-ва, в яких вирощують кукурудзу, сорго, арахіс, рис та ін. Осн. товарні культури — банани, цукр. тростина, бавовник, тютюн. Збирання ароматичних смол (камеді, мірри, ладану). На узбережжі — рибальство. Пром-сть представлена окремими підприємствами, гол. чин. по переробці с.-г. сировини і риби. Осн. з них: м'ясокомбінат у Кісмайо, молочний з-д у Могадішо, рибоконсервний з-д у Лас-Хоре (збудовані з допомогою СРСР), цукр. з-д у Джоухарі. Працюють також текст., шкіряні, металообр., бавовноочисні, олійницькі, буд. матеріалів та ін. підприємства. Кустарні промисли (виготовлення прикрас з золота й срібла, зброї, різьблення на кістці, ткацтво, вичинка шкур тощо). В невеликій кількості видобувають ніобієві руди і кам. сіль. З-ць в країні немає. Довж. автошляхів з твердим покриттям — бл. 2 тис. км. Гол. мор. порти — Бербера, Могадішо, Кісмайо, Марка. У Могадішо — міжнар. аеропорт.

З С. вивозять живу худобу (90% вартості експорту), банани, рибні, м'ясні консерви, шкірсировину тощо; довозять машинне і трансп. устаткування, нафтопродукти, окремі продукти харчування. Осн. торг. партнери — Саудівська Аравія, Японія, Італія, США, ФРН. Грошова одиниця — сомалійський шилінг. За курсом Держбанку СРСР 100 сомалійських шилінгів = 4,28 крб. (березень 1983).

А. Й. Сиротенко.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1972 в країні було 5163 лікарняні ліжка (17,6 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1973 подавали 193 лікарі, 4 зубні лікарі, працював 21 фармацевт. Лікарів готують на мед. ф-ті Нац. ун-ту С., а також за кордоном., У 1964 СРСР збудував і передав у дар С. 2 госпіталі на 50 ліжок кожний з амбулаторіями і житл. будинками.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На поч. 70-х рр. понад 90% нас. С. було неписьменним. У 1972 всі навч. заклади націоналізовано, навчання стало безплатним. Після створення писемності сомалійською мовою (1972) викладання в школах проводиться місц. мовою. Вже 1977 процент неписьменних зменшився до 40. В 70-х рр. запроваджено нову, 10-річну загальноосв. школу: 6-річну початкову, до якої приймаються діти з 6 років, і 4-річну середню. В 1979/80 навч. р. у початкових, серед. школах і серед. навч. закладах налічувалося 285 тис. учнів. Вищу освіту дає Нац. ун-т С. в Могадішо (засн. 1954; статус ун-ту — з 1959; 1979/80

Сільський краєвид.

Герб Сомалі.

СОМАЛІ

Площа — 637,7 тис. км²

Населення — 5,4 млн. чол. (1981, оцінка)

Столиця — м. Могадішо

навч. р.— 3,7 тис. студентів; навчання сомалійською, араб., англ. та італ. мовами). Є ряд коледжів: у Могадішо — індустріальний, мед., мореплавства й рибальства, ісламський та ін.; у Бурго — технічний. Наук. установи: Академія культури (засн. 1972, реорганізована 1974), Сомалійський ін-т розвитку й управління (засн. 1966, реорганізований 1974), геол. департамент (засн. 1964), Центр. с.-г. н.-д. станція (засн. 1965, м. Афгої) та ін. Б-ка Нац. ун-ту, Нац. б-ка М-ва культури й вищої освіти, Нац. музей, усі — в Могадішо.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В 1980 в С. видавалися 1 газета і 5 журналів. Щоденна газ. «Хіддігта Октообар» («Зірка Жовтня», з 1973) — урядова, видається сомалійською та араб. мовами. Журнали: «Уваага усуб» («Нова ера», з 1974) — сомалійською, араб., англ., італ. мовами; «Дамбалка» («Вісник», з 1975), «Халган» («Боротьба», з 1976), «Одка шакалаха» («Голос трудящих», з 1977), всі — сомалійською мовою; «Хорсейд» («Авангард», з 1970) — італ. і араб. мовами. Урядове інформ. агентство С.— Нешонал Ньюс Ейдженсі (СОННА), засн. 1963. Урядова радіослужба — Нешонал бродкастінгс сервіс. Радіомовлення — з 1941, ведеться сомалійською, англ., араб., амхарською, галла, італ., суахілі, франц. і афарською мовами.

Література. Сомалійці мають багатий фольклор. *Сомалі мова* до недавнього часу (1972) не мала власної системи письма. Істор., реліг. та реліг.-містичні твори писалися араб. літерами. Відомими поетами С. в різний час були султан Віїл-Ваал (16 ст.), Рааге Угас (кін. 18 — поч. 19 ст.), нац. герой С. Мухаммед бен Абдалла Саїд аль-Хасан (бл. 1860—1920), Гаман Шейх Ахмед Габіу (кін. 19—40-і рр. 20 ст.), полководець Ісмаїл Міре (1884—1950). Після 2-ї світової війни виник літ. гурток «Хіргейські брати» (1955), який мав великий вплив на розвиток сучасної л-ри. До нього входили поет Абдуллахі Карші (автор нац. гімну), поети і драматурги Хусейн Алі Фарах, Алі Сугулле. З антиімперіалістичними віршами виступають Кассем Хілоле Скіффо, Абдуллахі Іссе Сангуб, Муса Хаджі Ісмаїл Галал. Актуальні проблеми порушено в п'єсах Хасана Шейха Муміна, Ахмеда Артана Хандже. Деякі письменники пишуть європейськими та арабською мовами. Вірші франц. й англ. мовами Уїльяма Сіада пройняті мотивами єднання афр. народів. Перший сомалійський роман — «З кривого ребра» Нурудділа Фараха — про долю сомалійської жінки (створено 1970 англ. мовою). Вірші араб. мовою належать перу поетів Мохаммеда Тур'єра та Ахмеда Омара аль-Азхарі. Вірші У. Сіада, Мохаммеда Тур'єра та Ахмеда Омара аль-Азхарі перекладено рос. мовою.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура і мистецтво. Осілі сомалійці будують сплетені з гілок і обмазані глиною хатини з конічним дахом (мондуло) чи каркасні хлівоподібні будівлі; кочовики — розбірні хатини овальної форми (агал) з гілок, трави, верблюдячих шкір і циновок. У портових містах Брава, Могадішо та ін. з 8 ст. з вапняку-черепашнику зводилися будівлі в дусі араб. архітектури — витягнуті, прямокутні в плані кам'яні мечеті. Серед архіт. пам'яток: залишки мечеті в Зейле, 12 ст.; мечеті Арба-Рукун, 1268, Фахр-ад-діна, 1269, Абд аль-Азіза, 1300, — в Могадішо, Абукар Саїда — в Браві, 15—16 ст. В міськ. буд-ві 19 — поч. 20 ст. переважала ек-

Мечеть Фахр-ад-діна у Могадішо. 1269.

лектика. З 60-х рр. в галузі житл. будівництва відомі роботи арх. Х. Дірі. За проектами рад. архітекторів у ряді міст у 60—70-х рр. було споруджено комплекси будинків громад. і пром. призначення; пам'ятники і монументи на честь героїв нац.-визвольної боротьби, зокрема пам'ятник Невідомому солдатові (Могадішо, 1970).

Сучас. образотворче мистецтво С. представлене творчістю живописців, які виконують жанрові композиції на місцеві теми (Абді Мохаммед, Суфі). Розвиваються традиційні види декор.-ужиткового мист.— виготовлення ліпленої кераміки й дерев'яного начиння з геом. орнаментом, плетіння.

Муз. мист. С. склалося під впливом араб. муз. культури. В минулому було представлено музикою жителів узбережжя та піснями кочовиків (гол. пісенні стилі — габле, дадбарі, варарас). У середні віки розвинулася інструм. музика (переважно ударні та щипкові інструменти). Сучас. музика зазнала впливу зх.-європ. культури, зокрема естради (ансамблі, що поєднують традиційні стилі шооба, берей та ін. з елементами поп-музики). Серед композиторів — автори пісень М. А. Сангуба, А. Наджі, виконавців — співаки Мохаммед Ахмед, Марен Мурсал, Осман Шакун.

Театр. мистецтво С. збереглося у багатьох фольклорних формах. У драм. вистави органічно включаються традиційні й сучас. пісні, танці. Театри діють у великих

Будинок національного театру в Могадішо.

містах і столиці С. Могадішо. Провідні драматурги — Алі Сугелле, Мохаммед Хаджі, Ісмаїл Балайю, Хуссейн Алі Фарах. Щороку влаштовуються фестивалі мистецтв. Серед фільмів, знятих режисерами С.,— «Любов не знає перешкод» (1961, реж. Х. Мабрук), «Село і місто» (1968, реж. Х. М. Джумале), «Кабаскабо» (1972, реж. У. Ганда).

І. Г. Посудовська (театр).

Літ.: Надеждин Г. В. Сомали. М., 1976.

СОМАЛІ́ МО́ВА — мова народу *сомалі*. Належить до *кушитських мов* семіто-хамітської (афразійської) сім'ї. У С. м. розрізняють кілька діалектів. Характерні риси С. м.: протиставлення голосних і приголосних за довготою й короткістю; є система фонологічних тонів. Іменник має категорії роду (є чоловічий і жіночий рід), числа й означеності, дієслово — категорії особи, числа, роду, часу, виду й способу; вживаються означені й неозначені *артиклі*. За типологією належить до *флективних мов*. Алфавіт С. м.— на основі латинського. Про л-ру С. м. див. *Сомалі*, розділ Література.

СОМАТИ́ЧНА ГІБРИДИЗА́ЦІЯ [від грец. σῶμα (σώματος) — тіло; сукупність] — злиття двох або кількох соматичних клітин (нестатевих) у одну загальну клітину. Може відбуватися в живому організмі або при штучному культивуванні клітин. Експериментальним шляхом можна сполучити в одній клітині різні *геноми*, що належать до найвіддаленіших у систематичному відношенні організмів, між якими статева *гібридизація* неможлива. Одержані такі віддалені *гібриди* соматичних клітин: людини і кролика, людини і комара, людини і моркви, корови і норки, курки і дріжджів та ін. Тепер практично можливо одержати гібриди будь-яких двох або більше клітин. Такі гібридні клітини можна виділити в процесі *селекції* й підтримувати у вигляді чистої культури (див. *Культура тканин*). При С. г. можуть виникати як істинно гібридні клітини (коли зливаються і ядра), так і гетерокаріони (зливається цитоплазма; ядра залишаються відокремленими). Гетерокаріони виникають при злитті клітин філогенетично віддалених організмів (напр., тваринного і рослинного); вони не здатні до *поділу*, але довго залишаються життєздатними. Для збільшення здатності тваринних клітин до С. г. їх обробляють інактивованим вірусом Сендай; рослинні клітини перетворюють на *протопласти*, руйнуючи їхню клітинну оболонку *ферментами*. С. г. широко застосовують для дослідження генетич. основ різноманітних біол. явищ, зокрема для картування генів (див. *Генетичні карти хромосом*) в *хромосомах* (напр., людини), генетичного аналізу соматичних клітин вищих організмів з метою вивчення клітинного диференціювання, природи злоякісних пухлин і пригнічення їхнього росту тощо. В селекції рослин С. г. може мати в майбутньому велике значення для вирощування із злитих протопластів гібридних форм видів, що не схрещуються між собою.

Літ.: Глеба Ю. Ю., Сытник К. М. Слияние протопластов и генетическое конструирование высших растений. К., 1982; Эфрусси Б. Гибридизация соматических клеток. Пер. с англ. М., 1976. *Ю. М. Александров.*

СОМАТИ́ЧНА МУТА́ЦІЯ — *мутація,* що виникає в клітині будь-якої тканини організму, крім генеративної. Зумовлює мозаїчність організму, тобто частина організму, що утворилася шляхом поділу мутантної клітини, змінена (відрізняється набором *хромосом* або *генів*), інші його частини залишаються незмінними. Такі організми наз. мозаїками, або *химерами.* Чим раніше в *онтогенезі* виникає С. м., тим більшими виявляються мутантні ділянки тканини, і навпаки. С. м. може виникати не лише в генетичному апараті ядра, а й в генетичному апараті цитоплазматичних структур — *мітохондрій, пластид, плазмід* тощо. С. м. можуть мати велике значення в *еволюції* та *селекції* організмів з *нестатевим розмноженням.* Напр., у рослин, що розмножуються вегетативно, мутантні нащадки можуть виникати внаслідок розмноження мутантних соматичних частин організму — бруньок, черешків, бульб. У людини С. м. мають значення в *патогенезі* статевої системи, у виникненні мимовільного аборту й природжених виродливостей, в *канцерогенезі.* *Ю. М. Александров.*

СОМАТИ́ЧНА НЕРВО́ВА СИСТЕ́МА, анімальна нервова система — частина *нервової системи* тварин і людини. Являє собою сукупність аферентних (чутливих) й еферентних (рухових) нервових волокон, які іннервують м'язи (у хребетних тварин — скелетні), шкіру, суглоби. Термін «С. н. с.» з'явився у зв'язку з поділом франц. лікарем М. Біша (1801) функцій організму на анімальні, або соматичні (сприймання подразнень із зовн. середовища і рухові реакції скелетної мускулатури), і на вісцеральні, або вегетативні (обмін речовин і тісно пов'язані з його підтриманням функції: дихання, кровообігу, живлення, виділення, розмноження тощо). Відповідно С. н. с. забезпечує сенсорні (чутливі) і моторні (рухові) функції, а *вегетативна нервова система* іннервує внутрішні органи, судини, залози. Поява терміна «автономна нервова система», який запропонував Дж. Ленглі (1903) для вегетативної нервової системи, відобразила той факт, що активність С. н. с. більшою мірою, ніж вегетативної, сприймається і контролюється свідомістю. Жоден з запропонованих термінів не розкриває дійсного значення нервової системи в цілісному організмі, де її рефлекторна діяльність здійснюється за участю спинного і головного мозку внаслідок збудження і гальмування як соматичних, так і вегетативних *нейронів,* але всі ці терміни застосовуються і тепер.

СОМАТОСТАТИ́Н [від грец. σῶμα (σώματος) — тіло і στατός — стоячий, нерухомий] — *гормон* окремих клітин деяких органів ссавців. Має пептидну природу. Складається з 14 *амінокислот.* Вперше його виявлено у гіпоталамусі. Гіпоталамічний С. (див. *Рилізинг-гормони*) надходить через судинну систему до гіпофіза, де гальмує виділення соматотропіну (див. *Росту гормон*; звідси походить його друга назва: соматотропін-рилізинг-інгібіруючий фактор). У гіпофізі С. може гальмувати виділення ще й тиротропіну. С. виявлено також в підшлунковій залозі, де він утворюється Д-клітинами острівців Лангерганса. Панкреатичний С. пригнічує секрецію інсуліну Б-клітинами та секрецію *глюкагону* А-клітинами, що розташовані поруч. В нормі в організмі зберігається фізіол. рівновага між цими трьома гормонами. За умов гіперінсулінемії продукція С. зменшується. При цукровому *діабеті* посилюється дія глюкагону, яка спрямована на розщеплення у печінці *глікогену,* внаслідок чого підвищується вміст глюкози у крові. Були спроби використання С. для лікування цукрового діабету. Однак введення природного С. в організм призводить до пригнічення синтезу не лише глюкагону, але й інсуліну та соматотропіну. Одержані шляхом хімічного синтезу похідні природного соматостатину здатні вибірково гальмувати лише продукцію глюкагону. С. утворюється також Д-клітинами, які містяться у стінці шлунка і тонких кишок (див. *Шлунково-кишкові гормони*). Виділення шлунково-кишкового С. стимулюється компонентами ферментативного розщеплення білків, вуглеводів, жирів під час травлення. С. знайдено також в периферичних нервах. Біол. значення С., поряд з регуляцією секреції гормонів гіпофіза, полягає в фізіологічному об'єднанні процесів травлення і засвоєння харчових продуктів та в участі в обміні речовин у підшлунковій залозі і печінці. *Я. Л. Германюк.*

СОМАТОТРО́ПНИЙ ГОРМО́Н [від грец. σῶμα (σώματος) — тіло і τροπή — поворот, зміна] — те саме, що й *росту гормон.*

СО́МБАТГЕЙ — місто на Зх. Угорщини, адм. ц. медє (області) Ваш. Вузол з-ць. 82,8 тис. ж. (1980). Підприємства маш.-буд. (виробн. с.-г. машин, устаткування для підприємств громад. харчування), лісопильної, меблевої, взут., текст. (бавовняної та вовняної) і харч. пром-сті. Музей. Архіт. пам'ятки 2—18 ст. С. (за рим. часів — Саварія) засн. 41 н. е.

СО́МЕРВІЛЛ (Somerville) Джон (н. 13.III 1905) — амер. філософ і соціолог, президент Товариства філософського вивчення діалектичного матеріалізму. Відомий працями з проблем гуманізму, демократії, прибічник концепції мирних шляхів переходу до соціалізму. В багатьох питаннях близький до позицій діалектичного та істор. матеріалізму, партійність марксистсько-ленінської філософії вважає виразом її науковості, а матеріалістичну діалектику — методом пізнання і революц. перетворення світу. С. послідовно виступає проти ідеології *антикомунізму, неофашизму,* фальсифікацій марксизму. Автор «Радянської філософії» (1946) — першої амер. книги про розвиток філософії в СРСР, «Філософії марксизму» (1967) та ін. *В. О. Курганський.*

СОМІ́ТИ (від грец. σῶμα — тіло), первинні сегменти — парні метамерні (див. *Метамерія*) ділянки, на які поділяється (сегментується) на ранніх стадіях зародкового розвитку *мезодерма* деяких безхребетних (кільчастих червів, членистоногих), усіх хордових тварин і людини. У безхребетних тварин сегментується вся мезодерма, у хордових і людини — лише спинний її відділ. Починається сегментація з переднього відділу тіла і поступово переходить до заднього. З С. розвиваються тулубова мускулатура, *осьовий скелет* (у риб — ще скелет плавців), сполучнотканинна частина шкіри та її похідні (*волосся, нігті, копита, роги, пір'я, луска*).

СОМКО́ Яким Семенович [р. н. невід., м. Переяслав, тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл. — 18 (28).IX 1663, м. Борзна, тепер Черніг. обл.] — наказний гетьман Лівобережної України (1660—63). Походив з міщан. Його сестра Ганна була першою дружиною Б. *Хмельницького.* С. був виразником інтересів верхівки козац. старшини, яка обстоювала возз'єднання України з Росією і виступала проти шляхет. Польщі. Разом з тим С. та його прихильники домагалися від царського уряду збереження феод. привілеїв козац. старшини, зміцнення її політ. влади і розширення автономії Лівобережної України в складі Рос. д-ви. В 1662 прихильники С. на старшинській раді в Козельці (тепер с-ще міськ. типу Черніг. обл.) обрали його гетьманом України. Проти С. виступало старшинське угруповання, яке висувало гетьманом ніжинського полковника В. *Золотаренка.* Запідозрений у *сепаратизмі,* С. викликав невдоволення царського уряду, який відмовився затвердити його гетьманом. С. і ряд його прихильників було звинувачено в таємних зв'язках з правобережним гетьманом П. *Тетерею* та польс.-шляхет. урядом і за судовим вироком страчено.

СО́ММЕРФІЛД (Sommerfield) Джон (н. 25.VI 1908, Лондон) — англ. письменник. Учасник нац.-революц. війни іспан. народу 1936—39. Друкуватися почав 1930. Від анархічних мотивів першого роману «Вони вмирають молодими» (1930) піднявся до послідовного антифашизму в худож. репортажі «Доброволець в Іспанії» (1937) та до змалювання боротьби англ. комуністів за інтереси пролетаріату в романі «Перше травня» (1936) та ін. Зб. новел «Уцілілі» (1947) — антивоєнного спрямування. В романах «Супротивники» (1952), «Спадщина» (1956) критично зобразив англ. бурж. суспільство. Ідейні хитання С. серед. 50-х рр. відобразилися в романі «П'ять градусів на північний захід» (1960). Після тривалої творчої кризи видав кн. спогадів «Вкарбоване» (1977).

Б. Б. Бунич-Ремізов.

СОМНАМБУЛІ́ЗМ (від лат. somnus — сон і ambulo — ходжу, прогулююсь), лунатизм — одна з рідкісних форм порушення *сну.* С. проявляється у тому, що людина

К. А. Сомов. Відлуння часу, що минув. 1903. ДТГ у Москві.

в стані своєрідного сну автоматично робить ряд послідовних дій. Вона раптово встає, починає рухатись, виконує ряд складних актів (напр., перекладає різні речі, виходить на вулицю, може вилізти на дерево або дах тощо). Прокинувшись, людина про це нічого не пам'ятає. При С. має місце *гальмування* кори півкуль *головного мозку,* але без гальмування підкірки. С. буває здебільшого одним з проявів *епілепсії,* може виникати після тяжких психічних травм, травм черепа, при *істерії*. Лікування С. проводять залежно від захворювання, яким він спричинюється.

СО́МОВ Йосип Іванович [1 (13).VI 1815, с. Отрада Клинського повіту Моск. губ.— 26.IV (8.V) 1876, Петербург] — рос. математик і механік, акад. Петерб. АН (з 1862). Закінчив Моск. ун-т (1835). Професор Петерб. ун-ту (з 1847). Осн. наук. праці — з теор. механіки і матем. аналізу. С. дослідив рух твердого тіла з однією нерухомою точкою, запровадив поняття про прискорення вищих порядків, застосував їх до вивчення ряду геом. властивостей кривих і поверхонь. Важливим є дослідження С. з теорії еліптичних функцій та її застосування до механіки. Праці С. стосуються також теорії малих коливань системи навколо положення стійкої рівноваги.

СО́МОВ Костянтин Андрійович [18 (30).XI 1869, Петербург — 6.V 1939, Париж] — рос. живописець і графік, дійсний член петерб. АМ (з 1913). Брав участь у виставках «*Мира искусства*» та «*Союзу російських художників*». В 1888—97 навчався в петерб. АМ у І. *Рєпіна*, 1898 — в майстерні Коларосі в Парижі. У 1923 виїхав з Росії, з 1925 жив у Парижі. Звертаючись до тем дворянського побуту 18 — поч. 19 ст., мотивів італ. *комедії дель арте,* С. у своїх картинах створив вигаданий дивовижний світ. Твори: «Прогулянка після дощу» (1896), «Вечір» (1902), «Осміяний поцілунок» (1908), «Спляча молода жінка» (1909). С. писав також портрети («Дама у блакитному вбранні», 1897—1900; портрети О. Блока, 1907, і С. Рахманінова, 1925, та ін.). Брав участь в оформленні журналу «Мир искусства», виконав ілюстрації до творів О. Пушкіна, М. Гоголя та ін. У 1918 — професор Петрогр. держ. вільних худож. навч. майстерень.

Тв.: Письма. Дневники. Суждения современников. М., 1979.

Літ.: Пружан И. Н. Константин Сомов. М., 1972; Константин Андреевич Сомов. Альбом. М., 1973.

СО́МОВ Орест Михайлович [літ. псевд. — Порфирій Байський; 10 ? (21 ?).XII 1793, м. Вовчанськ, тепер Харків. обл.— 27.V (8.VI) 1833, Петербург] — рос. літ. критик, письменник, журналіст. Був близький до декабристів. Літ. діяльність почав 1816. Виступав як теоретик прогресивного *романтизму*. В статтях «Про романтичну поезію» (1823) та критичних оглядах рос. л-ри 1828—31 в «Северных цветах» писав про створення нац. л-ри. Для повістей «Сватання» (1831), «Матінка і синок» (1833) характерні реалістичні тенденції в зображенні дійсності. В повістях «Гайдамака» (1826), «Русалка» (1829), «Київські відьми» (1833) змалював картини укр. побуту, використав матеріали укр. фольклору.

Літ.: Кирилюк З. В. О. М. Сомов. «Радянське літературознавство», 1960, № 5.

СО́МОВА МО́РЕ — окраїнне море Тихого ок. біля берегів Антарктиди. Лежить між *Росса морем* і морем Дюрвіля, омиває узбережжя Землі Вікторії. Від океану відокремлене о-вами Баллені. Пл. майже 1 млн. км²; переважають глибини 1500—3500 м. Протягом року вкрите дрейфуючою кригою і *айсбергами*. У С. м. рад. експедиції провели океанографічні дослідження; вивчено геол. будову берегів і мор. дна, складено карти. На узбережжі моря з 1971 постійно діє рад. антарктична станція Ленінградська. Назване С. м. 1975 на честь рад. полярного дослідника М. М. Сомова (1908—1973).

О. М. Козловський.

СОМОПОДІБНІ (Siluriformes) — ряд риб підкласу *променеперих*. Раніше С. розглядали як підряд ряду коропоподібних. Тіло (довж. від кількох см до 5 м, маса до 300 кг) видовжене, голе або вкрите кістковими пластинками чи шипиками. Навколо рота кілька пар вусиків, на щелепах завжди є зуби. С. поширені переважно у прісноводних водоймах усіх континентів, в меншій мірі в солонуватих і морських водах. Серед С. є хижаки, що живляться рибою, бентофаги (поїдають безхребетних дна), рослиноїдні, деякі паразитують на ін. рибах. Ряд об'єднує 28—31 родину, бл. 150 родів, понад 1200 видів; в СРСР — 4 родини (10 видів), у т. ч. у водоймах України поширений *сом звичайний,* в зх. областях акліматизований *американський сомик*. Деякі С. мають промисл. значення. Викопні рештки відомі з верхньокрейдових відкладів.

Ю. В. Мовчан.

СОН — періодичний стан організму людини й тварин, який характеризується виключенням свідомості і зниженням здатності *нервової системи* відповідати на зовнішні подразнення. Під час С. уповільнюється частота дихальних рухів, стає рідшим *пульс,* знижуються *кров'яний тиск* та інтенсивність *обміну речовин*. При вивченні під час С. *біоелектричних потенціалів* мозку (див. *Електроенцефалографія*), тонусу м'язів (див. *Міографія*), рухів очних яблук було встановлено 5 фаз С. Перші чотири фази характеризуються прогресуючим уповільненням частоти біопотенціалів мозку, зниженням м'язового тонусу, відсутністю рухів очей. Ці ознаки типові для т. з. повільнохвильового С. Під час п'ятої фази С., на фоні значного зниження м'язового тонусу, спостерігаються швидкі рухи очних яблук під заплющеними віками, окремі мимовільні рухи тулуба і кінцівок, а на електроенцефалограмі реєструються часті низьковольтні коливання, розвивається т. з. швидкохвильовий, або парадоксальний, С., під час якого виникають *сновидіння*. Протягом С. повільнохвильовий і швидкохвильовий С. замінюють один одного кожні 70—120 хв. На швидкохвильовий С. припадає 20% часу С. Настановання С. і перехід однієї його фази в іншу зумовлені інтенсивністю впливів на *кору великих півкуль головного мозку* з боку *ретикулярної формації* різних відділів стовбурної частини мозку, *гіпоталамуса* та утворень лімбічної системи. В регуляції С. беруть також участь речовини, що здійснюють у нервовій системі передачу збуджуючих та гальмівних впливів: *гамма-аміномасляна кислота, ацетилхолін, норадреналін* і *серотонін*. У людини С. має циркадний ритм (див. *Біологічні ритми*). З віком потреба у С. змінюється: від 16 годин у новонароджених до 7—8 годин у дорослих. До порушень С. відносять *безсоння* та надмірну сонливість — гіперсомнію (див. *Летаргія*). Деяким тваринам властиві *зимовий сон* і *сплячка*. Близьким до С. є *гіпноз*.

Літ.: Карманова И. Г. Эволюция сна. Этапы формирования цикла «Бодрствование — сон» в ряду позвоночных. Л., 1977; Mendelson W. B., Gillin J. C., Wyatt R. J. Human sleep and its disorders. New-York — London, 1977.

М. Я. Волошин.

СОН, сон-трава (Pulsatilla) — рід рослин родини *жовтецевих*. Багаторічні кореневищні трави з прикореневими пальчасто- або перисторозсіченими листками на довгих черешках. Квітки поодинокі, досить великі, здебільшого фіолетові. Бл. 35 видів, пошир. в помірному, субтропіч. і частково холодному поясі Пн. півкулі. В СРСР бл. 30 видів, з них в УРСР — 6. Ростуть у соснових і мішаних лісах, по галявинах, в степах, на гірських долинах. Отруйні (містять алкалоїд анемонін). Два види — С. білий (P. alba) і С. великий (P. grandis) — рідкісні, зникаючі, що потребують охорони рослини, занесені до *Червоної книги* Української РСР. Деякі види культивують як декоративні.

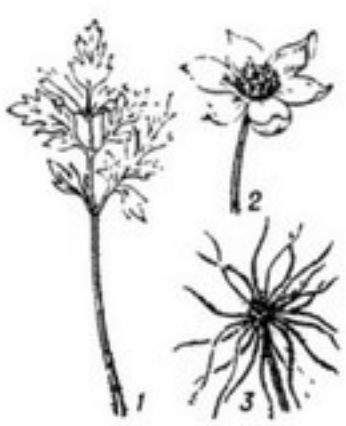

Сон білий:
1 — листок;
2 — квітка;
3 — плід (сім'янки).

СОНА́ТА (італ. sonata, від sonare — звучати) — жанр камерної інструментальної музики; твір цього жанру (як правило, циклічний) складається з кількох—трьох, чотирьох, рідше двох — частин, одна з яких написана в *сонатній формі*. С. бувають і одночастинні, що зберігають основну частину циклу — сонатне алегро. С. для однієї або двох скрипок та баса (клавесина), близькі за будовою до *сюїти*, створив А. Кореллі (кін. 17 ст.). У 1-й пол. 18 ст. С. писали Г. Гендель, Й. С. Бах, А. Скарлатті та ін. Класична циклічна С. склалася в 2-й пол. 18 ст. (В. А. Моцарт, Й. Гайдн), ідейно-худож. зрілості досягла у творчості Л. Бетховена (поч. 19 ст.). С. писали Ф. Шуберт, Ф. Шопен, Ф. Ліст, Й. Брамс, в Росії — П. Чайковський, О. Глазунов, С. Рахманінов, О. Скрябін. Відомі С. укр. композиторів — М. Березовського, Д. Бортнянського, М. Лисенка. Певний внесок у розвиток жанру С. зробили рад. композитори С. Прокоф'єв, М. Мясковський, В. Косенко, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, М. Дремлюга, М. Скорик.

В. Д. Кирейко.

СОНА́ТНА ФО́РМА, сонатне алегро — форма муз. твору, в якій розвиваються і протиставляються дві провідні теми. Осн. розділи С. ф.— експозиція (обидві теми проходять у різних тональностях), розробка і реприза (теми проводяться в одній, осн. тональності). С. ф. буває і без розробки, іноді починається повільним вступом, часто закінчується *кодою,* що завершує твір. С. ф. застосовується в 1-й (швидкій) частині *сонати, квартету, симфонії,* в деяких оперних *увертюрах* тощо. В С. ф. часто пишуться також фінали, іноді — серед. частини циклічних форм. Класичні зразки С. ф. складалися на поч. 17 ст., утвердилися в 2-й пол. 18 ст. Це — одна з найдосконаліших *музичних форм.*

В. Д. Кирейко.

СОНГА́Ї, сонгої — народ, який живе в Республіці Нігер, Малі, Верхній Вольті, Нігерії, Беніні. Заг. чисельність С. (разом з народами джерма, денді) — 1,95 млн. (1980, оцінка). Мова — сонгайська, становить окрему групу мов. За релігією С.— мусульмани-суніти. За середніх віків створили д-ву *Сонгаї,* що досягла розквіту в 15—16 ст. Осн. заняття сучас. С.— землеробство, скотарство, рибальство; частина С. працює в промисловості.

СОНГА́Ї, Сонгай, Імперія Гао — середньовічна держава в Зх. Африці. Столиця — м. Гао. Засн. не пізніше 9—11 ст., найбільшого розквіту досягла в 15—16 ст. Була найзначнішою д-вою Зх. Африки. Етнічне ядро С. становила народність *сонгаї.* В С. значно розвинулися феод. відносини. В С. були розвинуті ремесла і торгівля. В 1591 С. зазнала навали військ султана Марокко і на поч. 17 ст. припинила існування.

СОНГА́ЙЛА Рінгаудас-Броніслович Ігнович (н. 20.IV 1929, Клайпеда) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1953. Н. в сім'ї робітника. Закінчив Литовську ветеринарну академію (1955), 1954—56 — секретар партбюро цієї ж академії. В 1956—57 працював відповідальним організатором в апараті ЦК Компартії Литви. В 1957—60—зав. с.-г. відділом Управління справами Ради Міністрів Литовської РСР. У 1960—61 — заст. міністра с. г. Литовської РСР. У 1961—62 — заст., перший заст. Голови Ради Міністрів — міністр виробництва і заготівель с.-г. продуктів Лит. РСР. У 1962 — 81 — секретар ЦК Компартії Литви. З січня 1981 — Голова Ради Міністрів Лит. РСР. Член Центр. ревізійної комісії КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

СОНГКО́Й — ріка у Пд.-Сх. Азії, в межах В'єтнаму і Китаю. Див. *Хонгха.*

СО́НЕВІ, повчкові (Myoxidae) — родина ссавців ряду *гризунів.* Зовні схожі на невелику білку або хом'яка, довж. тіла до 20 см, хвоста — до 16 см. Волосяний покрив пухнастий, але низький, на хвості часто розділений на 2 боки. Поширені в лісах помірних і теплих зон Європи, Пд. Азії, Африки. Живуть переважно на деревах, гнізда з трави або листя влаштовують у дуплах, серед гілок тощо. Самка 1—2 рази на рік приносить по 2—9 малят. Тривалість життя 2—5,5 року. Живляться плодами і насінням дерев, комахами. 7 сучас. родів з 11 видами. В СРСР — 5 родів з 8 видами, у т. ч. на Україні — 4 види: соня-*повчок,* горішникова соня (Muscardinus avellanarius), лісова соня (Dryomys nitedula) і садова соня (Eliomys quercinus), яка занесена до *Червоної книги* Української РСР. Викопні рештки С. відомі починаючи з олігоцену.

І. Т. Сокур.

СОНЕ́Т (італ. sonétto; першоджерело: лат. sonus — звук) — канонічна віршова форма. Виник С. в Італії в 13 ст. Складається з 14 рядків, пов'язаних спільними римами у два катрени і два *терцети.* Розташування рим у класичному С. таке: абба, абба, вгв, ггв; класичний розмір —п'ятистопний *ямб.* У нац. л-рах європ. країн С. часто відрізняється від класичного як розташуванням рим, так і розміром. За змістом С. часто нагадує драму: в перших чотирирядках намічається «конфлікт чуття» (І. Франко), а в кінцевих трирядках настає розв'язка. У світовій л-рі відомі сонети Ф. Петрарки, У. Шекспіра, Л. Камоенса, Й. В. Гете, Г. Гейне, А. Міцкевича, Ж. М. Ередіа, Ш. Бодлера, Ф. Прешерна, П. Гвездослава, В. Незвала, Е. Верхарна, П. Неруди та ін. Перший С. в укр. л-рі з'явився 1830 (переробка вірша Сапфо О. Шпигоцьким). І. Франко надав С. революц. звучання («Вольні сонети», «Тюремні сонети»). С. писали Л. Боровиковський, М. Шашкевич, Ю. Федькович, Леся Українка, В. Самійленко, У. Кравченко, С. Чарнецький та ін. Чільне місце посідає С. у творчості укр. рад. поетів — М. Зерова, М. Рильського, Д. Павличка. Особлива форма С.— т. з. вінок сонетів — зустрічається у творах Б. Грінченка, В. Бобинського, багатьох рад. поетів.

Д. В. Павличко.

СО́НЕЧКОВІ (Coccinellidae) — родина *жуків.* Тіло (довж. 2—9 мм) зверху опукле, знизу пласке. Забарвлення яскраве: різноманітні комбінації червоного, жовтого, білого і чорного кольорів. Жуки і личинки майже усіх С.— хижаки: живляться *попелицями, щитівками, червецями, листоблішками.* Деякі види — рослиноїдні. Родина об'єднує понад 3 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР бл. 160 видів, у т. ч. на Україні — 72. Багатьох С. використовують для боротьби з комахами-шкідниками. Зокрема, завезених з Австралії в Абхазію родолію австралійську (Rodolia cardinalis) і криптолемуса (Cryptolemus montrouzieri) використовують у боротьбі з шкідниками цитрусових і чаю. На Кавказі, в Закарпатті та на Далекому Сході для боротьби з шкідником плодових дерев — щитівкою каліфорнійською використовують місцеві види С. з роду хілокорус (Chilocorus).

І. К. Загайкевич.

СО́НІН Микола Якович [10 (22).II 1849, Тула — 14 (27).II 1915, Петроград] — рос. математик, акад. Петерб. АН (з 1893). Закінчив Моск. ун-т (1869). З 1877 — професор Варшавського ун-ту. Осн. наук. праці — з теорії циліндричних функцій, гамма-функцій, ортогональних многочленів тощо. С. дослідив важливий для застосувань клас інтегральних рівнянь зі змінною границею і ядром, що залежить від різниці аргументів. Автор праць також з теорії визначених інтегралів, асимптотичних розкладів функцій тощо.

СОН ЙОН (справж. ім'я та прізв. — Сон Мухьон; 24.V 1903, Сеул — 1976, за іншими даними 1979, Пхеньян) — корейський письменник, драматург, громад. діяч (КНДР). Один з організаторів Корейської федерації пролет. мистецтва (1925). В ранніх оповіданнях вперше в кор. л-рі відобразив боротьбу робітн. класу («Доменна піч», 1925, «Представник артілі каменярів», 1926). Автор сатиричних комедій «Чому гинуть комарі?» (1925), «Відмінити всі зустрічі!» (1929), істор. драми «Поет-мандрівник Кім Саккат» (1938) та ін. Після 1945 осн. тема творчості — становлення нар. влади (зб. п'єс «Народ захищає батьківщину», 1947; п'єса «Сестри», 1949). Істор. драми «Острів Канхвадо» (1953—55), «Фенікс» (1959), «Пак Йонам» (1962) — про боротьбу корейського народу за незалежність батьківщини.

Тв.: Рос. перекл.— [Твори]. В кн.: Корейские пьесы. М., 1967; [Новели]. В кн.: Жили такие люди. Новеллы корейских писателей. М., 1971.

Л. Р. Концевич.

СО́ННА ХВОРО́БА — інфекційне захворювання, спричинюване двома видами найпростіших паразитів — *трипаносомами.* С. х. передається через укуси кровосисної мухи цеце, яка інфікується і передає інфекцію при кровоссанні, а також при переливанні крові від хворої на С. х. людини. Зустрічається переважно в тропічній Африці. Тривалість хвороби — від кількох місяців до років. Ознаки: на місці укусу мухи цеце через 2—3 доби виникає запальний горбик, а через 2—3 тижні з'являються заг. ознаки хвороби: підвищення т-ри тіла, головний біль, безсоння, висипи на шкірі; збільшуються лімфатичні вузли. Згодом з'являються ознаки тяжкого ураження центральної нервової системи (*менінгіт,* сонливість, порушується хода, дрижать кінцівки). Профілактика: боротьба з мухами цеце, виявлення та лікування хворих на С. х. Лікування: хіміотерапевтичні засоби.

СО́ННІ АРТЕ́РІЇ — великі *судини,* по яких збагачена киснем (артеріальна) кров тече до головного відділу тіла хребетних тварин і людини. У нижчих хребетних С. а. відходять від надзябрових судин. У ссавців та людини є дві загальні С. а.: ліва, яка відходить від дуги *аорти,* і права, яка починається від безіменної *артерії,* що є гілкою цієї дуги. Кожна загальна С. а. розгалужується на дві С. а.— внутрішню та зовнішню. Дрібні розгалуження внутр. С. а. досягають *головного мозку,* а зовн.— поверхневих тканин голо-

Р.-Б. І. Сонгайла.

1

2

Сонечкові:
1 — сонечко тринадцятикрапкове (Hippodamia tredecimpunctata); 2 — сонечко семикрапкове (Coccinella septempunctata).

Сонцезахисні засоби (вертикальні екрани і горизонтальні піддашшя). Технологічний інститут у Рангуні. Бірма. 1960.

ви і шиї, забезпечуючи їх кровопостачання. Здавлюванням С. а. можна викликати втрату свідомості (звідси назва). Крім С. а., у кровопостачанні голови беруть участь також хребетні артерії.

СОНЦ Ада Юхимівна (9.XII 1897, м. Бердичів — 13.II 1968, Дніпропетровськ) — євр. та рос. рад. актриса, засл. діяч мист. УРСР (з 1945). З 1919 навчалася в театр. студії «Культурліга» в Києві (1921—24 — в Москві). Сценічну діяльність почала 1925 в Харкові. З 1934 (з перервою) працювала в Києві, з 1944 — в Чернівецькому євр. театрі. В 1936—37 і 1950—60 — актриса Дніпроп. рос. драм. театру ім. М. Горького. Серед ролей — Васса («Васса Желєзнова» М. Горького), Сонька («Аристократи» Погодіна), Ноемі («Повстання в гетто» Маркіша), Естер («Пуримшпіль» Лойтера), Порція («Венеціанський купець» Шекспіра), Міреле Ефрос («Міреле Ефрос» М. Горького).

СО́НЦЕ — центральне тіло *Сонячної системи*, астр. знак ⊙; розжарена плазмова куля. С.— найближча до *Землі* (З.) *зоря*. Видима візуальна *зоряна величина* С. —26,74, абс. +4,83. Спектральний клас С. G2 (жовтий карлик). Швидкість руху відносно сукупності найближчих зір 19,7 км/с. С. розташоване в одній з спіральних гілок *Галактики*. Віддаль від З. до С. змінюється від 147,1 млн. км (січень) до 152,1 млн. км (липень), становлячи в середньому 149,6 млн. км (*астрономічна одиниця*). Радіус С. $R_\odot = 6{,}96 \cdot 10^5$ км (в 109 раз більший радіуса З.); маса $1{,}99 \cdot 10^{30}$ кг (99,866% маси всієї Сонячної системи); серед. густина 1410 кг/м³; прискорення сили тяжіння біля поверхні 274 м/с². Розподіл енергії в спектрі С. близький до випромінювання *абсолютно чорного тіла* з ефективною *температурою* 5770 К. С. обертається навколо власної осі (нахиленої під кутом 83° до площини *екліптики*) в прямому (в тому ж самому, що й З.) напрямі з серед. періодом відносно З. 27,28 доби. Кутова швидкість обертання С. на різних широтах його неоднакова (на екваторі вона найбільша, лінійна швидкість бл. 2 км/с). У 1974 на Крим. астрофіз. обсерваторії (А. Б. *Северний* з співробітн.) виявлено, що С. злегка пульсує з серед. періодом 160 хв і амплітудою бл. 20 км. Потужність випромінювання С. $3{,}86 \cdot 10^{26}$ Вт. З. одержує $^1/_{22} \cdot 10^9$ частину цієї енергії (див. *Сонячна енергетика, Сонячна радіація, Сонячна стала*). С.— осн. джерело тепла і світла для З., забезпечує погодні і кліматичні процеси, життєдіяльність тварин і рослин. Частина енергії С. нагромаджена в надрах З. у вигляді кам'яного вугілля, нафти тощо. На С. виявлено понад 70 хім. елементів; з них водень становить бл. 90% (заг. числа атомів), гелій— бл. 10%; інших елементів разом взятих прибл. в 1000 раз менше як водню. Фіз. умови всередині С. визначаються вагою верх. шарів, яка зрівноважується газовим тиском. Густина, тиск і т-ра швидко наростають до середини С. В центр. частинах т-ра ~ $(1{,}0—1{,}5) \cdot 10^7$ К, тиск ≈ $3 \cdot 10^{11}$ атм, густина до 150 000 кг/м³. Джерело енергії С.— *термоядерні реакції*, в результаті яких у ядрі С. ($r \leqslant 0{,}25\ R_\odot$) водень перетворюється на гелій. За 5 млрд. років існування С. на гелій перетворилось бл. половини водню в його центр. частині. Осн. частина енергії з ядра переноситься електромагн. випромінюванням, яке повільно дифундує до поверхневих шарів С.; лише невелика частка її переноситься безперешкодно нейтрино з ядра С. У вищих шарах завтовшки бл. 0,15 R⊙ здебільшого має місце *конвекція* (потоками нагрітої *плазми*). Тут же генеруються інтенсивні електричні струми і магнітні поля, які зумовлюють багато явищ *сонячної активності* та магнетизму С. Над конвективною зоною розташовані спостережувані шари — сонячна атмосфера, з нижньої частини (*фотосфери*) якої виходить майже все електромагн. випромінювання С. Фотосфера складається з світлих гранул поперечником 300—1000 км, оточених вузькими темнішими проміжками, і т. з. супергранул поперечником 20—50 тис. км. Т-ра гранул вища за т-ру навколишнього газу на 300—500 К, і тому вони спливають угору. В супергранулах газ розтікається від центра до периферії; на краях супергранул існують посилені магн. поля, які пронизують по висоті майже всю атмосферу С. та зумовлюють появу атмосферної сітки. Грануляція і супергрануляція — наслідок руху потоків у плазмі конвективної зони. *Турбулентність* від конвекції породжує гравітаційні, звукові та магнітогідродинамічні хвилі, які переносять енергію в *хромосферу* та *сонячну корону* і розігрівають їх до високих т-р. Ці шари вкрай неоднорідні за своїми фіз. властивостями, мають тонку «нитчасту» та променеву структуру, товщина деталей якої 1—30 тис. км. В активних областях (АО) фотосфери видно *сонячні плями* та більш гарячі *факели*. В хромосфері спостерігаються *спікули, флокули* (над факелами), *протуберанці*, темні волокна (проекції протуберанців на диск) та ін. Заг. форма корони (а також число активних утворень в атмосфері С.) змінюється з фазою циклу сонячної активності. Корона — потужне джерело *сонячного вітру*; вона також дає інтенсивне випромінювання в рентгенівському та радіодіапазоні довжин хвиль. Перехідний шар між хромосферою та короною завтовшки $10^3—10^4$ км — осн. джерело крайнього ультрафіолетового випромінювання С. В атмосфері С. в районі АО та плям відбуваються *сонячні спалахи*; вони служать джерелами сонячного *космічного проміння*, а також додаткового рентгенівського, ультрафіолетового і корпускулярного випромінювання С., генерують *ударні хвилі* на С. і в *міжпланетному середовищі* та посилено впливають на магнітосферні, іоносферні та ін. процеси на З. та в Сонячній системі (див. *Сонячно-земні зв'язки*). С. спостерігають і досліджують за допомогою сонячних *телескопів* і спец. інструментів в *обсерваторіях та інститутах астрономічних* (в СРСР — ГАО АН СРСР і АН УРСР, Кримській астрофіз. обсерваторії та ін.), а також використовуючи *космічні зонди*. Ряд обсерваторій вивчає С. за єдиною програмою *служби Сонця*. Іл. див. на окр. аркуші, с. 304—305.

Літ.: Северный А. Б., Степанян Н. Н. Солнечные вспышки. М., 1976; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Никольский Г. М. Невидимое Солнце. М., 1980; Гибсон Э. Спокойное Солнце. Пер. с англ. М., 1977; Поток энергии Солнца и его изменения. Пер. с англ. М., 1980; Солнечная и солнечно-земная физика. Иллюстрированный словарь терминов. Пер. с англ. М., 1980.

В. І. Іванчук.

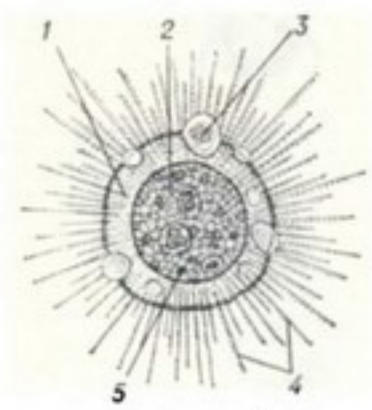

Сонцевики. Actinosphaerium eichhorni:
1 — ектоплазма;
2 — ендоплазма;
3 — їжа;
4 — аксоподії;
5 — ядро.

СОНЦЕ́ВИКИ́ (Heliozoa) — підклас одноклітинних організмів класу *саркодових*. Нагадують *радіолярій*, але, на відміну від них, не мають центр. капсули. Тіло (діаметр 0,01—1 мм) кулясте, з численними нібиніжками — аксоподіями, розділяється на широку зону ектоплазми та ендоплазму, в якій міститься одне або багато (до 200) ядер. Більшість С. — голі, деякі мають решітчастий скелет з кремнезему. Живляться ін. найпростішими, водоростями, коловертками і т. п. Розмноження нестатеве (поділ надвоє); описаний також і статевий процес. С. поширені в прісних і солоних водоймах усіх частин світу. Відомо понад 70 видів справжніх С. (Heliozoa) і понад 100 видів т. з. несправжньосонцевиків (Pseudoheliozoa). У фауні України — бл. 20 видів. Типовий представник Actinosphaerium eichhorni. Одиночні викопні форми С. зустрічаються починаючи з олігоцену.

О. П. Маркевич.

СОНЦЕЗАХИСНІ ЗА́СОБИ, сонцезахист — сукупність архітектурно-планувальних, конструктивних і технічних засобів для захисту від несприятливої дії *інсоляції* і для створення зручних умов світлового і теплового середовища в будинках та на відкритих територіях населених місць. До архіт.-планувальних С. з. належать: раціональна орієнтація будівель (а також віконних прорізів, ліхтарів) відносно сторін горизонту, влаштування галерей і глибоких лоджій, озеленення і обводнення територій, озеленення фасадів будівель, світле пофарбування зовнішніх *огороджувальних конструкцій*. Конструктивні С. з.: використання для заповнення світлових отворів споруд тепловідбивного, тепловбирного і світлорозсіюючого скла, застосування в конструкціях зовн. стін, теплоізоляційних матеріалів та повітряних прошарків, влаштування на плоских поверхнях водоізолюючого шару. До техн. С. з. належать кондиціонування повітря, радіаційне охолодження. Вибір С. з. зумовлюється кліматичними умовами місцевості і орієнтацією фасаду споруди.

СОНЦЕЛІКУВА́ННЯ, геліотерапія — використання з лікувально-профілактичною метою променевої енергії Сонця: як видимих променів світла, так і невидимих

(інфрачервоних та ультрафіолетових). При С. в організмі активуються процеси *обміну речовин*, покращується загальний стан. Надмірне діяння на організм сонячного проміння може привести до загострення деяких хронічних хвороб, викликати нервові розлади, опіки, тому при С. треба додержуватися певних правил. Раніш ніж приймати сонячні ванни, треба порадитися з лікарем. Протипоказання при С.: активні форми *туберкульозу* легень, серцево-судинні захворювання, тиреотоксикоз тощо. Див. також *Аеротерапія*.

СОНЦЕСТОЯ́ННЯ — момент часу, коли центр сонячного диска під час видимого руху по *небесній сфері* досягає найбільшого за абсолютною величиною схилення (±23°27′). Моменти С. настають у простий рік на 5 год 48 хв 46 с пізніше, ніж у попередній, а у високосний — на 18 год 11 хв 14 с раніше; тому вони можуть припадати на дві сусідні календарні дати. С. буває двічі на рік: літнє С. (21 або 22 червня) — початок астр. *літа* в Пн. півкулі, і зимове С. (21 або 22 грудня) — початок астр. *зими* в Пн. півкулі. Точки *екліптики*, в які під час С. приходить центр сонячного диска, наз. точками літнього й зимового С. Поблизу цих точок схилення (див. *Координати небесні*) центра сонячного диска змінюється дуже повільно, Сонце нібито зупиняється на кілька днів на одній висоті, звідки й назва «сонцестояння».

СОНЦЕЦВІ́Т, сонянка (Helianthemum) — рід рослин родини чистових. Одно- і багаторічні трави, півкущі, рідше кущі. Листки цілісні, здебільшого супротивні. Квітки правильні, жовті, рідше білі або червоні, в цимозних китицевидних суцвіттях. Плід — коробочка. Понад 100 видів, пошир. переважно в помірних областях Пн. півкулі (3 види відомі в нетропічній Пд. Америці). В СРСР — 22 види, з них в УРСР — 11. Найпоширеніший С. звичайний (H. nummularium); росте в лісових і лісостепових районах та в пн.-сх. частині Степу на узліссях, схилах гір, крейдяних та вапнякових відслоненнях. С. звичайний та деякі ін. види — декоративні рослини.

А. П. Лебеда.

СО́НЯ-ПОВЧО́К — рід гризунів род. соневих. Те саме, що й *повчок*.

СО́НЯЧНА АКТИ́ВНІСТЬ — сукупність нестаціонарних явищ на *Сонці*. До цих явищ належать утворення *сонячних плям, сонячних спалахів, факелів, флокулів, протуберанців*, корональних променів, конденсацій, *транзієнтів*, виникнення спорадичного радіовипромінювання, збільшення ультрафіолетового, рентгенівського і корпускулярного випромінювання тощо (див. також *Сонячна радіація*). Більшість цих явищ тісно пов'язані між собою і виникають в активних областях. В їх протіканні виразно помітна циклічність з серед. періодом 11,2 року, а також з періодами 22, 80—90 років. С. а. впливає на *сонячний вітер*, навколоземний простір, *іоносферу*, магнітосферу (див. *Магнітне поле Землі*) й *радіаційні пояси Землі*, *комети*, поширення коротких *радіохвиль*, свічення нічного неба, *зодіакальне світло*. С. а. зумовлює зміну рівня *космічних променів* у *Сонячній системі* та багато різних ефектів *сонячно-земних зв'язків*, напр. *магнітних бур*, *полярних сяйв* тощо.

Літ.: Витинский Ю. И. Морфология солнечной активности. М. — Л.,1966.
Див. також *літ.* до ст. *Сонце*.

В. Г. Іванчук.

СО́НЯЧНА БАТАРЕ́Я, фотоелектричний генератор — пристрій, що безпосередньо перетворює променисту енергію Сонця на електричну; одне з *джерел струму*. В СРСР такі пристрої створено в 40-х рр. С. б. (мал.) являє собою сукупність напівпровідникових (звичайно кремнієвих) *фотоелементів*, у яких під дією світла виникає *електрорушійна сила*. С. б. нескладні за конструкцією, надійні і довговічні, їхня маса невелика. Вони виробляють енергію, не забруднюючи навколишнього середовища. Потужність, що її віддає С. б. з 1 м² поверхні,— 100—200 Вт, ккд — 0,1—0,2.

С. б. застосовують на штучних супутниках, космічних кораблях і міжпланетних станціях (див., напр., «*Венера*»), переносних радіостанціях, на маяках тощо.

СО́НЯЧНА ЕНЕРГЕ́ТИКА — галузь *енергетики*, пов'язана з використанням енергії *Сонця*. Тех. основою С. е. є *геліотехніка*, що базується на перетворенні сонячної енергії на ін. види енергії, зокрема на електричну. *Геліоустановки*, що їх використовують у С. е., застосовують як на Землі, так і в космосі. З 1980 будується експериментальна Кримська сонячна електростанція; космічні установки (напр., *сонячні батареї*) застосовують для автономного енергопостачання штучних супутників Землі та ін. космічних апаратів. Розвиток С. е. пов'язаний з потребою компенсувати енергію вичерпуваних запасів мінерального палива, збереження чистоти навколишнього середовища, зростанням темпів освоєння навколосонячного простору.

Літ.: Полетавкин П. Г. Космическая энергетика. М., 1981.

О. С. Попов.

СО́НЯЧНА КОРО́НА — зовнішня найбільш розріджена частина атмосфери *Сонця*, добре помітна під час повних сонячних *затемнень* у вигляді сріблясто-перлистого сяйва. Міститься над *хромосферою* і простягається на відділь у кілька десятків сонячних радіусів, поступово переходячи в *міжпланетне середовище*. С. к. являє собою високотемпературну повністю іонізовану *плазму*, на яку, крім сил гравітації та газового тиску, істотно впливають магн. поля Сонця. Вважають, що С. к. нагрівається магнітогідродинамічними хвилями та електр. струмами. Серед. кінетична т-ра плазми внутр. частини С. к. (1—2) · 10^6 К, концентрація електронів (або протонів) (1—3) · 10^8 см$^{-3}$. В активних областях та в районах *сонячних спалахів* т-ра С. к. підвищується до 10^7 К, а концентрація часток до 10^9—10^{10} см$^{-3}$. С. к. є джерелом *сонячного вітру* та радіохвиль у метровому діапазоні. У видимій області спектра яскравість білої корони дуже мала — поблизу лімба Сонця становить лише 10^{-6} яскравості *фотосфери* і різко спадає при віддаленні від сонячного диска. Свічення її в основному утворюється в результаті розсіяння фотосферного випромінювання вільними електронами. В С. к. добре видно різні промені, шоломи, опахала, полярні щіточки, дуги, петлі, конденсації, дірки, яскраві точки, *транзієнти* та ін. Форма і структура С. к. залежить від рівня *сонячної активності*: під час мінімуму вона сильно витягнута вздовж екватора, в роки максимуму — майже сферична. Поза сонячними затемненнями випромінювання С. к. реєструють за допомогою спец. *коронографів*. Лінійчасте випромінювання багатократно іонізованих атомів різних елементів спостерігається у видимому, ультрафіолетовому та рентгенівському діапазоні спектра С. к. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

Літ.: Шкловский И. С. Физика солнечной короны. М., 1962; Никольский Г. М. Солнечная корона и межпланетное пространство. М., 1975.
Див. також *літ.* до ст. *Сонце*.

В. Г. Іванчук.

СО́НЯЧНА РАДІА́ЦІЯ — електромагнітне і корпускулярне випромінювання *Сонця*. Корпускулярна С. р. складається гол. чин. з протонів і електронів, що їх випромінює *сонячна корона* (зі швидкостями від 300 до 1500 км/с та з густинами 0,5—80 см$^{-3}$ біля *Землі*) у вигляді *сонячного вітру*, а також з викидів, пов'язаних з *сонячними спалахами*, еруптивними *протуберанцями*, корональними *транзієнтами* та ін. Під час сильних спалахів генеруються субсвітові частки (гол. чин. протони) великих енергій (від 5 10^7 до 2 · 10^{10} еВ); вони становлять сонячну компоненту *космічного проміння*. Осн. частина електромагнітної С. р. припадає на видиму та інфрачервону частини спектра, і її розподіл від довжини хвилі близький до випромінювання *абсолютно чорного тіла* з ефективною *температурою* бл. 6000 К. Величина її енергії та вид спектра практично не змінюються з часом (див. *Сонячна стала*). Інфрачервоне випромінювання Сонця сильно послаблене смугами поглинання в земній *атмосфері*. Радіовипромінювання Сонця пропускається земною атмосферою в діапазоні від кількох міліметрів до 20 м. Воно складається з теплового випромінювання «спокійної» зовн. атмосфери Сонця, компоненти, що повільно змінюється (пов'язаної з *сонячними плямами* та *факелами*) і спорадичного випромінювання, пов'язаного з *сонячною активністю*. Короткохвильове випромінювання Сонця ($\lambda \leqslant 2900$ Å) повністю поглинається атмосферою Землі і в області $\lambda \leqslant 1550$ Å складається гол. чин. з ліній випромінювання атомів водню, гелію та багатократно іонізованих атомів ін. елементів. Його потік біля орбіти Землі досягає 3—15 ерг/см² · с. Рентге-

Сонцецвіт звичайний. Квітуча гілка рослини.

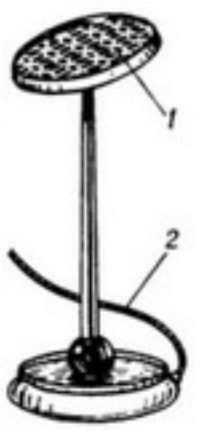

Сонячна батарея лабораторного типу: *1* — фотоелементи; *2* — електричний провід.

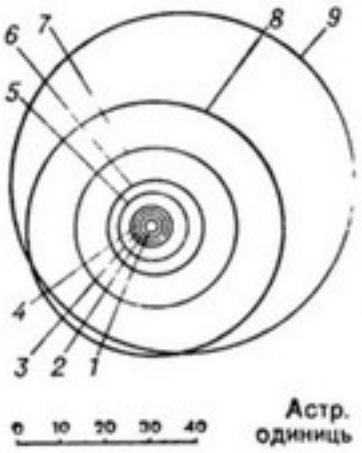

Схематичний план **Сонячної системи.** Орбіти:
1 — Меркурія;
2 — Венери;
3 — Землі;
4 — Марса;
5 — Юпітера;
6 — Сатурна;
7 — Урана;
8 — Нептуна;
9 — Плутона.

Сопілка.

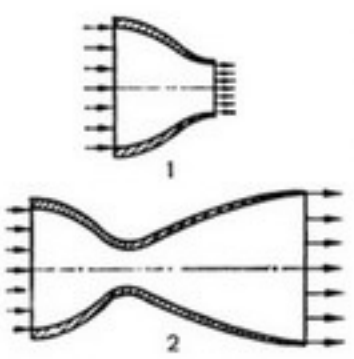

Реактивне **сопло** (схема):
1 — дозвукове;
2 — надзвукове (стрілками показано напрям руху газу).

нівське (неперервне і лінійчасте) випромінювання Сонця (1—100 Å) дуже змінюється з рівнем сонячної активності (від 0,1 до 1 ерг/см² · с). В періоди її максимуму воно стає більш жорстким. Короткохвильове та рентгенівське випромінювання дуже сильно впливає на стан верх. шарів земної атмосфери. С. р.— осн. джерело енергії на Землі. *В. Г. Іванчук.*

СО́НЯЧНА СИСТЕ́МА — система небесних тіл, що рухаються в області переважного гравітаційного поля *Сонця*. Складається з центр. тіла — Сонця, великих *планет* з супутниками (див. *Супутники планет*), багатьох *малих планет, комет,* метеорних тіл (див. *Метеор*) та міжпланетного пилу (див. *Міжпланетне середовище*). Відстані, на яких спостерігаються об'єкти С. с. (мал.), обмежуються орбітою *Плутона* (близько 40 *астрономічних одиниць*). Не виключено, що в С. с. наявні трансплутонові планети зі значеннями великих півосей від 53 до 285 астр. одиниць. Віддалі між орбітами великих планет задовільно описуються *Тіціуса — Боде законом*. Природні супутники виявлено у *Землі, Марса, Юпітера, Сатурна, Урана, Нептуна* і Плутона. Юпітер, Сатурн і Уран мають кільця, які складаються з окремих тіл різних розмірів, що рухаються по своїх орбітах у площині екваторів планет. Магн. поле виявлено на *Меркурії,* Землі, Марсі, Юпітері, Сатурні та (на межі похибок вимірювань) на *Венері*. Рух навколо Сонця й обертання навколо осі великих планет відбувається проти годинникової стрілки, якщо дивитись з Пн. полюса світу. Винятком є обертання навколо осі Венери й Урана та зворотний рух деяких супутників навколо своєї планети. Метеорні тіла та *космічний пил* заповнюють весь простір С. с. На рух космічного пилу впливають не тільки притягання тіл С. с., а й *сонячна радіація* (зокрема, *сонячний вітер*), а на рух електрично заряджених часток — ще й магн. поля Сонця й планет. Всередині орбіти Землі густина космічного пилу зростає, і він утворює хмару, видиму з Землі як *зодіакальне світло*. С. с. бере участь в обертанні *Галактики,* рухаючись по орбіті, близькій до колової, зі швидкістю бл. 250 км/с. Період обертання С. с. навколо центра Галактики бл. 200 млн. років. Питання про походження С. с. є одним з найважливіших питань сучас. природознавства (див. *Космогонія*). Вік С. с. оцінюється у 5 млрд. років. Заг. структуру С. с. розкрив М. *Коперник,* який обгрунтував думку про рух Землі та ін. планет навколо Сонця. *Геліоцентрична система світу* вперше дала змогу визначити відносну віддаль між планетами й Сонцем. Й. *Кеплер* відкрив закони руху планет, а І. *Ньютон* сформулював закон всесвітнього тяжіння. Ці закони лягли в основу *небесної механіки,* що досліджує рух тіл С. с. Космічна ера відкрила нові перспективи у вивченні С. с. Радянські і амер. *космічні зонди* інтенсивно досліжують планети С. с. Плануються польоти до періодичних комет (напр., до комети Галлея) та м'яка посадка космічного апарата на одну з малих планет в період її зближення з Землею.

Літ.: Мороз В. И. Физика планет. М., 1967; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Симоненко А. Н. Метеориты — осколки астероидов. М., 1979; Чурюмов К. И. Кометы и их наблюдения. М., 1980; Маров М. Я. Планеты Солнечной системы. М., 1981; Спутники планет. Пер. с англ. М., 1980.

О. В. Мороженко.

СО́НЯЧНА СТА́ЛА — кількість сонячної енергії, що надходить протягом 1 хв до площинки в 1 см², розміщеної поза *атмосферою* Землі перпендикулярно до сонячних променів на середній віддалі від *Землі* до *Сонця*. Дорівнює бл. 136 мВт/см². Під час максимуму *сонячної активності* вона трохи збільшується (на частки процента).

СО́НЯЧНЕ СПЛЕ́ТЕННЯ, черевне сплетення — найбільше сплетення нервових елементів, які належать до *вегетативної нервової системи* (до симпатичного її відділу) людини. Міститься в *черевній порожнині*; складається з кількох нервових вузлів (скупчень нервових клітин); волокна, які відходять від вузлів, утворюють нерви, що розходяться в різних напрямах, як промені від сонця (звідси й назва). Гілки С. с. іннервують (див. *Іннервація*) печінку, шлунок, тонкий кишечник, нирки, надниркову залозу, селезінку. До складу С. с. входять також гілки блукаючого, грудночеревного та ін. нервів.

СО́НЯЧНИЙ ВІ́ТЕР — радіальне витікання плазми *сонячної корони* у *міжпланетне середовище*. Утворення С. в. тісно пов'язане з процесами нагріву корональної *плазми* до кінетичної *температури* $T \approx (1—2) \cdot 10^6$ К. Частки С. в. (гол. чин. протони й електрони, а також ядра гелію), безперервно прискорюючись у короні, на віддалі в кілька радіусів *Сонця* досягають швидкості звуку (≈ 100—200 км/с). Поблизу орбіти *Землі* їхня швидкість — 250—900 км/с, а концентрація $n \approx 1—50$ см$^{-3}$. Структура С. в. тісно пов'язана з глобальним магн. полем Сонця і змінюється з *сонячною активністю*. Найінтенсивніші потоки С. в. генеруються в корональних дірках — областях корони зі зниженими n і T і відкритою конфігурацією магн. поля. Обертання Сонця надає витягнутим магн. силовим лініям С. в. форму спіралей. Магн. поля потоків С. в. «вимітають» галактичне *космічне проміння* з міжпланетного простору, що приводить до зміни інтенсивності його приходу на Землю. С. в. впливає на всі тіла *Сонячної системи,* зокрема на *магнітосферу* й *атмосферу* Землі, викликаючи багато явищ *сонячно-земних зв'язків* (див. *Магнітна буря, Магнітне поле Землі, Полярні сяйва, Радіаційні пояси Землі*). Він «видуває» з Сонячної системи іони й пилинки, що несуть електр. заряд. У *комет* С. в. спричинює появу плазмових хвостів І типу, спрямованих майже по радіусу від Сонця. *В. Г. Іванчук.*

СО́НЯЧНИЙ ГОДИ́ННИК — див. *Годинник сонячний.*

СО́НЯЧНИЙ УДА́Р — хворобливий стан, спричинюваний тривалим діянням сонячного проміння на організм людини, зокрема на ділянку голови (здебільшого — не захищену головним убором). С. у. розвивається внаслідок функціональних і структурних змін в підкірково-стовбурних відділах мозку (які регулюють дихання, кровообіг, температурний баланс, рівень неспання — *сну* тощо). Ознаки: заг. слабкість, почервоніння шкіри, потіння, нудота, блювання, головний біль, відчуття шуму в вухах, запаморочення, носова кровотеча, підвищення т-ри тіла до 40° і вище, пригнічення серцево-судинної діяльності, розлади дихання тощо, іноді розвивається *кома*. Перша допомога: хворого необхідно перенести у тінь, покласти холодні компреси тощо; в тяжких випадках — *дихання штучне*.

Серед т в а р и н С. у. найчастіше спостерігається у робочих коней і волів. Сприяють цьому виснажлива робота в спеку, слабкість серця, емфізема легень та ін. Хворі тварини стомлені, потіють, рухи у них некоординовані, шкіра в ділянці голови гаряча. Їх ставлять в затінене прохолодне місце, на голову їм кладуть холодні компреси, призначають серцеві засоби. Не слід використовувати тварин на важкій роботі в спеку, для захисту від сонця літні табори обладнують навісами. Див. також *Тепловий удар*.

СО́НЯЧНІ ПЛЯ́МИ — темні утворення на поверхні *Сонця*. Поперечники великих С. п. досягають 100—150 тис. км. Найдрібніші С. п. (п о р и) мають діаметр ~ 1000 км. Час життя С. п.— від кількох годин до кількох місяців. Їхня т-ра на 1—3 тис. градусів нижча за т-ру *фотосфери* і досягає 3000—4000 К. Всі С. п. мають неоднорідне магн. поле з напруженістю від кількох сотень до 2—5 тис. Гс. Розвиток С. п. часто супроводиться *сонячними спалахами*. С. п. бувають переважно у двох зонах, паралельних сонячному екватору й обмежених широтами від 5 до 35°. Кількість С. п. змінюється з періодом бл. 11 років — циклом *сонячної активності*.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 304— 305. *В. Г. Іванчук.*

СО́НЯЧНІ СПА́ЛАХИ — раптові й різкі посилення яскравості окремих ділянок атмосфери *Сонця* поблизу *сонячних плям*, що перебувають у стадії розвитку. Звичайно спостерігаються в променях водневої лінії H_α. Потужні С. с.— інтенсивне джерело випромінювання у рентгенівському, ультрафіолетовому та радіодіапазонах довжин хвиль. Вони є генераторами сонячного *космічного проміння*, потоків *плазми* й *ударних хвиль*, супроводяться активізацією волокон, викидом *протуберанців* та корональних *транзієнтів*. С. с. дуже впливають на магнітосферні, іоносферні та ін. процеси на *Землі* та в *Сонячній системі*. Тривають від кількох хвилин до кількох годин; площі, охоплені ними, досягають кількох млрд. км².

С. с. виникають в особливих нестійких магніто-плазмових конфігураціях сонячної атмосфери. Під дією сил магн. тиску, ударних хвиль і електр. струмів густина плазми збільшується в сотні й тисячі разів, а кінетична *температура* у внутр. короні підвищується до 10^7—$3 \cdot 10^7$ К. Найпотужніші С. с. (енергія яких досягає 10^{25} Дж) особливо загрозливі для польотів *космічних кораблів*, бо їхнє космічне проміння, пронизуючи оболонку корабля, може спричинити появу гальмівного рентгенівського випромінювання в дозах, смертельних для космонавтів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

В. Г. Іванчук.

СО́НЯЧНО-ЗЕМНІ́ ЗВ'ЯЗКИ́ — реакція *Землі* на зміну *сонячної активності* (с. а.). *Сонце* має для Землі величезне значення, насамперед як джерело енергії; зміни на Сонці впливають на земні процеси. Найчіткіше в цих процесах виражені цикли с. а. з періодом 11,2 року, але відмічено також вплив т. з. вікових (період яких 80—90 років) та багатовікових циклів. Перший «відгук» Землі на прояв с. а. (виникають іоносферні збурення, погіршується короткохвильовий радіозв'язок) відбувається через 8,3 хв після *сонячного спалаху*, коли до неї доходить фронт ультрафіолетового та рентгенівського випромінювань. Через 15—35 год після цього, або після проходження через центр. меридіан Сонця активної області чи зони корональної діри, реєструється дія корпускулярних потоків з вмороженими в них магн. полями. Ці події можуть повторюватись через 27 діб (період обертання Сонця). З с. а. пов'язані зміна інтенсивності *космічних променів*, виникнення *магнітних бур* і *полярних сяйв*, свічення нічного неба, магнітосферні шуми, атмосферики (радіохвилі, що утворюються під час розряду блискавок), кількість гроз і зсувів, концентрація озону в атмосфері, товщина донних осадів у морях і озерах, атм. динаміка і рух океанічних течій тощо. Зміна різноманітних геофіз. і геохім. параметрів під дією *сонячної радіації* приводить до змін і в *біосфері*. Питаннями С.-з. з. займаються *геофізика*, *геліобіологія* та ін. галузі науки.

В. П. Таращук.

СО́НЯШНИК (Helianthus) — рід рослин родини *складноцвітих*. До роду належить бл. 110 видів, з них бл. 100 — багаторічники і 10 — однорічники. Пошир., гол. чин. у Пн. Америці і менше — в Пд. Америці. В Європі С. вирощують в культурі, трапляються й здичавілі форми. Використовують переважно С. однорічний (H. annuus). Це — перехреснозапильна рослина. В СРСР росте культурна форма (H. annuus), яку поділяють на два підвиди: С. польовий (subsp. sativus) і С. декоративний (subsp. ornamentalis). Польовий підвид С., за класифікацією Всесоюзного ін-ту рослинництва, поділяють на 4 групи різновидностей, або типів: дрібнонасінний — олійний (microcarpus), великонасінний — лузальний (macrocarpus), гігант кормовий (giganteus) і довгонасінний вірменський (Armeniaci). Сорти олійного С., які вирощують на Україні, належать до дрібнонасінної групи різновидностей; місцеві лузальні форми — до великонасінної, а селекційні сорти кормового С. Гігант 549, ВІР і Мамонт російський та ін.— до кормової групи. О л і й н и й С. має пряме дерев'янисте, переважно нерозгалужене стебло, вкрите жорсткими волосками, виповнене губчастою серцевиною. Вис. стебла здебільшого 120—150 см, іноді 2 і навіть 2,5 м. Листки великі, черешкові, пластинки переважно овально-серцевидні. Нижні листки супротивні, решта — чергові. Суцвіття — багатоквітковий кошик з плескатим або трохи випуклим диском (див. іл.). Квітки двостатеві, трубчасті (по краю кошика — безстатеві, іноді одностатеві неплодоносні язичкові). Плід — сім'янка з шкірястим оплоднем, який не зростається з насіниною. Коренева система С. стрижнева з добре розвиненими бічними коренями. Осн. корінь проникає в грунт на глибину до 3 м. Сильний розвиток кореневої системи зумовлює відносну посухостійкість С. У більшості районованих сортів С. на Україні (табл.) вміст олії в насінні становить 47—52%, а в ядрі — до 65—67%. С.— осн. олійна культура в СРСР. На Україні посіви С. займають бл. 93% всієї площі, що її відводять під олійні культури. Сіють С. майже в усіх областях республіки. Найбільші посівні площі під С. у Ворошиловгр., Дніпроп., Донец., Запоріз., Кіровогр., Микол., Одес. та Харків. областях. В передових г-вах збирають насіння по 30 ц/га і більше. З рослинних жирів соняшникова олія є найкращим харчовим продуктом. Після рафінування й гідрогенізації її використовують для виготовлення маргарину. Соняшникова *макуха*, або *шрот*, — цінний концентрований корм для худоби. За поживністю 1 ц борошна з кошиків рівноцінний 80—90 кг вівса або 90—80 кг ячменю. З кошиків одержують пектин для кондитерської пром-сті. Попіл з стебел С.— цінне фосфорно-калійне добриво (*поташ*). Лузгу насіння С. використовують для одержання етилового спирту, кормових дріжджів та фурфуролу, який застосовують у виробництві лаків, пластичних мас та ін.

Літ.: Данілєвич С. Ю. Технологія механізованого виробництва соняшника. К., 1970; Олійні та ефіроолійні культури. К., 1970; Тахтаров М. Х., Титаренко Ф. О. Економіка виробництва соняшника. К., 1970; Прогрессивная технология производства подсолнечника. К., 1980.

А. Ф. Глянцев.

СО́ПИКОВ Василь Степанович (1765, Суздаль, тепер Владимир. обл.— 1818, Петербург) — рос. бібліограф, книгознавець, один з основоположників рос. *бібліографії*. У 1788 відкрив у Петербурзі книжкову лавку з публічною «бібліотекою для читання» при ній. Перекладав і видавав твори франц. просвітителів 18 ст. З 1811 і до кінця життя працював у рос. відділі Публічної б-ки (див. *Бібліотека публічна* імені М. Є. Салтикова-Щедріна) в Петербурзі. Осн. праця — «Опыт российской библиографии» (ч. 1 — 5. СПБ, 1813—21, останню частину підготував до друку В. Г. *Анастасевич*; перевидано 1904—06) була першим повним зведенням рос. книги від початку слов'ян. книгодрукування до 1818. У праці викладено й теор. міркування з питань бібліографії.

СОПІ́ЛКА Мирослава (справж. прізв., ім'я, по батькові — Мисько Юлія Семенівна; 29.VII 1897, м. Винники, тепер у складі м. Львова — 18.XI 1942) — українська радянська письменниця. На початку 20-х рр. зблизилася з революц. підпіллям. Друкуватись почала 1928 в журн. «*Вікна*». Належала до літ. орг-ції «*Горно*». Через постійні переслідування і арешти 1930 переїхала на Рад. Україну; входила до літ. організації «*Західна Україна*». У віршах (зб. «Роботящим рукам», 1931) оспівала революц. боротьбу трудящих Зх. України за возз'єднання в єдиній Рад. державі. У віршах «1.XI 1929» і «Два листи», хронікальній повісті «Про затишне місто Забобонники» викривала підступну діяльність укр. бурж. націоналістів на Зх. Україні.

Тв.: До сонця. Вибране. К., 1973.

М. І. Дубина.

СОПІ́ЛКА — укр. нар. духовий муз. інструмент, рід *флейти*. Відома з давнини як пастушачий інструмент. Виготовлялася з дерева, мала 5—6 ігрових отворів. У кін. 40-х рр. 20 ст. була вдосконалена укр. майстрами В. Зуляком, Є. Бобровниковим, І. Скляром; 1970 модернізована Д. Доменчуком (його С. має 10 отворів). В ансамблях сопілкарів застосовується сімейство С. (альт, тенор, бас). Використовується як сольний інструмент і в оркестрах укр. нар. інструментів (С.-сопрано). Різновиди С.— гуцульські теленка, денцівка, зубівка та флояра (флоєра). Муз. інструменти, подібні до С., є у багатьох слов'янських та ін. народів.

СО́ПКА — назва горбів або ізольованих гір з округлими вершинами в Казахстані, Забайкаллі й на Далекому Сході СРСР. На Камчатці та Курильських о-вах С. наз. вулкани (*Ключевська Сопка*, *Авачинська Сопка*). Термін «сопка» вживають і по відношенню до *грязьових вулканів* (Кавказ, Керченський півострів).

СОПЛО́ — насадок (канал) спец. профілю, в якому рідина або газ збільшують швидкість і набувають заданого напряму. В реактивних двигунах С. (мал.) служить для створення *реактивної сили*. В *гідротурбінах* і *парових турбінах* С. сприяє зростанню швидкості струменя води (пари). С.— складова частина *аеродинамічних труб*, *витратомірів*, *плазмотронів*, *форсунок* тощо.

СОПОТ — місто на Пн. Польщі, в Гданському воєводстві. Розташований на березі Гданської зат. Балтійського м. Разом з містами Гданськом і Гдинею утворює агломерацію, т. з. Труймясто. 51,7 тис. ж. (1975). Невеликі підприємства маш.-буд., шкіряної і харч. пром-сті. Три ф-ти Гданського ун-ту. Гол. мор. курорт на Бал-

Районовані сорти соняшника на Україні (1983)

Армавірський 3497 поліпшений
ВНИИМК 1646 поліпшений
ВНИИМК 6540 поліпшений
ВНИИМК 8883 поліпшений
Восход
Єнісей
Зеленка 368 поліпшена
Маяк
Одеський 63
Одеський 91
Передовик поліпшений
Почин
Рассвет
Старт
Харківський 50
Харківський 101

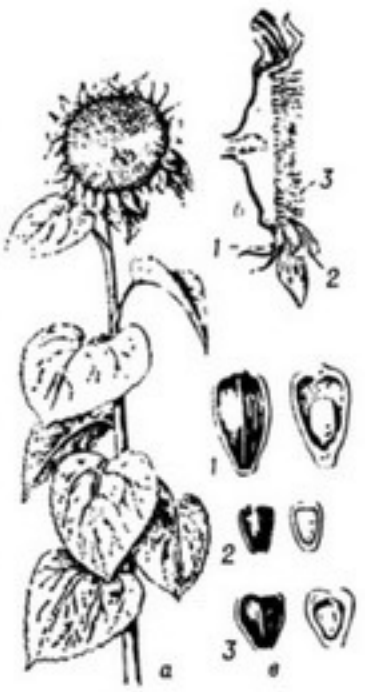

Соняшник:
а — верхня частина стебла з кошиком і листками;
б — розріз квітучого кошика (*1* — листочки обгортки; *2* — язичкові квітки; *3* — трубчасті квітки);
в — сім'янки соняшника (*1* — лузального; *2* — олійного; *3* — межеумка).

Районовані на Україні (1983) сорти сорго, вирощувані на силос

Гібрид Кормовий 5
Гібрид Кормовий 74
Гібрид Кубань 1
Ставропольське 36
Гібрид Сиваський 50
Гібрид Ставропольський кормовий
Зерноградське 3
Кубанський янтар (Міннесотський янтар) 84/327
Одеське раннє
Силосне 3

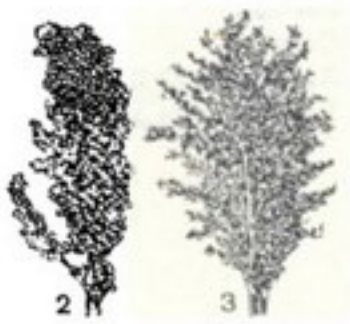

Сорго звичайне:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — волоть сорго звичайного;
3 — волоть сорго цукрового;
4 — волоть сорго віничного.

Сорбіт гартування: темні смуги — цементит, світлі ділянки — ферит. Мікроструктура. Збільшено в 14 500 раз.

тійському м. Бальнеологічний ін-т. 2 театри (у т. ч. Лісова опера, де щорічно проходять Міжнар. фестивалі естрадної пісні).

СОПРА́НО (італ. soprano, букв.— верхній, вищий) — 1) Найвищий жіночий голос. Осн. різновиди С.— драматичне, ліричне, колоратурне. Розрізняють також лірико-драматичне і лірико-колоратурне С. 2) У навчальному курсі гармонії — назва верхнього (першого) голосу. 3) Партія в хорі (вокальному ансамблі), призначена для високих дитячих або жіночих голосів.

СОРБІ́Т — цукроспирт, шестиатомний спирт; похідне *глюкози*, у молекулі якої альдегідна група замінена спиртовою. Розрізняють екзогенний і ендогенний С. Екзогенний С.— харчовий продукт, що використовується як замінник цукру для хворих на цукровий *діабет*. Менш солодкий, ніж *сахароза*; повільніше, ніж глюкоза, всмоктується слизовою оболонкою травної системи; не підвищує вмісту глюкози в крові. Ендогенний С.— метаболіт (обмінна речовина), що в організмі людини утворюється при дії на глюкозу ферменту альдозоредуктази в клітинах тканин тих органів, де проникання і обмін глюкози не регулюється *інсуліном*. Нагромадження ендогенного С. при цукровому діабеті призводить до виникнення *катаракти* і нервових розладів. Міститься С. в ягодах горобини, глоду, терну та в плодах фруктових дерев. Аналогічне біологічно-медичне значення має ін. цукроспирт — ксиліт; п'ятиатомний спирт; солодший, ніж С.; міститься в качанах кукурудзи.

Я. Л. Германюк.

СОРБІ́Т у металознавстві — структурна складова сталей, що являє собою суміш *фериту* і *цементиту* з віддаллю між пластинками цементиту 0,2—0,4 мкм. Належить до перлітних структур, відрізняється від *перліту* дисперснішою (тоншою) будовою. Утворюється в процесі розпаду переохолодженого *аустеніту*, а також *мартенситу* чи *трооститу*. Твердість С. за Брінеллем (див. *Брінелля метод*) 230—330. Розрізняють С. гартування (мал.), який виникає безпосередньо з переохолодженого аустеніту (див. також *Гартування* в металообробці, *Патентування*), і С. відпуску, що його одержують при високотемпературному відпуску (див. *Відпуск металу*) загартованої сталі. У сталей з структурою С. високі міцність і стійкість проти зношування, з них виготовляють вироби, що зазнають великих навантажень. Назва — від імені англ. вченого Г. Сорбі (1826—1908).

СОРБО́ННА — один з найстаріших науково-навч. центрів Франції, частина *Паризького університету*. Засн. 1253—57 у Латинському кварталі Парижа духівником короля Людовіка IX Р. де Сорбоном (звідси й назва) як колеж для підготовки вищого духівництва. В 14 ст. С.— відомий в Європі богословський центр. З середини 17 ст. після об'єднання колежу з Париз. ун-том їхні назви стали ототожнювати. В 1792, в період Великої франц. революції, С. як богослов. навч. заклад скасовано. В 1821 відновлено як самостійний навч. заклад. У 1852 С. остаточно увійшла до складу Париз. ун-ту; 1885 закрито богослов. ф-т. Тепер у колишніх будівлях С. міститься частина навч. підрозділів Париз. ун-ту; в гол. будинку — Париз. академія, адм. служби ряду ф-тів гуманітарних наук, б-ки, лекційні аудиторії, лабораторії, навч. кабінети.

В. П. Лапчинська.

СО́РБУЛ (Sorbul) Міхаїл (справж. прізв.— Смольський; 29.X 1885, Ботошані — 20.XII 1966, Бухарест) — рум. драматург. Твори С. відзначаються напруженістю ситуацій, глибоким психологізмом. Значний успіх мали істор. драма «Літописи» (1914) — про спільну антитур. війну молд. війська і запорізьких козаків 1574; психологічні трагікомедії «Червона пристрасть» (1916) — з життя інтелігенції, «Дезертир» (1919) — про ненависть рум. народу до нім. загарбників під час 1-ї світової війни. В 30-і рр. очолював Нац. театр у Бухаресті. Інсценізував твори М. *Сервантеса*, Л. *Ребряну*, М. *Садовяну*. Виступав також як прозаїк і публіцист.

Літ.: Романець О. Драматургія Михаїла Сорбула. «Всесвіт», 1966, № 1.

О. С. Романець.

СО́РБЦІЯ (від лат. sorbeo — поглинаю) — поглинання газів, пари і розчинених речовин твердими тілами або рідинами. Речовини, здатні до С., наз. сорбентами, а поглинуті ними речовини — сорбатами (або сорбтивами). Розрізняють такі види С.: *адсорбцію, абсорбцію, хемосорбцію, оклюзію* і капілярну *конденсацію*. Сорбційні процеси широко використовують у пром-сті для очищення хім. продуктів, вловлювання пари та газів тощо. Найважливіші тверді сорбенти, здатні до *регенерації* і застосовувані в техніці,— *активне вугілля, силікагель, іоніти, цеоліти*. С. в гідрометалургії — поглинання цінних компонентів (урану, золота, молібдену тощо) з розчинів пульп при вилуговуванні руд і концентратів. На процесах С. заснована *хроматографія*.

СО́РГО (Sorghum) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Стебла прямі, переважно високі, виповнені. Листки лінійні, по краях хвилясті. Суцвіття — волоть. 34 (за ін. джерелами, до 50) види, поширені переважно в тропіч. і субтропіч. країнах. В СРСР — 8 видів, на Україні — 5, з них у культурі — 4. За характером використання культурні види С. поділяють на 4 групи. Зернове С.— до цієї групи відносять види: С. звичайне (S. vulgare), С. пониклe, або джугара (S. cernuum), гаолян, або китайське просо (S. nervosum, син. S. japonicum) та ін.; віничне С.— дохна, або С. технічне (S. dochna var. technicum, син. S. technicum); трав'янисте С.— С. суданське, або *суданська трава* (S. sudanense); цукрове С. (S. saccharatum). Зернове С. Рослини переважно 1—1,7 м заввишки, з короткою стиснутою волоттю. Зерно голе, шеретується легко, містить бл. 70% крохмалю, 12% білка, 3,5% жиру. Зерно використовують для споживання, на фураж та як сировину для переробки на патоку, крохмаль і спирт. Віничне С. Стебло 2—4 м заввишки, слабо кущиться. Волоть довга (40—70 см), безстрижнева, зерно плівчасте, шеретується важко. Скоростигле. Вирощують для виготовлення віників. Трав'янисте С. дуже кущиться. Стебло тонке, 170—275 см заввишки, з великою кількістю листя. Після скошування добре відростає. Вирощують на *зелений корм* та *сіно*. Цукрове С. Стебло 1,5—3 м заввишки, з соковитою солодкою (12—28% цукру) серцевиною. Вирощують його на корм та як сировину для виготовлення сиропу й патоки. В 100 кг зеленої маси міститься 23—24 корм. од. і бл. 800 г перетравного протеїну. Всі культурні види С. можна вирощувати на *силос*, зелений корм, сіно. При відростанні *отави* за умов високої т-ри або після приморозків у зеленій масі С. можуть нагромаджуватися сполуки, отруйні для с.-г. тварин. Одна з давніх культур. рослин на земній кулі. Поширене в Індії, Китаї, США, в країнах Африки та ін.; в СРСР — переважно на Пд. України, в Серед. Азії, в Краснодар. і Ставроп. краях РРФСР. Пересічна урожайність зерна 20—30 ц/га і більше, сіна — 30—40; зеленої маси — 200—300 ц/га, при зрошенні — 900 ц/га і більше. Поширені на Україні (1983) сорти С. зернового: Генічеське 11, Горизонт, Гібрид Степовий 5, Єфремівське біле 2, Кубанське червоне 1677; ряд сортів вирощують на силос (табл.). Сорти С. віничного — Віничне раннє, Віничне 623, Віничне 149. Дикий вид С.— *гумай*, багаторічний карантинний бур'ян, зрідка трапляється на Пд. України.

Літ.: Несміян І. Н. Однорічні кормові культури. К., 1966; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978; Сорго — перспективная кормовая культура. К., 1980.

В. І. Мойсеєнко.

СОРО́КА Аркадій Васильович (н. 25.VII 1921, м. Вінниця) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1980). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1937—41 навчався в Одес. худож. уч-щі у Л. *Мучника*, М. *Шелюто* та ін. Твори: «Ковалі» (1960), «Комунари» (1967), «Не забудемо» (1968), «Трудові будні» (1969), «Лист» (1974), «Подолянки» (1976), «Йшов загін» (1977), «На безіменній висоті» (1980).

СОРО́КА Григорій Васильович [15 (27).XI 1823, с. Покровське, тепер Уломельського р-ну Калінін. обл.— 10(22). IV 1864, там же] — рос. живописець. Син кріпака. В 1842—47 навчався у О. *Венеціанова*. Твори: «Тік», [1843 (?)], «Кабінет в Островках» (1844), «Рибалки», «Вид на греблю в маєтку Спаське», «Відображення у дзеркалі», «Вид озера Молдіно» (всі — 40-і рр. 19 ст.), портрет О. Венеціанова. Зберігаються в ДРМ у Ленінграді.

Літ.: Алексеева Т. Григорий Васильевич Сорока. М., 1955; Григорий Сорока. М., 1970; Обухов В. Григорий Сорока. М., 1982

СОРО́КА Олександр Назарович [8 (21).IV 1900, с. Хлипнівка, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 28.XII 1963, Київ] — укр. рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. У 1930 закінчив диригентський ф-т Київ. муз.-драм. інституту ім. М. В. Лисенка. З 1923 співав у капелі «*Думка*» (з 1934 — її диригент, 1937—40 та з 1946 — гол. диригент). У 1940—46 — худож. керівник капели «*Трембіта*». С. надавав перевагу творам великих форм, переважно кантатно-ораторіального жанру: «Радуйся, ниво неполитая» і «Б'ють пороги» М. Лисенка, «Кавказ» і «Заповіт» С. Людкевича, «Слався, Вітчизно моя» Г. Жуковського, «Україно моя» А. Штогаренка, «Реквієм» В. А. Моцарта, «Москва» П. Чайковського, «Пори року» Й. Гайдна, та ін.

Літ.: Вахняк Є. Олександр Сорока. К., 1975.

СОРО́КА Петро Степанович (3.IV 1891, Львів — 1948, там же) — укр. рад. актор. Творчу діяльність почав 1908 в аматорському театрі «Сокала». Працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1912—22, з перервами), Тернопільському українському театрі (1918—20), у Львів. укр. драм. театрі ім. Лесі Українки (1939—41), Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (1944—46) та ін. Серед ролей — Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Микола («Украдене щастя» Франка), Хома Брут («Вій» Кропивницького за Гоголем), Блазень («Гамлет» Шекспіра).

П. К. Медведик.

СОРО́КА (Pica) — рід птахів род. *воронових*. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 1 вид: сорока (P. pica). Довж. тіла 40—55 см, маса 148—300 г. Хвіст довгий (24 — 27 см) східчастий; оперення чорне з зеленуватим металічним блиском, черево і боки — білі. Поширена майже по всій Євразії, в Пн. Америці, Пн. Африці. Тримається парами, трапляється в густих деревних заростях, чагарниках, нерідко в садах. Гніздо — велика купа гілок у формі кулі на деревах або кущах. Кладка у квітні — травні з 5—7 (іноді до 9) яєць; насиджує самка протягом 17—19 днів. Всеїдна. Живиться переважно комахами, а також мишовидними гризунами, яйцями і пташенятами дрібних птахів тощо, іноді рослинними кормами. Викопні рештки відомі з антропогену.

СОРО́КА-РОСИ́НСЬКИЙ Віктор Миколайович (25.XI 1882, Новгород-Сіверський, тепер Черніг. обл. — 1.X 1960, Ленінград) — рос. рад. педагог і психолог, один з творців теорії рад. колективу. Після закінчення Петерб. ун-ту (1906) працював у психологічній лабораторії Військ.-мед. академії під керівництвом В. М. *Бехтерєва* і О. Ф. *Лазурського*; викладав у гімназіях. За Рад. влади працював у ряді н.-д. і навч. закладів Ленінграда, зокрема 1920—25 очолював школу ім. Достоєвського для важковиховуваних. Розробляв принципи перевиховання важковиховуваних дітей. С.-Р. зображено в повісті Г. Бєлих і Л. Пантелєєва «Республіка Шкід».

Тв.: Школа Достоевского. М., 1978.

Літ.: Кабо Л. Жил на свете учитель. М., 1970; Губко А. Т. В. Н. Сорока-Росинский. «Советская педагогика», 1982, № 6.

О. Т. Губко.

СОРО́КІН Іван Федорович [1(13).I 1888, м. Серпухов, тепер Моск. обл.— 28.V 1958, Москва] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сім'ї робітника. Працював слюсарем на з-дах у Серпухові, Миколаєві, Кременчуці, Херсоні. Був ув'язнений. У 1917 — голова Херсон. Ради робітн. депутатів, член Херсон. к-ту РСДРП(б). З 1918 — на відповідальній рад. та госп. роботі. Був членом ВЦВК. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Є. С. Камінська.

СОРО́КІН (Sorokin) Питирим Олександрович (21.I 1889, с. Тур'я Перм. губ.— 10.II 1968, Уїнчестер, США) — бурж. соціолог. Закінчив Петерб. ун-т, з 1919 — професор Петроградського ун-ту. Лідер правого крила партії *есерів*. За контрреволюц. діяльність 1922 висланий з Рад. країни. З 1923 — в США. В 1930—64 — професор Гарвардського ун-ту. Створив т. з. інтегральну соціологію, теор. основою якої стали ідеї М. *Вебера*, Г. *Зіммеля*, Е. *Гуссерля*. Сусп. буття, за С., визначається сусп. свідомістю, яка в кожну істор. епоху базується на певній інтегрованій системі цінностей — символів, носіями яких є різні соціальні групи. Ціннісний підхід формує сферу соціальних відносин і взаємодій соціально-культур. реальності, яка становить предмет інтегральної соціології. Зводячи істор. процес до нескінченних циклічних чергувань гол. типів культур, інтегральна соціологія С. заперечує сусп. прогрес, позбавляє історію матеріальної основи. Вихід з сучасної кризи буржуазної культури С. вбачав у розвитку релігійної «ідеалістичної» культури. С. — один із засновників теорій *соціальної стратифікації* та *мобільності соціальної*.

Л. К. Куличенко.

СОРОКОПУ́Д, сорокопут (Lanius) — рід птахів род. сорокопудових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 18—31,5 см, маса 25—100 г. Дзьоб гачкоподібний, схожий на дзьоб хижих птахів; хвіст довгий, крила порівняно короткі, лапи міцні. Зустрічається в чагарниках, на узліссі, іноді в садах, парках. Гнізда відкриті, чашевидної форми, мостить на деревах або в кущах. Кладка у травні—червні з 5—7 яєць; насиджує самка 14 — 16 днів. Живиться комахами та дрібними хребетними тваринами. 25 видів, поширених в Євразії, Африці та Пн. Америці. В СРСР — 10 видів, у т. ч. в УРСР — 4: по всій території трапляються С.-жулан (L. cristatus), С. чорнолобий (L. minor), зрідка на Поліссі — С. сірий (L. excubitor) та залітний С. червоноголовий (L. senator).

А. П. Федоренко.

СОРОРА́Т (від лат. soror — сестра) — звичай, за яким чоловік вступав у шлюбні відносини з кількома жінками — рідними або двоюрідними сестрами. Вперше описаний Л. Г. *Морганом*; термін було запроваджено Дж. Фрейзером, який зібрав дані про існування С. у багатьох народів Америки, Азії, Океанії і Африки. Вчені розглядають С. як пережиток *групового шлюбу*.

СОРОХТЕ́Й Осип Йосафатович [16 (28).II 1890, с. Баранівці, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.— 27.XI 1941, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ] — укр. графік і живописець. У 1911—14 та 1918—20 навчався в Краків. академії красних мистецтв у Ю. *Панькевича*, В. Вейса. Твори: картини «Краєвид» (1920), «Натюрморт з вазоном» (30-і рр. 20 ст.), «Автопортрет» (1937), «Натюрморт зі скрипкою» (1938); акварелі — «Атакують ворота» (1929), «Коні на водопої» (1936), «Мисливець» (1937), «Дерева» (1939); малюнки — «І. Котляревський» (20-і рр. 20 ст.), «Т. Шевченко» (1922), «Сапальниці» (1929), «Портрет дружини» (1931), «Брукують вулицю» (1932). С.— автор карикатур і шаржів. Твори С. зберігаються у музеях Львова, Івано-Франківська. Викладав малювання в гімназіях Станіслава і Снятина.

Літ.: Виставка творів Осипа Сорохтея. Каталог. Львів, 1970.

О. Ф. Сидор.

СОРО́ЧИНСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1905 — кривава розправа царських військ з повсталими селянами у с. Сорочинцях (тепер с. Великі Сорочинці Миргород. р-ну Полтав. обл.). Безпосереднім приводом до повстання був арешт у Сорочинцях 17 (30).XII члена місц. сел. спілки. 18 (31).XII селяни, зібравшись на мітинг, вивісили червоні прапори, роззброїли поліцію, вимагали звільнення заарештованого. Було обрано сел. к-т, який очолив повстання. Наступного дня в село прибув каральний загін. Його зустріли бл. 5 тис. селян, озброєних вилами і косами. Під час збройної сутички було вбито командира карального загону і поранено двох козаків. Втрати селян становили 63 чол. вбитими і пораненими. Через два дні до Сорочинців прибув новий каральний загін. Над повстанцями було вчинено криваву розправу. За наказом керівника каральної експедиції всіх сорочинських селян зігнали на площу, де вони протягом 4 год. стояли навколішках на снігу. Каратели пограбували селян і провели масові арешти. Багатьох повстанців було прилюдно висічено різками, 19 засуджено до тюремного ув'язнення та каторжних

О. Н. Сорока.

А. В. Сорока. Комунари. 1967.

Сорока.

Сорокопуд чорнолобий.

Г. В. Сорока. Рибалки. Вид на греблю в маєтку Спаське. 40-і роки 19 ст. ДРМ у Ленінграді.

Сорочинська трагедія 1905. Пам'ятник учасникам селянського повстання в селі Великих Сорочинцях. Скульптор А. Г. Скиба, архітектор Е. Ф. Жуковський. 1967.

робіт. Кривава розправа над селянами викликала обурення і протест демократичної громадськості. Письменник В. Г. *Короленко* у статтях «Відкритий лист статському радникові Філонову» і «Сорочинська трагедія» затаврував розправу царських сатрапів нал повсталими селянами. Незважаючи на поразку, повстання селян у Сорочинцях сприяло піднесенню сел. руху на Україні.

Літ.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. К., 1956; Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905—1907 рр. К., 1964. *М. Н. Лещенко.*

СОРРЕ́НТО — місто на Пд. Зх. Італії на п-ові Сорренто в обл. Кампанія. Невеликий порт на пд. березі Неаполітанської зат. Тірренського м. 13,1 тис. ж. (1971). Підприємства текст. пром-сті, рибальство. Літній курорт. Туризм. Тут народився італ. поет Торквато *Тассо*. У 1924—28 в С. жив М. Горький.

СО́РТ рослин [франц. sorte, від лат. sors (sortis) — частина, різновид] — створена шляхом *селекції* форма (різновидність) культурної рослини зі стійкими біол. ознаками й властивостями, цінними для с.-г. виробництва. С. є важливим засобом підвищення врожаю та його якості. Найкращі нові С. зернових культур дають приріст урожаю не менш як 8—10%, найчастіше він досягає 12—18% і більше від старих. Впровадження нових районованих С. (див. *Сортове районування*) у виробництво (*сортозаміна*) значно підвищує продуктивність *рослинництва*. Найважливішими властивостями С. зернових культур мають бути: висока продуктивність, добра якість зерна, зимостійкість (для озимих), посухостійкість, стійкість проти хвороб і шкідників, проти осипання і полягання, придатність для механізованого збирання. С. поділяють на селекційні й місцеві. Селекційні С. створюють дослідно-селекційні установи методами індивідуального чи масового відбору із застосуванням *гібридизації*, індукційного мутагенезу поліплоїдизації (див. *Поліплоїдія*). Місцеві С. одержують шляхом добору з місцевого матеріалу. Залежно від біології цвітіння рослини та розмноження розрізняють три основні групи: С.-популяції, С.-лінії та С.-*клони*. С.-популяцію створюють масовим добором з місцевого та гібридного матеріалу, що його одержують у результаті природного або штучного схрещування різних С. С.-лінія — потомство однієї самозапильної рослини, константної за спадковими властивостями. Переважна більшість сучас. С. самозапильних культур є С.-лініями. С.-клон — потомство однієї рослини, розмноженої вегетативно (бульбами, цибулинами, коренями, кореневищами, живцями тощо). Більшість С. плодових, ягідних, декоративних культур, картоплі й земляної груші є С.-клонами. Довговічність С. різна: одні перебувають у виробництві протягом багатьох поколінь, інші швидко поступаються місцем перед новими С. Для підтримання сортової чистоти посіви щорічно апробують (див. *Апробація* польова і комірна), провадять видове та сортове прополювання, застосовуючи *сортооновлення*, поліпшують сортові якості насінного матеріалу. *І. П. Яковлєв.*

СО́РТАВАЛА — кліматичний приозерний рівнинний курортний район. Розташований за 30 км від м. Петрозаводська (Карел. АРСР) в тайговій зоні на березі затоки Ладозького озера. Літо помірно тепле, температура липня 16° С. Жарка і суха погода спостерігається зрідка. Опадів — бл. 560 мм на рік. Зима помірно холодна. Сніговий покрив — з початку листопада до початку квітня. Санаторії загальнотерапевтичні, кістковотуберкульозні (для дорослих) і протиревматичні, туберкульозні (для дітей). Будинки відпочинку. Туристські бази. Показання: активні форми туберкульозу легень і кісток, ревматизм. Функціонує цілий рік.

СОРТА́МЕНТ, сортимент (нім. Sortiment, з франц. assortiment, від assortir — добирати, сортувати) — склад продукції за марками, профілями, розмірами. Термін «сортамент» поширений здебільшого в металургії, а «сортимент» — у виробн. лісоматеріалів.

СОРТОВЕ́ РАЙОНУВА́ННЯ — визначення межі грунтово-кліматичних зон в областях, республіці, для яких у певному порядку пропонується новий сорт, гібрид у доповнення або на заміну старого. На основі даних *сортовипробування* на сортодільницях і у виробничих умовах (див. *Насінницьке господарство*), вивчення їх у лабораторіях Держ. комісії по сортовипробуванню с.-г. культур виявляються і районуються високопродуктивні сорти з кращими якостями продукції, цінними біол. та госп. властивостями і придатні до механізованої технології вирощування.

Новий районований сорт повинен перевищувати районовані у даній зоні сорти за всіма показниками. Сорти, які позитивно виділилися у конкурсному сортовипробуванні, але не мають достатньо даних виробничої оцінки, відносять до перспективних. Пропозиції про сорти, що рекомендуються до районування або до визнання перспективними, розробляють сортовипробувальні дільниці для зони обслуговування і подають вищестоящій інспектурі (див. *Насінні інспекції*). Обласні, а потім і республіканська інспектури Держ. комісії складають проект змін у районуванні сортів, обговорюють на відповідних комісіях по сортовому районуванню і пропозиції подають Держ. комісії по сортовипробуванню с.-г. культур М-ва с. г. СРСР. Держ. комісія розглядає зміни у районуванні сортів по областях і подає Раді Міністрів республіки на затвердження. Перелік перспективних сортів затверджується М-вом с. г. СРСР разом із ін. міністерствами.

Літ.: Методика государственного сортоиспытания сельскохозяйственных культур, в. 1. М., 1971. *І. П. Яковлєв.*

СОРТОВИ́Й СТАН — агрегат (система машин і пристроїв), на якому виготовляють сортовий *прокат*; різновид *прокатного стану*. Розрізняють С. с. рейко-балкові (див. *Рейко-балковий стан*), балкові, велико-, середньо- і дрібносортні штрипсові і дротові (найефективніші дротові — ливарно-прокатні стани, на яких алюмінієвий або мідний дріт безперервно одержують з рідкого металу). С. с. бувають лінійні (їхні *кліті* розміщено в дві або кілька ліній), послідовні (кліті встановлено одна за одною), безперервні, напівбезперервні і нескінченної прокатки (зі зварюванням заготовок). Осн. величиною, яка визначає типорозмір С. с., є діаметр *валків прокатних* останньої кліті.

СОРТОВИПРО́БУВАННЯ — вивчення і оцінка нового сорту гібрида, проведені за біологічно-господарськими показниками порівняно з районованим сортом. Державне С. здійснюється Міністерством с. г. СРСР, через Державну комісію по С. с.-г. культур, інспектури Держ. комісії (див. *Насінні інспекції*), лабораторії по якісній оцінці, сортовипробувальні зональні станції та дільниці, у різних грунтово-кліматичних зонах. Конкурсне станційне С. проводиться на полях селекційно-дослідних та ін. установ, які протягом 3 років вивчають нові сорти (див. *Сорт* рослин) своєї селекції. Сорти, які перевищують кращі районовані сорти щодо продуктивності, якості продукції та ін. важливих показників, відбираються для передачі до державного С. відповідно до затвердженого положення. Оригінатор випробовує ці сорти 1—2 роки у виробничих умовах і робить їм технолог. і хім. оцінку. Головне завдання державного С.— об'єктивна і точна порівняльна оцінка сортів с.-г. культур за єдиною методикою, виявлення більш врожайних, цінних за якістю, стійкістю до хвороб і шкідників с.-г. культур та ін. господарсько-біологічними показниками. Основним елементом С. на державних сортодільницях є додержання принципу єдиної різниці або тотожності всіх умов, крім тих, що вивчаються. Державні сортодільниці проводять 3 види польових випробувань: розширений набір — попереднє виявлення сортів, які заслуговують на увагу для подальшого вивчення; конкурсне — максимально точне порівняння сортів за врожайністю, якістю продукції та ін. важливими для культури показниками; виробниче — провадиться у колгоспах і радгоспах для цінних сортів, які виділились у конкурсному випробуванні. На спеціалізованих ентофітопатологічних дільницях вивчається стійкість сортів до захворювань при штучному зараженні. Робиться технологічна і хімічна оцінка сортів у лабораторіях Державної комісії та ін. установ. Державне С. є єдиною основою для *сортового районування*.

Літ. див. до ст. *Сортове районування.*
І. П. Яковлєв.

1
2
3
4
5

8
7

До ст. **Скульптура.**

1. Жіноча статуя. 15 ст. до н. е. Єгипетський музей. Каїр. **2.** Статуя переможниці з бігу. Мармурова копія з втраченого бронзового оригіналу. 2-а чверть 5 ст. до н. е. Ватікан. Рим. **3.** Портрет римлянина (т. з. Брут). Бронза. 3 ст. до н. е. Палаццо Консерваторі. Рим. **4.** Юна богиня кукурудзи. Гондурас. Базальт. 6–8 ст. Британський музей. Лондон. **5.** Будда, що сидить. Сірий сланець. 2–3 ст. Індія. **6.** Благовіщення. Зустріч Марії з Єлизаветою. Скульптурна група собору в Реймсі. Центральний портал західного фасаду. 1225–40. **7.** Мікеланджело. Рельєф «Мадонна біля сходів». Мармур. Близько 1490–92. Музей Буонарроті. Флоренція. **8.** Ж. А. Гудон. Статуя Вольтера. Мармур. 1781. **9.** Ф. І. Шубін. Портрет М. В. Ломоносова. Гіпс. 1792. **10.** Е. А. Бурдель. Сафо. Бронза. 1924–25. Кунстгауз. Цюріх. **11.** Е. Барлах. Той, що прогулюється. Бронза. 1912. Будинок Е. Барлаха. Гамбург. **12.** О. Цадкін. Пам'яті зруйнованого Роттердама. Бронза. 1953–54. **13.** І. Д. Шадр. Булижник — зброя пролетаріату. Бронза. 1927. **14.** В. Г. Мухіна. Полум'я революції. Бронза. 1922–23. **15.** С. Т. Коненков. Портрет Ф. М. Достоєвського. Гіпс. 1933–35. **16.** И. Керені. Демонстрація. Бронза. 1953.
8 і 9 – ДЕ в Ленінграді; **13, 14** і **15** – ДТГ у Москві.

8
9
10
11
12

13
14
15
16

1
2
3

4
5

До ст. **Скульптура.**

1. Шиферний рельєф із зображенням вершників. З території Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. Друга пол. 11 — поч. 12 ст. ДТГ у Москві.
2. С. З. Шалматов. Євангеліст. Розфарбоване дерево. Середина 18 ст.
3. В. Зичливий (Купинос). Надгробок П. Кампіана у Львівському кафедральному соборі. Фрагмент. Камінь. 16 ст.
4. Л. В. Позен. Лірник з поводирем. Бронза. 1894.
5. О. П. Архипенко. Торс. Мармур. 1914.
6. М. Г. Лисенко. О. С. Пушкін і А. Міцкевич. Бронза. 1951.
7. В. З. Бородай. Засновники Києва. Бронза. 1979.
8. О. О. Ковальов. Меморіальна дошка Л. М. Ревуцькому в Києві. Фрагмент. Бронза. 1979.
9. В. І. Зноба. Пам'ятник У. Кармалюку в смт Летичеві Хмельницької області. Бронза, граніт. 1974.
10. Г. Н. Кальченко. Портрет К. В. Білокур. Мармур. 1972.
11. В. Н. Борисенко. Урожай. Дерево. 1969.
12. Е. П. Мисько. Портрет О. Л. Кульчицької. Дерево. 1957–60. Львівський музей українського мистецтва.
13. В. М. Клоков. Ранок. Дерево. 1975.
2, 4, 10 і 13 — ДМУОМ у Києві.

6
7
8

9
10
11
12
13

СОРТОЗАМІ́НА — заміна на виробничих посівах районованого сорту більш продуктивним або таким, що перевищує замінюваний сорт за іншими господарсько-цінними показниками і властивостями. С.— один з шляхів підвищення врожайності і поліпшення якості продукції *рільництва*. С. здійснюється в найстисліший строк. Для більшості польових культур він становить 3—4 роки. За цей час новий сорт має зайняти максимальну площу посіву. Після включення сорту до перспективних установа-оригінатор відпускає оригінальне насіння іншим н.-д. установам для розмноження. Це насіння висівають меншою нормою висіву, широкорядним способом на родючих грунтах і після кращих попередників. З таких посівів відбирають типові рослини для закладення розсадників у первинних ланках *насінництва* відповідно до прийнятої схеми. Після районування сорту розмноженням його займаються, крім н.-д. установ, *насінницькі господарства* «Сортнасінпрому УРСР» спочатку першої, а потім другої групи, які продають насіння для сівби на товарних площах в усіх колгоспах і радгоспах республіки.

І. П. Яковлєв.

СОРТООНО́ВЛЕННЯ — періодична заміна сортового насіння в г-вах насінням того самого сорту, але більш високих репродукцій (*еліти* або першої репродукції). Осн. завданням С. є збереження всіх цінних госп. і біол. властивостей і ознак сорту, при яких він був районований, оздоровлення насіння, збереження високої чистосортності і запобігання біол. і мех. засміченням. Порядок і строки С. в колгоспах і радгоспах визначають обласні управління с. г. на пропозицію н.-д. установ. Строки С. залежать від умов виробництва сортового насіння і визначаються кількістю років, протягом яких вирощували сортове насіння певного сорту, від виробництва еліти або першої репродукції до їх оновлення. Для більшості культур С. передбачено один раз на 2—5 років.

І. П. Яковлєв.

СОРТУВА́ЛКА сільськогосподарська — машина для розподілу на фракції (сортування) зерна зернових культур, насіння трав, овочевих і ін. рослин і очищення їх від домішок. В сучасних умовах комплексної механізації с. г. найпоширеніші такі складні сортувалки, як *зерноочисна машина, зерноочисно-сушильний комплекс*. Див. також *Гірка насіннєочисна, Насіннєвидільні машини, Насіннєочисна машина електромагнітна, Трієр*.

СОСЕ́НКО Модест Данилович [11 (23).IV 1875, с. Пороги, тепер Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл.— 4.II 1920, Львів] — укр. живописець. У 1896—1900 навчався в краківській, 1901—02 — мюнхенській, 1902—05 — паризькій АМ. З 1906 жив у Львові. В 1908—13 відвідав Італію, 1913 — Росію, 1914 — Єгипет і Палестину. С.— автор портретів («Портрет дівчини», 1912; «Жіночий портрет», 1913; «Автопортрет», 1915), жанрових картин з нар. життя («Хлопці на плоті», 1912; «Трембітарі», 1914; «Танець», 1915), пейзажів Укр. Карпат і Пд. Далмації («Рання весна на селі», 1903; «Будуа в сонці», 1918), монументальних розписів (у приміщенні Вищого муз. ін-ту ім. М. Лисенка у Львові, 1915). Більшість картин зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва.

Літ.: Каталог меморіальної виставки Модеста Сосенка. Львів, 1960.

М. Д. Сосенко. Будуа в сонці. 1918. Львівський музей українського мистецтва.

СО́СКІН Марат Самуїлович (н. 8.IV 1929, Київ) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1969), професор (з 1972). Закінчив (1952) Київ. ун-т. З 1956 працює в ін-ті фізики АН УРСР. Осн. наук. дослідження — з екситонної спектроскопії мол. кристалів, квантової електроніки, лазерної спектроскопії, динамічної голографії. Розробив нові безсріблові реєструючі середовища для запису оптичної інформації. Держ. премія УРСР. 1974. Держ. премія СРСР, 1982.

СО́СНА (Pinus) — рід рослин родини соснових. Однодомні вічнозелені дерева до 50 м заввишки (іноді кущі) з видовженими і вкороченими пагонами. Листки (хвоя) шпильковидні, зібрані по 2—5 на вкорочених пагонах. Жіночі шишки достигають протягом 2—3 років. Насінини — горішки з крилатками, які випадають із шишок рано навесні. Бл. 100 видів, поширпереважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР дико зростає 13 видів, в т. ч. на Україні 6 видів, крім того, в культурі ще 11 видів. Найпоширеніша С. звичайна (P. silvestris), до 40 м заввишки. Росте на пісках, болотах, скелях тощо; живе 300—400 років і більше. Деревину використовують як буд. матеріал, паливо, з неї виготовляють меблі тощо. С. звичайна — осн. порода, з якої добувають живицю, що йде на виготовлення скипидару й каніфолі (див. *Підсочка*). З хвої одержують вітамін С, ефірні олії тощо. С. звичайну використовують у *полезахисних лісових насадженнях*, для закріплення пісків і в садово-парковому будівництві. Дуже цінна для лісорозведення на пісках і супіскових грунтах. У Карпатах, крім С. звичайної, ростуть С. кедрова, або європейська (P. cembra), і С. гірська, або жереп (P. mughus). Остання є сланкою формою і завдяки цьому поширюється на позбавлених рослинного та грунтового вкриття кам'янистих розсипах, закріплює їх та захищає круті схили від розмивів, обвалів і зсувів, запобігає виникненню бурхливих повеней та сельових потоків. В Криму поширр. С. Палласова, або кримська (P. pallasiana), С. Станкевича (P. stankewiczii) та ін. Як екзотичні декоративні вирощують С. італійську, або *пінію*, С. Веймутову (P. strobus) тощо. Соснові насадження на Україні становлять 35,1% (1872 тис. га) всіх лісів республіки.

М. І. Ониськів.

Сосна звичайна: *1* — пагін; *2* — стиглі жіночі шишки; *3* — насінина.

СО́СНИЦЯ — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Убідь (прит. Десни), за 22 км від залізнич. ст. Мена. 7,8 тис. ж. (1982). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1234. В 1340 С. підпала під владу *Великого князівства Литовського*. Після війни Росії з Литвою 1500—03 С. ввійшла до складу Рос. д-ви. За *Деулінським перемир'ям 1618* С. відійшла до Польщі. Селяни С. брали участь у *Павлюка повстанні 1637*, одним з керівників якого був житель С.— К. *Скидан*. У 1654 С. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. В 1903 тут виникла с.-д. група. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1924 С.— с-ще міськ. типу. У С.— швейно-галантерейна ф-ка, сироробний, прод. товарів та цегельний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, управління осушувальних систем, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум бухгалтерського обліку, сільс. профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи; 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня; будинок відпочинку. 2 будинки культури, кінотеатр, 3 б-ки; музеї — краєзнавчий та літ.-меморіальний О. П. *Довженка*. В с-щі йому встановлено пам'ятник (1974, скульптор А. Фуженко, арх. А. Ігнащенко). В С. народилися також укр. історик і лікар О. Ф. *Шафонський*, укр. рад. літературознавець В. В. *Ковалевський*, укр. рад. хімік К. А. *Корнєв*, рос. співак М. Ф. *Полторацький*. У С. проводив революц. роботу держ. і парт. діяч УРСР К. В. *Сухомлин*.

СОСНИ́ЦЬКИЙ Іван Іванович [18.II (1.III) 1794, Петербург — 24.XII 1871 (5.I 1872), там же] — рос. актор. В 1811 закінчив Петерб. театр. уч-ще. З 1812 — в драм. трупі Петерб. театру. Серед ролей — Городничий («Ревізор» М. Гоголя, 1836; перший виконавець, одержав високу оцінку автора), Балагалаєв («Сніданок у предводителя» Тургенєва), Аріст («Молоде подружжя» Грибоєдова), Ольгін («Урок кокеткам, або Липецькі води» Шаховського). Педагогічна діяльність. Серед учнів — В. Асенкова.

Літ.: Дурылин С. Щепкин и Сосницкий. «Театр», 1938, № 8; Сегеди И. Иван Иванович Сосницкий. М.—Л., 1945.

СО́СНИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 0,9 тис. км². Нас. 32,2 тис. чол. (1982). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній та 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Сосниця*. Поверхня району рівнинна, на Пн. Зх. розчленована

Сосниця. Пам'ятник О. П. Довженкові. Скульптор А. С. Фуженко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. 1974.

Н. І. Сосніна.

В. М. Сосюра.

Пам'ятник В. М. Сосюрі в місті Лисичанську. Скульптор І. П. Овчаренко. 1966

ярами та балками. Корисні копалини — цегельно-черепичні глини, торф. Річки — *Десна* та її притоки *Убідь* і *Сейм*. Грунти дерново-слабопідзолисті, дерново-середньопідзолисті піщані й супіщані. Розташований в зоні мішаних лісів (*Полісся Українського*). Площа лісів (сосна, дуб, береза, біла акація, тополя) — 21,5 тис. га. Найбільші підприємства — сосницькі швейно-галантерейна ф-ка, сироробний та прод. товарів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Сосниця) та 2 будинки побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових (жито, пшениця, ячмінь, овес) культур, насіннєвої картоплі та льону; тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 58,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 34,5 тис. га. У С. р. — 13 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Бондарівка. Автомоб. шляхів — 205 км, у т. ч. з твердим покриттям — 119 км. У районі — с.-г. технікум бухгалтерського обліку, сільс. профес.-тех. уч-ще, 31 заг.-осв. та музична школи; 33 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень; будинок відпочинку. 14 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 44 кіноустановки, 32 б-ки; музеї: краєзнавчі в Сосниці і с. Авдіївці, а також *Довженка О. П. музей* на його батьківщині в Сосниці. В с. Бондарівці С. р. народився укр. рад. письменник О. *Десняк*, у с. Лавах — укр. рад. архітектор П. Ф. *Костирко*, у с. Кудрівці — укр. рад. історик М. Н. *Петровський*. У С. р. видається газ. «Радянський патріот» (з 1920).

В. С. Оселедець.

СОСНІ́ВКА — місто Львів. обл. УРСР, підпорядковане Червоноградській міськраді, на р. Бузі, поблизу залізнич. ст. Селець-Заводське. С. виникла 1955 у зв'язку з освоєнням *Львівсько-Волинського вугільного басейну*. Селище з 1958 має назву С. З 1968 С.— місто. Видобування кам. вугілля (4 шахти, вуглезбагачувальна ф-ка). 3 заг.-осв. та музична школи, лік. комплекс, Будинок культури, 3 бібліотеки.

СОСНІ́ВКА — кліматичний лісовий курорт у Черкаській обл. УРСР. Розташований на правому березі Дніпра, в сосновому лісі, на околиці м. Черкас. Лікувальний піщаний пляж. Показання: туберкульоз легень, кістковий туберкульоз. Курорт функціонує цілий рік.

СОСНІНА́ Ніна Іванівна (30.XI 1923, с. Кухарі, тепер Іванківського р-ну Київ. обл.— 31.VIII 1943, м. Малин Житомир. обл.) — керівник комсомольського підпілля в м. Малині під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1937. Н. в сім'ї лікаря. Восени 1941 очолила підпільну комсомольську групу, яка на поч. 1942 влилася в підпільну орг-цію, що її очолював П. А. *Тараскін*. С. стала секретарем орг-ції. Брала участь у розповсюдженні листівок. Встановила зв'язок з антифашистськи настроєними солдатами словац. і угор. частин, які перебували в складі гітлерівських військ, одержувала від них зброю, продукти, а також відомості про плани карателів.

Після арештів і загибелі ряду підпільників, у т. ч. і П. А. Тараскіна (січень 1943), підпільну орг-цію очолила С. Загинула разом з батьком І. І. Сосніним під час бою проти фашист. карального загону. Ім'я С. присвоєно школі в Малині, в якій вона навчалася. На честь підпільників у Малині споруджено Курган Безсмертя (іл. див. т. 6, с. 329).

СОСНО́ВЕ (до 1946 — Людвипіль) — селище міського типу Березнівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташоване на р. Случі (бас. Дніпра), за 47 км від залізнич. ст. Моквин. 2,2 тис. ж. (1982). У С. — лісгоспзаг, маслозавод, міжколг. підприємство по птахівництву, підприємства побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1708, с-ще міськ. типу — з 1959.

СОСНО́ВЕЦЬ — місто на Пд. Польщі, в Катовіцькому воєводстві. Залізнична станція. 246,1 тис. ж. (1980). Центр вуг. і металург. пром-сті в Домбровському кам.-вуг. басейні (частина Верхньосілезького кам.-вуг. басейну). Виробн. гірничого устаткування і металоконструкцій. Скляна, швейна і текст. пром-сть. Гірничий музей, театр, замок 17 ст., парк.

СОССЮ́Р (Saussure) Нікола Теодор (14.X 1767, Женева — 18.IV 1845, там же) — швейц. природознавець, чл.-кор. Паризької АН (з 1808). Професор Женевської академії (з 1802). Член Лондонського королівського т-ва (1820). Син О. Б. *Соссюра*. Праці з фізіології рослин, фізики, хімії, геології. Вперше застосував точні методи кількісного хім. аналізу при вивченні *газообміну* і засвоєння рослиною мінеральних речовин; показав, що мінеральні речовини з грунту надходять у рослину через коріння. Експериментально довів, що на світлі рослина засвоює вуглець з CO_2 і виділяє кисень, а при диханні поглинає кисень і виділяє CO_2.

СОССЮ́Р (Saussure) Орас Бенедікт (17.II 1740, Конш, поблизу Женеви — 22.I 1799, Женева) — швейц. природознавець, перший дослідник геол. будови Альп. У 1762—86 — професор натурфілософії в Женеві. У 1773 здійснив ряд сходжень в Альпах, під час яких провадив геол., метеорологічні, флористичні та ін. дослідження, 1787 зійшов на гору Монблан, поклавши початок *альпінізму*. На честь С. названо мінеральний агрегат — сосюрит.

СОССЮ́Р (Saussure) Фердінанд Монжін де (26.XI 1857, Женева — 22.II 1913, Вюфлан-сюр-Морж) — швейц. мовознавець. Навчався в Женевському, Лейпцігському та Берлін. ун-тах (1875—80). Професор Женевського ун-ту (з 1891). Автор праць з індоєвроп. і заг. мовознавства. Праця С. «Мемуар про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах» (1879) відкрила новий етап у вивченні походження індоєвроп. вокалізму. Осн. праця С. «Курс загальної лінгвістики» (опублікована 1916, рос. переклад 1933) містить теор. принципи вчення С. про мову, що стали методологічною основою так званої соціологічної школи в буржуазному мовознавстві та окремих напрямів зарубіжної *структурної лінгвістики*. С. уперше чітко виділив різні аспекти мови (елемент і структура, синхронія і діахронія, мова й мовлення, індивідуальне й соціальне), але витлумачив їх у дусі ідеалізму й метафізики.

Тв.: Рос. перекл.— Труды по языкознанию. М., 1977.

Літ.: Слюсарева Н. А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. М., 1975; Мельничук А. С. Глоссематика. В кн.: Философские основы зарубежных направлений в языкознании. М., 1977.

О. С. Мельничук.

СОСЮ́РА Володимир Миколайович [25.XII 1897 (6.I 1898), ст. Дебальцеве, тепер Донец. обл.— 8.I 1965, Київ] — укр. рад. поет. Член КПРС з 1920. Учасник громадян. війни. Навчався в Харків. комуністичному ун-ті ім. Артема (1922—23), на робітфаці Харків. ін-ту нар. освіти (1923—25). Друкуватися почав 1917. Належав до літ. орг-цій «*Гарт*», ВУСПП. Перша зб. «Поезії» (1921) оспівує героїку громадян. війни. Подією в укр. рад. л-рі стала поява поеми С. «Червона зима» (1921), в якій пафос революц. романтики поєднується з ліризмом. Мотиви революції, пафос соціалістичного будівництва, вільної праці звучать у книгах «Залізниця» (1924), «Сьогодні» (1925), «Юнь» (1927), «Дніпрельстан» (1930), «Червоні троянди» (1932), «Нові поезії» (1937), «Люблю» (1939), «Червоногвардієць», «Журавлі прилетіли» (обидві — 1940). Поема «1871 рік» (1923) присвячена героям Паризької комуни. Вірш «Траурний марш» (1924) утверджує безсмертя ленінських ідей. У поемі «Відповідь» (1927) С. затаврував укр. націоналістичну еміграцію. Широку популярність здобули вірші С. про любов, дружбу, природу. У роки Великої Вітчизн. війни був кореспондентом фронтової газети «За честь Батьківщини». У книгах «Червоним воїнам» (1941), «В годину гніву», «Під гул кривавий»

(обидві — 1942), в поемах «Син України» і «Олег Кошовий» (обидві — 1943) оспівав боротьбу рад. народу проти фашизму. Широтою тематики, щирістю інтонацій, емоційністю позначені книги С. повоєнних років «Щоб сади шуміли» (1947), «Зелений світ» (1949), «Вітчизна» (1950), «За мир» (1953), «В саду Батьківщини» (1954), «На струнах серця» (1955), «Ластівки на сонці» (1960), «Поезія не спить» (1961), «Щастя сім'ї трудової» (1963), «Осінні мелодії» (1964). С.—тонкий лірик. Багато поезій С. покладено на музику. Переклав укр. мовою ряд творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, О. Блока, С. Єсеніна, Ю. Словацького, Янки Купали, Якуба Коласа, М. Гафурі та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1963. У м. Лисичанську 1966 С. встановлено пам'ятник.

Тв.: Твори, т. 1—10. К., 1970—72; Твори, т. 1—2. К., 1978; Рос. перекл.— Избранное. М., 1978.

Літ.: Бурляй Ю. Володимир Сосюра К., 1959; Радченко Є. Володимир Сосюра. К., 1967; Голос ніжності і правди. Спогади про В. Сосюру. К., 1968; Багрич М. І., Скачков В. М. Володимир Сосюра. Бібліографічний покажчик. Х., 1966.

М. М. Ільницький.

СО́ТЕННИЙ СУД — на Україні в 2-й пол. 17—18 ст. суд на території *сотні*, що розглядав кримінальні та цивільні справи. Спочатку діяв разом з ратушним (міським) судом у складі представників сотенної старшини й міської знаті, класові інтереси яких він захищав. У кінці 1-ї пол. 18 ст. С. с. відокремився від ратушного. Проводив розслідування справ на місці, переглядав рішення сільс. судів, на С. с. укладалися й різні цивільні угоди. Під час війни або походу діяв як воєнно-польовий суд.

СОТИ́РОВ Стоян (н. 11.V 1903, с. Градево, тепер Благоєвського округу НРБ) — болг. живописець, народний художник НРБ (з 1963), Герой Соціалістичної Праці НРБ. В 1919—28 навчався в софійській АМ у Д. Дюженова та С. Іванова. Твори: «Обід» (1930), «Відпочинок» (1936), «Поранені. Алжір» (1962), «Безробітні шахтарі. Перник. 1917 рік» (1970), «Переможці» (1971).

СОТКІЛА́ВА Зураб Лаврентійович (н. 12.III 1937, м. Сухумі) — груз. і рос. рад. співак (лірико-драматичний тенор), нар. арт. СРСР (з 1979). Член КПРС з 1973. Закінчив політех. ін-т (1960) та консерваторію (1965, клас Д. *Андгуладзе*) у Тбілісі. В 1965—74 — соліст Груз. театру опери та балету ім. З. П. Паліашвілі (Тбілісі). Серед партій, виконаних у цьому театрі,— Абесалом («Абесалом і Етері» Паліашвілі). В 1966—68 стажувався у театрі «*Ла Скала*» (Мілан). З 1974 — соліст Великого театру СРСР. Партії: Водемон («Іоланта» Чайковського), Каварадоссі («Тоска» Пуччіні), Манріко, Радамес, Отелло, Річард («Трубадур», «Аїда», «Отелло», «Бал-маскарад» Верді), Хозе («Кармен» Бізе), Арзакан («Викрадення місяця» Тактакішвілі). Концертна діяльність. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

В. І. Зарубін.

СО́ТНИК — 1) Особа, яка очолювала військ. і адм.-тер. одиницю — *сотню* на Лівобережній і Слобідській Україні в 2-й пол. 17—18 ст. З часів нар.-визвольної війни 1648—54 С. обирали козаки. Пізніше, за *Коломацькими статтями 1687*, С. призначав гетьман, а після 1764 — президент Малоросійської колегії. На Слобожанщині С. призначала місц. царська адміністрація. Після ліквідації автономного устрою на Україні (на Слобожанщині 1765, на Лівобережжі на поч. 80-х рр. 18 ст.) посаду С. скасовано. 2) Військ. звання в реєстровому козацькому війську (див. *Реєстрові козаки*). 3) Особа, що очолювала сотню в давньоруському війську, а також у стрілецьких військах Рос. держави 16—17 ст. 4) Офіцерський чин у козачих військах дореволюц. Росії, що відповідав чиновi поручика в регулярній армії.

СО́ТНІ КУПЕ́ЦЬКІ — корпоративні організації *купецтва* в Давній Русі і феод. Росії 12 — поч. 18 ст. В 12—15 ст. існували в Києві, Чернігові, Новгороді, Полоцьку, Москві та ін. містах. У 16—17 ст. купецька верхівка об'єднувалася в три С. к.: *гості*, гостинну і суконну сотні. В 2-й пол. 17 ст. С. к. були також у містах Слобідської України, що входила до складу Рос. д-ви. З організацією на поч. 18 ст. купецьких *гільдій* С. к. було ліквідовано.

СО́ТНІ ПОСА́ДСЬКІ — об'єднання торгово-ремісничого населення давньорус. і рос. феод. міст (див. *Посад*) у 11—18 ст., близькі до *цехів*. Існували за професійно-тер. ознаками (ковальська, гончарська тощо) в Києві, Чернігові, Новгороді, Володимирі-Волинському, Москві, Смоленську та ін. містах. Мали право самоврядування, сплачували податки і виконували різні феод. повинності. З кін. 15 ст. С. п. поступово перетворювалися на адм.-тер. одиниці, у 18 ст. припинили своє існування.

СО́ТНІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежного селянства Галичини в 14—16 ст. Жили в держ. (королівських) маєтках і формально вважалися вільними. Укладаючи з управителями держ. маєтків договори і одержуючи в користування землю, с.-г. знаряддя, робочу худобу тощо, С. с. зобов'язувалися виконувати феод. повинності. Незначна частина С. с., що відбувала військ. службу, дістала в 16 ст. від польс. королів шляхет. привілеї. Переважна більшість С. с. з посиленням феод. гніту в 16 ст. була перетворена на держ. кріпаків.

СО́ТНЯ — 1) Військ. одиниця в давньоруському війську. 2) Адм.-тер. та військ. одиниця на Лівобережній і Слобідській Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Складова частина *полку*. Охоплювала територію 10 і більше сіл. С. очолював *сотник* з сотенною старшиною. Проте окремі С. були підпорядковані лише *гетьманові*. Козаків цих сотень залучали до його охорони. С. було ліквідовано на Слобідській Україні 1765, на Лівобережній — на поч. 80-х рр. 18 ст. 3) Військ. одиниця в реєстровому козацькому війську (див. *Реєстрові козаки*). 4) Станова організація *купецтва* на тер. Давньої Русі, Росії та України в 12—17 ст. (див. *Сотні купецькі*), подібна до середньовічної *гільдії*. У 16—17 ст. С. об'єднували як купецтво (гостинна, суконна), так і дрібних торговців і ремісників (див. *Сотні посадські*). 5) Військ. одиниця в козачих військах дореволюц. Росії, що дорівнювала ескадронові або роті.

СОУЕ́ТО — афр. передмістя промислового центру ПАР *Йоганнесбурга*. 16.VI 1976 за наказом расистських властей ПАР в С. розстріляно 10-тисячну демонстрацію афр. школярів і студентів, які протестували проти расової *дискримінації* в галузі освіти. Внаслідок кривавої розправи загинуло 176 африканців і понад 1 тис. було поранено. *Організація африканської єдності* оголосила 16.VI Днем пам'яті жертв С. Антирасистські виступи в С. відбувалися також 1977—81.

М. Д. Несук.

СО́УСА БАТІ́СТА (Souza Batista) Рубен Даріо (н. 25.IX 1923, м. Панама) — діяч комуністичного руху Панами. Н. в сім'ї ремісника. За фахом — журналіст. З 1943 брав участь у студентському та молодіжному демократичному русі. В 1945—46 — ген. секретар Асоціації панам. молоді. В 1946 вступив до Нар. партії Панами (НПП; ств. 1930). З 1948 — секретар ЦК з організаційних питань, член Політбюро ЦК НПП. З 1951 — ген. секретар ЦК НПП. Не раз зазнавав арештів і вислання з країни. Автор теор. праць з питань комуністичного і демократичного руху Панами і Лат. Америки.

СОФІ́ЗМ (грец. σόφισμα, букв.— майстерність, уміння) — навмисне хибно зроблений *умовивід*, що виглядає як істинний. Способи творення С.: хибні засновки видаються за істинні, висновок робиться з порушенням правил умовиводу. Див. також *Софістика*.

СОФІЇ ХРАМ — визначна пам'ятка візант. архітектури. Споруджений 532—537 у Константинополі (тепер Стамбул) на замовлення імператора Юстініана I будівничими Анфімієм з Тралл та Ісидором з Мілета. Був гол. собором Візант. імперії. С. х.— тринефна

З. Л. Соткілава.

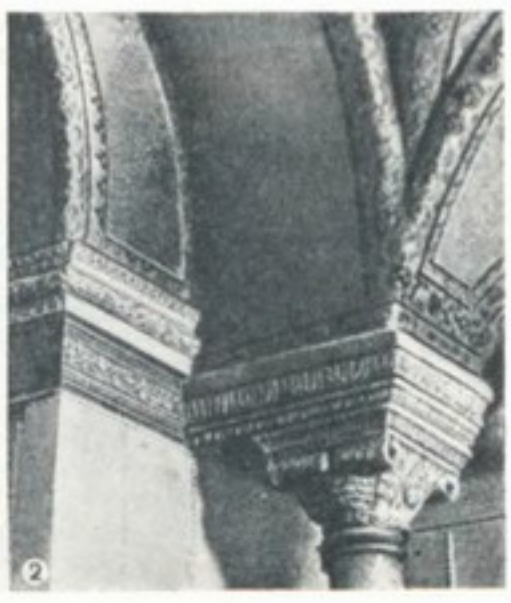

Софії храм у Константинополі.
1. «Імператор Юстініан». Мозаїка. Друга половина 10 ст.
2. Капітель.

прямокутна у плані будівля, в якій поєднуються риси *базиліки* з центральнокупольною спорудою. На центр. частині собору — велетенський, високо піднесений над землею купол (діаметр бл. 32 м), що опирається на складну систему напівкуполів, арок і склепінь. У 989 купол відбудував вірм. архітектор Трдат. Інтер'єр С. х. багато оздоблений. Стіни облицьовані кольоровим полірованим мармуром, радіальні арки куполів та склепінь прикрашені мозаїчними орнаментами. В 15 ст. турки перетворили храм на мечеть, у 16—18 ст. прибудували 4 мінарети, заштукатурили деякі внутрішні мозаїки. Тепер частково розчищено мозаїки 6—12 ст., відкрито сюжетні мозаїки «Архангел Гавриїл», «Імператор Юстініан» та ін. В С. х. міститься музей. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Візантія*, т. 2, ст. 448—449.

СОФІЇВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, за 12 км від залізнич. ст. Девладове. 8,2 тис. ж. (1982). Виникла 1793. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. З 1957 С.— с-ще міськ. типу. В С.— прод. товарів, хлібний, сироробний з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, управління зрошувальних систем, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 5 бібліотек, істор.-краєзнавчий музей.

«СОФІЇВКА» — дендрологічний заповідник АН УРСР, визначна пам'ятка укр. садово-паркового мистецтва доби класицизму. Розташована в м. Умані Черкаської обл. Споруджена 1796—1801 в урочищі Кам'янка — в маєтку Ф. Потоцького. Основні буд. роботи велися під керівництвом Л. де *Метцеля*, за активною участю садівника-кріпака Заремби. «С.» — ландшафтно-архіт. парк. Гол. композиційна вісь проходить по р. Кам'янці, яка об'єднує великий (понад 150 га) масив парку з численними творами паркової архітектури і скульптури на античні сюжети (18—19 ст.) та різні види гідроспоруд (водоспади, шлюзи, фонтани, каскади, ставки, підземна річка Стікс тощо). При створенні осн. ділянок парку («Дубинки», «Грибка», «Звіринця» та ін.) широко використовувалися ясен, липа, клен, тополя, верба, гіркокаштан звичайний, берест, сосна, ялина. Велику роль в оздобленні парку відіграли талановиті народні майстри-кріпаки, серед яких відомі імена лише Івана та Іллі Вдовиченків, Діброви, Дрозденка, Корнія Кузьменка, Лещенка, Письменного, Стройгородського, Трояна. Подальше формування і будівництво «С.» пов'язане з іменами арх. А. І. Штакеншнейдера та І. Макутіна. Під керівництвом проф. В. В. Пашкевича 1890—91 в середині парку закладено арборетум (див. *Дендрарій*) з деревних рослин багатьох країн світу. У 1929 «С.» оголошено державним заповідником, 1955 передано АН УРСР як базу для наук. досліджень. Тепер в «С.» бл. 500 видів, різновидів, форм і сортів рослин, зокрема декоративних і лікарських. В парку проводяться роботи по *інтродукції* і *акліматизації* цінних декоративних рослин, науково-методичне керівництво цих робіт здійснює *Ботанічний сад центральний республіканський* АН УРСР. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Садово-паркове мистецтво*, т. 9, с. 448—449, а також до ст. *Павільйон*, т. 8, с. 116.

Літ.: Косаревський І. О. Софіївка. (Короткий путівник). К., 1970; Софіївка. Фотоальбом. К., 1980.

О. П. Силин.

СОФІЇВСЬКИЙ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснолуцькій міськраді, за 6 км від залізнич. ст. Штерівка. 6,0 тис. ж. (1982). Шахтоуправління «Краснокутське», птахорадгосп «Хрустальный», Краснокутський комбінат буд. матеріалів. 3 заг.-осв. школи, фельдшерсько-акушерський пункт, 3 клуби, 5 б-к. Засн. 1909. с-ще міськ. типу — з 1938.

СОФІЇВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник часів *мідного віку*, відкритий 1947 біля с. Софіївки Баришівського р-ну Київ. обл. Досліджували його 1948. Виявлено бл. 150 поховань з обрядом трупоспалення в урнах і без урн. У похованнях знайдено глиняний посуд, знаряддя праці та зброю, виготовлені з каменю, кременю й міді, а також прикраси. Аналогічні могильники та одночасні з ними поселення згодом були виявлені й досліджені в різних місцях Київщини; вони дістали назву софіївських. Ці пам'ятки становлять місцевий, середньодніпровський варіант *трипільської культури* і датуються серед. 3-го тис. до н. е.

СОФІЇВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 31,5 тис. чол. (1982). У районі — 83 населені пункти, підпорядковані селищній і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Софіївка*. С. р. розташований на пд.-сх. схилах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, глини, пісок. Річки — *Саксагань, Кам'янка, Базавлук* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Підприємства по переробці с.-г. сировини (софіївські з-ди: сироробний, прод. товарів, хлібний). Комбінат побутового обслуговування (Софіївка). У землеробстві переважає вирощування зернових (озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, просо) і тех. (соняшник) культур, у тваринництві — м'ясо-мол. скотарство, вівчарство, птахівництво. Площа с.-г. угідь 1981 становила 119,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 106,4 тис. га. Зрошується 9,8 тис. га. У С. р.— 17 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції Девладове, Лошкарівка. Автомоб. шляхів — 505 км, у т. ч. з твердим покриттям — 188 км. У районі — 31 заг.-осв. та музична школи, 40 лік.

закладів, у т. ч. 4 лікарні. 11 будинків культури, 26 клубів, кінотеатр, 34 кіноустановки, 32 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. У С. р. видається газ. «Сільське життя» (з 1931).

А. М. Ведькал.

«СОФІЙСЬКИЙ МУЗЕЙ» — держ. архітектурно-історичний заповідник. Створений 1934 у Києві. До складу «С. м.» увійшли ансамблі будов на тер. кол. Софійського монастиря з *Софійським собором* (11 ст.). За князювання *Ярослава Мудрого* на тер. сучас. «С. м.» існував митрополичий двір, який в цей період було обнесено муром та забудовано різними дерев'яними і мурованими спорудами. При Софійському монастирі була малярська майстерня і б-ка (див. *Бібліотека Софійського собору*). Тут було створено *«Слово про закон і благодать»* першим на Русі митрополитом *Іларіоном*. Під час навали орд *Батия* всі споруди на тер. монастиря, крім Софійського собору, загинули. Відбудова двору і храму почалася лише 1632 з ініціативи Петра *Могили*. Відновилася діяльність б-ки та малярської майстерні, навколо якої групувалися талановиті митці (з 1762 керівник майстерні — художник *Самуїл*). Після пожежі 1697 на тер. Софійського монастиря розгорнулося муроване буд-во з рисами архітектури укр. *барокко*. Тер. «С. м.» обнесено кам. муром, в якому у 18 ст. було три в'їзди: під дзвіницею, під пд. в'їзною баштою і через зх. ворота (т. з. *Брама Заборовського*). Дзвіницю споруджено 1699—1706. Спочатку вона була триярусною. В 1744—48 її відбудовано під керівництвом архітектора Й. *Шеделя*. Над ліп

«Софіївка». Головний вхід до парку.

ним декором фасадів працювали укр. майстри з Жовкви (тепер м. Нестеров) І. та С. Стобенські. Нова дзвіниця була теж триярусною, її вінчав барокковий купол з високим позолоченим шпилем. У 1812 було відбудовано купол (згорів 1807) в нових архітектурних формах. У 1851—52 за проектом арх. П. Спарро надбудовано четвертий ярус з куполом грушоподібної форми. Висота дзвіниці 76 м. У 18 ст. на території монастиря було зведено: митрополичий будинок (1722—30, 1731—48, ймовірно, за проектом Й. Шеделя; 1748—58, арх. С. Антонов), бурсу (1763—67, арх. М. Юрасов), Братський корпус (50-і рр.), трапезну («Софія тепла», 1722—30; добудовано в 60-х рр., арх. І. Григорович-Барський; перебудовано 1822, арх. А. Меленський; розширено й перебудовано 1872, арх. П. Юргенс), Будинок консисторії (1722—30, 1770—83). На тер. заповідника перед гол. входом встановлено пам'ятну стелу б-ці Софійського собору (1969, скульптор І. Кавалерідзе). В соборі експонуються мозаїки і фрески 12 ст. з Михайлівського Золотоверхого собору та різьблений шиферний рельєф. Значна кількість експонатів розповідає про архітектуру *Київської Русі* та про історію Софійського собору. Збереглися зразки виробів старод. нар. ремесла. Філіалами заповідника «С. м.» є *Кирилівська церква* та *Андріївська церква, Золоті ворота*, Судацька фортеця, Черніг. архіт.-істор. заповідник. Іл. див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Г. Н. Логвин.

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР. 1) У К и є в і — пам'ятка архітектури і монументального живопису 1-ї пол. 11 ст. С. с. споруджено в період розквіту *Київської Русі* за князювання *Ярослава Мудрого* на честь перемоги над печенігами 1036. Закладка собору, згідно «*Повісті временних літ*», відбулася 1037 (за Новгородським літописом — 1017). Назва собору походить від грец. слова «софія» — мудрість. Збудовано як гол. митрополичий храм Русі. С. с. був у давнину громад.-політ. і культур. центром Київ. д-ви. В соборі відбувалися церемонії «посадження» послів, біля собору збиралися *віча* київські, тут велося літописання, була створена Ярославом Мудрим перша в Давній Русі бібліотека. Розміри С. с.: довж. 37 м, шир. 55 м, вис. від підлоги до зеніту центр. купола 29 м. Імена його будівничих невідомі. Первісні форми С. с. зберігалися до 17 ст., про що свідчать малюнки голл. художника А. ван *Вестерфельда* 1651. Це була прямокутна споруда з Пн., Зх. та Пд. оточена двома рядами відкритих аркових галерей. Завершували собор 13 бань, вкритих листовим свинцем. Фасади храму не тинкувалися і були оздоблені декоративними нішами, орнаментом, живописом. С. с. прикрашено мозаїками (спочатку їх було 640 м², збереглося 260 м²). Центром композиції є зображення Христа Вседержителя в гол. куполі (діаметр 4,1 м). Найкраще збереглися мозаїки в центр. абсиді — богоматір Оранта (вис. 5,45 м), під нею багатофігурна композиція «Євхаристія» та зображення «отців церкви». Мозаїки гармонійно поєднуються з фресковим живописом (збереглося бл. 3 тис. м² тематичного та орнаментального живопису). Особливу цінність серед фресок С. с. становлять композиції в центр. підкупольному просторі, а також груповий портрет сім'ї Ярослава Мудрого. Збереглися зображення чотирьох постатей на пд. стіні центр. нефа і дві — на північній. Центр. частина цієї композиції (була розміщена на зх. стіні) відома з малюнка А. ван Вестерфельда. На малюнку зображено Ярослава Мудрого з макетом С. с. в руці та дружину Ярослава княгиню Ірину, які йдуть до Христа, біля якого, імовірно, стоять кн. Володимир і Ольга. Портрет сім'ї Ярослава — унікальна пам'ятка давньорус. портретного монументального живопису. Вона свідчить про широкі зв'язки, які мав київ. князівський двір з найбільшими д-вами Європи. Дружина Ярослава Ірина була швед. принцесою (Інгігерда), його сини Святослав і Всеволод одружилися з грец. царівнами, дочки Єлизавета, Анна та Анастасія були королевами Норвегії, Франції і Угорщини. На стовпах — численні зображення святих, на стінах бані — сцени з придворного життя, полювання та розваг. В центр. нефі собору на зх. стіні — виконана олійними фарбами у 18 ст. композиція «Перший Вселенський собор». Велику цінність становлять декоративні твори 11 ст.: інкрустоване мозаїкою кам'яне крісло митрополита, різьблені шиферні огорожі хорів з соковитим барельєфним орнаментом; інтер'єри С. с. доповнюють фрескові орнаменти, мозаїчні підлоги, мармурові оздоби тощо. У Володимирському нефі була великокнязівська усипальниця, де поховано Ярослава Мудрого, Всеволода Ярославича, Ростислава Всеволодовича, Володимира Мономаха та ін. Зберігся лише саркофаг Ярослава Мудрого. На стінах С. с. в різних місцях збереглися середньовічні *графіті*. За свою багатовікову історію собор пережив навали ворогів, пограбування, часткові руйнування, ремонти й перебудови. Після навали орд *Батия* 1240 собор був зруйнований. В 16 ст. С. с. володіли уніати. В 30—40-х рр. 17 ст. київ. митрополит Петро *Могила* заснував у соборі чоловічий монастир. До реставраційних робіт у монастирі він залучив італ. арх. О. Манчіні. В 1685—1707 собор відбудовано у формах укр. *барокко*. Певних змін він зазнав також у 18—19 ст. Барокковий іконостас було виконано 1731—47 (зберігся нижній ряд). У 20 ст. С. с. реставровано та досліджено архітектуру і настінні розписи за участю вчених І. Моргілевського, М. Каргера, М. Кресального, Ю. Асєєва, В. Левицької, С. Висоцького, В. Лазарєва, Є. Мамолата та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Г. Н. Логвин.

2) У Н о в г о р о д і (собор св. Софії) — пам'ятка рос. архітектури. Споруджено 1045—50. Збудовано на дитинці (кремлі, в основному з каменю, *плінфи*) як гол. храм за зразком Софійського собору в Києві. С. с.— великий п'ятинавний п'ятикупольний хрещатий храм, оточений з Пн., Зх. та Пд. двох'ярусними (в 1-му ярусі відкритими) галереями. В С. с. фрагменти фресок (2-ї пол. 11 ст., 1108 та 1144), зх. бронзові, т. з. Корсунські врата (1152—56), ікони серед. 14 — поч. 15 ст. С. с. частково зруйновано під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, реставровано. Храм відзначається суворими і простими формами, скупістю декору.

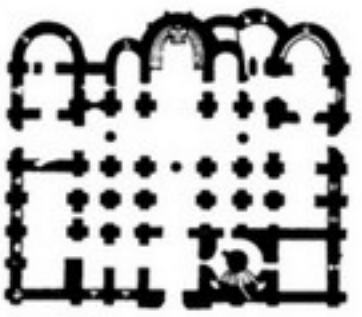

Софійський собор у Новгороді. План.

3) У П о л о ц ь к у — пам'ятка архітектури. Споруджено в 2-й пол. 11 ст. Являв собою п'ятикупольний п'ятинавний з трьома абсидами храм, з орнаментальними фресками 11 ст. у нижн. частині стін. У 18 ст. перебудований у стилі *барокко*.

Літ.: Лазарев В. Н. Мозаика Софии Киевской. М., 1960; София Киевская. Материалы исследований. К., 1973; Логвин Г. Н. Софія Київська. Альбом. К., 1971; Ачкасова В. Н., Тоцкая И. Ф. Софийский заповедник в Киеве. К., 1978; Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни. К., 1978; Архитектура Софийского собора в Новгороде. Новейшие исследования. В кн.: Сообщения института истории и теории архитектуры Академии архитектуры СССР, в. 7. М., 1947.

Софійський собор у Києві. 1037.

СОФІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Климента Охридського — перший і найбільший ун-т Болгарії. Засн. 1888 як вищі пед. курси, з 1889 — вище уч-ще, з 1904 — ун-т. У 1905 йому присвоєно ім'я К. Охридського. У 1980 навч. р. в складі ун-ту було 11 ф-тів: філос., істор., слов'ян. філології, класичної й нової філології, матем., фіз., хім., біол., геології і географії, юридичний, журналістики, на яких навчалося 12,6 тис. студентів. Бібліотека (заснована 1888) має понад 1,1 млн. тт. З 1905 видає «Щорічник».

А. В. Санцевич.

СОФІ́СТИ (грец. σοφιστής — знавець, мудрець) — давньогрец. філософи, фахівці в навчанні мудрості і красномовства. Пропагували необхідність освіти. Не являли собою єдиної школи. Серед них були ідеологи як рабовласницької демократії (Алкідам, Протагор), так і аристократії (Горгій, Крітій, Каллікл). Для демократичного табору характерне в цілому матеріалістичне розуміння природи; представники аристократичного табору розробляли принципи *скептицизму* (Горгій), що становили

Софія. Церква св. Георгія. 3—4 ст.

одне з джерел давньогрец. *ідеалізму*. Для С. характерне переміщення центру ваги філос. інтересів від *натурфілософії* до проблем логічного і мовного аналізу понять, теорії пізнання, етики, політики. С. надавали великого значення вивченню людини, її суб'єктивного світу, але при цьому часто схилялися до *суб'єктивізму* і *релятивізму*. В 4—3 ст. до н. е. вчення С. втратило прогресивний характер і перетворилося на мистецтво доведення і спростування будь-яких положень (див. *Софістика*). В 2—5 ст. С. називали рим. учителів філософії та ораторів.

СОФІ́СТИКА [грец. σοφιστική (τέχνη)] — 1) Вчення давньогрец. *софістів*. 2) Наперед визначене, свідоме застосування в суперечці і в доведенні *софізмів* — неправильних, хибних положень, аргументів, замаскованих зовнішньою, формальною правильністю.

СОФІ́Я — столиця Болгарії, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Разом з передмістями та прилеглими населеними пунктами (містами Банкя, Новий Іскир та ін.) виділена в окрему адм. одиницю. Розташована у Софійській улоговині між гірським масивом Витоша і хребтами гір Стара Планина, на р. Іскир. Вузол з-ць, автошляхів і авіаліній місц. та міжнар. значення. Бл. 1,2 млн. ж. (1981). Засн. римлянами в 1 ст. В 3 ст. — центр рим. провінції Дакія. В 441—447 спустошена *гуннами*. В 809 під назвою Средець увійшла до складу Першого Болг. царства (681—1018). У 1018—1194 — під владою *Візантії*. З кін. 14 ст. має сучас. назву (походить від гол. церкви міста — св. Софії, збудованої в 5—6 ст.). З 1382 С. під владою *Османської імперії*. В кін. 18 — на поч. 19 ст. С.— один з гол. центрів нац.-визвольного руху болг. народу. В 1877 в ході рос.-тур. війни 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) С. визволена рос. армією. З 1879 С.— столиця Болгарії. Під час 2-ї світової війни 1939—45 — центр антифашист. збройної боротьби болг. народу (див., зокрема, *Вересневе народне збройне повстання 1944*). 9.IX 1944 тут сформовано нар.-демократичний уряд Вітчизн. фронту Болгарії. З 15.IX 1944 С.— столиця НРБ.

С.— важливий індустр. центр країни, частка якого в заг. виробництві пром. продукції становить бл. 15%. Найрозвинутіша важка пром-сть, зокрема чорна і кольорова металургія й машинобудування (приладо- і верстатобудування, виробн. підйомно-трансп. устаткування, електронно-обчислювальної техніки тощо). Значна поліграф. та хім. (у т. ч. фарм. і гумова) пром-сть. Підприємства деревообр., скляної, текст., взут., харчосмакової пром-сті. *Софійський університет*, ін. вузи (у т. ч. екон., хім.-технологічний, електротех., гірничогеол., с.-г., фізкультури, образотворчого мистецтва і театр. мистецтва). *Болгарська академія наук*, понад 120 н.-д. ін-тів і центрів по науці й підготовці кадрів. Найбільші б-ки: АН, Народна ім. Кирила і Мефодія, ун-ту. Нац. художня галерея. Музеї: нар. археол., революц. руху в Болгарії, етногр., болгаро-рад. дружби, історії С., Центр. Г. Димитрова, багато меморіальних будинків-музеїв. Софійська народна опера; Нар., сатиричний, Центр. ляльок, Нар. армії, Нар. ім. І. Вазова та ін. театри, філармонія. Збереглися залишки давньорим. споруд — фортечні стіни, споруда невстановленого призначення (перебудовано на церкву св. Георгія, 3—4 ст., розписи 12—14 ст.). Пам'ятка середньовічної архітектури — церква св. Софії (5—6 ст.). На пд. околиці С. розташована *Боянська церква* (11—19 ст.). До часів тур. панування належить мечеть Баня-баші (1576). Серед інших пам'яток — храм-пам'ятник О. Невського (1904—12, арх. О. Померанцев). Сучас. споруди: ансамбль центр. площі з Мавзолеєм Г. Димитрова (1949, арх. Г. Овчаров, Р. Рибаров), Будинок партії (1952—55, арх. П. Златев та ін.), Народний палац культури «Софія» (1981, арх. А. Баров). Пам'ятники: М. Драгоманову (1932, скульптор М. *Паращук*), монумент на честь Рад. Армії (1954, арх. Д. Митов, Л. Нейков, скульптор І. Фучев та ін.), монумент «Болгарія» (1981, арх. Н. Старцев). У С. 1889—95 жив і працював М. П. *Драгоманов*, 1911 тут виступала укр. театр. трупа О. Л. *Суходольського*, 1924—63 тут жив укр. скульптор М. І. Паращук, скульптурами якого прикрашено будинок Софійського ун-ту. В С. гастролювали оперна трупа Київ. театру опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1970) та його провідні солісти, група провідних акторів Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка (1980), Держ. симфонічний оркестр УРСР (1979); в Києві — солісти Софійської нар. опери, актори театру «Сльоза і сміх». У С. регулярно влаштовуються виставки радянського образотворчого мистецтва, зокрема творів художників України В. Касіяна, М. Дерегуса, О. Пащенка та ін. (1959, 1978).

Софія. Народний палац культури «Софія». Архітектор А. Баров. 1981.

Софія. Площа Народних зборів.

СОФІ́Я ОЛЕКСІ́ЇВНА [17 (27). IX 1657, Москва — 3 (14). VII 1704, там же] — правителька Російської держави 1682—89, дочка царя *Олексія Михайловича*. Використавши *Московське повстання 1682*, з допомогою частини боярства домоглася регентства при малом'ятка середньовічної архітектури — церква св. Софії (5—6 ст.). На пд. околиці С. розташована *Боянська церква* (11—19 ст.). До часів тур. панування належить мечеть Баня-баші (1576). Серед інших пам'яток — храм-пам'ятник О. Невського (1904—12, арх. О. Померанцев). Сучас. споруди: ансамбль центр. площі з Мавзолеєм Г. Димитрова (1949, арх. Г. Овчаров, Р. Рибаров), Будинок партії (1952—55, арх. П. Златев та ін.), Народний палац культури «Софія» (1981, арх. А. Баров). Пам'ятники: М. Драгоманову (1932, скульптор М. *Паращук*), монумент на честь Рад. Армії (1954, арх. Д. Митов, Л. Нейков, скульптор І. Фучев та ін.), монумент «Болгарія» (1981, арх. Н. Старцев). У С. 1889—95 жив і працював М. П. *Драгоманов*, 1911 тут виступала укр. театр. трупа О. Л. *Суходольського*, 1924—63 тут жив укр. скульптор М. І. Паращук, скульптурами якого прикрашено будинок Софійського ун-ту. В С. гастролювали оперна трупа Київ. театру опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1970) та його провідні солісти, група провідних акторів Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка (1980), Держ. симфонічний оркестр УРСР (1979); в Києві — солісти Софійської нар. опери, актори театру «Сльоза і сміх». У С. регулярно влаштовуються виставки радянського образотворчого мистецтва, зокрема творів художників України В. Касіяна, М. Дерегуса, О. Пащенка та ін. (1959, 1978).

СОФІ́Я ОЛЕКСІ́ЇВНА [17 (27). IX 1657, Москва — 3 (14). VII 1704, там же] — правителька Російської держави 1682—89, дочка царя *Олексія Михайловича*. Використавши *Московське повстання 1682*, з допомогою частини боярства домоглася регентства при мало-

Софора китниковидна: *1* — верхня частина рослини; *2* — частина кореневища; *3* — біб; *4* — насінина.

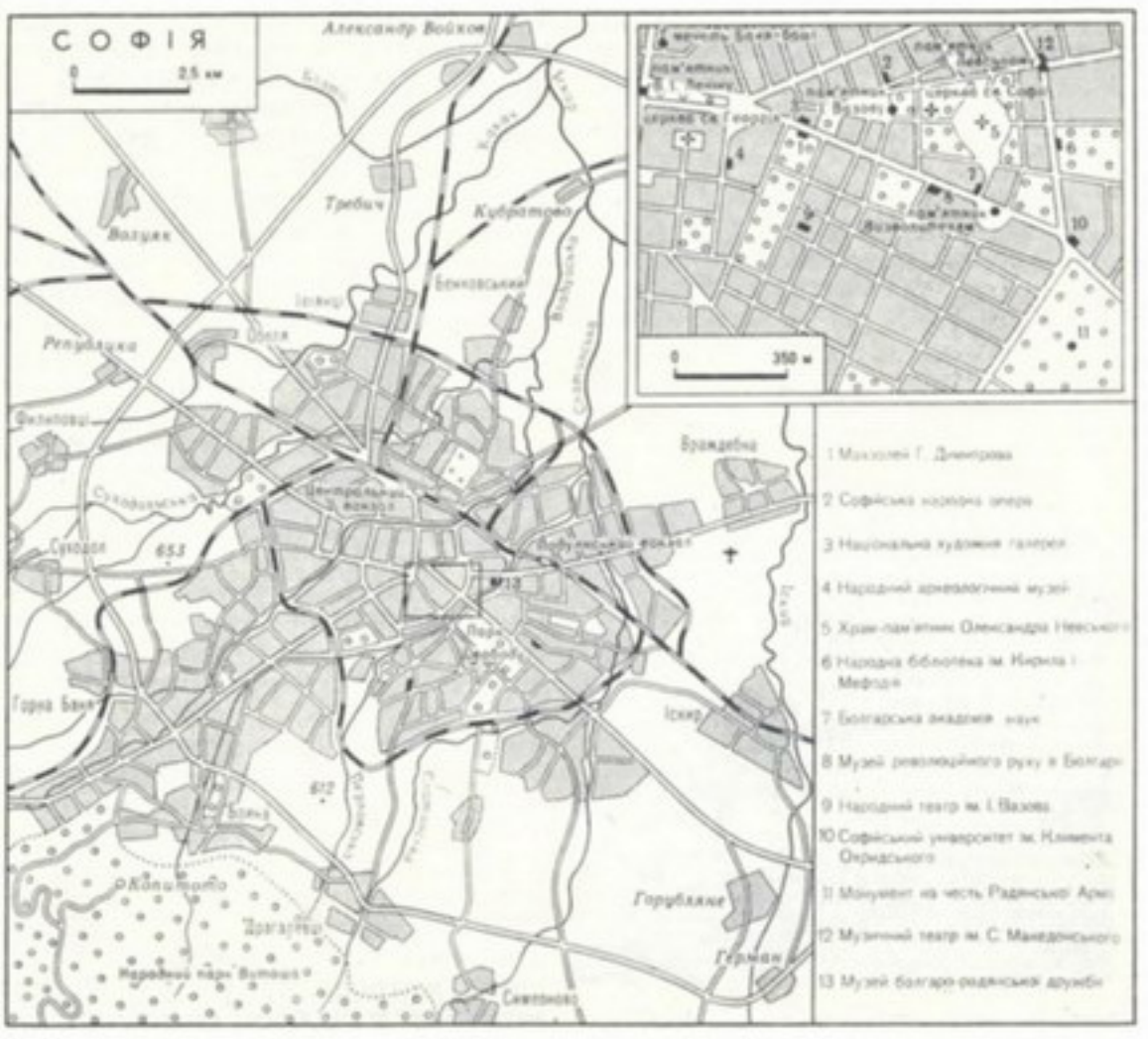

літніх царях — своїх молодших братах Івані V і *Петрі I*. За її правління відбулися *Кримські походи 1687 і 1689*, було укладено «*Вічний мир*» *1686* з Польщею, *Нерчинський договір 1689* з Китаєм. У 1687 на прохання укр. старшинської верхівки С. О. позбавила гетьманства І. *Самойловича* і затвердила гетьманом І. *Мазепу*, який разом з козац. старшиною підписав *Коломацькі статті 1687*. Усунута від влади 1689 Петром І і ув'язнена в *Новодівичий монастир*. Після спроби захопити владу під час *стрілецького повстання 1698* С. О. було пострижено в черниці.

СОФІЯ ПАЛЕОЛО́Г, Зоя Палеолог (р. н. невід.— 7.IV 1503) — племінниця останнього візант. імператора Константина XI Палеолога, з 1472 — дружина великого князя московського *Івана III*. Ім'я Софії вона дістала в Росії. Іван III використав шлюб з С. П. для піднесення авторитету Росії в міжнар. відносинах і зміцнення великокнязівської влади.

СОФО́КЛ (Σοφοκλῆς; бл. 496 до н. е., Колон, передмістя Афін — 406 до н. е.) — давньогрец. драматург. Обіймав високі цивільні і військові посади. Був приятелем *Перікла, Геродота*. За твердженням античних авторів, написав понад 100 трагедій і бл. 20 сатирівських драм. До нашого часу повністю дійшло 7 трагедій: «Аякс» («Еант»; до 442 до н. е.), «Антігона» (бл. 441 до н. е.), «Едіп-цар» (бл. 425 до н. е.), «Філоктет» (409 до н. е.), «Едіп у Колоні» (пост. 401 до н. е.), «Електра», «Трахінянки» (дати обох невідомі), ін. твори збереглися в численних фрагментах. На перших трагедіях С. помітний вплив *Есхіла*. Твори С. стали вершиною розвитку драм. жанру в античності. В них порушено гострі загальнолюдські проблеми. Творчість С. мала значний вплив на римську, а пізніше — на європ. л-ру. Укр. мовою твори С. перекладали П. Ніщинський, І. Франко, за рад. часу — Борис Тен. Трагедію С. «Едіп-цар» (в перекладі І. Франка) було поставлено в Молодому театрі та в Київському театрі ім. І. Франка, в цьому ж театрі поставлено й трагедію «Антігона».

Тв.: Укр. перекл.— Едіп-цар. В кн.: Франко І. Твори, т. 15. К., 1955; Антігона. Х.—К., 1930; Цар Едіп.— Антігона. В кн.: Давньогрецька трагедія. К., 1981; Рос. перекл.— Трагедии. М., 1979.

А. О. Білецький.

СОФО́РА (Sophora) — рід рослин родини *бобових*. Листопадні, іноді вічнозелені дерева або кущі, рідше багаторічні трави. Листки непарноперисті. Квітки білі, жовті, фіолетові або рожеві, зібрані в китиці або волоті. 25 видів, поширений переважно в країнах з теплим кліматом. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР (в Криму) — два: Сокитниковидна (S. alopecuroides) — важко викорінюваний бур'ян і С. Продана (S. prodanii); отруйні (насіння). Крім того, на Україні, переважно в пд. районах і на Закарпатті, як декоративну вирощують С. японську (S. japonica) — дерево до 10 м заввишки з ясно-жовтими квітками; родом з Китаю і Японії.

СОФРО́НІЙ ВРАЧА́НСЬКИЙ (до пострижения в ченці — Стойко Владиславов; 1739, м. Котел — 22 або 23.IX 1813, Бухарест) — діяч болг. нац. відродження і нар. освіти. В 1762 став священиком. Багато років учителював у Котелі. Виступав проти засилля грец. духівництва, за освіту болг. народу. З 1794 — єпископ Врачанський. У 1803, рятуючись від переслідувань тур. влади, втік до Бухареста. В період рос.-тур. війни 1806—12 закликав болгар сприяти рос. військам. С. В.— автор першої друкованої книги новоболг. л-ри «Неделник».

СОФРО́НОВ Анатолій Володимирович [н. 6 (19).I 1911, Мінськ] — рос. рад. письменник, драматург, Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1940. У роки Великої Вітчизняної війни — спецкор «Известий». З 1953 — гол. ред. журн. «Огонёк». Друкуватися почав 1929. Автор збірок віршів «Сонячні дні» (1934), «Ковила» (1944), «Все це було на війні» (1972) та ін.; пісень «Шумів суворо Брянський ліс», «Від Волги до Дону» та ін., п'єс «В одному місті» (1946, Держ. премія СРСР, 1948), «Московський характер» (1948, Держ. премія СРСР, 1949), «Спадщина» (1970), «Ураган» (1972) та ін. П'єси С. йдуть у театрах України. Ряд віршів присвятив Україні, Т. Шевченкові. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1971—72; Укр. перекл.— Безсмертник. Вірші та поема. К., 1975; Влада. К., 1976. *Ю. І. Корзов.*

СОФРО́НОВ Анемподист Іванович [2 (14).XI 1886, 1-й Жохсогонський наслег Ботуруського улусу, тепер на території Алексєєвського району Якутської АРСР — 24.X 1935, Якутськ] — якутський радянський письменник, один із зачинателів якут. л-ри. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції заснував нац. театр. Друкуватися почав 1912. В поемах «Батьківщина» (1912), «Ангел і Демон» (1914), у драмах «Бідний Яків» (1914), «Любов» (1916), «Манчари» (1920), «У твані життя» (1921) показав життя трудящих Якутії до Великого Жовтня, безправність жінки.

В. Т. Петров.

СОФРО́НОВ Василь Якович [18 (30).I 1884, Петербург — 10.X 1960, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). В 1907—10 навчався в драм. студії при театрі Літ.-худож. т-ва, де і почав творчу діяльність. В 1918 брав участь у створенні Петрогр. Великого драм. театру (тепер Ленінградський Великий драм. театр ім. М. Горького). Серед ролей — Барон («Скупий лицар» Пушкіна), Рябінін, Суслов («Достигаєв та інші», «Дачники» М. Горького), Блазень, Річард III («Король Лір», «Річард III» Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна («Кремлівські куранти» М. Погодіна). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1951.

СОФРО́НОВ Георгій Павлович [7 (19).IV 1893, м. Серпухов — 17.III 1973, Москва] — рад. військовий діяч, генерал-лейтенант (1940). Член КПРС з 1917. Н. в сім'ї робітника. Учасник 1-ї світової війни. З 1917 — в Червоній гвардії, з 1918 — в Рад. Армії. В роки громадян. війни — командир полку і бригади на Сх. і Зх. фронтах. У 1935 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував військами Приморської армії Пд. фронту, що брала участь в *Одеській обороні 1941*, пізніше був пом. командуючого військами Зх. фронту, заст. команд. військами 3-го Білорус. фронту. В 1946—53 — на викладацькій роботі в Академії Генштабу. З 1953 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СОФРО́НОВ Михайло Євграфович [11 (23).X 1873, м. Вознесенськ, тепер Микол. обл.— 24.XI 1944, Ташкент] — укр. рад. вчений, агроном. В 1898 закінчив Новоолександрійський ін-т с. г. і лісівництва. Працював у Київському політехнічному ін-ті (1903—08), Уманському училищі садівництва і землеробства (1908—11), Черніг. губернському земстві (1914—16), Уманському (1921—31), Луганському (Ворошиловгр.; 1931—39) і Білоруському (1939—41) с.-г. ін-тах. Після 1941 працював в навчальних закладах та н.-д. установах Ташкента і Ленінабада. Праці з питань садівництва і овочівництва.

Д. Ф. Чухно.

СОХА́ — одиниця поземельного оподаткування на Русі в 13—17 ст. До серед. 16 ст. С. визначалася кількістю робочої сили. В 13—15 ст. 2—3 селянини-робітники становили С. З серед. 16 ст. у Моск. д-ві всі різновиди С. були замінені т. з. великою С., що складалася з певної кількості четвертин землі. Розміри С. встановлювалися залежно від якості земель і соціального стану власників їх (найвигідніші норми — для землевласників-дворян, найтяжчі — для двірцевих і чорносошних селян). Див. також *Посошне, Посошні люди*.

СОХА́НЬ Павло Степанович (н. 18.XI 1926, с. Новоіванівка Білопільського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1974), професор (з 1981). Член КПРС з 1947. В 1943—51 — у Рад. Армії. В 1953 закінчив істор. ф-т Харків. пед. ін-ту. З 1964 працює в Ін-ті історії АН УРСР, з 1974 — заст. директора цього ін-ту. Досліджує істор. зв'язки України з соціалістичними країнами, історію Болгарії і проблеми співробітництва соціалістичних країн. Нагороджений болг. орденом Кирила і Мефодія 1-го ступеня. Премія ім. Д. З. Мануїльського АН УРСР, 1976. Держ. премія УРСР, 1980.

СО́ХОР (Sochor) Антонін (16.VII 1914, с. Духцов, тепер ЧССР — серпень 1950) — чехосл. військовослужбовець, підполковник, Герой Рад. Союзу (1943). Н. в сім'ї шахтаря. Закінчив військ. училище. В 1939 після окупації Чехословаччини фашист. загарбниками нелегально виїхав до Польщі, а звідти — до СРСР. У 1942 вступив до

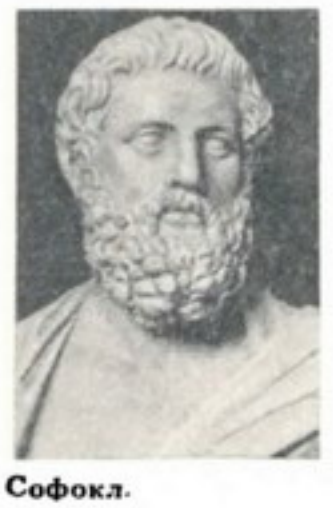

Софокл.

А. В. Софронов.

В. Я. Софронов

чехословацької військ. частини, яка формувалася в СРСР. Відзначився в боях за визволення Києва (листопад 1943), командуючи ротою автоматників танк. батальйону 1-ї Чехословацької бригади. Загинув в автомоб. катастрофі.

І. А. Петерс.

СОХО́ЦЬКИЙ Юліан Васильович [24.I (5.II) 1842, Варшава — 14.XII 1927, Ленінград] — рос. математик. Закінчив Петерб. ун-т (1866), професор цього ж ун-ту (з 1873). Осн. наук. праці — з теорії функцій комплексної змінної, зокрема теорії лишків та її застосування до теорії граничних властивостей аналітичних функцій. У 1868 С. вперше сформулював і довів теорему про поводження аналітичної функції в околі істотно особливої точки (теорема Сохоцького). Праці С. стосуються також вищої алгебри і теорії чисел.

СО́ЦИН (Socyn, Socinus, Sozzini) Фауст (1539, Сієна, Італія — 3.III 1604, біля Тарнува, Польща) — діяч *Реформації,* один з основоположників віровчення *соцініан.* З 1579 жив у Польщі, де очолив помірковано демократичне крило Реформації. Виступав проти *католицизму,* вимагав перебудови християн. віровчення на засадах розуму (усунення вчення про божественну трійцю, первородний гріх, *таїнств* та ін., що явно суперечили розумові). Водночас боровся проти *«польських братів»* — лівого крила реформаційного руху в Польщі. Погляди С. викладено в «Ракувському катехізисі (опубл. у Ракуві, 1605).

СОЦИНІА́НИ — представники раціоналістичного напряму серед протестантів-антитриніта́ріїв (див. *Аріанство*). Вчення С. виникло в 16 ст., назву дістало від імені його основоположника Ф. *Социна.* Мало великий вплив на розвиток демократичного крила *Реформації.* С. заперечували християнське вчення про трійцю, проголошували *Христа* людиною, а не богом, відстоювали *свободу совісті,* відкидали догмати про первородний гріх і приреченість людства. Визнавали обряди *хрещення, причащання,* але не як *таїнства,* а як згадки про життя Христа. Сенс життя С. вбачали в пізнанні бога. Вчення С. найбільше поширилося в Польщі і Литві. На Україні соцініанство було поширене гол. чин. у Чернігові, Хмільнику, Гощі, Києві. Проте на Україні С. було рухом укр. магнатів і відображало їхній протест проти засилля тут польс. шляхти, що конкурувала з місцевими магнатами в експлуатації укр. трудящих. Представниками С. на Україні були К. *Острозький,* Ю. Немирич, Я. Кішка. В 17 ст. католицька реакція розгромила громади С. на Україні. Окремі групи С. існують і досі у Великобританії, США (т. з. унітарії).

СОЦИНІА́НСЬКІ ШКО́ЛИ — навч. заклади при громадах протестантської течії *соцініан.* На Україні діяли в кінці 16 — 1-й пол. 17 ст. Головною була школа в Кисилині (тепер Волин. обл.), заснована бл. 1612. Її керівники намагалися перетворити школу на академію. Відомими були і школи в Гощі (тепер Ровен. обл.), Ляхівцях (тепер Білогір'я Хмельн. обл.), Черняхові (тепер Житомир. обл.). Велику увагу в С. ш. приділяли богословській полеміці з католицизмом, викладанню філософії, математики, лат. мови, риторики. В С. ш. працювали протестантські публіцисти і вчені О. Кисіль, М. Твердохліб, П. Стегман, С. Немирич. С. ш. зазнавали переслідувань з боку польс.-шляхетської влади та католицьких феодалів. У 1653 їх ліквідовано у зв'язку з забороною в Речі Посполитій соцініанського віросповідання.

Я. Д. Ісаєвич.

«СОЦИА́Л-ДЕМОКРА́Т» — нелегальна газета, центр. орган РСДРП; після VI (Празької) Всерос. конференції РСДРП — центр. орган більшовиків. Видавалася з перервами з лютого 1908 до 31.I (13.II) 1917. Вийшло 58 номерів. 1-й номер газети вийшов у Росії (Вільно — Петербург), але майже весь тираж захопила поліція; наступні — в Парижі (№ 2—32) і Женеві (№ 33—58). Спочатку до редакції входили, крім більшовиків, меншовики і польс. соціал-демократи. В 1911 меншовики вийшли з редакції. «С.-д.» виходив фактично під редакцією В. І. Леніна, який спрямовував його по марксистському шляху. Газета відстоювала програмні вимоги партії, вела боротьбу проти опортуністів. роз'яснювала політику партії в питаннях війни, миру і революції. В ній опубліковано бл. 90 статей і заміток В. І. Леніна. В «С.-д.» друкувалися листи та кореспонденції й з України. Газету розповсюджували в пром. центрах країни, зокрема в Катеринославі, Києві, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові, Херсоні та ін. містах. Окремі статті з «С.-д.» передруковували більшовицькі газети на Україні. В 1915 редакція «С.-д.» видавала журн. «Коммунист», 1916 — *«Сборник „Социал-демократа"».*

«СОЦИА́Л-ДЕМОКРА́Т» — літературно-політ. огляди-збірники, які видавала в Женеві рос. мовою *група «Визволення праці».* Вийшло 4 книги: 1, 2, 3-я — 1890, 4-а — 1892. Керівна роль у виданні «С.-д.» належала Г. В. *Плеханову.* Осн. увага приділялася питанням рос. сусп. життя та л-рі; друкувалися списки заарештованих у Росії революціонерів. У «С.-д.» було надруковано статті Г. В. Плеханова, П. Б. Аксельрода, В. І. Засулич, переклади статей Ф. Енгельса, матеріали «З листування К. Маркса в 1843 році» та ін., публікувався перелік нових книг. «С.-д.» відіграв значну роль у поширенні ідей марксизму в Росії, в т. ч. на Україні.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ДА́НІЇ (СДПД). Засн. 1871. Об'єднує значну частину робітників, службовців, дрібної буржуазії та інтелігенції. Під керівництвом СДПД діє Центр. об'єднання профспілок Данії, тісно пов'язана з кооп. рухом. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу.* Опортуністична за своєю суттю, програма СДПД; проголошує *«демократичний соціалізм».* В 1973 представники правого крила партії, вийшовши з її складу, утворили партію — Демократи центру. За правління уряду СДПД Данія 1973 стала членом *Європейського економічного товариства.* Керівництво СДПД негативно ставиться до пропозиції комуністів про єдність дій. У зовн. політиці СДПД виступає за підтримку *НАТО,* тісне співробітництво з провідними країнами Заходу і водночас проти розміщення на тер. Данії атомної зброї та іноз. військ. баз, за заг. і повне роззброєння, за заборону атомної зброї, за розвиток контактів з СРСР. Представники СДПД з 1924 входять до уряду або очолюють його. З грудня 1981 по вересень 1982 СДПД очолювала коаліційний уряд. Налічує понад 125 тис. членів (1982). Найвищий орган партії — з'їзд, між з'їздами — Гол. правління і Виконком. Голова партії — А. Йоргенсен. ЦО — газ. «Актуельт» («Актуальне»), політ.-теор. журн. «Ню політік» («Нова політика»).

Т. В. Чирко.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ НІМЕ́ЧЧИНИ (СДПН). Оформилась як партія Зх. Німеччини 1946. Діє на тер. ФРН. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу.* В 1966—69 — в урядовій коаліції (з блоком ХДС/ХСС), 1969—82 очолювала коаліційний (за участю Вільної демократичної партії) уряд. Під впливом СДПН перебувають значна частина робітн. класу ФРН і профспілки. Проте політика СДПН визначається її правим керівництвом, яке сприяє збереженню в країні капіталістичного ладу. Цей фактор визначає й ідеологічні позиції СДПН. Програма СДПН, прийнята 1959, має реформістський характер (повна відмова від марксизму, заперечення класової боротьби в сучас. бурж. суспільстві). В галузі зовн. політики СДПН висловлюється за продовження *розрядки міжнародної напруженості* (1970—72 уряд ФРН, очолений СДПН, уклав договори з Радянським Союзом та ін. європ. соціалістичними країнами; див., зокрема, *Радянського Союзу — ФРН договір 1970, Радянського Союзу — ФРН документи* 1970—78, 1980—81), за ратифікацію Договору ОСО-2 і проведення заг.-європ. конференції по *роззброєнню.* Однак, зовн.-політ. позиція СДПН суперечлива і непослідовна: лідери її виступають також за зміцнення блоку з *НАТО,* за тісний воєнно-політ. союз з США, за збільшення витрат ФРН на озброєння. Зокрема, з'їзд СДПН (грудень 1979) підтримав рішення про виробництво і розміщення у ФРН нових видів амер. ракетно-ядерної зброї. СДПН — найбільша політ. партія ФРН (налічує бл. 960 тис. членів, 1981). Найвищий орган партії — з'їзд, між з'їздами — правління партії. Голова — В. *Брандт.* ЦО — газ. «Форвертс» («Вперед»), теор. орган — журн. «Нойє гезельшафт» («Нове суспільство»).

В. Н. Гулевич.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ФІНЛЯ́НДІЇ (СДПФ). Засн. 1899 (до 1903 — Фінл. робітн. партія). В січні 1918 очолила робітн. революцію, з її по-

разкою припинила існування. В кін. 1918 відновлена правими соціал-демократами як реформістська партія.
Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. В роки 2-ї світової війни, беручи участь в уряді, проводила спільну з великою буржуазією політику. В післявоєнний період співробітничала з комуністами і Агр. союзом у проведенні демократичних реформ. Відхід 1948 від співробітництва з комуністами призвів до падіння впливу СДПФ і кризи в партії. Прийнята 1952 програма СДПФ проголошує реформістську тезу про поступову трансформацію капіталізму в соціалістичне планове г-во. В 60-х рр. СДПФ здійснила поворот вліво, відновивши співробітництво з комуністами у складі уряду, активно підтримувала лінію Паасіківі — Кекконена, мирні ініціативи соціалістичних країн, що підвищило її вплив. З того часу представники СДПФ входили до складу майже всіх наступних урядів або очолювали їх, 1982 соціал-демократа М. *Койвісто* (див. т. 12, Додаток) було обрано президентом країни. Налічує понад 100 тис. членів (1981). Найвищий керівний орган — з'їзд, між з'їздами — Рада партії. Голова — К. Сорса. Друкований орган — газ. «Suomen sosiali-demokraatti» («Фінляндський соціал-демократ»), політ.-теор. орган — «Sosialistinen aikakauslehti» («Соціалістичний журнал»).

В. М. Холодковський.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ШВЕЙЦА́РІЇ (СДПШ). У деяких кантонах має назву Швейцарська соціалістична партія. Утворена 1870 (розпалася 1872), засн. вдруге 1888. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Об'єднує робітників, службовців, частину дрібної і серед. буржуазії. Під її впливом перебувають осн. профспілкові центри країни. Прийнята 1959 програма СДПШ закріпила відхід партії від марксизму, проголосила метою партії побудову «*демократичного соціалізму*» шляхом розвитку споживчої і виробничої кооперації та встановлення «класового миру» між трудящими і підприємцями. В галузі внутр. і зовнішньої політики СДПШ підтримує буржуазні партії. Керівництво СДПШ виступає проти контактів з комуністами. СДПШ висловлюється за «загальне і контрольоване роззброєння», проте заявляє, що до повного роззброєння великих д-в Швейцарія повинна продовжувати свої військ. приготування. СДПШ не раз входила до уряду, після парламентських виборів 1979 входить до уряд. коаліції. Налічує понад 60 тис. членів (1981). Найвищий керівний орган — з'їзд, між з'їздами — Керівний к-т. Точку зору СДПШ відображають газети «Фольксрехт» («Право народу») і «Бернер тагвахт» («Бернський огляд»).

Б. М. Забарко.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ ШВЕ́ЦІЇ (СДРПШ). Засн. 1889. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. За соціальним складом — переважно робітнича. Спочатку ідеологія і програма СДРПШ — марксистські, згодом — все більш реформістські. В 1917 від СДРПШ відкололась марксистська Соціал-демократична ліва партія Швеції (з 1921 — Комуністична партія Швеції). Гол. політ. і екон. опора СДРПШ — профспілки, які є її колективними членами (70% складу партії). В 1932—76 — при владі (провела ряд прогресивних соціально-екон. реформ, але в цілому сприяла зміцненню держ.-монополістичного капіталізму в Швеції). З 1976 — в опозиції. В 1982, після перемоги на виборах до рикстагу, сформувала уряд. Діюча програма СДРПШ (прийнята 1975) проголошує принципи «*демократичного соціалізму*». В галузі зовн. політики СДРПШ виступає за збройний нейтралітет Швеції, за міжнар. розрядку, *роззброєння*. Підтримує регулярні контакти з КПРС. Налічує понад 1 млн. членів (1981). Найвищий керівний орган — з'їзд. Голова — У. Пальме. Офіц. друковані органи — газ. «Стокгольмс тіднінген» («Газета Стокгольма»), журнали «Актюелльт і політік» («Актуальне в політиці») і «Тіден» («Час»).

О. С. Кан.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ ГУРТО́К РОБІТНИКІ́В БРЯ́НСЬКОГО ЗАВО́ДУ — один з перших марксист. гуртків на Україні. Виник на початку 1894 на Брянському металургійному заводі в Катеринославі. Організаторами і керівниками гуртка були М. Д. Єфімов, О. М. Винокуров, Г. Д. Лейтейзен (Ліндов) та ін. Гурток займався вивченням і пропагандою марксизму серед робітників. На поч. 1895 об'єднався з міським с.-д. ремісничим гуртком, переніс пропаганду марксизму на інші заводи та в залізничні майстерні. Цим було покладено початок загальноміській с.-д. орг-ції Катеринослава, яку очолював єдиний керівний центр. Вона мала спільну касу, б-ку, гектограф, влітку 1895 налічувала понад 50 членів, підтримувала зв'язки з соціал-демократами Петербурга. Москви, Києва та ін. міст, провела першу в місті маївку. 24.VIII 1895 більшість членів орг-ції було заарештовано.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979; Варгатюк П. Партії великої загін. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. Дніпропетровськ, 1970; В. И. Ленин и «Союз борьбы». М., 1978.

П. Л. Варгатюк.

«СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ СОЮ́З ГІРНИЧОЗАВОДСЬКИ́Х РОБІТНИКІ́В ПІ́ВДНЯ РОСІЇ» — соціал-демократична організація, створена в січні 1902 в Ростові-на-Дону. Мета — проведення с.-д. пропаганди серед робітників Донбасу, надання допомоги місц. соціал-демократам в організації робітн. гуртків. У кін. 1902 у великих містах Донбасу виникли с.-д. орг-ції. В жовтні 1902 «Союз» заявив, що він входить в *РСДРП*, а на поч. 1903 визнав *Організаційний комітет по скликанню Другого з'їзду РСДРП* керівним органом партії. В 1-й пол. 1903 «Союз» поширив бл. 70 тис. листівок. «Союз» відіграв важливу роль у розгортанні с.-д. пропаганди й агітації серед робітників. Але керівники «Союзу» продовжували підтримувати зв'язки з «економістами» (див. «*Економізм*»). Під впливом «*Искры*» і праці В. І. Леніна «*Що робити?*» керівники «Союзу» в квітні 1903 з певними застереженнями визнали, що «Союз» став на іскрівську платформу. Ці хитання призвели до того, що делегат «Союзу» на II з'їзді партії зайняв меншовицьку позицію. Після II з'їзду керівники «Союзу» перейшли в табір меншовиків. В 1904 «Союз» припинив своє існування.

О. А. Парасунько.

СОЦІА́Л - ДЕМОКРАТИ́ЧНІ ФРА́КЦІЇ В ДЕРЖА́ВНИХ ДУ́МАХ — легальні органи РСДРП. Існували під час діяльності 1-ї, 2-ї, 3-ї та 4-ї *Державних дум*. До них входили більшовики і меншовики — депутати Думи. Більшовики вважали фракцію службовим органом пролет. партії, виступали за парт. контроль над її діяльністю, виконання нею директив партії; меншовики вимагали автономії фракції щодо РСДРП. С.-д. фракція 1-ї Держ. думи оформилася в червні 1906, налічувала 18 чол. Оскільки більшовики бойкотували вибори в Думу, вся фракція складалася з меншовиків та невизначених соціал-демократів. Вона блокувалася з *кадетами*, схвалила ідею створення думського «відповідального» кадетського міністерства, закликала до підтримки Думи. Після розпуску 1-ї Думи в умовах спаду революції більшовики змінили тактику, взяли участь у виборах до 2-ї Держ. думи. В с.-д. фракцію 2-ї Держ. думи (1907) ввійшло 65 депутатів. 18 з них були більшовиками і співчуваючими їм. Всередині фракції не було єдності: більшовики виступали за послідовну революц. лінію в усіх питаннях (аграрне, ставлення до царського уряду та ін.), меншовики займали опортуністичні позиції. Внаслідок *Третьочервневого перевороту 1907* всю с.-д. фракцію було заарештовано і пізніше засуджено на заслання до Сибіру. В с.-д. фракцію 3-ї Держ. думи, обраної на основі реакційного виборчого закону, ввійшли 19 депутатів, у т. ч. 4 більшовики і 5 співчуваючих їм. Депутати-ліквідатори (див. *Ліквідаторство*) спільно з кадетами виступали за реформи, за «законодавчу» роботу в Думі. Маючи перевагу у фракції, вони зумовили ряд її помилок. Незважаючи на труднощі, депутати-більшовики, керуючись рішеннями IV і V конференцій РСДРП, *наради розширеної редакції «Пролетария»*, активно використовували думську трибуну для пропаганди програмних і тактичних завдань партії, посилення її зв'язків з масами. Вони викривали реакційний характер урядових законопроектів, виступали з запитами з приводу різних політ. подій, були ініціаторами внесення законопроектів про 8-годинний робочий день, соціальне страхування робітників, вели позадумську революц. роботу. В листо-

паді 1912 було утворено с.-д. фракцію 4-ї Держ. думи, що складалася з 13 депутатів, у т. ч. 6 більшовиків, які в листопаді 1913 вийшли з об'єднаної с.-д. фракції і створили окрему *більшовицьку фракцію 4-ї Державної думи*. Депутати-більшовики працювали під керівництвом В. І. Леніна, ЦК РСДРП, були в Думі активними провідниками політики більшовицької партії, використовували трибуну Думи для всебічного викриття царизму і бурж. партій. У листопаді 1914 більшовицьку фракцію було заарештовано і в лютому 1915 засуджено на довічне поселення в Туруханському краю (Сх. Сибір). Див. також *Думська тактика більшовиків*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 12. Державна дума і соціал-демократична тактика.— Перемога кадетів і завдання робітничої партії; т. 13. З приводу декларації нашої думської фракції.— Розпуск Думи і завдання пролетаріату; т. 15. Вибори до Думи і тактика російської соціал-демократії; т. 16. Третя Дума; т. 17. На дорогу; т. 21. Виборча кампанія до IV Державної думи; т. 26. Що довів суд над РСДР фракцією?; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. т. 2. К., 1967.

П. Л. Варгатюк.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЯ — політ. течія в міжнар. робітничому русі, яка виступає з позицій *реформізму*; заг. назва соціалістичних партій, що виникли в останній третині 19 ст. і 1889 об'єдналися в *Інтернаціонал 2-й*. Якщо на першому етапі, коли діяльність 2-го Інтернаціоналу спрямовував Ф. *Енгельс*, С.-д. відіграла важливу роль у поширенні серед широких верств трудящих ідей соціалізму, в організації робітн. класу в політ. партії і профспілки, то згодом лідери с.-д. партій стали на шлях правого *опортунізму*. Вони заперечували пролет. революцію і *диктатуру пролетаріату*, намагалися підпорядкувати робітн. рух інтересам буржуазії. В роки 1-ї світової війни більшість с.-д. партій зрадила пролетаріатові й підтримала бурж. уряди (див. *Соціал-шовінізм*). Водночас відбувалося розмежування в лавах С.-д. (праві, центристи, ліві). Ліве крило в більшості країн перейшло на позиції марксизму-ленінізму і стало основою формування комуністичних партій. Становище С.-д. двоїсте. З одного боку, її представники входять до бурж. урядів і в ряді країн очолюють їх, з другого — С.-д. зв'язана з робітн. рухом та профспілками і змушена зважати на це в своїй політиці. Після 2-ї світової війни в країнах *народної демократії* с.-д. партії пішли по шляху співробітництва з комуністами в боротьбі за єдність робітн. класу і демократичних сил на основі *марксизму-ленінізму*. Саме на цій основі там відбулося об'єднання лівого крила С.-д. з комуністами в єдині партії робітн. класу. В с.-д. партіях капіталістичних країн активізуються ліві сили, які виступають за створення разом з комуністами єдиного антиімперіалістич. фронту. Марксистсько-ленінські партії ведуть ідеологічну боротьбу проти правої С.-д., що проводить політику антикомунізму і антирадянщини. Поряд з цим комуністичні партії, не поступаючись марксистсько-ленінською ідеологією і революц. принципами, виступають за зміцнення контактів з С.-д. у питаннях відвернення війни і зміцнення миру, на захист інтересів трудящих. С.-д. капіталістич. країн об'єднана в *Соціалістичний інтернаціонал*.

П. С. Кувшинов.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЯ КОРОЛІ́ВСТВА ПО́ЛЬСЬКОГО І ЛИТВИ́ (СДКПіЛ) — революційна партія, створена в липні 1893 в результаті об'єднання *Союзу польських робітників* і гуртків партії «*Пролетаріат*» 2-й. До серпня 1900 мала назву Соціал-демократія Королівства Польського (СДКП). У своїй діяльності керувалася принципами пролет. інтернаціоналізму, стояла за бойовий революц. союз і дружбу з рос. пролетаріатом, боролася проти *реформізму, опортунізму* і *націоналізму* лідерів Польської соціалістичної партії (ППС). Серед керівних діячів СДКПіЛ були Р. *Люксембург*, Ю. *Мархлевський*, Ф. *Дзержинський*, Я. *Тишка*, А. *Варський*. І з'їзд (березень 1894, Варшава) прийняв програму, яка висувала вимогу боротьби за соціалізм і як найближче завдання— повалення царизму і завоювання політ. та екон. свобод. Однак на програмних положеннях партії позначилися помилкові концепції Р. Люксембург (теорія автоматичного краху капіталізму, недооцінка союзу пролетаріату з селянством, відкидання лозунга *права націй на самовизначення* тощо). Партія діяла в нелегальних умовах, зазнавала жорстоких репресій. На II з'їзді (1900) з ініціативи Ф. Дзержинського відбулося об'єднання СДКП з інтернаціоналістськими елементами литов. робітничого руху в єдину СДКПіЛ. У період *революції 1905—07 в Росії* СДКПіЛ (її лави зросли з 1000 чол. 1904 до 30 тис. чол. 1906) очолювала боротьбу польс. пролетаріату. Співробітничала з більшовицьким крилом РСДРП, хоч і не була послідовною марксистсько-ленінською партією. Помилки й хитання керівників СДКПіЛ (Р. Люксембург, Я. Тишки та ін.) не раз критикував В. І. Ленін. На IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП (1906) СДКПіЛ увійшла до РСДРП, зберігши орг. автономію. В наступні роки підтримувала більшовиків у боротьбі проти *ліквідаторства*, а також *одзовістів* і *ультиматистів*. У грудні 1911 в СДКПіЛ стався розкол на прихильників її Гол. правління — «зажондівців», які не погодилися з рішеннями *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* 1912, і групу «розламівців», які встановили тісні контакти з більшовиками. В роки 1-ї світової війни 1914—18 СДКПіЛ стояла на інтернаціоналістських позиціях. На тер. Росії, в т. ч. на Україні, діяли в підпіллі 47 її територіальних груп. У 1916 відбулося об'єднання обох фракцій СДКПіЛ в єдину партію. В червні 1917 створено Виконком груп СДКПіЛ в Росії, який видавав у Петрограді газету «Трибуна». Багато видатних діячів СДКПіЛ (Ф. Дзержинський, Б. *Весоловський*, В. Матушевський, Ю. *Ленський* та ін.) брали активну участь у боротьбі за перемогу Рад. влади в Росії, Білорусії та на Україні, ставши членами більшовицької партії. Інші діячі СДКПіЛ (Р. Люксембург, Ю. Мархлевський, Я. Тишка та ін.) боролися в рядах нім. робітн. руху. В грудні 1918 відбулося об'єднання СДКПіЛ з *ППС-лівицею* в Компартію Польщі.

Літ.: Пухлов Н. Н. Из истории Польской социал-демократической партии (1893—1904 гг.). М., 1968; Ермолаева Р. А., Манусевич А. Я. Ленин и польское рабочее движение. М., 1971.

П. М. Калениченко, В. О. Нерод.

СОЦІАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. socialis — суспільний) — процес залучення індивіда до системи *суспільних відносин*, формування його соціального досвіду, становлення й розвитку як цілісної *особистості*. С. передбачає взаємодію людини з соціальним оточенням, яке впливає на формування її певних соціальних якостей та рис, на активне засвоєння й відтворення нею системи сусп. зв'язків. Розрізняють первинну (дитинство, підлітковий вік, юність) та вторинну (зрілий вік) С., а також дотрудову, трудову і післятрудову С. Зміст і конкретні механізми С. мають істор. характер і визначаються соціально-екон. структурою суспільства. В класовому суспільстві процес С. набуває класового характеру, оскільки конкретні класові відносини зумовлюють і визначають спрямованість формування особи (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 71). Марксизм-ленінізм розглядає С. як багатоплановий процес, у якому взаємодіють мікро- і макросередовище життєдіяльності людини, *сім'я*, дошкільні дитячі заклади, система освіти, трудовий колектив, суспільство в цілому. В процесі С. людина оволодіває різноманітними видами діяльності, спілкування та ін. Механізми С. діють протягом усього життя людини, даючи їй можливість пристосовуватися до системи сусп. зв'язків і, в свою чергу, активно впливати на них відповідно до своїх потреб. Роль планомірного, науково обґрунтованого управління процесом С. особливо зростає в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*.

В. О. Тихонович.

СОЦІАЛІ́ЗМ (франц. socialisme, від лат. socialis — суспільний) — 1) Учення про суспільство, в якому немає експлуатації людини людиною, соціального гноблення й утверджено соціальну рівність; збірна назва різних соціалістичних учень. 2) Соціалізм науковий — те саме, що й *науковий комунізм*. 3) Перша фаза *комунізму*, сусп. лад, що приходить на зміну *капіталізмові*, оснований на сусп. власності на знаряддя і засоби виробн., владі трудящих, керованих робітн. класом на чолі з Комуністичною партією. Неминучість перемоги С. науково обґрунтували в «*Маніфесті Комуністичної партії*» та ряді ін. творів К. Маркс

і Ф. Енгельс, які розкрили основні ознаки й закономірності розвитку С. Марксистське вчення про С. розвинув у нових істор. умовах В. І. Ленін. Воно постійно збагачується, конкретизується й розвивається КПРС та ін. марксистсько-ленінськими партіями. С., як перша, нижча фаза комуністичної формації, виникає внаслідок *соціалістичної революції* і встановлення *диктатури пролетаріату*. На відміну від попередніх *суспільно-економічних формацій* С. не просто виникає внаслідок стихійних процесів, що відбуваються в надрах попереднього *способу виробництва*, а свідомо будується нар. масами під керівництвом марксистсько-ленінської партії. В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 утворилася перша д-ва С.— СРСР. Після розгрому нім. фашизму і япон. мілітаризму в *другій світовій війні 1939—45* склалася *світова система соціалізму*. Неминучість С. як особливої фази в розвитку комунізму зумовлюється успадкованим від капіталізму ще недостатнім рівнем розвитку *продуктивних сил*, тривалістю процесу перетворення суспільних відносин, наявністю *пережитків минулого в свідомості і поведінці людей*. В усіх сферах життя С. принципово відрізняється від капіталізму. Екон. основа С. характеризується сусп. власністю на засоби виробн., яка існує в двох формах — вищої за своїм типом *державної (загальнонародної) власності* і *колгоспно-кооперативної власності*. Це зумовлює ліквідацію експлуатації людини людиною, знищення соціального гноблення, екон. криз і безробіття, панування відносин співробітництва і товариської взаємодопомоги, планомірний розвиток нар. г-ва і всього суспільства. За С. розвиток сусп. виробництва, організованого в масштабах усієї країни на базі великого машинного виробництва в усіх галузях нар. господарства, спрямований на дедалі повніше задоволення постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб трудящих шляхом безперервного розвитку і вдосконалення сусп. виробництва. Однак, оскільки розвиток продуктивних сил за С. ще недостатній, щоб забезпечити повний достаток, а праця ще не стала органічною потребою всіх членів суспільства, розподіл матеріальних благ відбувається за принципом: «від кожного — по здібностях, кожному — по праці». В сфері соціальних відносин С. визначається: наявністю двох дружніх класів — *робітничого класу* і колг. *селянства*, а також нової *групи соціальної* — соціалістичної *інтелігенції*, відмінність між якими поступово стирається на шляху досягнення соціальної однорідності; ліквідацією нац. нерівності, розквітом і зближенням *соціалістичних націй*, відносини між якими грунтуються на принципах братерства, дружби і пролет. *інтернаціоналізму;* поступовим подоланням істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. У сфері політ. організації для С. характерні: зміцнення *соціалістичної держави* як гол. знаряддя побудови комунізму і захисту завоювань соціалізму; широкий розвиток *соціалістичної демократії*, залучення на її основі широких кіл трудящих до участі в управлінні справами д-ви, зростання ролі комуністичної партії як керівника і організатора соціалістичного й комуністичного будівництва. Соціалістична демократія, яскравим втіленням якої є *Конституція СРСР*, забезпечує реальне здійснення соціальних прав — *права на працю, права на відпочинок, права на охорону здоров'я, права на житло, права на освіту, права на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, втрати працездатності, а також годувальника, рівність усіх громадян перед законом тощо, гарантує справжні *свободи демократичні — свободу слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, свободу совісті* та ін. Підвищується культур. та ідейний рівень трудящих, зростає їхня політ. і трудова активність, яскравим виявом якої є *соціалістичне змагання*. Дедалі більшу роль відіграють згуртовані навколо Комуністичної партії *професійні спілки*, комсомол та інші *громадські організації*. Цілеспрямована діяльність марксистсько-ленінської партії, соціалістичної держави, громад. орг-цій сприяє прискоренню темпів екон., соціально-політ., духовного розвитку суспільства за С., а це становить вирішальну перевагу С. над капіталізмом. У галузі духовного життя С. відзначається здійсненням глибокої *культурної революції*, широким використанням досягнень *науково-технічної революції*, розквітом мистецтва і літератури, пануванням ідеології *марксизму-ленінізму*. Бурж. культуру змінює соціалістична культура, яка є закономірним етапом на шляху становлення загальнолюдської культури. «Тільки з соціалізму,— відзначав В. І. Ленін,— почнеться швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя, рух, який відбуватиметься при участі більшості населення, а далі всього населення» (Повне зібр. тв., т. 33, с. 95). В своєму істор. розвитку С. проходить кілька етапів відповідно до досягнутого рівня продуктивних сил і виробничих та ін. суспільних відносин. На першому етапі відбувається формування й становлення соціалістичного суспільства, створюється фундамент економіки С. Цей етап збігається з *перехідним періодом від капіталізму до соціалізму*. В СРСР цей етап закінчився в середині 30-х рр., коли було втілено в життя *ленінський план побудови соціалізму в СРСР* — здійснено соціалістичну *індустріалізацію, колективізацію сільського господарства*, культурну революцію. Наступний етап, який збігається з повною, остаточною перемогою соціалізму, почався з середини 30-х рр. і завершився в 60-х рр. побудовою *розвинутого соціалістичного суспільства*. Протягом цього етапу під керівництвом Комуністичної партії було здійснено величезну роботу по завершенню побудови С., насамперед по створенню *матеріально-технічної бази соціалізму*. Розв'язувалися завдання дальшого розвитку продуктивних сил, вдосконалення *політичної системи радянського суспільства*, дальшого розвитку соціалістичної демократії, *комуністичного виховання* трудящих, зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності *радянського народу* — нової соціальної, інтернац. спільності людей, утвердження *соціалістичного способу життя* тощо. На цьому етапі держава диктатури пролетаріату переростає в загальнонар. соціалістичну д-ву. Як відзначено в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу РСР», побудова розвинутого соціалізму — результат революційно-перетворюючої діяльності народів, які згуртувались під керівництвом КПРС в Союз РСР. Найхарактерніші риси розвинутого соціалістичного суспільства, яке є вищою стадією С.,— створення *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, завершення перебудови всіх сусп. відносин на притаманних С. колективістських засадах, орієнтація екон. розвитку на розв'язання соціальних завдань, інтенсифікація розвитку економіки, досягнення повної соціальної однорідності, дальший розквіт і зближення всіх націй і народностей тощо. З перемогою С. повністю ліквідуються антагоністичні суперечності між класами. Проте ще залишаються внутр. неантагоністичні суперечності, які поступово і планомірно долаються трудящими під керівництвом Комуністичної партії. Це, зокрема, суперечність між зростаючими потребами суспільства й суспільним виробництвом, що розвивається, між можливостями С. і ще не досить ефективним використанням їх, між новітніми досягненнями науки і техніки і рівнем впровадження їх у масове виробництво тощо. В подоланні неантагоністичних суперечностей беруть активну участь усі сусп. класи і верстви, що сприяє дальшому розвиткові соціалістичного суспільства.

Розвинутий, зрілий С. в міру свого вдосконалення поступово переростає в комуністичне суспільство. Розвинутий соціалізм є початком закономірного й тривалого етапу в становленні комуністичної формації, підкреслено в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» (1983). В процесі цього становлення марксистсько-ленінські партії мають розв'язати три взаємопов'язані завдання: побудова *матеріально-технічної бази комунізму*, перетворення соціалістичних сусп. відносин на комуністичні, формування нової людини.

Зростання масштабів і складність завдань комуністичного будівництва ще більше підвищують керівну і спрямовуючу роль марксистсько-ленінської партії в усіх сферах суспільного життя.

Будівництво С. в різних країнах має певні відмінності, пов'язані

з їхніми істор. і нац. особливостями тощо. Різними можуть бути форми держ. устрою (*Ради народних депутатів* — в СРСР, *народна демократія* — в ряді соціалістичних країн), можуть існувати однопартійна чи багатопартійна системи на основі єдиного народного фронту. Але є спільні для всіх країн заг. риси — керівна роль робітн. класу, марксистсько-ленінської партії, взаємодія держ. і громад. орг-цій, залучення мас до управління суспільством і д-вою. Розвиток С. відбувається в умовах гострої ідеологічної боротьби проти апологетів капіталізму, ревізіоністів й опортуністів різних гатунків, які спотворюють марксистсько-ленінське вчення про С. Праві опортуністи відкидають необхідність революц. переходу від капіталізму до С., проповідують мирне переростання бурж. суспільства в соціалістичне (див. *Реформізм*). «Лівий» опортунізм, прикриваючись псевдореволюц. фразеологією, фактично відкидає можливість побудови С. Вороги реального С. абсолютизують нац. відмінності С., ігнорують заг. закономірності його побудови й на цій основі пропагують різні «нац. моделі» С., чим намагаються дезорієнтувати нар. маси, протиставити соціалістичні країни одну одній. Проте дійсність, всесвітньоістор. успіхи реального С., що базується на марксистсько-ленінській теорії, вщент спростовують фальсифікації ворогів С. В *боротьбі двох суспільних систем* ініціатива дедалі більше переходить до С., який є тепер головною рушійною силою *світового революційного процесу*, справляє все зростаючий вплив на хід світ. сусп. розвитку. В документах XXVI з'їзду КПРС підкреслено, що об'єктивно відбувається дальше зростання могутності, активності й авторитету країн *соціалістичної співдружності*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., 1977; Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982; Пономарев Б. Н. Реальный социализм и его международное значение. М., 1979; Развитой социализм — проблемы теории и практики. М., 1979; Критика современных буржуазных и ревизионистских концепций по проблемам строительства социализма и коммунизма. М., 1980.

А. В. Кудрицький.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ВЛА́СНІСТЬ — історично новий тип *власності* на *засоби виробництва* і створювані за їхньою допомогою матеріальні блага. Як екон. категорія С. в. являє собою систему соціально-екон. відносин з приводу колективного привласнення трудящими матеріальних благ, в першу чергу засобів виробн. С. в. на засоби виробн. ліквідує антагоністичні форми відносин між людьми, зумовлює єдність сусп. і особистих інтересів, *соціалістичне змагання*, співробітництво і взаємну допомогу трудящих у процесі їхньої виробничої діяльності (див. *Виробничі відносини*).

За соціалізму найвищою метою виробн. стає найбільш повне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей (див. *Основний економічний закон соціалізму*); на зміну діяння стихійних сил анархії та конкуренції приходить планомірне управління народним г-вом на основі свідомого використання об'єктивних законів соціалізму. Неминучість заміни капіталістич. приватної власності суспільною підготовляється всім ходом розвитку самого капіталізму. «Усуспільнення виробництва,— писав В. І. Ленін, — не може не привести до переходу засобів виробництва у власність суспільства, до „експропріації експропріаторів“» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 65). Однак у надрах капіталістичного суспільства С. в. виникнути не може. Її становлення відбувається тільки внаслідок перемоги соціалістичної революції і завоювання політичної влади робітничим класом.

Перетворення капіталістичної власності на загальнонародне надбання здійснюється в результаті експропріації (див. *Націоналізація, Націоналізація землі*) фабрик, заводів, шахт, залізниць, ін. засобів виробн., які належать капіталістам, і переходу їх у власність соціалістичної д-ви. Щодо трудової приватної власності дрібних виробників, перш за все селян, то її перетворення на сусп. власність відбувається шляхом добровільного *усуспільнення засобів виробництва* дрібних виробників у процесі кооперування їх (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*). За соціалізму виникають та існують дві форми сусп. власності на засоби виробн.: *державна* (*загальнонародна*) *власність* та *колгоспно-кооперативна власність*. С. в. на засоби виробн. в цих двох формах і становить основу екон. системи СРСР. Осн. і провідною є держ. власність, тому що вона охоплює осн. засоби виробн. і означає усуспільнення їх у масштабі всієї країни. З розвитком сусп. виробн. неухильно зростає й примножується С. в. (див. *Національне багатство*). Соціалістичною власністю є також власність громад. організацій — партії, профспілок, молодіжних орг-цій, спортивних т-в тощо. В соціалістичному суспільстві існує *особиста власність*. В процесі комуністичного будівництва відбувається поступальний розвиток держ. і колгоспно-кооп. форм С. в., неухильне зближення їх і в перспективі злиття в єдину загальнонар. власність (див. *Комуністична власність*).

Літ.: Общественная собственность развитого социалистического общества. М., 1979; Радченко В. В. Соціалістична власність в умовах зрілого соціалізму. К., 1980; Развитие социалистической общественной собственности. София — М., 1980.

В. О. Хилько.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ГРОМА́ДА» — масовий селянський ілюстрований журнал споживчої кооперації. Виходив 1922—33 у Києві. В 1922—31 мав назви: «Бюлетень Київської філії Вукоопспілки», «Правобережний кооператор», «Нова громада», з 1932 — «Соціалістична громада». Висвітлював кооперативний рух на Україні, екон. життя села, колективізацію с. г., питання електрифікації, культур. будівництва тощо. В літ.-мистецькому розділі виступали С. Васильченко, Остап Вишня, П. Тичина, М. Рильський та ін. Публікувались розвідки про творчість укр. дожовтневих і рад. письменників, статті про мистецьке життя на Україні.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ДЕМОКРА́ТІЯ — якісно новий, найвищий тип *демократії*, сукупність державних і суспільних форм справжнього повновладдя трудящих у соціалістичних д-вах; єдино можлива форма *соціалістичної держави*. Виникає як революц. заперечення бурж. демократії. Принципова якісна відмінність С. д. від попередніх демократій полягає в тому, що вона виникає внаслідок *соціалістичної революції*, повалення панування капіталу і зосередження в руках трудящих на чолі з робітн. класом *влади державної*, власності на знаряддя і засоби виробництва. С. д. в СРСР є реальним народовладдям, її дальше розгортання—осн. принцип розвитку *політичної системи радянського суспільства*. С. д. забезпечує трудящим широкі права і свободи, залучення їх до активної участі в політ., екон. і культур. житті д-ви. Демократизм притаманний самій природі соціалістичного ладу, є невід'ємною рисою всіх сфер діяльності *розвинутого соціалістичного суспільства*, становить надійний засіб вирішення справ широкими масами трудящих в інтересах усього народу. «Переможний соціалізм,— вказував В. І. Ленін, — неминуче повинен здійснити повну демократію» (Повне зібр. тв., т. 27, с. 237). Коли Рад. соціалістична держава, виконавши істор. функції *диктатури пролетаріату*, перетворилася на загальнонародну, загальнонародною стала й демократія. На цьому етапі розвитку вона найповніше розкриває властиві їй риси і творчі можливості; передбачає дедалі ширшу участь громадян в управлінні справами д-ви і суспільства, вдосконалення держ. апарату, підвищення активності *громадських організацій*, посилення *народного контролю*, зміцнення правової основи держ. і сусп. життя, розширення гласності, постійне врахування *громадської думки*. С. д. поєднує в собі представницьку і безпосередню форми народовладдя. Вона здійснюється через представницькі органи держ. влади — *Ради народних депутатів*, а також безпосередньо через участь громадян у виборах депутатів Рад (див. *Виборче право*), у *референдумах*, обговоренні законопроектів, проведенні робітн. і колгоспних зборів, постійно діючих виробничих нарад, звітів керівників підприємств і об'єднань, керівних працівників м-в і відомств перед *трудовими колективами*, зборів громадян за

місцем проживання, сільс. сходів тощо. Безпосередня участь трудящих у вирішенні соціально-політ. і госп. завдань формує у них почуття господаря д-ви. Саме в заінтересованості в заг. справі, в розвитку виробництва, зіставленні думок, відвертій і принциповій *критиці і самокритиці*, підвищенні суспільно-політ. активності кожного громадянина полягає суть рад. демократії, демократії працюючої, діючої (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 77). С. д.— основа функціонування всієї політ. системи рад. суспільства і кожної з її складових частин — *Комуністичної партії Радянського Союзу*, Рад. д-ви, громад. орг-цій і трудових колективів. Гол. виразником принципів С. д. є КПРС — керівна і спрямовуюча сила рад. суспільства, ядро його політ. системи. На принципах С. д. здійснюється управління справами громад. орг-цій, трудових колективів, що забезпечує активну участь їхніх членів у суспільно-політ. житті та виробничій діяльності. Одна з наймасовіших форм залучення трудящих до управління виробничими і держ. справами — *соціалістичне змагання*. В системі С. д. важливу роль відіграють органи громад. самодіяльності населення — вуличні, квартальні, будинкові, батьківські та ін. к-ти, жіночі ради, товариські суди і *добровільні народні дружини* по охороні громад. порядку тощо. Необхідною складовою частиною рад. демократії є народний контроль на підприємствах, в установах, орг-ціях. Здійснення С. д. забезпечується правовою врегульованістю сусп. відносин. Чим повніше розгортається С. д., тим більшого значення набуває *соціалістична законність* як одна з гарантій нормального функціонування всіх інститутів демократії, охорони прав і законних інтересів особи. С. д. передбачає поєднання широких прав і свобод громадян з їхніми обов'язками і відповідальністю перед суспільством (див. *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*).

Важливою особливістю С. д. є те, що права і свободи особи не можуть бути використані на шкоду інтересам соціалістичного суспільства і д-ви, правам ін. громадян. Розвиток і досягнення С. д. законодавчо закріплено в *Конституції СРСР*, а також у конституціях союзних і авт. республік.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. Твори, т. 4; Ленин В. И. О государстве и праве, т. 1—2. М., 1958; Ленін В. І. Про залучення мас до управління державою. К., 1963; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального комітету КПРС 22 листопада 1982 року. К., 1982; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1982; Политическая организация развитого социалистического общества: структура и функции. М., 1976.

Г. О. Мурашин.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ДЕРЖА́ВА — організація політичної влади трудящих на чолі з *робітничим класом*, головне знаряддя захисту революц. завоювань, творчого перетворення екон. і духовного життя суспільства з метою побудови *комунізму*. Виникає в результаті перемоги *соціалістичної революції*. Є д-вою нового, історично вищого типу, що докорінно відрізняється від усіх попередніх типів д-ви. Найважливіша ознака С. д.— керівна роль робітн. класу та марксистсько-ленінської партії. Екон. основу С. д. становлять сусп. форми соціалістичної власності. С. д. відіграє принципово іншу соціальну роль порівняно з попередніми типами д-ви. Метою С. д. є знищення будь-якої експлуатації, ліквідація старих сусп. відносин і розвиток нових — соціалістичних і комуністичних. С. д. має незрівнянно ширшу соціальну базу, ніж будь-яка експлуататорська д-ва. В соціалістичному суспільстві д-вою управляють не представники привілейованої експлуататорської меншості, а трудящі маси, дедалі ширше залучення яких до управління держ. і сусп. справами є одним з гол. напрямів дальшого зміцнення і розвитку С. д. Найвищою метою С. д. є побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому набуде розвитку *суспільне комуністичне самоврядування*. С. д. є останнім істор. типом д-ви. С. д. проходить певні істор. етапи розвитку, на кожному з яких вона характеризується рядом особливостей, що проявляються у специфіці завдань, функцій, методів здійснення їх тощо. Таких гол. етапів два — етап д-ви *диктатури пролетаріату* і етап загальнонародної д-ви. С. д. диктатури пролетаріату забезпечує політ. панування пролетаріату над поваленими експлуататорськими класами, подолання опору контрреволюції і держ. керівництво трудящими з боку робітн. класу в будівництві *соціалізму*.

Соціалістична загальнонар. д-ва, створена в СРСР, відповідає етапу *розвинутого соціалістичного суспільства*. Гол. напрямом її розвитку є всебічне розгортання і вдосконалення *соціалістичної демократії*. Шлях до соціалізму, його осн. риси визначаються заг. закономірностями, які властиві розвиткові всіх соціалістичних країн. Дія заг. закономірностей проявляється в різних формах, що відповідають конкретним умовам розвитку соціалістичної революції, співвідношенню класових сил, міжнар. обстановці, істор. та нац. особливостям тієї або ін. країни тощо. Тому марксизм-ленінізм виходить з неминучої різноманітності форм С. д. Прообразом С. д. була *Паризька комуна 1871*, її осн. формами є Республіка Рад (див. *Радянська соціалістична держава*), народно-демократична республіка (див. *Народно-демократична держава*). С. д. утворюють *світову систему соціалізму*.

Літ. див. до ст. *Держава, Соціалістична демократія.*

М. І. Козюбра.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ДЕСТУ́РІВСЬКА ПА́РТІЯ Тунісу — правляча партія країни. Утворена 1934 в результаті розколу партії Дестур (до 1964 називалася «Новий Дестур»; араб. «дестур» — конституція). Об'єднує нац. бурж. інтелігенцію (ядро партії), дрібну й серед. буржуазію міста, селянство і націоналістично настроєну частину робітн. класу. Очолювала боротьбу туніського народу за нац. незалежність і відіграла важливу роль у ліквідації франц. колоніального режиму. Офіц. доктриною С. д. п. є «дестурівський соціалізм» («гармонійний» розвиток держ., кооперативного і приватного секторів економіки та зміцнення нац. єдності), осн. положення якого було сформульовано на VII з'їзді (1964). Кінцевою метою партії проголошується побудова соціалізму в Тунісі. Під керівництвом С. д. п. здійснено ряд прогресивних соціально-екон. перетворень. У 1969 до керівництва С. д. п. прийшли праві сили. VIII з'їзд (1971) С. д. п. проголосив переважно орієнтацію на розвиток приватного сектора і залучення в країну іноз. капіталу. С. д. п. налічує 765 тис. членів (1979). Довічний голова С. д. п.— Х. *Бургіба*, генеральний секретар — М. Мзалі. Друковані органи — газ. «Аль-Амаль» («Надія») араб. мовою і «Аксьйон» («Дія») франц. мовою.

В. Б. Євтух.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ЕКОНОМІ́ЧНА ІНТЕГРА́ЦІЯ — об'єктивний процес інтернаціоналізації виробництва країн *соціалістичної співдружності*, що характеризується зближенням і поглибленням взаємодії їхніх нац. економік, поступовим вирівнюванням рівней екон. розвитку соціалістичних країн, формуванням глибоких і стійких зв'язків у галузях економіки, науки, техніки, дальшим розвитком *міжнародного соціалістичного поділу праці*, розширенням і зміцненням *світового соціалістичного ринку*. С. е. і. планомірно здійснюється і регулюється комуністичними і робітн. партіями та урядами країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). С. е. і. є об'єднанням і планомірною координацією зусиль країн РЕВ для розв'язання важливих соціально-екон. завдань щодо розвитку продуктивних сил, формування сучас. високоефективної структури нац. г-в країн РЕВ, підвищення нар. добробуту, зміцнення обороноздатності кожної країни і всієї соціалістичної співдружності. С. е. і. здійснюється відповідно до принципів соціалістичного інтернаціоналізму, при додержанні повної суверенності братніх країн, на основі добровільності, товариської взаємодопомоги, з урахуванням їхніх нац. інтересів і взаємної вигоди.

До 1949 екон. співробітництво між соціалістичними країнами мало переважно двосторонній характер. Створення 1949 Ради Економічної Взаємодопомоги дало можливість налагодити взаємну торгівлю, обмін науково-тех. документацією між її членами, приступити до розв'язання питань виробничого співробітництва. З розгортанням науково-тех. революції розвиток продуктивних сил соціалістичної співдружності на початку 70-х рр. досяг такого рівня,

СОЦІАЛІСТИЧНА ЄДИНА ПАРТІЯ ЗАХІДНОГО БЕРЛІНА

З'їзди Соціалістичної єдиної партії Німеччини *

I	21—22.IV	1946
II	20—24.IX	1947
III	20—24.VII	1950
IV	30.III—6.IV	1954
V	10—16.VII	1958
VI	15—21.I	1963
VII	17—22.IV	1967
VIII	15—19.VI	1971
IX	18—22.V	1976
X	11—16.IV	1981

* Відбулися в Берліні.

що існуючі форми і методи співробітництва виявились недостатніми для розв'язання нових завдань. На той час міжнар. соціалістич. поділ праці досяг зрілих форм, осн. напрямом взаємопов'язаного розвитку країн — членів РЕВ стала координація нар.-госп. планів. Було створено колективну валюту цих країн — *перевідний карбованець* (1964), організовано *Міжнародний банк економічного співробітництва* (1963), *Міжнародний інвестиційний банк* (1970). В 1964 створено ряд інших *міжнародних економічних організацій*. На 23-й сесії РЕВ (1969) за участю керівників комуністичних і робітн. партій і глав урядів країн — членів РЕВ було узагальнено досвід екон. співробітництва цих країн і обгрунтовано перехід від окремих інтеграційних заходів до якісно нової, вищої стадії співробітництва — міжнар. соціалістичної екон. інтеграції.

25-а сесія РЕВ (1971) прийняла *Комплексну програму* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ. Програма визначила мету, принципи і напрями С. е. і. Ця сесія поклала початок етапові інтенсивного розвитку С. е. і. Гол. увагу було зосереджено на розв'язанні таких найважливіших проблем, як розвиток енергетики, забезпечення паливно-сировинними ресурсами і раціональне використання їх, підвищення тех. рівня і якості продукції машинобудування, посилення кооперації у виробн. прогресивних видів машин і устаткування, розширення асортименту й поліпшення якості товарів. Було створено (1972—74) нові госп. об'єднання «*Інтерелектро*», «*Інтератоменерго*», «*Інтертекстильмаш*», «*Інтерхімволокно*», «*Інтератомініструмент*» та ряд ін.; споруджено великі інтеграційні об'єкти — нафтопровід «*Дружба*», енергосистему «Мир», *газопровід* «*Союз*» і газопровід «Братерство». Досягнуті результати розвитку С. е. і. підтверджують правильність колективної стратегії братніх марксистсько-ленінських партій. За період 1970—80 взаємний зовнішньоторг. оборот країн — членів РЕВ зріс більш як у 3 рази і перевищив 100 млрд. перевідних крб.; 1981 його частка в заг. товарообороті цих країн становила 55%. Понад 40% взаємних поставок машин і устаткування здійснюються на базі міжнародної спеціалізації і кооперування виробництва. В структурі РЕВ створено комітети по співробітництву в галузі планової діяльності, науки і техніки, матеріально-тех. збуту. Шляхи дальшого поглиблення С. е. і. відображено в документах XXVI з'їзду КПРС (1981), з'їздів братніх партій країн — членів РЕВ. У 80-х рр. відбувається процес інтенсивної виробничої і наук.-тех. кооперації країн соціалізму; як зазначалось на XXVI з'їзді КПРС, здійснюватиметься процес зближення структур госп. механізмів, далі розвиватимуться прямі зв'язки між м-вами, об'єднаннями і підприємствами, які беруть участь у кооперації, створюватимуться спільні фірми, а також використовуватимуться ін. форми з'єднання зусиль і ресурсів країн — членів РЕВ. 36-а сесія РЕВ (1982) розглянула і схвалила програму координації нар.-госп. планів на 1986—90, яка має сприяти реалізації курсу комуністичних і робітн. партій на інтенсифікацію виробн. в інтересах зростання добробуту народів братніх країн. Особливе значення надаватиметься використанню можливостей міжнар. соціалістичного поділу праці з метою прискорення науково-технічного прогресу і забезпечення збалансованого розвитку нар. г-ва країн — членів РЕВ. Реалізація прийнятих сесією документів дасть можливість зміцнити основу для тех. переозброєння нар. г-ва країн — членів РЕВ, автоматизації виробничих процесів у пром-сті, с. г., багатьох видів робіт у сфері управління, дозволить скоротити застосування ручної праці, особливо на трудомістких і важких операціях, заощаджувати енергію, сировину і матеріали. Завдяки С. е. і. країни — члени РЕВ становлять екон. район світу, що найбільш динамічно розвивається, співдружність соціалістичних країн перетворилася на найдійовіший фактор світової політики, найнадійнішу опору сил миру і прогресу.

Літ.: Ладыгин Б. М., Пекшев Ю. А. [та ін.]. Социалистическая экономическая интеграция. Вопросы теории и практики. М., 1978; Пекшев Ю. А. Долгосрочные целевые программы сотрудничества стран — членов СЭВ. М., 1980

Л. О. Каніщенко.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ЄДИ́НА ПА́РТІЯ ЗА́ХІДНОГО БЕРЛІ́НА

(СЄПЗБ). Ств. на конференції 24. XI 1962 під назвою Соціалістична єдина партія Німеччини — Зх. Берлін. Її основою стали орг-ції *Соціалістичної єдиної партії Німеччини,* що діяли в Зх. Берліні до закриття 13.VIII 1961 кордону між ним і НДР. Конференція прийняла статут, в якому зазначено, що кінцевою метою партії є створення соціалістичного суспільства. I з'їзд (1966) намітив найважливіші напрями діяльності партії: боротьба проти мілітаризму і реваншизму, за соціальні та екон. права трудящих. Надзвичайний з'їзд партії (1969) змінив її назву на СЄПЗБ і прийняв програмний документ «Принципи і цілі Соціалістичної єдиної партії Західного Берліна» і статутні положення. II з'їзд (1970) як одне з гол. завдань СЄПЗБ визначив боротьбу за перетворення Зх. Берліна на фактор миру і європ. безпеки. V з'їзд СЄПЗБ (1977) підкреслив необхідність відстоювати суворе виконання *Чотиристоронньої угоди по Західному Берліну* 1971. VI з'їзд СЄПЗБ (травень 1981) намітив осн. напрями її діяльності на 80-і рр. і закликав до єдності дій робітн. класу, всіх прогрес., демократичних сил міста. Під керівництвом СЄПЗБ працює Соціалістична спілка молоді ім. К. Лібкнехта (ств. 1980) та ін. демократичні орг-ції. СЄПЗБ брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967 і 1976, Паризькій зустрічі комуністичних і робітн. партій Європи 1980. Голова — Хорст Шмітт (з 1978). Друковані органи: ЦО — газ. «*Ді Варгайт*», теор.— щокварт. ж. «Консеквент» («Послідовний», з 1969).

В. Н. Гулевич.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ЄДИ́НА ПА́РТІЯ НІМЕ́ЧЧИНИ

(СЄПН). Ств. 21.IV 1946 на I, Установчому з'їзді внаслідок об'єднання на основі марксизму-ленінізму *Комуністичної партії Німеччини* (засн. 1918—19) та С.-д. партії Німеччини (СДПН; ств. 1875). З'їзд прийняв програмний документ «Принципи і цілі Соціалістичної єдиної партії Німеччини», в якому визначалися найближчі завдання — боротьба за ліквідацію залишків фашизму й мілітаризму в країні, демократизацію сусп. життя, націоналізацію осн. засобів виробництва, створення єдиної миролюбної, демократичної Німеччини — та кінцева мета партії — побудова в країні соціалізму. З'їзд також прийняв статут СЄПН і Маніфест до нім. народу. СЄПН створювалась як єдина партія робітн. класу Німеччини. Проте в Зх. Німеччині праві лідери СДПН перешкодили об'єднанню комуністичних і с.-д. орг-цій, діяльність СЄПН там була заборонена окупаційною владою зх. д-в. У Сх. Німеччині СЄПН виступила ініціатором і організатором здійснення глибоких революц. перетворень. II з'їзд СЄПН (1947) поставив завдання посилити боротьбу за нац. єдність і демократизацію Німеччини, намітив заходи по дальшій відбудові зруйнованого війною г-ва і зміцненню демократичного ладу в сх. частині країни. З утворенням 7.X 1949 НДР партія очолила боротьбу трудящих за зміцнення д-ви, розвиток народної демократії, мирне переростання антифашистсько-демократичної революції в соціалістичну. III з'їзд СЄПН (1950) затвердив проект 1-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва НДР (1951—55), вніс зміни до статуту партії. 2-а конференція СЄПН (1952) висунула завдання побудови в країні основ соціалізму. IV з'їзд партії (1954) вніс зміни до її статуту. VI з'їзд (1963) констатував, що в НДР перемогли соціалістичні виробничі відносини й побудовано основи соціалізму і прийняв нові програму і статут СЄПН. VII з'їзд СЄПН (1967) поставив завдання створити розвинуту сусп. систему соціалізму в НДР. IX з'їзд (1976) прийняв нову програму партії, що визначила завдання дальшого будівництва в НДР розвинутого соціалістичного суспільства і створення осн. передумов для поступового переходу до комунізму, вніс зміни до статуту. X з'їзд СЄПН (1981) прийняв директиви по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва НДР на 1981—85, визначив завдання партії в усіх сферах політ., екон. і культур. життя країни, в боротьбі за мир і зміцнення соціалістичної співдружності. СЄПН очолює *Національний фронт НДР*. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967 і 1976, в Па-

ризькій зустрічі комуністичних і робітн. партій Європи 1980. Чисельність — 2202 тис. чол. (1981). Ген. секретар ЦК — Е. *Хонеккер* (з 1976; 1971—76 — 1-й секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Нойєс Дойчланд*», теор.— щоміс. ж. «Айнгайт» («Єдність», з 1946) та інші.

Літ.: X съезд Социалистической единой партии Германии. Пер. с нем. М., 1982; История Социалистической единой партии Германии. Пер. с нем. М., 1980. *В. Н. Гулевич.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ЗАКО́ННІСТЬ — правовий режим життя соціалістичного суспільства, при якому діяльність д-ви, всіх її органів, підприємств, установ і організацій, службових осіб і громадян здійснюється відповідно до вимог *закону*. В СРСР С. з.— один з керівних принципів функціонування *політичної системи радянського суспільства*, закріплений у *Конституції СРСР*, метод здійснення *Радянською соціалістичною державою* її функцій. Ст. 4 Конституції СРСР встановлює, що Рад. д-ва, всі її органи діють на основі С. з., забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. На держ. і громад. орг-ції СРСР покладається обов'язок додержувати Конституції СРСР і рад. законів. Відповідний обов'язок покладається й на громадян СРСР. С. з. як основоположний принцип діяльності Рад. соціалістичної д-ви органічно притаманний їй з перших днів існування. Засновник Рад. д-ви В. І. Ленін розглядав точне й неухильне додержання законів як необхідну умову дальшого розвитку і зміцнення влади трудящих. «Чим більше ми входимо в умови, які є умовами міцної і твердої влади,— говорив він,— чим далі йде розвиток громадянського обороту, тим настійніше необхідно висунути твердий лозунг здійснення більшої революційної законності» (Повне зібр. тв., т. 44, с. 314). Ленінські настанови про підвищення ролі *законності* в міру просування Рад. д-ви по шляху до комунізму покладено в основу повсякденної діяльності партії по керівництву суспільством. Програма КПРС зазначає: «Партія ставить завдання забезпечити суворе додержання соціалістичної законності, викоренення всяких порушень правопорядку, ліквідацію злочинності, усунення всіх причин, що її породжують» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 94). В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* питання зміцнення С. з. набувають дедалі більшого значення. В рад. законах знаходять втілення осн. напрями внутр. і зовн. політики КПРС і Рад. д-ви, держ. воля всього рад. народу. Режим С. з., притаманний рад. суспільству, створює у громадян переконаність у непорушності рад. *правопорядку*, впевненість у тому, що проголошені законом права суворо дотримуватимуться і охоронятимуться, а порушники правопорядку притягатимуться до відповідальності. Осн. риси С. з.: *верховенство законів*, видання держ. органами *нормативних актів* лише в межах їхньої компетенції й у повній відповідності до закону; виконання правових обов'язків усіма без винятку держ. органами, установами, підприємствами й орг-ціями; створення умов для повної реалізації наданих громадянам законом прав і свобод, недопущення сваволі щодо них з боку держ. органів і *службових осіб*; неухильне виконання громадянами своїх юрид. обов'язків перед суспільством, д-вою та ін. громадянами. Забезпечуючи суворе і неухильне додержання законів у всіх сферах сусп. життя, Рад. д-ва спирається на притаманні соціалістичному суспільству основи, які використовуються нею як гарантії С. з. Ці гарантії — екон., політ., ідеологічні та юрид.— органічно поєднані між собою і діють як система факторів, що зумовлюють і забезпечують режим С. з. в СРСР. Екон. гарантії пов'язані з соціалістичним сусп. ладом і його виробничими відносинами, які забезпечують швидке піднесення добробуту рад. народу, зростання його заг. культури, піднесення рівня правосвідомості, моральної та ідейної загартованості громадян. Політ. гарантіями додержання С. з. є рад. держ. лад, якому органічно властиве додержання законів, встановлених д-вою в інтересах усього рад. народу, керівна і спрямовуюча роль КПРС у політ. системі рад. суспільства. Ідеологічними гарантіями С. з. є панування в рад. суспільстві марксистсько-ленінської ідеології, *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*, високий рівень культури, правосвідомості й поваги до правил соціалістичного співжиття. Юрид. гарантіями С. з. є встановлені законом спец. засоби забезпечення додержання правових норм шляхом запобігання, припинення й усунення *правопорушень*. Конституція СРСР, видані на її основі спец. нормативні акти надають громадянам право оскаржувати дії службових осіб, держ. і громад. органів (див. *Оскарження у праві*). До юрид. гарантій належать і система *правоохоронних органів*, покликаних стояти на сторожі С. з., та встановлена законом відповідальність за порушення законів. За Конституцією СРСР найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів покладається на *Генерального прокурора СРСР* і підлеглих йому прокурорів. В умовах зрілого соціалізму поряд з зазначеними видами гарантій С. з. широко застосовуються й громад. гарантії, тобто система заходів по запобіганню і попередженню антигромад. вчинків окремих осіб, по здійсненню контролю за діяльністю держ. органів, що їх застосовує безпосередньо громадськість, зокрема *добровільні народні дружини, товариські суди, трудові колективи*, самодіяльні *громадські організації* тощо.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о социалистической законности и правопорядке. М., 1981. *Ф. Г. Бурчак.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ІНДУСТРІАЛІЗА́ЦІЯ — див. *Індустріалізація*.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНА КУЛЬТУ́РА» — щомісячний громадсько-політ. журнал, орган М-ва культури Укр. РСР та Укр. респ. ради професійних спілок. Засн. 1921 у Харкові під назвою «Путь к коммунизму». З 1925 по 1937 виходив під різними назвами («Рабочий клуб», «Культработник», «Культробітник», «Культфронт», «Колбуд»), з 1937 — «Соціалістична культура». Висвітлює роботу культур.-осв. закладів та установ України, друкує методичні поради, консультації клубним та бібліотечним працівникам, керівникам лекторіїв і гуртків худож. самодіяльності, знайомить з досвідом культур.-осв. роботи в ін. рад. республіках, друкує бібліографічні огляди л-ри та повідомлення про нові книги профільної тематики тощо. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1971). *О. Б. Хоменко.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА НАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ — див. *Націоналізація*.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА НА́ЦІЯ — новий, породжений *соціалізмом* тип *нації*, що грунтується на соціалістичному способі виробництва, характеризується *соціалістичним способом життя*, соціальною монолітністю, єдиною ідеологією — *марксизмом-ленінізмом*, єдністю соціалістичної культури. Від попередніх етнічних форм С. н. успадковує етнічні ознаки, прогресивні культурні та соціально-побутові традиції.

Керівною силою С. н. є *робітничий клас*. Відносини між С. н. будуються на принципах пролет. *інтернаціоналізму*, відзначаються братнім співробітництвом і взаємодопомогою. На цій основі відбувається всебічний розквіт кожної С. н., їх взаємне зближення. С. н. виникає тільки шляхом ліквідації старих — капіталістичних або докапіталістичних — укладів і перемоги нового, соціалістичного ладу, соціалістичної системи господарювання. Цей процес супроводиться напруженою боротьбою проти нац. відособленості, шовіністичних і націоналістичних ухилів. У процесі побудови соціалізму в СРСР при безкорисливій допомозі рос. та ін. розвинутих націй у С. н. консолідувались народності Серед. Азії, Поволжя, ряд народностей Пн. Кавказу. Процес формування укр. С. н. завершився в 2-й пол. 40-х рр., коли зх.-укр. землі було возз'єднано з Рад. Україною в складі СРСР. Усі нації й народності СРСР об'єдналися в єдину сім'ю народів, досягли великих успіхів у розвитку своєї державності, економіки, культури. На цій основі склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. Формування С. н.— всесвітньо-істор. процес, що закономірно охопив народи країн реального соціалізму. Практика підтверджує прозорливе передбачення В. І. Леніна, який писав, що, звільняючись від ярма буржуазії, народи всіма силами потягнуться до союзу і злиття з великими і передовими соціалістичними націями (див. Повне зібр. тв., т. 30, с. 34).

Літ.: Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення. Повне зібрання творів, т. 30; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалі-

стичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 р. К., 1982; Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. М., 1974.
Ф. Я. Горовський.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ АВСТРА́ЛІЇ (СПА). Засн. в грудні 1971 на конференції комуністів-інтернаціоналістів, які виступили проти ревізіоністського керівництва КП Австралії (ств. 1920), за відродження в країні дійсно пролет. марксистсько-ленінської партії. І, установчий з'їзд СПА (вересень — жовтень 1972, Сідней) прийняв її програму і статут. ІІ з'їзд (1975) прийняв доповнення до програми партії. В програмі визначено, що кінцевою метою СПА є побудова соціалістичного суспільства, найближчим завданням — створення союзу всіх антимонополістичних сил Австралії. IV з'їзд СПА (жовтень 1981) закликав усі прогрес. сили країни до об'єднання в боротьбі за соціальні й екон. інтереси австрал. народу, прийняв новий статут партії та політ. резолюцію, в якій підкреслено необхідність розвитку руху за мир, на підтримку політики мирного співіснування, розрядки і роззброєння. Ген. секретар ЦК — Пітер Саймон (з 1971), голова ЦК — Д. Макфілліпс (з 1981), нац. президент — Патрік Мартін Кленсі (з 1981; 1971—81 — голова партії). Друк. органи: газ. «Соушеліст» («Соціаліст») і теор. журн. «Острейльєн марксіст рів'ю» («Австралійський марксистський огляд»). *С. О. Кічигін.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ А́ВСТРІЇ (СПА). Засн. 1945 членами забороненої 1934 С.-д. партії Австрії і орг-ції «Революц. націоналісти». Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Користується підтримкою Об'єднання австр. профспілок (понад 1,6 млн. членів), має вплив на робітн. рух країни. В 1945—66 та 1975—79 СПА брала участь у коаліційних урядах Австрії. В 1970—75 та в 1979 сформувала федеральний уряд. Прийнята 1978 програма СПА, пройнята духом соціал-реформізму, проголошує т. з. нац. варіант *«демократичного соціалізму»*. Основою практичної діяльності СПА є партнерство з буржуазією, повна відмова від співробітництва з Компартією Австрії. В галузі зовн. політики СПА виступає за повний нейтралітет і водночас за зміцнення *європейської безпеки*, розвиток відносин з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Налічує понад 700 тис. членів (1981). Найвищий керівний орган — з'їзд, між з'їздами — Правління. Голова — Б. *Крайський*. ЦО — газ. «Арбайтер цайтунг» («Робітнича газета»), теор. орган — журнал «Ді цукунфт» («Майбутнє»). *Б. М. Забарко.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ТРУДЯ́ЩИХ НІГЕ́РІЇ (СПТН). Ств. в листопаді 1978 на І, установчому з'їзді на базі Соціалістичної робітн.-сел. партії Нігерії (засн. 1963, 1966 заборонена військ. урядом), а також марксистських груп і соціалістичних асоціацій. З'їзд прийняв програмний маніфест і статут СПТН, в якому підкреслено, що метою партії є «організація трудящих Нігерії для завоювання політичної влади і побудови соціалістичної держави». СПТН згуртовує трудящих, усі патріотичні сили країни на боротьбу проти імперіалізму, расизму, за справжню екон. незалежність і соціальний прогрес. У своїй діяльності орієнтується насамперед на робітн. клас. Уряд Нігерії відмовився зареєструвати СПТН як політ. партію і надав їй статус «політичної асоціації», що обмежує її права. Голова ЦК СПТН — Чіака Анозіє (з 1978), ген. секретар ЦК — Ібідапо Фатогун (з 1978). Друк. орган — журн. «Нью херайзн» («Новий горизонт»).
М. Д. Несук.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЯПО́НІЇ (СПЯ). Засн. 1945 шляхом об'єднання різних довоєнних с.-д. партій і груп. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Спирається на частину робітників і серед. верств населення. Осн. її опорою в політ. діяльності є профспілки, гол. чин. Генеральна рада профспілок. У 1947—48 разом з бурж. партіями брала участь в уряді. Програма СПЯ проголошує метою партії здійснення соціалістичної революції «мирним, демократичним шляхом» через завоювання абсолютної більшості в парламенті. В 1970 проголосила концепцію створення антимонополістичного фронту і утворення нар. коаліційного уряду опозиційних партій на чолі з СПЯ, який би захищав демократію і конституцію, боровся проти монополій і влади ліберальних демократів, за підвищення життєвого рівня народу і нейтралітет Японії в зовн. політиці, виступав за заборону ядерної зброї і мирне співіснування д-в з різним сусп. ладом. У ході масової боротьби, а також у парламенті СПЯ періодично проводить спільні дії з *Комуністичною партією Японії*. Має регулярні парт. зв'язки з КПРС. СПЯ є осн. опозиційною партією в парламенті. Найвищий орган СПЯ — щорічний з'їзд, який обирає ЦК. Повсякденною роботою керує Центр. виконавчий к-т. Голова СПЯ — І. Асуката. ЦО — газ. «Сякай сімпо» («Новини всесвіту»), теоретичний — журн. «Геккан сякайто» («Щомісячник соціалістичної партії»).
Ю. І. Патлажан.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ, пролетарська революція — найвищий тип *революції соціальної*, докорінний переворот у системі суспільних відносин, внаслідок якого відбувається перехід від *капіталізму* до *соціалізму*. С. р. здійснює докорінні соціально-екон. і політ. перетворення — від взяття влади *робітничим класом* і зламу старої держ. машини до створення *соціалістичної держави* і розвитку *соціалістичної демократії*, здійснення соціалістичної *індустріалізації*, *колективізації сільського господарства* й *культурної революції*. Робітн. класові для здійснення С. р. й розв'язання її осн. завдань необхідно повалити панування буржуазії й придушити її опір, а для цього йому необхідно, насамперед, встановити *диктатуру пролетаріату*. Тому осн. питанням С. р. є питання про політ. владу. На відміну від *буржуазної революції*, що лише ліквідує застарілу політ. владу й замінює феод. форму експлуатації капіталістичною, С. р. визволяє трудящих від усіх видів гноблення. Взірцем С. р. є *Велика Жовтнева соціалістична революція* 1917. Об'єктивна необхідність і неминучість С. р. випливають з внутр. суперечностей капіталізму, який на стадії імперіалізму породжує необхідні передумови для її здійснення. Екон. основою С. р. є загострення до конфлікту осн. суперечності капіталізму — між сусп. характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення. Ця суперечність виявляється в непримиренному класовому антагонізмі між робітн. класом і буржуазією, який стає соціально-класовою основою С. р. Ідеологічною основою С. р. є непримиренність бурж. і пролет. ідеологій. Гегемоном С. р. є робітн. клас. С. р. в різних країнах властиві заг. закономірності: керівництво трудящими масами з боку робітничого класу, очолюваного його авангардом — марксистсько-ленінською партією; встановлення диктатури пролетаріату в тій чи ін. формі; *союз робітничого класу і селянства* при політ. керівництві ним з боку робітн. класу, ліквідація капіталістичної власності і встановлення сусп. власності на осн. засоби виробництва, утвердження соціалістичних виробничих відносин. До заг. закономірностей належать поступове соціалістичне перетворення сільс. г-ва, планомірний розвиток нар. г-ва, спрямований на побудову соціалізму й комунізму, на підвищення життєвого рівня трудящих. Необхідними умовами є також виховання нової інтелігенції, відданої ідеалам робітн. класу, ліквідація нац. гноблення і встановлення рівноправності та братерської дружби між народами; захист завоювань соціалізму від зовн. і внутр. ворогів, солідарність робітн. класу даної країни з робітн. класом ін. країн — пролетарський *інтернаціоналізм*. Спільність у головному — в переході народів до соціалізму — не виключає необхідності врахування нац. особливостей і своєрідності С. р. в кожній окремій країні. Правильне марксистське розв'язання проблеми співвідношення загального і специфічного в переході народів до соціалізму дає комуністичним партіям змогу виробити стратегію і тактику, що забезпечують перемогу С. р. Закон нерівномірності екон. і політ. розвитку капіталізму веде до виникнення слабких ланок у ланцюгу імперіалізму, що створює можливість перемоги С. р. в одній, окремо взятій, країні. Тому *перехідний період від капіталізму до соціалізму* в світовому масштабі становить цілу істор. епоху, початок якій поклала Велика Жовтн. соціалістична революція. Залежно від конкретно-істор. умов, гостроти класових суперечностей і співвідношення класових сил усередині країни й на міжнар. арені форми С. р. можуть бути мирними й немирними. Мирна або немирна форма С. р. залежить гол. чин. від ступеня опору буржуазії. В ході С. р. внаслідок багатоманітності її форм, складності обстановки робітн. клас повинен володіти всіма формами бо-

1
2
3

о ст. **Стефаник В. С.**

В. С. Стефаник. 1933.
В. С. Стефаник і Лесь Мартович. 1903.
Відкриття пам'ятника В. С. Стефанику у Львові. 1971.
Літературно-меморіальний музей В. С. Стефаника в селі Русові.
Обкладинка «Оповідань» В. С. Стефаника, що вийшли в Петер-
ргзі 1905.
«Кленові листки». Ілюстрація О. Л. Кульчицької. 1917.
«Новина». Ілюстрація В. І. Касіяна. 1951.
Фронтиспіс І. С. Їжакевича та Ф. З. Коновалюка до книги «Кленові
истки». 1949.
Фронтиспіс Є. П. Голяховського до російського видання творів
. С. Стефаника. 1960.
), «Катруся». Ілюстрація Г. В. Якутовича. 1978.
, «Камінний хрест». Кадр з фільму Київської кіностудії імені
. П. Довженка. 1968.

4

5
6
7
8

9
10
11

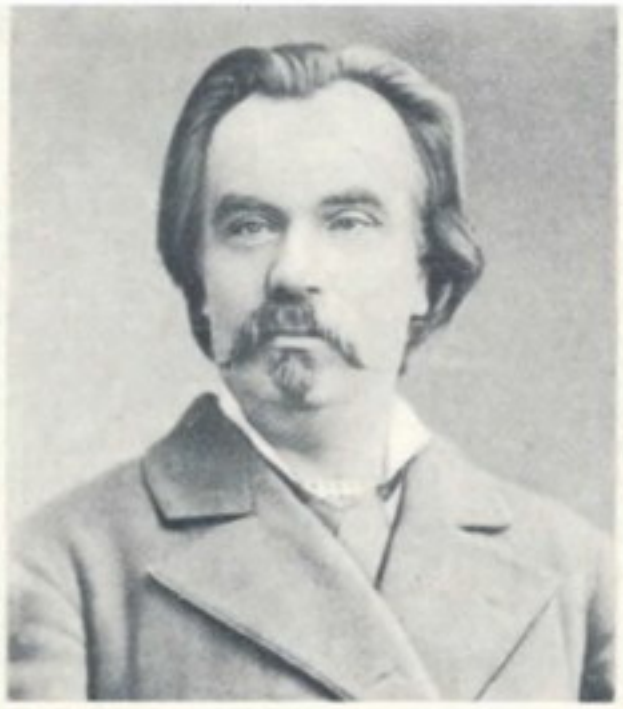

До ст. **Старицький М. П.**

1. Старицький М. П. 90-і рр. 19 ст. **2.** Хор трупи М. П. Старицького. 1889. Сцени з вистав за п'єсами М. П. Старицького. **3.** «Чорноморці» (ліворуч — Цвіркунка — М. Заньковецька). Трупа М. П. Старицького. 1883–84. **4.** «За двома зайцями» (Секлета Лимариха — Г. Борисоглібська). **5.** «Циганка Аза» (циганка Аза — М. Заньковецька). **6.** «Не судилось». Трупа Миколи Садовського. 1892. **7.** «Сорочинський ярмарок» (Хотина — Є. Зарницька). **8.** «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Театр товариства «Руська бесіда». Львів. 1907. **9.** «За двома зайцями». Театр «Березіль». Київ. 1925. **10.** «Маруся Богуславка». Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка. 1949. **11.** «Талан» (праворуч — Лучицька — В. Чистякова). Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка. 1941. **12.** «За двома зайцями». Київ. молодіжний театр. 1981.

ротьби і бути готовим до швидкої зміни їх (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 41, с. 76). Боротьба робітн. класу за соціалізм переплітається з ін. багатоманітними за змістом і характером революц. рухами (див. *Світовий революційний процес, Національно-визвольна революція*). Виникнення *світової системи соціалізму*, яка є гол. революц. силою сучасності, посилення її впливу на хід істор. розвитку сприяє прискоренню краху капіталістичної системи, назріванню соціалістичних революцій і зумовлює можливість переходу окремих країн до соціалізму, минаючи стадію капіталізму. Основи теорії С. р. заклали К. Маркс і Ф. Енгельс, які довели, що С. р.— закономірний наслідок розвитку суспільства, обгрунтували всесвітньо-істор. місію пролетаріату, необхідність зламу бурж. держ. машини і встановлення диктатури пролетаріату. В. І. Ленін збагатив теорію С. р. положеннями про перемогу соціалізму спочатку в одній або в кількох країнах, про неминучість *мирного співіснування* країн з різним соціальним ладом, про *гегемонію пролетаріату* в *буржуазно-демократичній революції* та її переростання в С. р. тощо. На сучас. етапі КПРС та ін. комуністичні партії, розвиваючи марксистсько-ленінську теорію С. р., дійшли ряду нових висновків, зокрема: про заг. закономірності революц. переходу від капіталізму до соціалізму і специфічні форми їхнього прояву в кожній країні; про можливість *некапіталістичного шляху розвитку* відсталих країн і створення д-в нар. демократії, про можливість перехідних ступенів у боротьбі за соціалістичне перетворення суспільства; про об'єднання всіх демократичних рухів у єдиний антиімперіалістичний потік та ін. Питання про С. р. є одним з центральних у боротьбі марксистсько-ленінських партій проти бурж. ідеології й усіх форм *опортунізму* і *ревізіонізму*, які заперечують корінні принципи теорії С. р.— диктатуру пролетаріату, злам бурж. держ. машини, керівну роль марксистсько-ленінських партій (праві опортуністи), нехтують творчим характером марксизму-ленінізму, стаючи на шлях *сектантства* в робітничому русі, підривають курс на широкий союз демократичних сил, відкидають перехідні етапи, абсолютизують значення збройної форми боротьби, принижують роль творчих завдань у С. р.-тощо («ліві» опортуністи). Марксистсько-ленінські партії, творчо розвиваючи теорію С. р., дають рішучу відсіч бурж. та опортуністичним викривленням ленінської теорії соціалістичної революції.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про соціалістичну революцію. К., 1976; Ленін В. І. Про соціалістичну революцію, т. 1—2. К., 1977; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Ленинская теория социалистической революции и современность. М., 1972; Красин Ю. А. Теория социалистической революции. Ленинское наследие и современность. М., 1977.

А. В. Кудрицький.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕКОНСТРУ́КЦІЯ народного господарства — докорінна перебудова всіх галузей народного господарства на базі масового впровадження нової техніки. В СРСР С. р. почалася в роки першої п'ятирічки (1929—32) і завершилася в кінці другої п'ятирічки (1933—37). Початок реконструкції нар. г-ва був пов'язаний із створенням певних передумов — здійсненням *індустріалізації* країни, *колективізацією сільського господарства*. С. р. передбачала проведення глибоких змін у структурі нар. г-ва і перш за все збільшення питомої ваги галузей, що виробляють сучас. знаряддя виробн. Створення всебічно розвинутого *машинобудування* дало можливість оснастити новою технікою не тільки всі галузі соціалістичної промисловості, а й транспорт, будівництво, с. г. Це стало матеріально-тех. основою неухильного зростання *продуктивності праці*. Реконструкція с. г. мала виняткове значення для перемоги соціалізму в аграрному секторі економіки. Завдяки С. р. було створено *матеріально-технічну базу соціалізму*, Рад. Союз перетворився на одну з найрозвинутіших країн світу з могутньою соціалістичною індустрією і великим механізованим колективним с. г. *Соціалістична власність* стала неподільно панівною. На поч. 1937 держ. і кооп.-колг. власність охоплювала 98,7% усіх виробничих фондів. Соціалістичні пром. підприємства виробляли 99,8% валової продукції промисловості. У валовій продукції с. г. питома вага соціалістич. сектора становила 98,5%. Понад 80% усієї продукції 1937 було одержано на нових або реконструйованих на базі передової техніки підприємствах. Рад. Союз за виробн. пром. продукції посів 2-е місце в світі. На Україні С. р. здійснювалася в тісному зв'язку з С. р. нар. г-ва всіх братніх республік СРСР. Лише за 1929—32 в УРСР було збудовано бл. 400, а 1933—37 — 1000 великих пром. підприємств. У 1940 пром-сть УРСР дала за рік удвоє більше продукції, ніж пром-сть кол. царської Росії. Валова продукція с. г. зросла в 1,6 раза. Комуністична партія провела велику роботу по мобілізації трудящих на оволодіння технікою. Вирішальним стало гасло: «Техніка в період реконструкції вирішує все». Було організовано навчання робітників на підприємствах без відриву від виробн., зміцнено школи ФЗН. Різко збільшилась кількість вузів і середніх тех. навчальних закладів. Зросла частка кваліфікованих робітників у промисловості, механізаторів — у с. г., спеціалістів — у всьому нар. г-ві. Відбулися докорінні зміни в сусп. відносинах. *Союз робітничого класу і селянства*, як найвищий принцип *диктатури пролетаріату*, переріс у дружбу цих класів. Склалася морально-політ. єдність суспільства. Внаслідок С. р. було створено екон. і соціальні основи соціалізму, соціалізм здобув повну перемогу, що і закріпила Конституція СРСР (1936) і Конституція УРСР (1937).

З часу С. р. набагато зросли *потенціал економічний* і *потенціал науково-технічний* СРСР. Важливою особливістю радянської економіки в умовах розвинутого соціалістичного суспільства є органічне з'єднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи господарства. С. р., що передбачає не тільки оснащення новою технікою всіх галузей економіки, а й перебудову структури нар. г-ва відповідно до осн. мети нового сусп.-екон. ладу, є обов'язковою для всіх країн у *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. Досвід проведення С. р. нар. г-ва СРСР має важливе міжнародне значення.

В. О. Литвицький.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА СИСТЕ́МА СВІТОВО́ГО ГОСПОДА́РСТВА — див. *Світова система соціалістичного господарства.*

СОЦІАЛІСТИ́ЧНА СПІВДРУ́ЖНІСТЬ — добровільне об'єднання рівноправних, суверенних і незалежних держав, що будують *соціалізм* і *комунізм*. С. с.— союз нового типу. Для країн С. с. характерні високий рівень інтернаціонального згуртування в усіх сферах суспільно-політ. і соціально-екон. розвитку, відносини товариства, рівноправності і взаємодопомоги. Політ. основу С. с. становить непорушна єдність їхніх марксистсько-ленінських партій, які спільно розробляють принципові проблеми будівництва нового ладу. Матеріальною основою С. с. є *світова система соціалістичного господарства*. Країни С. с. мають однотипну екон. основу — сусп. власність на засоби виробн., єдину ідеологію — *марксизм-ленінізм*, єдину велику мету — побудову комунізму. С. с.— найважливіший фактор міжнар. життя, найбільш надійна опора сил свободи й прогресу на земній кулі, гол. революційна сила нашої епохи. Як істор. явище С. с. перебуває в процесі розвитку. Поглиблюється союз братніх країн, все більше розширюються і поглиблюються їхні зв'язки, удосконалюється взаємодія в усіх сферах внутрішньої і зовн. політики. Живого, плодотворного характеру набуло співробітництво між держ. органами, громад. орг-ціями, виробничими колективами.

Нормою стали духовне спілкування, тісні зв'язки в галузі ідеології і культури. Все це дає змогу все повніше використовувати переваги соціалізму в нац. й інтернаціональному масштабах. Вищого ступеня досягли народногосп. зв'язки, *економічне співробітництво соціалістичних країн*, динамічно відбувається процес дальшого поглиблення *соціалістичної економічної інтеграції* країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. На сучас. етапі координація народногосп. планів як форма співробітництва країн С. с. доповнюється погодженням економічної політики в цілому, на порядок денний ставляться питання зближення структур госп. механізмів. Однією з

форм співробітництва країн С. с. є координація зовнішньополіт. діяльності. В практику відносин країн С. с. увійшли зустрічі керівників комуністичних і робітн. партій братніх країн, регулярний обмін партійно-державними делегаціями, проведення нарад секретарів ЦК з різних питань. Інтересам миру і соціалізму, свободи і незалежності народів, прогресу людства служить *Організація Варшавського Договору*, її Політичний консультативний комітет, Комітет міністрів закордонних справ, Комітет міністрів оборони. С. с. досягла значного прогресу в справі утвердження принципів *мирного співіснування* д-в протилежних систем, в боротьбі за *розрядку міжнародної напруженості*. Нового змісту набули зв'язки з *країнами, що розвиваються*. Пропозиції Політичного консультативного комітету покладено в основу важливих рішень ООН, загальноєвропейської наради 1975, її *Заключного акта*.

Практика С. с. довела, що шлях до соціалізму, його риси визначені загальними закономірностями побудови соціалізму. Ці закономірності виявляються в різних формах відповідно до конкретних істор. умов, нац. особливостей. Зростання екон. потенціалу країн соціалізму, їхні досягнення в соціальній галузі, в науці і культурі привели до нових успіхів в *економічному змаганні двох світових систем*, до розвитку ін. складових частин сучас. революційного процесу — *міжнародного комуністичного руху* і *національно-визвольного руху*. Виходячи з принципів соціалістичного інтернаціоналізму, КПРС приділяє постійну увагу зміцненню єдності, розвиткові співробітництва країн С. с., зміцненню їхніх спільних міжнародних позицій. Як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, разом з країнами С. с. СРСР будує «новий, соціалістичний світ, небувалий ще в історії тип відносин між державами, по-справжньому справедливих, рівноправних, братерських» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 5). Див. *Світова система соціалізму*.

А. П. Румянцев.

«СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ХА́РКІВЩИНА» — газета, орган Харків. обкому Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Видається в Харкові 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер вийшов 10 (23).III 1917 під назвою «*Пролетарий*». З 2 (15).XI 1917 видавалася під назвою «*Донецкий пролетарий*». З 16.III до кінця червня 1919 Харків. губком випускав газ. «Коммунар». 3.VI 1920 відновлено вихід газети «Пролетарий». 13.IV 1924 газету перейменовано на «Харьковский пролетарий», з 14.III 1930 вона видається укр. мовою під назвою «Харківський пролетар», з 6.I 1934 — під тепер. назвою. Газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1967).

СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ ВІДТВО́РЕННЯ — див. *Відтворення*.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ ДЕРЖА́ВНЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ПІДПРИ́ЄМСТВО — основна ланка нар. господарства СРСР, відносно відокремлена виробничо-господарська одиниця, що функціонує на основі загальнонар. (державної) власності і держ. нар.-госп. плану. З встановленням сусп. власності на засоби виробн. створено новий, соціалістичний тип підприємства — колектив трудящих, який за допомогою сусп. засобів виробн. планомірно здійснює виробничо-госп. діяльність для задоволення потреб усіх членів суспільства і привласнює частину результатів виробн. Його діяльність грунтується на поєднанні централізованого керівництва з госп. самостійністю та ініціативою (див. *Демократичний централізм*).

За своїм екон. змістом централізоване планування й управління соціалістичним г-вом і його осередком — соціалістичним підприємством — відображають вимоги *основного економічного закону соціалізму, планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону, вартості закону* та ін. екон. законів соціалізму. Система сусп. відносин соціалістичного підприємства поряд з економічними включає також юрид. відносини, в яких відображено й закріплено екон. відносини. Соціалістичне підприємство виступає як суб'єкт права і як юрид. особа, що має юрид. права і виконує правообов'язки. Відносини соціалістичного підприємства включають систему політ. відносин, що виявляється в парт. і держ. керівництві діяльністю соціалістичного підприємства. Отже, соціалістичне підприємство — це не лише екон., госп., а й соціально-політ. осередок соціалістичного суспільства. Держ. соціалістичне підприємство, як первинний виробничий осередок нар. г-ва СРСР, грунтується на принципах держ. соціалістичної власності. До С. д. в. п. належать підприємства пром-сті, буд-ва, с. г., транспорту, зв'язку, геологорозвідувальні, топографо-геодезичні, торгівлі, громад. харчування, комунального г-ва, побутових послуг, постачання і збуту та ін. Осн. завдання та умови діяльності С. д. в. п. визначені Положенням про соціалістичне держ. виробниче підприємство, затвердженим Радою Міністрів СРСР 4.X 1965. С. д. в. п. здійснює випуск потрібної суспільству високоякісної продукції (виконує за планом роботи або надає послуги). Воно забезпечує досягнення в інтересах суспільства найбільших результатів при найменших затратах трудових, матеріальних і фінанс. ресурсів на основі використання досягнень науки, техніки, передового досвіду, систематично вдосконалює, поліпшує організацію та умови праці. Згідно з Положенням підприємство здійснює свою виробничо-госп. діяльність під керівництвом вищестоящого органу на основі *господарського розрахунку*. Госпрозрахунок застосовують для організації роботи не лише підприємства в цілому, а й цехів, дільниць, господарств та ін. підрозділів підприємства. Вдосконаленню економічних відносин підприємств значно сприяло втілення в життя рішень Березневого і Вересневого пленумів ЦК КПРС 1965 (див. *Економічні реформи*). У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) розроблено комплекс заходів щодо дальшого піднесення рівня планової роботи підприємств (об'єднань). Зокрема, посилюється роль перспективних планів, екон. важелів і стимулів у прискоренні *науково-технічного прогресу*, впроваджуються вдосконалені норми й нормативи тощо. Новим і принципово важливим є положення про дальший розвиток госпрозрахунку на основі завдань п'ятирічного плану і розроблюваних довгострокових екон. нормативів. Розроблені нові госпрозрахункові критерії дають змогу точніше визначити внесок кожного підприємства в задоволення сусп. потреб, підвищити якість роботи. Розміри первинного виробничого осередку — підприємства не залишаються незмінними. Вони розширяються внаслідок дальшої концентрації соціалістичного виробництва; створюються великі виробничі одиниці — *виробничі об'єднання* (комбінати) і пром. об'єднання. Відповідно до зазначеної постанови в сучас. період здійснюється комплекс організаційних і екон. заходів щодо завершення формування виробничих об'єднань як осн. госпрозрахункової ланки пром-сті. Див. також *Управління виробничим об'єднанням (підприємством)*.

Літ.: Положение о социалистическом государственном производственном предприятии. М., 1965; Законодавство про соціалістичне державне виробниче підприємство. К., 1969; Комментарий к Положению о социалистическом государственном производственном предприятии. М., 1971.

Н. М. Назаренко.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ ЗМАГА́ННЯ — суспільні відносини за соціалізму, що виникають і розвиваються на базі соціалістичної власності; об'єктивна соціально-екон. закономірність, що відображає соціалістичний характер праці, відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації трудящих. С. з.— жива творчість мас, патріотичний рух, оснований на високій свідомості та ініціативі трудящих, могутній засіб мобілізації їх на перетворення в життя планів комуністичного буд-ва. Воно допомагає виявляти й приводити в дію резерви виробн., підвищувати ефективність і якість роботи, є дійовим засобом залучення трудящих до управління виробн., виховання комуністичного ставлення до праці. С. з.— одна з найважливіших складових частин *соціалістичного способу життя*. В. І. Ленін розробив вчення про С. з., що було далі розвинуте і збагачене КПРС на основі більш як піввікового досвіду соціалістичного і комуністичного буд-ва. В. І. Леніну належить класичне визначення С. з. «Соціалізм,— писав він,— не тільки не гасить змагання, а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно ш и р о к о, дійсно в м а с о в о м у розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі —

непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами» (Повне зібр. тв., т. 35, с. 189). Ідею організації С. з., осн. його риси і принципи розробив В. І. Ленін у працях «Як організувати змагання?», «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин» та ін. Осн. принципи С. з.: гласність, порівнянність результатів, можливість практичного повторення передового досвіду, матеріальне й моральне стимулювання високопродуктивної праці, товариська взаємодопомога. В ході будівництва соціалізму в СРСР постійно розвивалися і вдосконалювалися форми С. з. і керівництва ним з боку Комуністичної партії, профспілкових і комсомольських організацій.

З перших же днів встановлення Рад. влади передові робітники почали проявляти ініціативу щодо налагодження виробн., підвищення продуктивності праці, збереження нар. добра. Початок С. з. поклали *комуністичні суботники* (1919). IX з'їзд РКП(б), що відбувся 1920, в резолюції «Про чергові завдання господарського будівництва» виділив особливий розділ «Трудове змагання». З'їзд вказав, що змагання є могутньою силою підвищення продуктивності праці. Новий етап С. з. пов'язаний із здійсненням курсу партії на соціалістичну індустріалізацію (див. *Ударництво*). В травні 1929 ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів», яка відіграла велику роль у поліпшенні керівництва змаганням з боку партійних організацій і профспілок. В грудні 1929 у Москві відбувся *Перший Всесоюзний з'їзд ударних бригад*. У червні 1930 робітники з-ду ім. К. Маркса виступили з ініціативою висунення зустрічних *техпромфінпланів*. Ідея зустрічних планів дістала підтримку ЦК ВКП(б). Зустрічне планування стало однією з найдійовіших форм боротьби робітн. класу за виконання і перевиконання планів, за використання резервів виробн. і економію. На поч. 1931 виник рух госпрозрахункових бригад. С. з., що зародилося в надрах робітн. класу, перекинулося і в село, сприяючи його соціалістичній реконструкції, вихованню в соціалістичному дусі селянських мас. Колгоспники, працівники МТС створювали ударні ланки і бригади, які добивалися високої врожайності полів, високої продуктивності с.-г. машин. У лютому 1933 і в лютому 1935 в Москві відбулися 1-й і 2-й Всесоюзні з'їзди колгоспників-ударників. Наймасовішим рухом трудящих і однією з найважливіших форм С. з. у довоєнний період був *стахановський рух*. С. з. — одна з вирішальних сил, що забезпечили перемогу соціалізму в СРСР.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 С. з. розгорнулося під гаслом «Все для фронту, все для перемоги!». Виникли форми С. з., що давали змогу з меншою кількістю працівників випускати більше продукції (рух двохсотенників, тисячників, багатоверстатників, сумісників професій, комсомольсько-молодіжних і фронтових бригад). С. з. відіграло величезну роль у забезпеченні перемоги над ворогом. Особливістю С. з. в умовах післявоєнної відбудови і розвитку нар. г-ва був рух за високопродуктивну колективну працю бригад, цехів, з-дів, колгоспів, радгоспів. Все ширшими ставали участь у С. з. виробничо-тех. інтелігенції, раціоналізаторський рух, змагання за поліпшення якісних показників роботи. В кін. 50-х рр. виникла нова форма С. з.— *рух за комуністичне ставлення до праці*. Наслідком самовідданої праці трудівників було успішне виконання післявоєнних п'ятирічок.

Розвиток С. з., вдосконалення його організації відіграють важливу роль у перетворенні в життя *економічної стратегії КПРС* в умовах розвинутого соціалізму. В діяльності по розгортанню С. з., вдосконаленню його організації партія спирається на багату теор. спадщину В. І. Леніна, творчо розвиваючи її відповідно до особливостей сучас. етапу розвитку суспільства. Розв'язання поставлених XXIV—XXVI з'їздами КПРС завдань — розвиток і використання якісних факторів екон. зростання, підвищення ефективності виробн., переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку на основі прискорення *науково-технічного прогресу* і впровадження його результатів у виробн.— передбачає дальший розвиток С. з., соціальної активності усіх працівників, виявлення і використання резервів підвищення продуктивності праці на кожному робочому місці. Зростання ролі С. з. пов'язане не тільки із здійсненням екон. стратегії КПРС, а й великою мірою із соціальною політикою партії. Зростання доходів і *добробуту* народу, якісне вдосконалення соціалістичного способу життя висувають на перший план такі фактори, як місце людини в трудовому колективі, участь у розв'язанні питань розвитку свого підрозділу і всього г-ва, участь працівника в управлінні всім сусп. життям. С. з. має глибокий вплив на сусп.-політ. життя країни, на її моральну атмосферу. Розвиток С. з. передбачає здійснення системи заходів морального і матеріального заохочення в їх органічній єдності. Рішеннями Партії і Уряду запроваджено ордени, медалі і знаки: для робітників, інженерно-тех. працівників і службовців — *Трудової Слави орден* 1, 2 і 3-го ступенів, медалі «За трудову доблесть» і «Ветеран праці», знаки для переможців С. з. республік (зокрема в УРСР — «Переможець соціалістичного змагання Української РСР»), «Ударник одинадцятої п'ятирічки»; для колективів підприємств, орг-цій — перехідні Червоні прапори ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ з дипломами і грош. преміями, пам'ятний знак ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «За високу ефективність і якість роботи в одинадцятій п'ятирічці». Запроваджено Всесоюзну і Республіканську Дошки пошани; 25 Державних премій СРСР, що присуджуються за видатні досягнення в праці і наук.-тех. творчості передовикам С. з.— робітникам, колгоспникам, інженерно-тех. працівникам і спеціалістам. В 1974 в УРСР запроваджено Держ. премії УРСР для передовиків С. з. за видатні досягнення у праці.

В умовах *науково-технічної революції* виникли різні форми й методи вивчення і розповсюдження досвіду передовиків, новаторів і передових колективів. Це насамперед школи комуністичної праці, заводські, міжзаводські, республіканські, районні, обласні школи передового досвіду; громад. ін-ти передових методів праці, народні ун-ти тех. прогресу, шефства досвідчених кадрових робітників, передовиків і новаторів над відстаючими робітниками і новачками, які прийшли вперше на виробн., конкурси майстерності.

Особливістю С. з. в умовах розвинутого соціалізму є посилення його зв'язку з *плануванням народного господарства*. Виробничі об'єднання (підприємства) і орг-ції на основі розгортання С. з. і використання внутрігосп. резервів розробляють зустрічні плани, що перевищують завдання п'ятирічного плану, встановлені на відповідний рік. Напрями розгортання С. з. на сучас. етапі розроблено в постановах ЦК КПРС «Про Всесоюзне соціалістичне змагання за успішне виконання і перевиконання завдань одинадцятої п'ятирічки» (1981), «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» (1981). В них поставлені завдання підвищувати рівень всієї організації С. з., розвивати його в тісному зв'язку з роботою по вдосконаленню *господарського механізму*, створювати в кожному трудовому колективі обстановку дійсно творчого пошуку, трудової змагальності і товариської взаємодопомоги, високої відповідальності за доручену справу, непримиренності до недоліків, порушень трудової і виробничої дисципліни. Зусилля трудових колективів, усіх працівників зосереджуються на прискоренні зростання продуктивності праці, підвищенні якості продукції, економії сировини, матеріалів, палива й електроенергії, кращому використанні осн. фондів, безумовному виконанні планів поставок продукції у визначені строки і встановленій номенклатурі.

Велика увага звертається на підтримання і поширення ініціативи робітників і колгоспників щодо розробки зустрічних планів, впровадження технічно обгрунтованих норм праці, бригадного госпрозрахунку, особистих рахунків бережливості і якості, виконання обсягів роботи з меншою кількістю персоналу. Розвиваються різні форми змагання і творчого співробітництва пром. підприємств з н.-д., проектно-конструкторськими і технологічними орг-ціями. Осн. з них — укладення договорів на створення нових виробів з тех.-екон. параметрами, що перевищують рівень світових аналогів, впровадження передової технології та нових матеріалів. Особливого значення набуває поліпшення організації і підвищення дієвості С. з. в

с. г., в усіх галузях агропромислового комплексу з метою реалізації *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Широке розгортання С. з. на етапі, коли Рад. країна вийшла на передові рубежі соціально-екон. прогресу, дає можливість партії і народу успішно розв'язувати завдання щодо створення матеріально-тех. бази комунізму, дальшого підвищення добробуту трудящих, виховання нової людини. С. з. широко розвинулося в ін. соціалістичних країнах, де поряд з успішним використанням досвіду трудящих СРСР виникають своєрідні форми, що відповідають істор. особливостям і конкретним умовам кожної країни.

Г. Г. Романчук.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ НАГРОМА́ДЖЕННЯ — характерний для соціалістичного розширеного *відтворення* планомірний процес використання частини *національного доходу* (див. *Фонд нагромадження*) для безперервного розширення обсягів та вдосконалення виробництва шляхом приросту основних виробничих фондів і матеріальних оборотних засобів, утворення резервів і страхових запасів та збільшення фондів у *невиробничій сфері*. Нагромадження забезпечує сталі й високі темпи зростання сусп. виробн., прискорення *науково-технічного прогресу*, створює матеріальні передумови для побудови *матеріально-технічної бази комунізму* та піднесення матеріального *добробуту* всіх членів суспільства. С. н. здійснюється в основному за рахунок *додаткового продукту;* виступає в грош. і натурально-речовій формах. Див. також *Соціалістичного нагромадження закон.*

В. О. Сизоненко.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л, Соцінтерн — міжнар. об'єднання соціалістичних і с.-д. партій капіталістичних країн. Утворений 1951 на основі *Комісько* (міжнар. соціалістичний консультативний комітет, створений 1947). Об'єднує 76 партій і організацій (кін. 1981). До С. і. примикають як асоційовані члени ряд міжнар. жіночих, молодіжних орг-цій, під його впливом перебуває реформістська *Міжнародна конфедерація вільних профспілок*. У своїх програмних документах, зокрема в прийнятій 1980 декларації «Принципи і цілі», С. і. відкрито відмежовується від *марксизму-ленінізму*, відмовляється від революц. боротьби проти капіталізму, проголошує реформістську доктрину «*демократичного соціалізму*». Незважаючи на антикомуністичну, антирад. спрямованість дій керівництва С. і., в 60-х рр. у його діяльності намітилися позитивні зрушення. Конгреси С. і. (1957, 1959, 1966 та ін.) підтримали деякі пропозиції СРСР про обмеження виробництва й випробувань ядерної зброї, про створення без'ядерних зон у Європі, про необхідність заг. і повного роззброєння та ін. В 1978 С. і. провів спец. конференцію з питань роззброєння. 15-й конгрес С. і. (1980) створив Консультативну раду С. і. по роззброєнню, висловився за продовження політики міжнар. розрядки, закликав США ратифікувати Договір ОСО-2. Більшість делегатів 16-го конгресу С. і. (1983) висловилася за вжиття конкретних заходів з метою запобігання ядерній війні. Всупереч антикомуністичним настановам правих лідерів С. і., деякі соціалістичні партії стають на шлях співробітництва з комуністами. XXVI з'їзд КПРС відзначив, що набули дальшого розвитку зв'язки з соціалістичними і с.-д. партіями ряду країн в питаннях боротьби за відвернення війни і зміцнення миру. Найвищим органом С. і. є конгрес, що скликається раз на 2—3 роки. Керівництво між конгресами здійснює Бюро С. і., поточну роботу — Секретаріат. Президент С. і.— В. Брандт (ФРН), ген. секретар — П. Війнанен (Фінляндія).

Б. М. Забарко.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л МО́ЛОДІ (СІМ) — міжнар. молодіжна орг-ція. Створений 1907 на Міжнар. конференції соціалістичних спілок молоді в Штутгарті при активній участі К. *Либкнехта*. На 1912 СІМ об'єднував молодіжні орг-ції 17 країн (бл. 170 тис. чол.). Під час 1-ї світ. війни 1914—18 більшість цих орг-цій всупереч правому керівництву СІМ зайняло інтернаціоналістські позиції, зокрема, Бернська міжнар. соціалістична конференція молоді 1915 виступила з протестом проти війни. Представники лівого крила СІМ були серед засновників *Комуністичного Інтернаціоналу Молоді* (1919), після створення якого СІМ розпався. В 1923 праві і центристські елементи спілок молоді ряду зх.-європ. країн на конференції в Гамбурзі відновили СІМ, що примкнув до *Соціалістичного робітничого інтернаціоналу*. В роки 2-ї світ. війни 1939—45 СІМ припинив діяльність.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІ́ЗМ — якісно вищий щабель пролетарського *інтернаціоналізму* у взаємовідносинах соціалістичних націй і народностей як у межах кожної соціалістичної держави, так і між країнами *соціалістичної співдружності*.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ПАТРІОТИ́ЗМ — любов трудящих соціалістичних країн до своєї Батьківщини, їхня відданість соціалістичному ладові, комуністичним ідеалам, органічно пов'язана з *інтернаціоналізмом*, з дружбою народів країн *соціалістичної співдружності*; вища форма *патріотизму*.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ РЕАЛІ́ЗМ— новий художній метод, що сформувався й утвердився в процесі розвитку соціалістичної літератури й мистецтва, які виникли на грунті революц. боротьби пролетаріату, керованого партією комуністів, за знищення капіталізму і побудову соціалістичного суспільства. Суттю С. р. є історично конкретне зображення дійсності в її революц. розвитку, життєва правда, виражена в худож. образах з позицій комуністичного світогляду. Ідейна цілеспрямованість, глибоке знання об'єктивних закономірностей суспільства, відображення життя в світлі ідеалів соціалізму визначають зміст і осн. художні принципи С. р., який увібрав у себе кращі здобутки всього попереднього світового мистецтва і відкрив нову епоху в худож. розвитку людства. Найгол. рисою С. р. від початку його виникнення є принцип комуністичної партійності л-ри й мистецтва, сформульований В. І. Леніним (див. *Партійність*). У принципі партійності виявляється новий, вищий рівень *народності мистецтва*.

Зародження методу С. р. пов'язане з появою на істор. арені робітн. класу, виникненням його ідеології — марксизму-ленінізму, початком свідомої боротьби за революц. перетворення сусп. життя. Паростки пролет. мистецтва існували вже в середині 19 ст. (поезія чартистського руху в Англії, л-ра Паризької комуни, «Інтернаціонал» Е. Потьє — у Франції та ін.). Як худож. метод С. р. виник у Росії на поч. 20 ст. у творчості М. Горького. Після перемоги Великого Жовтня почався новий етап у розвитку С. р. Становлення мистецтва С. р. відбувалося в боротьбі за глибоке конкретне художнє втілення нової дійсності й нових духовних якостей рад. людини, утвердження віри в перемогу комуністичних ідей. У рад. л-рі й мистецтві С. р. утвердився завдяки пошукам діячами літератури і мистецтва нових художніх засобів, здатних яскраво відобразити історичну і соціальну правду життя, шляхів максимального вираження своєї творчої особистості, вихованої в дусі комуністичної ідейності. У становленні рад. л-ри та мистецтва на позиціях С. р. велику роль відіграли постанови ЦК РКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (1925) та ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932), а також ухвали 1-го з'їзду рад. письменників (1934), який остаточно сформулював і затвердив Статутом Спілки письменників осн. ідейно-естетичні принципи й саме визначення методу С. р. Цей метод є історично відкритою естетичною системою, яка забезпечує широкий простір для худож. пошуків, відображення митцем всього передового в житті, у сусп. свідомості. Метод С. р. передбачає багатство художніх манер, стилів, жанрів, широке виявлення своєрідності мови, нац. форми, індивідуальних художньо-творчих особливостей таланту, сприяє новаторству в усіх галузях творчості.

У кращих творах рад. л-ри й мистецтва, в усіх видах і жанрах (у поезії, прозі, драматургії, музиці, театрі, кінематографії, живописі, скульптурі, графіці) створено типові образи героїв Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, будівників соціалізму й комунізму в СРСР, показано ентузіазм трудящих мас, красу їхньої праці, духовне багатство, боротьбу за мир, переваги рад. способу життя. Рад. митці, озброєні передовим творчим методом, відображають народження в житті нового, комуністичного, світлу перспективу. Звідси життєстверджуючий пафос рад. мистецтва, героїчність характерів і образів. Розвиток гуманістичних ідей у дусі ленінізму, увага до загальнолюдських проблем—

важлива риса С. р. на новому етапі. Пройняті комуністичною ідейністю, почуттям інтернаціоналізму й соціалістичного гуманізму, твори С. р. відіграють важливу роль у боротьбі прогрес. сил світу за здійснення ідеалів миру, дружби народів і соціалізму.

Утверджується і збагачується л-ра й мистецтво С. р. у країнах соціалістичної співдружності, у творчості прогресивних митців капіталістичних країн.

У рішеннях XXIV, XXV та XXVI з'їздів партії, у постановах ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972), «Про роботу з творчою молоддю» (1976), «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982) наголошується на нерозривності завдань л-ри й мистецтва і завдань, які стоять перед усім народом у його боротьбі за комунізм, на необхідності підвищення ролі л-ри й мистецтва С. р. у духовному збагаченні народу.

Літ.: Ленін В. І. Про культуру. К., 1981; Ленин В. И. О литературе и искусстве. М., 1979; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Горький М. Про літературу. К., 1954; Дзеверін І. Про літературно-естетичні погляди В. І. Леніна. К., 1981; Социалистический реализм и классическое наследие. М., 1960; Социалистический реализм в зарубежных литературах. М., 1960; Социалистический реализм и художественное развитие человечества. М., 1966; Проблемы художественной формы социалистического реализма, т. 1—2. М., 1971; Теорія літератури. К., 1975; Проблемы социалистического реализма. М., 1975; Марков Д. Ф. Проблемы теории социалистического реализма. М., 1978; Недошивин Г. А. Теоретические проблемы современного изобразительного искусства. М., 1972; Социалистический реализм и современный кинопроцесс. М., 1978; Мастера кинорежиссуры о социалистическом реализме. М., 1979; Художники социалистической культуры. М., 1981; Актуальные проблемы социалистического реализма. М., 1981.

О. К. Романовський.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л — міжнародне об'єднання с.-д. партій, що існувало 1923—40. Був створений внаслідок об'єднання правосоціалістичного Бернського інтернаціоналу та *Інтернаціоналу 2½-го*. Стояв на реформістських, антикомуністичних, антирад. позиціях. Відкидав політику єдиного робітн. фронту, відхиляв пропозиції *Комуністичного Інтернаціоналу* про співробітництво і спільні дії, зокрема в боротьбі проти фашизму і розв'язування 2-ї світової війни. Внаслідок цього в серед. 30-х рр. С. р. і. зазнав кризи, почав розпадатися й навесні 1940, після окупації гітлерівцями Брюсселя, де з 1935 містилася його штаб-квартира, остаточно припинив діяльність.

Б. М. Забарко.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ СОЮЗ ТРУДОВО́ГО НАРО́ДУ ЮГОСЛА́ВІЇ (ССТНЮ) — масова громадсько-політ. організація. Створена 1953 на базі Нар. фронту Югославії (до серпня 1945 — Нар.-визвольний фронт, що виник під час народно-визвольної війни 1941—45 в Югославії). Об'єднує майже все доросле населення країни (бл. 14 млн. чол., 1981). За конституцією СФРЮ в рамках ССТНЮ всі організовані соціалістичні сили на чолі з *Союзом комуністів Югославії* здійснюють свою політ. єдність. Найвищий керівний орган — Союзна конференція ССТНЮ, голова якої обирається строком на 1 рік. Друкований орган — щоденна газ. «Борба» («Боротьба»).

І. Г. Буркут.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ СПО́СІБ ЖИТТЯ — якісно новий *спосіб життя*, що сформувався внаслідок перемоги *соціалістичної революції* і побудови соціалістичного суспільства; категорія *історичного матеріалізму, наукового комунізму*, складова частина розробленої КПРС концепції *розвинутого соціалістичного суспільства*. На відміну від соціальних умов і принципів життєдіяльності у класово антагоністичних формаціях, неодмінною умовою С. с. ж. є панування сусп. власності на засоби виробництва. С. с. ж.— це трудовий спосіб життя, спрямований на примноження сусп. багатства для задоволення матеріальних і культур. потреб трудящих. Зміст і форми життєдіяльності за соціалізму визначаються прогресивним екон. ладом, найдемократичнішою політ. системою, пануванням ідеології *марксизму-ленінізму*, норм соціалістичної моралі. Характерними рисами С. с. ж. є *колективізм, гуманізм* людей праці, їхній соціальний оптимізм, наук. світогляд, *патріотизм* і соціалістичний *інтернаціоналізм*, висока свідомість і громадсько-політ. активність, гармонійне поєднання громадських інтересів з потребами всебічного розвитку особи, непримиренність до ворогів миру і прогресу, до дрібнобурж. життєвих орієнтацій. Розвиток С. с. ж. відбувається планомірно в напрямі усунення істотних відмінностей між розумовою і фіз. працею, між містом і селом, зближення умов праці, побуту і відпочинку, рівнів добробуту і культури робітників, селян, інтелігенції; подолання пережитків минулого в свідомості і поведінці окремих категорій населення, проявів споживацької життєвої позиції; збагачення сусп. практики елементами комуністичних форм співжиття. Вперше С. с. ж. сформувався в Країні Рад у процесі буд-ва соціалізму й утвердився в осн. рисах у країнах соціалістичної співдружності. Розвиткові С. с. ж. сприяє *соціальна політика КПРС*. Рад. спосіб життя переконливо демонструє корінні переваги соціалізму над капіталізмом. Його гранями на етапі зрілого соціалізму виступають соціально-політ. та ідейна єдність, братерська дружба і співробітництво народів СРСР, згуртованість трудящих навколо ленінської партії, націленість на розвиток комуністичних засад у всіх сферах життя суспільства. На противагу бурж. пропагандистським міфам про «західний», «американський» стандарти життя С. с. ж. спирається на реальні, конституційно гарантовані права і свободи громадян (див. *Конституція СРСР, Конституція УРСР*). Широку конкретну програму зміцнення і вдосконалення рад. способу життя намітив XXVI з'їзд КПРС. Шляхи формування і розвитку С. с. ж.— одне з найважливіших комплексних завдань теорії і практики комуністичного будівництва.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Історичний досвід КПРС по формуванню і розвитку соціалістичного способу життя. К., 1978; Социалистический образ жизни и всестороннее развитие личности. К., 1979; Социалистический образ жизни. М., 1980; Соціалістичний спосіб життя. Довідник. К., 1981.

В. О. Курганський.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНІ ЗОБОВ'ЯЗА́ННЯ — зобов'язання, які беруть на себе учасники *соціалістичного змагання*. С. з. формуються залежно від завдань, поставлених Комуністичною партією і Рад. урядом на певний період — рік, п'ятирічку і дальшу перспективу розвитку нар. г-ва країни. Ще в кін. 20 — в серед. 30-х рр., коли розгорнулося масове соціалістичне змагання, С. з. становили осн. зміст соціалістичних договорів між робітниками і колективами. Прийняття С. з. і успішне виконання їх сприяло виконанню першої п'ятирічки (1929—32) за чотири роки. В період соціалістичної *індустріалізації* для С. з. характерним було швидке освоєння нової техніки і технології, проектних потужностей підприємств, перевиконання виробничих норм (див. *Стахановський рух*). Розвиток *руху за комуністичне ставлення до праці* викликав нові форми С. з., в центрі яких стали питання підвищення ефективності соціалістичної економіки і продуктивності праці, поліпшення якісних показників праці, суворе додержання режиму економії. В умовах розвинутого соціалізму значно розширюється діапазон С. з., в них включаються не тільки соціально-екон., а й морально-психологічні показники: підвищення профес. майстерності і культур.-тех. рівня працівників, їхня участь у громад.-політ. житті, дотримання ними норм комуністичної моралі тощо. Все це сприяє розвиткові соціалістичного змагання і досягненню нових успіхів у комуністичному будівництві.

В. М. Савенок.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО НАГРОМА́ДЖЕННЯ ЗАКО́Н — об'єктивний екон. закон соціалізму, що виражає необхідність використання частини *національного доходу* (*фонду нагромадження*) для розширення і вдосконалення суспільного *виробництва* з метою неухильного піднесення *добробуту* народу, забезпечення заг. зайнятості працездатного населення, всебічного розвитку усіх членів суспільства. Матеріальною основою нагромадження є перевищення виробн. над споживанням. Однак розміри нагромадження, його соціально-екон. наслідки залежать від характеру *власності* на *засоби виробництва*. Нагромадження за капіталізму — це перетворення частини *додаткової вартості* на капітал (див. *Загальний закон капіталістичного нагромадження, Нагромадження капіталу*). За соціалізму *виробничі відносини* грунтуються на сусп. власності на засоби виробн. Досягнення вищої мети соціалізму, вираженої в *основному економічному законі соціалізму*,

можливе лише в процесі соціалістичного розширеного *відтворення*, матеріальною передумовою якого є *соціалістичне нагромадження*. Осн. джерело нагромадження — нац. доход; величина його залежить від рівня продуктивності сусп. праці (див. *Продуктивність праці*). В реалізації С. н. з. важливу роль відіграє *норма нагромадження*. Вона визначає пропорції між фондом нагромадження і *фондом споживання* в нац. доході. Підтримання оптимального обсягу зазначених фондів — ключове завдання нар.-госп. планування, розв'язання якого вимагає врахування цілого ряду умов — міжнар., соціальних, природно-кліматичних тощо. В період *розвинутого соціалістичного суспільства* посилюється соціальна орієнтація соціалістичного відтворення, у нац. доході збільшується частка ресурсів, що використовуються для нар. споживання. Це передбачає дальше поліпшення використання нар.-госп. ресурсів, підвищення *економічної ефективності капітальних вкладень*. С. н. з. реалізується в процесі розробки і втілення в життя екон. накреслень партії. Характер діяння цього закону сприяє створенню матеріальних і духовних передумов переходу до *комунізму*.

О. Д. Заруба.

«СОЦИАЛИСТИ́ЧЕСКАЯ ИНДУ́СТРИЯ» — газета, орган ЦК КПРС. Виходить в Москві з 1.VII 1969 шість раз на тиждень. Висвітлює проблеми, пов'язані з розвитком пром-сті, буд-ва і транспорту, науки та її зв'язку з виробн., а також питання парт. керівництва г-вом, удосконалення систем планування г-ва, соц. змагання і впровадження передового досвіду, підготовки і виховання кадрів, культур. і побутового обслуговування трудівників пром-сті, розвитку фізкультури і спорту на підприємствах. Газета наводить інформацію в галузі науки і техніки, про екон. і тех. зв'язки СРСР з зарубіжними країнами.

В. М. Голубєв.

«СОЦИАЛИСТИ́ЧЕСКИЙ ДОНБА́СС» — газета, орган Донец. обкому Компартії України, обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Донецьку 5 раз на тиждень рос. мовою. Перший номер газети під назвою «Известия Юзовского Совета рабочих и солдатских депутатов» вийшов у липні 1917. В травні 1920 газету перейменовано на «Диктатуру труда». З серпня 1932 виходить під тепер. назвою. Під час окупації Донеччини нім.-фашист. військами 1941—43 не видавалася. «С. Д.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1967).

СОЦІА́Л-ШОВІНІ́ЗМ — опортуністична течія в міжнар. робітн. русі, виникла під час 1-ї світової війни 1914—18. Носіями С.-ш. були лідери *Інтернаціоналу 2-го* та ряду с.-д. партій, зокрема в Росії і на Україні — меншовики (див. *Меншовизм*), *есери*, укр. і євр. дрібнобурж. націоналістичні партії та ін. Вони зрадили інтереси робітничого класу, пролетарського *інтернаціоналізму*, класової солідарності, перейшли на позиції підтримки імперіалістичної буржуазії під фальшивим гаслом «захисту вітчизни». Соціал-шовіністи проповідували класовий мир з експлуататорами, приховували від трудящих загарбницькі цілі розв'язаної імперіалістами війни, штовхали робітників воюючих країн на взаємне знищення. Істор. заслуга ідейного і політ. розгрому С.-ш. належить В. І. Леніну, більшовицькій партії, які зуміли в надзвичайно складних умовах викрити його ворожу соціалізмові природу і об'єднати справді інтернаціоналістські сили в робітн. русі, заклавши ядро майбутнього *Комуністичного Інтернаціоналу*. Нині ідеї С.-ш. виявляються у політ. курсі ряду лідерів правої соціал-демократії, які підтримують внутр. реакційні сили та агресивний амер. імперіалізм.

Літ.: Ленін В. І. Про боротьбу з соціал-шовінізмом.— Крах II Інтернаціоналу.— Соціалізм і війна. Повне зібрання творів, т. 26.

Ф. Я. Горовський.

СОЦІА́ЛЬНА ГЕОГРА́ФІЯ — суспільна наука в системі географічних наук, що вивчає закономірності й фактори виникнення і розвитку територіальних відмінностей у соціальних структурах (класових, професійних, національних, статевікових тощо). Розглядає соціальні структури в їхніх взаємозв'язках, а також у зв'язках з матеріальним виробництвом і навколишнім природним середовищем. С. г. досліджує тер. аспект *соціального розвитку* в конкретних суспільно-істор. умовах. Виділяють загальну С. г. (теоретичну й *способу життя*), галузеву С. г. (населення, розселення, сфери обслуговування, споживання, *рекреації* та ін.) й регіональну С. г. (окремих країн, районів). При вивченні тер. соціальних структур користуються такими методами: системного аналізу, порівняльно-геогр., історичним, регіонального аналізу, *моделювання географічного*. С. г. тісно пов'язана з *економічною географією*, з якої вона виділилась в 70-х роках у процесі розвитку й диференціації останньої, *історичною географією*, регіональними *соціологією* і *демографією*, регіональними розділами галузевих економік, соціально-екон. *статистикою*, економікою трудових ресурсів, *екологією соціальною* та ін. науками. Осн. напрями досліджень С. г.— соціально-геогр. районування, порайонні відмінності в способі життя, соціальних структурах і тер. орг-ції соціального розвитку, регіональні фактори соціального розвитку, соціально-геогр. прояви й наслідки *науково-технічного прогресу* та ін. Ці дослідження мають не лише наукове, а й прикладне значення, зокрема як передпланові й передпроектні обгрунтування для комплексного екон. і соціального планування та прогнозування, *районного планування, містобудування*.

Літ.: Изучение проблем социально-экономической и социальной географии. Тарту, 1979; Анохин А. А., Костяев А. И. Некоторые направления развития социальной географии. В кн.: Региональный экономико-географический анализ и прогнозирование. Фрунзе, 1980; Хорев Б. С. Территориальная организация общества. М., 1981.

М. Т. Агафонов.

СОЦІА́ЛЬНА ПОЛІ́ТИКА КПРС — складова частина багатогранної діяльності *Комуністичної партії Радянського Союзу* по керівництву будівництвом комуністичного суспільства. Спрямована на дальше вдосконалення *суспільних відносин* в *Союзі Радянських Соціалістичних Республік*. Має загальнонар. характер, базується на неухильному зростанні економіки, підвищенні ефективності сусп. виробництва, на наук. пізнанні об'єктивних закономірностей відносин між класами, соціальними групами, між суспільством в цілому й окремими його членами. Гол. завдання С. п. КПРС на сучас. етапі *розвинутого соціалістичного суспільства* визначене XXIV—XXVI з'їздами партії, які виробили широку програму соціального розвитку. Осн. її метою є забезпечення дальшого задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб рад. народу, послідовний розвиток *соціалістичного способу життя*, дальше вдосконалення соціальної структури рад. суспільства в напрямі досягнення його повної соціальної однорідності. С. п. КПРС спрямована на досягнення гармонійного поєднання сусп. і особистих інтересів, на виховання трудящих у дусі відданості *марксизму-ленінізму*, пролет. *інтернаціоналізму* і рад. *патріотизму*, на дальше зміцнення *соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства* при неухильному зростанні провідної ролі *робітничого класу*, на зміцнення *дружби народів* СРСР, послідовне подолання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. Вона спрямована також на дальше підвищення добробуту, освіти й культури народу, поліпшення умов праці й відпочинку, розвиток житлового будівництва, вдосконалення системи соціального забезпечення, медичного і побутового обслуговування, охорону навколишнього середовища тощо. При виробленні С. п. КПРС партія виходить з відповідності свого політ. курсу об'єктивним закономірностям і потребам розвитку соціалістичного суспільства, з конкретних істор. умов, з урахування соціальних наслідків *науково-технічної революції*. Партія підтримує і розвиває все нове, прогресивне, породжене практикою соціалістичного і комуністичного будівництва, враховує інтереси країн *соціалістичної співдружності*, спирається на підтримку і творчу самодіяльність широких нар. мас. Яскравим виразом С. п. КПРС стали підсумки виконання 9-го і 10-го п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва СРСР (1971—80). У ці роки значно зросли нац. багатство країни, її виробничий і науково-тех. потенціал, здійснено найбільш широку в історії країни програму піднесення життєвого рівня народу. Успішно розв'язувалося гол. завдання С. п. КПРС — досягнення соціальної однорідності рад. суспільства. В 70-х рр. тривало дальше зближення всіх його класів і соціальних груп, підвищувалася роль робітн. класу в житті суспільства, відбувалися глибокі прогресивні зміни в житті

колг. селянства на основі зближення двох форм соціалістичної власності і наближення праці трудівників села до праці робітників, швидкими темпами зростала чисельність інтелігенції. Ці процеси знайшли відображення в новій *Конституції СРСР* 1977, яка зафіксувала найістотніші зміни, що відбулися в рад. суспільстві протягом чотирьох десятиріч, глибокий демократизм рад. загальнонар. д-ви. Зростання екон. могутності Рад. д-ви дало змогу виконати широку програму всемірного піднесення добробуту народу. Протягом 70-х рр. збільшилися частка і абсолютні розміри коштів, виділених з нац. доходу на соціальні потреби, підвищилася реальна заробітна плата робітників і службовців, оплата праці колгоспників. Майже в два рази збільшилися виплати і пільги з *суспільних фондів споживання*. Поліпшилися пенсійне забезпечення і мед. обслуговування, нових успіхів досягнуто в розвитку культури і науки, майже вдвоє збільшилися виробництво товарів масового споживання, розширилася сфера побутового обслуговування, виконано масштабну програму житлово-комунального будівництва. Лише протягом 10-ї п'ятирічки житлові умови поліпшило понад 50 млн. чол. Велику роль у здійсненні С. п. КПРС відіграє постійна увага партії до соціального розвитку не тільки країни в цілому, а й кожного *трудового колективу*, піклування про підвищення загальноосвітнього й культурно-тех. рівня трудівників, про *наукову організацію праці*. Важливою ділянкою С. п. КПРС є *комуністичне виховання* трудящих, зокрема виховання комуністичного ставлення до праці, дальше вдосконалення соціалістичного змагання. С. п. КПРС розглядає як могутній рушій соціального прогресу дальший розвиток соціалістичної демократії і громад. активності трудящих, широке залучення їх через *Ради народних депутатів, професійні спілки* та ін. масові орг-ції до реальної участі в управлінні д-вою, виробництвом. Новим етапом у розвитку С. п. КПРС став XXVI з'їзд партії, який висунув соціальну програму на 11-у п'ятирічку (див. *Одинадцятий п'ятирічний план*) і на перспективу до 1990. Ця програма передбачає дальше зростання добробуту рад. людей на основі стійкого, поступального розвитку нар. г-ва, прискорення *науково-технічного прогресу* і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку.

В руслі С. п. КПРС на найближчі роки — прискорене житлове, культурно-побутове будівництво, особливо в малообжитих районах; скорочення малокваліфікованої і тяжкої фіз. праці; підвищення заробітної плати і пенсій; удосконалення всієї сфери розподілу, здійснення *Продовольчої програми СРСР*, розширення виробництва й поліпшення якості товарів нар. споживання; розвиток сфери послуг; дальший розвиток організації відпочинку рад. людей; дальше зростання освітнього і культурно-тех. рівня трудящих; підвищення якості мед. обслуговування; розвиток фізкультури і спорту; створення сприятливіших умов для охорони здоров'я матері й дитини і виховання дітей; дальше зближення рівня добробуту, умов праці й побуту різних соціальних груп рад. суспільства, трудящих міста і села; дальший розвиток соціалістичної демократії, розширення участі трудящих в управлінні виробництвом, їхньої громад. активності тощо. З'їзд відзначив, що С. п. КПРС має зосередитися на подоланні відмінностей, які виходять за рамки окремих класів, на розв'язанні проблем, що потребують найуважнішого врахування особливостей та інтересів кожної групи нашого суспільства, на вирівнюванні соціальних відмінностей у тер. плані; на дальшому зміцненні братерської дружби народів СРСР, зміцненні матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя. XXVI з'їзд партії збагатив С. п. КПРС важливими теор. положеннями. На основі аналізу глибинних перетворень у характері і змісті праці й способі життя всіх класів і соціальних груп рад. суспільства у Звітній доповіді ЦК КПРС зроблено висновок, що «становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 64). З'їзд зазначив, що процес всебічного зближення рад. республік прискорюється інтенсивним екон. і соціальним розвитком кожної з них. Теор. узагальнення процесів соціального розвитку СРСР дало змогу дійти висновку про те, що в період розвинутого соціалізму завершуватиметься перебудова всіх сусп. відносин на притаманних новому ладові колективістських засадах. Надзвичайно важливим є висновок з'їзду, що провідною силою процесу становлення безкласової структури рад. суспільства був і лишається робітн. клас. Висунуті на з'їзді нові теор. висновки й положення спрямовано на здійснення осн. завдань С. п. КПРС — формування нової людини, всебічний розвиток особи, вдосконалення соціалістичного способу життя.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Волков Ю. Е., Роговин В. З. Вопросы социальной политики КПСС. М., 1981.

В. С. Левін.

СОЦІА́ЛЬНА ПРОГРА́МА КПРС — складова частина планів соціально-екон. розвитку СРСР, прийнятих на з'їздах партії. Підпорядкована завданням прогресивних перетворень у соціальній сфері, забезпечення реалізації соціальних цілей боротьби за побудову соціалізму і комунізму, визначає *соціальну політику КПРС*. Основи С. п. КПРС закладено в ряді програмних документів партії. Вже в другій Програмі партії (1919) висувалося кардинальне завдання ліквідації істотних відмінностей між містом і селом, велику увагу було приділено культур. будівництву тощо. Соціальні завдання величезної істор. ваги намітила прийнята XXII з'їздом КПРС (1961) *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*. Нинішню С. п. КПРС визначено XXIV з'їздом партії й розвинуто в рішеннях XXV і XXVI з'їздів КПРС. *Двадцять четвертий з'їзд КПРС* (1971) схвалив широку програму соціальних заходів, спрямовану на підвищення добробуту населення, зближення рівнів життя у місті і в селі, поліпшення умов праці й відпочинку трудящих, виховання підростаючого покоління. Вироблена з'їздом С. п. КПРС передбачала підвищення реальних доходів населення, дальше зростання *суспільних фондів споживання*, збільшення виробництва пром. і прод. товарів, розширення житлово-комунального і культур. будівництва тощо. Цю програму поглибив і розвинув далі *Двадцять п'ятий з'їзд КПРС* (1976). Значні соціальні заходи було намічено, зокрема, в сферах поліпшення умов і охорони праці, охорони здоров'я, зростання освіти й культури рад. людей. Цю програму було успішно виконано, протягом десятиріччя (1971—80) втілено в життя найширшу в історії СРСР програму піднесення життєвого рівня народу. В цей період продовжували вдосконалюватися вся система суспільних відносин, соціалістичний спосіб життя. Висунута *Двадцять шостим з'їздом КПРС* (1981; див. т. 12, Додаток) широка комплексна програма соціального розвитку на 80-і рр. спрямована на забезпечення прогресивних змін у найважливішій сфері людської діяльності — в праці; на поліпшення матеріально-побутових умов життя населення; забезпечення тіснішого зв'язку між підвищенням життєвого рівня і розв'язанням виробн. завдань; всемірний розвиток соціальної й трудової активності рад. людей; розширення можливостей для гармонійного духовного життя трудящих; дальший розвиток *соціалістичної демократії;* посилення соціальної однорідності суспільства тощо. Велику увагу в С. п. КПРС приділено створенню цілісної системи *соціального планування* на всіх рівнях, починаючи з *трудових колективів*. Здійснення С. п. КПРС — запорука дальших успіхів Комуністичної партії і Рад. д-ви на шляху комуністичного будівництва.

В. С. Левін.

СОЦІА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психологічної науки, що вивчає закономірності поведінки, діяльності і спілкування людей у соціальних спільностях — групах, колективах. Упродовж багатьох століть соціально-психологічні знання розроблялись у надрах філос. учень. Як самостійна наук. дисципліна С. п. виділилась у 1-му десятиріччі 20 ст. Для марксистської С. п. актуальним є виявлення і приведення в дію психологічних резервів соціальних груп з метою поліпшення управління сусп. життям, забезпечення гармонійного розвитку колективу й кожної особистості зокрема. С. п. тісно пов'язана з соціологією, філософією, заг. психологією, лінгвістикою, історією. Використовує емпіричні методи дослідження. В системі «група — особистість» С. п. вивчає

такі процеси: у великих спільностях (у макросередовищі) — настрої, моду, смаки, упередження тощо; в малих групах (у мікросередовищі) — *психологічну сумісність,* типи групової інтеграції, психологічний клімат, міжособистісні стосунки; С. п. особистості — самооцінку, ціннісну орієнтацію, конформність (пасивне прийняття готових стандартів у поведінці) чи нонконформність, вияви *фрустрації* тощо.

Літ.: Андреева Г. М. Социальная психология. М., 1980; Шибутани Т. Социальная психология Пер. с англ. М., 1969.

В. І. Войтко.

СОЦІА́ЛЬНА СТРАТИФІКА́ЦІЯ (від лат. stratum — настил, верства і facio — роблю) — бурж. соціологічне вчення, за яким суспільство поділяється на страти (верстви) залежно від окремих ознак (екон., нац., етнічних, реліг. та ін.) або сукупності їх. С. с. заперечує існування в капіталістичному суспільстві антагоністичних класів — буржуазії та пролетаріату; натомість пропонується поділяти суспільство на «вищі» й «нижчі» класи, *еліту* і масу; довільно виділяється кількість класів чи страт в одній і тій самій країні; довільно даються їм назви [напр., «середній клас» (див. *«Середнього класу теорія»*), «вищий нижчий клас», «нижчий вищий клас» тощо]. Більшість сучас. бурж. соціологів дотримується концепції «багатовимірної стратифікації», за якою класи і прошарки виділяються на основі багатьох критеріїв (прибуток, освіта, тип житла тощо). Підмінюючи класове розшарування суспільства, зумовлене відношенням людей до *засобів виробництва,* другорядними критеріями угруповання людей, бурж. соціологи тим самим намагаються замаскувати класову нерівність і експлуатацію в бурж. суспільстві.

СОЦІА́ЛЬНА ЦІ́ННІСТЬ ПРА́ВА — здатність *права* сприяти прогресивному розвиткові суспільства, задоволенню матеріальних і духовних потреб народу, охороні його прав і інтересів, забезпеченню громадського порядку, врегулюванню відносин між громадянами, класами, націями, ін. соціальними групами й верствами населення, держ. й громад. організаціями. Критерієм С. ц. п. є те, інтересам яких класів та ін. соціальних спільностей людей служать норми права. Певною мірою С. ц. п. притаманна будь-якому типу права. Чим воно демократичніше, тим його соціальна цінність вища. В епоху імперіалізму *буржуазне право* втратило характер навіть відносної заг. цінності. Реакційні *режими політичні* інтенсивно застосовують неправові, позасудові методи діяльності. У соціалістичному суспільстві С. ц. п. стає реальністю. Втілення, зокрема, у *радянському соціалістичному праві* соціальної справедливості, високого ступеня розвитку рівноправності й рівності, дійовості надають йому властивості ефективно діючої сили держ. й громад. життя у боротьбі за зміцнення *соціалістичної законності* та *правопорядку.* Глибоко гуманістична природа рад. ладу знаходить у праві один з найважливіших проявів. Рад. право забезпечує високу організованість сусп. відносин, надійність соціального управління, виступає засобом утвердження, реалізації та захисту цінностей соціалізму, соціалістичного способу життя. Воно діє у важливих галузях людського буття, не тільки виражає і збагачує екон., політ., культур. та ін. цінності, але й являє собою особливу самостійну цінність. Підтвердженням цього є, зокрема, прийняття нової *Конституції СРСР,* конституцій союзних і авт. республік, в яких закріплено досягнення рад. народу, що збудував *розвинуте соціалістичне суспільство,* і програмні положення будівництва комуністичного суспільства.

Літ.: Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. М., 1971.

В. П. Зенін.

СОЦІА́ЛЬНА ШКО́ЛА в буржуазній політичній економії — напрям *вульгарної політичної економії.* Виникла наприкінці 19 — на початку 20 ст. Представники С. ш.— нім. економісти Р. Штамлер, Р. Штольцман, О. Шпанн, А. Амонн, К. Діль, Ф. Петрі. Виходячи з філософії суб'єктивного ідеалізму, прихильники С. ш. в основу сусп. життя поклали соціально-правові фактори. Це зумовило трактування С. ш. примату права над економікою, підміну *виробничих відносин* людей у суспільстві соціально-правовими і ліквідацію тим самим їхнього класового змісту. Насправді правові норми виникають на грунті певних екон. відносин і лише юридично їх відображають. Визначальний вплив на соціальні, політ. і духовні процеси життя суспільства має в остаточному підсумку лише розвиток *продуктивних сил.* Ідеалістичні трактування екон. категорій теоретики С. ш. використовували для апологетики капіталістичного виробн., вихваляння влади *олігархії фінансової,* посилення ролі бурж. д-ви. Погляд на економіку як на «соціальне ціле» С. ш. застосовувала для обгрунтування концепції *«трансформації капіталізму»* в нібито новий сусп. лад, позбавлений класових антагонізмів. Соціально-екон. суперечності капіталізму передбачалося усунути держ. втручанням у процеси виробн. і розподілу (у Р. Штамлера це — «правове регулювання», у Р. Штольцмана — «соціально-державне регулювання», у О. Шпанна — «нова соціальна політика» тощо), суть якого зводилася, однак, до посилення влади монополістичного капіталу. В 30-х рр. С. ш. фактично розпалася. Деякі положення С. ш. були використані у фашист. Німеччині, згодом справили певний вплив на формування *неолібералізму;* окремі ідеї співзвучні теор. уявленням соціально-правового напряму *інституціоналізму.*

А. І. Кредісов.

СОЦІА́ЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕ́ЧЕННЯ — в СРСР система держ. і громадських заходів, спрямованих на матеріальне і культурно-побутове забезпечення непрацездатних громадян. С. з. здійснюється за рахунок держ. і громад. коштів. *Конституція СРСР* (ст. 43) та конституції союзних (в УРСР — ст. 41 *Конституції УРСР*) і авт. республік проголошують і гарантують широку систему таких заходів — *право на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника. Це право гарантується *соціальним страхуванням* робітників, службовців і колгоспників, допомогою по тимчасовій непрацездатності; виплатою за рахунок д-ви і колгоспів пенсій (див. *Пенсії державні в СРСР, Пенсії колгоспникам*); піклуванням про громадян похилого віку і про інвалідів; ін. формами С. з. Крім пенсійного забезпечення, до компетенції органів С. з. належать такі питання, як забезпечення держ. допомогою багатодітних і одиноких матерів, інвалідів з дитинства, санаторно-курортне лікування та протезування інвалідів та пенсіонерів, забезпечення інвалідів війни та праці засобами пересування, утримання непрацездатних громадян у будинках для старих та інвалідів, організація виробн. навчання та перекваліфікації інвалідів, визначення ступеня та причин стійкої втрати працездатності, розв'язання разом з органами охорони здоров'я питань соціально-трудової реабілітації інвалідів тощо.

Створення універсальної системи С. з. трудящих є характерною рисою соціалістичного суспільства, однією з його переваг у порівнянні з капіталістич. суспільством. В СРСР систему С. з., включаючи пенсійне забезпечення, спочатку було встановлено для працівників окремих галузей пром-сті. В передвоєнні роки його було поширено на працівників усіх галузей нар. г-ва. На кін. 50-х рр. система С. з. робітників і службовців набула всеосяжного характеру. Вирішальне значення для завершення цього процесу мали Закон про державні пенсії, прийнятий Верховною Радою СРСР 1956, Закон про пенсії та допомогу членам колгоспів, прийнятий 1964. Вони визначили перехід від гарантованого д-вою С. з. робітників і службовців до С. з. всіх трудящих, незалежно від того, зайняті вони в загальнодерж. чи в колг.-кооп. секторі сусп. виробництва, знаменували перехід до якісно нової системи С. з., притаманної *розвинутому соціалістичному суспільству.* Система С. з. в СРСР характеризується й тим, що в ній представлено всі види і форми С. з., передбачені класифікацією *Міжнародної організації праці* й переліком Міжнар. асоціації соціального забезпечення (крім допомоги по безробіттю, оскільки соціалістичне суспільство ліквідувало безробіття й усунуло причини його виникнення, гарантує повну зайнятість працездатного населення). Бюджетні асигнування й асигнування громад. коштів на С. з. в Рад. країні щороку зростають.

За останні 10 років видатки д-ви і колгоспів на пенсії робітникам, службовцям, членам колгоспів та ін. громадянам зросли більш як у 2 рази. На покращення С. з. спрямований ряд постанов ЦК КПРС

і Ради Міністрів СРСР, прийнятих на виконання рішень XXVI з'їзду КПРС, зокрема від 2.IX 1981 про підвищення мінімальних розмірів пенсій, та ін. заходи щодо поліпшення пенсійного забезпечення. Органами та установами С. з. є відповідні м-ва союзних і авт. республік, відділи С. з. обл., міських та районних *Рад народних депутатів, лікарсько-трудові експертні комісії,* будинки для інвалідів та старих громадян, профтехучилища й технікуми, де навчаються і здобувають професію інваліди. Характерною рисою рад. системи С. з. та її перевагою перед С. з. в капіталістичних країнах є те, що трудящих звільнено від сплати внесків на здійснення С. з. Законодавством про С. з. встановлено, що виплата пенсій і допомог гарантується за рахунок коштів д-ви і колгоспів без будь-яких відрахувань від *заробітної плати* робітників та службовців чи від прибутків членів колгоспів. Утримання будинків для старих та інвалідів проводиться повністю за держ. рахунок, а міжколг. будинків-інтернатів — за рахунок колгоспів. Кошти, які направляють на С. з., акумулюються в системі держ. бюджету, кошти на С. з. колгоспників — у централізованому союзному фонді соціального страхування колгоспників. Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 і на період до 1990 року передбачено дальше вдосконалення соціального забезпечення.

О. М. Лук'яненко.

СОЦІА́ЛЬНЕ ПЛАНУВА́ННЯ — складова частина народногосподарського планування, що передбачає розв'язання гол. проблем соціального розвитку в масштабі всього суспільства. Планування соціального розвитку — важливий напрям держ. планування, пов'язаний з безперервним зростанням потреб населення, зміною їхньої структури, відмінностями в умовах життя окремих соціальних груп трудящих, специфікою або характером праці в окремих галузях, особливостями життя населення в різних районах країни тощо. Відразу після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР було розв'язано такі соціальні питання, як встановлення 8-годинного робочого дня, створення системи соціального страхування, перехід до безплатної освіти й мед. обслуговування. В роки першої п'ятирічки також було розв'язано ряд найважливіших соціальних проблем, насамперед ліквідовано *безробіття* й *аграрне перенаселення*. В міру збільшення екон. ресурсів країни соціальні завдання, які ставилися в нар.-госп. планах, безперервно розширялися, що давало можливість все повніше й послідовніше здійснювати *соціальну програму КПРС*. У планових завданнях визначалися послідовність, масштаби й строки розв'язання соціальних проблем, виходячи з їхнього політ. й екон. значення та можливостей суспільства на даний період. Особливо широкого розвитку набуло С. п. в умовах розвинутого соціалізму. Величезні соціальні досягнення рад. суспільства законодавчо закріплено в *Конституції СРСР*. У розділі «Соціальний розвиток і культура» визначено шляхи дальшого зростання *життєвого рівня* населення, поліпшення умов праці, розвитку освіти, науки й культури. Передбачені Конституцією СРСР завдання щодо підвищення народного *добробуту* конкретизуються в держ. планах економічного й соціального розвитку. З серед. 60-х рр. з ініціативи ленінгр. об'єднання «Світлана» почалася розробка комплексних планів екон. й соціального розвитку підприємств, які охоплюють широке коло проблем соціального розвитку трудових колективів (див. *План соціального розвитку колективу*). Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) у складі держ. планів екон. й соціального розвитку СРСР, союзних і авт. республік, країв, областей, міст і районів, а також м-в, відомств, об'єднань, підприємств і орг-цій розробляють зведені розділи по всьому комплексу заходів у галузі соціального розвитку. В розв'язанні багатьох соціальних питань активну участь беруть *Ради народних депутатів*. Розгорнуту програму соціального розвитку і підвищення рівня життя народу накреслено в документах XXVI з'їзду КПРС. Зокрема, передбачено підвищити реальні доходи на душу населення, збільшити роздрібний товарооборот держ. і кооп. торгівлі, середньомісячну заробітну плату робітників і службовців, підвищити оплату праці колгоспників у громад. г-ві колгоспів, збільшити сусп. фонди споживання та держ. допомогу сім'ям, які мають дітей, і молодожонам, забезпечити дальше поліпшення умов праці, побуту і відпочинку працюючих жінок, поліпшити житл. умови рад. людей та ін.

Т. Т. Ковальчук.

СОЦІА́ЛЬНЕ СТРАХУВА́ННЯ — в СРСР система матеріального забезпечення громадян у старості, в разі тимч. непрацездатності, при інвалідності, втраті годувальника та в ін. передбачених законодавством випадках. Правові норми, що регулюють відносини по С. с., встановлено Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік (див. *Право на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, втрати працездатності, а також втрати годувальника), *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю,* відповідними главами кодексів законів про працю, *Примірним статутом колгоспу* та ін. нормативними актами. С. с. поширюється на всіх громадян, здійснюється без будь-яких відрахувань із заробітку трудящих, спрямоване на матеріальне забезпечення їх і зміцнення їхнього здоров'я. Бюджет держ. С. с. складається з страхових внесків підприємств, установ і орг-цій, які вони сплачують за встановленими тарифами, а також асигнувань (дотації) з *бюджету державного*. С. с. колгоспників здійснюється за рахунок особливого фонду, що створюється з грошових відрахувань колгоспів. Кошти С. с. можна витрачати лише за прямим призначенням. У порядку С. с. виплачуються: допомога по *тимчасовій непрацездатності,* а жінкам, крім того, — допомога по *вагітності* і пологах; допомога з нагоди народження дитини; пенсії (див. *Пенсії державні в СРСР, Пенсії колгоспникам*) тощо. Кошти С. с. використовуються і на санаторно-курортне лікування та оздоровлення трудящих і членів їхніх сімей (повна або часткова оплата путівок у санаторії, пансіонати, профілакторії, туристські бази тощо), на лікувальне (дієтичне) харчування, утримання піонерських таборів, а також на ін. заходи по С. с. Пенсії та осн. види допомоги по С. с. призначаються в процентах до *заробітної плати,* а в ряді випадків повністю компенсують втрату заробітку. При хворобі або каліцтві допомога виплачується до відновлення працездатності або до встановлення *інвалідності*. Управління С. с. в СРСР здійснює ВЦРПС (в УРСР — *Українська республіканська рада професійних спілок*) на широких демократичних засадах. Безпосередньо на підприємствах, в установах і орг-ціях С. с. здійснюють к-ти профспілок. Вони призначають допомогу по С. с., разом з адміністрацією готують документи, необхідні для призначення пенсій робітникам, службовцям та їхнім сім'ям, видають путівки в санаторії і будинки відпочинку, направляють дітей у піонерські табори, разом з адміністрацією розробляють і здійснюють заходи по зниженню захворюваності робітників і службовців, перевіряють правильність видачі *листків непрацездатності* і виплат по С. с. У здійсненні С. с. беруть активну участь робітники, службовці, колгоспники через комісії по С. с., комісії з пенсійних питань, страхових делегатів тощо.

З. К. Симорот.

СОЦІА́ЛЬНИЙ ДАРВІНІ́ЗМ — течія в бурж. соціології кін. 19 — поч. 20 ст., яка намагалася пояснити розвиток суспільства за допомогою еволюційного вчення Ч. *Дарвіна* (законами природного добору та боротьби за існування). Виникла як продовження і розвиток ідей *органічної теорії суспільства і держави*. Найреакційніші представники С. д. (Х. С. Чемберлен, О. Аммон, Ж. В. Лапуж) переносили біол. закони боротьби за існування безпосередньо на відносини між соціальними групами, народами і д-вами, проповідували *расизм*. С. д. зводив джерело соціальних конфліктів до суто біол. факторів — боротьби рас тощо. Будучи апологетами капіталістичного суспільства, соціал-дарвіністи розглядали конкуренцію, нерівність, «війну всіх проти всіх», що панує в цьому суспільстві, як позитивні явища, котрі сприяють виживанню кращих і сильніших, біологічно повноцінних індивідів, з яких нібито складаються пануючі класи. Конфлікт різних класів і соціальних груп С. д. вважав природним станом суспільства. Подібні погляди

відображали намагання ідеологів буржуазії увічнити класову структуру капіталістичного суспільства.

СОЦІА́ЛЬНИЙ ПРОГРЕ́С — форма *розвитку* суспільства, головний напрям поступального руху людства. Перші концепції С. п. висунули і розвивали в боротьбі з феод. ладом ідеологи буржуазії епохи її прогресивного розвитку (А. *Тюрго*, Ж. А. *Кондорсе*, Дж. *Віко*, Г. В. Ф. *Гегель* та ін.), які, проте, обмежували прогрес рамками капіталізму, що суперечило самій ідеї безперервного висхідного розвитку суспільства. З перемогою в передових європ. країнах капіталістичних відносин бурж. теорії С. п. почали розглядати капіталізм як вічний і природний лад (О. *Конт*, Г. *Спенсер*, *соціальний дарвінізм*). У період імперіалізму ідеологи буржуазії взагалі відмовляються від ідеї С. п., пропонують замінити поняття «прогрес» ідеєю циклічного коловороту (див. *Історичного коловороту теорія*, О. *Шпенглер*, А. *Тойнбі*, П. *Сорокін*). Сучас. бурж. соціологи в умовах наростаючої *загальної кризи капіталізму* або зовсім заперечують ідею С. п., намагаючись видати кризу капіталістичного суспільства за кризу всього людства, або всіляко спотворюють сутність С. п. Одні (Р. *Арон*, Д. *Белл*, Д. *Гелбрейт*, У. *Ростоу* та ін.), перебільшуючи роль науки і техніки в сусп. житті, ігноруючи екон., виробничі відносини, намагаються довести, ніби капіталізм розвивається по висхідній лінії і залишається втіленням прогресу (див. «*Індустріальне суспільство*», «*Постіндустріальне суспільство*», «*Конвергенції теорія*», «*Стадії економічного зростання*» тощо); інші (т. з. «*Римський клуб*») єдиний шлях С. п. вбачають у позаклас. «людській революції», в здійсненні утопічної програми «гуманізації» світу і людської свідомості. Марксистсько-ленінське розуміння С. п. випливає з осн. положення *історичного матеріалізму* про вирішальну роль *способу виробництва* в розвитку суспільства. Саме з цього марксисти виводять об'єктивний критерій С. п.— розвиток *продуктивних сил* і *виробничих відносин*. Боротьба передових класів проти віджилих виробничих відносин, реакційних соціально-політ. порядків є вирішальною силою висхідного істор. розвитку. Вищий рівень продуктивних сил забезпечує значно вищу форму прогресу, розширення діапазону свободи людей у їхньому відношенні до природи і в самому сусп. житті. Виходячи з даної концепції про критерії С. п., марксизм-ленінізм розглядає виникнення і розвиток первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної формацій як закономірні стадії С. п. Для докапіталістичних типів С. п. характерні уповільнені темпи розвитку. Капіталізм характеризується великим зростанням темпів розвитку суспільства, яке має антагоністичний, нерівномірний характер, оскільки прогрес однієї частини суспільства здійснюється за рахунок інших. Комуністичний тип С. п. якісно відрізняється від усіх попередніх. *Комунізм*, що приходить на зміну капіталізмові в результаті *соціалістичної революції*, вперше створює умови для безмежного прогресу людства на основі ліквідації соціальної нерівності й прискореного розвитку продуктивних сил.

Уперше в історії суспільства в комуністичній формації починає діяти закон рівномірного гармонійного розвитку всіх його сторін. Безперервний і дедалі зростаючий розвиток продуктивних сил є основою дальшого вдосконалення всіх сторін життя суспільства, всебічного розвитку самої людини.

П. Я. Номеровський.

СОЦІА́ЛЬНИЙ РО́ЗВИТОК — зміни, що відбуваються в *суспільстві* в процесі його поступу. Марксизм-ленінізм розглядає С. р. як заг. принцип, покладений в основу пояснення історії суспільства. Суспільство розвивається за об'єктивними законами, які люди неспроможні ні створити, ні змінити, ні скасувати, але, пізнавши їх, можуть діяти в необхідному напрямі. С. р. визначається розвитком *продуктивних сил*, відповідних їм *виробничих відносин*, що виявляється у закономірному становленні, розвитку і зміні *суспільно-економічних формацій*, кожній з яких відповідає певний *спосіб виробництва*. У класово антагоністичному суспільстві перехід від однієї формації до іншої здійснюється в результаті *класової боротьби*, шляхом *революції соціальної*. Проте С. р. відбувається не прямолінійно. Його заг. висхідна лінія — наслідок діалектичного взаємозв'язку і взаємодії багатьох процесів, частина яких веде в бік від *соціального прогресу*, а деякі мають регресивне спрямування. Марксистсько-ленінське вчення про С. р. є філос.-методологічною базою теорії і практики революц. перебудови суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах. Це знайшло свій вияв насамперед у теорії *соціалістичної революції* і переростання *соціалізму* в *комунізм*. Досвід СРСР, ін. країн *соціалістичної співдружності* наочно довів положення марксизму-ленінізму про те, що за соціалізму С. р. проходить певні стадії на власній основі. Вищою стадією його є *розвинуте соціалістичне суспільство*.

Величезне значення для теорії і практики наук. комунізму мають зроблені XXVI з'їздом КПРС висновки з питань С. р. за умов зрілого соціалізму: про шляхи зближення всіх класів і соціальних груп рад. суспільства, стирання міжкласових відмінностей і підвищення ролі робітн. класу як провідної сили цього процесу; про дальший розвиток нац. відносин, зміцнення братерської дружби всіх народів СРСР; про розквіт і взаємозбагачення нац. культур та формування культури єдиного *радянського народу* як нової соціальної й інтернац. спільності, про зміцнення матеріальних і духовних основ *соціалістичного способу життя*, формування нової людини та ін. У прийнятій з'їздом розгорнутій соціальній програмі (див. *Соціальна програма КПРС*) вказано практичні шляхи дальшого С. р. суспільства розвинутого соціалізму.

А. В. Мяловицький.

СОЦІА́ЛЬНИХ І ЕКОНОМІ́ЧНИХ ПРОБЛЕ́М ЗАРУБІ́ЖНИХ КРАЇ́Н ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Міститься в Києві. Засн. 1978 на базі наук. підрозділів *Історії інституту* АН УРСР та *Економіки інституту* АН УРСР. На 1982 інститут мав 11 наук. відділів. Аспірантура. Осн. напрями наук. досліджень: прикордонні екон. зв'язки з країнами РЕВ, експортне виробництво, використання капіталовкладень і трудових ресурсів на спільних виробничих об'єктах; соціально-екон. процеси в країнах Бл. Сходу; питання ідеологічної боротьби, міграційні процеси і становище еміграції; боротьба трудящих зарубіж. країн проти соціального та нац. гноблення; критика бурж. ідеологічних течій; екон. і міжнар.-правові аспекти охорони навколишнього середовища в зонах Чорномор'я і Середземномор'я; екон. і міжнар.-правові аспекти патентно-ліцензійної справи.

О. О. Малько.

СОЦІА́ЛЬНІ ХВОРО́БИ — хвороби людини, поширення і перебіг яких значною мірою пов'язані з несприятливими умовами суспільно-економічного ладу. Виділення С. х. в окрему групу має умовний характер, оскільки виникнення більшості хвороб певною мірою залежить від соціальних умов, пов'язаних з певним способом виробництва. До С. х. звичайно відносять *туберкульоз*, *венеричні хвороби*, *алкоголізм*, *наркоманію*, *трахому*, *рахіт*, ряд *професійних хвороб*, *інфекційних хвороб* та ін. С. х. є породженням суспільно-економічних формацій, в основі яких лежить експлуатація людини людиною; найхарактерніші вони для капіталістичного суспільства. Соціалістичне суспільство усуває умови, які породжують С. х. (безпосередньо — шляхом невпинного поліпшення умов праці та побуту). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції було передбачено і втілено ряд заходів щодо боротьби з С. х., які залишилися у спадщину від царської Росії. Протягом періоду будівництва соціалізму в СРСР в цій галузі досягнуто значних успіхів, зокрема щодо запобігання професійним хворобам (див. також *Профілактика*).

СОЦІА́ЛЬНО-ЕКОНО́МІЧНІ ПРАВА́ ГРОМАДЯ́Н СРСР — закріплені в *Конституції СРСР*, конституціях союзних (див. *Конституція УРСР*) і авт. республік, а також в ін. рад. законах права рад. громадян, які забезпечують їм реальну можливість брати участь у сфері матеріального виробництва і розподілу матеріальних благ. Ці права є визначальними щодо всіх ін. прав, свобод і обов'язків рад. громадян. До них належать закріплені в рад. конституційному законодавстві: *право на працю*, яке включає право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання,

здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб; *право на відпочинок*; *право на охорону здоров'я*; *право на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника; *право на житло*. Здійснення громадянами СРСР соціально-екон. прав невіддільне від виконання ними своїх обов'язків. Див. також *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*.

І. П. Бутко.

«СОЦІА́ЛЬНОЇ ДІЇ» ТЕО́РІЯ — один з провідних напрямів сучас. бурж. соціології, який виник у 20-х рр. 20 ст. Найбільше поширився в США. Розроблена в працях М. *Вебера*, Ф. *Знанецького*, Т. *Парсонса* та ін. Центр. категорією «С. д.» т. є «соціальна дія», під якою розуміють зв'язки, уявлення, психологічні, моральні моменти, що виникають у процесі безпосередньої взаємодії двох або більше індивідів. Вважаючи акти взаємодії («соціальну поведінку») найпростішою «клітиною» структури суспільства, предметом соціології, «С. д.» т. на цій основі намагається створити теорію особистих відносин людей, щоб підмінити ними всі сусп. відносини. Будучи за своїм характером суб'єктивно-ідеалістичною, «С. д.» т. заперечує соціально-екон. зумовленість поведінки людей, виступає проти матеріалістичного розуміння сусп. явищ і процесів. Розглядаючи рівновагу (див. *«Рівноваги» теорія*) як ідеальний стан сусп. відносин, «С. д.» т. звертає головну увагу на розробку соціально-психологічних механізмів регулювання людської поведінки, намагається дати капіталістам засоби витонченого маніпулювання свідомістю мас.

СОЦІА́ЛЬНО-КУЛЬТУ́РНІ КО́МПЛЕКСИ В СРСР — функціональні об'єднання установ і організацій, які здійснюють за єдиним комплексним планом громадсько-політ. та культурно-виховну роботу в межах певного мікрорайону (в містах), сільської чи селищної Ради нар. депутатів, колгоспу або радгоспу. До складу С.-к. к. входять культурно-освітні заклади (загальноосвітні, муз. і худож. школи, клуби, б-ки, музеї, палаци і будинки піонерів, кінотеатри тощо), заклади фізичної культури і спорту (стадіони, спорт. школи), громад. орг-ції, *добровільні товариства*. Роботу комплексу координує громад. координаційна Рада. Методичні центри містяться в будинках, палацах культури та ін. клубних закладах. Осн. принципи роботи С.-к. к. розробив Уральський центр АН СРСР (м. Свердловськ). В УРСР в одинадцятій п'ятирічці здійснюється цільова програма по створенню культурних комплексів, зміцненню їхньої матеріально-технічної бази. На 1.I 1983 в республіці діяло 298 таких комплексів у районних центрах.

А. О. Леонова.

СОЦІА́ЛЬНО-ПОЛІТИ́ЧНА Й ІДЕ́ЙНА Є́ДНІСТЬ РАДЯ́НСЬКОГО СУСПІ́ЛЬСТВА — спільність економічних, політ., ідейних і моральних інтересів рад. народу, яка виникла в результаті перемоги соціалізму, ліквідації експлуататорських класів і перетворення трудящих класів і верств на соціально споріднені класи і соціальні групи. З побудовою *розвинутого соціалістичного суспільства* відбулося зміцнення С.-п. й і. є. р. с., провідною силою якої виступає робітн. клас. Екон. основою цієї єдності є сусп. власність на засоби виробництва, політичною — *соціалістична держава* й *соціалістична демократія*; ідеологічною — ідеологія марксизму-ленінізму, яка з перемогою соціалізму стає ідеологією всього рад. народу. Вирішальною силою С.-п. й і. є. р. с. є союз робітн. класу, колг. селянства і нар. інтелігенції, її невід'ємними рисами — *дружба народів*, рад. *патріотизм* і пролет. *інтернаціоналізм*. Вищим проявом єдності рад. народу є його згуртованість навколо *Комуністичної партії Радянського Союзу*. Єдність і згуртованість рад. народу — це унікальне надбання соціалізму, джерело його непереможності. С.-п. й і. є. р. с. становить могутню рушійну силу успішного будівництва комунізму, формування соціальної однорідності суспільства.

Ю. І. Ширяєв.

СОЦІА́ЛЬНО-ХРИСТИЯ́НСЬКА ПА́РТІЯ Бельгії (СХП). Засн. 1830 (до 1945 — Католицька партія). Представники СХП з 1882 постійно входять до уряду. З 1968—69 практично поділена на дві самостійні партії за етнічно-мовною ознакою: валлонську (залишила за собою назву СХП) і фламандську (остання має назву Християнська нар. партія). Відмінність в їхніх програмних настановах стосується лише регіональних проблем, зв'язок між обома партіями здійснюється спец. органом. СХП об'єднує частину буржуазії, духівництва, а також частину трудящих-католиків, відображає інтереси великої фінанс. і серед. буржуазії, монархічних кіл. СХП має переважний вплив у Конфедерації християнських профспілок. У програмних документах СХП виступає на захист приватної власності та «класового співробітництва». Більшість лідерів партії проголошує свою вірність *НАТО* і закликає до зміцнення *Європейського економічного товариства* та ін. капіталістичних угруповань. В результаті виборів (листопад 1981) СХП увійшла до урядової коаліції. Обидва крила партії налічують 160 тис. членів (1981). Політику партії відображають газети «Лібр Бельжік» («Вільна Бельгія») і «Газетт ван Антверпен» («Антверпенська газета»).

Т. В. Чирко.

СОЦІОЛІНГВІ́СТИКА, соціологічна лінгвістика — мовознавча дисципліна, в якій вивчаються загальні закономірності функціонування *мови* в суспільстві і її конкретні особливості в різних суспільних умовах. Предметом С. є соціальна *диференціація мови* на всіх рівнях її структури; взаємовідношення мови й нації; *типологія* мовних ситуацій, тобто розподілу соціальних функцій між різними мовами й *діалектами*; закономірності взаємодії мов у різних соціальних умовах і соціальні аспекти *двомовності*, багатомовності та диглосії (використання різних соціально відмінних підсистем тієї самої мови); мовна політика та ін. Марксистська С. базується на принципах істор. матеріалізму, теорії марксистської соціології та на діалектико-матеріалістичному вченні про мову як суспільне явище. Основи соціолінгвістичних досліджень було закладено в 20—30-і рр. 20 ст. у працях рад. мовознавців (Л. П. Якубинського, Б. О. Ларіна, В. М. Жирмунського, Є. Д. Поливанова та ін.). З різних позицій проблеми С. розроблялися й у працях представників окремих напрямів зарубіжного мовознавства (франц. школа соціологічної лінгвістики та ін.). Амер. мовознавці, які запропонували термін «соціолінгвістика», виходять в основному з філософських позицій *біхевіоризму* та *неопозитивізму*.

Літ.: Швейцер А. Д. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы. М., 1976; Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика. М., 1977.

О. С. Мельничук.

СОЦІОЛОГІ́ЧНА АСОЦІА́ЦІЯ МІЖНАРО́ДНА — об'єднання нац. і регіональних орг-цій, дослідницьких інститутів, які ведуть наук. роботу в галузі *соціології*. Заснована 1949 на конгресі в Осло. Діє під егідою *ЮНЕСКО*. С. а. м. передбачає й індивідуальне членство. За статутом гол. цілями С. а. м. є сприяння міжнар. соціологічним дослідженням, розвиток контактів між соціологами, організація міжнародного обміну інформацією в галузі соціології, проведення всесвітніх соціологічних конгресів. Керівні органи: Рада представників нац. асоціацій та обираний нею Виконком на чолі з президентом, а також Дослідницька рада. Місцеперебування секретаріату С. а. м.— Мілан (Італія). Рад. Союз представлений в С. а. м. з 1958 *Соціологічною асоціацією СРСР*. Відбулося 10 всесвітніх соціологічних конгресів (1950, Цюріх; 1953, Льєж; 1956, Амстердам; 1959, Мілан; 1962, Вашінгтон; 1966, Евіан; 1970, Варна; 1974, Торонто; 1978, Упсала; 1982, Мехіко). Рад. вчені брали участь у роботі всесвітніх соціологічних конгресів, починаючи з 3-го.

В. П. Чорноволенко.

СОЦІОЛОГІ́ЧНА АСОЦІА́ЦІЯ СРСР — добровільна громадська наукова організація, створена 1958 для сприяння розвиткові досліджень у галузі марксистської *соціології*. Об'єднує наук. колективи і окремих учених. Працює під керівництвом Секції сусп. наук Президії АН СРСР. Є колективним членом *Соціологічної асоціації міжнародної*. Має в своєму складі центр. та місц. н.-д. секції, а також регіональні відділення (в республіках, областях, містах). Здійснює свої функції шляхом координації діяльності членів асоціації, сприяння ефективному використанню результатів *соціологічних досліджень* у практиці комуністичного будівництва, проведення наук. конференцій, симпозіумів і нарад, сприяння підготовці кадрів фахівців і підвищення їхньої квалі-

В. Б. Сочава.

Сочевиця великонасінна: *1* — верхня частина рослини; *2* — боби; *3* — насінина.

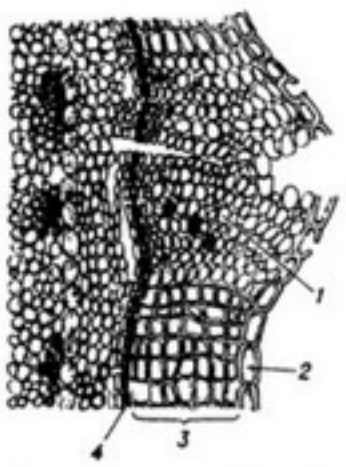

Сочевичка стебла бузини (Sambucus nigra): *1* — клітини виповнювальної тканини; *2* — клітини епідермісу; *3* — корок; *4* — фелоген.

фікації, інформації членів асоціації про соціологічні дослідження в СРСР і за рубежем, розвитку наук. зв'язків рад. соціологів з зарубіжними колегами, а також з міжнар. та зарубіжними нац. орг-ціями соціологів, сприяння книгообмінові та розвиткові бібліографічної інформації. Укр. відділення С. а. СРСР діє з 1968.

В. П. Чорноволенко.

СОЦІОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА ПРА́ВА, соціологічні теорії права — бурж. правові концепції, які тлумачать *право* і його дію, процеси створення правових інститутів, правотворчість, ефективність права, причини злочинності та ін. з позицій бурж. *соціології*. Виникли в епоху імперіалізму під впливом ускладнення правового регулювання, розкладу бурж. законності, кризи юрид. *позитивізму*. Серед факторів, які визначають право, представники С. ш. п. називають «сукупність суспільних союзів», заг. інтереси суспільства і конфліктуючі з ними «інтереси особи», компроміс інтересів «соціальних груп», але аналізують їх у відриві від екон. базису суспільства та інтересів класів. Під правом вони розуміють наслідок застосування юрид. норм, т. з. «живе право», «досвід», «практику» й цим обгрунтовують відхід від законності, зневажання правових норм тощо. Різні варіанти соціологічних концепцій висунули в Німеччині Е. Ерліх (школа «вільного правознаходження»), у США — Р. Паунд (гарвардська школа права), представники «*реалістичної*» *школи права* та ін. бурж. шкіл. Погляди С. ш. п. поширені в сучас. бурж. правознавстві, кримінально-правовій науці, кримінології, а також у бурж. соціологічних дослідженнях права. *Літ.:* Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. М., 1971; Луковская Д. И. Социологическое направление во французской теории права. Л., 1972; Марчук В. П. «Свободное право» в буржуазной юриспруденции. К., 1977; Забигайло В. К. Право и общество. Новые проблемы и методы буржуазного правоведения. К., 1981.

Н. С. Прозорова.

СОЦІОЛОГІ́ЧНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ — вивчення сусп. явищ, процесів теор. та емпіричними засобами *соціології*. Включає етапи: постановку проблеми, розробку програми (аналіз осн. понять, розгортання їх через систему показників та емпіричних *референтів*, обгрунтування *гіпотез* та методик перевірки їх), збирання первинної соціальної інформації, статистичну обробку та аналіз її, теор. інтерпретацію емпіричного матеріалу і виявлення факторів, причинних зв'язків, тенденцій і законів. Розрізняють фундаментальні С. д. (спрямовані на приріст нового знання) і прикладні (застосування наявного знання для розв'язання сусп. проблем, розробки практичних рекомендацій).

В. П. Чорноволенко.

СОЦІОЛО́ГІЯ (від лат. societas — суспільство і грец. λόγος — вчення) — наука про закономірності виникнення і розвитку соціальних утворень (різних за складністю *систем*, форм спільності, соціальних інститутів, процесів). Поєднуючи теор. та емпіричні засоби, С. досліджує взаємозв'язок різних сторін сусп. життя, конкретно-істор. особливості соціальної поведінки груп та індивідів. Початок наук. С. поклало відкриття К. Марксом та Ф. Енгельсом матеріалістичного розуміння історії (див. *Історичний матеріалізм*). Визнання визначальної ролі *способу виробництва* в житті суспільства дало змогу зрозуміти закономірний процес зміни *суспільно-економічних формацій*, детально дослідити структуру кожної з них, виявити залежність *способу життя*, соціально-політ. відносин, суспільної свідомості в кінцевому підсумку від панівного типу сусп. виробництва. Застерігаючи від побудови апріорних, умоглядних схем істор. процесу, від схоластичного теоретизування, основоположники марксизму-ленінізму надавали великого значення емпіричному (фактичному) обгрунтуванню соціально-наук. знання. С. в СРСР та ін. соціалістичних країнах особливо інтенсивно розвивається з 60-х рр. В 1958 створено *соціологічну асоціацію СРСР*, яка ввійшла до Міжнар. соціологічної асоціації (засн. 1949). Організовано ряд н.-д. установ і груп, які вивчають проблеми С., зокрема на Україні — відділ С. в Ін-ті філософії АН УРСР. Соціологічні дослідження в країнах соціалістичної співдружності спрямовано на розв'язання проблем соціалістичного і комуністичного будівництва, вдосконалення *соціалістичного способу життя*, дослідження соціальних змін у праці, побуті, дозвіллі, ціннісних орієнтаціях різних верств населення під впливом *науково-технічного прогресу*, подолання соціальних відмінностей, формування нової людини. Поглиблюється предметна спеціалізація С., набувають розвитку такі її галузі, як С. праці, С. міста, С. села, С. освіти, С. сім'ї, С. спорту, С. масової комунікації тощо. Сучас. соціологічна наука є системою знань, у якій розрізняють три щільно пов'язані між собою рівні: загальносоціологічну теорію (істор. матеріалізм), спец. соціологічні теорії серед. рівня (наприклад, теорії соціальних переміщень, соціалізації особи, ціннісних орієнтацій) та емпіричні *соціологічні дослідження* конкретних соціальних явищ і процесів. Ускладнення сусп. взаємозв'язків, інтенсифікація виробництва, вдосконалення управління за умов зрілого соціалізму вимагають різнобічної соціальної інформації, стимулюють розвиток соціальної *статистики*, створення спеціалізованої соціологічної служби в пром-сті, держ. апараті, розгортання прикладних досліджень у С. У комплексі з ін. *суспільними науками* С. покликана забезпечувати теор. фундамент для наук. управління сусп. розвитком.

Бурж. С. почала формуватися в середині 19 ст. під впливом *позитивізму* і відзначалася історико-еволюц. характером. Залежно від того, що проголошувалося вирішальним чинником сусп. розвитку, в ній склалися такі осн. напрями: географічний (*географічна школа* в соціології), расово-антропологічний, біоорганічний (*органічна теорія суспільства і держави*), психологічний (*біхевіоризм*), *соціальний дарвінізм*. У 90-х рр. 19 ст. відбулася переорієнтація соціологічних досліджень: відмова від порівняльно-істор. опису глобальних сусп. систем, перехід до аналітичних пошуків первинних елементів соціального — чистих форм спілкування, колективної свідомості, взаємодії соціальних інститутів тощо. З 20-х рр. 20 ст. дедалі більше поширюються емпіричні дослідження, вдосконалюється їхня методика і техніка. Бурж. С. виконує не лише ідеологічну функцію, теоретично обгрунтовуючи інтереси та цілі пануючого класу, а й розвиває свої соціально-тех. функції, розв'язуючи численні прикладні завдання по оптимізації управління фірмами, запобіганню локальним соціальним конфліктам, удосконаленню реклами і пропаганди тощо. Вузька спеціалізація дослідницької роботи виявилась у відособленні окремих соціологічних дисциплін, а відсутність надійної методологічної основи (загальносоціологічної теорії) та підпорядкованість досліджень інтересам монополістичного капіталу зумовили глибоку ідейну кризу сучас. бурж. С. Марксистсько-ленінська С. диференційовано підходить до оцінки надбань немарксистської С. Критично використовуючи вироблені нею прийоми емпіричного дослідження і велику соціологічну інформацію про різні сторони життя бурж. суспільства, вона рішуче бореться проти ненаук., реакційних ідей та концепцій бурж. С., непримиренно ставиться до будь-яких ідейно-теор. компромісів з бурж. соціологами.

Літ.: Социология в СССР, т. 1—2. М., 1962—65; Чагин Б. А. Очерк истории социологической мысли в СССР (1917—1969). Л., 1971; Рабочая книга социолога. М., 1976; Критика современной буржуазной теоретической социологии. М., 1977; Социология и современность, т. 1—2. М., 1977; Социология и проблемы социального развития. М., 1978; История буржуазной социологии первой половины XX в. М., 1979; Основы марксистско-ленинской социологии. М., 1980; Советская социология, т. 1—2. М., 1982.

В. П. Чорноволенко.

СОЦІОМЕ́ТРІЯ (від лат. societas — суспільство і грец. μετρέω — вимірюю) — галузь *соціальної психології*, предметом якої є міжособові відносини в малих *групах соціальних*. За допомогою спец. методики (соціометричний тест та ін.) С. експериментально досліджує взаємні суб'єктивні ставлення членів групи один до одного, структуру і динаміку цих взаємин, становище індивідів у групі, питання лідерства та ін. Теор. та прикладні результати С. широко використовуються в управлінні соціальним розвитком трудових колективів, у виховній роботі тощо. Досвід застосування експеримент. методів С. в наук. дослідженнях свідчить, що в поєднанні з методами змістового аналізу на базі заг. методології марксизму-ленінізму вони можуть давати плідні наук. результати. В

бурж. соціології засновником С. як напряму мікросоціології в 30-х рр. 20 ст. виступив Дж. *Морено*, який поклав початок розробці спец. експеримент. методик і висунув спекулятивну загальносоціологічну концепцію та утопічну ідею перебудови капіталістичного суспільства за допомогою т. з. соціометричної революції, тобто перебудови структури взаємин людей у малих соціальних групах.

В. П. Чорноволенко.

СО́ЦЬКИЙ — 1) Старший над сотнею в ополченні *Київської Русі*. 2) Молоді служителі для доручень, здебільшого в *ратушах* Лівобережної і Правобережної України та зх.-укр. земель 17—18 ст. В деяких місцевостях їх називали сотничками, осавульчиками. 3) В Росії, в т. ч. на тер. України, виборна службова особа від міськ. посадського населення (16—18 ст.), *державних селян* (кін. 18 ст.— 1861) і всіх категорій селянства після *селянської реформи 1861*. Виконував переважно поліцейські функції. В 1903 С. замінено вільнонайманими повітовими поліцейськими стражниками.

СОЧА́ВА Віктор Борисович [7(20).VI 1905, с-ще Парголово, тепер Ленінгр. обл. РРФСР — 29.XII 1978, Ленінград] — рад. геоботанік, географ, акад. АН СРСР (з 1968). У 1924 закінчив Ленінгр. с.-г. ін-т. У 1926—36 і 1943—64 працював у Бот. ін-ті АН СРСР. У 1935—38 — зав. відділом оленярства Арктичного ін-ту. Викладав у ленінгр. ун-ті 1938—58 (з 1944 — професор) і педагогічному ін-ті ім. Герцена (1939—50). В 1959—75 — директор Ін-ту географії Сибіру і Далекого Сходу Сибірського відділення АН СРСР (Іркутськ). Голова Комісії по тематичній картографії Міжнар. картографічної асоціації (1968—72). Провадив експедиційні дослідження на Уралі, в Сибіру і на Далекому Сході та на Кавказі. Керував експедиціями АН СРСР в Молдавії (1949—50) та Закарпатті (1949—53) з метою вивчення можливості культивування чаю. Осн. праці — з питань геоботанічного картографування, класифікації ландшафтів і рослинності, природного районування та структурно-динамічного напряму в *ландшафтознавстві*. Премія ім. В. Л. Комарова АН СРСР, 1950. Удостоєний срібної медалі ім. П'єра Ферма (1960) Академії наук і красних мистецтв у Тулузі (Франція). Нагороджений 2 орденами Леніна та медалями.

І.М. Сошенко. Продаж сіна на Дніпрі. ДМУОМ у Києві.

СОЧЕВИ́ЦЯ (Lens) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Стебло прямостояче або висхідне. Листки складні, парноперисті, закінчуються вусиком. Плід — біб. Відомо 5 (за ін. джерелами — 6) видів, поширених переважно в Середземномор'ї, Зх. і Серед. Азії. В СРСР, у т. ч. на Україні, — 4 види, з них у культурі С. харчова, або звичайна (L. culinaris) — цінна зернобобова культура. Стебло прямостояче чотиригранне, розгалужене, 20—75 см заввишки, листки з 3—7 парами овальних опуклих листочків. Квітки дрібні, білі, блакитні або сині, у пазушних китицях. Боби ромбічні, з 1—3 плескатими насінинами. Походить, за припущенням, з Передньої Азії. Дуже давня культура. Її вирощують у більшості країн земної кулі, в УРСР — переважно в Лісостепу. Залежно від сорту та умов вирощування насіння С. містить пересічно (у %) білка 26—35, крохмалю 47—60, жиру 0,6—2, клітковини 2,4—4, золи 2,3—4,4; вітаміни B_1, B_2 тощо.

Зерно С. використовують на продовольчі цілі у харч. пром-сті для виготовлення консервів, печива тощо. Солома і дрібне зерно С. — добрий корм для с.-г. тварин. Урожай зерна — 11—15 ц/га, передові г-ва одержують до 30 ц/га. Районовані на Україні (1983) сорти харчової С.: Дніпровська 3, Нова луна, Петровська 4/105.

Літ.: Чернобривенко С. И. Зернобобовые культуры на Украине. К.— Х., 1947; Зернові бобові культури. К., 1964; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978.

Ф. П. Юхимчук.

СОЧЕВИ́ЧКИ — сукупності нещільно розташованих клітин *перидерми* багаторічних стебел і коренів, що випинаються на поверхні у вигляді горбочків. Нещільна, т. з. виповнювальна тканина С., що утворюється внаслідок діяльності *фелогену*, містить численні *міжклітинники*. С. виконують дихальну функцію.

СО́ЧІ — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР. Розташоване на березі Чорного м. Залізнична станція, мор. порт, аеропорт. 300 тис. ж. (1982). Поділяється на 4 міські райони. Провідні галузі — сфера обслуговування, буд-во та харч. пром-сть. У С.— н.-д. ін-т курортології та фізіотерапії, наук.-виробниче об'єднання по пром. квітництву і гірському садівництву, Кавказ. філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту лісівництва та механізації лісового г-ва з парком «Дендрарій», дослідна овочева та хвиледослідна станції. Філіал Краснодар. політех. ін-ту, політехнікум, мед. уч-ще. Музеї: історії курорту, літ.-меморіальний М. Островського (письменник перебував у С. 1928—36 з перервами), «Дерево дружби». Філармонія, цирк, кіноконцертний зал «Фестивальний», виставочний зал образотворчого мистецтва. Значний центр туризму.

С.— бальнео-грязьовий і кліматичний курорт загальносоюзного значення. Територія курорту, осн. частина якого розташована на Сочинському мисі та схилах відрогів гір Головного хребта Великого Кавказу, простягається на 145 км уздовж берега Чорного м. До складу курорту С. входять с-ще Хоста та курортні с-ща Адлерського і Лазаревського р-нів м. Сочі. В С. теплий і вологий клімат. Купальний сезон — з червня до кінця жовтня. Лікувальні засоби С.— мацестинські води (сірководнево-хлоридно-натрієві), *кліматотерапія*, морські купання. Показання: захворювання органів кровообігу, руху; нервової системи, шкіри; гінекологічні захворювання. Функціонує цілий рік. Місто нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1980). С. утворено 1896.

СОШЕ́НКО Іван Максимович (2.VI 1807, Богуслав, тепер місто Київ. обл.— 18.VII 1876, м. Корсунь, тепер Корсунь-Шевченківський Черкаської області) — укр. живописець. У 1834—38 навчався в петерб. АМ. Автор портретів («Портрет бабусі М. Чалого», «Жіночий портрет»), жанрових картин з життя укр. селян («Продаж сіна на Дніпрі»; «Хлопчики-рибалки», 1857), а також пейзажів. З 1839 викладав малювання в гімназіях у Ніжині, з 1846 — в Немирові, з 1856 — в Києві, де його учнем був В. *Орловський*. Твори С. зберігаються в ДМУОМ у Києві та Київ. музеї Т. Г. Шевченка. Зустрівшись у 1835 в Літньому саду в Петербурзі з Т. Шевченком, ввів його в петерб. АМ і сприяв викупові з кріпацтва.

Літ.: Чалый М. Иван Максимович Сошенко. К., 1876.

І. М. Сошенко. Портрет роботи художника П. Ю. Заболотського. Фрагмент. Туш. 1834. Київський музей Т. Г. Шевченка.

Сочі. Пансіонат «Адлер».

«СОЮЗ» — найменування серії рад. багатомісних *космічних кораблів* для польотів по навколоземній орбіті; програма їх розробки і запусків. Призначені для систематичного багатопланового дослідження та освоєння космічного простору, відпрацювання конструкції, систем, процесів керування, маневрування і стикування *космічних літальних апаратів*, перевірки принципів створення навколоземних орбітальних комплексів, обслуговування в ролі *транспортних кораблів* наук. станцій «*Салют*», проведення наук., наук.-тех., мед.-біол., технологічних, нар.-госп., прикладних досліджень і експериментів. Використовувались для підготовки та проведення спільного рад.-амер. польоту за програмою *ЕПАС*. Корабель «С.» складається з *спускного апарата*, орбітального і при-

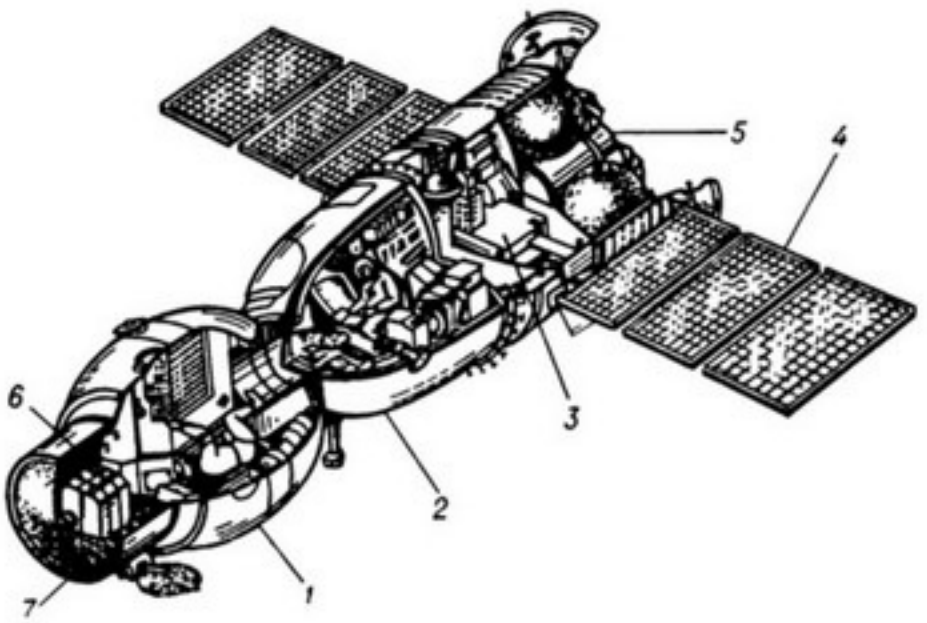

Схема корабля «Союз-22»: *1* — орбітальний відсік; *2* — спускний апарат; *3* — приладо-агрегатний відсік; *4* — сонячні батареї; *5* — коректуюча рушійна установка; *6* — фотоапарат МКФ-6; *7* — фотовідсік.

Запуски космічних кораблів типу «Союз» (за станом на 20.IV 1983)

Найменування корабля	Дата запуску	Екіпаж
«Союз-1»	23.IV 1967	Комаров В. М.
«Союз-2»	25.X 1968	Безпілотний
«Союз-3»	26.X 1968	Береговий Г. Т.
«Союз-4»	14.I 1969	Шаталов В. О
«Союз-5»	15.I 1969	Волинов Б. В., Єлисєєв О. С., Хрунов Є. В.
«Союз-6»	11.X 1969	Шонін Г. С., Кубасов В. М.
«Союз-7»	12.X 1969	Філіпченко А. В., Волков В. М., Горбатко В. В.
«Союз-8»	13.X 1969	Шаталов В. О., Єлисєєв О. С.
«Союз-9»	1.VI 1970	Ніколаєв А. Г., Севастьянов В. І.
«Союз-10»	23.IV 1971	Шаталов В. О., Єлисєєв О. С., Рукавишников М. М.
«Союз-11»	6.VI 1971	Добровольський Г. Т., Волков В. М., Пацаєв В. І.
«Союз-12»	27.IX 1973	Лазарєв В. Г., Макаров О. Г.
«Союз-13»	18.XII 1973	Климук П. І., Лебедєв В. В.
«Союз-14»	3.VII 1974	Попович П. Р., Артюхін Ю. П.
«Союз-15»	26.VIII 1974	Сарафанов Г. В., Дьомін Л. С.
«Союз-16»	2.XII 1974	Філіпченко А. В., Рукавишников М. М.
«Союз-17»	11.I 1975	Губарєв О. О., Гречко Г. М.
«Союз» *	5.IV 1975	Лазарєв В. Г., Макаров О. Г.
«Союз-18»	24.V 1975	Климук П. І., Севастьянов В. І.
«Союз-19»	15.VII 1975	Леонов О. А., Кубасов В. М.
«Союз-20»	17.XI 1975	Безпілотний
«Союз-21»	6.VII 1976	Волинов Б. В., Жолобов В. М.
«Союз-22»	15.IX 1976	Биковський В. Ф., Аксьонов В. В.
«Союз-23»	14.X 1976	Зудов В. Д., Рождественський В. І.
«Союз-24»	7.II 1977	Горбатко В. В., Глазков Ю. М.
«Союз-25»	9.X 1977	Ковальонок В. В., Рюмін В. В.
«Союз-26»	10.XII 1977	Романенко Ю. В., Гречко Г. М.
«Союз-27»	10.I 1978	Джанібеков В. О., Макаров О. Г.
«Союз-28»	2.III 1978	Губарєв О. О., Ремек В.
«Союз-29»	15.VI 1978	Ковальонок В. В., Іванченков О. С.
«Союз-30»	27.VI 1978	Климук П. І., Гермашевський М.
«Союз-31»	26.VIII 1978	Биковський В. Ф., Йєн З.
«Союз-32»	25.II 1979	Ляхов В. П., Рюмін В. В.
«Союз-33»	10.IV 1979	Рукавишников М. М., Іванов Г. І.
«Союз-34»	6.VI 1979	Безпілотний
«Союз Т»	16.XII 1979	Безпілотний
«Союз-35»	9.IV 1980	Попов Л. І., Рюмін В. В.
«Союз-36»	26.V 1980	Кубасов В. М., Фаркаш Б.
«Союз Т-2»	5.VI 1980	Малишев Ю. В., Аксьонов В. В.
«Союз-37»	23.VII 1980	Горбатко В. В., Фам Туан
«Союз-38»	18.IX 1980	Романенко Ю. В., Тамайо Мендес А.
«Союз Т-3»	27.XI 1980	Кизим Л. Д., Макаров О. Г., Стрекалов Г. М.
«Союз Т-4»	12.III 1981	Ковальонок В. В., Савіних В. П.
«Союз-39»	22.III 1981	Джанібеков В. О., Гуррагча Ж.
«Союз-40»	14.V 1981	Попов Л. І., Прунаріу Д.
«Союз Т-5»	13.V 1982	Березовой А. М., Лебедєв В. В.
«Союз Т-6»	24.VI 1982	Джанібеков В. О., Іванченков О. С., Кретьєн Ж. Л.
«Союз Т-7»	19.VIII 1982	Попов Л. І., Серебров О. О., Савицька С. Є.
«Союз Т-8»	20.IV 1983	Титов В. Г., Стрекалов Г. М., Серебров О. О.

* Корабель не вийшов на розрахункову орбіту і здійснив посадку поблизу м. Горно-Алтайська.

ладо-агрегатного відсіків; на «С.-22», крім того, з боку орбітального відсіку було встановлено фотовідсік (мал.). Спускний апарат призначений для розміщення екіпажу на ділянці виведення, у польоті по орбіті і при спуску на Землю. В ньому встановлено крісла космонавтів, пульт керування кораблем, засоби радіозв'язку, апаратуру для орієнтації й керування рухом, агрегати системи *життєзабезпечення* та парашути. На корпусі є мікродвигуни системи керування спуском та двигуни м'якої посадки. Парашутна система вводиться в дію на висоті бл. 10 км. На висоті бл. 1 м спрацьовують порохові двигуни м'якої посадки. Орбітальний відсік служить для проведення досліджень і для відпочинку космонавтів. В ньому розміщено наук. апаратуру, блоки системи керування і зв'язку та агрегати системи життєзабезпечення. Його з'єднує зі спускним апаратом люк-лаз. Передбачено люк для посадки космонавтів у корабель на старті, який можна використовувати також для виходу у відкритий космос. Спереду розташований стикувальний вузол з люком-лазом. Приладо - агрегатний відсік призначений для рушійної установки та устаткування корабля. Зовні встановлено антени, радіатори системи терморегулювання, датчики орієнтації на Сонце й Землю, *сонячні батареї*.

Маса «С.» бл. 7 т, довжина бл. 7,5 м, макс. діаметр 2,72 м, діаметр жилих відсіків 2,2 м, розмах панелей з сонячними батареями 8,37 м, сумарний об'єм жилих відсіків бл. 10 м³. Кораблі «С.» виводяться на орбіту триступінчастою *ракетою-носієм*. Заг. довжина ракети-носія з кораблем «С.» бл. 50 м, макс. діаметр 10,3 м, стартова маса понад 300 т.

У трансп. корабля другого покоління «Союз Т» діапазон можливостей ширший, підвищена безпека екіпажу, поліпшені експлуатаційні характеристики. Всього на 20.IV 1983 запущено 49 кораблів типу «Союз» (табл.).

Літ.: Успехи Советского Союза в исследовании космического пространства. Второе космическое десятилетие. 1967—1977. М., 1978; Советская космонавтика. М., 1981.

Ю. М. Михайлов.

СОЮЗ БІОЛОГІЧНИХ НАУК МІЖНАРОДНИЙ, МБС — наукова міжнародна організація. Створена в 1919 в Брюсселі (Бельгія). Гол. завдання, що їх має розв'язувати МБС: сприяння розвиткові різних галузей теор. і прикладної біології; створення і розвиток н.-д. ін-тів для роботи вчених усіх національностей; організація дискусій і публікацій наук. праць на міжнародному рівні; заохочування влаштування міжнар. конгресів, симпозіумів і конференцій.

Ген. асамблея МБС збирається раз на три роки. Виконавчий комітет складається з Бюро і двох представників від кожного з п'яти відділень: ботаніки, біології, навколишнього середовища, функціональної та аналітичної біології, мікробіології, зоології. Фінанси надходять від членських внесків країн — членів союзу і дотацій ЮНЕСКО. До МБС входять нац. комітети 36 країн, у т. ч. СРСР та більшості соціалістичних країн.

МБС — член *Міжнародної ради наукових союзів*.

«СОЮЗ БЛАГОДЕ́НСТВА» — таємне товариство *декабристів*, засноване на поч. 1818 в Петербурзі. На чолі орг-ції стояла Корінна управа, до якої входили 29 фундаторів т-ва (з них 22 раніше були членами «*Союзу порятунку*»). В числі організаторів і найактивніших членів «С. б.» були О. М. Муравйов, С. І. *Муравйов-Апостол*, М. І. *Муравйов-Апостол*, П. І. *Пестель*, С. П. *Трубецькой*, І. Д. *Якушкін* та ін. Всього т-во об'єднувало 200 чол. На Україні діяла *Тульчинська управа*. Групу членів «С. б.», які зосереджувалися в Києві, очолив М. Ф. *Орлов*. Програма т-ва поділялася на дві частини: перша («Зелена книга») фіксувала орг. структуру і легальні форми діяльності «С. б.», у другій, відомій тільки керівництву т-ва, викладалася таємна мета — ліквідація самодержавства і кріпацтва, а з 1820 — створення революц. шляхом республіки. Ряд членів «С. б.» 1820 не раз збирався в *Кам'янці* (тепер місто Черкас. обл.). На поч. січня 1821 «С. б.» було розпущено, найактивніші його члени увійшли до *Північного товариства декабристів* і *Південного товариства декабристів*.

«СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» — реакційна укр. бурж.-націоналістична організація. Засн. на поч. серпня 1914 у Львові (пізніше діяв у Відні) укр. націоналістами, які напередодні 1-ї світової війни емігрували з Росії в Сх. Галичину. Утримувався на кошти урядів Австро-Угорщини і кайзерівської Німеччини. Мав на меті відірвати Україну від Росії і перетворити її на протекторат Німеччини. Платформа «Союзу» передбачала проголошення на Україні «конституційної монархії». Члени «Союзу» вели націоналістичну агітацію серед українців, які перебували в таборах військовополонених на тер. Австро-Угорщини і Німеччини, допомагали військ. командуванню цих д-в у створенні укр. військ. частин (див. «*Січові стрільці*»). Під час *австро-німецької окупації України 1918* «Союз» активно співробітничав з окупантами. В. І. Ленін викривав членів «Союзу» як поплічників нім. імперіалізму, які стояли «на точці зору національно-буржуазній» (Повне зібр. тв., т. 49, с. 47). Влітку 1918 «Союз» розпущено. Пізніше багато членів його заплямували себе співробітництвом з гітлерівцями.

М. М. Швачуляк.

«СОЮЗ ДРУ́ЗІВ НАРО́ДУ» — таємна польс. бурж.-демократична організація, що існувала 1833—35 у Львові. Була підпорядкована орг-ції польс. *карбонаріїв* у Галичині. До складу її входили представники інтелігенції, студенти ун-ту та ін. Керівний орган — декастерія, якій підлягали низові групи — роти. Очолювали орг-цію Г. Вісьновський та А. Давид, її членами були С. *Гощинський*, Ш. *Конарський*, Л. Лукашевич. Метою орг-ції було повалення абсолютизму шляхом збройного повстання, утворення на землях кол. *Речі Посполитої* федеративної демократичної республіки, ліквідація станових привілеїв, звільнення селян від панщини і передання їм зем. наділів. У 1835 «С. л. н.» влився до новоствореної організа-

ції «*Співдружність польського народу*». *Ф. І. Стеблій.*

«СОЮЗ ЗЕ́МЦІВ-КОНСТИТУЦІОНАЛІ́СТІВ» — нелегальна політична організація учасників *земсько-ліберального руху* в Росії. Організаційно оформився в Москві в листопаді 1903. Мав на меті підготувати звернення до царя з клопотанням про введення конституції. У «С. з.-к.» не було ні чіткої програми, ні чіткої структури (остання зводилася до періодичних з'їздів у Москві; всього їх відбулося 5). Останній з'їзд (липень 1905) ухвалив створити конституційно-демократичну партію (див. *Кадети*), після виникнення якої (жовтень 1905) більшість членів «С. з.-к.» увійшла до неї. «Союз» перестав існувати. Праве крило «С. з.-к.» стало ядром партії *октябристів*.

СОЮЗ КОМУНІ́СТІВ — перша в історії міжнар. комуністична організація пролетаріату. Створений у червні 1847 на I конгресі в Лондоні на базі реорганізованої в теор. і орг. плані таємної орг-ції «*Союза справедливих*». Засновниками і керівниками С. к. були К. Маркс і Ф. Енгельс. Конгрес обговорив проект програми Союзу, схвалив проект статуту, в якому було усунуто притаманні змовницьким орг-ціям риси, що відбивали попередній етап розвитку робітн. руху, проголошено принципи демократизму, виборності, змінності керівництва, централізму, прийняв рішення про видання друк. органу. Первинними орг-ціями С. к. стали місц. громади, що об'єднувалися в округи. Вищим органом С. к. був конгрес. Виконавчу владу здійснював ЦК. Конгрес замінив девіз «Союзу справедливих» «Всі люди — брати» лозунгом пролет. інтернаціоналізму «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», що став бойовим лозунгом міжнар. робітн. руху. II конгрес С. к. (29.XI—8.XII 1847, Лондон), на якому були представлені комуністи Німеччини, Франції, Англії, Бельгії, Швейцарії і Польщі, прийняв новий статут Союзу, в якому було зафіксовано цілі пролет. партії. К. Марксу і Ф. Енгельсу було доручено виробити програму. Нею став «*Маніфест Комуністичної партії*». В період бурж.-демократичних революцій в Європі 1848—49 центром діяльності С. к. стала Німеччина. Осередки Ссюзу містилися в Лондоні, Парижі, Брюсселі, Швейцарії. Через роз'єднаність, нечисленність і слабкість С. к. як єдина орг-ція припинив існування. Його ЦК фактично був замінений редакцією «*Нової Рейнської газети*», навколо якої концентрувалася діяльність К. Маркса, Ф. Енгельса та ін. комуністів. Після поразки революції керівництво Союзу намагалося активізувати його діяльність. З поч. 1850 видавався теор. орган Союзу журн. «Нова Рейнська газета. Політико-економічний огляд». У С. к. точилася гостра ідейна боротьба з питань про характер і перспективи майбутньої революції. 15.IX 1850 на засіданні ЦК стався розкол між прибічниками К. Маркса і Ф. Енгельса й авантюристичною фракцією А. Вілліха — К. Шаппера. ЦК було переведено з Лондона до Кельна. Його спроби активізувати діяльність Союзу в Німеччині не увінчалися успіхом, багато членів Союзу було заарештовано. Після *Кельнського процесу комуністів 1852* С. к. припинив існування. 17.XI 1852 за пропозицією К. Маркса було оголошено про його розпуск. С. к. відіграв значну роль в історії нім. і міжнар. робітн. руху. Він поклав початок процесові поєднання марксизму з робітн. рухом. С. к. був першим міжнар. об'єднанням пролетаріату, попередником *Інтернаціоналу 1-го*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 7. Маркс К. і Енгельс Ф. Звернення Центрального комітету до Союзу комуністів; т. 21. Енгельс Ф. До історії Союзу комуністів; Союз коммунистов — предшественник I Интернационала. Сборник документов. М., 1964; Михайлов М. И. История Союза коммунистов. М., 1968. *Б. М. Забарко.*

СОЮЗ КОМУНІ́СТІВ ЮГОСЛА́ВІЇ (СКЮ). Засн. 20—23.IV 1919 на I, Об'єднавчому з'їзді в Бєлграді внаслідок об'єднання робітн. партій і орг-цій під назвою Соціалістична робітн. партія Югославії (комуністів) [СРПЮ(к)]. У 1919 вступила до Комінтерну. II з'їзд (1920) перейменував її на КП Югославії (КПЮ), прийняв програму і статут партії. Програма проголошувала гол. метою КПЮ здійснення соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. В кінці 1920 заборонена і до 1941 діяла в підпіллі, зазнаючи репресій. Боролася за створення єдиного нар. фронту проти фашист. небезпеки і реакц. політики монархічного уряду. Багато комуністів у складі *Інтернаціональних бригад* брали участь у національно-революційній війні ісп. народу 1936—39. В 1937 партію очолив Й. Броз *Тіто*. В роки 2-ї світової війни КПЮ очолювала нар.-визвольну боротьбу югосл. народу проти фашист. окупантів. У визвольній війні КПЮ втратила бл. 50 тис. чол. Проте ряди партії в цей період зросли з 12 тис. (1941) до 141 тис. чол. (1945). З перемогою революції і встановленням нар. влади КПЮ стала правлячою партією, взяла курс на здійснення революц.-демократичних перетворень і розвиток країни по соціалістичному шляху. В 1948—49 відносини Югославії і КПЮ з соціалістичними країнами і комуністичними партіями були порушені (почали відновлюватися в 1953—54). VI з'їзд КПЮ (1952) перетворив КПЮ на СКЮ, прийняв його статут. VII з'їзд СКЮ (1958) прийняв нову програму партії, IX з'їзд (1969) — її новий статут. X з'їзд СКЮ (1974) підкреслив необхідність підвищення ролі партії, висловився за послідовне додержання принципу демократичного централізму, вніс зміни до статуту. XI з'їзд (1978) виробив політику СКЮ з осн. питань дальшого соціалістичного розвитку країни. XII з'їзд СКЮ (1982) вніс зміни до статуту, накреслив завдання партії в галузі соціально-економічного розвитку і вдосконалення політ. системи країни. СКЮ є керівною силою *Соціалістичного союзу трудового народу Югославії*. Брав участь у Нараді комуністичних і робітничих партій 1957, в Конференції комуністичних і робітничих партій Європи 1976. Чисельність — понад 2 млн. чол. (1982). Політико-виконавчим органом ЦК СКЮ є Президія, що обирає з свого складу голову (на один рік). Друк. органи: ЦО — газ. «*Комуніст*», теор. — щомісячний журнал «Соціялізам» («Соціалізм», з 1958).

Літ.: Тито И. Броз. Избранные статьи и речи. М., 1973. *П. Ф. Гринюк.*

«СОЮЗ МИКОЛА́ЇВСЬКИХ РОБІТНИКІ́В» — перша нелегальна с.-д. організація у Миколаєві. Існувала з квітня 1897 до січня 1898. Основу орг-ції становили пропагандистські гуртки. Восени 1897 гуртки, що налічували 200 чол., об'єдналися в «С. м. р.». «Союз» мав касу, гектограф і б-ку. Діяльність орг-ції та її каси регламентувалася статутом. Кошти каси витрачалися на взаємодопомогу, підтримку страйків та придбання л-ри. «Союз» вів пропагандистську та агіт. роботу серед робітників, матросів, солдатів; видав на гектографі 10 назв листівок і 3 номери газ. «*Наше дело*», в яких закликав робітників до об'єднання в боротьбі проти царизму і капіталістів. Але «Союз» не був послідовно марксистською орг-цією. Його керівники не мали чіткого уявлення про форми боротьби проти царизму, переоцінювали роль страйків, недооцінювали значення централізму і конспірації. Орг-ція розпалася внаслідок масових арештів у січні 1898. *П. Л. Варгатюк.*

«СОЮЗ МИХАЇЛА АРХА́НГЕЛА», «Руський народний союз імені Михаїла Архангела» — організація *чорносотенців* у Росії. Виник на поч. 1908, виділившись з «*Союзу руського народу*». Очолював «С. М. А.» махровий реакціонер, бессарабський поміщик В. М. Пуришкевич. Метою «С. М. А.» була підтримка контрреволюц. великодержавницької політики царського уряду, боротьба проти революц. руху шляхом убивства прогресивних діячів, розпалювання нац. ворожнечі. Керівні органи «С. М. А.» містилися в Петербурзі. Мав відділення в багатьох містах Росії, в т. ч. на Україні (Київ, Одеса та ін.). Ліквідовано під час Лютневої революції 1917.

СОЮЗ МІСТ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ — організація міської буржуазії. Створений у серпні 1914 для допомоги царському урядові у веденні імперіалістичної війни 1914—18. До С. м. в. входили представники партій *октябристів, кадетів*, меншовиків та *есерів*, на Україні — також укр. бурж. націоналісти. В липні 1915 об'єднався з *Земським союзом*. Див. також *Союзи земств і міст*.

СОЮЗ ПО́ЛЬСЬКИХ ПАТРІО́ТІВ в СРСР — масова антифашистська організація польс. еміграції в СРСР, створена весною 1943 з ініціативи польс. комуністів на чолі з В. *Василевською* та О. *Завадським*. Ставив своїм завданням мобілізувати патріотичні сили польс. еміграції для збройної боротьби проти гітлерівських окупантів, за вільну і незалежну Поль-

З'їзди Союзу комуністів Югославії

I [СРПЮ(к)] — 20—23.IV 1919, Бєлград
II [СРПЮ(к)] — 20—24.VI 1920, Вуковар
III (КПЮ) — 17—22.V 1926, Відень
IV (КПЮ) — листопад 1928, Дрезден
V (КПЮ) — 21—26.VII 1948, Бєлград
VI (КПЮ) — 2—7.XI 1952, Загреб
VII — 22—26.IV 1958, Любляна
VIII — 7—13. XII 1964, Бєлград
IX — 11—15.III 1969, Бєлград
X — 27—30.V 1974, Бєлград
XI — 20—23.VI 1978, Бєлград
XII — 26—29.VI 1982, Бєлград

щу. За згодою і при допомозі Рад. уряду 1943 створив з емігрантів-добровольців 1-у Польс. д-зію ім. Т. Косцюшка, згодом — інші військ. частини, які в березні 1944 було об'єднано в 1-у Польс. армію. Друкованими органами Союзу були газ. «Вольна Польска» («Вільна Польща») і журн. «Нове віднокренгі» («Нові обрії»). Після визволення Польщі від гітлерівських загарбників діяльність Союзу 1946 припинилась.

СОЮЗ ПО́ЛЬСЬКИХ РОБІТНИКІ́В — революційна нелегальна організація польського пролетаріату 1889—93. Заснований Ю. *Мархлевським*, Я. Ледером та ін. у Варшаві. С. п. р. об'єднував робітничі гуртки та групи інтелігентів. Закликав робітників до соціалістичної революції, ліквідації капіталістичного ладу, пропагував ідеї революц. марксизму. Виступав організатором екон. і політ. боротьби (страйки, першотравневі виступи та ін.) пролетаріату Лодзі, Варшави та ін. міст Польщі. В 1893 внаслідок об'єднання С. п. р. з гуртками партії «*Пролетаріат*» 2-й було засновано партію Соціал-демократія Королівства Польського (див. *Соціал-демократія Королівства Польського і Литви*).

«СОЮЗ ПОРЯТУ́НКУ» (з 1817 — «Товариство істинних і вірних синів вітчизни») — перше таємне політ. товариство *декабристів*. Засн. у лютому 1816 в Петербурзі групою молодих офіцерів — учасників *Вітчизняної війни 1812* і визвольних походів рос. армії 1813—14. До «С. п.» входило бл. 30 членів, у т. ч. М. М. *Муравйов*, С. І. *Муравйов-Апостол*, М. І. *Муравйов-Апостол*, С. П. *Трубецькой*, П. І. *Пестель*, І. Д. *Якушкін*, І. І. *Пущин*, М. С. *Лунін*, Є. П. *Оболенський* та ін. Метою «С. п.» було знищення кріпосництва і встановлення конституційної монархії шляхом революц. перевороту. Т-во мало змовницький характер. Слабкість орг-ції і суперечності між членами привели до розпуску «С. п.» і створення на поч. 1818 «*Союзу благоденства*».

СОЮЗ ПРОЛЕТАРІА́ТУ МІСТ І СІЛ СХІ́ДНОЇ ГАЛИЧИ́НИ — легальна масова революц. організація *Комуністичної партії Західної України*. Виник під час виборів до сейму восени 1922 як легальна виборча орг-ція — складова частина загальнопольс. орг-ції — Союзу пролетаріату міст і сіл. Включившись у передвиборну кампанію, Союз звернувся до трудящих з відозвою, в якій виклав виборчу програму Компартії. В ряді міст Союз провів передвиборні мітинги. Видавав газ. «Робітнича трибуна». Після виборів Союз діяв як постійна масова орг-ція КПЗУ. Проводив велику роботу по організації мас на революц. боротьбу, був ініціатором створення 1923 у Львові на основі єдиного фронту к-ту для боротьби проти фашизму, націоналізму і антисемітизму. Виступав єдиним революц. фронтом з *Українською соціал-демократичною партією*. Намагаючись ослабити наростаючий революц. рух, польс. уряд у червні 1924 заборонив діяльність Союзу.

СОЮЗ РАДЯ́НСЬКИХ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ РЕСПУ́БЛІК (СРСР, Союз РСР, Радянський Союз) — перша в історії соціалістична багатонаціональна держава робітників і селян. Утворений 30.XII 1922. Народження Союзу РСР — результат перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції*. Засновником СРСР був В. І. Ленін.

Зміст

I.	Загальні відомості	352
II.	Державний лад	352
III.	Природа	354
IV.	Населення	361
V.	Історія	364
VI.	Комуністична партія Радянського Союзу	378
VII.	Професійні спілки СРСР	379
VIII.	Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді	380
IX.	Збройні Сили	380
X.	Народне господарство	381
XI.	Добробут трудящих	394
XII.	Охорона здоров'я	395
XIII.	Фізична культура і спорт	397
XIV.	Народна освіта	398
XV.	Наука і наукові установи	400
XVI.	Преса	409
XVII.	Радіомовлення і телебачення	409
XVIII.	Культ.-освітні заклади	410
XIX.	Література	411
XX.	Архітектура	414
XXI.	Образотворче мистецтво	416
XXII.	Музика	419
XXIII.	Театр	422
XXIV.	Кіно	425
XXV.	Релігія і церква	427
XXVI	Хронологічна таблиця основних історичних подій	428

Зображення Державного герба СРСР і Державного прапора СРСР див. на окремому аркуші, с. 384—385. Текст і ноти Державного гімну СРСР див. на окремому аркуші, т. 3, с. 40—41.

I. Загальні відомості.

В складі Союзу РСР 15 *союзних радянських соціалістичних республік*, 20 *автономних радянських соціалістичних республік*, 8 *автономних областей*, 10 *автономних округів*. В СРСР — 6 країв, 122 області, 2113 міст, 3878 селищ міського типу (1982). Карту див. на окремому аркуші, с. 416—417.

СРСР займає значну частину Євразії (Сх. Європу, Пн. і Серед. Азію). Простягається з Зх. на Сх. більш як на 9,5 тис. км, з Пн. на Пд.— більше ніж на 4,5 тис. км. Крайні точки: північна — мис Флігелі на о. Рудольфа в архіпелазі Земля Франца-Йосифа (81° 50′ пн. ш.); південна—в урочищі Чильдухтер біля м. Кушки (35° 08′ пн. ш.); західна — на Балтійській косі в Гданській зат. Балтійського м. (19° 38′ сх. д.); східна — на о. Ратманова (о-ви Діоміда) у Берінговій прот. (169° 02′ зх. д.). Полярні володіння (рад. сектор *Арктики*) визначені меридіанами: 32° 04′ 35″ сх. д. на Зх. і 168° 49′ 30″ зх. д. на Сх. Заг. протяжність кордонів Рад. Союзу — понад 60 тис. км, з них на суходолі 17 тис. км. На Зх. СРСР межує з Норвегією, Фінляндією, Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною та Румунією, на Пд. — з Туреччиною, Іраном, Афганістаном, КНР, МНР та КНДР. На мор. кордони припадає 43 тис. км (омивається 13 морями — Балтійським, Білим, Баренцовим, Карським, Лаптєвих, Сх.-Сибірським, Чукотським, Берінговим, Охотським, Японським, Каспійським, Азовським, Чорним). На території СРСР — 11 годинних поясів.

II. Державний лад.

Союз РСР — суверенна соціалістична загальнонар. д-ва, яка виражає волю і інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни. За формою нац.-держ. устрою СРСР — єдина союзна багатонац. д-ва, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік. Утворення СРСР — величезна заслуга ленінської партії більшовиків, багатонац. за своїм складом, глибоко інтернаціоналістської за ідеологією і політикою, організаційною будовою, принципами діяльності. Утворення Союзу РСР — живе втілення ідей В. І. Леніна, ленінських принципів нац. політики, підкреслено у постанові ЦК КПРС про 60-у річницю утворення СРСР. Результатом революційно-перетворюючої діяльності народів, які згуртувалися під керівництвом КПРС у Союз РСР, стала побудова *розвинутого соціалістичного суспільства*. Основи сусп. ладу і політики СРСР, взаємовідносин загальнонар. Рад. д-ви і особи, *національно-державний устрій СРСР*, систему, принципи і порядок формування і діяльності органів держ. влади й управління, виборчу систему СРСР, конституційні основи *правосуддя*, арбітражу і прокурорського нагляду визначено в *Конституції СРСР* 1977, яка стала історичним рубежем у розвитку Союзу РСР. Принцип всевладдя *радянського народу* закріплено в ст. 2 Конституції СРСР: вся влада в СРСР належить народові, який здійснює держ. владу через *Ради народних депутатів* — політ. основу Союзу РСР (див. також *Радянська влада*). Ради нар. депутатів тісно взаємодіють з масовими *громадськими організаціями*, з *трудовими колективами*, з усіма ланками *політичної системи радянського суспільства*. Ядром цієї системи, всіх держ. і громад. орг-цій є *Комуністична партія Радянського Союзу*, яка існує для народу і служить народу. Керівна і спрямовуюча роль КПРС законодавчо закріплена в Конституції СРСР. Найвищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом Союзу РСР є *Верховна Рада СРСР*. Вона правомочна вирішувати всі питання, віднесені Конституцією СРСР до відання Союзу РСР. Верховна Рада СРСР складається з двох рівноправних палат: *Ради Союзу* і *Ради Національностей*. Строк повноважень Верховної Ради СРСР — 5 років. Найважливіші питання, віднесені до відання Ве́рховної Ради СРСР, розглядаються і вирішуються на її сесіях. Верховна Рада СРСР обирає на спільному

СРСР. ФІЗИЧНА КАРТА

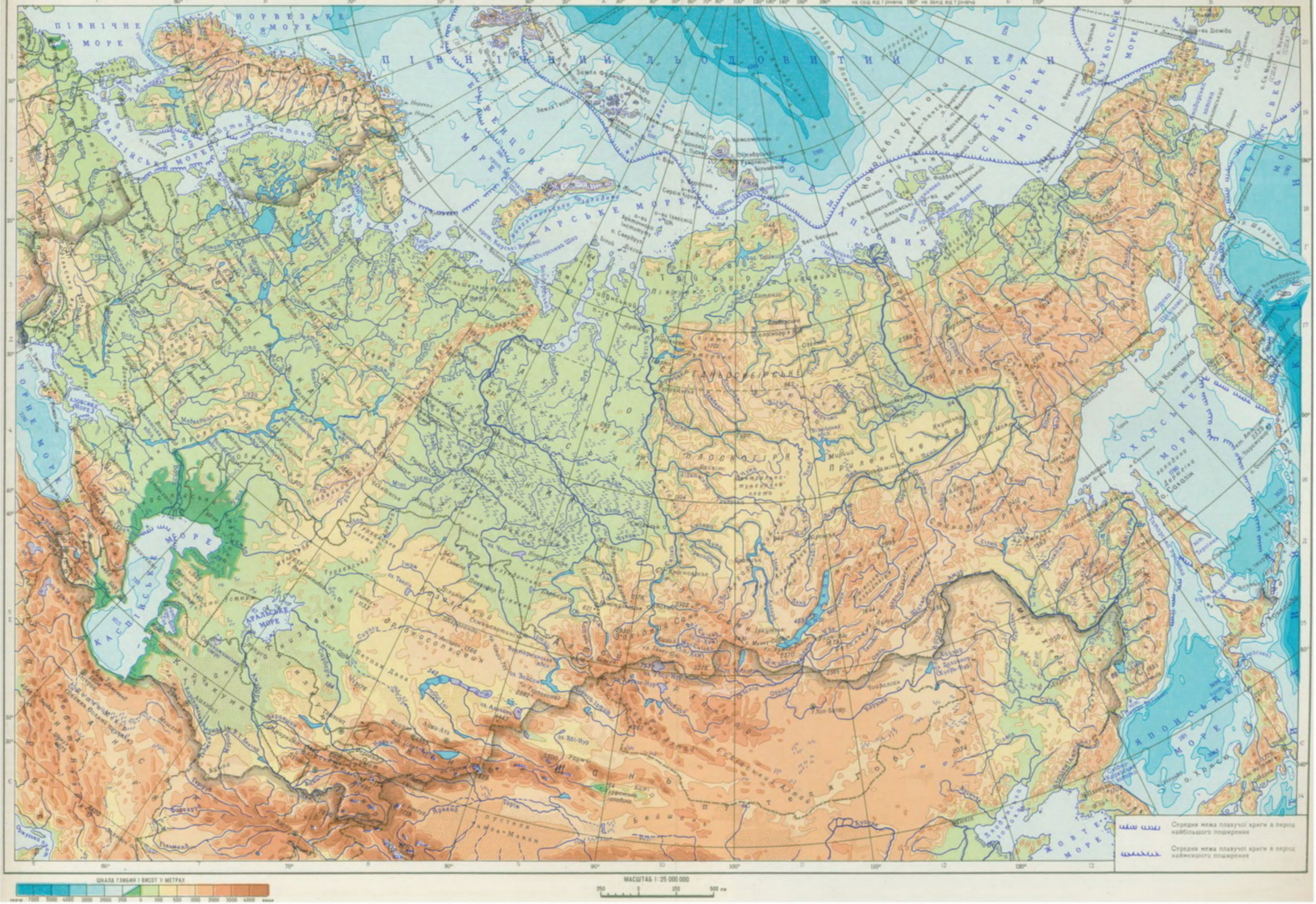

Північний Льодовитий океан
Балтійське море
Ботнічна затока
Біле море
Баренцове море
Карське море
Море Лаптєвих
Східно-Сибірське море
Берінгове море
Охотське море
Японське море
Каспійське море
Аральське море
Чорне море
Азовське море
Північна Земля
Новосибірські о-ви
Камчатка
о. Сахалін
Курильські о-ви
Командорські о-ви
Ісландія
Шпіцберген
Земля Франца-Йосифа
о. Врангеля
о. Беннетта
о. Котельний
о. Ньюфаундленд
Нова Земля
Ваєгач
Колгуєв
Вайгач
о. Кунашир
о. Хоккайдо
о. Сахалін
о. Тегеран
Улан-Батор
Селенга
Амур
Обь
Єнісей
Лена
Індигірка
Колима
Яна
Оленек
Хатанга
Печора
Північна Двіна
Онега
Мезень
Кама
Вятка
Волга
Дон
Дніпро
Дністер
Південний Буг
Прип'ять
Західна Двіна
Німан
Вісла
Одра
Дунай
Рейн
Ельба
Темза
Сена
Луара
Гаронна
Рона
Ебро
Тахо
Дуеро
Гвадалквівір
Тежу
Тежу
Ла-Манш
Ірландське море
Північне море
Біскайська затока
Середземне море
Гібралтарська протока
Мармурове море
Егейське море
Адріатичне море
Тірренське море
Сардинія
Сицилія
Балеарські о-ви
Корсика
Мальта
Крит
Кіпр
Родос
Сирія
Ліван
Ізраїль
Йорданія
Ірак
Іран
Афганістан
Пакистан
Індія
Непал
Бутан
Бангладеш
Китай
Монголія
Корея
Японія
Філіппіни
Індонезія
Малайзія
Таїланд
М'янма
Камбоджа
В'єтнам
Австралія
Нова Зеландія
Нова Гвінея
Нова Каледонія
Фіджі
Гавайські о-ви
Аляска
Канада
США
Мексика
Куба
Ямайка
Гаїті
Пуерто-Рико
Багамські о-ви
Бермудські о-ви
Гренландія
Ісландія
Шпіцберген
Земля Франца-Йосифа
Нова Земля
Північна Земля
Новосибірські о-ви
о. Врангеля
о. Беннетта
о. Котельний
Камчатка
о. Сахалін
Курильські о-ви
Командорські о-ви
Ньюфаундленд

засіданні палат *Президію Верховної Ради СРСР* — постійно діючий орган Верховної Ради СРСР, що є підзвітним їй в усій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених Конституцією, функції найвищого органу держ. влади СРСР у період між її сесіями. Для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради СРСР, а також для сприяння проведенню в життя законів СРСР та ін. рішень Верхов-

Зал засідань Великого Кремлівського палацу. Позачергова 7-а сесія Верховної Ради СРСР. Прийняття нової Конституції СРСР. 7 жовтня 1977.

ної Ради СРСР та її Президії, контролю за діяльністю держ. органів і орг-цій обираються з числа депутатів Ради Союзу і Ради Національностей постійні комісії (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*). Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади СРСР є Уряд СРСР — *Рада Міністрів СРСР*. Вона утворюється Верховною Радою СРСР. Рада Міністрів СРСР правомочна вирішувати всі питання держ. управління, віднесені до відання Союзу РСР, оскільки вони не входять до компетенції Верховної Ради СРСР та її Президії. Уряд СРСР об'єднує і спрямовує роботу *міністерств СРСР, державних комітетів СРСР*, ін. підвідомчих йому органів. Найвищими органами держ. влади в союзних і авт. республіках є відповідні Верховні Ради; найвищими виконавчими і розпорядчими органами держ. влади — відповідні Ради Міністрів. *Місцеві Ради народних депутатів* є органами держ. влади в краях, областях, авт. областях, авт. округах, районах, містах, районах у містах, селищах, сільс. населених пунктах. Виконавчими і розпорядчими органами місц. Рад є виконавчі к-ти, що обираються ними з числа депутатів. Усі представницькі органи держ. влади в СРСР обираються на основі дійсно демократичних *виборчої системи* і *виборчого права* шляхом заг.; рівних і прямих виборів *народних депутатів* при таємному голосуванні (див. *Загальне виборче право, Пряме виборче право, Рівне виборче право*). Порядок проведення виборів до Рад визначається законами СРСР, зокрема *Законом СРСР про вибори до Верховної Ради СРСР*, законами союзних і автономних республік про вибори.

Зміцнення *радянської федерації*, єдність народів Союзу РСР створюють реальні можливості для дальшого розширення *соціалістичної демократії* — магістрального напряму розвитку політичної системи рад. суспільства. Це знайшло глибоке і всебічне відображення в нормах Конституції СРСР про повновладдя Рад. Понад 2 млн. народних депутатів є повноважними представниками народу в Радах нар. депутатів. У складі всіх ланок Рад — представники понад 100 націй і народностей країни. Актив Рад становлять 32 млн. громадян. Рад. демократія гарантує в конституційному порядку залежність депутатів від виборців, перед якими вони зобов'язані звітувати про свою роботу і роботу відповідної Ради, зокрема, про виконання *наказів виборців* депутатам. Одним з основних напрямів розвитку соціалістичної демократії в СРСР є дальше розширення і поглиблення прав і свобод громадян (див. *Право на працю, Право на освіту, Право на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника, *Право на охорону здоров'я, Право на житло, Свобода наукової, технічної і художньої творчості* тощо). В СРСР встановлено єдине союзне громадянство. Кожний громадянин союзної республіки є громадянином СРСР (див. *Громадянство радянське*). Рівноправність громадян закріплено в ст. 34 Конституції СРСР: «Громадяни СРСР є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Рівноправність громадян СРСР забезпечується в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя». Використання громадянами прав і свобод не може завдавати шкоди інтересам суспільства і д-ви, правам ін. громадян. Здійснення прав і свобод невіддільне від виконання громадянами своїх обов'язків (див. *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*). Реальність наданих громадянам СРСР прав і свобод забезпечується матеріальними, політичними, ідеологічними і правовими гарантіями (див., зокрема, *Гарантії правові*), зобов'язаннями, що взяла на себе держава по створенню необхідних умов і наданню відповідних засобів для їх забезпечення.

Соціальну основу СРСР становить непорушний союз робітників, селян та інтелігенції. Втілюючи в життя політику КПРС, Рад. д-ва виявляє постійне піклування про зміцнення цього союзу, сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства — стиранню класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фіз. працею, всебічному розвиткові та зближенню всіх націй і народностей СРСР. Осн. напрями держ. керівництва соціальним розвитком визначено в Конституції СРСР. Кожна з 15 суверенних рад. соціалістичних республік, що складають СРСР, поза межами компетенції Союзу РСР самостійно здійснює держ. владу на своїй території. Віданню Союзу РСР в особі його найвищих органів держ. влади й управління, як визначає Конституція СРСР, підлягають: повноваження в галузі держ. будівництва — прийняття до складу СРСР нових республік, затвердження утворення нових авт. республік і авт. областей у складі союзних республік, прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін, контроль за її додержанням і забезпечення відповідності конституцій союзних республік Конституції СРСР; видання законів СРСР, забезпечення єдності законодавчого регулювання на всій тер. СРСР, встановлення *основ законодавства Союзу РСР і союзних республік*; встановлення заг. засад організації та діяльності респ. і місц. органів держ. влади і управління; визначення *кордону державного* СРСР і затвердження змін кордонів між союзними республіками; в галузі екон. і соціально-культур. будівництва — здійснення єдиної соціально-екон. політики, керівництво економікою країни, визначення осн. напрямів *науково-технічного прогресу* і заг. заходів щодо раціонального використання і охорони природних ресурсів, розроблення і затвердження держ. планів економіч. і соціального розвитку СРСР, затвердження звітів про їх виконання; розроблення і затвердження єдиного *бюджету державного* СРСР, затвердження звіту про його виконання, керівництв

Державний герб Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

Площа — 22402,2 тис. км²

Населення — 271,2 млн. чол. (на 1.I 1983)

Столиця — м. Москва

Площа та чисельність населення союзних республік (на 1.I 1982)

Союзні республіки	Площа, тис. км²	Населення, тис. чол.	Столиці
РРФСР	17075,4	140 017	Москва
Українська РСР	603,7	50 307	Київ
Білоруська РСР	207,6	9 744	Мінськ
Узбецька РСР	447,4	16 591	Ташкент
Казахська РСР	2717,3	15 253	Алма-Ата
Грузинська РСР	69,7	5 100	Тбілісі
Азербайджанська РСР	86,6	6 303	Баку
Литовська РСР	65,2	3 474	Вільнюс
Молдавська РСР	33,7	4 025	Кишинів
Латвійська РСР	63,7	2 552	Рига
Киргизька РСР	198,5	3 724	Фрунзе
Таджицька РСР	143,1	4 119	Душанбе
Вірменська РСР	29,8	3 169	Єреван
Туркменська РСР	488,1	2 970	Ашхабад
Естонська РСР	45,1	1 496	Таллін

во єдиною грош. і кредитною системою, встановлення податків і доходів, що надходять на утворення держ. бюджету СРСР, визначення політики в галузі цін і оплати праці; керівництво галузями нар. г-ва, об'єднаннями й підприємствами союзного підпорядкування, заг. керівництво галузями союзно-респ. підпорядкування, організація управління пром., будівельними, с.-г. підприємствами й об'єднаннями, підприємствами транспорту і зв'язку, банками, а також ін. орг-ціями й установами союзного підпорядкування; в галузі зовн. політики, захисту соціалістичної Вітчизни — питання миру і війни, захист суверенітету, охорона держ. кордонів і тер. СРСР, організація оборони, керівництво Збройними Силами СРСР; гарантування *державної безпеки*; представництво СРСР у міжнародних відносинах, зв'язки СРСР з іноз. д-вами і міжнар. орг-ціями, встановлення заг. порядку і координація відносин союзних республік з іноз. д-вами і міжнар. орг-ціями; ратифікація і денонсація *договорів міжнародних* СРСР; *зовнішня торгівля* та інші види зовнішньоекономічної діяльності на основі державної монополії. Віданню Союзу РСР підлягає й вирішення інших питань загальносоюзного значення.

Площа та чисельність населення автономних республік
(на 1.1 1982)

Автономні республіки	Площа, тис. км²	Населення, тис. чол.	Столиці
РРФСР			
Башкирська АРСР	143,6	3 856	Уфа
Бурятська АРСР	351,3	950	Улан-Уде
Дагестанська АРСР	50,3	1 691	Махачкала
Кабардино-Балкарська АРСР	12,5	694	Нальчик
Калмицька АРСР	75,9	304	Еліста
Карельська АРСР	172,4	751	Петрозаводськ
Комі АРСР	415,9	1 162	Сиктивкар
Марійська АРСР	23,2	716	Йошкар-Ола
Мордовська АРСР	26,2	974	Саранськ
Північно-Осетинська АРСР	8,0	605	Орджонікідзе
Татарська АРСР	68,0	3 464	Казань
Тувинська АРСР	170,5	273	Кизил
Удмуртська АРСР	42,1	1 529	Іжевськ
Чечено-Інгушська АРСР	19,3	1 184	Грозний
Чуваська АРСР	18,3	1 315	Чебоксари
Якутська АРСР	3103,2	916	Якутськ
Узбецька РСР			
Каракалпацька АРСР	165,6	983	Нукус
Грузинська РСР			
Абхазька АРСР	8,6	513	Сухумі
Аджарська АРСР	3,0	367	Батумі
Азербайджанська РСР			
Нахічеванська АРСР	5,5	252	Нахічевань

Краєвид у Кодрах.

Суверенітет СРСР поширюється на всю його територію, яка є єдиною і включає території союзних республік, що не може змінюватися без їхньої згоди. Необхідною умовою прогресу рад. суспільства, зміцнення економіч. та оборонної могутності СРСР, зростання добробуту трудящих є, як відзначив XXVI з'їзд КПРС, курс партії, що передбачає нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим його максимальне використання для гармонійного розвитку всієї країни. В розвинутому соціалістичному суспільстві союзні республіки всебічно розвивають свою державність, економіку, культуру. Ленінський принцип *демократичного централізму*, як один з осн. принципів побудови СРСР, полягає в тому, що необхідна централізація влади поєднується з широким демократизмом. Це, зокрема, виявляється в єдиній системі Рад нар. депутатів, у розподілі повноважень між загальносоюзними і республіканськими держ. органами. Правосуддя в СРСР здійснюється тільки судом. Це положення закріплено в Конституції СРСР і є найважливішою гарантією забезпечення *соціалістичної законності*, охорони прав і законних інтересів громадян і орг-цій. В СРСР діють *Верховний Суд СРСР* — найвищий судовий орган СРСР, Верховні суди союзних республік, Верховні суди авт. республік, крайові, обл., міські суди, суди авт. областей, суди авт. округів, *районні* (*міські*) *народні суди*, а також військові трибунали у Збройних Силах. Для подання юридичної допомоги громадянам і орг-ціям діють *колегії адвокатів*. Вирішення госп. спорів між підприємствами, установами й орг-ціями здійснюється органами держ. арбітражу в межах їхньої компетенції (див. *Арбітраж в СРСР*). Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів у країні покладається на *Генерального прокурора СРСР* і підлеглих йому прокурорів. Утворення і подальший розвиток Союзу РСР має неминуще міжнар. значення. Воно знаменує важливий істор. рубіж у боротьбі передового людства за рівноправність і *дружбу народів*, за революц. оновлення світу. Союз РСР неухильно проводить ленінську політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів і широке міжнар. співробітництво. Конституція СРСР забороняє пропаганду війни в СРСР, вона визначає принципи відносин СРСР з ін. д-вами: взаємне відмовлення від застосування сили або погрози силою; непорушність кордонів; тер. цілісність д-в; мирне врегулювання спорів; невтручання у внутр. справи; поважання прав людини і осн. свобод; рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею; співробітництво між д-вами; сумлінне виконання зобов'язань, що випливають із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, з укладених СРСР міжнародних договорів.

Літ.: Ленин В. И. О государстве и праве, т. 1—2. М., 1958; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982. *Р. І. Гричук.*

III. Природа.

Рельєф. Значна протяжність території Радянського Союзу у меридіональному і широтному напрямах, складність тектонічної будови, положення в межах різних за характером геоструктурних областей визначають велику різноманітність рельєфу. Характерною особливістю орографічної будови території СРСР є переважання рівнин на Пн. і Зх. та гір на Пд. і Сх. Бл. 50% території займають низовини (до 200 м), 45% — височини і 5% — високогір'я. Більша частина тер. СРСР лежить нижче 1000 м, пересічна висота її 430 м над р. м. В Європ. частині СРСР найбільшу площу займає *Східно-Європейська рівнина*. З Пн. Зх. вона обмежована гірськими підняттями Кольського п-ова (вис. до 1191 м в Хібінах). Серед низовинних просторів Сх.-Європейської рівнини підносяться Тіманський кряж і Північні Ували на Пн., *Середньоросійська височина* та *Приволзька височина* у серед. частині, *Придніпровська височина*, *Волинська височина*, *Подільська височина* та *Донецький кряж* — на Пд. Зх. Між височинами лежать низовини: Окська-Донська, *Придніпровська низовина*, на крайньому Пд.— *Причорноморська низовина*, *Прикаспійська низовина*. Зі сходу Сх.-Європейську рівнину обмежовує система давніх середньовисоких хребтів *Уралу* (вис. до 1895 м, г. *Народна*).

В Азіатській частині СРСР між Уралом і Єнісеєм лежить одна з найбільших у світі низовин — *Західно-Сибірська рівнина*. На Пд. від неї простягається *Туранська низовина*, для рельєфу якої характерне чергування западин (найнижча в країні западина — Карагіє, 132 м) та плескатих плато (*Устюрт* та ін.). Значні площі її зайняті пустелями (*Каракуми*, *Кизилкум*). Між цими двома низовинами розташований *Казахський дрібносопковик*. До гірського поясу, що облямовує рівнинні простори з Пд., належать *Карпати Українські* (вис. до 2061 м, г. *Говерла*), *Кримські гори* (вис. до 1545 м, г. *Роман-Кош*), *Кавказ* (найвища точка — г. *Ельбрус*, 5642 м). Далі на Сх. лежать хр. *Копетдаг*, гірська країна *Памір* (вис. до 7495 м, *Комунізму пік* — найвища вершина СРСР). На Пн. Сх. від Паміру підносяться хребти *Тянь-Шаню* (вис. до 7439 м, *Перемоги пік*), далі — хребти Джунгарського Алатау й Тарбагатай, на півдні Зх. Сибіру — *Алтай* (вис. до 4506 м, г. *Бєлуха*) та хребти *Саянів* (вис. до 3491 м, г. Мунку-Сардик). Значні простори між Єнісеєм і Леною займає *Середньосибірське плоскогір'я*. Пересічна висота його 500—700 м, найбільш піднесена частина — плато Путорана (вис. до 1701 м). З Пд. воно оточене хребтами Прибайкалля та Забайкалля (Байкальсь-

кий, Хамар-Дабан, Яблоновий, Баргузинський та ін.), які чергуються з численними плоскогір'ями і нагір'ями. На Сх. від гір Забайкалля простягається *Становий хребет*, далі — хребти Приамур'я і Примор'я (Тукурінгра, Джагди, Буреїнський, Сіхоте-Алінь та інші). Пн.-сх. частина СРСР зайнята хребтами Верхоянським, Черського, Сунтар-Хаята; Юкагірським плоскогір'ям, Чукотським нагір'ям, горами Камчатки (вис. до 4750 м, *Ключевська Сопка*). Карту див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Геологічна будова. В процесі тривалої історії геол. розвитку на тер. СРСР утворилися різноманітні за генезисом і складом гірські породи від архейського до антропогенового віку включно, сформувалися різні тектонічні структури (платформи, плити, щити, складчасті геосинклінальні пояси, гірські складчасті системи та ін.). Більша частина тер. Рад. Союзу розташована в межах платформених структур. Найдавнішими з них є Східно-Європейська і Сибірська платформи, які сформувалися в *докембрії*. Фундамент їх перекритий осадочними відкладами протерозою і *фанерозою*. *Східно-Європейська платформа* охоплює майже всю Європ. частину СРСР. У западинах, найбільшими з яких є Дніпровсько-Донецька й Причорноморська, потужність осадочного чохла — до 6—8 тис. м. На щитах (див. *Український щит, Балтійський щит*) осадочні відклади мають незначну потужність, на деяких ділянках їх немає і на поверхню виходять архей-протерозойські кристалічні породи. *Сибірська платформа* займає більшу частину території між ріками Єнісеєм і Леною і басейн р. Алдану. В її межах виділяють Кансько-Ангарську западину, Вілюйську й Тунгуську синеклізи і виступи (Алданський щит, Анабарський масив та ін.). В западинах фундамент опущений на глибини до 10—12 тис. м і перекритий осадочними відкладами. Молодшими структурами є Скіфська, Західно-Сибірська і Туранська платформи. Ядра фундаменту цих платформ складаються з кристалічних граніто-гнейсових порід архей-протерозойського віку, вони облямовані дислокованими відкладами рифею, палеозою, нижнього і частково серед. мезозою. Осадочний чохол складається з мезозойських і кайнозойських відкладів. Платформи оточені різними за віком гірськими складчастими системами. Найдавнішими з них, що утворилися в епоху байкальської складчастості (див. *Докембрійські епохи складчастості*), є, на думку багатьох дослідників, Тіманський кряж, Єнісейський кряж, Сх. Саян та ін. Для структур байкальської складчастості характерне значне поширення гірських порід гранітоїдного складу, *пегматитів, кварцитів, пісковиків, сланців* тощо. До складчастих систем, що утворилися в епоху *каледонської складчастості*, відносять Казахський дрібносопковик, гірські споруди Таймиру, Зх. Саяну та деякі ін. Вони складаються з *метаморфічних гірських порід*, серед яких переважають сланці й метаморфізовані вапняки; в ядрах *антиклінералей* — докембрійські кристалічні породи. Значні площі зайняті гірськими складчастими системами, формування яких відбулося в епоху *герцинської складчастості*. Це — Донецький кряж, Пай-Хой, Урал, Алтай, Пд. Тянь-Шань, хребти Пн. Кавказу та ін. В їхній будові значне місце належить вулканогенно-осадочним комплексам, піщано-глинистим відкладам, вапнякам, *аргілітам* тощо. За мезозойської епохи складчастості утворилися *Верхоянський хребет, Сіхоте-Алінь* і Коряцьке нагір'я, гори Камчатки та ін. гірські споруди. Вони складаються переважно з *теригенних відкладів* (флішоїдні товщі) і вулканогенних порід. Наймолодшими складчастими системами є гірські споруди, утворення яких відбулося за альпійської епохи складчастості (див. *Альпійська складчастість*). До них відносять *Карпати Українські, Кримські гори, Великий Кавказ*, гори *Памір*. Для цих споруд характерне значне поширення *флішу, конгломератів*, пісковиків, аргілітів та ін. теригенних відкладів. Карту див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Корисні копалини. Рад. Союз посідає провідне місце в світі за запасами і видобутком викопного вугілля, горючого газу, заліз. і марганцевих руд, руд кольорових металів, калійних солей, апатиту, азбесту та ін.

Горючі корисні копалини. Осн. поклади викопного вугілля зосереджені в Європ. частині СРСР. Одним з найважливіших вугільних басейнів є *Донецький кам'яновугільний басейн*. Велике значення мають також Печорський, Львівсько-Волинський і Підмосковний вугільні басейни, *Дніпровський буровугільний басейн*. В Азіат. частині СРСР поклади вугілля розвідано в Зх. Сибіру (*Кансько-Ачинський вугільний басейн* і *Кузнецький вугільний басейн*), Сх. Сибіру (Іркутський, Мінусінський, Ленський, Пд.-Якутський, Тунгуський басейни), Казахстані (*Екібастузький кам'яновугільний басейн, Карагандинський вугільний басейн*), а також на о. Сахалін та в інших районах. У післявоєнні роки розвідано й значною мірою освоєно *Західно-Сибірську нафтогазоносну провінцію*. Родовища нафти і газу відомі в межах Волго-Уральської, Тімано-Печорської, Дніпровсько-Прип'ятської, Причорноморсько-Кримської й Карпатської нафтогазоносних провінцій, а також Грозненського, Бакинського, Мангишлацького нафтогазоносних районів, у бас. Амудар'ї, на о. Сахалін. В СРСР — понад 60% світових запасів торфу. Осн. родовища, що експлуатуються, містяться на Пн. Європ. частини, в Поліссі, Зх. і Сх. Сибіру. Поклади горючих сланців відомі в РРФСР (Куйб. і Ленінгр. області, Забайкалля), Естонській РСР, Білоруській РСР, на Україні (зокрема, в Карпатах).

Серед металевих корисних копалин Рад. Союзу провідне місце за запасами належить заліз. рудам. Вони зосереджені в основному в Європ. частині країни (*Курська магнітна аномалія, Криворізький залізорудний басейн, Керченський залізорудний басейн, Кременчуцький залізорудний район, Білозерський залізорудний район*). Значні поклади цих руд відомі також на Уралі, в Сибіру й Казахстані, на Кавказі. На СРСР припадає понад 80% розвіданих світових запасів марганцевих руд. Найбільші поклади їх на Україні (*Нікопольський марганцевий басейн*) і в Грузії (*Чіатурський марганцевий басейн*), значно менші — на Уралі, в Зх. Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані. Хромітові руди є в РРФСР, зокрема на Уралі (*Саранівське родовище хромітових руд*) і в Казахстані, титанові руди — на Україні (Український щит) і в РРФСР (Балтійський щит, Уральські гори). Великі родовища алюмінієвих руд (*бокситів, нефелінових сієнітів*) розвідано в РРФСР (Кольський п-ів, Арх. обл., Урал, Зх. Сибір), Казахстані, Серед. Азії, в Закавказзі та на Україні (зокрема, в межах Українського щита і в *Закарпатському прогині*). Мідні руди є в РРФСР (Кольський п-ів, Урал, Пн. Кавказ, Алтай, Сх. Сибір), Казахстані, Вірменії. Найбільші родовища свинцевих і цинкових руд — у Казахстані, Узбекистані, РРФСР (Пн. Кавказ, Алтай, Забайкалля), Азербайджані; нікелевих руд — в РРФСР (на Кольському п-ові, Уралі, в Сх. Сибіру), на Україні (Побужжя й Серед. Придніпров'я); кобальтових руд — в РРФСР (Сх. Сибір, Кольський п-ів, Тув. АРСР), Казахстані, Азербайджані, на Україні. Вольфрамові й молібденові руди є в РРФСР (Пн. Кавказ, Забайкалля, Якутія, Примор'я), Вірменії, Казахстані, Киргизії, Узбекистані; ртутні руди — на Україні (*Микитівське родовище ртуті*), в РРФСР (Алтай, Сх. Сибір, Якутія, Чукотський і Камчатський п-ови), в Киргизії. На тер. Рад. Союзу є також родовища платинових і срібних руд, корінні і розсипні родовища золота, родовища руд рідкіснозем. і розсіяних елементів та ін. металевих корисних копалин.

Неметалеві корисні копалини. Великі родовища кам. солі є на Україні (*Артемівське родовище кам'яної солі, Солотвинське родовище кам'яної солі*),

Гергетський льодовик на північному схилі Казбеку.

На західних схилах Верхоянського хребта.

в Білорусії, РРФСР (Передуралля, Прикаспійська низовина). Найбільші поклади калійних солей — в РРФСР (Передуралля), Білорусії, на Україні (*Калуško-Голинське родовище калійних солей, Стебницьке родовище калійних солей*). Апатити є на Кольському п-ові, Уралі, в Забайкаллі, Казахстані; фосфорити — в РРФСР (Кіров., Моск., Ленінгр. області), Естонії та Казахстані. Родовища сірки є на Україні (*Передкарпатський сірконосний басейн*) та в РРФСР (Поволжя, Курильські о-ви, Камчатка). Родовища барит у відомі в РРФСР (Зх. Сибір), Казахстані, Серед. Азії. В ряді районів країни, зокрема на тер. України, виявлено родовища бору, брому та йоду (часто в розсолах поблизу нафт. родовищ). Найвідоміші родовища азбесту — в РРФСР (на Уралі, в Забайкаллі, Сх. Сибіру, Саянах), Казахстані, Закавказзі. Найбільші родовища графіту — на Україні (*Петрівський графітоносний район, Завалліське родовище графіту* та ін.), в РРФСР (на Уралі, в Краснояр. краї, на Далекому Сході), в Узбекистані. Корінні й розсипні родовища алмазів виявлено в Якутії, алмазоносні розсипища відомі на Уралі. Родовища п'єзокварцу — на Україні (в межах Українського щита), в РРФСР (на Уралі й у Сх. Сибіру) і Таджикистані; слюд — в РРФСР (у Карелії, на Уралі, в Прибайкаллі, Якутії). Рад. Союз має великі запаси каоліну, гіпсу, флюориту, мінеральних буд. матеріалів, а також сировини для виготовлення буд. матеріалів; *дорогоцінного каміння, виробного каміння*.

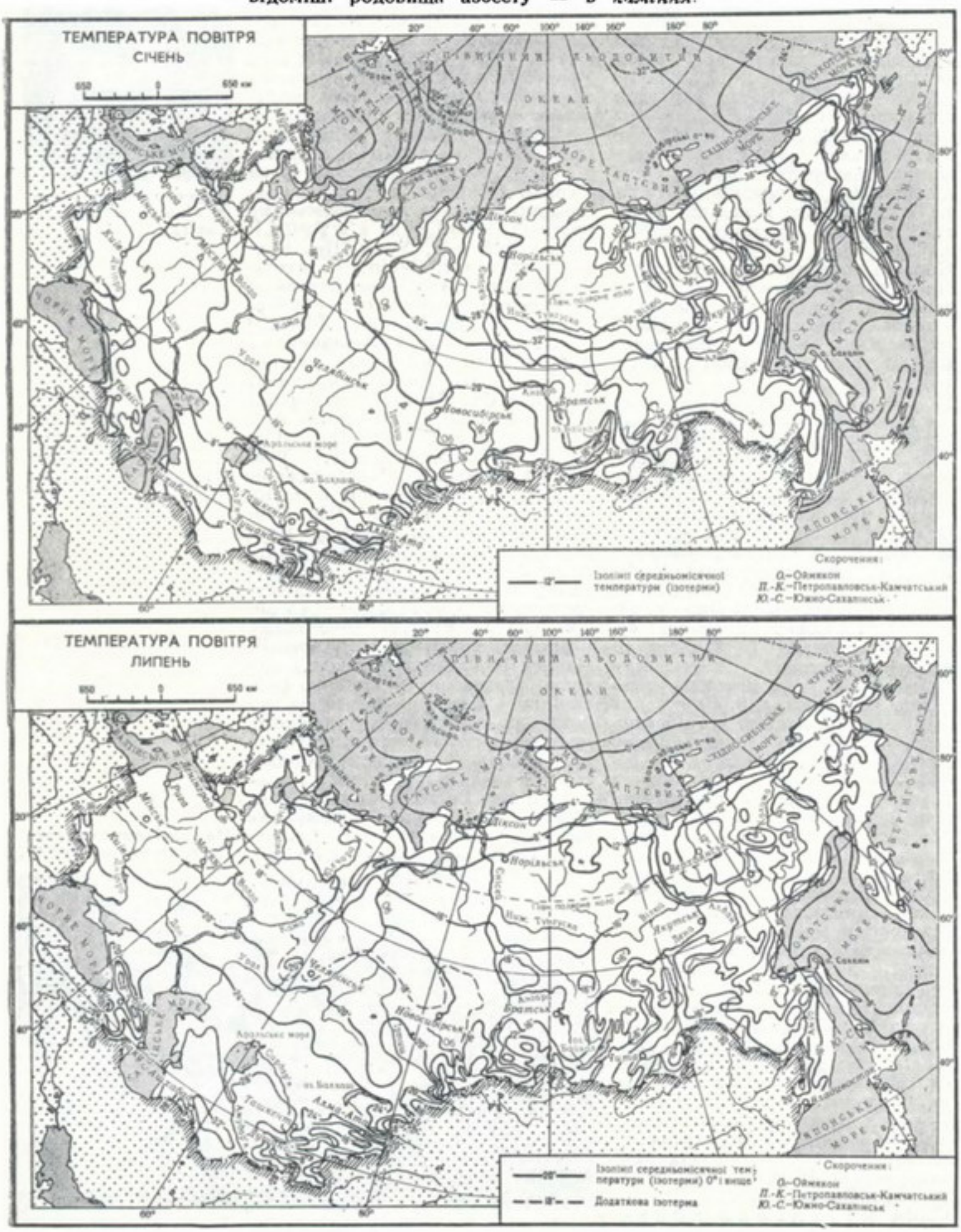

Гідромінеральні корисні копалини. Найбільші артезіанські басейни *підземних вод*, пов'язані з платформами: Зх.-Сибірський, Прикаспійський, Волино-Подільський, Дніпровсько-Донецький, Причорноморський та ін. Значні запаси *мінеральних вод* є на Кавказі, Україні (зокрема, в Карпатах і на Кримському п-ові), в Серед. Азії, Сибіру, на Далекому Сході та в ін. районах. Термальні води відомі в РРФСР (п-ів Камчатка, Курильські о-ви, Зх. Сибір), Казахстані, Серед. Азії, на Кавказі, Україні (Кримський п-ів, Закарпаття). *Промислові підземні води* виявлено в Європ. частині СРСР, зокрема на Україні, у Передкавказзі, на Прикаспійській низовині, в Сибіру та ін. районах. Карту див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Клімат. Тер. СРСР розташована в межах арктичного, субарктичного, помірного (більша частина території) та субтропічного *кліматичних поясів*. Величина сумарної сонячної радіації змінюється з широтою від 2514 МДж/м² на Пн. до 6285—6704 МДж/м² за рік на Пд. Радіаційний баланс на території СРСР в середньому за рік додатний, крім арктичних та високогірних районів. Річні величини його збільшуються з Пн. на Пд. від 209,5—628,5 до 1676—2095 МДж/м². Циркуляційні процеси і перенос повітр. мас над тер. Рад. Союзу визначаються положенням осн. *центрів дії атмосфери*. Внаслідок охолодження материка взимку в Азіат. частині території формується Сибірський антициклон, вплив якого поширюється на Сх. Сибір і Далекий Схід. Вплив Ісландського мінімуму тиску простежується до Новосибірських о-вів, Алеутського — до узбережжя Берінгового м. Такий розподіл тиску зумовлює взимку рух повітр. мас з внутр. районів до окраїн, влітку повітр. маси рухаються на материк. Погодні умови визначаються впливом арктичних, помірних і тропічних повітр. мас. На стику повітр. мас утворюються *фронти атмосферні*, проходження яких спричинює зміни погоди, розвиток циклонічної діяльності. В середньому за рік на Європ. частину СРСР надходить 70 *циклонів*. Максимум *антициклонів* припадає на смугу вздовж осі високого тиску (50—45° пн. ш.). Пересічна річна т-ра повітря на Зх. країни змінюється від 0 до +10°, на Сх. — від 0 до —10°. На температурний режим пн.-зх. районів значно впливає тепла *Північно-Атлантична течія*. На Зх. Європ. частини СРСР пересічна т-ра повітря в січні становить бл. —10°, у Зх. Сибіру — бл. —28°. Найнижчі т-ри повітря спостерігаються в басейнах річок Яни, Індігірки і Колими, абсолютний мінімум (—71°) — в районі Верхоянська — Оймякона (полюс холоду Пн. півкулі). На всій тер. СРСР період з грудня по лютий є зимовим. Влітку т-ра повітря підвищується у пд. напрямі та з Зх. на Сх., на Далекому Сході вона дещо знижується під впливом *мусонів*. Найвищі т-ри липня спостерігаються на Прикаспійській ни-

зовині і в Серед. Азії (бл. +28°, абсолютний максимум +50° в районі Репетека). Розподіл опадів на тер. країни визначається такими заг. рисами: пересічна річна сума опадів невелика на Крайній Півночі (250—300 мм), значно більша в серед. смузі Європ. частини СРСР (500—800 мм), поступово зменшується (300—500 мм) у степовій зоні на Пд. країни і дуже незначна в пустелях Серед. Азії (100—200 мм). Найбільше опадів—

Найбільші ріки СРСР
(за даними 1982 р.)

Ріки	Довжина, км	Площа басейну, тис. км²
Амур (з Аргунню)	4444	1855
Лена	4400	2490
Єнісей (з Бій-Хемом)	4092	2580
Об	3650	2990
Волга	3531	1360
Сирдар'я (з Нарином)	3019	219
Амудар'я (з Пянджем)	2540	309
Урал	2428	237
Оленьок	2292	220
Дніпро	2201	504
Колима	2129	647
Дон	1870	422
Печора	1809	322
Індігірка	1726	360
Хатанга (з Котуєм)	1636	364
Таз	1401	150
Кура	1364	188
Дністер	1350	72
Пн. Двіна (з Сухоною)	1302	357
Селенга	1024	447
Зх. Двіна	1020	88
Ілі	1001	140

на сх. узбережжі Чорного м. (у районі м. Батумі до 2500 мм), на пд. схилах Зх. Кавказу (до 3000 мм), на узбережжі Тихого ок. (понад 1000 мм), де вони пов'язані з мусонами. Більш як половина річної кількості опадів у багатьох областях країни припадає на теплий період року. Значна частина тер. СРСР (11 млн. км²) зайнята *багаторічною мерзлотою*. Потужність її змінюється від кількох до сотень метрів (Большеземельська тундра) і до 1000—1500 м (Якутія).

Внутрішні води. СРСР має найбільший об'єм річкового стоку серед країн світу, проте розподіляється він по території нерівномірно. Понад 80% стоку припадає на бас. Пн. Льодовитого та Тихого океанів, 7,5% — на бас. Атлантичного ок., решта — на безстічні басейни. В межах СРСР налічується бл. 3 млн. рік, у т. ч. 19 довж. понад 2000 км і 26 — понад 1000 км. Пересічна густота річкової сітки 0,22 км/км². Сумарний річний стік становить 4350 км³ (28% стоку річок Європи та Азії). Модуль стоку змінюється від 0 до 100 л/с · км². За характером водного режиму річки поділяються на 3 групи: з весняною повінню (сх.-європейський, казахстанський, зх.-сибірський, сх.-сибірський, алтайський типи), з повінню в теплу пору року (далекосхідний і тянь-шанський типи), з паводковим режимом (причорноморський, кримський, пн.-кавказький типи). На більшій частині тер. СРСР найбільші витрати води припадають на весняний період, на ріках Сх. Сибіру й Далекого Сходу — на літній. Ріки Пн. та Пн. Сх. більшу частину року вкриті кригою, внаслідок чого їхнє госп. значення знижується. На Пд. України та Пн. Кавказу льодостав скорочується до 2—3 місяців, не замерзають рівнинні ріки Закавказзя та Серед. Азії. За потенціальними гідроенергоресурсами СРСР посідає 1-е місце в світі. На великих рівнинних і гірських ріках збудовано ряд гідротех. споруд (Волзько-Камський, Дніпровський, Єнісейсько-Ангарський, Чирчик-Бозсуйський каскади та ін.). На тер. СРСР налічується 2,8 млн. озер, з яких 99% є малими, 13 мають площу понад 1000 км². Озерні улоговини мають льодовикове, тектонічне, карстове, суфозійне походження. Гідрологічний режим та гідрохімічні особливості озер зумовлені їхнім зонально-регіональним розташуванням, палеогеогр. умовами. Найбільше озер на Сх.-Європейській і Зх.-Сибірській рівнинах, у тундрі, в степах Казахстану, заплавах річок, на узбережжі Чорного та Азовського морів (озера-*лимани*). В СРСР — понад 120 тис. водосховищ, у т. ч. майже 1000 з об'ємом понад 1 млн. м³. Вони створені в зв'язку з буд-вом гідроелектростанцій, зарегулюванням стоку для водопостачання, іригації та водного транспорту, з метою організації рибного г-ва, рекреації тощо. Найбільші водосховища на ріках: Ангарі (Братське, Іркутське), Єнісеї (Красноярське), Волзі (Куйбишевське, Волгоградське), Іртиші, а також на Дніпрі. Болота займають до 10% тер. СРСР, поширені на півночі Сх.-Європейської рівнини, на Зх.-Сибірській рівнині. Площа льодовиків в СРСР оцінюється в 71,7 тис. км². Найбільше льодовиків у Рад. секторі Арктики (50 тис. км²) та в гірських районах (в горах Серед. Азії до 2500 льодовиків). У гірських льодовиках акумульовано 2430 км³ води, вони є важливим джерелом живлення річок. *П. Г. Шищенко.*

Найбільші озера СРСР
(за даними 1982 р.)

Озера	Площа, тис. км²	Найбільша глибина, м
Аральське море	64,0	67
Байкал	31,5	1620
Балхаш	18,3	26
Ладозьке	17,7	215
Онезьке	9,7	120
Іссик-Куль	6,3	702
Таймир	4,6	26
Ханка	4,2	6
Чудське з Псковським	3,5	15
Алаколь	2,6	54
Чани	1,9	9
Севан	1,4	83
Топозеро	0,9	56
Ільмень	0,9	4—10
Імандра	0,9	67

Грунти. На тер. СРСР за термічними умовами виділяють такі грунтово-кліматичні пояси: полярний (холодний), бореальний (помірно холодний), суббореальний (помірний) і субтропічний (помірно теплий). В межах поясів за умовами зволоження та континентальності клімату виділяють грунтово-біокліматичні області.

П о л я р н и й п о я с (охоплює узбережжя й острови Пн. Льодовитого ок.) включає Євразійську полярну область з двома грунтовими зонами: арктичною з своєрід-

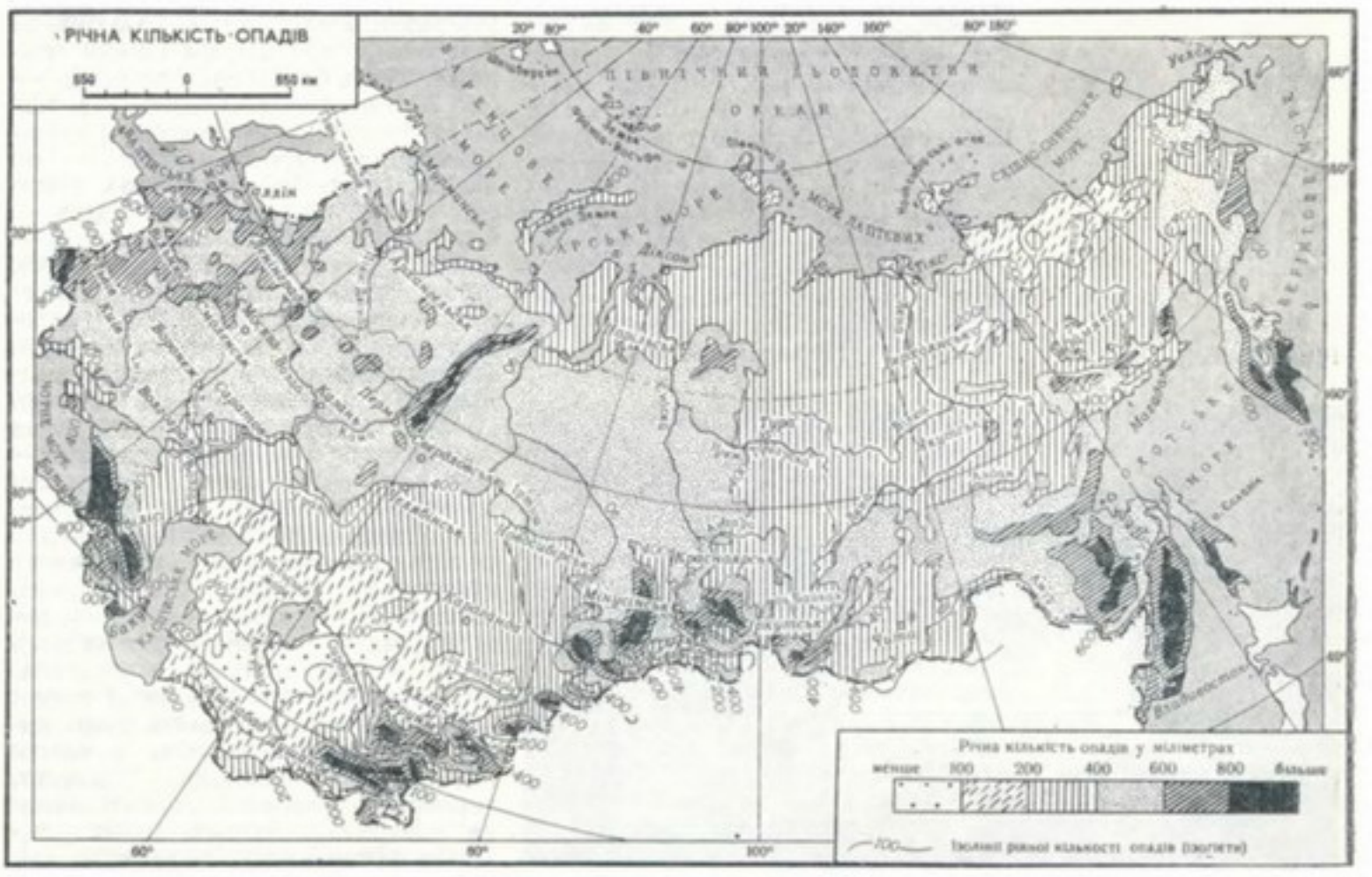

Ріка Ліслупе.

ними арктичними грунтами і субарктичною з *тундровими грунтами*. Ця область мало освоєна, невеликі осередки землеробства (переважно овочівництво) — лише на Пд., гол. чин. у річкових долинах. Бореальний пояс (нечорноземна смуга СРСР) поділяють на 4 грунтово-біокліматичні області: Західну лучно-лісову, Центральну тайгово-лісову, Східно-Сибірську мерзлотно-тайгову і Далекосхідну тайгово-лучно-лісову. Найбільшою за площею є Центральна тайгово-лісова область (Європейська частина СРСР і Зх. Сибір) з *підзолистими грунтами* та *дерново-підзолистими грунтами*, що утворюють три підзони: північнотайгову з глейопідзолистими і підзолистими ілювіально-гумусовими грунтами, середньотайгову з типовими підзолистими грунтами і південнотайгову з дерново-підзолистими грунтами. На Пд. області — місцями нешироka смуга *сірих лісових грунтів*. Східно-Сибірська мерзлотно-тайгова область займає Сх. Сибір і характеризується поширенням своєрідних мерзлотно-тайгових (типових, опідзолених і палевих) грунтів з *багаторічною мерзлотою* великої потужності. Природні особливості Західної лучно-лісової (пд. узбережжя Балтійського м.) і Далекосхідної тайгово-лучно-лісової областей визначаються впливом океанів. У їхньому грунтовому покриві поряд з підзолистими й дерново-підзолистими грунтами розвиваються *бурі лісові грунти*, на Камчатці — лісові вулканічні грунти. Головні с.-г. райони бореального поясу — в області поширення дерново-підзолистих і сірих лісових грунтів. Суббореальний пояс охоплює чорноземно-степову смугу СРСР й прилеглі до неї території і поділяється на 5 грунтово-біокліматичних областей: дві буроземно-лісові (Західну і Східну), Центральну лісостепову і степову, Пустельно-степову і пустельну, Високогірну пустельну. В межах Центральної лісостепової і степової області (значна тер. України, Молдавії, пд. районів РРФСР і Пн. Казахстану) виділяють три зони: лісостепову, для якої характерні опідзолені, вилуговані і типові *чорноземи*; степову з звичайними і пд. чорноземами та сухостепову з темно-каштановими і *каштановими грунтами*. Ця область — осн. база *зернового господарства* Рад. Союзу. Пустельно-степова і пустельна область (пн. райони Туркменії та Узбекистану, пд. райони Казахстану і Киргизія) включає такі зони: пустельно-степову з світло-каштановими і бурими напівпустельними грунтами; пустельну з сіро-бурими грунтами і передгірно-пустельно-степову з малокарбонатними *сіроземами*. Західна буроземно-лісова область (Карпати Українські, Кримські гори, Зх. Кавказ) характеризується значним поширенням бурих лісових грунтів. На вершинах гір розвинуті гірсько-лучні грунти. Східна буроземно-лісова область охоплює пд. райони Далекого Сходу СРСР. На рівнинах розвинуті опідзолені бурі лісові грунти і своєрідні підбіли. В долинах річок — лучно-чорноземні грунти. В межах Високогірної пустельної області (Центральний Тянь-Шань і Сх. Памір) поширені високогірні пустельні й пустельно-степові грунти. Субтропічний пояс охоплює пд. райони СРСР; він поділяється на три грунтово-біокліматичні області: помірно теплу волого-лісову, помірно теплу ксерофітно-лісову та помірно теплу пустельно-степову і пустельну. Грунтовий покрив Субтропічної помірно теплої волого-лісової області (невеликі ділянки Зх. і Сх. Закавказзя) представлений *жовтоземами* та *червоноземами*, осн. культури — чай, цитрусові. Субтропічна помірно тепла ксерофітно-лісова область охоплює пд. схили Кавказу, Пд. берег Криму і зх. частину Кура-Араксинської низовини. Поширені *коричневі грунти* та сіро-коричневі грунти. Район вирощування зернових культур; виноградарство, садівництво. Субтропічна помірно тепла пустельно-степова і пустельна область займає рівнини Сх. Закавказзя та пд. частину Серед. Азії. Переважають сіро-бурі грунти та сіроземи. Осн. с.-г. культура — бавовник. Карту див. на окремому аркуші, с. 400—401.

Н. Б. Вернандер.

Рослинний світ дуже багатий та різноманітний. *Флора* вищих рослин налічує бл. 22 тис., а нижчих — бл. 70 тис. видів. З Пн. на Пд. збільшується видове багатство; в зоні арктичних пустель росте всього кілька десятків, в районах тундри — бл. 500, в лісових зонах — бл. 3 тис., в горах Серед. Азії — понад 5,5 тис., а на Кавказі — бл. 6 тис. видів вищих судинних рослин. Рослинний світ СРСР належить до *Голарктичної біогеографічної області*. У розподілі *рослинності* в рівнинній частині тер. СРСР чітко виражена широтна зональність, а в гірських районах — *висотна поясність*. Рослинність полярних пустель представлена угрупованнями лишайників, мохів та дуже невеликою кількістю видів квіткових рослин (ломикамені, кисличник, крупка, незабудки, полярні маки, злаки, осоки та ін.). Далі на Пд. панують тундри, які займають бл. 15% всієї площі СРСР. Тут переважають різні види лишайників, мохів, а також низькорослі квіткові рослини, переважно трав'янисті багаторічники, чагарники, напівчагарники, зокрема вічнозелені, подушковидні, сланкі. Смуга лісотундри відзначається чергуванням тундрової рослинності з ділянками рідкостійних, низькорослих та кривостовбурних березових, березово-ялинових або модринових лісів. Рослинність тундри та лісотундри має велике значення для оленярства. В тайзі, що займає майже 50% тер. СРСР і простягається від берегів Тихого ок. до зх. кордонів, виділяють пн., серед. та пд. хвойні ліси, а також перехідні до широколистяних лісів — мішані ліси. Осн. лісоутворюючі породи — різні види ялини, ялиці, сосни, модрини з домішкою берези, осики утворюють темно- та світлохвойні ліси. Найбільші площі займають модринові ліси (бл. 250 млн. га). Тайгові ліси мають велике значення як джерело цінної *деревини*; відіграють дуже важливу кліматостабілізуючу роль, в них живуть цінні промислові хутрові звірі. В Європ. частині СРСР та на Далекому Сході, де відчувається вплив океанічного клімату, ростуть широколистяні ліси з бука, дуба, граба, явора, клена, липи, ясена, в'яза та ін. *Деревостан* у цих лісах переважно двох'ярусний, є *підлісок* з чагарників, багатий трав'яний покрив, подекуди характерні весняні *ефемероїди*. Виділяють середньо- та східноєвропейські, передуральські, кримські, закавказькі, далекосхідні, а також гірські та лісостепові широколистяні і мішані широколистяні ліси. В Зх. Сибіру замість широколистяних поширені осиково-березові ліси. Широколистяні ліси дають цінну деревину, дубильну, лікарську та ін. сировину, дикорослі плоди та ягоди, гриби, відіграють важливу водоохоронну та грунтозахисну роль. Рослинність *степів* займає бл. 12% тер. СРСР, включаючи лісостеп, і простягається широкою смугою від зх. кордонів до Алтаю й далі місцями в Серед. Сибіру та Забайкаллі. Для природної рослинності лісостепу (частина дослідників вважає її самостійною зоною) характерне чергування лісових масивів та ділянок лучних степів. У степах панують ксерофільні злаки: види ковили, типчака, житняка, келерії, пирію, тонконога, стоколосу тощо з домішкою бобових та різнотрав'я (видів конюшини, люцерни, горошку, шавлії, волошки, астрагалу, перстачу, підмаренника та ін.); трапляються чагарники — карагана кущова, мигдаль низький, рокитник руський; характерні ефемероїди (тюльпани, півники, зірочки, крокуси тощо) та рослини *перекотиполе*. В степах у напрямах з Пн. на Пд. та з Зх. на Сх. спостерігається збільшення *ксерофітів* та їхніх угруповань. У наш час більша частина степової зони розорана і зайнята с.-г. культурами. Природна рослинність цілинних ділянок степів має значення як пасовища (напр., у Казахстані). Напівпустелі і пустелі займають бл. 10% тер. СРСР і простягаються від зх. берегів Каспійського м. до гір Серед. Азії. Для них характерними є види полину, кураю, содника, лутиги, анабазису, солонця тощо. Подекуди чи-

Ріка Єнісей.

мало злаків, осок, *ефемерів* та ефемероїдів. Значні площі тут вкриті дуже посухостійкими деревами і чагарниками (види кандиму, саксаулу, ефедри, піщаної акації тощо). В середньоазіатських республіках пустелі з такою рослинністю служать пасовищами.

В гірських районах характер висотної поясності залежить від геогр. розташування гірської системи. Так, напр., в горах Полярного Уралу лише 2 пояси: гірські тундри та *гольці*. В Карпатах 5 поясів: дубових, букових, темнохвойних лісів, субальпійський та альпійський. На Кавказі виділяють 3 типи висотної поясності: кубансько-абхазький — степи та *шибляк*, грабово-дубові, букові, темнохвойні ліси, субальпійська та *альпійська рослинність*; колхідсько-гірканський — заболочені ліси рівнини, вологі широколистяні ліси передгір'я, букові ліси, *субальпійська рослинність*; дагестансько-вірменський — пустелі та напівпустелі, *фригани* та аридні *рідколісся*, гірські степи з дубовими лісами, остепнені субальпійські та альпійські луки. Дуже різноманітна та мозаїчна висотна поясність в горах Серед. Азії. Тут є угруповання яблуневих, горіхових, темнохвойних, арчових лісів, лучних степів, субальпійського високотрав'я, високогірних степів та пустель тощо. В багатьох гірських системах розвинуте субальпійське криволісся. В більшості рослинних зон трапляються заплавні та суходільні *луки*, трав'яні *болота*, а в лісовій зоні та на півдні тундри — сфагнові болота. По берегах водойм та у їхніх *акваторіях* — прибережна та водна рослинність, по берегах морів — солонолюбна рослинність. Серед рослинності населених місць усіх зон поширені угруповання *бур'янів*, рудеральних і *адвентивних рослин*, площі яких все збільшуються.

Велике народногосп. значення мають культурні рослини, а також дикорослі корисні рослини: кормові, *лікарські рослини*, плодово-ягідні, горіхоплідні, *медоносні рослини, ефіроолійні рослини*, танідоносні, *смолоносні рослини, вітамінноносні рослини, пряні рослини*, декоративні тощо. Рослинність, як осн. складова частина *біосфери*, потребує планомірної постійно діючої системи заходів по охороні, успішному відновленню, раціональному використанню та збагаченню (див. *Охорона природи, Раціональне природокористування*). Карту див. на окремому аркуші. с. 400—401.

Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Б. В. Заверуха.

Тваринний світ. Заг. кількість видів становить близько 8% видів світової *фауни*. Тваринний світ СРСР належить до *Голарктичної біогеографічної області*. Важливою рисою розміщення фауни СРСР є те, що число видів у цілому, як і число видів у окремих групах, збільшується в напрямі з Пн. на Пд. В СРСР налічується бл. 130 тис. (за ін. даними — більше) видів тварин (у т. ч. тварин, що живуть у прісних водоймах і морях): ссавців понад 300, птахів бл. 760, плазунів бл. 140, земноводних понад 30, риб бл. 1400 (з них 528 прісноводних і прохідних), молюсків понад 2 тис. (наземних бл. 600, прісноводних бл. 470, морських 1100), комах 80—100 тис. (з них жуків бл. 25 тис., двокрилих бл. 20 тис., метеликів бл. 8500), кільчастих червів бл. 1100, круглих червів бл. 1800, плоских червів бл. 2 тис., ракоподібних бл. 3 тис., павукоподібних бл. 2 тис., найпростіших понад 4 тис. видів. Для фауни океанічних узбереж і островів Баренцового м. характерні гренландський тюлень, нерпа, гагарки, тупик; у пн. сибірських морях водяться морж, білий ведмідь. Для далекосхідних морів характерні тюлені, цінні хутрові звірі — котик, калан, сивуч, китоподібні, багаті за видовим складом *пташині базари* (кайри, чистики, мартини, іпатки та ін.). З тварин тундри типовими є пн. олень, лемінги, песець, біла і тундрова куріпки, біла сова; тут живуть також полівки, заєць-біляк, вовк, лисиця, росомаха, горностай, ворон; кулики, гусеподібні прилітають на гніздування. З комах численні кровососні: комарі, мошки, гедзі — т. з. гнус. Фауна лісів представлена тваринними комплексами тайгових, європейських і далекосхідних широколистяних і мішаних лісів. З тайгових тварин типовими є білка, летяга, бурундук, лисиця, росомаха, ведмідь бурий, лось, заєць-біляк, землерийки, лісовий лемінг, полівки, з птахів — шишкар, горіхівка, кукша, глухар, рябчик, дятли, сичі, неясить, яструбина сова, вівчарик; зокрема, для Зх. Сибіру характерні бобер, горностай, колонок, болотяні і водоплаваючі птахи, біла куріпка; для Сх. Сибіру — кабарга, бурундук, пн. пищуха; для пд. частини сибірської тайги — марал, козуля сибірська, борсук, колонок, свиня дика; трапляються також гадюка, ящірка живородяща, кутозуб сибірський, жаби, ропуха, багато павуків; численні комахи, зокрема двокрилі, метелики, жуки, перетинчастокрилі, попелиці. Для широколистяних лісів Європ. частини характерні лісова миша жовтогорла, руда полівка, соні; в окремих лісових масивах збереглися європ. козуля, олень звичайний, зубр (Біловезька Пуща), куниця лісова, норка європ., кіт лісовий. З птахів характерні вівчарики, славки, костолуз, дятли (середній, зелений), соловейко західний, зяблик, вивільга, неясить звичайна та ін.; з плазунів — веретінниця, ящірка зелена, мідянка; з земноводних — квакша, жаби, тритон гребенястий, кумка. Молюски і комахи тут численніші, ніж у тайзі, але є багато спільних видів. У широколистяних лісах Далекого Сходу поряд з тайговими трапляються тварини пд. типу: заєць маньчжурський, олень плямистий, горал, ведмідь білогрудий, далекосхідний кіт, тигр, куниця харза, єнотовидний собака, барс, голуба сорока, широкорот, вивільга китайська, качка мандаринка, черепаха далекосхідна, вужі, полоз амурський, кігтистий уссурійський тритон. Комахи різноманітніші, ніж в ін. місцях СРСР. Багато метеликів родин нотодонтид, уранід і епікопід; характерні також метелики індійський парусник і сатурнія-актіас, жук каліпогон, клопи плавтія і лелія, комар мегаринус. Тваринний світ лісостепу представлений лісовими і степовими видами. Типовими степовими тваринами є сайгак, бабак, ховрахи, хом'ячки, тушканчики, сліпаки, полівки, заєць сірий, жайворонки, дрофа, стрепет, дерихвіст. кречітка, орел степовий і могильник, гадюка степова, полоз, ящірки, часничниця. З комах численні саранові, жуки (пластинчатовусі, чорнотілки, довгоносики, жужелиці), чимало мурашок, ос, двокрилих. Для тваринного світу степів характерне зменшення у західному напрямі кількості видів справжніх степових тварин, більшість яких характерна для степів Азіат. частини СРСР. Склад фауни європ. степів різко порушений внаслідок розорювання. Найхарактернішими тваринами напівпустель і пустель є джейран, кулан (зберігся в заповідниках), коти (барханний і плямистий), каракал (рідко трапляється), тонкопалий ховрах, піщанки, тушканчики, саксаульні сойка і горобець, пустельні славка, горобець і крук, круглоголовки, агама, варан, ящурки, гекони, стріла-змія, ефа, гюрза, черепаха степова. Серед жуків, перетинчастокрилих та ін. комах багато *ендеміків*; характерні терміти; з павукоподібних типові сольпуги, скорпіони, тарантули, каракурти. В долинах рік є сцинки, жаби зелена і озерна, свиня дика, олень тугайний.

В горах живуть тварини тундрової, лісової і степової зон (відповідно до висотної поясності). Проте майже в усіх великих гірських системах є характерні лише для них представники: бурозубка альпійська, щеврик гірський, альпійський і карпатський тритони, саламандра, кумка гірська — в Укр. Карпатах; кавказькі дикі кози, прометеєва полівка, кавказький і каспійський улари, тетерев кавказький, кавказькі гюрза і саламандра та ін.— на Кавказі; архари, сіноставці, сурки і полівки — в горах Серед. Азії й Сибіру; улари, ірбіс, чубук, гвинторога вівця тощо — на Алтаї.

Природні зони. СРСР лежить у межах 4 геогр. поясів: арктичного, субарктичного, помірного і субтропічного. За співвідношенням тепла і вологи в межах поясів формуються природні зони, яких на території Рад. Союзу виділяють 10. Зона арктичних пустель займає острови Арктики та крайню пн. частину п-ова Таймир. Розвиток ландшафтів зони відбувається в умовах поширення *багаторічної мерзлоти*, льодовиків, наявності майже протягом усього року снігового покриву. Пересічна т-ра січня —20°, —30°, липня +5°. Опадів 200—400 мм на рік. Рослинний покрив (мохи, лишайники, водорості) розріджений, продуктивність його низька (заг. запас фітомаси менше 5 т/га на суху речовину). Ландшафти тундрової зони поширені на Крайній Півночі Рад. Союзу. Для них характерні безлісся, надмірне зво-

ложення при недостачі тепла (пересічна т-ра січня від —8 до —34°, липня від +5 до +10, +11°), широкий розвиток мохово-лишайникового та чагарникового покриву. По долинах річок взимку — *полії*. Багато озер. Грунти тундрові. Біол. кругообіг уповільнений, заг. запас фітомаси 12,5—25 т/га. Лісотундрова зона, перехідна від тундри до тайги, утворює смугу завширшки від 20 до 200 км. Опадів 150—450 мм на рік, пересічна т-ра липня від +11 до +14°, січня — від —10 до —38°. Характеризується широким розвитком рідколісся, гол. чин. у межиріччях, наявністю великих площ боліт і торфовищ.

Тайги зона простягається смугою завширшки від 600 до 2300 км і є найбільшою за площею природною зоною СРСР. В межах зони — найнижчі зимові т-ри повітря на тер. країни (пересічна т-ра січня в Сх. Сибіру від —40 до —43°). У липні т-ра змінюється від +13, +14° на Пн. до +18, +19° на Пд. Зональний тип рослинності — хвойні ліси на підзолистих грунтах. Багато сфагнових боліт, на Сх. від Єнісею поширена багаторічна мерзлота. Заг. запас фітомаси в ялинових лісах досягає 150—300 т/га, щорічний приріст становить 70—85 ц/га.

Зона мішаних лісів в СРСР представлена гол. чин. на Сх.-Європейській рівнині (її протяжність з Пн. на Пд.— до 1000 км, на Сх.— 200 км) і Далекому Сході (бас. Амуру та Сіхотe-Алінь). На Сх.-Європейській рівнині клімат вологий (опадів 500—800 мм на рік). Літо прохолодне (пересічна т-ра липня +17, +18°), зима м'яка (пересічна т-ра січня від —3 до +2°). На вододілах поширені темнохвойно-широколистяні ліси на дерново-підзолистих грунтах. Природні особливості далекосхідної частини зони зумовлені мусонним кліматом (пересічна т-ра січня від —16 до —28°, липня +21, +22°, опадів 500—800 мм на рік). Заг. запас фітомаси в лісах зони досягає 300—400 т/га, річний приріст — 80—130 ц/га.

Лісостепова зона простягається суцільною смугою від передгір'їв Карпат до Алтаю. Опадів 400—500 мм на рік. Пересічна т-ра січня —4, —5° на Зх. зони та —15, —20° на Сх., липня +19, +21°. У цій зоні поєднуються ландшафти широколистяних лісів на сірих лісових грунтах і лучних різнотравно-злакових степів на чорноземах. Заг. об'єм фітомаси в дібровах становить 400—500 т/га. Лісостеп — одна з найосвоєніших природних зон СРСР. В межах її зх. частини орні землі займають до 80% тер. зони.

Степова зона з континентальним помірним кліматом, переважанням у природному рослинному покриві злакових степів на чорноземах і темно-каштанових грунтах простягається від зх. кордону СРСР до Алтаю, далі на Сх. вона поширена фрагментарно. Пересічна т-ра січня від —2 на Зх. зони до —20° на Сх., липня — від +22 до +23,5°. Річна сума опадів значно менша за величину випаровуваності. Заг. запас фітомаси бл. 20—25 т/га. Розораність зони досягає 70—80%.

Зона напівпустель (смуга від Єргенів до Зайсанської улоговини) характеризується нестачею вологи (опадів 150—250 мм на рік), різко континентальним кліматом і розрідженістю рослинного покриву. Пересічна т-ра січня від —4° (на Зх. зони) до —16° (на Сх.), липня — від +23 до +25°. Поряд з ксерофітними злаками (типчак, келерія, ковила), що розвиваються на світло-каштанових грунтах, на солонцях росте кермек, на засолених грунтах — курай. Загальний запас фітомаси 5—12,5 т/га.

Зона пустель займає значні площі Туранської низовини, пд. частину Прикаспійської низовини і Казахського дрібносопковика, а також Сх. Закавказзя. Клімат зони в межах помірного поясу посушливий (пересічна т-ра січня від 0 до —10, —12°, липня — від +22 до +32°; опадів 75—150 мм на рік), різко континентальний. Рослинність розріджена (полин, курай, саксаул), формується на бурих і сіро-бурих пустельних грунтах. Поширені со-

Зростання кількості міст і селищ міського типу в СРСР

Роки	Кількість
1939	2762
1959	4619
1970	5505
1981	5952, у т. ч. 2089 міст

Міста з кількістю жителів понад 1 млн. чол. (на 1982)

Міста	Кількість жителів, тис. чол.
Москва	8302
Ленінград	4722
Київ	2297
Ташкент	1902
Баку	1616
Харків	1503
Горький	1373
Мінськ	1370
Новосибірськ	1357
Свердловськ	1252
Куйбишев	1243
Дніпропетровськ	1114
Тбілісі	1110
Одеса	1085
Єреван	1076
Челябінськ	1066
Омськ	1061
Донецьк	1047
Перм	1028
Казань	1023
Уфа	1023
Алма-Ата	1001

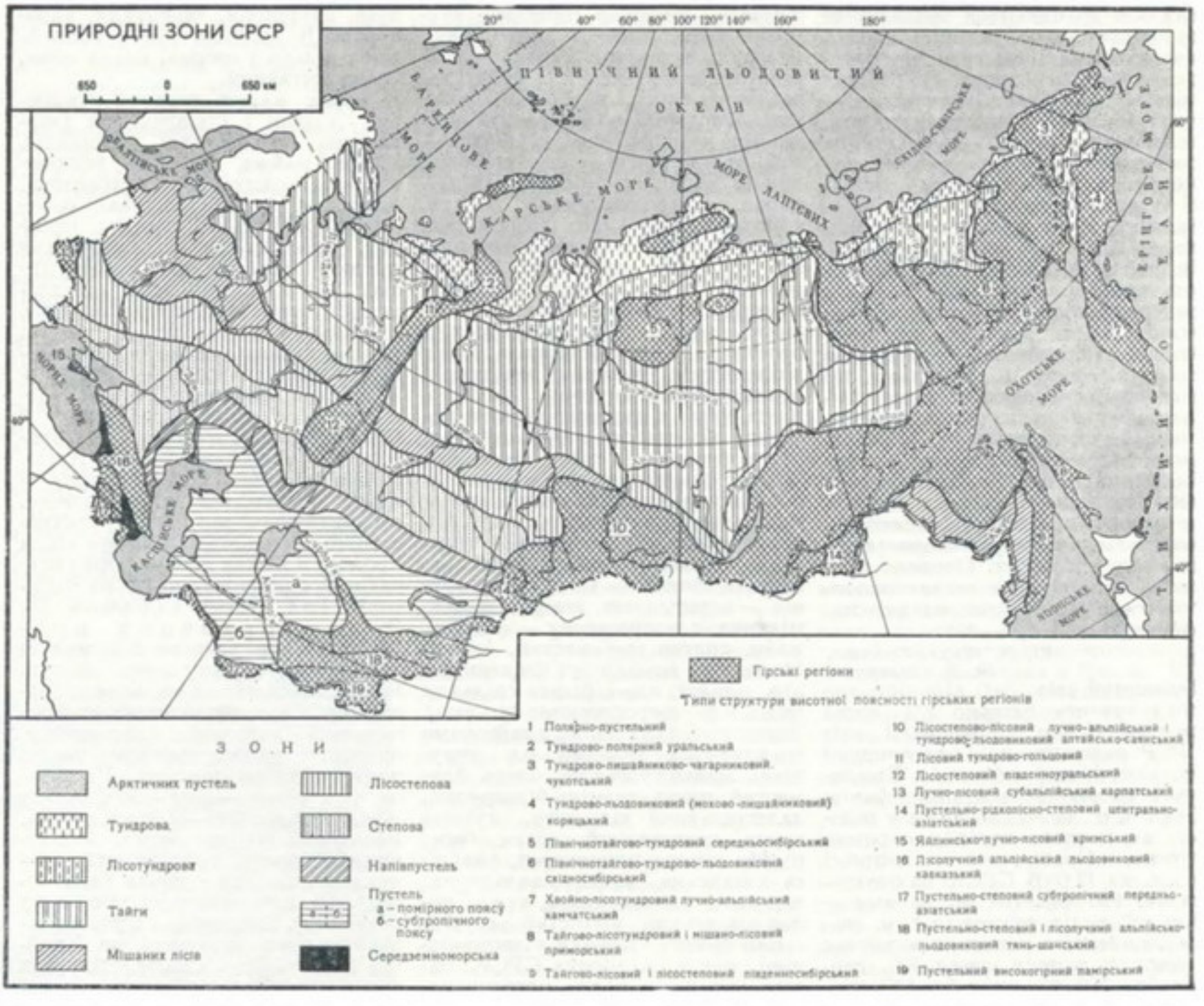

лончаки, *такири*. Запас фітомаси 2,5—5 т/га. В пустелях субтропічного поясу тепла зима без стійкого снігового покриву. Рослинність вегетує і взимку, розвинуті *ефемери*, ефемероїди. Запас фітомаси в ефемерово-напівчагарникових пустелях 5—12,5 т/га. Ландшафти середземноморської зони субтропічного поясу поширені на Пд. березі Криму, Зх. Закавказзі й Ленкоранській низовині. Напівсухі субтропіки (Пд. берег Криму, Чорноморське узбережжя Кавказу від Новоросійська до Туапсе) характеризуються помірно жарким сухим літом (пересічна т-ра липня +24°) і теплою вологою зимою (пересічна т-ра січня бл. +3°, опадів 600 мм на рік), рослинність типу *шибляк* і *фригана* на коричневих грунтах. Вологі субтропіки (Колхідська та Ленкоранська низовини) мають більш вологий клімат (річна сума опадів на Колхідській низовині бл. 1500 мм, пересічна т-ра січня +6, +7°, липня — від +23 до +25°). Поширені густі широколистяні ліси з численними ліанами та домішкою вічнозелених порід на червоноземах і жовтоземах.

Охорона природи в СРСР включає систему заходів, спрямованих на додержання раціональної взаємодії між діяльністю людини та навколишнім природним середовищем, які забезпечують збереження й відновлення природних ресурсів і попереджають прямий та опосередкований негативний вплив результатів діяльності суспільства на природу і здоров'я людини. Основу *охорони природи* в СРСР становить соціалістична власність на землю.

Охорона природи є складовою частиною *раціонального природокористування*. В нашій країні політика ощадливого ставлення до природи закріплена в Конституції СРСР, рішеннях з'їздів КПРС, законодавчих актах. Видано постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів» (1972) та «Про додаткові заходи по посиленню охорони природи і поліпшенню використання природних ресурсів» (1978), Закони СРСР про охорону атмосферного повітря та про охорону і використання тваринного світу (1980) та інші нормативні акти. Розділ про заходи щодо охорони природи і раціонального використання природних ресурсів є органічною частиною держ. планів розвитку нар. г-ва СРСР. В усіх союзних республіках прийнято закони про охорону природи, зокрема, на Україні прийнято *Закон про охорону природи УРСР* (1960). В СРСР охороняються надра землі, підземні й поверхневі води, повітря, тваринний і рослинний світ, природні ландшафти. Прийнято ряд постанов, що регламентують галузеві й регіональні аспекти охорони природи.

В Рад. Союзі створена і функціонує держ. система спостережень і контролю за забрудненням навколишнього середовища, що охоплює більш як 450 міст, бл. 1900 водних об'єктів, усі внутр. й окраїнні моря, а також грунтовий покрив районів, де застосовують засоби хімізації в сільс. та лісовому г-ві. Облік природних ресурсів в СРСР забезпечують система кадастрів, (*водний кадастр, земельний кадастр* та ін.), а також держ. оцінка запасів і видобутку корисних копалин. З метою охорони рідкісних і зникаючих видів тварин і рослин засновано *Червону книгу*. У нашій країні створено 137 державних *заповідників* і *заповідно-мисливських господарств*, 7 *національних парків*, численні *заказники* і *пам'ятки природи*, у т. ч. на Україні — 11 заповідників, 4 заповідно-мисливські господарства, 122 пам'ятки природи респ. значення та ін. (1982). Значна робота спрямована на збалансоване збільшення чисельності диких тварин та відтворення цінних порід риб. Гол. напрямом природоохоронної роботи на сучас. етапі є впровадження маловідходних (де можливо — безвідходних) технологічних процесів, які зменшують чи повністю виключають забруднення *навколишнього середовища* і забезпечують комплексну переробку сировини, а також застосування *біологічного очищення стічних вод*, лісопасадження, *меліорації* тощо.

Функції охорони природи в нашій країні здійснюють Держплан СРСР, Держ. к-т СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища, м-ва с. г., геології, комітети союзних республік по охороні природи та ін. Відповідні комісії існують при Верховній Раді СРСР і Президії Ради Міністрів СРСР.

Наук. дослідження з охорони природи проводять профільні та галузеві н.-д. й проектні установи, вузи, держ. заповідники. В природоохоронному вихованні населення значна роль належить Т-ву охорони природи, Геогр. т-ву СРСР. Наша країна бере активну участь у міжнар. співробітництві з питань охорони природи в рамках Програми ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП), РЕВ та ін. організацій. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

В Астраханському заповіднику.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Физико-географическое районирование СССР. М., 1968; Почвенно-географическое районирование СССР. М., 1962; Шищенко П. Г. Фізична географія СРСР. К., 1975; Гвоздецкий Н. А., Михайлов Н. И. Физическая география СССР. М., 1978; Милькоз Ф. Н. Природные зоны СССР. М., 1977; Правовая охрана природы в СССР. М., 1976; Наливкин Д. В. Очерки по геологии СССР. Л., 1980; Заповедники СССР. М., 1980.

П. Г. Шищенко.

IV. Населення.

Чисельність і густота. На 1.I 1983 чисельність населення СРСР становила 271,2 млн. чол. (оцінка). Незважаючи на великі втрати в 1-й світовій війні, внаслідок громадян. війни та інозем. інтервенції і особливо в 2-й світовій війні, населення країни зростало.

Чисельність населення союзних республік (тис. чол.)

	1940	1970	1982	1982, % до 1940	1982, % до 1970
СРСР	**194 077**	**241 720**	**268 844**	**138,5**	**111,2**
РРФСР	110 098	130 079	140 017	127,1	107,6
Українська РСР	41 340	47 126	50 307	121,6	106,7
Білоруська РСР	9 046	9 002	9 744	107,7	108,2
Узбецька РСР	6 551	11 799	16 591	253,2	140,6
Казахська РСР	6 148	13 009	15 253	248,0	117,2
Грузинська РСР	3 612	4 686	5 100	141,1	108,8
Азербайджанська РСР	3 274	5 117	6 303	192,5	123,1
Литовська РСР	2 925	3 128	3 474	118,7	111,0
Молдавська РСР	2 468	3 569	4 025	163,0	112,7
Латвійська РСР	1 886	2 364	2 552	135,3	107,9
Киргизька РСР	1 528	2 934	3 724	243,7	127,5
Таджицька РСР	1 525	2 900	4 119	270,0	142,0
Вірменська РСР	1 320	2 492	3 169	240,0	127,1
Туркменська РСР	1 302	2 159	2 970	228,1	137,5
Естонська РСР	1 054	1 356	1 496	141,9	110,3

На 1940 в СРСР було на 21,9% більше жителів, ніж у Росії 1913. В роки Великої Вітчизн. війни прямі втрати СРСР становили понад 20 млн. чол.; великі були й непрямі втрати (зниження народжуваності й збільшення смертності). Довоєнна чисельність населення була відновлена лише на 1955. За наступні 27 років населення зросло на 74,7 млн. чол., або на 38,5%. На 1983 населення СРСР зросло порівняно з 1913 на 70,3%. Проте приріст населення по союзних республіках і в середині них (по окремих районах) був неоднаковий.

З 1940 по 1982 населення в середньоазіатських республіках, Казахстані та Вірменії зросло приблизно у 2,5 раза, в Білорусії — лише на 7,7%, Литві—на 18,7%, на Україні — на 21,6%. В РРФСР населення районів Далекого Сходу зросло з 1939 по 1979 на 133%, Сх. Сибіру — на 73, Пн. Кавказу — на 50, Уралу — на 48, Зх. Сибіру — на 40%; у той же час населення Волго-Вятського екон. району зменшилося на 4%, а Центрально-Чорноземного — на 17%. На Украї-

Чисельність населення СРСР (млн. чол.)

Роки	Чисельність
1913 (в сучасних межах)	159,2
1940	194,1
1959	208,8
1970	241,7
1979	262,4
1983	271,2 (оцінка)

Розподіл населення СРСР за суспільними групами (включаючи непрацюючих членів сімей, %)

Категорія працюючих	1939	1959	1970	1982
Робітники і службовці	50,2	68,3	79,5	86,7
з них робітники	33,7	50,2	57,4	60,9
Колгоспне селянство і кооперовані кустарі	47,2	31,4	20,5	13,3
Селяни-одноосібники і некооперовані кустарі	2,6	0,3	0,0	0,0

Національний склад населення СРСР за результатами перепису 1979 (тис. чол.)

Все населення СРСР	262084,7*
Росіяни	137397,1
Українці	42347,4
Узбеки	12456,0
Білоруси	9462,7
Казахи	6556,4
Татари	6317,5
Азербайджанці	5477,3
Вірмени	4151,2
Грузини	3570,5
Молдавани	2968,2
Таджики	2897,7
Литовці	2850,9
Туркмени	2027,9
Німці	1936,2
Киргизи	1906,3
Євреї	1810,9
Чуваші	1751,4
Народності Дагестану	1656,5
з них:	
аварці	482,8
лезгини	382,6
даргинці	287,3
кумики	228,4
лакці	100,1
табасарани	75,2
ногайці	59,5
рутульці	15,0
цахури	13,5
агули	12,1
Латиші	1439,0
Башкири	1371,5
Мордва	1191,8
Поляки	1151,0
Естонці	1019,9
Чеченці	755,8
Удмурти	713,7
Марійці	622,0
Осетини	541,9
Комі та комі-перм'яки	477,5
з них:	
комі	326,7
комі-перм'яки	150,8
Корейці	388,9
Болгари	361,1
Буряти	352,6
Греки	343,8
Якути	328,0
Кабардинці	321,7
Каракалпаки	303,3
Уйгури	210,6
Цигани	209,2
Інгуші	186,2

* Постійне населення.

ïні населення Пд. району зросло на 47%, а Південно-Західного — на 9%. За роки Рад. влади, в зв'язку з розвитком на Сх. країни промсті і освоєнням цілинних земель, значні групи населення перемістилися в ці райони. Проте після 2-ї світової війни відмінності в зростанні населення зумовлюються в основному неоднаковими темпами природного приросту у різних народів.

Найгустіше населені центр. райони Європ. частини СРСР, особливо межиріччя Оки і Волги, а також райони Донбасу і Правобережної України, Молдавська РСР, багато рівнинних районів Закавказзя та Середньої Азії. Найрідше населені пн. райони Сибіру й Далекого Сходу, пустелі й напівпустелі, а також гірські райони на півдні країни. В більшості авт. округів, у Якутській АРСР, Камчатській і Магаданській областях густота менша, ніж 1 чол. на 1 км². Карту див. на окремому аркуші, с. 416—417.

Природний приріст, віковий і статевий склад. Природний приріст населення СРСР 1981 становив 8,3 чол. на 1 тис. ж. (народжуваність на 1 тис. чол.— 18,5, смертність — 10,2). За останні 10 років населення зростає на 2,1—2,3 млн. чол. за рік. Порівняно з дореволюційним 1913 смертність в СРСР знизилася в 2,8 раза, а з довоєнним 1940 — в 1,7 раза. Зниження смертності спостерігається в усіх вікових групах. Характерне зростання пересічної тривалості життя населення: 32 роки в 1896—97, 44 — в 1926—27, 47 — в 1938—39, 70 років у 1971—72 (64 — у чоловіків і 74 — у жінок). Чисельність людей пенсійного віку 1959 становила 25,5 млн. чол., 1970 — 40,1 млн., 1979 — 47,6 млн. На 1.VII 1982 чисельність чоловіків в СРСР становила 126,4 млн., а жінок — 143,6 млн., або відповідно 46,8 і 53,2% (1939 — 47,9 і 52,1%; 1959 — 45 і 55%). Таке співвідношення склалося за рахунок осіб старшого віку і зумовлене гол. чин. наслідками 2-ї світової війни та значно більшою середньою тривалістю життя жінок. Серед осіб віком до 50 років співвідношення чоловіків і жінок тепер в основному вирівнялося.

Міське населення. Чисельність населення міст і с-щ міськ. типу на 1.I 1982 становила (оцінка) 171,7 млн. чол., або 64% всього населення СРСР (1913 — 18%, 1940 — 33%, 1959 — 48%, 1970 — 56%.

З 1940 по 1982 чисельність міського населення зросла на 108,6 млн. чол. (середньорічне зростання становило 2,6 млн. чол., у т. ч. за останні 10 років — 3 млн.). Джерела цього зростання: переїзд значної частини сільс. населення в міста, що став можливим у зв'язку із зростанням механізації та підвищенням продуктивності праці в соціалістичному с. г., природний приріст населення міст, перетворення сіл на міські поселення. В РРФСР на 1.I 1982 процент міськ. населення був найбільшим в областях: Мурманській — 92, Ленінградській (з Ленінградом) — 91, Московській (з Москвою) — 89, Кемеровській — 87, Свердловській — 86, Сахалінській — 83, Камчатській — 83, Челябінській — 82, Івановській — 81; найменшим — у Дагестанській АРСР і Калмицькій АРСР — по 41, Чечено-Інгушській АРСР — 43, Тувинській АРСР — 44. В УРСР найвищий процент міськ. населення в областях: Донецькій — 90, Ворошиловградській — 86, Дніпропетровській — 82; найменший — у Тернопільській — 34, Вінницькій — 38, Хмельницькій, Івано-Франківській, Закарпатській та Чернівецькій — по 39. В інших союзних республіках найбільший процент міського населення в областях Мангишлацькій — 90 і Карагандинській — 86 Казахської РСР, в Красноводській обл. Туркменської РСР — 82, найменший — в Сурхандар'їнській обл. Узбецької РСР—18, Курган-Тюбинській обл.— 18 і Горно-Бадахшанській а. о. — 14 Таджицької РСР.

Частка міського населення в союзних республіках (%)

	Частка міського населення до всього населення		
	1940	1970	1982
СРСР	**33**	**56**	**64**
РРФСР	34	62	71
УРСР	34	55	63
БРСР	21	43	59
Узб. РСР	25	37	42
Каз. РСР	30	50	56
Груз. РСР	31	48	53
Аз. РСР	37	50	54
Лит. РСР	23	50	64
Молд. РСР	13	32	42
Латв. РСР	35	62	70
Кирг. РСР	22	37	39
Тадж. РСР	19	37	34
Вірм. РСР	28	59	67
Туркм. РСР	35	48	48
Ест. РСР	34	65	71

В СРСР неухильно зростає кількість міст. 1174 міста виникло після Великої Жовтневої соціалістичної революції в районах, де розвиваються різні галузі індустрії, а також на раніше відсталих нац. окраїнах. На 1.I 1982 в СРСР налічувалося 22 міста з кількістю жителів понад 1 млн. у кожному (1939 — 2, 1959 — 3, 1970 — 10; табл., с. 360).

Сільське населення. Чисельність сільс. населення на 1.I 1982 становила 97,1 млн. чол., або 36% всього населення країни (1913 — 82%, 1940 — 67%, 1959 — 52%, 1970 — 44%). З 1940 чисельність сільс. населення зменшилася на 41,6 млн. чол. (пересічно щорічне зменшення — 1 млн. чол.). Несільськогосподарське населення СРСР на 1.I 1981 становило 202,9 млн. чол., або 76% заг. чисельності, сільськогосподарське — 63,7 млн. чол. (ці дані включають як працюючих, так і утриманців). У 1970 в СРСР налічувалося 469,3 тис. сільс. поселень. Майже половина сільс. мешканців живе в поселеннях з кількістю жителів понад 1 тис. чол. Кількість сільс. населених пунктів безперервно зменшується, а кількість їхніх жителів збільшується.

Соціальний склад. Населення СРСР складається з робітн. класу, колг. селянства і нар. інтелігенції. В 1926 в СРСР налічувалося бл. 3 млн. працівників, зайнятих здебільшого розумовою працею, 1939 — 13 млн., 1982 — бл. 42 млн. чол. (15% всього населення).

Національний склад. СРСР — багатонаціональна д-ва. Її населяють понад 100 великих і малих народів, різних за своєю мовою, особливостями нац. культури, побуту, але тісно пов'язаних спільністю істор. долі (див. табл. на берегах та карту на окремому аркуші, с. 416—417).

В основу нац. політики Рад. соціалістичної д-ви покладено ленінський принцип добровільного союзу націй. З ліквідацією експлуататорських класів народи країни дістали всі можливості для вільного і всебічного екон., політ. і культур. розвитку. Рад. лад сприяв піднесенню відсталих у своєму розвитку в умовах дореволюц. Росії народів до рівня передових, допоміг досягти загального розквіту економіки й культури. Під керівництвом Комуністичної партії здійснюється поступове зближення соціалістичних націй і народностей Рад. Союзу. За роки соціалістичного будівництва в СРСР склалася нова соціальна та інтернаціональна історична спільність — *радянський народ*.

В антропологічному відношенні більшість населення СРСР (85%) належить до європеоїдної раси, представленої всіма трьома своїми групами — північною, південною й перехідною, але з різкою перевагою перехідної. До північної (балтійська раса пн. європеоїдів) належать народи Прибалтики й пн.-зх. групи росіян, південна ж (індо-середземноморська раса пд. європеоїдів) охоплює більшість народів Кавказу. До перехідної (середньоєвроп. раси) належить більша частина росіян, українців, білорусів і деяких ін. народів Європ. частини СРСР. Корінні народи Сх. Сибіру й Далекого Сходу належать до континентальної групи монголоїдів, а ескімоси й палеоазіати утворюють арктичну групу цієї раси. В Поволжі, на Уралі, в Зх. Сибіру й Казахстані здавна утворилася контактна зона між європеоїдами і монголоїдами. Народи Західно-Сибірської низовини й Саяно-Алтайської зони, у яких переважають монголоїдні ознаки, включаються до уральської расової групи. Народи Серед. Азії мають ознаки, перехідні між європеоїдною і монголоїдною расами. Слабо виражені ознаки монголоїдної раси відзначено у фінномовних (мордви, марійців, удмуртів, саамів) і тюркомовних народів (чувашів, башкирів і татар), які живуть на Поволжі і Уралі. Расовий тип цих народів прийнято називати лапоноїдним і субуральським. Найчисленніший в СРСР народ — росіяни (за переписом 1979 — 52,4% всього населення). Вони становлять абсолютну більшість населення в РРФСР, у т. ч. в 5 з 16 авт. республік, в 4

з 5 авт. областей і у 8 з 10 авт. округів, та значний процент у всіх ін. автономіях. Близько споріднені з російським два ін. сх.-слов'ян. народи — українці й білоруси, які є осн. населенням УРСР і БРСР і живуть також в ін. районах країни. Найчисленніші групи українців живуть в областях, що межують з УРСР, на Пн. Кавказі, в пд. областях Уралу й Сибіру, в Казахстані; білорусів — у Карельській АРСР і Калінінградській обл. Неслов'ян. народи Європ. частини СРСР займають переважно її периферію. Будучи сусідами сх. слов'ян, вони, завдяки багатовіковому культур. спілкуванню, наблизилися до слов'ян. народів за своїм госп. та культурно-побутовим укладом. Прибалтику, пн.-зх. й пн.-сх. райони Європ. частини СРСР і Серед. Поволжя населяють литовці, латиші, естонці, карели, вепси, саами (лопарі), комі, удмурти, марійці, мордва. В ін. районах Серед. Поволжя й на Пд. Уралі живуть чуваші, башкири й татари; на правобережжі Нижньої Волги та в Прикаспійській низовині — калмики. На крайньому Пд. Зх. СРСР живуть молдавани. На Пд. Молд. РСР — гагаузи, дуже близькі за своєю культурою до сусідніх народів (болгар, молдаван і українців). На Пд. Зх. СРСР, а також у багатьох ін. районах живуть нечисленні групи циган. У багатьох містах живуть євреї. В різних районах країни живуть німці, корейці, болгари, греки, угорці, румуни, фінни, іранці (перси), чехи, словаки, албанці, афганці та ін. Найрізноманітніший за нац. складом населення район СРСР — Кавказ. Тут живуть понад 50 різних народів: грузини, вірмени, азербайджанці, кабардинці, адигейці, абхази, черкеси, абазини, чеченці, інгуші, аварці, даргинці, лезгини, карачаївці, балкарці, кумики та ногайці, осетини, курди, тати й талиші (останні майже повністю злилися з азербайджанцями).

В Серед. Азії й Казахстані живуть 6 народів: узбеки, казахи, таджики, киргизи, туркмени, каракалпаки. З таджиками зливаються ягнобці й нечисленні *припамірські народності*. В Серед. Азії живуть також уйгури, дунгани та деякі ін. В Сибіру й на Далекому Сході більшу частину населення становлять росіяни, що почали селитися тут з 17 ст., а також українці й білоруси (усі вони становлять більш як $^{9}/_{10}$ населення регіону). Корінне населення цього регіону представлене порівняно нечисленними народами (їхня заг. чисельність не набагато перевищує 1 млн. чол.), розселеними, однак, на величезній території. Серед них — якути, а також алтайці, шорці, хакаси, тувинці, тофалари (тофи), буряти. Решту народів Азіат. частини СРСР звичайно об'єднують під назвою народи Півночі (ханти, мансі, *самодійські народи*). По всьому Сх. Сибіру і в Примор'ї розселені евенки, евени, нанайці, ульчі, удегейці й орочі. Частину народів, які являють собою, очевидно, залишки старод. населення Пн. Азії, умовно об'єднують під назвою *палеоазіатські народи*. На крайньому Пн. Сх. СРСР живуть нечисленні групи ескімосів та алеутів.

Літ.: Народы Сибири. М.—Л., 1956; Народы Средней Азии и Казахстана, т. 1—2. М., 1962—63; Народы Европейской части СССР, т. 1—2. М., 1964; Современные этнические процессы в СССР. М., 1977; Брук С. И. Этнодемографические процессы в СССР (По материалам послевоенных переписей населения). «История СССР», 1980, № 5; Народное хозяйство СССР. 1922—1982. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1982; Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник. М., 1981. *С. І. Брук.*

Мови народів СРСР. Рад. Союз — одна з найбільших багатонац. і багатомовних країн світу. В ньому представлено бл. 130 мов корінних народів. Деякі невеликі народи користуються в побуті своїми мовами, але зараховують себе до складу більших народів. Крім того, в СРСР вживаються й ін. мови, осн. маса носіїв яких живе за кордоном. Комуністична партія, Рад. держава проводять політику, що забезпечує фактичну рівність усіх націй, народностей, вільний розвиток мов народів СРСР. Рівноправність мов є істор. завоюванням Рад. влади, великим досягненням ленінської нац. політики. В. І. Ленін писав: «Ніяких привілеїв жодній нації, жодній мові» (Повне зібр. тв., т. 24, с. 375). Всебічний розвиток і розквіт усіх мов народів СРСР стали можливими завдяки тому, що за радянського часу було створено писемність для раніше безписемних народів (див. *Молодописемні мови*); організовано рідними мовами викладання в школах і вузах, видання художньої, суспільно-політ., наук. л-ри, нац. мовами видається періодична преса, працюють телебачення, радіо, кіно, театри. Значно розширилися функції нац. *літературних мов*, які обслуговують усі сфери сусп. діяльності, культур. життя народу. Для багатонац. д-ви — Рад. Союзу величезне значення мала проблема мови міжнац. спілкування. «Російська мова фактично стала спільною мовою міжнаціонального єднання і співробітництва всіх народів СРСР» (Програма КПРС. К., 1977, с. 103). Добровільне вивчення, поряд з рідною мовою, рос. мови полегшує безпосереднє спілкування представників різних націй, сприяє взаємному обміновi досвідом, прилученню кожної нації і народності до наук. і культур. досягнень усіх ін. народів СРСР, до світової культури. Мови народів СРСР за *генеалогічною класифікацією мов* належать до різних сімей і груп (див. *Мови світу*). *Індоєвропейськими мовами* є слов'янські, балтійські, іранські, вірменська, романські, германські та індійські.

До групи *слов'янських мов* належать російська, українська та білоруська, що розвинулися з давньорус. мови. Вони становлять сх. підгрупу слов'ян. групи мов. *Балтійські мови* представлені латиською та литовською. *Іранськими мовами* є таджицька, осетинська, курдська, татська, талишська, белуджська, ягнобська, ваханська, ішкашимська, язгулямська і мови шугнано-рушанської групи. Вірм. мова становить окрему групу (гілку) індоєвроп. сім'ї. *Романські мови* представлені молдавською, ідиш належить до *германських мов*, а циганська — до *індійських мов*. *Тюркськими мовами* є узбецька, казахська, азербайджанська, киргизька, туркменська, татарська, башкирська, чуваська, каракалпацька, тувинська, якутська, карачаєво-балкарська, кумицька, хакаська, алтайська, ногайська, уйгурська, гагаузька, караїмська, шорська та деякі ін. *Монгольські мови* представлені на тер. СРСР бурятською та калмицькою. *Тунгусо-маньчжурські мови* включають евенкійську, евенську, нанайську, негідальську, ульчську, орокську, орочську, удегейську. Деякі мовознавці об'єднують тюркські, монгольські та тунгусо-маньчжурські мови в алтайську сім'ю, а інші вважають їх *мовним союзом*. У складі *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов* виділяють чотири групи — картвельську, абхазько-адигську, нахську й дагестанську (деякі вчені об'єднують дагестанську й нахську в одну нахсько-дагестанську групу). Частина вчених заперечує генетичну спорідненість кавказ. мов і виділяє південнокавказькі (картвельські) і північнокавказькі мови (абхазько-адигська, нахська й дагестанська групи). До картвельської групи кавказ. (іберійсько-кавказ.) мов входять грузинська, занська (мегрело-чанська) й сванська. До абхазько-адигської групи відносять абхазьку, абазинську, адигейську, кабардино-черкеську мови. До нахської групи належать чеченська, інгушська та бацбійська мови. Дагестанська група включає аварську, андійську, цезьку (дідойську), каратинську, чамалинську, лакську, даргинську, лезгинську, табасаранську, хіналузьку, удинську, рутульську, цахурську, агульську, арчинську та деякі ін. мови.

До уральської сім'ї (див. *Уральські мови*) входять фінно-угорські (або угро-фінські) й самодійські мови. До *фінно-угорських мов* належать естонська, карельська, мордовські, марійська, комі, комі-перм'яцька, удмуртська, мансійська, хантийська, саамська, вепська, іжорська, лівська. Є кілька класифікацій фінно-угорських мов. До *самодійських мов* входять ненецька, селькупська, нганасанська, енецька мови.

Під умовним терміном «палеоазіатські» (палеосибірські) мови об'єднують невеликі мовні сім'ї (за ін. класифікацією — групи) та генетично ізольовані мови палеоазіатських народів. До чукотсько-камчатської сім'ї (групи) *палеоазіатських мов* відносять чукотську, коряцьку, алюторську, керекську та ітельменську мови; до ескімосько-алеутської — ескімоську та алеутську (унанганську). Генетично ізольованими палеоазіатськими мовами є нівхська, кетська та юкагірська. Крім зазначених мов, на тер. Рад. Союзу є мови, осн. кількість носіїв яких живе за його межами: німецька, польська, корейська, болгарська, грецька, угорська, румунська, курдська,

Продовження таблиці

Гагаузи	173,2
Угорці	170,6
Тувинці	166,1
Народності Півночі	158,5
з них:	
ненці	29,9
евенки	27,3
ханти	20,9
чукчі	14,0
евени	12,5
нанайці	10,5
коряки	7,9
мансі	7,6
долгани	5,1
нівхи	4,4
селькупи	3,6
ульчі	2,6
саами	1,9
удегейці	1,6
ескімоси	1,5
ітельмени	1,4
орочі	1,2
кети	1,1
нганасани	0,9
юкагіри	0,8
тофалари	0,8
алеути	0,5
негідальці	0,5
Калмики	146,6
Карели	138,4
Карачаївці	131,1
Румуни	128,8
Курди	115,9
Адигейці	108,7
Турки	92,7
Абхази	90,9
Фінни	77,1
Хакаси	70,8
Балкарці	66,3
Алтайці	60,0
Дунгани	51,7
Черкеси	46,5
Перси	31,3
Абазини	29,5
Ассірійці	25,2
Тати	22,4
Белуджі	19,0
Чехи	17,8
Шорці	16,0
Словаки	9,4
Вепси	8,1
Удини	6,9
Караїми	3,3
Халха-монголи	3,2
Іжорці	0,7
Інші національності	66,4

турецька, фінська, дунганська, ассірійська (новосірійська) та ін. За наявністю писемних традицій серед мов народів СРСР є писемні й безписемні. До писемних мов належать мови з більш чи менш давньою писемною традицією: вірменська, грузинська, таджицька, російська, українська, білоруська, латиська, литовська, естонська, азербайджанська, узбецька, туркменська, казахська, татарська, бурятська, калмицька та ін. і молодописемні мови, для яких за Рад. влади створено алфавіти, розроблено основні орфографічні правила, термінологічні системи. Молодописемними мовами є абазинська, аварська, адигейська, інгушська, кабардино-черкеська, алтайська, лезгинська, коряцька, мансійська, хантийська, чукотська та ін. Нечисленні й територіально розкидані народності користуються літ. мовами народів, серед яких вони живуть. Більшість алфавітів мов народів СРСР базується на слов'яно-кириличній графічній основі (з доданням необхідних літер і діакритичних значків) — рос., укр. та білорус. мов безпосередньо, а решти мов — через російську; алфавіти латис., лит., ест. та деяких ін. мов — на латинській основі; для вірм., груз. та ідиш вживаються їхні власні оригінальні алфавіти. У Рад. Союзі постійно приділяється велика увага наук. дослідженню всіх мов народів СРСР. Питання мовознавства розробляють н.-д. інститути АН СРСР, АН союзних республік, авт. республік і авт. областей, мовознавчі кафедри ун-тів і пед. ін-тів. Видано численні монографії, наук. граматики, різного типу словники, діалектологічні атласи та ін. Див. також статті про окремі мови.

Літ.: Языки народов СССР, т. 1—5. М.—Л., 1966—68; Мусаев К. М. Алфавиты языков народов СССР. М., 1965; Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967; Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. М., 1968; Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху, кн. 1—4. М., 1969—76; Исаев М. И. Сто тридцать равноправных. М., 1970; Развитие национально-русского двуязычия. М., 1976; Русский язык как средство межнационального общения. М., 1977.

О. С. Мельничук, А. П. Кока.

Пізньошельське обсидіанове знаряддя із стоянки первісної людини Сатані-Дар. Вірменська РСР.

V. Історія.

Первіснообщинний і рабовласницький лад. Найдавніші сліди життя людей на тер. СРСР належать до епохи раннього і серед. *палеоліту* (бл. 500—35 тис. років тому). З того часу протягом кількохсот тисячоліть люди розселилися на сучас. тер. країни. Спочатку були освоєні Кавказ, потім Серед. Азія, частково тер. Укр. РСР і Прибалтика. Це була епоха *«первісного людського стада»*. 35—12 тис. років тому люди заселили значну частину тер. Сх.-Європ. рівнини, Уралу і Сибіру. На той час сформувалася людина сучас. фіз. типу. Утвердилася материнська родова община (див. *Матріархат*). *Неоліт* характеризувався великими змінами в г-ві, культурі, сусп. організації. Людина почала займатися землеробством і скотарством, виникло гончарне виробн., з'явилися перші вироби з міді (див., зокрема, *Трипільська культура, Мідний вік*). Виникнення об'єднань окремих родів і племен (див. *Плем'я*) поклало початок розвиткові етнічних груп, які згодом стали основою формування народів Європейської та Азіатської частин сучас. тер. СРСР. Відбувався перехід від

Феодальна садиба-замок Тешик-Кала. Давній Хорезм. 6—8 ст. Реконструкція.

материнського роду до батьківського (див. *Патріархат*). У *бронзовому віці* (3—2-е тис. до н. е.) знаряддя праці з бронзи поширились майже в усіх районах сучас. тер. СРСР (див. *Зрубна культура, Андроновська культура, Середньодніпровська культура* та ін.). Виникали великі союзи племен, сусп. лад набув форми *військової демократії*. Застосування з 1-ї пол. 1-го тис. до н. е. залізних знарядь (див. *Залізний вік*) сприяло дальшому розвиткові продуктивних сил і відносно швидкому розкладу первіснообщинних відносин. На той час виникли перші класові суспільства і д-ви. Зокрема, степові й лісостепові райони від

Срібна чаша зі сценами полювання з кургану Солоха. Кінець 5 ст до н. е.

Сіверського Дінця до Серед. Придніпров'я заселяли землеробські племена, які залишили пам'ятки *зарубинецької культури* і *черняхівської культури*. Найдавніші рабовласницькі д-ви на сучас. тер. СРСР виникли в 1-му тис. до н. е. в Закавказзі (*Урарту*, *Албанія Кавказька*, *Іверія*), Серед. Азії (*Греко-Бактрійське царство*, *Кушанське царство*), Пн. Причорномор'ї (*Античні держави Північного Причорномор'я*, *Скіфія*) тощо. На більшій частині тер. країни процес переходу до класового суспільства відбувався значно пізніше — у 2-й пол. 1 — на поч. 2-го тис. н. е. і привів до утворення феод. д-в. У 3—4 ст. н. е. рабовласницький лад в античних д-вах Пн. Причорномор'я занепав, цьому сприяли напади *готів* (3 ст.) і навала *гуннів* (4 ст.). На Пн. Кавказі в 4 ст. виникло племінне об'єднання *аланів*. У 6—7 ст. у степах Сх. Європи існував союз кочових племен на чолі з *аварами*. На Пн. і Сх. від Азовського м. в 5 ст. кочували *булгари*. В 7 ст. вони утворили племінний союз — Велику Булгарію. В 2-й пол. 7 ст. він розпався під ударами *хозарів*. Частина булгар на чолі з *Аспарухом* відійшла на Дунай, інша переселилася на Волгу і Каму, де в 10 ст. виникла *Булгарія*. У серед. 1-го тис. до н. е. в басейнах Вісли і Бугу, Дніпра і Пд. Бугу визначилися праслов'ян. племена. В процесі етногенезу *слов'ян* відбувався поділ їх на східних і західних. На кінець 1-го тис. до н. е. сх. слов'яни розселилась у верхів'ях Оки і Волги, на Десні і Дніпрі. На той час у слов'ян намітився перехід від первіснообщинного ладу до класового суспільства.

Феодальний лад. На сучас. тер. СРСР феод. відносини найраніше склалися в Закавказзі — у Вірменії, Грузії, Азербайджані (3—5 ст.); у Серед. Азії вони формувалися з 5 ст. З кін. 4 ст. Закавказзя підпало під владу Ірану, в 6 ст.— Візантії. В 7—8 ст. Закавказзя і Серед. Азію завоювали араби. Проти завойовників не раз спалахували великі повстання, зокрема під проводом *Муканни* в *Мавераннахрі*, Бабека в Азербайджані і Сх. Вірменії (див. *Бабека повстання*) та ін. У серед. 9—10 ст. Закавказзя визволилося від гніту араб. завойовників. У кін. 10 ст. груз. землі об'єдналися у феод. д-ву. В Серед. Азії в 9 ст. виникли самостійні д-ви (найбільша — *Саманідів держава*). В кін. 10 ст. всю Серед. Азію підкорили *Караханіди*. В 12 ст. *Туркестаном* оволоділи *каракитаї*, які утворили свою д-ву (див. *Каракитаїв держава*). У сх. слов'ян феод. відносини почали формуватися в 2-й пол. 1-го тис. В 8—9 ст. у них існували ранньофеод. держ. об'єднання *Куявія*, *Славія* і *Артанія*. На межі 8 і 9 ст. сх. слов'яни утворили велику ранньофеод. давньорус. д-ву — *Київську Русь*. Це була землеробська країна з розвинутими торгівлею і ремеслом. Давньорус. д-ва вела наполегливу і успішну боротьбу проти посягань Візант. імперії на панування в Пн. Причорномор'ї і Придніпров'ї, проти *печенігів*, *половців* та ін. кочових народів, які прийшли зі Сх. і зайняли степи, що прилягають до пн. узбережжя Чорного м. Розквіт Київ. Русі пов'язаний з діяльністю князів *Володимира Святославича* (правив 980—1015) і *Ярослава Мудрого* (1019—54). В 988—989 на Русі було запроваджено *християнство* (див. *Хрещення Русі*), що сприяло зміцненню внутр. і зовн. становища д-ви. Розвиток феод. відносин супроводився загостренням класових суперечностей. Проти феод. експлуатації були спрямовані *Київське повстання 1068—69*, *Київське повстання 1113*, нар. виступи 1146—47, 1157, рухи смердів

Битва давньоруських дружин проти орд хана Батия на річці Сіті. 1238. Мініатюра 17 ст.

Кузня часів Київської Русі. Давньоруська мініатюра.

ДЕРЖАВИ і НАРОДИ на ТЕРИТОРІЇ СРСР і СУСІДНІХ КРАЇН у 9—10 століттях
Землі слов'ян
східних
західних
південних
Приблизні кордони держав:
Давньоруської на поч. 10 ст. (за князювання Олега)
Давньоруської бл. 970 р. (за князювання Святослава)
Арабського халіфату в період його розквіту (в 750—821 рр.)
Огузької держави у 2-й пол. 10 ст.
Племена, союзи племен
Напрями пересування в походів печенігів і мадярів (угрів)
Кордони інших держав бл. 980 р.
Торговельні шляхи
Столиці держав
Інші населені пункти
Цифрами на карті позначені: 1 Абхазія 2 Кларджеті 3 Тао (Тайк) 4 Картлі 5 Кахетія 6 Албанія 7 Ширван
ОГУЗЬКА ДЕРЖАВА
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
ДЕРЖАВА САМАНІДІВ
ДЕРЖАВА ХОРАСАН
ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ
АНІЙСЬКЕ ЦАРСТВО
Київ
Булгар
Біляр
Ітіль
Саркел (Біла Вежа)
Тмутаракань
Херсонес (Корсунь)
Судак (Сурож)
Царград (Константинополь)
Синопа
Трапезунт
Кутаїсі
Тбілісі
Дербент
Шемаха
Гургандж (Ургенч)
Янгікент
Отрар
Бухара
Самарканд
Фергана
Ісфіджаб
Чач (Ташкент)
Ходжент
Мерв
Ферава
Ніхістан
Казвін
Ван
Урмія
Тебріз
Марага
Алеппо
Антіохія
Анкіра
Конія
Атталія
Смірна
Мілет
о. Кіпр
Середземне море
Чорне море
Каспійське море
Аральське море
Хвалинське море
Оз. Нево
Оз. Онего
Оз. Ільмень
Оз. Балхаш
Оз. Ван
Оз. Урмія
Оз. Севан
Волга
Дніпро
Дон
Дунай
Амудар'я
Сирдар'я
Євфрат
Тигр
Кура
Терек
Аракс
Мургаб
Атрек
Кама
Ока
Десна
Сож
Прип'ять
Західна Двіна
Німан
Вісла
Одер
Ельба
Рейн
Ла-Манш
Балтійське море
Північне море
Ірландське море
Британські о-ви
Скандинавський п-ів
Ютландський п-ів
Ісландія
Гренландія
Північний Льодовитий океан
Біле море
Баренцове море
Карське море
Лапландія
Фінляндія
Швеція
Норвегія
Данія
Ісландія
Англія
Ірландія
Франція
Іспанія
Португалія
Італія
Сицилія
Сардинія
Корсика
Мальта
Крит
Родос
Кіпр
Греція
Болгарія
Сербія
Угорщина
Чехія
Польща
Німеччина
Австрія
Швейцарія
Нідерланди
Бельгія
Люксембург
Туреччина
Іран
Ірак
Сирія
Ліван
Ізраїль
Йорданія
Саудівська Аравія
Єгипет
Лівія
Алжир
Марокко
Туніс
Мавританія
Сенегал
Гамбія
Гвінея
Сьєрра-Леоне
Ліберія
Кот-д'Івуар
Гана
Того
Дагомея
Нігерія
Камерун
Габон
Конго
Заїр
Ангола
Замбія
Зімбабве
Ботсвана
Намібія
Південно-Африканська Республіка
Лесото
Свазіленд
Мозамбік
Танзанія
Кенія
Уганда
Руанда
Бурунді
Малаві
Мадагаскар
Маврикій
Сейшельські о-ви
Коморські о-ви
Ефіопія
Сомалі
Джибуті
Еритрея
Судан
Чад
Нігер
Малі
Буркіна-Фасо
Гвінея-Бісау
Гамбія
Сенегал
Мавританія
Західна Сахара
Алжир
Марокко
Туніс
Лівія
Єгипет
Судан
Ефіопія
Сомалі
Кенія
Уганда
Танзанія
Руанда
Бурунді
Заїр
Конго
Габон
Камерун
Нігерія
Дагомея
Того
Гана
Кот-д'Івуар
Ліберія
Сьєрра-Леоне
Гвінея
Мозамбік
Ангола
Замбія
Зімбабве
Ботсвана
Намібія
Південно-Африканська Республіка
Лесото
Свазіленд

Будівництво кам'яного Кремля в Москві. 1491. Мініатюра з літопису 16 ст.

Народне повстання в Москві. 1547. Давня мініатюра.

Новгородський торг. Мініатюра з Лицевого літописного зведення. 16 ст.

1024, 1070—71 та ін. В епоху Київської Русі склалася давньорус. народність, яка згодом стала основою формування трьох братніх народностей: російської, української і білоруської. На кін. 11 ст. почалось ослаблення єдності Київ. Русі. Почастішали феод. війни і міжусобиці. Тимчасово затримати процес феод. роздробленості вдалося кн. *Володимиру Мономаху* (1113—25). В кін. 11 — на поч. 12 ст. від Києва відокремилися *Полоцьке князівство, Чернігівське князівство, Галицьке князівство* та ін., на Пн. Зх. склалася *Новгородська феодальна республіка*.

В серед. 13 ст. Новгород відбив агресію нім. і швед. феодалів. Велике істор. значення мали *Невська битва 1240* і особливо *Льодове побоїще 1242*, коли військо кн. *Олександра Невського* розгромило нім. лицарів, що поклало край просуванню їх на Русь. У 2-й пол. 12 ст. політ. центр рус. земель почав переміщатися в Пн.-Сх. Русь, де виділялося *Владимиро-Суздальське князівство*. Кн. *Юрій Долгорукий*, зміцнюючи свої володіння, заснував 1156 серед інших фортецю Москву, відому як поселення і раніше (перша згадка в літописі датується 1147). На поч. 13 ст. Владимиро-Суздальська Русь перетворилася на сильну д-ву. В Пд.-Зх. Русі великим політ. об'єднанням в 13—14 ст. стало *Галицько-Волинське князівство*. Найбільшої могутності воно досягло за князювання *Данила Галицького*. Екон. і культур. піднесення на межі 12 і 13 ст. характерне і для ін. рус. князівств (див. *Рязанське князівство, Смоленське князівство, Тверське князівство* та ін.). Освоювалися нові землі, утворювалися нові міста — центри ремесла й торгівлі. Проте цьому процесові перешкоджали князівські міжусобиці, які ослабляли сили країни.

Незважаючи на мужню боротьбу населення латиських і естонських земель проти агресії нім. і дат. феодалів, загарбникам на кін. 13 ст. вдалося підкорити ці землі, які було об'єднано під заг. назвою *Лівонія* (див. також *Лівонський орден*).

Закавказзя і Серед. Азія в 11 ст. зазнали спустошливих нашесть турків-сельджуків. Боротьба груз., вірм. і азерб. народів закінчилася вигнанням нападників із Закавказзя. За царювання *Давида Будівника* (1089—1125) і *Тамар* (1184—1213) зріс вплив грузинської держави, до складу якої в той час входили *Ширван* і Пн. Вірменія. В Серед. Азії в 11—13 ст. існувала д-ва Хорезм шахів.

На поч. 13 ст. в Центр. Азії виникла феод. імперія кочових племен монголо-татар на чолі з *Чінгісханом*. Загарбавши Серед. Азію, Кавказ, Поволжя, вони вторглися на тер. Русі. Перша сутичка сталася 1223 в битві на р. *Калці*. В 1237—38 орди хана *Батия* розгромили Рязань, Коломну, Козельськ, Торжок та ін. міста. В 1239—41 вони захопили Чернігів, Київ, Галич. Героїчний опір населення Русі ослабив сили нападників і врятував Зх. Європу від завоювання ордами Батия. В 13 ст. Монг. феод. імперія поділилася на дві д-ви: Джагатайський улус (Сх. Серед. Азії та частина Казахстану; див. *Джагатай*) і *Золоту орду*. Рус. князівства перебували в політ. залежності від останньої. Іго Золотої орди надовго затримало істор. розвиток народів, які потрапили в залежність від неї. Населення рос. земель вело рішучу боротьбу проти іноз. іга.

Нар. повстання спалахували в Новгороді (1259), Владимирі, Суздалі, Ярославлі (усі — 1262) та ін. містах. Мужню боротьбу проти завойовників вів Данило Галицький. З серед. 13 ст. зростав вплив *Великого князівства Литовського*. Ослаблення Русі внаслідок панування Золотої орди створило умови для загарбання феод. Литвою пд.-рус. і зх.-рус. земель. У 14 ст. лит. феодали захопили Сх. Волинь, Чернігово-Сіверщину, Київщину, Переяславщину і Поділля. В 2-й пол. 14 ст. польс. феодали захопили Галицьку землю і частину Зх. Волині. Закарпаття ще в 11—12 ст. опинилося в руках угор. феодалів. У серед. 14 ст. до *Молдавського князівства* відійшла Пн. Буковина.

Куликовська битва. Мініатюра 16 ст.

На межі 13 і 14 ст. центром об'єднання рос. земель і формування єдиної д-ви стала Москва. В 2-й пол. 14 ст. Москва очолила боротьбу проти Золотої орди.

В *Куликовській битві 1380* об'єднане рос. військо під проводом кн. *Дмитрія Донського* за участю укр. і білорус. загонів розгромило полчища *Мамая*. Ця перемога відіграла вирішальну роль у політ. об'єднанні рос. земель, ще більше зміцнила керівну роль Москви в цьому процесі. В 1480 було остаточно повалено іго Золотої орди. Остання внаслідок феод. роздробленості, міжусобиць, повстань залежних народів розпалася (див. *Астраханське ханство, Казанське ханство, Кримське ханство, Ногайська орда, Сибірське ханство*). В кін. 15 — 1-й пол. 16 ст. за великих князів *Івана III, Василія III* та *Івана IV* (1547 прийняв титул царя) відбулося об'єднання більшості рос. земель у єдиній *Російській централізованій державі* з центром у Москві. Було створено нові органи держ. управління — *накази*, піднеслася роль *Боярської думи*. Утворення Рос. централізованої д-ви мало дуже важливі наслідки для істор. долі багатьох народів, насамперед укр. і білоруського, які спиралися на неї у визвольній боротьбі проти польс.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії. В 16 ст. Рос. д-ва вела боротьбу за вихід до Балтійського м., необхідний для екон. і культур. розвитку країни (див. *Лівонська війна 1558—83*), але зазнала невдачі. Становище ускладнювалося тим, що Казанське і Кримське ханства (останнє підтримувала *Османська імперія*) здійснювали спустошливі наскоки на рос. землі. В серед. 16 ст. Росії вдалося в результаті успішних воєнних дій приєднати Казанське (1552) і Астраханське (1556) ханства, 1598 було ліквідовано Сибірське ханство. В 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст. до Рос. д-ви приєдналися племена башкирів. Почалися заселення чорноземних земель Центру Росії, освоєння багатств Уралу, колонізація Сибіру. Росіяни досягли берегів Тихого ок. Активізувалися зв'язки Росії з народами Кавказу, Серед. Азії і Казахстану. В 1557 кабардинці, а потім і балкарці добровільно прийняли рос. підданство. Входження нерос. народів до складу Рос. д-ви, незважаючи на нац. і колоніальний гніт царизму, мало для них позитивне значення: сприяло розвиткові їхньої економіки і культури, припиненню спустошливих міжусобних воєн. Утворення і зміцнення Рос. централіз. д-ви відбувалося в умовах феодалізму. З кін. 16 ст. кріпосництво стало визначальн. формою феод. відносин (див. *«Заповідні літа»*), а Росія — феод.-кріпосницькою д-вою (див. *Кріпосне право*). Це привело до загострення класових суперечностей. Нар. невдоволення вилилось у *селянську війну початку 17 століття в Росії*, в ході якої сталися масове *Хлопка повстання 1603* і *селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*. Загостренням класової боротьби в країні намагалися скористатися польс.-лит. і швед. феодали (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*). Проти загарбників піднялися всі верстви рос. народу (див. *Народне ополчення 1611—12* під керівництвом Мініна і Пожарського), що дало змогу вигнати інтервентів з країни. Уряд, створений після приходу до влади дин. *Романових* (1613), уклав із Швецією *Столбовський мир 1617*, з Річчю Посполитою — *Деулінське перемир'я 1618*. Спроба повернути землі, захоплені раніше Річчю Посполитою, була зроблена під час рос.-польс. війни 1632—34 (див. *Російсько-польські війни 17 століття*).

Рос. централізована д-ва стала опорою укр. і білорус. народів у боротьбі проти іноз. загарбників. Внаслідок *Люблінської унії 1569* більшість укр. і білорус. земель, які до того були в складі Великого князівства Литовського, опинилася під владою шляхет. Польщі. Укр. і білорус. народи, крім національного, зазнавали реліг. гніту (див. *Брестська унія 1596*). У 1-й пол. 16 ст. у пониззі Дніпра виникла *Запорізька Січ* — могут-

ний оплот нар. мас України в боротьбі проти феод.-кріпосницького і нац.-реліг. гніту шляхет. Польщі і тур.-тат. агресії, за возз'єднання України з Росією. Ряд сел.-козац. повстань, які спалахнули на Україні в кін. 16 — на поч. 17 ст., мав антифеод., визвольний характер (див. *Косинського повстання 1591—93*, *Наливайка повстання 1594—96*, *Жмайла повстання 1625*, *Федоровича повстання 1630*, *Павлюка повстання 1637*, *Остряниця повстання 1638*). Укр. народ не припиняв боротьби і проти тур.-тат. загарбників, значна роль в якій належала *запорізьким козакам* (див., зокрема, *Хотинська війна 1620—21*, *Азовське сидіння*). В ході визвольної боротьби різні верстви укр. народу не раз (напр., 1621, 1622, 1624) ставили перед рос. урядом питання про возз'єднання України з Росією.

Народи Прибалтики в 14—16 ст. перебували під гнітом нім. лицарів. Після Лівонської війни 1558—83 землі кол. Лівонського ордену були поділені між шляхет. Польщею, Швецією і Данією. В 1359 стало незалежним Молд. князівство. Проте на поч. 16 ст. воно підпало під владу Османської імперії. Населення Молдавії вело боротьбу проти тур. іга, одержуючи допомогу від Росії і України. Серед. Азія і Закавказзя були спустошені внаслідок навали орд Чінгісхана. В 2-й пол. 14 ст. в Серед. Азії *Тімур* (1370—1405) утворив велику державу з центром у Самарканді, але після його смерті почалися міжусобні війни між спадкоємцями. В 16 ст. на території Серед. Азії виникли *Бухарське ханство* і *Хівинське ханство*. Сх. частина Серед. Азії до 70-х рр. 16 ст. входила до складу д-ви кочовиків *Моголистану*. В Закавказзі в 15 ст. тривала феод. роздробленість. У кін. 15 — на поч. 16 ст. народи Закавказзя зазнавали тур. і іран. агресії. В 1590 усе Закавказзя опинилося під владою Туреччини. В 15 — на поч. 16 ст. на території Семиріччя виникло Казах. ханство, яке поділялося на Молодший, Серед. і Старший жузи (орди). На поч. 17 ст. в прикаспійські степи прийшли калмики, які в 2-й пол. 17 ст. створили тут своє ханство.

В 17 ст. в Рос. д-ві поряд із зміцненням кріпосництва значно прискорився розвиток ремесел, торгівлі, місц. ринки почали концентруватися в єдиний всеросійський ринок, розвивався ряд галузей мануфактурної промисловості, в т. ч. металургійної. В 2-й пол. 17 ст. почався перехід до *абсолютизму*. Посилення кріпосництва і загострення соціальних суперечностей привели в 17 ст. до численних антикріпосницьких виступів (див. *Московське повстання 1648*, *Новгородське повстання 1650*, *Псковське повстання 1650*, *Московське повстання 1662*, *Московське повстання 1682*). *Селянську війну під проводом С. Т. Разіна 1667—71* підтримали укр. селяни і козаки. Багато з них діяло в загонах С. Т. *Разіна*. Сел. війна поширилася на значну частину тер. *Слобідської України* (див. *Дзиковського повстання 1670*).

На Україні розгорнулася *визвольна війна українського народу 1648—54* проти шляхет. Польщі. Укр. сел.-козац. військо не раз переносило воєнні дії на тер. Білорусії і Молдавії (див., зокрема, *Молдавські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652*), що сприяло розвиткові визвольної боротьби білорус. і молд. народів. У ході війни Україна спиралася на екон., політ. і військ. допомогу Росії. Б. *Хмельницький*, який очолив визвольну

Здобуття Астрахані військами С. Т. Разіна. 1670. Гравюра 17 ст.

боротьбу укр. народу, не раз ставив перед рос. урядом питання про возз'єднання України з Росією. *Земський собор 1653* вирішив прийняти Україну в підданство Рос. д-ви. На *Переяславській раді 1654* представники різних верств укр. суспільства 8 (18).I одностайно прийняли рішення про возз'єднання України з Росією. Це стало поворотним етапом у житті укр. народу (див. *Возз'єднання України з Росією 1654*).

Тер. Грузії, Вірменії, Азербайджану протягом 16—17 ст. була ареною воєн між Іраном і Туреччиною за панування на Закавказзі. Проти іноз. загарбників не раз спалахували повстання (найбільше було 1625 в *Кахеті* під проводом Г. *Саакадзе*).

У кін. 17 — на поч. 18 ст. необхідність розв'язання об'єктивно назрілих зовнішньополіт. і внутр. завдань, що стояли перед Рос. д-вою, зумовила ряд перетворень в економіці, культурі, держ. управлінні, військ. справі, що привело до дальшого зміцнення самодержавства. Проведені *Петром I* (1682—1725) реформи відповідали інтересам зміцнення панівного становища *дворянства*, сприяли зростанню торг. і мануфактурної буржуазії, були спрямовані на те, щоб подолати відставання Росії від передових країн Зх. Європи. Було створено регулярну армію і військ.-мор. флот. У ході *Північної війни 1700—21* рос. армія і флот здобули ряд блискучих перемог над шведами (зокрема, в *Полтавській битві 1709*, в *Гангутському бою 1714*). Росія вийшла на береги Балтійського м. В 1703 у дельті Неви було засновано місто Санкт-Петербург, який з 1712 став новою столицею Росії. *Ніштадтський мирний договір 1721* зі Швецією закріпив за Росією значну частину Прибалтики. В 1-й чверті 18 ст. було проведено докорінну перебудову центр. і місц. держ. апарату, замість приказів створено *колегії*, ліквідовано Боярську думу і засновано *Сенат*, церкву підпорядковано д-ві через *Синод*. У 1721 Росію було проголошено *Російською імперією*; на кін. 1-ї чверті 18 ст. в ній жило бл. 15,6 млн. чол. Царський уряд проводив політику централізації держ. апарату і посилення нац. гніту. Він обмежив політ. автономію Лівобережної і Слобідської України: 1709 ліквідований Запорізьку Січ, при *гетьмані* було встановлено посаду царського резидента, 1722 створено *Малоросійську колегію*. За Петра I було почато промислове буд-во. Центром металургії став Урал. Піднесення екон. і військ. могутності Росії відбувалося за рахунок посилення кріпосницької експлуатації трудящих. Це привело до нового загострення класової боротьби; її виявом було, зокрема, *Булавінське повстання 1707—09*, жорстоко придушене феод.-кріпосницькою д-вою. На Слобожанщині і Лівобережній Україні, возз'єднання якої (разом з Києвом) з Росією було закріплено умовами «*Вічного миру*» *1686*, відбувалося дальше зміцнення феод.-кріпосницьких відносин. Укр. *козацька старшина* разом з рос. поміщиками, які одержали від царського уряду великі зем. володіння на Україні, проводила закріпачення селян і рядового козацтва. У 18 ст. Росія продовжувала вести боротьбу за вихід до Чорного і Азовського морів, а також за береги Балтики. В результаті війни з Туреччиною 1735—39 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) Росія повернула Азов і закріпила за собою тер. Запоріжжя (включаючи частину Правобережної України). Після війни з Швецією 1741—43 (див. *Російсько-шведські війни 17—19 століть*) до Росії відійшла частина тер. Фінляндії. Росія взяла участь у *Семилітній війні 1756—63*, рос. війська розгромили прусську армію *Фрідріха II* і 1760 зайняли Берлін. У 30—40-х рр. 18 ст. до складу Росії добровільно ввійшли Молодший і Середній казахські жузи (Старший жуз приєднався 1846). В кін. 17 ст. на тер. Рос. д-ви переселилася частина туркменів (т. з. ставропольські).

Запорізькі козаки 1734 з дозволу царського уряду утворили *Нову Січ* для захисту пд. кордонів Росії. На Правобережній Україні, яка перебувала під гнітом шляхет. Польщі, у 18 ст. розгорнувся *гайда-*

Заключна частина рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією. Фрагмент. 1653.

Повстання на Сенатській площі в Петербурзі 14 (26) грудня 1825. Акварель художника К. Кольмана. 30-і роки 19 ст.

мацький рух проти феод.-кріпосницького і нац. гніту польс. шляхти. Найбільшим повстанням гайдамаків стала *Коліївщина* (1768). У 2-й пол. 18 ст., за правління *Катерини II* (1762—96), в середині феод.-кріпосницького ладу розвивався капіталістичний уклад. Кріпосне право (зокрема, 1783 офіційно запроваджене на Лівобережній і Слобідській Україні) дедалі більше гальмувало екон. розвиток країни. Здійснювалася дальша централізація управління, ліквідувалися залишки автономії України. В 1775 зруйновано Нову Січ. Гніт царизму і поміщиків викликав ряд сел.-козац. повстань (див. *Кліщинське повстання 1767—70, Турбаївське повстання 1789—93*). *Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75* захитала основи російської дворянської держави.

Зовн. політика Росії характеризувалася продовженням боротьби за береги Чорного м., які були під контролем Туреччини і Крим. ханства. Внаслідок рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91 Крим. ханство було визнано незалежним (1774) від Туреччини (1783 його територію приєднано до Росії), до Росії було приєднано й частину Приазов'я і Прикубання, фортеці Керч, Єнікале, землі між Бугом і Дністром (див. *Кючук-Кайнарджійський мир 1774, Ясський мирний договір 1791*). В період 1772—95 до Росії відійшли Волинь, Правобережна Україна, частини Зх. Білорусії, Прибалтики, які раніше захопила Польща (див. *Возз'єднання Правобережної України з Росією*). Галичину і Пн. Буковину загарбала Австрія (1772—74). Рос. царизм брав участь у придушенні *польського повстання 1794*, вів боротьбу проти *Великої французької революції*, посилив реакційний курс всередині країни.

Внаслідок *Кавказької війни 1817—64* до Росії були приєднані Чечня, Гірський Дагестан і Пн.-Зх. Кавказ. У кін. 18 ст. Росія брала участь у війні проти Франції, під час якої було здійснено *Італійський похід Суворова 1799, Швейцарський похід Суворова 1799* і *Середземноморський похід Ушакова 1798—1800*. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. далі розширювалася територія багатонац. Рос. держави. Внаслідок воєн і дипломатичної діяльності до складу Росії ввійшли Грузія (1801—10), Сх. Вірменія (1801—28), Азербайджан (1803—28), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812), Дагестан (1813), що відповідало не лише інтересам Росії, але й інтересам прогресивного розвитку народів, які приєдналися до неї.

В 1812 Росія зазнала вторгнення армії франц. імператора *Наполеона I*, який перед тим підкорив майже всю Зх. Європу. В ході *Вітчизняної війни 1812*, знекровивши противника у *Бородінській битві 1812*, рос. війська, очолені М. І. *Кутузовим*, повністю розгромили наполеонівську армію. Цією перемогою, а також закорд. походами рос. армії 1813—14, які стали сигналом до пробудження нац.-визвольного руху в Зх. Європі, Росія допомогла визволенню ін. європ. д-в від наполеонівського панування. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* до складу Росії ввійшла значна частина Польщі — Царство Польське. Для боротьби проти революц. руху в Європі було створено *Священний союз*, в якому царській Росії належала провідна роль.

Вітчизняна війна 1812 сприяла зростанню національної самосвідомості і визвольного руху в Росії. Посилилися виступи народних мас проти самодержавно-кріпосницького ладу. Спалахнули повстання серед військ. поселенців, у т. ч. на Україні (див. *Бузьких козаків повстання 1817, Чугуївське повстання 1819*). Серед передових представників дворянства поширились антифеод., антикріпосницькі ідеї. Почався рух *декабристів* за революц. перетворення Росії. Були створені таємні орг-ції (див. *Північне товариство декабристів, Південне товариство декабристів, Товариство об'єднаних слов'ян*), метою яких було повалення самодержавства і скасування кріпосного права. 14 (26).XII 1825 декабристи підняли повстання в Петербурзі,

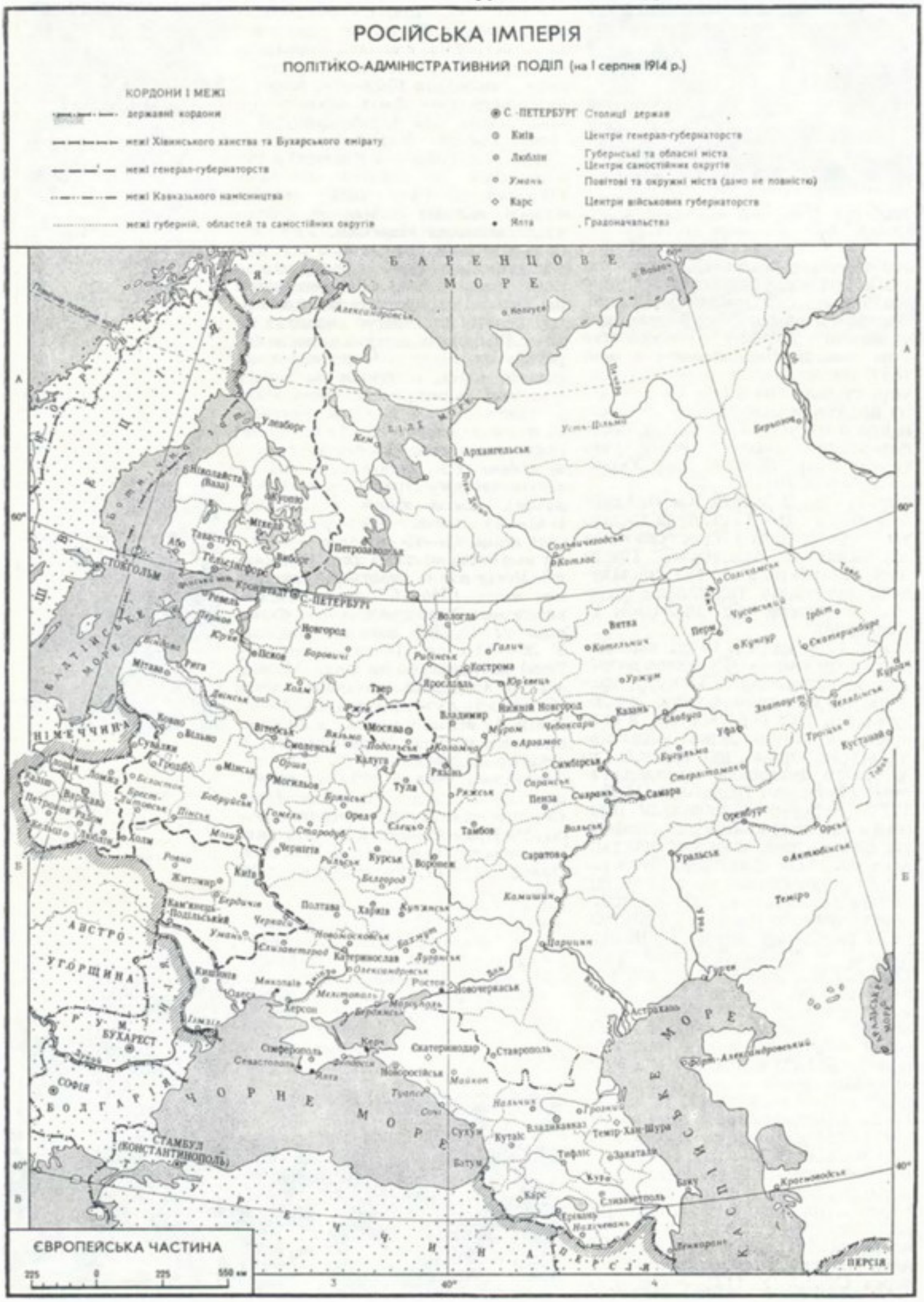

а 29.XII 1825 (10.I 1826) — на Україні (див. *Чернігівського полку повстання*). Декабристи поклали початок першому, дворянському етапові революц.-визвольного руху в Росії (1825—61). Після поразки повстання посилилася політ. реакція в країні, яку насаджував *Микола I* (1825—55). В Росії наростала криза феод.-кріпосницької системи, відбувався дальший розвиток нових, капіталістичних відносин. У цій обстановці посилився сел. рух. Особливо тривалою і рішучою була антикріпосницька боротьба селян під проводом У. Я. *Кармалюка* на Поділлі в 1-й пол. 19 ст. Царизм прагнув шляхом реформ пристосувати кріпосницький лад до нових відносин (реформа управління *державними селянами* 1837—41, скасування кріпацтва в Прибалтиці 1816—19 та ін.). В ідеологічній боротьбі, яка розгорнулася навколо сел. питання, інтереси ліберальів відстоювали прихильники скасування кріпосництва згори — *західники* і *слов'янофіли*, інтереси нар. мас виражали революційні демократи (див. *Революційний демократизм*). Їхня ідеологія відображала боротьбу нар. мас за свободу і землю, ставила завдання повалити самодержавство і ліквідувати кріпосництво шляхом нар. революції. Видатними діячами революц.-демократичного руху були В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. О. Добролюбов, М. П. Огарьов, М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко, М. Л. Налбандян. Проти кріпацтва виступили *петрашевці*, на Україні — *Кирило-Мефодіївське товариство*.

Загострення відносин Росії з Іраном і Туреччиною призвело до рос.-іран. 1826 (див. *Російсько-іранські війни 18—19 століть*) і рос.-тур. 1828—29 воєн. Екон. і політ. опір Росії англо-франц. експансії на Бл. Сході викликав *Кримську війну 1853—56*. Незважаючи на героїзм рос. воїнів, виявлений у *Севастопольській обороні 1854—55* (керівники — В. О. *Корнілов* і П. С. *Нахімов*), царська Росія зазнала поразки.

Капіталістичний лад. Поразка царизму в Крим. війні, що була наслідком кризи феод.-кріпосницької системи, привела до різкого загострення класової боротьби в країні. В обстановці революц. ситуації, що склалася на межі 50 і 60-х рр., царизм змушений був 1861 скасувати кріпосне право. Відтоді прискорився капіталістичний розвиток. Росія вступила в капіталістичну формацію. *Селянська реформа 1861* не ліквідувала пережитків кріпосництва, насамперед дворянського землеволодіння. Аграрне питання стало одним з головних у рос. визвольному русі. Грабіжницький характер реформи викликав сел. заворушення, в т. ч. на Україні (див. *Безуглівське селянське заворушення 1861*, *Кам'янськослобідське заворушення селян 1861*). Скасування кріпацтва і бурж. реформи 60—70-х рр. (див. *Земська реформа 1864*, *Міська реформа 1870*) мали на меті пристосувати самодержавний лад до нових, капіталістичних умов. Незважаючи на свою обмеженість і половинчастість, вони сприяли прискоренню розвитку *капіталізму*. В кін. 70 — на поч. 80-х рр. 19 ст. завершився пром. переворот, який почався в 30-х рр. 19 ст. Поряд з Москвою, Петербургом, Уралом виникли нові пром. осередки: Донбас, Кривий Ріг, Баку. Широкого розвитку набуло буд-во залізниць. На поч. 90-х рр. в Росії остаточно ствердився капіталістичний лад. Проте зберігалося ще багато пережитків кріпосництва, головними з яких були самодержавство і дворянське землеволодіння. На той час завершився процес утворення нових сусп. класів — *буржуазії* і *пролетаріату*. На 1890 чисельність пролетаріату в пром-сті і на транспорті досягла 1,5 млн. чол. Рос. капіталізм розвивався вшир, прагнув оволодіти новими ринками і джерелами сировини. В 60—80-х рр. 19 ст. до складу Росії ввійшла вся Серед. Азія. *Айгунським договором 1858* і *Пекінським договором 1860* було закріплено права Росії на Приамур'я і Примор'я, встановлені раніше Кяхтинським договором 1727 з Китаєм. У 1860 засновано *Владивосток*.

Продовження карти «Російська імперія (політико-адміністративний поділ на 1 серпня 1914 р.)»

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ

ВАРШАВСЬКЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Варшавська губ.	Варшава
Калішська губ.	Каліш
Келецька губ.	Кельці
Ломжинська губ.	Ломжа
Люблінська губ.	Люблін
Петроковська губ.	Петроков
Плоцька губ.	Плоцьк
Радомська губ.	Радом
Сувалкська губ.	Сувалки

ІРКУТСЬКЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Єнісейська губ.	Красноярськ
Забайкальська обл.	Чита
Іркутська губ.	Іркутськ
Якутська обл.	Якутськ

КАВКАЗЬКЕ НАМІСНИЦТВО

Бакинська губ.	Баку
Батумська обл.	Батум
Дагестанська обл.	Темір-Хан-Шура
Єлизаветпольська губ.	Єлизаветполь
Закатальський округ	Закатали
Карська обл.	Карс
Кубанська обл.	Єкатеринодар
Кутаїська губ.	Кутаїс
Сухумський округ	Сухум
Терська обл.	Владикавказ
Тифліська губ.	Тифліс
Чорноморська губ.	Новоросійськ
Єриванська губ.	Єривань

КИЇВСЬКЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Волинська губ.	Житомир
Київська губ.	Київ
Подільська губ.	Кам'янець-Подільський

МОСКОВСЬКЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Московська губ.	Москва

ПРИАМУРСЬКЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Амурська обл.	Благовєщенськ
Камчатська обл.	Петропавловськ
Приморська обл.	Хабаровськ
Сахалінська обл.	Александровськ

СТЕПОВЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Акмолінська обл.	Омськ
Семипалатинська обл.	Семипалатинськ

ТУРКЕСТАНСЬКЕ ГЕН.-ГУБЕРНАТОРСТВО

Закаспійська обл.	Асхабад
Самаркандська обл.	Самарканд
Семиріченська обл.	Верний
Сирдар'їнська обл.	Ташкент

ТЕРИТОРІЇ, ЩО НЕ ВХОДИЛИ ДО СКЛАДУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВ

Архангельська губ.	Архангельськ
Астраханська губ.	Астрахань
Бессарабська губ.	Кишинів
Віленська губ.	Вільно
Вітебська губ.	Вітебськ
Владимирська губ.	Владимир
Війська Донського обл.	Новочеркаськ
Вологодська губ.	Вологда
Воронезька губ.	Воронеж
Вятська губ.	Вятка
Гродненська губ.	Гродно
Казанська губ.	Казань
Калузька губ.	Калуга
Катеринославська губ.	Катеринослав
Ковенська губ.	Ковно
Костромська губ.	Кострома
Курляндська губ.	Мітава
Курська губ.	Курськ
Ліфляндська губ.	Рига
Мінська губ.	Мінськ
Могильовська губ.	Могильов
Нижегородська губ.	Нижн. Новгород
Новгородська губ.	Новгород
Олонецька губ.	Петрозаводськ
Оренбурзька губ.	Оренбург
Орловська губ.	Орел
Пензенська губ.	Пенза
Пермська губ.	Перм
Полтавська губ.	Полтава
Псковська губ.	Псков
Рязанська губ.	Рязань
Самарська губ.	Самара
С.-Петербурзька губ.	С.-Петербург
Саратовська губ.	Саратов
Симбірська губ.	Симбірськ
Смоленська губ.	Смоленськ
Ставропольська губ.	Ставрополь
Таврійська губ.	Сімферополь
Тамбовська губ.	Тамбов
Тверська губ.	Тверь
Тобольська губ.	Тобольськ
Томська губ.	Томськ
Тульська губ.	Тула
Тургайська обл.	Кустанай
Уральська обл.	Уральськ
Уфімська губ.	Уфа
Харківська губ.	Харків
Херсонська губ.	Херсон
Холмська губ.	Холм
Чернігівська губ.	Чернігів
Естляндська губ.	Ревель
Ярославська губ.	Ярославль
Ферганська обл.	Скобелев

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ФІНЛЯНДСЬКЕ

Або-Б'єрнеборзька губ.	Або
Вазаська губ.	Ніколайстад (Ваза)
Виборзька губ.	Виборг
Куопіоська губ.	Куопіо
Нюландська губ.	Гельсінгфорс
С.-Міхельська губ.	С.-Міхель
Тавастгуська губ.	Тавастгус
Улеаборзька губ.	Улеаборг

НАРОДНАЯ ВОЛЯ

Видання партії «Народна воля». 1880.

восток. За рос.-япон. договором 1875 (див. *Російсько-японські договори і угоди*) Сахалін став володінням Росії, 1867 Аляску та ін. володіння в Пн. Америці царський уряд продав США. Важливою подією зовн. політики Росії стала рос.-тур. війна 1877—78. Хоч Росія в цій війні мала свої інтереси, об'єктивно війна сприяла визволенню народів Балкан (Сербії, Чорногорії, Румунії) від тур. іга і завоюванню ними незалежності; Болгарія здобула автономію.

За даними Всерос. перепису 1897, заг. кількість населення Рос. імперії (без Фінляндії) становила 125,6 млн. чол. У 19 ст. завершилося формування рос., укр., білорус., ест., латв., лит., вірм., груз. та ін. бурж. націй. Посилився процес консолідації в бурж. нації азерб., казах., кирг., тадж., туркм. і узб. народностей. Проводячи політику національного гноблення нерос. народів, які становили більше половини населення країни, царизм утискував нац. культури, розпалював нац. ворожнечу. З 60-х рр. 19 ст. у визвольному русі почався новий період — бурж.-демократичний. Революціонери-різночинці, народники (див. *Народництво*) створювали революц. орг-ції (*«Земля і воля»*, *«Народна воля»* та ін.), виступали за повалення царизму шляхом селянської революції. Діяльність народників поширилася і на Україну (див. *«Київська комуна»*, *«Південноросійський робітничий союз»*, *Чигиринська змова 1877* та ін.). У кін. 1869 — на поч. 1870 в Женеві створено *Російську секцію 1-го Інтернаціоналу*. В 70-х рр. виникли перші робітн. орг-ції — *«Південноросійський союз робітників»* (1875, Одеса), *«Північний союз російських робітників»* (1878, Петербург). З 80-х рр. у Росії поширився марксизм — ідеологія пролетаріату (див. *Марксизм-ленінізм*). Велика заслуга в цьому належала Г. В. *Плеханову* і створеній ним *групі «Визволення праці»* (1883). Виникли перші марксистські с.-д. орг-ції в Петербурзі (див *Благоєва група, Точиського група, Бруснєва група*), в Казані (група М. Є. *Федосєєва*). В кін. 80 — на поч. 90-х рр. виникли марксистські гуртки і на Україні — в Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі та ін. містах. У 90-х рр. розгорнув революційну діяльність В. І. Ленін. Заснований ним 1895 *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* повів боротьбу за створення марксистської революц. робітн. партії в Росії; почався пролет. період у рос. визвольному русі. За прикладом петерб. «Союзу боротьби» 1897 виникли *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* і *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1898 у Мінську відбувся *Перший з'їзд РСДРП*, який проголосив створення марксистської Рос. с.-д. робітничої партії. Проте партію як єдину централізовану орг-цію ще не було засновано. Революц. марксисти на чолі з В. І. Леніним розгорнули енергійну діяльність щодо організації пролет. партії нового типу. Вирішальна роль у цьому належала газ. *«Искра»*, заснованій В. І. Леніним 1900. В 1903 на *Другому з'їзді РСДРП* таку партію було створено (див *Комуністична партія Радянського Союзу*). З'їзд закріпив перемогу прихильників В. І. Леніна, які здобули більшість при виборах керівних органів партії. Відтоді їх почали називати більшовиками, а їхніх противників — меншовиками. На межі 19 і 20 ст. світова капіталістична система, в т. ч. і в Росії, вступила в найвищу стадію свого розвитку — стадію *імперіалізму*. На поч. 20 ст. в Росії утворилися великі монополії у вугільній, металург., вагонобудівній та ін. галузях пром-сті (див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*). Відбувалося зрощення банків з пром-стю, формування фінанс. капіталу. Росія перетворилася на країну з серед. рівнем розвитку економіки. В результаті бурхливого пром. розвитку країни рос. пролетаріат став великою силою. Напередодні 1-ї світової війни в Росії було бл. 17 млн. найманих робітників, у т. ч. бл. 4 млн.— фаб.-зав. і залізничних робітників. На поч. 20 ст. в Росії різко загострилися класові суперечності, чому сприяла екон. криза 1902—03. Самодержавний гніт переплітався з капіталістичним і національним. З поч. 20 ст. Росія стала центром міжнар. революц. руху і батьківщиною найпередовішої революц. думки — ленінізму. Зростав страйковий рух, дедалі більше набуваючи політ. характеру. Високу оцінку дав В. І. Ленін *Харківській політичній демонстрації 1900* (див. Повне зібр. тв., т. 4, с. 347—353). Політ. демонстрації робітників на поч. 1901 відбулися в Петербурзі, Москві, Харкові, Києві та ін. містах. *Загальний страйк на Півдні Росії 1903* охопив Закавказзя і Україну. Відбулися сотні сел. виступів (див., зокрема, *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*). На поч. 20 ст. в Росії визріли об'єктивні передумови соціалістичної революції. Екон. і політ. розвиток країни, загострення класової боротьби привели до виникнення революц. кризи, назрівання якої прискорила поразка царської Росії в *російсько-японській війні 1904—05*. *Дев'ятого січня 1905* почалася *революція 1905—07 в Росії*. В ході її були створені *Ради робітничих депутатів 1905*. *Третій з'їзд РСДРП* (1905) визначив роль робітн. класу як гегемона бурж.-демократичної революції, вказав на єдність пролетаріату і його союзника — селянства, націлив пролетаріат на збройне повстання для встановлення *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*. Влітку 1905 розгорнувся могутній сел. рух; Україна за його розмахом займала одне з перших місць у Росії (див. *Знам'янський виступ селян 1905*, *Комісарівське селянське заворушення 1905*, *Коробівський виступ селян 1905*, *Майданецькі селянські заворушення 1905*). *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905* охопив усю країну. Найвищого піднесення революція досягла під час *Грудневих збройних повстань 1905* (див. також *Горлівське збройне повстання 1905*, *Люботинське збройне повстання 1905*, *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*, *«Красноярська республіка»*, *«Новоросійська республіка»*, *«Читинська республіка»* та ін.). Революція поширилась на армію і флот (див. *«Потьомкін»*, *«Очаків»*, *Саперів повстання 1905*, *Севастопольське збройне повстання 1905*, *Харківське збройне повстання 1905*, *Богодухівського полку збройна демонстрація 1905*, *Інгульського полку заворушення 1905*, *Кронштадтські повстання 1905 і 1906* та ін.). Революція зазнала поразки (див. *Третьочервневий переворот 1907*), але вона розхитала основи самодержавства і мала величезний вплив на весь наступний істор. розвиток Росії. Для зміцнення свого становища царизм провів *столипінську аграрну реформу*, маючи намір створити сильний прошарок куркульства — своєї соціальної опори на селі. В 1910—13 в Росії настало пром. піднесення. Почалось і нове піднесення революц. руху, поштовхом до масового розгортання якого став *Ленський розстріл* (1912). На чолі революц. руху стали більшовики. Трудящі на розстріл робітників Ленських копалень відповіли *Квітнево-травневими політичними страйками 1912*. Величезне значення для зростання визвольного руху народів Росії мала боротьба більшовиків за інтернац. єдність робітн. руху. *Перша світова війна 1914—18*, в яку царська Росія вступила на боці *Антанти* проти Німеччини і Австро-Угорщини, виявила банкрутство існуючого сусп.-екон. ладу, загострила класові суперечності, стала могутнім прискорювачем нової, нар. революції. З 1916 в

Барикада в Оружейному провулку в дні Грудневого збройного повстання 1905 в Москві.

Демонстрація трудящих Києва в жовтні 1905.

країні під впливом поразок на фронтах і екон. труднощів у тилу почала складатися революц. ситуація, розгорнувся нац.-визвольний рух на окраїнах (див. *Середньоазіатське повстання 1916*). Ширився страйковий рух, у т. ч. і на Україні. Посилилися виступи селянства, зростали антивоєнні настрої солдатів у армії. 26.II (11.III) почалася *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917* в Росії, яка повалила самодержавство. Поряд з бурж. *Тимчасовим урядом* виникли органи революц.-демократичної диктатури пролетаріату й селянства — Ради (див. *Ради робітничих і солдатських депутатів, Ради селянських депутатів*). У країні створилося *двовладдя*. На Україні в одному контрреволюц. таборі з Тимчасовим урядом виступала бурж.-націоналістична *Центральна рада*, в Білорусії — «Білоруська рада», в Бессарабії — «*Сфатул церій*». Через активізацію дрібнобурж. верств населення, які становили абсолютну більшість у країні, й недостатню на той період організованість і свідомість пролетаріату, найбільше політично зріла частина якого була на фронті або репресована царизмом, більшість у Радах захопили меншовики та *есери*. Тимчасовий уряд проводив далі імперіалістичну антинар. політику.

Епоха соціалізму. Тільки соціалістична революція могла ліквідувати бурж.-поміщицький лад у Росії, встановити *диктатуру пролетаріату*, необхідну для побудови соціалістичного суспільства. Гол. рушійною силою соціалістичної революції виступав рос. робітн. клас під керівництвом більшовицької партії. Союзником пролетаріату була сільс. біднота. Більшовицька партія провела величезну агітаційно-пропагандистську і організаторську роботу щодо роз'яснення своєї політики і завоювання нар. мас на свій бік. В. І. Ленін розробив конкретний, науково обґрунтований план боротьби за перехід від бурж.-демократичної революції до соціалістичної (див. *Квітневі тези В. І. Леніна*). Беручи до уваги конкретні умови, насамперед існування двовладдя, партія більшовиків вважала за можливе мирний розвиток революції шляхом переходу всієї влади до Рад. Важливими подіями періоду мирного розвитку революції були *Квітнева криза 1917* і *Червнева криза 1917*. *Липневі дні 1917* означали кінець двовладдя і мирного розвитку революції. *Шостий з'їзд РСДРП(б)* [26.VII—3.VIII (8—16.VIII) 1917, Петроград] взяв курс на збройне повстання. До осені 1917 більшість трудящих перейшла на бік більшовиків. Антинар. політика бурж. Тимчасового уряду привела країну на грань катастрофи. В країні назрівала загальнонац. криза. Спробам контрреволюц. буржуазії встановити в країні бурж.-поміщицьку військ. диктатуру (див. *Корніловщина*) поклав край революц. народ. На черзі дня стало питання про завоювання влади пролетаріатом на чолі з більшовиками. По всій країні розгорнувся процес *більшовизації Рад 1917*. Враховуючи конкретно-істор. обстановку, що склалася в країні, більшовики починаючи з серпня вели посилену підготовку до збройного повстання. Роботу більшовицької партії щодо підготовки і проведення повстання надихав і спрямовував В. І. Ленін та його соратники. Ударною силою революції стала *Червона гвардія*. На бік революції перейшли Петрогр. гарнізон (150 тис. солдатів), Балт. флот (понад 80 тис. чол. і майже 700

Броньовик з червоногвардійцями біля Смольного в жовтневі дні 1917.

бойових кораблів та допоміжних суден), більшість солдатів діючої армії, насамперед Пн. і Зх. фронтів, а також багато солдатів тилових гарнізонів. Для допомоги місц. парт. орг-ціям у підготовці повстання ЦК направив своїх представників: зокрема на Україну — Г. І. *Петровського*.

25.X (7.XI) 1917 в Петрограді в результаті збройного повстання було повалено бурж. Тимчасовий уряд. Увечері 25.X (7.XI) в *Смольному* відкрився *Другий Всеросійський з'їзд Рад* робітничих і солдатських депутатів, який проголосив перехід усієї влади в країні до Рад. На доповідь В. І. Леніна з'їзд Рад 26.X (8.XI) прийняв *Декрет про мир* і вночі проти 27.X (9.XI) — *Декрет про землю*. З'їзд обрав *Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет* (ВЦВК) і сформував перший робітничо-сел. Рад. уряд — Раду Народних Комісарів (РНК) на чолі з В. І. Леніним. Встановлення Рад. влади в столиці та істор. рішення 2-го Всерос. з'їзду Рад поклали початок *тріумфальному походові Радянської влади* по всій країні. Слідом за перемогою повстання в Петрограді Рад. владу 3 (16).XI було встановлено в Москві. Внаслідок перемоги Великого Жовтня на шлях соціалістичної революції стали народи всієї Росії. 2 (15).XI 1917 Рад. уряд прийняв *Декларацію прав народів Росії*, яка проголосила рівність і суверенність усіх народів країни, їхнє право на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійних д-в, а також скасування нац. і реліг. привілеїв і обмежень, вільний розвиток нац. меншостей і етнічних груп. Самовіддано боровся за встановлення диктатури пролетаріату укр. народ. У Луганську, Горлівці, Краматорську та ін. містах Донбасу Рад. владу було встановлено в перші дні після перемоги збройного повстання в Петрограді. 12 (25).XII 1917 *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* проголосив Україну Республікою Рад і визнав її федеративною частиною Рос. республіки. Спираючись на широку підтримку трудящих і допомогу Рад. Росії, Укр. Рад. уряд очолив боротьбу робітників і селян проти бурж.-націоналістичної Центр. ради. В грудні 1917 — січні 1918 в результаті перемоги збройних повстань Рад. владу було проголошено в Катеринославі, Одесі, Києві та ін. містах України (див. *Катеринославське збройне повстання 1917, Одеське січневе збройне повстання 1918, Київське січневе збройне повстання 1918*). Протягом жовтня 1917 — березня 1918 Рад. влада перемогла в Білорусії, Естонії, в неокупованій нім. загарбниками частині Латвії, в Молдавії, Криму, Баку, нац. районах Поволжя, Туркестані, в більшій частині Казахстану.

Більшовики на чолі з В. І. Леніним були натхненниками і організаторами *Великої Жовтневої соціалістичної революції*. Вони об'єднали в єдиний революц. потік заг.-демократичний рух за мир, сел.-демократичний рух за захоплення поміщицьких земель, нац.-визвольний рух пригноблених народів за нац. рівноправність і соціалістичний рух пролетаріату за повалення буржуазії і встановлення влади трудящих.

Рад. уряд, утворений на 2-му Всерос. з'їзді Рад, очолив будівництво нової, першої в історії людства соціалістичної д-ви робітників і селян. *Декларація прав трудящого і експлуатованого народу*, яка була написана В. І. Леніним і прийнята в січні 1918 *Третім Всеросійським з'їздом Рад*, проголосила Росію Республікою Рад і законодавчо закріпила Ради як держ. форму диктатури пролетаріату. Велика Жовтнева соціалістична революція повалила владу капіталістів і поміщиків і ліквідувала в Росії капіталістичну систему. Водночас було ліквідовано також залишки феод. відносин, становості й нерівноправності в усіх сферах суспільного життя. Внаслідок соціалістичної революції робітн. клас з пригнобленого і експлуатованого перетворився на пануючий клас, а його партія — Комуністична — на правлячу партію. Почалися соціалістичні перетворення в галузі економіки. Слідом за націоналізацією землі, банків, транспорту, впровадженням робітн. контролю над виробництвом і розподілом продуктів почалася націоналізація великої, а потім і серед. пром-сті. В економіці було створено соціалістичний уклад. У пром-сті виникли нові, соціа-

Підняття Червоного прапора на честь проголошення Радянської влади в Ташкенті. 1917.

лістичні виробничі відносини. Велика Жовтн. соціалістич. революція прорвала фронт світового імперіалізму. Її перемога ознаменувала корінний поворот у всесвітній історії. Світ розколовся на дві системи — соціалізму і капіталізму. Поглибилася *загальна криза капіталізму*. Великий Жовтень відкрив епоху пролет. і нац.-визвольних революцій, поклав початок *перехідному періодові від капіталізму до соціалізму*, відкрив шлях до соціалізму для народів усіх країн світу. Втілюючи в життя Декрет про мир, Рад. уряд розв'язав і питання про війну. Рад. Росія уклала *Брестський мир 1918* з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною і вийшла з імперіалістичної війни. У липні 1918 соціалістичний сусп. і держ. лад був законодавчо закріплений Конституцією РРФСР (до 1936 — РСФРР) — першою конституцією д-ви робітників і селян (прийнята *П'ятим Всеросійським з'їздом Рад*). Столицею Рад. д-ви стала Москва, куди в березні 1918 переїхав Рад. уряд. Під впливом Великого Жовтня відбулося наростання революц. руху в багатьох країнах світу, зокрема відбулися революції в Німеччині і Австро-Угорщині. Разом з ін. пригнобленими народами Австро-Угорщини на боротьбу за соціальне і нац. визволення виступили і трудящі зх.-укр. земель. На *Буковинському народному вічі 1918* було проголошено возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною. Прагнення до возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною висловили *Закарпатські всенародні збори 1919*. Нар. маси Зх. України вели рішучу боротьбу (яскравим виявом її було *Дрогобицьке збройне повстання 1919*) проти контрреволюц. бурж.-націоналістичного уряду «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР), за возз'єднання з Рад. Україною. Перемога і зміцнення Рад. влади, здійснення революц. заходів викликали ненависть повалених експлуататорських класів і ворогів молодої Рад. д-ви за кордоном, які поставили своєю метою знищення Рад. влади і реставрацію капіталістичних порядків. На цій основі й сталося об'єднання зовн. і внутр. антирад. сил. Великі білогвардійські армії, споряджені міжнар. імперіалізмом, почали воєнні дії проти Рад. влади (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії). В Рад. Росію вторглися також війська Великобританії, США, Франції, Японії, Німеччини. Влітку 1918 три чверті тер. країни перебувало в руках білогвардійців та іноз. інтервентів. Проводячи політику «*воєнного комунізму*», Комуністична партія і Рад. д-ва мобілізували всі наявні сили і засоби на відсіч ворогові, перебудували все госп. і суспільно-політ. життя країни на воєнний лад, перетворивши її на єдиний бойовий табір, створили регулярну Червону Армію і Флот (див. розділ Збройні Сили). 30.XI 1918 було створено найвищий військово-політ. і військ.-госп. орган країни — *Раду робітничої і селянської оборони*, яку очолив В. І. Ленін. На Україні, в Білорусії, Прибалтиці і Закавказзі під керівництвом комуністів розгорнулася нар. війна проти нім. та австр. імперіалістів (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Відчутного удару окупантам на Україні завдав *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. Велику роль в організації боротьби укр. народу проти нім. та австр. загарбників відіграв *Перший з'їзд КП(б) України*, на якому було створено *Комуністичну партію України* — складову і невід'ємну частину РКП(б). Утворений за рішенням з'їзду *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет* (ВЦВРК) очолив визвольну боротьбу трудящих України. 13.XI 1918 ВЦВК РРФСР оголосив анульованим грабіжницький Брестський мир. Почалося масове вигнання окупантів з України, Криму, Білорусії, Прибалтики. 28.XI 1918 було сформовано *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України*. 1.I 1919 проголошено Білоруську РСР, 29.XI 1918 відновлено Рад. владу в Естонії, 16.XII 1918 влада Рад перемогла в Литві, 17.XII 1918 — в Латвії. На Україні в січні — лютому 1919 було розгромлено війська контрреволюц. бурж.-націоналістичної *Директорії*, яка, скориставшися з втечі нім. окупантів, 14.XII 1918 підступно захопила владу. Рад. військам на Україні довелося вести воєнні дії і проти військ Антанти, які в кін. 1918 почали інтервенцію на Пд. країни. Протягом 1919—20 рад. війська очистили від інтервентів Пд. Україну, Серед. Азію, Закавказзя, пн. частину РРФСР. В кін. 1919— на поч. 1920 було розгромлено *колчаківщину* і визволено Урал та більшу частину Сибіру. В 1920 Червона Армія розгромила *денікінщину*, війська бурж.-поміщицької Польщі (див. *Радянсько-польська війна 1920*) і *врангелівщину*, визволила Правобережну і частину Зх. України, Білорусію і Крим. У Закарпатті навесні 1919, під час соціалістичної революції в Угорщині, а в Сх. Галичині влітку 1920, після визволення частини її Червоною Армією, проходило рад. будівництво. 28.IV 1920 було створено Азербайджанську РСР, 26.IV 1920 — *Хорезмську народну радянську республіку*, 8.X 1920 — *Бухарську народну радянську республіку*, 29.XI 1920 — Вірменську РСР, 25.II 1921 — Грузинську РСР. У 1922 визволено Далекий Схід. Рад. народ, його Червона Армія і Флот під керівництвом Комуністичної партії в боротьбі проти коаліції сил міжнар. імперіалізму і внутр. контрреволюції відстояли завоювання соціалістичної революції.

М. І. Калінін і Г. І. Петровський на суботнику. Харків. Березень 1920.

Війна проти інтервентів і білогвардійців призвела до величезних жертв. Загинуло 8 млн. чол., у т. ч. 1 млн. воїнів Червоної Армії і Флоту. Заг. збитки, завдані нар. г-ву, становили бл. 39 млрд. золотих крб. Внаслідок 1-ї світової і громадян. воєн, а також воєнної інтервенції обсяг пром. продукції 1920 скоротився до 13,8% порівняно з 1913. Виплавка чавуну і сталі відповідно становила 3 і 5% довоєнного рівня, видобуток вугілля — 30%, нафти — 42%. В 1921 текст. фабрики країни дали в 22 рази менше тканин, ніж 1913. Відчувалася гостра нестача палива і сировини. Транспорт був у стані повного розладу. Вантажооборот з-ць 1920 становив 17% від вантажообороту 1913. Тяжким було становище і в с. г. В 1921 село постачало місту продуктів харчування в 3 рази менше, ніж 1913. За таких умов довелося рад. людям починати соціалістичне будівництво. В. І. Ленін розробив осн. принципи екон. політики Рад. д-ви, розрахованої на побудову соціалістичного суспільства в умовах капіталістичного оточення і жорстокої боротьби капіталістичних і соціалістичних елементів усередині країни. Запроваджена в країні 1921 *нова економічна політика* (неп) була спрямована на відбудову нар. г-ва і створення соціалістичного г-ва при використанні ринку, торгівлі, грошового обігу, господарського розрахунку, прибутку, рентабельності, на зміцнення *союзу робітничого класу і селянства*.

Важливу роль в успішному соціалістичному будівництві відіграло утворення СРСР. Добровільне об'єднання суверенних рад. республік у першу в світі єдину союзну багатонац. д-ву робітників і селян диктувалося необхідністю спільної боротьби з зовн. і внутр. контрреволюцією, спільними завданнями щодо відбудови нар. г-ва і будівництва соціалізму, інтересами оборони і зовн. політики. 30.XII 1922 Перший з'їзд Рад СРСР затвердив *Декларацію про утворення СРСР* і *Договір про утворення СРСР*. Вирішальну роль в утворенні єдиної союзної д-ви відіграла РРФСР. Будучи першою багатонац. Рад. д-вою, вона стала прообразом Союзу РСР. Навколо РРФСР на добровільних началах згуртувались усі рад. республіки. Спочатку до СРСР

Вступ радянських військ у Тбілісі. 25 лютого 1921.

УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК 30 грудня 1922 року

РЕСПУБЛІКАНСЬКІ З'ЇЗДИ РАД і ДАТИ ПРИЙНЯТТЯ НИМИ РІШЕНЬ ПРО УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РСР

1-й Закавказький з'їзд Рад 13. XII 1922 р. (Баку)

7-й Всеукраїнський з'їзд Рад 13. XII 1922 р. (Харків)

4-й Всебілоруський з'їзд Рад 18. XII 1922 р. (Мінськ)

10-й Всеросійський з'їзд Рад 26. XII 1922 р. (Москва)

1-й з'їзд Рад СРСР, що затвердив Декларацію і Договір про утворення СРСР 30. XII 1922 р. (Москва)

Соціалістичні республіки, що підписали Договір про утворення СРСР

РСФРР · БСРР · УСРР · ЗСФРР

Народні радянські республіки, що перебували в договірних стосунках з РСФРР

Хорезмська (утворена 26. IV 1920 р.)

Бухарська (утворена 8. X 1920 р.)

Кордони і межі

СРСР — союзних республік — АСРР — автономних областей

★ Столиця СРСР

★ Столиці союзних республік

◎ Столиці автономних республік

○ Центри автономних областей

Територія, окупована королівською Румунією в 1918 р.

Цифрами позначені:

в РСФРР

1 Татарська АСРР
2 Кримська АСРР
3 Горська АСРР
4 Вотська (Удмуртська) АО
5 Марійська АО
6 Чуваська АО
7 Трудова Комуна німців Поволжя
8 Адигейська (Черкеська) АО
9 Карачаєво-Черкеська АО
10 Кабардино-Балкарська АО
11 Чеченська АО
12 Бурят-Монгольська АО (Східного Сибіру)
13 Бурят-Монгольська АО (Далекого Сходу)

у Грузинській СРР

14 Аджарська АСРР
15 Південно-Осетинська АО

в Азербайджанській СРР

16 Нахічеванська СРР (на правах автономії)

400 0 400 800 1200 км

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ СРСР і ДАТИ УТВОРЕННЯ СОЮЗНИХ та АВТОНОМНИХ РЕСПУБЛІК, АВТОНОМНИХ ОБЛАСТЕЙ

СРСР 30. XII 1922

РСФРР 25. X (7. XI) 1917

УСРР 12 (25). XII 1917

БСРР 11. 1919

ЗСФРР 12. III 1922

Грузинська СРР 25. II 1921 · Вірменська СРР 29. XI 1920 · Азербайджанська СРР 28. IV 1920

БАШКИРСЬКА АСРР 23. III 1919

ГОРСЬКА АСРР 20. I 1921

ДАГЕСТАНСЬКА АСРР 20. I 1921

КИРГИЗЬКА (КАЗАХСЬКА) АСРР 26. VIII 1920

КРИМСЬКА АСРР 18. X 1921

ТАТАРСЬКА АСРР 27. V 1920

ТУРКЕСТАНСЬКА АСРР 30. IV 1918

ТУВИНСЬКА АСРР 17. IV 1922

АБХАЗЬКА АСРР 4. III 1921

АДЖАРСЬКА АСРР 16. VII 1921

ПІВДЕННО-ОСЕТИНСЬКА АО 20. IV 1922

НАХІЧЕВАНСЬКА СРР 28. VII 1920

АДИГЕЙСЬКА (ЧЕРКЕСЬКА) АО 27. VII 1922

БУРЯТ-МОНГОЛЬСЬКА АО (СХІДНОГО СИБІРУ) 9. I 1972

БУРЯТ-МОНГОЛЬСЬКА АО (ДАЛЕКОГО СХОДУ) 27. IV 1921

ВОТСЬКА (УДМУРТСЬКА) АО 4. XI 1920

КАБАРДИНО-БАЛКАРСЬКА АО 1. IX 1921

КАЛМИЦЬКА АО 4. XI 1920

КАРАЧАЄВО-ЧЕРКЕСЬКА АО 12. I 1922

КАРЕЛЬСЬКА ТРУДОВА КОМУНА 8. VI 1920

КОМІ (ЗИРЯН) АО 22. VIII 1921

МАРІЙСЬКА АО 4. XI 1920

ТРУДОВА КОМУНА НІМЦІВ ПОВОЛЖЯ 19. X 1918

ОЙРАТСЬКА АО 1. VI 1922

ЧЕЧЕНСЬКА АО 30. XI 1922

ЧУВАСЬКА АО 24. VI 1920

ЗАКАВКАЗЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА ФЕДЕРАТИВНА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА (ЗСФРР)

увійшли РРФСР, УРСР, БРСР, ЗСФРР (Закавказ. Соціалістична Федеративна Рад. Республіка, утворена в грудні 1922; див. *Закавказька федерація*), до складу якої входили Аз.РСР, Вірм. РСР і Груз. РСР. 31.I 1924 *Другий з'їзд Рад СРСР* затвердив першу Конституцію Союзу РСР. Відповідно до неї були розроблені і прийняті конституції союзних республік. Тривало нац.-держ. будівництво. Численні народи, які населяли країну, вперше в своїй історії здобули нац. державність. У Рос. Федерації утворились автономні рад. соціалістичні республіки (Казахська, Башкирська, Татарська, Карельська, Якутська та ін.), авт. області і нац. округи. 12.X 1924 в складі УРСР було утворено Молд. АРСР. У 1924—25 було проведено *національно-державне розмежування радянських республік Середньої Азії*. Так склалася стрункa система державності народів СРСР. Рад. уряд здійснював ленінську політику, яка вперше в світі розв'язала національне питання в такій багатонац. країні, як Росія. Правильне вирішення нац. питання в СРСР мало міжнар. значення. В галузі зовн. відносин Рад. уряд послідовно втілював у життя політику миру, грунтуючись на ленінському принципі про можливість *мирного співіснування* держав з різним сусп.-політ. ладом. На початок 1925 Рад. Союз мав дипломатичні й торг. відносини з багатьма країнами світу. В 1922 — на поч. 1923 В. І. Ленін у своїх останніх працях завершив розробку програми будівництва соціалізму, яка включала *індустріалізацію* країни, *колективізацію сільського господарства, культурну революцію* (див. *Ленінський план побудови соціалізму в СРСР*). У 1924 радянський народ, усе прогресивне людство зазнало тяжкої втрати. 21.I помер В. І. Ленін. Трудящі СРСР ще тісніше згуртувалися навколо ленінської партії. ЦК РКП(б) оголосив *ленінський призов у партію*.

Третій з'їзд Рад СРСР (травень 1925) до складу СРСР включив Узб. РСР і Туркм. РСР (обидві утворилися 27.X 1924). З'їзд ухвалив важливі рішення в питаннях рад. будівництва, промисловості, сільського господарства і будівництва Збройних Сил, для зміцнення яких було проведено військ. реформу 1924—25 (див. *Радянська Армія*). У 1925—27 нар. г-во країни досягло довоєнного рівня розвитку (1913). Однак це був рівень відсталої в техніко-екон. відношенні країни. Займаючи 1-е місце за розміром території, 3-є місце за чисельністю населення серед країн світу, СРСР за обсягом пром. продукції стояв на 5-му місці в світі і на 4-му в Європі. Близько

Передання селянинові-бідняку акта про наділення його землею і худобою. Узбекистан. 1925.

$^2/_3$ продукції народного господарства давало с. г. і трохи більше $^1/_3$ — промисловість. Перед рад. народом стояло невідкладне завдання: перетворити країну з відсталої, аграрної на передову, індустр.-агр. соціалістичну д-ву. Єдиною матеріальною основою соціалізму могла бути тільки велика машинна пром-сть і *електрифікація* країни, які здатні були реорганізувати землеробство, стати міцною базою всього нар. господарства і обороноздатності СРСР, підвищити добробут трудящих. Комуністична партія в гострій боротьбі проти *троцькізму*, а потім проти «нової опозиції», які заперечували можливість перемоги соціалізму в СРСР, висунула на *Чотирнадцятому з'їзді ВКП(б)* (грудень 1925) завдання здійснення соціалістичної індустріалізації СРСР, створення *матеріально-технічної бази соціалізму*. На поч. 1928 питома вага соціалістичного сектора у валовій продукції пром-сті Рад. Союзу становила 82,4%; це свідчило, що в пром-сті міцно утвердилися соціалістичні виробничі відносини, які сприяють швидкому зростанню продуктивних сил. Проте дрібносел. с. г. різко відставало у своєму розвитку від пром-сті, від зростаючих потреб країни: 1927 налічувалося понад 25 млн. дрібних сел. г-в. Відставання с. г. порушувало постачання міста й армії і створювало загрозу здійсненню індустріалізації країни. Соціалістичне будівництво не можна було далі базувати на двох різних основах: на великій соціалістичній пром-сті і на дрібному напівнатуральному одноосібному сел. г-ві, яке породжувало капіталістичні елементи. *П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б)* (грудень 1927), виходячи з *кооперативного плану В. І. Леніна*, визначив курс на розгортання колективізації сільського господарства.

Конкретною програмою побудови екон. фундаменту соціалістичного суспільства став *перший п'ятирічний план* розвитку нар. г-ва СРСР на 1928/29—1932/33. Гол. завдання його полягало в побудові фундаменту соціалістичної економіки, в дальшому витісненні капіталістичних елементів міста і села, у зміцненні обороноздатності країни. Творча активність робітн. класу виявилась у масовому *соціалістичному змаганні* і *ударництві*. П'ятирічний план було виконано за 4 роки і 3 місяці. За цей період збудували і ввели в дію понад 1500 пром. підприємств, оснащених новітньою технікою, з них на Україні — 400, у т. ч. *Дніпрогес* імені В. І. Леніна, *Харківський тракторний завод* імені Серго Орджонікідзе. В країні було створено нові галузі пром-сті (автомобільну, авіаційну та ін.), засновано другу (після Донбасу) вугільно-металург. базу — Урало-Кузбас, виник ряд нових великих промислових центрів. Машинобудування зросло в 7 раз порівняно з 1913. За п'ятирічку тракторний парк у с. г. збільшився більш як на 120 тис. машин. Було створено сучасну оборонну пром-сть, що дало змогу поліпшити тех. оснащення Збройних Сил СРСР. Питома вага пром-сті в нар. г-ві збільшилася з 48% (1928) до 70% (1932). Чисельність робітників і службовців за п'ятирічку майже подвоїлась і досягла 22,6 млн. чол. Успіхи в розвитку пром-сті створили матеріально-тех. базу для великих перетворень на селі. На кін. 1932 у колгоспи вступило 61,5% сел. дворів, а на поч. 1937 — 93%. Зокрема, на Україні на кін. 1932 у колгоспах було об'єднано бл. 69% сел. г-в, які мали 80,5% посівної площі. Революц. переворот на селі відбувався в умовах жорстокої класової боротьби, з великими труднощами. В результаті успішного проведення колективізації с. г. було ліквідовано останній експлуататорський клас у країні — куркульство. Колективізація с. г. була величезним революц. переворотом у екон. відносинах і в усьому укладі життя селянства. Тепер уже не тільки в місті, а й на селі склались, а потім і утвердилися соціалістичні виробничі відносини. Було створено колгоспний лад. Слідом за робітн. класом селянство стало соціалістичним класом рад. суспільства, яке грунтується на соціалістичній колг.-кооперативній власності. Водночас з проведенням індустріалізації країни і колективізації с. г. успішно розв'язувалися завдання культур. революції. Здійснювалося заг. обов'язкове поч. навчання. Письменність на-

Прощання трудящих з В. І. Леніним. Біля Будинку Спілок у траурні дні. Січень 1924.

Організація колгоспу в селі Родичині Совєтського району Нижегородського краю. 1929.

селення піднялася до 89.1% (на 1932). В СРСР було створено нову, нар. інтелігенцію, яка вийшла з середовища робітників і трудового селянства. Величезний стрибок у своєму розвитку здійснила наука. Л-ра, мист. утвердилися на позиціях *соціалістичного реалізму*. В усіх народів СРСР відбувався розквіт культури, національної за формою, соціалістичної за змістом. У процесі виконання *другого п'ятирічного плану* (1933—37) і в перші роки *третього п'ятирічного плану* розвитку нар. г-ва СРСР (з 1938) здійснювалася ще ширша програма соціальної, екон. і культур. перебудови країни. Значно підвищилася продуктивність праці робітників (див. *Стахановський рух*). СРСР перетворився на могутню індустр.-агр. д-ву, економічно незалежну від капіталістичного світу. Йдучи шляхом, вказаним В. І. Леніним, Комуністична партія привела народи Рад. Союзу до перемоги соціалізму. Було остаточно ліквідовано експлуататорські класи. Сформувалися нові класи — робітн. клас, колг. селянство і нова, справді народна рад. інтелігенція. СРСР став країною суцільної грамотності. Склалася *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*.

Величезним завоюванням соціалізму стало формування нової людини, вихованої в дусі пролет. *інтернаціоналізму*, свідомого і активного будівника соціалістичного суспільства. В результаті соціалістичного будівництва було подолано й культур. відсталість раніше пригноблених народів. Сформувались якісно нові, соціалістичні нації. До складу СРСР 1936 входило 11 Союзних Рад. Соціалістичних Республік: РРФСР, Українська, Білоруська, Казахська, Туркменська, Узбецька, Киргизька, Таджицька, Азербайджанська, Грузинська і Вірменська. Відсталі окраїни колишньої царської Росії за роки Радянської влади перетворилися на промислово розвинуті соціалістичні республіки. Народи Серед. Азії, Казахстану і деяких ін. районів прийшли від феодалізму і навіть патріархально-родового ладу до соціалізму, минувши стадію капіталістичного розвитку. Перемогу соціалізму в СРСР було законодавчо закріплено в Конституції СРСР, затвердженій 5.XII 1936 *Надзвичайним восьмим з'їздом Рад СРСР*. У 1937 на основі заг., рівного і прямого виборчого права, при таємному голосуванні було обрано Верховну Раду СРСР 1-го скликання. В умовах різкого погіршання міжнар. обстановки Комуністична партія і Рад. д-ва наполегливо боролися за зміцнення миру і створення міцної системи *колективної безпеки*. В 1934 СРСР вступив до *Ліги націй*. З рядом країн СРСР підписав договори про взаємну допомогу (1935 — з Францією, Чехословаччиною), про ненапад (1937— з Китаєм). У 1936—39 СРСР по-

Депутати Народних Зборів Західної України у Львові голосують за возз'єднання з Радянською Україною. Жовтень 1939.

давав всебічну допомогу ісп. народові, який вів нац.-революц. війну проти фашист. сил Іспанії, Німеччини та Італії. Спроба Японії порушити 1938 далекосхідні кордони СРСР у районі оз. *Хасан*, а потім вторгнення япон. військ у межі МНР в районі р. *Халхін-Голу* 1939 дістали збройну відсіч. 1.IX 1939 фашист. Німеччина нападом на Польщу розв'язала *другу світову війну 1939—45*. У зв'язку з розвалом польс. бурж.-поміщицької д-ви і наближенням нім.-фашист. військ до рад. кордонів створилося небезпечне становище для СРСР. Рад. уряд 17.IX 1939 віддав наказ Червоній Армії перейти держ. кордон, взяти під захист життя і майно населення Зх. України і Зх. Білорусії. Зх. Україна возз'єдналася з УРСР, Зх. Білорусія — з БРСР. У вересні — жовтні 1939 СРСР уклав договори про взаємодопомогу з Естонією, Латвією і Литвою. Спроби реакційних правлячих кіл цих країн саботувати виконання укладених з СРСР пактів і орієнтуватися на фашист. Німеччину викликали обурення народів Прибалтики. В червні 1940 бурж.-націоналістичні уряди були повалені трудящими Прибалтики. В липні 1940 лит., латис., ест. народи відновили у своїх країнах Рад. владу. Утворилися Латвійська, Литовська і Естонська Рад. Соціалістичні Республіки, які в серпні 1940 добровільно вступили до складу Союзу РСР. У 1939 фашист. елементи і реакційні сили, які активізувались у Фінляндії, пішли на загострення взаємовідносин з СРСР, спровокувавши збройний конфлікт (див. *Радянсько-фінляндська війна 1939—40*). Рад.-фінл. мирний договір (березень 1940) встановлював між СРСР і Фінляндією новий державний кордон, що мало велике значення для безпеки Ленінграда і Мурманська. До СРСР було приєднано Карельський перешийок з м. Виборгом.

У червні 1940 Рад. уряд запропонував королівському урядові Румунії повернути СРСР Бессарабію, загарбану 1918, і передати пн. частину Буковини, населену українцями. Уряд Румунії прийняв пропозицію СРСР. Більша частина Бессарабії була возз'єднана з Молд. АРСР, яку 2.VIII 1940 перетворено на Молд. РСР. Пн. Буковину і частину повітів Бессарабії з переважаючим укр. населенням возз'єднано з УРСР. На той час СРСР уже являв собою могутню індустріально-колг. соціалістичну д-ву. За три неповні п'ятирічки було збудовано 9 тис. нових пром. підприємств. Велика пром-сть СРСР 1940 виробляла продукції майже в 12 раз більше, ніж 1913. Валова продукція машинобудування і металообробки в 35 раз перевищувала продукцію дореволюц. Росії. Зросло і досягло значних успіхів соціалістичне с. г., в якому налічувалося (1940) 531 тис. тракторів, 182 тис. зернозбиральних комбайнів, 228 тис. вантажних автомобілів. У 30-х рр. Червона Армія і Військ.-Мор. Флот оснащувалися новим озброєнням. Героїчними зусиллями рад. народу під керівництвом Комуністичної партії було створено потужний військово-економічний потенціал.

22.VI 1941 збройні сили гітлерівської Німеччини та її союзників без оголошення війни віроломно вторглися на тер. СРСР. Почалася *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45* проти нім.-фашист. загарбників. Комуністична партія, Рад. д-ва вжили всіх заходів для відбиття агресії. Програму організації відсічі ворогові і його розгрому було викладено в Директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(6) 29.VI 1941 парт. і рад. органам. Уся повнота влади в країні зосереджувалася в руках утвореного 30.VI 1941 *Державного Комітету Оборони* на чолі з Генеральним секретарем ЦК ВКП(6) і Головою РНК СРСР Й. В. Сталіним, який став Верховним Головнокомандуючим Збройними Силами СРСР. В надзвичайно тяжких умовах літа і осені 1941 здійснювалася перебудова всього нар. г-ва на воєнний лад. Країна перетворювалася на єдиний воєн. табір. У містах прифронтової смуги створювалися загони нар. ополчення (див. *Народне ополчення у Великій Вітчизняній війні 1941—45*). У перші 3 місяці війни в сх.

На будівництві Турксибу. 1930.

Закладка останньої бадді бетону на будівництві Дніпрогесу імені В. І. Леніна. 1932.

Демонстрація трудящих Таллінна в день повалення фашистської диктатури. 21 червня 1940.

райони було перебазовано 1360 пром. підприємств і понад 10 млн. чол. населення. СРСР став провідною і вирішальною силою *антигітлерівської коаліції*, яка склалася в ході війни. В 1941—45 було підписано угоди між Великобританією, США і СРСР про спільні дії у війні проти агресивного блоку гітлерівської Німеччини, фашист. Італії, мілітаристської Японії та їхніх сателітів. З самого початку війни на рад.-нім. фронті розгорнулися бої величезних масштабів (див. *Брестська оборона 1941*, *Смоленська оборонна операція 1941*, *Київська оборонна операція 1941*, *Одеська оборона 1941*, *Севастопольська оборона 1941—42*, *Ленінградська битва 1941—44*). Восени почалася *Московська битва 1941—42*. В результаті могутнього удару рад. військ у грудні ворога було відкинуто від столиці. Перемога під Москвою і наступ рад. військ взимку 1941—42 зірвали нім.-фашист. план «блискавичної» війни і розвіяли міф про «непереможність» нім. армії. Це мало величезне воєнно-політичне значення, було початком повороту в ході війни. Навесні і влітку 1942 нім.-фашист. командування, мобілізувавши екон. ресурси Німеччини і окупованих нею країн та скориставшись з відсутності другого фронту в Європі (був відкритий лише в червні 1944), зосередило на рад.-нім. фронті бл. 80% усіх своїх збройних сил. Становище в країні восени 1942 було дуже напруженим. Україна, Білорусія, Прибалтика, Молдавія, зх., пн.-зх. і деякі пд. області РРФСР були окуповані противником. На всій цій території жило до війни 45% населення, вироблялося 33% пром. продукції країни, видобувалося 63% вугілля, виплавлялося 71% чавуну і 58% сталі, було 47% посівних площ і бл. 45% усього поголів'я худоби. На загарбаній території встановлювався фашист. окупаційний режим. Тільки на Україні було знищено понад 5 млн. чол., понад 2 млн. чол. відправлено на каторжні роботи до Німеччини. Рад. люди під керівництвом ЦК ВКП(б) і місц. підпільних парт. орг-цій розгорнули всенар. партизанську війну проти загарбників (див. *Партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941—45*, *Партизанські рейди*, *Партійне підпілля* в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45).

Військовий парад на Красній площі в Москві. 7 листопада 1941.

Влітку 1942 розгорнулися *Сталінградська битва 1942—43* і *битва за Кавказ 1942—43*. Битва на Волзі стала вирішальним етапом у досягненні воєнно-політ. мети СРСР — докорінного перелому в ході Великої Вітчизняної і всієї 2-ї світової війни. Битва, що переможно закінчилася на поч. лютого 1943, мала величезне воєнне, політ. і міжнародне значення. Посилилася боротьба поневолених народів Європи проти фашист. окупантів, активізувався *Рух Опору*. Вирішальною подією збройної боротьби на фронтах 2-ї світової війни влітку 1943 стала *Курська битва 1943*. Перемогою під Курськом і виходом рад. військ до Дніпра (див. *Битва за Дніпро 1943*) завершився докорінний перелом у ході війни. Фашист. армія зазнала в ній такої поразки, яка зумовила воєнний розгром гітлерівської Німеччини. Перемоги рад. військ мали вирішальний вплив на весь хід 2-ї світової війни. В 1944 нім.-фашист. загарбників було вигнано за межі СРСР, за винятком невеликої частини Латвії (див. *Білоруська операція 1944*, *Ясько-Кишинівська операція 1944*, *Прибалтійська операція 1944*).

Виконуючи велику визвольну місію, СРСР подав безпосередню допомогу народам Європи у визволенні їх від фашист. гніту. Воєнні дії було перенесено на тер. Німеччини. 2.V 1945 Рад. Армія оволоділа Берліном (див. *Берлінська операція 1945*). 8.V 1945 фашист. Німеччина беззастережно капітулювала. 9.V Рад. Армія визволила столицю Чехословаччини Прагу. Війна в Європі закінчилася. 9.VIII 1945 СРСР з метою ліквідації вогнища війни на Далекому Сході, якнайшвидшого закінчення 2-ї світової війни і відповідно до союзницьких зобов'язань вступив у війну проти Японії (див. *Радянсько-японська війна 1945*). 2.IX 1945 Японія беззастережно капітулювала. 2-а світова війна закінчилася повним розгромом агресорів.

СРСР здобув у Великій Вітчизн. війні перемогу всесвітньо-істор. значення, зробив вирішальний внесок у розгром фашист. Німеччини і мілітаристської Японії. Він не тільки відстояв свою свободу і незалежність, але й відіграв вирішальну роль у визволенні народів Європи і Азії від загрози фашист. поневолення, врятував світову цивілізацію. В результаті 2-ї світової війни змінилося співвідношення сил на міжнар. арені на користь соціалізму. Перемога Рад. Союзу створила багатьом народам Європи і Азії сприятливі умови для того, щоб скинути гніт капіталізму і стати на шлях соціалізму. Утворилася *світова система соціалізму*. Зміцнилося міжнар. становище Рад. Союзу, посилились його міжнар. вплив і авторитет. СРСР — один з ініціаторів утворення *Організації Об'єднаних Націй* (ООН). Україна і Білорусія були серед членів — засновників ООН. В результаті перемоги у Великій Вітчизн. війні СРСР зміцнив безпеку своїх кордонів на Зх.

Складання танків на одному з уральських заводів під час Великої Вітчизняної війни.

і Сх. Рішенням *Потсдамської конференції 1945* до складу СРСР було включено Кенігсберзький округ з містом Кенігсбергом (тепер Калінінград). За мирним договором з Фінляндією СРСР було повернуто Печенгську область з портом Печенга (Петсамо) на Баренцовому м. За рішенням *Кримської конференції 1945* СРСР на Далекому Сході було повернуто Пд. Сахалін з усіма островами, що прилягають до нього, і передано Курильські о-ви. Перемога народів Рад. Союзу над фашист. Німеччиною і її союзниками, зокрема Угорщиною, привела до завершення істор. процесу *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*. 29.VI 1945 у Москві було підписано договір між СРСР і Чехословаччиною, за яким Закарпаття відповідно до побажань його населення було возз'єднано з Рад. Україною.

В боях проти військ фашист. Німеччини і мілітаристської Японії Рад. Збройні Сили показали неперевершене воєнне мистецтво, небачені в історії наполегливість, витримку, мужність, масовий героїзм. 11 603 воїнам армії і флоту було присвоєно звання Героя Рад. Союзу, 104 з них — двічі; понад 7 млн. чол. нагороджено орденами і медалями СРСР. Натхненником і організатором усіх перемог рад. народу і його Збройних Сил у війні була Комуністична партія —

Сталінград у вогні. Серпень 1942.

Переправа бійців 47-ї армії через Дніпро на Букринський плацдарм. 1943.

керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства.

Після війни перед рад. народом постало невідкладне завдання — відбудувати зруйноване війною нар. г-во. Нім.-фашист. загарбники завдали країні тяжких втрат. Війна згубила понад 20 млн. рад. людей. Окупанти повністю або частково зруйнували і спалили сотні міст, 70 тис. селищ і сіл, знищили 32 тис. пром. підприємств, 65 тис. км залізничних шляхів, зруйнували і пограбували 98 тис. колгоспів, 1876 радгоспів і 2890 МТС. Тільки на Україні нім.-фашист. загарбники зруйнували 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, залишивши без житла бл. 10 млн. чол., зруйнували 16 тис. пром. підприємств, усі колгоспи, радгоспи, МТС. Загалом матеріальні збитки СРСР становили 2569 млрд. крб. (в т. ч. прямих збитків 679 млрд. крб.) у довоєнних цінах. СРСР втратив 30% нац. багатства. Завдання післявоєнної відбудови і дальшого розвитку нар. г-ва були визначені в *четвертому п'ятирічному плані* відбудови і розвитку нар. г-ва СРСР (1946—50). Героїчними трудовими зусиллями робітників, селян та інтелігенції ці завдання було розв'язано. Г-во районів, які зазнали руйнувань від окупації, відбудовувалося з допомогою всіх народів СРСР. Таку допомогу, зокрема, дістала і Україна. Тільки у відбудові Дніпрогесу брали участь 120 заводів і ф-к усього Рад. Союзу, будівельники 23 національностей, у відбудові Донбасу — шахтарі Підмосков'я і Кузбасу, у відродженні металургії — робітники Уралу. В свою чергу, трудящі УРСР допомогли у відбудові пром. об'єктів у Молдавії, республіках Прибалтики, у створенні металург. пром-сті в Грузії. Протягом першої повоєнної п'ятирічки відроджено, збудовано і введено в дію 6200 великих і тисячі дрібних пром. підприємств. Пром-сть країни на кін. 1948 досягла довоєнного рівня. Поряд з відродженням пром-сті велика увага приділялась індустріалізації районів, які недавно ввійшли до складу СРСР, зокрема зх.-укр. земель. Відбудова сільського господарства відбувалась у тяжких умовах — 1946 країна потерпіла від сильної посухи, але на поч. 1950 наслідки війни і в цій галузі в основному було ліквідовано. В 1949—50 в зх. районах України і Білорусії, в Молдавії, Естонії, Латвії і Литві в гострій боротьбі проти куркульства було здійснено колективізацію с. г.

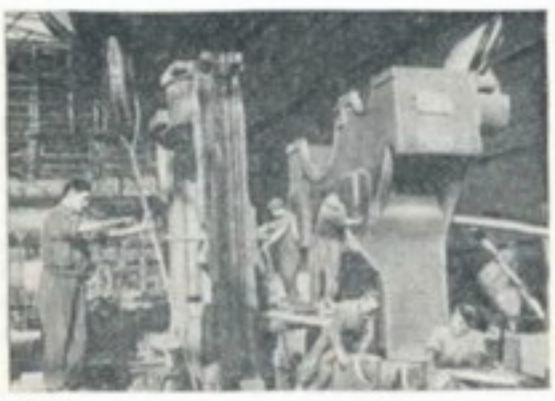

Відбудова заводу «Запоріжсталь». Встановлення кліті слябінга. 1946.

Велике значення мало освоєння цілини, яке стало всенар. справою. В 1954—55 в цілинних районах створено 425 великих зернових радгоспів і значну кількість колгоспів. У 1954—57 освоєно бл. 35 млн. га цілинних і перелогових земель у Казахстані, Сибіру, на Уралі, в Поволжі, на Пн. Кавказі. Заг. обсяг пром. продукції 1957 порівняно з 1913 збільшився в 33 рази. Зміцнилися колгоспи і радгоспи, поліпшилось матеріальне становище трудящих. Почала здійснюватися широка програма житл. буд-ва в місті і на селі. Грандіозними були досягнення рад. науки. 4.X 1957 в СРСР запущено в космос перший штучний супутник Землі. 12.IV 1961 здійснено політ першого в світі космічного корабля «Восток», пілотованого рад. громадянином Ю. О. *Гагаріним*.

СРСР, кровно заінтересований у встановленні і зміцненні миру на землі, послідовно і неухильно проводить ленінську зовн. політику гарантування безпеки народів, зменшення напруженості в міжнар. відносинах, принцип мирного співіснування держав з різним суспільним ладом.

Імперіалістичний табір, очолюваний реакційними колами США, відразу ж після 2-ї світової війни став на шлях політики «з позиції сили» щодо СРСР та інших соціалістичних країн (див. «*Холодна війна*»). США створили в різних районах планети сотні військових баз, спрямованих проти СРСР та ін. соціалістичних країн. У 1949 США організували агресивний воєнний блок — Орг-цію Пн.-атлантичного договору (*НАТО*). Цей курс імперіалізму змушує КПРС і Рад. д-ву постійно зміцнювати обороноздатність країни. Зважаючи на зростання воєнної небезпеки, СРСР і ряд європ. соціалістичних країн уклали *Варшавський договір 1955* про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу з метою захистити соціалістичні завоювання, гарантувати мир і безпеку в світі (див. також *Організація Варшавського Договору*). В 1967 партія підбила підсумки великих істор. перемог рад. народу за 50 років. Країна перетворилася на високорозвинуту соціалістичну д-ву з могутньою пром-стю і великим механізованим с. г. У 1967 було вироблено продукції пром-сті в 73 рази більше, ніж 1913, а продукції с. г.— в 3 рази.

Двадцять четвертий з'їзд КПРС (1971), підбиваючи підсумки екон. розвитку країни, констатував, що тільки за один 1970 пром. продукції було випущено приблизно в 2 рази більше, ніж за всі довоєнні п'ятирічки (1929—40). У 60 — на поч. 70-х рр. СРСР зробив великий крок уперед у створенні матеріально-тех. бази комунізму. XXIV з'їзд КПРС виробив *Програму миру*, спрямовану на відвернення термоядерної війни, корінний поворот до *розрядки міжнародної напруженості* в світі.

Двадцять п'ятий з'їзд КПРС (1976) конкретизував і розвинув принципові настанови економічної політики партії в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*. Виконуючи рішення з'їзду, КПРС і Рад. д-ва зосередили свої зусилля на корінних питаннях органічного поєднання наук.-тех. революції з перевагами соціалістичної системи г-ва, на підвищенні ефективності сусп. виробництва, вдосконаленні екон. відносин у рад. суспільстві, поліпшенні планування, системи управління нар. г-вом, підвищенні його наук. рівня.

Парад Перемоги 24 червня 1945 на Красній площі в Москві. Фашистські прапори, кинуті до підніжжя Мавзолею В. І. Леніна.

Рад. народ успішно здійснив завдання дев'ятої (1971—75) і десятої (1976—80) п'ятирічок (див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР). Однією з найважливіших подій політ. історії Рад. д-ви стало прийняття 1977 нової *Конституції СРСР* — конституції розвинутого соціалістичного суспільства.

У листопаді 1977 радянський народ урочисто відзначив 60-річчя Великого Жовтня. За десятиріччя, порівняно з 1967, економічний потенціал країни практично зріс у два рази. 70-і рр. позначені дальшою розрядкою міжнар. напруженості.

23.II—3.III 1981 відбувся *Двадцять шостий з'їзд КПРС* (див. т. 12, Додаток). З'їзд одностайно цілком і повністю схвалив ленінський курс і практичну діяльність ЦК КПРС, затвердив Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року.

Зрóсла екон. могутність Рад. країни дала можливість партії і уряду провести великі соціальні заходи, зокрема, в галузі підвищення заробітної плати різним категоріям робітників, пенсійного забезпечення, житл. будівництва.

Вирішальний внесок в успіхи Рад. д-ви зробив робітн. клас, який

Демонстрація на Красній площі в Москві на відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. 30 травня 1954.

З'їзди КПРС

I з'їзд РСДРП — 1—3 (13—15). III 1898, Мінськ
II з'їзд РСДРП — 17(30).VII — 10(23).VIII 1903, Брюссель — Лондон
III з'їзд РСДРП — 12—27.IV (25.IV — 10.V) 1905, Лондон
IV з'їзд РСДРП — 10—25.IV (23.IV — 8.V) 1906, Стокгольм
V з'їзд РСДРП — 30.IV — 19.V (13.V — 1.VI) 1907, Лондон
VI з'їзд РСДРП (б) — 26.VII — 3.VIII (8—16.VIII) 1917, Петроград
VII з'їзд РКП (б) — 6—8.III 1918, Петроград
VIII з'їзд РКП (б) — 18—23.III 1919, Москва
IX з'їзд РКП (б) — 29.III — 5.IV 1920. Москва
X з'їзд РКП (б) — 8—16.III 1921, Москва
XI з'їзд РКП (б) — 27.III — 2.IV 1922. Москва
XII з'їзд РКП (б) — 17—25.IV 1923, Москва
XIII з'їзд РКП (б) — 23—31.V 1924, Москва
XIV з'їзд ВКП (б) — 18—31.XII 1925, Москва
XV з'їзд ВКП (б) — 2 — 19.XII 1927, Москва
XVI з'їзд ВКП (б) — 26.VI — 13.VII 1930, Москва
XVII з'їзд ВКП (б) — 26.I — 10.II 1934, Москва
XVIII з'їзд ВКП (б) — 10—21.III 1939, Москва
XIX з'їзд КПРС — 5—14.X 1952, Москва
XX з'їзд КПРС — 14—25. II 1956, Москва
XXI з'їзд КПРС — 27.I — 5.II 1959, Москва
XXII з'їзд КПРС — 17—31.X 1961, Москва
XXIII з'їзд КПРС — 29.III — 8.IV 1966, Москва
XXIV з'їзд КПРС — 30.III — 9.IV 1971, Москва
XXV з'їзд КПРС — 24.II — 5.III 1976, Москва
XXVI з'їзд КПРС — 23.II — 3.III 1981, Москва

1980 становив 78,8 млн. чол., тобто дві третини всього зайнятого населення. Широка програма дальшого піднесення матеріального і культур. рівня життя народу намічається одинадцятим п'ятирічним планом. Неухильно зміцнюється дружба всіх народів країни. Під керівництвом Комуністичної партії здійснюється поступове, дедалі повніше зближення соціалістичних націй і народностей Рад. Союзу. За роки соціалістичного будівництва в СРСР виникла нова соціальна та інтернац. істор. спільність — *радянський народ*. Новими успіхами в усіх сферах сусп. життя зустріли рад. люди 60-у річницю утворення Союзу РСР, що стало новим свідченням торжества ленінської нац. політики КПРС, істор. досягнень соціалізму. Стрижневим напрямом зовнішньополіт. діяльності КПРС і Рад. д-ви була і залишається послідовна боротьба за мир, проти агресивної політики імперіалізму, розпалюваної ним *гонки озброєнь*, яка несе народам загрозу ядерної катастрофи. Програма миру для 80-х рр., висунута XXVI з'їздом КПРС, вказує реалістичні, конструктивні шляхи ослаблення загрози війни, поглиблення розрядки, розвитку широкого співробітництва д-в з різним сусп. ладом.
Рад. народ по праву пишається своїми досягненнями, тією революц. істор. місією, яку з честю виконує Рад. країна, що йде в перших рядах борців за мир, незалежність, свободу і щастя народів. Трудящі всіх націй і народностей Рад. Союзу впевнено йдуть до спільної мети — комунізму. Див. також розділ Історія у статтях про союзні та авт. республіки.

Літ.: К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. М., 1967; Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1—55. К., 1969—78; Ленинский сборник, т. 1—39. М.—Л., 1924—80; 50 років утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. М., 1973; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982; Андропов Ю В Шістдесят років СРСР. К., 1983; Декреты Советской власти, т. 1—10. М., 1957—80; Образование СССР. Сборник документов. 1917—1924. М.—Л., 1949; Братское содружество народов СССР. 1922—1936 гг. Сборник документов и материалов. М., 1964; Документы внешней политики СССР, т. 1—21. М., 1957—77; Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917—1958 гг.). М., 1966; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; История СССР. С древнейших времен до наших дней, в 2 сериях, 12-ти т., т. 1—11. М., 1966—80; Очерки истории СССР [т. 1—9]. М., 1953—58; Краткая история СССР, ч. 1—2. Л., 1972; Історія Української РСР, т. 1—8. К., 1977—79; История Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1967; Минц И. И. История Великого Октября, т. 1—3. М., 1977—79; История внешней политики СССР, ч. 1—2. 1917—1970 гг. М., 1966—71; История гражданской войны в СССР, т. 1—5. М., 1937—60; История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 1—6. М., 1960—65; СССР в Великой Отечественной войне. 1941—1945. Краткая хроника. М., 1970; СССР и проблемы межгосударственного сотрудничества. М., 1980; Историография истории СССР с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1961; История СССР. Аннотированный перечень русских библиографий, изданных до 1965 г. М., 1966.

М. І. Кузнецов, В. Л. Зуц.

VI. Комуністична партія Радянського Союзу.

Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) — керівна і спрямовуюча сила рад. суспільства, ядро його політ. системи, держ. і громад. орг-цій, політ. вождь робітн. класу, всього рад. народу, його випробуваний авангард. Створена на ленінських ідейних, політ. і орг. принципах. Теор. основою КПРС є *марксизм-ленінізм*. Вона визначає ген. перспективу розвитку суспільства, лінію внутр. і зовн. політики країни, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру боротьбі рад. народу за побудову комунізму. КПРС — невід'ємна складова частина і бойовий загін міжнар. комуністичного і робітничого руху. В 1898 відбувся *Перший з'їзд РСДРП*, який проголосив заснування Рос. с.-д. робітн. партії (РСДРП). Але практично процес об'єднання революц. марксист. орг-цій завершився на *Другому з'їзді РСДРП* (1903), на якому було створено першу в історії людства партію нового типу — більшовицьку партію. «Більшовизм, — писав В. І. Ленін,— існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 6). З квітня 1917 партія називалася Рос. с.-д. партією (більшовиків) — РСДРП(б). VII з'їзд партії (1918) перейменував її на Російську Комуністичну партію (більшовиків) — РКП(б). Мотивуючи перейменування партії на Комуністичну, В. І. Ленін у доповіді на з'їзді вказував, що «починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства» (Повне зібр. тв., т. 36, с. 42). У зв'язку з утворенням Союзу РСР XIV з'їзд РКП(б) (1925) перейменував її на Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків) — ВКП(б). На XIX з'їзді (1952) ВКП(б) перейменовано на Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС).
Керуючись марксистсько-ленінським вченням. творчо його розвиваючи і збагачуючи, КПРС на кожному істор. етапі визначала чергові й перспективні завдання в своїх Програмах. Першу Програму партії було прийнято 1903 на II з'їзді РСДРП. Ця Програма визначала кінцеву мету робітн. руху — побудову комунізму; осн. завдання — здійснення *соціалістичної революції* і встановлення *диктатури пролетаріату*. Найближчим завданням Програма проголосила повалення самодержавства і завоювання демократичних свобод. Майже півтора десятиліття героїчної боротьби і праці потрібно було партії більшовиків, щоб виконати першу Програму. Другу Програму партії — програму побудови соціалістичного суспільства було прийнято 1919 на *Восьмому з'їзді РКП(б)*. Як і перша, вона була повністю виконана рад. народом, керованим Комуністичною партією. Третю Програму прийнято 1961 на *Двадцять другому з'їзді КПРС* (див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*). Орг. основи КПРС втілено в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*. Пройдений ленінською партією шлях не має собі рівних, вона нагромадила величезний досвід керівництва істор. творчістю робітн. класу і широких нар. мас., непримиренної боротьби з будь-якими проявами *опортунізму* і бурж. ідеології.
Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції, яка відкрила нову еру в історії людства, створення Союзу РСР; побудова вперше в історії основ соціалізму; істор. перемога рад. народу, його Збройних Сил у Великій Вітчизн. війні 1941—45; побудова першого в світі суспільства розвинутого соціалізму, створення загальнонар. д-ви, виникнення нової істор. спільності людей — рад. народу, розвиток соціалістич. способу життя — такі осн. віхи і здобутки революц. перетворюючої діяльності партії після перемоги Великого Жовтня. Спираючись на ленінську теор. спадщину, на набутий досвід, партія зробила висновок, що в нашій країні побудовано розвинутий соціалізм, який є закономірним і тривалим етапом в становленні комуністичної формації. Основний зміст діяльності партії і народу в сучасних умовах полягає в удосконаленні розвинутого соціалізму, в міру чого відбуватиметься поступовий перехід до комунізму. Завдання на одинадцяту п'ятирічку і 80-і роки в цілому визначив *Двадцять шостий з'їзд КПРС* (див. т. 12, Додаток). Рішення з'їзду — визначний вклад у творчий розвиток марксизму-ленінізму, в ленінське вчення про партію, в зміцнення непорушної єдності партії і народу. З'їзд прийняв постанову «Про підготовку нової редакції Програми КПРС». *Програма миру* на 80-і роки, прийнята на XXVI з'їзді КПРС, вказує реальний шлях врятування людства від загрози ядерної катастрофи. Партія і народ спрямовують свої зусилля на здійснення поставлених з'їздом завдань, на максимальну реалізацію величезних можливостей, які криються в суспільстві зрілого соціалізму для забезпечення даль-

Члени загону «Донбас» перед від'їздом на будівництво БАМу. Донецьк. Жовтень 1974.

шого підвищення добробуту рад. людей.

Нові величні завдання перед комуністами і всіма трудящими поставлено в рішеннях Травневого пленуму ЦК КПРС 1982, який прийняв *Продовольчу програму СРСР*, Листопадового пленуму ЦК КПРС 1982, в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Ю. В. Андропова «Шістдесят років СРСР», в ін. документах партії. По достоїнству оцінюючи досягнуте, партія бачить і недоліки в розвитку нар. г-ва, мобілізує трудящих на усунення їх, вимагає ще більшої організованості в усіх ланках нар. г-ва. Під керівництвом КПРС працює ВЛКСМ. КПРС, яка (1983) налічує 18 118 тис. комуністів, об'єднаних у 426 тис. первинних парт. організацій, має найглибші корені в усіх класах і прошарках нашого суспільства. В умовах розвинутого соціалізму вона не втратила свого класового характеру. В її складі дві третини становлять робітники і колгоспники, решту — представники технічної, наукової, худож. інтелігенції, працівники освіти, охорони здоров'я, культури, апарату управління і військовослужбовці. КПРС — живе втілення пролет. *інтернаціоналізму*, дружби народів нашої країни, об'єднує представників понад 100 національностей. На 1.I 1982 мережа місц. парт. органів включала 14 ЦК компартій союзних республік, 6 крайкомів, 150 обкомів, 2 міськкоми (Моск. і Київ.), прирівнені до обкомів, 10 окружкомів, 874 міськкоми, 631 міський райком, 2855 сільс. райкомів. Верховним органом партії є з'їзд КПРС, який обирає Центральний Комітет (ЦК) і Центральну ревізійну комісію. ЦК обирає Політбюро і Секретаріат. Відбулося 26 з'їздів КПРС. Члени Політбюро ЦК КПРС (на лютий 1983): Ю. В. Андропов, Г. А. Алієв, М. С. Горбачов, В. В. Гришин, А. А. Громико, Д. А. Кунаєв, А. Я. Пельше, Г. В. Романов, М. О. Тихонов, Д. Ф. Устинов, К. У. Черненко, В. В. Щербицький. Кандидати в члени Політбюро ЦК: П. Н. Демичев, В. І. Долгих, В. В. Кузнецов, Б. М. Пономарьов, Ш. Р. Рашидов, М. С. Соломенцев, Е. А. Шеварднадзе. Секретарі ЦК КПРС: Ю. В. Андропов — Генеральний секретар ЦК (з листопада 1982), М. С. Горбачов, К. У. Черненко, В. І. Долгих, Б. М. Пономарьов, М. В. Зимянін, І. В. Капітонов, К. В. Русаков, М. І. Рижков. Голова Комітету парт. контролю при ЦК КПРС — А. Я. Пельше. Голова Центральної ревізійної комісії — Г. Ф. Сизов. Друк. органи ЦК КПРС: ЦО — газета «*Правда*», теор. і політ. — журнал «*Коммунист*». Газети ЦК КПРС: «Советская Россия», «Социалистическая индустрия», «Сельская жизнь», «Советская культура», «Экономическая газета». Журнали ЦК КПРС: «Партийная жизнь», «Политическое самообразование», «Агитатор». Вищою наук. установою партії є *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, вищим партійним навчальним закладом — Академія сусп. наук при ЦК КПРС. Див. також ст. *Комуністична партія Радянського Союзу* у т. 5, с. 333.

Літ.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—5. К., 1965—74; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982; КПСС. Справочник. М., 1982.

В. І. Юрчук.

VII. Професійні спілки СРСР.

Професійні спілки СРСР — невід'ємна частина рад. політ. системи, найбільш масова громадська орг-ція трудящих, яка об'єднує на добровільних засадах робітників і службовців усіх галузей нар. г-ва, колгоспників і учнівську молодь, без розрізнення раси, національності, статі та релігійних переконань. На 1.I 1982 профспілки СРСР об'єднували в своїх рядах 130 млн. чол., або 98,6% всіх трудящих. *Конституція СРСР* надає трудящим право об'єднання в профспілки, визначає місце профспілок у політ. системі рад. суспільства, забезпечує їхні права. Профспілки було створено під керівництвом революц. партії робітн. класу в період революції 1905—07 в Росії. З самого початку організації їх більшовицька партія вела боротьбу з дрібнобурж. партіями за керівництво профспілками, проти реформістських і анархо-синдикалістських тенденцій у профспілковому русі. Під керівництвом партії профспілки брали активну участь у боротьбі проти царизму і капіталістів. Після перемоги Лютневої революції 1917 на підприємствах створювалися *фабрично-заводські комітети* (фабзавкоми), які відіграли велику роль у здійсненні *робітничого контролю* над виробництвом і розподілом продуктів, у підготовці і здійсненні соціалістичної революції. Після перемоги Великого Жовтня роль і завдання профспілок докорінно змінилися. З напівлегальних орг-цій пригнобленого і експлуатованого класу вони перетворилися на масові громад. об'єднання пролетаріату, який став пануючим класом. Між Рад. д-вою і профспілками склалися відносини тісної співдружності і взаємної підтримки. Ці відносини базуються на єдності класової основи й спільності мети, яка полягає в перебудові суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах. У перші роки Рад. влади профспілки відіграли важливу роль у створенні нового держ. апарату, організації робітн. контролю, націоналізації пром-сті, поліпшенні умов праці і побуту трудящих. Будучи, за визначенням В. І. Леніна, орг-цією виховною, орг-цією залучення, навчання, школою управління, школою господарювання, школою комунізму (див. Повне зібр. тв., т. 42, с. 196), профспілки СРСР на всіх етапах будівництва соціалізму і комунізму відігравали і відіграють важливу роль у розв'язанні політ. і екон. завдань, у залученні широких мас трудящих до управління виробництвом та ін. справами суспільства. В роки довоєн. п'ятирічок вони сприяли зростанню творчої активності трудящих у здійсненні соціалістичної індустріалізації країни, колективізації с. г., культур. революції. В період Великої Вітчизн. війни діяльність профспілок була спрямована на перебудову г-ва, мобілізацію трудівників тилу на героїчну працю в ім'я перемоги. В умовах розвинутого соціалізму зростає роль профспілок у мобілізації трудящих на розв'язання екон. завдань, поставлених партією, в розвитку комуністичних сусп. відносин, вихованні нової людини. Орг. і виховна робота профспілок спрямовується на розвиток творчої ініціативи і трудової активності трудящих, на розгортання *соціалістичного змаган-*

Спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 60-річчю утворення Союзу РСР. 21 грудня 1982.

З'їзди профспілок СРСР

1-й Всеросійський — 7—14 (20—27).I 1918
2-й Всеросійський — 16—25.I 1919
3-й Всеросійський — 6—13.IV 1920
4-й Всеросійський — 17—25.V 1921
5-й Всеросійський — 17—22.IX 1922
6-й Всесоюзний — 11—18.XI 1924
7-й Всесоюзний — 6—18. XII 1926
8-й Всесоюзний — 10—24.XII 1928
9-й Всесоюзний — 20—29.IV 1932
10-й Всесоюзний — 19—27.IV 1949
11-й Всесоюзний — 7—15.VI 1954
12-й — 23—27.III 1959
13-й — 28.X — 2.XI 1963
14-й — 27.II — 4.III 1968
15-й — 20—24.III 1972
16-й — 21—25. III 1977
17-й — 16—20.III 1982

ня за успішне виконання нар.-госп. планів, на поліпшення умов праці, побуту і відпочинку, комуністичне виховання трудящих. У 1981 в соціалістичному змаганні брали участь 109,4 млн. чол., 70,3 млн. чол. брали участь у русі за комуністичне ставлення до праці. Значно зросла роль профспілок у житті рад. суспільства, кожного *трудового колективу*. Їм надано широкі права і повноваження, які закріплено в законодавчих актах. Профспілки беруть участь у розробці і реалізації нар.-госп. планів, у розподілі матеріальних і фінанс. ресурсів підприємств, у розв'язанні питань поліпшення умов праці, заробітної плати, використання сусп. фондів споживання. Профспілки співробітничають з держ. органами у розв'язанні всіх соціально-побутових питань.

Рад. профспілки проводять активну політику, спрямовану на розвиток дружніх зв'язків і контактів з профспілками зарубіжних країн. Рад. профспілки 1982 підтримували зв'язки з профспілками 145 країн світу. Профспілки СРСР є членом *Всесвітньої федерації профспілок*, входять у *Міжнародні об'єднання галузевих профспілок*, беруть участь у діяльності *Міжнародної організації праці*. Свою діяльність профспілки здійснюють відповідно до *Статуту професійних спілок СРСР*. Керівними принципами орг. побудови і діяльності рад. профспілок є принцип *демократичного централізму* і виробничий. Основа профспілок-первинна профспілкова орг-ція. Профспілки мають свої центр. і місц. органи. Найвищим органом профспілок СРСР є з'їзд профес. спілок, а між з'їздами — *Всесоюзна Центральна Рада професійних спілок* (ВЦРПС). Голова ВЦРПС — С. О. Шалаєв (з 1982). Відбулося 17 з'їздів профспілок СРСР. В 1982 в країні було 32 центральних комітети профспілок. Основу профспілок становлять 750 тис. первинних орг-цій і понад 3 млн. профгруп (1982). Профспілки самостійно або разом з м-вами і відомствами видають 10 газет і 26 сусп.-політ. і масово-виробничих журналів (на 1982). Центр. друк. орган профспілок — газ. «*Труд*». Профспілки мають своє вид-во — Профвидав. При ВЦРПС працює Вища школа профспілкового руху. Профспілки СРСР нагороджено двома орденами Леніна (1957, 1972) і орденом Жовтневої Революції (1977). Див. також ст. *Професійні спілки СРСР* у т. 9, с. 161.

Ю. В. Бабко.

VIII. Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді.

Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді (ВЛКСМ) — самодіяльна сусп. орг-ція, яка об'єднує в своїх лавах широкі маси передової рад. молоді. Комсомол — активний помічник і резерв КПРС, працює під її керівництвом. Гол. завдання ВЛКСМ — виховувати на ідеях марксизму-ленінізму переконаних, свідомих, всебічно розвинених, працелюбних молодих будівників комунізму. Священний обов'язок комсомолу — готувати молодь до захисту соціалістичної Вітчизни. ВЛКСМ виховує юнаків і дівчат у дусі соціалістичного патріотизму, пролет. інтернаціоналізму, дружби молоді всіх країн, сприяє розвиткові і зміцненню зв'язків з братніми спілками молоді, поширенню міжнар. демократичного молодіжного руху. Рос. комуністична спілка молоді (РКСМ) створена 29.X 1918. В 1924 комсомолу було присвоєно ім'я В. І. Леніна — Російська Ленінська Комуністична Спілка Молоді (РЛКСМ). У зв'язку з утворенням Союзу РСР (1922) комсомол 1926 перейменовано на Всесоюзну Ленінську Комуністичну Спілку Молоді (ВЛКСМ). ВЛКСМ — організаційно самостійна орг-ція, має Статут, центр. і місц. керівні органи. Первинні комсомольські орг-ції створюються на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, навч. закладах, установах і військ. частинах. На 1.I 1982 ВЛКСМ налічувала 41,4 млн. чол., об'єднаних у 445 тис. первинних організацій. Під керівництвом партії комсомол пройшов славний шлях. У роки громадян. війни та іноз. воєн. інтервенції комсомольці билися на фронтах, у партиз. загонах, діяли в підпільних орг-ціях у тилу ворога. В роки мирного соціалістичного будівництва комсомол спрямував свої зусилля на відбудову зруйнованого в роки війни нар. г-ва, зробив великий внесок у втілення в життя *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, брав активну участь у здійсненні індустріалізації країни, колективізації с. г., культур. революції, виступив застрільником соціалістичного змагання, був активним учасником найважливіших будов довоєнних п'ятирічок. Комсомол узяв шефство над Військ.-Мор. Флотом (з 1922) і Військ.-Повітр. Силами (з 1931).

З початком Великої Вітчизн. війни молодь піднялася на боротьбу проти нім.-фашист. загарбників. Юнаки і дівчата вступали в ряди нар. ополчення, винищувальні батальйони, партизанські загони, самовіддано працювали на з-дах і в колгоспах у рад. тилу. Під час війни звання Героя Рад. Союзу було присвоєно 7 тис. членів ВЛКСМ та вихованців комсомолу (з них 60 — двічі Героїв Рад. Союзу), понад 3,5 млн. комсомольців і молодих патріотів нагороджено орденами і медалями. Комсомол брав активну участь у відбудові зруйнованого в роки війни нар. г-ва, в освоєнні цілинних і перелогових земель, у новобудовах післявоєн. п'ятирічок.

ВЛКСМ активно пропагує ідеї марксизму-ленінізму, виховує молодь на революц., бойових, трудових традиціях партії, рад. народу. Великого поширення набули «Ленінські уроки», «Ленінські заліки» — комплексні форми ідейно-політ., трудового і морального виховання. ВЛКСМ залучає молодь до роботи по прискоренню наук.-тех. прогресу, до боротьби за підвищення продуктивності та якості праці, за економію й ощадливість, за здійснення аграрної політики КПРС, до реалізації Продовольчої програми СРСР. Комсомол виступив зачинателем руху колективів і ударників комуністичної праці. Він шефствує над спорудженням найважливіших народногосподарських об'єктів (у 1982 шефствував над 135 всесоюзними ударними будовами, над бл. 4 тис. респ., крайових і обл. ударних будов). ВЛКСМ бере участь в управлінні Рад. д-вою. До складу місцевих Рад нар. депутатів (на 1982) обрано бл. 500 тис. комсомольців, понад 2 млн.— у керівні органи профспілкових та ін. громад. орг-цій, 9,5 млн. комсомольців працюють на виборній комсомольській роботі. В рядах комсомолу — 1,5 млн. молодих комуністів. Велику увагу приділяє ВЛКСМ підготовці та перепідготовці комсомольських кадрів і активу в зональних, респ. і обл. комсомольських школах. Працює Вища комсомольська школа при ЦК ВЛКСМ. За дорученням партії ВЛКСМ керує повсякденною діяльністю *Всесоюзної піонерської організації* імені В. І. Леніна. В 1982 ВЛКСМ видавав 247 молодіжних, піонерських, дит. газет і журналів. Центр. друк. органи ВЛКСМ: газ. «*Комсомольская правда*», журн. «Молодой коммунист». ВЛКСМ — один з активних загонів міжнар. комуністичного і демократичного молодіжного руху. З 1956 діє Комітет молодіжних орг-цій СРСР (КМО СРСР), з 1958 — Бюро міжнар. молодіжного туризму «Супутник». ВЛКСМ і КМО активно працюють у масових міжнар. орг-ціях — *Всесвітній федерації демократичної молоді* і *Міжнародному союзі студентів*. Найвищим органом комсомолу є з'їзд ВЛКСМ, а між з'їздами — ЦК ВЛКСМ. Відбулося 19 з'їздів. За великі заслуги перед Рад. д-вою ВЛКСМ нагороджено орденами Червоного Прапора (1928), Трудового Червоного Прапора (1931), трьома орденами Леніна (1945, 1948, 1956), орденом Жовтневої Революції (1968). Перший секретар ЦК ВЛКСМ — В. М. Мішин (з 1982). Див. також ст. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді* у т. 2, с. 414.

Ю. В Бабко.

IX. Збройні Сили.

Збройні Сили (ЗС) — військ. організація Рад. д-ви, призначена для захисту соціалістичних завоювань рад. народу, свободи і незалежності Країни Рад. ЗС СРСР створювалися Комуністичною партією під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, який розробив і науково обгрунтував осн. принципи військ. організації пролет. д-ви. *Радянська Армія* і *Радянський Військово-Морський Флот* формувались у період утворення першої в світі соціалістичної д-ви. Постановою 2-го Всерос. з'їзду Рад від 26.X (8.XI) 1917 у Рад. уряді було створено Комітет у військ. і мор. справах. 15 (28).I 1918 В. І. Ленін підписав Декрет Раднаркому про створення Робіт.-Сел. Червоної Армії (РСЧА), а 29.I (11.II) — Декрет про створення Робіт.-Сел. Червоного Флоту (РСЧФ) на добровільних засадах. На ознаменування масової мобілізації революц. сил на захист соціалістичної Вітчизни і перших героїчних

боїв Червоної Армії проти нім. загарбників під Псковом і Нарвою 23.II щороку відзначається в СРСР як всенар. свято— День Рад. Армії і Військ.-Мор. Флоту. 5-й Всерос. з'їзд Рад 10.VII 1918 прийняв постанову про організацію Червоної Армії на основі *загального військового обов'язку* трудящих. Партійно-політ. робота у ЗС здійснювалася Політ. управлінням (див. *Головне політичне Управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту*). Важливу роль у підвищенні боєздатності ЗС відіграв інститут військ. комісарів.

Разом із створенням Червоної Армії зароджувалася рад. *воєнна наука*. В 1918 було видано перші *статути військові* РСЧА. Керівництво ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Леніним діями Рад. ЗС відіграло вирішальну роль у переможному завершенні громадян. війни і розгромі об'єднаних сил інтервентів і внутр. контрреволюції. Важливе значення в справі зміцнення ЗС мали рішення *Восьмого з'їзду РКП(б)*; 1919 було завершено перехід до регулярної *кадрової армії* з налагодженою системою політ. виховання і бойової підготовки, з високою військ. дисципліною. За проведеною партією військ. реформою 1924—25 було запроваджено мішану систему комплектування військ (див. *Територіально-міліційна система*). У 30-х рр. на базі успіхів соціалістичного будівництва вдосконалювалися ЗС, 1935—38 було здійснено перехід до єдиної кадрової будови їх. 1.IX 1939 було прийнято закон «Про загальний військовий обов'язок». Розвивалися далі рад. воєн. мистецтво і його складові частини — *стратегія*, оперативне мистецтво і *тактика*, які перевірялися на маневрах, навчаннях, а також у ході бойових дій у районі оз. *Хасан*, р. *Халхін-Гол*у, в *радянсько-фінляндській війні 1939—40*. Рад. конструктори розробили кращі в світі зразки зброї і військ. техніки. Підвищувався рівень бойової підготовки та морально-політ. загартованість рад. воїнів. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45* стала найтяжчим випробуванням для ЗС СРСР. Вони відстояли свободу і незалежність своєї Вітчизни, розгромили гол. сили противника, змусивши його до беззастережної капітуляції, успішно провели операції по визволенню народів Сх. і Пд.-Сх. Європи від фашист. іга. Керівною силою рад. народу в Великій Вітчизн. війні була Комуністична партія. Перемога рад. народу і його ЗС над гітлерівською Німеччиною та її союзниками ще раз підтвердила перевагу соціалізму над капіталізмом. У серпні 1945 Рад. ЗС зробили гідний внесок у розгром мілітаристської Японії і відіграли вирішальну роль у завершенні *другої світової війни 1939—45*.

У післявоєнні роки ЗС розвивалися, використовуючи бойовий досвід Великої Вітчизн. війни. Поява ракетно-ядерних засобів і нової сучас. бойової техніки визначила в серед. 50-х рр. етап корінних якісних перетворень ЗС. Було створено новий вид ЗС — *Ракетні війська стратегічного призначення* (1960). Наук.-тех. революція вплинула на всі види і роди ЗС. Завдяки постійному піклуванню КПРС і Рад. д-ви про зміцнення обороноздатності країни, досягненням соціалістичної економіки, науки і техніки ЗС СРСР перебувають на рівні сучас. вимог. Організаційно вони поділяються на такі види: Ракетні війська стратегічного призначення, *Сухопутні війська, Війська протиповітряної оборони, Військово-Повітряні Сили, Військово-Морський Флот;* включають в себе *Тил* ЗС, *штаби* і війська *Цивільної оборони, прикордонні війська* і внутр. війська. Керівництво КПРС Збройними Силами — основа основ військ. будівництва. Вірні своєму інтернац. обов'язкові, в єдиному строю з арміями країн — учасниць *Варшавського договору 1955* та ін. соціалістичних країн, ЗС пильно охороняють творчу працю рад. людей, є могутнім фактором миру і безпеки народів.

Літ.: Ленин В. И. О защите социалистического Отечества. М., 1975; КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы и материалы. 1917—1981. М., 1981; Устинов Д. Ф. Избранные речи и статьи. М., 1979; В. И. Ленин и Советские Вооруженные Силы. М., 1980; КПСС — организатор защиты социалистического Отечества. М., 1974. *О. Т. Алтунін.*

X. Народне господарство.

Загальна характеристика. СРСР — індустр. країна з великим і високомеханізованим с. г. В 1913 частка Росії становила лише 4% світового промислового виробн. Велика Жовтн. соціалістич. революція викликала глибокі екон. і соціальні перетворення. За короткий істор. строк було досягнуто небаченого прогресу в розвитку продуктивних сил, здійснено соціалістичну *індустріалізацію* і *колективізацію сільського господарства*, створено *матеріально-технічну базу соціалізму*. Докорінно змінилося економічне становище країни в світі. СРСР завдяки бурхливим темпам індустріалізації за абс. розмірами пром. виробн. ще напередодні 2-ї світової війни 1939—45 вийшов на 1-е в Європі і на 2-е місце в світі, досяг повної екон. незалежності від капіталістичних країн. У сучас. період за заг. обсягом виробленого *національного доходу* він перевищує ФРН, Францію, Великобританію та Італію разом узяті, дає $^1/_5$ світової пром. продукції.

Структура народного господарства СРСР (1981, % до підсумку)

Галузі народного господарства	Зайняте населення	Виробничі основні фонди	Валовий суспільний продукт	Національний дохід
Промисловість	39,0	48,2	63,2	51,2
Будівництво		4,9	9,5	10,0
Сільське господарство	20,0	20,7	14,0	14,6
Транспорт і зв'язок	9,0	20,6	4,4	5,7
Інші галузі	32,0	5,6	8,9	18,5
Всього...	100,0	100,0	100,0	100,0

СРСР посідає 1-е місце в світі за видобутком нафти (включаючи газовий конденсат) і заліз. руди, виплавкою чавуну і сталі, виробн. коксу, мінеральних добрив, магістральних тепловозів і електровозів, тракторів (за сумарною потужністю двигунів), пиломатеріалів, цементу, збірних залізобетонних конструкцій і деталей, вовняних тканин, шкіряного взуття, тваринного масла та ін. пром. виробів. Сучас. економічне становище СРСР в світі визначається одним з найважливіших критеріїв — наявністю *світової системи соціалізму* і відповідним їй новим типом *міжнародного поділу праці — міжнародним соціалістичним поділом праці*, що склався в ході екон. і наук.-тех. співробітництва країн *соціалістичної співдружності*, координації їхніх нар.-госп. планів, *спеціалізації виробництва* і *кооперування виробництва* тощо. *(див Соціалістична економічна інтеграція)*. Нац. доход соціалістичних країн у світовому підсумку становить одну третину, а країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ) — одну чверть.

За темпами екон. зростання СРСР значно перевищує найрозвинутіші капіталістичні країни. Незважаючи на величезні матеріальні втрати, яких зазнала країна в роки Великої Вітчизн. війни, за 1940—82 виробничі *основні фонди* збільшились у 18 раз, нац. доход — у 15,1 раза, продукція пром-сті — в 23 рази, продукція с. г.— в 2,8 раза, вантажооборот *транспорту* — в 13,1 раза. За 1970—81 обсяг промислової продукції СРСР зріс майже вдвоє. Якщо 1950 СРСР, порівняно з США, виробив бл. 30% пром. продукції, а сільськогосподарської —55% (в середньому за рік 1949—53), то 1981 обсяг пром. виробн. становив понад 80%, а с.-г. (в середньому за рік 1976—80) — прибл. 85%.

В умовах розвинутого соціалізму економіка країни являє собою *єдиний народногосподарський комплекс СРСР*, що охоплює всі ланки сусп. виробн., *розподілу* і *обміну*. Виникнення і розвиток єдиного нар.-госп. комплексу — результат зростання *усуспільнення виробництва*, що зумовлює посилення інтеграційних процесів, цілісності й комплексності нар. г-ва, розширення і поглиблення міжгалузевих і територіально-виробничих зв'язків.

У складі єдиного нар.-госп. комплексу країни створено міжгалузеві комплекси, основані на взаємодії різних галузей матеріального виробництва *(агропромислові комплекси*, будівельні комплекси, паливно-енергетичний і лісопром. комплекси), галузеві комплекси, що функціонують у складі різних галузей матеріального виробн., *територіально-виробничі комплекси* союзних республік і *еконо-*

З'їзди ВЛКСМ

1-й з'їзд РКСМ — 29.X — 4 XI 1918
2-й з'їзд РКСМ — 5—8.X 1919
3-й з'їзд РКСМ — 2—10.X 1920
4-й з'їзд РКСМ — 21—28.IX 1921
5-й з'їзд РКСМ — 11—19.X 1922
6-й з'їзд РКСМ — 12—18.VII 1924
7-й з'їзд РЛКСМ — 11—22.III 1926
8-й з'їзд ВЛКСМ — 5—16.V 1928
9-й з'їзд ВЛКСМ — 16—26.I 1931
10-й з'їзд ВЛКСМ — 11—21.IV 1936
11-й з'їзд ВЛКСМ — 29.III — 8.IV 1949
12-й з'їзд ВЛКСМ — 19—27.III 1954
13-й з'їзд ВЛКСМ — 15—18.IV 1958
14-й з'їзд ВЛКСМ — 16—20.IV 1962
15-й з'їзд ВЛКСМ — 17—21.V 1966
16-й з'їзд ВЛКСМ — 26—30.V 1970
17-й з'їзд ВЛКСМ — 23—27.IV 1974
18-й з'їзд ВЛКСМ — 25—29.IV 1978
19-й з'їзд ВЛКСМ — 18—21.V 1982

Виробництво електроенергії по союзних республіках (млрд. кВт год)

	1940	1981
СРСР	49	1326
РРФСР	30,8	836
УРСР	12,4	231
БРСР	0,5	33,3
Узб. РСР	0,5	35,4
Каз. РСР	0,6	63,7
Груз. РСР	0,7	15,1
Аз. РСР	1,8	14,6
Лит. РСР	0,08	11,7
Молд. РСР	0,02	16,7
Латв. РСР	0,25	4,8
Кирг. РСР	0,05	10,4
Тадж. РСР	0,06	13,5
Вірм. РСР	0,4	14,3
Туркм. РСР	0,08	7,2
Ест. РСР	0,2	17,8

мічних районів. Характерним проявом інтеграційних процесів є створення *Єдиної енергетичної системи СРСР*, Єдиної системи газопостачання, *Єдиної транспортної системи СРСР* тощо.

Удосконалення єдиного нар.-госп. комплексу СРСР пов'язане з найраціональнішим використанням природних, матеріальних і трудових ресурсів, забезпеченням необхідних пропорцій у межах галузей, окремих регіонів і всього нар. г-ва, охороною навколишнього середовища, переведенням економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку, підвищенням ефективності сусп. виробн. Дальший розвиток економіки СРСР базується на органічному поєднанні досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи господарства. Для вдосконалення управління і планування нар. г-ва СРСР особливо важливе значення мають прийняті 12.VII 1979 постанова ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів» і постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи». Найвищою метою екон. розвитку є неухильне піднесення матеріального і культур. рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи.

Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року намічено випереджаючий розвиток галузей, які визначають наук.-тех. прогрес, дальший розвиток і вдосконалення управління агропром. комплексом, прискорене зростання виробн. предметів споживання, а також виробничої і соціальної *інфраструктури*, створення великих територіально-виробнич. комплексів. Розв'язання осн. нар.-госп. завдань буде досягнуто шляхом концентрації сил і ресурсів на реалізації цільових комплексних програм з найважливіших соціально-екон. проблем, особливо *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року, а також розроблюваних відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС довгочасної комплексної програми розвитку транспорту та енерг. програми СРСР.

Поглиблюватиметься *територіальний поділ праці*, збільшиться внесок кожної союзної республіки у розв'язання загальнодерж. завдань госп. буд-ва. Велика увага приділятиметься ефективному залученню паливно-енергетичних і мінерально-сировинних ресурсів сх. і пн. районів країни. Одинадцята п'ятирічка відображає принципові особливості стратегічного курсу розвитку країни на 80-і рр. і більш віддалену перспективу (див. *Одинадцятий п'ятирічний план*).

Промисловість характеризується великими масштабами і різносторонньою структурою, динамічним і сталим зростанням виробн. на основі *науково-технічного прогресу*. СРСР за виробн. пром. продукції перевищує всі країни Зх. Європи і наближається до США.

В країні 1981 налічувалося 44 606 промислових підприємств (на самостійному балансі). Функціонували понад 4 тис. виробничих і науково-виробничих об'єднань, на які припадала $^1/_2$ обсягу реалізованої продукції і чисельності пром.-виробничого персоналу. За 1940—81 пром. виробн. зросло у 21,8 раза, в т. ч. по галузях групи «А» (виробн. засобів виробн.) — у 30,1 раза, групи «Б» (виробн. предметів споживання) — в 11,2 раза. Прискореними темпами розвивалися галузі, що забезпечують наук.-тех. прогрес: продукція електроенергетики збільшилась у 34 рази, машинобудування — в 109 раз, хім. пром-сті — в 62 рази. У 1981 заг. обсяг продукції пром-сті становив 635,3 млрд. крб., з них 92,7% вироблялося в обробних галузях і 7,3% — в добувних (у т. ч. 5,1% — в гірничодобувних галузях).

В структурі пром-сті СРСР переважає важка індустрія. Вона зосереджує понад 85% пром.-виробничих осн. фондів і бл. 75% пром. робітників країни. Провідні галузі важкої індустрії, що визначають наук.-тех. прогрес, — електроенергетика, машинобудування і хім. пром-сть — 1981 виробили 39,5% заг. обсягу пром. продукції. За роки соціалістичної індустріалізації різко змінилося співвідношення між групою «А» і групою «Б» в пром-сті. В 1981 група «А» становила 73,7%, а група «Б» — 26,3% пром. продукції, тоді як до Великої Жовтн. соціалістичної революції їхня частка була відповідно 33,3% і 66,7%. В заг. обсязі вироблюваних засобів виробн. бл. $^4/_5$ становлять *предмети праці* і $^1/_4$ засоби праці. В сучас. умовах відбувається зближення темпів зростання групи «А» і групи «Б», збільшується частка засобів праці в сумарному виробн. засобів виробн. і частка засобів виробн., що спрямовуються у II підрозділ сусп. виробн. За 1976—80 випуск товарів нар. споживання зріс на 21%, у т. ч. товарів культур.-побутового і госп. призначення — на 41%; ширшим став асортимент виробів, поліпшено їхню якість. Прискорений розвиток галузей *легкої промисловості* і *харчової промисловості* зумовлюється курсом *економічної політики* на дедалі повніше задоволення потреб рад. людей, неухильне підвищення їхнього добробуту. В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 намічено випереджаюче зростання групи «Б» порівняно з групою «А». Найважливішими завданнями пром-сті є повніше задоволення потреб нар. г-ва в засобах виробн., а населення — в товарах нар. споживання, переведення економіки на шлях інтенсивного розвитку, підвищення якості продукції на основі всемірного використання досягнень наук.-тех. прогресу. Особлива увага приділяється тех. переозброєнню і реконструкції діючих підприємств, раціональному використанню виробничих потужностей. Пром-сть орієнтується на ширше впровадження ресурсозберігаючої техніки, маловідходної і безвідходної технології. Великого значення набувають економія матеріальних ресурсів, комплексна переробка сировини і утилізація виробничих відходів, залучення в оборот *вторинної сировини*. Здійснюється комплекс заходів щодо підвищення рівня концентрації, спеціалізації і кооперування в пром-сті, поліпшення міжгалузевих і внутрі-

Структура промисловості СРСР (1981, % до підсумку)

	Кількість підприємств	Обсяг продукції	Виробничі основні фонди
Вся промисловість	100,0	100,0	100,0
в т. ч. паливно-енергетичний комплекс (паливна промисловість і електроенергетика)	5,8	8,5	29,0
Комплекс галузей по виробництву сировини і матеріалів (чорна і кольорова металургія, хімічна, будівельних матеріалів і лісова промисловість)	24,7	14,9	19,6
Машинобудівний комплекс (машинобудування і металообробка)	20,2	29,3	23,9
Комплекс галузей по виробництву предметів споживання (легка і харчова промисловість)	38,9	34,5	11,7

Виробництво найважливіших видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1981	1985 (план)
Нафта (включаючи газовий конденсат)	млн. т	31,1	353	608,8	620—645
Газ	млрд. м³	3,2	197,9	465,3	600—640
Вугілля	млн. т	165,9	624,1	704,0	775
Електроенергія	млрд. кВт·год	49,0	741,0	1326	1555
Готовий прокат	млн. т	11,4	80,6	103,0	118
Продукція машинобудування і металообробки	млрд. крб.	...	...	179*	250
Мінеральні добрива	млн. т	3,3	55,4	109,1	150,8
Синтетичні смоли і пластичні маси	» »	0,01	1,7	4,1	6,1
Хімічні волокна, нитки	» »	0,01	0,6	1,2	1,6
Цемент	» »	5,8	95,2	127,2	141
Тканини	млрд. м²	3,3	8,8	11,0	12,7
М'ясо	млн. т	1,5	7,1	9,3	11,1
Молоко	» »	1,3	19,7	25,7	28,3

* 1980.

галузевих пропорцій і зв'язків. Паливно-енергетичний комплекс. Радянський Союз — єдина в світі велика індустріальна держава, екон. розвиток якої базується на власних паливно-енерг. ресурсах. Структура паливно-енерг. балансу СРСР зазнала значних змін. Нар. г-во країни практично повністю переведено на мінеральне паливо. В період індустріалізації СРСР осн. увага приділялася розвиткові *вугільної промисловості*. В 50-х рр. на вугілля припадало бл. $^2/_3$ заг. видобутку палива. За останні 20 років значно зросла роль нафти і газу (див. *Нафтодобувна промисловість, Газова промисловість*). В 1981 їхня питома вага в заг. видобутку палива зросла до 74,2%. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС розробляється енерг. програма СРСР, яка передбачатиме поліпшення структури паливно-енерг. балансу, підвищення ефективності використання паливно-енерг. ресурсів (перш за все внаслідок зниження частки нафти як палива, заміни її газом і вугіллям), швидкий розвиток атомної енергетики, пошук нових джерел енергії. Найважливішими ланками цієї програми є видобування газу і нафти в Зх. Сибіру і транспортування їх в Європ. частину країни. Енерг. програма СРСР здійснюватиметься у співробітництві з країнами соціалістичної співдружності на основі *соціалістичної економічної інтеграції*. В 1940 видобуто нафти (включаючи газовий конденсат) — 31,1 млн. т, 1981 — 608,8 млн. т. Докорінно змінилося розміщення галузі по тер. країни: крім осн. району видобування нафти дореволюц. Росії (Баку), за роки Рад. влади освоєно нові — в районах Поволжя і Уралу, на сх. березі Каспійського моря в Туркменії, створено потужні бази по видобуванню нафти в Зх. Сибіру і Зх. Казахстані (Мангишлак). У 1980 в Зх. Сибіру видобуток нафти, включаючи газовий конденсат, перевищив 321 млн. т (понад $^1/_2$ загальносоюзного видобутку). В транспортуванні нафти і продуктів її переробки дедалі більшого значення набувають трубопроводи.

На 1.I 1982 довжина нафто- і нафтопродуктопроводів становила 70,8 тис. км. Функціонують системи магістральних нафтопроводів, що з'єднують осн. райони видобування з центрами переробки нафти, в т. ч. в країнах — членах РЕВ (нафтопровід «*Дружба*»). В одинадцятій п'ятирічці будуть введені в дію нові і розширені діючі нафтопереробні з-ди в Прибалтиці (Мажейкяй), Казахстані (Чимкент) і Серед. Азії (Чарджоу). Одинадцятим п'ятирічним планом передбачено 1985 довести видобуток нафти (включаючи газовий конденсат) до 620—645 млн. т.

Потужність електростанцій і виробництво електроенергії

	1940	1960	1970	1981
Потужність електростанцій, млн кВт	11,2	66,7	166,2	276,7
Виробництво електроенергії, млрд. кВт·год	48,6	292,3	740,9	1326,0
в т. ч. ГЕС				
потужність, млн. кВт	1,6	14,8	31,4	54,1
виробництво електроенергії, млрд. кВт·год	5,2	50,9	124,4	186,7

Зростання видобутку вугілля за видами і способами видобування (млн. т)

	1913	1940	1970	1981
Всього	29,2	165,9	624,1	704,0
в т. ч.				
кам'яне вугілля	28,0	140,0	476,4	544,2
буре вугілля	1,2	25,9	147,7	159,8
Із загального обсягу видобуто відкритим способом	0,2	6,3	166,6	275,5
В % до загального видобутку	0,6	3,8	26,7	39,1

Осн. районами видобування газу були Саратовська обл., Пн. Кавказ, Україна, Узбекистан. Розробляються нові великі родовища в Оренб. і Тюмен. областях, Комі АРСР і Туркм. РСР. У 1981 було видобуто 465,3 млрд. м³ газу (1940 — 3,2); осн. районом видобутку газу став Зх. Сибір. Нарощування видобування газу в одинадцятій п'ятирічці базується на дальшому використанні його унікальних родовищ у Зх. Сибіру, де потужність газовидобутку 1985 буде збільшено в 2,5 раза. Уренгойське родовище перетворюється на одне з важливих джерел постачання газу в країні. На 1.I 1982 довжина газопроводів становила 135 тис. км. Газ транспортують також у країни — члени РЕВ (*газопровід «Союз»* і газопровід «Братерство»), а також в Австрію, Італію, ФРН, Фінляндію. В одинадцятій п'ятирічці будуть введені в дію газопроводи довж. 48 тис. км, серед них п'ять найбільших магістральних газопроводів Зх. Сибір — Центр, а також експортний газопровід Уренгой — Помари — Ужгород. Введено в дію 1981 газопровід Уренгой — Грязовець — Москва довж. 2,8 тис. км. В 1985 намічено довести в СРСР видобуток газу до 600—640 млрд. м³, збільшити потужності по комплексній переробці нафт. і природного газів, піднести ефективність і надійність роботи Єдиної системи газопостачання країни.

Вугільна промисловість зберігає свою важливу роль в економіці країни. Більш як $^9/_{10}$ вугільних ресурсів припадає на Азіат. частину СРСР. В країні створено потужні вугільні бази міжрайонного значення: Донецький (понад $^1/_3$ загальносоюзного видобутку), Кузнецький (бл. $^1/_4$), Карагандинський, Печорський вугільні басейни, формується Пд.-Якутський. Серед ін. басейнів важливе значення мають Кансько-Ачинський та Екібастузький, на базі яких формуються потужні паливно-енерг. комплекси. В 1985 передбачено забезпечити видобуток вугілля в кількості 770—800 млн. т, випереджаючими темпами розвивати його видобування відкритим способом.

Електроенергетика — одна з основних галузей економіки СРСР. В 1913 виробництво електроенергії становило 2 млрд. кВт·год. Розвиток електроенергії в СРСР пов'язаний з розробкою і успішним виконанням плану *ГОЕЛРО*, що став основою відбудови і розвитку народного г-ва. Спорудження *Дніпрогесу* поклало початок інтенсивному освоєнню гідроенергетичних ресурсів. Було створено *Дніпровський каскад ГЕС, Волзький каскад ГЕС, Ангарський каскад ГЕС* тощо. В 1981 в СРСР було вироблено 1326,0 млрд. кВт·год електроенергії.

Для рад. енергетики характерний високий ступінь централізації виробн. електроенергії в енергосистемах. Електростанції заг. користування і блок-станції дають (1981) 97% електроенергії в країні. Завдяки широкому буд-ву ліній електропередачі (ЛЕП) стало можливим створення Єдиної електроенергетичної системи Європ. частини СРСР і формування Єдиної електроенергетичної системи СРСР (ЄЕЕС). Спільними зусиллями країн—членів РЕВ створено Об'єднану енергетичну систему «*Мир*». Швидко зростає виробн. електроенергії в усіх союзних республіках. Рад. енергетика базується в основному на ТЕС (включаючи АЕС). Великі електростанції — *Красноярська ГЕС, Братська ГЕС, Усть-Ілімська ГЕС, Запорізька ДРЕС, Вуглегірська ДРЕС, Ленінградська АЕС, Курська АЕС, Чорнобильська АЕС* тощо. Споруджуються (1982) типові електростанції на вугіллі відкритого видобування Кансько-Ачинського (Березовська ДРЕС), Пд.-Якутського (Нерюнгринська ДРЕС) і Екібастузького (екібастузькі ДРЕС) басейнів, природному і попутному газі Зх. Сибіру (Сургутські ДРЕС). Будуються великі гідроелектростанції в Сибіру (Саяно-Шушенська і Богучанська ГЕС), на Далекому Сході (Бурейська ГЕС) і в Серед. Азії (Курпсайська і Рогунська ГЕС). В СРСР інтенсивно будуються атомні електростанції. Серед них в районах

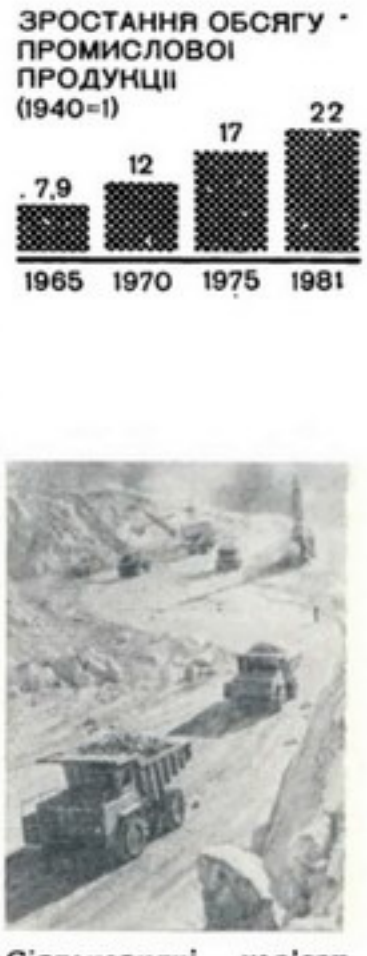

Сірчанорудні кар'єри поблизу селища Гаурдак. Чарджоуська область. Туркменська РСР.

Загальний вигляд доменної печі № 9 на Криворізькому металургійному заводі імені В. І. Леніна. Дніпропетровська область. УРСР.

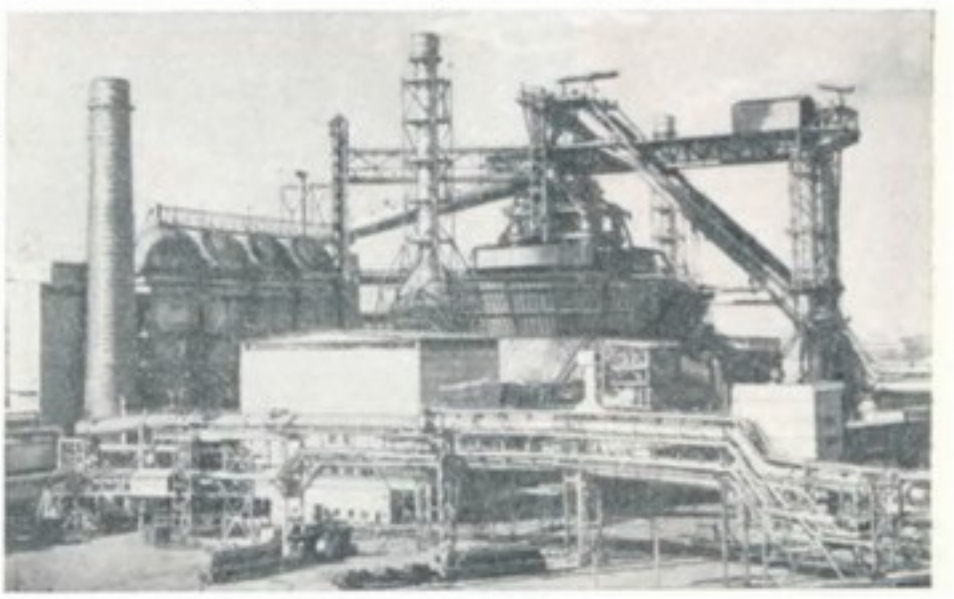

Видобування залізної руди. Качканарське родовище. Свердловська область. РРФСР.

РРФСР — Калінінська, Смоленська, Балаківська, Ростовська АЕС, в Прибалтиці — Ігналінська АЕС, на Україні — Запорізька, Хмельницька і Кримська АЕС, Одеська АТЕЦ. XXVI з'їздом КПРС поставлено завдання розгорнути активний пошук принципово нових і ефективних джерел енергії, раціонального використання їх, суттєво збільшити частку атомної енергетики з реакторами на теплових і швидких нейтронах, а в майбутньому — теплоядерної енергетики. Довести виробн. електроенергії 1985 до 1550—1600 млрд. кВт · год, продовжити роботи щодо дальшого розвитку Єдиної енерг. системи країни. Див. *Електрифікація*.

Чорна і кольорова металургія. Підприємства *чорної металургії* дореволюційної Росії були зосереджені переважно в Центрі, на Уралі та Україні. В ході соціалістичної індустріалізації виробництво продукції чорної металургії швидко зростало. Виникли нові великі центри на Уралі і в Сибіру (*Магнітогорський металургійний комбінат, Кузнецький металургійний комбінат, Нижньотагільський металургійний комбінат*), на Україні (*«Запоріжсталь», ждановський металургійний завод «Азовсталь»* та ін.); споруджено нові цехи на старих підприємствах. У 50—70-х рр. великі підприємства було збудовано в Казахстані, Сибіру, на Пн. Зх. країни.

Основні запаси залізної руди — в районі *Курської магнітної аномалії* (КМА), в *Криворізькому залізорудному басейні*, в Казахстані, на Уралі, в Сибіру, на Кольському півострові. В результаті впровадження прогресивної технології відповідно до потреб нар. г-ва організовано виробн. високолегованих, жаростійких, нержавіючих кислототривких та ін. сталей і сплавів для енерг., авіац. машинобудування і космічної техніки. Розширено сортамент прокату. При заг. зростанні за 1966 — 81 виробн. готового прокату в 1,7 раза, виробн. прокату з низьколегованих сталей збільшилось у 2,8, прокату зі зміцнюючою термічною обробкою — в 3,4, тонколистової холоднокатаної сталі — в 2,1 раза. Виробн. гнутих профілів за цей період зросло в 7,8 раза. У 1985 намічено виробити 117—120 млн. т готового прокату чорних металів, забезпечити збільшення випуску електросталі в 1,6 раза, довести розливку сталі на машинах безперервного лиття заготовок до 35—37 млн. т. *Кольорова металургія* в країні розвивається прискореними темпами. Первісток рад. алюмінієвої пром-сті — Волховський алюмінієвий комбінат. Серед великих підприємств галузі — *Дніпровський алюмінієвий завод*, Тіхвінський, Братський, Таджицький та ін. з-ди. Підприємства свинцево-цинкової пром-сті розміщені в Казахстані, Серед. Азії, на Уралі, Пн. Кавказі, Україні та ін. районах. Магній, алюміній, нікель, титан виробляють на Україні (Придніпров'я та Побужжя), Пн. Уралі, в Казахстані. В галузі механізовано осн. трудомісткі процеси, розвинуте видобування руд відкритим способом, підвищено вилучення металів з руд і комплексне використання сировини. За роки одинадцятої п'ятирічки виробн. алюмінію має зрости на 15—20%, міді — на 20—25%, нікелю і кобальту— не менш як в 1,3 раза, намічено значно збільшити виробн. ін. кольорових металів. Випереджаючими темпами розвивати виробн. напівпровідникових, особливо чистих і спеціальних матеріалів, прецизійних сплавів та ін. матеріалів з підвищеними параметрами. Прискорити буд-во об'єктів гірничо-збагачувальних комплексів на нових багатих родовищах.

Виробництво основних видів продукції чорної металургії
(млн. т)

	1940	1960	1970	1981
Чавун	14,9	46,8	85,9	107,8
Сталь	18,3	65,3	115,9	148,4
Готовий прокат	11,4	43,7	80,7	103,0
Труби сталеві	1,0	5,8	12,4	18,3

Хімічна і нафтохімічна промисловість. Потужну багатогалузеву хімічну індустрію в Радянському Союзі створено ще в роки довоєнних п'ятирічок. На базі використання нафт. і газової сировини створено *нафтохімічну промисловість*. Виникли нові галузі і виробництва: по випуску синтетичного каучуку, синтетичного аміаку, барвників, хім. волокон і ниток, пластичних мас і синтетичних смол, автопокришок, мінеральних добрив. *Хімічна промисловість* зосереджена в РРФСР (Центр. район, Поволжя, Пн. Зх., Урал, Зх. Сибір), на Україні (*Донецько-Придніпровський економічний район СРСР, Південно-Західний економічний район СРСР*), значно розвинута в Казахстані, Серед. Азії, Закавказзі й Прибалтиці. В одинадцятій п'ятирічці вона розвиватиметься, зокрема, в Зх. Сибіру на базі ресурсів нафти (Тобольський нафтохім. комбінат і Томський хім. з-д). Обсяг виробн. продукції галузі намічено збільшити на 30—33%.

Машинобудування і металообробка становить великий комплекс галузей, серед яких виділяються важке, енергетичне, транспортне і с.-г. машинобудування, верстатобудування, електротех., електронна пром-сть, виробн. технологічного устаткування, точних машин, механізмів, приладів і інструментів, металоконструкцій, ремонт машин і устаткування та ін. Підприємства машинобудівного комплексу розміщені в усіх союзних республіках і екон. районах.

Виробництво найважливіших видів продукції машинобудування

	1960	1981
Турбіни, млн. кВт	9,2	15,6
Генератори до турбін, млн. кВт	7,9	13,9
Верстати металорізальні, тис. шт.	156	205
у т. ч. верстати з числовим програмним керуванням, шт.	16	10 055
Ковальсько-пресові машини, тис. шт.	29,9	57,1
Автоматичні та напівавтоматичні лінії для машинобудування та металообробки, комплектів	174	832
Металургійне устаткування, тис. т	218,3	343,1
Комбайни вугільні очисні, шт.	881	1439
Тепловози магістральні, секцій	1303	1357
Електровози магістральні, шт.	396	430
Автомобілі, тис. шт.	523,6	2198
Трактори, тис. шт.	239	559
Комбайни зернозбиральні, тис. шт.	59,0	106
Ткацькі верстати, тис. шт.	16,5	22,6
Прядильні машини, тис. шт.	2,7	4,8

За обсягами виробництва найбільші підприємства галузі зосереджені в районах РРФСР (Центральний район, Урал, Поволжя, Північний Захід, Північний Кавказ, Західний і Східний Сибір) і України (зокрема, Донецько-Придніпровський економіч. район СРСР), Білорусії, Прибалтики. Машинобудування забезпечує технічний прогрес в усіх галузях нар. г-ва і розвивається високими темпами.

Акмянський цементно-шиферний комбінат. Литовська РСР.

Видобування нафти на Самотлорському родовищі. Західний Сибір. РРФСР.

Державний герб
Союзу Радянських Соціалістичних Республік

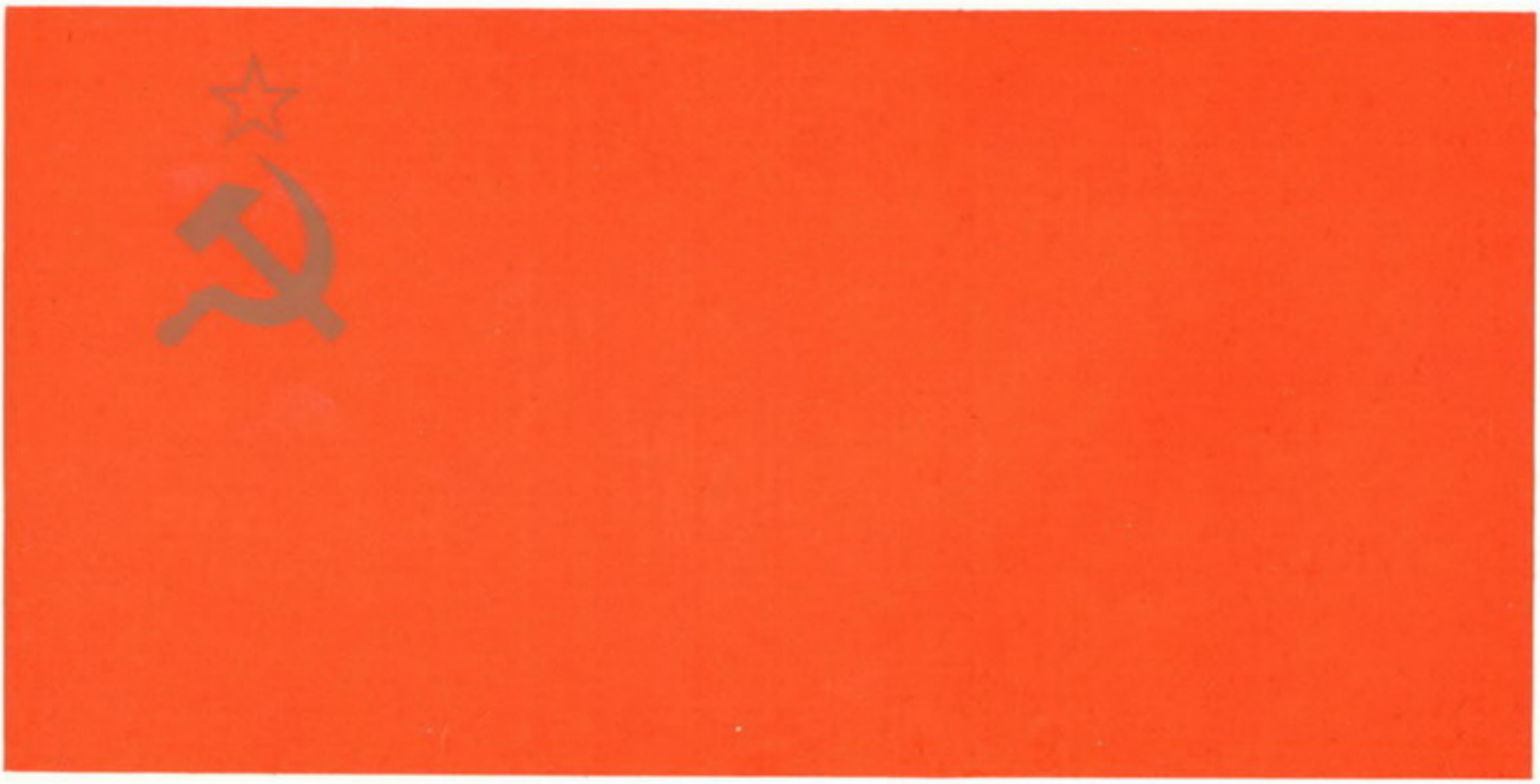

Державний прапор
Союзу Радянських Соціалістичних Республік

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.**

1

2

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Москва і столиці союзних республік.

1. Москва. Червона площа.
2. Київ. Панорама міста.
3. Мінськ. На Привокзальній площі.
4. Ташкент. Проспект В. І. Леніна.
5. Алма-Ата. В центрі міста.
6. Тбілісі. Панорама міста.
7. Баку. Вид частини міста.
8. Вільнюс. Новобудови.
9. Кишинів. Проспект Миру.
10. Рига. Загальний вид міста.
11. Фрунзе. У центрі міста.
12. Душанбе. Проспект В. І. Леніна.
13. Єреван. Площа В. І. Леніна.
14. Ашхабад. Вид частини міста.
15. Таллін. Старе місто.

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Природа.

1. У радянському секторі Арктики.
2. Полярний Урал.
3. Верхоянський хребет.
4. Краєвид у Карелії.
5. У Біловезькій Пущі.
6. Ріка Німан.
7. Східно-Європейська рівнина.
8. Український степовий заповідник.
9. Західно-Сибірська рівнина.
10. Українські Карпати.
11. Великий Кавказ.
12. Чорноморське узбережжя Кавказу.

1
2

3
4

5
6
7

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.**
Природа.

1. Ріка Лена.
2. Озеро Байкал.
3. Сучанська долина в Примор'ї.
4. Озеро Борове в Казахстані.
5. Високогір'я Паміру.
6. В пісках Каракумів.
7. Ферганська долина.
8. У горах Тянь-Шаню.
9. Краєвид на Алтаї.
10. Авачинська бухта на Камчатці.
11. Острів Тюленячий.
12. Узбережжя острова Сахалін.

8

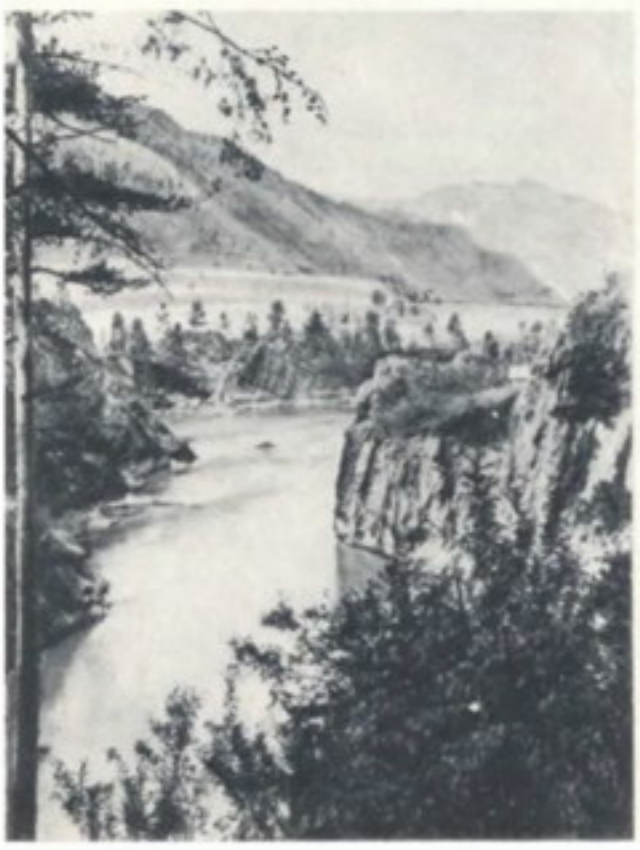

9
10
11
12

1

2

3

4

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік. Промисловість.**

1. В цеху верстатобудівного заводу «Красный пролетарий». Москва. 2. Спуск на воду нового судна. Київський завод «Ленінська кузня». 3. Конвейєр складання великовантажних автомобілів на Білоруському автозаводі. 4. В прядильному цеху Руставського заводу хімічного волокна. Грузинська РСР. 5. На розкривних роботах у розрізі по видобуванню сланцю «Жовтневий». Кохтла-Ярвеський район. Естонська РСР. 6. Дільниця Таджицького алюмінієвого заводу. Місто Турсунзаде. 7. Головний корпус Екібастузької ДРЕС-1. Казахська РСР. 8. В одному з цехів виробничого об'єднання «Вірменелектромаш». Єреван. 9. У складальному цеху Ризького вагонобудівного заводу. 10. Усть-Ілімський целюлозний завод. Іркутська область. 11. Складання електровозів на Новочеркаському електровозобудівному заводі імені В. І. Леніна. Ростовська область. 12. У машинному залі Ленінградської АЕС імені В. І. Леніна.

5

6
7
8

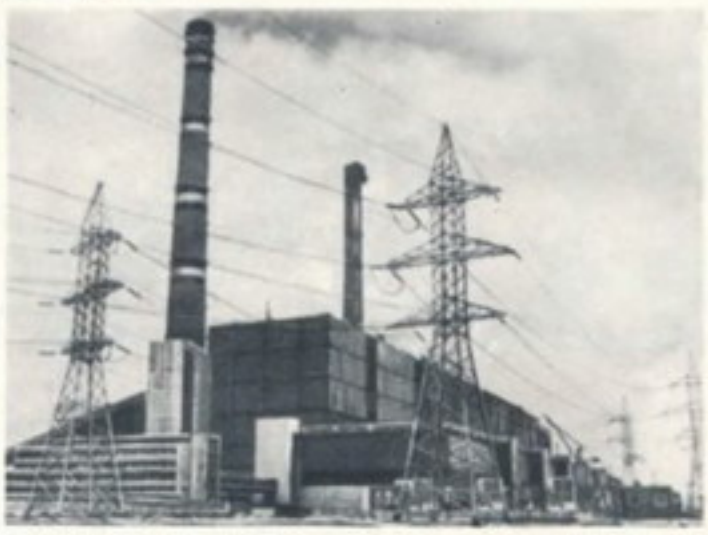

9
10

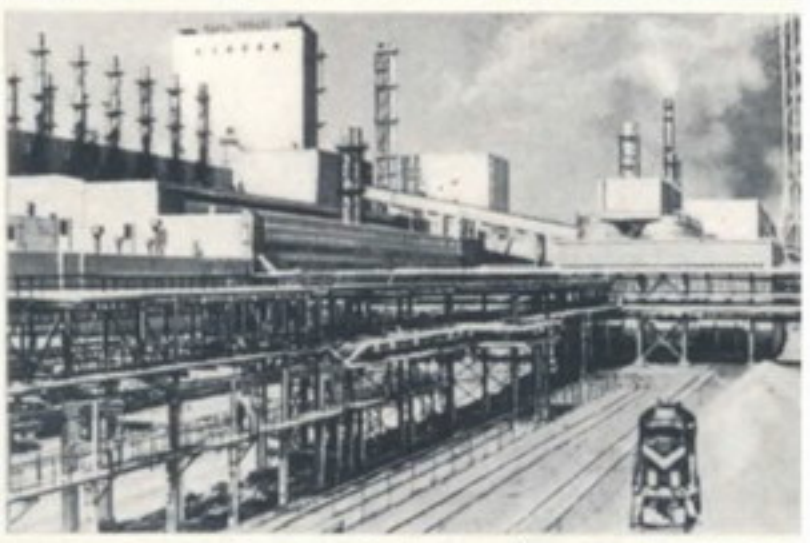

11
12

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.**
Сільське господарство.
1. Тимашовський елеватор. Краснодарський край. **2.** Комплекс по вирощуванню великої рогатої худоби. Чаплинський район Херсонської області. Українська РСР. **3.** Жнива в радгоспі «Краснопресненський». Кустанайська область. Казахська РСР. **4.** Збирання зеленого листу часзбиральними машинками в радгоспі «Ленкорань». Азербаиджанська РСР. **5.** На бавовняному заводі радгоспу «Новбахор». Папський район Наманганської області. Узбецька РСР. **6.** В цеху птахівницького комплексу по вирощуванню бройлерів. Кайшядорський район. Литовська РСР. **7.** Комплекс для механізованої відгодівлі свиней у колгоспі «Накотне». Добельський район. Латвійська РСР. **8.** Механізоване збирання помідорів. Слободзейський район. Молдавська РСР. **9.** Збирання кукурудзи в Чернігівській області. УРСР. **10.** Зрошувальна система в радгоспі «Меліоратор». Ставропольський край. **11.** Заготівля кормів у держплемзаводі «Маньково». Краснинський район Смоленської області. РРФСР.

1
2
3

4
5
6

7
8
9

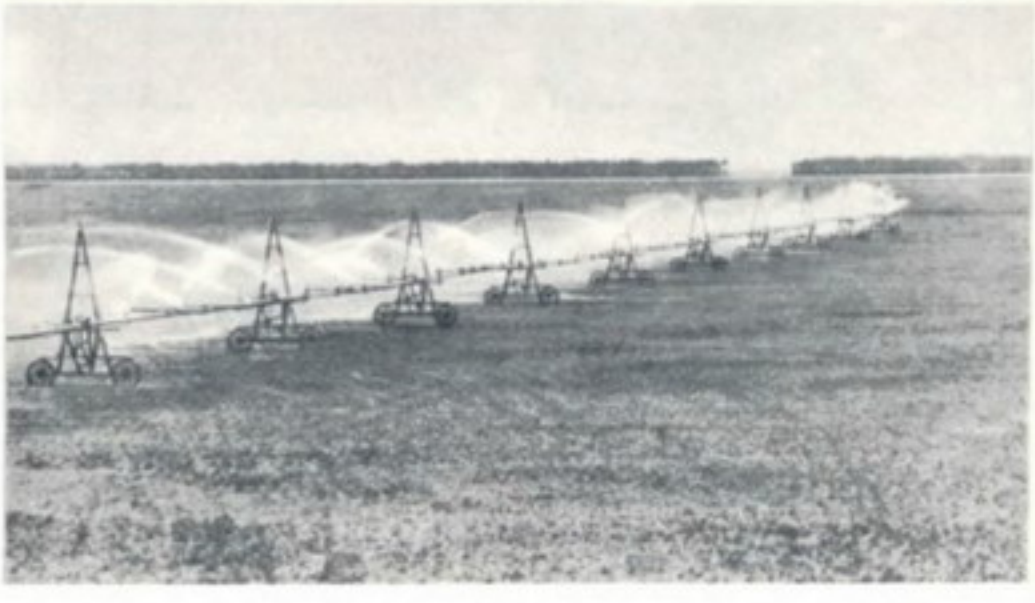

10
11

1
2

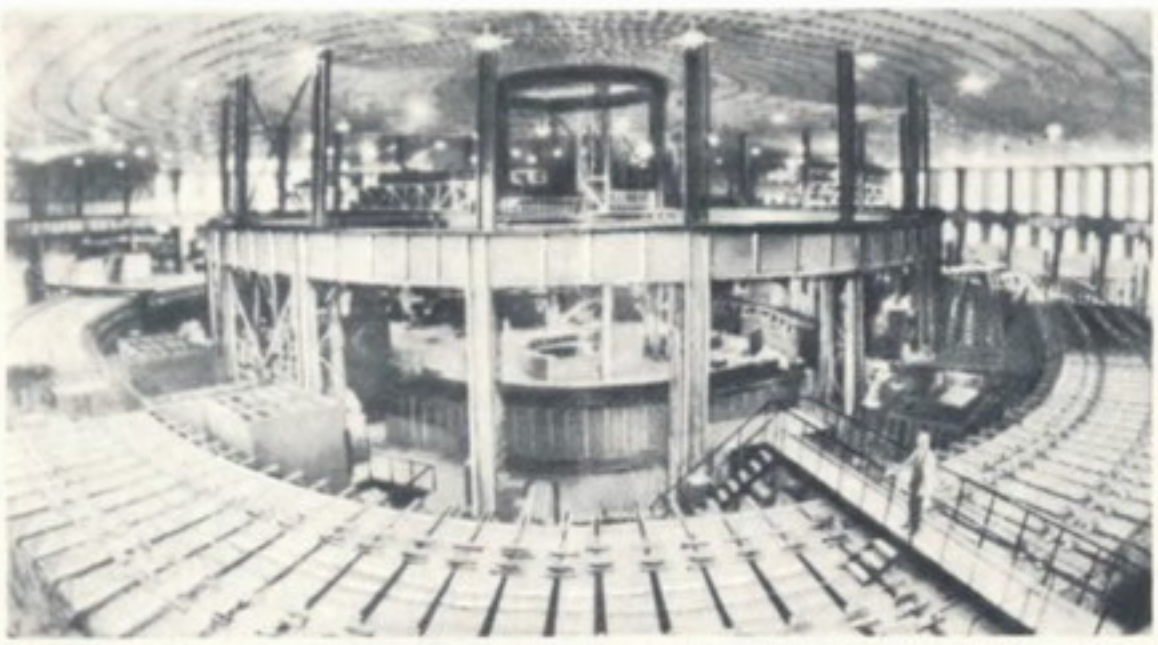

3
4

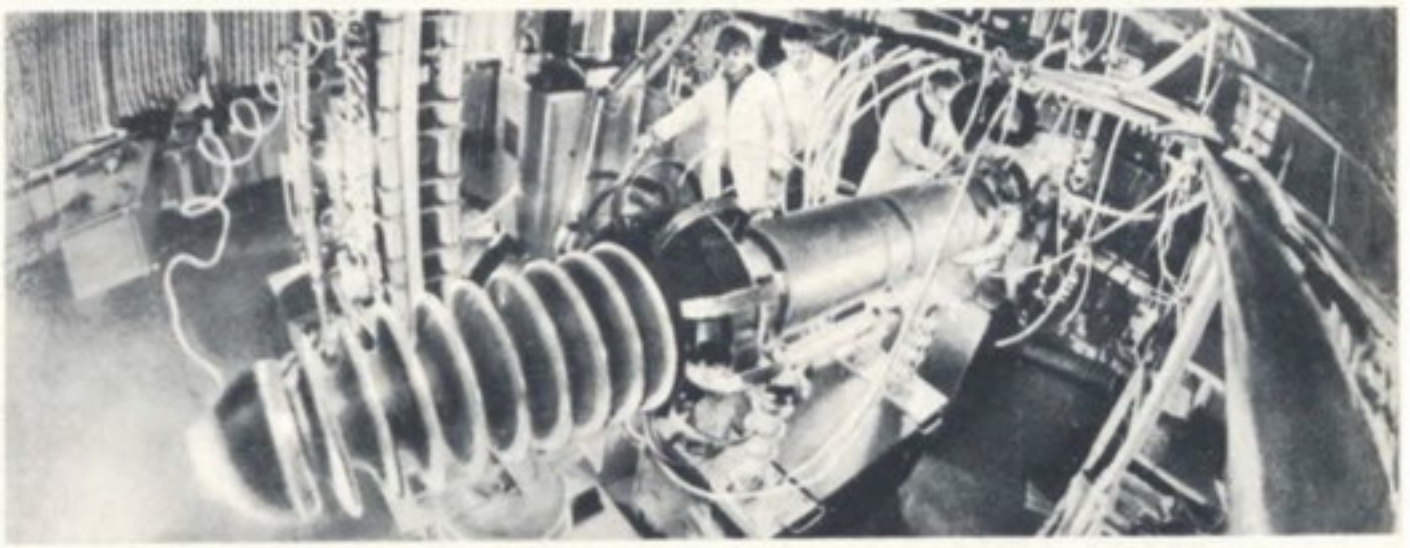

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Наука. **1.** Найбільший прискорювач-синхрофазотрон. Об'єднаний ін-т ядерних досліджень. Дубна Моск. обл. **2.** Високочастотний зал лінійного прискорювача електронів. Фіз.-тех. ін-т АН УРСР. Харків. **3.** Радянсько-французька установка «Мірабель». Ін-т фізики високих енергій. Серпухов Моск. обл. **4.** Лазер. Фіз. ін-т ім. П. М. Лебедєва АН СРСР. Москва. **5.** Спускний апарат автоматичної міжпланетної станції «Венера-13». **6.** Лабораторія Ін-ту фіз.-тех. проблем енергетики АН Лит. РСР. Вільнюс. **7.** Телескоп. Астрофіз. ін-т АН Каз. РСР. Алма-Ата. **8.** Установка для одержання надчистих металів. Ін-т фізики твердого тіла АН СРСР. Москва. **9.** Випробування робочих органів с.-г. машин. Центр. н.-д. ін-т механізації і електрифікації с. г. Нечорноземної зони СРСР. Мінськ. БРСР. **10.** Лікування за допомогою кобальтової гармати в одній з клінік м. Ужгорода. **11.** Пульт керування 240-см ізохронного циклотрона. Ін-т ядерних досліджень АН УРСР. Київ.

5
6
7
8

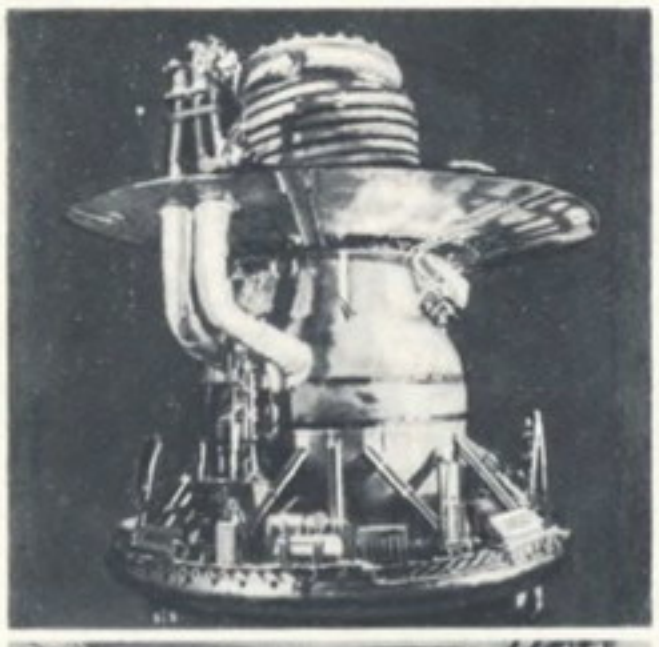

9
10
11

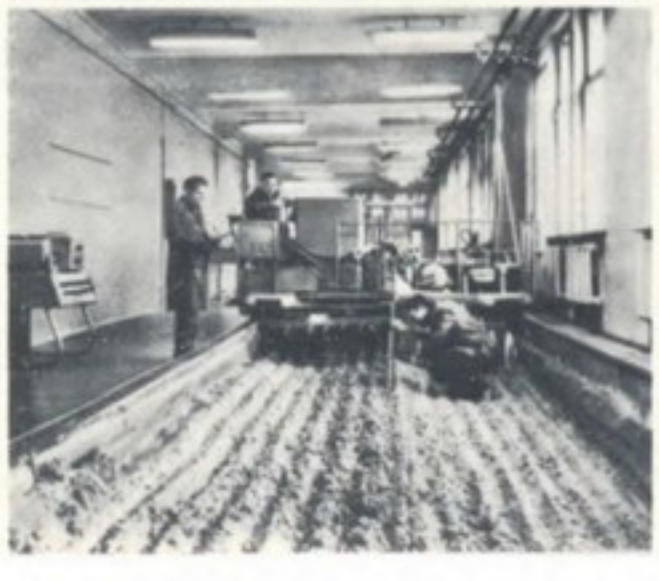

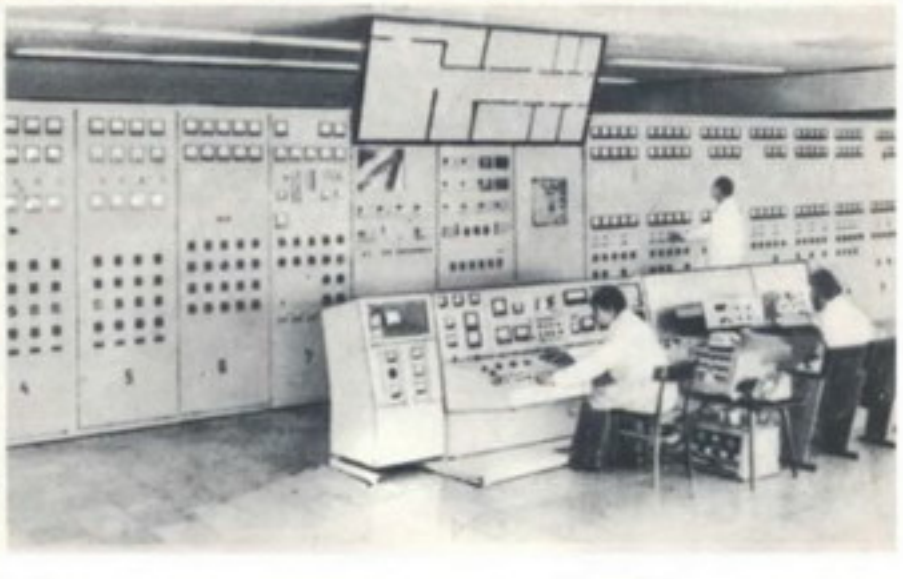

1
2
3

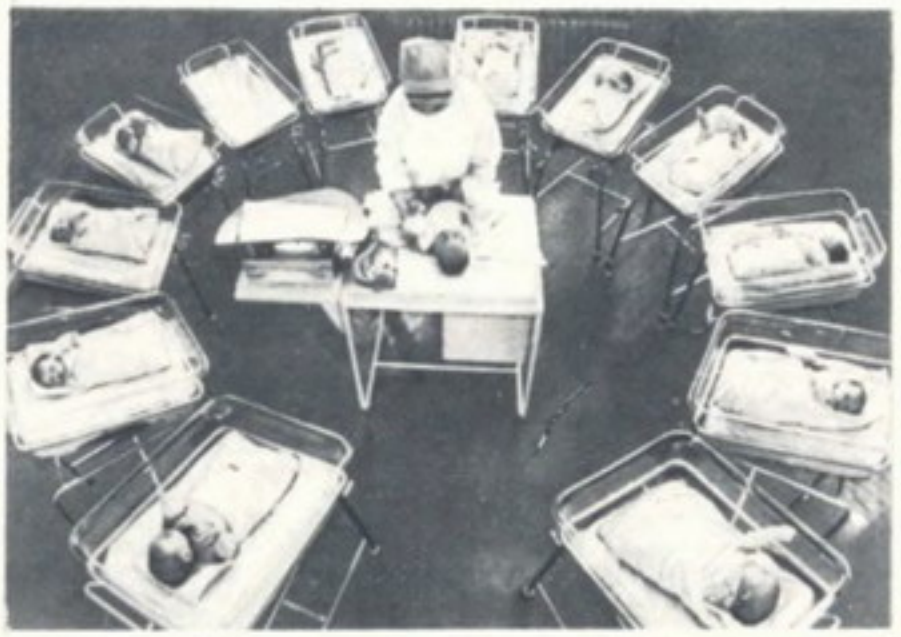

4
5
6

7
8
9

10
11
12

13

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.**
Охорона здоров'я.

1. Перша міська лікарня. Мінськ. **2.** Курорт Піцунда. Груз. РСР. **3.** Всесоюзний онкологічний науковии центр АМН СРСР. Москва. **4.** Операція. Клініка Ташкентського філіалу Всесоюзного центру хірургії. **5.** Палата новонароджених. Всесоюзний н.-д. центр з охорони здоров'я матері і дитини МОЗ СРСР. **6.** Слуховідновлювальний центр. Київ. **7.** Лікування ультразвуком. Н.-д. ін-т швидкої допомоги ім. М. В. Скліфосовського. Москва. **8.** Застосування лазерного комбайна «Лиман». Одеський н.-д. ін-т очних хвороб і тканинної терапії ім. акад. В. П. Філатова. **9.** Мікрохірургічна операція в одній з клінік Москви. **10.** Нова діагностична апаратура. Ін-т педіатрії АМН СРСР. **11.** Лікування перелому хребта в барокамері. Ленінградський нейрохірургічний н.-д. ін-т. **12.** Обчислювальний центр н.-д. та випробувального ін-ту мед. техніки МОЗ СРСР. Москва. **13.** Грязелікарня. Желєзноводськ.

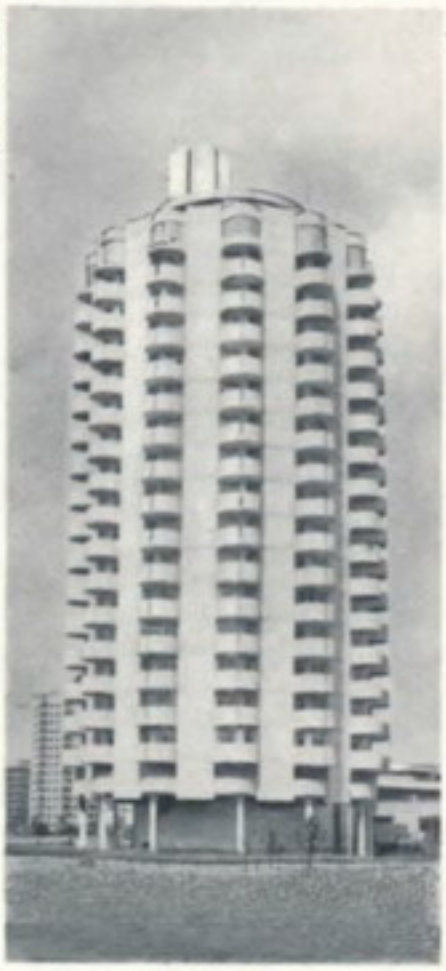

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Архітектура.

1. Будинок Ради Міністрів РРФСР у Москві. 1980. Арх. Д. Чечулін та ін. **2.** Житловий масив Тропарьово в Москві. 1975–80. Арх. М. Посохін та ін. **3.** Готель «Прибалтійський» у Ленінграді. 1979. Арх. М. Баранов, С. Євдокимов та ін. **4.** Музичний театр в Омську. 1981. Арх. Д. Лур'є. **5.** Кінотеатр «Київська Русь» у Києві. 1982. Арх. В. Таєнчук. **6.** Житловий будинок на масиві Оболонь у Києві. 1982. Арх. В. Дрізо, Л. Коломієць та ін. **7.** Волзький автозавод у м. Тольятті. 1967–74. Арх. М. Меламед, Д. Четиркін та ін. **8.** Готель «Ялта» в Ялті. 1975. Арх. А. Полянський та ін. **9.** Палац спорту в Мінську. 1966. Арх. С. Філімонов і В. Малишев. **10.** Палац Дружби народів ім. В. І. Леніна в Ташкенті. 1981. Арх. Є. Розанов і В. Шестопалов. **11.** Палац культури «Фархад» у м. Навої. 1972. Арх. І. Орлов, Т. Сафонова та ін. **12.** Театр у Махачкалі. 1967. Арх. Г. Мовчан, В. Красильников та ін.

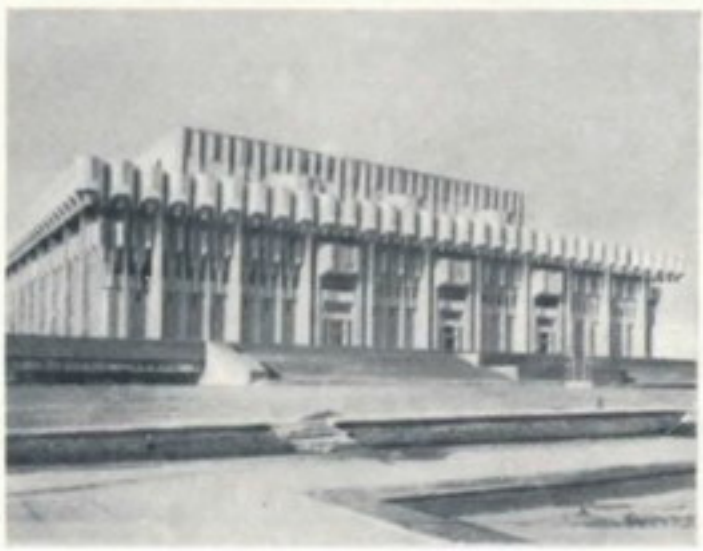

1
2
3

4
5

6

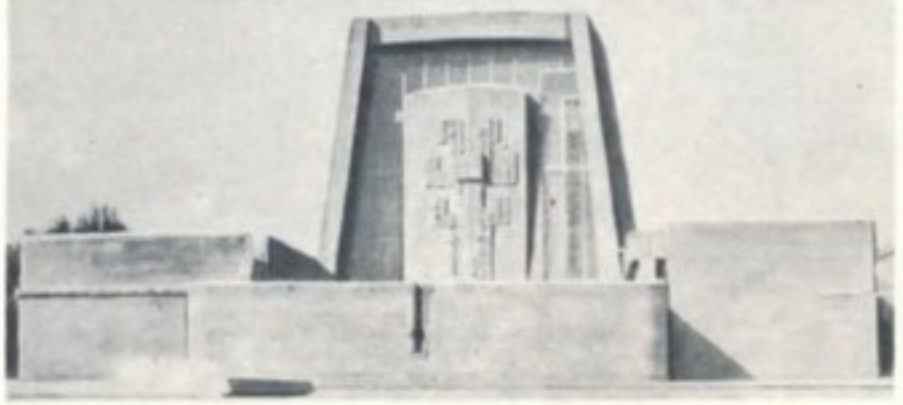

7
8

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Архітектура.

1. Алма-Ата. Площа Л. І. Брежнєва. 70-і рр. 20 ст. Арх. Б. Рубаненко та ін. **2.** Інженерний корпус М-ва автомобільних шляхів Груз. РСР у Тбілісі. 1975. Арх. Г. Чахава і З. Джалаганія. **3.** Будинок відпочинку «Сонячний» у Гагрі. 1980. Арх. Ш. Чичинадзе. **4.** Зал «Октомбріє» в Кишиневі. 1974. Арх. С. Фрідлін і Е. Єгупова. **5.** Палац ВДНГ у Вільнюсі. 1981. Арх. Е. Стасюліс. **6.** Радгосп-технікум Янеда. Ест. РСР. 1974. Арх. В. Пормейстер. **7.** Будинок камерно-класичної музики ім. Комітаса в Єревані. 1975–77. Арх. С. Кюркчян. **8.** Палац профспілок у Душанбе. 1974–77. Арх. В. Шелухін. **9.** Готель «Ашхабад» в Ашхабаді. 70-і рр. 20 ст. Арх. А. Ахмедов, Ф. Алієв та ін. **10.** Кінотеатр ім. Нізамі в Баку. 1934. Арх. С. Дадашев. **11.** Будинок художнього театру ім. Я. Райніса в Ризі. 1980. Арх. М. Стаця, І. Якобсон та ін. **12.** Музей образотворчих мистецтв у м. Фрунзе. 1974–76. Арх. Д. Ирискулов, В. Назаров та ін. **13.** Драм. театр у Кизилі. 1979. Арх. М. Бубнов, В. Лазарєв та ін.

9
10

11
12
13

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Образотворче мистецтво.

1. О. Т. Матвєєв. Жовтень. Гіпс. 1927. РРФСР.
2. О. О. Дейнека. Оборона Петрограда. 1928. РРФСР.
3. Т. Г. Мамедов, О. Г. Ельдаров. Пам'ятник Фізулі в Баку. Бронза, граніт. 1964.
4. М. А. Савицький. Поле. 1973. БРСР.
5. М. М. Божій. «Думи мої, думи...». 1959–60. УРСР.
6. І. Д. Вієру. Жнива. 1972. Молдавська РСР.
7. С. С. Кобуладзе. Шота Руставелі. Гуаш. 1938. Грузинська РСР.
8. М. С. Сар'ян. Портрет академіка Й. А. Орбелі. 1943. Вірменська РСР.
9. Р. М. Нурмухаметов. У нафтовому краї. 1969. Башкирська АРСР.
10. Ф. В. Сичков. Дівчина в синій хустці. 1935. Мордовська АРСР.

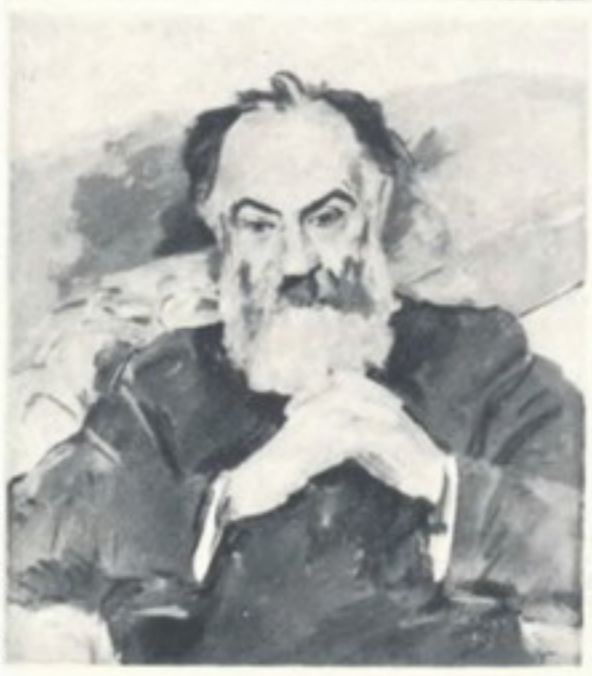

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Образотворче мистецтво.

1. В. А. Озол. Збирання яблук. 1972. Латвійська РСР. **2.** Й. М. Кузмінскіс. Лебеді відлітають. Гравюра на дереві. 1963. Литовська РСР. **3.** В. В. Толлі. Утворення хмар. Травлення. 1964. Естонська РСР. **4.** Х. І. Наурзбаєв. Пам'ятник Чокану Валіханову в Алма-Аті. Бронза, граніт. 1969. Казахська РСР. **5.** М. Мамедов. Червоні в Каракумах. 1972. Туркменська РСР. **6.** З. Н. Хабібуллаєв. Бахор. 1967. Таджицька РСР. **7.** О. П. Мунхалов. О, сонце! З серії «Моя Північ». Лінограв'юра. 1965. Якутська АРСР. **8.** Р. Ахмедов. Материнські роздуми. 1956. Узбецька РСР. **9.** С. О. Чуйков. Ранок. 1947. Киргизька РСР. **10.** А. А. Туладзе. Ранок гір. Латунь, карбування. 1971. Чечено-Інгушська АРСР.

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.**
Народно-декоративне мистецтво.

1. Д. Головко. Свічник «Лев». Кераміка. 1974. **2.** Полтавський рушник. Фрагмент. 1979. **1** і **2** — УРСР. **3.** Є. Артеменко. «Хліб-сіль». Солома. 1975. БРСР. **4.** Димковська іграшка «Бариня». 1981. **5.** Козубенька. Дерево. 1956. Вологод. область. **6.** О. Наумова. Хутряна сумка. 1975. Камчат. область. **4–6** — РРФСР. **7.** Рушник. 19 ст. Молд. РСР. **8** і **9.** Тавсакраві — налобні прикраси. 19 ст. Груз. РСР. **10.** Ювелірні вироби з срібла. 19 ст. Вірм. РСР. **11.** Привіска від вінка. 12 ст. Реконструкція. Латв. РСР. **12.** Вишивка кольоровим бісером. 19 ст. Аз. РСР. **13.** Масничная маска. 19 ст. Лит. РСР. **14.** Ювелірні прикраси. 19–20 ст. Каз. РСР. **15.** Тарілка. Кераміка. 17 ст. Узб. РСР. **16.** Попона. Поч. 20 ст. Кирг. РСР. **17.** Керамічні вироби. 19 ст. Тадж. РСР. **18.** Килимок. Поч. 20 ст. Туркм. РСР. **19.** Плетені вироби. 1974. Ест. РСР.

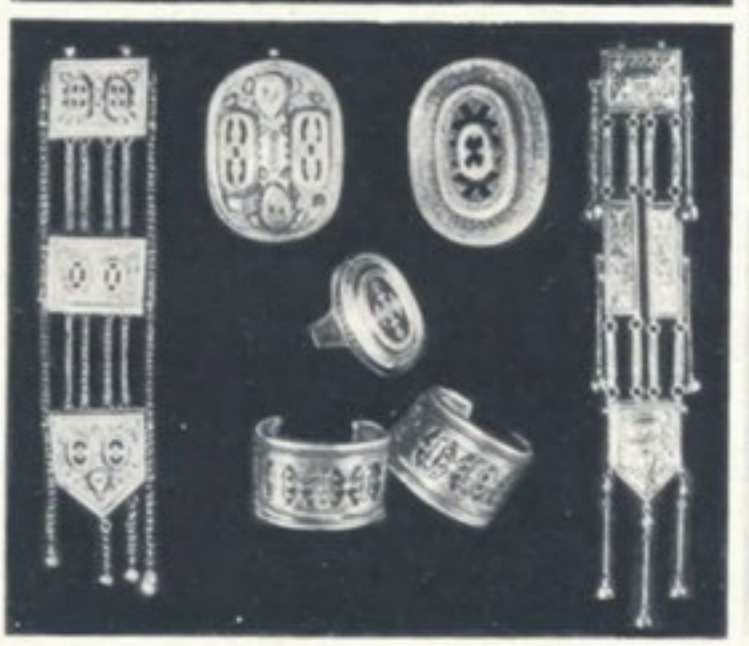

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Музика і театр. **1, 3** і **5.** Сцени з опер: **1.** «Руслан і Людмила» М. І. Глинки. Великий театр СРСР. Москва. 1972. **3.** «Милана» Г. І. Майбороди. Київський театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. 1967. **5.** «Майстер Рокле» Й. Варцлау. Дит. муз. театр. Москва. 1981. **6** і **8.** Сцени з балетів: **6.** «Тисяча і одна ніч» Ф. Амірова. Азерб. театр опери та балету ім. М. Ф. Ахундова. Баку. 1980. **8.** «Андрієш» З. М. Ткач. Молд. театр опери та балету. Кишинів. 1981. **2, 4, 7, 9, 10** і **11.** Сцени з вистав: **2.** «Ярослав Мудрий» І. А. Кочерги. Укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка. Харків. 1946. **4.** «Іванов» А. П. Чехова. Моск. худож. акад. театр. ім. М. Горького. 1976. **7.** «Павлинка» Я. Купали. Білорус. театр драми ім. Янки Купали. Мінськ. 1977. **9.** «Я, бабуся, Іліко та Іларіон» Н. В. Думбадзе. Груз. театр ім. К. О. Марджанішвілі. Тбілісі. 1960. **10.** «Материнське поле» за Ч. Айтматовим. Казах. театр драми ім. М. Ауезова. Алма-Ата. 1964. **11.** «На задвірках» за повістю О. Лутса. Ест. театр «Ванемуйне». Тарту. 1974.

До ст. **Союз Радянських Соціалістичних Республік.** Кіно.

1. «Мати» (1926, реж. В. Пудовкін). **2.** «Ми з Кронштадта» (1936, реж. Ю. Дзиган). **3.** «Арсенал» (1929, реж. О. Довженко). **4.** «Іван Грозний» (1945—46, реж. С. Ейзенштейн). **5.** «Ленін у 1918 році» (1939, реж. М. Ромм). **6.** «Сорок перший» (1956, реж. Г. Чухрай). **7.** «Перший учитель» (1966, реж. А. Михалков-Кончаловський). **8.** «А зорі тут тихі» (1972, реж. С. Ростоцький). **9.** «Премія» (1974, реж. С. Мікаелян). **10.** «Чорна курка, або Підземні жителі» (1981, реж. В. Гресь). **11.** «Невістка» (1971, реж. Х. Нарлієв). **12.** «Карл Маркс. Молоді роки» (1980, реж. Л. Куліджанов). **13.** «Міміно» (1977, реж. Г. Данелія).

Продукція машинобудування 1981 порівняно з 1970 зросла в 2,8 раза; випуск приладів збільшився в 2,5, засобів обчислювальної техніки — в 7 раз. В різних районах країни введено в дію нові підприємства. Серед них: Волзький автомоб. з-д (ВАЗ) у м. Тольятті, Камський автомоб. з-д по виробн. великовантажних автомобілів у м. Брежнєві, волгодонський з-д «Атоммаш», Красноярський з-д важкого машинобудування і Абаканський вагонобудівний, Ужгородський з-д «Електродвигун», «Азерелектротерм» в Азербайджані, Марийський машинобудівний з-д у Туркменії тощо. В 70-х рр. на основі досягнень науки розвинулись такі сучас. галузі, як атомне машинобудування, виробництво космічної техніки, електронної і мікроелектронної, лазерної техніки. В одинадцятій п'ятирічці передбачено випереджаючий розвиток галузі. Випуск продукції має зрости не менш як в 1,4 раза. Поставлено завдання освоїти в короткі строки серійне виробн. нових конструкцій машин, устаткування, засобів автоматизації і приладів, що дадуть змогу використати в широких масштабах високопродуктивні, енерго- і матеріалозберігаючі технології, підвищити тех. рівень і якість продукції машинобудування, значно піднести економічність і продуктивність виготовлюваної техніки, її надійність і довговічність. Див. *Машинобудування*.

Виробництво ділової деревини і продукції деревообробної і целюлозно-паперової промисловості

	1940	1965	1981
Вивіз ділової деревини, млн. м³	118,3	273,8	277,3
Пиломатеріали, млн. м³	35,4	111,0	98,1
Фанера клеєна, тис. м³	782	1756	2035
Деревноволокнисті плити, млн. м²	4,1	138	482
Деревностружкові плити, млн. м³	—	0,8	5,4
Целюлоза, млн. т	0,6	3,2	7,3
Папір, млн. т	0,8	3,2	5,4
Картон, млн. т	0,2	1,5	3,6

Лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість. Ці галузі спираються на багату сировинну базу і розвиваються на новій тех. основі. Підприємства цих галузей розташовані переважно в Північному, Північно-Західному екон. районах, Поволжі, Сибіру. Будуються нові великі підприємства, розраховані на комплексну переробку деревини (Братський лісопром. комплекс, Усть-Ілімський лісопром. комплекс). В одинадцятій п'ятирічці передбачено збільшити обсяг випуску продукції в цих галузях на 17—19%, зокрема випуск деревностружкових плит намічено збільшити прибл. в 1,5 раза, деревноволокнистих плит і картону — в 1,3—1,5, целюлози — в 1,3—1,4 раза і паперу — на 20—25%. Див. *Лісова промисловість, Деревообробна промисловість, Целюлозно-паперова промисловість*. Завдяки створенню промисловості будівельних матеріалів стали можливими великі масштаби буд-ва дальше підвищення його екон. ефективності. За темпами зростання і абс. обсягом випуску ряду буд. матеріалів і конструкцій СРСР випередив промислово розвинуті капіталістичні країни.

Зростання виробн. буд. матеріалів у країні супроводиться поліпшенням їхньої якості. В галузі широко здійснюється тех. реконструкція підприємств. Вони розміщені в усіх екон. районах.

Виробництво окремих видів будівельних конструкцій і матеріалів

	1940	1960	1970	1981
Збірні залізобетонні конструкції і вироби, млн. м³	0,3	30,2	84,6	124,5
Цемент, млн. т	5,8	45,5	95,2	127,2
Цегла, млрд. шт.	7,6	35,5	43,2	41,8
М'які покрівельні та ізоляційні матеріали, млн. м²	130	750	1334	1710
Азбестоцементні листи (шифер), млн. умовних плиток	212	2991	5840	7452
Скло віконне, млн. м²	45,7	147	231	245

Легка промисловість. У 1981 порівняно з 1970 обсяг продукції галузі збільшився в 1,5 раза. В розрахунку на душу населення за цей період випуск бавовняних тканин зріс у 2 рази, вовняних — у 3,6, шовкових — у 1,7, шкіряного взуття — в 2,5 раза. Підприємства галузі розміщені в усіх екон. районах. Найважливішими районами текст. пром-сті є Центральний, Середньоазіатський та Закавказзя.

За роки Рад. влади створено нові виробн.: штучної шкіри, плівкових і нетканих матеріалів, штучного хутра, дубльованих матеріалів для пошиття одягу, плащових тканин з різними покриттями і просоченнями. В 70-х рр. інтенсивно здійснювалося тех. переоснащення галузі. Поряд з розвитком старих (Центр) створені нові потужні р-ни і центри виробн. тканин — в Серед. Азії, Поволжі, Закавказзі, а також на Україні. Значно поліпшилися техніко-екон. показники роботи підприємств. Виробн. бавовняної пряжі на 1000 веретен за год. 1981 становило 870 кілономірів (1940 — 538), сурових тканин на один верстат за год.— 12 505 метроуточин (1940 — 7258); бавовняної пряжі в середньому на одного робітника за год.— 220,7 кілономірів (1940 — 77,3), сурових тканин — 52,9 тис. метроуточин (1940 — 20,4). За роки десятої п'ятирічки 1976—80 збудовано багато нових підприємств галузі, зокрема хутрово-прядильна ф-ка в Кривому Розі, Андижанська прядильно-ткацька ф-ка, Курський шкіряний з-д. Планом на одинадцяту п'ятирічку 1981—85 передбачено збільшити обсяг виробн. продукції галузі на 18—20%, нарощувати випуск високоякісних товарів, що користуються підвищеним попитом, розширювати виробн. і підвищувати якість товарів дит. асортименту тощо.

Виробництво основних видів продукції легкої промисловості

	1940	1965	1970	1981
Тканини всіх видів, млн. м²	3320	7498	8852	10951
в т. ч.:				
бавовняні	2715	5499	6152	7171
вовняні	155	466	643	768
лляні	272	548	707	659
шовкові	67	801	1146	1806
Панчішно-шкарпеткові вироби, млн. пар	489	1350	1338	1726
Білизняний трикотаж, млн. шт.	127	715	814	1169
Шкіряне взуття, млн. пар	212	486	679	738

Зростає виробництво товарів культурно-побутового і господарського призначення. Пром-сть випускає радіоприймачі, в т. ч. транзисторні, радіоли, телевізори,

Випуск товарів культурно-побутового і господарського призначення

	1940	1960	1970	1981
Годинники, млн. шт.	2,8	26	40,2	68,6
Радіоприймачі та радіоли, тис. шт	178	4165	7815	8704
Телевізори, тис. шт.	0,3	1726	6682	8190
в т. ч. кольорового зображення	—	—	46	2710
Електропилососи, тис. шт.	—	501	1509	3359
Пральні машини, тис. шт.	—	895	5243	3928
Холодильники, тис. шт.	3,5	529	4140	5933
Фотоапарати, тис. шт.	355	1764	2045	4376

Лінія розливу ризького чорного бальзаму у виробничому об'єднанні «Латвіяс бальзамс». Латвійська РСР.

В цеху великогабаритного лиття Братського алюмінієвого заводу. Іркутська область. РРФСР.

магнітофони, холодильники, пральні машини, пилососи, електролотери, фото- і кінознімальну апаратуру та ін. побутові товари. В 1981 їх було випущено на суму 29,4 млрд. крб., або в 4 рази більше, ніж 1965 (7,3 млрд. крб.). Високими темпами зростає виробн. і розширюється асортимент меблів, посуду тощо. В 1981 було вироблено меблів на суму 5,7 млрд. крб. (1970 — 2,8 млрд. крб.). В одинадцятій п'ятирічці намічено

Виробництво основних продуктів харчової промисловості СРСР

	1940	1960	1970	1981
Цукор-пісок, млн. т	2,2	6,4	10,2	9,5
М'ясо (включаючи субпродукти 1-ї категорії), млн. т	1,5	4,4	7,1	9,3
Ковбасні вироби, тис. т	403	1351	2286	3056
Вилов риби, добування морського звіра і морепродуктів, млн. т	1,4	3,5	7,8	9,6
Тваринне масло, тис. т	252	737	963	1210
Продукція з незбираного молока в перерахунку на молоко, млн. т	1,3	8,3	19,8	25,7
Консерви, млрд. умовних банок	1,1	4,9	10,7	15,9
Кондитерські вироби, млн. т	0,8	2,3	2,9	4,0
Макаронні вироби, млн. т	0,3	1,3	1,2	1,6

збільшити випуск товарів галузі не менш як в 1,4 раза, значно підвищити їхню якість, постійно поновлювати і поліпшувати асортимент продукції.

Харчова промисловість. В Рад. Союзі діють тисячі підприємств галузі. Хлібопекарні, макаронні фабрики, молочні, по виробництву безалкогольних напоїв заводи та багато інших підприємств харчової промисловості є практично повсюдно. В той же час республіки та екон. райони спеціалізовані на певних видах виробів, зокрема в УРСР, Молдавії зосереджено значну частину підприємств по виробн. фруктових консервів, соків та вина; Грузія є осн. виробником чаю і цитрусових; Прибалтійські республіки спеціалізуються на виробн. молочних продуктів, сиру, масла. В РРФСР розвинута рибна пром-сть; тут зосереджено більше половини загальносоюзного виробн. молочних і м'ясних консервів. П'ять союзних республік — РРФСР, Україна, Казахстан, Білорусія і Литва — дають 90% всього виробн. м'яса. Понад половину виробн. цукру припадає на УРСР, бл. третини — на РРФСР. Обсяг валової продукції галузі 1981 порівняно з 1940 зріс майже в 1,5 раза, значно розширився асортимент харчових продуктів, відбулися зміни в розміщенні підприємств по тер. країни з урахуванням наявності сировинних баз і потреб населення.

В галузі широко здійснюється реконструкція і тех. переоснащення підприємств. Впроваджується сучас. устаткування, зростає середня потужність підприємств, автоматичних ліній і установок. За 1976—80 збудовано багато підприємств галузі, зокрема Добринський цукровий з-д, м'ясокомбінати у Волгодонську, Жлобині й Урюпинську, міські молочні комбінати в Кишиневі, Томську, Одесі, Алма-Аті. Дальший розвиток усіх галузей харч. пром-сті здійснюватиметься на основі реалізації одинадцятого п'ятирічного плану і Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року. За 1980—85 намічено збільшити випуск продукції на 23—26%; оснастити підприємства харч. пром-сті потоковими лініями і комплектами устаткування, що забезпечують значне підвищення продуктивності праці, глибоку переробку с.-г. продукції і скорочення її втрат, підвищення якості і розширення асортименту продуктів харчування.

Передбачено заходи щодо поліпшення асортименту і підвищення якості м'ясних та молочних продуктів, збільшення виробництва і поставок рідкого цукру, швидкого зростання виробн. олії, маргаринової продукції, поліпшення їхньої якості, нарощування темпів випуску продуктів дит. і дієтичного харчування, зокрема виробн. консервів для дит. і дієтичного харчування передбачено збільшити до 1985 в 2 рази і до 1990 — в 2,5 раза проти 1980. Виготовлення кондитерських виробів намічено довести 1990 не менш як до 4,4 млн. т, харч. концентратів — до 350 тис. т. Довести виробн. харч. рибної продукції 1985 до 4,2 млн. т і 1990 — до 4,3—4,5 млн. т, рибних консервів — відповідно до 3 млрд. і не менш як 3,2 млрд. умовних банок. Див. також статті про окремі галузі харчової промисловості.

Мікробіологічна і комбікормова промисловість значно розвинулася в 70-х рр. На основі мікробіол. синтезу виробляються кормові білки, амінокислоти, вітаміни, антибіотики, ферменти, бактеріальні добрива, мікробіол. засоби захисту рослин. Високими темпами зростає виробництво кормового мікробіологічного білка.

Для збагачення концентрованих кормів розвивається випуск різних видів антибіотиків, лізину, преміксів та ін., що дає змогу інтенсифікувати технологію і збільшувати вихід продукції в ряді виробн. харч. пром-сті, підвищувати продуктивність тваринництва. Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року намічено заходи по нарощуванню виробн. комбікормів на держ., міжгосп. підприємствах, у колгоспах і радгоспах, а також повноцінних білково-вітамінних добавок.

Карту див. на окремому аркуші, с. 432—433. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

А. Т. Хрущов.

Агропромисловий комплекс (АПК). Формування агропром. комплексу СРСР — результат економічної, технологічної та організаційної взаємодії с. г. і пром-сті, тобто *агропромислової інтеграції*. Ядро АПК — *сільське господарство*. Інші складові елементи комплексу — галузі по заготівлі, зберіганню і переробці с.-г. продукції (харч. промисловість, крім рибної; підприємства легкої пром-сті, зайняті первинною переробкою с.-г. сировини; заготівельна система і елеваторно-складське г-во); галузі, що виготовляють засоби виробн. і взагалі забезпечують матеріально-тех. ресурсами с. г. (тракторне і с.-г. машинобудування, машинобудування для тваринництва і кормовиробн.; пром-сть мінеральних добрив і хім. засобів захисту рослин; комбікормова і мікробіол. пром-сть); галузі, що виготовляють засоби виробн. для ін. структурних складових комплексу (машинобудування для харч. пром-сті і підприємств легкої пром-сті по переробці с.-г. сировини); підприємства по виробничо-тех. обслуговуванню с. г.; виробнича і соціальна *інфраструктура*. В сучас. період комплекс виробляє понад 40% продукції нар. г-ва країни. Шляхи збалансованого розвитку агропром. комплексу країни в найближче десятиліття визначено *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року. З її прийняттям поставлено завдання здійснити перехід до планування АПК і управління ним як єдиним цілим на всіх рівнях — від низового району до країни в цілому.

Сільське господарство — одна з найважливіших частин єдиного нар.-госп. комплексу країни, одна з осн. сфер матеріального виробн., що великою мірою впливає на темпи розвитку рад. економіки і підвищення добробуту трудящих. В СРСР створено велике високомеханізоване соціалістичне с. г. До Великої Жовтн. соціалістич. революції ця галузь була однією з найвідсталіших у тех. і екон. відношеннях. На основі індустріалізації країни і втілення в життя *кооперативного плану В. І. Леніна* мільйони розпорошених одноосібних сел. г-в об'єднались у колективні г-ва — *колгоспи*, які д-ва оснастила новітньою технікою. Створено також мережу *радгоспів*, заснованих на держ. формі власності на засоби виробн. В СРСР

В одному з цехів Вологодського маслозаводу. Вологодська область. РРФСР.

В одному з цехів Котласького целюлозно-паперового комбінату. Архангельська область. РРФСР.

на кін. 1981 налічувалося 25,9 тис. колгоспів (без риболовецьких) і 21,6 тис. радгоспів. У країні широко здійснюються спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* і агропромислової інтеграції. На кін. 1981 в СРСР налічувалося 9,7 тис. міжгосп. підприємств і орг-цій, у т. ч. тваринницьких — 1509. С. г. країни має потужну матеріально-тех. базу. Парк с.-г. машин становив (тис.

Обмолот валків пшениці в колгоспі імені Т. Г. Шевченка Новосанжарського району Полтавської області. УРСР.

шт., 1981): тракторів — 2598, зернозбиральних комбайнів — 741, вантажних автомобілів — 1653.

Різні види с.-г. виробн. об'єднуються в 2 осн. галузі: *землеробство* і *тваринництво*.

З е м л е р о б с т в о. У користуванні колгоспів, радгоспів та інших державних с.-г. підприємств на 1.XI 1981 було 1051,5 млн. га зем. площі, с.-г. угіддя становили 553,7 млн. га, в т. ч. орні землі — 226,6 млн. га, сіножаті — 34,9 млн. га, пасовища — 286,9 млн. га. Площі посівів істотно збільшились у зв'язку з освоєнням цілинних і перелогових земель і поліпшенням використання орних земель. Посівна площа всіх с.-г. культур за 1940—81 збільшилась в 1,4 раза. Відбулися якісні зрушення у структурі посівів за рахунок розширення площ під найврожайнішими культурами і сортами. Значна питома вага в заг. посівній площі 1981 належала зерновим культурам (бл. 60% всіх посівів в СРСР). Осн. частина валового збору зерна в країні припадає на РРФСР (майже $^3/_5$), Україну ($^1/_5$) і Казахстан (понад $^1/_{10}$). Ці союзні республіки разом виробляють 95% всієї пшениці. По виробн. бавовни виділяються союзні республіки Серед. Азії (майже $^9/_{10}$ валового збору), насамперед Узб. РСР (бл. $^2/_3$); цукрового буряку — УРСР ($^3/_5$), РРФСР (бл. $^1/_3$); льоноволокна — РРФСР (бл. $^1/_2$), УРСР (понад $^1/_4$), БРСР (понад $^1/_5$); соняшнику — РРФСР (бл. $^1/_2$) і УРСР (бл. $^1/_2$). Виробн. продукції землеробства збільшується гол. чин. внаслідок підвищення врожайності за рахунок факторів інтенсифікації цієї галузі с. г.— хімізації, меліорації земель, комплексної механізації виробничих процесів, поліпшення насінництва, впровадження нових високоврожайних сортів с.-г. культур.

Важливе значення для забезпечення динамічного розвитку с. г., зокрема землеробства, має постанова Липневого пленуму ЦК КПРС 1978 «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР», рішення Травневого пленуму ЦК КПРС 1982, який схвалив Продовольчу програму СРСР на період до 1990 року, і Листопадового пленуму ЦК КПРС 1982. Зокрема, Програмою намічено підвищити врожайність зернових культур при збереженні стабільності посівних площ. Їхня врожайність має бути доведена до 21—22 ц з га, а середньорічне виробн. зерна в одинадцятій п'ятирічці — до 238—243 млн. т і в дванадцятій п'ятирічці — до 250—255 млн. т. Валовий збір зерна кукурудзи 1985 намічено довести до 17 млн. т і 1990— до 20 млн. т, виробн. зернобобових культур — відповідно до 12—14 млн. т і 18—20 млн. т.

Посівні площі сільськогосподарських культур (млн. га)

Посівна площа	1940	1965	1981
Вся посівна площа	150,6	209,1	214,9
Зернові культури	110,7	128,0	125,6
в т. ч. пшениця	40,3	70,2	59,2
кукурудза на зерно	3,7	3,2	3,5
Технічні культури	11,8	15,3	14,2
в т. ч. цукрові буряки (фабричні)	1,2	3,9	3,6
соняшник	3,5	4,9	4,2
бавовник	2,1	2,4	3,2
Картопля	7,7	8,6	6,9
Овочі	1,5	1,4	1,7
Кормові культури	18,1	55,2	66.1

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (млн. т)

Сільськогосподарські культури	1940	1965	1981
Зернові культури	95,6	121,1	205,1*
в т. ч. пшениця	31,8	59,7	99,7*
кукурудза на зерно	5,2	8,0	9,6*
Технічні культури			
в т. ч. бавовна-сирець	2,24	5,7	9,6
цукрові буряки (фабричні)	18,0	72,3	60,8
соняшник	2,64	5,45	4,7
Картопля	76,1	88,7	72,1
Овочі	13,7	17,6	27,1

* В середньому за 1976—80.

Т в а р и н н и ц т в о. Розвиток громад. тваринництва в СРСР характеризується інтенсифікацією галузі і сталим зростанням її продуктивності. На 1.I 1982 в усіх категоріях господарств налічувалося (млн. голів): великої рогатої худоби — 115,9 млн. (в т. ч. корів — 43,7), свиней — 73,3, овець і кіз — 148,5, птиці — 1067,5. В 1981 в СРСР було вироблено м'яса (в забійній вазі) 15,2 млн. т, молока — 88,9 млн. т, яєць — 70,9 млрд. шт., вовни — 0,5 млн. т. Осн. кількість м'яса в країні виробляють РРФСР (бл. $^1/_2$), Україна (бл. $^1/_4$), Казахстан і союзні республіки Серед. Азії; молока — РРФСР (понад $^1/_2$), Україна (бл. $^1/_4$), Прибалтійські союзні республіки і Білорусія; яєць — РРФСР (бл. $^3/_5$) і Україна (понад $^1/_5$); вовни — РРФСР (бл. $^1/_2$) і Казахстан (бл. $^1/_4$). Тваринництво розвивається на основі зміцнення кормової бази, поліпшення породного складу стада, концентрації виробн. шляхом створення великих тваринницьких комплексів, поліпшення утримання худоби і догляду за нею. Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року ставиться завдання довести середньорічне виробництво м'яса (в забійній вазі) в одинадцятій п'ятирічці до 17—17,5 млн. т і в дванадцятій п'ятирічці — до 20—20,5 млн. т, молока — відповідно 97—99 млн. т і 104—106 млн. т, яєць — 72 млрд. шт. і 78—79 млрд. шт. Забезпечити повсюдний перехід до інтенсивних методів ведення тваринництва і значне підвищення продуктивності всіх видів худоби і птиці. Намічено піднести рівень селекційно-племінної роботи, розширити мережу племінних г-в. Прискорене зростання виробн. яловичини стане осн. напрямом збільшення ресурсів м'яса, далі розвиватиметься свинарство, збільшиться виробн. баранини на основі ефективнішого використання можливостей степових, лісостепових, напівпустельних і гірських районів країни. Головний напрям збільшення виробн. молока і молочних продуктів — підвищення продуктивності корів, переведення молочного тваринництва на пром. основу.

Карту див. на окремому аркуші, с. 432—433. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

А. Т. Хрущов.

Транспорт. В Рад. Союзі всі види *транспорту* розвиваються за єдиним нар.-госп. планом. Створено *Єдину транспортну систему СРСР*, яка включає залізничний, морський, річковий, трубопровід-

Виробництво кормового мікробіологічного білка (тис. т товарного продукту)

1965	98
1970	261
1975	674
1981	1043

Збирання цукрових буряків у Краснодарському краї. РРФСР.

Вівчарський комплекс колгоспу «Перемога». Киргизька РСР.

ний, автомоб. і повітр. транспорт. Вантажооборот усіх видів транспорту зріс з 494,4 млрд. т · км 1940 до 6337,4 млрд. т · км 1981, пасажирооборот відповідно — з 108,7 млрд. пасажиро-км до 926,7 млрд. пасажиро-км.

Планомірний розвиток трансп. системи є важливою умовою ефективного функціонування єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Частка *залізничного транспорту* становить понад $^1/_2$ заг. вантажообороту країни. Довж. з-ць на 1.I 1982 становила 142,8 тис. км, у т. ч. електрифікованих — 44,8 тис. км. За 1940—81 довжина залізниць зросла в 1,3 раза. За повоєнний час збудовано, зокрема, важливі магістралі: Моїнти — Чу, Південно-Сибірську, Абакан — Тайшет, Гур'єв — Астрахань та ін. залізниці. Здійснено великі роботи щодо тех. переоснащення і реконструкції з-ць, буд-ва нових магістралей в Європ. і Азіат. частинах СРСР. Будуються нові з-ці, зокрема в Зх. і Сх. Сибіру, серед них найбільша — *Байкало-Амурська магістраль* (БАМ). В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 передбачено ввести в експлуатацію не менш як 5 тис. км других колій, електрифікувати понад 6 тис. км і обладнати автом. блокуванням і диспетчерською централізацією більш як 15 тис. км з-ць, збудувати не менш як 3,6 тис. км нових залізничних ліній. Відкрити рух поїздів на всьому протязі Байкало-Амурської залізничної магістралі. Збільшити вантажооборот залізничного транспорту на 14—15% і пасажирооборот — на 9%, підвищити продуктивність праці на 10—12%. Розвивається *морський транспорт* СРСР. Частка мор. зовнішньоторг. перевезень (більш як у 120 країн світу) в заг. мор. вантажообороті перевищує 90%. Мор. транспорт відіграє велику роль і в перевезеннях всередині країни, особливо в районах Далекого Сходу і Півночі. Освоєно *Північний морський шлях*. Прибл. $^2/_3$ мор. перевезень СРСР припадає на Азово-Чорноморський бас.; другим є Балтійський, третім за обсягом перевезень — Далекосхідний бас. Гол. порти: Одеса, Іллічівськ, Новоросійськ, Ленінград, Калінінград, Рига, Владивосток, Находка, Мурманськ, Архангельськ, Ігарка. Збудовано нові порти — Находка, Нагаєво, Іллічівськ та ін. Створено поромні переправи Баку — Красноводськ, Ваніно — Холмськ (Далекий Схід), Іллічівськ — Варна.

В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 передбачено поповнити флот спеціалізованими суднами-контейнеровозами, ліхтеровозами тощо; забезпечити цілорічну навігацію в зх. частині Пн. мор. шляху і своєчасну доставку необхідних вантажів у райони Крайньої Півночі і Далекого Сходу. Збільшити вантажооборот мор. транспорту на 8—9%.

Річковий транспорт СРСР за кількістю і протяжністю річкових шляхів посідає 1-е місце в світі. Заг. довжина експлуатованих всіма орг-ціями внутр. водних судноплавних шляхів 1981 становила 140 тис. км проти 108,9 тис. км 1940. За роки Рад. влади в Європ. частині країни завдяки реконструкції Волго-Балтійського водного шляху, спорудженню нових судноплавних каналів — *Біломорсько-Балтійського каналу, каналу імені Москви, Волго-Донського судноплавного каналу* імені В. І. Леніна і великої кількості водосховищ — створено єдину глибоководну систему, яка поєднує численні райони і моря, що омивають цю частину СРСР. Більшість вантажів перевозиться річками Волго-Камського бас. Продовжуються роботи щодо поліпшення водних шляхів у сх. районах країни.

В 1981—85 передбачено істотно зміцнити матеріально-тех. базу цього виду транспорту, насамперед для забезпечення перевезень вантажів у районах Сибіру, Далекого Сходу і Півночі. Поповнити річковий флот теплоходами великої вантажопідйомності, суднами мішаного плавання типу «ріка — море». Збільшити вантажооборот річкового транспорту на 19—20%. Тех.-екон. переваги *трубопровідного транспорту* висувають його на 1-е місце в транспортуванні нафти і нафтопродуктів. Перекачування нафти і нафтопродуктів зросло з 7,9 млн. т 1940 до 637,7 млн. т 1981. Довж. газопроводів на кін. 1981 становила 135 тис. км (1950 — 2,3 тис. км). За 1940—81 збудовано багато трубопроводів, значно зріс їхній вантажооборот. В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 передбачено прискорено розвивати трубопровідний транспорт, особливо для транспортування нафтопродуктів, нафти і газу із Зх. Сибіру в Європейську частину країни.

За роки Рад. влади розвинувся *автомобільний транспорт* СРСР. Лише в пром-сті автомоб. транспорт щороку перевозить (1981) понад 4,5 млрд. т вантажів (більше, ніж усі ін. види транспорту, разом узяті). Розвиток автомоб. транспорту базується на великій *автомобільній промисловості*, що випускає (1981) 787 тис. вантажних, понад 1,3 млн. легкових автомобілів. Поряд із створенням потужного парку автомашин здійснюється буд-во сітки автошляхів. Удосконалюються старі й будуються нові магістральні шляхи держ. і респ. значення. Найгустіша сітка удосконалених автошляхів у Прибалтиці, зх. областях України, Молдавії, Закавказзі. Довж. автомоб. шляхів заг. користування з твердим покриттям 1981 становила 744,1 тис. км (1940 — 143,4 тис. км), з них удосконалених (з цементно-асфальтобетонним покриттям і чорне шосе) відповідно 386 тис. км (7,1 тис. км). Пасажирооборот автобусів транспорту заг. користування становив 401,7 млрд. пасажиро-км 1981 проти 3,4 млрд. пасажиро-км 1940. У 1981 автобусним сполученням було охоплено 2429 міст і с-щ міськ. типу, кількість міжміськ. автобусних ліній становила 22,1 тис., а їхня заг. довжина — 3327 тис. км.

На одинадцяту п'ятирічку 1981—85 передбачено збільшити вантажооборот автомоб. транспорту заг. користування в 1,3—1,4 раза і пасажирооборот автобусів заг. користування — на 16—18%. Зростає роль *повітряного транспорту*. СРСР має найгустішу в світі сітку повітр. ліній, які сполучають понад 3500 міст і великих населених пунктів країни. Літаки Аерофлоту здійснюють польоти у 84 країни світу (1981). Споруджено аеровокзальні комплекси в Москві, Ленінграді, Ризі, Борисполі (Київ), Єревані, Алма-Аті тощо. За період 1940—81 загальна довжина повітряних ліній (без відділків, що перекриваються) зросла з 146 тис. км до 1019 тис. км, в т. ч. в межах території СРСР — з 144 тис. км до 804 тис. км. Вантажооборот за цей період збільшився з 23,2 млн. т до 3085 млн. т. Особливо зріс пасажирооборот: у 1940 літаками було перевезено 400 тис. пасажирів, у 1965 — 42,1 млн., у 1981 — 108,9 млн. пасажирів. Високі темпи розвитку повітр. транспорту пов'язані з тех. переозброєнням авіації, зокрема з введенням в експлуатацію швидкісних реактивних літаків великої вантажопідйомності та дальності польоту.

За одинадцяту п'ятирічку 1981—85 передбачено збільшити пасажирооборот повітр. транспорту прибл. в 1,3 раза. Вантажооборот усіх видів транспорту має зрости на 19%, пасажирооборот — на 15,5%. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС розробляється довгочасна комплексна програма розвитку транспорту. *А. Т. Хрущов.*

Зв'язок. В СРСР є всі види *зв'язку — пошта, телеграф, телефон* (міжміський, міський, внутрірайонний), *радіомовлення, радіозв'язок, телебачення, відеотелефон,* радіотелефон та ін. Крім зв'язку заг. користування, існує зв'язок внутрівідомчого користування (у підпорядкуванні м-в і відомств), а також внутрівиробничого (шахти,

Перевезення, вантажооборот і пасажирооборот залізничного транспорту

	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1981
Перевезено вантажів	млн. т	605,1	2415,3	3621,1	3762,2
Вантажооборот	млрд. т·км	420,7	1950,2	3236,5	3503,2
Перевезено пасажирів	млн. чол.	1377	2301	3470	3576
Пасажирооборот	млрд. пасажиро-км	100,4	201,6	312,5	344,6

Основні показники роботи морського транспорту Міністерства морського флоту в усіх видах плавання •

	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1981
Вантажооборот	млрд. т·миль	13,4	210	398	461
Перевезено вантажів	млн. т	32,9	119	200	223
Середня дальність перевезення 1 т вантажу	миль	409	1759	1988	2064
Пасажирооборот	млн. пасажиро-миль	480	796	1153	1372
Перевезено пасажирів	млн. чол.	9,7	37,2	51,6	54,5

• Без Середньоазіатського пароплавства

з-ди, радгоспи, колгоспи тощо), організовуваний з урахуванням особливостей структури і технологічних процесів виробн. Засоби зв'язку СРСР заг. користування становлять загальнодерж. систему зв'язку країни (див. *Єдина автоматизована система зв'язку СРСР*). Продукція зв'язку 1981 становила 6,8 млрд. крб., що в 11 раз більше, ніж 1940, або в 2 рази більше, ніж 1970 (табл. с. 390). В сучас. період майже всі сільс. Ради, радгоспи і колгоспи мають телефонний зв'язок. Із заг. кількості телефонних апаратів (30,6 млн. одиниць) понад $^4/_5$ припадає на міську, решта — на сільс. телефонну мережу. Інтенсивно розвивається телеграфний зв'язок. Збільшилась кількість телеграфних повідомлень, що їх передають через мережу абонентського телеграфу (73,3 тис. апаратів, 1981), яка дедалі більшою мірою використовується для передачі даних АСУ нар. г-вом. Широко застосовують факсимільний зв'язок для передачі зображень газетних шпальт. Одне з найважливіших напрямів розвитку поштового зв'язку — створення автоматизованих систем обробки письмової кореспонденції і посилок. Телебаченням охоплено 87% населення країни. В системі зв'язку СРСР широко впроваджуються засоби автоматизації. Космічний зв'язок через систему «*Орбіта*» дає можливість передавати телепрограми і підтримувати радіозв'язок з віддаленими районами країни та обмінюватися телерадіопрограмами через системи *Євробачення* й *Інтербачення*.

На одинадцяту п'ятирічку 1981—85 передбачено забезпечити повніше задоволення потреб нар. г-ва і населення в послугах зв'язку, підвищити їхню якість; продовжити формування Єдиної автоматизованої системи зв'язку країни на базі найновіших систем передачі інформації; збільшити за п'ятиріччя протяжність міжміськ. телефонних каналів прибл. в 1,8 раза, кількість телефонів у містах і сільс. місцевості — в 1,3 раза, в т. ч. встановлених у населення — в 1,4 раза. *А. Т. Хрущов.*

Будівництво — одна з найважливіших галузей нар. г-ва, що відіграє велику роль у забезпеченні розвитку ін. галузей, у створенні матеріальної основи для підвищення життєвого рівня рад. народу. Частка буд-ва у валовому сусп. продукті країни 1981 становила 9,5%. У цій галузі нар. г-ва працює 11,3 млн. чол., або 10% заг. чисельності робітників і службовців, зайнятих у матеріальному виробн. Залежно від призначення об'єктів розрізняють *промислове будівництво, енергетичне будівництво, гідротехнічне будівництво, сільське будівництво, житлово-цивільне будівництво*. Буд-во в СРСР характеризується швидкими темпами введення в дію *основних фондів*, зростанням *капітальних вкладень* і обсягом виконуваних буд.-монтажних робіт. За обсягом капітальних вкладень на нове будівництво, розширення і реконструкцію діючих підприємств Рад. Союз посідає 1-е місце у світі. В 1918—81 в СРСР зведено і відбудовано 45,0 тис. великих пром. підприємств, розширено і технічно переозброєно багато з-дів і ф-к, прокладено 55,0 тис. км з-ць (44,8 тис. км електрифіковано), споруджено понад 133 тис. км магістральних газопроводів і відгалужень від них та 77,1 тис. км магістральних нафто- і нафтопродуктопроводів. За 1946—80 введено в дію 13,0 млн. га зрошуваних і 18,3 млн. га осушених земель. Капітальні вкладення в нар. г-во за 1918—81 становили 2474 млрд. крб. Осн. частина їх спрямовувалась на розвиток пром-сті (35,8% усіх коштів). Лише за довоєнні п'ятирічки збудовано і введено в дію 9 тис. нових великих пром. підприємств. Потужна *будівельна індустрія* СРСР дала можливість у короткий строк відновити зруйновані під час Великої Вітчизн. війни пром. об'єкти, реконструювати і розширити діючі підприємства і збудувати нові на базі останніх досягнень науки і техніки. Серед них — Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат, Волзький трубний з-д, Вахшський азотно-туковий з-д, автомоб. з-д у Тольятті та багато ін. підприємств різних галузей. Став до ладу ряд великих ГЕС у Європ. частині країни, Сибіру і Серед. Азії, серед них — унікальна за своїми масштабами Красноярська ГЕС. Збудовано метрополітени в Ленінграді, Києві, Харкові, Тбілісі, Баку, Єревані.

Споруджується Байкало-Амурська магістраль. За роки десятої п'ятирічки 1976—80 введено в експлуатацію діючих понад 1200 великих державних промислових підприємств. Серед них — перша черга Миколаївського глиноземного з-ду, Мажейкський і Павлодарський нафтопереробні з-ди, перші черги Камського комплексу з-дів по виробн. великовантаж. автомобілів і волгодонського з-ду «Атоммаш», Чебоксарський з-д пром. тракторів тощо. Стали до ладу Запорізька і Вуглегірська ДРЕС, Вірменська атомна електростанція, Нурекська ГЕС ім. Л. І. Брежнєва. Введено в дію Саяно-Шушенську ГЕС (5 агрегатів по 640 тис. кВт кожний), Екібастузьку ДРЕС-1 (2 агрегати по 500 тис. кВт), Курську і Чорнобильську атомні електростанції (введено по 4 агрегати потужністю 500 тис. кВт кожний). Збудовано понад 500 підприємств по виробн. товарів нар. споживання, серед них — вовнопрядильна ф-ка у Кривому Розі, Андижанська прядильно-ткацька ф-ка, Курський шкіряний з-д та багато ін. Введено в дію метрополітен в Ташкенті. В 1981 стало до ладу понад 200 нових держ. промислових підприємств. У широких масштабах здійснювались тех. переозброєння, реконструкція діючих підприємств; на це було спрямовано бл. 23 млрд. крб. держ. капітальних вкладень. Капітальні вкладення на розвиток с. г. по всьому комплексу робіт за 1918—81 становили 528 млрд. крб. З 70-х рр. у сільс. буд-ві взято курс на буд-во великих спеціалізованих тваринницьких комплексів з прогресивною технологією утримання худоби і автоматизацією виробничих процесів. У 1971—81 збудовано багато механізованих птахофабрик, введено в дію держ. тваринницькі комплекси по вирощуванню і відгодівлі свиней на 7 млн. голів, молодняка великої рогатої худоби — на 504 тис. голів. Зросла якість житл.-цивільного буд-ва, поліпшилось планування квартир, архіт. вигляд і благоустрій міст і сіл. За 1918—81 збудовано 3614,5 млн. м² заг. (корисної) площі житл. будинків, а також велику кількість будов комунально-побут. та соціально-культур. призначення. За 1976—81 поліпшено житл. умови більш як 60 млн. чол. Бл. 80% міськ. населення країни живе в окремих квартирах. Осн. напрямом розвитку буд-ва є індустріалізація, перетворення буд-ва на механізований, потоковий процес складання і монтажу будинків і споруд з буд. конструкцій і де-

Будівництво житлових будинків у Тинді. 1979. Амурська область. РРФСР.

Будівництво газопроводу Уренгой — Челябінськ. 1979.

Основні показники річкового транспорту загального користування

	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1981
Перевезено вантажів	млн. т	73,9	269,4	475,5	594,5
Вантажооборот	млрд. т·км	36,1	133,9	221,7	255,6
Середня дальність перевезення 1 т вантажу	км	489	497	466	430
Перевезено пасажирів	млн. чол.	73,4	134	161	146
Пасажирооборот	млрд. пасажиро-км	3,8	4,9	6,3	6,2

Довжина і вантажооборот магістрального трубопровідного транспорту для перекачування нафти і нафтопродуктів

	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1981
Всього трубопроводів	тис. км	4,1	28,2	56,6	70,8
Вантажооборот	млрд. т·км	3,8	146,7	665,9	1263,2

Основні показники роботи автомобільного транспорту

	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1981
Перевезення вантажів	млрд. т	0,9	10,7	20,9	25,9
Вантажооборот	млрд. т·км	8,9	143	338	459
Середня дальність перевезень 1 т вантажу	км	10,4	13,3	16,2	17,7
Перевезення пасажирів (автобуси)	млрд. чол.	0,6	18,7	36,5	43,0

талей з високим ступенем заводської готовності.

В країні склався і функціонує будівельний комплекс, до складу якого входять будівельна індустрія, *будівельних матеріалів промисловість*, буд. і шляхове машинобудування, машинобудування для пром-сті буд. матеріалів, виробнича і соціальна *інфраструктура*. Підвищення рівня індустріалізації буд-ва і механізації трудомістких процесів внесло великі зміни в технологію буд. виробн., його організацію. У буд-ві здійснюється широка спеціалізація, впроваджуються нові методи орг-ції робіт, зокрема швидкісний метод буд-ва, бригадний метод організації праці (див. *Бригадний підряд*), застосовується система *господарського розрахунку*. Дальшому вдосконаленню будівництва в Рад. Союзі сприятиме реалізація комплексу заходів, розроблених постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979). В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 осн. завданням капітального буд-ва є нарощування виробничого потенціалу країни на новій тех. основі, спорудження жител і об'єктів комунально-побутового і соціально-культур. призначення. Намічено здійснити заходи щодо докорінного поліпшення буд-ва, підвищення ефективності капітальних вкладень. Гол. увагу приділяти забезпеченню своєчасного введення в дію осн. фондів і виробничих потужностей. Капітальні вкладення спрямовувати насамперед на реконструкцію і тех. переозброєння підприємств і на завершення раніше розпочатих будов; створити умови для повсюдного поширення наскрізного потокового бригадного підряду; здійснити заходи по значному скороченню затрат ручної праці. *А. Т. Хрущов.*

Внутрішня торгівля й побутове обслуговування. У підвищенні життєвого рівня рад. народу дедалі більшу роль відіграють галузі нар. г-ва, безпосередньо пов'язані з обслуговуванням населення. Через *внутрішню торгівлю* реалізується прибл. $^4/_5$ всіх матеріальних благ, які надходять в особисте споживання. Роздрібний товарооборот держ. і кооп. торгівлі, включаючи *громадське харчування*, 1981 становив 286,0 млрд. крб., порівняно з 1970 він зріс на 76%. За 1970—80 товарооборот у розрахунку на душу населення зріс на 16,0%. В заг. обсязі роздрібного товарообороту постійно підвищується питома вага непрод. товарів, що свідчить про неухильне зростання матеріального добробуту населення СРСР. У 1940 продаж непрод. товарів становив 37%, а 1981 — 50,3% роздрібного товарообороту, продовольчих — відповідно 63% і 49,7%. До системи держ. і кооп. торгівлі входять і підприємства громад. харчування. Їхній товарооборот 1981 становив 25,0 млрд. крб., а частка його в заг. товарообороті — 8,7%. За 1976—81 товарооборот у громад. харчуванні зріс майже на 27,3%, у т. ч. у міських поселеннях — на 26,7%, а в селах — на 32,1%.

На кінець 1981 в СРСР було 696,2 тис. підприємств роздрібної торгівлі (1940 — 407,2 тис.) та 308,5 тис. підприємств громадського харчування (1940 — 87,6 тис.). Торговельна площа в магазинах за 1976—81 зросла на 12,0%. Зростання торг. мережі і збільшення її потужності супроводиться дедалі більшим поширенням прогресивних форм торгівлі: самообслуговування, приймання попередніх замовлень на товари, доставка товарів додому, торгівля за зразками, продаж товарів у кредит тощо. Все більшого розвитку набуває мережа підприємств *побутового обслуговування населення*. За роки Рад. влади побутове обслуговування як галузь нар. г-ва було створено, по суті, заново. Нині побутове обслуговування є галуззю з розвинутою індустр. базою — пром. підприємствами, виробничими об'єднаннями, фірмами і комбінатами, які мають у своєму розпорядженні високопродуктивні машини і механізми. Підприємства побутового обслуговування в сучас. період надають населенню понад 600 видів побутових послуг. В СРСР на кін. 1981 налічувалося 273 тис. (1965 — 193 тис.) підприємств, середньорічна чисельність працюючих становила 2677 тис. чол. (1965 — 1321 тис.). Обсяг побутових послуг, наданих населенню 1981, становив 8405 млн. крб. (у порівнянних цінах 1981). Прискореними темпами розвивається побутове обслуговування в сільс. місцевості, де на кін. 1981 кількість підприємств становила 112,7 тис. (1965 — 80,2 тис.), обсяг усіх побутових послуг — 2256 млн. крб. (у порівнянних цінах 1981). З метою найповнішого задоволення потреб населення в побутових послугах, скорочення нераціональних затрат позаробочого часу трудящих широко впроваджуються прогресивні форми обслуговування: приймання замовлень на дому і по телефону, доставка виконаних замовлень додому, ремонт побутової техніки майстрами на дому, виконання замовлень у присутності замовника тощо. Набули поширення побутові фірми і спец. бюро «добрих послуг». В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 передбачено збільшити роздрібний товарооборот держ. і кооп. торгівлі на 22—25%, повніше задовольняти попит на предмети культурно-побутового і госп. призначення та ін. непрод. товари. Послідовно проводити лінію на забезпечення стабільності держ. роздрібних цін. Розширяти роздрібну торг. мережу, зміцнювати матеріально-тех. базу держ. і кооп. торгівлі, вдосконалювати організацію управління торгівлею. Піднести роль громад. харчування в задоволенні потреб населення. На основі послідовного здійснення заходів, намічених Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року, забезпечити дальше поліпшення харчування населення за рахунок найцінніших щодо поживності продуктів. Збільшити обсяг реалізації побутових послуг прибл. в 1,4—1,5 раза. Прискореними темпами розвивати побутове обслуговування в сільс. місцевості і в сх. районах країни. *Т. І. Таланова.*

Праця. В умовах соціалізму в результаті докорінних змін у виробничих відносинах, утвердження сусп. власності на засоби виробн. і ліквідації всіх форм експлуатації праця кожного виробника стає вільною працею на себе і своє суспільство. Процес соціалістичної праці характеризується колективізмом, товариським співробітництвом і взаємодопомогою людей, єдністю особистих, колективних і сусп. інтересів, оскільки добробут кожної людини залежить від особистого внеску у створення сусп. багатства, а також від праці всіх членів суспільства..

Праця в СРСР має заг. характер, що означає: суспільство надає усім своїм членам можливість працювати (*право на працю* закріплено в Конституції СРСР, включаючи право на вибір професії, рід занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, профес. підготовки, освіти і з урахуванням сусп. потреб; всі працездатні члени суспільства зобов'язані працювати на користь усього суспільства). В СРСР здійснюються принципи *матеріального стимулювання праці* на засадах розподілу за кількістю і якістю її і *морального стимулювання праці* (особисте і колективне), все ширше розгортається *соціалістичне змагання* як принципово нова форма ор-

Середньорічна кількість робітників і службовців у народному господарстві (млн. чол.)

1913	12,9
1928	11,4
1940	33,9
1950	40,4
1960	62,0
1970	90,2
1981	114,0

Основні показники розвитку зв'язку

	Одиниця виміру	1940	1970	1981
Кількість підприємств пошти, телеграфу і телефону (на кінець року)	тис.	51,4	81,4	90,7
у т. ч. в сільській місцевості	»	44	60	64
Відправлено:				
листів	млрд.	2,6	8,0	9,6
газет і журналів	»	6,7	33,2	44,5
посилок	млн.	45	176	247
телеграм	»	141	365	540
Кількість міжміських телефонних переговорів	»	92	431	1362
Кількість телефонних апаратів на загальній телефонній мережі	тис.	1729	10 987	25 069*
в т. ч. на міській телефонній мережі	»	1548	9504	21 144
на сільській телефонній мережі	»	181	1483	3925

* Загальна кількість телефонних апаратів становила 30,6 млн.

Розподіл населення, зайнятого в народному господарстві (%)

Роки	Всього зайнятого в народному господарстві	в тому числі	
		в галузях матеріального виробництва	в невиробничих галузях
1940	100	88,3	11,7
1950	100	86,2	13,8
1960	100	83,0	17,0
1970	100	77,1	22,9
1981	100	73,7	26,3

ганізації високоефективної праці за соціалізму, в якому велику роль відіграють профспілки. Динамічний розвиток усіх галузей нар. г-ва супроводиться постійним збільшенням кількості зайнятих у сусп. виробництві.

Суттєві зміни відбуваються в структурі зайнятих у народному господарстві. Зростає кількість працюючих у невиробничій сфері, особливо зросла частка зайнятих у галузях охорони здоров'я, нар. освіти й науки. Високими темпами розвивається комунально-побутове обслуговування, торгівля, громад. харчування, спорт, туризм. Швидкими темпами збільшується кількість зайнятих у галузях, що визначають тех. прогрес в усьому нар. г-ві — в машинобудуванні і металообробці, хім. і нафтохім. пром-сті, електроенергетиці. Зростає роль інженерно-тех. працівників у сусп. виробн. Чисельність їх за 20 років (1961—80) зросла більш як у два рази. Кількість спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою, зайнятих у нар. г-ві, 1981 становила 29,8 млн. чол. (1941 — 2,4 млн.), в т. ч. питома вага жінок-спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою становила 59% (1941 — 36%). У планомірному розвитку соціалістичної економіки важлива роль належить забезпеченню нар. г-ва необхідними кадрами працівників, підготовці, розподілу і раціональному використанню трудових ресурсів. Особливо це стосується кадрів робітн. класу — провідної сили суспільства—і колг. селянства. В 1981 середньорічна кількість робітників у нар. г-ві становила 79,6 млн. чол. У 1981 в профес.-тех. навч. закладах було підготовлено 2469 тис. кваліфікованих робітників (1960 — 741 тис. чол., 1970 — 1638 тис. чол.), 1474 тис. чол. механізаторських кадрів для с. г. Нових професій і спеціальностей набули 7,2 млн. робітників і службовців (1940 — 2,4 млн.; 1970 — 6,6 млн.), підвищили кваліфікацію 34,1 млн. чол. (1940 — 1,2 млн.; 1970 —10,5 млн.); 394 тис. чол. навчилися нових професій у колгоспах, підвищили кваліфікацію 2809 тис. чол. (1970—1414 тис. чол.). З розгортанням *науково-технічної революції* швидкими темпами зростає чисельність працівників, зайнятих у галузі науки, їхня роль у тех. прогресі й підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. В 1981 в країні було 1411,2 тис. наук. працівників (1950 — 162,5 тис.), або $^1/_4$ частина всіх наук. працівників світу.

За роки Рад. влади створено науково обгрунтовану систему матеріального стимулювання праці. Осн. її формою на держ. підприємствах і в установах є *заробітна плата*. Гол. ланка її організації — *тарифна система*, яка диференціює рівень оплати праці залежно від її складності, умов, нар.-госп. значення. В колгоспах введено гарантовану грош. оплату праці. Матеріальну заінтересованість колгоспників у високих результатах праці створюють також додаткова оплата і *преміювання*, розміри яких залежать від досягнутих результатів виробн. (див. *Оплата праці* в сільському господарстві). За 1950—80 мінімум заробітної плати збільшився в 3,5 раза, а серед. заробітна плата — в 2,6 раза. В «Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю» встановлено, що нормальна тривалість робочого часу робітників і службовців на підприємствах, в установах і орг-ціях не може перевищувати 41 год. на тиждень. Коротший тиждень встановлено для робітників і службовців віком від 15 до 18 років, а також для вчителів, лікарів і деяких ін. працівників. Усім робітникам і службовцям надається щорічна відпустка із збереженням місця роботи і серед. заробітку тривалістю не менш як 15 робочих днів. Всезростаюче значення в житті кожного члена суспільства мають *суспільні фонди споживання*. В 1985 вони досягнуть 138 млрд. крб., що становитиме бл. 2 тис. крб. у середньому на сім'ю з чотирьох чоловік. Панування соціалістичних виробничих відносин, впровадження досягнень *науково-технічного прогресу* забезпечують динамічне зростання *продуктивності праці* — вирішального показника розвитку нар. г-ва. В 1979 порівняно з 1940 продуктивність сусп. праці зросла в 10,5 раза; продуктивність праці в пром-сті — в 7,5 раза, в с. г. (сусп. виробн.) — в 4 рази; в буд-ві — в 6,3 раза; на залізничному транспорті — в 4,7 раза. В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 продуктивність праці передбачено підвищити на 17—20%. Піднести тех. озброєність праці, всемірно впроваджувати комплексну механізацію й автоматизацію виробничих процесів, скорочувати в усіх галузях чисельність працівників, зайнятих ручною працею, особливо на допоміжних та підсобних роботах. На Листопадовому пленумі ЦК КПРС 1982 вказувалось на необхідність підвищувати темпи зростання продуктивності праці, створювати такі умови — економічні та організаційні, — які б стимулювали якісну, продуктивну працю, ініціативу й підприємливість. *Є. Л. Маневич.*

Фінанси і кредит. Фінанс.-кредитний механізм соціалістичного суспільства є складовою частиною *господарського механізму* і виступає як сукупність форм і методів, прийомів і важелів фінанс.-кредитної політики д-ви. Фінанси СРСР являють собою систему екон. відносин, спрямованих на планомірне утворення, розподіл і використання фондів грош. засобів для забезпечення розширеного соціалістичного *відтворення*, неухильного підвищення *добробуту* народу, обороноздатності країни. В соціалістичному суспільстві існування фінансів зумовлено наявністю д-ви, товарно-грош. відносин та діянням *вартості закону*. Їхня суть визначається діянням *економічних законів* соціалізму, плановою соціалістичною системою г-ва, що базується на сусп. власності на засоби виробн., природою і функціями держави. Осн. функції фінансів СРСР: розподільна, суть якої полягає в розподілі і перерозподілі *сукупного суспільного продукту* і *національного доходу* в інтересах планомірного розвитку сусп. виробн., і контрольна, яка пов'язана з контролем і стимулюванням ефективного використання матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів суспільства. Фінанси також є важливим економічним інструментом *соціалістичної економічної інтеграції*, зміцнення дружніх зв'язків з *країнами, що розвиваються*, розширення взаємовигідних екон., наук.-тех. і культур. зв'язків з капіталістичними д-вами. На всіх етапах соціалістичного будівництва рад. фінанси відігравали і відіграють активну роль у розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. В. І. Ленін зазначав, що «всякі радикальні реформи наші приречені на невдачу, коли ми не матимемо успіху у фінансовій політиці» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 36, с. 331). Фінанс. механізм включає централізовані фонди грошових ресурсів, що забезпечують фінанс. потреби сусп. виробн., і децентралізовані, які пов'язані з функціонуванням окремих виробничих одиниць (об'єднань, підприємств) на основі *господарського розрахунку*. Централізований фонд грош. ресурсів СРСР — *бюджет державний* — формується переважно за рахунок доходів і нагромаджень соціалістичного г-ва. Держ. об'єднання (підприємства) і орг-ції вносять у бюджет *податок з обороту, платежі від прибутку*, нарахування на соціальне страхування та деякі ін. платежі, джерелом яких є створений в об'єднаннях (підприємствах) і орг-ціях чистий доход. Колгоспи, кооп. орг-ції та підприємства, громад. орг-ції вносять у бюджет прибутковий податок. Населення бере участь у формуванні держ. бюджету, гол. чин. сплачуючи *податки* (частка їх у держ. бюджеті незначна). Переважна частина акумульованих держ. бюджетом ресурсів спрямовується на фінансування народного господарства і соціально-культур. заходи. За рахунок ін. частини чистого доходу підприємства створюють грош.

Співвідношення продовольчих і непродовольчих товарів у загальному обсязі товарообороту державної і кооперативної торгівлі (включаючи громадське харчування; %)

	1940	1950	1960	1970	1981
Всі товари	100	100	100	100	100
Продовольчі товари	63,0	58,4	54,4	55,5	49,7
Непродовольчі товари	37,0	41,6	45,6	44,5	50,3

Розвиток громадського харчування

	Одиниця виміру	1940	1950	1960	1970	1981
Товарооборот	млн. крб.	2347	4743	7023	15 033	24 975
Продукція власного виробництва	»	1312	1268	3364	8846	16 142
Кількість підприємств	тис.	87,6	95,4	147,2	237,3	308,5
Кількість місць на підприємствах	млн.	2,2	2,4	4,5	10,0	17,8

фонди розширення виробн. і *фонди економічного стимулювання* виробн. (зокрема, *фонд розвитку виробництва, фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва, фонд розвитку науки і техніки єдиний, фонд матеріального заохочення* тощо). Централізований фонд дає можливість соціалістичній державі утворювати і використовувати цільові фонди грошових ресурсів, необхідні для виконання її функцій — господарсько-організаторської, культурно-виховної, управління, охорони соціалістичної власності, оборони країни. Фінансова сторона діяльності об'єднань (підприємств) охоплює грош. відносини, що складаються в процесі відтворення всередині об'єднань (підприємств), між окремими об'єднаннями (підприємствами), між об'єднаннями (підприємствами) і вищестоящими орг-ціями, між об'єднаннями (підприємствами) і д-вою. Фінанс. відносини об'єднань (підприємств) регулюються Загальним положенням про всесоюзне і республіканське промислове об'єднання, затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР 2.III 1973 та Положенням про виробниче об'єднання (комбінат), затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР 27.III 1974.

На рівні госпрозрахункових ланок нар. г-ва фінанс. механізм активно впливає на *продуктивність праці, фондовіддачу,* економію матеріальних затрат, поліпшення *якості продукції*. Підвищення продуктивності праці стимулюється за допомогою фондів екон. стимулювання, обсяг яких зріс 1981 до 31,0 млрд. крб. (1965 — 2,6 млрд. крб.), фінансуванням заходів у галузі *науково-технічного прогресу*. На зростання фондовіддачі впливає такий фінанс. важіль, як *плата за фонди* (питома вага його в заг. сумі держ. доходів становить більш як 10%), а також першочергове фінансування реконструкції і тех. переозброєння діючих підприємств. Стимулюючий вплив фінансів на поліпшення якості продукції здійснюється встановленням надбавок до оптових цін на вироби вищої якості. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) розроблено систему заходів щодо посилення ролі *фінансової політики* в підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Запроваджується нова система фінансування наук.-тех. робіт з єдиного фонду розвитку науки і техніки, принципово новий показник — норматив розподілу прибутку, що має стимулювати прийняття колективами об'єднань (підприємств) напружених планів, сприяти збільшенню доходів держави і одночасно підвищувати госпрозрахункову заінтересованість виробничих об'єднань (підприємств). Директивними показниками в п'ятирічних планах економічного і соціального розвитку пром. м-в, об'єднань (підприємств) стають заг. сума прибутку підприємств і госп. орг-цій, платежі в держ. бюджет і асигнування з бюджету. Планомірне використання фінанс. ресурсів дає можливість забезпечити грош. ресурсами розв'язання таких важливих завдань комуністичного будівництва, як формування і розвиток прогресивних галузей промсті, що визначають наук.-тех. прогрес; прискорене зростання продуктивних сил у с. г., що сприяє поступовому *подоланню істотних відмінностей між містом і селом*, неухильне підвищення життєвого рівня всіх членів суспільства. Фінанси широко використовують як знаряддя зміцнення централізованого планового керівництва нар. г-вом і розвитку ініціативи підприємств, об'єднань і орг-цій. Кредит за соціалізму є системою екон. відносин, що відображають акумуляцію і використання грош. ресурсів у процесі планомірного розширеного соціалістичного відтворення на умовах їх поворотності. Як форма планомірного руху позичкового фонду соціалістичної д-ви, він використовується в інтересах розширеного відтворення і підвищення добробуту трудящих. Кредитування нар. г-ва здійснюють держ. кредитні установи — *банки* на основі затверджуваних урядом кредитних планів. Кредит виконує такі основні функції: перерозподіл коштів у процесі розширеного соціалістичного відтворення, контроль, заміщення готівки кредитними знаряддями обігу та кредитними операціями, що відіграє важливу роль у плановому регулюванні *грошового обігу* і зміцненні рад. *карбованця*. Кредитування нар. г-ва здійснюється на основі таких принципів: плановість (позички надають відповідно до встановлених планових завдань в міру виконання нар.-госп. планів); цільове призначення (на певні планові об'єкти і на потреби, пов'язані з виконанням плану виробн. і реалізації продукції); прямe кредитування (банк надає позички безпосередньо підприємству, об'єднанню або орг-ції); забезпеченість кредиту товарно-матеріальними цінностями або відповідними розрахунковими документами; строковість і поворотність кредиту. За строками і цільовим призначенням розрізняють *короткостроковий кредит* (надається на строк до 1 року) і *довгостроковий кредит* (надається на строк до 20 років). Кредит надають також населенню на споживчі потреби. В СРСР населення одержує позички в банках на житлове будівництво, при купівлі товарів в розстрочку тощо.

Існують і такі кредитні відносини, за яких д-ва виступає позичальником коштів у населення в формі різних грош. *вкладів* населення в *ощадні каси* і банки. За користування позичковими коштами д-ва встановлює в плановому порядку плату у формі *процента*. *Кредитна система* СРСР характеризується єдністю і високим рівнем концентрації банківської справи. Банківська система в СРСР включає *Державний банк СРСР* з держ. трудовими ощадними касами, Всесоюзний банк фінансування капітальних вкладень (*Будбанк СРСР*), *Банк для зовнішньої торгівлі СРСР* (Зовнішторгбанк СРСР). За характером операцій до кредитної системи можна віднести *ломбарди* та каси взаємодопомоги. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 вводяться два нові види кредиту для виробничих і наук.-виробничих об'єднань: на оплату робіт, що фінансуються за рахунок коштів єдиного фонду, якщо роботи виконуються в коротші строки, ніж це заплановано, та на здійснення високоефективних заходів щодо розвитку науки і техніки, непередбачених планом. Ці кредити мають погашатися за рахунок коштів єдиного фонду протягом двох років. Держбанку СРСР і Будбанку СРСР дозволено надавати виробничим об'єднанням (підприємствам) і орг-ціям кредити для виробн. нової продукції і поліпшення якості виготовлюваних виробів, а також на розширення виробн. товарів нар. споживання і поліпшення побутового обслуговування населення. Їх надають понад ліміт держ. *капітальних вкладень*. Умовою надання їх є *окупність витрат* і

Структура доходів і видатків державного бюджету СРСР
(% до підсумку)

	1940	1970	1975	1981
Доходи — всього	100	100	100	100
в т. ч.				
податок з обороту	58,7	31,5	30,4	31,3
платежі державних підприємств та організацій від прибутку	12,1	34,6	31,9	28,8
прибутковий податок з кооперації, колгоспів і підприємств громадських організацій	1,8	0,8	0,7	0,6
державні позики, реалізовані серед населення	5,1	0,3	0,3	0,1
державні податки з населення	5,2	8,1	8,4	8,0
кошти державного соціального страхування	4,8	5,3	5,1	4,7
Із загальної суми доходів надійшло від державних і кооперативних підприємств і організацій	88,8	91,2	91,0	91,6
Видатки — всього	100	100	100	100
в т. ч.				
на народне господарство	33,5	48,2	51,6	54,8
на соціально-культурні заходи та науку	23,5	36,2	35,9	33,5
на оборону	32,6	11,5	8,1	5,5
на управління	3,9	1,1	0,9	0,9

погашення позичок протягом двох років. Джерелом погашення є додатковий прибуток і частково податок з обороту на виготовлювані товари. З 1.I 1981 запроваджено нову шкалу платежів за користування кредитом. Заходи щодо вдосконалення фінанс.-кредитного механізму є складовою частиною вдосконалення всього госп. механізму і спрямовані на посилення збалансованості і комплексності планування, підвищення ефективності соціалістичного виробн. Поряд з кредитом всередині країни існує *міжнародний кредит*, що відображає кредитні відносини соціалістич. д-ви з ін. д-вами. Кредит, що надають одна одній соціалістичні країни, — важливий засіб екон. взаємодопомоги, дальшого поглиблення соціалістичної економічної інтеграції країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги. Кредит сприяє розвиткові екон. зв'язків соціалістичних країн з капіталістичними. Рад. Союз і ряд ін. соціалістичних країн надають велику кредитну допомогу країнам, що розвиваються. Кредитна система СРСР має забезпечити найсприятливіші умови для успішного розв'язання завдань, накреслених КПРС, щодо дальшого підвищення ефективності сусп. виробн., матеріального і культур. рівня життя рад. людей.

В. М. Федосов.

Зовнішня торгівля і зовнішні економічні зв'язки. *Зовнішня торгівля* в СРСР є монополією д-ви; її призначення — сприяти виконанню нар.-госп. планів шляхом використання умов *міжнародного поділу праці* і перш за все соціалістичного *поділу праці*. Завдяки могутньому піднесенню економіки на основі *науково-технічного прогресу*, розширення міжнар. соціалістичного *ринку* СРСР вийшов на одне з провідних місць у світовій *торгівлі*. Розвиток зовн. торгівлі СРСР спрямовується на зміцнення *світової системи соціалізму*, на розгортання співробітництва з країнами, які визволилися від колоніального гніту, на розширення взаємовигідних торг. відносин з усіма д-вами світу. Зовнішньоекон. зв'язки СРСР розвиваються високими темпами. Якщо 1918, коли було обнародувано ленінський декрет про монополію зовн. торгівлі, Рад. Росія вела торгівлю з 9 д-вами, то СРСР у 1950 — з 44, 1981 — з 142 д-вами світу. Характерною особливістю зовнішньоекон. зв'язків СРСР є їхній сталий динамічний розвиток, неухильне додержання принципів взаємної вигоди, сумлінне виконання взятих на себе зобов'язань. За 1951—81 обсяг зовн. торгівлі СРСР збільшився в 13 раз; з соціалістичними країнами — в 10 раз, зокрема з країнами — членами *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ) — в 12 раз, розвинутими капіталістичними країнами — в 26 раз, країнами, що розвиваються,— в 48 раз.

Рад. Союз є великим експортером паливно-енерг. ресурсів, пром. сировини, машин, металург., енерг. устаткування. Зростає експорт з СРСР сучас. устаткування для атомних, теплових і гідроелектростанцій, доменного, металург. та ін. видів пром. устаткування, верстатів, приладів, тракторів, автомобілів. У рад. імпорті переважають різні машини, устаткування, прилади, прод. товари, сировина для їхнього виробництва, промислові товари народного споживання. Осн. частина зовнішньоторг. обороту СРСР припадає на соціалістичні країни. Частка товарообороту з цими країнами у всьому зовнішньоторг. обороті СРСР (1981) становить 52,8%, у т. ч. з країнами — членами РЕВ — 47,6%. Екон. співробітництво з країнами — членами РЕВ зосереджено на виконанні спільно розроблених країнами РЕВ довгострокових програм щодо розвитку матеріального виробн., науки і техніки, дальшого розвитку спеціалізації і кооперування в рамках *Комплексної програми* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ. Найбільшими торг. партнерами серед соціалістичних країн є НДР (1981, зовнішньоторг. оборот становив 10,7 млрд. крб.), Чехословаччина (8,5 млрд. крб.), Польща (8,1 млрд. крб.), Болгарія (8,1 млрд. крб.), Угорщина (6,6 млрд. крб.). Виходячи з принципів мирного співіснування д-в з різними соціальними системами, СРСР здійснює взаємовигідні торг.-екон. і наук.-тех. зв'язки з капіталістичними країнами, які виявляють заінтересованість у співробітництві з Рад. Союзом. Зовн. торгівля з промислово розвинутими капіталістичними країнами становила 32,2%. Гол. торг. партнери серед них (1981) — ФРН (6,0 млрд. крб.), Фінляндія (5,0 млрд. крб.), Франція (4,2 млрд. крб.), Італія (3,5 млрд. крб.). Важливу роль в системі зовнішньоекон. зв'язків Рад. д-ви відіграють країни, що розвиваються, Азії, Африки і Лат. Америки. Частка їх у зовнішньоторг. обороті СРСР становила 15,0% (1981). Будуються ці зв'язки на взаємовигідній основі і здійснюються в рамках реалізації угод, які грунтуються на довгочасній пром. кооперації. Рад. Союз подає цим країнам екон. і тех. допомогу в спорудженні пром. підприємств, енерг., с.-г. та ін. об'єктів, які сприяють зміцненню їхньої екон. і політ. незалежності. Гол. партнери серед цих країн — Індія (2,4 млрд. крб.), Аргентіна (2,4 млрд. крб.).

В одинадцятій п'ятирічці 1981—85 передбачено всемірно розвивати взаємовигідні торговельні, економічні і наук.-технічні зв'язки з соціалістичними країнами, далі поглиблювати соціалістичну екон. інтеграцію країн — членів РЕВ. Розвивати на довгостроковій і рівноправній основі взаємовигідний обмін товарами, всебічні екон., наук.-тех. та ін. зв'язки Рад. Союзу з країнами, що розвиваються. Виходячи з принципів мирного співіснування д-в з різними соціальними системами і необхідності закріплення розрядки міжнар. напруженості, здійснювати стабільні взаємовигідні торг.-екон. і наук.-тех. зв'язки з капіталістичними країнами, які виявляють заінтересованість у співробітництві з Рад. Союзом. Продовжувати реалізацію наявних домовленостей і укладення нових угод у галузі здійснення великомасштабних проектів у паливній, металург., хім. промісті та ін. галузях нар. г-ва. Вишукувати ін. шляхи розвитку співробітництва з цими країнами. Розвивати виробн. експортних товарів. У галузі імпорту раціонально використовувати можливості міжнар. поділу праці для прискорення наук.-тех. прогресу, повнішого задоволення потреб нар. г-ва в прогресивному устаткуванні, найновіших технологічних процесах, сировині і матеріалах, а також попиту населення на товари народного споживання.

А. Т. Хрущов

Оборот зовнішньої торгівлі (в цінах відповідних років; млрд. крб.)

Роки	Зовнішньоторговельний оборот	Експорт	Імпорт
1940	0,5	0,2	0,2
1950	2,9	1,6	1,3
1960	10,1	5,0	5,1
1970	22,1	11,5	10,6
1981	109,7	57,1	52,6

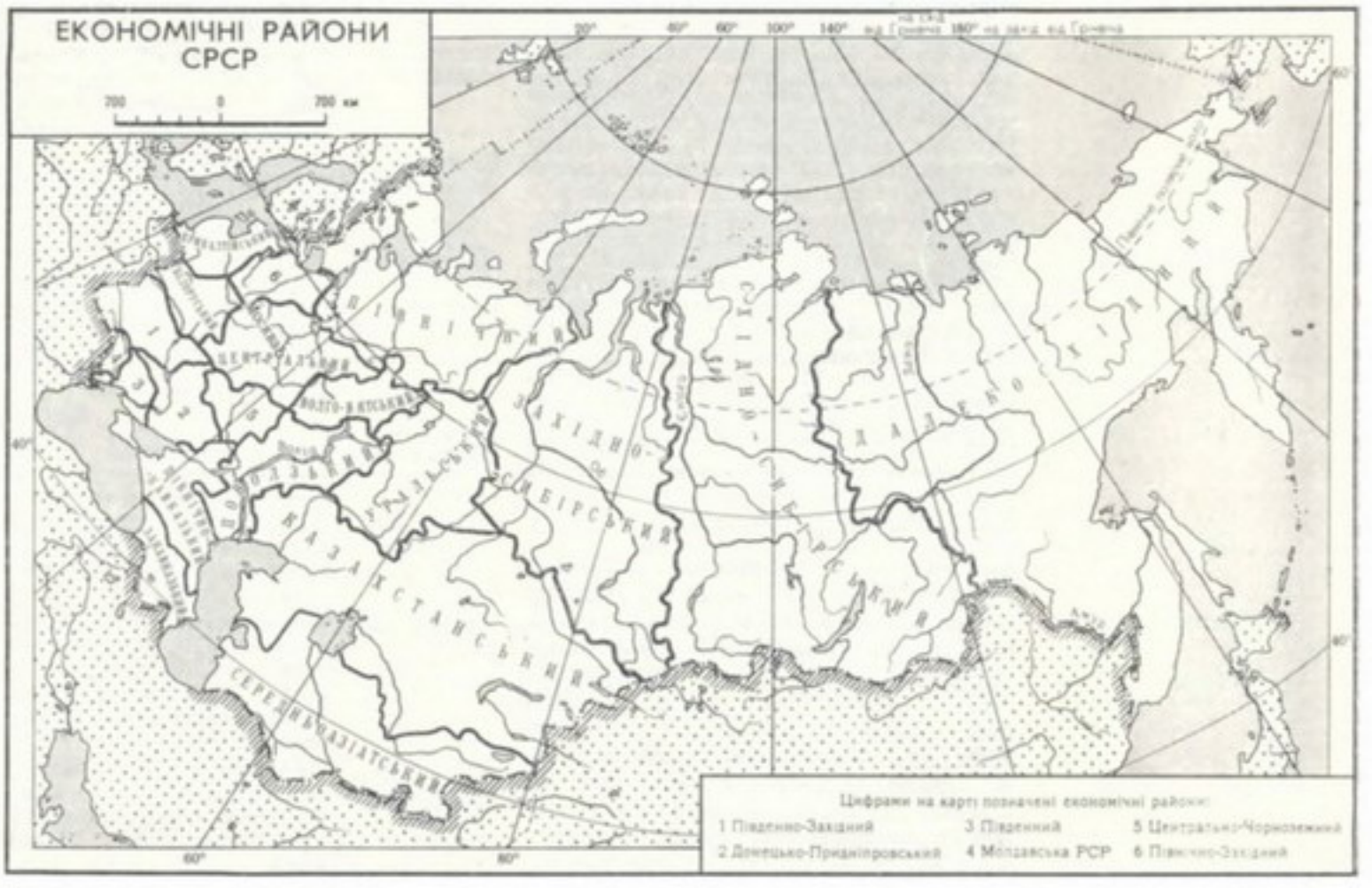

Економічні райони. Економічне районування в СРСР базується на тер. поділі праці. Кожний екон. район характеризується госп. своєрідністю і сталістю внутрірайонних зв'язків. Екон. районування дає змогу диференційовано керувати процесами тер. організації г-ва. Сітку екон. районування затверджено 1963 (з подальшими уточненнями). Вона включає 19 великих екон. районів, а також Молдавську РСР. Див. також карту Економічні райони СРСР, с. 393 і розділи Народне господарство у статтях про союзні республіки СРСР.

Літ.: Ленин В.И. Об электрификации. М., 1964; Ленин В. И. О товарном производстве и торговле в период строительства социализма. М., 1958; Ленин В. И. Вопросы строительства социализма и коммунизма. М., 1980; Ленин В. И. О принципах социалистического хозяйствования. М., 1964; Ленин В. И. О социалистических финансах М., 1971; Ленин В. И. О международной политике и международном праве. М., 1958; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—11. К., 1978—82; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, т. 1—13. М., 1967—81; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1982; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів. Постанова ЦК КПРС від 12 липня 1979 року.— Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 року. К., 1979; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 22 листопада 1982 року. К., 1982; Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1983; Струмилин С. Г. Очерки социалистической экономики СССР (1929—1959 гг.). М., 1959; Экономика СССР в послевоенный период (Краткий экономический обзор). М., 1962; Абалкин Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. М., 1973; Хачатуров Т. С. Интенсификация и эффективность в условиях развитого социализма. М., 1978; Хачатуров Т. С. Эффективность капитальных вложений. М., 1979; Экономика социалистической промышленности. М., 1980; Экономическое могущество развитого социализма. К., 1981; Экономическая политика КПСС. М., 1981; Вопросы теории экономического развития социализма. К.,1981; Экономический потенциал развитого социализма. М., 1982; Советский Союз (Политико-экономический справочник). М., 1978; Народное хозяйство СССР. 1922—1982. Юбилейный статистический ежегодник М., 1982.

XI. Добробут трудящих.

Неухильне підвищення добробуту трудящих Радянської країни на сучасному етапі здійснюється на основі реалізації *соціальної програми КПРС*, розробленої XXV і XXVI з'їздами КПРС, планомірного розвитку сусп. виробн., сталого зростання *національного доходу*. В Рад. Союзі прибл. $^3/_4$ нац. доходу використовують безпосередньо на *споживання* і бл. $^1/_4$ — на *соціалістичне накопичення*. З урахуванням затрат на житл. і соціально-культур. буд-во безпосередньо на нар. добробут спрямовано $^4/_5$ нац. доходу. За роки десятої п'ятирічки безпосередньо на добробут трудящих (враховуючи затрати на житл. і соціально-культур. буд-во) було спрямовано 1625 млрд. крб., на 334 млрд. крб., або на 26% більше, ніж у дев'ятій п'ятирічці. Узагальнюючим показником рівня життя народу є *реальні доходи населення*. Цей показник характеризує кількість одержаних населенням матеріальних благ і послуг з урахуванням змін роздрібних цін і витрат на виплату податків та ін. обов'язкових платежів. Рівень реальних доходів населення СРСР зумовлюється величиною заробітної плати робітників і службовців і оплатою праці в колгоспах, виплатами і пільгами з *суспільних фондів споживання*, пільговою квартирною платою і оплатою комунальних послуг, стабільними цінами на споживчі товари, низькими тарифами міського транспорту тощо.

В СРСР забезпечується планомірне і швидке зростання реальних доходів усіх верств суспільства. З кожною п'ятирічкою зменшується диференціація реальних доходів різних груп населення.

В результаті здійснення важливих соціальних заходів забезпечено зближення рівнів реальних доходів колгоспників з реальними доходами робітників і службовців. Так, реальні доходи робітників і службовців у розрахунку на одного працюючого 1981 порівняно з 1940 збільшились у 4,1 раза, а реальні доходи колгоспників — в 7,2 раза. Велике значення мало введення гарантованої оплати праці в колгоспах, єдиної системи пенсійного і соціального забезпечення. Рівень реальних доходів колгоспників відносно реальних доходів робітників і службовців у розрахунку на члена сім'ї підвищився з 75% 1965, до 89% 1981. Важливу роль у зростанні реальних доходів населення відіграють сусп. фонди споживання. З цих фондів населенню забезпечуються безплатні освіта, підвищення кваліфікації і мед. обслуговування, виплачуються пенсії, стипендії, надаються матеріальна допомога, оплачувані чергові відпустки, безплатні й пільгові путівки в санаторії та будинки відпочинку тощо. В міру зростання

Економічні райони СРСР

Назва району	Політичні і адміністративні одиниці, які входять до складу району	Назва району	Політичні і адміністративні одиниці, які входять до складу району
Північно-Західний	Ленінград, Ленінградська обл., Новгородська обл., Псковська обл.	Східно-Сибірський	Красноярський край, Тувинська АРСР, Іркутська обл., Бурятська АРСР, Читинська обл.
Північний	Карельська АРСР, Мурманська обл., Архангельська обл., Комі АРСР, Вологодська обл.	Далекосхідний	Приморський край, Хабаровський край, Амурська обл., Сахалінська обл., Камчатська обл., Магаданська обл., Якутська АРСР
Центральний	Москва, Московська обл., Калінінська обл., Ярославська обл., Костромська обл., Івановська обл., Владимирська обл., Рязанська обл., Орловська обл., Калузька обл., Брянська обл., Смоленська обл.	Прибалтійський	Литовська РСР, Латвійська РСР, Естонська РСР, Калінінградська обл. РРФСР
		Білоруський	Білоруська РСР
Волго-Вятський	Горьковська обл., Кіровська обл., Мордовська АРСР, Марійська АРСР, Чуваська АРСР	Південно-Західний	УРСР: Київ, Київська обл., Чернігівська обл., Черкаська обл., Вінницька обл., Хмельницька обл., Тернопільська обл., Житомирська обл., Ровенська обл., Волинська обл., Львівська обл., Івано-Франківська обл., Закарпатська обл., Чернівецька обл.
Центрально-Чорноземний	Воронезька обл., Белгородська обл., Курська обл., Липецька обл., Тамбовська обл.	Донецько-Придніпровський	УРСР: Донецька обл., Ворошиловградська обл., Харківська обл., Сумська обл., Полтавська обл., Дніпропетровська обл., Запорізька обл., Кіровоградська обл
Поволзький	Астраханська обл., Калмицька АРСР, Волгоградська обл., Саратовська обл., Куйбишевська обл., Ульяновська обл., Пензенська обл., Татарська АРСР	Південний	УРСР: Одеська обл., Миколаївська обл., Херсонська обл., Кримська обл.
Північно-Кавказький	Ростовська обл., Краснодарський край, Ставропольський край, Кабардино-Балкарська АРСР, Північно-Осетинська АРСР, Чечено-Інгушська АРСР, Дагестанська АРСР	Закавказький	Грузинська РСР, Азербайджанська РСР, Вірменська РСР
		Казахстанський	Казахська РСР
Уральський	Пермська обл., Башкирська АРСР, Удмуртська АРСР, Свердловська обл., Курганська обл., Челябінська обл., Оренбурзька обл.	Середньоазіатський	Узбецька РСР, Киргизька РСР, Таджицька РСР, Туркменська РСР
Західно-Сибірський	Тюменська обл., Омська обл., Новосибірська обл., Томська обл., Кемеровська обл., Алтайський край	Молдавська РСР	

сусп. виробн. і нац. доходу збільшуються і виплати із сусп. фондів споживання (табл. с. 396). В 1981 із заг. суми виплат і пільг понад 50% становили грош. виплати. За роки десятої п'ятирічки населенню було надано виплат і пільг на суму 527 млрд. крб., що на 134 млрд. крб., або на 34%, більше порівняно з дев'ятою п'ятирічкою. Сума вкладів населення в ощадні каси 1981 становила 165,7 млрд. крб., що більше ніж в 236

Використання національного доходу на споживання і нагромадження по п'ятирічках (у порівнянних цінах, 1973; млрд. крб.)

	Восьма п'ятирічка (1966—70)	Дев'ята п'ятирічка (1971—75)	Десята п'ятирічка (1976—80)
Національний дохід, використаний на споживання і нагромадження	1230	1647	2045
в т. ч.			
споживання	887	1191	1511
нагромадження та інші витрати	343	456	534

раз порівняно з 1940. Серед. розмір вкладу дорівнює 1122 крб. Витрати на соціально-культур. заходи і науку збільшились за 1940—81 в 28 раз і становлять 130,0 млрд. крб., майже 27% нац. доходу СРСР. Середньорічний обсяг роздрібного товарообороту 1976—80 становив 246,1 млрд. крб., 1981—294,1. У 1981 роздрібний товарооборот держ. і кооп. торгівлі збільшився проти 1940 в 11,1 раза, товарооборот на душу населення — в 8,1 раза, в т. ч. в сільс. місцевості — в 10,3 раза. Міськ. житл. фонд країни 1981 становив 2270 млн. м² заг. (корисної) площі (сільс. житл. фонд — 1404 млн. м²). За останні три п'ятирічки (1966—80) було збудовано бл. 33 млн. квартир заг. площею майже 1591 млн. м². За цей час житл. умови поліпшили 162,0 млн. чол. Капітальні вкладення на житл. буд-во за 1976—81 становили 105,2 млрд. крб. (1971—75 — 75,4 млрд. крб.). В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) дальший соціальний прогрес суспільства пов'язаний із здійсненням широкої програми зростання нар. добробуту. Ця програма охоплює поліпшення всіх сторін життя рад. людей— споживання і житло, культуру і відпочинок, умови праці і побуту. На підвищення рівня життя населення спрямовується в розрахунку на 1985 16,6 млрд. крб., у т. ч. бл.

Зростання реальних доходів населення (в розрахунку на душу населення, %)

	1940	1965	1970	1975	1981
1940—100	100	298	398	493	601
1965—100		100	133	165	202
1970—100			100	124	151

10 млн. крб. на підвищення заробітної плати робітників і службовців. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросте за п'ятиріччя на 14,5% і 1985 становитиме 193 крб. Оплата праці колгоспників у громад. г-ві підвищиться на 20%. Реальні доходи на душу населення за п'ятиріччя мають зрости на 16—18%. Разом з тим, підвищення рівня життя трудящих не зводиться лише до зростання грош. доходів. Як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, на перший план висувається завдання поліпшити постачання населенню продовольства, а також пром. товарів широкого вжитку. Послідовна реалізація *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року забезпечить стабільне постачання населення продовольчими і пром. товарами, буде досягнуто найповніше збалансування платоспроможного попиту з товарними ресурсами і платними послугами. Роздрібний товарооборот держ. і кооп. торгівлі 1985 становитиме 345 млрд. крб. Передбачено послідовно поліпшувати житл. умови рад. людей. За п'ять років буде збудовано 530—540 млн. м² заг. площі житла. Значно розшириться буд-во житл. будинків у сх. районах країни і в сільс. місцевості. В одинадцятій п'ятирічці триває далі планомірний процес поступового *подолання істотних відмінностей між містом і селом*, поліпшуються умови життя населення в усіх республіках і районах країни.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о повышении жизненного уровня трудящихся. Документы и материалы. М., 1975; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 22 листопада 1982 року. К., 1982; Капустин Е. И. Рост благосостояния советского народа — высшая цель экономической политики КПСС. М., 1974; Саркисян Г. С. Основной экономический закон социализма. М., 1975; Экономическая политика КПСС. М., 1981.

С. П. Тимошенко.

XII. Охорона здоров'я.

Охорона здоров'я народу — одне з найважливіших соціальних завдань КПРС і Радянської держави, являє собою систему соціально-економічних і медичних заходів. Право рад. людини на охорону здоров'я гарантовано Конституцією СРСР (ст. 42). Воно тісно пов'язане з правом на працю, на відпочинок, на житло, на матеріальне забезпечення в старості й при інвалідності (див. *Соціальне забезпечення*), з *охороною материнства і дитинства*, з держ. заходами по охороні навколишнього середовища. У дореволюц. Росії працювали гол. чин. приватні лікарі у великих містах. У 1913 в Росії було 28,1 тис. лікарів (1,8 лікаря на 10 тис. ж.); 46 тис. серед. мед. працівників (2,9 працівника на 10 тис. ж.); 5300 лікарн. закладів, 207,6 тис. ліжок (13 ліжок на 10 тис. ж.). Більш як 30 % міст не мали лікарень зовсім. У 1912 було зареєстровано бл. 13 млн. інфекц. хворих. Осн. принципами соціалістич. охорони здоров'я в СРСР є її держ., плановий характер, профілактична спрямованість, безплатність і загальнодоступність кваліфікованої мед. допомоги, єдність мед. теорії і практики з широким використанням досягнень науки і техніки в діяльності закладів охорони здоров'я й співробітництво з ін. країнами в галузі мед. науки, участь громадськості й широких мас трудящих у розв'язанні питань охорони здоров'я. Рад. система охорони здоров'я базується на соціалістичному гуманізмі.

11 липня 1918 В. І. Ленін підписав декрет Раднаркому про створення Нар. комісаріату охорони здоров'я РРФСР. У 1936 було створено союзно-респ. Наркомат (з 1946 — М-во) охорони здоров'я СРСР; відповідні органи створено в усіх союзних і авт. республіках. Відділи охорони здоров'я є у виконкомах крайових, обл., місц. і районних Рад народних депутатів. Для мед. обслуговування працівників окремих галузей нар. г-ва у складі ряду міністерств створено мед.-сан. служби. З 1965 в обох палатах Верховної Ради СРСР функціонують постійні комісії з охорони здоров'я та соціального забезпечення, з 1976 — комісії в питаннях праці та побуту жінок, охорони материнства і дитинства. При місц. Радах нар. депутатів існують постійні комісії з охорони здоров'я. Найважливіші принципи соціалістичної охорони здоров'я набули творчого розвитку в Програмах партії, рішеннях з'їздів КПРС, спеціальних постановах партії і Рад. уряду (зокрема, в постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14 січня 1960 «Про заходи по дальшому поліпшенню медичного обслуговування і охорони здоров'я населення СРСР», від 5 липня 1968 «Про заходи по дальшому поліпшенню охорони здоров'я і розвитку медичної науки в країні» і від 26 серпня 1982 «Про додаткові заходи по поліпшенню охорони здоров'я населення»). В грудні 1969 Верховна Рада СРСР затвердила Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я. В СРСР створена й успішно функціонує єдина система подання безплатної, загальнодоступної та кваліфікованої медичної допомоги усіх видів (поліклінічної, стаціонарної; лабораторні дослідження, допомога при пологах тощо). Безплатними є також харчування, ліки і всі види побутового обслуговування хворого на період його перебування в лікув. закладах (лікарнях, диспансерах). Деяким групам хворих, які хворіють на онкологічні, гемолітичні захворювання, туберкульоз, шизофренію, епілепсію, діабет та ін., а також інвалідам Великої Вітчизн. війни та дітям у віці до 1 року ліки відпускаються безплатно і при амбулаторно-поліклінічному лікуванні. Кошти на охорону здоров'я надходять з держ. бюджету, держ. фондів, кооперативних, профспілкових та ін. громад. орг-цій, а також від колгоспів. Інтенсивно розвивалася і продовжує вдосконалюватися принципово нова система позалікарняної допомо-

Кількість лікарняних закладів у союзних республіках

	1940	1981
СРСР	**13 793**	**23 072**
РРФСР	8 477	12 435
УРСР	2 498	3 830
БРСР	514	870
Узб. РСР	380	1 165
Каз. РСР	627	1 690
Груз. РСР	314	452
Аз. РСР	222	754
Лит. РСР	77	200
Молд. РСР	109	336
Латв. РСР	89	183
Кирг. РСР	112	267
Тадж. РСР	121	291
Вірм. РСР	96	167
Туркм. РСР	99	272
Ест. РСР	58	140

СРСР

ги, яка організована за дільничнотер. принципом. В СРСР діють понад 35 тис. амбулаторно-поліклінічних закладів, де протягом року лікарі проводять 2,5 млрд. прийомів пацієнтів. В амбулаторіях і поліклініках починають і закінчують лікування 80% хворих, що свідчить про високу ефективність і загальнодоступність цього виду допомоги. На 1981 в країні діяло понад 23 тис. лікарняних закладів, у яких було 3384 тис. ліжок (126 ліжок на 10 тис. ж.). Збудовані й будуються багатопрофільні й спеціалізовані лікарні, оснащені сучас. мед. технікою та апаратурою. На їхній базі організовано спеціалізовані центри обласного, міжобласного, респ. та всесоюзного значення. Великим досягненням рад. охорони здоров'я стала система подання *швидкої медичної допомоги*, створена і збільшується кількість спеціалізованих бригад — кардіологічних, реанімаційних, дитячих та ін. Це дає змогу проводити ефективне лікування на догоспітальному етапі. Організовано службу санітарної авіації. У країні розгорнуто широку мережу мед. закладів для мед.-сан. обслуговування робітників, на великих підприємствах створено *медико-санітарні частини*. Все це дозволило максимально наблизити мед. допомогу до місця роботи. Мед. обслуговування жителів сільс. місцевості організується з урахуванням екон.-геогр., демографічних особливостей і побудовано на принципі етапності подання допомоги. Позалікарняна допомога здійснюється в лікар. *амбулаторіях* та фельдшерсько-акушерських пунктах. Стаціонарне лікування зосереджено в дільничних, центральних районних, обласних, крайових та респ. лікарнях. В СРСР здійснюються соціально-екон., в т. ч. мед., заходи, що забезпечують поєднання функцій материнства з активною участю жінок у трудовій та громад. діяльності, гармонійний розвиток дітей і підлітків. Д-ва повністю бере на себе всі витрати, пов'язані з соціальним страхуванням. Тим, хто захворів, у разі втрати працездатності надається грош. допомога в розмірі до 100% їхньої заробітної плати. Надається також допомога по вагітності й пологах, сплачується більша частина витрат на санаторно-курортне (див. *Курорти, Санаторії*) лікування та відпочинок, на лік. харчування, на проведення оздоровчої роботи серед дітей, підлітків, студентів. Важливим фактором є підготовка лікарів та ін. мед. персоналу й розподіл його з урахуванням особливостей території та розселення населення. В 1981 кількість лікарів досягла 1033,9 тис., серед. мед. персоналу — 2,9 млн. чол., що становить 38,5 лікаря та 107,3 працівника з серед. мед. освітою на 10 тис. ж. Створено базу для підвищення кваліфікації мед. працівників. Підвищенню морально-етичного рівня лікарів сприяла «Присяга лікаря Радянського Союзу» (введена 1971). Осн. напрям соціалістичної охорони здоров'я — профілактичний. Здійснюються періодичні мед. огляди, створено систему профес. відбору, *лікарського контролю* у фіз. культурі та спорті. Проводиться у широких масштабах *диспансеризація*, 1980 нею було охоплено понад 45 млн. чол. Масовими профілактичними оглядами населення щороку охоплюють близько 110 млн. чол. Здійснюється широка програма первинної профілактики найпоширеніших неінфекційних хвороб (серцево-судинних, онкологічних, легеневих, ендокринних та ін.). *Санітарно-епідеміологічна служба* забезпечує контроль за дотриманням всіма підприємствами, орг-ціями та установами, а також окремими громадянами діючих норм сан. законодавства, крім того, вона бере участь в організації і проведенні багатьох сан.-гіг. та протиепідемічних заходів. Сучасна структура санітарно-епідеміологічної служби, її права і обов'язки визначені в «Положенні про державний санітарний нагляд в СРСР» (1973). Активну участь у роботі органів та закладів охорони здоров'я беруть профспілки. При медичних закладах існують громад. ради, до складу яких входять мед. працівники та представники громадськості. Незмінний помічник медиків — *Союз Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР*, що об'єднує в своїх рядах понад 100 млн. чол. В Рад. Союзі ліквідовано більшість небезпечних інфекційних хвороб, що забирали в минулому життя сотень тисяч людей. Захворюваність на *дифтерію, поліомієліт* зведено до поодиноких випадків. Систематично знижується захворюваність на коклюш, кір та ін. інфекційні хвороби. Це є однією з умов, завдяки яким за минулі 60 років смертність населення в СРСР знизилася більш як у 3 рази, дитяча смертність — майже в 9 раз, середня тривалість життя зросла з 32 до 70 років. Система організації охорони здоров'я в Радянській країні пройшла перевірку часом і здобула міжнародне визнання. В прийнятій XXIII Всесвітньою асамблеєю охорони здоров'я резолюції про осн. принципи розвитку нац. служб охорони здоров'я найважливіші принципи і положення, притаманні соціалістичній охороні здоров'я, визнані найефективнішими і рекомендовані всім д-вам— членам *Всесвітньої організації охорони здоров'я* (ВООЗ) для використання при виборі схеми організації мед. допомоги населенню. Високу оцінку здобула система рад. охорони здоров'я на Міжнар. конференції з первинної медико-сан. допомоги, яка відбулася у вересні 1978 в м. Алма-Аті. Розширюється співробітництво СРСР з зарубіжними країнами в галузі мед. науки та охорони здоров'я. Важливим етапом колективної розробки теорії та практики організації соціалістичної охорони здоров'я є прийняття XVII нарадою міністрів охорони здоров'я соціалістичних країн «Основних напрямів і перспектив соціалістичної охорони здоров'я» (1976). Створено Постійну комісію РЕВ з охорони здоров'я. Позитивно розвивається і співробітництво в галузі мед. науки та охорони здоров'я з капіталістичними країнами. Радянський Союз бере активну участь у діяльності Всесвітньої організації охорони здоров'я.

В СРСР лікарів готують *медичні інститути* (83 вузи цього профілю, в т. ч. стоматологічні і фармацевтичні, 1980), а також мед. ф-ти ун-тів — Вільнюського, Чуваського, Якутського, Мордовського та ін.— всього 9 ф-тів (1980). Спеціалістів з серед. мед. і фарм. освітою готують *медичні училища* (1980 — 626 уч-щ). Планування, координацію, оцінку результатів і контроль за проведенням наук.-мед. досліджень здійснює *Академія медичних наук СРСР*. Виходить значна кількість журналів (1980 — понад 100 назв) з різних галузей медицини, зокрема наук.-популярний журнал «Здоровье» та ін., «Медицинская газета». В СРСР створено спеціалізовані мед. вид-ва: центральне — «Медицина» та ряд республіканських (зокрема, «Здоров'я» в УРСР). Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Ленинские декреты по здравоохранению, 1917—1921 гг. М., 1970; Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о здравоохранении. М., 1970; Постановления КПСС и Советского правительства об охране здоровья народа. М., 1958; Серенко А. Ф., Соболевский Г. Н. Здравоохра-

Кількість лікарняних ліжок у союзних республіках (тис.)

	1940	1981
СРСР	**790,9**	**3384,0**
РРФСР	482,0	1829,7
УРСР	157,6	636,4
БРСР	29,6	122,5
Узб. РСР	20,3	191,0
Каз. РСР	25,4	199,4
Груз. РСР	13,3	54,3
Аз. РСР	12,6	61,2
Лит. РСР	8,9	41,9
Молд. РСР	6,1	49,0
Латв. РСР	12,0	34,9
Кирг. РСР	3,8	44,9
Тадж. РСР	4,5	41,8
Вірм. РСР	4,1	26,6
Туркм. РСР	5,6	31,6
Ест. РСР	5,1	18,8

Виплати і пільги, одержані населенням із суспільних фондів споживання

	1940	1965	1970	1975	1981
Виплати і пільги — всього, млрд. крб.	4,6	41,9	63,9	90,1	122
З них:					
освіта	2,0	13,2	18,7	25,1	32,6
в т. ч.					
стипендії	0,2	0,9	1,3	2,2	2,6
охорона здоров'я і фізична культура	1,0	6,9	10,0	12,9	17,9
соціальне забезпечення і соціальне страхування	0,9	14,4	22,8	34,6	48,1
в т. ч.					
пенсії	0,3	10,6	16,2	24,4	35,4
допомоги	0,5	3,5	6,1	9,2	11,3
Виплати і пільги в розрахунку на душу населення, крб.	24	182	263	354	456

Показники розвитку охорони здоров я в СРСР

	1940	1981
Кількість лікарняних закладів	13 793	23 072
Кількість лікарняних ліжок, тис.	790,9	3384,0
Кількість лікарняних ліжок на 10 тис. жителів	40,2	126,0
Кількість лікарів усіх спеціальностей, тис.	155,3	1033,9
Кількість лікарів на 10 тис. жителів	7,9	38,5
Кількість осіб середнього медичного персоналу, тис.	472,0	2879,6
Кількість осіб середнього медичного персоналу на 10 тис. жителів	24,0	107,3

нение социалистического общества. М., 1975; Социальная гигиена и организация здравоохранения. М., 1977; 60 лет советского здравоохранения. М., 1977; Буренков С. П., Головтеев В. В., Корчагин В. П. Социалистическое здравоохранение: задачи, ресурсы, перспективы развития. М., 1979; Здравоохранение в СССР в X пятилетке. М., 1981; Петровский Б. В. Новый этап в развитии народного здравоохранения СССР. М., 1981; Буренков С. П., Глазунов И. С. О развитии профилактического направления в советском здравоохранении. «Советское здравоохранение», 1981, № 3; Охорона здоров'я України в братній сім'ї народів СРСР. К., 1982. *О. П. Щепін.*

XIII. Фізична культура і спорт.

Фіз. культура і спорт — органічна частина рад. культури та громад. життя, комплекс заходів, що здійснюються держ., громад. і фізкультурно-спорт. орг-ціями, спрямованих на гармонійний розвиток фіз. і духовних здібностей людини, зміцнення її здоров'я, підвищення та тривале збереження творчої активності, на підготовку до високопродуктивної праці, на захист Батьківщини. В 1918 організовано перші фізкультурно-спорт. осередки й гуртки Всевобучу, комсомольські т-ва «Мурашка» (Москва), «Спартак» (Петроград), «Червоний молодняк» (Мінськ) та ін., 1923 — перше всесоюзне фізкультурно-спорт. т-во «*Динамо*», 1935— добровільне спорт. т-во (ДСТ) «*Спартак*», 1936 — понад 60 ДСТ профспілок. З перших років Рад. влади держ. і фізкультурно-спорт. орг-ції за активною участю профспілок і комсомолу здійснюють програму масового розвитку фіз. культури і спорту в усіх районах країни. Вже в 20-х рр. повсюдно проводилися легкоатлетичні кроси, велогонки, лижні та ін. масові змагання, відбулися перші чемпіонати РРФСР (з плавання, 1921; футболу, 1922), Всесоюзне свято фізкультури (1923), перша Всесоюзна *спартакіада* (1928).

Осн. напрями розвитку фіз. культури і спорту на різних етапах соціалістичного й комуністичного будівництва визначені постановами ЦК партії «Про завдання партії в галузі фізичної культури» (1925), «Про фізкультурний рух» (1929), «Про хід виконання Комітетом у справах фізичної культури і спорту директивних вказівок партії і уряду про розвиток масово-фізкультурного руху в країні й підвищення майстерності радянських спортсменів» (1948), «Про заходи по дальшому розвитку фізичної культури і спорту» (1966); постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше піднесення масовості фізичної культури і спорту» (1981). В Програмі КПРС, у постановах ЦК КПРС і Рад. уряду підкреслюється держ. значення розвитку фіз. культури і спорту як важливої ділянки виховної роботи серед населення. Програмною і нормативною основою системи фіз. виховання є Всесоюзний фізкультурний комплекс «*Готовий до праці й оборони СРСР*» (ГПО). В 1931 для розвитку комплексу ГПО введено *Єдину Всесоюзну спортивну класифікацію*. Організовані заняття з фіз. культури і спорту проводяться у двох осн. напрямах — обов'язковому та добровільному. До обов'язкових занять залучають усіх учнів загальноосв. шкіл, профес.-тех., серед. спец. та вищих навч. закладів, особовий склад Збройних Сил СРСР, міліції та деяких ін. орг-цій. Заняття проводяться за держ. програмами. На підприємствах, в установах і навч. закладах організуються заняття *виробничою гімнастикою*. Організаційно-методичне керівництво обов'язковими заняттями і контроль за виконанням їх здійснюють відповідні м-ва й відомства. Масова фізкультурно-оздоровча і спорт. робота проводиться фізкультурно-спорт. орг-ціями профспілок, деяких міністерств та відомств, а також ДТСААФ СРСР. У 1982 налічувалося 8 всесоюзних ДСТ профспілок: «*Буревісник*», «*Водник*», «*Зеніт*», «*Локомотив*», «Спартак», «Труд», «Урожай», «ФіС» («Фізкультура і Спорт»); відомчі т-ва: «Динамо», «*Трудові резерви*», ДТСААФ, фізкультурно-спорт. орг-ції Збройних Сил СРСР. Роботу профспілкових ДСТ координує Всесоюзна рада ДСТ профспілок, сільських — Центр. рада сільс. спорт. т-в. Заг. керівництво розвитком фіз. культури і спорту та роботою фізкультурно-спорт. орг-цій здійснює Комітет по фіз. культурі і спорту при Раді Міністрів СРСР через тер. спорт. комітети, керівництво розвитком тех. видів спорту — ЦК ДТСААФ СРСР, туризму і спорт. орієнтування — Центр. рада з туризму та екскурсій ВЦРПС. Активно співробітничають з Спорткомітетом СРСР і ЦК ДТСААФ СРСР громад. виборні органи фізкультурного руху: Олімпійський комітет СРСР, федерації СРСР з видів спорту, федерації спорт. преси, кіно, наочної та лекційної пропаганди тощо. На підприємствах, у колгоспах, радгоспах, установах і навч. закладах спорт. т-ва створюють колективи фіз. культури (1981 — понад 231 тис.), у вищих навч. закладах, на великих підприємствах, будовах та ін. — спорт. й спортивно-тех. клуби (1981 — понад 7 тис.). Навчально-тренувальну роботу проводять також дитячо-юнацькі спорт. школи (1981 — понад 6,5 тис.). Загалом у колективах фіз. культури, спорт. клубах і школах налічувалося (1982) 83,7 млн. чол., у спорт. секціях — бл. 46 млн. чол. На поч. 1982 підготовлено: майстрів спорту СРСР (звання встановлено 1935) 181 тис. чол.; майстрів спорту СРСР міжнар. класу (встановлено 1965) 7,1 тис. чол.; звання засл. майстра спорту (встан. 1934) присуджено 2,6 тис. чол.; засл. тренера СРСР (встан. 1956) — бл. 1,3 тис. чол. (див. *Звання спортивні*). В 1982 у фізкультурному русі було зайнято понад 328 тис. штатних працівників (з них понад 75% з вищою і серед. фізкультурною освітою), а також 7,8 млн. інструкторів, тренерів і понад 6,4 млн. спорт. суддів, що працюють на громад. засадах. Підготовку кадрів здійснюють понад 220 вищих і серед. спец. навч. закладів, у т. ч. 23 ін-ти фізкультури, 96 факультетів фізичного виховання в педагогічних та ін. вищих навч. закладах, 25 технікумів, 73 відділення у пед. уч-щах (на 1982). Щороку випускається понад 16 тис. спеціалістів з вищою і понад 10 тис. із серед. фізкультурною освітою. Науково-пед. кадри готують у системі аспірантури при гол. ін-тах фізкультури (Москва, Ленінград, Київ, Мінськ, Тбілісі) і в трьох спеціалізованих н.-д. ін-тах фіз. культури: Всесоюзному (Москва), Ленінградському і Грузинському (Тбілісі).

Медико-санітарне забезпечення занять фіз. культурою і спортом та *лікарський контроль* здійснюють бл. 400 лікарсько-фізкультурних диспансерів і мережа мед. пунктів.

Розвивається матеріально-тех. база фізкультурного руху. На 1.I 1982 налічувалося понад 3,6 тис. стадіонів, 74 тис. спорт. залів, 1,8 тис. наливних басейнів для плавання, 450 тис. спорт. майданчиків, 107 тис. футбольних полів, 2 тис. тенісних кортів, понад 29 тис. стрілецьких тирів, 6,3 тис. лижних баз, 2,1 тис. ковзанярських доріжок тощо. Обсяг виробництва *спортивного інвентаря* та устаткування досягає 3,9 млрд. крб. на рік. Фіз. культура і спорт фінансуються з держ. і профспілкового бюджетів, кооперативних коштів і власних доходів фізкультурно-спорт. орг-цій. Рад. фізкультурний рух відзначається планомірним, пропорційним масовим розвитком в усіх союзних республіках (табл.). Велика увага приділяється масовій пропаганді фізичної культури і спорту. В 1939 встановлено єдине всесоюзне свято — День фізкультурника (18 липня; тепер — у серпні). Одним з найдійовіших засобів пропаганди є масові спорт. змагання. Щороку тільки за всесоюзним спорт. календарем їх проводиться до 300. Найбільші з них: спартакіади профспілок, школярів; спорт. ігри молоді, студентів; дитячі змагання — «Старти надій», «Шкіряний м'яч» (футбол), «Золота шайба» (хокей), «Зірниця» і «Орля» (військово-спорт. ігри) та ін. З 1956 один раз на 4 роки проводяться спартакіади народів СРСР. В стартах 7-ї Спартакіади народів СРСР (1979) брало участь 87,6 млн. чол., у фіналі — понад 10 тис. спортсменів з усіх союзних республік і 2,3 тис. чол. з 85 країн світу. В 1982 видавалося 35 спорт. газет і журналів (разовий тираж — понад 7 млн. прим.), з них 15 центральних. Вид-во «Фізкультура і спорт» (засн. 1923) та ін. вид-ва щороку випускають бл. 200 найменувань книг та ін. видань з спорт. тематики заг. тиражем бл. 10 млн. прим. Щороку виходять на екран бл. 40 документальних, науково-популярних, навч. та худож. фільмів, присвячених фіз. культурі й спорту.

З середини 40-х рр. почали інтенсивно розвиватися міжнар. зв'язки рад. спортсменів. Спорт. федерації СРСР вступили до більшості *міжнародних спортивних об'єднань* (вони є членами більш як 80 об'єднань) і беруть участь у чемпіонатах світу, Європи, змаганнях на кубки світу і Європи та ін.

Нагрудні спортивні значки.

Нагрудний значок туриста.

В 1951 створено й визнано *Міжнародним олімпійським комітетом* (МОК) Олімпійський комітет СРСР. З 1952 спортсмени СРСР беруть участь у *Олімпійських іграх* (*зимових Олімпійських іграх* — з 1956), вони завоювали 1018 олімпійських медалей, у т. ч. 401 золоту, 326 срібних, 291 бронзову. В 1949 — 81 рад. спортсмени понад 2 тис. раз перемагали на чемпіонатах світу і бл. 3 тис.— на чемпіонатах Європи. В СРСР на 1982 відбулося понад 100 чемпіонатів світу, Європи й змагань на кубки Європи, Міжнар. дружні спорт. ігри молоді (1957), Універсіада (1973), Всесвітній конгрес спорт. науки (1974), 43-й конгрес Міжнар. федерації спорт. преси (1979) тощо. В 1980 в Москві проведено (за рішенням МОК 1974) Ігри XXII Олімпіади. За видатні спорт. досягнення і заслуги у розвитку фіз. культури і спорту понад 3 тис. спортсменів і працівників фізкультурно-спорт. орг-цій нагороджено (на 1.I 1982) орденами й медалями СРСР. Орденами СРСР нагороджено Держ. центральний (Москва) і Ленінградський ін-ти фіз. культури, спорт. т-ва «Динамо», «Спартак», «Трудові резерви», ЦСКА і ряд ін. спорт. орг-цій.

Див. також статті про окремі види спорту та іл. на окремому аркуші до ст. *Спорт*. *С. П. Павлов.*

Туризм.

Виникнення рад. туризму належить до поч. 20-х рр. Туристський рух в СРСР розвивається відповідно до держ. політики в галузі охорони здоров'я народу. Туризм є також засобом духовного, культур. і соціального розвитку людини. Керівництво туристським рухом у країні здійснює Центр. рада по туризму та екскурсіях (ЦРТЕ; 1962—69 — Центр. рада по туризму) ВЦРПС; роботою дитячих туристських орг-цій керує Центр. дитяча екскурсійно-туристська станція М-ва освіти СРСР (засн. 1970). Міжнар. туристські зв'язки здійснюють Всесоюзне акціонерне т-во «*Інтурист*» (створене 1929) і Бюро міжнар. молодіжного туризму «Супутник» (створене 1958). Туризм як вид спорту включено до Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації (з 1949) та Всесоюзного фізкультурного комплексу «Готовий до праці й оборони СРСР». З метою популяризації туризму запроваджено масовий значок «Турист СРСР», а також значки «Турист СРСР» I, II і III ступенів. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли постанови «Про заходи по дальшому розвитку туризму та екскурсій у країні» (1969), «Про дальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні» (1980), що зміцнили матеріальну базу туризму. Розвиток туризму пов'язаний з використанням природних та соціально-екон. *рекреаційних ресурсів*.

В СРСР діють понад 11 тис. туристських маршрутів (на 1.I 1982). В 1980 на 963 туристських базах відпочивало 22,5 млн. чол., на туристських маршрутах вихідного дня — 10 млн. чол., в екскурсіях взяли участь 173 млн. чол. Широкого розвитку набув самодіяльний туризм. Кожного року в походах по рідному краю, по місцях революційної, бойової і трудової слави рад. народу беруть участь понад 30 млн. чол.; працюють 3 тис. туристських клубів, багато пунктів прокату туристського спорядження. В останні роки туризм перетворився у важливу галузь економіки невиробничої сфери. Наук. дослідження в галузі туризму ведуть Ін-т географії АН СРСР, Центральний і зональні ін-ти курортології й фізіотерапії М-ва охорони здоров'я СРСР, Всесоюзна н.-д. лабораторія туризму і екскурсій ЦРТЕ, н.-д. лабораторія по іноз. туризму (Москва) та ін. орг-цій. Кадри для туристських орг-цій готують Центральні і зональні туристські курси ЦРТЕ, Ін-т підвищення кваліфікації спеціалістів Гол. управління з іноз. туризму при Раді Міністрів СРСР, спец. ф-т у Вищій школі профспілкового руху ВЦРПС.

В СРСР видаються щомісячний журн. «Турист», проспекти «Туристские маршруты», для іноз. туристів — журн. «Путешествие в СССР» (рос., англ., франц. і нім. мовами). Іл. с. 397.

Літ.: Макарцев Н. А. Страницы истории советского спорта. М., 1967; Азар В. И. Экономика и организация туризма. М., 1972; История физической культуры и спорта. М., 1975; Советская система физического воспитания. М., 1975; Всё о спорте, т. 1—3. М., 1978; Абукова Н. Х., Ахалая В. Б. Туризм и экскурсионное дело. Библиография отечественной литературы (1965—1973 гг.). Сухуми, 1975.

Основні показники стану фізичної культури і спорту по союзних республіках (на 1. I 1981)

	Кількість колективів фізичної культури	Чисельність фізкультурників, тис. чол.	Підготовлено		Присуджено звання майстра спорту СРСР, тис. чол.	Кількість стадіонів	Кількість спортивних залів
			значкістів ГПО, тис. чол.	спортсменів-розрядників, тис. чол.			
СРСР	**231 559**	**63569,0**	**27606,7**	**25241,2**	**12,2**	**3 693**	**74 261**
РРФСР	116 794	32111,5	13417,7	13251,2	5,9	1 941	41 086
УРСР	44 591	13799,3	5952,1	5501,6	2,5	961	13 914
БРСР	10 607	2532,5	1182,1	1133,2	0,6	134	3 083
Узб. РСР	10 931	3361,4	1536,7	1083,3	0,6	158	3 034
Каз. РСР	12 167	3702,9	1712,8	1342,0	0,6	124	4 663
Груз. РСР	6 833	1278,8	530,4	429,7	0,3	84	1 382
Аз. РСР	6 782	1142,0	553,7	351,6	0,2	47	1 073
Лит. РСР	3 542	1010,0	498,1	441,4	0,3	31	800
Молд. РСР	3 303	870,3	404,8	324,6	0,2	63	1 106
Латв. РСР	2 515	751,1	333,9	333,9	0,3	35	578
Кирг. РСР	2 682	680,0	305,2	223,3	0,1	23	711
Тадж. РСР	3 384	678,2	384,7	225,3	0,1	33	675
Вірм. РСР	3 174	719,9	361,5	254,3	0,2	24	1 196
Туркм. РСР	2 613	502,1	239,1	118,1	0,1	21	601
Ест. РСР	1 641	428,9	193,8	228,6	0,2	14	412

XIV. Народна освіта.

За даними перепису 1897, в Росії серед населення віком від 9 до 49 років письменних було лише 27,9% (в т. ч. у сільс. місцевості — 21,7%), а серед жінок — 14%. За висловом В. І. Леніна, уряд Росії дев'ятьом десятим населення заступав шлях до освіти (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 130). Система освіти мала станово-класовий характер. Корінне населення нац. окраїн було майже повністю неписьменним. Так, у Серед. Азії (1897) неписьменних таджиків було 99,5%, киргизів — 99,4%, туркменів — 99,3%, узбеків — 98,4%, казахів — 98%. На Україні відповідно — 76%, серед жінок — 88%. У 1914/15 навч. р. в Росії було 2300 серед. загальноосв. шкіл (800 тис. учнів) і 450 серед. спец. навч. закладів (54 тис. учнів), 105 вузів (127,4 тис. студентів). Вищі й серед. спец. навч. заклади територіально були розміщені нерівномірно. В Серед. Азії вищих шкіл не було, у Сибіру і на Далекому Сході було лише 4 вищі школи. В Киргизії, Таджикистані, Туркменії не було жодного серед. спец. навч. закладу. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції створено нову систему освіти, в історично стислі строки розгорнуто широку мережу загальноосв. і профес. шкіл (початкових, серед. і вищих), ліквідовано неписьменність серед дорослого населення, всі здобутки науки й культури стали загальнонар. надбанням. Система освіти в СРСР розвивалася разом з розвитком рад. суспільства. В Конституції СРСР сказано: «В СРСР існує і вдосконалюється єдина система народної освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвиткові молоді, готує її до праці і громадської діяльності». Осн. принципи нар. освіти в СРСР: рівність усіх громадян СРСР у здобутті освіти незалежно від расової і нац. належності, статі, відношення до релігії, майнового і соціального стану; обов'язковість освіти для всіх дітей і підлітків; держ. і громад. характер усіх навч.-виховних закладів; свобода вибору мови навчання (рідною мовою або мовою ін. народу СРСР); безплатність усіх видів навчання, утримання частини тих, хто навчається, на повному держ. забезпеченні, стипендіальне забезпечення учнів і студентів та надання їм ін. матеріальної допомоги; єдність системи нар. освіти

і наступність усіх типів навч. закладів, що забезпечує можливість переходу від нижчих ступенів навчання до вищих; єдність навчання і комуністичного виховання; співробітництво школи, сім'ї і громадськості у вихованні дітей і молоді; зв'язок навчання і виховання підростаючого покоління з життям, з практикою комуністичного будівництва; наук. характер освіти, її постійне вдосконалення на основі найновіших досягнень науки, техніки, культури; гуманістичний і високоморальний характер освіти і виховання; спільне навчання осіб обох статей; світський характер освіти, який виключає вплив релігії.

Принципи і система нар. освіти в СРСР визначені *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту* (липень 1973) та Законами про нар. освіту союзних республік (1974). Система *народної освіти* в СРСР включає дошкільне виховання, заг. серед. освіту, позашкільне виховання, *професійно-технічну освіту, середню спеціальну освіту, вищу освіту*. Вона відповідає сучас. етапові розвитку рад. суспільного ладу, відіграє визначну роль у розвитку продуктивних сил країни, в піднесенні матеріальної та духовної культури народу, в поступовій ліквідації відмінностей між розумовою і фіз. працею.

Дошкільне виховання. В 1914 на тер. Росії було 275 дит. садків і майданчиків. У них виховувалося бл. 7 тис. дітей. За роки Рад. влади створено широку мережу постійних дит. садків і ясел-садків, сезонних дит. майданчиків. На кін. 1981 в СРСР було 130,3 тис. дит. ясел, садків і ясел-садків. У них виховувалося 14755 тис. дітей, у т. ч. в містах — 70,1 тис. дит. ясел, садків і ясел-садків (11 158 тис. дітей) і в сільс. місцевості — 60,2 тис. дит. ясел, садків і ясел-садків (3597 тис. дітей). Тільки 1981 введено в дію дошкільних закладів на 562 тис. місць. Про кількість дітей у дошкільних закладах по союзних республіках див. таблицю.

Загальна середня освіта. В 1914/15 навч. р. на тер. Росії налічувалося 123,7 тис. загальноосв. шкіл, з них початкових і вищих початкових — 121,4 тис., середніх — 2,3 тис. Всього в цих школах навчалося 9,7 млн. учнів, з них 8,6 млн. у початкових школах. У 1930 в СРСР запроваджено загальне обов'язкове початкове навчання, а 1934 — загальне обов'язкове семирічне навчання і введено таку структуру загальноосвітньої школи: початкова (1—4 класи), неповна середня (1—7 класи), середня школа (1—10 класи). У 1943/44 навч. р. поряд з цими типами шкіл створено школи робітн. і сільс. молоді, 1956 — школи-інтернати. З 1958 замість семирічного запроваджено заг. обов'язкове восьмирічне навчання, а з серед. 70-х рр.— обов'язкову заг. середню освіту, законодавчо закріплену Конституцією СРСР (1977). Загальна серед. освіта здійснюється в серед. загальноосв. школах, у серед. профес.-тех. училищах і серед. спец. навч. закладах. Серед. загальноосв. школа — основна форма здобуття заг. серед. освіти — є єдиною трудовою політех. школою. Для розвитку різнобічних інтересів і здібностей учнів та їхньої профес. орієнтації при школах організовуються факультативні заняття за вибором учнів, школи і класи з поглибленим теор. і практичним вивченням окремих предметів, різних видів праці, мистецтва і спорту, виробниче навчання. Залежно від місц. умов створюються окремо початкові (1—3 класи), восьмирічні (1—8 класи) і серед. школи в складі 1—10 (11) класів при збереженні єдності і наступності всіх ступенів заг. серед. освіти. Для забезпечення доступності загальноосв. школи для учнів і здійснення заг. серед. освіти важливе значення має запроваджечня оптима́льного шкільного районування, безплатний проїзд учнів сільс. місцевості в школу та зі школи, інтернати при школах, гаряче харчування, безплатне користування підручниками, створення підготовчих класів та фондів заг. серед. освіти, шкіл з подовженим днем і груп подовж. дня, шкіл-інтернатів, дит. будинків, санаторно-лісових шкіл для хворих дітей та спец. шкіл для дітей і підлітків, які мають вади у фіз. чи розумовому розвитку, вечірні (змінні) і заочні школи або спец. класи у серед. загальноосв. школах для працюючої молоді. В СРСР на початок 1981/82 навч. р. було 143 тис. загальноосв. шкіл (44,3 млн. учнів), у т. ч. вечірніх (заочних) шкіл працюючої молоді — 12,1 тис. (4600 тис. учнів); число шкіл подовженого дня та шкіл з групами подовженого дня — 83,2 тис. (11,3 млн. учнів), у т. ч. в місті — 27,6 тис. (5,8 млн. учнів), на селі — 55,6 тис. (5,5 млн. учнів). Протягом десятої п'ятирічки кожний третій учень 1—8-х класів був охоплений школами й групами подовженого дня і перебував на напівінтернатному утриманні. В 1981/82 навч. р. закінчили повну (і неповну) загальноосв. серед. школу 8086 тис. чол., у т. ч. вечірню — 1391 тис. чол. Якщо за період 1918 — 40 серед. освіту здобули 3829 тис. чол., то лише за один 1981 — 5024 тис. чол. У цьому ж році 4916 тис. учнів денних серед. загальноосв. шкіл пройшли трудове навчання на підприємствах пром-сті, с. г. та в установах. У загальноосв. школах СРСР 1981/82 навч. р. працювало 2332 тис. учителів, з них — 72 % жінки (про загальноосв. школи по союзних республіках див. табл.).

Середні спеціальні навчальні заклади по союзних республіках

	1940/41	1981/82
СРСР		
Навчальні заклади	3773	4393
В них учнів, тис.	974,8	4556,8
РРФСР		
Навчальні заклади	2188	2509
В них учнів, тис.	594,0	2587,2
УРСР		
Навчальні заклади	693	726
В них учнів, тис.	196,2	795,2
БРСР		
Навчальні заклади	128	136
В них учнів, тис.	35,0	162,8
Узб. РСР		
Навчальні заклади	98	227
В них учнів, тис.	25,1	244,3
Каз. РСР		
Навчальні заклади	118	238
В них учнів, тис.	30,3	270,6
Груз. РСР		
Навчальні заклади	192	90
В них учнів, тис.	26,1	53,0
Аз. РСР		
Навчальні заклади	91	76
В них учнів, тис.	17,4	78,8
Лит. РСР		
Навчальні заклади	24	68
В них учнів, тис.	6,4	66,4
Молд. РСР		
Навчальні заклади	22	51
В них учнів, тис.	4,1	59,3
Латв. РСР		
Навчальні заклади	41	55
В них учнів, тис.	9,6	41,5
Кирг. РСР		
Навчальні заклади	33	41
В них учнів, тис.	6,0	50,2
Тадж. РСР		
Навчальні заклади	30	38
В них учнів, тис.	5,9	40,1
Вірм. РСР		
Навчальні заклади	62	66
В них учнів, тис.	8,9	49,2
Туркм. РСР		
Навчальні заклади	36	35
В них учнів, тис.	7,7	34,4
Ест. РСР		
Навчальні заклади	17	37
В них учнів, тис.	2,1	23,8

Дитячі позашкільні заклади. В СРСР 1981/82 навч. р. налічувалося 4896 палаців і будинків піонерів і школярів, 1391 станція юних техніків, 919 станцій юних натуралістів, 242 екскурсійно-туристські станції, 162 дит. парки, 48 дит. залізниць, 63302 літні піонерські табори, 8509 дит. б-к, 8021 муз., худож. і хореографічна школа, 6 721 дит. і юнацька спорт. школа та ін. позашкільні заклади. Всіх позашкільних закладів налічувалося 103 156.

Професійна освіта. В 1981/82 навч. р. в СРСР було 7378 профес.-тех. уч-щ (3713 тис. учнів), у т. ч. 4443 серед. профес.-тех. уч-ща (2168 тис. учнів). Профес.-тех. і тех. уч-ща 1981/82 навч. р. підготували 2469 тис. кваліфікованих робітників для промисловості, буд-ва, транспорту, с. г. В 1981 оволодівали новими професіями і підвищували свою кваліфікацію на підприємствах, в установах, орг-ціях 34 140 тис. робітників і службовців.

Середня спеціальна освіта. Серед. спец. навч. заклади — технікуми, училища — готують спеціалістів для всіх галузей народного г-ва і культури. В 1981/82 навч. р. в СРСР було 4393 серед. спец. навч. заклади, у яких навчалося 4556,8 тис. учнів, у т. ч. 1689 тис.— на заочних і вечірніх відділеннях. Серед усіх учнів — 57% жінок. У 1981 серед. спец. навч. заклади закінчило 1287,3 тис. чол. (1914 — 7,4 тис. чол.).

Кількість дітей в постійних дошкільних закладах по союзних республіках (тис. чол.)

	1940	1981
СРСР	**1953**	**14 755**
РРФСР	1266	8381
УРСР	319	2473
БРСР	64	511
Узб. РСР	74	996
Каз. РСР	37	902
Груз. РСР	48	170
Аз. РСР	57	150
Лит. РСР	14	160
Молд. РСР	5	273
Латв. РСР	6	117
Кирг. РСР	7	154
Тадж. РСР	8	113
Вірм. РСР	18	139
Туркм. РСР	25	132
Ест. РСР	5	84

Загальноосвітні школи по союзних республіках (на 1981/82 навчальний рік)

	Кількість шкіл, тис.	Чисельність учнів, млн.
СРСР	**143,2**	**44,3**
РРФСР	73,6	20,1
УРСР	22,8	7,5
БРСР	6,7	1,5
Узб. РСР	9,5	4,2
Каз. РСР	8,7	3,3
Груз. РСР	3,8	0,9
Аз. РСР	4,3	1,6
Лит. РСР	2,3	0,6
Молд. РСР	1,8	0,7
Латв. РСР	0,9	0,4
Кирг. РСР	1,7	0,9
Тадж. РСР	3,1	1,1
Вірм. РСР	1,5	0,6
Туркм. РСР	1,9	0,7
Ест. РСР	0,6	0,2

Про кількість середніх спец. навч. закладів по союзних республіках див. таблицю, с. 399.

Вища освіта. Вищі навч. заклади готують висококваліфікованих спеціалістів для всіх галузей нар. г-ва і культури. На початок 1981/82 навч. р. в СРСР працював 891 вуз, де навчалося 5284,5 тис. студентів, у т. ч. без відриву від виробн.—2273 тис. Серед студентів — 52% жінок (про кількість вищих навч. закладів по союзних республіках див. табл.). Серед заг. кількості вузів — 68 ун-тів.

За роки Рад. влади вузи і технікуми підготували 45,0 млн. спеціалістів, з них лише в дев'ятій п'ятирічці — 9,1 млн., в десятій — 10 млн. спеціалістів (у т. ч. 3,7 млн. з вищою освітою). В 1981 вищі навч. заклади СРСР випустили 831,2 тис. спеціалістів (1914 — 12,2 тис.). Наук. кадри готують через аспірантуру у вищих навч.закладах і н.-д. ін-тах. У 1981/82 навч. р. в СРСР було 97 860 аспірантів, з них 58 663 у вузах і 39 197 у н.-д. установах. За рівнем освіти народу Рад. Союз утримує перше місце в світі. В 1982 в нар. г-ві працювало з вищою і серед. (повною і неповною) освітою на кожну тисячу чол.: робітників — 800, колгоспників — 655, службовців — 985 (чоловіків — 851 і жінок — 840). Близький до вирівнювання освітній рівень населення всіх союзних республік.

Літ.: Ленін про народну освіту. Статті і промови. К., 1958; Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917—1973 гг. М., 1974; Народное образование в СССР. 1917—1967. М., 1967; Народное хозяйство СССР. 1922—1982. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1982.

А. М. Алексюк.

XV. Наука і наукові установи.

Народи СРСР зробили великий внесок у світову науку. Здобутками наукової і суспільно-політ. думки давніх часів стали твори вірм. мислителів Мовсеса Хоренаці (5 — поч. 6 ст.), Ананія Ширакаці (7 ст.), середньоазіатських учених Хорезмі (9 ст.), Ібн-Сіни (Авіценни, 10 ст.), Біруні (11 ст.). Відомими наук. осередками свого часу були обсерваторія в Мерві (9 ст., тепер на тер. Туркм. РСР), «Дім мудрості» в Бухарі (10 ст.), Ікалтойська (11 ст.) та Гелатська (12 ст.) академії в Грузії, Гладзорський (13—14 ст.) ун-т у Вірменії, обсерваторія Улугбека (15 ст.) поблизу Самарканда. Важливі істор., правові та ін. наук. пам'ятки дійшли до нашого часу від *Київської Русі*.

Створення Російської централізованої д-ви (15—16 ст.) сприяло прогресу економіки й освіти. В ці часи з'явилися твори про далекі подорожі, зокрема «Ходіння за три моря» А. Нікітіна, антиклерикальні твори Максима Грека, Матвія Башкіна, Феодосія Косого. Поширенню знань сприяло виникнення в країні в середині 16 ст. *книгодрукування*. Важливими центрами науки й культури на Україні і в Білорусії були *братські школи* (16—17 ст.), насамперед Львівська і Київська.

На 15—17 ст. припадають праці Г. Дрогобича, Г. Скорини, Л. Зизанія, М. Смотрицького, П. Беринди, І. Гізеля, І. Борецького. В 1579 засновано Віленську академію, 1632 — Києво-Могилянську колегію та Академію Густавіана (Естонія), 1661 — Львівський ун-т та ін.

В 1687 засн. перший вищий навч. заклад у Москві — Слов'яно-греко-латин. академію. З *Київською академією* (17—18 ст.) пов'язана діяльність плеяди видатних учених того часу, зокрема медика Н. Амбодика-Максимовича, історика М. Бантиша-Каменського, освітніх діячів і письменників Ф. Прокоповича, С. Полоцького та ін. В 17 ст. було складено «*Большому чертежу книгу*» — перший географічний і демографічний опис і карти значної частини Європ. Росії. У збагаченні знань про пн. і сх. райони країни велику роль відіграли рос. *землепрохідці* 17 ст. (С. Дежньов, В. Поярков, Є. Хабаров та ін.). Прогресові науки сприяли реформи Петра I (поч. 18 ст.). У 1724 було створено Петерб. Академію наук, 1755 засновано Моск. університет, які стали визначними наук. центрами. З потребами екон. розвитку країни пов'язані роботи по вивченню Уралу і Сибіру, проведення Камчатських експедицій (1725—30 та 1733—43), складання перших геогр. атласів Росії (І. К. Кирилов). Видатне значення для становлення багатьох галузей вітчизн. науки 18 ст. мала діяльність М. В. Ломоносова, математики — Л. Ейлера. Розвиткові техніки 18 ст. сприяли винаходи А. К. Нартова, І. І. Ползунова, І. П. Кулібіна. У 2-й пол. 18 ст. створено перші грунтовні словникові праці, зокрема «Словник Академії Російської» (1789—99).

Прогресивні ідеї утверджувались у творах російського письменника, філософа, революціонера О. М. Радищева, укр. просвітителя і філософа Г. С. Сковороди, представника демократичного напряму в груз. сусп. думці 18 ст. Д. Гурамішвілі, вірм. просвітителя Ш. Шааміряна та ін. В 1-й пол. 19 ст. розширилася мережа навчальних закладів і наукових установ. Працювали університети — Дерптський (статус ун-ту з 1802; тепер Тартуський), Віленський (статус ун-ту з 1803; тепер Вільнюський), Казанський (1804), Харківський (1805), Київський (1834); астр. обсерваторії в Дерпті (тепер Тарту; 1809), Харкові (1805), Миколаєві (1821), Пулкові (під Петербургом; 1839); бот. сади в Дерпті (1803), Криму (Нікітський бот. сад; 1812); геофіз. обсерваторія в Тбілісі (1837) та ін. Прогресу природничих наук в 1-й пол. 19 ст. сприяли дослідження вітчизн. учених: у галузі фізики — В. В. Петрова, Б. С. Якобі, хімії — М. М. Зініна, астрономії — В. Я. Струве, біологічних наук — К. Ф. Рульє та ін. Видатні праці в галузі математики створили М. І. Лобачевський, М. В. Остроградський. Навколосвітні подорожі вітчизняних моряків-учених на поч. 19 ст. [1-а російська навколосвітня подорож І. Ф. Крузенштерна і Ю. Ф. Лисянського (1803—06), плавання Ф. П. Літке], відкриття Антарктиди експедицією Ф. Ф. Беллінсгаузена і М. П. Лазарєва (1819—21) збагатили географію, океанологію, ботаніку, зоологію новими наук. досягненнями. У 1-й чверті 19 ст. створено 12-томну «Історію держави Російської» М. М. Карамзіна, який зібрав значний фактичний матеріал, але виклав його з реакційних позицій

Вищі навчальні заклади по союзних республіках

	1940/41	1981/82
СРСР		
Навчальні заклади	817	891
В них студентів, тис.	811,7	5284,5
РРФСР		
Навчальні заклади	481	499
В них студентів, тис.	478,1	3067,2
УРСР		
Навчальні заклади	173	147
В них студентів, тис.	196,8	882,9
БРСР		
Навчальні заклади	25	33
В них студентів, тис.	21,5	178,8
Узб. РСР		
Навчальні заклади	30	43
В них студентів, тис.	19,1	285,2
Каз. РСР		
Навчальні заклади	20	55
В них студентів, тис.	10,4	267,9
Груз. РСР		
Навчальні заклади	21	19
В них студентів, тис.	28,5	87,4
Аз. РСР		
Навчальні заклади	16	18
В них студентів, тис.	14,6	108,6
Лит. РСР		
Навчальні заклади	7	12
В них студентів, тис.	6,0	71,3
Молд. РСР		
Навчальні заклади	6	8
В них студентів, тис.	2,5	52,6
Латв. РСР		
Навчальні заклади	7	10
В них студентів, тис.	9,9	47,0
Кирг. РСР		
Навчальні заклади	6	10
В них студентів, тис.	3,1	57,6
Тадж. РСР		
Навчальні заклади	6	10
В них студентів, тис	2,3	56,8
Вірм. РСР		
Навчальні заклади	9	13
В них студентів, тис.	11,1	58,6
Туркм. РСР		
Навчальні заклади	5	8
В них студентів, тис.	3,0	37,1
Ест. РСР		
Навчальні заклади	5	6
В них студентів, тис.	4,8	25,5

СРСР, ґрунти

ГРУНТИ РІВНИН

1 Комплекси арктичних пустельних, типових арктичних та інших арктичних

2 Комплекси тундрових, глейових, торф'янистих, перегнійних, опідзолених та інших тундрових

3 Лісові вулканічні вохристі та підзоли вохристі (дерново-грубогумусні субполярні)

4 Глейомерзлотно-тайгові в поєднанні з болотними

5 Мерзлотно-тайгові в поєднанні з підзолистими та болотними

6 Мерзлотно-тайгові залишково-карбонатні

ГРУНТИ ГІР

Звичайно малопотужні щебенюваті

44 Гірські арктичні

45 Гірські тундрові

46 Гірські торф'янисто-перегнійні (під слаником)

47 Гірські мерзлотно-тайгові та кислі неопідзолені в поєднанні з гірсько-підзолистими

48 Гірські мерзлотно-тайгові залишково-карбонатні в поєднанні з гірсько-підзолистими

49 Гірські лісові вулканічні вохристі та підзоли вохристі

50 Гірські підзолисті та кислі неопідзолені

51 Гірські сірі лісові

52 Гірські лучні

53 Гірські лучно-степові

54 Гірські бурі лісові

55 Гірські чорноземи та гірські каштанові ґрунти

56 Гірські коричневі та гірські сіро-коричневі

57 Гірські сіроземи

58 Високогірні пустельні

Межа багаторічної мерзлоти

7 Мерзлотно-тайгові палеві

8 Глейопідзолисті в поєднанні з болотно-підзолистими та болотними

9 Глейотайгові в поєднанні з глейотайговими заболоченими

10 Підзолисті в поєднанні з болотно-підзолистими та болотними

11 Дерново-підзолисті, часто в поєднанні з болотно-підзолистими

12 Поєднання підзолів ілювіально-гумусових та ілювіально-залізистих із болотно-підзолистими та болотними

13 Поєднання болотно-підзолистих підзолів ілювіально-гумусових та ілювіально-залізистих болотних

14 Сірі лісові

15 Підзолисто-буроземні, поверхнево-глеюваті та глейові

16 Чорноземовидні прерій (приамурські)

17 Чорноземи вилуговані та опідзолені

18 Чорноземи типові

19 Чорноземи типові й вилуговані міцелярно-карбонатні (передкавказькі)

20 Чорноземи звичайні

21 Чорноземи південні

22 Чорноземи звичайні міцелярно-карбонатні (передкавказькі)

23 Чорноземи південні міцелярно-карбонатні (передкавказькі)

24 Темно-каштанові й каштанові

25 Комплекси темно-каштанових і каштанових ґрунтів із солонцями

26 Світло-каштанові, часто солонцюваті

27 Комплекси світло-каштанових ґрунтів із солонцями

28 Бурі напівпустельні, часто солонцюваті

29 Комплекси бурих напівпустельних ґрунтів із солонцями

30 Комплекси сіро-бурих пустельних ґрунтів

31 Жовтоземи й червоноземи

32 Коричневі

33 Сіро-коричневі

34 Сіроземи, на значних площах перетворені зрошенням

35 Болотні

36 Комплекси та поєднання лучно-чорноземних ґрунтів, солонців і солодей

37 Поєднання дерново-карбонатних і дерново-глейових ґрунтів

38 Солоді

39 Комплекси ґрунтів з переважанням солонців

40 Солончаки, часто в поєднанні з солонцями

41 Поєднання такирних ґрунтів і такирів

42 Алювіальні та лучні ґрунти

43 Піски і слаборозвинуті піщані ґрунти

МАСШТАБ 1 : 25 000 000

250 0 250 500 км

СРСР, РОСЛИННІСТЬ

ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
БІЛЕ МОРЕ
КАРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
СХІДНО-СИБІРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ БЕРІНГА
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Ботнічна затока
Фінська затока
Земля Франца-Йосифа
Північна Земля
Новосибірські о-ви
о. Врангеля
о. Сахалін
Курильські о-ви
Камчатський півострів
Командорські о-ви
Алеутські о-ви
о. Шпіцберген
о. Беринга
о. Медний
о. Ітуруп
о. Кунашир
о. Шикотан
о. Хоккайдо
о. Хонсю
о. Сахалін
Південно-Курильськ
Охотськ
Магадан
Анадир
Петропавловськ-Камчатський
Єлізово
Усть-Камчатськ
Ключі
Ключевська сопка
Ключевська
Ключевська
Ключевська

відображаючи погляди російського самодержавства.

Поширення прогресивних сусп.-політ. ідей великою мірою пов'язане з рухом *декабристів*, з діяльністю рос. революц. демократів В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, на Україні — з творчістю Т. Г. Шевченка, у Вірменії — Х. Абовяна, в Азербайджані — М. Ахундова, в Казахстані — Абая Кунанбаєва, Ч. Валіханова, в Литві—А. Мацкявічюса. З розвитком капіталізму в Росії 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. зростали потреби в наук. знаннях. Видатні геогр. дослідження провели М. М. Пржевальський, П. П. Семенов-Тян-Шанський, етнографічні—М. М. Миклухо-Маклай. Вивченню геології і корисних копалин країни присвятили свої праці Л. І. Лутугін, І. В. Мушкетов, грунтів — В. В. Докучаєв, морів і океанів —С. О. Макаров, Ю. М. Шокальський.

Нові напрями і школи в математичних науках створили П. Л. Чебишов, А. А. Марков. Велике значення мали дослідження *феромагнетиків* О. Г. Столєтовим, тиску світла — П. М. Лебедєвим, винаходи: електр. свічки — П. М. Яблочковим, лампи розжарювання — О. М. Лодигіним, дугового електрозварювання — М. М. Бенардосом. Важливим досягненням вітчизн. техніки було відкриття радіо О. С. Поповим. Цінний внесок у теорію космонавтики та дирижаблебудування зробив К. Е. Ціолковський. У галузі хімії фундаментальне значення мали відкриття періодичного закону хім. елементів Д. І. Менделєєвим, створення теорії хім. будови органічних сполук О. М. Бутлеровим, вивчення складу і властивостей нафти В. В. Марковниковим. Прогресивні вітчизн. біологи розвивали в своїх працях ідеї *дарвінізму*. Закладено основи еволюційної ембріології (О. О. Ковалевський), вивчено закономірності еволюції нижчих хребетних (М. О. Сєверцов). Вчення про *імунітет* розробив І. І. Мечников, основи вивчення ряду проблем вищої нервової діяльності заклав І. М. Сєченов. Важливе значення для пізнання *фотосинтезу* рослин мали праці К. А. Тімірязєва. Істотний внесок у розвиток хірургії зробили М. І. Пирогов, В. О. Караваєв, терапії — С. П. Боткін, мікробіології — М. Ф. Гамалія, Д. К. Заболотний.

Сусп. науки в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. розвивалися в умовах особливо гострої боротьби матеріалізму з ідеалізмом, прогресивних та реакційних ідей. Матеріалістичну лінію революц. демократів 40—50-х рр. продовжували М. В. Шелгунов, Д. І. Писарєв — у Росії, І. Я. Франко, Леся Українка, М. І. Павлик — на Україні, І. Чавчавадзе — в Грузії, М. Налбандян — у Вірменії, П. Баллод — у Латвії, К. Якобсон — в Естонії та ін. Ідеалістичні сусп.-політ. погляди відстоювали Б. М. Чичерін, В. С. Соловйов та ін. У вітчизн. історіографії грунтовні праці створили бурж. ліберальні вчені В. Й. Ключевський, І. Є. Забєлін, М. І. Костомаров та ін. З позицій укр. бурж. націоналізму в істор. дослідженнях виступали В. Б. Антонович, М. С. Грушевський.

Видатне значення для мистецтвознавства мала діяльність В. В. Стасова. В розвитку мовознавства важливу роль відіграли праці В. І. Даля, М. О. Максимовича, О. О. Потебні та ін.

Прогресивні пед. ідеї розробляли і утверджували К. Д. Ушинський, П. Ф. Лесгафт — в Росії, Х. Д. Алчевська — на Україні, Я. С. Гогебашвілі — в Грузії та ін. Незважаючи на видатні досягнення окремих учених, в цілому для науки дореволюц. Росії були характерні роз'єднаність досліджень, наявність наук. установ лише в кількох великих центрах, насамперед у Петербурзі і Москві, незначна кількість наук. працівників, відстала експериментальна база, недостатня увага до вивчення віддалених районів країни тощо. У 80-х рр. 19 ст. почалося поширення в країні ідей марксизму. Виникли пов'язані з ним нові течії сусп. думки. В пропаганді марксист. ідей велику роль відіграла діяльність Г. В. Плеханова. Популяризаторами економічного вчення К. Маркса були, зокрема, М. І. Зібер, С. А. Подолинський.

В кін. 19 — на поч. 20 ст. розгорнулася революц. і теоретична діяльність В. І. Леніна, яка поклала початок новому етапу в розвитку сусп. наук. Велика Жовтн. соціалістич. революція створила найширші можливості для розвитку всіх галузей науки.

Суспільні науки в СРСР розвиваються на методологічних засадах *марксизму-ленінізму*. Їх теоретичною базою є праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документи КПРС і Радянської держави (див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса, Видання творів В. І. Леніна*). Становлення рад. сусп. наук після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції відбувалося в подоланні раніше сформованих бурж. концепцій, в гострій ідейній боротьбі проти троцькістів, різного роду опортуністів, бурж. націоналістів. У рішеннях з'їздів партії і ЦК КПРС, у працях її керівних діячів розроблено найважливіші питання марксистсько-ленінської теорії, узагальнено досвід практики соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР. Найголовніші напрями дослідницької роботи рад. суспільствознавців на етапі зрілого соціалізму визначили документи XX—XXVI з'їздів КПРС. Важливе значення у дальшому розвитку суспільних наук мали видання Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55 тт. і другого видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса; розробка і прийняття Конституції СРСР, теор. документи ЦК КПРС у зв'язку з 50- і 60-річчям Великої Жовтн. соціалістич. революції, 100- і 110-річчям з дня народження В. І. Леніна, 50- і 60-річчям утворення СРСР, 70- і 80-річчям II з'їзду РСДРП, 70-річчям революції 1905 — 07, 35-річчям Перемоги СРСР у Великій Вітчизн. війні 1941—45 та ін. Постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (1967) і «Про дальше поліпшення ідеологічної політико-виховної роботи» (1979) зосередили увагу вчених на необхідності розробки великих теоретичних проблем, створення узагальнюючих праць з актуальних питань розвитку суспільства і сучасного наукового знання, дальшого підвищення якості та ефективності наук. досліджень, конкретно визначили першочергові напрями н.-д. роботи в галузі сусп. наук.

Важливою умовою поступального розвитку марксистсько-ленінської *філософії* в СРСР стали вивчення, засвоєння і дальша розробка теоретичної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Було розгорнуто дослідження, спрямовані на діалектико-матеріалістичний аналіз сутності, суперечностей і закономірностей сусп. розвитку в період переходу від капіталізму до соціалізму; осмислення на основі матеріалістичної діалектики процесів новітньої історії, міжнар. досвіду революційної боротьби і будівництва соціалізму; філософські узагальнення досягнень *природознавства* й *суспільних наук* тощо. Значна увага приділялася розробці питань *діалектики* як логіки і *пізнання теорії* (ленінської *відображення теорії*, ролі практики в пізнанні), співвідношення діалектики і *формальної логіки*; здійснено перехід до якісно нового рівня досліджень — розгляду історико-філос. процесу в цілому. Повна, остаточна перемога соціалізму в СРСР, утворення світової системи соціалізму висунули ряд нових проблем, активізували наук.-філос. діяльність в СРСР. Створено узагальнюючі праці: 6-томну «Історію філософії», 5-томну «Історію філософії в СРСР», 5-томну «Філософську енциклопедію», серії книг «Діалектичний матеріалізм і сучасне природознавство», «Ленінська теорія відображення й сучасна наука» та ін.

Утвердилося розуміння *історичного матеріалізму* як загальносоціологічної теорії й методології соціально-філософського знання. Дальшого творчого розвитку набувають філософські дослідження в галузі *естетики, етики, соціології*, наук. *атеїзму* тощо. В центрі уваги рад. філософів стоять проблеми, пов'язані з аналізом закономірностей *розвинутого соціалістичного суспільства, науково-технічною революцією*, завданням удосконалення сусп. відносин, з потребами, що їх висуває сучас. сусп.-істор. практика. Центр. місце в дослідженнях рад. філософів посідають проблеми діалектичного матеріалізму як наук. *світогляду*, революц. методу пізнання й перетворення світу, боротьби проти сучас. бурж. філософії, ревізіоністських, бурж.-націоналістичних та ін. перекручень марксистсько-ленінської теорії. Вагомим внеском у різні галузі марксистсько-ленінської філософії є праці радянських учених В. В. Адоратського, Г. Ф. Александрова, В. Г. Афанасьєва, В. П. Волгіна, Д. М. Гвішіані, М. О. Динника, А. Г. Єгорова, Л. Ф.

Ільїчова, М. Т. Іовчука, Б. М. Кедрова, Ф. В. Константинова, П. В. Копніна, С. Р. Мікулінського, М. Б. Мітіна, Т. І. Ойзермана, М. Е. Омеляновського, М. М. Руткевича, О. І. Спіркіна, Ц. О. Степаняна, П. М. Федосєєва, Г. П. Францова, І. Т. Фролова, Б. О. Чагіна, В. І. Шинкарука, П. Ф. Юдіна та ін. За роки Рад. влади широкого розвитку набули філос. дослідження в союзних республіках. Зокрема, в УРСР значним внеском у ці дослідження в 20 — 30-х рр. були праці М. О. Скрипника, С. Ю. Семківського, В. О. Юринця, пізніше — М. В. Гончаренка, В. І. Куценка, Д. Х. Остряніна та ін. Наук. роботи з філософії здійснюють Ін-т філософії АН СРСР (Москва), ін-ти філософії союзних республік та ін.

Розвиток радянської історичної науки (див. *Історія*) до середини 30-х рр. відбувався у дискусіях з приводу визначення суті соціально-екон. формацій і завершився прийняттям 1934—36 постанов партії і Рад. уряду про вивчення та викладання історії. Почалася підготовка багатотомних синтетичних праць з вітчизн. та заг. історії, історії заводів і фабрик. Було доведено єдність шляхів сусп. розвитку країн Сходу і Заходу, утвердилося уявлення про феодальний характер Київської Русі і про давньоруську народність як спільне джерело формування рос., укр. та білорус. народів. У період Великої Вітчизн. війни висунулась на перше місце виховна функція рад. істор. науки, особливо — у пропаганді традицій патріотизму і дружби народів СРСР. Після закінчення війни масштаби досліджень рад. істориків значно розширились, чому сприяло створення н.-д. ін-тів історії в союзних республіках. Почалася розробка широкого кола проблем, пов'язаних із виникненням світової соціалістичної системи а також з історією народів СРСР. Постійну увагу вчені приділяють дослідженню історії радянського суспільства. Видано ряд узагальнюючих праць з історії громадянської війни і інозем. воєнної інтервенції, з історії соціалістичного будівництва в СРСР, а також з історії другої світової війни. Серед виданих колективних праць: «Історія КПРС» (у 6 томах), «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945» (в 6 томах), 12-томна «Історія другої світової війни. 1939 — 1945», «Радянська історична енциклопедія» (в 16 томах), «Історія СРСР з найдавніших часів до наших днів» (в 12 томах). Вийшло 12 томів «Всесвітньої історії». Розгорнулися масові дослідження з історії республік, країв, областей і міст СРСР, історії комуністичних партій союзних республік, обл. і крайових парт. орг-цій. Особливу групу досліджень становлять допоміжні історичні дисципліни: *джерелознавство, палеографія, нумізматика, дипломатика, епіграфіка, генеалогія, геральдика* тощо. Вагомий внесок зробили рад. історики у дослідження проблем феодалізму й капіталізму (Б. Д. Греков, М. С. Державін, М. М. Дружинін, М. В. Нєчкіна, С. Д. Сказкін та ін.), проблем історії радянського суспільства (М. П. Кім, І. І. Мінц, С. П. Трапезников та ін.), у галузі нової й новітньої історії (Є. М. Жуков, Є. В. Тарле, О. Л. Нарочницький, В. М. Хвостов та ін.), історії КПРС, міжнародного робітничого й комуністичного руху (П. М. Поспєлов, Б. М. Пономарьов, Т. Т. Тимофєєв та ін.). Вагомий внесок у радянську історичну науку зробили вчені союзних республік: А. А. Алізаде, Ц. П. Агаян, Б. Н. Аракелян, А. К. Вассар, Б. Г. Гафуров, Я. С. Гросул, І. О. Гуржій, І. О. Джавахішвілі, С. М. Джанашія, О. А. Дризул, Ю. І. Жюгжда, К. К. Каракеєв, В. І. Клоков, Ю. Ю. Кондуфор, Я. П. Крастинь, Х. Х. Круус, В. А. Маамягі, Д. З. Мануїльський, І. М. Мельникова, З. Ш. Раджабов, М. І. Супруненко, П. Т. Тронько, А. М. Шлепаков, Ю. М. Юргініс, В. І. Юрчук та ін. Наук. роботу в галузі історії в Радянському Союзі проводять *історичні інститути, історичні музеї, архіви*, відповідні кафедри вузів.

Заслугою рад. *археології* стало написання давньої історії народів Сибіру, Уралу й Півночі, які до Великого Жовтня не мали писемності й не знали своєї історії. В країні проводиться археол. вивчення ранніх держ. утворень на території СРСР, античних держав Причорномор'я, старожитностей фінно-угрів на Волзі й Уралі, культури середньовічних міст Закавказзя, Серед. Азії й Казахстану, побуту й культури Київ. Русі тощо. Широко відомі праці Б. О. Рибакова, Б. Б. Піотровського, О. П. Окладникова, Г. О. Мелікішвілі, П. П. Єфименка, Я. Г. Гулямова. Крім Ін-ту археології АН СРСР, наук. дослідження проводять ін-ти археології у складі АН УРСР, АН Узб. РСР, АН Вірм. РСР, численні музеї і вузи. В радянський час сформувалася й радянська етнографічна школа (див. *Етнографія*). Рад. етнографи розгорнули дослідження матеріальної й духовної культури, сусп. відносин усіх народів країни, включилися в роботу по визначенню етнічного складу населення СРСР, складанню етногр. карт. Значне місце в рад. етногр. науці посідають праці С. П. Толстова, Ю. В. Бромлея, Й. Р. Григулевича та ін. Досягненням радянської етнографії є видання 13-томної (18 кн.) серії «Народи світу»—синтетичної праці про народи окремих районів світу. Етногр. дослідження проводяться в Ін-ті етнографії ім. Миклухо-Маклая АН СРСР (Москва), музеях антропології та етнографії (Ленінград), н.-д. ін-тах і музеях союзних і авт. республік і областей, у вузах.

Рад. *економічна наука* відігравала і відіграє важливу роль на всіх етапах будівництва комуністичного суспільства. Екон. дослідження мали велике значення в розробці плану ГОЕЛРО, п'ятирічних планів, проблем становлення і розвитку соціалістич. г-ва. Великим внеском в екон. науку стали рішення XXIV—XXVI з'їздів КПРС, в яких дано теор. розробки проблем розвинутого соціалізму, глибокий аналіз цього етапу соціально-екон. розвитку суспільства, шляхів створення матеріально-тех. бази комунізму, удосконалення теорії і практики соціалістичного господарювання.

Рад. економістами досліджено широке коло проблем щодо суті і характеру діяння екон. законів на різних етапах соціалістичного і комуністичного будівництва, закономірностей соціалістич. розширеного відтворення (Л. І. Абалкін, П. І. Багрій, Л. М. Гатовський, Г. А. Козлов, М. Д. Колесов, Я. А. Кронрод, О. І. Ноткін, К. В. Островітянов, Ю. М. Пахомов, І. М. Румянцев, С. Г. Струмилін, Т. С. Хачатуров, М. О. Цаголов, А. А. Чухно, О. Г. Шліхтер та ін.). З питань економіки промисловості відомі праці Є. Л. Грановського, Л. Й. Ітіна, Є. І. Капустіна, Я. Б. Кваші, С. А. Хейнмана, М. Г. Чумаченка та ін.; аграрної теорії і економіки с. г.— Т. Л. Басюка, Є. С. Карнаухової, І. І. Лукінова, П. М. Першина, В. О. Тихонова та ін.; екон. географії, розміщення продуктивних сил, комплексного розвитку екон. районів країни — З. М. Акрамова, П. М. Алампієва, О. М. Алимова, М. М. Баранського, Л. А. Валесяна, А. М. Гаджі-заде, Г. Г. Гвелесіані, С. Я. Ниммика, К. О. Ортобаєва, М. М. Паламарчука та ін. Значний внесок у розвиток матем. методів, їх застосування в екон. науці і практиці управління нар. г-вом зробили А. Г. Аганбегян, К. К. Вальтух, А. М. Єфімов, Л. В. Канторович, В. С. Нємчинов, В. В. Новожилов, М. П. Федоренко та ін.; у розробку проблем закономірностей екон. розвитку країн соціалістичної співдружності, соціалістич. економіч. інтеграції, зовнішньоекон. зв'язків соціалістич. держав з розвинутими капіталістичними країнами та з країнами, що розвиваються,— О. Т. Богомолов, К. І. Микульський, Ю. С. Ширяєв та ін. На основі ленінської теорії імперіалізму рад. вчені досліджують закономірності капіталістичного відтворення, екон. цикли і кризи, питання держ.-монополістичного капіталізму, екон. змагання двох світових соціальних систем (Г. А. Арбатов, А. А. Арзуманян, Є. С. Варга, В. В. Вольський, М. М. Іноземцев, В. А. Мартинов, Л. А. Мендельсон, Ф. І. Михалевський, В. Г. Солодовников та ін.).

Екон. проблеми вивчаються в ін-тах АН СРСР і АН союзних республік, н.-д. ін-тах при планових органах, м-вах і держ. к-тах СРСР і союзних республік, на спеціалізованих кафедрах ун-тів і вузів країни. Початок *юридичним наукам* в СРСР поклали праці рад. держ. діячів і вчених-марксистів Д. І. Курського, М. В. Криленка, П. І. Стучки, М. Ф. Владимирського, М. К. Вєтошкіна, Є. Б. Пашуканіса та ін. Рад. правознавці провели значну роботу по узагальненню досвіду держ. і правового будівництва в СРСР, дослідили природу і соціальне значення *права*, показали його органічний зв'язок з політикою, сусп. відносинами. Вони брали активну участь у підготовці нової *Конституції СРСР* ін.

законів, респ. кодексів. В останні роки здійснено розробку питань рад. права стосовно до умов розвинутого соціалістичного суспільства. Досліджуються закономірності розвитку соціалістичної д-ви і права, політ. системи зрілого соціалізму, питання держ.-правових засобів впливу на процес формування комуністичних сусп. відносин, шляхи вдосконалення законодавства тощо. Проблемам теорії держави і права, державного права присвячені праці С. О. Голунського, А. І. Денисова, С. С. Алексєєва, Д. А. Керімова, П. О. Недбайла, С. З. Зіманова, М. І. Палієнка, А. П. Таранова, Б. М. Топорніна, В. О. Туманова, І. П. Трайніна, Г. Х. Шахназарова, К. П. Шеремета; історії держави і права, історії політ. вчень — Б. М. Бабія, С. Ф. Кечек'яна, М. О. Максимейка, С. П. Маргунського, С. А. Раджабова, А. Й. Рогожина, С. Л. Фукса, С. В. Юшкова; цивільного, госп. права і управління — А. В. Венедиктова, С. М. Братуся, Г. О. Аксеньонка, В. М. Гордона, М. В. Гордона, В. В. Лаптєва, В. К. Мамутова, С. Н. Ландкофа, О. Є. Луньова, П. Ю. Орловського, В. В. Цвєткова; кримінального права і процесу — А. А. Піонтковського, П. С. Ромашкіна, М. С. Строговича, М. М. Гродзинського, С. І. Тихенка, В. М. Чхіквадзе, В. М. Кудрявцева, І. І. Карпеця; міжнар. права — В. М. Дурденевського, В. Е. Грабаря, С. Б. Крилова, В. М. Корецького, А. Н. Трайніна, Г. І. Тункіна, М. О. Ушакова та ін. У більшості союзних республік видано узагальнюючі праці з історії д-ви і права, проблем нац.-держ. будівництва, з теорії д-ви і права, держ., адм., цивільного і трудового права, з цивільного й кримінального процесу, криміналогії, міжнар. права тощо. Проблеми юрид. науки розробляються в Ін-ті держави і права АН СРСР, в ін-тах, відділеннях, секторах АН союзних республік, на юрид. ф-тах ун-тів, у юрид. ін-тах країни, в наук. установах М-ва юстиції СРСР, Прокуратури СРСР, МВС СРСР.

Розвиток психологічної науки в післяжовтневий період проходив у гострій боротьбі з ідеалістичними й механістичними поглядами на *психіку*. В теор. оформленні засад рад. *психології* в 20—30-х рр. істотну роль відіграло становлення діалектичних концепцій, насамперед теорії походження, структури й розвитку вищих психічних функцій (Л. С. Виготський). Історизм у тлумаченні психіки людини набув дальшого розвитку в працях О. М. Леонтьєва. В працях П. П. Блонського формувалася генетична теорія розвитку *пам'яті* й *мислення*. Широкий розвиток одержали дослідження, пов'язані з теорією *установки* (Д. М. Узнадзе, груз. психологічна школа), проблеми *особистості* (Г. С. Костюк). Учені-психологи приділяють велику увагу питанням *вікової психології, педагогічної психології, психології управління, дитячої психології, психотехніки, інженерної психології, диференціальної психології* тощо. Проблеми психології розробляють в Ін-ті психології АН СРСР, н.-д. ін-ті заг. й пед. психології АПН СРСР, н.-д. ін-тах психології в УРСР та Груз. РСР, на ф-тах психології в ун-тах Москви, Ленінграда, Тбілісі та ін.

У перші роки Рад. влади *педагогіка* головну увагу приділяла розробці основ побудови єдиної трудової політех. школи, визначенню змісту навчання й виховання в ній, проблемам виховуючого колективу. Спираючись на праці основоположників радянської пед. науки Н. К. Крупської, А. В. Луначарського, С. Т. Шацького, А. С. Макаренка, своїми дослідженнями сприяли дальшому розвитку педагогіки С. Х. Чавдаров, В. О. Сухомлинський, Д. О. Лордкіпанідзе, М. М. Мехті-заде, С. Р. Раджабов та ін. Радянська пед. наука розробляє наук. основи заг. політехнічної, профес. освіти, проблеми зміцнення зв'язку школи з життям, з практикою комуністичного будівництва, поєднання навчання з продуктивною працею учнів, удосконалення методів навчання й комуністичного виховання. Н.-д. робота в галузі педагогіки ведеться в н.-д. ін-тах АПН СРСР, міністерств освіти союзних республік, Всесоюзному н.-д. ін-ті профтехосвіти Держ. к-ту СРСР по профтехосвіті та ін.

За роки Радянської влади дальшого розвитку набуло *мовознавство*. Створено писемність для багатьох раніше безписемних народів, написано підручники з граматики, складено орфографічні, тлумачні, термінологічні й двомовні (нац.-рос. та рос.-нац.) словники мов народів СРСР, зокрема Словник сучасної російської літературної мови в 17 томах, Словник сучасної української мови в 11 томах. Рад. мовознавці досягли успіхів у дослідженні старописемних мов і *молодописемних мов*, історії *літературних мов*, у розробці багатьох проблем заг. мовознавства. Найважливішими теор. питаннями, над якими працюють учені-мовознавці, є проблема закономірності розвитку *національних мов* у період переходу від соціалізму до комунізму, а також роль *російської мови* як мови міжнац. спілкування СРСР та як однієї з світових мов. Швидко розвивається прикладне мовознавство, зокрема такі його напрями, як створення *інформаційних мов*, машинні реферування, переклад та ін. У розвиток рад. мовознавства значний внесок зробили Л. В. Щерба, М. Я. Марр, Є. Ф. Карський, А. Ю. Кримський, Л. А. Булаховський, І. К. Білодід, В. В. Виноградов, Є. К. Тимченко, М. Я. Калинович, С. П. Обнорський, Д. М. Ушаков, А. В. Десницька, С. С. Малхасянц, Г. В. Церетелі, П. Арісте, А.-А. Т. Кайдаров, Г. А. Абдурахманов, В. І. Абаєв, Я. М. Ендзелін та ін. Створено грунтовну працю «Мови народів СРСР» у 5 томах. Дослідження заг.-теор. проблем і конкретних мов проводиться в н.-д. ін-тах АН СРСР, в АН союзних республік, в ін-тах авт. республік, вузах та ін. Долаючи негативний вплив «пролеткультівських» теорій, однобічність вульгарно-соціологічних і формалістичних концепцій, *літературознавство* після Великого Жовтня утверджувалось і розвивалось на засадах *соціалістичного реалізму*, високої ідейності, партійності і народності. Визначну роль у ствердженні цих засад відіграли О. М. Горький, А. В. Луначарський. Радянські літературознавці, спираючись на теорію марксизму-ленінізму, на рішення Комуністичної партії з питань л-ри й мистецтва, на практику рад. худож. л-ри, створили фундаментальні праці з історії рос., укр. та ін. л-р народів СРСР, а також «Історію радянської багатонаціональної літератури» в 6-ти томах, складено підручники з нац. л-р для середніх і вищих навч. закладів в усіх республіках СРСР. Багато для розвитку науки про л-ру зробили В. М. Жирмунський, Б. В. Томашевський, Є. Е. Бертельс, О. І. Білецький, М. К. Гудзій, М. С. Возняк, Л. І. Тимофєєв, Д. Д. Благой, М. Б. Храпченко, Д. С. Лихачов, М. Й. Конрад, М. Т. Рильський, М. З. Шамота, І. О. Дзеверін, Є. П. Кирилюк, Л. М. Новиченко, Д. В. Затонський, І. В. Абашидзе, Е. Аббасов, М. О. Ауезов, А. М. Мірзоєв, О. М. Адамович, А. М. Упіт, К. П. Корсакас, М. Х. Гайнуллін та ін. Провідними осередками літературознавчої думки в СРСР є Ін-т світової л-ри ім. О. М. Горького АН СРСР у Москві, Ін-т рос. л-ри («Пушкінський дім») АН СРСР у Ленінграді, спец. ін-ти в союзних республіках.

Рад. *мистецтвознавство* аналізує й узагальнює процеси розвитку, взаємозбагачення й зближення худож. культур соціалістичних націй, стверджує революц.-гуманістичні ідеали мистецтва соціалістич. реалізму, широко пропагує досягнення багатонац. рад. мистецтва, викриває реакційну суть бурж. концепцій. Значним досягненням радянського мистецтвознавства стало видання таких праць, як «Музична енциклопедія», «Театральна енциклопедія», «Мистецтво країн і народів світу», «Історія мистецтва народів СРСР», «Історія російського мистецтва», «Загальна історія мистецтв», «Загальна історія архітектури», грунтовних монографій та енциклопедичних видань у союзних республіках, зокрема «Історія українського мистецтва». У галузі мистецтва відомі праці М. В. Алпатова, І. Е. Грабаря, В. І. Касіяна, В. М. Лазарєва, А. Д. Чегодаєва, Ш. Я. Аміранашвілі, в галузі *музикознавства* — Б. В. Асаф'єва, І. Ф. Белзи, Д. Б. Кабалевського, Ю. В. Келдиша, Ф. М. Колесси, Л. М. Ревуцького, М. О. Грінченка, Ю. К. Гаудрімаса, Я. Я. Вітоліня, Г. Г. Тігранова та ін.; у галузі *театрознавства* — С. С. Мокульського, Г. Н. Бояджієва, Д. Джафарова, Д. С. Джанелідзе, К. Кундзіня, Б. Кундакбаєва та ін.; *кінознавства* — С. М. Ейзенштейна, О. П. Довженка, Д. Вертова, Л. В. Кулешова, В. І. Пудовкіна, М. О. Лебедєва, В. Б. Шкловського, Р. М. Юренєва, І. С. Корнієнка та ін., архітектури — М. В. Баранова, С. О. Хан-Маго-

Сонячна обсерваторія. Інститут земного магнетизму, іоносфери і поширення радіохвиль Сибірського відділення АН СРСР.

медова, С. А. Таранушенка, Ю. С. Яралова та ін. Центрами мистецтвознавчої роботи є відомі музеї, н.-д. ін-ти, серед яких Ін-т історії мистецтв М-ва культури СРСР, Н.-д. ін-т теорії й історії образотворчих мистецтв Академії мистецтв СРСР, мистецькі вузи.

В. Г. Сарбей.

Природничі і технічні науки. Ленінська праця «Начерк плану науково-технічних робіт» (квітень 1918, див. Твори, вид. 5, т. 36) стала першою програмою наук. досліджень рад. учених у цьому напрямі. Вона передбачала шляхи вивчення і освоєння природних багатств країни, створення її енерг. та індустр. бази. В результаті реалізації єдиних планів підготовки наук. кадрів, формування мережі наук. закладів і самої наук. діяльності в СРСР, що має плановий і комплексний характер, досягнуто видатних успіхів у розвитку природознавства і техніки.

Характерною рисою розвитку матем. наук в СРСР (див. *Математика*) є їхній високий теор. рівень і разом з тим чітко виражена спрямованість на розв'язання задач механіки й теорії машин. Матем. дослідження в галузі теорії літальних машин пов'язані з іменем М. Є. Жуковського, теорії коливань пружних систем стосовно до розрахунків у кораблебудуванні — О. М. Крилова. Роботи в галузі прикладної математики С. О. Чаплигіна, В. В. Голубєва, а пізніше М. В. Келдиша, М. Є. Кочина, С. О. Христиановича та ін. мали велике значення для створення новітньої техніки.

М. М. Боголюбов та його школа розвинули теорію функцій багатьох комплексних змінних стосовно до завдань квантової та статистичної фізики. Значні результати одержали рад. математики в галузі теорії чисел (І. М. Виноградов, Ю. В. Лінник, К. К. Марджанішвілі та ін.), алгебри й матем. логіки (П. С. Новиков, А. І. Мальцев, Д. О. Граве, О. Ю. Шмідт та ін.), теорії функцій дійсної (М. М. Лузін, А. М. Колмогоров, С. Л. Соболєв, С. М. Нікольський та ін.) і комплексної (М. Є. Жуковський, С. О. Чаплигін, М. В. Келдиш, М. І. Мусхелішвілі, І. Н. Векуа, М. О. Лаврентьєв та ін.) змінної, геометрії (О. Д. Александров, О. В. Погорєлов та ін.), диференціальних рівнянь (В. І. Смирнов, С. Л. Соболєв, А. М. Колмогоров, І. Г. Петровський, І. Н. Векуа та ін.) та в ін. розділах математики.

Однією з особливостей сучас. математики є новий, алгоритмічний підхід до розв'язування задач. Для утвердження цього підходу, пов'язаного з розвитком методів обчислювання на ЕОМ, величезне значення мали праці П. С. Новикова та його школи. В розвитку *обчислювальної математики* в СРСР провідна роль належить М. В. Келдишу, М. О. Лаврентьєву, А. М. Тихонову, А. О. Дородницину, О. А. Самарському, а в розв'язуванні матем. проблем *обчислювальної техніки* — В. М. Глушкову, Г. І. Марчуку та ін. Велику роль у створенні теорії керуючих систем зіграли дослідження Б. М. Петрова, В. О. Трапезникова, Л. С. Понтрягіна та ін. Створена В. О. Котельниковим теорія потенціальної перешкодостійкості й розвинута А. М. Колмогоровим теорія фільтрації й екстраполяції випадкових процесів поряд з працями К. Шеннона і Н. Вінера привели до створення заг. *інформації теорії й кібернетики*. В галузі тех. кібернетики під керівництвом Е. О. Якубайтіса розробляються нові математичні моделі дискретних апаратів і машин, побудованих на основі інтегральних схем і однорідних середовищ, створюється автоматизована система синтезу логічних пристроїв, розвивається теорія імовірностей автоматів, ведуться дослідження з матем. моделей структури автоматизованих систем управління підприємствами і галузями нар. г-ва.

Високочастотна плазмова установка. Інститут фізики АН БРСР.

Видатними є досягнення рад. вчених у галузі *фізики*. Л. Д. Ландау заклав основи теорії *твердого тіла* і *фізики низьких температур*. Істотний внесок у розвиток *квантової механіки* зробив В. О. Фок, який запропонував методи розв'язування ряду квантовомеханічних задач (рівняння Хартрі — Фока). Велике значення для розвитку *квантової теорії поля* мали праці М. М. Боголюбова, Л. Д. Ландау, І. Я. Померанчука, І. Є. Тамма, В. О. Фока. Я. Б. Зельдович і Ю. Б. Харитон відкрили механізм ланцюгового поділу атомного ядра; це мало великий вплив на дальший розвиток ядерної фізики. Радянські вчені виявили ряд фундаментальних фізичних явищ: П. Л. Капіца відкрив і дослідив *надплинність*

В залі атомного реактора. Інститут фізики АН Латвійської РСР.

гелію, Д. В. Скобельцин — зливи *космічного проміння*; С. Н. Вернов — зовн. радіаційний пояс Землі, С. І. Вавилов і П. О. Черенков — випромінювання електронів, які рухаються з швидкістю, що перевищує швидкість світла у середовищі (*Черенкова — Вавилова випромінювання*). Є. К. Завойський виявив електронний *парамагнітний резонанс*. Успіхи у фізиці кристалів, металів, діелектриків і напівпровідників в СРСР пов'язані з працями А. Ф. Йоффе, А. П. Александрова, Б. І. Вєркіна Г. В. Курдюмова, І. К. Кікоїна, І. В. Обреїмова, С. І. Пекара, А. Ф. Прихотько, Я. І. Френкеля та ін. Великий внесок у розвиток вчення про *магнетизм* зробили С. В. Вонсовський, Б. Г. Лазарєв, Л. Д. Ландау, Є. М. Ліфшиць, О. В. Шубников, Я. І. Френкель та ін. Фундаментом для створення оптико-мех. пром-сті в СРСР стали дослідження з фіз. та прикладної оптики, що проводилися під керівництвом Д. С. Рождественського. Рад. вченими М. М. Андреєвим, Л. М. Брехов-ських та ін. виконано ряд важливи.. досліджень з різних галузей *акустики*. Основи рад. *радіофізики*, радіотехніки і теорії коливань закладено працями М. О. Бонч-Бруєвича, Л. І. Мандельштама, М. Д. Папалексі. Істотний внесок у розвиток цих досліджень зробили В. Л. Гінзбург, М. О. Леонтович, В. О. Фок, В. П. Шестопалов та ін. Успіхи *ядерної фізики* і *фізики елементарних частинок* визначаються прогресом фізики і техніки *прискорювачів заряджених частинок*, який в СРСР пов'язаний значною мірою з діяльністю В. І. Векслера. Під керівництвом І. В. Курчатова розвинулися роботи по використанню атомної енергії в мирних цілях. В СРСР було створено перший *циклотрон* і побудовано (1954) першу в світі атомну електростанцію. Завдяки працям І. В. Курчатова, А. П. Александрова, А. І. Аліханова, Д. І. Блохінцева та ін. в галузях ядерної фізики і реакторобудування були створені різні типи досліджувальних і енергетичних реакторів. Це дало змогу збудувати в країні атомні електростанції з величезною одиничною потужністю агрегатів — до 1,0—1,5 млн. кВт. Вчені СРСР відкрили принципи і засоби магнітного утримання високотемпературної *плазми*, створили системи *токамак* і модифікацію *стеларатора* — торсатрон, які являють собою прообрази термоядерних реакторів. Роботи у цьому напрямі ведуть до здійснення керованого термоядерного синтезу, що є однією з найголовніших проблем сучас. фізики, розв'язання якої відкриває людству шляхи до практично невичерпних запасів енергії. Значними досягненнями є синтезування Г. М. Фльоровим ізотопів трансуранових елементів з порядк. номерами 102 — 107 і створення М. Г. Басовим і О. М. Прохоровим перших *лазерів* та розробка основ *квантової електроніки*. В СРСР створено нові типи лазерів і *мазерів* — напівпровідникові і хім. лазери, мазери, дія яких грунтується на яви-

Телескоп для спектрального вимірювання зірок. Астрофізична обсерваторія імені В. Я. Струве в Тарту. Інститут фізики і астрономії АН Естонської РСР.

щі *циклотронного резонансу* та ін. Створено також джерела випромінювання, що забезпечують високу когерентність, точну напрямленість і величезну енергію променів. Це відкриває широкі можливості поліпшення техніки зв'язку, обробки і плавлення металів тощо. Важливі дослідження люмінесценції молекул і кристалофосфорів виконано під керівництвом К. К. Ребане, а надплинності рідкого гелію — під керівництвом

Промислова установка каталітичного крекінгу, розроблена на основі досліджень учених Інституту нафтохімічних процесів АН Азербайджанської РСР.

Є. Л. Андронікашвілі. Розроблено тонкі методи дослідження збуджених станів складних молекул газів (М. О. Борисевич). Є. О. Патон і Б. Є. Патон заклали фіз. основи нових методів *зварювання*. Значних успіхів досягнуто в галузі фізики і хімії високих тисків. Під керівництвом Л. Ф. Верещагіна в нашій країні штучно одержано алмази з графіту і новий *надтвердий матеріал* на основі бору і азоту; це дало змогу поставити виробництво абразивних алмазів та ін. надтвердих матеріалів на пром. основу.

Різнобічні дослідження ведуться в Радянському Союзі у галузі *астрономії*. Значних результатів досягнуто в астрометрії (О. Я. Орлов, Є. П. Федоров та ін.), астрофізиці й зоряній астрономії (В. А. Амбарцумян, В. В. Соболєв, А. Б. Сєверний, Є. К. Харадзе, Г. А. Шайн та ін.). Успішно розвивається в СРСР і *радіоастрономія* (С. Я. Брауде та ін.). Великий радіотелескоп (РАТАН-600) встановлено 1975 на *Спеціальній астрофізичній обсерваторії* АН СРСР. Радіотелескопи працюють також на *Кримській астрофізичній обсерваторії* АН СРСР, у Фіз. ін-ті АН СРСР, в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР (Харків), на обсерваторіях Горьковського та Одеського університетів. Значний внесок зробили радянські вчені і конструктори у розвиток *авіації* (А. М. Туполєв, С. В. Ільюшин, О. К. Антонов та ін.) і *космонавтики*. Ф. А. Цандер, Ю. В. Кондратюк та О. М. Ісаєв продовжили розробку її теор. проблем, почату К. Е. Ціолковським. На базі Газодинамічної лабораторії і Групи вивчення реактивного руху було створено (1933) Реактивний науково-дослідний ін-т, який став школою кадрів для дальшого розвитку космонавтики в СРСР. Після Великої Вітчизн. війни під керівництвом С. П. Корольова було розгорнуто наук.-тех. роботи по підготовці міжпланетних польотів, почали створювати спец. наук. заклади для розробки наук. основ вивчення космічного простору за допомогою автом. і пілотованих *космічних літальних апаратів*. 4.X 1957 в СРСР було виведено на орбіту перший *штучний супутник Землі*. 12.IV 1961 Ю. О. Гагарін на кораблі «*Восток*» здійснив перший у світі політ у космос. Потім було здійснено тривалі групові польоти космонавтів на кораблях «*Восход*» і «*Союз*». У 1969 було проведено стикування космічних кораблів «Союз-4» і «Союз-5» та вихід двох космонавтів у відкритий космос. З 1971 у космосі функціонують орбітальні станції «*Салют*», на яких виконано велику програму досліджень. З 1959 з використанням автом. станцій систематично досліджується *Місяць*. Було сфотографовано зворотну сторону Місяця, здійснено м'яку посадку автом. станції на його поверхню, одержано зразки *місячного ґрунту*. Великих успіхів досягнуто у дослідженні *Венери* й *Марса*: автом. станції «*Венера*» і «*Марс*» здійснили м'яку посадку на поверхні цих планет і передавали інформацію про хім. склад їхніх атмосфер, температурний режим тощо. З 1965 досягнення ракетно-космічної техніки використовуються у телевізійному й радіозв'язку, метеорологічних, геофіз. і ядернофіз. дослідженнях, астр. спостереженнях.

Значних результатів досягла *хімія* в СРСР. У 1926—28 С. В. Лебедєв здійснив синтез *каучуку*, а з 1932 в СРСР уперше в світі налагоджено промислове виробн. каучуку. З того часу в цьому напрямі досягнуто великих успіхів: синтетичним способом відтворено натуральний *ізопреновий каучук*; пром-сть готує десятки видів каучуку спец. призначення (*бутадієн-нітрильні каучуки, хлорсульфований поліетилен*, полісульфідні, уретанові та ін. каучуки). З 1927 М. М. Семенов розвиває теорію ланцюгових розгалужених реакцій, яка дає змогу керувати хім. процесами (праці Є. О. Шилова, М. М. Емануеля, М. В. Полякова та ін.). На основі цієї теорії здійснено синтез багатьох кисневмісних сполук і полімерів. Праці М. Д. Зелінського, О. О. Баландіна, Б. О. Казанського та їхніх учнів у галузі каталізу й хімії вуглеводнів лягли в основу сучас. нафтохімії. В. А. Ройтер, Г. К. Боресков та ін. розробили основи макрокінетики гетерогенно-каталітичних процесів. К. А. Андріанов відкрив реакції одержання *кремнійорганічних сполук*. Значний внесок у дослідження елементоорганічних сполук зробили О. М. Несмєянов, О. Є. Арбузов, І. Л. Кнунянц, К. О. Кочешков, О. О. Реутов, М. І. Кабачник, О. В. Кірсанов, Ф. С. Бабичев, О. В. Фокін та ін. Праці М. С. Курнакова і його школи в галузі фізико-хім. аналізу дали змогу розв'язати багато проблем у галузі використання сольових сировинних ресурсів СРСР для виробн. *добрив* (Е. В. Бріцке, С. І. Вольфкович).

Цех алмазних порошків. Інститут надтвердих матеріалів АН Української РСР.

Фіз. картина взаємодії між іонами та середовищем систематично вивчалась О. І. Бродським, М. А. Ізмайловим, А. Ф. Капустинським, К. Б. Яцимирським та ін. Основоположні праці в галузі фотохімії виконали О. М. Теренін, А. І. Кіпріанов, С. Р. Рафіков.

Здійснено фотохімічний синтез речовин з заданими властивостями. Важливі наук. дослідження в галузі *електрохімії* виконано під керівництвом О. Н. Фрумкіна, Ю. Ю. Матуліса, Ю. К. Делімарського та ін. Рад. вчені досягли великих успіхів у галузі колоїдної хімії (П. О. Ребіндер, А. В. Думанський, Ф. Д. Овчаренко та ін.). Успішно розроблялися методи хім. аналізу (М. О. Тананаєв), проводилися дослідження з хімії комплексних сполук (А. К. Бабко, В. І. Спицин, К. Б. Яцимирський та ін.). Багато праць присвячено з'ясуванню складу і будови різних природних сполук (А. М. Бєлозерський, М. К. Кочетков, Ю. А. Овчинников, А. С. Садиков, О. С. Хохлов, М. М. Шемякін та ін.). В останній час набули розвитку роботи І. В. Березіна з хімії іммобілізованих систем (ферментів), результати їх застосовують у пром-сті і в медицині (Є. І. Чазов). Фізико-хім. основи металургії розробили О. О. Байков, І. П. Бардін, М. О. Павлов та ін.

Важливі дослідження в галузі *електротехніки* виконали М. П. Костенко, В. С. Кулебакін, В. Ф. Міткевич, Л. Р. Нейман, В. П. Нікітін, В. І. Попков, О. О. Чернишов, К. І. Шенфер, у галузі *гірничої справи* — О. П. Герман, М. В. Мельников, О. О. Скочинський, О. М. Терпигорєв, Л. Д. Шевяков та ін. Розроблено наук. основи з різних проблем *теплотехніки* (праці В. П. Глушка, М. А. Доллежаля, М. В. Кирпичова, М. О. Михєєва, М. А. Стириковича, С. П. Сиром'ятникова, О. Ю. Шейндліна та ін.), *радіотехніки* (праці А. І. Берга, Б. В. Бункіна, Б. О. Введенського, Ю. Б. Кобзарєва, В. О. Котельникова, О. Л. Мінца, О. А. Расплетіна, М. В. Шулейкіна та ін.), *гідротехніки* (праці І. Г. Александрова, Б. Є. Веденєєва, С. Я. Жука), автоматики і телемеханіки (праці М. О. Пилюгіна, В. С. Семенихіна та ін.). Розвиткові *матеріалознавства*, зокрема металознавства, сприяли роботи А. А. Бочвара, М. Т. Гудцова, С. Т. Кишкіна, Г. В. Курдюмова, В. Д. Садовського та ін. вчених. Під керівництвом О. К. Малмейстера розроблено основи науки про опір полімерних матеріалів, на базі яких ведуться інженерні розрахунки деталей і конструктивних елементів з полімерів.

Електростатичний генератор. Інститут ядерних досліджень АН Української РСР.

Ядерний реактор. Інститут ядерної фізики АН Узбецької РСР.

Досягнення тех. наук в СРСР втілені в найбільших тепло-, гідро- і атомних електростанціях, у створенні єдиних високовольтних мереж Європ. та Азіат. частин СРСР, у вугільно-металург. гігантах Уралу й Сибіру, у машинобудівних з-дах, що постачають турбіни й генератори, автом. верстати, трактори, автомашини, судна на підводних крилах, с.-г. знаряддя тощо. Дослідження в галузі фізико-математичних, хімічних і технічних наук ведуться в н.-д. ін-тах АН СРСР, АН союзних республік, у відомчих н.-д. установах та на відповідних кафедрах вузів.

В галузі наук про Землю велике значення мають дослідження нафтових родовищ «Другого Баку» (І. М. Губкін). Відкрито родовища нафти й газу в Зх. Сибіру, Серед. Азії, Білорусії, на Україні. Завдяки вивченню *Курської магнітної аномалії* відкриті і експлуатуються потужні родовища заліз. руд. Розвиток теорії рудоутворення (С. С. Смирнов, А. Г. Бетехтін, Д. С. Коржинський та ін.) сприяв відкриттю родовищ золота, кольорових і рідкісних металів у Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані. На Кольському п-ові О. Є. Ферсман виявив великі поклади апатито-нефелінової сировини. Особливе місце в науках про Землю займають праці В. І. Вернадського — основоположника *геохімії* і *радіогеології*. О. П. Виноградов розробив концепцію, що розглядає утворення земної кори, океану й атмосфери як результат єдиного геол. процесу виплавлення й дегазації *мантії Землі*. Значного розвитку набули мор. геол. дослідження, в результаті яких одержано відомості про будову земної кори океанічного типу, про особливості рельєфу дна океанів. Ці дослідження мають велике практичне значення у зв'язку з розвідкою та добуванням корисних копалин у акваторіях морів. За роки Рад. влади проведено комплексне фізико-геогр. вивчення тер. СРСР. Розроблено вчення про структуру геогр. оболонки (А. О. Григор'єв), здійснено фізико-геогр. районування, виділено ландшафтно-геогр. зони (Л. С. Берг, С. В. Калесник). Значна увага приділяється регіональним дослідженням тер. СРСР у цілому (Б. Ф. Добринін, С. П. Суслов та ін.) та окремих її частин, зокрема пустельних областей (А. Г. Бабаєв), високогірних районів (М. А. Гвоздецький, Л. Й. Маруашвілі, О. Є. Агаханянц та ін.). Велика роль рад. вчених у стаціонарних та експедиційних дослідженнях рад. сектора Арктики (В. Ю. Візе, О. Ю. Шмідт та ін.) і Антарктиди (М. М. Сомов, О. Ф. Трешников) та ін. Розвивається конструктивний напрям у географії (І. П. Герасимов), що розробляє проблеми планомірного перетворення навколишнього середовища з метою раціонального природокористування. Все більшого значення набувають *океанологія*, космічні методи вивчення материків та океанів.

Дослідження в галузі геології та географії провадять н.-д. установи АН СРСР, Відділення наук про Землю АН УРСР, а також ін-ти АН союзних республік, відповідні кафедри вузів та ін. організації. В галузі *біології* дальшого розвитку набули напрями, що розроблялися вченими, чия наук. діяльність почалася ще до Великого Жовтня: фізіологами О. О. Ухтомським, М. Є. Введенським, Л. А. Орбелі, І. С. Беріташвілі, О. О. Богомольцем, зоологами І. І. Шмальгаузеном, О. М. Сєверцовим, Д. М. Насоновим, ботаніками та фізіологами рослин К. А. Тімірязевим, В. Л. Комаровим, С. П. Костичевим, Д. М. Прянишниковим, М. О. Максимовим, М. Г. Холодним, О. В. Фоміним, мікробіологами В. Л. Омелянським, Д. К. Заболотним, цитологами О. О. Заварзіним, М. Г. Хлопіним, біохіміками О. М. Бахом, Я. О. Парнасом, паразитологами Є. Н. Павловським, К. І. Скрябіним та ін. Здобули всесвітнє визнання праці І. П. Павлова і його учнів у галузі вищої нервової діяльності, дослідження М. І. Вавилова про центри походження культурних рослин і його *гомологічних рядів закон* у спадковій мінливості. Створення В. І. Вернадським учення про *біосферу* та біогеохімії, а В. М. Сукачовим — *біогеоценології* дало основу для наук. розуміння взаємовідношень людства з біосферою Землі. Загальнобіологічного значення набула гіпотеза О. І. Опаріна про *походження життя на Землі*. Праці рад. генетиків у 20—30-х рр. займали провідне місце в світовій науці. Теорія молекулярної будови хромосом (М. К. Кольцов), складної структури гена (А. С. Серебровський, М. П. Дубінін), популяційна *генетика* і питання зв'язку генетики і еволюційного вчення (С. С. Четвериков), дослідження ролі ядра (С. Г. Навашин), явища поліплоїдії (Г. Д. Карпеченко та ін.), відкриття і дальша розробка питань радіаційного та хімічного мутагенезу (Г. А. Надсон, Г. С. Філіппов, В. В. Сахаров та ін.) здобули широке визнання. В роки Рад. влади біологами розпочато планомірні дослідження в різних галузях *ботаніки* і *зоології*, зокрема по вивченню рослинних і тваринних ресурсів країни. Були створені 30-томна праця «Флора СССР», унікальна карта рослинності СРСР, визначники з фауни і флори СРСР, описано склад флори і фауни більшості союзних республік та окремих регіонів, зокрема України, Білорусії, Казахстану, Туркменії, Грузії, а також Сибіру, Камчатки, Кавказу та ін. Запропоновані нові філогенетичні системи рослинного царства (Б. М. Козо-Полянський, Б. К. Шишкін, В. В. Альохін, Г. Ф. Морозов, Д. К. Зеров, А. Л. Тахтаджян та ін.). Значного розвитку зоологія досягла завдяки працям В. О. Догеля, М. С. Гіляров а, Г. П. Дементьєва, О. М. Формозова, І. Г. Підоплічка, О. П. Маркевича, С. С. Шварца та багатьох ін. За роки Рад. влади в біологічній науці відбулися не тільки кількісні, але й якісні зміни. Набули всебічного розвитку такі галузі біології, як *біофізика* (П. П. Лазарєв, Г. М. Франк, М. В. Волькенштейн), *вірусологія* (В. Л. Рижков, Л. О. Зільбер, М. Ф. Гамалія, В. М. Жданов, Т. У. Тихоненко), *гідробіологія* і біоокеанологія (Л. О. Зенкевич, В. Г. Богоров, Г. В. Нікольський, С. О. Зернов), склалися нові наук. школи з *мікробіології* (В. М. Шапошников, Є. М. Мішустін, М. О. Красильников, М. Д. Ієрусалимський, О. О. Імшенецький, М. М. Мейсель, Є. І. Квасников та ін.), *ембріології* тварин (О. О. Захваткін, П. П. Іванов, М. М. Завадовський, Б. П. Токін), *біохімії* та *фізіології рослин* (Максимов, М. Х. Чайлахян, В. Б. Сочава), *фізіології* гварин і людини (Х. С. Коштоянц, П. К. Анохін, П. Г. Костюк та ін.). З початком освоєння людиною космічного простору розвинулася *космічна біологія* (Н. М. Сісакян, В. М. Черніговський, В. В. Парін, О. Г. Газенко, Імшенецький та ін.). Рад. біохіміки збагатили науку рядом значних досліджень: з ферментативного переамінування амінокислот (О. О. Брауштейн), з біохімії м'язів та проміжного обміну (Парнас, В. О. Енгельгардт, О. В. Палладін), з біохімії ферментів (Бах, Опарін, А. Л. Курсанов, Сісакян, В. Л. Кретович). 50-і рр. 20 ст. стали початком розвитку в СРСР нового напряму, який узагальнено називається фізико-хімічною біологією і до якого входять, перш за все, *молекулярна біологія* і *молекулярна генетика*. В становленні цих галузей значну роль відіграли праці А. М. Білозерського, Енгельгардта, О. О. Баєва, Ю. А. Овчинникова, Дубініна, О. С. Спіріна, С. Є. Бреслера, С. І. Аліханяна, Г. П. Георгієва та ін.

На стику різних галузей — мікробіології, біохімії, генетики, цитології, біоорганічної хімії та молекулярної біології — виникла біотехнологія, успіхи в розвитку якої дали змогу створити в СРСР *мікробіологічну промисловість*. В СРСР були розроблені наук. основи виробництва мікробного білка та білково-вітамінних концентратів на вуглеводнях нафти, природного газу, відходах цукрового виробництва, спирту. У 1974 прийнято постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи по прискоренню розвитку молекулярної біології і молекулярної генетики і використанню їх досягнень у народному господарстві». В 70-х рр. в СРСР швидко розвинувся новий напрям у біології — *генетична інженерія*, що має значення не тільки для фундаментальних досліджень, а й для практичного застосування наук. досягнень в нар. господарстві. Завдяки методам генетичної інженерії одержано соматотропін — *росту гормон* людини; штам мікроорганізму — продуцент *інтерферону*; гібридоми — гібридні клітини, здатні виробляти моноклональні антитіла. Синтезовані гени активних нейропептидів — лейцин-енкефаліну, брадикініну, а також ген, що кодує гормон ангіотензин. Завершено роботу з хіміко-ферментативного синтезу гена проінсуліну, що дало змогу одержати штами бактерій, здатних виробляти попередник інсуліну. На основі використання культури клітин рослин створено промислову техноло-

гію для виробництва настойки женьшеня з клітинної біомаси цієї рослини. Вивчення тотіпотентності рослинних клітин — здатності соматичних клітин давати початок рослині — зробило можливим планування в науково-цільовій програмі «Біотехнологія» організації виробництва в пром. масштабах мікроклонального розмноження садивного матеріалу нових цінних сортів картоплі, цукрових буряків, люцерни, філоксеростійкого сорту винограду та ін. На основі методів культивування зародків і овочитів широко проводяться розробки нових прийомів, що мають на меті одержання генетичних копій особливо цінних тварин.

Розвиток фундаментальної біол. науки постійно розширює галузі застосування біотехнології. З метою прискорення впровадження наук. досягнень у практику ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР 1981 прийняли постанову «Про дальший розвиток фізико-хімічної біології та біотехнології і використання їх досягнень у медицині, сільському господарстві та промисловості». Розв'язанням актуальних проблем сучасної біол. науки займаються н.-д. установи АН СРСР, АН союзних республік, МОЗ СРСР, ін-ти М-ва мед. пром-сті СРСР, ВАСГНІЛ, АМН СРСР, науково-виробничі об'єднання, кафедри ун-тів та ін. вищих навч. закладів.

Держ. характер рад. *охорони здоров'я* визначив плановість розвитку н.-д. установ і наукових досліджень, швидке впровадження результатів цих досліджень у практику лікувально-профілактичних і санітарно-епідеміологічних закладів. У 20—30-х рр. створено н.-д. установи: Держ. ін-т народної охорони здоров'я (Москва), ін-ти: очних хвороб (Казань), епідеміології і мікробіології ім. Пастера, експериментальної медицини (Ленінград), клінічної медицини (Київ), охорони праці (Москва), туберкульозу (Тбілісі) та ін. У 1944 було створено *Академію медичних наук СРСР*. Дальшому розвитку радянської *медицини* сприяли, зокрема, праці В. П. Воробйова (методи дослідження анатомічної будови і іннервації органів), Д. А. Жданова (вчення про лімфатичну систему і колатеральний кровообіг), М. І. Гращенкова, А. Д. Зурабашвілі (встановили типи міжнейронних зв'язків). Міжнародне визнання здобули праці В. Т. Талалаєва, М. О. Скворцова, А. І. Струкова (про патоморфологію туберкульозу і ревматизму), О. О. Богомольця (про роль сполучної тканини в реактивності організму), О. Д. Сперанського, А. М. Чернуха (трофічна функція нервової системи). Проблемам *кардіології* присвячені праці Г. Ф. Ланга, М. Д. Стражеска, Д. Д. Плетньова, А. І. Нестерова, Є. І. Чазова, З. І. Янушкевичюса, Л. Т. Малої та ін. Проблеми *гастроентерології* вивчали М. П. Кончаловський, В. Х. Василенко та ін., *нефрології* — С. С. Зімницький, М. С. Вовсі, Є. М. Тареєв та ін., *гематології* — Й. А. Касирський, О. М. Крюков, пульмонології — Б. Є. Вотчал, В. І. Стручков, Ф. Г. Углов. Рад. вченими розроблено заходи місцевої *анестезії* (О. В. Вишневський), хірургічного лікування захворювань шлунково-кишкового тракту, печінки, нирок і сечовивідних шляхів (І. І. Греков, С. П. Федоров, А. М. Мартинов та ін.), оперативної *офтальмології* (М. Й. Авербах, В. П. Філатов, Н. О. Пучківська) і *оториноларингології* (О. С. Коломійченко, С. Н. Хечинашвілі). В галузі *хірургії* значних успіхів досягли Б.В. Петровський, М. М. Амосов, А. П. Ромоданов, О. О. Шалімов та ін. В. І. Бураковський разом з своїми співробітниками розробив метод гіпербаричної оксигенації і впровадив цей метод у хірургічну практику. Нові методи лікування хворих з ушкодженнями і захворюваннями опорно-рухового апарату були розроблені Г. А. Ілізаровим і О. Н. Гудушаурі. Дослідженнями синоптичної дії фізіологічно активних речовин займалися С. В. Анічков, В. В. Закусов. М. М. Краснов розробив нові принципи хірургічного лікування очних хвороб. У 1970—80 створені Всесоюзний н.-д. ін-т очних хвороб у Москві, Ін-т фізіології АМН СРСР, філіали Всесоюзного НДІ клінічної і експериментальної хірургії в Ташкенті і Єревані, Вірменський філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту гігієни і токсикології пестицидів, полімерних і пластичних мас (Київ) та багато ін.

Зусилля вчених-медиків спрямовано на розв'язання проблем боротьби з серцево-судинними, онкологічними та вірусними захворюваннями, на розробку питань *генетики медичної*, створення нових фізіологічно активних препаратів і т. д.

Широкі дослідження розгорнуто в галузях молекулярної біології, фізіології, біохімії, *імунології*, генетики. Важливе значення для розвитку медичної науки має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток медичної науки в районах Сибіру та Далекого Сходу» (1979).

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 створились умови для швидкого розвитку с.-г. наук. Відповідно до підписаних В. І. Леніним «Декрету про племінне тваринництво» (13.VII 1918) і декрету «Про насінництво» (13.VI 1921) розгорнулися наук. дослідження і планомірна робота по *агрономії* (як комплексу с.-г. наук і практичних заходів по вирощуванню с.-г. культур) і *тваринництву*. У розвиток агрономічної науки великий внесок зробили: Д. М. Прянишников (розробив наукові основи *живлення рослин*, на підставі його праць розв'язано найважливіші теоретичні і практичні питання з *агрохімії*, зокрема питання щодо ефективного використання мінеральних і органічних добрив); М. М. Тулайков (праці з питань землеробства в умовах посушливих районів південно-східних областей Європейської частини СРСР); В. Р. Вільямс (основоположник агрономічного *ґрунтознавства*, збагатив теорію наук. землеробства); О. Г. Дояренко (його праці відіграли важливу роль у розвитку досліджень з *агрофізики*); М. І. Вавилов (основоположник сучасної наук. селекції); в досягненнях селекції пшениці, кукурудзи, соняшнику визначна роль таких вчених, як П. П. Лук'яненко, В. М. Ремесло, М. В. Цицин, Б. П. Соколов, В. С. Пустовойт. Уперше в світі одержано сорти однонасінних цукр. буряків завдяки роботам О. К. Коломієць та ін. В галузі агрономічної науки плідно працювали також Б. М. Рожественський, А. Є. Зайкевич, С. Ф. Третьяков, В. В. Колкунов, В. Я. Юр'єв, О. Н. Соколовський,

Кількість наукових працівників по союзних республіках (тис. чол., на кінець 1981)

	Всього наукових працівників	з них мають науковий ступінь	
		доктора наук	кандидата наук
СРСР	**1411,2**	**38,7**	**409,7**
РРФСР	963,4	26,5	265,8
УРСР	200,5	5,0	60,4
БРСР	39,4	0,8	11,2
Узб. РСР	36,5	1,0	13,4
Каз. РСР	38,5	0,7	12,0
Груз. РСР	25,9	1,3	9,3
Аз. РСР	22,6	0,9	8,5
Лит. РСР	14,5	0,4	5,4
Молд. РСР	9,0	0,3	3,6
Латв. РСР	12,9	0,3	4,3
Кирг. РСР	8,6	0,2	2,7
Тадж. РСР	7,7	0,2	2,6
Вірм. РСР	19,9	0,7	5,8
Туркм. РСР	5,2	0,1	2,0
Ест. РСР	6,6	0,3	2,7

Академія наук СРСР, академії наук союзних республік і галузеві академії (на кінець 1981)

	Кількість академіків, дійсних членів і членів-кореспондентів	Кількість наукових працівників у наукових установах, що належать академії	у т. ч. мають учений ступінь	
			доктора наук	кандидата наук
АН СРСР	**805**	**49 019**	**4769**	**22 606**
АН УРСР	334	13 686	1094	6742
АН БРСР	132	5509	216	1645
АН Узб. РСР	101	4156	229	1661
АН Каз. РСР	128	4229	206	1527
АН Груз. РСР	122	5667	366	2074
АН Аз. РСР	120	4470	269	1770
АН Лит. РСР	57	1760	79	849
АН Молд. РСР	46	1109	82	634
АН Латв. РСР	51	1742	101	817
АН Кирг. РСР	56	1539	78	498
АН Тадж. РСР	49	1319	62	540
АН Вірм. РСР	84	3173	186	1017
АН Туркм. РСР	49	1034	48	441
АН Ест. РСР	47	1080	79	579
Академія мистецтв СРСР	147	361	18	135
Всесоюзна академія с.-г. наук ім. В. І. Леніна	212	19 850	584	8719
Академія мед. наук СРСР	266	6775	1004	3896
Академія пед. наук СРСР	125	1699	133	914
Академія комунального г-ва РРФСР	—	460	9	214

О. І. Душечкін, М. М. Кулешов та ін. Рад. вченими виведено і підібрано найпродуктивніші сорти с.-г. рослин для різних районів країни, розроблено ефективні способи поглиблення і окультурення орного шару на різних грунтах, індустріальну технологію вирощування с.-г. культур, рекомендовано орієнтовні схеми *сівозмін* для всіх зон і г-в різної спеціалізації, вдосконалено заходи захисту с.-г. угідь від *ерозії грунту*, розроблено способи ефективного вирощування *проміжних культур*. Розроблено нові ефективні способи *захисту рослин* від шкідників, хвороб, бур'янів.

Радянські вчені та інженери створили нові, досконаліші машини та знаряддя для с. г.— самохідні комбайни, складні *зерноочисні машини, коренезбиральні машини, кормозаготівельні машини, кормонавантажувачі, кормоприготувальні машини, кормотранспортери* та ін. Розвитку тваринництва присвячені наукові дослідження в галузі *зоотехнії* (засновники сучасної зоотехнії М. П. Чирвинський, П. М. Кулешов, М. І. Придорогін та ін.) і *ветеринарії* (К. І. Скрябін, С. М. Вишелеський, О. П. Климов, І. О. Поваженко та ін.). На прискорення науково-тех. прогресу в с. г. спрямована постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому підвищенню ефективності сільськогосподарської науки і зміцненню її зв'язку з виробництвом» (1976). В цьому документі накреслено конкретні шляхи підвищення ролі науки у розв'язанні осн. завдань с. г. — забезпечення дальшого зростання виробництва зерна та ін. продукції, створення зон гарантованого врожаю, всебічного підвищення ефективності землеробства і тваринництва, якості с.-г. продукції. Зусилля с.-г. науки в СРСР, поряд з розробкою теоретич. проблем, все більшою мірою зосереджуються на розв'язанні ключових народногосп. питань у галузях агрономії, землеробства, *меліорації, зрошення* та *осушення земель*, боротьби з *посухою* та ін. На розв'язання завдань сільського господарства, поставлених у *Продовольчій програмі СРСР* на період до 1990 року, спрямовує зусилля *Академія сільськогосподарських наук Всесоюзна*, зокрема, на Україні — *Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук*, мережа галузевих н.-д. інститутів — *Землеробства український науково-дослідний інститут, Землеробства і тваринництва західних районів УРСР науково-дослідний інститут*, Всесоюзний н.-д. ін-т бавовництва, Всесоюзний н.-д. ін-т льону, *Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут, Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут, Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут, Цукрових буряків всесоюзний науково-дослідний інститут* та ін.

Проблеми механізації, електрифікації й автоматизації с.-г. виробництва досліджують Всесоюзний н.-д. ін-т механізації сільського господарства, *Механізації та електрифікації тваринництва південної зони СРСР центральний науково-дослідний і проектно-технологічний інститут, Механізації та електрифікації сільського господарства український головний науково-дослідний інститут* та ін. Значний внесок у розвиток с.-г.наук роблять вищі навч. заклади.

Сучас. наука становить важливу складову частину *науково-технічної революції*, вона стала безпосередньою продуктивною силою суспільства. КПРС і Рад. д-ва приділяли і приділяють постійну увагу розвиткові науки, її всезростаючій ролі в комуністичному будівництві. Див. також *Наука*.

В. І. Кузнецов
(фізико-математичні науки, хімія, техніка).

Наукові установи. В СРСР створено розгалужену систему н.-д. установ. Загальносоюзним органом, відповідальним за справу науково-тех. прогресу в країні й проведення єдиної наук. політики, є Держ. к-т СРСР по науці і техніці, при ньому діють наук. ради з найважливіших комплексних і міжгалузевих наук.-тех. проблем, що координують н.-д. роботу в країні. Орг-цію досліджень з провідних напрямів природничих і суспільних наук покладено на *Академію наук СРСР*, при Президії АН СРСР, при її секціях і відділеннях працюють понад 200 рад з різних наук. проблем і напрямів розвитку науки. Значний обсяг фундаментальних досліджень виконують філіали АН СРСР. В тісному контакті з АН СРСР працюють: *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* з філіалами ін-ту в союзних республіках, *Академія суспільних наук при ЦК КПРС*; галузеві академії — *Академія медичних наук СРСР, Академія педагогічних наук СРСР, Академія сільськогосподарських наук Всесоюзна* імені В. І. Леніна, ін-ти, підпорядковані цим установам. Великі сили рад. учених сконцентровано в системі академій наук союзних республік (див. окремі статті). В 1981 20 академій країни об'єднували бл. 400 наук. установ; кількість наук. працівників становила 1,4 млн. чол., або четверту частину всіх наук. працівників світу (табл., с. 407). Понад 60% всіх наукових установ країни працює в системі міністерств і відомств.

Завдання створення і впровадження нової техніки й технології успішно розв'язують науково-виробничі об'єднання. Великий внесок у рад. науку роблять установи вищої школи, в системі вузів країни — понад 60 н.-д. ін-тів і конструкторських бюро, численні лабораторії, сектори тощо. Див. також ст. *Наука*, розділ Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади в статтях про союзні республіки. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о развитии науки. М., 1981; Ленин В. И. О литературе и искусстве. М., 1979; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. М., 1977; Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Компартії України. К., 1981; Организация науки в первые годы Советской власти (1917—1925). Сборник документов. Л., 1968; Ленин и современная наука, кн. 1—2. М., 1970; Горбунов Н. П. Великие планы развития науки и техники. В кн.: В. И. Ленин во главе великого строительства. М., 1960; Наука Союза ССР. М., 1972; Октябрь и наука (1917—1977). М., 1977; Развитие техники в СССР (1917—1977). М., 1978; Советская наука на новом рубеже. М., 1981; Наука и человечество, 1982. М., 1982; Наука сегодня. Справочник лектора, в. 1—9. М., 1973—81; Трапезников С. П. Общественные науки — могучий идейный потенциал коммунизма. М., 1974; Федосеев П. Н. Марксизм в XX веке. М., 1977; Советский Союз. Политико-экономический справочник. М., 1978; Беляев Е. А., Пышкова Н. С. Формирование и развитие сети научных учреждений СССР. М., 1979; Пономарев Б. Н. Живое и действенное учение марксизма-ленинизма. М., 1981; Сиволгин В. Е. Политическая экономия. История экономической мысли. Аннотированный указатель отечественных библиографических пособий, изданных в 1812—1972 гг. М., 1974; Эймонтова Р. Г. История исторической науки в СССР. Советский период. Октябрь 1917—1967 г. Библиография. М., 1980; Будилова Е. А. Философские проблемы советской психологии. М., 1972; История естествознания в России, т. 1—3. М., 1957—62; Развитие биологии в СССР. М., 1976; История биологии с начала XX века до наших дней. Л., 1975; Тимаков В. Д. 30 лет Академии медицинских наук СССР. «Вестник АМН СССР», 1975, № 11; Заблудовский П. Е. [та ін.].

Випуск газет по союзних республіках (1981)

	Кількість газет, видань	Річний тираж, млн. прим.	Разовий тираж, тис. прим.
СРСР—усього	**8172**	**40 683**	**178 338**
РРФСР — усього	4436	29 822	121 651
в т. ч. рос. мовою	4132	29391	118 819
УРСР — усього	1754	4511	23 490
в т. ч. укр. мовою	1285	2913	15 505
БРСР — усього	203	845	4797
в т. ч. білорус. мовою	128	273	1566
Узб. РСР — усього	281	964	4955
в т. ч. узб. мовою	188	718	3699
Каз. РСР — усього	435	1033	5309
в т. ч. казах. мовою	159	319	1852
Груз. РСР — усього	141	688	3215
в т. ч. груз. мовою	122	576	2726
Аз. РСР — усього	136	515	2671
в т. ч. азерб. мовою	107	391	2178
Лит. РСР — усього	126	433	2173
в т. ч. лит. мовою	99	363	1903
Молд. РСР — усього	183	346	2080
в т. ч. молд. мовою	78	202	1159
Латв. РСР — усього	103	325	1650
в т. ч. латис. мовою	62	228	1181
Кирг. РСР — усього	109	231	1236
в т. ч. кирг. мовою	61	131	768
Тадж. РСР — усього	66	264	1350
в т. ч. тадж. мовою	58	171	1004
Вірм. РСР — усього	87	254	1524
в т. ч. вірм. мовою	77	227	1400
Туркм. РСР — усього	68	199	1032
в т. ч. туркм. мовою	55	147	820
Ест. РСР — усього	44	253	1205
в т. ч. ест. мовою	31	208	1021

История медицины. М., 1981; Общественный перспективный план внедрения важнейших достижений медицинской науки в практику здравоохранения на 1981—1985 гг. М., 1981; Чикин С. Я. Развитие здравоохранения в 11 пятилетке. М., 1981; Теорія літератури. К., 1975; Соціалістичний спосіб життя і література. К., 1977; Теоретичні проблеми радянського мистецтвознавства. К., 1977; История советского языкознания. М., 1981; Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970; Мова і процеси суспільного розвитку. К., 1980; Языки народов СССР, т. 1—5. М., 1966—68; Экран и идеологическая борьба. М., 1976; Советский театр. Документы и материалы, т. 1—3. Л., 1972—75.

XVI. Преса.

Преса в СРСР є могутнім ідеологічним знаряддям Комуністичної партії і Радянської держави у справі залучення трудящих мас до будівництва комуністичного суспільства. Ленінські принципи преси нового типу — її партійність, народність, масовість, правдивість, класовий підхід до висвітлення проблем і явищ життя, закладені *більшовицькою пресою* ще до Великої Жовтн. соціалістич. революції, стали основоположними в усій *партійно-радянській пресі*.

Основи радянського книгодрукування було закладено в підписаному В. І. Леніним Декреті ЦВК про Держ. видавництво, прийнятому 29 грудня 1917 (11 січня 1918). В 1918 було створено парт. вид-во «Коммунист» (у Москві). В тому ж році за ініціативою Максима Горького створено вид-во «Всемирная литература» (у Петрограді). В СРСР склалася система великих спеціалізованих книжкових, книжково-журнальних, газетно-журнальних, газетних вид-в. Існують вид-ва центральні, республіканські, авт. республік, країв і областей, відомчі та ін.; діють редакційно-видавничі відділи в н.-д. установах, великих б-ках, вузах тощо. Серед центральних вид-в найбільші: «Политиздат», «Правда», «Наука», «Художественная литература», «Советский писатель», «Просвещение», «Высшая школа», «Детская литература», «Молодая гвардия», «Советская энциклопедия», «Русский язык», «Искусство», «Медицина», «Колос», «Прогресс», «Мир».

У 1981 в Рад. Союзі було видано 83 007 книг і брошур (69 мовами народів СРСР і 54 мовами народів зарубіжних країн) заг. тиражем 1898,7 млн. прим. (про випуск книг і брошур по союзних республіках див. табл.). Одне з осн. місць у випуску книжкової продукції посідає політична й соціально-економічна л-ра. За 1917—81 в СРСР здійснено 3408 видань творів К. Маркса і Ф. Енгельса загальним тиражем 127 449 тис. прим., з них рос. мовою — 1045 видань тиражем 97 817 тис. прим., 48 ін. мовами народів СРСР — 1204 видання тиражем 12 024 тис. прим., 43 мовами народів зарубіжних країн — 1159 видань тиражем 17 608 тис. прим. (див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса*). На 1.I 1982 в Рад. Союзі починаючи з 1918 здійснено 15 081 видання творів В. І. Леніна заг. тиражем 576 297 тис. прим., з них рос. мовою — 3520 видань тиражем 436 606 тис. прим., 65 ін. мовами народів СРСР — 6759 видань тиражем 78 217 тис. прим., 53 мовами народів зарубіжних країн — 4802 видання тиражем 61 474 тис. прим. (див. *Видання творів В. І. Леніна*).

Великими тиражами друкується н.-д., наук.-інформ., наук.-популярна л-ра з усіх галузей знань. Значна увага приділяється виданню навчальної літератури. Великими тиражами виходить художня, зокрема *дитяча література*. В 1977 в СРСР закінчено видання унікальної 200-томної «Бібліотеки всесвітньої літератури». СРСР займає перше місце в світі за випуском худож. л-ри, перекладеної з іноземних мов. У післявоєн. час широко розгорнулося видання енциклопедичної л-ри (див. *«Советская энциклопедия»*, *Республіканські радянські енциклопедії*). Див. також *Книгодрукування*, т. 5.

Провідне місце серед журналів посідають партійні видання: журнали ЦК КПРС *«Коммунист»*, *«Партийная жизнь»*, *«Политическое самообразование»*. В кожній республіці також видаються партійні журнали. Творчі організації СРСР і союзних республік видають масові громад.-політ., мистецькі журнали (див., зокрема, *Літературні журнали*, *Мистецтвознавчі журнали* в УРСР). При АН СРСР і академіях союзних республік, центр. і респ. міністерствах і відомствах виходять спеціалізовані *реферативні журнали*, природничонаукові, *історичні журнали*, матем., мед. (див., зокрема, *Медичні журнали* на Україні), пром.-тех., сільськогосподарські та ін. наукові журн. видання (див. також статті про академії наук, про окремі галузі наук). У 1981 в СРСР виходило 5195 журналів та ін. періодичних видань (46 мовами народів СРСР і 23 мовами народів зарубіжних країн) річним тиражем 3116,0 млн. прим. (див. табл., а також статті *Журналістика, Журнал*).

В СРСР склалися такі групи газет: всесоюзні загальнополіт.; всесоюзні спеціалізовані; місцеві загальнополіт. і спеціалізовані — республіканські, крайові, обласні, окружні, авт. республік і областей; міські, районні, низові (багатотиражні), колгоспні. Авангард рад. преси — орган ЦК КПРС газета *«Правда»*, заснована В. І. Леніним 1912. Мільйонними тиражами виходять також центральні газети: *«Известия»*, *«Труд»*, *«Комсомольская правда»*, «Сельская жизнь», *«Красная звезда»*, *«Литературная газета»*, «Учительская газета», *«Пионерская правда»*. В 1981 в СРСР виходило 8172 газети річним тиражем 40683 млн. прим. Із заг. кількості газет — 31 всесоюзна; 160 республіканських; 329 крайових, обласних та окружних; 97 газет авт. республік і областей; 710 міських, 3004 районні, 3231 низова, 610 колгоспних та ін. В кожній союзній, авт. республіці та області газети виходять мовою корінної національності, рос. мовою і мовами ін. народностей, які живуть на цій території. Про випуск газет по союзних республіках див. табл.; див. також ст. *Газета*, розділ Преса, радіомовлення, телебачення в статтях про союзні республіки; розділ Культура в статтях про авт. республіки, округи та області.

В. В. Полковенко.

XVII. Радіомовлення і телебачення.

Перші радянські радіотелеграфні передачі про найважливіші події в країні відбулися в листопаді 1917, перші радіомовні прозвучали 1919 з радіолабораторії в Нижньому Новгороді (тепер м. Горький), 1920 — з дослідних радіостанцій Москви, Казані та ін. міст. З 1924 в СРСР почалося регулярне радіомовлення. В 1925—27 стали до ладу радіостанції в Мінську, Баку, Харкові, Ташкенті, Ленінграді, Києві, Тбілісі. В 1931 утворено Всесоюзний комітет по радіомовленню, 1932— 12 місц. радіокомітетів у республіках і областях. У 30-х рр. радіомовлення відіграло значну роль у пропаганді передових методів праці (стахановського руху та ін.), в організації соціалістичного змагання, в патріотичному вихованні населення.

Бойову роль агітатора, пропагандиста, організатора виконувало радіомовлення в роки Великої Вітчизн. війни. Своєрідний радіолітопис героїчного подвигу народу був створений тисячами радіозведень Радінформбюро, повідомлень з фронту, оперативними випуска-

Випуск журналів та інших періодичних видань по союзних республіках (1981)

	Кількість журналів та інших періодичних видань	Річний тираж, млн. прим.	Разовий тираж, тис. прим.
СРСР — усього	**5195**	**3116,0**	**194 645**
РРФСР — усього	3 909	2365,0	156 232
в т. ч. рос. мовою	3643	2281,4	150 230
УРСР — усього	204	215,0	11469
в т. ч. укр. мовою	102	196,9	10073
БРСР — усього	108	38,3	2521
в т. ч. білорус. мовою	30	30,5	1867
Узб. РСР — усього	83	132,3	6361
в т. ч. узб. мовою	35	92,9	4917
Каз. РСР — усього	110	52,2	3215
в т. ч. казах. мовою	29	22,4	1720
Груз. РСР — усього	79	28,7	1634
в т. ч. груз. мовою	65	28,1	1577
Аз. РСР — усього	88	33,7	1650
в т. ч. азерб. мовою	50	33,0	1588
Лит. РСР — усього	126	44,4	2888
в т. ч. лит. мовою	99	41,6	2689
Молд. РСР — усього	44	35,8	1240
в т. ч. молд. мовою	16	16,9	799
Латв. РСР — усього	106	55,3	2540
в т. ч. латис. мовою	49	47,6	2041
Кирг. РСР — усього	38	34,4	1138
в т. ч. кирг. мовою	16	9,3	613
Тадж. РСР — усього	69	20,3	757
в т. ч. тадж. мовою	15	11,6	543
Вірм. РСР — усього	91	22,4	1000
в т. ч. вірм. мовою	53	19,6	900
Туркм. РСР — усього	31	10,8	563
в т. ч. туркм. мовою	14	10,5	531
Ест. РСР — усього	109	27,4	1437
в т. ч. ест. мовою	74	20,8	1005

Випуск книг і брошур по союзних республіках (1981)

	Кількість книг і брошур, друкованих одиниць	Тираж, млн. прим.
СРСР	**83 007**	**1898,7**
РРФСР	51 963	1514,9
УРСР	8450	152,7
БРСР	3189	41,3
Узб. РСР	2293	39,0
Каз. РСР	2349	27,4
Груз. РСР	1948	14,4
Аз. РСР	1265	12,7
Лит. РСР	2037	17,6
Молд. РСР	1528	15,1
Латв. РСР	2298	15,8
Кирг. РСР	1130	9,6
Тадж. РСР	733	5,7
Вірм. РСР	1017	9,9
Туркм. РСР	701	5,9
Ест. РСР	2106	16,7

Кількість театрів по союзних республіках (1981)

СРСР	**611**
РРФСР	327
УРСР	87
БРСР	16
Узб. РСР	28
Каз. РСР	31
Груз. РСР	31
Аз. РСР	14
Лит. РСР	11
Молд. РСР	7
Латв. РСР	10
Кирг. РСР	7
Тадж. РСР	12
Вірм. РСР	14
Туркм. РСР	7
Ест. РСР	9

ми «Останніх вістей», публіцистичними радіопромовами, звуковими листами. Постійно велися передачі для партизанів і населення тимчасово окупованих територій, у т. ч. укр. *радіостанцією імені Т. Г. Шевченка* та радіостанцією «Дніпро». Напередодні Дня Перемоги, 7.V 1945, за постановою Раднаркому вперше було відзначено День радіо. З 1.X 1960 Всесоюзне радіо почало цілодобове мовлення. В 1962 з'явилась інформ.-муз. програма «Маяк», розвивається молодіжне мовлення — радіостанція «Юность» (з 1952), радіожурнал «Ровесники» (з 1963). Одночасно поліпшувалась оперативність, актуальність і спрямованість мовлення в республіканських радіокомітетах. Помітним явищем в радіоефірі стали цикли документально-публіцистичних радіофільмів до визначних дат історії країни, про героїзм у ратних і трудових подвигах, про дружбу народів, про соціалістичний спосіб життя. Першу програму Всесоюзного радіо може слухати вся країна. Всесоюзне радіо щодоби передає 9 програм заг. обсягом 179,4 год. У 1967 прийом радіопрограм забезпечували 38 млн. приймачів і 37 млн. радіоточок, 1982 в розпорядженні радіослухачів — 70 млн. радіоприймачів і 74 млн. радіоточок. Розгалужене радіомовлення в республіках, краях, областях, містах, районах; працюють радіоредакції на великих підприємствах і будовах, заводах, фабриках, у колгоспах і радгоспах. Широко розвинуте проводове мовлення, заг. довжина ліній сягає 2 млн. км. Центр. радіомовлення на зарубіжні країни (Московське радіо) та іномовлення з союзних республік ведуть передачі 77 мовами народів світу заг. обсягом 260 год. на добу. Центр. радіомовлення на зарубіжні країни розпочато з 1929. Телебачення в СРСР почалося 1931 з малокадрового механічного. В 1938 почало впроваджуватися електронне. Перша післявоєнна передача відбулася 7.V 1945. В 1947 почав регулярно діяти Ленінгр. телецентр. В 1951 почала діяти Центр. студія телебачення, Київська телестудія, в столицях ін. союзних республік телестудії відкрилися 1952. В СРСР здійснено перші космічні телепередачі (1962). З 1967 почалося регулярне кольорове телебачення. Центр. телебачення здійснюється по 8 програмах, у т. ч. по двох загальносоюзних. З відкриттям 2-ї загальносоюзної телепрограми (1982) зросла можливість трансляції на широку аудиторію кращих передач місц. телестудій. Програми Центр. і місц. телебачення мають можливість дивитися майже 88% населення. Мережа розподілу телевізійних програм складається з 100 тис. км радіорелейних і кабельних ліній зв'язку, більш як 3 тис. передавачів, 86 наземних станцій системи «Орбіта», близько 1 тис. приймальних станцій «Москва». На початок 1982 в країні налічувалося 120 програмних телецентрів, що дають середньодобовий обсяг телевізійного мовлення понад 3 тис. год. Телепередачі ведуться в усіх союзних і авт. республіках, краях і областях 40 мовами народів СРСР. Згідно з рішеннями XXVI з'їзду КПРС передбачено дальший розвиток кольорового телебачення і стереофонічного радіомовлення, ширше використання штучних супутників Землі для орг-ції багатопрограмного теле- і радіомовлення. В усіх телевізійних і радіопрограмах відтворюється багатогранність рад. життя, ставляться актуальні проблеми екон. стратегії партії, корінні питання соціального і культур. розвитку, боротьби за мир і міжнар. співробітництво, розвінчується бурж. ідеологія, утверджуються ідеали комунізму. Інформ. телепрограма «Час», що здобула загальносоюзне визнання, концентрує у повідомленнях і сюжетах найголовніші події дня. Випуски «Останніх вістей» транслюються по всіх осн. радіопрограмах, оперативно інформуючи слухачів про те, що відбувається в країні, у світі. У телециклах «Ленінського університету мільйонів» порушуються питання соціалістичного змагання, аналізуються конкретні проблеми нар. господарства. Здобули популярність передачі на міжнар. теми, для молоді і дітей. Телебачення і радіо активно поширюють наук. знання. Залученню мільйонів людей до худож. надбань, до виховання естетичних смаків служать літ.-драматичні і музичні передачі, художні телефільми. Центр. телебачення і Всесоюзне радіо широко і оперативно висвітлюють найголовніші спорт. події. Керівництво і координацію діяльністю радіомовлення і телебачення здійснює Держ. комітет СРСР по телебаченню і радіомовленню (Держтелерадіо СРСР), до складу якого входять Центр. телебачення, Центр. внутрісоюзне радіомовлення (Всесоюзне радіо) і Центр. радіомовлення на зарубіжні країни. Держтелерадіо СРСР співробітничає з 141 телевізійною і 119 радіоорганізаціями 121 країни. З 71 країною укладено довгострокові договори. Держтелерадіо СРСР — член *Міжнародної організації радіомовлення і телебачення* (ОІРТ).

В. П. Олійник.

XVIII. Культурно-освітні заклади.

В дореволюційній Росії існувала незначна кількість культурно-осв. закладів, більшість з яких утримувалась коштом благодійних т-в, приватних осіб. З кін. 18 — поч. 19 ст. відкривалися різні клуби для привілейованих верств (у Москві, Петербурзі, губернських і повітових містах). В 80 — 90-х рр. 19 ст. виникли перші *народні будинки*. Перші робітн. клуби — центри політ. об'єднання і самоосвіти пролетаріату почали відкриватися в період революції 1905—07. З наступом реакції вони були закриті. Легально існували тільки народні будинки, яких на поч. 1917 налічувалося 237, з них 94 — у сільс. місцевості. За роки Рад. влади в СРСР здійснено культурну революцію, всім громадянам відкрито широкий доступ до всіх благ культури і освіти незалежно від національності, соціального стану, професії, статі. Створено широку мережу культурно-осв. установ, що стали осередками культури, масово-політ. роботи і розвитку нар. худож. творчості. Набули поширення *будинки і палаци культури, клубні заклади, парки культури і відпочинку, бібліотеки, музеї*, кінотеатри, *планетарії* тощо. В 50-х рр. поширилися нові форми *культурно-освітньої роботи* — нар. університети, нар. театри, любительські кіностудії. Клубні заклади в СРСР за відомчою належністю діляться на державні, профспілкові, колгоспні, відомчі. На кін. 1981 в СРСР було 138,5 тис. клубних закладів, у т. ч. 118,8 тис.— у сільс. місцевості (табл.). Одним з осн. напрямів роботи клубів є розвиток нар. творчості, розширення форм і жанрів худож. самодіяльності, підвищення ідейно-худож. рівня репертуару і виконавської майстерності. В клубних закладах М-ва культури СРСР і профспілок на кін. 1981 налічувалася 741 тис. колективів худож. самодіяльності (12,8 млн. учасників). У 1928 в Москві відкрито Центральний парк культури і відпочинку ім. М. Горького (перший заклад такого типу в країні). На 1981 в СРСР було понад 1200 парків культури і відпочинку, що виконують функції культурно-осв. закладів. Вони проводять велику ідейно-виховну роботу і мають широку популярність серед трудящих.

Першою б-кою на тер. СРСР вважається сховище рукописів у Хорезмі (3 ст. до н. е.). Приблизно з 9 ст. створювалися б-ки при монастирях, де збирали, переписували і зберігали реліг. книги. Першою на Русі була *Бібліотека Софійського собору* (1037). У 1570 почала діяти б-ка у Вільнюсі, з 1661 — при Львів. ун-ті, з 1755 — при Моск. ун-ті. На поч. 18 ст. виникли б-ки світської і наук. л-ри (1714 — найстаріша наук. б-ка, тепер *Бібліотека АН СРСР*). В кін. 18 ст. з'явилися перші публічні платні б-ки. В 19 ст. відкрилися публічні б-ки в Петербурзі (1814 — найбільша в дореволюц. Росії, тепер *Бібліотека публічна* імені М. Є. Салтикова-Щедріна), Одесі (1829, тепер *Бібліотека одеська наукова* імені О. М. Горького), Москві (1862 — б-ка Рум'янцевського музею, тепер *Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна*), Києві (1866, тепер *Бібліотека республіканська УРСР* імені КПРС), Харкові (1886, тепер *Бібліотека харківська наукова* імені В. Г. Короленка). Зусиллями прогресивної громадськості в 2-й пол. 19 ст. створювалися губернські, повітові, міські, формувалися університетські бібліотеки. У 70-х рр. 19 ст. виникли нелегальні робітн. б-ки при «Південноросійському союзі робітників», «Північному союзі російських робітників» та петербурзькому «Союзі боротьби за визволення робітничого класу». Кількість б-к зросла в період революції 1905—07.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції бібліотечну справу поставлено на держ. основу. В країні діє розгалужена мережа масових, уні-

версальних, спец. і наук., дитячих і юнацьких б-к, які вирішують відповідальні завдання в ідеологічній, виробничій сферах сусп. життя, ведуть велику роботу по формуванню марксистсько-ленінського світогляду трудящих, по вихованню їх в комуністичному дусі (див., зокрема, статті: *Бібліотека всесоюзна іноземної літератури, Бібліотека медична центральна наукова, Бібліотека наукова педагогічна* імені К. Д. Ушинського, *Бібліотека науково-технічна публічна СРСР, Бібліотека патентно-технічна всесоюзна, Бібліотека політехнічна центральна, Бібліотека сільськогосподарська центральна наукова ВАСГНІЛ, Бібліотека театральна центральна*). Створено великі наукові б-ки при республіканських АН (див., зокрема, *Бібліотека центральна наукова АН УРСР*).

У 1913 в Росії було 13,9 тис. масових бібліотек з фондом бл. 9 млн. одиниць зберігання. На кін. 1981 в СРСР діяло 132,8 тис. масових бібліотек (фонд — 1889,3 млн. одиниць зберігання). в т. ч. 96,5 тис. (фонд — 772,6 млн. одиниць зберігання) — у сільс. місцевості. Найважливішим досягненням бібліотечного будівництва в СРСР є створення єдиної мережі б-к союзних республік (табл.). Важливе значення для розвитку бібліотечної справи в країні має Постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі» (1974).

Велику роль у виховній роботі відіграють музеї. Перші відомості про зберігання істор. і худож. коштовностей, зокрема в соборах і монастирях Київської Русі, належать до 11 ст. Початком музейної справи в Росії слід вважати формування зібрань *Оружейної палати* в Москві в 15—17 ст. Інтенсивно музеї почали розвиватися в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. Після перемоги Великого Жовтня почався новий етап музейного будівництва. На 1917 в Росії налічувалося 150 музеїв, більша частина яких розміщена в центральних районах Росії. За 1917—27 число музеїв досягло 805 (відкрилися музеї у Вірменії, Азербайджані, Киргизії, Таджикистані, Туркменії, Казахстані, де до Великої Жовтн. соціалістич. революції не було жодного музею). На 1941 в СРСР діяв 991 держ. музей. Музеї в СРСР розрізняють за профілями: історико-революційні та історичні, меморіальні, краєзнавчі, мистецтвознавчі, природничонаукові, галузеві та ін. (табл.). На кін. 1981 в СРСР діяло 1599 музеїв. Найбільші з них: *Центральний музей В. І. Леніна, Музей Революції СРСР, Центральний музей Збройних Сил СРСР, Історичний музей, Третьяковська галерея,* Держ. музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна, Політехнічний музей, всі — в Москві; *Ермітаж*, Зоологічний музей, Центральний військово-морський музей — в Ленінграді. В усіх союзних республіках створено філіали Музею В. І. Леніна, мистецтвознавчі музеї, картинні галереї, мережу краєзнавчих музеїв. В багатьох республіках діють музеї під відкритим небом, зокрема в УРСР, Латв. РСР, Кар. АРСР та ін. (про кількість музеїв у союзних республіках див. табл.). В 60-х рр. почалася широка організація *народних музеїв* на громад. засадах. Особливе місце в пропаганді виробничого досвіду і наук. знань посідає *Виставка досягнень народного господарства СРСР* (див. також *Виставка досягнень народного господарства УРСР*).

На кін. 1981 в СРСР функціонувало 611 державних театрів, у т. ч. 178 дитячих і юного глядача (табл.; див. розділи Музика, Театр). У тісній співдружності з культурно-осв. закладами працюють Всесоюзне та республіканські т-ва «*Знання*». Значну культурно-осв. роботу проводять профспілки, комсомол, бюро пропаганди творчих спілок; респ. т-ва: хорове, любителів книги, охорони природи, охорони пам'яток історії та культури. За роки Рад. влади в СРСР значно розвинулася кіномережа. На кін. 1981 в СРСР було 151,4 тис. кіноустановок, у т. ч. 142,2 тис. стаціонарних, із заг. кількості кіноустановок 123,9 тис. — у сільс. місцевості (табл.).

І. М. Солдатенко.

Масові бібліотеки по союзних республіках

	1940		1981	
	Кількість б-к, тис.	В них книг і журналів, млн. прим.	Кількість б-к, тис.	В них книг і журналів, млн. прим.
СРСР	**95,4**	**199,7**	**132,8**	**1889,3**
РРФСР	56,1	124,5	62,6	1015,9
УРСР	22,3	40,8	26,1	384,5
БРСР	4,2	6,6	6,9	91,0
Узб. РСР	1,8	3,7	7,0	64,1
Каз. РСР	3,9	5,7	9,6	100,6
Груз. РСР	1,6	3,0	4,2	37,7
Аз. РСР	1,4	3,3	3,9	32,8
Лит. РСР	0,2	0,9	2,1	31,5
Молд. РСР	0,2	2,1	2,1	24,9
Латв. РСР	0,2	2,5	1,4	24,9
Кирг. РСР	0,6	1,1	1,8	20,7
Тадж. РСР	0,4	0,7	1,6	13,4
Вірм. РСР	0,9	2,1	1,4	20,8
Туркм. РСР	0,7	1,7	1,4	13,7
Ест. РСР	0,9	1,0	0,7	12,8

XIX. Література.

Багатонаціональна і багатомовна радянська література сформувалася після Великої Жовтневої соціалістичної революції на основі єдиного творчого методу — *соціалістичного реалізму*. Це л-ра нового типу: соціалістична за змістом, багата нац. формами, інтернаціоналістська за духом і спрямуванням. Нині радянська література твориться майже 80 мовами. До Жовтневої революції більшість народностей царської Росії не мала своєї писемності. До найдавніших належать писемність і л-ра народів Закавказзя і Середньої Азії. На поч. 5 ст. вірменський учений-просвітитель Месроп Маштоц склав вірменський алфавіт, у 5 — на поч. 6 ст. історіограф Мовсес Хоренаці, використавши пам'ятки народної творчості, написав «Історію Вірменії». Етапними у розвитку вірменської літератури стали героїчний епос «Давид Сасунський» (7—10 ст.), твори Г. Нарекаці (10 ст.), Н. Кучака (16 ст.), ашуга Саят-Нова (18 ст.). У 5—6 ст. створюються перші літературні пам'ятки Грузії (житія «святих», зокрема «Мучеництво Шушаніки» Я. Цуртавелі, пізніше «Аміран-Дареджаніані» та «Вісраміані»). Вершиною грузинської давньої поезії стала поема Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» (12 ст.). Наступний розвиток груз. л-ри пов'язаний з іменами Теймураза I, Арчила II, Вахтанга VI (17 ст.), С. С. Орбеліані, Д. Гурамішвілі, Бесікі (18 ст.). На епохи Середньовіччя й *Відродження* припадає творчість класиків тадж. і перс. л-р Рудакі, Фірдоусі, Сааді, Гафіза, азерб. поетів Нізамі Гянджеві (12 ст.), Несімі (15 ст.), Фізулі (16 ст.). Відаді, Вагіфа (18 ст.). Велику роль у розвитку л-ри Середньої Азії відіграли твори узб. поета А. Навої (15 ст.), туркм. поета Махтумкулі (18 ст.). Значними явищами художньої культури стали ест. народний епос «Калевіпоег» (13 ст.), латис. «Лачплесіс», твори лит. поета К. Донелайтіса (18 ст.). Одна з найдавніших — л-ра *Київської Русі*, яка є спільним джерелом трьох братніх сх.-слов'янських л-р — російської, української, білоруської. Різноманітні її джерела і форми: від фольклору, *літописів*, проповідницької й агіографічної л-р, що відбивали історичне буття Київ. Русі, до міфів та перекладної л-ри — житій, апокрифів, що йшли з Греції, Візантії, Болгарії, країн Сходу. Найвище досягнення л-ри цього періоду — «*Слово о полку Ігоревім*» (12 ст.). Дальший розвиток л-ри на сх.-слов'ян. землях був загальмований руйнівними навалами орд Батия, тур., нім. та ін. завойовників. У процесі формування народностей відбувалося становлення рос., укр. і білорус. літератур.

У 17 ст. в Росії з'явилися перші записи билинного епосу (див. *Билини*), розвивалися побутові повісті, виникли світський театр, шкільна поезія. У 18 ст. розквітнув *класицизм* (М. Ломоносов, Г. Державін), зародився *сентименталізм* (М. Карамзін). З сатиричними творами виступали А. Кантемір, Д. Фонвізін, І. Крилов. Волелюбним, народно-визвольним пафосом пройняті твори О. Радищева. Особливого розвитку досягла рос. романтична та реалістична література у 19 ст. (твори О. Грибоєдова, О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Лермонтова, М. Некрасова, І. Тургенєва, М. Салтикова-Щедріна, Ф. Достоєвського, О. Островського, Л. Толстого, А. Чехова, В. Бєлінського, М. Добролюбова, О. Герцена, М. Чернишевського, Д. Писарєва). На поч. 20 ст. творчість М. Горького знаменувала зародження в світовій л-рі нової естетичної системи — соціалістичного реалізму. В укр. л-рі з часу феодалізму розвиваються нар. думи, істор. пісні, ін. фор-

Кількість музеїв по союзних республіках (1981)

СРСР	**1599**
РРФСР	769
УРСР	168
БРСР	72
Узб. РСР	35
Каз. РСР	55
Груз. РСР	106
Аз. РСР	78
Лит. РСР	39
Молд. РСР	56
Латв. РСР	68
Кирг. РСР	13
Тадж. РСР	15
Вірм. РСР	46
Туркм. РСР	15
Ест. РСР	64

Клубні заклади по союзних республіках (тис., на кінець 1981)

СРСР	**138,5**
РРФСР	77,6
УРСР	26,2
БРСР	6,3
Узб. РСР	4,1
Каз. РСР	8,9
Груз. РСР	2,6
Аз. РСР	3,3
Лит. РСР	1,3
Молд. РСР	1,9
Латв. РСР	1,0
Кирг. РСР	1,2
Тадж. РСР	1,3
Вірм. РСР	1,2
Туркм. РСР	1,1
Ест. РСР	0,5

Кількість кіноустановок з платним показом по союзних республіках

	1940	1981
СРСР	**28,0**	**151,4**
РРФСР	17,6	86,3
УРСР	5,8	27,8
БРСР	0,8	7,1
Узб. РСР	0,6	5,5
Каз. РСР	1,3	10,8
Груз. РСР	0,4	2,1
Аз. РСР	0,4	2,3
Лит. РСР	0,06	1,4
Молд. РСР	0,1	1,9
Латв. РСР	0,08	1,1
Кирг. РСР	0,2	1,2
Тадж. РСР	0,1	1,2
Вірм. РСР	0,2	0,8
Туркм. РСР	0,3	1,3
Ест. РСР	0,06	0,6

ми фольклору, *полемічна література*, шкільна драма, синтетична форма історіографії й л-ри — літописи. В 16—17 ст. розвивалися віршові (К. Сакович. Климентій Зиновіїв син, І. Величковський) та драматичні (Я. Гаватович) жанри, ораторська проза (Л. Баранович, І. Галятовський, А. Радивиловський). Вершинним здобутком давньої укр. літератури була творчість І. Вишенського, Ф. Прокоповича і особливо Г. Сковороди. В кін. 18 — на поч. 19 ст. розвивається реалістичний напрям, пов'язаний з творчістю І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки. Родоначальником нової, революційно-демократичної літератури стає Т. Шевченко. На засадах критичного реалізму й народності, утверджених Т. Шевченком, розвивалася творчість Марка Вовчка, А. Свидницького, Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Карпенка-Карого, В. Стефаника, О. Кобилянської, Леся Мартовича, Марка Черемшини, А. Тесленка. В умовах піднесення прогрес. руху риси соціалістичного реалізму виявилися у творчості П. Грабовського, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, С. Васильченка. Перші твори білорус. літератури з'явилися в 13—14 ст. Видатним представником білорус. культури 1-ї пол. 16 ст. був першодрукар Г. Скорина, у 16—17 ст. важливу роль відіграли твори А. Філіпповича, Л. Карповича, С. Полоцького, в 19 ст.— представників демократичного напряму В. Дуніна-Марцинкевича, Ф. Богушевича, на поч. 20 ст.— народних поетів Я. Купали, Я. Коласа та А. Цьотки, М. Богдановича, З. Бядулі, Ц. Гартного. В 19 — на поч. 20 ст. у деяких народів, зокрема Кавказу, Сибіру, Поволжя, Середньої Азії, ще не розвинулася писемність і л-ра представлена гол. чин. усною народною поетичною творчістю; в л-рах ін. народів з'явилися перші визначні письменники — Махмуд з Кохаб-Росо в аварській, К. Мечієв у балкарській, М. Гафурі в башкирській і татарській, Ірчі Казак в кумицькій, Батирай Омаров у даргинській, Б. Пачев у кабардинській, Етім Емін у лезгинській, І. Алтинсарін, Абай Кунанбаєв у казахській, К. Хетагуров у осетинській, Ахмад Доніш, С. Айні в таджицькій л-рах. Високого ступеня реалізму й демократизму досягла творчість К. Закіра, М. Ф. Ахундова, Дж. Мамедкулізаде, А. Сабіра, Н. Нариманова — в азерб., Х. Абовяна, О. Туманяна, А. Ісаакяна — у вірм., Н. Бараташвілі, І. Чавчавадзе, А. Церетелі, Важа Пшавели — в груз., Ф. Р. Крейцвальда, Е. Вільде, Л. Койдули, А. Таммсааре, Г. Пегельмана, Ю. Лілієнбаха — в ест., А. Пумпура, братів Каудзітів, Р. Блауманіса—в латис., Ю. Жемайте, В. Міцкявічюса-Капсукаса — в лит., К. Насирі, М. Гафурі, Г. Камала, Г. Ібрагімова — в тат., Мукімі, Фурката — в узб. л-рах. Твори Я. Райніса, А. Упіта, Я. Купали, Я. Коласа, І. Євдошвілі, Г. Тукая, А. Акопяна, Ю. Яноніса відбивають проникнення в свідомість народів соціалістичних ідей, ідеології пролетарського інтернаціоналізму. Зародження й становлення радянської л-ри відбувалося під впливом Великої Жовтневої соціалістич. революції, в умовах гострої класової боротьби, соціальних і культурних перетворень в рад. суспільстві, на шляху протиборства з бурж. естетикою модернізму й формування принципів нового творчого методу соціалістичного реалізму. Рад. л-ра — ідейно-естетична єдність динамічно взаємодіючих нац. л-р. Її джерела — в революц. творчості робітничого класу, трудового селянства і демокр. інтелігенції. Перші представники рос. л-ри нового типу — М. Горький, О. Серафимович, О. Блок, Д. Бєдний, В. Маяковський. Велику роль у розвитку радянської літератури відіграли О. Фадєєв, М. Тихонов, Д. Фурманов, М. Шолохов, Вс. Іванов, Ф. Гладков, Л. Леонов, К. Федін, Л. Сейфуллліна, у творах яких відображено шлях народів у революцію, формування характерів героїв — борців за ідеали ленінізму, братерство звільнених від капіталістич. рабства націй, зміни в бутті і свідомості, у взаємовідносинах людей, зумовлені здійсненням індустріалізації, колективізації, культурної революції. Складний, героїчний шлях народів до соціалізму, величні образи творців нового світу змальовують усі нац. л-ри. Зокрема, в укр. рад. л-рі письменники П. Тичина, В. Чумак, В. Сосюра, В. Еллан (Блакитний), Є. Григорук, І. Кулик, А. Головко, М. Куліш, І. Микитенко, О. Довженко, П. Панч, Ю. Яновський, Остап Вишня, М. Ірчан, П. Козланюк, С. Тудор, Я. Галан, заперечуючи бурж.-націоналістичні теорії суспільства та культурно-естет. розвитку, модерністські концепції людини, прогресу, мистецтва, оспівують борців за революцію, утверджують ідеал робітничо-сел. республіки, особистість цілісного характеру, високої духовності, оптимістичного світорозуміння. Відродження людини, народів, культур у процесі революційних перетворень змальовують у своїх творах і письменники інших літератур: білорус. — Я. Купала, Я. Колас, К. Крапива, вірм.— А. Акопян, Є. Чаренц, В. Терян, груз. —Г. Табідзе, М. Джавахішвілі, азерб.—Дж. Джабарли, С. Вургун, казах. — С. Торайгиров, С. Сейфуллін, тадж. — С. Айні, євр. — П. Маркіш, Д. Гофштейн, башк.— М. Гафурі, узб. — Хамза Хакімзаде Ніязі, кирг.— К. Баялінов, А. Токомбаєв, співці та оповідачі — казах Джамбул Джабаєв, лезгин Сулейман Стальський, туркмени Дурди Клич, Ата Саліх.

На 1-му Всесоюзному з'їзді радянських письменників (1934) за участю делегатів 52 національностей було завершено ідейну й орг. консолідацію сил і створено Спілку письменників СРСР, сформульовано принципи єдиного творчого методу — соціалістичного реалізму. «...Різноплемінна, різномовна література всіх наших республік виступає як єдине ціле перед лицем пролетаріату Країни Рад, перед лицем революційного пролетаріату всіх країн і перед лицем дружніх нам літераторів усього світу» (Горький М. Твори, т. 16. К., 1955, с. 470).

З серед. 30-х років рад. суспільство починає період розгорнутого будівництва соціалізму. Зміцнюється єдність класів і націй, Комуністич. партії і народу, формується інтелігенція нового типу, зростає матеріальна й духовна культура. Російські письменники М. Шолохов, О. Малишкін, О. Твардовський, Л. Леонов, О. Толстой, М. Ісаковський, українські П. Тичина, В. Сосюра, О. Корнійчук, М. Бажан, М. Рильський, О. Копиленко, І. Ле, Л. Первомайський, білорус. Я. Купала, Я. Колас, П. Бровка, М. Линьков, К. Крапива, вірм. Д. Демірчян, С. Зорян, А. Ісаакян, Аразі, азерб. С. Вургун, С. Рустам, абхаз. Д. Гуліа, груз. Г. Табідзе, Г. Леонідзе, С. Чиковані, Л. Кіачелі, Ш. Дадіані, кирг. Дж. Боконбаєв, А. Токомбаєв, Т. Сидикбеков, казах. Г. Мусрепов, С. Муканов, даг. Г. Цадаса, башк. С. Кудашев, чувас. Я. Ухсай, осет. Нігер, адиг. Ц. Теучеж, кабард. А. Шогенцуков, удм. М. Петров, алт. П. Кучіяк зображують істотні зміни в сусп. відносинах, у психології трудівників міста й села, утверджують колективістську ідеологію, організуючу роль комуністів, ті грандіозні зрушення, завдяки яким на зміну нац. ворожнечі, відчуженості прийшло оспіване П. Тичиною «чуття єдиної родини». Поетизується героїка праці трудящих країни на новобудовах п'ятирічок, еволюція в свідомості людей. Водночас письменники М. Шолохов, К. Федін, М. Тихонов, М. Погодін, Е. Багрицький, М. Островський, Ю. Яновський, О. Довженко, М. Бажан, О. Корнійчук, Ю. Смолич, П. Усенко, А. Малишко, В. Мисик, П. Бровка, А. Кулешов, Д. Гуліа, Г. Леонідзе, А. Шогенцуков відображають боротьбу за встановлення Рад. влади, історичний зміст революційних перетворень, трудящих як рушія історії. Твори О. Толстого, С. Сергєєва-Ценського, О. Форш, В. Яна, П. Тичини, І. Кочерги, З. Тулуб, О. Ільченка, Я. Качури, О. Корнійчука, М. Рильського, К. Гамсахурдіа, С. Кудашева, С. Муканова, С. Айні, М. Джавахішвілі змальовують події істор. минулого. Зароджуються нові нац. л-ри: бурятська (М. Дамдінов, Н. Балдано, Ж. Тумунов), удегейська (Дж. Кімонко), марійська (М. Шкетан), тувинська (С. Тока). Зростає роль перекладів, міжлітературних зв'язків, проведення літературних декад. Всенародним святом стало відзначення ювілеїв Ш. Руставелі, О. Пушкіна, Т. Шевченка, епосу «Давид Сасунський». В 1939—40, у зв'язку з возз'єднанням зх. областей України з Укр. РСР, зх. областей Білорусії з Білорус. РСР, входженням до СРСР Бессарабії, відновленням Радянської влади в Латвії, Литві, Естонії, в радянську літературу влився значний загін письменників: українські— О. Гаврилюк, Я. Галан, Ірина Вільде, П. Козланюк, С. Тудор, білорус. письменники М. Танк, П. Пестрак,

молд. поети Є. Буков, А. Лупан, латис. письменники А. Упіт, В. Лаціс, Я. Судрабкалн, А. Грігуліс, лит. поети П. Цвірка, С. Неріс, Л. Гіра, А. Венцлова, Т. Тільвітіс, ест. поет Й. Варес та ін., що стали на шлях відображення старої й нової дійсності з позицій соціалістичного реалізму.

У роки Великої Вітчизн. війни письменники всіх народів СРСР брали участь у боротьбі проти фашизму. Понад 250 письменників загинуло, серед них: рос.— В. Ставський, А. Гайдар, Є. Петров, Ю. Кримов, Й. Уткін, укр.— О. Гаврилюк, С. Тудор, О. Десняк, К. Герасименко, Я. Качура, М. Трублаїні, М. Шпак, кабард. — А. Шогенцуков, тат. — Муса Джаліль, та ін. Особливої ваги в цей час набули публіцистичні статті, нариси, памфлети і фейлетони М. Шолохова, О. Толстого, О. Фадєєва, І. Еренбурга, Л. Леонова, О. Довженка, Я. Галана, В. Василевської, П. Панча, Остапа Вишні, Я. Судрабкална та ін. Рад. письменники розповідали про братерство рад. народів, правдиво показували Рад. Армію, яка визволила народи Європи від фашист. іга, викривали антинародну, антигуманістичну сутність імперіалізму (твори рос. письменників М. Тихонова, О. Твардовського, О. Прокоф'єва, О. Суркова, В. Вишневського, Л. Леонова, К. Симонова; укр. — П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, О. Корнійчука, О. Довженка, Ю. Яновського, С. Голованівського, І. Ле, А. Малишка, Я. Галана, Л. Первомайського, І. Кочерги; білорус.— А. Кулешова, М. Танка, П. Бровки; груз. —І. Абашидзе, К. Каладзе, Г. Абашидзе, Л. Кіачелі, Й. Нонешвілі, С. Чиковані; латис. — А. Упіта, В. Лаціса, А. Григуліса; лит. — П. Цвірки, С. Неріс; ест.—Й. Семпера, М. Рауда; євр.—П. Маркіша, І. Фефера; азерб. — С. Вургуна, Р. Рзи, М. Рагіма; вірм. —А. Ісаакяна, Н. Заряна; казах.—М. Ауезова, А. Тажибаєва та ін. письменників усіх республік і автономних областей). Популярності набувають твори організаторів і учасників партизанського руху П. Вершигори, С. Ковпака, П. Воронька, О. Федорова, І. Козлова, Д. Медведєва та романи, повісті, драми, поезія про легендарних героїв війни (твори О. Фадєєва, П. Тичини, Б. Полевого, А. Малишка, А. Каххара, С. Мусрепова). В л-ру прийшло покоління митців, сформованих у роки війни: К. Ваншенкін, Є. Винокуров, Є. Ісаєв, М. Дудін, С. Наровчатов, В. Козаченко, Ю. Збанацький, Я. Шпорта, Р. Парве, Г. Емін, Е. Раннет. У перше повоєнне десятиліття письменники прагнули повніше відобразити історичний досвід і уроки війни як боротьби соціалістичної й буржуазної систем, визвольну місію рад. народу та його армії (твори О. Твардовського, О. Суркова, М. Ісаковського, П. Тичини, О. Довженка, О. Гончара), складні умови повернення до мирного життя (твори С. Бабаєвського, В. Овечкіна, П. Павленка, Ю. Яновського, В. Сосюри, О. Корнійчука, І. Сенченка, С. Скляренка, Айбека, Г. Мустафіна, Д. Гуліа, Я. Брила, М. Танка, А. Кулешова, А. Саксе, Г. Леберехта). Оспівувалися героїчна праця робітничого класу, дружба народів у дні війни й відбудови нар. господарства (твори В. Ажаєва, В. Кочетова, Д. Граніна, А. Головка, Я. Баша, В. Собка, Г. Мустафіна, Г. Мусрепова, Гусейна Мехті), високий гуманізм радянських людей, викривався бурж. спосіб життя (твори О. Суркова, М. Грибачова, О. Прокоф'єва, М. Бажана, А. Малишка, Г. Абашидзе, С. Капутікян, М. Турсун-заде). З'явилося багато епічних полотен, особливо в прозі (твори Л. Леонова, Г. Маркова, А. Упіта, В. Лаціса, О. Гончара, М. Стельмаха, П. Панча, П. Козланюка, Григорія Тютюнника, М. Ауезова, І. Шамякіна, І. Мележа, А. Гузявічюса, А. Венцлови, Б. Кербабаєва). Збагатилася л-ра і новим загоном майстрів слова (Ч. Айтматов, Р. Гамзатов, К. Кулієв, Д. Кугультінов, М. Карім, Д. Павличко, П. Загребельний, Ю. Мушкетик, С. Мауленов, Дж. Мулдагалієв, Н. Думбадзе, П. Проскурін, В. Бєлов, Е. Межелайтіс та ін.).

Визначальний вплив на дальший розвиток рад. л-ри мали такі важливі процеси, як створення світової соціалістичної системи, науково-тех. революція, будівництво в СРСР суспільства зрілого соціалізму, формування нової істор. спільності людей — радянського народу. Поглибленню і творчому розвитку теорії соціалістичного реалізму сприяли всесоюзна конференція (1957) «Проблеми реалізму в світовій літературі» та з'їзди письменників СРСР. Соціалістичний реалізм розвивається як світова естетична система.

Тема ролі і сутності мистецтва в нових умовах є однією з важливих у худож. творах і статтях О. Твардовського, К. Федіна, Г. Маркова, Д. Граніна, Ю. Бондарєва, М. Рильського, О. Довженка, М. Бажана, О. Гончара, М. Стельмаха, П. Загребельного, І. Драча, Р. Гамзатова, Е. Межелайтіса, Б. Олійника, І. Шамякіна, Н. Думбадзе, Ч. Айтматова та ін. Головним об'єктом зображення стає людина в усіх її соціально-історичних, національних та духовних зв'язках. Вищим втіленням ідеалу рад. людини постає комуніст ленінського типу, образ В. І. Леніна (твори М. Шагінян, Е. Казакевича, В. Луговського, М. Нагнибіди, В. Канівця, Б. Олійника, Д. Павличка, В. Коротича, К. Кулієва, Д. Кугультінова, С. Вургуна, М. Турсун-заде).

В радянській літературі все органічніше зливаються філософічність і психологізм, ліричне, епічне й драматичне, національне й загальнолюдське, традиційне і новаторське. На цій основі набувають розквіту історичний і історико-революційний жанри (твори Г. Маркова, С. Сартакова, С. Залигіна, В. Катаєва, В. Шукшина, А. Іванова, О. Гончара, М. Стельмаха, Ю. Смолича, П. Загребельного, І. Цюпи, С. Скляренка, Л. Костенко, Р. Іваничука, М. Олійника, Ю. Марцинкявічюса, М. Каріма, А. Кешокова, А. Нурпеїсова, К. Гамсахурдіа, Г. Абашидзе, І. Мележа, М. Ауезова, Р. Сірге, Дж. Ікрамі, М. Амірежибі, О. Коломійця, Ю. Мушкетика). З позицій сучасності розкривається і тема війни проти фашизму (твори М. Шолохова, Ю. Бондарєва, В. Бикова, О. Гончара, К. Симонова, Л. Первомайського, А. Дімарова, Б. Васильєва, О. Коломійця, М. Зарудного, О. Сизоненка, О. Іоселіані, А. Абульгасана, С. Велієва, П. Куусберга, Ф. Ніязі, Р. Кочара, І. Шамякіна, О. Адамовича, О. Чаковського, І. Сталнюка, Й. Авіжюса, Л. Дмитерка, О. Підсухи, Б. Олійника, А. Шияна, Б. Овсепяна, І. Чигринова, П. Гуріненка). Важливу роль відіграють художня документалістика (нариси, мемуарна література В. Овечкіна, С. Смирнова, О. Берггольц, Ю. Смуула, В. Коротича, І. Зієдоніса, К. Паустовського), публіцистика (М. Грибачов, М. Стуруа, М. Турсунзаде), політичні романи, драми, поеми (Ю. Бондарєв, Б. Ананьєв, С. Дангулов, Ю. Семенов, П. Загребельний, О. Левада, І. Драч, Е. Межелайтіс, Р. Гамзатов, Б. Олійник, Д. Павличко, Е. Беекман, Ч. Айтматов, В. Бубніс). Особлива увага приділяється темам, присвяченим робітничому класу (твори В. Кожевникова, О. Гончара. П. Загребельного, В. Титова, І. Григурка, В. Ліпатова, О. Куваєва, Ш. Рашидова, Р. Файзі, А. Мухтара, Ю. Збанацького), селянству (твори Ф. Абрамова, В. Бєлова, В. Шукшина, М. Алексєєва, М. Стельмаха, В. Земляка, Григора Тютюнника, Є. Гуцала, В. Дрозда, Р. Федоріва, Р. Сірге, А. Гудайтіса-Гузявічюса, Й. Авіжюса, Г. Матевосяна, Анни Лупан, Й. Чобану, Й. Друце, Ю. Ритхеу, Ю. Шесталова, М. Шундика),інтелігенції (твори О. Гончара, П. Загребельного, Б. Ананьєва, Ю. Мушкетика, Ю. Трифонова, Н. Думбадзе, А. Бєляускаса, М. Слуцкіса, І. Шамякіна, А. Іванова. І. Тарби, Є. Євтушенка), сучасній молоді, дитячій літературі. Кращим творам усіх тематичних ліній властиві поглиблений аналіз внутрішнього життя сучасників, бачення їх і в індивідуальній і в соціально та історично зумовленій суті, прагнення до всебічності і багатомірності відображення. Одним з найзначніших чинників, що сприяють дальшому розквітові літератур народів СРСР, є їхні все тісніші зв'язки, поглиблене взаємне ідейно-художнє збагачення. Рад. л-ра, як і вся рад. культура в цілому, набуває все більшого міжнародного значення. Рад. народ, Комуністична партія високо оцінюють досягнення рад. л-ри, відзначають активізацію діяльності творчої інтелігенції, яка робить значний внесок у загальнопарт., загальнонародну справу будівництва комуністичного суспільства. Питанням л-ри і мистецтва приділено багато уваги на XXIV—XXVI з'їздах КПРС, у постановах ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972), «Про роботу з творчою молоддю» (1976) і «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982). Пи-

Кількість музеїв за профілями (кінець 1981)

Історико-революційні та історичні	297
Меморіальні	328
Краєзнавчі	665
Природничонаукові	35
Мистецтвознавчі	235
Галузеві та ін.	39

Церква Святого Хреста на острові Ахтамар. Будівничий Мануел. 915—921. Вірменська РСР.

Храм Самтавісі. Східний фасад. 1030. Грузинська РСР.

тання розвитку літератур народів СРСР досліджують Інститут світової літератури ім. О. М. Горького (Москва), Інститут російської літератури (Пушкінський дім) АН СРСР (Ленінград), відповідні інститути (зокрема, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР) та кафедри вузів союзних і автономних республік СРСР. Див. *Література, Літературознавство, Літературна критика, Літературні журнали, Літературні музеї*, а також розділи Література у статтях про союзні республіки та Культура в статтях про автономні республіки.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1976; Ленін В. І. Про літературу. К., 1970; Горький М. Про літературу. К., 1954; Луначарський А. В. Про літературу. К., 1975; История советской многонациональной литературы, т. 1—6. М., 1970—74; Білецький О. І. Зібрання праць, т. 1—5. К., 1965—66; Дзеверін І. Естетика ленінізму і питання літератури. К., 1975; Зелинский К. Л. Литературы народов СССР. М., 1957; Кузьменко Ю. Советская литература вчера, сегодня, завтра. М., 1981; Ломидзе Г. Интернациональный пафос советской литературы. М., 1970; Метченко А. Кровное, завоеванное. М., 1975; Над'ярних Н. С. Братерське слово. Багатонаціональна єдність радянської літератури. К., 1982; Суровцев Ю. Необходимость диалектики (К методологическому изучению интернационального единства советской литературы). М., 1982; Взаємозбагачення і зближення літератур народів СРСР. К., 1977; Литература в изменяющемся мире. М., 1975; Гудзий Н. К. История древней русской литературы. М., 1966; Русская литература конца XIX — начала XX в. Девяностые годы. М., 1968; Русская литература конца XIX — начала XX в. 1901—1907. М., 1971; Русская литература конца XIX — начала XX в. 1908—1917. М., 1972; История русской советской литературы, т. 1—4. М., 1967— 71; Історія української літератури, т. 1—8. К., 1967—71; Українська радянська література. К., 1979; Очерк истории азербайджанской советской литературы. М., 1963; Дадаш-заде М. А. Азербайджанская литература. М., 1979; Ганаланян О. Очерки армянской литературы XIX—XX веков. Ереван, 1957; История армянской советской литературы. М., 1966; Барамидзе А., Радиани Ш., Жгенти В. История грузинской литературы. Тбилиси, 1958; История грузинской советской литературы. М., 1977; История белорусской дооктябрьской литературы. Минск, 1977; История белорусской советской литературы. Минск. 1977; История казахской литературы, т. 1—3. Алма-Ата, 1968—79; Очерки истории казахской советской литературы. М., 1960; История киргизской советской литературы. М., 1970; Очерк истории латышской советской литературы. Рига, 1957; История латышской литературы, т. 1—2. Рига, 1971; Очерк истории литовской советской литературы. М., 1955; Очерк истории молдавской советской литературы. М., 1963; Очерк истории таджикской советской литературы. М., 1961; Кор-Оглы Х. Туркменская литература. М., 1972; Очерк истории туркменской советской литературы. М., 1980; История узбекской советской литературы. М., 1967; Революційне оновлення літератури. К., 1970; Очерк истории эстонской советской литературы. М., 1971.

П. П. Кононенко.

XX. Архітектура.

Будівництво на території СРСР відоме з часів неоліту. З 9 ст. до н. е. у рабовласницькій державі *Урарту* будували монументальні міста, фортеці, *акведуки* тощо. В 7—5 ст. до н. е. високого розвитку досягло мистецтво *античних держав Північного Причорномор'я*. Розвивалася антична архітектура з характерними місц. рисами, пам'ятки якої збереглися на території Груз. РСР, Вірм. РСР, а також Серед. Азії: в *Парфянському царстві, Греко-Бактрійському царстві, Кушанському царстві*. В період раннього середньовіччя створено визначні будівлі в Середній Азії (замок у Хорезмі, 7—8 ст.) та Закавказзі [храми *Джварі* (586/587—604) і Цромі (626—634) — в Грузії, храми Ріпсіме в *Ечміадзіні* (618) і *Звартноц* (641—661) — у Вірменії].

Мавзолей Араб-ата в Тімі. 11 ст. Казахська РСР.

На території Європ. частини СРСР у 10 — 11 ст. склалася худож. культура *Київської Русі* (*Десятинна церква*, 989—996; *Софійські собори* у Києві, 1-а пол. 11 ст., Новгороді, 1045—50, Полоцьку, між 1044 і 1066 або 1050—60; *Золоті ворота*, 1037, *Успенський собор*, 1073—78, *Троїцька надбрамна церква*, 1106—08, всі — у Києві; собор Спасо-Єфросиніївського монастиря у Полоцьку, до 1159; *Спаський собор* у Чернігові, буд-во розпочато 1036). У 12—13 ст. самобутні архіт. школи розвивалися у Новгороді, Суздалі, Пскові, Владимирі, Галичі та ін. містах (див. *Владимиро-Суздальська школа, Новгородська школа архітектури та живопису*). На основі архітектури Старод. Русі починаючи з 14 ст. поступово розвивалася російська, українська і білоруська архітектура (*Кремль Московський*, 15—16 ст.; церква Вознесіння у *Коломенському*, 1532; Успенська церква у Львові, 1598—1629; церква-фортеця в Малому Можейкові, 16 ст.). В 10—18 ст. визначні споруди самобутньої архітектури зведено в Грузії (собор *Светіцховелі* у *Мцхеті*, 1010—29; замок Ананурі, 16—17 ст.), у Вірменії (монастир Санаїн, 10—13 ст.; кафедральний собор в Ані, 989—1001), в Азербайджані (*Ширваншахів палац* у Баку, осн. буд-во 15 ст.), в Узбекистані (мавзолей *Гур-Емір*, 1404—05; *Регістан* у Самарканді, 15—17 ст.). Монументальні споруди створено в Прибалтиці (Вишгородський замок у Талліні, 13—14 ст.; костьол Петра і Павла у Шяуляї, 1595—1625). Важливу роль у формуванні архітектури 18 ст. відігравали широкі зв'язки з зх.-європ. худож. культурою. В цей період набули поширення *бароко* (Смольний монастир, 1748—64, та *Зимовий палац*, 1754—62, обидва — арх. В. Растреллі, у Ленінграді; замок Радзивіллів у Несвіжі, кін. 16—18 ст.; палац Бірона у Рундалі, 1736—70; *Покровська церква* у Києві, 1766, арх. І. Григорович-Барський), пізніше — *класицизм* (будинок Пашкова, тепер старий будинок Б-ки ім. В. І. Леніна, 1784—86, арх. В. Баженов; будинок Сенату, тепер Верховної Ради СРСР та Ради Міністрів СРСР, 1776—87, арх. М. Казаков, обидва — у Москві; Академія мистецтв у Ленінграді, 1764—88, арх. Ж. Б. М. Валлен-Деламоті, О. Кокоринов; палац у *Павловську*, 1782—86, арх. Ч. Камерон; *Таврійський палац*, 1783—89, арх. І. Старов). Для архітектури Росії, України, Білорусії та Прибалтики в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. характерне застосування нових буд. матеріалів (метал, залізобетон тощо), конструкцій і типів споруд (пром., транспорт., торг. будівлі, багатоповерхові житл. будинки). Спочатку будували еклектичні споруди, пізніше — в стилі *модерн*. Одночасно відбувалося переосмислення форм нац. середньовічного та народного зодчества, виникали національно-романтичні тенденції. Все це сприяло диференціації місцевих архіт. шкіл (будинок Московського художнього театру, 1902, арх. Ф. Шехтель, за участю І. Фоміна; Ярославський вокзал у Москві, 1902, арх. Ф. Шехтель; Земельний банк у Харкові, 1892, арх. О. Бекетов; будинок Педагогічного музею у Києві, тепер Будинок учителя, 1913, арх. П. Альошин; будинок кол. Полтав. земства, тепер Полтав. історико-краєзнавчий музей. 1905—09. арх. В. Кричевський).

Радянська архітектура почала формуватися у перші роки мирного будівництва в СРСР. Реконструювали старі і будували нові населені пункти (с-ща Штергрес у Донбасі, 1924—25; Сокіл у Москві, 1925—26; Шаумян у Баку, 1925—28, та ін.). В першій п'ятирічці розгорнулося буд-во пром. споруд і гідроелектростанцій (Магнітогорський і Кузнецький комбінати, Сталінгр. і Харків. тракторні з-ди, Уралмаш, Волховська ГЕС і Дніпрогес). Досягненням

Замок у Мірі. Кінець 15 — початок 16 ст. Білоруська РСР.

Замок у селі Свірж Перемишлянського району Львівської області. 15 ст

рад. архітектури є *Мавзолей В. І. Леніна* у Москві. Архітектура відбудовного періоду відзначалася раціональністю планування будинків і використанням місц. буд. матеріалів, простотою і лаконічністю форм (*Дзержинського площа* у Харкові). У 30-х рр. широко розгорнулося містобудування. Проведено великі роботи по реконструкції столиці СРСР — Москви (арх. В. Семенов та ін.), а також столиць союзних республік — Харкова (арх. О. Касьянов та ін.), Тбілісі (арх. І. Малозьомов та ін.), Баку (арх. М. Баранов, Л. Ільїн та ін.), Ташкента (арх. О. Кузнецов), Душанбе (арх. М. Баранов, В. Гайкович); збудовано ряд нових міст (Магнітогорськ, Кіровськ, Комсомольськ-на-Амурі, Нове Запоріжжя та ін.). В архітектурі будівель цього періоду творчо використовувалися надбання класичної світової та вітчизн. архіт. спадщини (новий будинок Б-ки ім. В. І. Леніна у Москві, 1928—58, арх. В. Щуко, В. Гельфрейх; Будинок Уряду Вірм. РСР в Єревані, 1926—41, арх. О. Таманян; стадіон «Динамо» у Тбілісі, 1933—37, арх. А. Курдіані; будинок ЦК Компартії Азербайджану в Баку, 1937—40, арх. С. Дадашев, М. Усейнов; будинок Верховної Ради УРСР у Києві, 1936—39, арх. В. Заболотний, та ін.). Широко розгорнулося житлове будівництво, спорудження житлових будинків із великих блоків, поліпшилось обладнання та планування квартир. У сільській місцевості формувалися нові типи житл., громад. та госп. будівель, створювалися перші с.-г. комплекси (зернорадгосп «Гігант», проект 1928, арх. Є. Єрмишанцев та ін.). Див. також *Сільське будівництво*.

Під час Великої Вітчизн. війни фашисти зруйнували сотні міст, бл. 70 тис. сіл. У відбудові численних населених місць рад. архітектори спиралися на досвід довоєнних років. У 1945 РНК СРСР прийняла постанову про заходи по відбудові 15 великих і давніх міст. Розробку генпланів цих міст було доручено радянським арх. К. Алабяну, О. Власову, Б. Іофану, М. Коллі, Л. Руднєву, В. Семенову, О. Щусєву та ін. Створено нові архіт. ансамблі (ансамбль площ Леніна, Революції, Мистецтв та ін. у Ленінграді; реконструйовано *Хрещатик* у Києві), відбудовано міста (Волгоград, Мінськ, Севастополь, Тернопіль). У перше післявоєнне десятиліття завершено почате до війни будівництво ряду великих громадських споруд (стадіон ім. С.М. Кірова у Ленінграді, 1932—50, арх. О. Нікольський та ін.; Театр опери та балету ім. А. Навої в Ташкенті, 1938—47, арх. О. Щусєв; Будинок Уряду Груз. РСР у Тбілісі, 1938—53, арх. В. Кокорін, Г. Лежава; великий критий ринок у Єревані, 1952, арх. К. Алабян; Театр опери та балету ім. С. Айні в Душанбе, 1939—46, арх. Д. Білібін та ін.), почато будво нових міст (Руставі в Груз. РСР, з 1944, арх. М. Непринцев та ін.; Кохтла-Ярве в Ест. РСР, з 1946, арх. Є. Вітенберг та ін.; Сумгаїт в Аз. РСР, з 1949, арх. О. Ісаєв та ін.; Нова Каховка в УРСР. з 1950, арх. О. Моторін та ін.). Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4.XI 1955 «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві», а також рішення 2-го з'їзду архітекторів СРСР (1955) визначили принциповий перелом у загальній стилістичній спрямованості рад. архітектури. Новий етап розвитку рад. архітектури та містобудування базувався на широкому впровадженні індустр. методів масового буд-ва. Було роз-

Церква Покрови у Філях. 1693.

Тріумфальна брама в Ленінграді. Архітектор В. Стасов. 1834—38.

роблено основи *районного планування* у масштабі всієї країни, почалося запровадження прийомів т. з. групового розселення (зокрема, в районах будівництва великих пром.-енерг. комплексів), застосовувалися нові принципи планувальної і просторової структури міст (створення пром.-житл. районів, система організації житл. забудови за принципом житл. район — мікрорайон, застосування ефективних заходів по збереженню цінного архіт. та природного середовища тощо). В 60—70-х рр. почалося інтенсивне буд-во нових міст у зв'язку з формуванням нових пром. районів і центрів [Братськ, Зеленоград під Москвою, Навої в Узб. РСР, м. Шевченко в Каз. РСР, Тольятті, Набережні Челни (з 1982 — м. Брежнєв) в Тат. АРСР та ін.]. Великі містобудівні роботи проведено у Москві (нові житл. масиви Давидково, Теплий Стан, проспект Калініна), Ленінграді (нові житл. масиви на Виборзькій стороні та Малій Охті, Ізмайловський просп.), Києві (нові житл. масиви Березняки, Русанівка, Оболонь), Мінську (житл. комплекс на вул. Толбухіна, житл. масив на Моск. шосе, центр міста), в Ташкенті (забудова центру після землетрусу), Алма-Аті (реконструйовано проспект Леніна, ансамбль площі ім. Л. І. Брежнєва), Ашхабаді (ансамбль площі Карла Маркса з будинком Респ. б-ки ім. К. Маркса), Баку, Тбілісі, Єревані, Ульяновську (*Ленінський меморіал*), Вільнюсі (житл. райони Лазднай, Жирмунай). Розроблено прогресивні типи лікувально-оздоровчих будівель, які мають виразне архітектурне обличчя і гармонійно поєднані з оточуючим середовищем (санаторій «Сочі» в м. Сочі, 1965, арх. Ю. Шварцбрейм; пансіонат у Піцунді, 1959—67, арх. М. Посохін, А. Мндоянц та ін.; нові комплекси *Артеку*, 1960—78, арх. А. Полянський, Д. Вітухін та ін.). Серед значних громад. будівель 60—70-х рр.— *Кремлівський Палац з'їздів*, готель «Росія» (1970, арх. Д. Чечулін та ін.), будинок Ради Міністрів РРФСР (1980, арх. Д. Чечулін та ін.), комплекс Олімпійського містечка (1976 — 80, арх. Є. Стамо та ін.), всі — у Москві; кіноконцерт. зал «Октябрьский» (1967, арх. В. Каменський та ін.), готель «Ленінград» (1970, арх. С. Сперанський та ін.), аеровокзал (1974, арх. А. Жук та ін.), забудова площі Перемоги з меморіалом «Героїчним захисникам Ленінграда у Великій Вітчизняній війні 1941—45» (арх. С. Сперанський та ін.), всі — у Ленінграді; *Палац культури «Україна»* (1970, арх. Є. Маринченко та ін.), філіал Центр. музею В. І. Леніна (1982, арх. В. Гопкало та ін.), обидва — у Києві; філіал Центр. музею В. І. Леніна (1970, арх. Є. Розанов та ін.), Палац Дружби народів ім. В. І. Леніна (1981, арх. Є. Розанов та ін.), обидва — у Ташкенті; Будинок політосвіти в Душанбе (1975, арх. Е. Єрзовський та ін.), будинок Кирг. держ. музею образотворчих мистецтв у м. Фрунзе (70-і рр., арх. Д. Ірискулив та ін.), Будинок молоді в Єревані (1978, арх. Г. Погосян та ін.), будинок ЦК Компартії Казахстану в Алма-Аті (70-і рр., арх. Р. Сейдалін та ін.), Олімпійський центр парусного спорту в Талліні (1979, арх. А. Х. Лоовеер та ін.).

З серед. 60-х рр. інтенсивно забудовуються села і селища. Важливу роль у розвитку і перебудові рад. села відіграла прийнята 1968 постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про упорядкування будівництва на селі». Прикладами перебудови старого села є с. Кодаки Васильківського р-ну Київ. обл. в УРСР (1966—70, арх. М. Мельников та ін.), с. Вертілішки Гродненського р-ну Грод. обл. БРСР (поч. 70-х рр., арх. В. Ємельянов та ін.), с-ще Саку в Ест. РСР (з 1958, арх. В. Херкель та ін.). Створено нові типи пром. споруд з індивідуалізованим зовн. виглядом [Волзький автомоб. з-д ім. 50-річчя СРСР у Тольятті, 1967—72, арх. М. Меламед та ін.; комплекс заводів великовантажних автомобілів у Набережних Челнах (з 1982 — м. Брежнєв). 1970—75, арх. Л. Дятлов та ін.]; з новим архіт. рішенням — ГЕС (Волзька ГЕС імені XXII з'їзду КПРС у Волгограді, 1951—61, арх. Р. Якубов та ін.; Братська ГЕС імені 50-річчя Великого Жовтня, 1955—68, арх. Г. Орлов та ін.; Красноярська ГЕС імені 50-річчя СРСР, завершено 1972, арх. М. Брусиловський та ін.). В 1976 Верховною Радою СРСР прийнято

Мавзолей у селищі Карабаглар. 14 ст. Азербайджанська РСР.

Церква Миколи в селі Даниловому Хустського району Закарпатської області. 1779.

Шлюз Волго-Донського судноплавного каналу імені В. І. Леніна. Архітектори Л. Поляков та ін. 1952.

закон «Про охорону та використання пам'яток історії та культури»; аналогічні закони прийнято в союзних республіках. Це забезпечило умови для збереження істор. та художньої (в т. ч. архіт.) спадщини народів СРСР. Видаються загальносоюзні журнали «Архитектура СССР» (з 1933), «Жилищное строительство» (з 1958), «Промышленное строительство» (з 1924), а також респ. журнали «Строительство и архитектура Узбекистана» (з 1960), «*Строительство и архитектура*» в Києві (з 1957). Для держ. керівництва пром. буд-вом, містобудуванням та архітектурою створено Держ. к-т Ради Міністрів СРСР у справах буд-ва (Держбуд СРСР) та К-т по цивільному буд-ву і архітектурі при Держбуді СРСР (Держцивільбуд), а також держбуди союзних республік. Див. *Архітектура, Містобудування, Житло, Планування сільських населених місць, Промислові споруди,* а також розділ Архітектура в статтях про союзні республіки, про окремі міста, а також статті про окремих архітекторів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Всеобщая история архитектуры, т. 1—2, 9—12. М.—Л., 1970—75; Кацер М. С. Белорусская архитектура. Исторический очерк. Минск, 1956; Маргулан А., Басенов Т., Мендикулов М. Архитектура Казахстана. Алма-Ата, 1959; Токарский Н. М. Архитектура Армении. IV—XIV вв. Ереван, 1961; Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. М., 1963; Беридзе В. Грузинская архитектура с древнейших времен до начала XX века. Тбилиси, 1967; Нусов В. Архитектура Киргизии с древнейших времен до наших дней. Фрунзе, 1971; Джанберидзе Н. Ш., Цицишвили И. Н. Архитектура Грузии. От истоков до наших дней. М., 1976; Градостроительство СССР (1917—1967). М., 1967; Хазанова В. Э. Советская архитектура первых лет Октября. 1917—1925 гг. М., 1970; Будрейка Э. С. Архитектура Советской Литвы. Л., 1971; Арутюнян В. М., Асратян М. М., Меликян А. А. Архитектура Советской Армении. М., 1972; Архитектура Советского Туркменистана. М., 1972; Веселовский В. Г., Гендлин Д. Д. Архитектура Советского Таджикистана. М., 1972; Кадырова Т. Ф., Бабиевский К. В., Турсунов Ф. Ю. Архитектура Советского Узбекистана. М., 1972; Курбатов В. В. Архитектура Советской Киргизии. М., 1972; Советская архитектура шестидесятых годов. М., 1972; Архитектура Советской Латвии. М., 1973; Головко Г. В. Архитектура Советской Украины. М., 1973; Колотовкин А. В., Эльтман И. С., Педаш Г. А. Архитектура Советской Молдавии. М., 1973; Кинцурашвили С. Архитектура Советской Грузии. М., 1974; Архитектура Советской России. М., 1975.

М. В. Баранов.

XXI. Образотворче мистецтво.

Пам'ятки первісного мистецтва на території СРСР належать до часів верхнього палеоліту (розписи *Капової печери,* фігурки людей і тварин з глини, гравірування на кістці та камені). З епох мезоліту й неоліту відомі розписна кераміка Придніпров'я та Серед. Азії, вироби кавказ. і прибалтійських племен з металу, кістки та рогу. Самобутня культура епохи енеоліту, бронзи поширена на всій території країни. В 1-му тис. до н. е. розвивалося мист. рабовласницьких держав *Урарту, Мідії, Албанії Кавказької, Бактрії, Хорезму.* Пізніше в цих регіонах яскраво проявився вплив античної цивілізації (Парфянське, Кушанське та Греко-Бактрійське царства, *Согдіана*). Високого рівня досягло мист. античних міст Пн. Причорномор'я, що активно взаємодіяло з мистецтвом скіфських (див. *Скіфи*), сарматських (див. *Сармати*) і давньослов'янських племен. У 10—11 ст. склалася висока худож. культура *Київської Русі* (мозаїки та фрески Софії Київської, різьблення на камені на новгородських, володимиро-суздальських храмах та ін.). В 11—13 ст. значного розвитку досягла грузинська фреска (майстер Тевдоре, 11 — поч. 12 ст.) та карбування (майстри брати Опізарі, 12 ст.), вірм. (Торос Рослін, 13 ст.) й азербайджанська (*тебрізька школа мініатюри*) мініатюра, живопис і скульптура Середньої Азії (Пенджикент, Варахша). Самобутнє мистецтво ранньофеод. держа — Согдіани, Тохаристану, Хорезму та ін.— з поширенням ісламу зазнало впливу мусульманської худож. культури. Створювалися оригінальні архіт.-художні пам'ятки (мавзолеї Ісмаїла Самані в Бухарі, 9—10 ст.; Гур-Емір у Самарканді, поч. 15 ст.; палац ширваншахів у Баку, 15 ст. та ін.). В 14—16 ст. формувалися споріднені художні культури рос., укр. та білорус. народів; інтенсивно розвивалося декоративно-ужиткове мистецтво, живопис (фрески Горянської ротонди поблизу Ужгорода — на Україні, живопис новгородської та московської шкіл: Ф. Грека, А. Рубльова, Діонісія — в Росії). Риси нац. худож. культури з'явилися в Прибалтиці, де відчувався великий вплив *готики* (декоративне оздоблення костьолу Онос у Вільнюсі, 1500—80; інтер'єри Домської церкви у Ризі, 13—15 ст.), пізніше — *барокко.* У 17—18 ст. в рос. мист. почали утверджуватись і переважати світські тенденції, посилилися фольклорні і жанрові мотиви в монументальному живописі та іконописі. Поширилися барокко, пізніше *класицизм,* які мали свої нац. особливості в Росії, на Україні, в Білорусії, Прибалтиці. Відбувався процес взаємопроникнення і взаємозбагачення худож. культур народів, в якому велику роль відігравала засн. 1757 петерб. АМ. У 18 ст. високого рівня досягло мист. гравюри (О. і Л. Тарасевичі, І. Щирський, Н. Зубрицький, Г. Левицький — на Україні, О. Зубов та Є. Чемесов — у Росії), живописного портрета (І. Нікітін, А. Матвєєв, О. Антропов, Ф. Рокотов, вихідці з України Д. Левицький та В. Боровиковський), живопису на історико-міфологічні мотиви (А. Лосенко, Г. Угрюмов), скульптури (Ф. Шубін, М. Козловський, Ф. Щедрін) в Росії, з'явилися перші твори пейзажного (Ф. Алексєєв) і побутового (М. Шибанов) жанрів. Всенародне патріотичне піднесення поч. 19 ст., пов'язане з Вітчизняною війною 1812, зумовило громадянський пафос рос. мистецтва (скульптура І. Мартоса, Ф. Толстого, картини К. Брюллова, Олександра Іванова), інтерес до життя простого народу (творчість О. Венеціанова, В. Тропініна), до духовного світу людини (О. Кіпренський). Основи критичного реалізму заклали П. Федотов у Росії й Т. Шевченко на Україні. Піднесення демократичних засад, зміцнення принципів критичного реалізму зумовлені діяльністю *передвижників,* творчість яких підтримував у своїх виступах В. Стасов. У 2-й пол. 19 ст. набули дальшого розвитку нац. школи в Росії (В. Перов, І. Крамськой, І. Рєпін, В. Суриков, В. Верещагін, І. Шишкін, І. Левітан, М. Ярошенко), на Україні (К. Трутовський, К. Костанді, М. Пимоненко, С. Васильківський, С. Світославський), у Грузії (Г. Габашвілі, О. Мревлішвілі), у Вірменії (Г. Башинджагян, В. Суренянц), у Латвії (К. Гун, Я. Розенталь, Ю. Федер, В. Пурвіт), в Естонії (К. і П. Рауди, А. Адамсон). Разом з тим класова і національна політика самодержавства затримувала розвиток художньої культури народів країни. В Середній Азії, де, зокрема, релігійні догми гальмували розвиток образотворчого мистецтва, набули поширення традиційні форми декор. мист. (різьблення на камені та кістці, кераміка, вишивання тощо). Криза існуючого ладу і революц. піднесення на межі 19 і 20 ст. зумовили появу ідейно різнорідних тенденцій у кожній з нац. художніх культур. Тема життя і праці народу стала провідною у творчості художників-реалістів С. Коровіна, А. Архипова, С. Іва-

Готель «Інтурист» у Кишиневі. Архітектори А. Горбунов, В. Шалашнов. 1974.

Торговельний центр у Сумгаїті. Архітектори А. Саламова, Ю. Толстоногов. 1971.

Залізнично-автобусний вокзал у Кустанаї. Архітектори В. Батирєв, А. Сухорукова. 1975.

Національні лазні «Хаммон» у Ташкенті. Архітектори А. Косинський, Г. Григорянц. 1978.

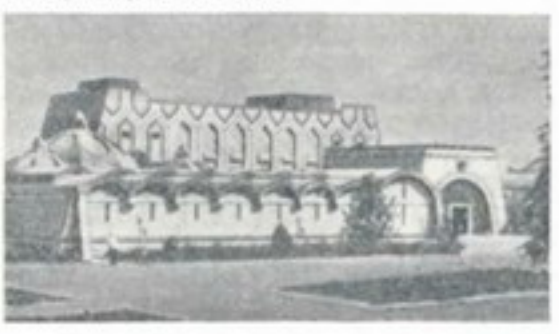

СРСР, ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА

ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
ПІВНІЧНЕ МОРЕ
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
КАРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
СХІДНО-СИБІРСЬКЕ МОРЕ
ЧУКОТСЬКЕ МОРЕ
БІЛЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
Земля Франца-Йосифа
Північна Земля
Новосибірські о-ви
о. Врангеля
о. Сахалін
Курильські о-ви
Мурманськ
Архангельськ
Санкт-Петербург
Москва
Київ
Мінськ
Рига
Вільнюс
Таллін
Київ Харків
Воронеж
Волгоград
Горький
Казань
Куйбишев
Саратов
Оренбург
Уфа
Свердловськ
Челябінськ
Тюмень
Тобольськ
Сургут
Салехард
Норильськ
Єнісей
Ангара
Ленa
Якутськ
Тура
Нижня Тунгуска
Омськ
Новосибірськ
Красноярськ
Братськ
Іркутськ
Чита
Улан-Уде
Бодайбо
Амур
Благовєщенськ
Хабаровськ
Комсомольськ
Південно-Сахалінськ
Петропавловськ-Камчатський
Магадан
Анадир
Владивосток
Ашхабад
Ташкент
Душанбе
Фрунзе
Алма-Ата
Караганда
Сирдар'я
Шевченко
Красноводськ
Кара-Бугаз
Ургенч
Нукус
Петергам
Удан-Батор
Кіровськ
Мончегорськ
Воркута
Дудинка
Диксон
Норильськ
Хатанга
Тікси
Верхоянськ
Оймякон
Нерюнгрі
Мирний
Нюрба
Ленськ
Олекминськ
Усть-Кут
Тайшет
Братськ
Усть-Ілімськ
Усть-Кут
Бодайбо
Чара
Зея
Свободний
Шимановськ
Райчихінськ
Биробіджан
Хабаровськ
Комсомольськ
Сахалінськ
Південно-Сахалінськ
Курильськ
Петропавловськ-Камчатський
Єлізово
Усть-Камчатськ
Оссора
Палана
Тигіль
Корф
Ола
Магадан
Сусуман
Анадир
Беринівський
Провидінський
Лаврентія
Уелен
Нунівак
Сент-Лоуренс
Нортон
Аляска
Берінгова протока
Чукотський п-ів
Камчатка
Охотське море
Японське море
Берінгове море
Північний Льодовитий океан
Чукотське море
Східно-Сибірське море
Море Лаптєвих
Карське море
Баренцове море
Біле море
Балтійське море
Чорне море
Каспійське море
Аральське море
Північне море
Ірландське море
Ла-Манш
Біскайська затока
Середземне море
Адріатичне море
Егейське море
Чорне море
Мармурове море
Каспійське море
Аральське море
Червоне море
Перська затока
Аравійське море
Оманська затока
Аравійське море
Бенгальська затока
Індійський океан
Японське море
Східно-Китайське море
Південно-Китайське море
Філіппінське море
Яванське море
Тихий океан
Берінгова протока
Берінгове море
Охотське море
Японське море
Східно-Китайське море
Південно-Китайське море
Філіппінське море
Яванське море
Тихий океан
Північний Льодовитий океан

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК. ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Інші населені пункти

ЗА ЧИСЛОМ ЖИТЕЛІВ

Москва	понад 1 000 000
Львів	від 300 000 до 1 000 000
Тамбов	від 100 000 до 300 000
Кизил	від 30 000 до 100 000
Верхоянськ	менше 30 000

Цифрами на карті позначені:

РРФСР
1 Горно-Алтайська АО (Алтайський край)
2 Адигейська АО (Краснодарський край)
3 Хакаська АО (Красноярський край)
4 Карачаєво-Черкеська АО (Ставропольський край)
5 Єврейська АО (Хабаровський край)
6 Усть-Ордынський Бурятський авт. округ (Іркутська обл.)
7 Комі-Пермяцький авт. округ (Пермська обл.)
8 Агинський Бурятський авт. округ (Читинська обл.)
9 Дагестанська АРСР
10 Кабардино-Балкарська АРСР
11 Марійська АРСР
12 Мордовська АРСР
13 Північно-Осетинська АРСР
14 Чечено-Інгушська АРСР
15 Чувашська АРСР
16 Удмуртська АРСР

УКРАЇНСЬКА РСР
17 Волинська обл.
18 Закарпатська обл.
19 Кримська обл.

УЗБЕЦЬКА РСР
20 Кашкадар'їнська обл.
21 Сурхандар'їнська обл.
22 Сирдар'їнська обл.
23 Хорезмська обл.

КАЗАХСЬКА РСР
24 Східно-Казахстанська обл.
25 Північно-Казахстанська обл.

26 ГРУЗИНСЬКА РСР
27 Абхазька АРСР
28 Аджарська АРСР
29 Південно-Осетинська АО

30 АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РСР
31 Нахічеванська АРСР
32 Нагірно-Карабахська АО

33 МОЛДАВСЬКА РСР

КИРГИЗЬКА РСР
34 Іссик-Кульська обл.

ТАДЖИЦЬКА РСР
35 Горно-Бадахшанська АО

36 ВІРМЕНСЬКА РСР

I БЕЛЬГІЯ
II НІДЕРЛАНДИ
III ПАКИСТАН
IV КОРЕЯ

МАСШТАБ 1:23 000 000
230 0 230 460 км

СРСР, ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ

ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ
(число жителів на 1кв. км.)

- понад 100
- від 50 до 100
- від 25 до 50
- від 10 до 25
- від 1 до 10
- менше 1

МІСТА З ЧИСЛОМ ЖИТЕЛІВ
(на 1.1.1982 р.)

- понад 3 000 000
- від 1 000 000 до 3 000 000
- від 300 000 до 1 000 000
- від 100 000 до 300 000

МАСШТАБ 1: 37 500 000

375 0 375 750 км

ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ СРСР
(млн. чол.)

нова, М. Касаткіна, М. Ярошенка, в скульптурних портретах Г. Голубкіної, С. Коненкова — в Росії, Т. Залькална — в Латвії та ін. В цей період на Україні під впливом передвижників було створено *Товариство південноросійських художників*. Нові тематичні завдання мистецтва розв'язували В. Сєров, М. Врубель, М. Нестеров, К. Коровін, Б. Кустодієв, багато митців «*Союзу російських художників*». Революція 1905—07 активізувала політ. графіку [рисунки Д. Кардовського, В. Сєрова, М. Добужинського — в Росії, В. Різниченка (Велентія), Ф. Красицького, І. Бурячка — на Україні, А. Азімзаде — в Азербайджані]. На цей же час припадає дальший розвиток книжкової та журнальної графіки, монументально-декоративного мистецтва, відродження народних художніх промислів. Разом з тим з'явилися окремі угруповання («*Мир искусства*», «Голубая роза», «Бубновый валет» та ін.), митці яких відокремлювали свою творчість від громадських подій сучасності, прагнули до суб'єктивістського відображення світу. Криза буржуазної культури початку 20 ст. зумовила появу різновидів *абстрактного мистецтва*, зокрема лучизму, *супрематизму* (В. Кандінський, К. Малевич, М. Ларіонов, Д. Бурлюк). В цей же час з'являються засновані на фольклорних мотивах перші твори М. Шагала, пройняті образно-музичними асоціаціями картини М. Чюрльоніса (Литва). На поч. 20 ст. утвердженню реалістич. засад і демократичної тематики в мистецтві своїх народів сприяли О. Мурашко, Ф. Кричевський, О. Новаківський, І. Труш (Україна), Ю. Пен (Білорусія), А. Жмуйдзінавічюс, Я. Тільберг, Л. Свемп (Латвія), А. Лайкмаа, К. Мягі (Естонія), М. Тоїдзе, Л. Гудіашвілі (Грузія), С. Татевосян (Вірменія). З перемогою Великого Жовтня і послідовним втіленням принципів ленінської нац. і культурної політики інтенсивно розвиваються на засадах партійності і народності всі види і жанри багатонаціонального радянського образотворчого і декор.-ужиткового мистецтва. Ленінський план *монументальної пропаганди* спрямував мистецтво на тісний зв'язок з революційною дійсністю, на виховання в революц. дусі трудящих, зумовив піднесення його агітаційних форм. Самовизначенню, диференціації, згуртуванню й стимулюванню творчих сил сприяли худож. угруповання 20-х років, особливо такі, як *АХРР* (з філіалами в республіках) та ОСТ у Росії, *АХЧУ* та *АРМУ* на Україні. Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932) створила умови для ідейної та організаційної консолідації рад. художників, стала основою створення в Москві, Ленінграді, в республіках єдиних Спілок радянських художників, а пізніше (1957) — загальносоюзної *Спілки художників СРСР*. Теоретичне визначення *соціалістичного реалізму* як творчого методу радянських художників сприяло дальшому розвиткові всіх видів образотворчого мистецтва. В станковому живописі нові явища рад. дійсності відтворювали К. Юон, Ю. Чепцов, О. Дейнека, Ю. Пименов, Б. Яковлєв (РРФСР); С. Прохоров, М. і Т. Бойчуки, І. Падалка, В. Седляр, О. Шовкуненко, К. Трохименко, Г. Світлицький (УРСР); Ц. Сампілов (Бурят. АРСР); С. Чуйков (Кирг. РСР); В. Волков (БРСР); П. Беньков (Узб. РСР); І. Тоїдзе (Груз. РСР); Г. Гюрджян (Вірм. РСР); Б.

І. Е. Грабар. В. І. Ленін біля прямого проводу. 1933. Центральний музей В. І. Леніна. Москва. РРФСР.

Нуралі (Туркм. РСР); А. Кастєєв (Каз. РСР) та ін. Історико-революційній тематиці присвятили свої твори І. Бродський, М. Греков, К. Петров-Водкін, О. Герасимов, Б. Йогансон, П. Соколов-Скаля (РРФСР); М. Самокиш, Ф. Кричевський, Л. Мучник (УРСР); А. Коджоян (Вірм. РСР).

Образи нової рад. людини створили в жанрі портрета живописці С. Малютін, Г. Ряжський, М. Нестеров, П. Корін (Росія); П. Волокидін (Україна); С. Агаджанян (Вірменія) та ін. Розвивався жанр пейзажу — твори В. Бакшеєва, І. Грабаря, М. Кримова (Росія); М. Бурачека, І. Штільмана (Україна); А. Цимакурідзе (Грузія); М. Сар'яна (Вірменія); У. Тансикбаєва (Узбекистан). У графіці ще з часів громадян. війни особливої гостроти і сили набули політична карикатура і плакат (Д. Моор, В. Дені, М. Черемних, Б. Єфімов, Кукринікси — в РРФСР; А. Азімзаде — Аз. РСР; А. Страхов, О. Довженко, О. Козюренко — УРСР). Піднесенню рівня мист. книжкової графіки сприяли твори В. Фаворського, Є. Кибрика, К. Рудакова в РРФСР; Г. Нарбута, О. Сахновської, І. Їжакевича, О. Довгаля в УРСР; І. Тоїдзе, С. Кобуладзе в Груз. РСР; А. Коджояна у Вірм. РСР. У станковій графіці в цей час плідно працювали А. Остроумова-Лебедєва, І. Павлов, О. Кравченко, П. Староносов, Г. Верейський в РРФСР; В. Заузе, В. Касіян в УРСР; М. Абегян у Вірм. РСР; Т. Абакелія в Груз. РСР; С. Юдовін у БРСР. Продовжує розвиватись монументальне мистецтво, були споруджені пам'ятники В. І. Леніну на площі біля Фінляндського вокзалу в Ленінграді (1925, С. Євсєєв) та на ЗАГЕСі (1927, І. Шадр), С. М. Кірову (1938, М. Томський) у Ленінграді, О. М. Островському (1929, М. Андрєєв) у Москві, С. Г Шаумяну (1931, С. Меркуров) у Єревані, Т. Г. Шевченку в Харкові, Києві та Каневі (1935—39, М. Манізер), Шота Руставелі в Тбілісі (1942, К. Мерабішвілі). Символом народу, що будує нове суспільство, стала скульптурна група «Робітник і колгоспниця» В. Мухіної (1937). Виразні портрети і скульптурні композиції створили М. Андрєєв («Ленініана»), І. Шадр, О. Матвєєв, С. Лебедєва, Л. Шервуд (РРФСР); Я. Ніколадзе (Груз. РСР); П. Сабсай (Аз. РСР); Г. Петрашевич, Л. Муравін (УРСР); А. Бембель, З. Азгур (БРСР). Синтезом мистецтва (скульптура, монументальний живопис) з архітектурою позначені перші станції *Московського метрополітену*. З 20—30-х рр. набуло розвитку театр.-декораційне мистецтво (О. Головін, І. Рабинович, В. Дмитрієв, П. Вільямс, Ф. Федоровський в РРФСР; А. Петрицький, В. Меллер, О. Хвостенко-Хвостов, Б. Косарєв в УРСР; І. Гамрекелі, О. Ахвледіані в Груз. РСР; Г. Якулов у Вірм. РСР). Утверджувалася як окремий різновид мистецтва — кінодекорація (В. Єгоров, Є. Єней, Й. Шпінель в РРФСР, В. Кричевський, М. Уманський в УРСР).

Радянське декоративно-ужиткове мистецтво розвивалося на базі давніх і нових *народних художніх промислів: палехська мініатюра*, федоскінська мініатюра, *хохломський розпис*, богородське скульптурне різьблення, мист. димковської іграшки, холмогорське і тобольське різьблення на кістці (в РРФСР), дибинецька та опішнянська кераміка, кролевецьке та дігтярівське ткацтво, клембівська та решетилівська вишивка (на Україні), худож. обробка металу (в Дагестані; див. *Кубачі*), килимарство (на Кавказі і в Серед. Азії). Діяли артілі художніх промислів, розширялася система підготовки творчої молоді у спецпрофтехшколах і технікумах. Поряд з традиційними орнаментальними килимами на Україні, в Азербайджані, Вірменії, Туркменії, Казахстані ткали і сюжетні килими. Багато яскравих творчих індивідуальностей проявило себе в найрізноманітніших галузях нар. творчості: М. Зінов'єв (палехська мініатюра), І. Леонтьєв (жостовські підноси), Я. Герасименко, І. Гончар (укр. кераміка), Г. Собачко-Шостак, К. Білокур, М. Примаченко (укр. нар. живопис). Восени 1939 в колектив рад. художників влилися митці Зх. України і Зх. Білорусії. В 1940 багатонаціональний загін рад. митців поповнився художниками Латвії, Литви та Естонії. У роки Великої Вітчизняної війни, відроджуючи традиції часів громадянської війни, художники працювали над «*Окнами ТАСС*», створювали пройняті справжнім громадянським пафосом плакати (В. Іванов, В. Корецький в РРФСР; В. Касіян в УРСР; І. Тоїдзе в Груз. РСР), серії малюнків і естампів (Д. Шмаринов, О. Пахомов, В. Сойфертіс в РРФСР; В. Литвиненко, М. Дерегус, З. Толкачов в УРСР), карикатури (Кукринікси, Б. Єфімов, художники ленінгр. «Боевого карандаша»

О. П. Ацманчук. «Дано наказ...». 1957. ДМУОМ у Києві. Українська РСР.

Т. Г. Абакелія. Осінь в Імеретії. Олівець, акварель, гуаш. 1937. Державний музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

О. Г. Ельдаров. Натаван. Мармур. 1954. Державний музей мистецтв Азербайджанської РСР імені Р. Мустафаєва. Баку.

А. Х. Абрашитов. Чабан з Казахстану. Дерево. 1965. Татарська АРСР.

Б. Ю. Нуралі. Виноград. 1929. Туркменська РСР.

В. Л. Кцоєв. Співець. Латунь, карбування. 1970. Північно-Осетинська АРСР.

в РРФСР) та ін. У цей час набув дальшого розвитку жанр портрета у живописі і скульптурі (О. Герасимов, П. Корін, В. Мухіна — РРФСР; О. Шовкуненко — УРСР; Я. Ніколадзе — Груз. РСР).

У післявоєнні роки інтенсивно розвивалися нац. мистецькі школи, посилилися між ними процеси взаємодії та взаємозбагачення, зростали творчі колективи країв і областей РРФСР. У 1947 створено *Академію мистецтв СРСР*. У живописі 40—50-х рр. значне місце посіла тема героїчної боротьби проти фашистських загарбників (О. Лактіонов, Ю. Непринцев, Б. Неменський, майстри студії ім. М. Б. Грекова — в РРФСР; В. Пузирков, В. Костецький — в УРСР; Є. Зайцев — у БРСР). Глибоко розкривалися істор. та істор.-революційна теми [М. Авілов, В. Сєров, Г. Коржев (РРФСР); М. Дерегус, Г. Меліхов, О. Лопухов, В. Шаталін, А. Насєдкін (УРСР); Л. Григорашенко (Молд. РСР); А. Бекарян (Вірм. РСР); Й. Мацкявічюс (Лит. РСР) та ін.]. Пафос мирної праці радянських людей, норми соціалістичної моралі відобразили у своїх картинах А. Пластов, Ф. Решетников, Ю. Пименов (РРФСР); Т. Яблонська, С. Григор'єв, Г. Глюк (УРСР); М. Абдуллаєв (Аз. РСР); У. Джапарідзе (Груз. РСР); О. Зардарян, М. Абегян (Вірм. РСР); Л. Абдуллаєв, Н. Кашина (Узб. РСР); М. Данешвар (Туркм. РСР); Е. Кальнинь, Е. Ілтнер (Латв. РСР); Л. Мууга (Ест. РСР). Образи людей праці, діячів культури втілювали в портретах живописці В. Єфанов, П. Корін, Д. Налбандян, В. Орєшников, Й. Серебряний (РРФСР); М. Божій, О. Шовкуненко, А. Коцка (УРСР); К. Магалашвілі (Груз. РСР); А. Гудайтіс (Лит. РСР), скульптори С. Коненков, М. Томський, В. Мухіна, Є. Вучетич (РРФСР); М. Лисенко, В. Бородай, О. Ковальов (УРСР); З. Азгур (БРСР); Я. Ніколадзе, К. Мерабішвілі (Груз. РСР); П. Сабсай (Аз. РСР); О. Мануйлова (Кирг. РСР); Т. Залькалн (Латв. РСР). Красу рідного краю натхненно оспівували в своїх творах С. Герасимов, Г. Нісський, Я. Ромас, М. Ромадін, С.Юнтунен (РРФСР); М. Глущенко, Ф. Манайло, С. Шишко (УРСР); Е. Кітс (Ест. РСР); Г. Айтієв (Кирг. РСР); У. Тансикбаєв (Узб. РСР); М. Сар'ян (Вірм. РСР); В. Цвірко (БРСР). Інтенсивно і багатопланово розвивався монументальний живопис [П. Корін, О. Дейнека (РРФСР); С. Кириченко, Н. Клейн (УРСР); Р. Стуруа (Груз. РСР); А. Стошкус (Лит. РСР)]. Оригінальність худож. рішень властива кращим роботам художників театру — В. Риндіна, М. Акімова, Н. Шифріна (РРФСР); А. Петрицького, Ф. Нірода, Д. Лідера (УРСР); А. Фаталієва, Е. Алмаз-заде (Аз. РСР); С. Вірсаладзе, І. Сумбаташвілі (Груз. РСР); Г. Ісмаілової (Каз. РСР); А. Лапіня (Лат. РСР); Є. Чемодурова (БРСР) та ін. Тематичне багатство та емоційна різноманітність характерні для розвитку повоєнної (2-а пол. 40-х—50-і рр.) станкової і книжкової графіки: твори Є. Кибрика, Д. Шмаринова, Д. Дубинського, О. Каневського, В. Фаворського, А. Гончарова, В. Лебедєва, В. Конашевича, Б. Пророкова, Кукриніксів, М. Пономарьова та ін. (РРФСР); В. Касіяна, О. Кульчицької, М. Дерегуса, В. Литвиненка, О. Пащенка (УРСР); А. Рзакулієва, М. Рахман-заде (Аз. РСР); Д. Габашвілі, В. Григолія (Груз. РСР); В. Айвазяна, Г. Ханджяна (Вірм. РСР); Л. Ільїної (Кирг. РСР);

В. К. Бялиницький-Біруля. Рання весна. 1912. Білоруська РСР.

Й. Кузьмінскіса, В. Юркунаса, А. Скірутіте (Лит. РСР); Е. Оказа, Г. Рейндорфа (Ест. РСР). У 40—60-х рр. набуває нового розвитку монументальна скульптура, про що свідчать меморіальні ансамблі й пам'ятники: на честь воїнів і партизанів, які полягли, визволяючи Білорусію, зокрема в Мінську (1954), молодогвардійцям в Краснодоні (1954), жертвам фашизму в с. Пірчюпісі Варенського р-ну Лит. РСР (1960), а також ансамбль у Трептов-парку в Берліні (1946—49). Встановлено численні пам'ятники народним героям, діячам культури.

Широтою гуманістичної проблематики, пластичною виразністю відзначаються скульптурні композиції В. Лішева, К. Бєлашової, Ф. Фівейського, М. Бабуріна (РРФСР); І. Кавалерідзе, О. Супрун, В. Клокова (УРСР); Л. Дубиновського (Молд. РСР); К. Богданаса (Лит. РСР); Я. Заріня (Латв. РСР) та ін.

Рад. живопис 60—70-х рр. пов'язаний з творчістю А. Мильникова, О. Мойсеєнка, В. Іванова, В. Попкова, О. і С. Ткачових, Д. Жилінського, Г. Коржева (РРФСР); Т. Яблонської, О. Хмельницького, В. Одайника, М. Антончика, В. Токарєва (УРСР); М. Савицького (БРСР); І. Вієру, М. Греку, В. Руссу-Чобану (Молд. РСР); К. Тельжанова (Каз. РСР); Т. Салахова, Т. Наріманбекова (Аз. РСР); І. Кличева, Д. Байрамова (Туркм. РСР); К. Махарадзе, Г. Тотібадзе, З. Ніжарадзе (Груз. РСР); Л. Бажбеук-Мелікян, С. Мурадяна (Вірм. РСР); І. Заріня (Латв. РСР). Значні монументально-декоративні твори виконали в 60—70-х рр. А. Васнецов, Ю. Корольов, А. Мильников, Б. Тальберг, О. Філатчев (РРФСР); С. Кириченко (УРСР); З. Церетелі, М. Ігнатов (Груз. РСР); А. Стошкус (Лит. РСР). В монументальній скульптурі значне місце посіли меморіальні комплекси: пам'ятники-ансамблі — героям Сталінградської битви у Волгограді (1967, під керівництвом Є. Вучетича), героїчним захисникам Ленінграда (1975, М. Анікушин та ін.), меморіальний ансамбль «Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» у Києві (1981, Є. Вучетич, В. Єлізаров, В. Бородай та ін.); меморіальні комплекси — Хатинь (1968—69, С. Селіханов та ін.) та Брестська фортеця-герой (1971, О. Кибальников, А. Бембель) в Білорусії, Саласпілс поблизу Риги (1967, Л. Буковський та ін.), «Героям громадянської війни і Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.» в Новоросійську (1982, В. Цигаль та ін.). Споруджено пам'ятники К. Марксу в Москві (1961, Л. Кербель), В. І. Леніну в Донецьку (1967, Е. Кунцевич), в Берліні (1970, М. Томський), монументи на честь проголошення Рад. влади на Україні в Харкові (1975, В. Агібалов та ін.), на честь Великої Жовтн. соціалістич. революції в Києві (1977, В. Бородай, В. та І. Зноби), борцям Революції в м. Фрунзе (1978, Т. Садиков), Бойової Слави Радянських Збройних Сил у Львові (1970, Д. Крвавич, Е. Мисько та ін.), засновнику Тбілісі Вахтангу Горгосалі (1967, Е. Амашукелі), М. Налбандяну в Єревані (1966, М. Нікогосян), Ч. Валіханову в Алма-Аті (1969, Х. Наурзбаєв). У повоєнний час набуло дальшого розквіту рад. декоративно-ужиткове мистецтво. Починаючи з 2-ї пол. 40-х рр. митцями усіх республік виготовляються унікальні виставочні твори (фарфорові і скляні вази, керамічні композиції, тиснення на шкірі, ювелірні вироби). З 60-х рр. розроблялися нові, функціональні за формою зразки малогабаритних меблів та ін. предметів побутового призначення, посилилася виразність кольору і фактури в декоративних тканинах, збільшилися різноманітність і багатство ритму, кольору і форми в ужитковій кераміці, худож. склі тощо. Широку популярність здобули своїми виробами керамісти П. Леонов, С. Орлов, В. Васильковський, І. Лясс, В. Ольшевський (РРФСР); О. Желєзняк, П. Цвілик (УРСР); Н. Кікнадзе, Ш. Наріманішвілі, Ж. Почхідзе (Груз. РСР); Ю. Адомоніс (Лит. РСР); С. Озоліня (Латв. РСР); майстри художнього скла Г. Антонова, С. Бескинська, Є. Рогов (РРФСР); М. Павловський, Л. Митяєва, І. Зарицький, А. Балабін, С. Голембовська (УРСР); карбування на металі К. Гурулі, М. Кутателадзе, І. Очіаурі (Груз. РСР); худож. текстилю А. Андрєєва, Н. Жовтіс (РРФСР); Г. Верес, Г. Василащук, Л. Жоголь (УРСР); Ю. Бальчиконіс, Р. Блустова (Лит. РСР). Поряд з новими виготовляються і традиційні худож. предмети (кераміка Дагестана і Івано-Франківська, фаянс Гжелі, розписні вироби Хохломи, димковська глиняна іграшка, груз. карбування, худож. текстиль республік Прибалтики та ін.), які надають сучас. житл. інтер'єру індивідуальної виразності.

Важливе значення в розвитку декор.-ужиткового мист. має поста-

нова ЦК КПРС «Про народні художні промисли» (1975).
Плідно розвивається художнє конструювання (*дизайн*). Велику роль у процесі ідейно-художнього виховання молодих митців відіграла постанова ЦК КПРС «Про роботу з творчою молоддю» (1976). У 70—80-х рр. систематично організуються всесоюзні і республіканські виставки творів молодих художників; при Спілці художників СРСР діє Об'єднання молодих художників і мистецтвознавців. За новими принципами оформлення з використанням сучасних тех. засобів були розгорнуті експозиції павільйонів СРСР на Всесвітніх виставках у Брюсселі (1958) та Осаці (1970), обидві — гол. художник К. Рождественський; в Монреалі (1967) та Спокані (США, 1974), обидві — гол. художник Р. Клікс. На високому ідейно-худож. рівні були оформлені урочисті церемонії XXII Олімпійських ігор у Москві (1980), святкування 1500-річчя Києва (1982). З 1927 кращі твори рад. мист. експонуються на всесоюзних виставках, які систематично організуються Міністерством культури СРСР і Спілкою художників СРСР. Пропаганда кращих досягнень рад. мист. здійснюється видавництвами «Искусство», «Изобразительное искусство», «Советский художник», журналами «Искусство», «Творчество», «Декоративное искусство СССР» (усі — в Москві), республіканськими спеціалізованими видавництвами і журналами. В Рад. Союзі діють Академія мистецтв СРСР, 12 художніх вузів, 71 художнє уч-ще, 1013 дитячих художніх шкіл; працюють більш як 170 музеїв. Див. також розділ Образотворче мистецтво в статтях про союзні республіки, розділ Культура в статтях про авт. республіки та статті про художників, види і жанри мистецтва, міста. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Ленін В. І. Про культуру і мистецтво. К., 1957; История искусства народов СССР, т. 1—9. М., 1971—82; Выставки советского изобразительного искусства. Справочник, т. 1—5. М., 1965—81; Макаров К. А. Советское декоративное искусство. [Альбом]. М., 1974; Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. [Альбом]. М., 1978; Зингер Е. А. Проблемы интернационального развития советского искусства. М., 1977; Художники народов СССР. Биобиблиографический словарь, т. 1—3. М., 1970—75; Искусство стран и народов мира. Краткая художественная энциклопедия, т. 1—5. М., 1962—81.

В. А. Афанасьєв.

XXII. Музика.

За раннього середньовіччя *музика* була складовою частиною високорозвинутих культур, що склалися на тер. сучас. рад. республік. В Грузії і Вірменії в 4 ст. зародилися форми церк. співу, в 8—9 ст. тут сформувалася своєрідна система нотації. Відомості про форми світського музикування є у вірм. героїчному епосі «Давид Сасунський» (10 ст.) і в поемі Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» (12 ст.). У 10 ст. було створено «Великий трактат про музику» Мухамеда Фарабі (Середня Азія). У *Київській Русі* поряд з *церковною музикою* (див. *Розспів, Крюки*) існувала й світська профес. музика, представлена мистецтвом *скоморохів*. У 15—16 ст. на Україні виник своєрідний вид нар. героїчного епосу — *думи*, розвивалося *кобзарське мистецтво* (див. також *Кобзарі*), інструм. музикування (див. *Бандуристи, Лірники, Троїста музика*). В 17 ст. на Україні і в Росії поширився *партесний спів* (теоретиком його був укр. композитор М. Ділецький), розквіту досяг у 18 ст. (хорові концерти видатних діячів рос. і укр. муз. культури А. Веделя, М. Березовського, Д. Бортнянського). В 1738 засн. *Глухівську співацьку школу*. Багато народів царської Росії не мало муз. писемності, музика існувала лише в усній традиції. У таджиків і узбеків були поширені вокально-інструм. твори — маком, у азербайджанців — мугам, вірмен — мистецтво *ашугів*. З останньої третини 18 ст. почала формуватися рос. нац. муз. школа, розвивалися *опера, балет, симфонічна музика*, хорові й камерні жанри (композитори М. Соколовський, В. Пашкевич, Є. Фомін, О. Аляб'єв, О. Гурильов, О. Варламов, О. Верстовський, К. Кавос). На нац. муз. фольклорі грунтується мистецтво основоположника класичної рос. музики М. Глинки, О. Даргомижського, учасників «*Могучої кучки*» — М. Балакірєва, М. Мусоргського, О. Бородіна, М. Римського-Корсакова, Ц. Кюї, творчість П. Чайковського. Їхні традиції розвивали С. Танєєв, О. Глазунов, А. Лядов, С. Рахманінов, О. Скрябін, І. Стравінський. Під впливом рос. муз. культури відбувалося становлення нац. композиторських шкіл: укр. (С. Гулак-Артемовський, М. Лисенко, М. Калачевський, М. Леонтович, К. Стеценко, С. Людкевич), груз. (М. Баланчивадзе, Д. Аракішвілі, З. Паліашвілі), вірм. (Комітас, А. Тігранян, О. Спендіаров), азерб. (У. Гаджибеков), латис. (Е. Дарзінь, А. Юр'ян, Я. Вітол), лит. (М. Чюрльоніс, М. Петраускас), естонської (Р. Тобіас, А. Капп). Творчі контакти сприяли взаємозбагаченню нац. муз. культур. Прогресивну роль у становленні профес. музики, пропаганді муз. творів, поширенні муз. освіти й *музичного виховання* відіграли *Російське музичне товариство* і його відділення в ряді міст країни (див., зокрема, *Київське відділення Російського музичного товариства*).
Всесвітнє визнання здобуло в 19—20 ст. муз.-виконавське мистецтво: піаністи А. Рубінштейн, С. Рахманінов, О. Скрябін, М. Лисенко; віолончелісти К. Давидов, А. Брандуков, О. Вержбилович; скрипалі М. Дмитрієв-Свєчин, Л. Ауер, І. Гржималі; вокалісти Й. Петров, С. Гулак-Артемовський, Ф. Стравінський, Ф. Шаляпін, Л. Собінов, А. Нежданова, О. Мишуга та С. Крушельницька; артисти балету П. Гердт, М. Кшесинська, А. Павлова, Т. Карсавіна, К. Гельцер; балетмейстери М. Петіпа, Л. Іванов, М. Фокін, О. Горський. Велика Жовтн. соціалістич. революція створила умови для всебічного розвитку музичних культур народів СРСР. Тісно пов'язана з прогресивними традиціями минулого, рад. музика пройнята ідеями революц. перетворення світу і побудови комуністичного суспільства. Вона є багатонаціональною. Нац. муз. культури, які входять до її складу, активно взаємодіють між собою, збагачують одна одну і грунтуються на спільних ідейно-естетичних принципах соціалістичного реалізму. Найважливішою умовою її формування стало держ. муз. будівництво. Початок цьому покладено підписаним В. І. Леніним 12.VII 1918 декретом Раднаркому про Моск. та Петрогр. консерваторії. Постановою Наркомосу від 25.XI 1918 навчання музики було включено в програму єдиної трудової школи.
Перші рад. муз. твори (гол. чин. пісні) створено в роки громадян. війни самодіяльними авторами («По долинам и по взгорьям» та ін.) і композиторами, пов'язаними з червоноармійськими частинами,— «Марш комунарів» та «Проводи» (на мелодію укр. нар. пісні «Ой що ж то за шум») Д. Васильєва-Буглая, «Марш Будьонного» Дм. Покрасса, «Красная Армия всех сильней» С. Покрасса. Революц. перетворення суспільства відображено в хор. і вокальних творах О. Кастальського, М. Леонтовича, Я. Степового, К. Стеценка. Оптимістичними настроями пройнята 5-а симфонія М. Мясковського (1918). В 20 — на поч. 30-х рр. відбувалася інтенсивна перебудова муз. життя. Відкрилися нові муз. театри і консерваторії, широко розвивалася худож. самодіяльність, почалося регулярне радіомовлення, яке стало активним засобом масової муз. освіти. Вагомим внеском у рад. музику були опери «Даїсі» З. Паліашвілі (1923), «Алмаст» О. Спендіарова (1928), «Золотий обруч» Б. Лятошинського (1929), «Ніс» Д. Шостаковича (1930). Визначним досягненням рад. музики є фп. творчість В. Косенка і Л. Ревуцького, кантата-симфонія останнього «Хустина» (1922). Плідною була діяльність майстрів старшого покоління: оперних і симф. диригентів М. Малька, К. Сараджева, В. Сука; хорових диригентів М. Климова, П. Чеснокова; піаністів Г. Беклемішева, В. Пухальського, Ф. Блуменфельда, О. Гольденвейзера, К. Ігумнова, Л. Ніколаєва; співаків П. Андрєєва, І. Єршова, А. Нежданової, Н. Обухової, П. Цесевича; балетмейстерів Ф. Лопухова, К. Голейзовського, Л. Лащиліна, В. Тихомирова та ін. Поряд з ними після Великого Жовтня сформувалася нова плеяда видатних виконавців і педагогів: оперні і симфонічні диригенти О. Гаук, М. Голованов, А. Пазовський, С. Самосуд, В. Дранишников; хоровий диригент О. Свєшников; піаністи Г. Нейгауз, Л. Оборін, В. Софроницький; скрипалі М. Полякін, А. Ямпольський; співаки В. Барсова, К. Держинська, О. Катульська, І. Козловський, С. Лемешев, М. Максакова, С. Мигай, О. та Г. Пирогови, С. Преображенська, М. Рейзен (всі—РРФСР); М. До-

Г. Х. Бжеумихов. Портрет Шора Ногмова. Граніт. 1969. Кабардино-Балкарська АРСР.

Ю. С. Грушевський. На ведмедя. Мідь, карбування. 1969. Башкирська АРСР.

Сцена з балету «Спляча красуня» П. І. Чайковського. Ленінградський академічний театр опери та балету імені С. М. Кірова. 1958.

Виступ Державного ансамблю танцю «Шаратин». Абхазька АРСР.

нець, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Микиша, І. Паторжинський, О. Петрусенко (УРСР); Бюль-Бюль, Ш. Мамедова (Аз. РСР) та ін. Було створено виконавські колективи «Персимфанс» (Перший симф. ансамбль), струнні квартети ім. В. І. Леніна (1918), ім. О. Глазунова, ім. Л. Бетховена (РРФСР), ім. Комітаса (Вірм. РСР), ім. Ж. Вільйома, хорова капела «*Думка*» (обидва — УРСР). В республіках проводили велику роботу по збиранню фольклору, зокрема, В. Бєляєв (РРФСР), П. Демуцький, К. Квітка (УРСР) та ін. У цей період рад. музика вже нагромадила цінний досвід у ряді жанрів. Муз. образи колективних героїв — революц. мас постали в хорах і піснях рос. композиторів М. Коваля, О. Давиденка, українських — В. Верховинця, В. Борисова, П. Козицького. Серед творів на сучас. тему: опера «За Червоний Петроград» А. Гладковського та Є. Пруссака (1925), балети «Червоний мак» Р. Глієра (1927), «Золотий вік» (1930) та «Болт» (1931) Д. Шостаковича, оперети «Женихи» (1927) і «Ножі» (1928) І. Дунаєвського; симф. твори (6-а симфонія М. Мясковського, 1923; 1-а симфонія Д. Шостаковича, 1925; «Веснянки» М. Вериківського, 1924; 2-а симфонія Л. Ревуцького, «Увертюра на 4 українські теми» Б. Лятошинського, обидві — 1927). Завдання і шляхи розвитку рад. музики по-різному визначалися творчими об'єднаннями. Утворена 1923 *Російська асоціація пролетарських музикантів* (РАПМ, аналогічні організації діяли і в ін. республіках, зокрема, на Україні — *АПМУ*) боролася за ідейну перебудову музики, однак припускалася при цьому вульгаризації. Принципам РАПМ протистояла позиція Асоціації сучасної музики (АСМ, засн. 1924), яка ставила своїм завданням пропаганду творів рад. композиторів і ознайомлення з новими творами зарубіжної музики, але не мала чіткої ідейно-естетичної програми. Це зумовило її розпад 1931. Після постанови ЦК ВКП(б) від 23.IV 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій» замість існуючих роздрібнених об'єднань було створено спілки композиторів (1932—40 — у Москві, Ленінграді, на Україні, у Вірменії, Білорусії, Грузії та ін.). Це сприяло згуртуванню творчих зусиль діячів рад. музики. У 20—30-х рр. у всіх союз. і автоном. республіках засновано нац. муз. театри (зокрема, в Узбекистані, Казахстані, Киргизії, Башкирії, Татарії, де до революції музика існувала лише в усній формі), симф. оркестри (у т. ч. Симф. оркестр СРСР, 1936; *Симфонічний оркестр УРСР*, 1937), камерно-інструм. ансамблі; *Ансамбль народного танцю СРСР* (1937), *Ансамбль танцю УРСР* (1937). З 1936 проводилися декади нац. л-ри і мистецтва, які сприяли обміну досягненнями, зокрема, в галузі муз. творчості. З 1933 відбуваються всесоюзні *музичні конкурси*, на яких здобули визнання вихованці радянських виконавських шкіл: диригенти К. Іванов, Є. Мравінський, О. Мелік-Пашаєв, Н. Рахлін, Ю. Файєр, Б. Хайкін; піаністи Е. Гілельс, Я. Зак, П. Серебряков, Я. Флієр; органіст І. Браудо; скрипаль Д. Ойстрах; віолончелісти С. Кнушевицький, Д. Шафран; арфістка В. Дулова. Серед оперних співаків виділилися Л. Александровська (БРСР), М. Михайлов, Г. Нелєпп, Н. Ханаєв, Н. Шпіллер (РРФСР); З. Гайдай, М. Гришко, Ю. Кипоренко-Доманський, М. Роменський (УРСР); П. Аміранашвілі, Д. Андгуладзе (Груз. РСР); А. Данієлян, Т. Сазардарян (Вірм. РСР); К. Байсеітова (Каз. РСР); Х. Насирова (Узб. РСР). Серед балетмейстерів — Р. Захаров, Л. Лавровський, В. Вайнонен, Л. Якобсон (РРФСР), В. Вронський, С. Сергєєв (УРСР); артистів балету — М. Семенова, О. Єрмолаєв, Г. Уланова, К. Сергєєв, О. Лепешинська, Н. Дудинська, А. Мессерер, М. Габович (РРФСР), Г. Алмасзаде (Аз. РСР), В. Чабукіані, О. Гварамадзе (Груз. РСР), Б. Бейшеналієва (Кирг. РСР), К. Джапаров (Туркм. РСР), М. Тургунбаєва (Узб. РСР), О. Гаврилова (УРСР), З. Насретдінова, Х. Сафіуллін (Башк. АРСР). Справді масовою стала рад. пісня. Популярні пісні та хори І. Дунаєвського, О. Александрова, М. Блантера, В. Захарова, Л. Кніппера, К. Листова, Д. Шостаковича (РРФСР); К. Богуславського, Г. Верьовки, П. Козицького, Л. Ревуцького, М. Коляди (УРСР); І. Любана (БРСР); Ш. Мшвелідзе, І. Тускія (Груз. РСР); А. Жубанова, Л. Хаміді (Каз. РСР); М. Музафарова, Д. Файзі (Тат. АРСР) та ін. Велика роль у пропаганді пісні належить *Ансамблю пісні і танцю Радянської Армії* (засн. 1928), *Російському народному хорові* (засн. 1910, з 1927 — ім. М. П'ятницького), естрадному оркестру під керівництвом Л. Утьосова (заснований 1929), окремим виконавцям (К. Шульженко, Л. Руслановій та ін.). В галузі кіномузики активно працювали не тільки композитори-піснярі, а й симфоністи (Д. Кабалевський, Б. Лятошинський, С. Прокоф'єв, А. Хачатурян, Д. Шостакович). Рад. пісня мала вплив на розвиток ін. жанрів муз. творчості (опери, оперети, симфонії, романсу).

Виступ хореографічної групи ансамблю пісні і танцю «Орля» Красноярського палацу піонерів. РРФСР.

Виступ Державного ансамблю танцю Вірменської РСР.

Сформувалася т. з. пісенна опера, яка спиралася на інтонації і форми рад. масової пісні [«Тихий Дон» (1935), «Піднята цілина» І. Дзержинського, «Броненосець „Потьомкін"» О. Чишка (обидві — 1937), «В бурю» Т. Хренникова (1939)]. Образи індивідуальних героїв втілено в операх «Леді Макбет Мценського повіту» («Катерина Ізмайлова») Д. Шостаковича, 1932; «Кола Брюньйон» Д. Кабалевського, «Щорс» Б. Лятошинського, обидві — 1938, «Семен Котко» С. Прокоф'єва, 1939. Оперні твори, в т. ч. муз. драми, було створено в Азербайджані — «Нергіз» А. М. М. Магомаєва (1935), «Кер-огли» У. Гаджибекова (1937); у Казахстані — «Киз-Жибек» (1934) та «Єр Таргин» Є. Брусиловського (1936); у Білорусії — «У пущах Полісся» А. Богатирьова та «Михась Підгорний» Є. Тикоцького (обидві — 1939); у Вірменії — «Лусабацин» А. Степаняна (1938); у Киргизії — «Айчурек» В. Власова, В. Фере і А. Малдибаєва (1939); у Таджикистані — «Повстання Восе» С. Баласаняна (1939); в Узбекистані — «Фархад і Ширін» В. Успенського і Г. Мушеля (1937), «Лейлі і Меджнун» Р. Глієра і Т. Садикова (1940); у Татарії — «Алтинчач» Н. Жиганова (1940). У балетній музиці відобразилися ідеї, образи, сюжети з історії і літератури: «Полум'я Парижа» (1932), «Бахчисарайський фонтан» (1934) Б. Асаф'єва, «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва (1936; РРФСР), «Серце гір» А. Баланчивадзе (1936; Груз. РСР), «Пан Каньовський» М. Вериківського (1931), «Лелеченя» Д. Клебанова (1937), «Лілея» К. Данькевича (1940; УРСР), «Соловей» М. Крошнера (1939; БРСР), «Дівоча башта» А. Бадалбейлі (1940; Аз. РСР), «Шуралє» Ф. Ярулліна (1941; Тат. АРСР). Початок розквіту рад. оперети знаменували постановки «Золотої долини» І. Дунаєвського (1937), «Весілля в Малинівці» Б. Александрова (1937; РРФСР), «Сорочинського ярмарку» О. Рябова (1936; УРСР). У вокально-симф. музиці з'явилися монументальні твори героїко-епічного напряму: «Кантата до 20-річчя Жовтня» (1937) та «Олександр Невський» С. Прокоф'єва, симфонія-кантата «На полі Куликовому» Ю. Шапоріна, «Омелян Пугачов» М. Коваля, «Заповіт» Б. Лятошинського (всі — 1939). Визначним досягненням симф. музики є 5-а (1937) і 6-а (1939) симфонії Д. Шостаковича, 16-а (1936) та 21-а (1940) симфонії М. Мясковського. Симф. музика розвивалася на Україні [«Героїчна увертюра» В. Косенка (1932), 2-а симфонія Б. Лятошинського (1936), симф. поема «Отелло» К. Данькевича (1938)], в Грузії (Г. Кіладзе, Ш. Мшвелідзе).

Розквіту досяг жанр інструм. концерту з оркестром [фп. (1936) та скрипковий (1940) концерти А. Хачатуряна, 2-й скрипковий С. Прокоф'єва (1935), фортепіанний

Л. Ревуцького (1936)]. Після возз'єднання укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві в сім'ю рад. митців увійшли композитори С. Людкевич, В. Барвінський, М. Колесса, Р. Симович, А. Солтис, Є. Козак, А. Кос-Анатольський, фольклорист і композитор Ф. Колесса та ін. Вони активно включилися в муз. творче життя країни. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 головною в музиці стала тема Батьківщини, її захисту від фашист. навали. Провідне місце серед муз. жанрів належало пісні. Своєрідним муз. закликом до всенар. боротьби стала пісня «Священна війна» О. Александрова. Патріотичним звучанням сповнені героїчні пісні «Святое ленинское знамя» О. Александрова, «Песня о Днепре» М. Фрадкіна, «Песня артиллеристов» Т. Хренникова, «Ой туманы мои» В. Захарова, «Шумел сурово Брянский лес» С. Каца, «Заветный камень» Б. Мокроусова, ліричні пісні («Темная ночь» М. Богословського, «В землянке» К. Листова, «Смуглянка» А. Новикова, «Вечер на рейде», «Соловьи» В. Соловйова-Сєдого та ін.).

Глибоке узагальнене втілення дістали події війни в симфонічній музиці: 7-а (1942) і 8-а (1943) симфонії Д. Шостаковича, 5-а С. Прокоф'єва (1944), 2-а («Симфонія з дзвоном», 1943) А. Хачатуряна, симфонії Ш. Мшвелідзе (1943) й А. Баланчивадзе (1944) та ін. Епічні тенденції характерні і для вокально-симф. творів цього періоду — ораторії «Оповідь про битву за Руську землю» Ю. Шапоріна (1944; РРФСР), кантати-симфонії «Україно моя» А. Штогаренка (1943; УРСР).

Патріотизм і життєлюбність рад. людей втілено в музиці балету «Гаяне» А. Хачатуряна (1942), морально-етичні проблеми класичної літератури — в музиці балету «Попелюшка» (1945) та опері «Війна і мир» (1952) С. Прокоф'єва. Класичні твори народів СРСР покладено в основу опер «Наймичка» М. Вериківського (1943, за Т. Шевченком; УРСР), «Улугбек» О. Козловського (1942, Узб. РСР), «Абай» А. Жубанова та Л. Хамиді (1944, Каз. РСР). Протягом 1-го післявоєнного десятиліття відновлено і розширено мережу муз. театрів, концертних і навч. закладів; інтенсивно розвивалося телебачення, яке стало могутнім джерелом поширення музики. Прийшло нове покоління виконавців: диригенти Г. Рождественський, Є. Світланов (РРФСР), Ніязі (Аз. РСР), К. Симеонов, В. Тольба (УРСР), піаністи С. Ріхтер, Т. Ніколаєва, скрипалі І. Безродний, Л. Коган, співаки К. Лаптєв, І. Архипова, П. Лісіціан, О. Огнівцев, Л. Мясникова, І. Петров (всі — РРФСР), Р. Бейбутов (Аз. РСР), Г. Гаспарян, З. Долуханова (Вірм. РСР), Ж. Гейне-Вагнер (Лит. РСР), Т. Куузік, Г. Отс (Ест. РСР), Л. Лінховоїн (Бурят. АРСР), Б. Гмиря, Л. Руденко, Є. Чавдар (УРСР), Т. Чебан (Молд. РСР), артисти балету — А. Шелест, М. Плісецька, Р. Стручкова, М. Фадєєчев (РРФСР), Л. Герасимчук, О. Потапова, М. Апухтін (УРСР), О. Ніколаєва, С. Дречін (БРСР), І. Алексідзе, В. Цігнадзе (Груз. РСР), Л. Воїнова-Шиканян, Р. Таврізіан (Вірм. РСР), Л. Векілова, М. Мамедов (Аз. РСР), Г. Ізмайлова (Узб. РСР), Л. Західова (Тадж. РСР), Л. Сах'янова (Бурят. АРСР), А. Прієде, Я. Панкраєв (Латв. РСР), Г. Сабаляускайте, Т. Свентискайте (Лит. РСР), В. Хагус, А. Койт (Ест. РСР). Розгорнулася творча робота хорових диригентів Г. Ширми (БРСР) та

Сцена з балету «Легенда про білого птаха» Г. А. Жубанової. Казахський академічний театр опери та балету імені Абая. Алма-Ата. 1966.

Г. Ернесакса (Ест. РСР). Соціалістична Вітчизна, її післявоєнне відродження — в центрі уваги рад. композиторів. Серед творів на цю тему — ораторія «Пісня про ліси» Д. Шостаковича (1949), «Кантата про Батьківщину» О. Арутюняна (1948, Вірм. РСР), кантати «Слався, Вітчизно моя» Г. Жуковського (1949, УРСР), «Серце Картлі» А. Чимакадзе (1952, Груз. РСР), хорова сюїта «Ріка-богатир» В. Макарова (1950); симф. поема «Пісня юнаків» С. Людкевича (1948; УРСР), 6-а («Латгальська») симфонія Я. Іванова (1949, Латв. РСР).

Подіям війни присвячено опери «Сім'я Тараса» Д. Кабалевського (1950), «Молода гвардія» Ю. Мейтуса, «Честь» Г. Жуковського (обидві — 1947, УРСР), «Співець свободи» Е. Каппа (1950, Ест. РСР). Картини праці рад. людей змальовано в оперетах «Трембіта» Ю. Мілютіна (1949), «Найзаповітніше» В. Соловйова-Сєдого (1951), «Біла акація» І. Дунаєвського (1955). Тема боротьби за мир відображена в ораторії «На варті миру» С. Прокоф'єва (1950), симф. поемі «За мир» Дж. Гаджієва (1951, Аз. РСР), у багатьох піснях. Увагу композиторів, як і раніше, привертали сюжети з класичної л-ри [опера «Приборкання непокірної» В. Шебаліна (1955), балети «Мідний вершник» Р. Глієра (1949, обидва—РРФСР), «Лісова пісня» М. Скорульського (1946), «Данко» В. Нахабіна (1948, УРСР); «Сім красунь» К. Караєва (1952, Аз. РСР), симфонічна поема «Міндія» Ш. Мшвелідзе (1950, Груз. РСР), вокальний цикл «Пісні на слова Р. Бернса» Г. Свиридова (1955, РРФСР)]. Історико-революц. тематиці присвячено «Десять хорових поем» Д. Шостаковича (1951), опери «Велика дружба» В. Мураделі (1947), «Декабристи») Ю. Шапоріна (1953) та «Севіль» Ф. Амірова (1953, Аз. РСР), балет «Спартак» А. Хачатуряна (1955); історико-патріотичну тему втілено в операх «Оповідь про Тарієля» Ш. Мшвелідзе (1946, Груз. РСР), «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (1953, УРСР), 5-й («Російській героїчній») симфонії В. Щербачова (1948, РРФСР); нар.-епічну і казкову — в операх «Біржан і Сара» М. Тулебаєва (1946, Каз. РСР), «Берег бур» Г. Ернесакса (1949), у балетах «Калевіпоег» Е. Каппа (1948, обидва —Ест. РСР), «Кам'яна квітка» С. Прокоф'єва (1950), «Сакта свободи» А. Скулте (1950, Латв. РСР). Серед творів інструм. музики: симфонії — 27-а М. Мясковського (1949), 6-а (1946) і 7-а (1952) С. Прокоф'єва, 9-а (1945) та 10-а (1953) Д. Шостаковича, 3-я Б. Лятошинського (1951), 2-а симфонія і «Гуцульська рапсодія» Г. Майбороди (обидві — 1952), 1-а і 2-а О. Тактакішвілі (1949, 1953). Жанр пісні розвивали композитори Азербайджану (Т. Кулієв, С. Рустамов), Грузії (Р. Габічвадзе, Р. Лагідзе), Татарії (С. Сайдашев), України (А. Кос-Анатольський, П. Майборода) та ін. республік. У галузі *музикознавства* вийшли капітальні праці, зокрема, Б. Асаф'єва, А. Альшванга, М. Друскіна, Ю. Келдиша, Ю. Кремльова, І. Нестьєва, Б. Ярустовського. Постанова ЦК КПРС від 28.V 1958 «Про виправлення помилок в оцінці опер „Велика дружба", „Богдан Хмельницький", „Від усього серця"» допомогла муз. діячам подолати звужене розуміння таких важливих проблем, як реалізм, народність, новаторство.

Виступ фольклорно-хореографічного ансамблю «Хорошки». Білоруська РСР.

В кін. 50—70-х рр. музика розвивалася на основі наполегливих творчих пошуків нових стилів, жанрів і форм при єдності ідейних позицій і худож. методу соціалістичного реалізму. Посилився процес збагачення і зближення національних муз. культур. З'явилося нове покоління виконавців. Серед них: диригенти Ю. Симонов, Ю. Темірканов, В. Федосєєв, хоровий диригент О. Юрлов (РРФСР), С. Турчак (УРСР), співаки В. Атлантов, І. Богачова, О. Ведерников, Ю. Гуляєв, А. Ейзен, Г. Ковальова, Ю. Мазурок, Т. Милашкіна, Є. Нестеренко, О. Образцова, Б. Руденко, Б. Штоколов (РРФСР), М. Аміранашвілі, З. Анджапарідзе, Л. Чконія, З. Соткілава (Груз. РСР), М. Бієшу (Молд. РСР), Т. Нижникова (БРСР), В. Норейка (Лит. РСР), Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко, А. Мокренко, А. Солов'яненко, Н. Ткаченко (УРСР), Є. Серкебаєв (Каз. РСР), Б. Мінжилкієв (Кирг. РСР), балетмейстери Ю. Григорович, І. Бєльський, О. Виноградов (РРФСР), Р. Ахундова, М. Мамедов (Аз. РСР), А. Шикеро, Г. Майоров, Р. Клявін (УРСР),

Сцена з балету «Алдар-Косе» К. А. Корчмарьова. Туркменський театр опери та балету імені Махтумкулі. Ашхабад. 1952.

Ансамбль рубобисток. Таджицька РСР.

Г. Алексідзе (Груз. РСР), М. Мартиросян (Вірм. РСР), В. Єлізар'єв (БРСР), артисти балету І. Колпакова, К. Максимова, Н. Безсмертнова, Н. Тимофєєва, Н. Кургапкіна, В. Васильєв, М. Лієпа, М. Лавровський (РРФСР), В. Ковтун, Т. Таякіна, В. Калиновська (УРСР), М. Сабірова (Тадж. РСР) та ін. У різних жанрах втілювалася ленінська тема: 12-а симфонія «1917 рік» Д. Шостаковича (1961), 4-а (1956) та 5-а (1971) симфонії Дж. Гаджієва (Аз. РСР), 13-а симфонія Я. Іванова (1969, Латв. РСР), опера «Брати Ульянови» Ю. Мейтуса (1967, УРСР), кантата «Ленін з нами» А. Ешпая (1969), ораторія «Ленін у серці народному» Р. Щедріна (1970; РРФСР). Події революції та громадян. війни відображено в операх «Мати» Т. Хрєнникова (1957), «Жовтень» В. Мураделі (1964), «Оптимістична трагедія» О. Холмінова (1965), «Тихий Дон» (ч. 2-а, «Григорій Мелехов») І. Дзержинського (1967), «Віринея» С. Слонімського (1967), «Олеко Дундич» Г. Ставоніна (1972; всі — РРФСР); «Арсенал» Г. Майбороди (1960), «Загибель ескадри» (1967) та «Мамаї» (1970) В. Губаренка, «Десять днів, що потрясли світ» М. Кармінського (1970; всі — УРСР); «Вогненне коло» А. Тертеряна (1967, Вірм. РСР), «Кінець кривавого водорозділу» В. Мухатова (1967, Туркм. РСР); у трилогії «Побратими» (1958), «Брати» (1962) і «Саян» (1967) Д. Аюшеєва (Бурятська АРСР); «Горці» Ш. Чалаєва (1971; Даг. АРСР). Події Великої Вітчизн. війни 1941—45 відображено в операх «Джаліль» Н. Жиганова (1957, Тат. АРСР), «Милана» Г. Майбороди (1957; УРСР), «Доля людини» І. Дзержинського (1961), «Мережившиця Настя» В. Трамбицького (1963), «Невідомий солдат» (1967) та «Зорі тут тихі» (1975) К. Молчанова (РРФСР). Створено також опери на героїко-революц., героїко-романтичні, ліричні, драматичні та ін. сюжети, зокрема, в УРСР — «Лісова пісня» В. Кирейка (1957), «Тарас Шевченко» (1964) та «Ярослав Мудрий» (1973) Г. Майбороди, «Украдене щастя» Ю. Мейтуса, «Перша весна» Г. Жуковського (обидві — 1960).

В кінці 60—70-х рр. композитори почали звертатися до жанру камерної опери. Цьому сприяло відкриття Моск. камерного муз. театру (1970). Створення 1965 Моск. дитячого муз. театру стимулювало роботу композиторів над операми для дітей та юнацтва.

Оновлення традицій відбулося і в балетній музиці. Образи рад. людей втілено в балетах «Берег надії» А. Петрова (1959), «Ангара» А. Ешпая (1976), «Асель» В. Власова (1967, Кирг. РСР). На нар.-героїчні теми написано балети «Рігонда» Р. Грінблата (1959, Латв. РСР), «Жанна д'Арк» М. Пейко (1956, РРФСР), «Дорогою грому» К. Караєва (1958, Аз. РСР). Психологічно складні характери і драматичні події втілено в балетах «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського (1951, УРСР), «Отелло» О. Мачаваріані (1957, Груз. РСР), «Сампо» Г. Р. Сінісало (1959, Кар. АРСР), «Егле — королева вужів» Е. Бальсіса (1960, Лит. РСР); «Легенда про любов» А. Мелікова (1961), «Тисяча і одна ніч» Ф. Амірова (1981; обидва — Аз. РСР); «Легенда про білого птаха» Г. Жубанової (1966, Каз. РСР); «Материнське поле» К. Молдобасанова (балет-ораторія, 1974, Кирг. РСР), «Прометей» Е. Арістакесяна (1967, Вірм. РСР); «Тіль Уленшпігель» Є. Глєбова (1972, БРСР); «Кармен-сюїта» Бізе — Щедріна (1967), «Ікар» С. Слонімського (1971), «Створення світу» А. Петрова (1971), «Ярославна» Б. Тищенка (1974), «Анна Кареніна» (1972), «Чайка» (1980) Р. Щедріна, «Макбет» К. Молчанова (1980; всі — РРФСР); «Кам'янний господар» В. Губаренка (1969), «Дівчина і Смерть» Г. Жуковського (1971), «Ольга» Є. Станковича (1981; всі — УРСР). Темам сучасності присвячені оперети рад. композиторів. У 70-х рр. створено мюзикли на літ. сюжети, у т. ч. «Невгамовний гасконець» К. Караєва (1978, Аз. РСР), «Весілля Кречинського» (1973) та «Справа» О. Колкера (1977; РРФСР).

Одне з провідних місць в рад. музиці посіли вокально-симф. твори, засновані на філософсько-епічній тематиці: «Поема пам'яті Сергія Єсеніна» (1956), «Патетична ораторія» (1959) Г. Свиридова, ораторія-поема «Дванадцять» В. Салманова (1957), «Реквієм» Д. Кабалевського (1963), «По слідах Руставелі» О. Тактакішвілі (1964), ораторія «Труд і Мир» К. Домінчена (1958), кантата «Ленін» Л. Дичко (1964, УРСР), «Махагоні» М. Заріня (1965), «Жовтнева ораторія» І. Калниня (1967; обидві — Латв. РСР), «Не чіпайте блакитний глобус» Е. Бальсіса (1970, Лит. РСР). З'явилося чимало творів, заснованих на нар. пісні: т. з. фольклорна кантата («Курські пісні» Г. Свиридова, «Білоруські пісні» А. Богатирьова, «Гурійські пісні» О. Тактакішвілі, «Грузинські наспіви» Д. Торадзе, «Червона калина» Л. Дичко), хоровий концерт («Сад чудових пісень» І. Карабиця, УРСР), хоровий цикл («Чоловічі пісні» В. Торміса, Ест. РСР). З'явилися яскраві твори і камерно-вокального жанру. Досягнення в галузі пісні пов'язані насамперед з втіленням громадян. та ліричної теми. Популярними стали різні за індивідуальним стилем співаки — Л. Зикіна (РРФСР), Н. Брегвадзе (Груз. РСР), М. Магомаєв (Аз. РСР), С. Ротару (УРСР); ансамблі — «Піснярі» (БРСР), «Співучі гітари» (РРФСР), «Орера» (Груз. РСР), «Кобза» й «Світязь» (УРСР) та ін. Всенародного визнання набули пісні В. Мураделі, А. Новикова, В. Соловйова-Сєдого, С. Туликова, М. Фрадкіна, М. Богословського, О. Пахмутової, А. Петрова, А. Ешпая, Л. Афанасьєва, В. Баснера, В. Гавриліна, Е. Колмановського, М. Таривердієва, Д. Тухманова, О. Фельцмана, Я. Френкеля (РРФСР), П. Майбороди, О. Білаша, Ю. Рожавської, І. Шамо (УРСР), І. Лученка (БРСР), А. Бабаджаняна (Вірм. РСР), М. Кажлаєва (Даг. АРСР), Є. Доги (Молд. РСР), Р. Лагідзе (Груз. РСР), Р. Паулса (Латв. РСР). Важливе значення для підвищення рівня музикознавства мала постанова ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972). З'явилося чимало досліджень про творчість рад. композиторів. Праці великих авторських колективів — «Історія російської радянської музики» (тт. 1—4; 1956—63), «Історія музики народів СРСР» (тт. 1—5; 1970—74), «Музика XX століття» та ін. Вивчається і узагальнюється класична муз. спадщина, сучас. зарубіжна музика. В СРСР працюють всесоюзні муз. вид-ва — «Музыка» та «Советский композитор», респ. вид-ва (зокрема, «*Музична Україна*» в УРСР). Видаються 2 всесоюзні муз. журнали — «Советская музыка» (1933) і «Музыкальная жизнь» (1957) та ряд респ. муз. журналів, у т. ч. укр. журн. «*Музика*». Грамплатівки випускає Всесоюзна фірма «Мелодія». Видано «Музичну енциклопедію» (тт. 1—6; 1973—82). До провідних рад. муз. театрів належать *Великий театр СРСР*, *Ленінградський театр опери та балету* імені С. М. Кірова, *Київський театр опери та балету* імені Т. Г. Шевченка, Тбіліський театр опери та балету ім. З. П. Паліашвілі, театр «Естонія», Новосибірський і Свердловський театри опери та балету та ін. Всього в СРСР працюють (1983): 44 театри опери та балету, 33 театри муз. комедії і мініатюр, 145 філармоній, 20 консерваторій, 8 ін-тів мистецтв, 3 муз.-пед. ін-ти, 258 муз. уч-щ і уч-щ мистецтв, 6704 дит. муз. школи. Див. також розділ Музика у статтях про союзні республіки, розділ Культура в статтях про авт. республіки, статті про театри опери та балету, муз. колективи, консерваторії, муз. діячів.

Літ.: История музыки народов СССР, т. 1—5. М., 1970—74; Довженко В. Д. Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—67; Бокщанина Е. А. История музыки народов СССР до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1978.

М. Г. Бялик.

Виконавець на комузі. Киргизька РСР.

XXIII. Театр.

Радянський театр виник після Великої Жовтн. соціалістич. революції на основі багатовікових традицій сценічного мист. народів кол. царської Росії. З глибокої давнини існували мандрівні нар. театри в Грузії (берикаоба), Вірменії (цахрапу), Узбекистані (кизикчі), Таджикистані (масхарабози). У Київ. Русі популярним було мист. *скоморохів*. У кін. 16— на початку 17 ст. набули популярності народні ляльк

кий у Петербурзі), українських (*трупи М. Л. Кропивницького, трупи М. П. Старицького, трупа П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого, Садовського М. К. трупа, Театр Миколи Садовського* в Києві), грузинських (Театр Е. Еріставі у Тбілісі, Театр В. Алексі-Месхішвілі в Кутаїсі), естонських (під керівництвом К. Меннінга в Ревелі, тепер Таллін), латиських (Театр А. Алунана в Ризі) та ін. театрів. Передових театр. діячів об'єднувала спільність ідейно-естетичних принципів, реалістична спрямованість творчості, поставленої на службу демократичним ідеалам часу. Грунтуючись передусім на нац. драматургії, вони заклали міцні реалістичні традиції театр. мистецтва. Серед найвизначніших майстрів рос. сцени 19 — поч. 20 ст.— М. Щепкін (основоположник реалізму в рос. і укр. театрі), П. Мочалов, П. Садовський, О. Мартинов, П. Стрепетова, М. Савіна, О. Садовська, В. Комісаржевська, М. Єрмолова, О. Ленський, О. Южин, К. Станіславський, В. Немирович-Данченко, І. Москвін, В. Качалов; української — К. Соленик, М. Кропивницький, М. Старицький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, Г. Затиркевич-Карпинська, Л. Лінницька; грузинської — В. Абашидзе, В. Алексі-Месхішвілі, Н. Габунія-Цагарелі; вірменської — Г. Чмшкян, П. Адамян; азербайджанської — Д. Зейналов, Г. Араблінський; латиської — А. Алунан, Є. Дубур. Велика Жовтнева соціалістич. революція відкрила широкий шлях для розвитку всіх видів нац. театр. мистецтва. Старі і новостворені театри у своїй діяльності керувалися принципами партійності, народності, інтернаціоналізму. У декреті РНК «Про об'єднання театральної справи» (1919), що проголосив націоналізацію театрів, у резолюції та листі ЦК РКП(б) «Про Пролеткульти» (1920), резолюції ЦК РКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (1925) стверджувалися культур. цінності минулого, було висунуто вимогу, щоб революц. мистецтво розвивалося на їхніх прогрес. традиціях. Залучення трудящих до театр. мистецтва, звернення до нового глядача стали основою для народження сценічних форм, що об'єднали профес. і самодіяльну творчість. *Агітаційний театр* епохи революції та громадян. війни пропагував здобутки Рад. влади, закликав до будівництва нового життя. Однією з перших форм цього театру були *«масові дійства»*. Поширилися вистави-мітинги й вистави-диспути. Інтенсивну агітаційно-пропагандистську роботу вели *фронтові театри*. Особливою їхньою формою були агітпоїзди й агітпароплави. В серед. 20-х рр. на сценах рад. театрів з'явилися нові драм. твори («Шторм» В. Білль-Білоцерковського, «Любов Ярова» К. Треньова, «Бронепоїзд 14-69» В. Іванова, «97» і «Комуна в степу» М. Куліша, «Розлом» Б. Лавреньова). Нової інтерпретації набули твори класичного репертуару («Розбійники» Ф. Шіллера в *Народному театрі* в Києві та у Великому драм. театрі в Петрограді, «Фуенте овехуна» Лопе де Вега в Києві та Тбілісі, «Принцеса Турандот» К. Гоцці в 3-й Студії МХАТу, «Гаряче серце» О. Островського, «Весілля Фігаро» П. Бомарше, «Ревізор» М. Гоголя, «Лихо з розуму» О. Грибоєдова у МХАТі, Малому театрі та Театрі ім. В. Мейєрхольда в Москві, «Гайдамаки» за Т. Шевченком у *Першому театрі Української Радянської Республіки* імені Шевченка і в театрі *«Березіль»* у Києві). Агітаційні вистави показували колективи «живих газет», а згодом театри

Сцена з вистави «Дядя Ваня» А. Чехова. Київський український драматичний театр імені І. Франка. 1980.

«Синя блуза». У кін. 20-х рр. з'явилися *театри робітничої молоді* (ТРОМи), які створювали агітаційно-політичні вистави. Були організовані перші театри для дітей (у Москві, Ленінграді, Харкові). Розвиток національних культур народів СРСР став стимулом зростання театр. колективів, що заклали основи сценічного мист. в рад. республіках: укр. театри ім. І. Франка у Вінниці, ім. Т. Шевченка (до 1935 — «Березіль»), ім. М. Заньковецької в Києві, ім. Жовтневої революції в Одесі; вірм. театр ім. Г. Сундукяна, груз. театр ім. Ш. Руставелі, азерб. театр ім. Азізбекова, білорус. театр ім. Я. Купали, тат. театр ім. Г. Камала. Виникали профес. театри й у народів, що не мали розвинутих форм сценічного мистецтва. На основі самаркандської мандрівної трупи створився узб. театр (з 1931 — Театр ім. Х. Хамзи) в Ташкенті, самодіяльні театри стали основою труп казах., згодом тадж. і туркм. театрів, організувалися башк., чувас., якут. та ін. театральні колективи. Постановка творів М. Куліша, І. Микитенка, І. Кочерги на Україні, Ш. Дадіані і П. Какабадзе в Грузії, Дж. Джабарли в Азербайджані, Х. Хамзи, К. Яшена в Узбекистані, М. Ауезова в Казахстані, Я. Купали, К. Крапиви в Білорусії сприяла утвердженню реалістичної образності і героїко-романтичної спрямованості нац. театрів. З самого початку розвиток рад. багатонац. театру відбувався на основі взаємодії нац. культур, засвоєння багатого досвіду рос., укр., груз. та ін. театрів молодими колективами, що виникли після революції. На 20-і рр. припадає становлення мистецтва рад. режисури. До майстрів дореволюційного театру К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, В. Мейєрхольда, О. Таїрова, К. Марджанішвілі приєдналися нові режисери, які прагнули до оновлення сценічного мистецтва, його новаторства: Є. Вахтангов, О. Д. Попов, Ю. Завадський, М. Охлопков (РРФСР), Г. Юра, Л. Курбас, В. Василько, М. Крушельницький (УРСР), О. Ахметелі (Груз. РСР), В. Аджемян (Вірм. РСР) та ін.

У процесі розвитку сценічне мистецтво переборювало певні суперечності, передові діячі вели боротьбу проти вульгарно-соціологічних і формалістичних тенденцій, націоналістичних проявів. Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932) сприяла утвердженню методу *соціалістичного реалізму*, зміцнила єдність творчих устремлінь діячів рад. багатонац. театру. Театри республік спрямували свої зусилля на правдиве відображення дійсності, на відтворення багатства духовного світу сучасників. Розширилася мережа театрів, виникли нові форми: *робітничо-колгоспні театри*, театри Червоної Армії, *театри ляльок, театри юного глядача*. З'явилися рос. театри в союзних та авт. республіках. Широко розвинулися музично-драматичні театри, які підготували створення нац. театрів опери та балету (див. *Опера*). Театр став активним учасником боротьби народу за побудову соціалістичного суспільства. П'єси М. Погодіна («Темп», «Мій друг», «Поема про сокиру»), І. Микитенка («Диктатура», «Дівчата нашої країни», «Кадри»), О. Афіногенова («Страх»), поставлені багатьма театрами, відтворювали тему соціалістичної праці в роки перших п'ятирічок. Широкого розвитку набула рад. героїчна драма («Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Партизани» К. Крапиви, «Арсен» С. Шаншіашвілі, «Вагіф» С. Вургуна). Глибокий вплив на розвиток рад. театру мали вистави за п'єсами М. Горького, здійснені на сценах Москви, Києва, Мінська та ін. На межі 20 і 30-х рр. у театрах з успіхом ішли сатиричні комедії (п'єси «Клоп», «Баня» В. Маяковського, «Соло на флейті» І. Микитенка, «В степах України» О. Корнійчука, «Хто сміється останнім» К. Крапиви). Школою майстерності для акторів і режисерів були постановки творів класичної драматургії. У 30-х рр. вперше на сцені створено образ В. І. Леніна (вистави «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Правда» О. Корнійчука, «На березі Неви» К. Треньова). В ролі В. І. Леніна виступили Б. Щукін, М. Штраух (Москва), А. Бучма (Київ), М. Крушельницький і О. Крамов (Харків). Піднесення нац. культур народів СРСР продемонстрували *декади і дні мистецтва і літератури народів СРСР* у Москві. Багатство і різноманітність театр. культур проявилися у мистецтві акторів провідних театрів Росії (В. Качалов, І. Москвін, О. Кніппер-Чехова, М. Хмельов, Б. Добронравов, О. Остужев, В. Пашенна, П. Садовський, К. Кор-

Сцена з балету «Горда» Д. О. Торадзе. Грузинський академічний театр опери та балету імені З. П. Паліашвілі. Тбілісі. 1949.

чагіна-Александровська, М. Черкасов, Р. Симонов, М. Бабанова, В. Марецька та ін.), а також у творчості акторів інших республік (Н. Ужвій, Г. Юра, А. Бучма, Ю. Шумський, М. Крушельницький, І. Мар'яненко, О. Сердюк, М. Романов на Україні; А. Хорава, В. Анджапаридзе, А. Васадзе в Грузії; В. Вагаршян, Р. Нерсесян, В. Папазян у Вірменії; С. Ішантураєва, А. Хідоятов в Узбекистані та ін.). У 30-х рр. відбувалося становлення театральної освіти. Крім Москви та Ленінграда, кадри сценічних діячів почали готувати вищі навч. заклади Києва, Тбілісі, Харкова та ін. міст. Перші випускники нац. студій Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва) заклали основи осет., якут., кирг. театрів. У 1939—40 рад. багатонац. театр поповнився театр. колективами Зх. України, Зх. Білорусії, Латвії, Литви, Естонії, що ввійшли до складу СРСР. В роки Великої Вітчизн. війни діячі рад. театру присвятили свою творчість боротьбі проти фашист. загарбників. Тривала діяльність театрів, евакуйованих з окупованих територій. Театри України працювали в містах РРФСР і Середньої Азії. Головним у мистецтві воєн. років було втілення героїки народу, розкриття сутності рад. патріотизму. Визначним явищем стали вистави за творами «Фронт» О. Корнійчука і «Російські люди» К. Симонова в Театрі ім. Є. Вахтангова і Київ. театрі ім. І. Франка, «Навала» Л. Леонова в Малому театрі і Білорус. театрі ім. Я. Купали. За роки війни на фронтах виступило 3700 бригад і фронтових театрів. Після визволення окупованої території театри повернулися в рідні міста й відновили творчу діяльність. Подіям воєн. років присвячені вистави «Молода гвардія» за Фадєєвим на сценах Театру ім. В. Маяковського і Київ. театру ім. І. Франка, «Переможці» Б. Чирскова у МХАТі, «Костянтин Заслонов» А. Мовзона в Театрі ім. Я. Купали, «Генерал Ватутін» Л. Дмитерка в Харків. театрі ім. Т. Шевченка. Серед спектаклів, що показували творче життя повоєн. часу, нові моральні цінності, породжені в людях героїчною боротьбою,— «Макар Діброва», «Калиновий гай», «Крила» О. Корнійчука, «За тих, хто в морі!» Б. Лавреньова. Ідеологію імперіалізму викривали постановки п'єс «Російське питання» К. Симонова, «Голос Америки» Б. Лавреньова. Переваги рад. моралі над буржуазною показані у виставах «Блудний син» Е. Раннета, «Любов на світанні» Я. Галана, «За другим фронтом» В. Собка. Театри зверталися до істор. драматургії («Ярослав Мудрий» І. Кочерги в Харків. театрі ім. Т. Шевченка, «Абай» за М. Ауезовим у Казах. театрі драми ім. М. Ауезова). В 2-й пол. 40-х рр. тривала робота над виставами, присвяченими сучасності. Проте в діяльності театрів виявилися деякі помилкові тенденції, яким було дано критичну оцінку в постанові ЦК ВКП(б) «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення» (1946). Вистави 50—80-х рр. відображали розвиток рад. суспільства, найважливіші тенденції часу («Пам'ять серця» О. Корнійчука в Київ. театрі ім. І. Франка і моск. Малому театрі; «В дорозі» В. Розова в Севастопольському театрі ім. А. Луначарського; «В ніч місячного затемнення» М. Каріма в Уфімському театрі драми і Київському театрі ім. І. Франка). Тему творчої праці розкрито в документальній публіцистичній драматургії [«Премія» О. Гельмана — в МХАТі, в укр. театрах Одеси і Запоріжжя; «Ми, що нижче підписалися» того ж автора — в Київ. театрі драми і комедії й Донец. театрі ім. Артема; «Тринадцятий голова» А. Абдуліна — в Театрі ім. Є. Вахтангова (Москва) і Театрі ім. М. Гоголя (Полтава); «Людина зі сторони» І. Дворецького — в Моск. театрі на Малій Бронній і в Запоріз. театрі ім. М. Щорса; «Причетність» Р. Ібрагімова — в Одес. театрі ім. А. Іванова Дніпроп. театрі ім. Ленінського комсомолу]. Значне місце належить спектаклям, які порушують морально-етичні проблеми («Минулого літа в Чулимську» О. Вампілова в театрах Риги і Вінниці). Театри продовжують відтворювати події років війни («А зорі тут тихі...» за Б. Васильєвим—в Моск. театрі драми і комедії на Таганці, в Київ. театрі ім. Ленінського комсомолу; «Трибунал» Макайонка — в Театрі ім. Я. Купали в Мінську, в театрах Одеси, Львова і Житомира; «Материнське поле» за Ч. Айтматовим — в Алма-Атинському театрі ім. М. Ауезова і Ровенському укр. театрі ім. М. Островського; інсценізації повісті В. Бикова «Піти й не повернутися» — в Мінському театрі ім. М. Горького і Київ. молодіжному театрі, роману О. Гончара «Прапороносці» — у Львів. театрі ім. М. Заньковецької). Формування характеру сучасника, його відповідальність перед суспільством зображено у виставах «Іркутська історія» О. Арбузова в театрах ім. В. Маяковського та ім. Є. Вахтангова (Москва) і Тернопільському театрі ім. Т. Шевченка, «Закон вічності» Н. Думбадзе (Тбілісі, Мінськ, Черкаси), «Дикий Ангел» О. Коломійця в моск. Малому театрі і Київ. театрі ім. І. Франка. Дальший розвиток ленінської теми в театр. мистецтві характеризується поєднанням документальності з поетич. узагальненістю («Кремлівські куранти» і «Третя патетична» М. Погодіна — в театрах Москви, Ленінграда, Чернігова і Полтави; «Сині коні на червоній траві» М. Шатрова — в Київ. театрі ім. Лесі Українки, Донец. обл. рос. театрі та Одес. укр. театрі ім. Жовтневої революції; «Більшовики» М. Шатрова — в моск. театрі «Современник» та Дніпроп. театрі ім. М. Горького). Принципи поетичного театру утверджують драми Й. Друце («Птахи нашої молодості»; Молдавський театр ім. О. Пушкіна, Чернівецький театр ім. О. Кобилянської), О. Левади («Фауст і смерть»; укр. театри Львова, Одеси, Києва), Ю. Марцинкявічюса («Міндаугас»; Лит. театр драми у Вільнюсі). Нові тенденції виникають у жанрі героїчної драми, що зближається з поетичною драматургією, але зберігає точність істор. концепції («Оптимістична трагедія» В. Вишневського в Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького і Донецькому укр. драм. театрі ім. Артема; «Загибель ескадри» О. Корнійчука в Київ. театрі ім. І. Франка; п'єси М. Стельмаха, М. Зарудного, «Кров і піт» А. Нурпеїсова, «Провідна зірка» К. Яшена, які йдуть у театрах союзних республік). У комедіях відображається боротьба з пережитками минулого, утверджуються норми соціалістичної моралі (п'єси А. Макайонка, С. Михалкова, М. Зарудного, В. Минка, А. Каххара, О. Іоселіані). Нових форм набуває процес взаємозближення і взаємозбагачення нац. сценічних культур: постановки п'єс письменників братніх республік у різних театрах країни, систематичний обмін гастролями, проведення оглядів і фестивалів театр. мистецтва. Нової інтерпретації зазнають твори класичної драматургії. Успіх постановок античних трагедій на рос., укр. і груз. сценах, рад. шекспіріана («Коріолан» в Естонії та Осетії, «Буря» в Азербайджані, «Річард III» у Львові, Москві, Куйбишеві, Тбілісі), постановки класичної драматургії народів СРСР (вистави за творами О. Островського, Л. Українки, І. Франка, І. Карпенка-Карого, Я. Райніса, А. Таммсааре, Р. Блауманіса, А. Пароняна) свідчать про глибоко сучасне розуміння класики в рад. театрі. Здійснюється оригінальне прочитання творів Л. Толстого («Влада темряви» в Малому театрі, «Плоди освіти» в МХАТі, «Живий труп» у Ленінгр. театрі ім. О. Пушкіна та Київ. театрі ім. Лесі Українки, «Історія коня» у Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького), Ф. Достоєвського («Ідіот» у Ленінгр. Великому драм. театрі, «Петербурзькі сновидіння» в Театрі ім. Моск. Ради), А. Чехова («Дядя Ваня» в Київ. театрі ім. І. Франка), Лесі Українки («Камінний господар» у Львів. театрі ім. М. Заньковецької та Білоруському театрі ім. Я. Купали). Театри часто звертаються до сучас. зарубіжної драматургії, зокрема до п'єс письменників соціалістичних країн. Про успіх цих постановок свідчать фестивалі болг., нім., польс., чехословацької, угор. драматургії.

Сцена з вистави «Яків Богомолов» М. Горького. Новосибірський російський драматичний театр «Червоний факел», 1958.

Для театрального мистецтва СРСР характерні різноманітні пошуки режисерами нових сценічних зображальних засобів (вистави Г. Товстоногова, Б. Равенських, А. Гончарова та ін. режисерів). Новаторські здобутки, зокрема режисерів Прибалтики: принципи латис. режисера Е. Смільгіса розвивають А. Ліниньш і А. Яунушан; значний внесок у розвиток ест. мистецтва зробили К. Ірд, В. Пансо і Е. Кайду; в Литві — Ю. Мільтініс, Г. Ванцявічюс, П. Гайдіс. Провідні нац. театри очолює нове покоління режисерів: С. Данченко на Україні, Р. Стуруа в Грузії, А. Мамбетов у Казахстані, М. Салімжанов у Татарії, Г. Хугаєв в Осетії. Зросло значення сценографії (див. *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво*), театральні художники стають співавторами вистав. На кін. 1981 в СРСР працювало 389 театрів драми, комедії і муз.-драматичні, 178 дитячих і юного глядача (серед них — 122 театри ляльок), у яких йдуть вистави 45 мовами. Кадри акторів і режисерів готують Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського, театр. уч-ща ім. М. С. Щепкіна, ім. Б. В. Щукіна, Школа-студія ім. В. Немировича-Данченка — в Москві, Ленінгр. ін-т театру, музики і кінематографії, театральні ін-ти в Києві, Тбілісі, Єревані, Ташкенті, Баку, Мінську та ін., ін-ти культури та уч-ща. Діячі театру об'єднані в театр. т-ва. Діють Всеросійське театр. т-во (ВТТ), інші республіканські т-ва (зокрема, на Україні — *Українське театральне товариство*). Видаються журнали «Театр», «Театральная жизнь» (обидва — Москва), «*Український театр*» (Київ) та ін., які висвітлюють історію і сучасні проблеми театр. мистецтва. Постанова ЦК КПРС «Про роботу партійної організації Білоруського державного академічного театру імені Янки Купали» (1983) вказує шляхи дальшого зміцнення зв'язків рад. театр. мистецтва з практикою комуністичного буд-ва. Див. *Театр, Театрознавство, Режисерське мистецтво, Акторське мистецтво, Театральна музика, Театральна освіта,* а також розділ Театр у статтях про союзні республіки, розділ Культура у статтях про автономні республіки. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Луначарский А. О театре и драматургии, т. 1—2. М., 1958; Станиславский К. С. Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1954—61; Немирович-Данченко В. И. Театральное наследие, т. 1—2. М., 1952—54; Мейерхольд В. Э. Статьи. Письма. Речи. Беседы, ч. 1—2. М., 1968; История советского драматического театра, т. 1—6. М., 1966—71; Вахтангов Евг. Материалы и статьи. М., 1959; Хайченко Г. А. Советский театр. Пути развития. М., 1982; Гоян Г. 2000 лет армянского театра, т. 1—2. М., 1952; Гугушвили Э., Джанелидзе Д. Грузинский государственный драматический театр имени Котэ Марджанишвили. Тбилиси, 1958; Февральский А. Театр имени Руставели. М., 1959; Брудный Д. Театральное искусство Киргизии. М., 1959; Львов Н. И. Казахский театр. М., 1961; Кундзинь К. Латышский театр. М., 1963; Керими К. Туркменский театр. М., 1964; Нефед В. Становление белорусского советского театра. Минск, 1965; Український драматичний театр, т. 1—2. К., 1959—67; Прилепов Д. Молдавский театр. М., 1967; Нурджанов Н. Таджикский театр. М., 1968.

О. М. Кайдалова.

XXIV. Кіно.

Радянське кіномистецтво стало однією з найважливіших складових частин багатонац. культури СРСР. У Росії перші кіносеанси відбулися 1896, власне виробн. фільмів почалося з 1907 (кінофірми О. Дранкова, О. Ханжонкова). Провідні режисери дореволюц. кіно — Я. Протазанов, В. Гардін, Є. Бауер, Д. Сахненко, О. Олексієнко, Ч. Сабінський та ін.; популярні актори — І. Мозжухін, В. Холодна, В. Максимов та ін. Проте більшість фільмів мала комерційний, розважальний характер. Велике значення мали екранізації творів рос. літ. класики. Крім Петрограда і Москви, кіновиробництво розвивалося в Києві, Харкові, Одесі, Ялті.

Велика Жовтнева соціалістична революція різко змінила функції кіно в суспільстві, поклала початок розвиткові багатонаціональної радянської кінематографії. В листопаді 1917 було організовано Кіновідділ при Наркомосі, 1918 — Московський і Петроградський кінокомітети. В. І. Ленін, високо оцінюючи можливості кіно як одного з найдійовіших видів агітації і засобу популяризації знань, відзначав, що з усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно (див. В. І. Ленін. Про культуру. К., 1981, с. 316). 27.VIII 1919 В. І. Ленін підписав декрет про передачу фотографічної та кінематографічної промисловості у відання Наркомосу. Роботу націоналізованих кінотеатрів і кінофабрик очолив Всерос. фотокіновідділ, перетворений на «Держкіно» (1923; з 1926 — «Радкіно»). На початку 20-х рр. у рад. республіках створено спец. кіноустанови (зокрема, кіносекція в Грузії, ВУФКУ на Україні, «Держкіно» у Вірменії, «Білдержкіно» в Білорусії та ін.), які своєю діяльністю сприяли розвиткові мистецтва кіно народів країни. Рад. кіновиробн. почалося з кінохроніки, випускалися *агітфільми,* які роз'яснювали заходи Рад. влади, інформували про події на фронтах громадян. війни. Очолювана Дз. Вертовим група документалістів прокладала шлях від хроніки до образної публіцистики, закладала основи рад. *документального кіно.* Створювалися перші науково-популярні фільми. Виходили художні фільми: в РРФСР — «Полікушка» (1919, реж О. Санін), «Чудотворець» (1922, реж. О. Пантелеєв); у Грузії — «Арсен Джорджіашвілі» (1921), «Червоні дияволята» (1923; обидва — реж. І. Перестіані). В 1919 в Москві було створено перший у світі навч. заклад у галузі кіно — 1-а Держкіношкола (з 1930 — ДІК, з 1938 — ВДІК). Для 20-х років характерні пошук діячами рад. кіномист. нових форм, втілення теми революції. В цей період було створено нову документальну кінопоему («Крокуй, Радо!», «Шоста частина світу», реж. Вертов). У 1925 з великим успіхом демонструвалися фільми С. Ейзенштейна — історико-революц. епопея «Страйк», фільм «Броненосець „Потьомкін"», де в монументально-патетичній формі відтворено події революції 1905, втілено образ революц. мас. В цих творах з найбільшою повнотою проявилася новаторська суть рад. кіномистецтва. В 1926 В. Пудовкін створив фільм «Мати» (за романом М. Горького), який свідчив про значні досягнення радянського кіномистецтва. Історико-революційна тема розвивалася у фільмах цього періоду: «Жовтень»; «Старе і нове» (обидва — реж. С. Ейзенштейн), «Кінець Санкт-Петербурга», «Нащадок Чінгісхана» (обидва — реж. В. Пудовкін), «Уламок імперії» (реж. Ф. Ермлер), «Турксиб» (документальний, реж. В. Турін), «Сорок перший» (реж. Я. Протазанов). Становлення радянської кінематографічної школи невіддільне від імен режисерів А. Роома, Б. Барнета, С. Юткевича, Ю. Райзмана, Г. Рошаля, Г. Козинцева, Л. Трауберга, Є. Червʼякова, Е. Шуб; сценаристів Н. Зархі, В. Туркіна, В. Шкловського; операторів Е. Тіссе, А. Головні, А. Москвіна; акторів І. Ільїнського, Ф. Нікітіна, М. Блюменталь-Тамаріної, О. Жизнєвої, А. Войцик, О. Хохлової та ін. На Україні було створено фільми «Арсенальці» (реж. Лесь Курбас), «Два дні» (реж. Г. Стабовий), «Нічний візник» (реж. Г. Тасін, в гол. ролі А. Бучма), «Злива» (реж. І. Кавалерідзе). В 2-й пол. 20-х рр. розквітла творчість О. Довженка — автора фільмів «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930). В Грузії зʼявилися героїчні фільми М. Шенгелая («Елісо») та гостро сатиричні М. Чіаурелі («Хабарда»); у Вірменії — фільми А. Бек-Назарова («Намус») у традиціях нац. л-ри і театру; в Білорусії — історико-революц. картини Ю. Тарича («Лісова бувальщина»). Різні за життєвим матеріалом, темою, жанром рад. фільми об'єднує висока ідейність, нерозривний зв'язок з життям народу. На рубежі 20 і 30-х рр. з'явилося *звукове кіно.* Перемога методу *соціалістичного реалізму* в рад. кіно пов'язана з підвищенням ідейної наповненості фільмів, обумовленої соціально-масштабним освоєнням нової дійсності, а також використанням нових тех. прийомів. В кіно прийшли відомі майстри театр. мист. — М. Тарханов, А. Тарасова, В. Добронравов, М. Хмельов, Н. Ужвій, А. Хорава, Г. Нерсесян;

Кадр з фільму «Насімі». Режисер Г. Сеїдбейлі. 1973. Азербайджанська РСР.

Кадр з фільму «Розповідь про матір». Режисер А. Карпов. 1963. Казахська РСР.

Кадр з фільму «Едгар і Крістіна». Режисер Л. Лейманіс. 1967. Латвійська РСР.

Кадр з фільму «Розповідь про Рустама». Режисер Б. Кімягаров. 1971. Таджицька РСР.

Кадр з фільму «Лаутари». Режисер Е. Лотяну. 1971. Молдавська РСР.

Кадр з фільму «Сьома куля». Режисер А. Хамраєв. 1972. Узбецька РСР.

композитори — Д. Шостакович, І. Дунаєвський, Д. Кабалевський, А. Хачатурян; письменники — О. Толстой, П. Павленко, О. Корнійчук, Ю. Яновський, А. Шаншіашвілі. Кращі з ранніх рад. звукових фільмів, присвячених сучасності, — «Путівка в життя» (реж. М. Екк), «Зустрічний» (реж. Ф. Ермлер та С. Юткевич), «Іван» (реж. О. Довженко). М. Баталов, В. Гардін, П. Масоха створили життєві і виразні образи людей праці. Було екранізовано твори рос. л-ри (фільми: «Гроза», реж. В Петров; «Петербурзькі ночі», реж. Г. Рошаль і В. Строєва; «Іудушка Головльов», реж. О. Івановський). Одним з найяскравіших творів цього періоду є фільм «Чапаєв» (реж. Г. та С. Васильєви, у гол. ролі Б. Бабочкін) за твором Д. Фурманова. З'явилися історико-революц. картини: трилогія про Максима — «Юність Максима», «Повернення Максима» і «Виборзька сторона» (реж. Г. Козінцев, Л. Трауберг, в гол. ролі Б. Чирков), «Депутат Балтики» (реж. Й. Хейфіц та О. Зархі, в гол. ролі М. Черкасов), «Щорс» (реж. О. Довженко, в гол. ролі Є. Самойлов), «Ми з Кронштадта» (реж. Ю. Дзиган, за сценарієм В. Вишневського). Велике значення мали фільми про В. І. Леніна: «Ленін у Жовтні», «Ленін у 1918 році» (обидва — реж. М. Ромм), «Людина з рушницею» (реж. С. Юткевич). Визначним істор. діячам присвячені фільми «Петро I» (реж. В. Петров), «Олександр Невський» (реж. С. Ейзенштейн), «Мінін і Пожарський», «Суворов» (обидва— реж. В. Пудовкін), «Богдан Хмельницький» (реж. І. Савченко), «Арсен» (реж. М. Чіаурелі). В цих фільмах дістала визнання гра акторів М. Черкасова, М. Симонова, М. Жарова, М. Мордвинова, Б. Ліванова та ін. Сучасність, трудові подвиги будівників соціалізму втілено у фільмах «Великий громадянин» (реж. Ф. Ермлер, у гол. ролі М. Боголюбов), «Член уряду» (реж. Й. Хейфіц та О. Зархі, в гол. ролі В. Марецька), «Велике життя» (реж. Л. Луков), «Семеро сміливих» (реж. С. Герасимов, за участю Т. Макарової, П. Алейникова), стали популярними кінокомедії Г. Александрова, І. Пир'єва та ін. за участю Л. Орлової, М. Ладиніної, Ф. Раневської, М. Крючкова, Б. Андрєєва, Е. Гаріна. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. кінематографія відіграла велику роль у мобілізації сил народу на боротьбу проти фашист. загарбників. На перший план висунулася кінохроніка, яка створювала правдивий літопис подій війни (рад. кінооператори зняли близько 5 млн. м кіноплівки). Подіям війни присвячені повнометражні документ. фільми «Розгром німецьких військ під Москвою» (реж. І. Копалін та ін.), «Сталінград» (реж. Л. Варламов та ін.), «Битва за нашу Радянську Україну» (реж. О. Довженко), «Берлін» (реж. Ю. Райзман, оператор Р. Кармен та ін.). Кіностудії Москви, Ленінграда, Києва було евакуйовано. В худож. фільмах «Секретар райкому» (реж. І. Пир'єв), «Вона захищає Батьківщину» (реж. Ф. Ермлер), «Райдуга» (реж. М. Донською), «Два бійці» (реж. Л. Луков) та ін. було створено героїчні образи рад. людей, які стали на захист соціалістичної Вітчизни. З'явилися фільми про рос. полководців М. Кутузова, П. Нахімова, про героїв громадян. війни Г. І. Котовського і О. Я. Пархоменка, про воєначальників братніх народів — Г. Саакадзе, Давид-бека, Д. Сухе-Батора. Особливими худож. якостями (драм. напруження оповіді, психологічна розробка характерів, монументальність зображальних рішень) відзначався фільм С. Ейзенштейна «Іван Грозний». У післявоєнні роки героїзм народу було відображено у багатьох фільмах: «Подвиг розвідника» (Київ. кіностудія худож. фільмів, реж. Б. Барнет), «Повість про справжню людину» (реж. О. Столпер), «Молода гвардія» (реж. С. Герасимов). Застереження проти паліїв війни прозвучали у фільмах «Зустріч на Ельбі» (реж. Г. Александров), «Російське питання», «Секретна місія» (обидва — реж. М. Ромм). Серед фільмів, присвячених сучас. життю народу,— «Сільська вчителька» (реж. М. Донською), «Повернення Василя Бортникова» (реж. В. Пудовкін). Провідне місце зайняв біографічний жанр (фільми: «Мічурін», реж. О. Довженко, «Академік Іван Павлов», «Мусоргський», обидва — реж. Г. Рошаль, та ін.), картини про діячів літератури та мист. України («Тарас Шевченко», реж. І. Савченко), Узбекистану («Алішер Навої», реж. К. Ярматов), Латвії («Райніс», реж. Ю. Райзман), ін. народів СРСР. У 40—50-х рр. почала розвиватися кінематографія прибалтійських республік. Рад. кіномистецтво збагатило свої виражальні засоби: досягло успіхів у освоєнні кольору, варті уваги роботи рад. винахідників та кінооператорів у галузі стереоскопії, стереофонії, широкого екрана.

Кадр з фільму «Джерело в лісі». Режисер Л. Лайус. 1973. Естонська РСР.

В серед. 50-х рр. настав новий період в історії рад. кіно. Збільшився випуск фільмів, почалися реконструкції студій в РРФСР та ін. союзних республіках, в кіно прийшло багато молодих режисерів. Однією з провідних залишалася тема Великої Вітчизн. війни [фільми: «Балада про солдата» (реж. Г. Чухрай), «Летять журавлі» (реж. М. Калатозов), «Доля людини» (реж. С. Бондарчук)]. Події перших післяреволюц. років було відтворено у стрічках «Комуніст» (реж. Ю. Райзман), «Дохунда» (реж. Б. Кімягаров). У 1954 вийшов фільм «Розповіді про Леніна» (реж. С. Юткевич). Характерною для картин 50-х рр. є багатожанровість, вона властива фільмам-екранізаціям «Сорок перший» (реж. Г. Чухрай), «Отелло» (реж. С. Юткевич), «Тихий Дон» (реж. С. Герасимов). У 60-70-х рр. рад. кіно висвітлювало різні сторони життя суспільства і більш багатопланово, поглиблено досліджувало їх. Значні фільми створили майстри старшого покоління: «Дев'ять днів одного року» (реж. М. Ромм), «Ленін у Польщі» (реж. С. Юткевич), «Наш сучасник» (реж. Ю. Райзман), «Люди і звірі», «Журналіст», «Біля озера» (реж. С. Герасимов). Викриттю антисоціальної людиноненависницької суті фашизму присвятив свою документально-публіцистичну стрічку «Звичайний фашизм» М. Ромм. Здійснювались екранізації рос. та зарубіжної класики: «Дама з собачкою» (реж. Й. Хейфіц), «Дон Кіхот», «Гамлет», «Король Лір» (усі — реж. Г. Козінцев), «Брати Карамазови» (реж. І. Пир'єв), «Злочин і кара» (реж. Л. Куліджанов), «Дворянське гніздо», «Дядя Ваня» (обидва — реж. А. Михалков-Кончаловський), «Незакінчена п'єса для механічного піаніно» (реж. М. Михалков). Ці фільми свідчать про нерозривні зв'язки рад. кіно з кращими традиціями світової худож. культури. Серед майстрів, які прийшли в кіно,— режисери А. Тарковський, О. Алов, В. Наумов, І. Таланкін, Ю. Озеров, Ю. Єгоров, С. Ростоцький, М. Хуцієв, О. Салтиков, Д. Храбровицький, Л. Биков, В. Денисенко, Ю. Карасик, Е. Рязанов, Л. Гайдай, Г. Данелія, М. Михалков. Самобутні фільми («Пічки-лавочки», «Калина червона») створив письменник, режисер і актор В. Шукшин.

Героїзму рад. народу під час Великої Вітчизняної війни присвятили свої фільми С. Ростоцький («А зорі тут тихі...»), Л. Шепітько («Сходження»), Ю. Озеров («Визволення»), Л. Биков («В бій ідуть тільки „старики"») та ін. На Україні вийшов фільм «Тіні забутих предків», близький до образної стилістики О. Довженка. Романтичну традицію продовжують Ю. Іллєнко, Л. Осика, М. Мащенко та ін. Т. Левчук створив трилогію «Дума про Ковпака». В Грузії Р. Чхеїдзе поставив епічний фільм «Батько солдата», різні за жанрами

Кадр з фільму «Факт». Режисер А. Грікявічюс. 1981. Литовська РСР.

фільми створили Т. Абуладзе («Я, бабуся, Іліко та Іларіон», «Древо бажання»), О. Іоселіані («Жив співучий дрозд»), Л. Гогоберідзе («Кілька інтерв'ю з особистих питань»). Відомими стали режисери: в Казахстані — М. Бегалін («Пісня про Маншук»), у Киргизії — Т. Океєв («Лютий»), у Туркменії — А. Карлієв («Махтумкулі»), в Узбекистані — Ш. Аббасов («Ти не сирота»), Е. Ішмухамедов («Птахи наших надій»), Литві — В. Жалакявічюс («Ніхто не хотів помирати»), в Азербайджані — Р. Оджагов («Допит»), у Молдавії — Е. Лотяну («Лаутари»). Майстри всіх поколінь вивчають дійсність, прагнуть повно показати нові типові риси характеру сучасників. Зростання комуністичної свідомості рад. людей зображено у кінофільмах «Смак хліба» (реж. О. Сахаров), «Старі стіни» (реж. В. Трегубович), «Премія» (реж. С. Мікаелян). Документальні фільми Р. Кармена та А. Медведкіна присвячені міжнар. проблемам. Процес класової боротьби, який відбувається у світі, показано у стрічках «Це солодке слово — свобода», «Кентаври» (обидва — реж. В. Жалакявічюс), «Втеча містера Мак-Кінлі» (реж. М. Швейцер). Нового піднесення набуває жанр кінокомедії у фільмах Е. Рязанова, Л. Гайдая, Г. Данелія та ін. Значних успіхів досягло мистецтво документального кіно, *науково-популярного кіно*, твори яких відбивають актуальні проблеми сучасності, соціального розвитку країни, питання науково-техніч. прогресу (фільми А. Колошина, Р. Кармена та ін.). Значне місце посідають фільми, зняті для телебачення, зокрема багатосерійні «Ад'ютант його превосходительства» (реж. Є. Ташков), «Сімнадцять миттєвостей весни» (реж. Т. Ліознова), «Як гартувалася сталь» (реж. М. Мащенко), «Карл Маркс. Молоді роки» (реж. Л. Куліджанов). Великий інтерес прогресивної громадськості світу викликав 20-серійний документальний фільм «Велика Вітчизняна» (група режисерів під керівництвом Р. Кармена). Широко відомими стали актори М. Ульянов, Р. Плятт, І. Смоктуновський, Б. Тенін, Н. Мордюкова, О. Баталов, Є. Урбанський, П. Луспекаєв, В. Тихонов, Д. Баніоніс, І. Саввіна, К. Лавров, Л. Чурсина, Л. Биков, Л. Гурченко, О. Борисов, В. Стржельчик, В. Санаєв, Є. Матвєєв, С. Закаріадзе, А. Джигарханян, С. Чіаурелі, А. Фрейндліх, В. Артмане, Є. Леонов, К. Степанков, І. Миколайчук, О. Калягін, С. Любшин, А. Мягков. Сучас. стан рад. кіномистецтва характеризується постійним розширенням тематики і жанрової палітри фільмів, бурхливим розвитком нац. кінематографії, творчим співробітництвом у галузі кіномистецтва з країнами соціалістичної співдружності та ін. країнами. постійним припливом молодих творчих сил. Зростає кількість фільмів, присвячених рад. молоді і дітям («Дзвонять, відчиніть двері», реж. О. Мітта; «Сто днів після дитинства», реж. С. Соловйов, «Чорна курка, або Підземні жителі», реж. В. Гресь (див. *Дитяче кіно*), вдосконалюється мист. *мультиплікаційного кіно* (реж. В. Котьоночкін, Ф. Хитрук, В. Дахно, В. Бахтадзе та ін.).

Велику роль у зміцненні традицій гуманізму і реалізму відіграють Моск. міжнар. кінофестиваль, який організовується з 1959 під девізом «За гуманізм кіномистецтва, за мир і дружбу між народами!», Міжнародний кінофестиваль країн Азії, Африки і Латинської Америки в Ташкенті та ін. Кращі рад. фільми відзначені преміями та нагородами на Міжнар. кінофестивалях, що свідчить про високий авторитет рад. кіно за рубежем. Завдання дальшого піднесення рад. кіно, підвищення його ідейно-худож. рівня містять постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії» (1972), «Про поліпшення виробництва і показу фільмів для дітей і підлітків» (1981). Зростає значення кіномистецтва у вихованні соціалістичної моралі, в будівництві комунізму, в боротьбі за мир. Підготовку кінематографічних кадрів здійснює ВДІК (Москва), Ленінгр. ін-т театру, музики і кінематографії, Ленінгр. ін-т кіноінженерів (ЛІКІ), відділи кіно в театр. ін-тах союзних республік. Питання теорії, історії та практики кіномистецтва висвітлюють журнали «Искусство кино», «Советский экран» (обидва — Москва), «*Новини кіноекрану*» (Київ) та ін. Див. *Кіномистецтво, Кінознавство, Кінодраматургія, Кіностудія, Кіножурнал*, а також розділ Кіно в статтях про союзні республіки, розділ Культура в статтях про авт. республіки та статті про провідних режисерів, операторів, артистів кіно. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1973; История советского кино, т. 1—4. М., 1969—78; Эйзенштейн С. М. Избранные произведения, т. 1—6. М., 1964—71; Довженко О. П. Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Пудовкин В. И. Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1974—76; Згуриди А., Васильков И. Научное кино в СССР. М., 1959; Советские художественные фильмы. Аннотированный каталог, т. 1—5. М., 1961—79; Социалистический реализм и современный кинопроцесс. М., 1978; Ризаев С. Армянская художественная кинематография. Ереван, 1963; Сиранов К. Киноискусство Советского Казахстана. Алма-Ата, 1966; Тешабаев Д. Киноискусство Советского Узбекистана. М., 1968; Джурабаев С. Киноискусство Советского Таджикистана. М., 1970; Корниенко И. С. Кино Советской Украины. М., 1975; Кино Советской Киргизии. М., 1979; Мальцене М. Кино Советской Латвии. М., 1980.

Р. М. Юренєв.

XXV. Релігія і церква.

В результаті докорінних соціально-економічних перетворень, розвитку науки, культури, освіти, виховної роботи в СРСР подолана масова релігійність, у суспільстві панівним став науковий матеріалістичний світогляд. Уперше в людській історії виникла країна, в якій *релігії* протистоїть масовий *атеїзм*. Проте серед деякої частини населення релігійність ще зберігається з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин (наявність істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фіз. працею, відставання побутової сфери від розвитку суспільно-політичної, відставання свідомості деякої частини населення від буття, діяльність реліг. орг-цій, реліг. виховання в сім'ї, пропаганда з-за кордону тощо). Церква в СРСР відокремлена від д-ви і школа від церкви (див. *Відокремлення церкви від держави, Відокремлення школи від церкви*). Поряд з цим Конституція СРСР гарантує *свободу совісті*, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти реліг. культи або вести атеїстичну пропаганду, категорично забороняє розпалювання ворожнечі і ненависті в зв'язку з реліг. віруваннями. Згідно з рад. законодавством про реліг. культи, віруючі громадяни, які досягли 18-річного віку, можуть утворювати реліг. об'єднання, що реєструються Радою в справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Усі зареєстровані реліг. об'єднання та орг-ції за своїм становищем, правами й обов'язками рівні перед законом. Віруючі, що утворили реліг. об'єднання відповідно до закону, мають право справляти реліг. обряди і церемонії, проводити молитовні збори, одержувати у безплатне користування молитовні споруди й культове майно, наймати або обирати служителів культу, збирати в молитовній споруді добровільні пожертвування і проводити добровільні збори серед членів даного реліг. об'єднання на утримання молитовної споруди, культового майна, наймання служителів культу тощо. Рад. законодавство забезпечує вільне сповідування будь-якої релігії, якщо це не пов'язане з порушенням законів, громад. порядку, посяганням на права ін. громадян, завданням шкоди здоров'ю людей. Контроль за дотриманням законодавства про реліг. культи здійснюють на місцях Ради нар. депутатів. Рада в справах релігій при Раді Міністрів СРСР контролює виконання законодавства про культи, дбає про правильне застосування й виконання законів і законодавчих актів з питань релігії по всій тер. СРСР, здійснює в разі потреби зв'язки між урядом СРСР і реліг. орг-ціями, готує і вносить на розгляд держ. органів проекти актів, що стосуються релігії.

В СРСР існує бл. 40 реліг. течій і напрямів, які здебільшого належать до світових релігій — *християнства, ісламу, буддизму*. Серед християнських віросповідань найчисленнішим є *православ'я*. *Руська православна церква* (РПЦ) є однією з 15 *автокефальних церков* світу. Її очолює патріарх Московський і всія Русі (з 1971 — *Пимен*). До християнських церков належать старообрядницька (див. *Старообрядництво*), *грузинська православна церква, вірменська апостольська церква*, римсько-католицька, євангелічно-лютеранська, методистська (Естонія), реформатська, або кальвіністська (в Закарпатті), *євангельських християн-баптистів* церкви, а також

ряд сект. Громади віруючих римсько-католицької церкви є в 10 союзних республіках (в Литві 6 незалежних архієпархій, в Латвії — архідіоцезія, в Закарпатті — вікаріат; у Каунасі і Ризі діють католицькі семінарії). Єдиного центру римсько-католицькі церкви не мають. Лютеранська церква (аугсбурзького віросповідання) має три самостійні центри — консисторії в Литві, Латвії та Естонії. Серед християнських сект переважають секти протестантського напряму: *адвентисти, п'ятидесятники, євгівісти* і *меноніти*. Секти православного походження (*духобори, молокани,* духовні *скопці,* істинно-православні християни, *істинно-православна церква* та ін.) впливом не користуються і розпадаються. Єдиного центру секти не мають. Друге місце за чисельністю віруючих в СРСР посідає іслам Переважна більшість мусульман належить до *сунізму*. Керують об'єднаннями 4 самостійні центри — духовні управління мусульман Серед. Азії і Казахстану, Європ. частини СРСР і Сибіру, Пн. Кавказу і Дагестану, Закавказзя. Буддизм ламаїстської течії (див. *Ламаїзм*) сповідує частина віруючих у Бурят., Калмицькій, Тувин. авт. республіках, у Читинській та Іркутській областях. До послідовників *іудаїзму,* як правило, належать віруючі єврейської національності. Серед деяких народностей Сибіру й Далекого Сходу зберігаються ще пережитки первісних вірувань — елементи *фетишизму, анімізму, тотемізму, культу предків, шаманства*. Абсолютна більшість реліг. орг-цій і віруючих лояльно ставляться до Рад. влади, підтримують внутр. і зовн. політику КПРС і Рад. д-ви. Вони виступають за мир і дружбу між народами, проти мілітаризму, імперіалізму, фашизму. Заг. тенденцією ідеології і тактики релігійних орг-цій в СРСР є намагання пристосуватися до існуючих обставин, поглядів і настроїв віруючих, модернізм (див. *Модернізм* у релігії). Під впливом розвитку соціалістичного способу життя, процесів створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, розгортання науково-технічної революції, цілеспрямованої ідеологічної роботи відбуваються неухильне послаблення релігійності, зростання атеїстичної переконаності серед усіх категорій населення в усіх регіонах країни. Оскільки релігія в будь-якій формі є антинаук. світоглядом і тому неминуче відіграє загалом негативну роль у розвитку суспільства і особи, парт., громад. орг-ції, наукові, навч. і культурно-осв. заклади ведуть різноманітну атеїстичну роботу (див. *Науково-атеїстична пропаганда, Атеїстичне виховання*) з метою подолання реліг. вірувань і формування у всіх людей наук. світогляду.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про релігію. К., 1975; Ленін В. І. Про атеїзм, релігію і церкву. К., 1980; Деятели Октября о религии и церкви. М., 1968; Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів. К., 1979; Лисавцев Э. И. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР. М., 1975; Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм. К., 1977; Барменков А. И. Свобода совести в СССР. М., 1979; Куроедов В. А. Религия и церковь в Советском государстве. М., 1981.

О. С. *Онищенко.*

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ ОСНОВНИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ *

Роки	Історичні події
Бл. 500 (за іншими даними, 200—160) — 35 (30) тисяч років тому	Ранній палеоліт на території СРСР.
35 (30)—12(10) тисяч років тому	Пізній палеоліт на території СРСР.
10—7-е (для пд. районів), 5-е (для пн. районів) тисячоліття до н. е.	Мезоліт (перехідний період між палеолітом і неолітом).
7—4-е (для пд. районів), 5—3-є (для пн. районів) тисячоліття до н. е.	Неоліт і енеоліт, найдавніші землеробсько-скотарські культури часів енеоліту на території СРСР.
3 — початок 1-го тисячоліття до н. е.	Бронзовий вік на території СРСР.
9—6 ст. до н. е.	Держава Урарту.
2-а половина 7—5 ст. до н. е.	Виникнення грецьких колоній на узбережжі Чорного моря.
Межа 7 і 6 ст. до н. е.	Складання Скіфії як політичного об'єднання в Північному Причорномор'ї.
Бл. 480 до н. е.— 70-і рр. 4 ст. н. е.	Боспорська держава.
4—3 ст. до н. е.	Виникнення Картлійського (Іверійського) царства в Східній Грузії.
329—327 до н. е.	Завоювання Середньої Азії Александром Македонським.
Кінець 4—3 ст. до н. е.	Утворення самостійного царства Велика Вірменія.
2-а половина 3 ст. до н. е.— 3—4 ст. н. е.	Сармати в Північному Причорномор'ї.
Кінець 3 ст. до н. е.— початок 3 ст. н. е.	Скіфська держава в Криму і на Нижньому Дніпрі.
Бл. середини 3 — середина 2 ст. до н. е.	Греко-Бактрійське царство в Середній Азії.
Бл. 250 до н. е.— 226 н. е.	Парфянська держава.
107 до н. е.	Антирабовласницьке повстання скіфів у Боспорській державі під проводом Савмака.
Початок 1 ст. до н. е.	Утворення держави Кавказька Албанія.
1 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.	Кушанське царство.
Бл. 77 н. е.	Перша згадка про слов'ян (венедів) у «Природничій історії» Плінія Старшого.
3 ст. н. е.	Вторгнення готів у Північне Причорномор'я.
375	Вторгнення гуннів у причорноморські степи.
405—406	Створення вірменського алфавіту.
Остання чверть 5 ст.	Заснування м. Києва.
Середина 6 ст.	Тюркський каганат.
6—9 ст.	Перші політичні об'єднання у східних слов'ян.
7 ст.	Утворення в Приазов'ї Великої Булгарії.
Середина 7 — кінець 10 ст.	Хозарський каганат.
7—8 ст.	Завоювання Середньої Азії і Закавказзя арабами.
70—80-і рр. 8 ст.	Повстання в Согдіані (Середня Азія) під проводом Муканни проти арабського панування.
816—837	Антифеодальне повстання під проводом Бабека в Азербайджані, Вірменії і Східній Грузії.
9—1-а половина 12 ст.	Давньоруська держава — Київська Русь.
860	Похід давньоруського війська на Константинополь. Договір Русі з Візантією.
875—999	Держава Саманідів у Середній Азії.
941, 944	Походи київського князя Ігоря на Візантію.
968—969	Походи Святослава Ігоровича на Дунайську Болгарію.
970—971	Походи руських військ на Візантію.
988—989	Запровадження християнства в Київській Русі.
992	Розгром печенігів на р. Сулі київським князем Володимиром Святославичем.
Кінець 10—12 ст.	Держава Караханідів у Середній Азії.
Початок 11 ст.	Об'єднання Грузії в єдину державу.
11 ст.	Вторгнення турків-сельджуків у Середню Азію.
1024	Антифеодальне повстання в Суздальській землі.
1037	Заснування в Києві першої на Русі бібліотеки.
1043	Похід руських військ на Візантію.
1068—69	Народне повстання в Києві.
Бл. 1071	Антифеодальне повстання в Новгороді і Ростово-Суздальській землі.
10—13 ст.	Владимиро-Суздальське князівство.
11—13 ст.	Чернігівське князівство.
1103, 1111	Походи київських князів проти половців.
1113	Народне повстання в Києві.
1136	Народне повстання в Новгороді, утворення феодальної республіки (існувала до 1478).
Бл. 1140—1213	Держава каракитаїв у Середній Азії.
1147	Перша згадка в літописі про Москву.
1147, 1154	Народні повстання в Києві.
1174	Антифеодальне повстання у Владимиро-Суздальському князівстві.
1183, 1185, 1187	Походи руських військ проти половців.
1199 — середина 14 ст.	Галицько-Волинське князівство.

* Дати до 1917 подано за старим стилем.

Роки	Історичні події
1219—21	Завоювання Чінгісханом Середньої Азії.
1223	Битва руських дружин з загонами Чінгісхана на р. Калці.
1231—43	Завоювання імперією Чінгісидів Закавказзя.
1237—41	Навала орд Батия на Русь.
1237	Заснування Лівонського ордену.
30—40-і рр. 13 ст.	Утворення Великого князівства Литовського.
1240, 15 липня	Невська битва (розгром шведів військом Олександра Невського).
1240, грудень	Зруйнування ордами Батия Києва.
1242, 5 квітня	Льодове побоїще (розгром німецьких лицарів військом Олександра Невського на Чудському озері).
40-і рр. 13 ст.	Утворення Золотої орди. Встановлення ї їга над руськими князівствами.
2-а половина 13 ст.	Утворення Московського князівства.
1256	Заснування міста Львова.
40-і рр. 14 ст.	Початок загарбання українських земель Великим князівством Литовським.
2-а половина 14 ст.	Загарбання польськими феодалами Галицької землі.
1359	Утворення Молдавського князівства.
1370	Заснування держави Тімура.
1380, 8 вересня	Куликовська битва (перемога руського війська під командуванням Дмитрія Донського над Золотою ордою).
1392	Приєднання Суздальсько-Нижегородського князівства до Московського великого князівства.
1399	Вторгнення золотоординських військ на Київщину та Волинь.
1410, 15 липня	Грюнвальдська битва (розгром лицарів Тевтонського ордену польсько-литовсько-руськими військами).
1430	Заснування Улугбеком обсерваторії в Самарканді.
1430—40	Народні рухи на Україні та в Білорусії проти польсько-литовської феодально-католицької експансії.
1438	Утворення Казанського ханства.
1443—1783	Кримське ханство (з 1449 незалежне від Золотої орди).
Середина 15 ст.	Утворення Астраханського ханства.
2-а половина 15 — початок 16 ст.	Утворення Російської централізованої держави.
1475	Вторгнення турків у Крим (початок васальної залежності Кримського ханства від Туреччини).
1480	Повалення іга Золотої орди на Русі.
1490—92	Селянське повстання в Молдавії і Галицькій землі під проводом Мухи.
Кінець 15 ст.	Утворення Сибірського ханства.
Кінець 15 — початок 16 ст.	Утворення Казахського ханства.
1500—03	Війна Російської держави з Великим князівством Литовським. Возз'єднання Чернігово-Сіверської землі з Росією.
Початок 16 ст.	Заснування Запорізької Січі.
1536	Антифеодальне повстання міського населення в Черкасах і Каневі.
1547	Народне повстання в Москві.
Середина 16 ст.	Завоювання Буковини та Молдавії султанською Туреччиною.
1552	Приєднання Казанського ханства до Російської держави.
1552—57	Приєднання до Росії марійців, удмуртів, башкирів і татар.
1555	Поділ Грузії та Вірменії між Османською імперією та Іраном.
1556	Приєднання Астраханського ханства до Російської держави.
1557	Добровільне приєднання Кабарди до Російської держави.
1558—83	Лівонська війна.
1565—72	Опричнина.
1569	Люблінська унія між Польщею і Великим князівством Литовським (об'єднання їх в єдину державу — Річ Посполиту).
1579	Заснування Віленської академії.
Бл. 1581	Похід Єрмака в Сибір.
1590—93	Російсько-шведська війна.
1591—93	Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом К. Косинського.
1594—96	Селянсько-козацьке повстання на Україні і в Білорусії під проводом С. Наливайка і Г. Лободи.
1596	Брестська церковна унія.
1598	Приєднання до Росії Сибірського ханства.
Кінець 16 ст.	Утворення трьох казахських жузів (Старшого, Середнього і Молодшого).
Початок 17 ст.	Селянська війна в Росії.
1604	Вторгнення Лжедмитрія I з загонами польської шляхти до Росії.
1606—07	Селянське повстання під проводом І. І. Болотникова.
1609	Початок відкритої польської інтервенції проти Росії.
1609—11	Героїчна оборона Смоленська від військ шляхетської Польщі.
1611, вересень — жовтень	Початок організації народного ополчення К. Мініна в Нижньому Новгороді.
1612, жовтень	Визволення Москви від польських інтервентів.
1613, 21 лютого	Обрання на Земському соборі Михайла Романова російським царем.
1614	Похід запорізьких козаків на Сіноп.
1615, 1621, 1624, 1630	Походи запорізьких козаків на Стамбул.
1616—18	Масові селянсько-козацькі виступи на Україні проти польсько-шляхетського гніту.
1617	Столбовський мир між Росією і Швецією.
1618	Деулінське перемир'я між Росією і Польщею.
1620	Посольство від гетьмана П. Сагайдачного до Москви.
1621	Перемога об'єднаних сил українських козацьких і польських військ над турецьким військом під Хотином.
1624	Звернення київського митрополита Іова Борецького до російського уряду про возз'єднання України з Росією.
	Війна українського козацтва з шляхетською Польщею. Куруківська угода.
1625	Повстання населення Картлі й Кахеті на чолі з Георгієм Саакадзе проти іранських загарбників.
1630	Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом Т. Федоровича (Трясила).
1632	Створення Києво-Могилянської колегії (з 1701—Київська академія).
	Заснування Академії Густавіана в Тарту.
1632—34	Російсько-польська війна.
1635	Повстання запорізьких козаків під проводом І. Сулими.
1637—38	Селянсько-козацькі повстання на Україні під проводом Павлюка, Я. Острянина, К. Скидана, Д. Гуні.
1637—43	Оборона Азова від турецьких військ.
1648	Народні повстання в Москві, Курську, Козлові, Великому Устюзі, Солі Вичегодській, Томську.
1648—54	Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького проти польсько-шляхетського панування, за возз'єднання України з Росією.
1648, 5—6 травня	Перемога селянсько-козацького війська над польсько-шляхетською армією в битві під Жовтими Водами.
1648, 15—16 травня	Розгром селянсько-козацьким військом головних сил польсько-шляхетської армії під Корсунем.
1648, 8 червня	Лист Б. Хмельницького до російського уряду з проханням про возз'єднання України з Росією.
1648, 13 вересня	Перемога селянсько-козацького війська над польсько-шляхетською армією під Пилявцями.
1648, 23 грудня	Урочистий в'їзд Б. Хмельницького в Київ.
1649, січень — березень	Переговори українського посольства на чолі з С. Мужиловським з царським урядом про возз'єднання України з Росією.

Роки	Історичні події
1649, квітень	Перебування першого російського посольства на чолі з Г. Унковським у Чигирині.
1649, травень — червень	Українське посольство на чолі з Ф. Вешняком до Москви.
1649, 5—6 серпня	Битва під Зборовом.
1650	Антифеодальні повстання в Пскові і Новгороді.
1650, 1652	Походи селянсько-козацького війська під проводом Б. Хмельницького у Молдавію.
1651, 19 лютого	Ухвала Земського собору в Москві про згоду прийняти Україну до складу Росії.
1651, 18—30 червня	Битва під Берестечком.
1651, кінець серпня	Від'їзд українського посольства на чолі з С. Савичем, Л. Мозирою, І. Нечипоренком до Москви.
1652, лютий — березень	Українське посольство на чолі з І. Іскрою до Москви.
1652, квітень — травень	Переговори українського посольства на чолі з С. Мужиловським і К. Бурляєм з російським урядом про возз'єднання України з Росією.
1652, 22—23 травня	Перемога селянсько-козацького війська над польсько-шляхетською армією під Батогом.
1652, грудень — 1653, лютий	Переговори українського посольства на чолі з С. Богдановичем-Зарудним з царським урядом про возз'єднання України з Росією.
1653, червень — липень	Посольство Ф. Лодиженського на Україну з царською грамотою про згоду російського уряду возз'єднати Україну з Росією.
1653, серпень	Українське посольство на чолі з Г. Яцкевичем до Москви.
1653, вересень — грудень	Бої селянсько-козацького війська з польсько-шляхетською армією під Жванцем.
1653, 1 жовтня	Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією.
1653—56	Церковна реформа патріарха Никона.
1654, 8 січня	Переяславська рада. Возз'єднання України з Росією.
1654, січень — лютий	Урочиста присяга населення України на вірність Росії.
1654—67	Російсько-польська війна.
1656—58	Російсько-шведська війна.
1657—58	Народне повстання на Лівобережній Україні та Запоріжжі під керівництвом М. Пушкаря і Я. Барабаша проти політики гетьмана І. Виговського, спрямованої на відрив України від Росії.
1661	Заснування Львівського університету.
1662	Антифеодальне повстання в Москві («Мідний бунт»).
1662, 31 грудня	Утворення Малоросійського приказу.
1666	Антифеодальне повстання козацької голоти на Дону під проводом В. Уса.
1667, 30 січня	Андрусівське перемир'я між Росією і Польщею.
1667—71	Селянська війна під проводом С. Т. Разіна.
1670	Антифеодальне повстання на Україні під проводом І. Дзиковського.
1676—81	Російсько-турецька війна за Правобережну Україну.
1686, 6 травня	«Вічний мир» між Росією і Польщею.
1686—99	Російсько-турецька війна.
1687, 1689	Кримські походи російського війська і українських козацьких полків.
1689	Нерчинський договір Росії з Китаєм.
1691—92	Антифеодальні селянсько-козацькі виступи в Київському, Лубенському і Полтавському полках.
1695—96	Азовські походи російського війська і українських козацьких полків.
1698	Повстання стрільців у Москві.
1699	Утворення антишведської коаліції (Росія, Саксонія, Данія).
1700, 1 січня	Запровадження юліанського календаря в Росії.
1700—21	Північна війна (Росії з Швецією).
1702, 16 грудня (за іншими даними, 1703, 2 січня)	Вихід у Москві першої російської друкованої газети «Ведомости».
1702—04	Народне повстання на Правобережній Україні під проводом С. Палія проти польсько-шляхетського панування.
1703, 16 травня	Заснування Петербурга.
1705—06	Повстання в Астрахані.
1705—11	Повстання башкирів, татар і марійців.
1707—09	Селянсько-козацьке повстання під проводом К. О. Булавіна.
1708, вересень	Вторгнення головних сил шведської армії на Лівобережну Україну.
1709, січень	Вторгнення шведської армії на Слобожанщину.
1709, квітень — червень	Оборона Полтави.
1709, травень	Ліквідація Запорізької Січі.
1709, 27 червня	Полтавська битва.
1709, 30 червня	Капітуляція шведської армії біля Переволочної.
1710	Здобуття російськими військами Виборга, Риги, Ревеля (Таллін).
1710—13	Російсько-турецька війна.
1711, травень — липень	Прутський похід.
1711—28	Олешківська Січ.
1712	Перенесення столиці Росії з Москви до Петербурга.
1714, 25—27 липня	Перемога російського флоту над шведами поблизу миса Гангут.
1717—21	Ліквідація в Росії приказів і заміна їх колегіями.
1720, 27 липня	Перемога російського флоту над шведським біля о. Гренгам.
1722—23	Війна Росії проти Ірану.
1722—27	Перша Малоросійська колегія.
1724	Запровадження подушної податі.
1731	Заснування Академії наук (відкрита 1725). Прийняття російського підданства казахами Молодшого жузу.
1731—33	Спорудження Української укріпленої лінії.
1734	Заснування запорізькими козаками Нової (Запорізької) Січі.
30—50-і рр. 18 ст.	Гайдамацький рух на Правобережній Україні.
1735—39	Російсько-турецька війна.
1738—45	Антифеодальний рух селян-опришків на західноукраїнських землях під проводом О. Довбуша.
1740	Прийняття російського підданства казахами Середнього жузу.
1741—43	Російсько-шведська війна.
1755	Заснування Московського університету. Антифеодальне повстання в Башкирії.
1756—62	Участь Росії в Семилітній війні 1756—63 проти Пруссії.
1756	Заснування першого професійного театру в Росії.
1757	Заснування Академії мистецтв у Петербурзі.
1764	Секуляризація церковних земель у Росії.
1764, 10 листопада	Скасування гетьманства на Україні.
1764—86	Друга Малоросійська колегія.
1765	Ліквідація козацьких полків на Слобідській Україні.
1768, травень — червень	Антифеодальне повстання на Правобережній Україні (Коліївщина).
1768—74	Російсько-турецька війна.
1771	Народне повстання в Москві у зв'язку з епідемією чуми («Чумний бунт»).
1772	Перший поділ Польщі. Возз'єднання Східної Білорусії з Росією. Захоплення Галичини Австрією.
1773—75	Селянська війна під проводом О. І. Пугачова.
1775, червень	Ліквідація Нової (Запорізької) Січі.
1781	Ліквідація автономного устрою України.
1783	Приєднання Криму до Росії.
1783, 3 травня	Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній Україні.
1783—97	Антифеодальне повстання казахів під проводом Срима Датова.
1785, 21 квітня	«Жалувана грамота дворянству», «Жалувана грамота містам».
1787—91	Російсько-турецька війна.

Роки	Історичні події
1788	Утворення Чорноморського козацького війська (1860 його об'єднано з частиною Кавказького лінійного війська і перейменовано на Кубанське козаче військо).
1788—90	Російсько-шведська війна.
1789—93	Антифеодальне повстання селян у Турбаях на Полтавщині.
1793	Другий поділ Польщі. Возз'єднання Правобережної України і частини Західної Білорусії з Росією.
1794	Повстання в Польщі під проводом Т. Костюшка.
1795	Третій поділ Польщі. Возз'єднання Західної Волині і Західної Білорусії з Росією. Приєднання Литви і Курляндії до Росії.
1796—97	Селянські повстання в 32 губерніях Росії.
1801	Приєднання Східної Грузії до Росії.
1804	Заснування Казанського університету.
1804—13	Російсько-іранська війна.
1805	Заснування Харківського університету.
1806—07	Війни Росії в союзі з Австрією, Англією і Пруссією проти наполеонівської Франції.
1806—12	Російсько-турецька війна. Приєднання Бессарабії і Західної Грузії до Росії.
1808—09	Російсько-шведська війна. Приєднання Фінляндії до Росії.
1810—57	Військові поселення в Росії і (з 1817) на Україні.
1812	Навала військ Наполеона I на Росію. Вітчизняна війна народів Росії.
1812, 26 серпня	Бородінська битва.
1813	Приєднання Північного Азербайджану і Дагестану до Росії.
1813—35	Селянський рух на Поділлі під проводом У. Кармалюка.
1816—18	Створення перших таємних організацій декабристів — «Союзу порятунку» і «Союзу благоденства».
1816—19	Селянська реформа в прибалтійських губерніях.
1817—64	Кавказька війна.
1819	Заснування Петербурзького університету.
1819, 27 червня	Чугуївське повстання військових поселенців на Україні.
1821, кінець березня	Виникнення на Україні Південного товариства декабристів.
1821	Виникнення в Петербурзі Північного товариства декабристів.
1823	Створення Товариства об'єднаних слов'ян.
1825, 14 грудня	Повстання декабристів у Петербурзі.
1825, 29 грудня — 1826, 3 січня	Повстання Чернігівського полку на Україні, організоване Південним товариством декабристів.
1826—28	Російсько-іранська війна. Приєднання Східної Вірменії до Росії.
1828—29	Російсько-турецька війна.
1830—31	Польське повстання.
	Масові антифеодальні народні виступи («Холерні бунти»).
1834	Заснування Київського університету.
1837	Відкриття першої залізниці в Росії (Царськосельської).
1837—41	Реформа управління державними селянами.
1841	Повстання селян у Гурії (Грузія).
1845—49	Гурток петрашевців у Петербурзі.
1845, грудень — 1847, березень	Кирило-Мефодіївське товариство на Україні.
1847—48	Запровадження «Інвентарних правил» на Правобережній Україні.
1848—49	Буржуазно-демократичні і буржуазні революції в ряді країн Європи.
1848	Скасування кріпацтва в Східній Галичині, на Північній Буковині та Закарпатській Україні.
1848, листопад — 1849	Селянський рух на Північній Буковині під проводом Л. Кобилиці.
1849, весна і літо	Масовий селянський рух у Східній Галичині.
1853—56	Кримська (Східна) війна.
1854, вересень — 1855, серпень	Героїчна оборона Севастополя.
1855, березень — квітень	«Київська козаччина» — масовий антифеодальний рух селян.
1856, початок року	Виникнення Харківсько-Київського таємного політичного товариства.
1856	Селянський рух на Півдні України.
1856—67	Видання газети «Колокол» О. І. Герценом.
1858	Приєднання Далекого Сходу до Росії.
1860	Пекінський договір Росії з Китаєм.
1861, 19 лютого	Скасування кріпацтва в Росії (Селянська реформа).
1861, осінь	Заснування таємного революційного товариства «Земля і воля».
1863—64	Повстання в Польщі, Литві і Білорусії.
1864	Земська і судова реформи.
	Завершення приєднання Кавказу до Росії.
1865—85	Приєднання Середньої Азії до Росії.
1866, 24 листопада	Закон про порядок поземельного влаштування державних селян.
Кінець 1869 — початок 1870	Утворення в Женеві російської секції 1-го Інтернаціоналу.
1870, 10 (22) квітня	Народження В. І. Леніна.
70-і рр. 19 ст.	«Ходіння в народ» — рух різночинно-демократичної інтелігенції.
1871, осінь	Утворення центрального народницького гуртка «Велике товариство пропаганди» в Петербурзі (гуртка чайковців з відділеннями в Москві, Києві, Одесі, Херсоні).
1873, вересень	Створення народницької організації «Київська комуна».
1874	Діяльність народницьких гуртків і груп у Харкові, Києві, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Полтаві та інших містах.
1875, травень — грудень	«Південноросійський союз робітників» в Одесі.
1876	Приєднання Кокандського ханства до Росії.
	Створення революційної організації народників «Земля і воля».
1877, 21 лютого — 14 березня	«Процес 50-ти» (над революційними народниками). Промова П. О. Алексєєва.
1877	«Чигиринська змова» (спроба групи революційних народників підготувати селянське повстання в Чигиринському повіті Київської губернії).
1877—78	Російсько-турецька війна.
1877, 18 жовтня — 1878, 23 січня	«Процес 193-х» (над революційними народниками).
1878—80	«Північний союз російських робітників» у Петербурзі.
1879, серпень	Розкол «Землі і волі» на «Народну волю» і «Чорний переділ».
1880—81	Діяльність у Києві народницького «Південноросійського робітничого союзу».
1881, 26—29 березня	Процес «первомартовців».
1882	Скасування подушної податі.
1883, 13 вересня	Організація в Женеві марксистської групи «Визволення праці» на чолі з Г. В. Плехановим.
1883—87	Соціал-демократична група Д. М. Благоєва в Петербурзі.
1885, січень	Морозовський страйк в Орєхово-Зуєві.
1887	Початок революційної діяльності В. І. Леніна.
1888—89	Гуртки М. Є. Федосєєва в Казані. Участь в одному з них В. І. Леніна.
1888—92	Соціал-демократична організація М. Г. Бруснєва в Петербурзі.
1890	Святкування Першого травня у Львові (вперше на Україні).
1895, листопад — грудень	Створення В. І. Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».
1897	Перший загальний перепис населення в Росії.
	Створення київського і катеринославського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу».
1898, 1—3 березня	I з'їзд РСДРП (Мінськ).
1900, січень	Масові виступи селян і сільськогосподарських робітників у Східній Галичині.
1900, травень	Перша політична демонстрація робітників проти царизму (Харків).
1900, 11 грудня — 1903, 19 жовтня	Видання ленінської газети «Искра».

Роки	Історичні події
1900—03	Промислова криза в Росії.
1901, 7 травня	Страйк робітників Обуховського заводу в Петербурзі («Обуховська оборона»).
1901, травень	Масові демонстрації робітників проти самодержавства.
1902, 9 березня — 3 квітня	Повстання селян у Полтавській і Харківській губерніях.
1902, червень — серпень	Загальний страйк 100 тисяч селян у Східній Галичині.
1902, 4—26 листопада	Загальний страйк у Ростові-на-Дону.
1903, 1 липня — 14 серпня	Загальний страйк на Півдні Росії.
1903, 17 липня — 10 серпня	II з'їзд РСДРП (Брюссель — Лондон). Прийняття першої Програми РСДРП.
1903, осінь	Посилення селянського руху на Кавказі та Україні.
1904, січень — 1905, серпень	Російсько-японська війна.
1905—07	Перша буржуазно-демократична революція в Росії.
1905, 9 січня	Розстріл демонстрації робітників у Петербурзі («Кривава неділя»).
1905, 12—27 квітня	III з'їзд РСДРП (Лондон).
1905, 12 травня — 23 липня	Іваново-Вознесенський страйк. Утворення першої в Росії Ради робітничих депутатів
1905, 14—25 червня	Повстання на броненосці «Потьомкін».
1905, 22—24 червня	Збройне повстання робітників у Лодзі.
1905, 7 жовтня	Початок Всеросійського політичного страйку.
1905, 17 жовтня	Царський маніфест про конституційні свободи, про скликання законодавчої Думи.
1905, 26—28 жовтня	Кронштадтське збройне повстання матросів і солдатів.
1905, жовтень — грудень	Створення Рад робітничих депутатів у Петербурзі, Москві, Києві, Нижньому Новгороді, Одесі, Читі та в ряді інших міст Росії.
1905, 11—15 листопада	Севастопольське збройне повстання моряків під керівництвом лейтенанта П. П. Шмідта.
1905, 18 листопада	Повстання саперів у Києві.
1905, 12—17 грудня	I конференція РСДРП у Таммерфорсі (Фінляндія).
1905, грудень	Грудневі збройні повстання в Москві, Харкові, Новоросійську, Новосибірську, Читі, Пермі, Донбасі, Красноярську, Сормові та інших містах.
1906, 10—25 квітня	IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП (Стокгольм).
1906, 27 квітня — 8 липня	1-а Державна дума.
1906, 17—20 липня	Свеаборзьке повстання матросів і солдатів.
1906, 19—20 липня	Кронштадтське повстання матросів і солдатів.
1906, 9 листопада	Указ царського уряду про виділення селян з общини (початок Столипінської аграрної реформи).
1907, 20 лютого — 2 червня	2-а Державна дума.
1907, 30 квітня — 19 травня	V (Лондонський) з'їзд РСДРП.
1907, 3 червня	Третьочервневий державний переворот; новий виборчий закон. Початок реакції.
1907, серпень	Угода Росії і Англії про поділ «сфер впливу» в Ірані, Афганістані й Тібеті. Остаточне оформлення англо-російсько-французького союзу (Антанти).
1907, 1 листопада — 1912, 9 червня	3-я Державна дума.
1908, початок року	Утворення Центрального військового бюро при ЦК РСДРП для керівництва партійною роботою в армії.
1910, літо	Початок нового революційного піднесення.
1912, 5—17 січня	VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП.
1912, 4 квітня	Ленський розстріл.
1912, 22 квітня (5 травня)	Вихід першого номера більшовицької газети «Правда».
1912, 15 листопада — 1917, 6 жовтня	4-а Державна дума.
1914, 19 липня	Оголошення Німеччиною війни Росії.
1914, липень	Масові страйки робітників у Баку, Петербурзі, Лодзі, Харкові, Миколаєві, Одесі, Києві та інших містах.
1916	Антифеодальне і антиімперіалістичне повстання в Середній Азії.

Роки	Історичні події
1917 27 лютого (12 березня)	Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції. Створення Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.
2 (15) березня	Створення буржуазного Тимчасового уряду в Росії.
4 (17) березня	Створення в Києві буржуазно-націоналістичної Центральної ради.
3 (16) квітня	Повернення В. І. Леніна з еміграції до Петрограда.
4 (17) квітня	Виступ В. І. Леніна з Квітневими тезами.
21 квітня (4 травня)	Демонстрація трудящих Петрограда з вимогами припинити імперіалістичну війну.
24—29 квітня (7—12 травня)	VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) (Петроград).
Квітень — травень	Початок організації Червоної гвардії.
4—28 травня (17 травня — 10 червня)	1-й Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів (Петроград).
3—24 червня (16 червня — 7 липня)	1-й Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів (Петроград).
18 червня (1 липня)	Початок наступу російських військ на Південно-Західному фронті. Масові демонстрації протесту в Петрограді, Москві, Києві, Харкові, Луганську та інших містах проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду.
4 (17) липня	Розстріл демонстрації робітників, солдатів і матросів Петрограда військами буржуазного Тимчасового уряду.
5 (18 липня)	Перехід В. І. Леніна на нелегальне становище.
26 липня — 3 серпня (8—16 серпня)	VI з'їзд РСДРП(б) (Петроград).
12—15 (25—28) серпня	Контрреволюційна Державна нарада в Москві.
25—30 серпня (7—12 вересня)	Контрреволюційний корніловський заколот, ліквідація його Червоною гвардією, революційними солдатами й матросами під керівництвом більшовиків.
31 серпня (13 вересня)	Прийняття Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів більшовицької резолюції про владу.
1 (14) вересня	Утворення Директорії на чолі з О. Ф. Керенським; проголошення Росії республікою.
Вересень	Ухвалення більшовицьких резолюцій про владу Радами Москви, окремих міст і селищ Донбасу, Одеси, Києва, Харкова, Казані, Уфи, Мінська, Ташкента, Самари та інших міст.
7 (20) жовтня	Нелегальний приїзд В. І. Леніна з Виборга до Петрограда.
10 (23) жовтня	Прийняття на засіданні ЦК РСДРП(б) резолюції про підготовку збройного повстання.
12 (25) жовтня	Утворення Військово-революційного комітету при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів.
16 (29) жовтня	Обрання на засіданні ЦК РСДРП(б) Військово-революційного центру для керівництва повстанням.
24—25 жовтня (6—7 листопада)	Збройне повстання в Петрограді. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції.
25—27 жовтня (7—9 листопада)	2-й Всеросійський з'їзд Рад (Петроград). Прийняття декретів про мир і землю. Утворення першого Радянського уряду — Ради Народних Комісарів (РНК) на чолі з В. І. Леніним.
25 жовтня (7 листопада)	Утворення РРФСР [юридично оформлено 3-м Всеросійським з'їздом Рад 10—18 (23—31) січня 1918].
25 жовтня (7 листопада) 1917 — березень 1918	Тріумфальний похід Радянської влади по всій країні.
29 жовтня (11 листопада)	Декрет РНК про запровадження 8-годинного робочого дня.
29—31 жовтня (11—13 листопада)	Збройне повстання за владу Рад у Києві.
2 (15) листопада	Прийняття Раднаркомом Декларації прав народів Росії. Встановлення Радянської влади в Москві.
14 (27) листопада	Прийняття ВЦВК положення про робітничий контроль.
20 листопада (3 грудня)	Початок мирних переговорів Радянського уряду з Німеччиною.
22 листопада (5 грудня)	Декрет РНК про суд.

СРСР, КОРИСНІ КОПАЛИНИ

ПІВНІЧНЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
БІЛЕ МОРЕ
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
КАРСЬКЕ МОРЕ
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
СХІДНО-СИБІРСЬКЕ МОРЕ
ЧУКОТСЬКЕ МОРЕ
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
Земля Франца-Йосифа
Нова Земля
Північна Земля
Новосибірські о-ви
о. Сахалін
Курильські о-ви
Камчатка
ПЕЧОРСЬКИЙ БАСЕЙН
ТУНГУСЬКИЙ БАСЕЙН
ЛЕНСЬКИЙ БАСЕЙН
ПІВДЕННО-ЯКУТСЬКИЙ БАСЕЙН
КУЗБАС
МОСКВА
Улан-Батор
Пекін
Пхеньян
Токіо
Тегеран
Кабул
Ашхабад
Алма-Ата
Фрунзе
Ташкент
Баку
Прага
Варшава
Осло
Стокгольм
Копенгаген
Амстердам
Берлін
Брюссель
Лондон
Дублін
Київ
Мінськ
Рига
Вільнюс
Таллін
Ленінград
Архангельськ
Мурманськ
Воркута
Інта
Усинськ
Салехард
Надим
Ямбург
Новий Уренгой
Норильськ
Дудинка
Якутськ
Верхоянськ
Оленьок
Тіксі
Колима
Анадир
Берингівський
Корфівське
Ола
Тунгорське
Охотськ
Паратунське
Петропавловськ-Камчатський
Макінське
Паужетка
Ключі
Ессо-Хая
Бургалі
Ерзінське
Аркагалинське
Талая
Малокан
Джебарікі-Хая
Гальмовське
Ола
Тунгорське
Охотськ
Паратунське
Петропавловськ-Камчатський
Макінське
Паужетка
Ключі
Ессо-Хая
Бургалі
Ерзінське
Аркагалинське
Талая
Малокан
Джебарікі-Хая
Гальмовське
Корфів

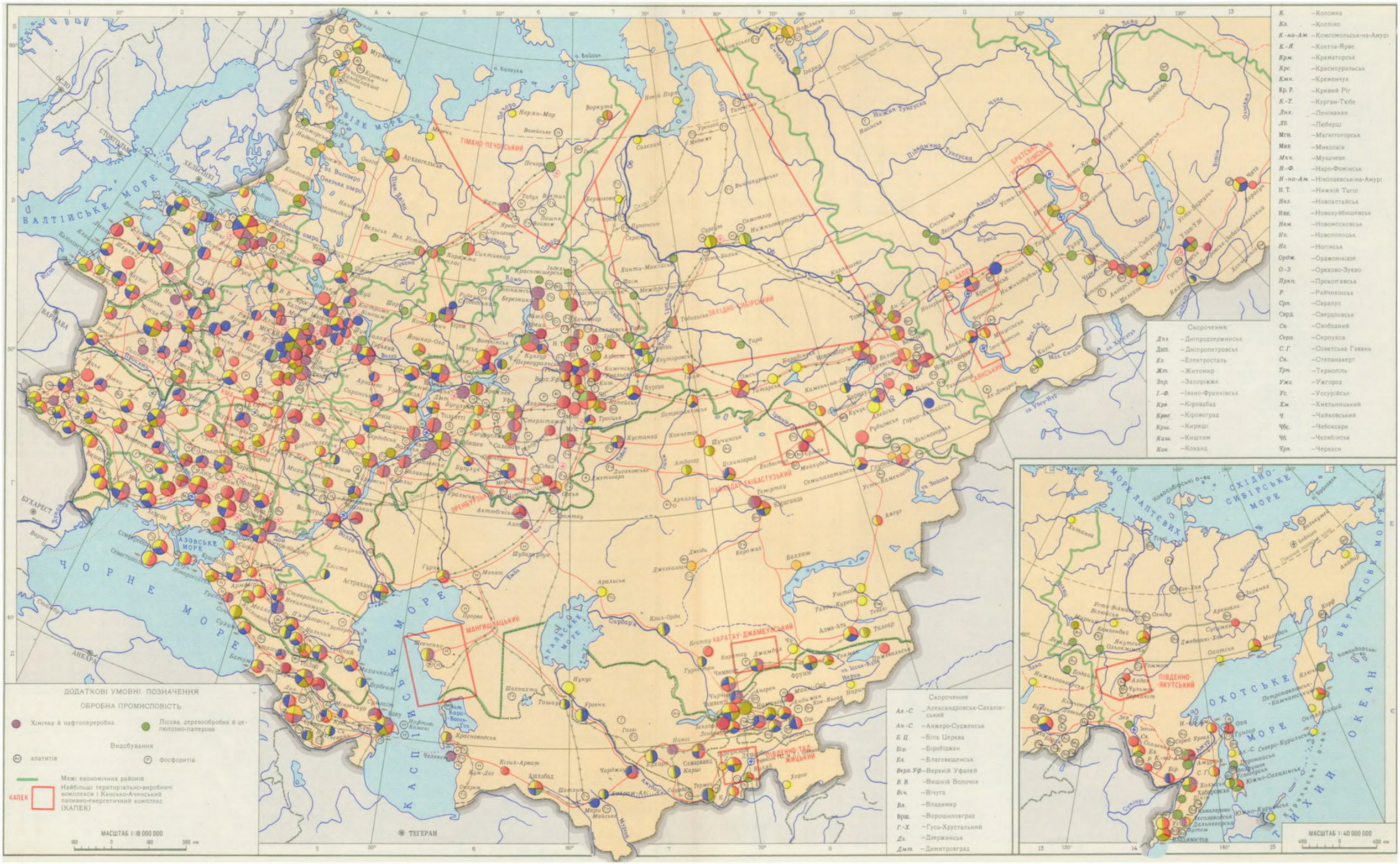
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Хімічна й нафтопереробна
Лісова, деревообробна й целюлозно-паперова
Видобування
апатитів
фосфоритів
Межі економічних районів
КАПЕК
Найбільші територіально-виробничі комплекси і Кансько-Ачинський паливно-енергетичний комплекс (КАПЕК)
МАСШТАБ 1:18 000 000
Скорочення:
Ал.-С. –Александровськ-Сахалінський
Ан.-С. –Анжеро-Судженськ
Б. Ц. –Біла Церква
Бір. –Біробіджан
Бл. –Благовещенськ
Верх. Уф. –Верхній Уфалей
В. В. –Вишній Волочок
Віч. –Вічуга
Вл. –Владимир
Врш. –Ворошиловград
Г.-Х. –Гусь-Хрустальний
Дз. –Дзержинськ
Дмт. –Димитровград
Скорочення:
Дпз. –Дніпродзержинськ
Дип. –Дніпропетровськ
Ел. –Електросталь
Жт. –Житомир
Зпр. –Запоріжжя
І.-Ф. –Івано-Франківськ
Кре –Кіровабад
Крвг. –Кіровоград
Крш. –Кириші
Киш. –Киштим
Кок. –Коканд
К. –Коломна
Кл. –Колпіно
К.-на-Ам. –Комсомольськ-на-Амурі
К.-Я. –Кохтла-Ярве
Крм. –Краматорськ
Крс. –Красноуральськ
Кмн. –Кременчук
Кр. Р. –Кривий Ріг
К.-Т. –Курган-Тюбе
Лнк. –Ленінакан
Лб. –Люберці
Мгн. –Магнітогорськ
Мик –Миколаїв
Мкч. –Мукачеве
Н.-Ф. –Наро-Фомінськ
Н.-на-Ам. –Ніколаєвськ-на-Амурі
Н. Т. –Нижній Тагіл
Нвл. –Новоалтайськ
Нвк. –Новокуйбишевськ
Нвм. –Новомосковськ
Нп. –Новополоцьк
Нг. –Ногінськ
Орджж. –Орджонікідзе
О.-З. –Орєхово-Зуєво
Пркп. –Прокоп'євськ
Р. –Райчихінськ
Срп. –Сарапул
Сврд. –Свердловськ
Св. –Свободний
Серп. –Серпухов
С. Г. –Советська Гавань
Ск. –Степанакерт
Трн. –Тернопіль
Ужг. –Ужгород
Ус. –Уссурійськ
Хм. –Хмельницький
Ч. –Чайковський
Чбс. –Чебоксари
Чб. –Челябінськ
Чрк. –Черкаси
МАСШТАБ 1:40 000 000
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
БІЛЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
ТІМАНО-ПЕЧОРСЬКИЙ
ЗАХІДНО-СИБІРСЬКИЙ
БРАТСЬКО-УСТЬ-ІЛІМСЬКИЙ
КАПЕК
САЯНСЬКИЙ
ПАВЛОДАР-ЕКІБАСТУЗЬКИЙ
ОРЕНБУРЗЬКИЙ
МАНГИШЛАЦЬКИЙ
КАРАТАУ-ДЖАМБУЛЬСЬКИЙ
ПІВДЕННО-ТАДЖИЦЬКИЙ
ТЕГЕРАН
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
СХІДНО-СИБІРСЬКЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
ТИХИЙ ОКЕАН
ПІВДЕННО-ЯКУТСЬКИЙ

СРСР. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

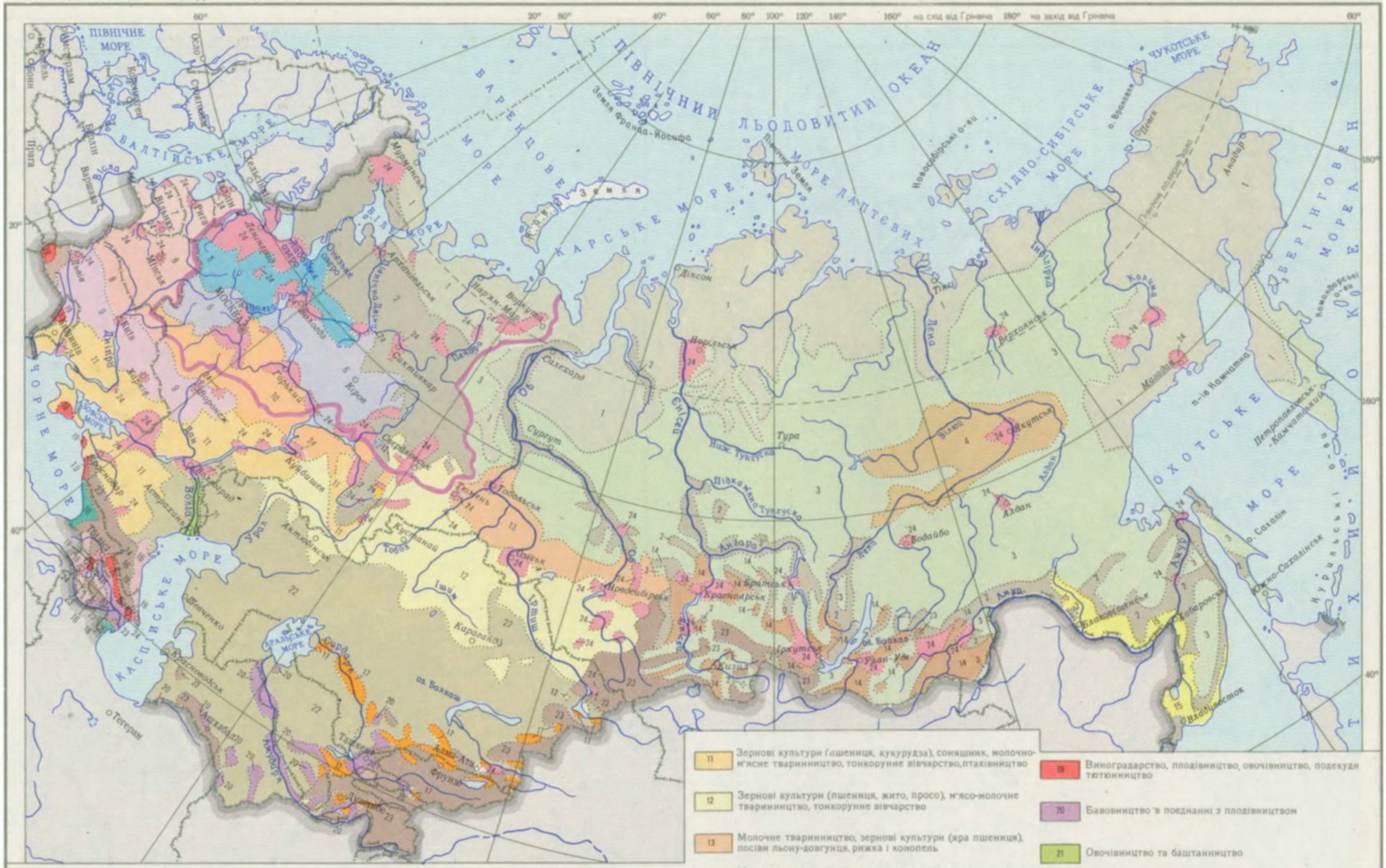

1 Оленярство, рибальство, мисливство

2 Мисливство, осередки землеробства і молочного тваринництва

3 Мисливство, оленярство, рибальство, осередки землеробства і тваринництво

4 М'ясо-молочне тваринництво, табунне конярство, зернові культури (ячмінь, овес), мисливство

5 Льонарство, молочно-м'ясне тваринництво, картоплярство

6 Льонарство, зернові культури (жито, пшениця, овес), картоплярство, молочно-м'ясне тваринництво

7 Молочне тваринництво, свинарство, картоплярство, посіви льону, цукрових буряків

8 Молочно-м'ясне тваринництво, посіви цукрових буряків, льону, картоплі

9 Цукрові буряки, зернові культури (пшениця, кукурудза), соняшник, молочно-м'ясне тваринництво

10 Зернові культури (жито, пшениця, гречка), картоплярство, молочно-м'ясне тваринництво, посіви цукрових буряків, соняшнику, конопель

11 Зернові культури (пшениця, кукурудза), соняшник, молочно-м'ясне тваринництво, тонкорунне вівчарство, птахівництво

12 Зернові культури (пшениця, жито, просо), м'ясо-молочне тваринництво, тонкорунне вівчарство

13 Молочне тваринництво, зернові культури (яра пшениця), посіви льону-довгунця, рижка і конопель

14 Молочно-м'ясне тваринництво, вівчарство, зернові культури (яра пшениця), подекуди посіви цукрових буряків, льону-довгунця

15 Зернові культури (пшениця, на півдні — рис), соя, картоплярство, овочівництво, молочно-м'ясне тваринництво

16 Плодівництво, виноградарство, зернові культури (пшениця, кукурудза), м'ясо-молочне тваринництво, вівчарство

17 Зернові (пшениця, ячмінь, рис) і технічні (цукрові буряки, луб'яні, тютюн) культури, садівництво, виноградарство, м'ясо-вовнове вівчарство

18 Вирощування чаю і субтропічне плодівництво

19 Виноградарство, плодівництво, овочівництво, подекуди тютюнництво

20 Бавовництво в поєднанні з плодівництвом

21 Овочівництво та баштанництво

22 М'ясо-вовнове тваринництво, карахулівництво, розведення верблюдів, табунне конярство на степових, напівпустельних і пустельних пасовищах, осередки поливного землеробства

23 Молочно-м'ясне тваринництво і м'ясо-вовнове вівчарство на гірських пасовищах, осередки землеробства

24 Приміське господарство (овочівництво, картоплярство, молочне тваринництво; свинарство, птахівництво)

Межі Нечорноземної зони РРФСР

МАСШТАБ 1 : 37 500 000

375 0 375 750 км

Роки	Історичні події
26 листопада — 10 грудня (9—23 грудня)	2-й Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів (Петроград).
2 (15) грудня	Декрет ВЦВК і РНК про організацію ВРНГ.
	Підписання угоди про перемир'я з Німеччиною.
3 (16) грудня	Прийняття Раднаркомом написаного В. І. Леніним «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради».
11—12 (24—25) грудня	1-й Всеукраїнський з'їзд Рад (Харків).
12 (25) грудня	Проголошення України республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.
14 (27) грудня	Декрет ВЦВК про націоналізацію банків.
17 (30) грудня	Утворення першого Радянського уряду України — Народного Секретаріату.
18 (31) грудня	Декрет РНК про визнання незалежності Фінляндії.
1918	
3 (16) січня	Прийняття ВЦВК «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу».
7—14 (20—27) січня	1-й Всеросійський з'їзд профспілок (Петроград).
10—18 (23—31) січня	3-й Всеросійський з'їзд Рад (Петроград).
15 (28) січня	Декрет РНК РРФСР про створення Робітничо-Селянської Червоної Армії.
20 січня (2 лютого)	Декрет РНК про відокремлення церкви від держави і школи від церкви.
24 січня (6 лютого)	Декрет РНК про запровадження з 14 лютого 1918 календаря нового стилю.
26 січня (8 лютого)	Встановлення Радянської влади в Києві.
Січень — лютий	Ліквідація заколоту Каледіна на Дону (почався в жовтні 1917).
	Окупація Бессарабії буржуазно-поміщицькою Румунією.
18 лютого	Початок наступу австро-німецьких військ на Радянську країну.
21 лютого	Прийняття Раднаркомом РРФСР звернення до трудящих Республіки Рад «Соціалістична вітчизна в небезпеці!», написаного В. І. Леніним.
23 лютого	День Радянської Армії та Військово-Морського Флоту (на честь перемоги новоствореної Червоної Армії над військами німецьких імперіалістів під Нарвою і Псковом).
1 березня	Загарбання Києва німецькими окупантами.
3 березня	Підписання Брестського мирного договору між Радянською Росією і країнами австро-німецького блоку: вихід Росії з 1-ї світової війни.
6—8 березня	VII з'їзд РКП(б) (Петроград). Перейменування РСДРП (б) на РКП (б).
9 березня	Висадка англійських інтервентів у Мурманську.
10—11 березня	Переїзд Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним з Петрограда до Москви (з 12 березня — столиця Радянської Республіки)
14—16 березня	Надзвичайний 4-й Всеросійський з'їзд Рад (Москва). Ратифікація Брестського мирного договору.
29 квітня	Розгін німецькими окупантами Центральної ради і створення маріонеткового уряду гетьмана Скоропадського в Києві.
30 квітня	Проголошення Туркестанської АРСР (існувала до 27 жовтня 1924).
Квітень	Висадка у Владивостоці японських і англійських інтервентів.
25 травня	Початок контрреволюційного заколоту чехословацького корпусу.
29 травня	Декрет ВЦВК про загальну військову повинність.
11 червня	Декрет ВЦВК про організацію комітетів бідноти (комбідів).
28 червня	Декрет РНК РРФСР про націоналізацію великої промисловості і залізничного транспорту.
Червень — липень	Повстання у Звенигородському і Таращанському повітах Київської губернії проти німецьких окупантів.
4—10 липня	5-й Всеросійський з'їзд Рад. Прийняття першої радянської конституції — Конституції РРФСР.
5—12 липня	I з'їзд КП(б)У (Москва).
6—7 липня	Лівоесерівський заколот у Москві.
14—15 липня — серпень	Всеукраїнський страйк залізничників.
Липень 1918 — червень 1919	Оборона Царицина від білогвардійських військ.
4 серпня	Окупація Баку англійськими інтервентами.
Серпень	Ніжинське і Сквирське збройні повстання проти німецьких окупантів на Україні.
10 вересня	Визволення Казані Червоною Армією.
12 вересня	Визволення Симбірська Червоною Армією.
15 вересня	Окупація Баку турецькими інтервентами.
20 вересня	Розстріл 26 бакинських комісарів англійськими інтервентами й есерами.
7 жовтня	Визволення Самари Червоною Армією.
29 жовтня — 4 листопада	1-й Всеросійський з'їзд спілок робітничо-селянської молоді. Утворення Російської Комуністичної Спілки Молоді (РКСМ).
31 жовтня	Декрет РНК про соціальне забезпечення трудящих.
3 листопада	Постанова Буковинського народного віча в Чернівцях про возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною.
6—9 листопада	Надзвичайний 6-й Всеросійський з'їзд Рад.
6—12 листопада	Окупація румунськими військами Північної Буковини.
13 листопада	Постанова ВЦВК про анулювання Брестського мирного договору.
18 листопада	Встановлення в Сибіру контрреволюційної диктатури Колчака.
25 листопада	Вторгнення англо-французького військового флоту в Севастопольський порт. Початок інтервенції на Півдні України.
29 листопада	Встановлення Радянської влади в Естонії. Проголошення Естляндської трудової комуни (існувала до 5 червня 1919).
30 листопада	Постанова ВЦВК про створення Ради робітничої і селянської оборони на чолі з В. І. Леніним.
Листопад — грудень	Вигнання австро-німецьких окупаційних військ з території Радянської Республіки.
14 грудня	Загарбання влади в Києві контрреволюційною буржуазно-націоналістичною Директорією.
16 грудня	Встановлення Радянської влади в Литві.
17 грудня	Встановлення Радянської влади в Латвії.
30—31 грудня	I з'їзд КП(б) Білорусії (Смоленськ).
1919	
1 січня	Утворення Білоруської РСР.
3 січня	Визволення Риги від німецьких окупантів.
	Визволення Харкова від військ Директорії.
11 січня	Декрет РНК РРФСР про продрозверстку.
21 січня	Постанова Закарпатських всенародних зборів у Хусті про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.
23—31 січня	Хотинське селянське повстання проти румунських окупантів.
5 лютого	Визволення радянськими військами Києва від буржуазно-націоналістичної Директорії.
8 лютого	Заснування Латвійського університету в Ризі.
Лютий	Утворення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ; з жовтня 1923 — Комуністична партія Західної України).
2—6 березня	I конгрес Комуністичного Інтернаціоналу в Москві (Комінтерн існував до червня 1943).
6—10 березня	3-й Всеукраїнський з'їзд Рад (Харків). Прийняття першої Конституції УРСР.
10 березня	Визволення Херсона від іноземних інтервентів.
15 березня	Визволення Миколаєва від іноземних інтервентів.
18—23 березня	VIII з'їзд РКП(б). Прийняття нової Програми партії.
23 березня	Утворення Башкирської АРСР у складі РРФСР.
6 квітня	Визволення Одеси від англо-французьких інтервентів і білогвардійців.
12 квітня	Перший комуністичний суботник у депо Москва-Сортувальна.

Роки	Історичні події
14—15 квітня	Повстання в Дрогобичі проти буржуазно-націоналістичного уряду «Західноукраїнської народної республіки».
28 квітня	Початок контрнаступу ударної групи Східного фронту під командуванням М. В. Фрунзе проти колчаківців.
29 квітня	Визволення Севастополя від інтервентів і білогвардійців.
Квітень — вересень	Загарбання Закарпатської України буржуазною Чехословаччиною.
Кінець травня	Ліквідація контрреволюційного заколоту Григор'єва на Україні.
1 червня	Постанова ВЦВК про об'єднання військових і господарських зусиль радянських республік, прийнята спільно з представниками України, Латвії, Литви і Білорусії.
6 липня	Встановлення дипломатичних відносин з Афганістаном.
9 липня	Звернення ЦК РКП(б) до трудящих Країни Рад «Всі на боротьбу з Денікіним!».
	Визволення Ашхабада від інтервентів і білогвардійців.
Липень	Окупація Східної Галичини буржуазно-поміщицькою Польщею.
31 серпня	Захоплення Києва денікінцями.
11 жовтня	Початок контрнаступу радянських військ в районі Орла проти денікінців.
Жовтень — листопад	Розгром білогвардійської армії генерала Юденича під Петроградом.
5—9 грудня	7-й Всеросійський з'їзд Рад.
11 грудня	Утворення Всеукраїнського революційного комітету.
16 грудня	Визволення Києва від денікінців.
1920	
4 січня	Опублікування «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» В. І. Леніна.
29 січня	Декрет РНК РРФСР про загальну трудову повинність.
Січень	Відновлення Радянської влади в Сибіру.
2 лютого	Підписання мирного договору РРФСР з Естонією.
11—13 лютого	Утворення КП(б) Азербайджану.
21 лютого	Визволення Архангельська від інтервентів і білогвардійців.
	Утворення Державної комісії по електрифікації Росії (ГОЕЛРО).
Лютий	Завершення визволення України від денікінців.
7 березня	Визволення Мурманська від інтервентів і білогвардійців.
29 березня — 5 квітня	IX з'їзд РКП(б).
6 квітня	Утворення Далекосхідної республіки (ДСР).
25 квітня	Вторгнення військ буржуазно-поміщицької Польщі на територію Радянської країни.
26 квітня	Проголошення Хорезмської народної радянської республіки.
28 квітня	Визволення Баку від білогвардійців. Утворення Азербайджанської РСР.
Квітень	Перетворення Ради робітничої і селянської оборони на Раду праці і оборони (РПО).
6 травня	Загарбання Києва військами буржуазно-поміщицької Польщі.
Травень	Контрнаступ Червоної Армії проти військ буржуазно-поміщицької Польщі в Білорусії та на Україні.
27 травня	Утворення Татарської АРСР у складі РРФСР.
Травень	Утворення КП(б) Грузії.
6—7 червня	Початок наступу білогвардійської армії Врангеля з Криму на територію України.
12 червня	Визволення Києва від військ буржуазно-поміщицької Польщі.
Червень	Утворення КП(б) Вірменії.
8 липня	Створення Галицького революційного комітету (Галревком).
11 липня	Визволення Мінська від військ буржуазно-поміщицької Польщі.
26 серпня	Утворення Киргизької (з квітня 1925 — Казахська) АРСР у складі РРФСР (з 5 грудня 1936 — Казахська РСР).
2—10 жовтня	3-й з'їзд РКСМ. Промова В. І. Леніна «Завдання спілок молоді».
8 жовтня	Проголошення Бухарської народної радянської республіки.
12 жовтня	Підписання РРФСР і УРСР перемир'я з Польщею.
14 жовтня	Підписання мирного договору РРФСР з Фінляндією.
28 жовтня	Початок контрнаступу Червоної Армії проти білогвардійських військ Врангеля.
17 листопада	Завершення визволення Криму від врангелівців.
29 листопада	Утворення Вірменської РСР.
22—29 грудня	8-й Всеросійський з'їзд Рад. Прийняття плану ГОЕЛРО.
28 грудня	Підписання союзного договору між РРФСР і УРСР про господарський і воєнний союз.
1921	
11 січня	Організація Інституту К. Маркса і Ф. Енгельса в Москві.
20 січня	Утворення Дагестанської АРСР і Горської АРСР у складі РРФСР.
25 лютого	Утворення Грузинської РСР.
26 лютого	Підписання радянсько-іранського договору про встановлення дружніх взаємовідносин.
4 березня	Утворення Абхазької АРСР у складі Грузинської РСР.
8—16 березня	X з'їзд РКП(б). Прийняття рішення про перехід до нової економічної політики.
16 березня	Підписання радянсько-турецького договору про дружбу і братерство.
	Укладення радянсько-англійської тимчасової торговельної угоди.
18 березня	Підписання в Ризі мирного договору РРФСР і УРСР з Польщею.
21 березня	Декрет ВЦВК про заміну продрозверстки продподатком.
16 липня	Утворення Аджарської АРСР у складі Грузинської РСР.
2 серпня	Звернення В. І. Леніна до селян України про подання допомоги голодуючому населенню Поволжя.
18 жовтня	Утворення Кримської АРСР у складі РРФСР.
5 листопада	Підписання радянсько-монгольської угоди про встановлення дружніх взаємовідносин.
23—28 грудня	9-й Всеросійський з'їзд Рад.
1921	Підписання торговельних угод з Німеччиною, Норвегією, Австрією, Італією.
1922	
27 березня — 2 квітня	XI з'їзд РКП(б).
10 квітня — 19 травня	Генуезька конференція за участю радянської делегації.
16 квітня	Підписання Рапалльського договору з Німеччиною про встановлення дипломатичних і торговельних відносин.
27 квітня	Утворення Якутської АРСР у складі РРФСР
1 травня	Пуск Каширської електростанції.
19 травня	Створення піонерської організації.
15 червня — 19 липня	Гаагська конференція за участю радянської делегації.
15 жовтня	Постанова ВУЦВК про переговори з братніми радянськими республіками про утворення СРСР.
25 жовтня	Визволення Владивостока від білогвардійців і інтервентів. Завершення вигнання інтервентів з радянської землі.
15 листопада	Декрет ВЦВК про об'єднання ДСР з РРФСР.
13 грудня	Утворення Закавказької СФРР (існувала до прийняття Конституції СРСР 1936).
23—27 грудня	10-й Всеросійський з'їзд Рад.
30 грудня	1-й з'їзд Рад СРСР. Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.
1923	
17—25 квітня	XII з'їзд РКП(б).
30 травня	Утворення Бурят-Монгольської (з 1958 — Бурятська) АРСР у складі РРФСР.
6 липня	Утворення першого уряду СРСР — Ради Народних Комісарів СРСР на чолі з В. І. Леніним.

Роки	Історичні події
25 липня	Утворення Карельської АРСР (з 11 липня 1920 — Карельська трудова комуна) у складі РРФСР.
19 серпня	Відкриття першої сільськогосподарської виставки в Москві.
1924	
21 січня	Смерть В. І. Леніна.
26 січня — 2 лютого	2-й з'їзд Рад СРСР. Затвердження першої Конституції СРСР.
26 січня	Перейменування Петрограда на Ленінград.
9 лютого	Утворення Нахічеванської АРСР у складі Азербайджанської РСР.
Лютий — жовтень	Встановлення дипломатичних відносин з Великобританією, Італією, Норвегією, Австрією, Грецією, Швецією, Китаєм, Данією, Албанією, Мексікою, Францією.
23—31 травня	XIII з'їзд РКП(б).
Травень	Випуск перших тракторів на Харківському паровозобудівному заводі.
15—18 вересня	Татарбунарське селянське повстання проти румунських окупантів.
12 жовтня	Утворення Молдавської АРСР у складі УРСР.
14 жовтня	Утворення Таджицької АРСР у складі Узбецької РСР.
27 жовтня	Утворення Туркменської РСР і Узбецької РСР.
1924—25	Національно-державне розмежування радянських республік Середньої Азії.
	Військова реформа в СРСР.
1925	
25 лютого	Встановлення дипломатичних відносин з Японією.
21 квітня	Утворення Чуваської АРСР у складі РРФСР.
18—31 грудня	XIV з'їзд РКП(б). Перейменування РКП(б) на ВКП(б).
1926	
1 лютого	Утворення Киргизької АРСР у складі РРФСР.
Вересень	Створення першої ударної бригади на ленінградському заводі «Красный треугольник».
19 грудня	Пуск Волховської гідроелектростанції.
1927	
18—26 квітня	4-й з'їзд Рад СРСР.
10 листопада	Всесвітній конгрес друзів СРСР у Москві.
2—19 грудня	XV з'їзд ВКП(б).
1928	
1 жовтня	Початок першої п'ятирічки.
28 листопада	Створення першої в Радянському Союзі машинно-тракторної станції (МТС) ім. Т. Г. Шевченка на Одещині.
1929	
5 березня	Звернення колективу ленінградського заводу «Красный выборжец» до всіх підприємств СРСР із закликом організувати соціалістичне змагання.
23—29 квітня	XVI конференція ВКП(б). Прийняття звернення «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу» про розгортання масового соціалістичного змагання за виконання плану першої п'ятирічки.
20—28 травня	5-й з'їзд Рад СРСР.
Жовтень — грудень	Розгром радянськими військами китайських мілітаристів на Китайській Чанчуньській залізниці.
5 грудня	Утворення Таджицької РСР.
5—10 грудня	1-й Всесоюзний з'їзд ударних бригад.
1929—1931	Будівництво міста Магнітогорська на Уралі.
1930	
5 січня	Постанова ЦК ВКП(б) про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву.
1 березня	Постанова ЦВК і РНК СРСР про Примірний статут сільськогосподарської артілі.
14 березня	Постанова ЦК ВКП(б) про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі.
6 квітня	Постанова Президії ЦВК СРСР про встановлення ордена Леніна.
1 травня	Відкриття Туркестансько-Сибірської залізниці (Турксибу).
17 червня	Пуск Сталінградського тракторного заводу.
26 червня — 13 липня	XVI з'їзд ВКП(б).
31 липня	Випуск перших комбайнів на запорізькому заводі «Комунар».
1931	
8—17 березня	6-й з'їзд Рад СРСР.
1 жовтня	Пуск Московського автомобільного заводу і Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе.
1932	
1 січня	Пуск Горьковського автомобільного заводу.
31 січня	Пуск першої доменної печі Магнітогорського металургійного комбінату.
20 березня	Утворення Каракалпацької АРСР у складі РРФСР (з 1936 — у складі Узбецької РСР).
3 квітня	Пуск першої доменної печі Кузнецького металургійного комбінату.
23 квітня	Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій».
10 жовтня	Пуск Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна.
1932	Заснування м. Комсомольська-на-Амурі.
1933	
1 січня	Початок другої п'ятирічки.
15—19 лютого	1-й Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників.
1 червня	Пуск Челябінського тракторного заводу.
20 червня	Введення в експлуатацію Біломорсько-Балтійського каналу.
15 липня	Пуск Уральського заводу важкого машинобудування (Уралмашзавод).
11 серпня	Пуск першої доменної печі на маріупольському заводі «Азовсталь».
16 листопада	Встановлення дипломатичних відносин із США.
	Пуск першої доменної печі на заводі «Запоріжсталь».
1933—34	Полярна експедиція на пароплаві «Челюскін».
1934	
23 січня	Пуск Харківського турбогенераторного заводу.
26 січня — 10 лютого	XVII з'їзд ВКП(б).
16 квітня	Постанова ЦВК СРСР про встановлення звання Героя Радянського Союзу.
17 серпня — 1 вересня	1-й Всесоюзний з'їзд радянських письменників.
18 вересня	Вступ СРСР у Лігу націй.
28 вересня	Пуск 1-ї черги Новокраматорського заводу важкого машинобудування.
20 грудня	Утворення Мордовської АРСР у складі РРФСР.
28 грудня	Утворення Удмуртської АРСР у складі РРФСР
1935	
28 січня — 6 лютого	7-й з'їзд Рад СРСР.
Лютий	Початок масового руху п'ятисотенниць.
2 травня	Підписання радянсько-французького договору про взаємодопомогу.
15 травня	Пуск першої черги Московського метрополітену.
16 травня	Підписання радянсько-чехословацького договору про взаємодопомогу.
31 серпня	Встановлення донецьким вибійником О. Г. Стахановим світового рекорду видобутку вугілля. Початок стахановського руху.
20 жовтня	Утворення Калмицької АРСР у складі РРФСР.
1936	
15 травня	Відкриття Центрального музею В. І. Леніна в Москві.
25 листопада — 5 грудня	Надзвичайний 8-й з'їзд Рад СРСР.
5 грудня	Прийняття нової Конституції СРСР. Утворення Казахської РСР, Киргизької РСР, а також Комі АРСР, Марійської АРСР, Північно-Осетинської АРСР, Кабардино-Балкарської АРСР, Чечено-Інгушської АРСР у складі РРФСР.

Роки	Історичні події
1937	
25—30 січня	Надзвичайний 14-й Всеукраїнський з'їзд Рад. Прийняття нової Конституції УРСР.
Травень	Початок Всесоюзного соціалістичного змагання жіночих тракторних бригад з ініціативи бригадира першої жіночої тракторної бригади П. М. Ангеліної.
18—20 червня	Перший в історії людства безпосадочний переліт В. П. Чкалова, Г. Ф. Байдукова і О. В. Белякова через Північний полюс за маршрутом Москва — Портленд (США).
15 липня	Відкриття каналу Москва — Волга.
12 грудня	Перші вибори до Верховної Ради СРСР за новою Конституцією.
1938	
1 січня	Початок третьої п'ятирічки.
12—19 січня	Перша сесія Верховної Ради СРСР 1-го скликання.
12, 24, 26 червня	Перші вибори до Верховних Рад союзних республік.
29 липня — 11 серпня	Розгром Червоною Армією японських військ, що вдерлися на територію СРСР, в районі оз. Хасан.
Жовтень	Вступ у дію Московського телевізійного центру.
27 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення звання Героя Соціалістичної Праці.
1939	
10—21 березня	XVIII з'їзд ВКП(б).
11 травня — 31 серпня	Розгром Червоною Армією і військами МНР японських військ на р. Халхін-Голі.
1 серпня	Відкриття Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві.
23 серпня	Підписання договору СРСР з Німеччиною про ненапад.
1 вересня	Напад німецько-фашистських військ на Польщу. Початок 2-ї світової війни.
17 вересня	Початок визвольного походу радянських військ в Західну Україну і Західну Білорусію.
27 жовтня	Ухвалення Народними Зборами Західної України декларації про входження Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР.
28—29 жовтня	Прийняття Народними Зборами Західної Білорусії постанови про входження Західної Білорусії до складу БРСР.
1 листопада	Прийняття позачерговою п'ятою сесією Верховної Ради СРСР закону про включення Західної України до складу СРСР.
2 листопада	Прийняття позачерговою п'ятою сесією Верховної Ради СРСР закону про включення Західної Білорусії до складу СРСР.
15 листопада	Затвердження позачерговою третьою сесією Верховної Ради УРСР закону про возз'єднання Західної України з УРСР.
30 листопада 1939 — 12 березня 1940	Радянсько-фінляндська війна.
24 грудня	Перші вибори до місцевих Рад депутатів трудящих.
1940	
31 березня	Утворення Карело-Фінської РСР.
15—17 червня	Повалення фашистської диктатури і утворення Народного уряду в Литві.
20 червня	Повалення фашистської диктатури і утворення Народного уряду в Латвії.
21 червня	Повалення фашистської диктатури і утворення Народного уряду в Естонії.
28 червня	Повернення Румунією Бессарабії і Північної Буковини Радянському Союзу.
21 липня	Проголошення Латвійської РСР, Литовської РСР, Естонської РСР.
2 серпня	Утворення Молдавської РСР. Включення до складу УРСР Північної Буковини і Хотинського, Ізмаїльського та Акерманського повітів Бессарабії.
3—6 серпня	Прийняття до складу СРСР Литовської РСР, Латвійської РСР, Естонської РСР.
1941	
15—20 лютого	XVIII конференція ВКП(б). Прийняття резолюції про завдання партійних організацій у справі дальшого піднесення промисловості і транспорту.
24 лютого	Пуск Краматорського заводу важкого верстатобудування.
22 червня	Віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз. Початок Великої Вітчизняної війни.
22 червня — 20 липня	Героїчна оборона Брестської фортеці.
30 червня	Утворення Державного Комітету Оборони (ДКО; діяв до 4 вересня 1945).
10 липня — 10 вересня	Смоленська оборонна операція радянських військ.
10 липня 1941 — 10 серпня 1944	Ленінградська битва.
10 липня — 19 вересня	Героїчна оборона Києва.
12 липня	Підписання угоди між СРСР і Великобританією про спільні дії проти фашистської Німеччини.
5 серпня — 16 жовтня	Героїчна оборона Одеси.
18 вересня	Присвоєння чотирьом радянським дивізіям найменування гвардійських. Початок створення Радянської гвардії.
29 вересня — 1 жовтня	Конференція представників СРСР, Великобританії і США в Москві.
30 вересня 1941 — 20 квітня 1942	Московська битва.
24 жовтня — 5 грудня	Героїчна оборона Тули.
30 жовтня 1941 — 4 липня 1942	Героїчна оборона Севастополя.
26 грудня 1941 — 2 січня 1942	Керченсько-Феодосійська десантна операція.
1942	
1 січня	Підписання декларації 26 держав про спільну боротьбу проти Німеччини та її союзників.
Січень — травень	Розгортання партизанської боротьби в окупованих німецько-фашистськими загарбниками районах країни.
12 лютого	Виконання фрезерувальником Нижньотагільського заводу Д. П. Босим 1480% змінної норми. Початок руху «тисячників».
Весна	Утворення партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака та О. М. Сабурова.
20 травня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення ордена Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів.
26 травня	Підписання радянсько-англійського договору про союз в боротьбі проти гітлерівської Німеччини і співробітництво після війни.
30 травня	Постанова ДКО про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху.
11 червня	Підписання договору між СРСР і США про взаємодопомогу в боротьбі проти гітлерівської Німеччини.
17 липня 1942 — 2 лютого 1943	Сталінградська битва.
25 липня 1942 — 9 жовтня 1943	Битва за Кавказ.
28 липня	Утворення Чернігівського партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова.
19 серпня — 26 вересня	Героїчна оборона Новоросійська.
30 вересня 1942 — січень 1943	Діяльність у Краснодоні підпільної комсомольської організації «Молода гвардія».
18 грудня	Вступ радянських військ на територію Ворошиловградської області. Початок визволення Радянської України від німецько-фашистських окупантів.
1942—43	Рейд партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака, М. І. Наумова, О. М. Сабурова з району Брянських лісів на Правобережну Україну.
1943	
14 лютого	Визволення Ворошиловграда.
Червень — жовтень	Карпатський рейд партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака.
5 липня — 23 серпня	Курська битва.
5 серпня	Визволення Орла і Бєлгорода. Перший артилерійський салют у Москві на честь перемог Червоної Армії.
21 серпня	Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації.

Роки	Історичні події
23 серпня	Визволення Харкова.
21—30 вересня	Форсування Дніпра військами Воронезького, Південно-Західного і Степового фронтів.
22 вересня	Завершення визволення Донбасу.
25 жовтня	Визволення Дніпропетровська та Дніпродзержинська.
31 жовтня — 11 грудня	Керченсько-Ельтигенська десантна операція.
6 листопада	Визволення Києва.
8 листопада	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення орденів «Перемога» і Слави 1-го, 2-го і 3-го ступенів.
28 листопада — 1 грудня	Тегеранська конференція керівників союзних держав — СРСР, США, Великобританії.
23 грудня	Пуск першої доменної печі на відбудованому Єнакіївському металургійному заводі.
1944	
24 січня — 17 лютого	Оточення і розгром німецько-фашистських військ у районі Корсунь-Шевченківського.
30 січня — 29 лютого	Нікопольсько-Криворізька наступальна операція радянських військ.
4 березня — 17 квітня	Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція радянських військ.
26 березня	Вихід радянських військ на державний кордон з Румунією.
30 березня	Визволення Чернівців.
8 квітня	Вихід радянських військ на державний кордон з Чехословаччиною. Початок бойових дій за межами СРСР.
10 квітня	Визволення Одеси.
9 травня	Визволення Севастополя.
12 травня	Завершення визволення Криму.
6 червня	Висадка англо-американських військ у Франції. Створення другого фронту в Європі.
10 червня — 9 серпня	Розгром фінської армії на Карельському перешийку. Визволення Карело-Фінської РСР.
17 червня	Введення в дію відбудованого Сталінградського тракторного заводу.
23 червня — 29 серпня	Білоруська наступальна операція радянських військ.
3 липня	Визволення Мінська.
8 липня	Пуск Уральського автомобільного заводу.
13 липня	Визволення Вільнюса.
13 липня — 29 серпня	Львівсько-Сандомирська наступальна операція радянських військ.
27 липня	Визволення Львова і Станіслава (тепер Івано-Франківськ).
20—29 серпня	Оточення і розгром німецько-фашистських військ у районі Ясси — Кишинів.
23—24 серпня	Вихід Румунії з війни проти СРСР і вступ її у війну проти фашистської Німеччини.
31 серпня	Вступ радянських військ у Бухарест.
4 вересня	Вихід Фінляндії з війни проти СРСР.
9—10 вересня	Вихід Болгарії з війни проти СРСР і вступ її у війну проти фашистської Німеччини.
14 вересня — 31 жовтня	Прибалтійська наступальна операція радянських військ.
16 вересня	Вступ радянських військ у Софію.
8 жовтня	Завершення визволення території Радянської України від німецько-фашистських загарбників.
11—13 жовтня	Входження Тувинської Народної Республіки до складу СРСР і утворення Тувинської автономної області.
13 жовтня	Визволення Риги.
20 жовтня	Визволення Белграда.
27 жовтня	Визволення Ужгорода.
Жовтень	Визволення радянськими військами Печенгської області і Північної Норвегії.
26 листопада	Прийняття 1-м з'їздом Народних Комітетів Закарпатської України маніфесту про вихід із складу Чехословаччини і возз'єднання з Радянською Україною.
1945	
12 січня — 3 лютого	Вісло-Одерська наступальна операція радянських військ.
13 січня — 25 квітня	Східно-Прусська наступальна операція радянських військ.
17 січня	Визволення Варшави.
4—12 лютого	Кримська конференція глав урядів СРСР, США, Великобританії.
13 лютого	Вступ радянських військ у Будапешт.
13 квітня	Вступ радянських військ у Відень.
16 квітня — 8 травня	Берлінська наступальна операція радянських військ.
21 квітня	Підписання радянсько-польського договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво.
2 травня	Капітуляція німецько-фашистських військ у Берліні.
6—11 травня	Празька наступальна операція радянських військ.
8 травня	Підписання в Берліні акта про беззастережну капітуляцію німецької армії.
9 травня	День Перемоги над фашистською Німеччиною.
24 червня	Парад Перемоги на Червоній площі в Москві.
29 червня	Радянсько-чехословацька угода про возз'єднання Закарпатської України з Української РСР.
17 липня — 2 серпня	Потсдамська конференція глав урядів СРСР, США, Великобританії.
6 серпня	Відновлення дипломатичних відносин з Румунією і Фінляндією.
9 серпня	Початок воєнних дій Радянської Армії проти імперіалістичної Японії.
14—16 серпня	Відновлення дипломатичних відносин з Болгарією.
2 вересня	Підписання акта про беззастережну капітуляцію Японії. Кінець 2-ї світової війни.
25 вересня	Відновлення дипломатичних відносин з Угорщиною.
24 жовтня	Створення Організації Об'єднаних Націй.
20 листопада 1945 — 1 жовтня 1946	Нюрнберзький процес над головними воєнними злочинцями фашистської Німеччини.
1945	Заснування Кишинівського і Ужгородського університетів.
1946	
1 січня	Початок четвертої п'ятирічки.
10 лютого	Вибори до Верховної Ради СРСР 2-го скликання.
15 березня	Прийняття закону про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР на Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік на Ради Міністрів союзних і автономних республік.
29 липня — 15 жовтня	Паризька мирна конференція.
1947	
3 березня	Пуск 1-го агрегату відбудованої Дніпровської гідроелектростанції імені В. І. Леніна.
14 грудня	Постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) про проведення грошової реформи і скасування карткової системи на продовольчі та промислові товари, запровадженої під час війни.
1948	
4 лютого	Підписання радянсько-румунського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу.
18 лютого	Підписання радянсько-угорського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу.
18 березня	Підписання радянсько-болгарського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу.
6 квітня	Підписання радянсько-фінляндського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу.
29 серпня	Закінчення відбудови Харківського тракторного заводу.
1 жовтня	Введення в експлуатацію газопроводу Дашава — Київ.
1949	
5—8 січня	Створення Ради Економічної Взаємодопомоги соціалістичних країн.

Роки	Історичні події
20—25 квітня	1-й Всесвітній конгрес прихильників миру (Париж — Прага).
25 серпня	Відкриття в Москві 1-ї Всесоюзної конференції прихильників миру. Створення Радянського комітету захисту миру.
1950	
14 лютого	Підписання договору про дружбу, союз і взаємодопомогу з Китайською Народною Республікою (денонсований КНР у квітні 1979).
12 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 3-го скликання.
Квітень	Введення в дію Закавказького металургійного заводу в м. Руставі.
30 травня	Постанова ЦК ВКП(б) про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі.
15—22 листопада	2-й Всесвітній конгрес прихильників миру (Варшава). Створення Всесвітньої Ради Миру.
1950	Пуск Мінського тракторного заводу.
1951	
1 січня	Початок п'ятої п'ятирічки.
12 березня	Прийняття Верховною Радою СРСР Закону про захист миру.
1951	Заснування Киргизького університету в м. Фрунзе.
1952	
6 червня	Пуск Цимлянської гідроелектростанції.
27 липня	Відкриття Волго-Донського судноплавного каналу ім. В. І. Леніна.
5—14 жовтня	XIX з'їзд КПРС. Перейменування Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) на Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС).
1953	
23 листопада	Пуск першої черги Мінгечаурської ГЕС.
1954	
19 лютого	Указ Президії Верховної Ради СРСР про передання Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР.
2 березня	Постанова пленуму ЦК КПРС про дальше збільшення виробництва зерна і про освоєння цілинних і перелогових земель.
14 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 4-го скликання.
22 травня	Ювілейна сесія Верховної Ради УРСР, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією. Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження РРФСР, Української РСР і м. Києва орденом Леніна.
29 травня	Ювілейна сесія Верховної Ради РРФСР, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією.
27 червня	Пуск в СРСР першої в світі промислової атомної електростанції.
1954—60	Масове освоєння цілинних і перелогових земель.
1955	
25 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про припинення стану війни між СРСР і Німеччиною.
14 травня	Підписання Варшавського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між європейськими соціалістичними країнами.
23 серпня	Пуск Череповецького металургійного заводу.
13—24 вересня	Встановлення дипломатичних відносин з ФРН.
20 вересня	Укладення договору про відносини з НДР, за яким їй гарантовано суверенітет і свободу у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики.
18 жовтня	Пуск першого агрегату Каховської гідроелектростанції.
15 листопада	Пуск першої лінії Ленінградського метрополітену.
12 грудня	Заснування м. Братська.
1956	
14—25 лютого	XX з'їзд КПРС.
30 червня	Постанова ЦК КПРС про подолання культу особи і його наслідків.

Роки	Історичні події
14 липня	Прийняття Верховною Радою СРСР Закону про державні пенсії.
16 липня	Перетворення Карело-Фінської РСР на Карело-Фінську АРСР у складі РРФСР.
15 серпня	Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про Ленінські премії за найвидатніші роботи в галузі науки, техніки, літератури і мистецтва».
6 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення міжнародних Ленінських премій «За зміцнення миру між народами».
19 жовтня	Радянсько-японська декларація про припинення стану війни і про відновлення дипломатичних відносин між СРСР і Японією.
1957	
28 липня — 11 серпня	Всесвітній фестиваль молоді і студентів у Москві.
31 липня	Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про розвиток житлового будівництва в СРСР.
4 жовтня	Запуск в СРСР першого в світі штучного супутника Землі.
16—19 листопада	Нарада представників 64 комуністичних і робітничих партій у Москві.
5 грудня	Спуск на воду в Ленінграді першого в світі атомного криголама «Ленін» (став до ладу 1959).
1957	Введення в дію Волзької ГЕС імені В. І. Леніна.
1958	
25—26 лютого	Пленум ЦК КПРС. Постанова про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію МТС.
16 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 5-го скликання.
1959	
2 січня	Запуск в СРСР автоматичної міжпланетної станції «Луна-1».
27 січня — 5 лютого	XXI позачерговий з'їзд КПРС. Прийняття контрольних цифр семирічного плану розвитку народного господарства СРСР.
30 січня	Введення в дію першої черги Каракумського каналу.
16 червня	Відкриття в Москві постійної Виставки досягнень народного господарства СРСР.
13 листопада	Введення в дію Новокриворізького гірничозбагачувального комбінату імені Ленінського комсомолу.
1959	Пуск Прибалтійської ДРЕС (Естонська РСР).
1960	
7 травня	Прийняття Верховною Радою СРСР Закону про завершення переводу всіх робітників і службовців на семи- і шестигодинний робочий день.
1 жовтня	Відкриття в Москві Університету дружби народів ім. Патріса Лумумби.
6 листопада	Пуск першої черги Київського метрополітену.
Листопад	Московська нарада представників 81 комуністичної і робітничої партії.
1961	
12 квітня	Перший у світі космічний політ навколо Землі радянського льотчика-космонавта Ю. О. Гагаріна на космічному кораблі «Восток».
10 вересня	Урочистий пуск Волзької гідроелектростанції ім. XXII з'їзду КПРС.
10 жовтня	Утворення Тувинської АРСР у складі РРФСР.
17—31 жовтня	XXII з'їзд КПРС. Прийняття нової Програми і нового Статуту КПРС.
4—15 грудня	5-й Всесвітній конгрес профспілок у Москві.
1962	
18 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 6-го скликання.
9—14 липня	Всесвітній конгрес за загальне роззброєння в Москві.
29 липня	Урочистий пуск Кременчуцької ГЕС.
11—15 серпня	Перший у світі груповий космічний політ навколо Землі радянських льотчиків-космонавтів А. Г. Ніколаєва і П. Р. Поповича на космічних кораблях «Восток-3» і «Восток-4».

Роки	Історичні події
1962	Завершення будівництва Севанського каскаду гідроелектростанцій.
1963	
14—19 червня	Груповий космічний політ навколо Землі радянських космонавтів В. Ф. Биковського і першої в світі жінки-космонавта В. В. Терешкової на космічних кораблях «Восток-5» і «Восток-6».
24—29 червня	Всесвітній конгрес жінок у Москві.
5 серпня	Підписання в Москві представниками СРСР, США і Великобританії Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою.
17 жовтня	Урочисте відкриття першої черги Північно-Кримського каналу.
1964	
Березень — травень	Урочисте відзначення 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.
16—24 вересня	Всесвітній форум молоді в Москві.
14 жовтня	Пленум ЦК КПРС. Обрання Л. І. Брежнєва Першим секретарем ЦК КПРС.
28 жовтня	Закінчення будівництва Волго-Балтійського водного шляху.
19 грудня	Пуск першої черги Київської ГЕС.
1965	
18 березня	Вихід космонавта О. А. Леонова вперше в світі у відкритий космос з корабля-супутника «Восход-2».
24—26 березня	Пленум ЦК КПРС. Прийняття постанови про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР.
27—29 вересня	Пленум ЦК КПРС. Прийняття постанови про поліпшення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва.
1966	
29 березня — 8 квітня	XXIII з'їзд КПРС. Затвердження директив восьмого п'ятирічного плану.
12 червня	Вибори до Верховної Ради СРСР 7-го скликання.
1967	
14 березня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про переведення робітників і службовців підприємств, установ і організацій на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями.
31 жовтня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення ордена Жовтневої Революції.
3—4 листопада	Спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.
1968	
19 грудня	Затвердження ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР «Положення про органи народного контролю в СРСР».
1968	Пуск першої черги Литовської ДРЕС імені В. І. Леніна.
1969	
5—17 червня	Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій у Москві.
1970	
21—22 квітня	Урочисте святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.
14 червня	Вибори до Верховної Ради СРСР 8-го скликання.
1971	
11 лютого	Підписання в Москві, Лондоні й Вашінгтоні Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення.
30 березня — 9 квітня	XXIV з'їзд КПРС. Затвердження Директив по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—75.
7 червня	Початок функціонування в космосі першої в світі довгострокової орбітальної станції «Салют» — «Союз-11».
15 листопада	Підписання в Москві представниками країн соціалістичної співдружності угоди про створення міжнародної системи та організацію космічного зв'язку «Інтерсупутник».

Роки	Історичні події
1972	
10 квітня	Підписання в Москві, Лондоні і Вашінгтоні конвенції про заборону розробки, виробництва та нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про знищення їх.
30 грудня	Звернення ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР «До радянського народу, до трудящих усіх національностей Союзу Радянських Соціалістичних Республік» у зв'язку з 50-річчям утворення СРСР.
1973	
25 травня	Введення в дію першого комплексу Нурекської ГЕС.
30—31 липня	Зустріч у Криму керівників братніх партій країн соціалістичної співдружності.
25—31 жовтня	Всесвітній конгрес миролюбних сил у Москві.
1974	
16 червня	Вибори до Верховної Ради СРСР 9-го скликання.
30 грудня	Пуск найбільшої в світі доменної печі на Криворізькому металургійному заводі ім. Леніна.
1975	
8 травня	Закінчення спорудження першого пускового об'єкта Байкало-Амурської магістралі — залізничної лінії станція БАМ — селище Тиндинське.
1976	
24 лютого — 5 березня	XXV з'їзд КПРС. Затвердження «Основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки».
28 травня	Підписання в Москві договору між СРСР і США про підземні ядерні вибухи в мирних цілях.
28 травня	Постанова ЦК КПРС про дальший розвиток спеціалізації й концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції.
29 жовтня	Прийняття Верховною Радою СРСР Закону про охорону і використання пам'яток історії і культури.
1977	
24 травня	Постанова Пленуму ЦК КПРС про схвалення проекту Конституції СРСР і винесення його на всенародне обговорення.
17 серпня	Вперше в світі досягнуто Північного полюсу на морському судні — атомному криголамі «Арктика».
26 вересня	Пуск першого блоку Чорнобильської атомної електростанції.
7 жовтня	Затвердження нової Конституції СРСР позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Оголошення 7.X всенародним святом — Днем Конституції.
26 жовтня	Завершення будівництва Усть-Ілімської ГЕС.
2—3 листопада	Урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Прийняття Звернення до радянського народу, до народів, парламентів, урядів усіх країн світу.
1978	
22 квітня	Початок промислової експлуатації Уренгойського газоконденсатного родовища (Тюменська обл.).
19 грудня	Пуск першого агрегату Саяно-Шушенської ГЕС.
1979	
4 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 10-го скликання.
1 жовтня	Пуск останнього агрегату Нурекської ГЕС.
26 жовтня	Завершення будівництва Каховського каналу.
1980	
24 квітня	Відкриття постійного руху поїздів на східній ділянці БАМу за маршрутом Ургал — Ванино.
Червень	Завершення будівництва найбільшого в країні Північного гірничо-збагачувального комбінату ім. Комсомолу України (УРСР).

Роки	Історичні події
19 липня — 3 серпня	XXII Олімпійські ігри в Москві, Ленінграді, Києві, Мінську, Талліні.
1981	
23 лютого — 3 березня	XXVI з'їзд КПРС. Прийняття «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року».
24 червня	Прийняття сесією Верховної Ради СРСР звернення «До парламентів і народів світу».
Червень	Завершення будівництва Сирдар'їнської ГЕС (Узбецька РСР).
1982	
24 травня	Пленум ЦК КПРС. Прийняття Продовольчої програми СРСР на період до 1990.
28 травня	Урочисті збори в Києві, присвячені 1500-річчю міста.
12 листопада	Позачерговий пленум ЦК КПРС. Обрання Ю. В. Андропова Генеральним секретарем ЦК КПРС.
22 листопада	Пленум ЦК КПРС. Прийняття Державного плану економічного і соціального розвитку СРСР і Державного бюджету СРСР на 1983.
21—22 грудня	Спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 60-річчю утворення Союзу РСР. Прийняття звернення «До парламентів, урядів, політичних партій і народів світу».

А. В. Кудрицький, В. С. Левін.

СОЮЗ РАДЯ́НСЬКИХ ТОВАРИ́СТВ ДРУ́ЖБИ І КУЛЬТУ́РНОГО ЗВ'ЯЗКУ́ З ЗАРУБІ́ЖНИМИ КРАЇ́НАМИ (СРТД) — масове добровільне об'єднання рад. громадських організацій, що ставить метою розвиток і зміцнення дружби і культурного співробітництва народів СРСР і зарубіжних країн. Створений 1958 (1925—58 діяло Всесоюзне т-во культур. зв'язку з закордоном). Об'єднує 14 республіканських т-в (у т. ч. *Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами*), 79 орг-цій та асоціацій дружби і культур. зв'язку, 15 галузевих секцій, понад 1200 відділень рад. т-в дружби, до яких входить бл. 30 тис. підприємств, колгоспів, радгоспів, навч. закладів, установ науки і культури (1982). В роботі СРТД бере участь бл. 50 млн. чол. Має відділення в ряді міст РРФСР. Підтримує постійні зв'язки з 9 тис. орг-цій у 141 країні, в т. ч. з 120 т-вами дружби з СРСР. Найвищий орган — Всесоюзна конференція (скликається 1 раз на 5 років), у період між конференціями — Рада, виконавчий орган — Президія. Видає щомісячний журн. «Культура и жизнь» (рос. та іноз. мовами) і щотижневу (разом з АПН) газ. «Московские новости» (рос. та іноз. мовами). СРТД нагороджений орденом Дружби народів (1974). *В. П. Оснач.*

СОЮ́З РОБІТНИ́ЧОГО КЛА́СУ І СЕЛЯ́НСТВА — особлива форма класового співробітництва пролетаріату з *селянством* при керівній ролі в ньому *робітничого класу*. Виникнення і неухильне зміцнення С. р. к. і с. є соціально-політ. закономірністю, що випливає з сусп. становища і інтересів цих класів. Ідею необхідності С. р. к. і с. в революц. боротьбі за повалення панування буржуазії вперше висунули К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони вважали, що робітн. клас зможе виконати свою всесвітньо-істор. місію лише якщо він встановить союз з непролет. трудящими масами, насамперед з селянством, і очолить їх революційно-визвольну боротьбу (див. *Гегемонія пролетаріату*). Основоположники марксизму підкреслювали, що трудяще селянство — найближчий союзник пролетаріату, оскільки воно при капіталізмі зазнає, як і пролетаріат, жорстокої експлуатації і політ. гноблення. Тому селяни знаходять свого природного союзника й вождя у міському пролетаріаті. В нових істор. умовах епохи імперіалізму і пролет. революцій В. І. Ленін творчо розвинув марксистське положення про С. р. к. і с. в стрункe і цілісне вчення. Він не тільки глибоко, всебічно обгрунтував об'єктивну необхідність і розробив принципи союзу робітників і селян, а й указав конкретні шляхи і форми здійснення цього союзу. Вчення В. І. Леніна про С. р. к. і с.— найважливіша складова частина марксист. теорії *соціалістичної революції*, вчення про *диктатуру пролетаріату*, побудову соціалізму і комунізму. На основі наук. аналізу капіталістичного розвитку Росії В. І. Ленін довів, що переможним борцем за свободу пролетаріат може стати «тільки в тому разі, якщо до його революційної боротьби приєднається маса селянства» (Повне зібр. тв., т. 11, с. 45). Селянство, з свого боку, також заінтересоване в союзі з пролетаріатом, бо тільки робітн. клас до кінця підтримує його боротьбу за землю і свободу. Однак С. р. к. і с. не може втілитися в життя стихійно, оскільки внаслідок двоїстого становища селян при капіталізмі (як трудівників і дрібних власників) відбувається їх хитання між пролетаріатом та буржуазією. Боротьбою за створення і зміцнення С. р. к. і с. в Росії керували В. І. Ленін і заснована ним партія більшовиків (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). В. І. Ленін розглядав С. р. к. і с. в діалектичному розвитку, вказуючи на неминучість змін його змісту на різних етапах боротьби за знищення капіталізму і перемогу соціалізму. На етапі *буржуазно-демократичної революції* партія боролася за союз пролетаріату з усім селянством. На етапі підготовки й проведення соціалістичної революції в Росії партія висунула новий стратегічний лозунг: пролетаріат у союзі з біднішим селянством проти капіталізму в місті і селі при нейтралізації середнього селянства, за владу пролетаріату. Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції* 1917 партія орієнтувалася на союз пролетаріату з середнім селянством при опорі на бідноту проти буржуазії міста і села. С. р. к. і с. В. І. Ленін розглядав як найвищий принцип диктатури пролетаріату, непорушну основу Рад. д-ви, політ. організації рад. народу при керівній ролі робітн. класу і його партії. Зміцнення С. р. к. і с. було необхідною передумовою здійснення *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* — соціалістичної *індустріалізації* країни, *колективізації сільського господарства, культурної революції*, утворення і зміцнення багатонац. Рад. д-ви. З перемогою соціалізму С. р. к. і с. ще більше зміцнів і перетворився на дружбу двох соціалістичних класів. Гол. основами непорушного С. р. к. і с. є сусп. соціалістична власність на засоби виробництва, керівництво Комуністичної партії, марксистсько-ленінська ідеологія. Дальше зближення робітн. класу і селянства відбувається внаслідок зближення двох форм соціалістичної власності (загальнонародної і колгоспно-кооперативної), поступового подолання істотних відмінностей між містом і селом, фіз. і розумовою працею. На це спрямовано *соціальну політику КПРС, економічну стратегію КПРС, аграрну політику КПРС* тощо. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР зміцнів союз робітн. класу, колгоспного селянства і нар. інтелігенції при керівній ролі робітн. класу в цьому союзі, що становить основу *соціально-політичної й ідейної єдності радянського суспільства, дружби народів* СРСР. В процесі *науково-технічної революції*, перетворення *науки* на безпосередню продуктивну силу, відповідних змін в характері праці, зростання загальноосвітнього і культур. рівня населення, перебудови всіх сусп. відносин на колективістських засадах грані між робітн. класом, колг. селянством та інтелігенцією дедалі стираються. XXVI з'їзд КПРС на основі узагальнення досвіду соціальних перетворень в СРСР прийшов до висновку, що становлення безкласової структури суспільства в головному і основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 64). Із злиттям класів істор. місія С. р. к. і с. як рушійної сили соціального прогресу соціалістичного суспільства завершиться. Ліквідація класів, соціально-екон. і культурно-побутових відмінностей між містом і селом, соціальних граней між працівниками фіз. і розумової праці, зростання соці-

альної спільності всього народу приведуть до виникнення нової форми сусп. об'єднання людей — асоціації трудівників комунізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. — Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині; Ленин В. И. О союзе рабочего класса и крестьянства. М., 1969; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. т. 1—14. М., 1970—82; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьянством. М., 1969; Богомолов Т. И. Союз рабочего класса и крестьянства в борьбе за социализм и коммунизм в СССР. Омск, 1971; Бондаренко І. Незламний союз робітників і селян. К., 1976. *В. А. Морозов.*

«СОЮЗ РОСІЙСЬКИХ ПАТРІОТІВ» — організація *Руху Опору* у Франції під час 2-ї світової війни. Була секцією спец. орг-ції Франц. компартії — «Наймана праця іммігрантів», що об'єднувала комуністів іноз. походження. «С. р. п.» засновано у жовтні 1943 в Парижі. Поширював свою діяльність на всю окуповану нім.-фашист. загарбниками тер. Франції. Проводив антифашист. роботу серед рад. громадян, насильно вивезених гітлерівськими окупантами на каторжні роботи, організовував втечі їх з неволі, допомагав у формуванні партизан. груп і загонів. Видавав газ. «Советский патриот» (до лютого 1944) і «Русский патриот». Узяв активну участь у створенні *Центрального комітету радянських полонених*. Головою «С. р. п.» був Г. В. Шибанов (підпільне ім'я «Жорж», уродженець Миколаєва, помер 1969 на Кіровоградщині). Активну участь у роботі орг-ції брали І. І. Троян (родом з Донбасу, розстріляний гестапо 1944) та В. О. Оболенська (дочка композитора О. М. Скрябіна, страчена гітлерівцями). За мужність у боротьбі проти фашизму В. О. Оболенську (посмертно) і Г. В. Шибанова 1965 нагороджено орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, І. І. Трояна — орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня. *А. В. Кудрицький.*

«СОЮЗ РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ЗА КОРДОНОМ» — с.-д. організація, заснована в кін. 1894 в Женеві за ініціативою *групи «Визволення праці»*. Завданням «Союзу» була пропаганда праць основоположників марксизму та ін. революц. л-ри. «Союз» мав друкарню, в якій друкував революц. л-ру, в т. ч. праці В. І. Леніна, Г. В. Плеханова. Випускав неперіодичний збірник «Работник» та додаток до нього «Листок „Работника"». І з'їзд РСДРП (1898) визнав «Союз» закордонним представником партії. В 1899—1902 «Союз» видавав журн. «Рабочее дело». Наприкінці 1898 в «Союзі» взяли перевагу опортуністичні елементи — «економісти» (див. «*Економізм*»). Внаслідок цього члени групи «Визволення праці» та їхні однодумці в травні 1900 вийшли з «Союзу» і заснували самостійну революц. орг-цію «Соціал-демократ», яка в жовтні 1901 разом із закорд. відділом «*Искры*» об'єдналася в *Закордонну лігу російської революційної соціал-демократії*. Рішенням II з'їзду РСДРП (1903) «Союз» було розпущено.

«СОЮЗ РОСІЙСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ» — об'єднання рос. художників (1903—23). Створений кол. *передвижниками* та членами «*Мира искусства*», які об'єдналися 1901 на «Виставці 36 художників». Засновниками «С. р. х.» були А. Архипов, О. Бенуа, А. Васнецов, В. Васнецов, М. Врубель, С. Коровін, М. Нестеров, А. Рилов, К. Сомов та ін., пізніше до його складу увійшли М. Андрєєв, І. Бродський, А. Голубкіна, І. Грабар, С. Коненков, А. Остроумова-Лебедєва, М. Реріх, М. Сар'ян, К. Юон та ін. Для творчості майстрів «С. р. х.» характерна демократична спрямованість, інтерес до рідної природи, декоративність живописної манери, ефекти світлоповітряного середовища, використання принципів *імпресіонізму*. Більшість членів «С. р. х.» рішуче протестувала проти жорстокого придушення царизмом революц. виступів пролетаріату 1905, в своїх творах відобразила події 1-ї рос. бурж.-демократичної революції. Виставки «С. р. х.» експонувалися в Москві, Петербурзі, Києві (1910). Деякі художники згодом увійшли до ОХР (Об'єднання художників-реалістів) та *АХРР*.

Літ.: Лапшин В. П. Союз русских художников. Л., 1974.

«СОЮЗ РУСЬКОГО НАРОДУ» — організація *чорносотенців* у Росії, що виникла в жовтні 1905 в Петербурзі для боротьби проти революції. До його складу входили реакційні представники дрібної буржуазії, поміщиків, частина інтелігенції, куркульства (особливо на Волині), декласовані елементи (зокрема, в Одесі) та ін. Осн. програмні положення: збереження самодержавства, великодержавний шовінізм, антисемітизм. Мав відділення в багатьох населених пунктах Рос. імперії, в т. ч. на Україні. «С. р. н.» влаштовував погроми, вбивства, цькував нац. меншості, в т. ч. українців. У 1908 з «С. р. н.» виділився «*Союз Михаїла Архангела*». Ліквідовані після Лютневої революції 1917.

«СОЮЗ 17 ОКТЯБРЯ» — контрреволюційна партія верхівки торгово-промислової буржуазії і великих поміщиків у дореволюційній Росії. Див. *Октябристи*.

«СОЮЗ СИНІВ ВІТЧИЗНИ» — таємна польсько-укр. бурж.-демократична організація, заснована восени 1837 у Львові. До складу «С. с. в.» входили представники інтелігенції та студентської молоді. Метою орг-ції було визволення польс. земель від австр. гніту і встановлення на цих землях демократичного ладу. Найближчі завдання — революц. пропаганда і підготовка до повстання проти *Габсбургів*. Ідеї орг-ції поділяли деякі представники укр. студентської молоді, духівництва, зокрема В. І. *Подолинський*. На поч. 1838 до «С. с. в.» приєднався «Союз вільних галичан». У 1840 орг-цію розкрила австр. влада. Багато її членів було заарештовано і притягнуто до суду. В зв'язку з арештами «С. с. в.» припинив свою діяльність. *Ф. І. Стеблій.*

СОЮЗ СПІВАЦЬКИХ І МУЗИЧНИХ ТОВАРИСТВ — муз. громадська організація. Створений 1903 у Львові з ініціативи першого заг. з'їзду т-в «*Боян*». У 1907 перейменовано на *Музичне товариство імені М. Лисенка*. Союз об'єднував аматорів музики, композиторів, музикознавців, хорових диригентів і муз. педагогів. Серед засновників — композитори А. Вахнянин (перший голова), В. Шухевич, С. Людкевич. Осн. мета — розвиток укр. муз. культури й освіти. В 1903 при союзі було відкрито серед. муз. школу, того ж року її перетворено на *Вищий музичний інститут* (з 1912 — імені М. Лисенка). *М. П. Загайкевич.*

«СОЮЗ СПІЛОК» — політ. організація ліберально-буржуазної інтелігенції Росії. Оформився в травні 1905 в Москві на 1-му з'їзді представників 14 професійних за формою, політичних за суттю спілок (адвокатів, письменників і журналістів, лікарів, інженерів і техніків, учителів, агрономів і статистиків тощо). Гол. метою «С. с.» було скликання *Установчих зборів* для передання їм повноти влади в країні. Мав свої відділення в ряді міст Рос. імперії, зокрема на Україні. *Нарада більшовицьких організацій Півдня Росії* (1905) дала оцінку політ. платформи «С. с.» як половинчастої і непослідовної. В кін. 1906 «С. с.» розпався.

«СОЮЗ СПРАВЕДЛИВИХ» — таємна революц. організація нім. робітників — політичних емігрантів. Засн. 1836—37 в Парижі. Члени «С. с.» стояли на позиціях утопічного комунізму. «С. с.» підтримував тісні зв'язки з франц. таємними т-вами («Пори року», яким керував Л. О. *Бланкі*, та ін.). У травні 1839 «С. с.» брав участь у бланкістському повстанні, після поразки якого був розгромлений, багато його керівників змушені були залишити Францію. Центр «С. с.» перемістився до Швейцарії, а згодом до Великобританії (в Лондон), де «С. с.» став інтернац. орг-цією. Ідейним керівником «С. с.» був В. *Вейтлінг*. В серед. 40-х рр. значний вплив на членів «С. с.» мали ідеї нім. дрібнобурж. «*істинного соціалізму*» і «*прудонізму*». На початку 1847 до «С. с.» вступили К. Маркс і Ф. Енгельс. Під їхнім впливом було проведено реорганізацію «С. с.», і в червні 1847 на його основі створено *Союз комуністів*.

СОЮЗ ТОВАРИСТВ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА І ЧЕРВОНОГО ПІВМІСЯЦЯ СРСР (СТЧХ і ЧП СРСР), Радянський Червоний Хрест — всесоюзна громадська організація по сприянню охороні здоров'я, що об'єднує добровільні республіканські Товариства Червоного Хреста і Товариства Червоного Півмісяця. Призначенням СТЧХ і ЧП СРСР є представництво інтересів республіканських т-в перед Урядом СРСР, погодження їх діяльності в країні та за межами Рад. держави, розробка питань, що мають значення для всіх товариств — учасників СТЧХ і ЧП СРСР, взаємна допомога в їхній роботі. Прообразом Товариства Червоного Хреста була заснована

1854 в Петербурзі Хрестовоздвиженська громада сестер-жалібниць. У 1867 було створене «Російське товариство піклування про хворих і поранених воїнів», першою спробою гуманної діяльності якої було подання допомоги солдатам і населенню під час Кримської війни 1854—56. За ініціативою М. І. *Пирогова* 1867 був створений Російський Червоний Хрест, у відання якого перейшла 1894 Хрестовоздвиженська громада. Попередником Рад. Червоного Хреста були санітарні загони робітниць фабрик і заводів — Пролетарський Червоний Хрест. За Рад. влади 20.XI 1918 відбулися перші загальні збори Рос. Товариства Червоного Хреста, на яких воно було реорганізоване у Рад. Червоний Хрест. За повноваженням і результатами роботи ці збори мали значення Першого установчого з'їзду Рад. Червоного Хреста. До 1923 виникли Товариства Червоного Хреста в РРФСР, УРСР, Вірм. РСР, БРСР, Груз. РСР і Товариство Червоного Півмісяця в Аз. РСР. На Союзній нараді повноважних представників існуючих Товариств 20.X 1923 був утворений СТЧХ і ЧП СРСР. Пізніше в СТЧХ і ЧП СРСР ввійшли Товариства Червоного Хреста і Товариства Червоного Півмісяця ін. союзних республік. Раднарком 1.IX 1925 затвердив Положення про СТЧХ і ЧП СРСР. Найвищий орган СТЧХ і ЧП СРСР — Всесоюзний з'їзд (1-й з'їзд відбувся 10—13.X 1932), а в період між з'їздами — Виконком і його Президія. В 1934 СТЧХ і ЧП СРСР прийнято до Міжнародної федерації Червоного Хреста — Ліги Товариств Червоного Хреста, створеної 1919. СТЧХ і ЧП СРСР нагороджений орденом Леніна (1967). Видає журн. «Советский Красный Крест» (з 1951), навч. і сан.-освіт. літературу. Про осн. напрями діяльності СТЧХ і ЧП СРСР див. *Червоний Хрест*. Див. також *Товариство Червоного Хреста УРСР*. *Г. С. Сокирко.*

СОЮЗ ЧЕРВО́НИХ ФРОНТОВИКІ́В — організація робітничої самооборони в Німеччині 1924—33. Створена за ініціативою Компартії Німеччини у відповідь на активізацію фашист. воєнізованих орг-цій. С. ч. ф. об'єднував комуністів, соціал-демократів і безпартійних робітників; робітники віком до 23 років об'єднувалися в Червоний фронт молоді. Обидві орг-ції 1929 налічували понад 200 тис. членів. З лютого 1925 С. ч. ф. очолював Е. *Тельман*. С. ч. ф. захищав робітн. орг-ції від фашист. нападників, організовував демонстрації протесту трудящих проти наступу реакції (в Берліні 1926, Лейпцігу 1928 та ін.), відіграв важливу роль у боротьбі за єдиний робітн. фронт. У 1929 діяльність Союзу було заборонено; діяв нелегально до встановлення фашист. диктатури (1933).

«СОЮЗ» — «АПОЛЛО́Н» — одна з назв спільної рад.-амер. космічної програми *ЕПАС*.

«СОЮЗИ БОРОТЬБИ́ ЗА ВИ́ЗВОЛЕННЯ РОБІТНИ́ЧОГО КЛА́СУ» — перші с.-д. організації в Росії, які діяли у великих пром. центрах у 1895—98 до *Першого з'їзду РСДРП*. Початок їм поклав В. І. Ленін, який у листопаді 1895 об'єднав розрізнені марксистські гуртки і групи Петербурга в єдину орг-цію, що дістала назву *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В березні 1897 відбулась нарада с.-д. груп Києва за участю представника петербурзького «Союзу боротьби», на якій було вирішено прийняти для всіх с.-д. організацій країни, за прикладом Петербурга, назву «С. б. за в. р. к.», створити в Києві загальнорос. нелегальну *«Рабочую газету»* і підготувати проект порядку денного І з'їзду партії. Після наради почав діяти *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В грудні 1897 марксистські гуртки і групи Катеринослава також об'єдналися в *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. На поч. 1898 на «Союз боротьби» було перейменовано *московський «Робітничий союз»*. Ці 4 союзи своєю діяльністю справили великий вплив на розвиток с.-д. руху в усій країні. В Іваново-Вознесенську було утворено «Робітничий союз», у Миколаєві — *«Союз миколаївських робітників»*, у Пермі — «Групу боротьби за визволення робітничого класу». Загалом с.-д. групи і гуртки діяли більш як у 50 містах. Революц. діяльність «Союзів боротьби» та ін. с.-д. орг-цій відіграла вирішальну роль в ідейній і орг. підготовці створення марксист. пролет. партії в Росії. Саме за ініціативою та безпосередньою участю чотирьох «Союзів боротьби» було скликано І з'їзд РСДРП (1898). Після з'їзду київ., катериносл. і моск. союзи, а згодом і петербурзький було реорганізовано в к-ти РСДРП. Істор. заслугою «С. б. за в. р. к.» є те, що вони почали поєднувати наук. соціалізм з робітн. рухом, відкрили новий, пролет. етап у рос. революц. русі. В. І. Ленін високо оцінив діяльність Союзів боротьби, назвавши їх революц. орг-ціями, які «з'єдналися і поклали основу „Російської соціал-демократичної робітничої партії“» (Повне зібр. тв., т. 4, с. 256). *П. М. Шморгун.*

СОЮЗИ ЗЕМСТВ І МІСТ, «Земгор» — об'єднання керівних органів *Земського союзу* і *Союзу міст всеросійського*, створене в липні 1915 з метою допомоги царському урядові в організації постачання рос. армії для ведення імперіалістичної війни 1914—18. Цю допомогу «Земгору», а також *воєнно-промислових комітетів* царський уряд в основному обмежив посередництвом під час виконання держ. замовлень. «Земгор» відав мобілізацією легкої та кустарної промсті. С. з. і м. були політ. органами торг.-пром. буржуазії та обуржуазнених поміщиків. На своєму з'їзді (вересень 1915, Москва) представники «Земгору» виступили за введення до складу царського уряду бурж. діячів. Після Лютн. революції 1917 керівні діячі С. з. і м. увійшли до *Тимчасового уряду*. Вороже зустріли Велику Жовтн. соціалістичну революцію. На Україні вони підтримували бурж.-націоналістичну *Центральну раду*. Ліквідовані в січні 1918.

«СОЮЗМУЛЬТФІ́ЛЬМ» — найбільша в СРСР студія мультиплікаційних фільмів. Організована 1936. Студія випускає мультиплікаційні фільми для дітей, політ. памфлети, окремі сюжети для кіножурналу «Фитиль» тощо. З 1953, крім мальованих, створюються і лялькові фільми. «С.» нагороджено премією Ленінського комсомолу (1982).

СОЮ́ЗНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА — суверенна радянська соціалістична держава, яка добровільно об'єдналася з ін. рад. республіками в *Союз Радянських Соціалістичних Республік* — єдину союзну багатонац. д-ву. Кожна з 15 союзних республік має свою *територію*, Конституцію, найвищий орган держ. влади — Верховну Раду, Уряд — Раду Міністрів, Верховний Суд, респ. громадянство, держ. символи (герб, прапор, гімн) і столицю. Правове становище і повноваження союзних республік закріплено в *Конституції СРСР* і конституціях цих республік. Віданню кожної союзної республіки в особі її найвищих органів держ. влади і управління (див., зокрема, ст. 72 *Конституції УРСР*) підлягають: прийняття конституції республіки, внесення до неї змін, контроль за її додержанням; респ. законодавство; охорона держ. порядку, прав і свобод громадян; встановлення порядку організації й діяльності респ. і місц. органів держ. влади і управління; проведення єдиної соціально-екон. політики, керівництво економікою республіки, забезпечення наук.-тех. прогресу й здійснення заходів щодо раціонального використання і охорони природних ресурсів; розроблення і затвердження держ. планів екон. і соціального розвитку республіки, розроблення і затвердження *бюджету державного* республіки; встановлення порядку користування землею, надрами, водами, лісами; *охорона навколишнього середовища*; *амністія* і *помилування* громадян, засуджених судами республіки; вирішення ін. питань респ. значення. С. р. с. р. забезпечує комплексний екон. і соціальний розвиток на своїй території, сприяє здійсненню на її території повноважень СРСР, бере участь у вирішенні питань, віднесених до відання СРСР, у *Верховній Раді СРСР*, *Президії Верховної Ради СРСР*, Уряді СРСР та ін. загальносоюзних органах, проводить у життя рішення найвищих органів держ. влади і управління СРСР. Кожна союзна республіка, незалежно від кількості населення, має 32 депутати в *Раді Національностей* Верховної Ради СРСР. До відання союзної республіки належить визначення свого крайового, обл., окружного і районного поділу і вирішення ін. питань адм.-тер. устрою. Тер. союзної республіки не може бути змінена без її згоди; кордони між союзними республіками можна змінювати за взаємною угодою від-

повідних республік, яка підлягає затвердженню Союзом РСР. За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР. Союзна республіка має право вступати у відносини з іноземними д-вами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнар. орг-цій. Суверенні права союзних республік охороняються Союзом РСР. Див. також *Радянська федерація, Національно-державний устрій СРСР, Українська Радянська Соціалістична Республіка.* *В. Є. Бражников.*

СОЮЗНИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ ДОГОВІР МІЖ РРФСР І УРСР — державно-політична угода про військовий і господарський союз, укладена урядами Рад. Росії і Рад. України 28.XII 1920 у Москві і затверджена *Восьмим Всеросійським з'їздом Рад* 29.XII 1920 і *П'ятим Всеукраїнським з'їздом Рад* 2.III 1921. В договорі, що був новим, дальшим кроком до зміцнення державної єдності радянських республік, встановлювалося, що уряди РРФСР і УРСР визнають незалежність і суверенність кожної з сторін і укладають його, усвідомлюючи необхідність згуртувати свої сили з метою оборони та в інтересах господарського будівництва. Для практичного здійснення цих завдань уряди РРФСР і УРСР оголошували об'єднаними такі нар. комісаріати: а) військ. і морських справ. б) Вищу Раду нар. г-ва, в) зовн. торгівлі, г) фінансів, д) праці, е) шляхів, є) пошти і телеграфу. За договором об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РРФСР і мали в Раднаркомі УРСР своїх уповноважених. 5-й Всеукр. з'їзд Рад доручив ВУЦВК негайно приступити в погодженні з ВЦВК до конкретизації й розвитку тих пунктів договору, які регламентували відносини між ВУЦВК і ВЦВК. Аналогічні договори було також укладено й між РРФСР та ін. братніми республіками. Союзні договори були важливим кроком на шляху до створення єдиної союзної держави — Союзу РСР.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о советском многонациональном государстве. М., 1981; История Советской Конституции (в документах). 1917—1956. М., 1957; История государства и права Украинской ССР. К., 1976. *Б. М. Бабій.*

СО́Я (Glycine) — рід трав'янистих рослин родини *бобових*. Відомо 75 видів, поширених у тропіках Африки, Америки, Азії. В СРСР — 2 види, в культурі один вид — С. щетиниста (G. hispida) — самозапильна однорічна рослина. Стебло прямостояче, опушене, гіллясте, від 30—50 см до 2 м заввишки. Листки трійчасті, опушені. Квітки дрібні, білі або фіолетові, зібрані в китиці. Плід — 3—6-насінний біб. Походить з Пд.-Сх. Азії. С. щетинисту поділяють на 6 підвидів: індійський, корейський, китайський, маньчжурський, напівкультурний і слов'янський. Залежно від сорту та умов вирощування насіння С. містить 35—45% білків, 18—25% олії, 1—2% лецитину, 5—6% золи, *мікроелементи, вітаміни* й *ферменти*. С.— важливе джерело рослинного білка та олії. Її зерно використовують у хлібопекарській, кондитерській, макаронній, консервній, маргариновій, м'ясній та ін. галузях пром-сті. Білок і олію з С. застосовують для виготовлення пластмас, клею, лінолеуму, лаків тощо. На корм тваринам С. використовують у вигляді зеленої маси, *сіна, сінажу, силосу, макухи, соломи, полови* й *шроту*. С. широко застосовують у сумісних посівах з кукурудзою, з вівсом, сорго на зелений корм, на силос, в *зеленому конвейєрі*, а також у поукісних та *післяжнивних посівах*. Як бобова рослина С. нагромаджує азот в ґрунті. Урожайність зерна С. на Україні в середньому 15—16 ц/га, в передових г-вах — 25—30. На Україні районовані (1983) кращі сорти С. на корм і насіння (табл.).

Літ.: Лещенко А. К. Культура сої на Україні. К., 1962; Лещенко А. К. Культура сои: происхождение, распространение, основные ботанические и биологические особенности. К., 1978. *Ф. П. Юхимчук.*

СПА́ДКОВЕ ПРА́ВО — сукупність правових норм, які регулюють умови і порядок переходу за *спадкуванням* права особистої власності громадян після їхньої смерті до інших осіб (спадкоємців); частина *цивільного права*. С. п. базується на ст. 13 Конституції СРСР (ст. 13 Конституції УРСР), за якою *особиста власність* громадян і право її спадкування охороняються д-вою. Осн. положення С. п. закріплено в *Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 117—121) і в цивільних кодексах союзних республік (в УРСР — розділ VII ЦивК УРСР). С. п. дає громадянинові змогу в межах, визначених законом, вільно заповідати *майно*, яке йому належить. Водночас С. п. захищає інтереси членів сім'ї спадкоємця. В усіх випадках С. п. забезпечує права непрацездатних спадкоємців, надаючи їм ряд переваг. С. п., зокрема, визначає підстави спадкоємства, коло спадкоємців, черговість спадкоємців за законом, спадкоємство за *заповітом*, порядок прийняття *спадщини*, перехід спадщини до д-ви, питання відповідальності спадкоємця за борги спадкодавця, питання охорони спадкового майна.

СПА́ДКОВІ ХВОРО́БИ — хвороби, що зумовлені порушеннями в процесах збереження, передачі і реалізації *генетичної інформації*. Особливості виникнення і перебігу С. х. стали активно вивчатися лише в 20 ст. у зв'язку з успіхами в галузі генетики людини, у т. ч. *генетики медичної*. Виникнення С. х. зумовлене, як правило, спадково закріпленими змінами *генетичного коду*, що звуться мутаціями (див. *Мінливість, Мутагенез*), які бувають хромосомними (викликають *хромосомні хвороби*) та генними (викликають власне спадкові, або генні, хвороби). Дослідження в галузі *молекулярної генетики* і *біохімії* показують, що процеси обміну речовин в клітині знаходяться під подвійним контролем. З одного боку, це нервова та ендокринна регуляція, яка забезпечує погодження процесів обміну з умовами середовища, що оточують клітину, з другого — складна система генетичного контролю за синтезом ферментних білків (див. *Ферменти*). Відсутність або низька активність ферментів здебільшого веде до виникнення С. х. обміну речовин — т. з. ензимопатій. Одним з найважливіших методів вивчення С. х. є клініко-генеалогічний, який заснований на складанні родоводу хворих (див. *Генеалогія* в генетиці і селекції). Серед С. х. найпоширеніші хромосомні хвороби, спадкові хвороби, що пов'язані з порушеннями обміну речовин, спадкові порушення *імунітету*, С. х. з переважним ураженням ендокринної системи та ін. Хромосомні хвороби характеризуються зміною структури і числа хромосом. Частота їх серед новонароджених становить бл. 1%. Грубі *аномалії* хромосом є частою причиною довільних абортів, викиднів і мертвонароджень. До хромосомних хвороб належить, напр., *Дауна хвороба*. Спадкові порушення імунітету — це, напр., спадково зумовлені дефекти синтезу специфічних білків, що визначають імунний захист організму, — т. з. імуноглобулінів. Виявляються в зниженні опірності організму мікробним інфекціям, розвитку септичних станів (див. *Сепсис*), хронічних захворюваннях різних органів і систем. Найбільш це виявлено при хворобі Брутона. Спадкові хвороби з переважним порушенням функції нирок — це група захворювань, в розвитку яких провідну роль відіграють спадкові фактори, — нефритоподібні захворювання (нефропатії). До цієї групи відносять також рахітоподібні захворювання, напр. фосфат-*діабет*. Спадкові хвороби крові, до них відносяться *гемолітична хвороба новонароджених, лейкози, гемофілія*, гемоглобінози та ін. Спадкові хвороби крові можуть бути пов'язані з патологією *лейкоцитів*, патологією гемоглобіну. Спадкові хвороби нервової системи — хвороби нервово-м'язової системи (прогресуюча м'язова дистрофія, міотонія та ін.), а також ураження мозку. Спадкові хвороби з ураженням очей — дегенеративні ураження різних структур ока, які нерідко супроводяться глухотою. Навіть порівняно невеликий перелік С. х. вказує на їх чисельність, різноманітність перебігу і різний прогноз. Для раннього і ширшого розпізнавання С. х. в СРСР створено мережу *медико-генетичних консультацій*.

СПА́ДКОВІСТЬ — здатність живих організмів передавати особинам наступного покоління морфо-анатомічні, фізіологічні, біохімічні особливості своєї організації, а також характерні риси становлення цих особливостей у процесі *онтогенезу*. С. найтісніше пов'язана з спадковою *мінливістю*, і вони разом забезпечують збереження різноманітності органічного

Соя щетиниста:
1 — верхня частина квітучої рослини:
2 — плід:
3 — насінина.

Районовані на Україні (1983) сорти сої

Береговчанка
Білосніжка
Букурія
ВНИИМК 9186
Зарніца
Іскра Кіровоградська 3
Кіровоградська 4
Київська 48
Ланка
Терезинська 2
Терезинська 24
Херсонська 1
Херсонська 2
Чернівецька 2

Спаржа лікарська:
1 — кореневище з проростаючими пагонами;
2 — квітуча гілка;
3 — гілка з плодами.

світу на Землі та його *еволюцію*. Встановлення закономірностей успадковування окремих ознак Г. *Менделем* і перевідкриття їх 1900 дало можливість перейти від абстрактних концепцій сутності С. до її експериментального аналізу. З цього часу починається бурхливий розвиток *генетики*. В експериментах з *гібридологічного аналізу* було всебічно обгрунтовано принцип дискретної організації С., суть якого зводиться до того, що в С. організму виділяються ознаки (якісні або кількісні) й властивості, формування яких контролюється окремими елементарними факторами — *генами*, що передаються від покоління до покоління відповідно до *Менделя законів*. В успадковуванні якісних ознак (напр., забарвлення, кольору очей, *групи крові* та ін.), за якими відмінності між особинами визначаються одним або кількома генами, та кількісних (напр., маси, плодючості, життєздатності тощо), які є наслідком взаємодії багатьох генів (див. *Полімерія*) і залежать від умов зовн. середовища, принципової різниці немає. Аналіз спадкової основи кількісних ознак проводять за допомогою генетико-статистичних методів (див. *Біометрія*), які дають, зокрема, можливість оцінити роль С. й зовн. умов у формуванні відмінностей особин за цими ознаками. Дані гібридологічного аналізу й цитології дозволили Т. *Моргану* та його учням розробити *хромосомну теорію спадковості*, яка лягла в основу вчення про *хромосоми* як матеріальних носіїв *генетичної інформації* й дала поштовх до становлення *молекулярної генетики*. Працями з цієї нової галузі генетики були виявлені фізико-хім. механізми самореплікації (див. *Реплікація*) елементарних одиниць С.— генів і відкриті нові можливості перетворення спадкової структури організмів в інтересах людини (див. *Генетична інженерія*). З'ясування цитологічної й молекулярної організації генетичного матеріалу показало, що не тільки статеві, а й соматичні клітини мають всю повноту спадкової інформації, яка міститься в осн. в хромосомах їх *ядер* (т. з. хромосомна, або ядерна, С.); що в клітинах різних тканин організму реалізується лише частина С., яка визначає специфіку їхнього функціонування; що принципи «розгортання» спадкового потенціалу, які відбуваються під контролем як зовн., так і внутр., насамперед гормональних, факторів, принципово однакові як при статевому, так і при *вегетативному розмноженні*. При вегетативному розмноженні, *апоміксисі*, *партеногенезі* С. нащадків не відрізняється від С. батьківських форм і порушується тільки у випадку виникнення *мутацій*. Ця обставина дала можливість почати наук. розробку проблеми одержання *клонів* у тварин на основі перенесення ядер соматичних клітин у яйцеклітини (з попередньо вилученим або вбитим ядром) й спонукання їх до дальшого розвитку. Розв'язання цієї проблеми дозволить зберегти унікальні *генотипи* видатних за продуктивними та ін. якостями тварин в ряді наступних поколінь. Крім ядерної С., розрізняють ще позаядерну, яка залежить від структур *цитоплазми*, що самовідтворюються (див. *Спадковість цитоплазматична*). Спадкова різноманітність організмів у популяціях пояснюється великою кількістю різних поєднань батьківських генів у генотипі нащадків (див. *Добір природний*). Закономірності С. мають велике значення в *селекції* (при виведенні нових сортів рослин і порід тварин), в медицині (для зменшення ймовірності виявлення *спадкових хвороб*; див. *Генетика медична*, *Медико-генетична консультація*) тощо.

Літ.: Дубинин Н. П., Глембоцкий Я. Л. Генетика популяций и селекция. М., 1967; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1979; Шеппард Ф. М. Естественный отбор и наследственность. Пер. с англ. М., 1970.

В. І. Євсиков.

СПАДКО́ВІСТЬ ПЛАСТИ́ДНА — різновид *спадковості цитоплазматичної*, пов'язаний з діянням позаядерних генів (*плазмонів*), локалізованих у *пластидах*. Вперше описана К. *Корренсом* (1908). Виявляється найчастіше під час успадковування ознаки строкатолистості у рослин, яка спостерігається у вигляді чергування зеленого і білого забарвлення органів і тканин рослини й зумовлена наявністю в клітинах зелених і безбарвних пластид, що несуть позаядерні пластидні гени. Під час поділу клітин пластиди розподіляються випадково між дочірніми клітинами, потрапляють тільки в *яйцеклітини* і майже завжди відсутні у *пилку*, що забезпечує передавання ознаки *гібридам* виключно по материнській лінії. В ряді випадків прояв ознаки при С. п. є результатом взаємодії пластидних і ядерних генів. Детальніше С. п. вивчена у одноклітинної водорості хламідомонади, в якої вона виявляється під час успадковування таких ознак, як стійкість до *антибіотиків*, здатність до *фотосинтезу* тощо.

В. А. Труханов.

СПАДКО́ВІСТЬ ЦИТОПЛАЗМАТИ́ЧНА, позаядерна спадковість, позахромосомна спадковість — спосіб передавання *генетичної інформації*, локалізованої не в ядерних *генах*, що входять до складу *хромосом*, а в *цитоплазмі* та її структурних елементах — *мітохондріях*, *пластидах* (див. *Спадковість пластидна*), *плазмідах* та ін. Позаядерні гени (*плазмони*) здатні до розмноження і випадково розподіляються по дочірніх клітинах. Вони передаються наступному поколінню у складі цитоплазми *яйцеклітини*. Тому найголовніша роль у передаванні позаядерних генів належить цитоплазмі материнського організму, і прояв ознаки, що визначається позаядерним геном, буде неоднаковим у прямому і зворотному схрещуваннях (див. *Реципрокне схрещування*). Прояв ознаки може здійснюватись і при взаємодії ядерних та цитоплазматичних генів (напр., цитоплазматична стерильність пилку у рослин). Іноді до С. ц. відносять неменделівське успадковування (див. *Менделя закони*), пов'язане з наявністю в цитоплазмі клітин деяких внутрішньоклітинних *паразитів* і симбіонтів (див. *Симбіоз*).

В. А. Труханов.

СПАДКУВА́ННЯ — перехід майна після смерті громадянина (спадкодавця), якому це майно належало, до однієї або кількох осіб (спадкоємців). В СРСР здійснюється згідно з нормами *спадкового права*. Закон передбачає два порядки С.— за законом і за *заповітом*. С. за законом має місце, коли і оскільки воно не змінене заповітом. Якщо заповіт охоплює лише частину майна померлого, можливе С. частково за законом і частково — за заповітом. Майно, що залишилося незаповіданим, розподіляється між спадкоємцями в порядку і за черговістю, визначеними законом (в УРСР — ст. 529—533 ЦивК УРСР).

Якщо у померлого немає спадкоємців за законом і він не залишив заповіту або спадкоємці не прийняли *спадщини* чи позбавлені її, майно померлого переходить до д-ви (т. з. *виморочне майно*). При С. за законом до спадкоємців померлого належать особи, зв'язані з ним кровними узами, шлюбними відносинами, *усиновленням*, утриманням. Усиновлені та їхні нащадки при С. після смерті усиновителя або його родичів прирівнюються до дітей усиновителя та їхніх нащадків. Встановлено особливий порядок С. предметів домашньої обстановки та вжитку — вони переходять за законом до спадкоємців, які проживали спільно з спадкодавцем не менше як один рік, незалежно від їхньої черги і спадкової частки. Ст. 119 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 535 ЦивК УРСР) передбачає, що *неповнолітні* або непрацездатні діти спадкодавця (в т. ч. усиновлені), його (її) непрацездатні дружина (чоловік), батьки успадковують, незалежно від змісту заповіту, *обов'язкову частку* — не менше як $^2/_3$ частки спадщини, яка належала б кожному з них при С. за законом.

«СПАДНО́Ї РОДЮ́ЧОСТІ ГРУ́НТУ ЗАКО́Н» — вигаданий бурж. економістами «закон», за яким нібито кожне додаткове вкладення праці й капіталу в землю супроводиться не відповідною, а чимраз меншою кількістю одержуваного продукту, а за певною межею всякий додатковий приріст продукції стає неможливим. Вперше «С. р. г. з.» сформулював А. Р. Ж. *Тюрго* у 18 ст.; згодом на нього спиралися Д. *Рікардо* при обгрунтуванні теорії диференціальної ренти, Т. *Мальтус* при створенні своєї теорії *народонаселення* (див. *Мальтузіанство*), Дж. М. *Кейнс*, Дж. Б. *Кларк* та ін., які вважали його універсальним «законом» спадної продуктивності, що діє не лише в с. г., а й у пром-сті. За допомогою «С. р. г. з.» бурж. економісти намагаються виправдати погіршення становища трудящих за капіталізму, зростання *земельної ренти*, пояснити суперечності капіталізму не соціально-екон. причинами, що гальмують розвиток с. г., а біол.

Спарові. Зубарик.

законами природи. Класики марксизму-ленінізму показали методологічну неспроможність даного «закону» і теоретично довели, що додаткові вкладення капіталу й праці в землю, як правило, супроводяться розвитком продуктивних сил, удосконаленням системи машин і агротехніки, підвищенням урожайності й продуктивності праці, зростанням ефективності с.-г. виробництва. *В. О. Сизоненко.*

СПА́ДЩИНА — *майно* (в т. ч. гроші, цінні папери), а також сукупність майнових прав і обов'язків, які належать громадянинові й після його смерті переходять до спадкоємців. За рад. правом до складу С. входить особиста власність громадян (предмети обстановки і вжитку, комфорту і підсобного домашнього г-ва, житловий будинок, трудові заощадження тощо), а також вимоги, що випливають із зобов'язань (напр., право вимагати сплати боргу), майнові та окремі немайнові права і обов'язки автора (винахідника). Див. також *Спадкування*.

СПАЗМ (грец. *σπασμός*, від *σπάω* — тягну) — мимовільне тривале і сильне корчове скорочення певних груп м'язів — поперечносмугастих (скелетних, напр., при *паралічах*) і гладеньких — судинної стінки (напр., при *стенокардії*), бронхів (при *астмі бронхіальній*), стравоходу (*кардіоспазм*), кишечника та ін. Звичайно С. супроводиться болем, порушенням живлення та функцій різних органів (С. судин мозку, серця тощо). С. м'язів внутр. органів (напр., кишечника, сечоводів) спричинює напад *коліки*.

СПАЗМОЛІТИ́ЧНІ ЗА́СОБИ (від *спазм* і грец. λυτικός — той, що розслаблює) — різні за хімічною будовою лікарські препарати, які викликають розслаблення гладеньких м'язів внутр. органів (бронхів, кишечника, сечоводів, проток залоз) і кровоносних судин. За механізмом дії С. з. поділяють на нейротропні (*адреналін, ефедрин* та ін.), розслабляючий ефект яких є результатом збудження симпатичних нервів, і міотропні (*папаверин*, но-шпа, еуфілін та ін.), які безпосередньо впливають на гладенькі м'язи. Найбільш виявлений спазмолітичний ефект при комбінованому вживанні нейротропних і міотропних С. з. Застосовують С. з. для лікування гіпертонії, холециститу, бронхіальної астми, спазмів судин головного мозку, ниркової коліки тощо. *Н. І. Нікітіна.*

СПАЗМОФІЛІ́Я (від *спазм* і грец. φιλία — схильність) — дитяче захворювання, спричинюване порушенням нервово-м'язової збудливості. Виникає внаслідок розладів кальцієво-фосфорного обміну (падіння вмісту кальцію у крові), що пов'язане з недостатністю вітаміну D (див. *Рахіт*) і змінами функції паращитовидних залоз. Проявом С. є напади *судорог*. Спостерігається в осн. у дітей віком до 2 років. Розрізняють приховану форму С. (поява у дитини тривожного сну, моторної неспокійливості, лякливості, *тахікардії*, посиленої пітливості тощо) і явну С. (ларингоспазм — утруднення дихання, іноді зупинка дихання тощо). Лікування: протисудорожні засоби, терапія рахіту, введення великих доз кальцію.

СПА́ЙНІСТЬ МІНЕРА́ЛІВ — здатність кристалів *мінералів* розколюватися при мех. дробленні в певних напрямах з утворенням дзеркальних поверхонь. Пов'язана з особливостями внутр. будови кристалів і зумовлюється силами зчеплення в *кристалічних гратках*. Розрізняють цілком досконалу — кристали легко розщеплюються на тоненькі пластинки (слюда, хлорит); досконалу — утворюються рівні поверхні, злом можливий лише по площинах спайності (кальцит, галеніт); середню — на уламках кристала є площини спайності і площини злому (польові шпати); недосконалу С. м.— злом уламків кристала нерівний, площин спайності не видно (апатит, каситерит). У деяких мінералів (кварц, корунд) спайності практично немає. С. м. є однією з важливих діагностичних ознак. *Т. М. Агафонова.*

СПАЛЛАНЦА́НІ (Spallanzani) Ладзаро (12.I 1729, Скандіано, пров. Модена — 11.II 1799, Павія) — італ. природодослідник. Закінчив ун-т в Болоньї. Професор ун-тів в Реджіо (з 1755), Модені (з 1763), Павії (з 1769). Відомий працями з біології. Вперше експериментально довів неможливість самодовільного зародження мікроскопічних організмів; здійснив штучне запліднення у земноводних і ссавців. Вивчав також *регенерацію* у земноводних, кровообіг, дихання, травлення та ін.

СПАНДАРЯ́Н Сурен Спандарович [парт. псевд. — Тимофій; 3(15).XII 1882, Тбілісі — 11(24). IX 1916, Красноярськ] — професіональний революціонер, вірм. літ. критик, публіцист. Член Комуністичної партії з 1901. Виключений з Моск. ун-ту за революц. діяльність. На VI (Празькій) всерос. конференції РСДРП обраний членом ЦК і рос. бюро ЦК РСДРП; виконував ряд доручень В. І. Леніна. За революційну діяльність 1913 засуджений на довічне поселення в Сибіру. Друкуватися почав 1906 у закавказ. більшовицьких газетах вірм. і рос. мовами «Кайц» («Іскра»), «Орер» («Дні»), «Нор Хоск» («Нове слово»), «Гудок», «Бакинский рабочий», в центральних органах компартії «Звезда», «Социал-демократ» та ін. Викривав ворогів Комуністичної партії і робітн. руху, зробив великий внесок у розвиток марксистської естетичної думки. В літ.-критичних і театрознавчих статтях виступав проти занепадницької л-ри й реакц. теорії «мистецтво для мистецтва», послідовно відстоював ленінський принцип партійності й народності л-ри. В 1911 у зв'язку з 50-річчям з дня смерті Т. Шевченка в газ. «Листок-копейка» надрукував «Замітки», в яких називав його великим народним поетом.

Тв.: Укр. перекл.— Замітки. В кн.: Світова велич Шевченка, т. 1. К., 1964; Рос. перекл.— Статьи, письма и документы. М., 1958.

Літ.: Воскерчян А. Сурен Спандарян — публицист, критик. Ереван, 1979. *С. Г. Амірян.*

СПА́РЖА (Asparagus) — рід рослин родини *лілійних*. Багаторічні трави, напівчагарники і *ліани*. Стебло розгалужене, до 150—200 см заввишки. Листки редуковані до лусок, в пазухах яких дуже видозмінені гілочки (*кладодії*). Квітки дрібні, здебільшого роздільностатеві. Плід — ягода. Бл. 300 видів, поширені в Зх. Європі, Середземномор'ї, на Балканах. В СРСР бл. 30 видів. В Рад. Союзі, в т. ч. на Україні, культивують переважно С. лікарську (A. officinalis var. altilis). В їжу використовують етіольовані (див. *Етіоляція*) соковиті підземні пагони, які містять 2% білка, 2,4% вуглеводів (крім клітковини), вітаміни A, B_1, B_2, C. Споживають С. вареною або консервованою. Урожай С. на 3—4 рік становить 8—15 ц/га, на 6—8 рік — 50—60 ц/га, надалі урожай поступово знижується. На Україні поширений сорт С. Аржентельська. Підвид С.— аспарагус культивують як декоративно-листяну рослину. С. дикоросла, холодок лікарський, спаржа, або заячий холодок (A. officinalis), зустрічається як бур'ян на Україні, Кавказі, в Сибіру. Коріння і молоді пагони використовують у медицині. *П. М. Білецький.*

СПА́РОВІ (Sparidae) — родина *кісткових риб* ряду окунеподібних. Тіло (довж. від 10 см до 1,5 м) видовжене чи округле, досить високе, сплющене з боків. Спинний плавець один, передні промені колючі. Рот має вигляд щілини, злегка висувний. Зуби численні, в залежності від характеру живлення (хижаки, планктоноїдні) різні за формою. С. властивий *гермафродитизм*. С.— морські, прибережні риби, інколи заходять в гирла річок. Поширені переважно в тропічних та субтропічних, рідше в помірних широтах Світового ок. В родині — понад 30 родів; в СРСР — 8 родів, що об'єднують 9 видів, у т. ч. в УРСР — 5 видів з 5 родами, з яких у Чорному м. трапляються *морський карась, зубан*, зубарик (Puntazzo) та ін. *А. Я. Щербуха.*

СПА́РТА — давньогрец. *поліс* у Лаконіці (Пелопоннес). Виникла в 9 ст. до н. е., можливо внаслідок злиття громад *дорійців* і *ахейців*. Завоювавши у 8—6 ст. до н. е. пд. частину Пелопоннесу, С. перетворилася на велику д-ву. За легендою, держ. лад у С. був встановлений *Лікурга законами* (9—8 ст. до н. е.). *Спартіати* володіли рівними ділянками держ. землі з прикріпленими до них *ілотами*, самі займалися гол. чин. військ. справою. Ремесла і торгівля перебували в руках *періеків*. С. була класичним зразком полісу з олігархічним держ. ладом; держ. справи вирішували община спартіатів, а також герусія, потім колегія ефорів. Суперництво С. з Стародавніми *Афінами* призвело до *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е., після перемоги в якій С. встановила гегемонію над усією Грецією. Проводила політику втручання у внутр. життя грец. полісів і насадження в них олігархічного режиму. В 4—3 ст. до н. е. в С. відбувався процес розвитку товарно-грошових відносин, що призвів до збільшення

С. С. Спандарян.

Спартак на коні. Фрагмент фрески, виявленої в Помпеях 1927.

майнової нерівності спартіатів і загострення класової боротьби в країні. Скориставшись з цього, ін. поліси (особливо Афіни і *Фіви*) почали боротьбу проти С. Після поразки у війні з Фівами під *Левктрами* С. перетворилася на другорядну д-ву. Спроби царів *Агіса IV* і *Клеомена III* відновити могутність С. закінчилися невдачею. В 146 до н. е. С. підпала під владу Риму. На місці старод. С.— сучасне грец. місто Спарта.

М. Д. Мелащенко.

СПАРТА́К (Spartacus; р. н. невід. — п. 71 до н. е.) — вождь повстання рабів 73 (або 74) — 71 до н. е. в Стародавньому *Римі* (див. *Спартака повстання*). Уродженець Фракії, С. під час війни римлян з фракійцями 80 до н. е. потрапив у полон до римлян і був проданий у рабство. Його помістили до школи *гладіаторів* у м. Капуї. Разом з ін. гладіаторами (бл. 70 чол.) втік на Везувій, де сформував загін (10 тис. чол.) з рабів-утікачів і вільних орендарів. Організував армію повстанців за рим. зразком. Загинув у бою проти рим. війська на кордоні Апулії і Луканії. Образ С. виведено у багатьох літ. творах (трагедія Сорена «Спартак», 1760; істор. роман Р. Джованьйолі «Спартак»), балеті «Спартак» А. Хачатуряна.

«СПАРТА́К» — підпільна комсомольська орг-ція, що діяла в с. Красногірці Голованівського р-ну Кіровогр. обл. з листопада 1942 по грудень 1943. Налічувала 35 чол., з них 22 комсомольці. Діяльність комсомольсько-молодіжного підпілля Красногірки і сусідніх сіл Манжурки, Капітанки і Свірневого очолила комуніст, кол. голова колгоспу «Шлях до соціалізму» М. І. Мала. Під її керівництвом та з участю командира Червоної Армії лейтенанта П. О. Граматчикова, який потрапив в оточення, а згодом став нач. штабу партизан. загону «Південний», підпілля оформилось організаційно. Секретарем підпільної комсомольської орг-ції обрали Л. Ю. Римар, командиром бойової групи — комсомольця М. С. Громового. Молодь Красногірки саботувала заходи окупантів, виводила з ладу с.-г. техніку та реманент, переховувала поранених рад. воїнів, збирала на полі бою зброю, боєприпаси. Підпільники здійснили 11 бойових операцій, понад 20 диверсійних актів, врятували від вивезення в рабство до Німеччини понад 350 чол., писали і розповсюджували листівки, забезпечували партизан харчами. Гітлерівцям удалося розкрити орг-цію, вони жорстоко розправилися з підпіллям: 17 юних патріотів після катувань було розстріляно. В 1975 за мужність і відвагу, виявлені в боротьбі проти ворога, 24 учасники орг-ції нагороджені орденом Вітчизняної війни, решта — медаллю «Партизанові Великої Вітчизняної війни» 1-го ступеня. В 1978 у Красногірці відкрито меморіальний музей «Спартак».

В. Л. Калиниченко.

«СПАРТА́К» — журнал, центр. орган *Комуністичної спілки молоді Західної України* (КСМЗУ). Журнал видавали з листопада 1926 до травня 1928 в Берліні і нелегально розповсюджували на тер. Зх. України, 1933 друкували на ротаторі у Львові. В 1933 ЦК КСМЗУ видавав у Львові аналогічний журнал польс. мовою. Журнал виховував трудящу молодь Зх. України в комуністичному дусі, вміщував матеріали про молодіжний комуністичний рух в СРСР та на Рад. Україні, закликав до участі в революц. боротьбі.

Спаса на Берестові церква в Києві. 11—12 ст.

Спаса на Берестові церква в Києві. Портрет П. С. Могили. Фреска. 1640—43.

«СПАРТА́К» — всесоюзне спорт. т-во профспілок, що об'єднує працівників держ. торгівлі, цивільної авіації, автотранспорту, культури, охорони здоров'я тощо. Веде початок від фізкультурних гуртків, що виникли при артілях промкооперації 1925—26; як всесоюзне спорт. т-во промкооперації створене 1935. В 1960 реорганізоване в добровільне спорт. т-во профспілок. У «С.» культивується 50 видів спорту (1982). В УРСР «С.» об'єднує понад 2 млн. фізкультурників. Найкраща укр. команда «С.» — жіноча гандбольна (14-разовий чемпіон СРСР, володарка Кубка європ. чемпіонів — 1970—75, 1977—80). «С.» нагороджено орденом Леніна, 1937.

СПАРТАКА́ ПОВСТА́ННЯ — повстання рабів 73 (або 74) — 71 до н. е. в Стародавньому *Римі*, одне з найзначніших повстань періоду античності. Почалося втечею рабів, яких навчали в школі *гладіаторів* у м. Капуї, на гору Везувій. На чолі повстанців став *Спартак*. Повстання швидко перекинулося з Кампанії у пд. області Італії. Спартак повів повстанців (бл. 70 тис. чол.) в Апулію і Луканію. В 72 до н. е. рим. *сенат* направив проти армії Спартака дві армії на чолі з *консулами*. Одній армії вдалося знищити у Пн. Апулії загін повстанців на чолі з Кріксом. Скориставшись з роз'єднаності рим. армій, Спартак розгромив їх. Армія Спартака пройшла по узбережжю Адріатичного м. всю Італію, у битві біля м. Мутіна розбила війська рим. проконсула *Кассія*, потім повернула на Пд. Її переслідувала армія *Красса*. Спартак прагнув переправити свою армію в Сіцілію, проте це не вдалося здійснити. Армія повстанців виявилася відрізаною на Пд. Італії. З труднощами прорвавши укріплення римлян, вона рушила до м. Бурундізія, розраховуючи переправитися до Греції. В 71 до н. е. на кордоні Апулії і Луканії армія Спартака (бл. 60 тис. чол.) була розбита армією Красса. Спартак загинув у бою. Бл. 6 тис. повстанців римляни розіп'яли уздовж шляху з Рима в Капую. С. п. прискорило встановлення в Римі імперської форми влади з метою збереження рабовласницького ладу.

Літ.: Мишулин А. В. Спартаковское восстание. М., 1936.

«СПАРТАКА́ СОЮ́З» («Spartakusbund») — революц. орг-ція лівих соціал-демократів Німеччини, що існувала в період *Листопадової революції 1918*. Ств. 11.XI 1918 в Берліні на нараді керівників пропагандистської групи «Спартак», що виникла в С.-д. партії Німеччини внаслідок об'єднання частини її лівих елементів навколо засн. 1915 журн. «Інтернаціонал» в однойменну групу. Поряд з нелегальними листівками група видавала «Політичні листи» за підписом «Спартак» і 1916 прийняла цю назву. З утворенням 1917 Незалежної с.-д. партії Німеччини (НСДПН) ввійшла до її складу. З 9.XI 1918 видавала газ. «*Роте фане*». 11.XI 1918 групу було перетворено на орг-цію з власним ЦК, проте вона залишилась у складі НСДПН. Засновниками і керівниками «С. с.» були К. *Либкнехт*, Р. *Люксембург*, Ф. *Мерінг*, К. *Цеткін*, В. *Пік*, Я. *Тишка* та ін. «Союз» стояв на інтернаціоналіст. позиціях, виступав проти імперіалістичної війни, за продовження і поглиблення революції, очолював революц. виступи нім. пролетаріату. Спартаківці проводили агіт. роботу серед австронім. окупаційних військ і кол. військовополонених на Україні. 24.IV 1918 в Москві було створено нім. комуністичну групу, що входила до *Центральної Федерації іноземних груп РКП(б)*. При ЦК КП(б)У також існувала нім. комуністична група. Вона брала участь у виданні газ. «*Ді Вельткоммуне*».

Групи спартаківців було створено в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві. Багато спартаківців боролися в складі інтернац. загонів за Рад. владу на Україні. Загальнонім. конференція «С. с.» і ліворадикалів, що відкрилася 29.XII 1918 в Берліні, наступного дня перетворилася на Установчий з'їзд *Комуністичної партії Німеччини*.

Літ.: Ленін В. І. Членам групи «Спартак». Повне зібрання творів, т. 50; Кулінич І. М., Кошик М. М. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.). К., 1959; Кривогуз И. М. «Спартак» и образование Коммунистической партии Германии. М., 1962.

СПАРТАКІА́ДА — масові комплексні спорт. змагання. Вперше відбулися в 20-х рр. 20 ст. в ряді країн Європи. Названі на честь *Спартака*. Перші С. в СРСР відбулися 1923, зокрема І Всеукраїнська С. проводилась у Харкові. В 1928 проведено всесоюзну С. в Москві. З 30-х рр. проводяться всесоюзні С. профспілок і фізкультурно-спорт. т-ва «*Динамо*», з 50-х рр.— С. народів СРСР, ДТСААФ СРСР, всесоюзні С. школярів, міжнар. С. дружніх армій соціалістичних країн і країн, що розвиваються, та ін.

СПАРТА́НСЬКЕ ВИХОВА́ННЯ — 1) Держ. система освіти й виховання, що склалася в 8—4 ст. до н. е. в *Спарті*. Здійснювалось у держ. виховних закладах, де юнаків з 7 до 20 років навчали військ. справи, привчали переносити несприятливі умови, виховували з них дисциплінованих, сильних, сміливих воїнів-рабовласників. Освіта обмежувалась читанням і письмом, умінням коротко й зрозуміло висловлюватись, естетичне виховання — заучуванням віршів і грою на муз. інструменті. З 18 до 20 років проводилася практична військ. підготовка. С. в. передбачало і всебічне фіз. виховання дівчат у сім'ї.

2) Переносно — суворе вихо-

вання, що привчає до витривалості, подолання труднощів.

СПАРТІА́ТИ (грец. Σπαρτιάται)— повноправні громадяни *Спарти*.

СПАРТОКІ́ДИ (грец. Σπαρτοχίδαι) — династія правителів *Боспорської держави*. Була при владі з 438 (або 437) до 107 до н. е. Засновник династії — Спарток I (правив 438—433 до н. е.), який, можливо, був вихідцем з середовища еллінізованої верхівки місц. племен. З діяльністю С. (особливо *Левкона I*, Перісада I) пов'язаний найбільший розквіт Боспору в 4 ст. до н. е. В офіц. написах того часу С. називають себе *архонтами* Боспору та Феодосії і *басилевсами* (царями) місц. племен. С. були одними з гол. постачальників хліба в Стародавні *Афіни*, за що не раз діставали подяку й почесні нагороди від Афінської д-ви. Останнього правителя з династії С. Перісада V, який передав владу цареві Понту *Мітрідатові VI Євпатору*, було вбито під час *Савмака повстання*.

СПА́СА НА БЕ́РЕСТОВІ ЦЕ́РКВА в Києві — пам'ятка архітектури 11—12 ст. Знаходиться на тер. *Києво-Печерської лаври*. Вперше згадується у літописі 1072. В 1157 в ній поховано великого київського князя *Юрія Долгорукого*. Зруйнована за навали орд Батия. В 1640—43 на замовлення П. С. *Могили* її реставровано в стилі укр. *барокко* і розписано грец. майстрами. Серед розписів 17 ст.— портрет П. С. Могили. Церква стала хрещатою, п'ятибанною. В 1813—14 за проектом арх. А. І. *Меленського* до неї прибудовано дзвіницю в стилі *класицизму*. В такому вигляді збереглась до наших днів. Значну художню цінність мають різьблені і карбовані прикраси престолу, виконані Ф. М. *Коробкою*. В 1909—14 арх. П. П. Покришкін провів архіт.-археол. дослідження фундаментів церкви. Вони дають уявлення про її первісний вигляд: тринефна шестистовпна однобанна споруда з пд., зх. і пн. притворами. Збереглася характерна для давньорус. буд. техніки кін. 11 — поч. 12 ст. кладка стін на товстому шарі цементованого розчину з утопленими рядами цегли. В 70-х рр. 20 ст. виявлено фресковий живопис 11—12 ст. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 128—129.

СПА́СОВСЬКИЙ (Spasowski) Владислав (28.XII 1877, Якубовщизна, Білорусія — 5.VII 1941, Варшава) — польс. філософ і педагог, один з основоположників польс. марксистської педагогіки. Навчався в ун-тах Варшави, Франції і Швейцарії. З 1908 викладав у варшав. навч. закладах. За прогрес. педагогічну і громад. діяльність, активну участь у профспілковому учительському русі переслідувався владою бурж. Польщі, 1930 змушений був залишити роботу. В 1941, переслідуваний гестапо, покінчив життя самогубством. Осн. дослідження присвятив питанням школи, марксистської теорії виховання, методиці самовиховання й підготовки вчителів. Гол. теор. праця С.— «Визволення людини у світлі філософії. соціології праці і виховання особистості» (1933).

СПАСОКУКО́ЦЬКИЙ Сергій Іванович [29.V (10.VI) 1870, Кострома — 17.XI 1943, Москва] — рад. хірург, акад. АН СРСР (з 1942). Закінчив Моск. ун-т (1893). З 1898 — зав. хірургіч. відділенням Смоленської земської лікарні, з 1909 — Саратовської міськ. лікарні. З 1912 завідував хірургіч. клінікою мед. ф-ту Саратовського ун-ту; з 1926 — кафедрою хірургії 2-го Моск. мед. ін-ту ім. М. І. Пирогова. Осн. праці присвячені шлунково-кишковій і легеневій хірургії, проблемам переливання крові. С. запропонував оригінальний спосіб обробки рук хірурга перед операцією, методи лікування хворих з травматич. і операційним шоком, введення в тонку кишку поживної суміші через зонд для профілактики операційного шоку при раку і виразковій хворобі шлунка, вивчив питання про хірургіч. лікування хворих на актиномікоз легень тощо. Створив школу хірургів. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1942.

Тв.: Труды, т. 1—2. М., 1948.

СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р у Новгороді-Сіверському — ансамбль пам'яток укр. архітектури 17—18 ст. Засн. в 11 ст. (можливо, на поч. 12 ст.). На тер. монастиря знайдено залишки храму кін. 12 — поч. 13 ст. (був трьохапсидним, чотиристовпним, з трьома великими критими ганками). Фасади споруди було прикрашено профільованими пілястрами. Сучас. ансамбль монастиря оточений кам. стінами з надбрамною баштою-дзвіницею (1670—99). На території монастиря — Петропавлівська церква з трапезною (17 ст.), будинок бурси (1657—67) з відкритою аркадою на 2 яруси і корпусами келій (17 ст.), корпус настоятеля (17 ст.), Іллінська церква (1785—95), Спасо-Преображенський собор на місці собору 12—13 ст., 1791—96, за проектом арх. Дж. *Кваренгі* у стилі *класицизму* та ін. Іл. див. також до статей *Кваренгі*, т. 5, с. 83; *Новгород-Сіверський*, т. 7, с. 400.

СПАСЬК-ДА́ЛЬНІЙ (до 1930 — Спаськ) — місто крайового підпорядкування Приморського краю РРФСР, центр Спаського р-ну. Залізнична станція. 55 тис. ж. (1982). Під час визволення Примор'я від білогвардійців та інтервентів у районі Спаська в жовтні 1922 було здійснено Спаську операцію, в ході якої Нар.-революц. армія *Далекосхідної республіки* оволоділа Спаським укріпленим районом і відкрила собі шлях у Пд. Примор'я. З 1926 Спаськ — місто. Підприємства пром-сті буд. матеріалів (цементні, залізобетонних конструкцій, цегельний, сан.-тех. арматури та мінеральної вати з-ди, комбінат азбоцем. виробів). Серед ін. підприємств — тракторо- та авторемонтні, овочевих і фруктових консервів з-ди, виробниче швейне об'єднання, ф-ка повстяного взуття. Індустр. технікум, мед. і пед. училища.

СПА́СЬКИЙ Борис Васильович (н. 30.I 1937, Ленінград) — рад. шахіст, гросмейстер СРСР та міжнар. гросмейстер (з 1953). Чемпіон світу (1969—72, після перемоги над Т. *Петросяном*), чемпіон СРСР (1962, 1973). Переможець багатьох міжнар. турнірів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

СПА́СЬКИЙ Василь Лукич [1831, м. Щигри, тепер Курської обл.— 17 (30).I 1884, Харків] — укр. педагог, осв. діяч, статистик. У 1857 закінчив істор.-філол. ф-т Харків. ун-ту. Викладав історію й географію в навч. закладах Харкова. Брав участь в орг-ції й діяльності першої в місті чоловічої *недільної школи* (1860), 1-го з'їзду вчителів нар. шкіл губернії (1860); був членом «*Харківського товариства грамотності*», статистичного к-ту. За інструкцією С. 25.III 1873 у Харкові проведено одноденний перепис населення. Праці: «Про викладання географії в гімназіях» (1863), «Про стан шкільної справи в Харківській губернії» (1868), «Характеристика Харкова щодо грамотності й освіти» (1875) та ін.

Л. П. Юрченко.

СПА́СЬКИЙ Михайло Федорович (1809, Захарково Орлов. губ.— 28.I 1859, Москва) — рос. метеоролог і фізик. У 1836 закінчив Головний пед. ін-т у Петербурзі. З 1848 — професор кафедри фізики і фіз. географії, з 1853 — декан фіз.-матем. ф-ту Моск. ун-ту. В праці «Про клімат Москви» (1847) дав визначення поняття «клімат», сформулював завдання кліматології, розробив статистичні прийоми обробки кліматичних даних тощо. С. висунув ідею визначального впливу атм. циркуляції на формування клімату.

СПА́СЬКИЙ СОБО́Р у Чернігові — пам'ятка архітектури *Київської Русі*. Буд-во розпочато бл. 1036 за князя *Мстислава Володимировича* Хороброго (тут його й поховано) в центрі черніг. *дитинця*. Побудовано собор з каменю та цегли технікою мішаної кладки. Собор тринефний у плані, з *нартексом* з зх. боку та баштою зі сходами на хори. Бокові аркади в серед. частині храму спираються на мармурові колони. Фасади собору оздоблюють профільовані пілястри, ніші та пояси меандрового орнаменту. Первісно собор було прикрашено фресковим розписом, підлога — мозаїкою. У 18 ст. була надбудована пн. і збудована (на місці хрещальні, 12 ст.) пд. вежі. Іконостас 1798, за проектом архітектора І. Ясногіна.

СПАФА́РІЙ Микола Гаврилович (Мілеску Ніколає Спетарул; 1636, Мілешти, тепер СРР — 1708) — молд. держ. діяч і вчений. З молд. бояр. Здобув освіту в Слов'яно-греко-латинській академії у м. Яссах, у Стамбулі та Падуї (Італія). У 1653—71 перебував на держ. службі в молд. і валаських господарів. Був прихильником політ. зближення Молдавії з Росією. З 1671 жив у Росії, служив перекладачем у *Посольському приказі*. В 1675—78 очолював рос. посольство в Пекін. Учасник азовського походу Петра I 1695 (див. *Азовські походи 1695—96*). Автор ряду праць істор. і богослов-

С. І. Спасокукоцький.

Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському. Петропавлівська церква. 17 ст.

Спаський собор у Чернігові. 11 ст. Реконструкція.

ського характеру, перших у Росії описів Китаю.

Літ.: Урсул Д. Т. Николай Гаврилович Милеску Спафарий. М., 1980.

«СПЕЙС ШАТТЛ» (англ. Space Shuttle — космічний човник) — офіційна назва програми *«Шаттл»*.

СПЕКТР (від лат. spectrum — уява, образ) коливань — сукупність простих *гармонічних коливань*, на які може бути розкладений складний коливальний рух. Математично цей рух можна подати у вигляді періодичної або неперіодичної функції. С. знаходять розкладанням цієї функції у *Фур'є ряд* (для періодичного руху) чи інтеграл Фур'є (для неперіодичного руху); його також визначають за допомогою *аналізаторів спектрів частот, спектральних приладів* та ін. приладів. С. характеризують кількістю *обертонів* і величиною їхніх *амплітуд*. С. *коливань* буває лінійчатим або суцільним. Лінійчатий С. містить набір гармонічних коливань, що їхні частоти відрізняються на певну величину, суцільний С.— гармонічні коливання з найрізноманітнішими частотами. Залежно від природи коливань розрізняють С. електромагнітних коливань, *спектри акустичні, спектри оптичні*. Дослідження С. лежать в основі *спектрального аналізу*.

СПЕКТРА́ЛЬНИЙ АНА́ЛІЗ — фізичний метод дослідження хімічного складу речовини, що грунтується на вивченні її *спектрів*. Залежно від характеру спектрів розрізняють: емісійний С. а., який здійснюють за спектрами випромінювання збуджених атомів, іонів і молекул речовини; абсорбційний С. а., виконуваний за їхніми спектрами поглинання електромагн. випромінювань; С. а. за спектрами *комбінаційного розсіяння світла, люмінесценції, флуоресценції, рентгенівського проміння* тощо. Залежно від об'єктів дослідження розрізняють атомний С. а., що визначає елементний склад речовини за *спектрами атомними*, і молекулярний С. а., яким досліджують її молекулярний склад за *спектрами молекулярними*. С. а. поділяють на якісний і кількісний. Якісний грунтується на тому, що кожний елемент в газоподібному стані однозначно визначається певним спектром. Кількісний атомний С. а. грунтується на емпіричній залежності інтенсивності *I спектральної лінії* від *концентрації C* елемента в пробі: $I = aC^b$, де a і b — сталі величини, що залежать від умов проведення аналізу та обраної спектральної лінії. В основі кількісного абсорбційного мол. С. а. лежить *Бугера — Ламберта — Бера закон*, в основі аналізу за спектрами флуоресценції — порівняння світіння розчину досліджуваної речовини з світінням ряду еталонних розчинів і т. п. За засобами реєстрації спектрів, що здійснюються відповідними *спектральними приладами*, С. а. поділяють на візуальний, фотографічний і фотоелектричний. С. а. визначається високою чутливістю. Так, його абс. чутливість становить 10^{-8}—10^{-9} г, а відносна — 10^{-3}—10^{-6}% від заг. ваги проби. За допомогою С. а. було відкрито елементи *гелій, галій, самарій, цезій* тощо, причому гелій вперше виявлено на Сонці. Основи С. а. заклали (1859—61) Г. Р. *Кірхгоф* і Р. *Бунзен*. Застосовують його в металургії, приладобудуванні, геології, хім. пром-сті тощо.

Літ.: Зайдель А. Н. Основы спектрального анализа. М., 1965.

О. М. Борбат.

СПЕКТРА́ЛЬНІ КЛА́СИ ЗІР — класи *зір*, встановлені за характеристиками їхніх *спектрів оптичних*. У більшості зір на фоні неперервного спектра видно темні лінії поглинання або яскраві емісійні *спектральні лінії*. Відмінності в спектрах зір пов'язані з фіз. умовами їхніх атмосфер, в основному т-ри і тиску (які визначають ступінь *іонізації* атомів). Вид спектра залежить також від наявності магн. і міжатомних електр. полів, відмінностей у хім. складі, обертанні зір тощо. Між С. к. з. і їхніми абс. *зоряними величинами* існує залежність, яка зображається *Герцшпрунга — Ресселла діаграмою*.

Початкова, гарвардська система С. к. з. (табл.) була температурною класифікацією і позначалась буквеною послідовністю:

$$O - B - A - F - G - \begin{matrix} K \\ C\,(R-N) \end{matrix} - \begin{matrix} S \\ M \end{matrix}.$$

С. к. з. розбито на десяткові підкласи: B0, B1, B2, ..., B9, A0, ... (спектральний клас *Сонця* — G2), причому кожний наступний клас чи його підклас наз. пізнішим відносно попередніх. В основу сучас. системи С. к. з. покладено гарвардську систему з урахуванням поділу зір за класами світності: I — надгіганти, II — яскраві гіганти, III — гіганти, IV — субгіганти, V — карлики (гол. послідовність), VI — субкарлики, VII — білі карлики.

Спектральні класи зір

Клас	Характеристика спектрів	Температура, К	Типові зорі
O	Лінії іонізованих гелію та інших елементів	25—30 тис.	ζ Корми, λ Оріона, ξ Персея, λ Цефея
B	Інтенсивні лінії нейтрального гелію, іонізованих кисню та азоту, лінії водню, іонізованого кальцію, магнію	15—25 тис.	ε Оріона, Спіка, γ Персея, ν Оріона
A	Лінії водню, іонізованого і нейтрального кальцію та ін.	11 тис	Сіріус, Вега γ Близнят
F	Лінії водню, дуже інтенсивні лінії іонізованого кальцію, помітні лінії інших металів	7500	δ Близнят, Проціон, α Персея, α Корми
G •	Інтенсивні лінії багатьох металів	6000	Сонце, Капела, β Пд. Гідри
K ••	Лінії іонізованого кальцію, помітні смуги поглинання окису титану	5000	Арктур, Поллукс, Альдебаран
M	Молекулярні смуги поглинання	2—3 тис.	Бетельгейзе, Антарес, о Кита

• У спектрах зір класу C (R — N) є інтенсивні смуги сполук вуглецю.

•• У спектрах зір класу S є помітні смуги цирконію

Літ.: Курс астрофизики и звёздной астрономии, т. 1. М., 1973; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Аллен К. У. Астрофизические величины. Пер. с англ. М., 1977.

Ю. С. Романов.

СПЕКТРА́ЛЬНІ ЛІ́НІЇ — вузькі ділянки *спектра оптичного*, кожну з яких можна характеризувати визначеною *довжиною хвилі* (частотою) та інтенсивністю проміння. Кожна С. л. відповідає певному *квантовому переходу* між дискретними *рівнями енергії*. С. л. не є строго монохроматичною і характеризується шириною, яка пов'язана із скінченною шириною енерг. рівнів, їхньою будовою, *Доплера ефектом*, недоліками *спектральних приладів* тощо.

СПЕКТРА́ЛЬНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади для розкладання *світла* оптичного діапазону в *спектр* за *довжинами хвиль*. Поділяються на три головні типи: оптичні світлофільтри, С. п. з просторовим розкладанням світла за довжинами хвиль, Фур'є-спектрометри. Виділення із заг. спектра окремих спектральних ділянок оптичними світлофільтрами грунтується на *поглинанні світла* (абсорбційні фільтри), *інтерференції світла* (інтерференційні фільтри), *розсіянні світла* (дисперсійні фільтри). В С. п. другого типу світлу з різними довжинами хвиль надають різних напрямів поширення т. з. диспергуючі елементи (напр., *призми оптичні, дифракційні гратки, інтерферометри*). У Фур'є-спектрометрах, якими вимірюють залежність *інтенсивності* світла від різниці ходу інтерферуючих променів, розкладання світла в спектр здійснюється при Фур'є-аналізі досліджуваної величини. Залежно від засобу реєстрації спектра С. п. поділяють на: спектроскопи, за допомогою яких спостереження провадять візуально; спектрографи, що реєструють спектри на фотографічних платівках і плівках; спектрофотометри, в яких застосовують фото- і термоелектр. приймачі (*термопари*, термобатареї тощо). До осн. характеристик С. п. належать світлосила (див. *Світлосила об'єктива*); дисперсійна область (див. *Дисперсія світла*), що визначається областю спектра, вільною від перекриття із спектрами ін. дифракційних і інтерференційних порядків (див. *Дифракція*), кутова і лінійна дисперсії (кутова і лінійна віддаль між двома хвилями, довжини яких відрізняються на 1 Å); *роздільна здатність*.

Літ.: Шишловский А. А. Прикладная физическая оптика. М., 1961; Нагибина И. М., Прокофьев В. К. Спектральные приборы и техника спектроскопии. Л., 1967; Горбань І. С. Оптика. К., 1979.

І. С. Горбань.

СПЕКТРА́ЛЬНІ СЕ́РІЇ — сукупності *спектральних ліній* у *спектрах атомних*, що підпорядковуються певним закономірностям. Лінії даної С. с. виникають при *квантових переходах*, дозволених *добору правилами* з різних початкових верх. *рівнів енергії* атома на один і той самий кінцевий нижній рівень (в спектрах випромінювання) і в зворотному напрямі (в спектрах поглинання). Загальна

формула для серій атома водню і воднеподібних атомів має вигляд:

$$\nu = R/(1/n_k^2 - 1/n_i^2),$$

де ν — *хвильове число*, R — *Рідберга стала*, n_k — головне *квантове число* кінцевого енерг. стану, n_i — головне квантове число в конкретному переході. Якщо $n_k = 1$, а $n_i = 2, 3, 4, \ldots$, матимемо лінії серії Лаймана (вона лежить у далекій ультрафіолетовій ділянці спектра *електромагнітних хвиль*); при $n_k = 2$ і $n_i = 3, 4, 5, \ldots$ — лінії серії Бальмера (вона міститься у видимій і ближній ультрафіолетовій ділянках спектра); при $n_k = 3$, $n_i = 4, 5, 6, \ldots$ — лінії першої інфрачервоної серії Пашена і т. п. Лінії в окремій С. с. збігаються тісніше одна до одної в міру наближення до її високочастотної межі (мал., 1). У спектрах лужних металів з'являються серії: головна, різка, дифузна, фундаментальна і т. п. Лінії головної серії пов'язані з енерг. переходами оптичного електрона з P-термів (див. *Терми спектральні*) на нижній S-терм, різкої — з S-термів на нижній P-терм, дифузної — з D на P, фундаментальної — з F на D (мал., 2). С. с. спостерігаються також і в спектрах простих молекул, в яких вони пов'язані з коливними і обертовими рухами молекул і характеризуються своїми закономірностями. Природу С. с. з'ясував (1913) Н. *Бор*.

Літ.: Фриш С. Э. Оптические спектры атомов. М., 1963; Кондиленко И. И. [та ін.]. Введение в атомную спектроскопию. К., 1976.

О. М. Борбат.

СПЕ́КТРИ АКУСТИ́ЧНІ — сукупність *гармонічних коливань* (чистих тонів), на які можна розкласти складний *звук*. Практичне значення має спектр *амплітуд* (сукупність амплітуд складових звуку), який визначає *тембр* звука. Спектри амплітуд голосних звуків, звуків муз. інструментів є лінійчастими, а спектри амплітуд приголосних звуків, шумів — суцільними (див. *Спектр* коливань).

СПЕ́КТРИ А́ТОМНІ — *спектри оптичні*, що утворюються при *поглинанні світла* або його випромінюванні вільними або слабо пов'язаними *атомами*. Складаються з окремих *спектральних ліній*, які об'єднуються в *спектральні серії*. С. а. зумовлені *квантовими переходами* між дискретними *рівнями енергії* атома E_i і E_k, що дозволені *добору правилами*. Частота випромінювання ν_{ik} визначається за формулою $\nu_{ik} = (E_i - E_k)\,\hbar$, де $\hbar$ — *Планка стала*. Завдяки розщепленню рівнів енергії (див., напр., *Зеємана явище*, *Штарка явище*) в С. а. спостерігається тонка структура спектральних ліній, яка зумовлена спіновими та орбітальними моментами *електронів* (див. *Мультиплетність*, *Спін*), і надтонка структура, що пояснюється магн. моментами ядер. Тонка структура досліджується методами *спектрального аналізу*, надтонка — методами *радіоспектроскопії*.

СПЕ́КТРИ КРИСТА́ЛІВ — частотна залежність *інтенсивності* поглинання, випромінювання, відбиття і комбінаційного розсіяння *електромагнітних хвиль* кристалами. Їх класифікують залежно від станів, *квантовими переходами* між якими вони зумовлені. Згідно з такою класифікацією розрізняють коливні С. к., спектри внутрішньозонних і міжзонних переходів, екситонні спектри (див. *Екситон*), а також С. к., що зумовлені наявністю домішок і *дефектів в кристалах*. Коливні С. к. пояснюються *поглинанням світла* оптичними *фононами*, вони спостерігаються в інфрачервоній ділянці спектра електромагн. хвиль. Спектри внутрішньозонних переходів зумовлені поглинанням світла при переходах електронів між станами однієї *зони енергетичної*. Спектри міжзонних переходів пояснюються переходами електронів між станами різних енерг. зон *кристала*. Екситонне поглинання спричинюється збудженням екситонів під діянням світла. С. к. спостерігаються за допомогою спектральних приладів. Дослідження їх дає важливу інформацію про *рівні енергії* в кристалах і взаємодію носіїв електр. заряду з фононами і дефектами кристалів. Див. також *Спектри оптичні*.

Літ. див. до ст. *Спектри оптичні*.

В. Й. Сугаков.

СПЕ́КТРИ ЛІНІ́ЙЧАСТІ — *спектри оптичні*, що складаються з вузьких просторово розподілених *спектральних ліній*. Спостерігаються в оптичних спектрах вільних *атомів* і в спектрах домішкових атомів у *кристалах* (див. *Дефекти в кристалах*) із слабкою електрон-фононною взаємодією. Див. також *Спектральні серії*.

СПЕ́КТРИ МАГНІ́ТНІ — залежність комплексних магнітних параметрів матеріалів (*магнітної проникності*, *індукції* тощо) від частоти змінного зовнішнього *електромагнітного поля*. Спостерігаються в широкому діапазоні частот електромагн. коливань. Розрізняють релаксаційні і резонансні С. м. Релаксаційні С. м. зумовлені, зокрема, *релаксацією* меж *доменів*, резонансні — природним феромагн. резонансом. Дослідження С. м. сприяє з'ясуванню внутр. динаміки процесів намагнічування матеріалів. Найкраще вивчено С. м. парамагнетиків, *феромагнетиків*, *феритів*.

СПЕ́КТРИ МОЛЕКУЛЯ́РНІ — *спектри оптичні* вільних або слабо пов'язаних *молекул*. Визначаються положенням *рівнів енергії* молекули та імовірностями її *квантових переходів* з одного стану в інший під діянням *світла*. Класифікують С. м. за енерг. рівнями молекули, які поділяють на електронні (що відповідають енергії руху *електронів*), коливальні (які характеризуються енергією коливання ядер відносно центра мас) і обертальні (що пояснюються обертовим рухом молекули як цілого). Частота *фотона* ω, що випромінений (або поглинутий) при оптичних переходах, пов'язана із зміною енергії електронного ($\Delta E_{ел}$), коливного ($\Delta E_{кол}$) та обертового ($\Delta E_{об}$) рухів молекули: $\hbar\omega = \Delta E_{ел} + \Delta E_{кол} + \Delta E_{об}$, де $\hbar$ — *Планка стала*. Оскільки $E_{ел} \gg E_{кол} \gg E_{об}$, електронні, коливальні й обертальні С. м. лежать в різних ділянках спектра *електромагнітних хвиль*. Якщо при переході під діянням світла $\Delta E_{ел} \neq 0$, спостерігаються електронні С. м. Вони розташовані в видимій і ультрафіолетовій ділянках спектра і є *спектрами смугастими*. При $\Delta E_{ел} = 0$, $\Delta E_{кол} \neq 0$ в інфрачервоній ділянці спектра спостерігаються смугасті коливні С. м. Якщо $\Delta E_{ел} = 0$, $\Delta E_{кол} = 0$, а $\Delta E_{об} \neq 0$, в далекій інфрачервоній ділянці спектра і спектрах комбінаційного розсіяння спостерігаються обертальні С. м. у вигляді *спектральних ліній*. Досліджуються *спектральними приладами* і застосовуються в *спектральному аналізі*.

Літ.: Ельяшевич М. А. Атомная и молекулярная спектроскопия. М., 1962; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

В. Й. Сугаков.

СПЕ́КТРИ ОПТИ́ЧНІ — частотна залежність *інтенсивностей* випромінювання *світла*, його поглинання, відбиття та комбінаційного розсіяння (див. *Комбінаційне розсіяння світла*) речовинами. С. о. розміщені в широкій області *довжин хвиль* (від $2 \cdot 10^5$ Å до 2Å). С. о. в інфрачервоній області зумовлені *поглинанням світла* молекулами, що супроводиться збудженням їхніх коливних та обертових рухів (див. *Спектри молекулярні*), коливаннями *кристалічної гратки* і вільних носіїв заряду в кристалах (див. *Спектри кристалів*). У видимій та ультрафіолетовій областях С. о. визначаються збудженням при поглинанні світла електронних станів атомів (див. *Спектри атомні*) і молекул кристалів. Видимий спектр складається з безлічі кольорів, кожному з яких відповідає коливання певної частоти. Розрізняють здебільшого 7 кольорів: фіолетовий, синій, блакитний, зелений, жовтий, оранжевий, червоний; перехід між ними є неперервним (іл. див. на окр. аркуші, с. 304—305). Вид С. о. залежить від структури *рівнів енергії* досліджуваної системи й імовірності *квантових переходів* між ними. Розрізняють *спектри лінійчасті*, *спектри смугасті* та спектри суцільні. С. о. досліджують за допомогою *спектральних приладів*. Дослідження С. о. широко застосовують при визначенні фізичних властивостей речовин (див. також *Спектральний аналіз*, *Спектроскопія*, *Спектрофотометрія*).

Літ.: Фриш С. Э. Оптические спектры атомов. М.— Л., 1963; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

В. Й. Сугаков.

СПЕ́КТРИ СМУГА́СТІ — *спектри оптичні*, що являють собою окремі смуги, які складаються з близько розташованих *спектральних ліній*. С. с. утворюються внаслідок одночасної зміни електронного, коливального та обертового станів молекул (див. *Спектри молекулярні*). Кожна смуга належить до певного електронно-коливального переходу молекули, а кожна лінія смуги відповідає зміні її обертового руху. Спостерігаються в молекулярних *кристалах*.

1

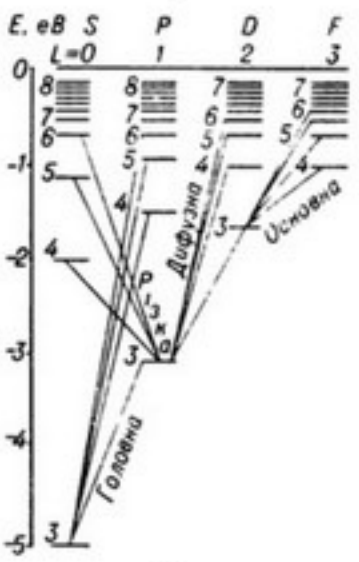

2

Спектральні серії

О. О. Спендіаров.

Е. Спенсер.

Г. Н. Сперанський.

О. Д. Сперанський.

СПЕКТРОМЕТРІЯ (від *спектр* і грец. μετρέω — вимірюю) в оптиці — розділ *спектроскопії*, присвячений вимірюванню залежності *інтенсивності* світлових потоків від *довжини хвилі* світла. Для вивчення цієї залежності в С. застосовують метод порівняння інтенсивності *світлового потоку* до його взаємодії з досліджуваним матеріалом і після неї. Ці вимірювання виконуються за допомогою спектрометрів-монохроматорів (див. *Монохроматор* в оптиці, *Спектральні прилади*).

С. В. Шевель.

СПЕКТРОСКОПІЯ (від *спектр* і грец. σκολέω — розглядаю) оптична — розділ фізики, в якому вивчають *спектри оптичні* речовини. За діапазоном довжин *електромагнітних хвиль* оптичну С. поділяють на інфрачервону С., С. видимого й ультрафіолетового випромінювання та гамма-спектроскопію (див. *Ядерна спектроскопія*). Методами С. вимірюють *довжини хвиль* у спектрах поглинання (абсорбційна С.) і випромінювання (емісійна С.) речовин, досліджують інтенсивності спектральних ліній або розподіл інтенсивностей у неперервних спектрах (*спектрометрія*). За допомогою *оптичних приладів* з високою *роздільною здатністю* вивчають контури і надтонку структуру *спектральних ліній*. Ці методи грунтуються на *заломленні світла*, *інтерференції світла*, *дифракції* світла і т. п. З появою *лазерів* виникла лазерна С., експериментальні можливості якої пов'язані з високою інтенсивністю, когерентністю (див. *Когерентність хвиль*) і монохроматичністю світла (див. *Монохроматичне світло*) лазера. Методи спектроскопії розрізняють також за об'єктами досліджень. В *атомній спектроскопії* визначають *рівні енергії* та потенціали *іонізації* атомів речовини. В С. кристалів досліджують їхні *зони енергетичні*, домішкові рівні та ін. В молекулярній С. встановлюють *моменти інерції* молекул, енергії *дисоціації* тощо. Найпоширенішою сферою застосування С. є *спектральний аналіз*, що дає можливість виявляти наявність різних *елементів хімічних* у досліджуваних об'єктах. Методами С. з успіхом користуються в *астрофізиці*, де спектри випромінювання космічних об'єктів є єдиними джерелами даних про властивості цих об'єктів. Досягнення С. відіграли вирішальну роль у створенні *квантової механіки*, *атомної фізики*, які, в свою чергу, стали теоретичною базою сучасної С. Основоположником С. є І. *Ньютон*, який вперше розклав (1666) у спектр сонячне світло. Див. також *Радіоспектроскопія*.

Літ.: Ельяшевич М. А. Атомная и молекулярная спектроскопия. М., 1962; Зайдель А. Н., Островская Г. В., Островский Ю. И. Техника и практика спектроскопии. М., 1976; Летохов В. С. Проблемы лазерной спектроскопии. «Успехи физических наук», 1976, т. 118, в. 2; Нелинейная спектроскопия. М., 1979; Брандмюллер И., Мозер Г. Введение в спектроскопию комбинационного рассеяния света. Пер. с нем. М., 1964.

С. Г. Шевель.

СПЕКТРОФОТОМЕТРІЯ (від *спектр* і *фотометрія*) — розділ *оптики*, що грунтується на вимірюванні інтенсивності *спектрів оптичних*; галузь вимірювальної техніки, що об'єднує *спектрометрію*, фотометрію і *метрологію*. С. досліджує залежність інтенсивності *відбиття світла*, *розсіяння світла* і *поглинання світла* від *довжини хвилі*, а також розробляє методи і прилади для кількісного вимірювання спектральних коефіцієнтів відбиття, поглинання, випромінювання та ін. спектральних характеристик різних середовищ. В С. ці величини вимірюються спектрофотометрами — приладами, в яких поєднуються *монохроматор* і *фотометр*. Див. також *Спектральні прилади*.

СПЕКУЛЯТИВНЕ (від лат. speculativus — умоглядний) — тип теоретичного знання, яке виводиться поза *досвідом* на підставі лише чистого мислення шляхом умоглядного осягнення граничних основ науки і культури; один із способів обгрунтування й побудови філос. систем *ідеалізму*. Уявлення про філософію як С. знання виникли ще в античності. Типовими спекулятивними системами були середньовічна *схоластика*, раціоналістична філософія нім. ідеалістів (Й. Г. *Фіхте*, Ф. В. *Шеллінг*, Г. В. Ф. *Гегель*), *інтуїтивізм* А. *Бергсона*, *феноменологія* Е. *Гуссерля* тощо. Спекулятивна філософія відриває філос. пізнання від соціального буття та розвитку науки і культури. *Діалектичний матеріалізм* розкриває зв'язок наукової філософії з *практикою*, вважаючи найвищою формою теор. знання *діалектику*.

СПЕКУЛЯЦІЯ (від лат. speculatio — споглядання) — за рад. кримінальним правом скуповування та перепродаж товарів або інших предметів з метою наживи; один з небезпечних *господарських злочинів*, що посягає на нормальну діяльність рад. торгівлі, на інтереси покупців. Предметом С. можуть бути будь-які товари масового (одяг, взуття, харчові продукти тощо) і немасового споживання (антикварні вироби та ін.), *речі*, вилучені з обороту (напр., наркотичні речовини), а також ін. предмети (театр. квитки, путівки в санаторії тощо). Кримінальна відповідальність за С. настає з 16 років. В УРСР (ст. 154 КК УРСР) С. карається позбавленням волі на строк до 2 років; С., вчинювана у вигляді промислу або у великих розмірах, або особливо небезпечним *рецидивістом*, —*позбавленням волі* на строк до 6 років з конфіскацією майна і з висланням на строк до 3 років або без такого. С. валютними цінностями або цінними паперами тягне за собою відповідальність за порушення правил про *валютні операції*.

СПЕЛЕОЛО́ГІЯ (від грец. σπήλαιον — печера і λόγος — вчення) — наука, що займається комплексним вивченням *печер*. Досліджує їхнє походження, морфологію, геогр. поширення, мікроклімат, гідрологію, органічний світ і використання людиною. Вивчає також залишки матеріальної культури в печерах. С. тісно пов'язана з геологією, географією, зоологією, ботанікою, палеонтологією, археологією, історією і користується методами цих наук. Перші писемні згадки про карстові (див. *Карст*) печери належать до античних часів (про печери Динарського нагір'я у Посідонія, *Пліній* Старшого, про печери Криму в *Овідія* та ін.). Як наука С. почала формуватися з 2-ї пол. 19 ст. (праці франц. дослідника Е. А. Мартеля, австр. вчених А. Шмідля, Ф. Крауса, А. Грунда і В. Кнебеля). Результати спелеологічних досліджень враховують у буд-ві, при пошуках корисних копалин, палеогеогр. (див. *Палеогеографія*) реконструкціях, а також у медицині (спелеотерапія). В СРСР питання С. розробляють ін-ти карстознавства і спелеології у Пермі та Уфі, Спелеологічний стаціонар у м. Кунгурі та ін.; на Україні — *Мінеральних ресурсів інститут*. Значна роль у вивченні печер належить спелеологам-спортсменам. З 1979 СРСР є членом Міжнародного спелеологічного союзу.

Літ.: Максимович Г. А. Основы карстоведения, т. 1—2. Пермь, 1963—69; Гвоздецкий Н. А. Проблемы изучения карста и практика. М., 1972; Дублянский В. Н., Ломаев А. А. Карстовые пещеры Украины. К., 1980; Гвоздецкий Н. А. Карст. М., 1981.

Б. М. Іванов.

СПЕЛЕОФА́УНА (від грец. σπήλαιον — печера і *фауна*) — див. *Печерна фауна*.

СПЕНДІА́РОВ Олександр Опанасович [справж. прізв.— Спендіарян; 20.X (1.XI) 1871, Каховка, тепер місто Херсон. обл.— 7.V 1928, Єреван] — вірм. рад. композитор, диригент, педагог, громадський діяч, нар. арт. Вірм. РСР (з 1926). В 1895 закінчив Моск. ун-т; композицію вивчав у М. Кленовського в Москві (1892—94) та М. Римського-Корсакова в Петербурзі (1896—1900). До 1924 жив у Криму (Сімферополь, Ялта, Феодосія; вів диригентську і муз.-громад. діяльність), пізніше у Єревані (брав участь у роботі Ін-ту науки і мистецтва, консерваторії, в організації муз. вид-ва та симф. оркестру). Творчість С. грунтується на муз. фольклорі вірм. та ін. народів. Твори: опера «Алмаст» (1928, на Україні вперше поставлено 1930 в Одесі), сюїти «Кримські ескізи» (1903, 1912), «Єреванські етюди» (1925), симф. картина «Три пальми» (1905), хори, твори для голосу з оркестром, романси, мелодекламації, обробки нар. і революц. пісень. С.— автор «Української сюїти» для чотириголосого хору в супроводі оркестру, обробок укр. нар. пісень (серед них — хор «Як умру...» на слова «Заповіту» Т. Шевченка). Ім'я композитора присвоєно Вірм. театрові опери та балету (Єреван). В Єревані — Будинок-музей О. О. Спендіарова. В Ялті встановлено пам'ятник композитору (1971).

СПЕ́НСЕР (Spenser) Герберт (27.IV 1820, Дербі—8.XII 1903, Брайтон) — англ. філософ і соціолог, один з основоположників *позитивізму*. Філос. погляди С. склалися під впливом Д. *Юма*, І. *Канта*, Дж. *Мілля*. С. намагався створити універсальну філосо-

фію («сума наук»), яку розглядав як сукупність осн. принципів спец. наук, розробив власну класифікацію наук («Система синтетичної філософії», 1862—96). Наслідуючи І. Канта, поділяв світ на пізнаване (світ явищ) і непізнаване («річ у собі»). Як прихильник *агностицизму* вважав, що наука не може осягнути сутності речей, і обмежував її завдання описом явищ. Найвищим законом усього існуючого вважав *еволюцію*, яку зводив до безперервного перерозподілу тілесних частинок та їхнього руху. Під таке механістичне розуміння еволюції С. намагався підвести всі явища — від неорганічних до моральних і соціальних, твердячи, що осн. напрям еволюції — до рівноваги (див. *«Рівноваги» теорія*). Еволюційний процес в біології С. трактував як пристосовні зміни організмів, що відбуваються як під дією пристосування до факторів зовн. середовища, що змінюються, так і через *добір природний*, або «виживання найбільш пристосованих». С. заперечував провідну роль добору природного і зводив процес еволюції до все зростаючого значення прямого пристосування. С. був одним з основоположників бурж. *соціології*, виступав проти теологічного розуміння історії, обстоював наявність її законів і можливість причинного пояснення істор. фактів. С. заснував т. з. органічну школу в соціології. Прагнучи виправдати соціальну нерівність, уподібнював людське суспільство тваринному організмові і переносив біол. вчення про боротьбу за існування на історію людства. При цьому С. засуджував класову боротьбу, вороже ставився до ідей соціалізму. В. І. Ленін у праці *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»* піддав критиці філос. і соціологічні погляди Г. Спенсера.

СПЕ́НСЕР (Spenser) Едмунд (бл. 1552, Лондон — 16.I 1599, там же) — англ. поет. Популярність здобув пасторальною поемою з 12 еклог «Календар пастуха» (1579). У незакінченій алегоричній поемі «Королева фей» (1590—96), використовуючи легенди про короля *Артура*, поетизував людські чесноти. Фактичний матеріал його кн. «Погляд на сучасний стан Ірландії» (1596, опубл. 1633) використовував у своїх працях Ф. Енгельс. У сатиричних творах — байці «Казка тітоньки Хабард» (1591) та поемі «Повернення Коліна Клаута» (1595) в алегоричній формі викривав придворні інтриги. Автор циклу сонетів «Аморетті» (1591—95), гімнів («Чотири гімни», 1596). Збагатив англ. віршування т. з. спенсеровою строфою. Перекладав твори Ф. Петрарки.

В. П. Березинський.

СПЕРА́НСЬКИЙ Георгій Нестерович [7 (19).II 1873, Москва — 14.I 1969, там же] — рад. лікар-педіатр, активний учасник створення системи охорони материнства й дитинства, чл.-кор. АН СРСР (з 1943), акад. АМН СРСР (з 1944), Герой Соціалістич. Праці (1957). В 1898 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. Заснував у Москві (1912) перший Будинок немовляти з лікарнею, лабораторією, консультацією, молочною кухнею, яслами. З 1922 — директор Ін-ту охорони материнства й дитинства (тепер — Ін-т педіатрії АМН СРСР), 1931—62 С.— зав. кафедрою педіатрії Центрального ін-ту удосконалення лікарів. Осн. праці присвячені проблемам до- і післяродової профілактики, фізіології і патології раннього дитячого віку; питанням вигодовування, догляду, загартовування і виховання дитини. С.— голова Всесоюзного т-ва дитячих лікарів (1938—62). Створив школу педіатрів. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970.

СПЕРА́НСЬКИЙ Михайло Михайлович [1 (12).I 1772, с. Черкутіно, тепер Собінського р-ну Влад. обл.— 11 (23).II 1839, Петербург] — рос. держ. діяч, граф (1839). Син священика. З 1797 — на держ. службі. З 1808 став найближчим радником імп. *Олександра I*. Автор кількох проектів держ. реформ ліберального напряму. В 1812—16 його було заслано в Нижній Новгород, потім у Перм. З 1816 — пензенський губернатор, з 1819 — генерал-губернатор Сибіру. З 1826 фактично очолював 2-й відділ імператорської канцелярії, що здійснював кодифікацію законів. Під керівництвом С. було складено Повне зібрання законів Російської імперії (в 45 томах; 1830) і *«Звід законів Російської імперії»* (в 15 томах; 1832).

СПЕРА́НСЬКИЙ Олександр Васильович [13 (25).VII 1865, Москва — 26.VIII 1919, Київ] — рос. фізикохімік. Закінчив Моск. ун-т (1886). Учень І. О. *Каблукова* й В. В. *Марковникова*, працював у лабораторії В. Ф. *Оствальда* (Лейпціг). Викладач Моск. ун-ту (з 1892). Професор Київ. ун-ту (з 1907); засновник кафедри фіз. хімії в Київ. ун-ті. Наук. праці С. присвячені дослідженню твердих розчинів, термодинаміці концентрованих і насичених розчинів.

СПЕРА́НСЬКИЙ Олексій Дмитрович [30.XII 1887 (11.I 1888), м. Уржум, тепер Кіров. обл.— 23.VII 1961, Москва] — рад. патофізіолог, акад. АН СРСР (з 1939) і АМН СРСР (з 1944). Член КПРС з 1943. Закінчив мед. ф-т Казанського ун-ту (1911). З 1920 — професор кафедри оперативної хірургії і топографіч. анатомії Іркутського ун-ту. В 1923—28 С.— асистент І. П. *Павлова* і одночасно (1926) організатор і керівник експериментального відділу Ін-ту хірургіч. невропатології (Ленінград). Зав. відділами патофізіології ленінгр. Ін-ту експериментальної медицини (1928—34) і загальної патології Всесоюзного ін-ту експериментальної медицини в Москві (з 1934). З 1945—директор Ін-ту загальної і експеримент. патології АМН СРСР; з 1954 (після перетворення цього ін-ту на Ін-т нормальної і патолог. фізіології) — зав. відділом заг. патології. С.— представник *нервізму*. Осн. праці присвячені механізмам виникнення нервових дистрофій та ролі нервової системи в розвитку патологіч. процесів різної природи. Премія ім. І. П. Павлова АН СРСР, 1937. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: Нервная система в патологии. М.— Л., 1930; Избранные труды. М., 1955.

СПЕРА́НСЬКИЙ Сергій Борисович [10 (23).V 1914, Казань — 13. III 1983, Ленінград] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1971), дійсн. член АМ СРСР (з 1979). Член КПРС з 1957. Закінчив АМ у Ленінграді (1941). Твори: корпус електротех. ін-ту (1958), житл. будинки на Моск. (1956—61) і Новоізмайловському (1964—65) проспектах, телецентр (1962), н.-д. ін-т дизельної промсті (1963), готель «Ленінград» (1970), комплекс споруд митниці на радянсько-фін. кордоні (1967), всі — у Ленінграді та у співавт. Один з авторів пам'ятника Героїчним захисникам Ленінграда у Великій Вітчизн. війні 1941—43 (1975). Викладав в АМ у Ленінграді (з 1973 — професор). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР. 1973. Ленінська премія, 1978.

С. Б. Сперанський.

СПЕРА́НТОВА Валентина Олександрівна [11 (24).II 1904, м. Зарайськ, тепер Моск. обл.— 6.I 1978, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1953. Після закінчення 1925 театр. технікуму ім. А. В. Луначарського (Москва) працювала в трупі Першого держ. педагогічного театру (згодом Держцентртюг). З 1944 — актриса Центр. дитячого театру (Москва). Серед ролей — Єгорка («Чорний Яр» Афіногенова), Герда і Кай («Снігова королева» Шварца), Кукушкіна («Тепленьке місце» О. Островського), Клавдія Василівна («В пошуках радості» Розова). Знімалася в кіно. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

В. О. Сперантова.

СПЕРКА́Ч Валентин Микитович (н. 7.XI 1939, Київ) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1982). В 1967 закінчив режисерський факультет Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. З 1967 — режисер Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів. Фільми: «Антей української науки» (1969), «Шляхом миру і співробітництва» (1971), «Марокко. Роздуми в дорозі» (1975), «Ти пам'ятаєш, товаришу...» (1977), «Золотий вересень возз'єднання» (1979), «Командарми індустрії» (1981), «Знайомтесь, Радянська Україна», «Україна-82, земля моїх предків» (обидва — 1982) та ін.

СПЕ́РМА (грец. *σπέρμα*, від *σπείρω* — сію), сім'я, еякулят — секрет *статевих залоз*; виділяється при статевому акті у чоловіків, а також самців тих тварин, яким властиве *статеве розмноження*. Складається з *сперматозоїдів* і *сім'яної рідини*. Утворення С. починається в період *статевого дозрівання*, досягає максимуму в зрілому віці й зменшується у похилому віці. Об'єм С., що виділяється при кожному статевому акті, у різних організмів різний: у людини — 2—6 мл, у бугая — 4—

8 мл, у барана — бл. 1 мл, у кнура — 200—300 мл, у жеребця — 75 мл тощо.

СПЕРМАТИ́ДИ [від грец. *σπέρμα* (*σπέρματος*) — сім'я] — попередники чоловічих статевих клітин, що утворюються під час другого поділу дозрівання з *сперматоцита* 2-го порядку (див. *Сперматогенез*). Мають гаплоїдний (одинарний) набір *хромосом*. С. перетворюються на *сперматозоїди*.

СПЕРМАТОГЕНЕ́З [від грец. *σπέρμα* (*σπέρματος*) — сім'я і *γένεσις* — народження] — розвиток *сперматозоїдів* у людини, тварин і деяких рослин. Сперматозоїди у людини і тварин утворюються в *сім'яниках* з настанням статевої зрілості із зародкових клітин — *сперматогоніїв*. Розрізняють 4 періоди С.: розмноження, ріст, дозрівання і формування. В період розмноження сперматогонії кілька разів діляться шляхом *мітозу*. В період росту клітини збільшуються в розмірах, а їх ядра проходять тривалу *профазу*, під час якої відбувається *кон'югація* гомологічних *хромосом* і *кросинговер*; сперматогонії дістають назву *сперматоцитів* 1-го порядку. В період дозрівання відбуваються два послідовні поділи дозрівання (*мейоз*), кількість хромосом зменшується вдвоє. Таким чином кожний сперматоцит 1-го порядку дає два сперматоцити 2-го порядку, які після другого поділу утворюють 4 однакові за розмірами клітини — *сперматиди*. Останні, не ділячись, вступають в період формування, або сперміогенез, і перетворюються на зрілі чоловічі статеві клітини — сперматозоїди. *Ю. Я. Полулях.*

СПЕРМАТОГО́НІЇ [від грец. *σπέρμα* (*σπέρματος*) — сім'я і *γόνος* — нащадок, плід] — первинні чоловічі статеві клітини в період розмноження (див. *Сперматогенез*). Діляться шляхом *мітозу*.

СПЕРМАТОЗО́ЇДИ [від грец. *σπέρμα* (*σπέρματος*) — сім'я, *ζῷον* — жива істота і *εἶδος* — вигляд] — чоловічі статеві клітини людини, тварин та деяких рослин. У тварин і людини С. (живчики, спермії) розвиваються у звивистих канальцях *сім'яників* (див. *Сперматогенез*) і входять до складу *сперми*. За розмірами, формою і будовою С. дуже різноманітні (мал.). Довжина С. у різних видів — від десятків і сотень мкм до кількох мм (у комах). У хребетних та більшості безхребетних С. мають джгутик (хвіст), за допомогою якого вони рухаються, що забезпечує їх зустріч з *яйцеклітинами*. С. дуже чутливі до умов оточуючого середовища. Різні коливання т-ри, осмотичного тиску, кислотності призводять до порушення функції С., швидкої загибелі їх. С. рослин (антерозоїди) утворюються в *антеридіях*. У більшості насінних рослин С. звичайно наз. *спермія́ми*. У зелених і бурих водоростей, у деяких нижчих грибів, мохів, хвощів та ін. С. з двома або більше джгутиками. С. рослин не мають целюлозної оболонки, при великому ядрі кількість цитоплазми у них незначна. *Ю. Я. Полулях.*

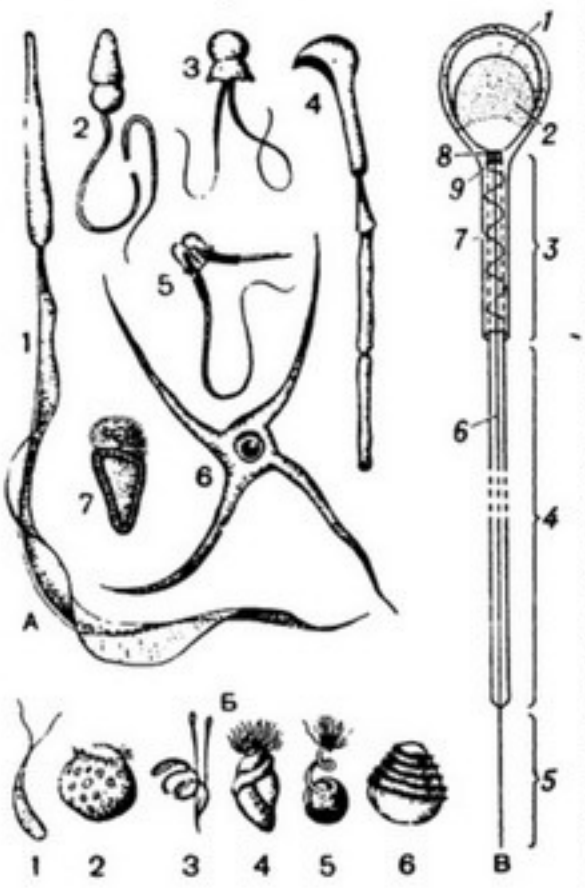

Сперматозоїди.
А. Деякі види джгутикових (1—5) і безджгутикових (6, 7) сперматозоїдів тварин:
1 — жаби; 2 — морського їжака; 3 — риби Tetradon; 4 — морської свинки; 5 — опосума; 6 — річкового рака; 7 — аскариди.
Б. Сперматозоїди рослин:
1 — зеленої водорості евдорини; 2 — зеленої водорості едогонії; 3 — сфагнового моху; 4 — хвоща; 5 — чоловічої папороті; 6 — саговника.
В. Схема будови джгутикового сперматозоїда ссавців:
1 — акросома; *2* — ядро; *3* — проміжний відділ; *4* — головний відділ хвоста; *5* — кінцевий відділ; *6* — осьова нитка; *7* — мітохондрії; *8* — базальна центріоль; *9* — дистальна центріоль.

СПЕ́РМІЇ (від грец. *σπέρμα* — сім'я) — чоловічі статеві клітини (*гамети*) покритонасінних та голонасінних (представників класів гнетових та хвойних) рослин. С. утворюються при мітотичному (див. *Мітоз*) поділі генеративної клітини *пилкового зерна*. На відміну від *сперматозоїдів* С. позбавлені джгутиків, а за допомогою пилкової трубки досягають *архегоніїв* (у голонасінних) або *зародкового мішка* (у покритонасінних), де відбувається запліднення (у покритонасінних — *подвійне запліднення*).

СПЕЦИФІКА́ЦІЯ (лат. specificatio, від species — вид, різновид і facio — роблю) — 1) Визначення й перелік специфічних особливостей, уточнена класифікація будь-чого. 2) Один з основних документів системи *технічної документації*. В СРСР є частиною Єдиної системи конструкторської документації і Єдиної системи технологічної документації. В конструкторських документах С. визначає частини складальної одиниці, комплексу або комплекту (див. *Складання машин*). Відповідно до складності виробу в розділах цієї С. перелічуються: склад документації, комплекси, з яких складається виріб, складальні одиниці, деталі, стандартні та нестанлартні вироби, матеріали і комплекти. Таку С. використовують при комплектуванні виробів, плануванні виробництва тощо. В технологічних документах С. складають на кожний виріб, що його поставляють як самостійну одиницю. В ній перелічуються: виріб, його складальні одиниці, деталі і матеріали. Така С., поряд з ін. документами, сприяє належній організації технологічного процесу виготовлення продукції. Правила виконання специфікації встановлено ГОСТом.

СПЕЦІАЛІЗА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА (від лат. specialis — особливий) — одна з форм *поділу праці*, що являє собою відокремлення і створення підприємств і галузей, а також окремих виробництв всередині підприємств чи виробничих об'єднань, що випускають одно рідну продукцію. Полягає в *стандартизації*, типізації та уніфікації вироблюваної продукції, посиленні тех. однорідності виробництва, диференціації засобів праці, технології та професійної підготовки кадрів відповідно до профілю виробництв. Поглиблення С. в. органічно пов'язане з *кооперуванням виробництва* та *комбінуванням виробництва* і веде до зростання *концентрації виробництва*, підвищення рівня *усуспільнення праці*, що створює умови для дальшого розвитку поділу праці і С. в. Зміст, форми та рівень розвитку С. в. визначаються *способом виробництва*. За капіталізму С. в. має суперечливий, стихійний характер, є засобом збільшення прибутків монополій і посилення експлуатації трудящих. Соціалізм забезпечує планомірний, прискорений розвиток С. в., яка стає могутнім джерелом неухильного піднесення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* на базі його інтенсифікації та *науково-технічного прогресу*. Найбільш розвинута С. в. в пром-сті. Тут розрізняють три осн. форми С. в.: предметну (продуктову), подетальну (агрегатну) й технологічну (стадійну). У с. г. при впровадженні С. в. враховують не тільки екон. та соціальні фактори, а й особливості природних зон, біол. властивостей рослин і тварин. У переважній більшості радгоспів і колгоспів розвиваються дві гол. галузі і кілька додаткових з метою кращого використання землі та ін. с.-г. ресурсів. Навколо великих пром. центрів створюються спеціалізовані с.-г. зони, підприємства для поста-

СПЕ́РМАЦЕТ (від *сперма* і грец. *κῆτος* — кит) — воскоподібна речовина. Одержують при охолодженні рідкого тваринного воску, що міститься у великому фіброзному мішку голови *кашалота*. С.— білі пластинчасті кристали, добре розчинюються в ефірі, ацетоні, гарячому спирті. Гол. компонентом С. є складний ефір пальмітинової кислоти і цетилового спирту. Раніше С. приймали за сперму кашалота (звідси назва); тепер встановлено, що С. виконує звукопровідну функцію при ехолокації тварини. Використовують С. як мастило і як основу для виготовлення кремів і мазей.

чання населенню міст овочів, молока та ін. продуктів. В умовах багатогалузевих *агропромислових комплексів* (об'єднань) дедалі більшого значення набуває внутрішньогалузева С. в. У будівництві С. в. здійснюється шляхом створення профільованих буд. підприємств і об'єднань для пром., с.-г., транспортного, шляхового, житлово-комунального та ін. видів буд-ва, а також створення буд. орг-цій, що спеціалізуються на виконанні лише окремих буд. або монтажних робіт. На транспорті С. в. проявляється в поділі його на види (залізничний, водний, автомобільний, повітряний, трубопровідний) та у спеціалізації підприємств всередині трансп. галузей. В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) в СРСР, у т. ч. в УРСР, здійснюється широка програма поглиблення планомірної С. в. в масштабах всієї країни, екон. районів, галузей, об'єднань і підприємств. Для визначення ступеня С. в. використовують різні типи показників, зокрема показник, що характеризує питому вагу спеціалізованого виробн. в заг. обсязі випуску певного продукту. В СРСР спеціалізація виробн. органічно пов'язана з *міжнародним соціалістичним поділом праці*, що забезпечує планомірний підхід до розв'язання великих нар.-госп. завдань. Реалізація цих завдань шляхом розвитку спеціалізації і кооперування є могутнім джерелом піднесення економіки як окремих країн, так і всієї *соціалістичної співдружності*, фактором зміцнення миру і соціалізму. *Г. П. Жеребкін.*

СПЕЦІАЛІЗО́ВАНА МЕДИ́ЧНА ДОПОМО́ГА — див. *Швидка медична допомога.*

СПЕЦІАЛІЗО́ВАНІ УСТАНО́ВИ ООН — міжнародні (міжлержавні) організації, які мають своїм завданням здійснення співробітництва держав із спец. питань у галузях економічній, соціальній, освіти, культури, охорони здоров'я, авіасполучень тощо. Таких орг-цій, специфічний правовий зв'язок яких передбачено *Статутом ООН*,— 14 (див. схему до статті *Організація Об'єднаних Націй*), усі вони входять до системи міжнар. орг-цій ООН.

Кожна з С. у. ООН створена на основі угоди між д-вами-учасницями її, яка є одночасно її статутом, що визначає цілі, завдання, функції й структуру орг-ції, компетенцію її органів. Статусу С. у. ООН орг-ція набуває внаслідок угоди, укладеної нею з ООН. Ці угоди (аналогічні за змістом) передбачають взаємне представництво орг-цій, обмін інформацією та документами, подання до ООН щорічних доповідей, відомостей про бюджет, право Генеральної Асамблеї та Економічної і соціальної ради ООН давати рекомендації щодо діяльності С. у. ООН, узгодження їх і координації з діяльністю відповідних органів ООН. Важливою формою діяльності С. у. ООН є участь у прийнятті адм. і тех. регламентів, стандартів та правил з метою міжнародно-правового регулювання питань, що входять до компетенції відповідної орг-ції, подання допомоги країнам, що розвиваються. Більшість С. у. ООН значною мірою сприяють розвиткові міжнар. співробітництва в спец. галузях. СРСР, УРСР, БРСР не беруть участі в тих С. у. ООН (Міжнар. банк реконструкції та розвитку, Міжнар. фінанс. корпорація, Міжнар. валютний фонд), які були з самого початку перетворені імперіалістичними д-вами, насамперед США, на знаряддя здійснення своєї політики. Загалом, всупереч СРСР та ін. країнам соціалістичної співдружності, імперіалістичні д-ви намагаються перешкодити участі С. у. ООН у боротьбі за мир, обмеження гонки озброєнь, ліквідацію залишків колоніалізму. СРСР є членом 9 С. у. ООН; УРСР — 8. *Н. М. Ульянова.*

СПЕЦІА́ЛЬНА АСТРОФІЗИ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ АН СРСР, САО — науково-дослідна установа АН СРСР. Розташована в горах Пн. Кавказу за 25 км від станції Зеленчуцька Карачаєво-Черкеської а. о. Засн. 1966. До складу САО входять два сектори: оптичний і радіоастрономічний; до складу радіоастр. сектора входить Пулковський філіал САО, на якому встановлено *радіотелескоп* для роботи на хвилях 2—30 см. Є обчислювальний центр. Основні інструменти: найбільший у світі оптичний *телескоп* з діаметром гол. дзеркала 6 м; радіотелескоп *РАТАН;* три 60-см *рефлектори.* Осн. напрями наук. досліджень: вивчення нестаціонарних, тісних подвійних, молодих масивних та магн. зір, зоряна космогонія; радіоастр. дослідження Сонця, планет та їхніх супутників, міжзоряного середовища та структури Галактики; пошуки і вивчення космічних об'єктів незвичайної природи (напр., *квазарів*); комплексне вивчення будови й еволюції позагалактичних об'єктів, дослідження структури і динаміки систем галактик, космологія; розробка і впровадження оптичної апаратури і радіоапаратури, найновіших методів дослідження в області *астрофізики* й *радіоастрономії.* *І. М. Копилов.*

СПЕЦІА́ЛЬНА ПЕДАГО́ГІКА — наука про виховання і навчання дітей з вадами психофізичного розвитку. С. п. розвивається на основі заг. принципів рад. педагогіки з урахуванням своєрідності навч.-пізнавальної діяльності аномальних дітей (див. *Аномалія* в психології). Відповідно до цього розроблено систему пед. засобів, спрямованих на виховання учнів у дусі комуністичної моралі, на всебічний розвиток особистості, оволодіння ними загальноосв. знаннями, підготовку до практичної суспільно корисної діяльності. Важливим завданням С. п. є розробка шляхів, методів та прийомів пед. компенсації і корекції відхилень у розвитку дітей. У С. п. залежно від категорії аномальних дітей, які становлять об'єкт вивчення, розрізняють *сурдопедагогіку, тифлопедагогіку,* тифлосурдопедагогіку, *олігофренопедагогіку, логопедію.* Кожна з цих дисциплін є відгалуженням заг. педагогіки, а всі разом вони становлять *дефектологію.* Див. також *Компенсація* в психології, *Психологія спеціальна, Спеціальні школи* для аномальних дітей.

Літ.: Основи спеціальної дидактики. К., 1975. *І. С. Моргуліс.*

СПЕЦІА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, що вивчає психологічні властивості аномальних дітей і дорослих, дефект у яких зумовлений органічним ураженням головного мозку, порушенням аналізаторів, тяжкими порушеннями мовлення при збереженні слуху. Див. *Психологія спеціальна.*

СПЕЦІА́ЛЬНИХ СПО́СОБІВ ЛИТТЯ́ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР. Засн. 1969 в Одесі на базі Центрального конструкторсько-технологічного бюро. У складі ін-ту (1982) —17 відділів, лабораторія, дослідно-експериментальне виробн. Ін-т розробляє технологічні процеси, оснастку, машини і автом. лінії для спец. способів лиття. *Р. Л. Снєжной.*

СПЕЦІА́ЛЬНІ ВІЙСЬКА́ — військ. частини, підрозділи, призначені для виконання спеціальних завдань по забезпеченню бойової і повсякденної діяльності збройних сил. У Збройних Силах СРСР є С. в., безпосередньо підпорядковані М-ву оборони СРСР, що входять до складу видів Збройних Сил і Тилу. Найменування, склад, організація, озброєння і тех. оснащення формувань С. в. зумовлені їхнім призначенням. У більшості видів Збройних Сил до С. в. відносять *інженерні війська, війська зв'язку, хімічні війська. радіотехнічні війська* (частини), топогеодезичні підрозділи. Деякі види Збройних Сил СРСР мають властиві тільки їм С. в. До складу Тилу Збройних Сил СРСР входять такі С. в., як автомобільні, залізничні війська та ін.

СПЕЦІА́ЛЬНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції* різних спеціальних класів, що часто зустрічаються при розв'язуванні задач математичної фізики. Осн. С. ф. є розв'язками лінійних диференціальних рівнянь 2-го порядку зі змінними коефіцієнтами. До С. ф. належать гіпергеом., сферичні, *циліндричні функції* та ін. До них відносять також деякі *трансцендентні функції,* напр. *гамма-функцію,* дзета-функцію, *еліптичні функції,* інтегральний логарифм та ін. Значення багатьох С. ф. часто виражаються через *невласні інтеграли.*

Літ.: Смирнов В. И. Курс высшей математики, т. 3, ч. 2. М., 1969.

СПЕЦІА́ЛЬНІ ШКО́ЛИ для аномальних дітей — навчально-виховні установи системи Міністерства освіти СРСР для дітей з вадами психофіз. й фіз. розвитку. С. ш. профільовані залежно від дефекту учнів. В СРСР проводиться диференційоване навчання аномальних дітей у С. ш. 9 типів: спец. загальноосв. школах для розумово відсталих дітей (див. *Допоміжна школа*); для слабочуючих і пізньоглухих дітей; для глухих дітей (див. *Школа для глухих*); для дітей з тяжкими порушеннями мовлення; для слабозорих дітей; для сліпих дітей (див. *Школа для сліпих*); для

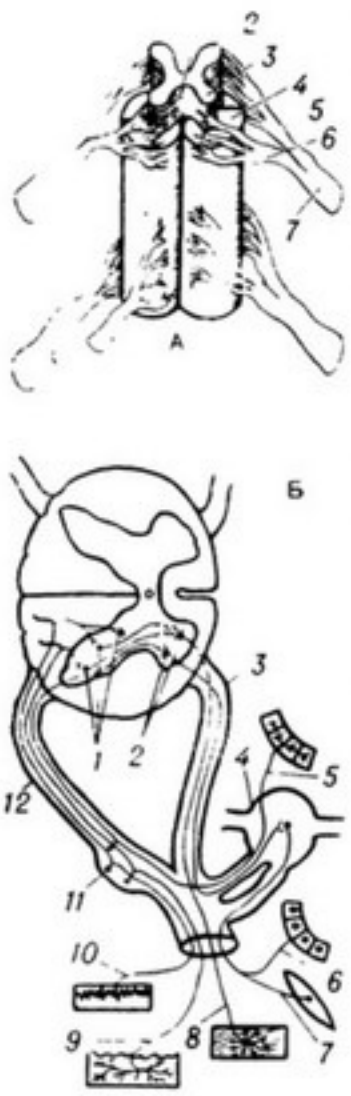

Спинний мозок.
А. Сегменти: *1* — сіра речовина; *2* — задній ріг; *3* — передній ріг; *4* — бічний канатик білої речовини; *5* — задній корінець; *6* — передній корінець; *7* — спінальний ганглій.
Б. Корінці (діаграма, яка показує деякі рефлекторні дуги): *1* — нейрони заднього рога; *2* — нейрони переднього рога; *3* — передній корінець; *4* — симпатичний ганглій; *5* — аферентне волокно від слизової оболонки кишечника; *6* — еферентне волокно до залози; *7* — еферентне волокно до гладенького м'яза; *8* — еферентне волокно до поперечносмугастого м'яза; *9* — аферентне волокно від шкірних рецепторів; *10* — аферентне волокно від м'язових рецепторів; *11* — спінальний ганглій; *12* — задній корінець.

дітей з наслідками поліомієліту й церебральними паралічами та ін. Крім того, функціонує диференційована мережа вечірніх, очно-заочних спец. шкіл для дорослих з вадами слуху й зору. С. ш.— установи інтернатного типу. У С. ш. навчання ведеться на основі спец. програм і методик. В усіх типах С. ш. учні за різні строки навчання здобувають середню або неповну середню (в допоміжній школі — початкову) освіту й виробничо-трудову підготовку. *І. С. Моргуліс.*

СПЕЦІА́ЛЬНІСТЬ (від лат. specialis — особливий, своєрідний) — вид трудової діяльності людини, що характеризується комплексом набутих знань, навичок в результаті спец. підготовки працівника в рамках тієї чи іншої *професії*. С. формується на основі сусп. *поділу праці* й розвитку *спеціалізації виробництва* під впливом *науково-технічного прогресу*. Порівняно з професією для С. характерне використання більш спеціалізованих знарядь праці. Дальший поділ праці веде до появи працівників вузької С. На стадії комплексної механізації відбувається формування С. широкого профілю. Це передбачає досить високий рівень заг. і спец. освіти (див. *Вища освіта, Професійна освіта, Професійно-технічна освіта*). За соціалізму підготовка фахівців різних С. здійснюється планомірно в системі всього *народного господарства*. Відповідно до Конституції СРСР кожний член суспільства має вільне право на вибір професії та С. залежно від своїх здібностей, профпідготовки, освіти і сусп. потреб. В СРСР планово організовано навчання фахівців нових професій та С. на підприємствах, в організаціях, радгоспах, колгоспах тощо. Своєчасна підготовка *кадрів* з нових С., що формуються в процесі планомірного розвитку соціалістичного виробн., сприяє неухильному підвищенню його ефективності, повнішій реалізації *основного економічного закону соціалізму*. *В. М. Савенок.*

СПЕ́ЦІЇ (лат. species) — приправи (*пряноші*, оцет, ароматичні есенції тощо) до різних страв. Містять *ефірні олії* та ін. речовини, що поліпшують смак страви, підвищують її засвоюваність. С. використовують у *кулінарії*, кондитерській, консервній та ін. галузях харч. промисловості.

СПЕ́ЦІЯ — місто на Пн. Зх. Італії, адм. ц. провінції Специя. Порт на березі зат. Специя Лігурійського м., залізнична станція. 122 тис. ж. (1975). Підприємства чорної і кольорової металургії, машинобудівної (радіоелектронної, суднобудівної, по виробн. с.-г. і текст. машин), електротех., хім., нафтопереробної, військ., текст. і харчосмакової пром-сті. Музей мор. і природничої історії. Архіт. пам'ятки 14—16 ст.

СПЕ́ЧЕНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, що їх виготовляють з *порошків* металів, їхніх сплавів і тугоплавких сполук (*карбідів, боридів, нітридів* та ін.) методами *порошкової металургії*; те саме, що й *порошкові матеріали*.

СПЄ́ШНЄВ Микола Олександрович [1821, Курська губ.— 17 (29). III 1882, Петербург] — рос. революціонер, один з керівників *петрашевців*. З дворян. Прихильник повалення царизму і визволення селян шляхом нар. революції. Був матеріалістом і атеїстом, поділяв ідеї *утопічного соціалізму*. Разом з М. В. *Петрашевським* спробував розробити план сел. повстання. В кін. 1848 у С. обговорювалося питання про створення таємного політ. т-ва. В 1849 С. разом з ін. петрашевцями було заарештовано, засуджено до страти, яку замінили 10-річною каторгою. За амністією 1856 вийшов на поселення. Після заслання підтримував зв'язки з революц. демократами, 1860 познайомився з Т. Г. Шевченком.

СПИННА́ СТРУНА́ — те саме, що й *хорда*.

СПИННИ́Й МО́ЗОК — задній, або нижній, відділ *центральної нервової системи* хребетних тварин та людини, розміщений у хребетному каналі. Як самостійна частина *мозку* С. м. вперше формується у ланцетника у вигляді трубки неправильної форми з центральним каналом. В процесі *філогенезу* організму виникає *метамерія* і зростає число інтернейронів (напр., у круглоротих); сіра речовина диференціюється на сенсорні та моторні ядра; з'являється мієлін, розвиваються міжсегментарні та довгі висхідні та низхідні шляхи (напр., у плагіостомів); формуються межові симпатичні стовпи (напр., у костистих риб); виникають шийне та поперекове потовщення, а тіла сенсорних нейронів повністю виходять в спинномозкові ганглії (напр., у земноводних); з'являються ядра задніх стовпів і збільшується об'єм ядер центральних сенсорних нейронів (напр., у плазунів); зростає взаємозв'язок С. м. з структурами *головного мозку* (напр., у птахів); з'являються пучки пірамідного тракту і збільшується їх діаметр у вищих ссавців та людини. С. м. дорослої людини має довжину 41—45 см, діаметр від 8 до 14 мм, масу до 38 г. Зверху С. м. переходить в *довгастий мозок*, знизу завершується конусом з нитковидним продовженням. С. м. вкритий твердою, павутинною та м'якою оболонками. Тверда оболонка складена з 2 листків: зовн., що є окістям *хребців*, і внутрішнього. Павутинна оболонка щільно прилягає до твердої, м'яка вкриває речовину С. м. і містить судини. Між павутинною і м'якою оболонками є підпавутинний простір, заповнений *спинномозковою рідиною*. С. м. людини складається з 31—33 сегментів, кожний з яких дає початок двом парам корінців, що утворюють *спинномозкові нерви* (мал., А). Сегменти об'єднані у відділи: шийний, грудний, поперековий, крижовий, що включають відповідно 8, 12, 5, 1—3 сегменти. С. м. коротший від *хребта* і закінчується на рівні другого поперекового хребця. С. м. ділиться на дві симетричні половини, з'єднані перемичками (т. з. комісурами). В сірій речовині С. м. містяться тіла нейронів; у білій, що оточує сіру речовину,— аксони висхідних та низхідних мієлінових волокон. Сіра речовина утворює парні виступи — роги. Обидві половини сірої речовини з'єднані перешийком, в якому лежить центральний канал. Біла речовина С. м. поділяється виростами сірої речовини з кожного боку на три канатики — задній, бічний та передній. Нервові клітини сірої речовини сконцентровані в ядрах. Найбільші ядра лежать в передніх рогах, де знаходяться рухові нейрони (мотонейрони), *аксони* яких іннервують скелетну мускулатуру. У проміжній зоні сірої речовини локалізовані нейрони, що здійснюють зв'язок між сегментами С. м., а також формують провідні шляхи С. м. Верхівки задніх рогів займають ядра, на нейронах яких закінчуються різні типи чутливих волокон. Аксони цих нейронів надходять до складу канатиків С. м.

С. м. забезпечує: рефлекторну діяльність (напр., ритміч. і тонічні рефлекси, пов'язані з положенням кінцівок і голови), яка здійснюється сегментарними моносинаптичними та полісинаптичними *рефлекторними дугами* (мал., Б); регуляцію діяльності всіх внутр. органів через нейрони бічних рогів (див. *Вегетативна нервова система*); сприймання і виконання команд, що надходять з головного мозку, й передачу до нього *сенсорної інформації*. Див. також *Провідні шляхи* головного й спинного мозку.

Літ.: Сепп Е. К. История развития нервной системы позвоночных. М., 1959; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977.
Ю. П. Лиманський.

СПИННОМОЗКОВА́ РІДИНА́, цереброспінальна рідина — рідина, що циркулює в порожнинах *центральної нервової системи* людини і хребетних тварин; виповнює шлуночки *головного мозку*, спинномозковий канал і простори під павутинною оболонкою (див. *Мозкові оболонки*). Утворюється судинними сплетеннями головного мозку та деякими елементами *нервової тканини*. За складом близька до *лімфи*, але містить менше *білка*. С. р.— безбарвна, прозора; густина — 1,006—1,007; реакція слабколужна. Через С. р. відбувається *обмін речовин* у центральній нервовій системі, підтримується осмотична рівновага. Вона захищає головний і спинний мозок від мех. ушкоджень. Для діагностики деяких захворювань С. р. дістають із спинномозкового каналу за допомогою проколу.

СПИННОМОЗКОВІ НЕ́РВИ — парні *нерви* хребетних тварин та людини, що виходять з кожного сегмента *спинного мозку*. С. н. починаються двома корінцями: заднім (чутливим) та переднім (руховим). Задній корінець має потовщення (*ганглій*), де лежать тіла уніполярних чутливих *нейронів*, від яких відходять центральні та периферичні гілки нервових волокон. Волокна центральної гілки розщеплюються у вигляді синаптичних терміналей (див. *Синапси*) між центральними чутливими нейронами задніх рогів сірої речовини спинного мозку, а волокна

периферичної гілки у складі периферичних нервів завершуються різними чутливими закінченнями в шкірі (в строго визначених ділянках — дерматомах), тканинах та органах. Передні корінці, утворені аксонами рухових нейронів, що лежать в передніх рогах сірої речовини спинного мозку, іннервують (див. *Іннервація*) поперечносмугасту мускулатуру. Із передніх корінців деяких сегментів спинного мозку виходять також передгангліонарні вегетативні волокна, що здійснюють еферентну іннервацію внутрішніх органів. Зливаючись після виходу із спинного мозку, корінці утворюють мішані нерви, які покидають спинномозковий канал через міжхребцеві отвори і поділяються з кожного боку на передню та задню гілки. У людини — 31 пара С. н. (8 пар шийних, 12 грудних, 5 поперекових, 5 крижових, 1 куприкова). Про ураження С. н. див. *Радикуліт*.

Ю. П. Лиманський.

СПИРТИ́ (від лат. spiritus — дух), алкоголі — органічні сполуки, що містять одну чи кілька гідроксильних груп (—ОН), зв'язаних з вуглеводневим радикалом. У С. група — ОН завжди приєднана до насиченого атома вуглецю. Залежно від розташування ОН-групи в молекулі розрізняють С. первинні RCH_2OH, вторинні R_2CHOH і третинні R_3COH (де R — CH_3, C_2H_5 та ін.), а за числом гідроксильних груп — одноатомні (CH_3OH — метиловий, $C_6H_5CH_2OH$ — бензиловий), двохатомні (CH_2OH — CH_2OH — етиленгліколь), трьохатомні (CH_2OH—CHOH — CH_2OH — гліцерин) та ін. Сполуки з ОН-групою, зв'язаною з ароматичним ядром, наз. *фенолами*.

Назви С. звичайно утворюють від назв відповідних вуглеводневих радикалів, напр., CH_3—OH — метиловий С., C_2H_5—OH — етиловий С. (див. *Номенклатура хімічна*). Нижчі насичені одноатомні С. (від C_1 до C_3) — рідини, що змішуються з водою, з характерним запахом і пекучі на смак. С., у молекулах яких 4—11 атомів вуглецю,— оліїсті рідини, не змішуються з водою. Вищі С. (від C_{12}) — тверді речовини без запаху й смаку. В С. водень ОН-груп здатний заміщуватись на сильно електропозитивні метали (наприклад, Na, K, Mg, Al) з утворенням *алкоголятів*.

З неорганічними й органічними к-тами, а також їхніми ангідридами й хлорангідридами С. дають складні *ефіри* (див. також *Етерифікація*). Відщеплюючи воду від С., одержують прості ефіри або *ненасичені вуглеводні*. Первинні С. окислюються в *альдегіди*, вторинні — у *кетони*. У природі С. є у вигляді складних ефірів у восках і жирах. Вони утворюються при *бродінні* цукристих речовин. Одержують С. *гідратацією* ненасичених вуглеводнів, *гідролізом* складних ефірів, відновленням карбонільних сполук і ін. Широко застосовують як *розчинники*, сировину для синтетичних волокон і пластмас, лікарських, поверхнево-активних, запашних, *вибухових речовин*, у харч. пром-сті, медицині тощо. С. наз. деякі лікар. засоби, що не належать до цього класу сполук, напр. борний, камфорний, нашатирний С. Див. *Метиловий спирт, Етиловий спирт, Пропіловий спирт, Бутиловий спирт, Спиртова промисловість, Гідролізна промисловість*.

Літ.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 1—2. М., 1974.

О. І. Толмачов.

СПИРТОВА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої виробляють етиловий (винний) ректифікований спирт і спирт-сирець. Крім того, в результаті комплексної переробки сировини тут одержують ряд цінних продуктів — хлібопекарські та кормові дріжджі, рідку вуглекислоту, кормові вітаміни, глютамінову к-ту тощо. Осн. споживачами етилового спирту є харч. пром-сть, медицина, радіоелектроніка. Для тех. цілей велику кількість етилового спирту одержують гол. чин. гідролізом рослинних нехарчових матеріалів (див. *Гідролізна промисловість*) або синтезуючи його різними хім. методами (див. *Спирти*). В дореволюційній Росії діяли дрібні винокурні з-ди. Лише в кінці 19 — на поч. 20 ст. виникли відносно великі пром. підприємства по виробн. спирту-сирцю, понад 90% якого після ректифікації йшло на виготовлення горілки. За роки Рад. влади С. п. перетворилася на високорозвинуту галузь. Збудовано великі спиртові з-ди: Єфремовський (Тул. обл.), Петровський (Івановська обл.), Маріїнський (Кемер. обл.), Лохвицький (Полтав. обл.), Джамбулський (Каз. РСР), Карабалтинський (Кирг. РСР) та багато ін., оснащених вітчизн. устаткуванням найновіших конструкцій. На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції найбільші підприємства С. п. містилися в Катеринославській, Київ., Харків. губерніях та на Львівщині. Особливо швидко розвивалася С. п. в довоєнні п'ятирічки. Цьому сприяла нова сфера застосування етилового спирту — для одержання синтетичного каучуку. В післявоєнні роки поряд з відбудовою зруйнованих під час Великої Вітчизн. війни спиртових підприємств проводилось тех. переоснащення їх, нарощувались виробничі потужності, здійснювалася концентрація виробн. Серед найбільших спеціалізованих підприємств С. п. республіки — Лохвицький (Полтав. обл.) та Андрушівський (Житомир. обл.) спиртові комбінати, Барський і Калинівський (Вінн. обл.), Івашківський (Харків. обл.), Косарський (Черкас. обл.), Лужанський (Чернів. обл.) спиртові з-ди. В 1980 в УРСР було вироблено 68,5 млн. дал етилового спирту-сирцю (1940 — 26,5 млн. дал, 1965 — 47,9 млн. дал). Осн. сировина для одержання спирту на Україні — відходи цукробурякового виробн. На підприємствах С. п. республіки комплексно використовуються сировина й відходи спиртового виробн. Створено понад 60 цехів, де виготовляють кормові та хлібопекарські дріжджі, рідку вуглекислоту, кормові вітаміни та ін. Основною установою на Україні, що розробляє наукові проблеми С. п., є *Спиртової і лікерогорілчаної промисловості український науково-дослідний інститут*.

Л. В. Синицька.

СПИРТО́ВЕ БРОДІ́ННЯ — один із типів *бродіння*, процес перетворення мікроорганізмами *вуглеводів* на етиловий спирт та вуглекислий газ. С. б. спричинюють дріжджі родів Saccharomyces та Shizosaccharomyces, мукорові гриби і деякі бактерії. С. б.— ряд послідовних реакцій окислення і відновлення з вивільненням енергії. Звичайно проходить при кислій реакції середовища в безкисневих (анаеробних) умовах при т-рі від 3—5 до 38—40° С. Найкраще зброджуються *гексози* (зокрема, глюкоза), дисахариди, гірше — пентози. В процесі С. б. як побічний продукт утворюються *сивушні масла*.

СПИРТОВІ́ ЛА́КИ — *лаки*, розчинником в яких є *етиловий спирт*. С. л.— 30—40%-ні спиртові розчини природних (*шелак, каніфоль*, сандарак, *мастикс* тощо) або синтетичних (напр., алкідні, фенолоальдегідні) *смол*. Розрізняють власне С. л., що містять 30—40% смоли, і п о л і т у р и, в яких до 20% смоли. Для надання еластичності до С. л. додають *пластифікатори — камфору, рицинову олію* та ін. Вводячи в них спирторозчинні органічні барвники, одержують чорні й кольорові лаки. С. л. наносять на поверхню пензлем або ватним тампоном. Внаслідок вивітрювання розчинника утворюється блискуча плівка, нестійка до діяння води й перепаду температур. Застосовують для лакування деревини, паперу, шкіри тощо.

У зв'язку з розвитком виробн. *лакофарбових матеріалів* на основі синтетичних смол (багато з яких не розчиняються в етиловому спирті) пром. значення С. л. зменшилось.

СПИРТОВО́Ї І ЛІКЕ́РО-ГОРІЛЧА́НОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Мін-ва харчової промисловості СРСР. Засн. 1958 у Києві на базі Київського філіалу Всесоюзного н.-д. ін-ту спиртової пром-сті. В складі ін-ту (1982) 5 наук. відділів і 11 лабораторій, проектно-конструкторське бюро, 2 експериментальні спиртові з-ди (смт Лужани Чернів. обл. і с. Попівка Сумської обл.). Осн. напрями діяльності ін-ту: створення досконалішої технології виробн. лікерогорілчаних напоїв та комплексної переробки цукробурякової меляси на спирт, хлібопекарські і кормові дріжджі, амінокислоти і мед. препарати; розробка високопродуктивної апаратури; автоматизація виробничих процесів; механізація трудомістких робіт; поліпшення планування праці і її наук. організації. В ін-ті удосконалюються методи охорони праці, техніки безпеки, хіміко-технологічного та мікробіол. контролю, розв'язуються питання економії сировини, паливно-енерг. ресурсів.

В. Г. Гарбаренко.

В. І. Спіцин.

СПИС — 1) Ко́люча або метальна зброя. Застосовувався під час війни і на полюванні переважною більшістю народів з часів *палеоліту*. Спочатку спис являв собою патик з загостреним кінцем, пізніше — патик завдовжки від 1,5 до 5 м з наконечником (кремʼяним, кістяним або металевим). Був на озброєнні, зокрема, у воїнів Русі, запорізьких і донських козаків та ін. Різновид С.— піка, якою були озброєні регулярні кав. частини. Як знаряддя полювання зберігається в корінного населення Австралії, Океанії, індіанців Бразилії. 2) Спортивне знаряддя для метання. Поділяється на чоловіче (маса 800 г, довж.— 2,7 м) і жіноче (маса — 600 г, довж. 2,3 м). Складається з дерев'яного або металевого держака і сталевого наконечника. Метання С.— один з видів змагань у легкій атлетиці.

СПИ́ЦИН Віктор Іванович [н. 12 (25).IV 1902, Москва] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1958). Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1941. Закінчив Моск. ун-т (1922), де й працював (з 1942 професор, 1942—48 ректор). З 1949 — в Ін-ті фіз. хімії АН СРСР (з 1953 — директор). Осн. наук. праці присвячені хімії і технології рідкісних металів (молібдену, вольфраму, ніобію, танталу, берилію, урану та ін.), комплексних сполук, лантаноїдів і платинових металів, хімії радіоактивних елементів (технецію, протактинію, трансуранових елементів), проблемам радіаційної хімії тощо. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР, 1975.

СПИ́ЦИН Олександр Андрійович [14 (26).VIII 1858, м. Яранськ, тепер Кіров. обл.— 17.IX 1931, Ленінград] — рос. рад. археолог, чл.-кор. АН СРСР (з 1927). В 1882 закінчив Петерб. ун-т. Працював в Археологічній комісії (1892—1918) і Держ. академії історії матеріальної культури (1919—31). Багато років викладав у Петерб. (Ленінгр.) ун-ті. Автор праць, присвячених систематизації, датуванню, витлумаченню багатьох археол. матеріалів, що стосуються сх.-слов'ян. племен і Давньої Русі, племен епохи *неоліту, бронзового віку* і скіфо-сарматського часу (в т. ч. на тер. України), а також методиці археол. досліджень. Один з перших у Росії застосував картографічний метод вивчення археол. матеріалів (див. *Археологічні карти*).

СПІВ, вокальне мистецтво — виконання музики голосом; мистецтво передавати засобами *співочого голосу* ідейно-образний зміст муз. твору; один з видів муз. виконавства. Види С.: зі словами і без слів (див. *Вокаліз*), сольний (одноголосий), ансамблевий (*дует, тріо, квартет* тощо) і хоровий (з інструм. супроводом і без нього — *а капела*). Жанри С.: оперний (пов'язаний з драм. дією, включає всі види вокального мистецтва) та камерний (концертне виконання романсів і пісень соло або невеликими ансамблями). С. розрізняють за стилями: співучий (*кантилена*), декламаційний (*речитатив*, монолог, муз. декламація) і колоратурний (див. *Колоратура*). С.— найпоширеніший вид *народної творчості*. Народні співаки — перші представники вокального мистецтва (див. *Аеди, Барди, Мінезингери, Рапсоди, Скоморохи, Трубадури,* а також *Пісня*). З народного С. розвинулося професійне вокальне мистецтво. З появою *християнства* С. почали використовувати у церк. богослужінні; при монастирях і церквах було відкрито перші школи С. В епоху *Відродження* з розвитком світської муз. культури виникли нові жанри вокальної і вокально-інструм. музики — *опера*, пізніше *романс*; провідним став сольний С. Це сприяло формуванню в європ. країнах вокальних шкіл, яке відбувалось одночасно з виникненням нац. композиторських шкіл (італійська, франц., німецько-австрійська та ін.). До серед. 20 ст. мистецтво С. широко розвинулось у всіх європ. країнах, у США, Канаді, Пд. Америці, Японії, Кореї та ін. У *Київській Русі* перші професійні співацькі колективи і викладання С. відомі з 10—11 ст. (співчі Володимира Святославича та навчання С. в Києво-Печерській лаврі). У Росії та на Україні до 18 ст. вокальне мистецтво існувало у формі нар. і церковного С., які сприяли розвитку світської професійної вокальної творчості (рос. співаки 18—1-ї пол. 19 ст.— А. Михайлова, Є. Уранова-Сандунова, Н. Семенова, П. Злов, В. Самойлов). Рос. вокальна школа склалася відповідно до творчих настанов композиторів М. Глинки (виховав таких видатних співаків, як Й. Петров, Г. Воробйова-Петрова, Д. Леонова, С. Гулак-Артемовський), О. Даргомижського, М. Мусоргського, О. Бородіна, М. Римського-Корсакова, П. Чайковського. На поч. 20 ст. рос. вокальна школа (Ф. Шаляпін, А. Нежданова, Л. Собінов та ін.) здобула світове визнання. На Україні народне вокальне мистецтво розвивалося здавна (див. *Бандуристи, Кобзарі, Кобзарське мистецтво, Лірники*). У 17—18 ст. С. навчали в колегіях, *Київській академії* та *Глухівській співацькій школі*, в 19 — на поч. 20 ст.— у приватних муз. уч-щах і уч-щах Російського муз. т-ва, в київ. *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка* та консерваторіях (див. *Музична освіта*). Всесвітньо відомою була діяльність укр. співаків С. Гулака-Артемовського, С. Крушельницької, О. Мишуги, О. Носалевича, М. Менцинського та ін.

Після Великої Жовтн. соціалістичної революції досягла розквіту нац. вокальна культура народів усіх союзних республік. Традиції вітчизняної вокальної школи розвивали провідні рад. співаки, зокрема, українські — М. Микиша, М. Донець, І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко, В. Гужова, З. Гайдай, Л. Руденко, П. Білинник, М. Ворвулєв, Є. Чавдар, Б. Гмиря, М. Гришко, Ю. Кипоренко-Домансʼкий, М. Роменський, М. Частій, П. Кармалюк та ін.

Став дуже популярним естрадний С. (Л. Русланова, К. Шульженко, Л. Утьосов, Л. Зикіна, Р. Бейбутов, М. Магомаєв, С. Ротару та ін.). Систематично проводяться конкурси (див. *Музичні конкурси*). огляди, фестивалі молодих співаків, свята пісні. Кращі традиції нар. С. та хорового мистецтва розвивають профес. держ. колективи, зокрема на Україні: капели «*Думка*», «*Трембіта*», *Капела бандуристів УРСР, Український народний хор* імені Г. Г. Верьовки, *Закарпатський народний хор, Черкаський український народний хор; Буковинський ансамбль пісні і танцю* та ін., колективи *художньої самодіяльності*. Див. також статті про муз. театри, консерваторії, виконавські колективи, окремих виконавців; розділи Музика у томі Українська Радянська Соціалістична Республіка, у статтях про республіки СРСР та країни світу.

Літ.: Львов М. Л. Из истории вокального искусства. М., 1964; Назаренко И. К. Искусство пения. М., 1968; Микиша М. В. Практичні основи вокального мистецтва. К., 1971; Євтушенко Д. Г. Роздуми про голос. К., 1979.

М. К. Кондратюк.

СПІВАВТОРСТВО — творча участь кількох осіб у створенні наукового, літературного, мистецького твору, винаходу (див. *Винахідництво*) та ін. Авторські права на такий твір належать усім співавторам спільно і здійснюються за згодою між ними незалежно від того, можна чи ні визначити створену кожним з них частину твору (ст. 99 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, в УРСР ст. 479 ЦивК УРСР, п. 4 Положення про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції). Якщо в творі науки, л-ри чи мистецтва можна виділити належну співавторові частину, за ним, поряд із С. на колективний твір, визнається і авторство на цю частину (розділ у книзі, музика пісні тощо). С. має місце й тоді, коли збігається дата *пріоритету* заявок, поданих різними особами на тотожний винахід або пром. зразок. Не вважаються співавторами особи, робота яких над твором є допоміжною, напр., редагування тексту, виконання обчислень тощо. Спори про С. вирішуються судом. Див. також *Авторське право*.

Є. Ф. Мельник.

СПІ́ВАК Ель Гершович (Ілля Григорович; 22.X 1890, м. Васильків, тепер Київ. обл.— 6.IV 1950) — рад. мовознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Глухівський учительський ін-т (1919). У 1927—30 — професор Одеського ін-ту нар. освіти, 1930—32 — Київ. ін-ту профес. освіти. Автор праць з заг. мовознавства, історії євр. літ. мови, лексикології, лексикографії тощо («Культура мови», 1931, «Маркс і Енгельс про проблеми мови», 1934, та ін.). Досліджував мову і стиль письменників Шолом-Алейхема та Менделе Мойхер-Сфоріма.

СПІВВІДПОВІ́ДАЧ — особа, що бере участь у цивільній справі на боці *відповідача*. Закон (в УРСР ст. 104 ЦПК УРСР) визначає, що позов можна пред'являти до кількох відповідачів (С.). Кож-

ний з них щодо другої сторони (позивачів) виступає в процесі самостійно. С. можуть доручити вести справу одному С., якщо він досяг повноліття і не є особою, над якою встановлено *спіку* або *піклування*. Суд, постановляючи рішення щодо кількох С., повинен зазначити, в якій частині воно стосується кожного з них, або вказати, що відповідальність є солідарною (ст. 208 ЦПК).

СПІВДРУ́ЖНІСТЬ країн, очолювана Великобританією — своєрідна форма асоціації між Великобританією та її колишніми колоніями, що стали незалежними державами. Утворена англ. правлячими колами для використання в своїх екон. і політ. інтересах (див., зокрема, *Валютні зони*). Оформлена Вестмінстерським статутом 1931 як брит. Співдружність націй у складі метрополії та її *домініонів* (Канади, Австралійського Союзу, Нової Зеландії, Пд.-Афр. Союзу, Ньюфаундленду та Ірландії). С. являла собою спочатку особисту унію, оскільки главою д-ви в кожному домініоні був англ. король. Після 2-ї світової війни 1939—45 монархічний характер С. певною мірою втрачений, оскільки ряд д-в, що входять до С. (напр., Гана, Індія, Кенія, Шрі-Ланка), мають свого главу д-ви. Користуючись правом вільного виходу, з С. вийшли Бірма (1948), Ірландія (1949), ПАР (1961). Для координування діяльності С. регулярно скликаються конференції прем'єр-міністрів і міністрів фінансів країн — учасниць С. (відіграють консультативну роль) і створюються постійні комітети з окремих проблем. Сучас. керівне становище Великобританії в С. визначається не юрид. нормами, а екон., фінанс. і політ. зв'язками її з членами С. і є формою *неоколоніалізму*. *А. К. Мартиненко.*

«СПІВДРУ́ЖНІСТЬ ПО́ЛЬСЬКОГО НАРО́ДУ» — таємна польс. бурж.-демократична організація, що боролася за визволення Польщі від іноземного гніту та здійснення прогресивних бурж. перетворень. Засн. 11.II 1835 С. *Гощинським*, Ш. *Конарським*, Л. Лукашевичем. До її складу входили ліберальна шляхта, бурж. інтелігенція, студентська молодь. Орг-ції «С. п. н.» існували в Королівстві Польському, *Краківській республіці*, Литві, Білорусії, на Правобережній Україні, в Галичині. Керівний орган «С. п. н.» — «Головні збори» (містилися у Кракові, з 1836 — у Львові). Програма «С. п. н.» передбачала відновлення Польщі в кордонах 1772, не визнавала нац. прав українців, білорусів, литовців. В орг-ції точилася гостра боротьба між ліберальною і демократичною течіями. В Галичині в межах «С. п. н.» існувало окреме «Руське коло», що об'єднувало укр. студентську молодь. В 1838—39 орг-ції «С. п. н.» на Україні, в Литві та Білорусії розгромив царський уряд. У Галичині австр. уряд репресував членів «С. п. н.» після розгрому галицького революц. підпілля 1840—41.

Ф. І. Стеблій.

СПІВЗВУ́ЧЧЯ — одночасне звучання кількох звуків. Види С.: *унісон* — звучання кількох звуків однієї висоти; *інтервал* — звучання двох звуків різної висоти; *акорд* — звучання трьох і більше звуків різної висоти. С. може бути консонуючим і дисонуючим (див. *Консонанс*, *Дисонанс*).

СПІВО́ЧИЙ ГО́ЛОС — сукупність звуків, утворюваних внаслідок коливання голосових зв'язок людини і дії резонаторів. С. г. характеризується обсягом (*діапазоном*), висотою, силою і *тембром*. Висота голосу залежить від довжини голосових зв'язок та кількості їхніх коливань на секунду, сила — від амплітуди коливань, тембр — від кількості *обертонів*. Голос має *регістри*. С. г. класифікують за тембром та висотою. Чоловічі голоси: високий — *тенор*, середній — *баритон*, низький — *бас*; жіночі: високий — *сопрано*, середній — *меццо-сопрано*, низький — *контральто*; дитячі: *дискант*, *альт*.

СПІВО́ЧІ ПТА́ХИ, різноголосі (Oscines, синонім Passeres) — підряд птахів ряду *горобцеподібних*. Об'єднує бл. 50 родин (бл. 4000 видів), тобто половину усіх відомих птахів. Найхарактернішою ознакою С. п. є складна будова голосового апарату, що дозволяє їм видавати красиві звуки. С. п. поділяють на 2 групи. Перша об'єднує австралійських птахів 2 родин (4 види), у яких голосовий апарат ще розвинений недостатньо, друга — справжні С. п.— об'єднує решту родин. На тер. СРСР до С. п. належать всі види ряду горобцеподібних, у т. ч. на Україні бл. 130 видів (21 родина), з них найвідоміші: *соловейко*, *дрізд*, *чижик*, *зяблик*, *очеретянка* та інші.

А. П. Федоренко.

СПІВПОЛІМЕ́РИ — *полімери*, макромолекули яких містять мономерні ланки кількох типів. У регулярних С. різні ланки розподіляються за певною періодичністю. Напр., С. *стиролу* з *малеїновим ангідридом* побудований за принципом...АВАВАВ... (А і В — мономерні ланки різних типів). У нерегулярних С. розподіл ланок випадковий, що характерно для багатьох синтетичних С. У *нуклеїнових кислотах* і більшості *білків* нерегулярні послідовності ланок задаються відповідним кодом і визначають біохім. й біол. специфічність відповідних сполук. С., в яких ланки кожного типу утворюють досить довгі неперервні послідовності (блоки), що змінюють одна одну у межах макромолекули, наз. б л о к с п і в п о л і м е р а м и. До внутр. (некінцевих) ланок макромол. ланцюга одного хім. складу можуть бути приєднані один або кілька ланцюгів ін. складу, такі С. наз. п р и щ е п л е н и м и. Сполучаючи в одній макромолекулі хім. ланки різних типів, можна створювати матеріали з наперед заданими властивостями.

СПІВПОЛІМЕРИЗА́ЦІЯ — *полімеризація* кількох різних *мономерів*, напр. бутадієну з стиролом. Внаслідок С. утворюються *співполімери*. С. дає можливість синтезувати полімерні речовини, що поєднують в одному матеріалі властивості різних гомополімерів. Застосовують С. також для одержання деяких синтетичних *каучуків*, *пластичних мас* тощо.

СПІВТОВАРИ́СТВО, Французьке співтовариство — воєнно-політичне і економічне об'єднання на чолі з Францією, до якого входять її колоніальні володіння (заморські території й заморські департаменти) і більшість незалежних держав Африки — кол. франц. колоній. Засновано 1958 (замість Франц. союзу, засн. 1946, що розпався) з метою збереження політ. контролю та екон. позицій Франції, насамперед на афр. континенті. Членство у С. закріплювалося укладенням спец. угод про участь у С. в рамках договорів про «дружбу і співробітництво», підписаних між Францією і незалежними д-вами Африки. У відання С. перейшли зовн. політика країн-учасниць, їхня оборона, грошова система, екон. і фінанс. політика, використання стратегічної сировини, а також контроль над органами юстиції, вищою освітою, внутр. і зовн. транспортом і засобами зв'язку. Глава С.— президент Франції. Керівні органи — виконавча рада, сенат, арбітражний суд. Вилучення суверенних прав незалежних д-в Африки на користь орг-ції, підлеглої президентові Франції, привело до виходу 1960 із С. більшості афр. країн. В 1-й пол. 70-х рр., після перегляду договорів про «дружбу і співробітництво» між афр. країнами і Францією, угоди про участь у С. не було поновлено з боку афр. країн — членів С., що фактично привело до розпаду орг-ції, проте С. як об'єднання фігурує і далі в конституції Франц. республіки.

М. І. Маймескул.

СПІВУ́ЧАСТЬ — спільна участь двох або більше осіб у вчиненні *злочину*. За рад. правом С. охоплює всі випадки, коли особи спільно вчиняють один умисний злочин. Проте об'єднання їхніх злочинних зусиль може набувати різних форм: співвиконавство, С. у вузькому розумінні і С. особливого роду. При співвиконавстві кожний із співучасників бере безпосередню участь у виконанні об'єктивної сторони складу злочину. При С. у вузькому розумінні між співучасниками існує розподіл ролей: одні безпосередньо здійснюють об'єктивну сторону злочину, інші допомагають їм, підбурюють їх, організовують їхню злочинну діяльність чи керують нею. Відповідно до ст. 17 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 19 КК УРСР) співучасниками злочину, поряд з виконавцями, визнаються організатори, підмовники і пособники. Єдиною підставою кримінальної відповідальності як безпосередніх виконавців, так і ін. співучасників є наявність у їхніх діях *складу злочину*. Проте склад злочину організатора, підмовника й пособника визначається не лише ознаками, передбаченими в конкретній статті Особливої частини КК (див. *Кримінальний кодекс УРСР*), а й ознаками, вказаними в Заг. частині КК. Покарання співучасникам злочину визначається з урахуванням сту-

Руські наконечники списів: 12 ст. (1) і 15 ст. (2).

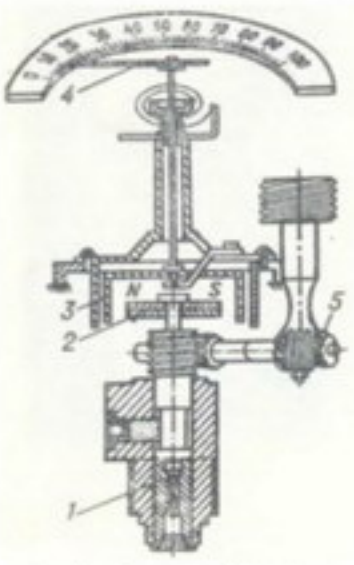

Магнітоіндукційний спідометр:
1 — валик привода;
2 — постійний магніт;
3 — картушка;
4 — стрілка;
5 — валик лічильного механізму.

Всесоюзні з'їзди архітекторів
1-й — 1937
2-й — 1955
3-й — 1961
4-й — 1965
5-й — 1970
6-й — 1975
7-й — 1981

Всі з'їзди відбувалися в Москві.

З'їзди архітекторів України
1-й — 1937
2-й — 1955
3-й — 1960
4-й — 1965
5-й — 1970
6-й — 1975
7-й — 1980

Всі з'їзди відбувалися в Києві.

пеня і характеру участі кожного з них у вчиненні злочину. Якщо виконавець вчинить злочинну дію, яка не охоплюється умислом підмовника чи пособника злочину (т. з. ексцес виконавця), то за цю дію ін. співучасники відповідальності не несуть. С. особливого роду — це така форма спільної злочинної діяльності двох або більше осіб, яка утворює спец. склад злочину, передбачений безпосередньо в Особливій частині КК. Вона буває трьох видів: проста група, тобто група, що утворилась без зговору; група, що склалася за попереднім зговором винних, і злочинна орг-ція. Кримінальні кодекси передбачають відповідальність за участь у таких видах злочинних орг-цій, як антирад. орг-ція і банда (див. *Бандитизм*). Відповідальність кожного зі співучасників при цій формі С. визначається конкретною статтею (частиною статті) Особливої частини КК незалежно від того, виконували вони однакові чи різні дії. Зважаючи на особливу небезпечність злочинних орг-цій, рад. законодавство встановлює відповідальність не лише за вчинення цими орг-ціями конкретних злочинів, а й за самий факт утворення їх, вступ до них або участь у них. Заг. обставиною, що обтяжує відповідальність за будь-який злочин, є вчинення його організованою групою.

Літ.: Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978; Гришаев П. И., Кригер Г. А. Соучастие по советскому уголовному праву. М., 1959; Бурчак Ф. Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву. К., 1969; Тельнов П. Ф. Ответственность за соучастие в преступлении. М., 1974.

Ф. Г. Бурчак.

СПІДО́МЕТР (від англ. speed — швидкість і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, що показує швидкість руху автомобіля або ін. трансп. машини, а також пройдений ними шлях. До найпоширеніших належать магнітоіндукційні С. Для визначення швидкості руху (в км/год) в таких С. (мал.) є обертовий постійний магніт і металевий чашоподібний пристрій (картушка), з'єднаний з стрілкою, яка відхиляється пропорційно до швидкості машини (до швидкості обертання магніта). Привод С.— електричний або механічний (звичайно гнучкий вал, що передає обертовий момент від *трансмісії* або колеса). Сумарний пройдений шлях (в км) реєструється лічильним барабанчиковим механізмом спідометра.

СПІ́КА, Колос (α Діви) — зоря 1-ї візуальної *зоряної величини*, найяскравіша в сузір'ї *Діви*. Світність у 740 разів більша сонячної, віддаль від Сонця бл. 50 *парсек*. С. є затемнюваною *змінною зорею*.

СПІКА́ННЯ у техніці — перетворення при підвищеній т-рі заготовок, сформованих з порошкоподібних або ін. дрібнозернистих матеріалів, у міцний пористий чи суцільний виріб. Супроводиться зміною фіз.-мех. властивостей і структури матеріалу. Провадиться в печах у захисному середовищі (напр., заготовки з металевих порошків або безкисневих сполук) або в повітрі (заготовки з порошків оксидів). Спіканням одержують *керамічні матеріали*, піноскло (див. *Піноматеріали*), деякі *вогнетривкі матеріали, агломерат* тощо. С. є одним з найважливіших процесів у виробн. *порошкових матеріалів* (див. також *Порошкова металургія*).

СПІ́КЕР (англ. speaker, букв.— оратор, від speak — говорити) — в ряді бурж. д-в голова *нижньої палати* двопалатного *парламенту* (напр., у Великобританії, Індії, США) або однопалатного парламенту (в Кенії, Новій Зеландії та ін.). Обирається відповідно палатою або парламентом з числа їхніх депутатів.

СПІКЛИ́ВІСТЬ — властивість порошкоподібних матеріалів утворювати при нагріванні полікристалічний (з кристалічних агрегатів) матеріал (виріб) з належною пористістю і мех. міцністю. Серед металевих *порошків* найкращою С. відзначаються порошки, одержані відновленням *оксидів* металів воднем (порошки міді, нікелю, кобальту та ін.), розкладом *карбонілів металів* (напр., порошки заліза, молібдену) та електролізом водних розчинів солей (напр., порошки срібла). Найнижчою є С. металевих порошків, одержаних мех. помелом або розпиленням розплавів (залізні, нікелеві або ін. порошки). Доброю С. характеризуються порошки *боридів, карбідів* і *нітридів*. С.— важлива характеристика матеріалів, що їх піддають *спіканню*.

СПІ́КУЛИ (від лат. spiculum — вістря) — виступи сонячної *хромосфери*, що їх видно на краю сонячного диска під час повних сонячних *затемнень* або при спостереженні в монохроматичному світлі ліній водню та ін. С. простягаються в *сонячну корону* до висоти 6—10 тис. км, серед. діаметр їх 800—1000 км. Серед. час життя С.— 5—10 хв, кінетична *температура* їхньої плазми ≈ (8—20) × × 10^3 К, концентрація електронів ≈ $3 \cdot 10^{10}$—$3 \cdot 10^{11}$ $см^{-3}$, швидкості внутр. рухів 5—30 км/с. На *Сонці* існує одночасно бл. кількох сотень тисяч С. Вони виникають переважно в спокійних областях Сонця на межах супергранул в місцях посилених магн. полів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

В. Г. Іванчук.

СПІ́ЛІСТЬ ГРУ́НТУ — стан *ґрунту*, що визначає готовність його для обробітку і сівби. Розрізняють фізичну С. г. (настає при вологості грунту 55—65% від його повної *вологоємності*) і біологічну С. г., при якій в грунті інтенсивно розвиваються мікробіологічні процеси, настає, коли верхній шар грунту прогріється до 10—15° С.

СПІ́ЛІСТЬ ЛІ́СУ — стан насадження, при якому воно досягло якостей, найбільш придатних для використання. В *лісовому господарстві* СРСР розрізняють С. л.: природну, кількісну, якісну, господарську, технічну і відновлювальну. Природна С. л. визначається віком, в якому *деревостан* починає відмирати. Кількісна С. л. настає у віці, коли насадження має найвищий річний приріст деревини (запас деревини в $м^3$/га, поділений на вік лісостану). Якісною С. л. наз. вік дерев лісостану, в якому об'ємна одиниця лісової продукції найбільш цінна. Господарська С. л.— вік дерев, в якому насадження дає в середньому за рік найбільший грошовий прибуток. Технічна С. л. характеризується віком насадження, в якому воно в середньому за рік дає найбільший вихід бажаного сортименту деревини для народного г-ва. Відновлювальна С. л. настає у віці, в якому забезпечується найбільше природне відновлення лісу. При встановленні віку *рубок лісу*, залежно від конкретних умов, беруть до уваги спілість лісу.

С. А. Генсірук, Л. Й. Гайдарова.

«СПІ́ЛКА», «Українська соціал-демократична спілка» — укр. дрібнобурж. націоналістична організація. Виникла в кін. 1904 як автономна орг-ція меншовицької фракції РСДРП. Виступала проти ленінської аграрної програми. В період реакції 1907—10 «С.» розпалася. В 1912 існували невеликі розрізнені групи її. В 1908 як орган «С.» виходила газ. «Правда» (віденська) ліквідаторського напряму.

СПІ́ЛКА АРХІТЕ́КТОРІВ СРСР (СА СРСР) — громадська творча організація, що об'єднує архітекторів та інших спеціалістів, діяльність яких пов'язана з архітектурою. Створена 1932 (до 1955 наз. Спілка рад. архітекторів). Осн. завдання СА СРСР — підвищення рівня рад. архітектури, розвиток професійної майстерності архітекторів, удосконалення ідейно-художнього оформлення та створення індивідуального обличчя міст і малих населених місць. Найвищий керівний орган СА СРСР — Всесоюзний з'їзд (див. табл.). Між з'їздами виконавчими органами є правління та секретаріат. Правлінню підпорядковані архіт. фонд і курси підвищення кваліфікації архітекторів. До СА СРСР входять спілки архітекторів союзних республік, а також місцеві орг-ції автономних республік, країв, областей і міст. СА СРСР об'єднувала 16 983 члени (на 1.1 1983). Спілка видає журн. «Архитектура СССР» й додаток до «Строительной газеты» — «Архитектура» (останній разом з Держкомітетом по цивільному буд-ву і архітектурі Держбуду СРСР). Правління СА СРСР очолювали К. Алабян (1932—50), С. Чернишов (1950—55), П. Абросимов (1955—61), О. Власов (1961—62), Г. Орлов (1963—80), А. Полянський (з 1981). СА СРСР — одна з засновників *Міжнародної спілки архітекторів*. Нагороджена орденом Леніна (1970).

М. В. Баранов.

СПІ́ЛКА АРХІТЕ́КТОРІВ УКРАЇ́НИ (САУ) — громадська творча організація, що об'єднує архітекторів республіки та інших спеціалістів, діяльність яких пов'язана з архітектурою. Засн. 1933. Входить до складу *Спілки архітекторів СРСР*. Найвищий керівний орган САУ — респ. з'їзд (див. табл.). З'їзд обирає виконавчий

орган — правління САУ, правління — президію. На 1.І 1983 САУ об'єднувала 2557 членів. Є 28 відділень Спілки в областях і містах республіки. При правлінні створено творчі секції та комісії. Голова САУ 1937—75 — Г. Головко, з 1975 — І. Седак. Разом з Держбудом УРСР Спілка видає журн. «*Строительство и архитектура*». *І. М. Седак.*

СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ («СВУ») — контрреволюц. укр. бурж.-націоналістична підпільна організація. Створена 1926 кол. керівниками антирад. орг-ції Братство укр. державності (БУД), ліквідованої 1924. Скориставшись з піклування Комуністичної партії про науку і старих спеціалістів, замасковані націоналісти добилися легалізації кол. керівника БУД С. Єфремова. Його було обрано віце-президентом Всеукр. АН (ВУАН). До установ ВУАН він почав стягувати своїх однодумців — запеклих націоналістів, які стали ядром «СВУ». До неї ввійшли кол. члени укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістичних партій — *Української партії соціалістів-федералістів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-революціонерів.* Провідна група «СВУ» складалася з кол. міністрів і дипломатів *Центральної ради* і петлюрівської *Директорії*. «СВУ» ставила своєю метою повалення Рад. влади і реставрацію на Україні капіталістичного ладу. Не маючи підтримки в народі, «СВУ» покладала свої надії на іноз. воєнну інтервенцію і класово ворожі елементи всередині країни. Вона була зв'язана з військ. штабами і розвідками капіталістичних д-в, одержувала від них директиви і фінанс. допомогу, за їхнім завданням вчиняла терористичні, диверсійні акти, готувала збройне повстання. Гол. ставку «СВУ» робила на куркульство, кол. петлюрівців, залишки бурж.-націоналістичних партій, реакційне духівництво т. з. *української автокефальної православної церкви.* «СВУ» мала мережу місц. орг-цій. Для антирад. роботи серед молоді при «СВУ» було створено «Спілку української молоді» («СУМ»). У 2-й пол. 1929 органи ДПУ УРСР викрили «СВУ». Відкритий суд. процес над «СВУ» (відбувся 1930) показав трудящим України справжнє контрреволюційне обличчя націоналістів, завдав серйозного удару укр. бурж. націоналізмові та його ідеології. *П. П. Бачинський.*

СПІЛКА ВОЙОВНИЧИХ БЕЗВІРНИКІВ — масова добровільна організація трудящих СРСР, що існувала 1925—47 і проводила антирелігійну пропаганду. Велику роль у сформуванні С. в. б. відіграла газета «Безбожник» (1922—41). Актив газети 1924 засн. «Товариство друзів газети „Безбожник“». На 1-му з'їзді цього товариства було створено Спілку безвірників, яка 1929 дістала назву С. в. б. Центр. раду С. в. б. очолював О. М. *Ярославський.* С. в. б. пропагувала природничонаук. та атеїстичні знання, проводила індивід. роботу з віруючими, готувала кадри пропагандистів і агітаторів-атеїстів, випускала наук. і наук.-популярну л-ру, а також ряд періодичних видань мовами народів СРСР. На Україні видавалися газ. «Войовничий безвірник» та журн. «*Безвірник*». С. в. б. СРСР входила до складу міжнар. орг-ції — Інтернаціоналу пролет. вільнодумців, а пізніше — до Всесвітнього союзу вільнодумців. У 1947 припинила існування у зв'язку з передданням функцій наук.-атеїстичної пропаганди Т-ву для поширення політ. та наук. знань (з 1963 — т-во «*Знання*»).

СПІЛКА ЖУРНАЛІСТІВ СРСР — громадська творча організація радянських професійних працівників періодичної преси, телебачення, радіомовлення, інформаційних агентств, видавництв. Гол. мета Спілки — сприяти активній участі журналістів у комуністичному будівництві, допомагати підвищенню їхньої політ. зрілості та профес. майстерності. Створена 1959. Членами її можуть бути журналісти, фотокореспонденти, художники, редактори, які працюють у системі рад. засобів масової інформації та пропаганди й активно займаються журналістською діяльністю. На поч. 1982 Спілка налічувала понад 75 тис. членів. Вищий керівний орган — Всесоюзний з'їзд, який скликається один раз на 5 років. На 1982 відбулося 5 з'їздів (табл.). Діяльністю Спілки між з'їздами керує правління, поточною організаційно-творчою та ідейно-виховною роботою — секретаріат. Організаційно Спілка будується за територіально-виробничим принципом, у редакціях створено первинні журналістські організації, в краях та областях — крайові, обласні орг-ції, в союзних та авт. республіках — респ. спілки (див. *Спілка журналістів України*). С. ж. СРСР — член *Міжнародної організації журналістів* (МОЖ). Спілка видає тижневик «За рубежом», журнали «Журналист», «Советское фото», «Демократический журналист» (видання МОЖ рос. мовою) та «Информационный вестник». В 1961 встановлено премію ім. В. В. Воровського за кращі твори в галузі міжнар. журналістики. *А. В. Мяловицький.*

СПІЛКА ЖУРНАЛІСТІВ УКРАЇНИ — громадська творча орг-ція працівників редакцій газет, журналів, телебачення й радіо, видавництв та інформаційних агентств. Ставить за мету сприяти творчим працівникам засобів масової інформації і пропаганди, підвищенню марксистсько-ленінської освіти, ділової компетентності, фахової майстерності у комуністичному вихованні трудящих і мобілізації їх на успішне виконання завдань комуністичного будівництва. Створена 1959. Організаційно входить до *Спілки журналістів СРСР,* керується її Статутом. Вищий керівний орган — з'їзд журналістів України (табл.). З'їзд обирає правління, секретаріат, ревізійну комісію. С. ж. У. налічувала 10,5 тис. членів (1983). Діють 25 обл., понад 540 первинних орг-цій, 22 творчі комісії і секції. У Києві й ряді областей працюють постійно діючі школи журналістської майстерності. Через респ. і всесоюзні творчі комісії та секції С. ж. У. підтримує тісні творчі зв'язки й обмінюється досвідом з журналістами братніх республік, а також з прогресивними журналістськими орг-ціями світу, які входять до *Міжнародної організації журналістів.* Для навчання активістів преси створено 17 нар. ун-тів і 335 шкіл робсількорів (1982). З 1964 творчі здобутки членів спілки й громад. кореспондентів відзначаються премією ім. Я. Галана, призом «Золоте перо». З 1982 запроваджено почесне звання «Заслужений журналіст Української РСР». Видає інформаційний місячник «*Журналіст України*». Правління С. ж. У. очолювали укр. журналісти І. Сиромолотний, І. Педанюк, Ю. Лазебник, Я. Пашко. З 1969 голова правління — В. Сіробаба. *В. Я. Сіробаба.*

СПІЛКА КІНЕМАТОГРАФІСТІВ СРСР — громадська творча організація, що об'єднує діячів кіномистецтва СРСР (режисерів, кінодраматургів, акторів, операторів, художників, композиторів, звукооператорів, критиків, редакторів, творчих працівників телебачення, наукових та інженерно-технічних працівників, які мають самостійні роботи в галузі кінотехніки). Оргкомітет Спілки (на чолі з І. *Пир'євим*) було створено 1957, Спілку — на Установчому з'їзді кінематографістів СРСР (1965). Мета С. к. СРСР — згуртування кінодіячів для створення на основі методу соціалістичного реалізму високоідейних, художньо досконалих фільмів, сприяння творчому зростанню кінопрацівників, дальшому розвиткові багатонац. рад. кіномистецтва. Найвищий керівний орган Спілки — Всесоюзний з'їзд кінематографістів (див. табл.), виконавчий — правління. Перший секретар правління С. к. СРСР — Л. Куліджанов (з 1965). У кожній союзній республіці (крім РРФСР) є респ. спілки, в авт. республіках і великих містах — відділення С. к. СРСР. На 1.І 1983 об'єднувала 6159 членів. З 1959 при Спілці працює Бюро пропаганди рад. кіномистецтва. Спілка видає (разом з Держкіно СРСР) журнали «Советский экран» (з 1925) та «Искусство кино» (з 1931). Представники С. к. СРСР беруть участь у роботі численних міжнар. кіноорганізацій. Нагороджена орденом Леніна (1971).

СПІЛКА КІНЕМАТОГРАФІСТІВ УКРАЇНИ — громадська творча організація, що об'єднує діячів кіномистецтва України (режисерів, кінодраматургів, акторів, операторів, художників, композиторів, звукооператорів, критиків, редакторів, творчих працівників телебачення, наукових та інженерно-технічних працівників, які мають самостійні роботи в галузі кінотехніки). С. к. У. входить до складу *Спілки кінематографістів СРСР.* Оргбюро С. к. України створено в листопаді 1957, Спілку — 1958. Найвищий керівний орган Спілки — респ. з'їзд (див. табл.), виконавчий — правління. Перший секретар правлін-

СПІЛКА КІНЕМАТОГРАФІСТІВ УКРАЇНИ

Всесоюзні з'їзди журналістів

1-й	1959
2-й	1966
3-й	1971
4-й	1977
5-й	1982

Всі з'їзди відбувалися в Москві.

З'їзди журналістів України

1-й	1959
2-й	1966
3-й	1971
4-й	1977
5-й	1982

Всі з'їзди відбувалися в Києві.

Всесоюзні з'їзди кінематографістів

Установчий	1965
1-й	1969
2-й	1973
3-й	1976
4-й	1981

Всі з'їзди відбувалися в Москві

З'їзди Спілки кінематографістів України

1-й	1963
2-й	1968
3-й	1976
4-й	1981

Всі з'їзди відбувалися в Києві.

СПІЛКА КОМПОЗИТОРІВ СРСР

Всесоюзні з'їзди композиторів
1-й — 1948
2-й — 1957
3-й — 1962
4-й — 1968
5-й — 1974
6-й — 1979

Всі з'їзди відбувалися в Москві

З'їзди композиторів України
1-й — 1939
2-й — 1941
3-й — 1956
4-й — 1962
5-й — 1968
6-й — 1974
7-й — 1979

Всі з'їзди відбувалися в Києві.

ня С. к. У. з часу її заснування — Т. *Левчук*. Є відділення в Одесі і на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. На 1.I 1983 об'єднувала 649 членів. У системі Спілки працюють комісії та секції: кінодраматургії, худож. кінематографії, мультиплікаційного фільму, документального кіно, наукового кіно, акторської майстерності, телебачення, критики, теорії та історії кіно, по роботі з творчою молоддю та ін. Разом з Держкіно УРСР видає журнал *«Новини кіноекрану»*.

Т. В. Левчук.

СПІЛКА КОМПОЗИТОРІВ СРСР (СК СРСР) — громадська творча організація композиторів і музикознавців СРСР. Засн. 1932. У 1932—57 наз. Спілка рад. композиторів. Завдання — згуртування композиторів і музикознавців для створення на основі методу соціалістичного реалізму високохудож. творів, ідейно-політичне виховання членів СК СРСР, сприяння їхньому творчому розвиткові, зростанню профес. майстерності. Найвищий керівний орган — Всесоюзний з'їзд (табл.), виконавчий — правління (пленуми якого відбуваються 1—2 рази на рік). Повсякденною діяльністю спілки керує секретаріат. З 1948 перший секретар правління — нар. арт. СРСР Т. *Хренников*. СК СРСР складається з республіканських (див. *Спілка композиторів України*), крайових, обласних, міських організацій і об'єднує 2334 члени (на 1.I 1983). При СК СРСР є *Музичний фонд СРСР*, вид-во «Советский композитор». Видає журнали «Советская музыка» і «Музыкальная жизнь». Представники СК СРСР входять до *Міжнародної музичної ради* та Міжнародного т-ва з музичного виховання. СК СРСР нагороджено орденом Леніна (1968).

Літ.: Союз композиторов СССР. Между съездами. 1974—1979. М., 1979.

СПІЛКА КОМПОЗИТОРІВ УКРАЇНИ (СКУ) — громадська творча організація, що об'єднує композиторів і музикознавців УРСР. Входить до складу *Спілки композиторів СРСР*. Створена 1932. Найвищий керівний орган — з'їзд композиторів України (табл.), виконавчий — правління. Керівництво поточною творчо-орг. роботою здійснює президія, яку обирає правління. Правління СКУ очолювали: Б. Лятошинський (1939—41), Л. Ревуцький (1944—48), Г. Верьовка (1948—52), П. Козицький (1952—56), К. Данькевич (1956—67) та Г. Майборода (1967—68). З 1968 голова правління — А. Штогаренко. До складу СКУ входять Київ. міська, Харків., Одеська, Донецька, Львів., Дніпроп., Кримська обл. організації, що об'єднують 249 членів (на 1.I 1983). При СКУ є Укр. відділення *Музичного фонду СРСР*, Будинок композиторів України: видає журн. *«Музика»*.

Всесоюзні з'їзди письменників
1-й — 1934
2-й — 1954
3-й — 1959
4-й — 1967
5-й — 1971
6-й — 1976
7-й — 1981

Всі з'їзди відбувалися в Москві.

З'їзди письменників України
1-й — 1934
2-й — 1948
3-й — 1954
4-й — 1959
5-й — 1967
6-й — 1971
7-й — 1976
8-й — 1981

Перший з'їзд письменників України почав роботу в Харкові, а завершив у Києві. Всі наступні з'їзди відбувалися в Києві.

СПІЛКА ПИСЬМЕ́ННИКІВ СРСР (СП СРСР) — громадська творча організація, що об'єднує професіональних літераторів Рад. Союзу. Створена 1932. 1-й Всесоюзний з'їзд рад. письменників (1934) прийняв статут СП СРСР, в якому дав визначення *соціалістичного реалізму* як осн. методу рад. л-ри і літ. критики. Вищий орган СП СРСР — Всесоюзний з'їзд письменників. На 1982 відбулося 7 з'їздів (табл.). З'їзд обирає правління, яке формує секретаріат, що утворює для розв'язання повсякденних питань бюро секретаріату. В 1934—36 правління СП СРСР очолював М. Горький, пізніше в різний час — В. Ставський, О. Фадєєв, О. Сурков, К. Федін, з 1971 — Г. Марков (1-й секретар). При правлінні працюють ради з питань союзних республік, літ. критики, нарису і публіцистики, драматургії і театру, дитячої і юнацької л-ри, худож. перекладу, міжнар. письменницьких зв'язків та ін. В системі СП СРСР видається 15 літ. газет 14 мовами народів СРСР і 86 літ.-художніх і громадсько-політ. журналів 45 мовами народів СРСР і 5 іноз. мовами, в т. ч. органи СП СРСР: *«Литературная газета»*, журнали *«Новый мир»*, «Знамя», *«Дружба народов»*, «Вопросы литературы», *«Иностранная литература»*, «Юность», «Советская литература» (виходить іноз. мовами), «Звезда» та ін. У віданні СП СРСР вид-во «Советский писатель», Літературний ін-т ім. М. Горького, *Літературний фонд СРСР*, Всесоюзне бюро пропаганди худож. л-ри; Центральний будинок літераторів ім. О. О. Фадєєва в Москві та ін. СП СРСР представляє рад. літературу в міжнар. письменницьких орг-ціях. До СП СРСР як складові частини входять спілки письменників союзних республік, у т. ч. *Спілка письменників України*. На 1.I 1982 Спілка налічувала 8815 членів. Нагороджена орденом Леніна (1967).

СПІЛКА ПИСЬМЕ́ННИКІВ УКРАЇНИ (СПУ) — громадська творча організація, що об'єднує професійних літераторів України — поетів, прозаїків, драматургів, критиків і перекладачів. Складова частина *Спілки письменників СРСР*. Створена 1934 на першому з'їзді письменників України. Об'єднання письменницьких сил сприяло творчому зростанню, ідейному загартуванню рад. літераторів. На всіх етапах соціалістичного будівництва письменницька орг-ція України була вірним помічником партії у боротьбі проти ворожої ідеології, в подоланні пережитків минулого. Під час Великої Вітчизн. війни 173 письменники України перебували в лавах Рад. Армії та партизанських загонах. 39 членів СПУ загинули в боротьбі з ворогом.

Найвищим керівним органом Спілки є з'їзд письменників України. Виконавчий орган з'їзду — правління, яке із свого складу обирає президію й секретаріат. Відбулося 8 з'їздів письменників України (табл.). У різний час правління СПУ очолювали І. Кулик, А. Сенченко, І. Микитенко, О. Корнійчук, М. Рильський, М. Бажан, О. Гончар, Ю. Смолич, В. Козаченко, з 1979 — П. Загребельний. При президії СПУ працюють творчі комісії. На Україні в областях та м. Києві створено 21 письменницьку орг-цію. В СПУ входять також рос., польс., свр., угор., молд., грецькі письменники, що живуть і працюють на Україні. На 1 січня 1983 Спілка об'єднувала 1029 літераторів. СПУ підпорядковані вид-во *«Радянський письменник»*, Укрлітфонд (див. *Літературний фонд СРСР*). Спілка має друковані органи: газету *«Літературна Україна»*, журнали *«Вітчизна»*, *«Радуга»*, *«Київ»* (див. т. 12, Додаток), *«Прапор»*, *«Жовтень»*, *«Донбас»*, *«Всесвіт»*, *«Радянське літературознавство»*.

П. П. Засенко.

СПІЛКА УЧИТЕЛІВ-ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТІВ — об'єднання передових учителів, які підтримували Рад. владу. Орг-ції С. у.-і. виникли у грудні 1917 в Петрограді, Москві та ін. містах Росії. На Україні за прикладом С. у.-і. було створено Спілку вчителів-комуністів. Ці орг-ції допомагали органам Рад. влади в будівництві нової, соціалістичної школи. В 1918 відбувся 1-й Всерос. з'їзд С. у.-і., 1919 — другий. На з'їздах виступав В. І. Ленін. У підготовці й проведенні з'їздів активну участь брали Н. К. Крупська й А. В. Луначарський. В. І. Ленін рекомендував створити широку єдину спілку вчителів, яка б рішуче стала на рад. платформу і здійснювала загальнопролетар. політику. Таку спілку незабаром було створено — Всеросійську профес. спілку працівників освіти й соціалістичної культури. В 1920 в Харкові організовано Південне бюро ЦК цієї спілки. С. у.-і. поклала початок організації рад. профспілки учителів.

СПІЛКА ХУДО́ЖНИКІВ СРСР — громадська творча організація професійних радянських художників (живописців, скульпторів, графіків, сценографів, майстрів монументального, декоративно-ужиткового і оформлювального мистецтва) та мистецтвознавців. С. х. СРСР, керуючись методом *соціалістичного реалізму*, сприяє всебічному розвитку творчих індивідуальностей на ленінських принципах партійності і народності мистецтва, організовує виставки рад. образотворчого мистецтва, веде широку пропаганду творчості митців у нашій країні та за кордоном. Перші спілки художників виникли в союзних і автономних республіках, краях, областях 1932—33, зокрема у Москві, Ленінграді, Харкові (Оргкомітет Спілки художників України) та ін. У 1939 було створено Оргкомітет Спілки, 1957 на 1-му з'їзді рад. художників, що відбувся у Москві,— єдину С. х. СРСР. Найвищий керівний орган — Всесоюзний з'їзд художників, який обирає правління та ревізійну комісію (табл.). В С. х. СРСР (на 1.I 1983) входять 35 Спілок художників союзних і автономних республік, а також крайові, обласні і міські організації з загальною кількістю 18216 членів. У 1973 при С. х. СРСР створено Об'єднання молодих художників і мистецтвознавців, комісії по роботі з творчою молоддю. С. х. СРСР очолювали К. Юон (1957—58), С. Герасимов (1958—64), Б. Йогансон (1965—68), К. Бєлашова (1968—73), з

1973 С. х. СРСР очолює М. Пономарьов. СРСР є членом багатьох міжнар. орг-цій при ЮНЕСКО. У 1968 нагороджена орденом Леніна. *В. І. Володін.*

СПІЛКА ХУДОЖНИКІВ УКРАЇНИ (СХУ)— громадська творча організація, що об'єднує художників і мистецтвознавців УРСР. Входить до складу *Спілки художників СРСР*. У 1933 у Харкові було утворено Оргкомітет, який підготував створення СХУ (1938). Найвищий керівний орган — респ. з'їзд (див. табл.), виконавчий — правління, при якому працюють респ. комісії живопису, скульптури, графіки, плаката, монументально-декоративного мистецтва, декоративно-прикладного і театр.-декораційного мистецтва, критики та мистецтвознавства, об'єднання молодих художників і мистецтвознавців, а також *Художній фонд УРСР*. Разом з М-вом культури УРСР СХУ видає журн. «*Образотворче мистецтво*». Має виставочні зали. Спілку очолювали І. Бойченко (1938—41), О. Пащенко (1941—44), В. Касіян (1944—49 та 1962—68), О. Шовкуненко (1949—51), М. Хмелько (1951—55), М. Дерегус (1955—62), В. Бородай (1968—82), О. Скобликов (1982); з 1983 СХУ очолює О. Лопухов. На 1.I 1983 Спілка об'єднувала 18 обласних орг-цій з загальною кількістю членів 2135 чоловік. *О. М. Лопухов.*

СПІЛКИ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ (СРМ) — пролет. молодіжні орг-ції, що виникли після Лютневої революції 1917 в Росії. Перші СРМ склалися навесні того ж року в Петрограді, згодом у Москві, Баку, Єкатеринбурзі та ін. пром. центрах країни. Практична діяльність ЦК РСДРП(б) і газ. «*Правда*» допомагали місц. більшовицьким орг-ціям в об'єднанні молоді. Місц. к-ти РСДРП(б) створили ініціативні групи з молодих членів партії, які розгорнули практичну роботу по організації СРМ. Однією з перших на Україні об'єдналася робітн. молодь Києва. Протягом весни — літа 1917 тут було створено бл. 20 молодіжних колективів на підприємствах міста. Для організації спілки у Харкові місц. більшовицький к-т виділив групу молодих більшовиків, які створили колективи молоді на з-дах Гельферіх-Саде, ВЕК, паровозобудівному, тютюновій ф-ці та ін. В березні — квітні виникли перші групи робітн. молоді в Одесі, зокрема почала діяти Пересипська спілка молоді. Гуртки і колективи молоді вел. підприємств стали основою створених навесні — влітку 1917 молодіжних спілок у Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Луганську, Маріуполі, Костянтинівці та ін. містах. Перші СРМ мали різні назви, вони не були єдиними за орг. формами, не мали заг. програми, статуту. За вплив на молодь точилася гостра ідейна боротьба між більшовиками і членами дрібнобурж. партій.

Гол. риси революц. юнацьких орг-цій як помічника і резерву партії, їхнє осн. завдання було визначено в резолюції *Шостого з'їзду РСДРП(б)* «Про спілки молоді». Резолюція стала програмою розвитку пролет. юнацького руху в країні, поклала початок його якісно новому етапові, який характеризувався дальшим зміцненням більшовицького керівництва молодіжним рухом і перетворенням СРМ на масові революц. орг-ції. З'їзд визнав утворення соціалістичних спілок робітничої молоді (ССРМ) одним з невідкладних завдань парт. орг-цій. Після з'їзду організаційно оформлялися існуючі і створювалися нові ССРМ. 18(31).VIII 1917 в Петрограді відкрилася 1-а конференція ССРМ. Обраний на конференції Петроград. к-т ССРМ став фактично загальнорос. центром організації пролет. юнацтва. 22.X (4.XI) 1917 оформилась ССРМ у Києві, 26.XI (9.XII) — у Харкові. Восени 1917 оформились спілки молоді в Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, Маріуполі, Юзівці, Житомирі, Чернігові та ін. містах. Напередодні Жовтня ССРМ налічували більш як 35 тис. чол., у т. ч. на Україні — бл. 5 тис. чол. Їхня діяльність проходила під керівництвом більшовицьких орг-цій, характеризувалася високою політ. активністю, пролет. інтернаціоналізмом. Після перемоги Жовтн. революції на Україні тривав процес створення нових ССРМ, ідейно-політ. та орг. зміцнення існуючих спілок. Під керівництвом партії ССРМ брали участь у будівництві молодої Рад. д-ви, в боротьбі з голодом і розрухою, в діяльності Рад, профспілок, робітн. міліції. В 1918—19 члени ССРМ самовіддано працювали в підпіллі під час австро-нім. окупації, билися на фронтах громадян. війни. В розгортанні соціалістичної революції на селі активну участь брали спілки сел. молоді, які почали виникати в кін. 1917 — на поч. 1918. Зростання молодіжного руху в країні поставило питання про об'єднання всіх спілок у єдину всерос. революц. орг-цію молоді. 1-й Всерос. з'їзд спілок робітн. і сел. молоді, який відбувся в Москві 29.X — 4.XI 1918, об'єднав усі юнацькі орг-ції в єдину Рос. Комуністичну Спілку Молоді (див. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*). На Україні 1-й з'їзд спілок робітн. молоді, який створив Комуністичну Спілку Робітн. Молоді України, відбувся 26.VI—1.VII 1919 в Києві. *Г. П. Семилєтка.*

СПІЛКУВА́ННЯ — 1) В *соціальній психології* — складна взаємодія людей, в якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також задовольняються потреби особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі, належності тощо. С.— необхідна умова формування, існування й розвитку *особистості*. Є різноманітні форми С.: безпосереднє, формальне й неформальне, стихійне й організоване, парне й групове та ін. Механізмами соціально-психологічного С. виступають аргументоване переконування, наслідування, навіювання. 2) В загальносоціологічній теорії — обмін діяльністю, навичками, уміннями, досвідом, предметами матеріальної і духовної культури, наслідками духовної діяльності (ідеями, знаннями, поглядами, ідеалами тощо). С.— процес взаємодії соціальних суб'єктів різних рівнів: осіб, колективів, великих соціальних груп. Зміст С. становлять *суспільні відносини*.

Літ.: Леонтьев А. А. Психология общения. Тарту, 1974; Соковнин В. М. О природе человеческого общения. Фрунзе, 1974; Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. М., 1978.

М. О. Шульга.

СПІЛКУВА́ННЯ ТВАРИН, біокомунікація — особливі форми поведінки, спеціальною функцією яких є передача інформації від однієї особини до іншої, тобто їхня комунікація або психічна взаємодія. Властиве всім вищим хребетним тваринам; у зачатковій формі виявляється у вищих безхребетних (напр., комах, молюсків). Поведінка вищих тварин практично завжди здійснюється в умовах спілкування, особливо тоді, коли деякі дії тварини набувають сигнального значення (див. *Сигнальні подразники*). Інформативний зміст комунікативних дій забезпечує пізнавання особини (належність до певного виду, угруповання, статі тощо), сигналізує про фізіол. стан тварини (голод, статеве збудження та ін.), служить для сповіщання ін. особин про небезпеку, знаходження корму і місця відпочинку тощо. С. т. забезпечує їхнє наближення, контактування самців і самок, тобто продовження роду; зумовлює появу групової поведінки в угрупованнях. Найвідоміші приклади передачі інформації у тварин — «танці» медоносних бджіл, пісні птахів, завивання вовків, ультразвукове «мовлення» дельфінів. Форми спілкування відрізняються засобом передачі інформації та поділяються на оптичні, акустичні, хім., тактильні та ін., але в усіх випадках комунікація тварин являє собою закриту систему, тобто складається з обмеженого числа видотипових сигналів (див. *Видотипова поведінка тварин*). Видотипові стереотипні рухи з чіткою інформативною функцією наз. «ритуалізованими рухами» (див. *Ритуал* у біології). Більшість тварин у спілкуванні користується невеликим набором сигналів — від 15 до 45. Спец. формою сигналізації є «демонстраційна поведінка» (див. *Демонстрація* в етології). Під час ігрової поведінки погодженість дії партнерів також базується на обопільній природженій сигналізації. Всі природжені комунікативні сигнали відносять до первинної мови тварин і людини, який властивий допонятійний рівень (відображення дійсності відбувається у формі *відчуттів, сприймання* й уявлень). У людини і вищих людиноподібних мавп у процесі еволюції формується вторинна мова, що складається із абстракцій різної складності, елементарна форма якої включає понятійний рівень (відображення дійсності відбувається на рівні понять, які ще не опосередковані словом). На основі вторинної мови виникла мова. Див. також *Інстинкт. Інстинктивна поведінка.*

Всесоюзні з'їзди художників

1-й	1957
2-й	1963
3-й	1968
4-й	1973
5-й	1977
6-й	1983

Всі з'їзди відбувалися в Москві.

З'їзди художників України

1-й	1938
2-й	1956
3-й	1962
4-й	1968
5-й	1973
6-й	1977
7-й	1982

Всі з'їзди відбувалися у Києві.

Б. Спіноза.

Літ.: Фабри К. Э. Основы зоопсихологии. М., 1976; Чайченко Г. М., Харченко П. Д. Физиология высшей нервной деятельности. К., 1981; Хайнд Р. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1975. *Г. М. Чайченко.*

СПІ́ЛЬНА ВЛА́СНІСТЬ — за радянським правом *майно*, що належить двом або кільком особам на *праві власності*. Питання, пов'язані зі С. в., регулює ст. 26 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 11 ЦивК УРСР). Розрізняють С. в. з визначенням окремих часток (див. *Часткова власність*) або без визначення їх.

СПІ́ЛЬНИЙ ПАРК ВАНТА́ЖНИХ ВАГО́НІВ (СПВ) — спільна транспортна організація країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Засн. на основі міжурядової Угоди про створення і спільну експлуатацію СПВ, підписаної 21.XII 1963 в Бухаресті представниками НРБ, НДР, ПНР, СРР, УНР, СРСР і ЧССР. Організація діє з 1.VII 1964. Мета створення СПВ — скорочення порожніх пробігів вантажних вагонів у міжнар. і внутр. сполученні, прискорення їхнього обороту, а також зменшення вантажонапруженості міжнар. залізничних магістралей, прикордонних і сортувальних станцій. З 1963 по 1979 кількість вагонів у СПВ зросла більш як у 3 рази і перевищила 300 тис. одиниць. СПВ функціонує на принципі рівноцінного кількісного обміну вагонами між країнами-учасницями в межах частки, внесеної у цей парк, без арендної плати. Вагони спільного парку лишаються власністю тих країн, яким вони належать. Керівний орган СПВ — Рада у складі уповноважених представників усіх країн-учасниць (по одному від кожної країни). Постійно діючий виконавчий орган — Бюро по експлуатації СПВ. Місцеперебування Бюро — Прага.

В. І. Дудчак.

«СПІ́ЛЬНИЙ РИ́НОК» — див. *Європейське економічне товариство*.

СПІ́ЛЬНІСТЬ СОЦІА́ЛЬНА — сукупність людей, що мають одну або кілька спільних соціальних ознак (відношення до засобів виробництва, спосіб одержання і розмір доходів, сфера діяльності, характер і зміст праці, походження і місце проживання, єдність мети, завдання тощо). До С. с. належать *класи суспільні*, а також *верстви соціальні* (напр., люди розумової та люди фіз. праці) і соціальні прошарки (групи в складі класів і соціальних верств), осередки суспільства, які виконують спільні екон., політ., культур. або ін. завдання і мають певну організацію. За *соціалізму* ці осередки перетворюються на колективи: виробничі, наукові, художні, навчальні тощо. Істор. спільностями є також *нації* і *народності*. За соціалізму, коли створюється *соціально-політична і ідейна єдність радянського суспільства*, С. с. стає все суспільство. Новою істор. спільністю є *радянський народ*. Від С. с. слід відрізняти *групу соціальну*, яка завжди є частиною суспільства, тим часом як С. с. може поширюватися на все суспільство.

СПІН (від англ. spin — кружляння, обертання) — внутрішній момент кількості руху *елементарних частинок* і мікросистем, що має квантову природу і не пов'язаний з рухом частинок як цілого. С. вимірюється в одиницях *кванта* дії і характеризується спіновим квантовим числом s, що набуває лише цілих або півцілих значень. Напр., С. *електрона, нуклона, нейтрино* дорівнює $^1/_2$, *фотона* — 1, π-мезонів — 0. Проекція С. на фіксовану вісь z може набувати значень $s, s-1, \ldots, 0, \ldots, -s$, тобто частинка із С. s може перебувати в $2s+1$ спінових станах, що є еквівалентним існуванню в неї внутр. *ступенів вільності*. Значення С. пов'язане з властивостями *хвильової функції* відносно *Лоренца перетворень*. Частинки, що мають цілі значення С. (т. з. *бозони*), описуються *Бозе — Ейнштейна статистикою*, частинки з півцілим С. (т. з. *ферміони*) — *Фермі — Дірака статистикою*. Наявністю у частинок С. пояснено мультиплетну структуру атомних спектрів, *Зеємана явище*, закономірності *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва*, *феромагнетизм* тощо (див. *Дірака рівняння*, *Паулі принцип*). Поняття С. у електронів запровадили 1925 голл. фізики С. Гаудсміт (н. 1902) і Дж. Уленбек (н. 1900). У квантовій механіці концепція С. належить В. *Паулі*; П. *Дірак* довів, що С. частинки є релятивістським ефектом.

Літ.: Давыдов А. С. Квантовая механика. М., 1973; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Квантовые поля. М., 1980. *Б. В. Струминський.*

СПІН ІЗОТОПІ́ЧНИЙ — одне з *квантових чисел* сильно взаємодіючих *елементарних частинок* (*адронів*), що характеризує кількість частинок у т. з. ізотопічному мультиплеті. В такі мультиплети об'єднуються адрони, що мають приблизно однакові *маси*, *спіни*, баріонні заряди (див. *Баріон*), *дивність*, але різні *електричні заряди*. С. і. позначається I. Величина I_3, що набуває значень $I, I-1, \ldots -I$, наз. проекцією С. і. на фіксовану вісь Z. Кількість частинок у мультиплеті дорівнює кількості проекцій С. і., тобто $2I+1$. Напр., *нейтрон* і *протон* утворюють ізотопічний дублет і розглядаються як два відмінних зарядових стани (з проекціями С. і. — $^1/_2$ і $^1/_2$) однієї частинки — *нуклона*. Мезони π^+, π^0, π^- утворюють ізотопічний триплет і відповідають компонентам вектора (з проекціями С. і. 1, 0, —1) в абстрактному ізотопічному просторі. *Збереження закон* С. і. виконується в процесах, що зумовлені *сильними взаємодіями*, і порушується в процесах, спричинених електромагн. і *слабкими взаємодіями*. С. і. запровадив 1932 В. *Гейзенберг* для опису незалежності *ядерних сил* від електричного заряду.

Б. В. Струминський.

СПІ́НОВА ХВИ́ЛЯ — те ж саме, що й *магнон*.

СПІНО́ЗА (Spinosa, d'Espinosa) Бенедикт (Барух; 24.XI 1632, Амстердам — 21.II 1677, Гаага) — нідерл. філософ-матеріаліст. На формування світогляду С. вплинули твори *Маймоніда*, Дж. *Бруно*, Т. *Гоббса*, Р. *Декарта*. В 1656 за *вільнодумство* і респ. настрої рабини піддали С. «великому відлученню». Змушений залишити Амстердам, С. жив по селах, важкою працею здобував засоби для існування й писав філос. твори. Гол. завдання своєї філософії вбачав у розробці етичної теорії, що спирається на вчення про вічну й безконечну природу. Прагнучи подолати *дуалізм* Р. Декарта, С. тлумачив матеріальний світ, природу як нескінченну *субстанцію*, невід'ємними характеристиками якої (атрибутами) є протяжність і мислення. Проте через метафіз. позицію С. таке подолання було можливе лише шляхом пантеїстичного (див. *Пантеїзм*) ототожнення природи з богом, оскільки тільки так можна було раціонально пояснити самодетермінацію (причину самої себе) матеріальної природи як єдиної цілісності. Відстоюючи в теорії пізнання позиції детермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*) і *раціоналізму*, С. вважав, що істинне знання доступне лише розуму або ж інтелектуальній *інтуїції*. Прагнучи подолати традиційне протиставлення *свободи і необхідності*, С. висунув діалектичне твердження про їхній органічний зв'язок. Проте положення С. про свободу як пізнану необхідність мало відверто фаталістичне забарвлення, оскільки метафізично ігнорувало практику як необхідну умову зв'язку свободи і необхідності. Вчення С. було й однією з форм *атеїзму*, оскільки він відкидав уявлення про бога як про надприродну істоту, що створила світ і управляє ним. Водночас, ототожнюючи бога і природу, С. робив поступку *теології*. Прогресивне значення мали суспільно-політ. погляди С., його критика *клерикалізму*, феод. деспотизму, обстоювання респ. форм правління. Осн. праці: «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Етика» (1677). *І. В. Бичко.*

СПІРА́ЛІ (франц. spirales, від лат. spira — звив, вигин, з грец. σπεῖρα) — 1) Плоскі криві *лінії*, які закручуються навколо певної точки, з кожним обертом наближаючись або віддаляючись від неї. Плоскими С. є, напр., *Архімеда спіраль*, *гіперболічна спіраль*, *клотоїда*, *логарифмічна спіраль*. 2) Просторові криві лінії, які закручуються навколо певної осі, напр. *гвинтова лінія*.

СПІРАЛЬНОВІЙЧА́СТІ ІНФУЗО́РІЇ (Spirotricha) — ряд безхребетних тварин класу *інфузорій*. Тіло рівномірно вкрите віями, навколоротові мембранели закручені вправо. Бл. 2000 видів, поширених в морських і прісних водах. Найвідоміші підряди: різновійчасті (Heterotricha), до якого належить найбільший вид серед інфузорій — *трубач*; черевовійчасті (Hypotricha); маловійчасті (Oligotricha) та інші. Деякі дослідники виділяють С. і. у більший таксон — надряд Polyhymenophora.

СПІРИТИ́ЗМ (від лат. spiritus — душа, дух) — містично-ідеалістична течія, послідовники якої вірять

в існування потойбічного «світу духів» і можливість спілкування з ними за допомогою спец. ритуалів. Як містичне вчення С. сформувався в 19 ст. в США й поширився в Зх. Європі. «Посередником» між людьми і духами в сеансах С. виступають медіуми — особи, що в стані трансу нібито можуть спілкуватися з духами. Ф. Енгельс називав С. найдикішим з усіх забобонів (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 358). С. і нині поширений у капіталістичних країнах, існує міжнар. центр С.— Асамблея С. (засн. 1936).

СПІРИТУАЛІ́ЗМ (від лат. spiritualis — духовний) — об'єктивно-ідеалістичне вчення, за яким дух (душа) є першоосновою світу. Як філос. термін введений в обіг В. *Кузеном*. Спіритуалістичними є всі вірування в буття бога й безсмертя душі. В філософії С. характеризує різноманітні вчення, які стверджують субстанційність духовного начала (*Платон, Августин Блаженний,* Г. *Лейбніц,* Дж. *Берклі,* Г. В. Ф. *Гегель* та ін.). У франц. та італ. бурж. філософії цим терміном часто позначають *ідеалізм*. У сучас. англо-амер. філософії поняття «спіритуалізм» і протилежне йому поняття «матеріалізм» вживають для онтологічної (див. *Онтологія*) характеристики певного філос. вчення.

СПІ́РІН Олександр Сергійович (н. 4.IX 1931, с-ще ім. Калініна, тепер м. Калінінград Моск. обл.) — рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1970). Закінчив Моск. ун-т (1954). Учень А. М. *Білозерського*. З 1962 — зав. лабораторією Ін-ту біохімії ім. О. М. Баха АН СРСР. З 1964 — професор, а з 1973 — зав. кафедрою біохімії рослин Моск. ун-ту. В 1967 організував і очолив Ін-т білка АН СРСР (м. Пущино Моск. обл.). Осн. праці присвячені вивченню біохімії нуклеїнових кислот і біосинтезу білків. Вперше зробив якісний опис молекулярної структури високополімерних рибонуклеїнових кислот (1959—61). Встановив структурні перетворення рибосом, виявив можливість штучної їх реконструкції (самоскладання), відкрив інформосоми, запропонував модель молекулярного механізму роботи рибосоми в процесі біосинтезу білка. В 1969 Федерацією європейських біохім. т-в (ФЄБТ) удостоєний медалі ім. Ганса Кребса. Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1976.

СПІ́РОВ Михайло Сергійович [20.VI (2.VII) 1892, с. Ветошкіно Сергацького повіту Нижегородської губ., тепер Горьков. обл.— 17.VI 1973, Київ] — укр. рад. анатом, заслужений діяч науки УРСР (з 1943). Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1917). В 1920—30 працював у вищих учбових мед. закладах Києва та Ленінграда; з 1930 — професор Київ. мед. ін-ту. Праці С. присвячені дослідженню лімфатичної системи, вивченню будови центр. нервової системи (зокрема, оболонок головного мозку), інтерреналової системи людини, питанням тератології, методики викладання і історії анатомії тощо. Дослідник та популяризатор наукової спадщини М. І. Пирогова.

СПІРОГІ́РА (Spirogyra) — рід *зелених водоростей*. Індивіди нитчасті, складаються з одного ряду циліндричних клітин, іноді з *ризоїдами,* утворюють макроскопічні, слизисті на дотик плетива. С. характеризується стрічковидними спіралевидними *хроматофорами*. Ядро велике, підвішене в центрі клітини на радіальних протоплазматичних тяжах. Статевий процес — *кон'югація*. Понад 300 видів, поширений у водоймах усіх континентів. Іл. див. до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

Н. В. Кондратьєва.

СПІРОГРА́ФІЯ (від лат. spiro — дую, дихаю і грец. γράφω — пишу) — визначення життєвої ємності легень (кількість повітря, яке вадходить з легень при найбільшому видиху після найбільшого вдиху) за допомогою приладу — спірографа, в якому дихальні рухи записуються на спірограмі. Життєва ємність легень розраховується за спеціальними таблицями. Показання до застосування С. — див. *Спірометрія*.

СПІРОМЕ́ТРІЯ (від лат. spiro — дую, дихаю і грец. μετρέω — вимірюю) — визначення життєвої ємності легень. Проводиться за допомогою спірометра, який складається з двох циліндрів — більшого, що містить воду, та меншого, який входить у більший (зрівноважений на блоках за допомогою гир). Від нижньої частини більшого циліндра відходить гумова трубка, через яку досліджувана особа видихує повітря. Воно підіймає відповідно догори меншу посудину, і за шкалою визначають об'єм повітря в см³. С. застосовують при профілактичних обстеженнях та з метою діагностики захворювань легень та серцево-судинної системи. Див. також *Спірографія*.

СПІРОХЕ́ТА БЛІДА́ — вид *спірохет* з роду Treponema — збудник *сифілісу*. Вперше описана 1905 нім. дослідниками Ф. Шаудіном і Е. Гофманом, але ще 1903 С. б. спостерігав під мікроскопом Д. К. *Заболотний*. С. б. являє собою тоненьку (0,09—0,5 мкм) спіральну нитку з 8—12 правильними завитками, завдовжки 5—20 мкм (по прямій лінії). При електронній мікроскопії на кінцях її виявляються джгутики. С. б. погано забарвлюється, слабо заломлює світло при звичайній мікроскопії, тому була названа блідою. Природну сприйнятливість до С. б. має тільки людина. В лабораторії С. б. культивують на спеціальних *поживних середовищах*, збагачених білком, в анаеробних умовах, при 37° С або шляхом послідовних пересівів культури С. б. (пасажів) на кролях (з метою збереження *вірулентності*). В зовн. середовищі С. б. мало стійка до висушування, дії високої температури та дезинфікуючих речовин.

А. П. Дем'яненко.

СПІРОХЕ́ТИ (Spirochaetaceae) — родина ниткоподібних спірально звитих одноклітинних *бактерій* порядку Spirochaetales (за міжнар. класифікацією, 1974). До складу родини входять 5 родів: Spirochaeta, Cristispira, Treponema, Borrelia, Leptospira. Клітини С. складаються з центр. протоплазматичного циліндра — аксостиля, переплетеного з одним або кількома осьовими волокнами — фібрилами. Тіло С. вкрите тришаровою цитоплазматичною мембраною — перипластом. С. властиві поступальні, маятникоподібні, штопороподібні, хвилеподібні рухи. Серед С. є *аероби* та *анаероби*. С. за типом живлення — *гетеротрофи*. Грамнегативні (див. *Грама метод*). Розмножуються поперечним *поділом*. Майже всі представники родів Spirochaeta та Cristispira (5—500 мкм завдовжки) — сапрофіти та коменсали (див. *Коменсалізм*), непатогенні, поширені в воді боліт, солоно- та прісноводних водойм, джерел, живуть в кишковому тракті молюсків, голкошкірих, покривників. Більшість представників родів Treponema, Borrelia та Leptospira (3—20 мкм завдовжки, 0,09—0,5 мкм завширшки) — збудники *спірохетозів*.

А. П. Дем'яненко.

СПІРОХЕТО́ЗИ — група різних за епідеміологією і клінічними проявами інфекційних захворювань людини і тварин, збудниками яких є патогенні *спірохети*. За механізмом зараження С. поділяються на кишкові (*лептоспірози,* що зустрічаються повсюдно), дихальних шляхів (бронхіальний С. — зустрічається в осн. у тропічних країнах), С. кров'яні, або трансмісивні (вошивий *поворотний тиф* і кліщовий поворотний тиф) — інфекції з природною вогнищевістю, С. зовнішніх покривів (*сифіліс,* беджель, фрамбезія, пінта). До С. відносять також захворювання, що спричинюються асоціацією спірохет і бактерій (ангіна Симановського — Плаута — Венсана, виразковий стоматит та ін.). Методи профілактики і лікування визначаються конкретно для кожного захворювання.

Серед тварин на С. хворіють дика і свійська птиця, кролі (трепонемоз). Джерело інфекції — хвора птиця, переносники — кліщі. Хвороба має гостру і хроніч. форми. У хворих тварин пригнічений стан, гарячка, виникають парези (напівпаралічі) кінцівок та крил, пронос. Падіж птиці досягає 80%. Хворих тварин ізолюють і лікують новарсенолом, осарсолом, антибіотиками, решту вакцинують. Проводять боротьбу з кліщами.

СПІТАМЕ́Н (грец. Σπιταμένης; р. н. невід.— п. 328 до н. е.) — керівник повстання в *Согдіані* і *Бактрії* проти *Александра Македонського* 329 до н. е. Завдяки вмілому керівництву С. і допомозі кочовиків повстання створило серйозну загрозу для греків. С. був убитий вождями кочовиків, які побоювалися помсти Александра. Повстання було придушене 327 до н. е.

СПЛА́ВИ — металеві або неметалеві складні речовини, які утворюються при твердненні розплавів, що складаються з двох і більше компонентів. Металеві С., що є осн. частиною *конструкційних матеріалів,* бувають з металів (напр., латунь — сплав міді та цинку) або з металів і невеликої кількості *неметалів* (напр., сталь

О. С. Спірін.

Сплюшка.

— сплав заліза з вуглецем). Їх класифікують: за кількістю компонентів — подвійні, потрійні тощо; за кількістю *фаз* — однофазні (*твердий розчин* або *інтерметалеві сполуки*) і багатофазні (гетерофазні); за металом основи — С. чорних металів (див. *Залізо сплави*) і С. кольорових металів (напр., *алюмінію сплави, берилію сплави*). Розрізняють *жароміцні сплави, жаростійкі сплави, термомагнітні сплави, ювелірні сплави,* С. антифрикційні (див. *Антифрикційні матеріали*), кислотостійкі (див. *Кислотостійкі матеріали*), лугостійкі (див. *Лугостійкі матеріали*), з особливими фіз. властивостями (див. *Прецизійні сплави*). Є *легкі сплави, легкоплавкі сплави, тверді сплави* і *тугоплавкі сплави*; ливарні, деформівні і порошкові (див. *Порошкові матеріали*). Назва деяких С. пов'язана з хім. складом (напр., *ніхром*) або прізвищами винахідників (*мельхіор*). Склад, будову і властивості металевих С. вивчають *металофізика* і *металознавство*. Неметалеві С. складаються з неметалевих речовин. До таких С. належать природні (*базальт, гнейс, граніт*) і штучні (*скло, шлаки*) силікати, С. солей тощо. Див. також *Матеріалознавство*.

Літ.: Савицкий Е. М., Бурханов Г. С. Металловедение тугоплавких металлов и сплавов. М., 1967; Новиков И. И. Теория термической обработки металлов. М., 1974; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977; Машиностроительные материалы. Краткий справочник. М., 1980.

СПЛАЙН, сплайн-функція (від англ. spline — гнучка планка) — кусково-поліномна *функція*, тобто функція, «склеєна» з «кусків» многочленів. Якщо задати розбиття $\Delta_N : a = t_0 < t_1 < \ldots < t_N = b$ *відрізка* $[a, b]$, то С. порядку r дефекту k $(1 \leqslant k \leqslant r)$ по розбиттю Δ_N називають функцію $s(t)$, яка неперервна на $[a, b]$ разом зі своїми похідними до $(r - k)$-го порядку включно і збігається на кожному відрізку $[t_{i-1}, t_i]$ $(i = 1, 2, \ldots, N)$ з деяким алгебр. многочленом степеня r. Точки $t_1, \ldots, t_{N-1}$, в яких похідна $s^{(r-k+1)}(t)$ може мати розрив, наз. в у з л а м и С. Напр., С. першого порядку дефекту 1 є неперервна на $[a, b]$ ламана з вузлами $t_1, \ldots, t_{N-1}$; кубічний С. дефекту 2 — неперервно диференційовна на $[a, b]$ функція, яка на кожному відрізку $[t_{i-1}, t_i]$ $(i = 1, 2, \ldots, N)$ є многочленом третього степеня. Аналогічно визначаються С. двох і більшої кількості змінних. Інтерполяційні С. (див. *Інтерполяція*) використовують у чисельному аналізі завдяки високій точності *наближення функцій*, простоті реалізації на ЕОМ, малої чутливості до *похибок* у початкових даних.

Літ.: Стечкин С. Б., Субботин Ю. Н. Сплайны в вычислительной математике. М., 1976; Завьялов Ю. С., Квасов Б. И., Мирошниченко В. Л. Методы сплайн-функций. М., 1980; Корнейчук Н. П., Лигун А. А., Доронин В. Г. Аппроксимация с ограничениями. К., 1982; Алберг Дж., Нильсон Э., Уолш Дж. Теория сплайнов и ее приложения. Пер. с англ. М., 1972.

М. П. Корнійчук.

СПЛАНХНОЛО́ГІЯ (від грец. σπλάγχνον — нутрощі і λόγος — слово, вчення) — вчення про *нутрощі* тварин і людини. Розділ *анатомії*.

СПЛАНХНОПТО́З (від грец. σπλάγχνον — нутрощі і πτῶσις — падіння), опущення нутрощів — опущення органів черевної порожнини (шлунка, печінки, кишок, нирок, матки та ін.). Заг. С. буває к о н с т и т у ц і й н и м (у осіб з астенічною будовою тіла, внаслідок природженої слабкості черевних м'язів чи м'язів тазового дна та зв'язок внутрішніх органів) і н а б у т и м (при тяжкій фіз. праці, різкому схудненні, після ускладнених пологів). Ознаками С. є біль і порушення функцій опущених органів (внаслідок розладів нервової регуляції). Л і к у в а н н я С.: лікувальна гімнастика, фізіотерапевтичні заходи, носіння бандажа; іноді — хірургічне.

СПЛЕНІ́Н (від грец. σπλήν — селезінка) — лікарський препарат, виготовлений з селезінки великої рогатої худоби. Винайшов С. 1945 В. П. *Комісаренко*. С.— прозора рідина з жовтуватим відтінком, в якій містяться, зокрема, високоактивні гормональні речовини селезінки. Посилює в організмі процес знешкодження токсичних продуктів порушеного метаболізму та токсичних речовин, що можуть потрапляти до організму із зовнішнього середовища; впливає на перебіг певних імунологічних реакцій; стабілізує мембрани клітин та внутрішньоклітинних утворень. В медицині С. застосовують гол. чин. внутрішньом'язово для профілактики і лікування токсикозів ранніх строків вагітності, ракових інтоксикацій, *променевої хвороби*, для лікування захворювань печінки, алергії; при недостатній функції *паращитовидних залоз* (гіпопаратиреозі) тощо.

О. В. Шевченко.

СПЛЕ́ТЕННЯ НЕРВО́ВІ — складні сполучення між нервовими корінцями, нервовими стовбурами або окремими нервовими волокнами та їх закінченнями, що забезпечують пряму та обхідну багатонейронну і багатосегментарну інервацію тканин, органів та структур *мозку* хребетних тварин і людини. С. н. призначені для забезпечення високої надійності функціональних систем організму. С. н. поділяють на зовнішні, що входять до складу периферичної нервової системи, і внутрішні, що лежать в структурах мозку. До зовн. С. н. відносять плечове, шийне, поперекове, крижове та сплетення біля або всередині органів грудної й черевної порожнин; до внутр. — С. н. в *корі великих півкуль головного мозку*, корі *мозочка*, желатинозної субстанції *спинного мозку*. Див. також *Сонячне сплетення*.

Ю. П. Лиманський.

СПЛИТ — місто на Зх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Хорватії. Значний порт на узбережжі Адріатичного м., залізнична станція. 158 тис. ж. (1974). Розвинуті суднобудування і цем. пром-сть. Хім., текст. і харч. підприємства. ГЕС. Вища пед. школа, біол.-океанографічний н.-д. ін-т. Галерея мистецтв, галерея І. *Мештровича*, Мор., археол., етногр. та ін. музеї. Курорт, центр туризму. Численні архіт. пам'ятки, зокрема давньорим. палац імператора Діоклетіана (3—4 ст.).

СПЛЮ́ШКА, совка звичайна (Otus scops) — птах род. *сов'ячих*. Довж. тіла 20—22 см, маса до 80 г. Забарвлення спини і боків буровато-сіре з рудуватим відтінком, з темними та білими плямами, горла і черева — світліше. Добре розвинені пір'яні «вушка». Оселюється в байрачних лісах, садах і парках. Яйця відкладає в дуплах дерев; кладка з 2—5 яєць у травні — червні; насиджує самка 24—25 діб. Живиться С. здебільшого шкідливими комахами. Поширена в Пн. Африці, Пд. і Серед. Європі, Серед. Азії. Зимує в тропіч. Африці і Пд.-Зх. Азії. В УРСР гніздиться на Пд. лісостепової зони, в Карпатах, зрідка в лісовій зоні.

СПЛЯ́ЧІ БРУНЬКИ — *бруньки*, що перебувають у стані спокою (див. *Спокій* у рослин) протягом одного або багатьох років. С. б. деревних рослин щороку наростають своєю стебловою частиною на величину річного приросту. Розвиток С. б. затримується внаслідок корелятивного (див. *Кореляція* в біології) гальмування, що йде від ростучої верхівки *пагона* або достигаючих плодів. При ушкодженні рослини гальмування переривається, С. б. виходять із стану спокою, і рослина відновлює ушкоджену частину. У трав'янистих багаторічних рослин С. б. служать для перезимівлі (буряк, півонія) або для *вегетативного розмноження* (пирій, осот). Інтенсивне обрізування пагонів плодових і декоративних рослин сприяє розвитку С. б. і утворенню густої компактної крони з великою кількістю плодоносних гілок.

А. М. Гродзінський.

СПЛЯ́ЧКА — фізіологічний стан деяких, переважно дрібних ссавців, в якому вони переживають несприятливі сезони року. Під час С. знижуються життєдіяльність організму, *обмін речовин*, т-ра тіла (у холодні пори року майже до т-ри зовн. середовища), загальмовуються нервові процеси, уповільнюються дихання, серцебиття тощо. Розрізняють зимову С., або *гібернацію*, та літню, або естивацію. У зимову С. впадають багато гризунів — ховрахи, хом'яки, соні, деякі комахоїдні — їжаки, летючі миші. Літня С. властива деяким гризунам — ховрахам, суркам, а з комахоїдних — тенрекам. Сигналом для підготовки організму до С. є певні зміни тривалості світлового дня. Настанню зимової С. передує нагромадження особливого жиру з низькою $t_{пл}$, який не твердне при низькій т-рі і запобігає заклякненню. Завдяки змінам хім. складу крові не відбувається закупорювання капілярів при уповільненні кровотоку. С. як особливий фізіол. стан проявляється перш за все в тому, що енергетичні резерви організму використовуються в десятки разів повільніше, ніж в активному стані, а також в здатності організму регулювати цей фізіол. стан за допомогою *нервових центрів* і підтримувати *гомеостаз* на новому рівні. С. ссав-

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

Цифрами на карті позначені штати:

1 Нью-Гемпшір
2 Массачусетс
3 Коннектікут
4 Род-Айленд
5 Нью-Джерсі
6 Меріленд
7 Делавер
8 Зах. Віргінія
9 округ Колумбія

АЛЯСКА

МАСШТАБ 1:40 000 000

ГАВАЇ

МАСШТАБ 1:40 000 000

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

МАСШТАБ 1:20 000 000

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ. КАРТА ПРОМИСЛОВОСТІ

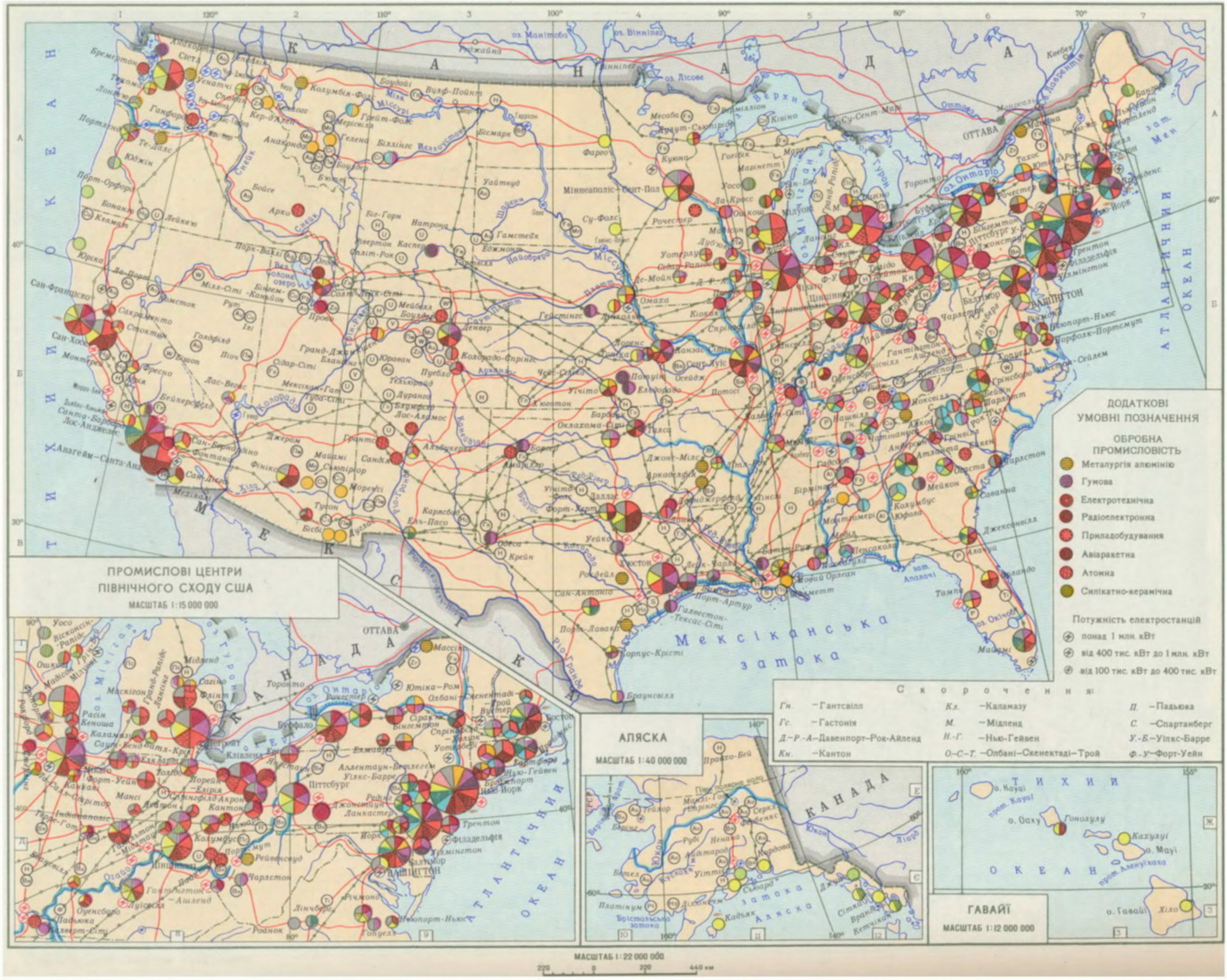

ців на перший погляд подібна до заціпеніння амфібій та рептилій (див. *Заціпеніння тварин*), але вона відрізняється досконалістю механізмів фізіол. контролю. За несприятливих умов впадають у заціпеніння яйцекладні ссавці (напр., єхидна). Стан заціпеніння у деяких птахів (колібрі, серпокрильців, птахів-мишей, дрімлюг) іноді теж наз. С. *Зимовий сон*, у який впадають ведмідь, борсук, єнотовидний собака, білка, відрізняється від С., зокрема, меншою глибиною. Див. також *Анабіоз*.

В. А. Мельничук.

СПО́ВІДЬ, покаяння — одне з християнських *таїнств* у православній і католицькій церквах. Полягає в тому, що віруючий признається (сповідується) в своїх гріхах священикові, після чого той відпускає (прощає) йому їх від імені бога.

СПОВІ́ЛЬНЕНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — *кінознімання* з швидкістю, меншою за 24 кадри на сек. Для такого кінознімання застосовують звичайні і спец. *кінознімальні апарати*. Швидкість переміщення кіноплівки у звичайних апаратах регулюють, змінюючи *реостатом* або *редуктором* число обертів приводного електродвигуна або використовуючи двигуни з точною фіксацією обертів. Спец. апарати дають змогу знімати з швидкостями 4, 2, 1, $^1/_2$, $^1/_4$, $^1/_{12}$ й $^1/_{24}$ кадра на секунду. С. к. застосовують як один з методів *комбінованого кінознімання* при створенні худ. кінофільмів. У наук. й навч. кіно воно дає змогу демонструвати за короткі відрізки часу порівняно довгочасні процеси і явища. Часто С. к. суміщують з ін. методами комбінованого кінознімання (напр., із зворотним знімання). Якщо статичні об'єкти недосить освітлені, С. к. може бути способом збільшення *експозиції*. Див. також *Цейтраферне кінознімання*.

Б. О. Калашников.

СПОГЛЯДА́ННЯ — емпіричний ступінь *пізнання*, основу якого становить безпосереднє чуттєве *відображення* об'єкта. «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики — такий є діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 142). Всяке індивідуальне С. опосередковане суспільно й історично, і тому воно включає не лише елементи безпосередньої чуттєвості, а й умоглядні уявлення, попередня доведеність яких робить їх самоочевидними для наступних суб'єктів. Отже, С. є одночасно і початком конкретного пізнавального акту, і синтезом попередніх актів, внаслідок чого воно стає формою цілісного осягнення предмета. На відміну від домарксист. матеріалізму, який вважав С. пасивним процесом сприйняття світу, марксизм довів, що пізнання — не пасивне С., а активна діяльність, пов'язана з перетворенням світу (див. *Пізнання теорія*).

СПОДУМЕ́Н (від грец. σπόδουμενος — спопелілий) — мінерал класу *силікатів*, групи піроксенів. $LiAl[Si_2O_6]$ *Сингонія* моноклінна. Густ. 3—3,2. Твердість 6,75—7,25. Колір білий, сірий, жовтий, зелений, фіолетовий. Прозорі відміни рожевого і фіолетово-рожевого забарвлення наз. кунцитом, смарагдово-зеленого — гіденітом. Родовища С. відомі в США, Бразілії, Афганістані, Мадагаскарі та ін. країнах. С. одержують і штучно. Використовують як *літієву руду*, прозорі відміни — в ювелірній справі.

СПОЖИВА́ННЯ — використання матеріальних благ, створених у процесі *виробництва*, для задоволення *потреб економічних*; кінцева фаза процесу *відтворення*. Розрізняють С. виробниче (продуктивне) й невиробниче. Виробниче С.— це використання *засобів виробництва* для виготовлення певного продукту. Переважну частину невиробничого С., або власне С., становить особисте С., тобто задоволення потреб людей у продуктах харчування, в одязі, предметах культурно-побутового призначення тощо. Друга частина використовується для задоволення сусп. потреб (функціонування закладів освіти, органів держ. управління та ін.). Залежно від виду споживаних благ С. поділяється на С. матеріальних благ, що мають речову форму, та на послуги. За формою С. може бути індивідуальним і колективним. Залежне від виробництва, С., у свою чергу, впливає на виробництво, є його вихідним пунктом, стимулює його розвиток і вдосконалення. С. органічно пов'язане з ін. фазами відтворення — *розподілом* і *обміном*. Характер цього зв'язку зумовлюється характером і метою даного *способу виробництва*. За капіталізму між виробн. і С. існує антагоністична суперечність, оскільки капіталістичне виробн. підпорядковане меті створення *додаткової вартості* і зумовлює С. тією ж мірою, якою в ньому реалізується створена додаткова вартість і формуються умови для її виробництва у дедалі зростаючих розмірах. Тому С. відстає від виробництва, що особливо яскраво проявляється в *економічних кризах* надвиробництва. Величезні прибутки експлуататорських класів дають їм змогу привласнювати значну масу матеріальних благ, що призводить до різкої диференціації рівня та структури С.— до надмірностей, розкоші пануючих класів і нестатків та бідності мільйонів трудящих (див. *Відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату*). Для сучас. *державно-монополістичного капіталізму* характерне паразитичне С., пов'язане з *мілітаризацією капіталістичної економіки*. Відносно високий рівень С. в деяких промислово розвинутих країнах капіталізму зумовлений більш високим рівнем розвитку *продуктивних сил*. Але цей рівень С. не завжди відображає відповідне становище трудящих, оскільки за ним практично криється надмірна *інтенсивність праці*, існує масове *безробіття* тощо. Для соціалізму характерне планомірне й неухильне підвищення рівня С. трудящих, поліпшення його структури на основі науково обґрунтованих норм і оптимальнішого співвідношення індивід. і колективних форм споживання, на основі розвитку та вдосконалення соціалістичного виробн. й підвищення продуктивності сусп. праці (див. *Основний економічний закон соціалізму*). Осн. способом розподілу фонду особистого С. є розподіл за працею, поряд з цим неухильно зростає і частка матеріальних і духовних благ, одержуваних трудящими із *суспільних фондів споживання*. Зростання обсягів і рівня С. є закономірністю соціалізму (див. *Життєвий рівень*). XXVI з'їздом КПРС передбачено дальше збільшення реальних доходів на душу населення в одинадцятій п'ятирічці на 16—18%, *національного доходу*, що йде на С. і нагромадження, — на 18—20%; підвищити частку фонду С. в нац. доході, здійснити широку програму підвищення нар. *добробуту*, повніше задовольнити попит населення на товари нар. споживання, розширити види й збільшити обсяг побут. послуг та ін. (див. *Підвищування потреб закон*). Систематичне і стійке зростання С. характерне й для ін. соціалістичних країн.

Н. П. Баранова.

СПОЖИ́ВНА ВА́РТІСТЬ — корисність речі або *послуги*, їхня здатність задовольняти ті чи інші потреби людини. Зумовлена фіз., хім. та ін. природними властивостями речі, а також властивостями, наданими їй людиною внаслідок *конкретної праці*. С. в. у їх сукупності становлять речовий зміст багатства незалежно від його сусп. форми. Деякі види С. в. дає природа в готовому вигляді (вода, повітря та ін.), однак більшість з них — це продукти праці. З розвитком науки і техніки люди відкривають нові властивості речей, збільшуючи різноманітність С. в. Одні С. в. безпосередньо задовольняють особисті потреби людини (їжа, одяг та ін.), інші є засобом для виробн. матеріальних благ, тобто засобами виробн. (машини, сировина тощо). Самі по собі С. в. не виражають будь-яких *виробничих відносин*, але їхня роль змінюється із зміною *способу виробництва*. В умовах *товарного виробництва*, напр., коли продукти праці виступають як товари, С. в. є речовим носієм *мінової вартості* і *вартості*. В умовах капіталістичного виробн. С. в. становить інтерес для капіталіста лише як носій *додаткової вартості*. За соціалізму С. в. стає безпосередньо суспільною, оскільки задовольняє інтереси всього суспільства.

СПОЖИ́ВЧА КООПЕРА́ЦІЯ — вид *кооперації*, яка об'єднує масових споживачів (робітників, службовців, селян, ремісників, домогосподарок, студентів) для сумісних закупівель і часткового виробництва споживчих товарів з дальшим продажем їх своїм членам та населенню. С. к. виникла за капіталізму в кінці 18 — на поч. 19 ст. Була однією з форм екон. боротьби пролетаріату міста й села проти експлуатації їх великим торг. капіталом.

Перші споживчі кооперативи з'явилися у Великобританії, Фран-

ції, Німеччині, Італії. В Росії С. к. виникла в 60-х рр. 19 ст.; зокрема, на Україні перше споживче т-во з'явилося 1866 у Харкові. Створення кооперативів на селі значно пожвавилося на поч. 20 ст. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрила широкі можливості для розвитку С. к., яка стала важливим засобом соціалістич. будівництва. Декретом «Про споживчі кооперативні організації» від 10.IV 1918 були визначені місце й функції С. к. в екон. житті країни. В СРСР споживчі кооперативи — це добровільні об'єднання трудящих для організації торгівлі й громад. харчування на селі, а також заготівлі с.-г. продукції та сировини, основані на сусп. власності на засоби виробн. Вступаючи до С. к., вносять пайовий внесок у розмірі, встановленому заг. зборами. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29.IX 1935 було визначено спеціалізацію держ. і кооп. торговельних систем. Система С. к. включає сільс. споживчі т-ва, а також робочі кооперативи, які об'єднують робітників радгоспів, цукр. з-дів та ін. пром. підприємств, розташованих у сільс. місцевості; районні спілки споживчих т-в; обл. спілки; респ. спілку (зокрема, на Україні — Укоопспілку). Всю систему С. к. в СРСР об'єднує центр. спілка споживчих т-в — Центроспілка. Найвищий орган управління у споживчих т-вах — заг. збори їхніх членів, у райспоживспілках — збори їхніх уповноважених, в обласній, респ. і союзній споживспілках — з'їзди делегатів. Керівництво відповідними ланками системи С. к. між зборами і з'їздами здійснюють правління та ревізійні комісії. Взаємовідносини між ланками С. к. будуються на принципі *демократичного централізму*. С. к. в СРСР розвивається високими темпами. Якщо 1940 роздрібний товарооборот кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, становив 4915 млн. крб., то 1980 — 76423 млн. крб., в УРСР — відповідно 902 млн. крб. і 13963 млн. крб. Діяльність С. к. по заготівлі й закупівлі с.-г. продуктів і сировини не тільки допомагає колгоспам і колгоспникам збувати лишки продукції та розвивати колг. виробн., а й сприяє вдосконаленню товарообміну на селі, звільняє колгоспи й колгоспників від зайвих затрат праці й коштів по збуту виробленої ними продукції. В рішеннях XXVI з'їзду КПРС поставлено завдання «всемірно сприяти дальшому розвиткові споживчої кооперації, підвищенню її господарської ініціативи й активності в поліпшенні торговельного обслуговування і громадського харчування в сільській місцевості, збільшенні сировинних і продовольчих ресурсів... Активніше вести роботу по закупівлі сільськогосподарських продуктів у населення і колгоспів, розширювати торгівлю цими продуктами в містах і промислових центрах» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 214). В зарубіжних соціалістичних країнах після встановлення нар. влади С. к. також, як і в СРСР, стала важливим фактором будівництва соціалізму. Центроспілка СРСР — член *Міжнародного кооперативного альянсу* (МКА). На 1980 в МКА входили кооперативні орг-ції з 66 країн.

СПО́КІЙ — філос. категорія, що виражає відносну нерухомість, сталість предметів і явищ навколишнього світу. На відміну від абсолютного та універсального руху, що властивий *матерії* в цілому і є способом її існування, С.— це стан, притаманний окремим матеріальним формоутворенням — предметам, явищам і процесам. У постійних змінах матерії існують моменти її тимчасової стабільності, рівноваги і сталості, тобто стану С., який на противагу абсолютному руху має похідний, відносний характер і виступає як момент універсального руху. Наявність відносного С.— істотна умова становлення та існування якісно визначених предметів, умова диференціації матерії на окремі форми руху, завдяки чому стає можливим пізнання об'єктивної реальності. Разом із тим сталість предмета, явища, процесу, матеріальних формоутворень взагалі має місце лише в певному відношенні, з боку певної якості і лише в певних кількісних межах. Окремий рух прагне до стабільності, сукупність рухів її знищує. Тому С. завжди відносний. Ігнорування відносного С. матеріальних формоутворень означає абсолютизацію безмежної мінливості, приводить до заперечення стабільності й рівноваги в навколишньому світі (див. *Релятивізм*), до заперечення якісної визначеності й оформленості і в кінцевому підсумку — до заперечення пізнаванності об'єктивного світу (див. *Агностицизм*). І навпаки, абсолютизація С. веде до заперечення мінливості, якісних змін, розвитку (див. *Метафізика*).

СПО́КІЙ у рослин — стан майже повного припинення життєдіяльності; пристосування рослин до несприятливих умов середовища (зимових холодів, літніх посух тощо), що виникло в ході *еволюції*. В стані спокою може перебувати як уся рослина, так і її окремі органи (бульби, кореневища, *сплячі бруньки*, насіння тощо). Настанню С. у рослин передує листопад, відмирання надземних частин (у трав'янистих рослин), утворення на *бруньках* і *плодах* міцної газонепроникної оболонки, зменшення вмісту води в протоплазмі і відокремлення її від стінок клітин, нагромадження *інгібіторів росту*, утворення *спор* (у одноклітинних рослин). Розрізняють вимушений С., спричинений різкими відхиленнями зовн. факторів (напр., низькою т-рою, посухою, нестачею поживних речовин) від нормальних умов існування, і органічний (автономний), або глибокий, С., зумовлений річними *біологічними ритмами* рослинного організму. Вимушений С. переривається при нормалізації умов середовища, органічний — лише після певних біохім. і морфологічних змін у рослині. Для подолання стану спокою застосовують *стратифікацію насіння*, *скарифікацію насіння*, *вигонку рослин*. Для подовження стану спокою рослини обробляють метиловим ефіром α-нафтилоцтової к-ти, гідразидом малеїнової к-ти та ін. *А. М. Гродзинський.*

СПОЛУ́КИ в математиці — комбінаторні конфігурації елементів скінченної множини. Див. *Комбінаторний аналіз*.

СПОЛУ́КИ ВКЛЮ́ЧЕННЯ — сполуки, які займають проміжне місце між *твердими розчинами* включення й істинними *хімічними сполуками*. С. в.— кристалічні речовини, утворювані внаслідок включення молекул (або атомів) однієї речовини — «гостя» — в порожнини (у вигляді кліток, каналів або міжплощинного шару), що є в молекулах або в каркасній гратці кристалів другої речовини — «хазяїна». Розміри й конфігурація молекул «гостя» повинні відповідати величині й формі порожнин у кристалах «хазяїна». До речовин, здатних легко утворювати С. в., належать мінерали *монтморилоніт*, *цеоліти*, *графіт*, лід та ін., *целюлоза*, *крохмаль*, *сечовина* тощо. Включені молекули утримуються в С. в. силами *міжмолекулярної взаємодії*, що зумовлює властивості сполук. Склад С. в. залежить від ступеня заповнення вільних порожнин «хазяїна». При розчиненні, а також при плавленні С. в. розпадаються на вихідні речовини. С. в. утворюються переважно при змішуванні насичених і пересичених розчинів або при розтиранні кристалів речовин. На здатності багатьох газів і легкокиплячих рідин утворювати С. в. (*клатрати*) з водою ґрунтуються способи їхнього збереження і розділення. Використовуються С. в. для розділення ізомерів, *інертних газів* та їх зберігання, для опріснювання морської води тощо. *В. Л. Павлов.*

СПОЛУ́ЧЕНЕ КОРОЛІ́ВСТВО ВЕЛИКОБРИТА́НІЇ ТА ПІВНІ́ЧНОЇ ІРЛА́НДІЇ — офіційна назва *Великобританії*.

СПОЛУ́ЧЕНІ ШТА́ТИ АМЕ́РИКИ — держава у Пн. Америці. На Сх. омивається Атлантичним, на Зх. — Тихим ок., на Пд. Сх.— водами Мексіканської зат. В адм. відношенні поділяється на 50 штатів і федеральний округ Колумбія. Штати *Аляска* та *Гавайї* розташовані поза межами основної тер. країни. Карти див. на окремих аркушах, с. 464—465, 480—481.

Державний лад. США — республіка. За формою держ. устрою — федерація, що складається з 50 штатів і столичного федерального округу Колумбія. Діючу конституцію прийнято 1787. Глава д-ви і уряду та головнокоманд. збройними силами — президент з широкими повноваженнями, який разом з віце-президентом обирається шляхом непрямих, двоступеневих виборів (через колегію виборщиків) на 4 роки. Законодавчу владу здійснює двопалатний конгрес у складі сенату і палати представників. Сенат налічує 100 сенаторів (обираються на 6 років, по 2 від кожного штату) і оновлюється на $^1/_3$ кожні два роки. Голова сенату — віце-президент США. Палата представників обирається на 2 роки у складі 435 депутатів. Уряд США—

Адміністративно-територіальний поділ

Штати	Площа, тис км²	Населення, тис. чол., 1978	Адміністративний центр
Айдахо	216,4	878	Бойсе
Айова	146,8	2896	Де-Мойн
Алабама	133,7	3742	Монтгомері
Аляска	1518,8	403	Джуно
Арізона	295,0	2354	Фінікс
Арканзас	137,5	2186	Літл-Рок
Вайомінг	253,6	424	Шайєнн
Вашінгтон	176,6	3774	Олімпія
Вермонт	24,9	487	Монтпіліер
Віргінія	104,7	5148	Річмонд
Вісконсін	145,4	4679	Мадісон
Гавайї	16,7	897	Гонолулу
Делавер	5,3	583	Довер
Джорджія	152,5	5084	Атланта
Західна Віргінія	62,6	1860	Чарлстон
Іллінойс	146,1	11 243	Спрінгфілд
Індіана	94,1	5374	Індіанаполіс
Каліфорнія	411,0	22 294	Сакраменто
Канзас	213,1	2348	Топіка
Кентуккі	104,6	3498	Франкфорт
Колорадо	269,9	2670	Денвер
Коннектикут	12,9	3099	Гартфорд
Луїзіана	125,7	3966	Батон-Руж
Массачусетс	21,5	5774	Бостон
Мен	86,0	1091	Огаста
Меріленд	27,4	4143	Аннаполіс
Міннесота	217,8	4008	Сент-Пол
Міссісіпі	123,6	2404	Джексон
Міссурі	180,4	4860	Джефферсон-Сіті
Мічіган	150,8	9189	Лансінг
Монтана	381,1	785	Гелена
Небраска	200,0	1565	Лінкольн
Невада	286,3	660	Карсон-Сіті
Нью-Гемпшір	24,2	871	Конкорд
Нью-Джерсі	20,3	7327	Трентон
Нью-Йорк	128,4	17 748	Олбані
Нью-Мексіко	315,1	1212	Санта-Фе
Огайо	106,7	10 749	Колумбус
Оклахома	181,1	2880	Оклахома-Сіті
Орегон	251,2	2444	Сейлем
Пенсільванія	117,4	11 750	Гаррісберг
Південна Дакота	199,5	690	Пірр
Північна Дакота	183,1	652	Бісмарк
Південна Кароліна	80,4	2918	Колумбія
Північна Кароліна	136,5	5577	Ролі
Род-Айленд	3,2	935	Провіденс
Теннесі	109,4	4357	Нашвілл
Техас	692,1	13 014	Остін
Флоріда	151,7	8594	Таллахасі
Юта	219,9	1307	Солт-Лейк-Сіті
Федеральний округ Колумбія	0,2	674	Вашінгтон

виконавчий орган влади — призначається президентом за згодою сенату. Перед конгресом уряд не відповідальний. Кожний штат має свою конституцію. Законодавча влада в штатах належить законодавчим зборам, які обираються населенням штатів на 2—4 роки, виконавча здійснюється губернаторами. *В. І. Євінтов.*

Природа. Берегова лінія Атлантичного узбережжя в межах США порізана численними затоками та бухтами, береги гол. чин. низовинні; найбільший п-ів — *Флоріда*. Тихоокеанські береги менш розчленовані, підвищені, гористі. За характером рельєфу тер. США поділяють на три частини. На Зх. простягається гірська система Кордільєр (див. *Кордільєри Північної Америки*), яка займає бл. третини тер. США. Кордільєри належать до молодих гір переважно альп. етапу гороутворення. Вони складаються з ряду меридіонально витягнутих хребтів, розділених міжгірними плато й долинами. Вздовж узбережжя Тихого ок. розташовані берегові хребти (Аляскинський на Алясці, з найвищою вершиною США і всієї Пн. Америки — г. Мак-Кінлі, 6193 м, Береговий, *Каскадні гори, Сьєрра-Невада* та ін.). Сх. пояс утворюють хребти *Скелястих гір*. Між цими двома поясами гір лежать розчленоване глибокими каньйонами Колумбійське плато, пустельне нагір'я *Великий Басейн* і плато *Колорадо*. На Сх.— невисокі гори *Аппалачі* (вис. до 2037 м, г. Мітчелл), що відокремлюються від океану неширокою Приатлантичною низовиною. Внутр. райони між Кордільєрами і Аппалачами зайняті Внутрішніми рівнинами, які включають Центральні рівнини, *Великі рівнини* (або плато Прерій) та Примексіканську низовину. На Пн.— частина Лаврентійської височини з характерними водно-льодовиковими формами рельєфу. США — одна з найбагатших щодо запасів та різноманітності корисних копалин країн капіталістичного світу. Великі родовища вугілля, нафти, газу, мідної, свинцевої, цинкової, уранової, заліз., титанової руд, ртуті, золота, молібдену, вольфраму, рідкісноземельних елементів, фосфоритів. Є також поклади кам. і калійної солей, сірки та ін.

Майже вся тер. США лежить у помірному та субтропічному поясах, Аляска — у субарктичному, пд. райони Флоріди — у тропічному. Значний вплив на клімат пн.-сх. і сх. частин країни має тепла течія *Гольфстрім*, тихоокеанського узбережжя — холодна *Каліфорнійська течія*. В зв'язку з активною циркуляцією повітря між пн. і пд. районами, зумовленою особливостями орографічної будови території, спостерігаються часті зміни погоди. Клімат внутр. районів США континентальний, у внутр. областях Кордільєр — різко континентальний. Пересічна т-ра січня у м. Бісмарку (штат Пн. Дакота) — 19, липня +21°, у м. Чікаго відповідно —3,7 і +23,1°. Примексіканська низовина й пд. частина Приатлантичної низовини мають субтропічний клімат. У м. Новому Орлеані пересічна т-ра січня +12, липня +27,4°. Для пн.-сх. частини приатлантичного району та пн. частини тихоокеанського узбережжя характерний мор. клімат. У Нью-Йорку пересічна т-ра січня —0,8, липня +23°. На Пд. тихоокеанського узбережжя клімат середземномор. типу, у внутр. районах пд. частини Кордільєр дуже жаркий і посушливий. Найнижчі т-ри повітря (до —64°) спостерігалися на плоскогір'ї Юкон (Аляска), найвищі (понад +50°) — у *Долині Смерті* (Каліфорнія). Пересічна річна сума опадів на Пд. Сх. Аляски і на Зх. штату Вашінгтон — 3000—4000 мм, на Пд. Сх. країни — 1500—2000 мм, на Внутрішніх рівнинах — від 1500 мм на Сх. до 300 мм на Зх. Характерне значне забруднення атмосфери над великими містами і промисловими центрами.

Більшість річок США належить до басейну Атлантичного ок. На тер. країни — одна з найбільших річкових систем світу — р. *Міссісіпі* з *Міссурі*. Ріки, що течуть з Аппалачів у Атлантичний ок. (Гудзон, Потомак та ін.), — короткі, стрімкі, повноводні. Менш розвинуту річкову сітку мають Кордільєри. Тут у глибоких каньйонах течуть ріки гірського типу *Колумбія, Колорадо* та ін. На Пн. країни, на кордоні з Канадою,— *Великі озера* (*Верхнє озеро, Гурон, Мічіган, Ері, Онтаріо*). На нагір'ї Великий Басейн лежить *Велике Солоне озеро*, у Флоріді — численні карстові і лагунні озера, на Алясці — озера льодовиково-тектонічного походження, зокрема Іліамна. Внутр. води широко використовують для пром. і комунального водопостачання, судноплавства, зрошування, як джерело гідроенергії. Значна частина їх забруднена пром. відходами. Грунтовий покрив різноманітний. На Пн. Сх. поширені дерново-підзолисті та бурі лісові грунти, на Пд. Сх.— червоноземи та жовтоземи, на Внутрішніх рівнинах переважають чорноземовидні грунти *прерій*, чорноземи та темно-каштанові грунти, на міжгірних плато Кордільєр — сіроземи, бурі грунти пустельних степів та світло-каштанові грунти. Розвинута ерозія грунтів, значні площі непридатні для землеробства (див. *Бедленд*). Природна рослинність значно зведена госп. діяльністю. На Пн. Сх. переважають мішані та соснові ліси, на Пд.— широколистяні, на тихоокеанському узбережжі і схилах Кордільєр — хвойні ліси. На Зх. Центральних рівнин подекуди збереглася

Герб Сполучених Штатів Америки.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

Площа — 9363,2 тис. км²

Населення — 230,5 млн. чол. (1982. оцінка)

Столиця — м. Вашінгтон

Лос-Анджелес. Панорама частини міста.

трав'яниста рослинність прерій, на Великих рівнинах, плато і долинах Кордільєр — рослинність сухих степів. Посушливі частини плоскогір'їв Кордільєр займають напівпустелі й пустелі. Серед найбільших природоохоронних об'єктів — *Йєллоустонський національний парк*, Йосемітський національний парк, нац. парки Секвойя, Гранд-Каньйон, Мамонтова та Карлсбадські печери та ін.

Населення. Сучасне населення США складається з трьох осн. ет-

Головна вулиця міста Анн-Арбора в штаті Мічіган.

нічних компонентів: *американців* США, іммігрантських перехідних груп і аборигенів. Американці США (171 млн. чол., оцінка; тут і нижче дані на 1978) як нація склалися гол. чин. у 2-й пол. 18 ст. в результаті змішання між собою іммігрантів з різних країн Старого Світу. Расово-етногр. групою американців США є афроамериканці («чорні», негри — 25 млн. чол.) — нащадки афр. рабів, яких привозили в країну в 17—19 ст. Незважаючи на багатовікову дискримінацію афроамериканців і сегрегацію, відбувалося фіз. змішання африканців з білими. Тепер мулати становлять значну частину заг. кількості афроамериканців. Іммігрантські перехідні групи безперервно змінюються і за чисельністю і за складом. З одного боку, цей компонент поповнюється за рахунок новоприбулих іммігрантів, з другого, нащадки переселенців у другому, третьому і більш віддалених поколіннях поступово вливаються до складу амер. нації. Значна кількість представників різних перехідних груп є практично в усіх штатах США, однак, виділяються кілька районів з підвищеною питомою вагою тієї чи ін. групи. Мексіканці (7 млн. чол.) становлять значну частку населення в штатах Техас, Каліфорнія, Арізона, Нью-Мексіко, Колорадо, Нью-Йорк; італійці (4,4 млн.) — в штатах Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Пенсільванія, Род-Айленд і Коннектікут; німці (4,5 млн.) — в штатах Міннесота, Айова, Пд. Дакота, Небраска і Нью-Джерсі; франкоканадці та англоканадці (відповідно 1,8 і 0,67 млн.) — в штатах Нової Англії і прикордонних з Канадою штатах; французи (0,56 млн.) — в штатах Луїзіана і Техас; шведи (0,81 млн.) — в штатах Іллінойс, Міннесота, Огайо, Вісконсін; норвежці (0,62 млн.) — в штатах Вісконсін, Міннесота, Пн. і Пд. Дакота, Вашінгтон, Орегон; голландці (0,38 млн.) — в шт. Мічіган; поляки (2,4 млн.) — в штатах Іллінойс, Вісконсін, Мічіган; японці (0,62 млн.), китайці (0,55 млн.) і філіппінці (0,52 млн.) — в штатах Каліфорнія і Гавайї (багато китайців живе також у м. Нью-Йорку, а японців і філіппінців — у м. Вашінгтоні і шт. Іллінойс). Деякі перехідні групи — ірландці (1,5 млн.), пуерторіканці (1,8 млн.), євреї (6,1 млн.) — зосереджені переважно в м. Нью-Йорку. В США живуть і представники багатьох ін. перехідних груп; чисельність австрійців, кубинців, португальців, росіян, українців, чехів, словаків, греків, вірмен, угорців, арабів становить більше ніж по 500 тис. чол., датчан, шотландців, германошвейцарців, ямайців, домініканців, колумбійців, іспанців, сербів, хорватів, литовців, албанців, фіннів, в'єтнамців, корейців та ін.— більше ніж по 100 тис. чол.

До аборигенних груп, які зазнають найбільшої дискримінації, належать *індіанці* (850 тис. чол.), *ескімоси* (30 тис.), алеути (5 тис.) і гавайці (120 тис.; переважна більшість з них метиси, власне гавайців залишилося не більше 10 тис.). Найчисленніші індіан. племена — атапаски, алгонкіни, шошони, сіу, ірокези, мускоги, цимшіани. Індіанці живуть у *резерваціях* у центрі і на заході США (2% найнепридатніших для госп. використання земель країни) і в містах Чікаго, Нью-Йорку, Клівленді, Сан-Франціско, Сіетлі. Пересічна густота нас. США — 25,6 чол. на 1 км² (1982). Офіц. мова — англійська. Віруючих усього бл. 132,8 млн. За релігією 74,2 млн. становлять протестанти (баптисти, методисти, лютерани, пресвітеріани, мормони та ін.), 49,8 млн.— католики, решта — іудаїсти (5,8 млн.), представники православних церков (3,75 млн.), мусульмани, буддисти та ін. Міське населення становить 73% (1970). Найбільші міста: *Нью-Йорк, Чікаго, Лос-Анджелес, Філадельфія, Х'юстон, Детройт, Сан-Франціско, Вашінгтон, Бостон, Даллас, Клівленд, Балтімор*.

С. І. Брук.

Історія. В давнину сучасну тер. США населяли індіанці та ескімоси. В 16 ст. почалася колонізація *Північної Америки* Іспанією, Францією, Англією, Голландією, Швецією. Англія до серед. 18 ст. витіснила осн. конкурентів і встановила своє колоніальне панування у сх. частині континенту. Європ. *колонізація* і заселення Пн. Америки супроводилися винищуванням місц. населення і масовим завезенням негрів-рабів з Африки. В ході *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83* 13 пн.-амер. колоній 4.VII 1776 заснували федеративну д-ву — США, проголосивши її республікою (див. *Декларація незалежності 1776*, Т. *Джефферсон*). Першим президентом США було обрано Дж. *Вашінгтона*. В 1808—09 встановлено дипломатичні відносини з Росією. При владі в новоутвореній бурж. д-ві закріпилися буржуазія і плантатори-рабовласники. На пром.-фермерській Пн. США розвивався капіталізм, на Пд.— рабовласницьке плантаторське г-во. Швидке розширення тер. США відбувалося за рахунок колонізаторської експансії на Зх.— вигнання індіан. племен, госп. освоєння зх. земель. У 1803 у Франції «придбано» Зх. *Луїзіану*, 1819 Іспанія змушена була віддати Флориду, 1836 від Мексіки відторгнуто Те-

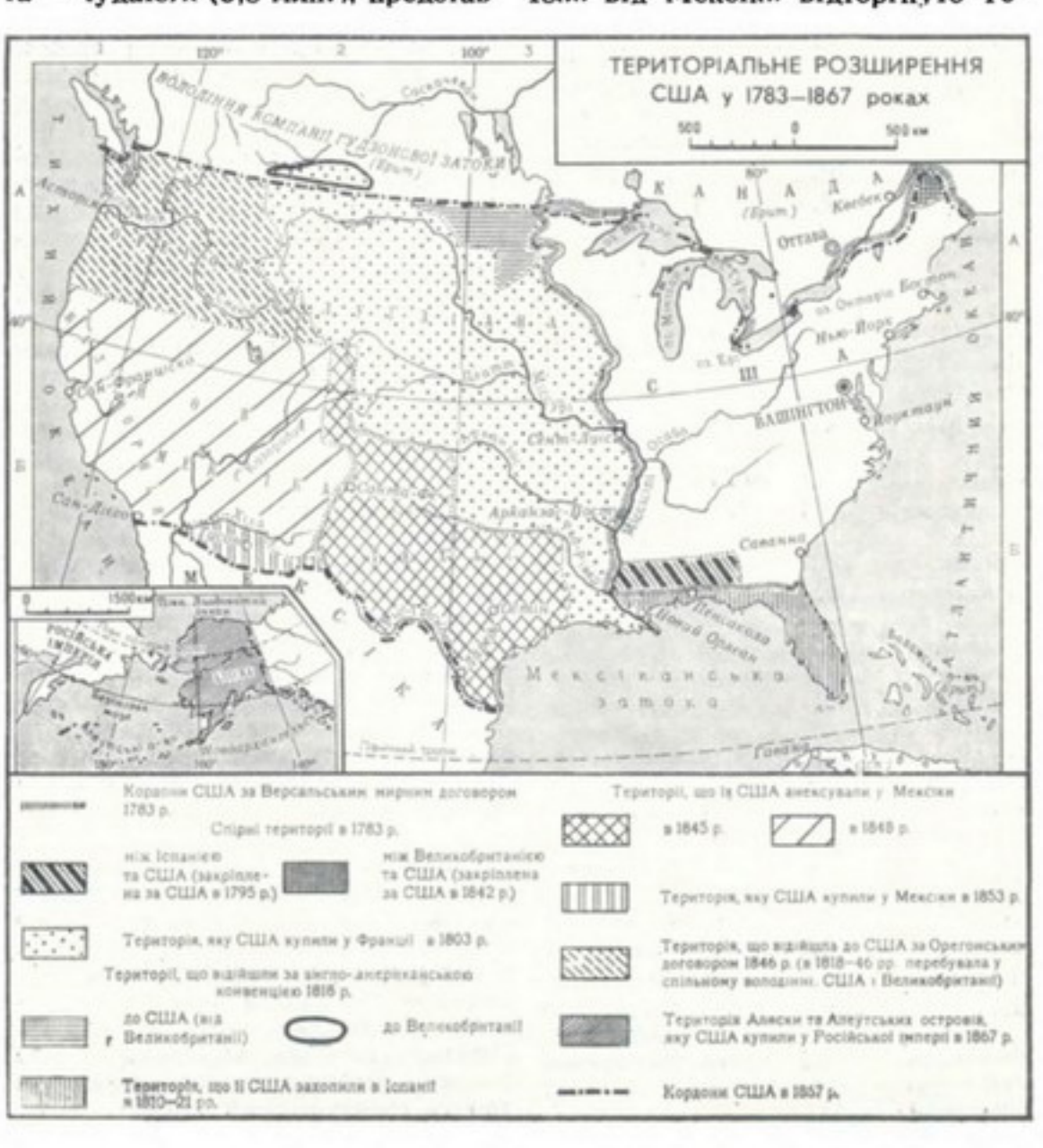

хас, а 1845 його одностороннім актом приєднано до США; протягом 19 ст. було приєднано території нинішніх штатів Каліфорнія, Арізона, Нью-Мексіко, Невада, частину штатів Колорадо і Вайомінг (див. *Американо-мексіканська війна 1846—48*, *Панамериканізм*). У 1823 США проголосили *Монро доктрину*, що згодом стала знаряддям експансії в Лат. Америці. В серед. 19 ст. у США склалася т. з. двопартійна система, коли при владі в країні поперемінно перебувають дві бурж. партії — Демократична (засн. 1828) і Республіканська (засн. 1854). Після здобуття незалежності в США не вщухала класова боротьба (*Шейса повстання 1786—87*, повстання негрів-рабів 1800, 1822, 1831). З поч. 30-х рр. 19 ст. розгорнувся рух *аболіціонізму*. В 1859 фермер-аболіціоніст Дж. *Браун* очолив повстання за скасування рабства. В 1852 в США створено перші марксистські орг-ції. Зростаючі суперечності між буржуазією Пн. і плантаторами Пд. привели до *громадянської війни в США 1861—65*, перемогу в якій здобули пн. штати, очолювані президентом А. *Лінкольном*. У ході війни було прийнято закони про зем. наділи (1862; див. *Гомстед-акт*), про скасування рабства (1865). Після громадян. війни настав період інтенсивного капіталістич. розвитку країни, яка вступила наприкінці 19 ст. в імперіалістичну стадію, позначену зростанням експансіонізму в зовн. політиці (див. зокрема, *Іспано-американська війна 1898*). В 1867 США купили в царської Росії Аляску та Алеутські о-ви; в кін. 19 ст. загарбали Філіппіни (див. *Американо-філіппінська війна 1899—1901*), Гавайї, Пуерто-Ріко та ін., 1903 — *Зону Панамського каналу* (див., *Американо-панамські договори*). На межі століть почалася нова хвиля еміграції до США. Переважну більшість емігрантів становили вихідці з країн Пд.-Сх. Європи, зокрема з України (див. *Українська трудова еміграція*). В країні зростав профспілковий і соціалістичний рух. У 1867 виникли секції *Інтернаціоналу 1-го*. В 1872 до США було перенесено місцеперебування Ген. ради 1-го Інтернаціоналу. У 1881 було створено профоб'єднання Амер. федерація праці (АФП), 1905 — революц. профспілкову орг-цію «*Індустріальні робітники світу*». На відзнаку героїчного виступу робітників Чікаго (1.V 1886) встановлено святкування *Першого травня*. Виступи робітників відбувалися і в наступні роки (див. «*Лудлоуська бойня*»). Активному піднесенню боротьби трудящих США сприяла перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції, що виявилося, зокрема, у створенні 1919 двох компартій — Комуністичної робітн. партії Америки на чолі з Дж. *Рідом* і А. Вагенкнехтом і Компартії Америки на чолі з Ч. *Рутенбергом* (1921 об'єдналися в єдину партію), у розгортанні страйкового руху і кампанії «*Руки геть від Росії*», розпочатої у зв'язку з участю США в антирад. інтервенції 1918—20. Під час *першої світової війни 1914—18* США займали спочатку позицію нейтралітету (в цей час вони здійснили інтервенцію в Мексіку 1914, 1916—17, Гаїті 1915, Домініканську Республіку 1916, на Кубу 1917), а з квітня 1917 виступали на боці *Антанти*. Вийшовши з війни значно збагаченими на відміну від своїх зх.-європ. конкурентів і зміцнивши свої міжнар. позиції (див. *Версальсько-Вашінгтонська система*, а також *Вашінгтонська конференція 1921—22*), США вступили у фазу «просперіті» (процвітання), після якої зазнали ударів найжорстокішої екон. кризи (1929—33), позначеної безробіттям (17 млн. чол. на 1933), банкрутствами, різким падінням виробництва (див., зокрема, «*Голодні походи*»). В 20-х рр. у зв'язку з судовим процесом над робітниками-революціонерами (див. *Сакко — Ванцетті процес*) у США відбувся широкий рух протесту, підтриманий пролетарями багатьох країн. За умов кризи до влади прийшла адміністрація Демократичної партії на чолі з Ф. *Рузвельтом* (президент США 1933—45), за ініціативою якого було вжито ряд соціально-екон. заходів, об'єднаних під назвою «новий курс», що мав на меті забезпечити вихід США з кризи, зменшити напругу класової боротьби. У 1933 США встановили дипломатичні відносини з СРСР. На базі розширення соціальних прав у країні активізувався робітн. рух: поряд з існуючим профоб'єднанням АФП було засновано нове — Конгрес виробничих профспілок (1935), у створенні якого брали участь комуністи. Загалом політика «нового курсу» не дала бажаних результатів, не привела до «соціального миру». В сфері зовн. політики США дотримувалися курсу «нейтралітету» і «невтручання», незважаючи на зростаючу агресивність країн фашист. блоку; сприяли відновленню нім. реваншизму (див. *Дауеса план*, *Юнга план*). Після нападу Японії 1941 на амер. військ.-мор. базу *Перл-Харбор* США вступили в *другу світову війну 1939—45* на боці *антигітлерівської коаліції* (див. також *Атлантична хартія*, *Ленд-ліз*).

Американські збройні сили брали участь гол. чином у бойових діях проти Японії в районі Тихого океану (див. *Тихоокеанські кампанії 1941—45*). США були учасником міжнародних союзницьких конференцій (див. *Тегеранська конференція 1943*, *Кримська конференція 1945*, *Потсдамська конференція 1945*). 6.VI 1944, після тривалого зволікання, США і Великобританія відкрили *другий фронт*. У серпні 1945 за наказом Г. *Трумена* (президент США 1945—53) на япон. міста *Хіросіму* і *Нагасакі* було скинуто атомні бомби, що призвело до загибелі десятків тисяч мирних жителів. У післявоєн. період уряд США став на шлях активної протидії демократичним перетворенням у світі. Проголосивши курс «*холодної війни*», висунувши ряд реакційних доктрин, правлячі кола США виходили з переконання в довготривалості своєї атомної і термоядерної монополії, якої, проте, невдовзі були позбавлені.

В кінці 40-х рр. період США для зміцнення своїх імперіалістичних позицій, зокрема в Зх. Європі, висунули «доктрину Трумена», що мала на меті наступ на сили демократії і соціалізму та підтримку реакційних сил і режимів, і *Маршалла план*, виступили ініціаторами створення агресивних блоків *НАТО*, *СЕАТО*, *АНЗЮС*, *СЕНТО* та ін., створили в різних частинах світу мережу військ. баз, спрямованих проти країн соціалізму. Адміністрація Д. Д. *Ейзенхауера* (президент США 1953—61) продовжувала агресивну зовн. політику попереднього уряду, спрямовану, зокрема, проти нац.-визвольного руху на Близькому і Середньому Сході («доктрина Ейзенхауера»).

США також вчинили численні агресивні акції: 1950—53 — в Кореї; 1954 — у Гватемалі; 1958 — у Лівані; проти Куби (див. *Плая-Хірон*, а також *Карибська криза 1962*); 1965 — у Домініканській Республіці; 1964—73 США вели війну у В'єтнамі (див. *Агресія США у В'єтнамі*); 1964—75 — у Лаосі, 1970—74 — у Кампучії (Камбоджі); втручалися у внутр. справи ряду країн (насадження реакційних режимів у Чілі 1973 та ін. країнах Лат. Америки), надали підтримку Ізраїлю у його агресивних діях на Бл. Сході (див. *Близькосхідна криза*). В 50—60-х рр. внутріполіт. життя США характеризувалося посиленням реакції, прийняттям антидемократичних законів (див., зокрема, *Тафта — Хартлі закон*), засиллям *маккартизму*, що створив атмосферу тотальних переслідувань прогресивних елементів (Компартія США перейшла на напівлегальне становище), активізацією діяльності профашистських (берчисти та ін.), расистських (*Ку-Клукс-клан*), сіоністських орг-цій. 60-і рр. в історії США позначено серією політ. убивств, жертвами яких стали президент Дж. *Кеннеді*, кандидат у президенти Р. *Кеннеді*, негритянський лідер М. Л. *Кінг*; на ці роки припадає також зростання могутності *воєнно-промислового комплексу*.

Прогресивні сили США активно протидіяли наступам правого екстремізму. В країні ширився масовий рух негритянського населення проти расової дискримінації (під його тиском конгрес США в серед. 60-х рр. змушений був прийняти ряд відповідних законів), посилився робітн. і студент. рух, на поч. 70-х рр. активізувався рух протесту проти війни у В'єтнамі. В галузі зовн. політики уряд США в 60-х рр. почав виявляти реалістич. підхід у відносинах з соц. країнами. В ході переговорів у Москві (1963) США разом з СРСР і Великобританією підписали *Московський договір 1963* про заборону випробувань ядерної зброї у трьох сферах. На межі 60 і 70-х рр. в умовах зміни співвідношення сил у світі на користь *світової системи соціалізму* відбувся поворот у міжнар. відносинах до політики *розрядки міжнародної напруженості*.

ВОЄННІ ВИТРАТИ США
(млрд. доларів)

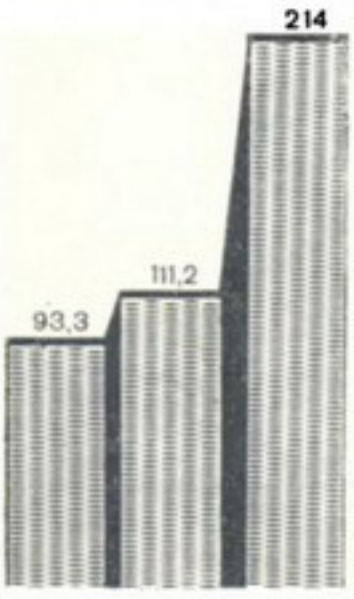

В 1971 СРСР, США, Великобританія і Франція підписали *Чотиристоронню угоду по Західному Берліну*. В результаті переговорів 1972—74 між СРСР (Л. І. *Брежнєв*) і США (Р. *Ніксон* і Дж. *Форд*) було укладено ряд договорів і угод, спрямованих на відвернення загрози ядерної війни, обмеження ядерних озброєнь (див. «*Основи взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки*», *Радянсько-американські документи*).

Однак з кін. 70-х рр. правлячі кола США взяли курс на пряму конфронтацію з СРСР та ін. соціалістичними країнами, зокрема, було заморожено набрання чинності Договору про обмеження наступальних стратегічних озброєнь, підписаного між СРСР і США 1979, в односторонньому порядку перервано переговори з СРСР про скорочення поставок зброї третім країнам, вкрай обмежено торг. стосунки з Рад. Союзом; посилилися суперечності між США і *країнами, що розвиваються*. Внутр. політика уряду США 70—80-х рр. характеризується скороченням соціальних програм, запровадженням податкових пільг для монополій, мілітаризацією економіки, що спричинило посилення інфляції і безробіття; загостренням расових конфліктів. Внутріполітична обстановка ускладнилася міжпартійним конфліктом (див. «*Уотергейтська справа*»). За 70-і рр. частка США у світовому експорті скоротилася майже на 20%. Намагаючись знайти вихід з кризи, адміністрація президента Дж. *Картера* (1977—81), а з 1981 — Р. *Рейгана* пішла на загострення зовн.-політич. проблем, посилила *гонку озброєнь*. Мілітаристські тенденції політики США знайшли вираз у постійному збільшенні воєн. бюджету, рішенні про розміщення в країнах Зх. Європи ракет серед. радіуса дії, проголошенні доктрини «обмеженої ядерної війни», програмі виробництва хім. зброї, створенні нових військ. баз на Бл. Сході і в районі Індійського ок. та в ін. агресивних акціях. Нагнітаючи міжнар. напруженість, агресивність у зовн. політиці, правлячі кола США взяли курс на відродження політики «холодної війни», про що красномовно свідчать воєн. програми *Пентагону*, прагнення США до ядерної переваги в Європі, наростаюча кампанія антирадянщини, розгорнута реакційними колами США, прагнення до світового панування. Адміністрація США, намагаючись справити тиск на СРСР, почала руйнувати те позитивне, що з немалими труднощами, як зазначив XXVI з'їзд КПРС, вдалося створити в рад.-амер. відносинах за попередні роки. В результаті рад.-амер. двосторонні зв'язки з ряду напрямів виявилися відкинутими назад. Рад. Союз виступає за нормалізацію відносин із США. З 1945 США — член ООН. США — член *Організації Американських держав*, НАТО, *Міжамериканського банку розвитку*, *Організації економічного співробітництва і розвитку*, *Міжнародного банку реконструкції і розвитку*, *Міжнародного валютного фонду* та ін.

А. М. Шлепаков.

Українці в США. Американці укр. походження — це в осн. нащадки переселенців, які емігрували за океан у кін. 19 — на поч. 20 ст. з укр. земель, що перебували у складі Австро-Угорщини, а після 1-ї світової війни — з Польщі, Румунії, Чехословаччини. Як і ін. вихідці з Пд.-Сх. Європи, українці в США були позбавлені можливості набути зем. наділи, резерв яких на той час був вичерпаний. Іммігрантів використовували на найтрудомісткіших роботах, при низькій оплаті і відсутності охорони праці. Вони зазнавали постійної дискримінації. Наприкінці 19 ст. виникли перші громадські об'єднання укр. трудящих-іммігрантів — здебільшого орг-ції взаємодопомоги, культурно-осв. т-ва, почали виходити укр. мовою газети «*Америка*», «Свобода», «Народна воля» та ін. В 1907—08 з'явилися перші укр. соціалістичні гуртки й орг-ції, частина укр. пролетарів ввійшла до складу Укр. робітн. партії (засн. 1909). В 1912—13 активно діяли соціалістичні орг-ції в Клівленді і Детройті, де виходили також укр. газети «Робітник» і «Пролетар». Навесні 1915 соціалістичні орг-ції об'єдналися в Укр. федерацію Соціалістичної партії Америки, очолювану Г. Ткачуком, А. *Дмитришиним*, І. *Куликом*. Федерація виступала проти антинар. діяльності націоналістичних угруповань, що підтримували *Габсбургів* під час 1-ї світової війни, але через наявність у складі керівництва опортуністичних елементів не виробила чіткої позиції щодо війни і нац.-визвольного руху на Україні.

Передові трудящі-іммігранти вітали Велику Жовтн. соціалістич. революцію, брали активну участь у русі «Руки геть від Росії», в страйковій боротьбі, зокрема в страйку сталеливарників 1919, та ін. Реакція спрямувала проти укр. робітників-іммігрантів жорстокі репресії, частину учасників демократичного руху було заарештовано, частину депортовано. Незважаючи на переслідування, тривав процес консолідації комуністичного руху. Протягом 20-х рр. у складі Компартії США діяла Укр. федерація. З 1920 почала виходити робітн. газ. «Українські щоденні вісті» (з 1957— «*Українські вісті*»). Поряд з цим 1924 було створено масове об'єднання «Союз українських робітничих організацій» (з 1940 — *Ліга американських українців*, ЛАУ), який проводив значну роботу по згуртуванню трудящих, розповсюдженню ленінських праць, роз'ясненню подій, що відбувалися на Україні, забезпечував діяльність культурно-осв. осередків, влаштовував вивчення укр. мови, організовував самодіяльні гуртки, читальні. Протягом 20—40-х рр. діяла також орг-ція взаємодопомоги трудящих — Укр. секція Міжнар. робітн. ордену, 1929 було засновано «*Лемко-союз*». Вихідці з укр. земель все активніше втягувались у загальноамер. робітн. рух. Під час світової екон. кризи 1929—33 укр. іммігранти разом з трудящими ін. національностей брали участь у демонстраціях, «голодних походах», у наступні роки — в громад. русі проти наступу фашизму і війни. Чимало американців укр. походження мужньо боролись у лавах *Інтернаціональних бригад* в Іспанії (див. також *Рота імені Тараса Шевченка*). Трудящі-іммігранти подавали допомогу борцям за визволення західноукр. земель, возз'єднання яких з УРСР було високо оцінено як справедливий історичний акт. З поч. Великої Вітчизн. війни прогресивні амер. українці доклали чимало зусиль, щоб збільшити внесок США в боротьбу проти фашизму, виступали за прискорення відкриття другого фронту. ЛАУ разом з к-тами допомоги СРСР у війні, Слов'ян. к-том та ін. антифашист. орг-ціями проводила збирання коштів для матеріальної допомоги населенню України, що потерпіло від нім.-фашист. окупації.

У післявоєн. період прогресивні американці укр. походження виступають проти політики «холодної війни», викриваючи ініціаторів антикомуністичних кампаній, т. з. тижнів поневолених народів, підступні акції націоналістичних угруповань. Незважаючи на репресії і дискримінаційні дії уряду, зокрема заборону 1947 Міжнар. робітн. ордену (в т. ч. його укр. секції), американці укр. походження у складі ЛАУ і загальноамер. демократичних орг-цій продовжують боротьбу проти курсу уряду США на підрив розрядки міжнародної напруженості, боротьбу за мир і співробітництво, на захист соціальних прав трудящих. Чільне місце в їхній діяльності посідає викриття бурж.-націоналістичних поплічників американської реакції.

Газета «Українські вісті», а також інші прогресивні видання (див., зокрема, «*Громадський голос*», «*Юкрейніан американ*») популяризують досягнення Рад. України. В ряді міст діють укр. прогресивні клуби, гуртки, хори. Розширенню культур. зв'язків з Рад. Україною сприяє діяльність *Аров-парку*.

А. М. Шлепаков.

Політичні партії, профспілки. *Республіканська партія*, засн. 1854. *Демократична партія*, засн. 1828. *Комуністична партія Сполучених Штатів Америки*, засн. 1919. *Американська федерація праці — Конгрес виробничих профспілок* (АФП—КВП), засн. 1955. В США налічується також бл. 40 незалежних профспілок заг. чисельністю 4,5 млн. робітників і службовців. Найбільш впливові — Профоб'єднання водіїв вантажних автомашин і складських робітників, Об'єднана профспілка робітників автомобільної, аерокосмічної промисловості і сільськогосподарського машинобудування, Об'єднана профспілка робітників вугільної промисловості, Об'єднана профспілка робітни-

ків електро-, радіо- і машинобудівної промисловості. Осн. організації в негритянському русі: Національна асоціація сприяння прогресу кольорового населення, засн. 1909; Конференція християнського керівництва на Півдні, засн. 1957; Національна міська ліга, засн. 1910; Конгрес за расову рівність, засн. 1942.

Господарство. США — економічно найрозвинутіша країна капіталістичного світу. Серед капіталістичних країн США посідають 1-е місце за обсягом валового нац. продукту, пром. і с.-г. виробн., за експортом товарів і капіталу, за рівнем концентрації і централізації виробн., витратами на наук. дослідження тощо. Разом з тим у США з найбільшою силою проявляються всі суперечності капіталістичної системи. 57% нац. багатства зосереджено у 3% населення, в той час як прибутки понад 29 млн. американців нижчі за офіц. рівень бідності (1980). В економіці панує невелика група монополій, зокрема фінанс.-монополістичні групи Морганів, Рокфеллерів, каліфорнійська, чікагська, «Сітікорп» та ін. В інтересах монополій уряд США здійснює курс посиленої мілітаризації економіки, зовнішньополіт. експансії, наступу на соціально-екон. завоювання трудящих. Воєн. витрати 1984 заплановано у розмірі 280,5 млрд. дол. проти 76,5 1970. В умовах заг. кризи капіталізму економіка США розвивається нерівномірно. З 70-х рр. хронічні кризи надвиробництва доповнилися валютною, енерг. і сировинною кризами. Недовантаження виробничих потужностей, безробіття та інфляція стали хронічним явищем. У 1981 роздрібні ціни зросли на 10,4%, чисельність безробітних 1982 становила 12 млн. чол., рівень інфляції — понад 10%. Частка США у пром. виробн. несоціалістичного світу скоротилася з 37,8% 1970 до 35,7% 1981, в експорті товарів відповідно з 15,2% до 13,0%.

Видобування корисних копалин і виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1981
Електроенергія, млрд. кВт·год	2330
Кам'яне вугілля, млн. т	721
Нафта (включаючи газовий конденсат), млн. т	421
Природний газ, млрд. м³	538
Залізна руда, млн. т	80
Чавун, млн. т	75
Сталь, млн. т	109
Мідь (рафінована), тис. т	2080
Цинк (виплавка), тис. т	345
Свинець (за вмістом металу), тис. т	450
Алюміній (первинний), тис. т	4411
Уранові концентрати (вміст U_3O_8), тис. т	16,5
Сірчана кислота (100%), млн. т	37,7
Азотна кислота, млн. т	8,2
Фосфорні добрива (вміст P_2O_5), млн. т	16,1
Пластмаси і синтетичні смоли, млн. т	18,1
Синтетичний каучук, млн. т	2,4
Папір і картон, млн. т	60
Автомобілі, млн. шт.,	8,5
у т. ч. легкові, млн. шт.	6,6
Судна (спуск на воду), тис. брутто реєстрових т	306

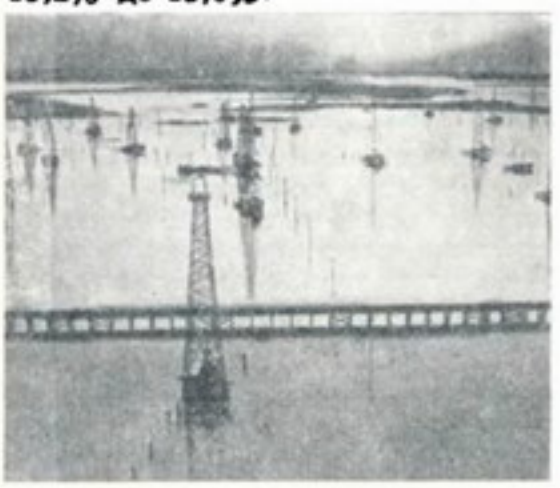

Нафтові промисли в штаті Техас. Добування руд кольорових металів у штаті Юта.

Промисловість. У промсті створюється 66,3% нац. доходу США і зайнято 23 млн. чол. (1979). Бл. половини пром. виробн. зосереджено в руках 500 пром. корпорацій. Серед них: нафтові — «Екссон», «Мобіл», «Тексако», «Стандард ойл оф Каліфорнія», «Стандард ойл оф Індіана», «Галф ойл»; автомобільні — «Дженерал моторс», «Форд мотор», «Крайслер»; електромашинобудівні — «ІБМ», «Дженерал електрік», «ІТТ»; сталеварна — «Ю. С. Стіл»; хімічна — «Дюпон де Немур» та ін. Серед воєнно-пром. корпорацій провідне місце посідають «Дженерал дайнемікс», «Локхід», «Макдоннелл-Дуглас», «Грумман», «Х'юз ейркрафт». Найбільшими темпами розвиваються авіаракетно-космічна, енергомашинобудівна, електронна, а також нафтохімічна, атомна та енерг. пром-сть, значна частина продукції яких йде на воєнні цілі. Північ США, як гол. пром. район, поступово втрачає свої позиції на користь Півдня і Заходу. В структурі паливного балансу на нафту припадає 47,4%, на газ — 25,5%, на вугілля — 19,3% (1979). Більша частина електроенергії виробляється на ТЕС — 76,2%, на ГЕС — 12,4%, на АЕС — 11,4%. Видобувають нафту (Галф — район узбережжя Мексіканської зат., Каліфорнія, Аляска), природний газ і сірку (Галф), вугілля (Аппалачський і Центральний басейни), заліз. руду (район оз. Верхнього), фосфорити (Флоріда), уран, кольорові метали, калійні солі тощо. Незважаючи на значний обсяг власної продукції гірничодобувної пром-сті, бл. 25% необхідної пром. сировини, 30% нафти і нафтопродуктів США імпортують. Гол. центри чорної металургії — Чікаго, Піттсбург, Детройт, Клівленд, Буффало, Балтімор, Філадельфія. Алюмінієва пром-сть розміщена в районі Галфу та в басейнах річок Колумбії і Теннесі. Провідна галузь пром-сті — машинобудування і металообробка. Виробн. пром. і енерг. устаткування, буд. і с.-г. машин зосереджено в містах пн.-сх. штатів, електротехніки і засобів зв'язку — на Пн. Сх. і в Каліфорнії. Осн. центр автомобілебудування — *Детройт*. Заводи по виробн. літаків, ракет і космічної техніки розміщені гол. чин. в Лос-Анджелесі, Сан-Дієго, Бостоні, Нью-Йорку, Філадельфії, Балтіморі, Буффало, Далласі, Атланті та ін. Суднобудування (переважно військове) розвинуте гол. чин. у портах пн.-сх. узбережжя США. Осн. центри атомної пром-сті — Ок-Ридж, Падьюка, Портсмут, Ейкен, Ганфорд. Хім. пром-сть виробляє хімікати пром. призначення, пластмаси, хім. волокна, синтетичний каучук, лаки, миючі засоби, барвники, мінеральні добрива тощо. Підприємства цієї галузі розміщені гол. чин. у пн.-сх. штатах і в містах на узбережжі Мексіканської зат. Галф — найбільший в капіталістичному світі район нафтопереробки і нафтохімії. Річна потужність нафтопереробних з-дів — 1098 млн. т (1981). Воєнна пром-сть зосереджена гол. чин. у штатах Каліфорнія, Нью-Йорк, Техас, Коннектікут, Міссурі, Массачусетс, Віргінія. З галузей легкої пром-сті найбільше значення мають текст. (переважно в штатах Пн. Кароліна, Пд. Кароліна та Джорджія) і швейна (Нью-Йорк і пд. штати). Розвинута також шкіряно-взут. пром-сть. Харчосмакова пром-сть добре забезпечена власною сировиною. Провідні її галузі — м'ясна, молочна, борошномельна, олійна, цукрова, консервна, виробн. алкогольних та безалкогольних напоїв, тютюнова. Підприємства галузі тяжіють до районів виробн. сировини і великих міст.

Сільське господарство. В с. г. створюється понад 8% нац. доходу і зайнято 3,4 млн. чол. (1981). Провідна роль належить великим капіталістичним фермам, дрібні г-ва швидко розорюються. З 1950 по 1980 заг. число ферм скоротилося з 5,6 млн. до 2,3 млн. В цілому для с.-г. виробн. характерні висока продуктивність і товарність, тер. концентрація і спеціалізація. В 1979 парк тракторів становив 4350 тис., зернових комбайнів — 540 тис., кукурудзозбиральних машин — 600 тис. одиниць. З 425 млн. га заг. площі с.-г. угідь на орні землі припадає 186 млн. га; 20,4 млн. га земель зрошується. США на 1-му місці в капіталістичному світі за виробн. пшениці, кукурудзи, сої, бавовни, тютюну, м'яса, молока, яєць. Значна частина с.-г. продукції експортується. Гол. зернові куль-

БЕЗРОБІТТЯ В США
(млн. чол.)

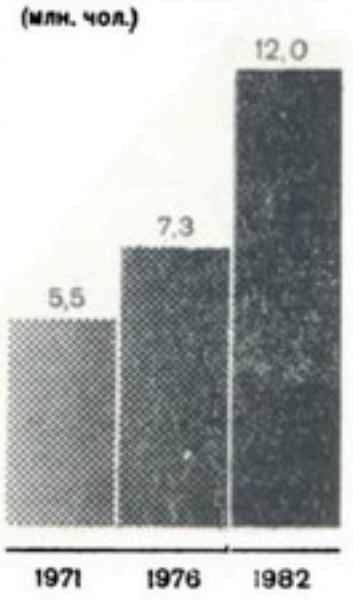

Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції (млн т)

Продукція	1981
Пшениця	76,0
Кукурудза (зерно)	208,3
Овес	7,4
Ячмінь	10,4
Рис	8,4
Соя (боби)	55,3
Сорго (зерно)	22,4
Картопля	15,1
Цукрові буряки	24,7
Цукрова тростина	27,1
Арахіс	1,8
Бавовна	3,4
Тютюн	0,9
М'ясо	17,4
Молоко	60,0

тури: продовольчі — пшениця, рис, кормові — кукурудза, сорго, ячмінь, овес. У кормовому балансі, крім зерна, велике значення мають сіяні трави. Осн. олійні культури — соя, арахіс, соняшник, бавовник. Посіви пшениці (т. з. пшеничний пояс) переважають на Великих рівнинах і Колумбійському плато (гол. чин. штати Канзас і Пн. Дакота), посіви кукурудзи (т. з. кукурудзяний пояс) на Пд. і Зх. від Великих озер (штати Айова, Іллінойс), посіви бавовнику зосереджені в долині р. Міссісіпі та у штатах Техас, Арізона і Каліфорнія. Вирощують також цукр. буряки, цукр. тростину (в дельті Міссісіпі та на Гавайських о-вах), тютюн (Пн. Кароліна, Віргінія і Кентуккі). Садівництво і городництво переважає в Каліфорнії, Флориді, на узбережжях Атлантичного ок. та Великих озер. М'ясне тваринництво розвинуте в штатах прерій і «кукурудзяного поясу»; молочне — поширене на Пн. Сх. і в Каліфорнії. В штатах Міннесота і Вісконсін більша частина молока переробляється на сир і масло. Вівчарство поширене гол. чин. у посушливих гірських штатах. Велике значення має вирощування м'ясних курчат (бройлерів), курей, індиків. Виробн. яєць (бл. 70 млрд. шт., 1981) зосереджене на великих птахофабриках переважно в пд.-сх. штатах. Поголів'я (млн., 1981): великої рогатої худоби — 117,0, свиней — 57,0, овець — 13,1. Розвинуте рибальство (2,8 млн. т, 1980). Заготівлі всіх видів деревини — 346,4 млн. м³ (1980).

Транспорт. У внутр. перевезеннях вантажів частка залізничного транспорту 1978 становила 34,4%, автомобільного — 12,7%, внутр. водного — 15,2%, морського — 15,0%, повітряного — 0,1%, трубопровідного — 22,6%. Довж. (тис. км, 1979): автошляхів — 6252, в т. ч. з твердим покриттям — 5192, залізниць — 286,5, внутрішніх водних шляхів — 42, нафтопроводів — 272, газопроводів — 318.

Тоннаж мор. торг. флоту — 37 млн. т дедвейт (1980). Осн. мор. порти — Нью-Йорк, Філадельфія, Балтімор, Новий Орлеан, Х'юстон, Сан-Франціско, на Великих озерах — Чікаго, Дулут. Гол. вузли авіасполучень — Нью-Йорк, Чікаго, Атланта, Лос-Анджелес, Майамі, Даллас.

Зовнішня торгівля. Товарна структура зовн. торгівлі характеризується переважанням готових виробів як в експорті, так і в імпорті. З США вивозять пром. і енерг. устаткування, трансп. засоби, хім. товари, текст. і паперові вироби, вугілля, прод. і кормове зерно, сою, бавовну, тютюн та ін.; довозять нафту і нафтопродукти, руди і метали, пром. устаткування, побутові товари тривалого користування, одяг, взуття, ліс, папір, рибу, м'ясо, цукор, каву тощо. Гол. торг. партнери — Канада, Японія, країни *Європейського економічного товариства*, Латинської Америки, Саудівська Аравія. Торг. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами стримуються дискримінаційним законодавством США. Товарооборот США з СРСР 1981 становив 1,8 млрд. крб. Грош. одиниця — долар. За курсом Держбанку СРСР 100 дол. = 73,2 крб. (квітень 1983). *В. М. Юрковський.*

Медичне обслуговування. Охорона здоров'я в США базується на принципі, що проголошує збереження здоров'я приватною справою кожної людини. 80% витрат на охорону здоров'я становлять прямі виплати населення. Приватнокапіталістичний характер охорони здоров'я США визначає і форми її організації, побудованої на принципі децентралізації. Безплатною медичною допомогою (відповідного рівня) забезпечуються лише певні групи населення (держ. службовці, ветерани війни, індіанці, що живуть у резерваціях, особи віком понад 65 років, психічно хворі й незаможні). М-во охорони здоров'я спрямовує діяльність на організацію карантинної служби, мед. науки, контролю за якістю харч. продуктів і лікар. препаратів тощо. Департаменти охорони здоров'я штатів, міст і районів організовують певну лікувально-профілактичну допомогу населенню, керують санітарно-епідеміологічною роботою, при цьому закони різних штатів щодо охорони здоров'я різняться. В технічно високооснащених лікарняних закладах країни, 70% яких становлять приватні, 1976 було 1390 тис. ліжок (64,6 ліжка на 10 тис. ж.). Значне місце в стаціонарному обслуговуванні займають сестринські будинки. В 1976 мед. допомогу подавали 484 тис. лікарів (22,5 лікаря на 10 тис. ж.); 1974 працювали 107,3 тис. стоматологів, 147,8 тис. фармацевтів. Лікарів готують у 114 медичних школах.

Найвідоміші курорти: бальнеологічні — Саратога-Спрінгс, Кліфтен, Тренч-Лік, Гот-Спрінгс та ін.: приморський — Атлантік-Сіті; морські — Санта-Крус, Монтерей, Санта-Барбара та ін. Кліматичні станції містяться на узбережжях і на островах Атлантичного і Тихого океанів, а також у гірських і пустельних районах.

О. П. Щепін.

Освіта і культурно-освітні заклади. Становлення нац. системи освіти почалося після війни за незалежність (1775—83). У 1852 штат Массачусетс прийняв перший у США закон про обов'язкове поч. навчання; 1862 прийнято закон, за яким виділялися кошти на заснування коледжів і ун-тів. Управління освітою і фінансування її в країні децентралізовано: поряд з заг.-державним у кожному штаті діє своє законодавство. Лише 1979 створено М-во освіти США, що розподіляє федеральні кошти, організовує пед. дослідження тощо. Бюджет держ. освітніх закладів складається з податкових коштів, фінансування з боку урядів штатів і федерального уряду. В зв'язку з відмінностями в асигнуваннях у нерівноцінних умовах перебувають учні різних штатів. Система освіти передбачає диференціацію учнів залежно від соціально-екон. становища. В школах нема єдиних навч. планів і програм. У більшості штатів обов'язковим є навчання дітей віком від 6—7 до 16 років. У поч. школі строк навчання — 6, у ряді штатів — 8 років. У 1980/81 навч. р. в США було понад 53 тис. держ. поч. шкіл (25,3 млн. учнів), 19,6 тис. приватних (80% — *конфесіональні школи*; понад 3,3 млн. учнів). Серед. школа різнотипна: 3-річна молодша серед. школа, 3-річна старша серед. школа, 6-річна об'єднана молодша й серед. і 4-річна власне серед. школа. Тривалість навчання в серед. школах усіх варіантів 12 років. У 1980/81 навч. р. налічувалося 16,7 тис. держ. серед. шкіл (13,7 млн. учнів), 3,8 тис. приватних серед. шкіл (1,5 млн. учнів). Поч. школою охоплено 99% дітей відповідного віку, середньою — 94%. Система вищої освіти включає ун-ти, 4-річні коледжі й, крім того, 2-річні молодші коледжі, профес. та тех. ін-ти, що не дають повної вищої освіти. Навчання у вузах платне. В 1980/81 навч. р. у країні діяло 1957 4-річних і 1195 2-річних коледжів, 1497 держ. вищих навч. закладів (понад 9 млн. студентів) і 1734 приватні (2,5 млн. студентів). Найбільші вузи: *Гарвардський університет*, Каліфорнійський — Берклі, Вісконсінський, Мічіганський, Іллінойський, Корнеллський, Колумбійський, Прінстонський, Чікагський, Пенсільванський ун-ти, Каліфорнійський, Стенфордський і Массачусетський технологічні інститути.

Найбільші б-ки: *Бібліотека конгресу* (засн. 1800), б-ки ун-тів, публічні б-ки в Лос-Анджелесі (засн. 1872), у Чікаго (засн. 1872), у Бостоні (засн. 1852), у Нью-Йорку (засн. 1895) та ін. Відомі музеї: Нац. музей США, Нац. музей повітроплавання й космонавтики (засн. 1946), Нац. колекція творів красних мистецтв (засн. 1846), *Національна галерея мистецтв* (засн. 1937), Нац. музей історії й техніки, Нац. портретна галерея (засн. 1962), всі — у Вашінгтоні, Музей сучас. мистецтва (засн. 1929), *Метрополітен-музей* (засн. 1870), Амер. музей природничої історії (засн. 1896) — у Нью-Йорку, Бостонський музей красних мистецтв та ін. *О. С. Леонтьєва.*

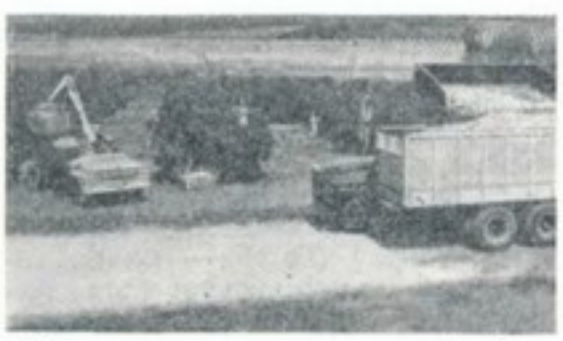

Збирання цитрусових у штаті Флоріда.

Наука і наукові установи. Природничі та технічні науки. Початок власне наук. діяльності припадає на серед. 17 ст. Перші амер. вчені переважно збирали колекції, вивчали рослинний (Дж. Бартрам, Дж. Клейтон) і тваринний (М. Кейтсбі) світ, геогр. і геол. умови країни. В 17—18 ст. наука в пн.-амер. колоніях Великобританії була тісно пов'язана з європейською, насамперед англійською. Науковці співробітничали з *Лондонським королів-*

ським товариством. З поч. 18 ст. дедалі збільшуються масштаби наук. досліджень, переважно прикладних. Успіхи у вивченні електрики пов'язані з діяльністю Б. *Франкліна*. В 1727 він виступив фундатором першого в країні наук. т-ва — Клубу любителів науки (з 1743 — Амер. філос. т-во сприяння успіхам корисних знань). У 1763 засн. першу в Пн. Америці астр. обсерваторію. Після перемоги у війні за незалежність 1775—83 розвиток пром-сті сприяв тех. відкриттям. Е. Уїтні винайшов бавовноочисну машину (1793), Р. *Фултон* сконструював пароплав (перший рейс — 1807), С. *Морзе* — електромагнітний телеграфний апарат (патент 1837), Д. Юз — літеродрукуючий апарат (1855) та ін. Т. Джефферсон (президент США 1801—09) заснував нац. метеорологічну та гідрологічну служби, стимулював запровадження нових с.-г. культур. У 1807 Е. Уотсон організував першу в США с.-г. виставку. До 1809 У. Маклур завершив геол. зйомку сх. районів країни. Фізик Дж. Генрі відкрив 1832 явище самоіндукції. В 1876 засн. перший ун-т (Джонса Гопкінса) сучас. типу. Згодом наук. діяльність розгорнулась у Гарвардському, Єльському, Чікагському, Прінстонському та ін. ун-тах. У 1844 прокладено першу телегр. лінію від Вашінгтона до Балтімора, а 1866 — два трансатлантичні кабелі. В 1846 у Вашінгтоні засн. Смітсонівський ін-т — першу в країні наук. установу для фундаментальних досліджень. Поступово доробок амер. вчених почав займати помітне місце у світовій науці. Високо оцінювалася праця Дж. *Гіббса* з хім. термодинаміки і статичної фізики, розвідки А. *Майкельсона* щодо визначення швидкості світла. Помітний слід у біол. науці залишили А. Грей, Ж. Леб, Л. *Бербанк*. Перетворення США в 2-й пол. 19 ст. на високорозвинуту індустр. д-ву сприяло удосконаленню техніки та винахідництву. Заг. визнання здобули відкриття Т. А. *Едісона* (винаходи в галузі електротехніки, зв'язку тощо), А. Г. Белла (телефон), Дж. Вестінгауза (пневматичне залізничне гальмо) та ін. Швидко зростали наук.-тех. і наук. т-ва, всього в 19 ст. їх утворилося понад 400. Полярні експедиції Ч. Холла (1864—69) та А. Грілі (1881—84) зробили ряд геогр. відкриттів, 1909 Р. Пірі досяг Пн. полюса. Розвиток тех. наук у кін. 19 — на поч. 20 ст. дав можливість розвивати нові напрями виробн.: автомобілебудування, літакобудування тощо. На поч. 20 ст. здобула визнання хромосомна теорія спадковості Т. Х. *Моргана*. Розвідки математиків Дж. Д. Біркгофа, Дж. Неймана, О. Веблена, Н. *Вінера*, фізиків Р. Е. *Міллікена*, Р. *Оппенгеймера*, К. *Андерсона*, А. Х. *Комптона* зробили вагомий внесок у розробку основ атомної фізики. Будову речовини досліджували І. Ленгмюр, Г. Льюїс, Л. Полінг. Амер. вчені активно працювали в галузях радіотехніки та електроніки (Р. Фессенден, Лі де Форест, Е. Армстронг та ін.), технології одержання синтетичних волокон та каучуку (Г. Ньюланд, У. Карозерс) тощо. З поч. 20 ст. в США склалася розгалужена мережа наук. установ, для якої характерною була взаємодія д-ви, приватних монополій та ун-тів; оскільки дослідження значною мірою сприяли розвитку виробн. і одержанню високих прибутків, монополії створювали фонди для розвитку науки. В 1896—1911 нафтопромисловець і металургійний магнат Е. Карнегі виділив кошти на ряд фондів. У 1913 виник Рокфеллерівський фонд. У 1915 існувало до 27 «благодійних» фондів, 1926 — 180, згодом виникли нові фонди: Келлога (1930), Слоуна (1934), найбільший — Форда (1936). Збільшилося і субсидування науки д-вою. В 30-х рр. зроблено ряд важливих відкриттів у галузі телебачення (1931—32, В. К. *Зворикін*), проблем міцності, стійкості, вібрації (С. П. *Тимошенко*), в теорії інформації (К. *Шеннон*), у галузі природи хім. зв'язків. Напередодні 2-ї світової війни наук. потенціал США посилили видатні вчені Г. Бете, Н. *Бор*, А. *Ейнштейн*, Е. *Фермі* та ін., що іммігрували з Європи від фашист. режимів. У період війни і повоєн. роки наук. дослідження в США активно розгорталися. У 1942 здійснено перший у США політ турбореактивного літака. Споруджено атомний реактор (перший пущено 1942), створено атомну бомбу (1945). В 1945—46 створено першу цифрову електронну обчислювальну машину (ЕОМ). Розгорнулися роботи в галузі ракетної техніки (з Німеччини було вивезено відповідних спеціалістів, зокрема В. фон *Брауна*). Після війни продовжилися розробки ядерної зброї, 1954 здійснено вибух водневої бомби. В повоєн. період амер. вчені досягли значних успіхів у кібернетиці, виробництві ЕОМ, у кольоровому телебаченні, квантовій електродинаміці, в дослідженні внутрізоряної термоядерної енергії, елементарних часток, Світового океану. Здійснюються розвідки в галузі охорони природи та екології людини. Значного розмаху досягли космічні дослідження. В 1958 запущено перший амер. штучний супутник Землі. 1962 здійснено перший у США орбітальний політ космічного корабля з людиною на борту. За програмою «Аполлон» 1969 Н. *Армстронг* і Е. *Олдрін* вперше здійснили посадку і вихід на Місяць (всього проведено 6 польотів з виходом на поверхню Місяця). Запущено ряд автом. станцій до планет Сонячної системи (див. «*Марінер*», «*Піонер*»). Проводиться розробка трансп. космічних кораблів багаторазового використання. Одержано нову інформацію про Венеру, Марс, Юпітер, складено спец. карти поверхні Місяця. В 1975 (за програмою *ЕПАС*) відбувся спільний політ із стикуванням на навколоземній орбіті рад. і амер. космічних кораблів «*Союз*» і «*Аполлон*» (рад. космонавти О. А. Леонов, В. М. Кубасов, амер. астронавти Т. Стаффорд, В. Бранд і Д. Слейтон).

С у с п і л ь н і н а у к и. В англ. колоніях в Америці на поч. 18 ст. сусп. думка формувалася в умовах панування реліг. ідеології. Поширеним було вчення суб'єктивного ідеаліста Дж. *Берклі*. Під час війни у Пн. Америці (1775—83) активно виступали просвітителі Б. Франклін, Т. Джефферсон, Т. Пейн та ін., які обстоювали свободу амер. народу, поширювали ідеї бурж. демократії, природничонаук. матеріалізму, істор. прогресу. У 18—19 ст. бурж. історики переважно висвітлювали події війни за незалежність, громадян. війни 19 ст., питання про рабство та ін., проповідували винятковість істор. долі США. З поч. 19 ст. ідеологи амер. буржуазії звертаються до ідеалістичної філософії, зокрема, І. *Канта* (Р. У. *Емерсон*, Г. *Торо* та ін.). В 30-х рр. 19 ст. в США проникли ідеї утопічного соціалізму, створювалися «комуністичні колонії» (засн. Р. *Оуеном* «Нова Гармонія», фур'єристська колонія «Брук-фарм» та ін.). У 50—60-х рр. із зростанням робітн. руху в країні поширювались ідеї марксизму. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в суспільствознавстві США зародився марксистський напрям (Ф. *Зорге*, Ю. *Дебс*, Г. Шлютер та ін.). З кін. 19 ст. негритянська історіографія (У. *Дюбуа*, К. Вудсон та ін.) прагне відтворити справжню історію амер. негрів.

З утвердженням імперіалізму в США виникли нові реакційні школи й напрями серед суспільствознавців — ідеологів буржуазії. У концепціях *прагматизму*, висунутих Ч. Пірсом, У. *Джемсом* та Дж. *Дьюї*, відбився практицизм амер. буржуазії, її намагання поставити сусп. науки на службу капіталові. Економіст Г. Ч. Кері висунув реакційну теорію «гармонії класових інтересів» та «американської винятковості». З'явились апологетичні теорії «*планового* (*регульованого*) *капіталізму*», суспільства масового споживання (У. Ростоу), *олігополії теорії* (Дж. М. *Кларк*) та ін., що виправдовують державно-монополістичний капіталізм. Досить поширеною в США є соціологія, але її традиційною вадою є *емпіризм*, відсутність істор. перспективи, розрив між конкретним матеріалом і теорією, схильність підміняти соціологічні проблеми психологічними. У післявоєн. період структурний *функціоналізм* став провідним теоретико-методологічним напрямом у суспільствознавстві (Т. *Парсонс*, Р. *Мертон*). За цим методом описуються внутр. механізми функціонування соціальної системи, але замовчуються її суперечності, класова боротьба. Серед соціологів чимало запеклих антикомуністів (З. Бжезінський, Д. Белл). Характерними для амер. суспільствознавства є традиції психол. досліджень. Ще в 70—80-х рр. 19 ст. при ун-тах США створювалися лабораторії *експериментальної психології*. На зламі 19 і 20 ст. значно поширилася тестологія (див. *Тест*) у зв'язку з профес. відбором. Широко застосовувалися експериментальні дослідження психологів (на стику з кібернетикою і нейрофізіологією). Активно розвивалося порівняльно-істор. мовознавство на матеріалі

Будинок Міллард у Пасадіні. Штат Каліфорнія. Архітектор Ф. Л. Райт. 1923.

Лабораторія випробування моторів технічного центру «Дженералмоторс» в Уоррені. Штат Мічіган. Архітектор Е. Саарінен. 1948—56.

Будинок правління компанії «Рейнолдсметал» поблизу Детройта. Архітектор М. Ямасакі. 1959.

різних мов. Лінгвісти досліджували як особливості англ. мови в Америці, так і мови індіанців континенту. З 40-х рр. 20 ст. поширилася описова лінгвістика; з 50-х рр. успішно здійснюються машинні переклади з різних мов. У 1962 було організовано Т-во філос. вивчення діалектичного матеріалізму, 1964 створено Амер. ін-т марксистських досліджень. Комуністи — філософи, історики, економісти (Г. *Аптекер*, В. *Перло*, Ф. Фонер, У. *Фостер*, Г. *Холл* та ін.) розробляють проблеми діалектичного та істор. матеріалізму, марксистську концепцію осн. питань історії та сучасності США.

Наукові установи. В США немає єдиного центру для керівництва наук. установами. *Національна академія наук США* у Вашінгтоні (засн. 1863) виступає радником федерального уряду в питаннях науки і техніки. В 1964 створено окрему Нац. академію техніки; діють Каліфорнійська академія наук (засн. 1853), Чікагська академія наук (засн. 1857). Значна частина всіх наук. досліджень проводиться в ун-тах. У 1965 засн. Нац. академію освіти, що відає наук. питаннями освіти та педагогіки. В країні працює значна кількість спеціалізованих наук. орг-цій і т-в. Н.-д. і дослідно-конструкторські роботи проводять бл. 11 тис. приватних фірм, переважно промислових, бл. 700 установ федерального уряду. Монополії контролюють діяльність більшості ун-тів, н.-д. ін-тів і лабораторій, використовують у своїх класових цілях фінансування н.-д. робіт з держ. бюджету. Федеральний уряд з санкції конгресу фінансує більше половини всіх н.-д. і конструкторських робіт. У 1950 створено Нац. наук. фонд — установу, на яку покладено визначати напрям наук. досліджень, здійснювати координацію їх та фінансування, підготовку наук. кадрів. Федеральна рада з питань науки і техніки (засн. 1959) на чолі з спец. помічником президента контролює дослідницькі роботи, що виконуються урядовими установами. У зв'язку з агресивною політикою, яку проводить адміністрація США, найбільші фонди серед держ. установ має М-во оборони, якому належать понад 100 н.-д. та експериментальних наук. центрів.

А. В. Санцевич.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у США видавалося понад 19,8 тис. періодичних видань; газет — понад 10 тис., з них 1745 щоденних заг. тиражем понад 62 млн. прим. Найбільші щоденні газети: «*Нью-Йорк таймс*» (з 1851), «Нью-Йорк дейлі ньюс» («Нью-Йоркські щоденні новини», з 1919), «Нью-Йорк пост» («Нью-Йоркська пошта», з 1801), «Вашінгтон пост» («Вашінгтонська пошта», з 1877), «Уолл-стріт джорнел» («Газета Уолл-стріту», з 1889), «Чікаго трібюн» («Чікагська трибуна», з 1847), «Лос-Анджелес таймс» («Час Лос-Анджелеса», з 1881), «Крісчен сайєнс монітор» («Наставник християнського вчення», з 1908). Центр. орган Компартії США — газ. «*Дейлі уорлд*» (з 1968). Щотижнева газ.— «Піплс уорлд» («Світ народів», з 1938). Осн. сусп.-політ. журнали: «Тайм» («Час», з 1923), «Ньюсуїк» («Новини тижня», з 1933), «Юнайтед Стейтс ньюс енд уорлд ріпорт» («Новини Сполучених Штатів і світовий огляд», з 1933), «Бізнес уїк» («Бізнес за тиждень», з 1929), «Нейшн» («Народ», з 1865). Теор. і політ. орган Компартії США — щомісячник «Політікал афферс» («Питання політики», з 1922). Провідні інформ. агентства: *Ассошіейтед Пресс* (АП; засн. 1848) і *ЮПІ* (засн. 1958). Перша комерційна радіостанція засн. 1920. В 1980 у США налічувалося понад 9 тис. радіо- і 1130 телевізійних станцій (телебачення: експериментальне — з 1928, регулярне — з 1941).

Невідомий художник. Сюзанна Труекс. 1730. Збірка Гарбіш. Меріленд.

Література бере свій початок з 17 ст., коли в англ. колоніях Віргінія та Нова Англія з'явилися перші на континенті англомовні прозові твори переважно реліг.-моралізаторського характеру, а також описи подорожей, природи країни, істор. трактати, щоденники, спогади тощо. Важливу роль у розвитку нац. л-ри відіграла діяльність революц. просвітителів періоду війни за незалежність 1775—83 — пропагандиста ідеалів «третього стану» Б. Франкліна, видатного публіциста, автора маніфесту республіканізму «Здоровий глузд» (1776) та яскравого втілення ідей бурж. демократії «Права людини» (1791—92) Т. Пейна. Найпрогресивніші ідеї Просвітительства відбилися в «Декларації незалежності» (1776) Т. Джефферсона. Поетом амер. революції називали класициста й передромантика Ф. М. Френо. Амер. романтизм виник у 1-й пол. 19 ст. під впливом європейського, але мав яскраво виражені риси нац. своєрідності: критика бурж.-власницької ідеології поєднувалася в ньому з особливим інтересом до недавньої історії — війни за незалежність; раціоналізм — з реліг.-моральними пошуками; заглиблення у внутрішній світ людини — з масштабним відтворенням своєрідності амер. природи. Перший період романтизму припадає на 1810—30. Найзначніші його представники: прозаїки У. *Ірвінг* з його іронічною й сатиричною «Історією Нью-Йорка» (1809) і Дж. Ф. *Купер*, який у серії романів про Шкіряну Панчоху з гуманістичних просвітительських позицій змалював образ індіанця як втілення рис «природної людини». Істор. романи Ф. Купера прокладали шлях реалістич. роману. В 1836 виникло літ. угруповання *трансценденталістів* «Молода Америка». Його гасло — боротьба за нац. своєрідність амер. духовного життя — було обгрунтовано в есе провідного філософа, поета й прозаїка угруповання Р. У. *Емерсона* «Американський вчений» (1837). Близьким до трансценденталістів був Г. Д. *Торо*. Значні представники другого періоду романтизму (40—60-і рр.): романіст і новеліст Н. *Готорн*, поет і новеліст, один з засновників жанру інтелектуального детективу, наук. фантастики, короткого оповідання Е. А. *По*, Г. *Мелвілл*, у найвідомішому романі якого «Мобі Дік, або Білий кит» (1851) у філос.-символічних образах показано одвічну боротьбу людини проти сусп. зла, Г. У. *Лонгфелло* — автор «Пісні про Гайавату» (1855), яскравого епосу життя аборигенів Америки — індіанців. У серед. 19 ст. всі найзначніші письменники виступали проти рабовласництва. Одним з найпопулярніших творів на цю тему був роман письменниці Г. *Бічер-Стоу* «Хатина дядька Тома» (1852). Величезне значення для розвитку нац. л-ри США мала творчість У. *Уітмена*, поета-демократа, який у своїх віршах висловив віру в людину-трудівника, в прогрес людства, художника-новатора, що мав вплив на сучасні йому і наступні покоління поетів індустріальної доби (зб. «Листя трави», 1855), сформулював і втілив у своїх творах принципи поетичного реалізму. Для становлення реалістичної прози найбільше значення мали твори Марка *Твена*, в яких він піднявся до викриття всіх сторін бурж. дійсності. В останній третині 19 ст. виступили Ф. Б. *Гарт* — автор реалістичних оповідань з життя шукачів золота; теоретик і практик т. з. ніжного реалізму У. Д. Хоуелс; романіст-психолог, критик бурж. прогресу Г. *Джеймс*, майстер гумористичного оповідання *О'Генрі*. В 90-х рр. з'явилися твори письменників-натуралістів, які зображують гостроту класових суперечностей, трагічну долю експлуатованих міських верств і фермерів (Г. Гарленд, С. *Крейн*, Ф. *Норріс*). Документальні соціально-критичні твори на межі 19 і 20 ст. належать «розгрібачам бруду» Дж. Л. Стеффенсу та ін., близька до них творчість молодого Е. *Сінклера*. Наявна вже в 19 ст. л-ра соціалістичного, пролет. ідейного спрямування на поч. 20 ст. дала ряд значних творів не лише соціально-критичного, а й революц. характеру — романи «Джунглі» (1906) Е. Сінклера, «Залізна п'ята» (1907) Дж. *Лондона*, поезії Джо *Хілла*, що часто ставали нар. піснями. Реалістичні твори Дж. Лондона відображали особливий тип людини, мужньої, сильної, чесної й одночасно самотньої у своїй життєвій боротьбі. Найзначніша постать амер. публіцистики перших десятиліть 20 ст.— Дж. *Рід*, один із засновників Компартії США. Глибина соціального аналізу, масштабність типових характерів, істор. прозорливість відзначають романи Т. *Драйзера*. Зб. новел «Уайнсбург, Огайо» (1919) Ш. *Андерсона*, романам «Головна вулиця» (1920) та «Беббіт» (1922) Г. С. *Льюїса* притаманні антибурж. спрямованість, критика бездуховного існування т. з. середнього класу. В романі «Три солдати» (1921), трилогії «США» (1937) Дж. Дос Пассоса відбилися настрої американців, які брали участь у 1-й світовій війні, новаторські худож. пошуки 20 ст. До покоління письменників, що увійшли в літературу після 1-ї світової війни і збагатили її видатними творами, належали Е. *Хемінгуей* з його антивоєн. романами, творами про боротьбу в респ. Іспанії; автор соціально-психоло-

ічних романів «Великий Гетсбі» (1925), «Ніч лагідна» (1934) Ф. С. *Фіцджеральд*; дослідник історії й життя американського Півдня, його соціальних і расових конфліктів, майстер психологічного аналізу У. *Фолкнер*; автор роману широкого епічного розмаху і новаторської форми «Грона гніву» (1939) Дж. *Стейнбек*; Е. *Колдуелл*, у новелах і романах якого гостро ставляться питання соціальної експлуатації і расизму. Епічною широтою відзначається проза Т. К. *Вулфа*, який першим у нац. л-рі створив жанр «роману-потоку». Найвизначнішим драматургом 20—30-х рр., як і взагалі драматургії США, був Ю. *О Ніл*. Психологічні драми Т. *Уїльямса* 40—70-х рр. передають трагізм життя людини у світі жорстоких власників. У кращих п'єсах А. *Міллера* з великою емоційною силою відтворено тяжку духовну атмосферу США 50-х рр. Значне місце в сучас. амер. л-рі посідають твори негритянських письменників. Їхня самобутня за ідейним та худож. рівнем творчість становить важливу складову частину л-ри США. Р. *Райт* у своїх романах показав пануючу в країні расову нерівноправність і викликане нею відчуження, особливо гостре в середовищі негритянської молоді. Ці проблеми розробляють також Р. Еллісон і Дж. Болдуїн, який виступає і як пристрасний публіцист. Важливою темою поезії Л. *Х'юза* є боротьба трудящих, зокрема негрів, за свої права. Йому належать високохудож. вірші про В. І. Леніна. Після 2-ї світової війни головний герой прози Дж. Д. *Селінджера*, Дж. *Чівера*, Дж. *Апдайка*, У. Стайрона, Дж. К. *Оутс* — творча особа, що не може самоздійснитись у прагматичному бездуховному суспільстві. Багато їхніх творів присвячено проблемам т. з. середнього класу, амер. молоді. Антимілітаристська гема представлена в романах Н. Мейлера, Дж. Джонса, У. Стайрона, Дж. *Геллера*.

На післявоєн. період припадають найзначніші твори соціально-політ. спрямування Р. П. *Уоррена*, К. Е. Портер, історико-філос. і сучас. тематики Т. Н. *Уайлдера*. Широку школу ідейно-худож. рішень знаходимо в амер. поезії 20 ст.— від реалістичної, народної у своїй основі поезії Р. *Фроста*, К. А. *Сендберга* до позначеної модерністськими рисами поезії Т. Ретке і складної за формою і змістом, відтворюючої драматизм життя, його алогізм, дисгармонію поезії Р. *Лоуелла*, Д. Левертов, С. Плат та ін. Своєрідністю, тематичним багатством відзначається науково-фантастична (А. Азімов, А. Кларк та ін.) і сатирична л-ра США. Широку популярність здобули антифашист., антибурж. сатиричні твори К. *Воннегута*, наук.-фантастичні романи-перестороги Р. Бредбері. Н. Мейлер, Т. *Капоте* та ін. працюють у жанрі художньо-документального роману. Реалістичні за своєю основою, з елементами гротеску, романи Дж. Геллера послідовно викривають американський імперіалізм, прагматизм, політичну безпринципність.

У сучасній амер. книжковій продукції величезну роль відіграє «масова белетристика» (кримінальні, шпигунські романи, книги, в яких апологетизуються бурж. політики і ділки, оспівуються воєнні авантюри та колоніальний грабіж), що відзначається вкрай низьким худож. рівнем, реакційним ідейним спрямуванням. Реакційній, апологетичній, пристосовницькій л-рі протистоять серйозні соціально-критичні твори.

Багато творів амер. письменників перекладено укр. і рос. мовами, зокрема, українською — Дж. Лондона, М. Твена, У. Уїтмена, Т. Драйзера, Е. Хемінгуея та ін. Серед перекладачів — П. Грабовський, П. Мирний, О. Олесь, М. Рильський, В. Мисик, В. Митрофанов, М. Пінчевський.

К. О. Шахова.

Архітектура. Від давніх часів на тер. США збереглися своєрідні індіан. типи житл. будівель: великі ярусні будинки-поселення (пуебло), напівпідземні святилища (ківа), розписні намети (типі). Перші споруди колоністів відтворювали у спрощеному вигляді форми європ. архітектури (англійської та голландської — на Пн., французької — в бас. р. Міссісіпі, іспанської — на Пд.). В кін. 17 ст. почалося упорядкування міст, в основному за прямокутною схемою планування (напр., план Філадельфії, 1682). У 18—19 ст. в архітектурі поширився своєрідний амер. *класицизм* (будівлі Ч. Булфінча та Т. Джефферсона). За планом франц. арх. П. Ш. Ланфана в 90-х рр. 18 ст. почалося буд-во нової столиці — Вашінгтона з пануючим над ним будинком Капітолію (1793—1865, арх. У. Торнтон, Б. Латроб, Т. Уолтер та ін.). На зміну класицизму приходить еклектичне повторення стилів минулого, поєднане з прагненням до грандіозності й величі (арх. Т. Уолтер Р. Мілс, У. Стрікленд). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. розвивалася буд. техніка, виникали перші споруди з металевим каркасом, розроблялися нові типи пром., трансп. та громад. споруд. Поряд з претенціозними і еклектичними формами будівель (арх. Дж. Реблінг, Р. Хант, Г. Бекон, У. Атвуд, Г. Річардсон) починається шукання нових архітектурних форм відповідно до нових будівельних конструкцій і матеріалів. Провідне місце у цьому посіла т. з. чікагська школа (арх. Л. *Саллівен* та ін.).

Бурхливе зростання міст і високі ціни на земельні ділянки зумовили масове буд-во хмарочосів у Нью-Йорку, Чікаго, Сан-Франціско та ін. містах, що привело до надмірного ущільнення забудови центрів. На поч. 20 ст. активізувалися пошуки нових форм архітектури. Арх. Ф. Л. *Райт* у своїх проектах прагнув до єднання з природою, ефектних розв'язань архіт. простору (див. *Органічна архітектура*); архітектори Каліфорнії зверталися до *функціоналізму*; проекти арх. А. Кана відзначалися практицизмом, сміливістю інженерних рішень. На поч. 30-х рр. 20 ст. форми функціоналізму застосовували у спорудженні висотних будівель (102-поверховий хмарочос Емпайр стейт білдінг у Нью-Йорку, 1930—31, архітектурна фірма «Шрів, Лемб і Хармон»).

В роки 2-ї світової війни в США розвивалося збірне буд-во. У післявоєнні роки стимулювався розвиток архітектури «сталі та алюмінію», розвивались ідеї «наднаціонального стилю», «універсальної мови» архіт. форм (твори Л. *Міса ван дер Рое*). В кін. 50-х рр. з'явився новий варіант *неокласицизму* (арх. Е. Д. Стоун, М. Ямасакі). Споруди 60—80-х рр. відзначаються гігантськими розмірами, масивністю геом. об'ємів, хаотичністю архіт. напрямів (110-поверхові башти Центру міжнар. торгівлі в Нью-Йорку, вис. 412 м, 1971—73, арх. М. Ямасакі, Е. Рот; башта торг. концерну «Сірс і Робак» у Чікаго, вис. 442 м, 1972—75, архіт. фірма «СОМ»; будинок банку в Міннеаполісі. 1969—73, арх. Г. Біркертс та ін.; готелі «Гайат Ріджексі» в Сан-Франціско, 1973, фірма «Джон Портмен та ін.», та «Бонавантюр» у Лос-Анджелесі, 1978, арх. Дж. Портмен). Див. статті та ілюстрації до окремих міст США.

Образотворче мистецтво. З часів худож. культури індіан. племен збереглися кераміка з стилізованими малюнками, кам'яні, глиняні, дерев'яні зображення людей і тварин, глиняні фігурні люльки для куріння, візерунчасте ткацтво, малюнки з кольорового піску, розписаний одяг. У мист. колоніального періоду провідне місце посів портретний живопис, пройнятий духом практицизму. Однак при всій провінційності й примітивній площинності портрети були позначені реалістичними рисами

Т. Ікінс. Портрет Уолта Уїтмена. 1887. Пенсільванська Академія мистецтв. Філадельфія.

«Андалусія». Будинок Ніколаса Бідла. Штат Пенсільванія. Близько 1830.

Нью-Йорк. Бруклінський міст. Інженери Дж. і У. Реблінгі. 1869—83.

Р. Генрі. Індіанська дівчина з Санта-Клари. 1917.

Е. Шінн. Марк Твен. 1900. Рисунок для журналу «Критик».

(Дж. Гесселіус, Дж. Смайберт, Р. Фік, Дж. С. Коплі, Б. Уест) З поч. 19 ст. в образотворчому мистецтві посилилися тенденції романтизму [живопис У. Олстона, пейзажі «школи річки Гудзон» (Т. Коул, Дж. Ф. Кенсетт)]; дістали поширення парадний портрет (Дж. Нігл, С. Морзе, Т. Саллі), жанровий живопис (У. С. Маунт, Дж. К. Бінгем, І. Джонсон). У 2-й пол. 19 ст. панівне місце належало салонному напряму, протестом проти якого були повні похмурої символіки твори А. П. Райдера і правдиві реалістичні картини У. Хомера, Т. Ейкінса, Х. Д. Мартіна, портрети Дж. С. *Сарджента*. З *імпресіонізмом* пов'язана творчість Дж. М. *Уістлера* — майстра реалістичного портрета й ліричного пейзажу, М. Кессетта — автора картин на теми материнства. Скульптор О. Сент-Годенс створив реалістичні пам'ятники, портрети, надгробки.

На поч. 20 ст. посилилися реалістичні тенденції американського мистецтва, пошуки нових тем і виразних засобів, критичне сприйняття дійсності. Розвиток прогресивних напрямів відбувався в найгострішій боротьбі з салонним мистецтвом, а пізніше з *модернізмом*. Живописці і графіки «школи сміттєвого ящика» (Р. Генрі, Дж. Слоун, Дж. Лакс, У. Глеккенс та ін.) всебічно відтворювали життя капіталістичного міста (особливо глибоко — Дж. *Беллоуз*). Склалося і після 1917 зміцнилося мист. політ. графіки (А. Янг, Р. Майнор, У. *Гроппер*, Ф. *Елліс*), повне гніву сатири, яке прагнуло до узагальнення і чіткості форм. У скульптурі яскраві реалістичні образи створили Дж. Епстайн, У. Зорах, П. Меншіп. У 30-х рр. амер. ізоляціонізм сприяв зростанню худож. течії — *регіоналізму* (Т. Г. Бентон, Г. Вуд, Дж. С. Керрі), який культивував духовну обмеженість т. з. провінційного американця. Мав успіх примітивістський ідилічний живопис самоуків (Г. Піппін, Дж. Кейн). Після «Арсенальної виставки» (1913, Нью-Йорк) почало розвиватися модерністське мист.— урбаністичні фантазії Дж. Маріна, абстрактна символіка А. Доува, *футуризм* Дж. Стелли, *дадаїзм* М. Рея. Чисто амер. варіант модернізму створили С. Дейвіс і «прецізіоністи» (Ч. Шілер, Ч. Демут). У 30-х рр. розвинувся *сюрреалізм* (Дж. О'Кіф, С. *Далі*, І. Тангі). В 40-х рр. виник «абстрактний експресіонізм» (Дж. Поллок, В. де Кунінг, М. Ротко). В скульптурі аналогічне місце зайняли металеві абстрактні конструкції, іноді рухомі, А. Колдера, Д. Сміта, Р. Ліпполда. В серед. 20 ст. модерністські напрями мали характер привілейованого мист., яке мало офіц. підтримку. В 50—60-х рр. США стали батьківщиною *поп-арту* (Р. Раушенберг, Дж. Джонс). Слідом за цим поширилося мист. самодостатніх оптичних ефектів («*оп-арт*»), *концептуальне мистецтво* та ін. На поч. 70-х рр. виник *гіперреалізм* (фотореалізм). Водночас існує й реалістичне мист., що поряд з утвердженням гуманістичних засад (Р. *Кент*.

А. Рефреж'є. Земле-трус у Сан-Франціско. 1942—47.

Е. Уайєс. Світ Крістіни. 1948. Музей сучасного мистецтва. Нью-Йорк.

Дж. Беллоуз, Е. Хоппер, Р. та М. Сойєри, І. Олінський, Дж. Бічемп та ін.) піддає гострій критиці вади капіталістичного суспільства (А. Рефреж'є, Б. Шан, Ф. Евергуа). В декор.-ужитковому мист. уваги заслуговують худож. меблі й начиння з срібла 17—18 ст., скло у стилі *модерн* на рубежі 19 і 20 ст. В 20—30-х рр. сформувався *дизайн*, що став обов'язковим фактором сучасного пром. проектування і водночас служить для оформлення продукції («стайлінг»). У 1972 і 1976 в Києві експонувалися виставки амер. мистецтва. *Є. М. Сільверсван.*

Музика. Муз. культура США складалася в процесі взаємодії між муз. формами, жанрами і стилями, запозиченими з Європи й Африки, і муз. традиціями, які існували на амер. континенті. Індіан. муз. культура представлена пісенною і танц. музикою — одноголосою, переважно пентатонічного складу з низхідним мелодичним рухом. Пісні характеризуються ритмічним началом; виконуються соло або в унісон групою співаків. Муз. інструменти: духові (флейти, свистки) та ударні (барабани, тріскачки). Перші амер. музиканти-напівпрофесіонали — У. Біллінгс, Е. Лоу, Дж. Морган (кін. 18 ст.), у творчості яких трансформувалися псалми перших переселенців (пуритан) у нову, типово амер. форму — хоровий реліг. гімн. Серед профес. композиторів кін. 18 ст.— іммігранти з Європи Дж. Х'юїтт, А. Рейнагль, І. Граупнер, які сприяли розвитку різних форм європ. муз. життя (в Філадельфії, Нью-Йорку, Бостоні). В 1-й пол. 19 ст. поширилися т. з. театри менестрелів («мінстрел-шоу»; композитори С. Фостер, Д. Еммет та ін.); у мист. білих менестрелів своєрідно відбилися виконавські традиції і муз. фольклор амер. негрів. Поєднання афр. і європ. традицій властиве спіричуелам, блюзам (У. Хенді), регтаймам (піаніст-композитор С. Джоплін) тощо. Утворювалися духові (бенди) та постійні симф. оркестри, хорові колективи; розвивалась оперна («Леонора», 1845, «Собор Паризької богоматері», 1864, У. Фрая) і симф. музика; відкривалися муз. навч. заклади і т-ва (просвітительська діяльність композитора, органіста і педагога Л. Мейсона). У 1883 в Нью-Йорку відкрився театр «*Метрополітен-опера*», в якому гастролювали відомі європ. виконавці. Багато амер. музикантів (композитор і піаніст Л. Готчок, У. Фрай та ін.) навчалося в Європі. Представники т. з. новоангл. школи — Дж. Пейн, Х. Паркер, Дж. Чедвік, а також Е. Мак-Доуелл зазнали впливу нім. романтизму. В кін. 19 ст. велике значення для музики США мав т. з. фольклорний напрям, який розвивали А. Фаруелл, Ч. Кедмен, Г. Гілберт. Вони вдавалися до муз. фольклору США (індіанського, негритянського, англо-кельтського). На поч. 20 ст. написав свої кращі твори (оркестрові, камерно-інструм., вокальні, фортепіанні) перший справді національний американський композитор Ч. Айвс. У 20-х рр. у Новому Орлеані зародилися форми *джазу* (Л. Армстронг), які трансформувалися пізніше у свінг [Е. (Дюк) Еллінгтон, К. Бейзі) та ін.]; розвиток популярної музики і деяких специфічних театр. форм (ревю, шоу) спричинили виникнення *мюзикла* («Хай гримить оркестр», 1930, «Про тебе я співаю», 1931, опера «Поргі і Бесс», 1935, Дж. Гершвіна; «Оклахома» Р. Роджерса, 1943; К. Портер, Ф. Лоу та ін.). Посилився інтерес до фольклору (дослідники Дж. Ломакс, С. Шарп та ін.). Популярності набув стиль «кантрі-мюзик» («сільська музика»), виконавці — Дж. Роджерс, Р. Ейкаф та ін.). У 20—30-х рр. виник стиль «хілбілі» (традиційна музика білих американців Пд. США). Для нього характерні спів у супроводі гітари, а також сольна і ансамблева гра на скрипках, банджо, цитрах, губних гармоніках. Поширилися також музика ковбоїв Заходу (Е. Табб, Б. Уїлс), стиль «вестерн» (Т. Діттер, Дж. Отрі). Утворенню виконавської й пед. шкіл США сприяли видатні музиканти, які переселилися з Європи, зокрема з Росії (диригент і віртуоз-контрабасист С. Кусевицький, скрипалі Л. Ауер та Я. Хейфец, композитор і піаніст С. Рахманінов, піаніст В. Горовиць та ін.). У 20—30-х рр. склалася амер. композиторська школа (Р. Харріс, А. Копленд, Г. Коуелл, К. Раглс, Р. Сешнс, У. Стілл, У. Пістон та ін.).

Розвивалося балетне мистецтво (хореографи Дж. Баланчин, М. Грехем, Дж. Роббінс та ін.). Хвиля робітн. руху 30-х рр. породила пісні соціально-політ. спрямованості (Джо Хілл, В. Гатрі, П. *Робсон*). На розвиток амер. музики мали вплив європ. композитори Е. Блох та Е. Варез, які оселилися в США, І. Стравінський, А. Шенберг, П. Хіндеміт, Б. Барток та ін., які іммігрували з Європи напередодні 2-ї світової війни 1939—45. Серед амер. композиторів 20 ст.— У. Шумен, С. Барбер, Дж. Менотті, Л. Бернстайн, П. Кре-

стон, Е. Картер, В. Персікетті, А. Хованесс, Л. Харрісон, П. Меннін, Г. Кубик, Дж. Кейдж, Г. Шуллер, Дж. Крем. Серед виконавців: диригенти — Ю. Орманді, Л. Стоковський, Дж. Шолті, Л. Мазель; піаністи — Дж. Браунінг, Байрон Джайніс, В. Клайберн, М. Діхтер; скрипалі — І. Менухін, І. Стерн; вокалісти — М. Ланца, М. Андерсон, М. Доббс, Л. Прайс; музикознавці — Ч. Сігер, М. Слонімський, Г. Чейз. Амер. муз. культура характеризується розмаїтістю форм (фестивалі, конкурси), високою професіональністю муз. колективів (оркестрів, камерних ансамблів). Проте у 60—70-х рр. вона зазнала впливу *авангардизму* (Дж. Кейджем, М. Беббіт, О. Люнінг, Е. Браун та ін.), стає все хаотичнішою, посилюється мода на різні види *поп-музики* (співачки К. Кінг, Дж. Джоплін, А. Френклін; співаки Дж. Уебб, М. Гей). В США гастролювали балет і солісти Київ. театру опери та балету, Ансамбль танцю УРСР ім. П. П. Вірського, окремі виконавці. На Україні виступали Нью-Йоркський та Філадельфійський симф. оркестри, Нью-Йоркський міськ. балет під керівництвом Дж. Баланчина, «Хоральний ансамбль Роберта Шоу», Бродвейський театр показував мюзикл «Моя чарівна леді» Ф. Лоу; гастролювали окремі виконавці, зокрема В. Клайберн.

Дж. Михайлов.

Театр. Перші відомості про початки театр. мистецтва на тер. Пн. Америки належать до 17 ст., коли англ. місіонери з метою реліг. пропаганди влаштовували постановки *містерій*. Світський театр, аматорські вистави переслідувалися пуританами. У 18 ст. в Америці гастролювали переважно англ. театр. трупи. В 1716 в м. Уїльямсбурзі (штат Віргінія) збудовано перше театр. приміщення, в якому 1752 виставою «Венеціанський купець» У. Шекспіра трупа Л. Халлема (приїхала з Англії) започаткувала профес. театр США. Після смерті Л. Халлема трупу очолив Д. Дуглас, який збудував театри у Філадельфії, Нью-Йорку («Джон-стріт тіетр») та ін. містах. В кін. 18 ст. Л. Халлем-молодший і Дж. Хенрі керували профес. трупою «Стара американська компанія», де 1787 було поставлено першу амер. комедію «Контраст» Р. Тайлера. У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. пожвавилося театр. життя Америки. Відкрилися нові театри в Нью-Йорку («Парк», «Бауері», «Бродвей»), Філадельфії («Честнат-стріт», «Арч»), Чарлстоні, Балтіморі, Вашінгтоні, Бостоні, Чікаго та ін. містах, визначилися осн. риси нац. акторської школи — демократизм, правдивість. Збільшилася кількість пересувних труп, серед яких популярними були «театри на воді», в репертуарі яких класична драматургія, *мелодрама*, *бурлеск*. Кращі актори цього періоду — Дж. Бутс, Е. Форрест, Ш. Кашмен, Дж. Джефферсон, пізніше — Е. Бутс, М. Фіск, Р. Мансфілд, популярний негритянський актор А. Ф. *Олдрідж*, який під тиском расової дискримінації залишив батьківщину. В 1858—67 гастролював у Росії та на Україні (був у Києві, Харкові, Одесі, Єлизаветграді, Житомирі, Полтаві), мав дружні стосунки з Т. Г. Шевченком. У 2-й пол. 19 ст. створюються стаціонарні театри, наприкінці 19 ст.— комерційні театри Бродвея, в репертуарі яких переважають твори розважального легкого жанру (ревю, мюзик-холи тощо). В роки 1-ї світової війни на сценах комерційних театрів показували переважно огляди і комедії, від яких вигідно відрізнялися кращі вистави того часу («Людина, якій завжди щастило» А. Міллера, «Варта на Рейні» Л. Хелман, а також «Отелло» У. Шекспіра, за участю П. Робсона, «Три сестри» і «Дядя Ваня» А. Чехова). Після війни репертуар цих театрів урізноманітнюється; поряд з мюзиклами з'являються постановки класичних п'єс, соціально спрямовані твори сучас. амер. драматургів А. Міллера, Т. Уїльямса, Е. Олбі. В 1-й пол. 20 ст. виникають «малі» театри — «Вашінгтон сквер плейєрс» (засн. 1914, з 1919 — «Гілдтіетр»), «Провінстаун плейєрс» (засн. 1915), Громадян. репертуарний театр, керований Є. *Ле Гальєнн* (1926—33), театр «Груп-тіетр» (1931—41). В цих театрах працювали режисери Г. Клермен, Е. Казан, Л. Страсберг, Р. Мамулян, актори — К. Корнелл, Дж. *Барімор*, Х. Хейс, Є. Ле Гальєнн та ін.; в репертуарі — п'єси молодих амер. драматургів К. Одетса, Ю. О'Ніла, Дж. Лоусона, А. Мальца. Одночасно виникли університетські театри. Велике значення для розвитку театру США мали гастролі 1923—24 *Московського Художнього академічного театру*, після яких збільшується інтерес театр. діячів Америки до *Станіславського системи*. В кін. 20-х рр. активізувався процес формування пролет. культури. Розвивалася драматургія «червоних тридцяти» (Мальц, Райс, Одетс), діяли робітн. театри, створено Лігу робітн. театрів (1932). В 50-х рр. виникли театри «Офф-Бродвей» [«Фенікс» (1953), «Лівінг» (1951), «Коло в квадраті на площі» (1952), «Арена Стейдж» (1950, Сан-Франціско; 1973 — гастролі в СРСР)], що борються за мист. глибоких ідей і життєвої правди. В 1957 створено Лігу позабродвейських театрів, серед яких виділялися «Ла мама» («Театральний експериментальний клуб»), «Театр поетів Джадсон» та ін. В цих театрах з'явилися п'єси, які гостро критикують амер. дійсність,— «Америка, ура!» Ж. К. Ван Італлі, «В'єт рок» М. Террі, «Вестсайдська історія» Л. Бернстайна та ін. Поряд з п'єсами У. Шекспіра ідуть твори І. Тургенєва, М. Гоголя («Подорож Чичикова» за повістю «Мертві душі»), О. Арбузова («Мій бідний Марат» та «Старомодна комедія»). Набувають популярності радикальні театри — «Ель театро кампезіно» (1965), «Бред енд паппет» (1961), «Оупен-тіетр» (1963). В 70-х рр. відкрилися регіональні театри в Техасі, Каліфорнії, Флоріді, Род-Айленді та ін. штатах. У штатах Теннесі, Вісконсін, Оклахома, Міннесота діють театри для дітей. Театр юного глядача з Нью-Йорка 1974 гастролював в СРСР. Провідні драматурги США 50—80-х рр.— А. Міллер, Т. Уїльямс, Е. Олбі, Дж. Гелбер, Л. Хенсбері, Дж. Болдуїн, Д. Рейб; відомі режисери — Дж. Папп, Е. Казан, Дж. Бек, Дж. Чайкін, П. Шуман, Д. Макбет, Е. Шерін, Д. О'Ніл, Дж. Уорд; популярні актори — М. Брандо, Р. Стайгер, Л. Кобб, Дж. Фонда, Дж. Харріс, М. Степплтон, С. Пуатьє, Р. Дін, Д. Е. Джонс. Поширені в театр. мистецтві США аматорські гуртки при робітн. орг-ціях різних національностей, у т. ч. серед укр. нащадків кол. робітників-іммігрантів. Театр. освіту здійснюють спеціальні ф-ти ун-тів, приватні драм. студії, зокрема, з 1946 за принципами системи К. С. Станіславського виховує митців «Акторська студія» в Нью-Йорку (керівник Лі Страсберг). Виходять театр. журнали.

І. Г. Посудовська.

Кіно. Попередником кіно в США були «кінетоскопи», винайдені Т. А. *Едісоном* (1893). Кіновиробництво в країні починається 1896, з 1908 зосереджується в *Голлівуді* (передмісті Лос-Анджелеса). Найвидатніша постать амер. кіно в ті роки — реж. Д. У. *Гріффіт*, який у своїх істор. фільмах («Походження людини», 1912; «Нетерпимість», 1916, та ін.) заклав основи кіно як самостійного мистецтва. Цьому сприяла і творчість режисерів Т. Х. Інса, який започаткував фільми-*вестерни*, та М. Сеннетта (знімав кінокомедії), позначена високою профес. культурою. Найбільшим майстром кінокомедії став Ч. *Чаплін*, він створив зворушливий образ маленької людини, загубленої в хащах великого капіталістичного міста («Волоцюга», 1915; «Іммігрант», 1917; «Малюк», 1920). У 20-х рр. кіновиробництво зосередилося в руках кількох великих голлівудських кінокомпаній («РКО», «Парамаунт», «Коламбія», «Метро-Голдвін-Майєр», «20 століття-Фокс» та ін.), які послідовно нав'язували кіномитцям та кіноглядачам худож. та світоглядні стандарти т. з. амер. способу життя. Основою амер. кіно став своєрідний інститут популярних акторів («кінозірок»), з допомогою якого ці стандарти впроваджуються у масову свідомість, та відповідна йому система кіножанрів (мелодрама, «вестерн», пригодницький та псевдоістор. фільм, розважальна кінокомедія). Найпопулярніші «кінозірки» 20—30-х рр.— М. *Пікфорд*, Д. *Фербенкс*, Р. Валентіно, Г. *Гарбо*, Л. *Гіш*, Б. *Кітон*, К. Гейбл, Ф. Астер, Г. Купер, Х. Богарт та ін. Беззаперечна обдарованість і своєрідність багатьох з них в умовах конвейєрного кіновиробництва часто нівелювалися і знецінювалися. Серед фільмів, що піднімають соціальні та інтелектуальні проблеми,— «Жадоба» (1923, реж. Е. Штрогейм), «Натовп» (1928, реж. К. *Відор*), «Громадянин Кейн» (1941, реж. О. *Уеллес*). Особливе місце в довоєн. амер. кіно посідає творчість Ч. Чапліна, який «цінності» власницького суспільства подає в іронічному, а то й гостро сатиричному плані («Золота лихо-

Р. Сойєр. Діти міста. Близько 1952. Приватна збірка. Нью-Йорк.

Д. Ч. Френч. Модель статуї для пам'ятника А. Лінкольну у Вашінгтоні.

Дж. Девідсон. Портрет Альберта Ейнштейна. Бронза. 1934. Музей американського мистецтва Уїтні. Нью-Йорк.

Сполучені Штати Америки.
Р. Ліхтенстайн. Жінка в капелюшку з квітами. 1963.

манка», 1925; «Вогні великого міста», 1931; «Нові часи», 1936; «Великий диктатор», 1941). Велике значення для становлення світового документального кіно мали стрічки Р. *Флаерті* («Нанук з Півночі», 1922; «Моана південних морів», 1926). Основи мультиплікаційного фільму розробив У. *Дісней*, персонажі його мальованих фільмів стали всесвітньо відомими.

В атмосфері соціальних потрясінь 30-х рр. у кінопродукції, випущеній у Голлівуді, проявляються антикапіталістичні та антифашист. настрої, режисери відображають дійсність з позицій критичного реалізму: «Диліжанс» (1939), «Грона гніву» (1940), «Тютюнова дорога» (1941; усі — реж. Дж. *Форд*), «Містер Дідс переїздить у місто» (1936, реж. Ф. Капра), «Лисички» (1941, реж. У. *Уайлер*), «Північна зоря» (1943, реж. Л. Майлстоун). Видатним мистецьким явищем став фільм «Найкращі роки нашого життя» (1946, реж. У. Уайлер), де розповідається про складність повернення до мирного життя. Переважну більшість повоєн. кінопродукції становлять витвори «*масової культури*». Негативні наслідки для амер. кіно мали репресії проти його прогресивних діячів, а також конкуренція з боку телебачення. Більшість голлівудських фільмів 50-х рр. належить до розважальних жанрів. Вони позначені високим професіоналізмом, але позбавлені глибокого змісту. В період кризи «голлівудської системи» з'являються т. з. незалежні режисери (працюють поза Голлівудом), які прагнуть обновити нац. кіномистецтво за рахунок поглибленої сусп. проблематики, її реалістичного висвітлення (С. *Креймер*, С. Люмет, С. *Кубрік*, А. Пенн та ін.). Їхня творчість полемічно загострена, негативно оцінює бурж. дійсність, засуджує расизм, жорстокість, бездуховність («Ті, які не схилили голови», 1958; «Процес у Нюрнберзі», 1962, обидва — реж. С. Креймер; «Погоня», 1966, реж. А. Пенн; «Механічний апельсин», 1972, реж. С. Кубрік). Радикальне антибурж. спрямування мають твори наступного покоління амер. кінорежисерів, які дебютували в атмосфері сусп. пожвавлення, стрімкого зростання цих настроїв серед амер. інтелігенції (М. Ніколс, С. Поллак, П. Богданович, Д. Хоппер, Ф. Коппола, М. Скорсезе, Р. Олтман та ін.). Поряд з цим, для амер. кіно 70—80-х рр. характерне засилля розважальної продукції, зокрема таких її нових жанрів, як фільми «жахів» і «катастроф», фільми, сповнені низькопробної еротики, вкрай брутальних сцен. Серед відомих кіноакторів США — Б. Ланкастер, С. Тресі, М. *Брандо*, Г. і Д. *Фонда*, О. Хепберн, Д. Хофман, Р. Редфорд, Д. Ніколсон. У США є розвинута система навч. і н.-д. кінозакладів, зокрема Амер. академія кіномистецтва (засн. 1927, працює на громад. засадах), яка щороку присуджує премії «Оскар» найкращим амер. і зарубіжним фільмам.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 512—513. *В. Л. Скуратовський.*

Сполучені Штати Америки.
Ч. Уайт. Жнива. Літографія. 1965.

Літ.: Игнатьев Г. М. Северная Америка. Физическая география. М., 1965; Эстолл Р. География Соединенных Штатов Америки. Пер. с англ. М., 1977; Народы Америки, т. 1. М., 1959; Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник. М., 1981; Аптекер Г. История американского народа [т. 1—2]. Пер. с англ. М., 1961—62; Сивачев Н. В., Языков Е. Ф. Новейшая история США. М., 1980; Фостер У. Октябрьская революция и США. Пер. с англ. М., 1958; Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді. К., 1960; Соловьева М. Г. Соединенные Штаты Америки. М., 1974; Шлепаков А. Н. США: социальная структура общества и его национальный состав. К., 1976; Хмель И. С. Социальные контрасты и проблемы США. К., 1976; Хмель И. С. Социальная структура и социальная политика США, Великобритании, ФРГ, Франции и Канады. К., 1980; Цаголов Г. Н. Миллиарды на оружие. Военно-промышленный комплекс США. М., 1981; Антясов М. В. Панамериканизм: идеология и политика. М., 1981; Куропятник Г. П. Россия и США. Экономические, культурные и дипломатические связи. 1867—1881. М., 1981; Грайвер Б., Штайнгаус К. На пути к 3-й мировой войне? Военные планы США против СССР. Документы. Пер. с нем. М., 1982; Внешнеэкономическая политика США проблемы и противоречия. М., 1982; США: наука и образование. М., 1974; Основные тенденции развития современной литературы США. М., 1973; Денисова Т. Н. Современный американский роман. К., 1976; Мендельсон М. О. Роман США сегодня. М., 1977; Литература США XX века. М., 1978; Проблемы новейшей литературы США. К., 1981; Овчаренко Н. Ф. Современный антимилитаристский роман США. К., 1981; Гиленсон Б. А. Современные негритянские писатели США. М., 1981; Николюкин А. Н. Литературные связи России и США. М., 1981; Литературная история Соединенных Штатов Америки, т. 1—3. Пер. с англ. М., 1977—79; Писатели США о литературе, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1982; Иконников А. В. Архитектура США. М., 1979; Современная архитектура США. М., 1981; Чегодаев А. Д. Искусство Соединенных Штатов Америки. 1675—1975. М., 1976; Колодяжная В., Трутко И. История зарубежного кино, т. 2. М., 1970; Теплиц Е. Кино и телевидение в США. Пер. с польс. М., 1966.

СПОЛУ́ЧНА ТКАНИ́НА — група тканин тваринного організму, що мають спільне походження і розвиваються з *мезенхіми*. Виконує в організмі трофічну, захисну, пластичну та механічну функції; характеризується сильним розвитком *міжклітинної речовини*. Розрізняють власне С. т., хрящову та кісткову. В л а с н е С. т. має переважно трофічну, захисну і пластичну функції. Поділяється на щільну і пухку. Пухка С. т. сполучає шкіру з м'язами, заповнює проміжки між органами, утворює сполучнотканинний шар слизових і серозних оболонок, знаходиться в товщі органів. В її клітинному складі виділяють *фібробласти, гістіоцити, макрофаги*, тучні клітини — лаброцити, плазматичні — плазмацити (мають значення в імунологічних реакціях), жирові — ліпоцити, ретикулярні клітини, скоротливі — перицити, *хроматофори*, ендотеліальні клітини. Міжклітинна речовина складається з аморфної речовини, *колагенових волокон, еластичних волокон* і ретикулярних. Щільна С. т. поділяється на оформлену і неоформлену. Неоформлена створює основу шкіри або її сітчастий шар; в ній переважають волокнисті структури над вільними клітинами (з клітин є лише фібробласти і фіброцити). Характерною ознакою щільної оформленої С. т. є упорядковане розташування волокнистих структур; в одних органах вони переплітаються (білкова оболонка ока, шкіри, фасції), в ін. розміщуються паралельно (зв'язки, сухожилки). З щільної оформленої С. т. формуються також еластична тканина, з якої утворені стінки судин, бронхів, та ін. структури. Х р я щ о в а С. т. виконує механічну функцію; складається з клітин — хондробластів і хондроцитів та міжклітинної речовини, що представлена основною речовиною, колагеновими або еластичними волокнами (див. *Хрящ*). З к і с т к о в о ї т к а н и н и складається *скелет* хребетних тварин і людини. Серед клітин кісткової тканини розрізняють *остеобласти, остеоцити*, остеокласти; міжклітинна речовина побудована з колагенових волокон і містить багато мінеральних солей (див. *Кістка*).

О. П. Коваль.

СПОЛУ́ЧНИЙ ЗАКО́Н — те саме, що й закон *асоціативності*.

СПОЛУ́ЧНИК — *службове слово*, яке зв'язує синтаксичні одиниці — члени речення або частини складного речення, вказуючи на *сурядний зв'язок* чи *підрядний зв'язок* між ними. За синтаксичною функцією розрізняють сурядні й підрядні С. Сурядні С. за значенням поділяють на єднальні (і, та, не тільки... а й), протиставні (але, однак) і розділові (чи, то...то, або... або). Серед підрядних С. розрізняють причинові (бо, тому що), часові (як тільки, після того як), умовні (якщо, коли б), мети (щоб, аби), допустові (хоч, незважаючи на те що), порівняльні (неначе, ніби) та ін. За будовою С. бувають прості (а, і, чи), складені (в міру того як) і парні (не лише... а й). Від С., які не виступають членами речення, слід відрізняти сполучні (відносні) слова (хто, який, куди, як та ін.), що зв'язують у складнопідрядному реченні підрядне речення з головним і водночас виступають членами речення («Хто меч підніме, від меча загине», Леся Українка).

А. П. Кока.

«СПОМАГА́ТЕЛІ» — заможні виборні козаки на Лівобережній Україні у 18 ст., які замість особистого відбування військ. повинності посилали до козацького війська найманців — козаків-бідняків, споряджаючи їх за власний рахунок. «С.» називали також козаків, які за віком або станом здоров'я були неспроможні служити у війську. Вони звільнялися від військ. повинності, але зобов'язані були оплачувати частину видатків для спорядження козаків, узятих на військ. службу. Поширення такої системи зміцнювало привілейоване становище заможної козац. верхівки і перекладало тягар військ. служби на рядове козацтво і козац. бідноту.

СПОНДЕ́Й (грец. σπονδεῖος) — в античному віршуванні *стопа* з двох довгих складів (схема — —);

у силабо-тонічному віршуванні С. умовно називається такий ритмічний ряд у *ямбі* (але не в *дактилі*), коли поруч стоять два або більше наголошені склади: «Ваш серп, ваш меч, ваш спів. ваш гнів» (М. Рильський).

СПОНДИЛІ́Т (від грец. σπόνδυλος — хребець) — хронічне запальне захворювання, що характеризується первинним руйнуванням хребців з дальшою деформацією хребта. Найчастіше С. спричинюється туберкульозною інфекцією, значно рідше виникає при *сифілісі*, *актиномікозі*, *остеомієліті* та ін. захворюваннях. Травматичний С. (синдром Кюммеля — Вернея) може виникнути внаслідок гравми поперекового відділу хребта, яка була перенесена раніше. Характерними ознаками С. є кутове (*горб*) або бокове (*сколіоз*) викривлення хребта. С. супроводиться стійкими болями, в'ялістю, нездужанням, підвищенням т-ри тіла, схудненням. У розпал хвороби може виникнути порушення функції *спинного мозку* з утворенням гнійного *абсцесу* (нариву). При ущуханні процесу на фоні заг. доброго стану вогнища «дрімаючої» інфекції можуть викликати *рецидиви* хвороби. Діагноз С. встановлюють на основі клінічного, лабораторного і рентгенологічного досліджень. Лікування: комплексне — цілеспрямована антибактеріальна терапія, ортопедичні методи (гіпсове ліжко, корсет та ін. методи фіксації хребта), санаторно-курортна терапія, іноді — хірургічне (остеопластична фіксація тощо).

К. С. Терновий.

СПОНДИЛЬО́З (від грец. σπόνδυλος — хребець) — хронічне захворювання хребта, що характеризується деформацією *хребців* за рахунок розростання кісткової тканини на їх поверхні у вигляді виступів і колючок. С. сприяють інфекція, вікові порушення *обміну речовин*, гостра травма або тривала мікротравматизація хребта (напр., у водіїв, льотчиків тощо). В початковій стадії виникає відчуття незручності і болю в ділянці хребта, в пізній — болі набувають постійного характеру, може з'явитися викривлення хребта і обмеження його рухливості. Лікування: медикаментозне, фізіотерапевтичне, санаторно-курортне. При тривалих болях — рентгенівське опромінювання, лазерна терапія. Див. також *Спондиліт*.

К. С. Терновий.

СПОНТА́ННИЙ (від лат. spontaneus — довільний) — викликаний не зовнішніми факторами, а внутрішніми причинами чи спонуками. Термін «спонтанний» застосовують в медицині для позначення як захворювань і *синдромів* (напр., С. *пневмоторакс*), так і змін в їхньому перебігу, причина яких невідома (напр., С. *ремісія* гострого *лейкозу*); в генетиці (напр., С. *мутації* — зміни, викликані в організмі під дією природних факторів); у фізиці (напр., С. випромінювання — самодовільне випускання збудженим атомом чи ін. квантовою системою електромагнітних випромінювань) тощо.

СПОНТА́ННІСТЬ — характеристика процесів, що виникають не під впливом зовнішніх дій і причин, а внаслідок власного *саморуху*, довільно; самодіяльність, здатність до активних дій, зумовлена внутр. спонуками. В історії філософії поняття «спонтанність» розробляли у зв'язку з дослідженням проблем *необхідності і випадковості*, *можливості* і *дійсності*, імовірності, *свободи волі* античні атомісти, пізніше його пов'язували з саморухом (Б. *Спіноза*), пізнанням (Г. В. *Лейбніц*, Г. В. Ф. *Гегель*). *Діалектичний матеріалізм* розглядає С. як специфічну властивість матерії, як її саморух, внутр. причину, притаманну матеріальній дійсності. Якщо ідеалізм вбачає С. тільки в діяльності свідомості, то матеріалізм наголошує на тому, що принцип саморуху є принципом саморуху матерії. З точки зору матеріалістичної діалектики В. І. Ленін зазначав, що «умова пізнання всіх процесів світу в їх „саморусі", в їх спонтанейному розвитку, в їх живому житті, є пізнання їх, як єдності протилежностей» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 299). Визнання С. руху і розвитку не виключає необхідності зважати на зовн. впливи на об'єкт, що розвивається, на його взаємозв'язки з усім об'єктивним світом. В *соціології* термін С. вживається для позначення стихійного характеру того чи ін. суспільного руху, сусп. явищ.

СПОРА́ДИ ПІВДЕ́ННІ, Додеканес — група островів у пд.-сх. частині Егейського м., територія Греції. Площа 3,5 тис. км². Нас. понад 165 тис. чол. Найбільші острови: Родос, Самос, Ікарія, Кос. Поверхня гориста (вис. до 1436 м, о. Самос). Поширені ліси з дуба, сосни, кипариса; зарості *маквісу*, фригани. Плантації цитрусових, виноградники. Рибальство, добування губки.

СПОРА́ДИ ПІВНІ́ЧНІ — група островів у зх. частині Егейського м., територія Греції. Площа бл. 540 км². Нас. понад 15 тис. чол. Об'єднує 77 островів, найбільший — Скірос. Поверхня гориста (до 793 м). Зарості *маквісу* і фригани. Плантації винограду. Рибальство, добування губки.

СПОРАДИ́ЧНИЙ (від грец. σποραδικός — розсіяний, окремий) — поодинокий, частковий, такий, що виникає час від часу.

СПОРА́НГІЙ (від *спори* і грец. ἀγγεῖον — посудина, вмістище) — одноклітинний (у багатьох нижчих рослин) або багатоклітинний (у вищих рослин) орган, в якому утворюються спори. Назва С. походить від назви самих спор (напр., зооспорангій), їх кількості (напр., тетраспорангій, моноспорангій) тощо. Деякі одноклітинні зелені водорості перетворюються на С. У ряду грибів С. самі перетворюються на поодинокі спори — *конідії*. У мохоподібних С. представлений коробочкою спорогонія. С. папоротеподібних і *насінних рослин* розвиваються на *спорофілах* або в їх пазухах; С. папоротеподібних іноді розміщуються групами (т. з. соруси). Різноспорові папоротеподібні і насінні рослини утворюють мікро- і мегаспорангії, в яких розвиваються відповідно *мікроспори* і *мегаспори*. Мегаспорангій у насінних рослин звичайно наз. *нуцелусом*, мікроспорангій у покритонасінних — гніздом *пиляка*.

СПО́РИ (від грец. σπορά — сіяння, посів, сім'я) — 1) Мікроскопічні одно-, рідше дво- або багатоклітинні зачатки рослинних організмів, які служать для розмноження і поширення рослин, а також збереження *виду* в несприятливих умовах. С. здебільшого округлої, овальної, зрідка циліндричної, нитковидної, зірчастої форми. Ознаки зовн. будови С. використовуються в *систематиці* нижчих рослин. С. бувають рухливі (зооспори) та нерухливі (апланоспори). За способом утворення розрізняють спорангіоспори, що виникають у *спорангіях*, аскоспори — в *асках*, базидіоспори — на *базидіях*, а також *конідії*. С. утворюються здебільшого нестатевим шляхом (див. *Спорогенез*), проте утворенню деяких С. (напр., карпоспор у червоних водоростей, базидіоспор і аскоспор у грибів тощо) передує статевий процес. У водоростей і грибів С. (зигоспорами) іноді наз. *зиготи*. У різноспорових папоротеподібних і насінних рослин розрізняють *мікроспори*, з яких розвивається чоловічий *гаметофіт*, і *мегаспори*, що дають початок жіночому гаметофіту. 2) У *споровиків* (крім гемоспоридій) — стадія розвитку, на якій зародок оточений щільною оболонкою; С. служать для поширення та переживання в несприятливих зовн. умовах. 3) Округлі або овальні утвори, що формуються всередині бактеріальної клітини звичайно за несприятливих умов зовн. середовища і яким властивий стан спокою. За відповідних умов С. проростають у вегетативну клітину. Аеробні або анаеробні бактерії (див. *Аероби, Анаероби*), що утворюють С., наз. *бацилами*. Зовн. будову С. використовують у систематиці бактерій.

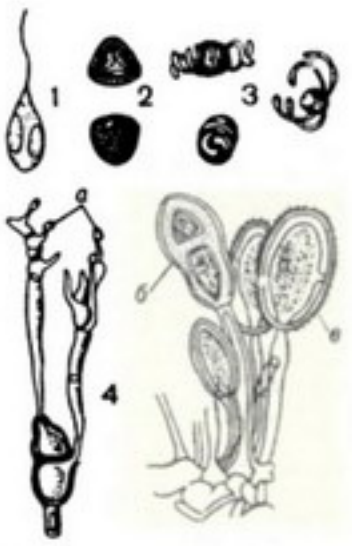

Спори:
1 — ботридію;
2 — плауна;
3 — хвоща;
4 — лінійної іржі злаків
(*а* — базидіоспори; *б* — телейтоспора; *в* — уредоспора).

СПОРИ́Ш — назва рослини роду Polygonum, секції Avicularia, родини гречкових. Здебільшого однорічні трави, іноді напівкущі з прямостоячими або лежачими облисненими стеблами. Листки дрібні, переважно еліптичні або еліптично-ланцетні, видовжені. Квітки зібрані в дрібні пазушні суцвіття. Плід — горішок. На Україні відомо 12 видів, ростуть на пісках, відслоненнях, солонцюватих місцях тощо. Деякі С. — переважно рудеральні бур'яни. Найпошир. С. звичайний (P. aviculare). Пелюстки по краях білі чи рожеві. Насіння чорне або каштанове, зморшкувате. Засмічує польові та городні культури, розростається по стерні і узбіччях доріг. С. звичайний і С. Роберта (R. roberti) використовують як *лікарські рослини*.

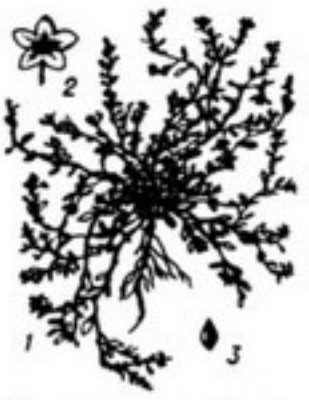

Спориш звичайний:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — плід.

СПОРІ́ДНЕНІСТЬ ДО ЕЛЕКТРО́НА, електронна спорідненість — здатність т. з. акцепторних *атомів*, *молекул* чи комплексів приєднувати додатковий *електрон* і перетворюватись на від'ємні *іони*. Мірою цієї здатності є енергія електронної спорідненості ($E_{сп}$), яка визначається енергією, що витрача-

Типові значення енергії спорідненості до електрона $E_{сп}$ для деяких атомів

Атом	$E_{сп}$, *еВ*
H	0,75
C	1,25
O	1,46
S	2,1
F	3,37
Cl	3,65
Br	3,35
I	3,08

ється при переході незбудженого атома або молекули з нейтрального у від'ємно заряджений іонізований стан (табл.). Властивість приєднувати додатковий електрон зумовлена наявністю незаповненої зовн. оболонки електронів (див. *Атом*) у атомів водню, атомів 1-ї групи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва* та деяких атомів 3—7-ї груп з неповною кількістю *p*-електронів тощо. Знаходять $E_{сп}$ за *довжиною хвилі* світла λ, що відповідає струмам *фотоелектронної емісії* $I_ф$ електрона у вакуум, використовуючи співвідношення $I_ф = (h\nu - E_{сп})^n$, де h — *Планка стала*, $\nu = c/\lambda$, c — *швидкість світла* у вакуумі, n — константа.

В. Г. Литовченко.

СПОРІ́ДНЕНІСТЬ МОВ — одне з осн. понять *порівняльно-історичного мовознавства*, яке базується на встановленні спільного походження мов від однієї *прамови*. Споріднені мови виникають внаслідок дивергентного розвитку (див. *Дивергенція*) окремих тер. різновидів — діалектів первісно єдиної мови (напр., сучасні слов'ян. мови виникли з єдиної праслов'ян. мови). Ступені С. м. різні. Так, у межах індоєвроп. сім'ї об'єднано далеко спорідненні між собою вірм., грец., англ., італійську, перську та ін. мови. А, напр., східнослов'ян. мови — рос., укр. та білоруська — є близько спорідненими й становлять сх. підгрупу слов'ян. групи мов індоєвроп. сім'ї. Спорідненні мови — варіанти в часі й просторі якоїсь первісної мови. Ця мова може бути документально засвідченою (напр., лат. мова, варіантами якої є *романські мови*) або лише реконструйованою на основі порівняльно-істор. вивчення мов, відомих із документів (напр., праслов'ян. мова — предок сучасних слов'ян. мов). Див. також *Генеалогічна класифікація мов, Сім'я мов.*

А. О. Білецький.

СПОРОВИКИ́ (Sporozoa) — клас тварин типу *найпростіших*; об'єднує виключно паразитичні форми. Багато з них спричиняють тяжкі захворювання людини (*малярія, токсоплазмоз*) та свійських тварин (*піроплазмідози, кокцидіози,* саркоспоридіози). Розмноження С. (крім гемоспоридій, які не виходять в зовнішнє середовище) зв'язане з утворенням *спор*, що розвиваються в зовн. середовищі. Життєвий цикл характеризується зміною нестатевого розмноження (*шизогонія*), статевого процесу (гаметогонія) і спорогонії, в результаті якої з *зиготи* утворюються спори, а в них — спорозоїти. Останні заражають нові особини хазяїв. Деякі С. (більшість грегарин) розмножуються тільки статевим способом. Розвиток С. відбувається за допомогою одного (напр., у *кокцидій*) або двох хазяїв (гемоспоридії). Відомо понад 2000 видів, які поділяються на два підкласи: *грегарини* і кокцидієподібні (Coccidiomorpha), що включають 2 ряди: кокцидії і *гемоспоридії*. Як додаток до С. розглядають ряд *піроплазмід*. Підкласи С. часто відносять до рангу класів.

Літ.: Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981.

О. П. Маркевич.

СПО́РОВІ РОСЛИ́НИ — значна частина вищих рослин — Cormophyta, які розмножуються *спорами* (мохоподібні та папоротеподібні). С. р. протиставляють *насінним рослинам*, які розмножуються і розповсюджуються насінням, проте *пилкові зерна* і *зародкові мішки* вищих рослин гомологічні *мікроспорам* і *мегаспорам*. До С. р. іноді відносять і нижчі рослини (водорості, бактерії, гриби, лишайники), тобто всі рослини, яким властиве утворення спор.

СПО́РОВО-ПИЛКО́ВИЙ АНА́ЛІЗ — ботанічний метод дослідження, що дає змогу визначати таксономічну (див. *Таксони*) належність рослин за морфологічними особливостями їхніх *спор* і *пилкових зерен*. Зовн. оболонки пилкових зерен і спор містять воскоподібні речовини, внаслідок чого добре зберігаються у геол. відкладах, майже не руйнуючись навіть при *скам'янінні*. С.-п. а. широко використовують в *палінології*, геології, геоморфології, палеогеографії, де об'єктом дослідження є проби осадочних порід, торфу, *сапропелю* тощо, з яких в результаті спец. обробки виділюють *пилок* і спори. Подальше визначення їх проводять під мікроскопом. За даними С.-п. а. визначають *флору* і *рослинність* минулих геол. епох, геол. вік порід, палеогеогр. умови їх утворення. С.-п. а. має велике значення в *систематиці* рослин. С.-п. а. застосовують також в археології, для з'ясування походження деяких *алергічних хвороб*, рослинного походження меду тощо.

О. З. Ісагулова.

СПОРОГЕНЕ́З (від *спори* і грец. γένεσις — походження) — процес утворення спор. С., що відбувається шляхом поділу клітин в органах нестатевого розмноження — *спорангіях*, характерний для *нижчих рослин* (напр., для одноклітинних водоростей — хлорели, хлорококка тощо). С. може відбуватися також у звичайній клітині, напр. у деяких *бактерій*, дріжджів. У *вищих рослин* розрізняють мікроспорогенез (утворення *мікроспор*) і мегаспорогенез (утворення *мегаспор*), які проходять в результаті двох послідовних поділів *мейозу*. При цьому з материнських клітин — мікро- та мегаспороцитів утворюються відповідно 4 мікроспори або 4 мегаспори. Кожна з цих спор має гаплоїдний (див. *Гаплоїд*) набір *хромосом* та зменшену вдвоє порівняно з соматичною клітиною кількість ДНК (див. *Дезоксирибонуклеїнова кислота*). З чотирьох мегаспор в більшості випадків далі розвивається тільки одна, яка формує жіночий *гаметофіт*. Всі чотири мікроспори розвиваються в чоловічий гаметофіт.

В. П. Банникова.

СПОРОФІ́Л (від *спори* і грец. φύλλον — листок), споролисток — видозмінений листок у вищих *спорових рослин*, на якому або в пазусі якого розвиваються *спорангії*. В різноспорових рослин розрізняють мікроспорофіли, на яких розвиваються мікроспорангії, і мегаспорофіли, на яких розвиваються мегаспорангії. У покритонасінних рослин гомологами мікроспорофілів є *тичинки*, а мегаспорофілів — *плодолистки*.

СПОРОФІ́Т (від *спори* і грец. φυτόν — рослина) — нестатеве покоління рослин, яким властиве *чергування поколінь*. У циклі розвитку цих рослин С. чергується із статевим поколінням — *гаметофітом*. С. є *диплофазою* в розвитку рослин, розвивається із *зиготи*. С. домінує у судинних рослин (сама рослина є спорофітом).

СПОРТ (англ. sport; першоджерело: старофранц. disporter — відносити) — складова частина *фізичної культури*; один із засобів і методів *фізичного виховання*, що спрямоване на всебічний гармонійний розвиток людини, зміцнення її здоров'я. Мета С.— поряд із зміцненням здоров'я і заг. фіз. розвитком людини досягнення високих результатів і перемог у спорт. змаганнях. Перші відомі спорт. змагання відбулися у Стародавній Греції 1580 до н. е. Швидкого розвитку С. набув в 2-й пол. 19 ст., особливо після створення 1894 *Міжнародного олімпійського комітету* і проведення 1896 перших сучас. *Олімпійських ігор*. Необхідною умовою розвитку С. є створення системи удосконалення підготовки (*тренування*) тих, хто займається С. Існують 3 осн. взаємопов'язані організаційні форми С.: масовий самодіяльний С., С. як учбовий предмет та С. найвищих досягнень. Масовий С.— умова фіз. удосконалення людини; відносно лімітується віком, станом здоров'я, рівнем фіз. розвитку людей. С. як учбовий предмет входить до програми всіх типів учбових закладів і військово-фізичної підготовки в Збройних Силах. С. найвищих досягнень дає змогу добитися макс. спорт. результатів (рекордів), служить зразком фіз. можливостей людини, сприяє впровадженню в масову практику високоефективних засобів і методів фіз. підготовки. В СРСР культивується бл. 50 видів спорту, з них 30 входять до програми Олімпійських ігор. Виділяють 2 осн. групи видів С.— національні та міжнародні. Національні виникли і розвинулися у своєрідних умовах життя кожного народу, його трудової діяльності та відпочинку. Міжнар. види С. являють собою узагальнені системи змагань, в певних умовах з відповідною регламентацією, що основана на використанні правил, які уніфікують взаємодію учасників змагань, порядок фіксації та оцінки досягнень. С. в СРСР є загальнодержавною справою і разом з фізичною культурою охоплює всі верстви та вікові групи населення. *Єдина Всесоюзна спортивна класифікація* забезпечує упорядкованість вимог до підготовки спортсменів. В процесі розвитку С. набув загальнокультурного, політичного, естетичного значення. С. сприяє розширенню дружніх міжнар. зв'язків, взаєморозумінню та дружбі між народами. З середини 19 ст. в ряді капіталістичних країн розвивається професійний С.— форма видовищної індустрії, бізнесу, джерело прибут-

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ, КАРТА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

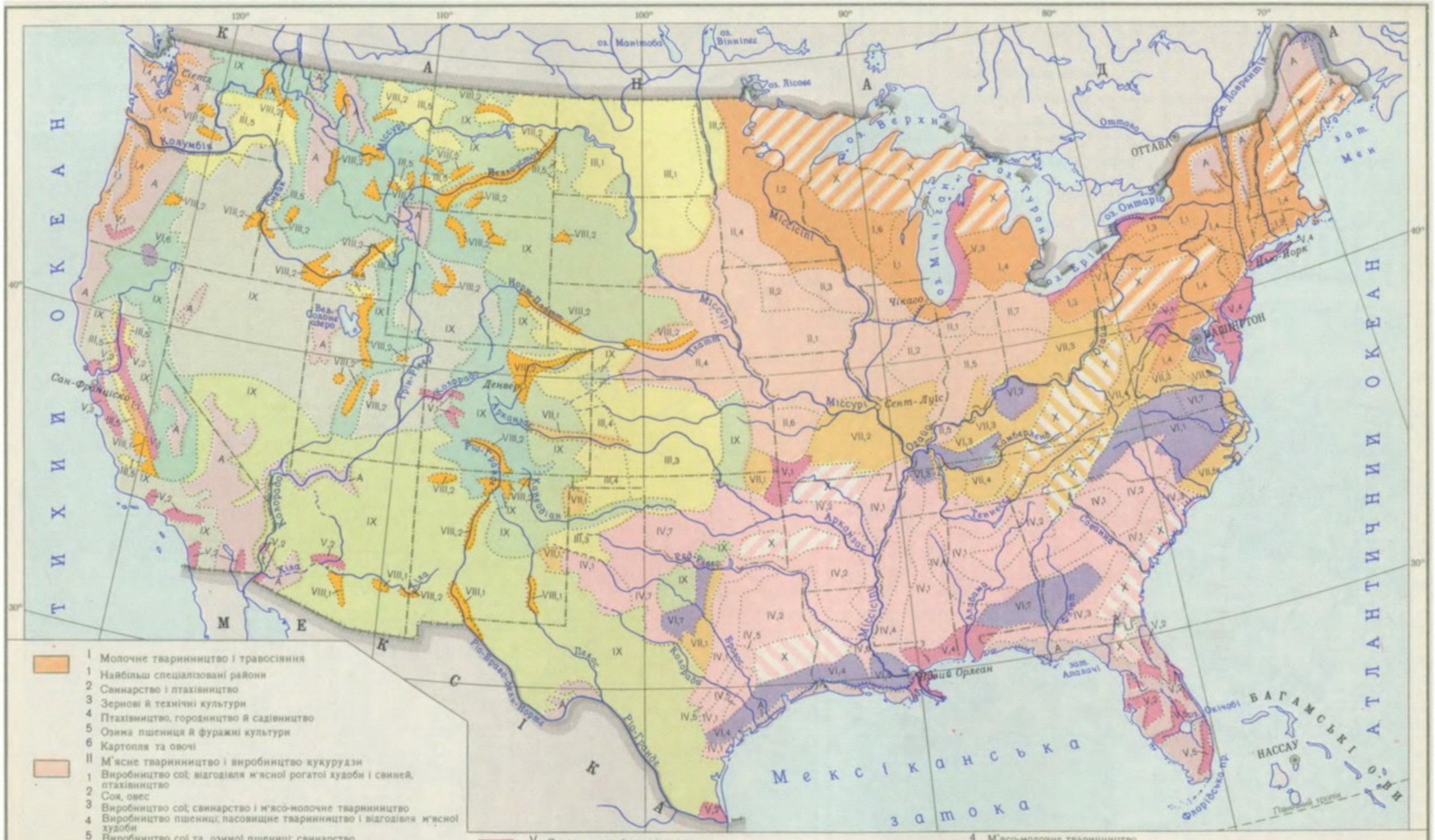

I Молочне тваринництво і травосіяння
1 Найбільш спеціалізовані райони
2 Свинарство і птахівництво
3 Зернові й технічні культури
4 Птахівництво, городництво й садівництво
5 Озима пшениця й фуражні культури
6 Картопля та овочі

II М'ясне тваринництво і виробництво кукурудзи
1 Виробництво сої; відгодівля м'ясної рогатої худоби і свиней, птахівництво
2 Соя, овес
3 Виробництво сої; свинарство і м'ясо-молочне тваринництво
4 Виробництво пшениці; пасовищне тваринництво і відгодівля м'ясної худоби
5 Виробництво сої та озимої пшениці; свинарство
6 Виробництво пшениці й сорго; птахівництво і молочне тваринництво
7 Відгодівля великої рогатої худоби, молочне тваринництво; виробництво озимої пшениці

III Виробництво пшениці та м'ясне тваринництво
1 Виробництво ярової пшениці і тваринництво
2 Виробництво ярової пшениці, олійного льону й вівса; тваринництво
3 Виробництво озимої пшениці і тваринництво
4 Виробництво озимої пшениці й сорго; пасовищне м'ясне тваринництво
5 Виробництво ярової та озимої пшениць; тваринництво

IV Бавовництво
1 Найбільш спеціалізовані райони
2 Менш спеціалізовані райони
Бавовник у поєднанні з іншими культурами
3 Арахіс, тютюн
4 М'ясо-молочне тваринництво
5 Пасовищне тваринництво
6 Рис, цукрова тростина
7 Виробництво пшениці й сорго; пасовищне тваринництво

V Садівництво й овочівництво
1 Садівництво й виноградарство
2 Цитрусові культури та ранні овочі
3 Садівництво й овочівництво
4 Овочівництво; птахівництво й молочне тваринництво
5 Овочівництво (ранні овочі)

VI Тютюн та інші спеціальні культури
1 Найбільш спеціалізовані райони
2 Тютюнництво і м'ясо-молочне тваринництво
3 Тютюнництво, виробництво кукурудзи і пшениці; м'ясо-молочне тваринництво
4 Рисівництво та бавовництво; пасовищне тваринництво
5 Цукрова тростина
6 Картопля
7 Арахіс

VII Слабовиражена спеціалізація
1 М'ясне тваринництво й виробництво зернових культур
2 М'ясо-молочне тваринництво і птахівництво
3 М'ясне тваринництво й тютюнництво
4 М'ясо-молочне тваринництво
5 Овочівництво й тютюнництво; м'ясне тваринництво

VIII Значні осередки поливного землеробства
1 Бавовник
2 Виробництво цукрових буряків і картоплі, травосіяння; відгодівля худоби

IX Пасовищне м'ясне тваринництво з осередками землеробства на зрошуваних землях

Сезонні невідгінні пасовища
Пасовища з цілорічним випасанням худоби
Літні гірські відгінні пасовища
Зимові відгінні пасовища

X Маловикористовувані гірські, лісові, заболочені території з переважанням дрібних споживчих ферм
Тваринництво; садівництво й тютюнництво
Бавовництво й овочівництво; тваринництво
Бавовництво й овочівництво; лісові промисли
Молочне тваринництво, виробництво картоплі; лісові промисли

A Невикористовувані території

МАСШТАБ 1:22 000 000

220 0 220 440 км

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Хімічне й нафтове машинобудування
- Приладобудування
- Конопле-джутова

Видобування

- (Н) крейди
- (Гл) глини
- (Пс) пісковику
- Художні промисли

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- М'ясо-молочне скотарство; зернове господарство, льонарство, виробництво картоплі
- М'ясо-молочне скотарство; зернове господарство, буряківництво, льонарство, виробництво конопель і картоплі
- М'ясо-молочне скотарство, свинарство; буряківництво і зернове господарство
- Райони поширення махорки

МАСШТАБ 1:1 500 000

15 0 15 30 км

МАСШТАБ 1:2 250 000

22,5 0 22,5 45 км

ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ

нижче 100 150 200 250 вище

ків і експлуатації спортсменів. Див. також статті: *Спортивні ігри,* про окремі види спорту (*Автомобільний спорт, Водно-моторний спорт, Важка атлетика, Легка атлетика, Гімнастика, Весловий спорт, Гірськолижний спорт, Ковзанярський спорт, Мотоциклетний спорт, Плавання* спортивне, *Стрілецький спорт* та ін.), про спорт. організації (*Міжнародні спортивні об'єднання, Добровільні спортивні товариства, Клуб спортивний*). Іл. див. на окремому аркуші, с. 272—273.

Літ.: Советская система физического воспитания. М., 1975; Теория и методика физического воспитания, т. 1. М., 1976. *Ю. М. Теппер.*

«СПОРТИ́ВНА ГАЗЕ́ТА» — орган Комітету по фізичній культурі та спорту при Раді Міністрів УРСР та Укр. Респ. Ради профспілок. Заснована 1.IV 1934. В 1934—64 виходила під назвою «Радянський спорт» (1940—49 — не виходила). Видається тричі на тиждень.

СПОРТИ́ВНА ГІМНА́СТИКА — вид спорту, що включає змагання жінок і чоловіків з гімнастичних вправ на спец. *гімнастичних приладах* та вільні вправи. С. г. потребує значної фіз. сили, спритності, сміливості, точності координації рухів. Гімнастичні вправи входили у систему фіз. виховання ще в Старод. Греції. З кінця 18 — поч. 19 ст. різні вправи на гімнастичних приладах почали використовувати у західноєвроп. та рос. системах фіз. виховання. Змагання з різних гімнастичних вправ в ряді країн Зх. Європи стали проводити в 2-й пол. 19 ст. (в Росії — з 1885; Москва). В 1881 створено Міжнар. федерацію гімнастики (ФІЖ; на 1.I 1982 в її складі було 79 нац. федерацій), до складу якої 1949 увійшла Федерація С. г. СРСР (засн. на поч. 30-х рр. як всесоюзна секція). З 1896 С. г. включено до програми Олімпійських ігор (для жінок з 1928). З 1903 проводяться чемпіонати світу (для жінок з 1934). Перший чемпіонат СРСР з С. г. відбувся 1928. З 1937 рад. гімнасти беруть участь у міжнар. змаганнях; з 1952 — в Олімпійських іграх; з 1954 — в чемпіонатах світу і з 1955 — Європи (жінки з 1957). Сучас. програма С. г. (затверджена *Міжнародним олімпійським комітетом* 1973) включає особисту і командну першість серед чоловіків (вільні вправи, вправи на коні, кільцях, опорний стрибок), вправи на паралельних брусах та перекладині) та жінок (опорний стрибок, вправи на колоді, різновисоких брусах, вільні вправи).

В кожній вправі виконуються обов'язкова (визначається ФІЖ) та довільна (складається спортсменами з врахуванням офіційних вимог) композиції. Виконання вправ оцінюється за десятибальною системою. Команда рад. гімнасток — 8-разовий чемпіон Олімпійських ігор (1952—80) і 7-разовий чемпіон світу (1954, 1958, 1962, 1970, 1974, 1978, 1981). Команда чоловіків перемагала на Олімпійських іграх 1952, 1956, 1980 і чемпіонатах світу 1954, 1958, 1979, 1981. Чемпіонами Олімпійських ігор були рад. гімнасти: К. Калинчук (1952), Г. Шагінян (1952), А. Азарян (1956, 1960), В. Муратов (1952, 1956), Л. Петрик (1968), М. Воронін (1968), Н. Кучинська (1968), Л. Турищева (1968, 1972, 1976), В. Клименко (1972), М. Андріанов (1972, 1976, 1980), О. Корбут (1972, 1976), Н. Кім (1976, 1980), О. Дитятін (1980), О. Давидова (1980) та ін., в т. ч. укр.— Н. Бочарова (1952), М. *Гороховська,* В. *Чукарін,* Б. *Шахлін,* Л. *Латиніна,* М. *Ніколаєва,* П. *Астахова,* Ю. *Титов,* Б. Макуц (1980), С. Захарова (1980). *В. М. Болобан.*

СПОРТИ́ВНА МЕДИЦИ́НА — галузь медицини, що вивчає вплив на організм людини засобів фізичної культури і спорту; розробляє та обґрунтовує раціональну методику фіз. вправ і спорт. *тренування* з метою всебічного гармонійного розвитку, зміцнення здоров'я і підвищення працездатності людини. С. м. займається також діагностикою, лікуванням і профілактикою захворювань та ушкоджень, пов'язаних з нераціональними заняттями фізичною культурою і спортом; вивчає проблеми спортивної реабілітації, травматології, антидопінгового (див. *Допінги*) контролю тощо. С. м. сформувалась на поч. 20 ст. В 1928 створено Міжнар. федерацію С. м. (ФІМС). В СРСР розвиток С. м. почався з *лікарського контролю* у фізичній культурі. Сучас. С. м. користується методами і досягненнями медико-біол. наук. Вивчаючи функціональні можливості організму і вдосконалюючи методи тренування, С. м. забезпечує підвищення рівня спорт. досягнень. Останнім часом особливого значення С. м. надає питанням профілактики захворювань серцево-судинної системи, обміну речовин та ін., пов'язаних з обмеженою руховою діяльністю. В 1946 створено Федерацію С. м. СРСР, яка з 1952 є членом ФІМС. В 1961 при М-ві охорони здоров'я СРСР засн. Всесоюзне т-во з лікарського контролю і лікувальної фізкультури. Проблемами С. м. займаються на відповідних кафедрах фізкультурних і мед. ін-тів, в ряді н.-д. ін-тів АМН СРСР. В 1969 створено *Медичних проблем фізичної культури київський науково-дослідний інститут.*

Літ.: Актуальные проблемы спортивной медицины. К., 1980; Дембо А. Г. Актуальные проблемы современной спортивной медицины. М., 1980; Спортивная медицина. М., 1980.
І. В. Муравов.

СПОРТИ́ВНИЙ ІНВЕНТА́Р — вироби, що забезпечують необхідні умови для *тренування* та організації й проведення змагань з різних видів спорту. Розрізняють спорт. прилади, спорт. устаткування, взуття і одяг. Спорт. прилади — це м'ячі, ключки, ракетки для спорт. ігор; спорт. зброя — гвинтівки, пістолети, луки, рапіра, шабля, шпага; легкоатлетичні — спис, диск, молот, жердина; *гімнастичні прилади*; важкоатлетична штанга; ковзани, лижі та ін. Особливу групу становлять веслові (академічні, *байдарки,* каное) й парусні (яхти) судна, сани, велосипеди тощо. Спорт. устаткування — оснащення спорт. арен: ворота, сітки, щити, бар'єри, боксерські ринги, гімнастичні килими тощо; спец. техніка для обслуговування спорт. змагань і тренувань (фотофініш, електричне табло, різні тренажери та ін.). Спорт. одяг і взуття повинні відповідати встановленим *Міжнародними спортивними федераціями* для кожного виду спорту тех., гігієнічним і естетичним вимогам. Одяг в деяких видах спорту є захисним і запобіжним засобом (шоломи, маски, окуляри, рукавички тощо); взуття має спец. пристосування — шипи, амортизатори, накладки та ін. С. і. виготовляється у відповідності з затвердженими міжнар. спорт. федераціями правилами і вимогами.

СПОРТИ́ВНІ ІГРИ — види змагань, основою яких є різні технічні й тактичні прийоми та засоби ураження певної цілі (воріт суперника, його майданчика та ін.) спорт. снарядом (звичайно м'ячем); проводяться відповідно до встановлених правил і потребують спец. навичок. У С. і. застосовують комплекси природних рухів і фіз. вправ (біг, стрибки, метання тощо). Розрізняють 3 осн. типи С. і.: командні (*баскетбол, волейбол, гандбол, футбол, хокей, регбі, водне поло* та ін.), особисті (*шахи, шашки*) та особисті й парні (*теніс*). С. і., що вимагають великих фіз. навантажень і силового єдиноборства, культивуються, як правило, тільки серед чоловіків.

СПОРТИ́ВНІ СПОРУ́ДИ — споруди і комплекси будов, призначені для тренувань і змагань з різних видів спорту. Прототипами сучас. С. с. були античні *палестри* і *гімнасії, стадіони, іподроми, цирки.* Інтенсивне буд-во С. с. (за античними зразками) розгорнулося в 19 ст., значним стимулом для цього було відродження *Олімпійських ігор.* Сучас. С. с. обслуговують понад 50 видів спорту. За умовами занять С. с. поділяються на відкриті і криті, за складом — на окремі (призначені для одного або кількох видів спорту) і комплексні (складаються з кількох споруд, спеціалізованих з різних видів спорту). До окремих відкритих споруд належать: поля і майданчики для спорт. ігор та легкої атлетики, катки, басейни, веслувальні канали, лижні та санні траси, трампліни, велотреки; до комплексних відкритих — стадіони із спорт. аренами і майданчики, кінно-спорт. бази. Криті С. с.— зали, манежі, катки, корти, басейни, а також комплексні — *палаци спорту,* криті стадіони. Крім осн. приміщень для тренувань і змагань, С. с. мають приміщення для обслуговування спортсменів і глядачів — роздягальні, душові, холи, буфети, трибуни або лави тощо.

Літ.: Спортивні споруди. К., 1959; Марчук П. Д., Харшат І. С. Гігієна спортивних споруд. К., 1959; Резников Н. М. Комплексные спортивные сооружения. М., 1975.

СПОРТИ́ВНІ СУ́ДНА — судна, застосовувані для змагань з *веслового спорту* і *парусного спорту.*

Форму, розміри та устаткування С. с., чисельність їхнього екіпажу та ін. регламентують правилами змагань. До веслових С. с. належать *академічні судна, байдарки, каное, шлюпки, човни* для народного веслування тощо. Спортивними *парусними суднами* є *яхти* різних класів. Моторні С. с. (напр., *скутери*) оснащують стаціонарними або підвісними двигунами. Є також парусно-моторні С. с. з каютами, використовувані для т. з. крейсерських перегонів.

СПОРЯ́ДЖЕННЯ ВІЙСЬКО́ВЕ — комплект предметів, призначений для носіння військовослужбовцями: особиста зброя, боєприпаси, засоби захисту, шанцовий інструмент, запаси продовольства, води і особистих речей. У Збройних Силах СРСР до комплекту сучас. польового С. в. для сержантів і солдатів мотострілецьких військ входять: поясний ремінь, плечові лямки, сумки для гранат і магазинів до автоматів, чохли для фляги, лопати, захисних панчохів і рукавичок, речовий мішок. До комплекту польового С. в. для офіцерів входять: поясний і плечовий ремені, польова сумка і кобура для пістолета.

СПО́СІБ — *граматична категорія* дієслова, яка виражає відношення дії (стану) до дійсності, встановлюване тим, хто говорить. Категорія С. характерна для індоєвроп. мов. Кількість С. у різних мовах неоднакова. В укр. мові, як і в рос. та білоруській, є три С.: дійсний, умовний і наказовий. Дійсний С. означає дію, що мислиться мовцем як реальна, що дійсно відбувається, відбувалась чи відбуватиметься або яка заперечується (читає, читав, читатиме, не читає). Умовний С. означає дію, що мислиться мовцем як бажана чи можлива за певної умови (читав би). Наказовий С. виражає прохання того, хто говорить, наказ, спонукання до дії (читай). У мові форми одного С. можуть уживатися в значенні другого («зачекав би ти трохи» — умовний С. ужито в значенні наказового). С. є одним із засобів вираження *модальності*.

Ф. П. Медведєв.

СПО́СІБ ВИРОБНИ́ЦТВА — історично визначений спосіб добування необхідних для суспільства матеріальних благ — засобів виробництва і предметів споживання. С. в. являє собою єдність *продуктивних сил* і *виробничих відносин*. Продуктивні сили є його змістом, виробничі відносини — сусп. формою. Провідна роль у цій єдності належить продуктивним силам, від рівня розвитку яких залежить характер і ступінь зрілості виробничих відносин. З свого боку відносини між людьми в процесі *виробництва, розподілу, обміну* і *споживання* матеріальних благ активно впливають на розвиток продуктивних сил та формування їх. Внутр. взаємодія змісту й форми С. в. відображається у *відповідності виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил законі*. В поступальному розвитку суспільства змінювані С. в. утворюють його принципово різні етапи. В розвитку самого С. в. можна виділити фази й ступені. С. в. виражає корінні відмітні риси *суспільно-економічної формації*, утворює її ядро. Зміни у С. в. зумовлюють необхідність зміни сусп. ладу, його теорій, політ. поглядів та установ. Від С. в. необхідно відрізняти базис суспільства (див. *Базис і надбудова*), який є сукупністю виробничих відносин. Історії відомі п'ять С. в.: *первіснообщинний лад, рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм* і *комунізм* (перша фаза — *соціалізм*).

В. К. Черняк.

СПО́СІБ ЖИТТЯ — система типових форм і способів життєдіяльності людей (*суспільства* в цілому, *класу суспільного, нації, групи соціальної*. індивіда); філос.-соціологічна категорія, що характеризує процес життєдіяльності в різних сферах і на різних рівнях сусп. системи. Зміст і характер С. ж. визначається *суспільно-економічною формацією*, у т. ч. *суспільними відносинами*, що склалися між людьми в процесі виробництва. Відправною методологічною посилкою для наук. визначення категорії С. ж. є марксистське положення про визначальний вплив *виробничих відносин* на всі сторони й процеси соціально-екон. і духовного життя суспільства. *Спосіб виробництва*, що лежить в основі виробничих відносин, є водночас, за визначенням К. Маркса і Ф. Енгельса, «певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний с п о с і б ж и т т я. Яка життєдіяльність індивідів, такі і вони самі. Те, що вони собою являють, збігається, таким чином, з їх виробництвом — збігається як з тим, щ о́ вони виробляють, так і з тим, я к вони виробляють. Отже, що́ являють собою індивіди,— це залежить від матеріальних умов їх виробництва» (Твори, т. 3, с. 19). В усякому суспільстві осн. формами життєдіяльності людей є *праця*, суспільно-політ. діяльність, діяльність у сфері духовної культури, *побуту* й *сім'ї*. Категорія С. ж. суттєво конкретизує характеристику того чи ін. суспільства, особливості притаманних йому екон., ідеологічних, культур., побутових, сімейних та ін. соціальних відносин. У С. ж. відображаються рівень розвитку духовної культури суспільства, пануючі в ньому *світогляд*, моральні норми й ціннісні орієнтації людей, що реалізуються в їхній практичній діяльності. С. ж.— класове й конкретно-істор. поняття. Кожному класові, соціальній верстві притаманний свій С. ж., зміст і спрямованість розвитку якого залежать від їхнього місця в системі сусп. виробництва, відношення до засобів виробництва, характеру сусп. відносин, що склалися. В класово антагоністичному суспільстві немає і не може бути єдиного С. ж. «Де немає спільності інтересів,— писав Ф. Енгельс,— там не може бути єдності мети, не кажучи вже про єдність дій» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 8, с. 13). Поняття «рівень життя», «уклад життя», «якість життя», «стиль життя» відображають лише окремі сторони С. ж. людей. Вищим істор. типом соціальної організації життєдіяльності людей є *соціалістичний спосіб життя*.

А. І. Хоменко.

СПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ — цілеспрямоване, спеціально організоване *сприймання* предметів і явищ об'єктивної дійсності, метод наукового *пізнання*. С. потребує активізації усіх психічних процесів особистості, особливо *уваги* й *мислення*. В наук. С. важливу роль відіграють попередні знання, гіпотези, наявні прилади, задум і методичний досвід ведення спостережень. З розвитком науки структура С. ускладнюється. Поряд з *експериментом* С. є складовою частиною досліду. Осн. вимоги до наук. С.: однозначність задуму, система методів С., об'єктивність (можливість контролю шляхом повторного С., застосування ін. методів дослідження, напр., експерименту). Наук. С. може проводитися в умовах природних і експериментальних. С. в експериментальних умовах є глибшим щодо повноти вивчення явища. В соціології й соціальній психології розрізняють просте (звичайне) С., коли події фіксують з боку, і співучасне (або включене) С., коли дослідник адаптується в якомусь середовищі й аналізує події начебто «зсередини». С. готує емпіричний матеріал для емпіричної перевірки теор. положень. Див. також *Самоспостереження*.

С. Д. Максименко.

СПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ СТАТИСТИ́ЧНЕ — планомірне, науково організоване і, як правило, систематичне одержання масових даних про явища і процеси суспільного життя шляхом реєстрації їхніх суттєвих ознак; перший етап і найважливіший метод статистичного дослідження. В рад. *статистиці* осн. формою С. с. є статистична звітність підприємств, установ і орг-цій. Водночас широко застосовують спеціально організовані спостереження — *переписи статистичні*, облік одноразовий, спец. спостереження суцільного й несуцільного характеру (напр., *Бюджетні обстеження*). С. с. починається із складання плану, який включає дві групи питань: програмно-методологічні (визначення мети, об'єкта, одиниці та програми спостереження) і організаційні (визначення місця й часу проведення С. с., способів одержання даних, видів спостереження залежно від обліку фактів у часі, охоплення одиниць сукупності тощо). Залежно від повноти охоплення одиниць досліджуваної сукупності С. с. буває суцільним і несуцільним, залежно від перервності обліку фактів у часі спеціально організоване С. с. може бути поточним, періодичним і одноразовим. Осн. способами С. с. є безпосереднє спостереження, документальне, опитування. Спосіб С. с. визначається особливостями предмета вивчення і завданнями дослідження. В процесі С. с. формуються статистичні дані, які потім обробляють та аналізують. Від якості С. с. залежать остаточні дані, якими статистика характеризує досліджуване явище. В капіталістичних країнах приватна власність і комерційна таємниця не

завжди дають можливість використати дані обліку для одержання статистичної інформації у вигляді звітності. *М. І. Сосновська.*

СПОСТЕРІГА́Ч у міжнародному праві — представник д-ви або міжнар. орг-ції, який бере обмежену участь (тобто не готує і не підписує які б то не було акти, не голосує тощо) у міжнар. конференціях або в роботі міжнар. організацій. Як правило, С. посилають у випадках, коли д-ва або орг-ція заінтересовані в роботі міжнар. орг-ції, але з якихось причин не надсилають повноважного представника. С. іноді користується правом виступати і вносити пропозиції. *Статут ООН*, напр., передбачає участь С. від неурядових орг-цій в *Економічній і соціальній раді ООН*. При ООН існує інститут С. від д-в, що не є членами ООН. У міжнар. практиці існує також інститут військ. С., які під керівництвом контрольного спостережного органу спостерігають за додержанням сторонами, що перебувають у конфлікті, угод про перемир'я, припинення вогню тощо.

«СПРА́ВА ПРО ВІЛЬНОДУ́МСТВО» — політ. розслідування, яке проводилося 1827—30 над групою професорів Ніжинської гімназії вищих наук. Виступ *декабристів* знайшов широкий відгук у середовищі прогресивно настроєної інтелігенції. Передові професори гімназії в лекціях і особистих бесідах з гімназистами (серед них були й майбутні письменники М. В. Гоголь і Є. П. Гребінка) пропагували ідеї Великої франц. революції, матеріалістичні та атеїстичні погляди, засуджували самодержавно-кріпосницький лад. Реакційно настроєні викладачі виступили проти «вільнодумства» прогресивної групи професорів. Після розслідування, проведеного м-вом нар. освіти, п'ятьох прогресивних професорів, звинувачених у політ. і релігійному «вільнодумстві», за наказом царя було позбавлено посад і вислано під нагляд поліції.

Літ.: Машинский С. Гоголь и «дело о вольнодумстве». М., 1959; Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971.

СПРАВЕДЛИ́ВІСТЬ І НЕСПРАВЕДЛИ́ВІСТЬ — соціально-етичні поняття, які відображають уявлення певних соціальних груп і окремих індивідів про ступінь відповідності існуючого чи можливого стану речей сутності, невід'ємним правам і потребам людини.

З позицій С. і н. оцінюються політ. акції, правові норми, моральні стосунки, екон. заходи д-ви тощо. Відповідно до цього розрізняють політ., правовий, моральний, екон. аспекти С. і н.

Специфічна функція понять С. і н. полягає у визначенні відповідності розподілу матеріальних і духовних благ між людьми залежно від ролі, яку вони відіграють у житті суспільства. Зміст уявлень про С. і н. конкретно-історичний, він визначається суспільно-екон. становищем того чи ін. класу. Найпередовішими є уявлення про С. і н. трудящих і тих прогресивних сил, які відображають потреби *соціального прогресу*, об'єктивні закони сусп. розвитку. Однак поряд з класово зумовленим у змісті понять С. і н. завжди є елементи загальнолюдського. Основою розуміння С. і н. є *рівність соціальна*, хоч в антагоніст. формаціях розуміння рівності класово обмежене і маскує соціальну несправедливість. Лише *соціалізм* забезпечує реальну рівність усіх громадян. Проте в соціалістич. суспільстві, принципом якого є «від кожного — по здібностях, кожному — по праці», рівність людей у соціальному відношенні не є повною. Відмінність в індивідуальних здібностях приводить до нерівності в потребах і соціальному становищі. Найвища міра справедливості, яка повністю збігається з соціальною рівністю, досягається з побудовою *комунізму*, який передбачає створення повного достатку матеріальних і духовних благ, всебічний розвиток особи.

СПРА́ВЖНІ ТЮЛЕ́НІ, тюленеві (Phocidae) — родина ссавців ряду *ластоногих*. Довж. тіла 125—650 см, маса від 90 кг до 3,5 т. Волосяний покрив однотонного забарвлення, переважно бурий, буває з світлими плямами або смугами. Вушних раковин немає. У С. т., на відміну від *вухатих тюленів*, задні кінцівки служать лише для пересування у воді. Живляться рибою, молюсками і ракоподібними. Тримаються групами, під час розмноження і линяння утворюють лежбища на березі або на кризі. Більшість видів — моногами. Самка після 270—350 днів вагітності народжує 1 маля. Статевозрілими стають у 2—8 років. 12—20 видів (10—13 родів), поширених переважно у приполярних водах. В СРСР — 11 видів, серед яких *гренландський тюлень, кільчастий тюлень, ларга* та інші. Білочеревий тюлень, монах, ладозька нерпа та ін. як рідкісні види включені до *Червоної книги* СРСР.

СПРА́ГА — фізіологічний стан, що відображає потребу організму тварин і людини у воді. У людини при С. відчувається сухість в порожнині рота і глотки. С. виникає при обезводнюванні організму (напр., при тривалій роботі у гарячих цехах, сильних проносах, *дизентерії* тощо), після споживання надмірної кількості їжі, при деяких нервових та ендокринних захворюваннях, порушенні *водно-сольового обміну* тощо. С. зумовлена діяльністю «питного центру», розташованого у різних відділах центр. нервової системи, й пов'язана з комплексом рефлекторних реакцій (див. *Рефлекси*). С. усувається під час пиття, змочування рота і глотки, розтягування стінок шлунка при надходженні в нього води, тобто ще задовго до надходження випитої води в тканини.

СПРИЙМА́ННЯ, перцепція — відображення предметів і явищ об'єктивного світу, що діють у даний момент на органи чуття людини. Фізіол. основою С. є тимчасові нервові зв'язки в корі великих півкуль головного мозку, які утворюються під впливом стійких комбінацій різних подразників. На відміну від *відчуттів*, що відображують лише окремі властивості або якості речей матеріального світу, С. дає цілісний образ їх. Перехід від відчуттів до С. є складним діалектичним процесом. С. пов'язане із взаємодією ряду *аналізаторів*, серед яких найважливіші — зоровий, слуховий, кінестетичний. Велику роль у С. відіграють набутий досвід, ідейна спрямованість людини, коло її інтересів тощо, що надають С. характеру *апперцепції*. С. людини якісно відрізняється від С. навіть вищих тварин, воно спирається на її суспільно-історично зумовлений досвід, зафіксований у мові. В людському С. значне місце посідають мовні зв'язки, що відбиваються в назві об'єкта, його узагальненні, пізнаванні й розумінні. Діяльність людини — найважливіший критерій того, чи правильно вона сприймає дійсність. С. є активним процесом, а не дзеркальним, пасивним *відображенням* і відіграє важливу роль у пізнанні об'єктивного світу. Воно — чуттєва основа абстрактно-логічного *мислення*, формування *понять*. С. характеризується індивідуальними особливостями, що виявляються у точності, швидкості й повноті відображення об'єкта, співвідношенні в цьому процесі *аналізу і синтезу*, образних, раціональних та емоційних його компонентів.

Літ.: Соколов Е. Н. Восприятие и условный рефлекс. М., 1958; Ананьев Б. Г. Психология чувственного познания. М., 1960; Элькин Д. Г. Восприятие времени. М., 1962; Величковский Б. М. Психология восприятия. М., 1973; Восприятие и деятельность. М., 1976. *Д. Г. Елькін.*

СПРИ́НТЕР (англ. sprinter, від sprint — біг на коротку дистанцію) — спортсмен, що спеціалізується у проходженні коротких дистанцій (у легкій атлетиці, ковзанярському спорті, плаванні, велосипедному спорті тощо).

СПРІНГС — місто в Пд.-Африканській Республіці, в провінції Трансвааль. Вузол з-ць і автошляхів. 142 тис. ж. (1970). Розвинуте машинобудування (устаткування для гірничої та поліграф. пром-сті, електромотори). Металообробка, виробн. листового скла. В районі С.— видобування золота і вугілля.

СПРОСТУВА́ННЯ — обгрунтування хибності або неспроможності якогось положення (*судження*) або їхньої сукупності; вид *доведення*. С. може бути спрямоване проти *тези, аргументів* або форми доведення. Поширеним засобом С. є зведення тези, яку спростовують (судження, *умовиводу, теорії*), до логічної суперечності. С. є й зазначення факту, несумісного з істинністю даного твердження (напр., С. винності встановленням *алібі*).

СПРУ́ТИ, восьминогові (Octopodidae) — родина ряду *восьминогів* класу *головоногих молюсків*. Тулуб мішкоподібний, овальний, без плавців; на голові 8 довгих міцних мацалець, які раніше наз. «ногами» (звідси назва — восьминогові). Довж. разом з випрямленими мацальцями 0,2—3(5) м. На мацальцях в два поздовжні ряди розміщені присоски. С. поширені гол. чин. в тепловодних ділянках Ат-

Спрути. Спрут звичайний.

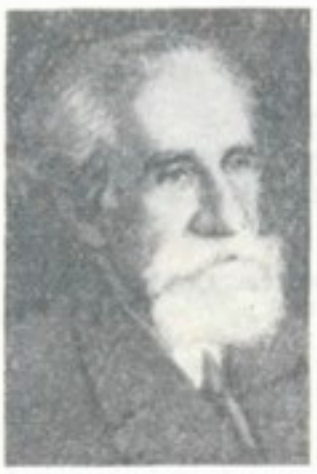

В І. Срезневський.

лантичного, Індійського і Тихого океанів, в Середземному і Червоному морях. В СРСР (бл. 20 видів) трапляються лише в пн. і далекосхідних морях. Живуть на дні прибережних ділянок на глиб. до 100 м; пересуваються за допомогою мацалець. Живляться крабами, молюсками, рибою. В багатьох районах С. є об'єктом промислу для споживання. Типовий представник — С. звичайний (Octopus vulgaris) живе в Атлантичному ок., Середземному м., пн. морях. Викопні рештки відомі починаючи з крейдових відкладів.

О. П. Маркевич.

СПРЯМНА́ ПЛОЩИ́НА в математиці — площина, що проходить через *дотичну пряму* і бінормаль [див. *Нормаль* до кривої (поверхні) в даній точці M_0] в заданій точці просторової кривої *L*. *Обгортка* однопараметричної сім'ї С. п. наз. спрямною поверхнею; вона являє собою розгортну *поверхню*. Крива *L* є *геодезичною лінією* на спрямній поверхні і при розгортанні цієї поверхні на площину переходить у пряму, тобто «спрямляється» (звідси назва).

СПУДЕЇ (від грец. σπουδαίος — старанний) —назва на Україні учнів *братських шкіл*, середніх і молодших класів *Київської академії*, а також духовних навч. закладів.

СПУСКНИ́Й АПАРА́Т (СА) — *космічний літальний апарат* (КЛА), призначений для спуску з гальмуванням та посадки на поверхню Землі чи іншого небесного тіла. Пілотований СА являє собою або *космічний корабель* (КК), або частину його (кабіну екіпажу) з деякими системами; безпілотний — КЛА або його частину (капсулу) з системами. СА для спуску в атмосфері мають різноманітну форму (сферичну, конічну, крилату та ін.) зі значним аеродинамічним опором та різною аеродинамічною якістю (відношення величини підйомної сили до величини сили лобового опору). Зовн. поверхня їх має тепловий захист. Аеродинамічна форма і компоновка таких СА вибираються з урахуванням забезпечення необхідної маневреності в атмосфері, аеродинамічної стійкості та керованості, що дає змогу істотно знизити перевантаження порівняно з балістичним спуском. На останньому етапі спуску використовується, як правило, парашутно-реактивна або роторна система посадки як на сушу, так і на воду, а також планіруюча (літакова) посадка на аеродром за рахунок високих аеродинамічних характеристик самого СА. Можливе перехоплення невеликих СА в повітрі спеціально устаткованими літаками. Спуск і посадка на поверхню небесних тіл, практично позбавлених атмосфери, здійснюється виключно за допомогою *ракетних двигунів*.

Ю. М. Михайлов.

СРЕБРЕНИ́ЦЬКИЙ Григорій Федотович (1741, Охтирський повіт — 1773) — укр. гравер на міді. До 1758 був учнем у Києво-Печерській друкарні, з 1759 навчався в петерб. АМ у Є. Чемесова. С. виконував портрети та книжкові ілюстрації.

СРЕЗНЄ́ВСЬКИЙ Борис Ізмайлович [19 (31).III 1857, Петербург— 24.III 1934, Київ] — рад. метеоролог, акад. АН УРСР (з 1920). Син І. І. *Срезневського*. В 1879 закінчив Петерб. ун-т. У 1882—92 працював у Гол. фіз. обсерваторії, з 1900 — наук. керівник Прибалт. метеорологічної служби. В 1894 — 1918 — професор Юр'євського (Тартуського) ун-ту. З 1919 працював на Україні, очолював Київ. метеорологічну обсерваторію. С.— один з організаторів метеослужби на Україні. Праці — з синоптичної та с.-г. метеорології, гідрографії тощо. С. розробив теорію ознак посушливості й кліматичне районування України, сконструював ряд метеорологічних приладів. Вивчав вплив погоди на людину.

СРЕЗНЄ́ВСЬКИЙ Ізмаїл Іванович [1 (13).VI 1812, Ярославль — 9 (21).II 1880, Петербург] — рос. і укр. філолог-славіст, акад. Петерб. АН (з 1851). Н. в сім'ї рос. літератора І. О. Срезневського. Закінчив Харків. ун-т (1829). Професор політекономії та статистики (1837—39) і слов'янознавства (1842—46) цього ун-ту. Один із засновників харківського гуртка поетів-романтиків. Разом з І. Розковшенком видав «*Украинский альманах*». Збирав укр. пісні та думи, опублікував їх у зб. «*Запорожская старина*». У ранніх працях вважав укр. мову окремою слов'ян. мовою, а в пізніших розглядав її як наріччя російської. У 1847—80 — професор слов'янознавства Петерб. ун-ту. Засновник петерб. школи славістів. С.— автор численних праць з історії рос. мови [«Думки про історію російської мови», 1849; «Давні пам'ятки руського письма й мови (X—XII ст.)», 1866; «Давні глаголичні пам'ятки, в порівнянні з пам'ятками кирилиці», 1866, та ін.], з палеографії («Слов'яно-руська палеографія XI—XIV ст.», 1885, тощо), з історії слов'ян. л-р («Історичний огляд серболужицької літератури», 1844), з нар. творчості, міфології та ін. Опублікував багато пам'яток давньорус. письменства. Створив грунтовний словник давньорус. мови. У статті «Погляд на пам'ятки української народної словесності» (1834) та в ряді ін. праць висвітлював і питання укр. культури. С. належить оповідання «Майоре, майоре!» — про Г. Сковороду, ряд ін. прозових та поетичних творів укр. та рос. мовами.

Тв.: Мысли об истории русского языка. М., 1959; Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1—3. М., 1958.

Літ.: Скрипка В. М., Шумада Н. С. Роль І. І. Срезневського в розвитку міжслов'янських фольклористичних взаємин. «Народна творчість та етнографія», 1962, № 4; Горецький П. Й. Ізмаїл Іванович Срезневський. «Мовознавство», 1963, т. 18; Айзеншток І. Українські поети-романтики. В кн.: Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст. К., 1968; Смирнов С. В. Измаил Иванович Срезневский. «Русская речь», 1972, № 6; Крюков А. В., Сарбей В. Г. Ще раз про «Запорожскую старину» І. І. Срезневського. «Народна творчість та етнографія», 1978, № 6. *П. Д. Тимошенко.*

СРЕ́МАЦЬ (Сремац) Стеван (11.XI 1855, м. Сента, Воєводина — 12.VIII 1906, м. Соко-Баня) — сербський письменник. Літ. діяльність почав циклом романтичних оповідань про давнину. Популярність здобув гумористичними й сатиричними повістями, романами й оповіданнями, в яких майстерно відтворив звичаї й побут провінційного містечка (повісті «Івкова слава», 1896; «Зона Замфірова», 1907; роман «Піп Чира та піп Спира», 1898). Ці твори близькі до деяких повістей і оповідань М. Гоголя та І. Нечуя-Левицького. В сатиричному романі «Вукадин» (1903) розвінчував хижацьку мораль новонароджуваної серб. буржуазії.

Тв.: Укр. перекл.— Піп Чира та піп Спира. К., 1979; Рос. перекл. — Поп Чира и поп Спира. М., 1957; Вукадин. М., 1961; Праздники.— Зона Замфирова. М., 1974.

В. Г. Гримич.

СРІ́БЛА СПЛА́ВИ — сплави на основі *срібла*. Відзначаються високими *електропровідністю* і *теплопровідністю*, значною *корозійною стійкістю*, невеликою твердістю. Стійкі до окислення, але чутливі до діяння сірки і її сполук (стійкість до сірки підвищують добавками магнію, індію, кадмію, цинку або ін. елементів). Найпоширенішими є срібломідні сплави. З С. с. виготовляють слабкострумові контакти, ювелірні вироби, монети і медалі, їх використовують як *припої*. Для радіотехнічних та ін. потреб використовують С. с., що містять метали платинової групи, алюміній, літій, берилій тощо.

СРІ́БЛА СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить *срібло* у ступені окислення +1, рідше +2 і +3. Іони Ag^+ безбарвні, в малих концентраціях знезаражують воду. Геміоксид срібла, оксид срібла (I) Ag_2O— темнобура речовина, одержують внаслідок взаємодії KOH на розчин $AgNO_3$; застосовують в органічному синтезі, як антисептик тощо. Галогеніди срібла — білий хлорид AgCl, жовтуватий бромід AgBr, жовтий йодид AgI нерозчинні у воді, розкладаються на світлі; одержують діянням розчину $AgNO_3$ на розчини галогенідів металів. Ці солі, особливо AgBr, застосовують у виробн. світлочутливих матеріалів, використовуваних у фотокінопромисловості.

Нітрат срібла $AgNO_3$ і сульфат срібла Ag_2SO_4 одержують розчиненням срібла відповідно в азотній і гарячій концентрованій сірчаній к-тах. Нітрат срібла — безбарвні кристали, добре розчинні у воді, застосовуються для виробн. ін. сполук срібла, у медицині, аналітичній хімії, у виробн. дзеркал. Срібло утворює *координаційні сполуки*, більшість яких розчинні у воді. Багато які з них мають практичне значення в аналітичній хімії, хім. технології тощо, напр. $[Ag(NH_3)_2]Cl$, $Na_3[Ag(S_2O_3)_2]$, $K[Ag(CN)_2]$. Диціаноаргентит калію $K[Ag(CN)_2]$ утворюється при діянні розчину KCN на ціанід срібла AgCN і використовується для *сріблення*. С. с.— активні окислювачі, особливо в ступенях окислення срібла +2 і +3.

О. Г. Зарубицький.

СРІ́БЛЕННЯ — нанесення на поверхню металевих і неметалевих виробів шару *срібла*. Товщина такого покриття — від часток мікрометра до 1,8 мм. Сріблення захищають вироби від *корозії металів*, підвищують електропровідність, відбивну здатність. Срібло наносять електролітичним осадженням (див. *Гальваностегія*), використовуючи ціанисті або йодидні електроліти, хім. способом (відновленням срібла з водних розчинів його солей), *конденсацією* пари срібла у вакуумі. Крім того, для С. застосовують способи *плакування* (у виробн. біметалевих листів, труб тощо) і впікання (при С. кераміки і скла). До С. вдаються у машинобудуванні, харч., електро- і радіотех. пром-сті, у виробн. прожекторів, дзеркал, автомоб. фар тощо. С. використовують і з декоративною метою.

СРІ́БЛО (Argentum), Ag — хім. елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 47, ат. м. 107, 869; належить до *благородних металів*. Природне С. складається з стабільних ізотопів ^{107}Ag (51,35%) і ^{109}Ag (48,65%), одержано радіоактивні ізотопи. С. відоме з давніх часів. Вміст його у земній корі $7 \cdot 10^{-6}$ % за масою. Буває в самородному стані та у вигляді мінералів (див. *Срібні руди*). С.— блискучий метал білого кольору, ковкий і пластичний; густ. 10 490 кг/м³; $t_{пл}$ 960,8° С; $t_{кип}$ 2259° С. Має найвищу серед металів тепло- і електропровідність. Віддзеркалюючою здатністю С. поступається лише перед індієм. Хімічно С. малоактивне. Предмети з С. на повітрі темніють внаслідок утворення на поверхні чорного сульфіду Ag_2S. С. розчиняється в азотній і гарячій концентрованій сірчаній к-тах, у соляній — практично не розчиняється. З галогенами утворює *галогеніди*. Характерна особливість С.— здатність утворювати *координаційні сполуки* з аміаком, іонами CN^-, $S_2O_3^{2-}$ (див. також *Срібла сполуки*). Одержують С. в основному як побічний продукт при переробці свинцевих, цинкових і мідних руд. Виплавлене С. очищують електрохім. *рафінуванням*. Застосовують С. (переважно у вигляді *срібла сплавів*) для виготовлення ювелірних виробів, монет, припоїв, хім. посуду, мед. інструментів, приладів для знезаражування води (див. *Срібна вода*), а також у гальванотехніці (*сріблення*), електротехніці, фотокінопромисловості тощо.

О. Г. Зарубицький.

СРІБЛЯ́СТА ПОРО́ДА КРОЛІ́В — вітчизн. порода кролів м'ясошкуркового напряму (див. *Кріль*). Виведена 1946—52 у Петрівському (Полтав. обл.) і Тульському (Тул. обл.) звірорадгоспах схрещуванням місцевих чорних кролів з кролями породи шампань. Хутро густе, м'яке, сріблясто-блакитного кольору, на голові, передній частині тулуба й лапках дещо темніше. Жива маса кролів 4,5—6 кг. Плодючість — 6—9 кроленят в окролі. Кроленята народжуються чорними, з віком світлішають. Кролі швидко відгодовуються і мають добрі м'ясні якості. Розводять С. п. к. на Україні, а також в Тульській обл. РРФСР, Татарській АРСР та деяких ін. районах СРСР.

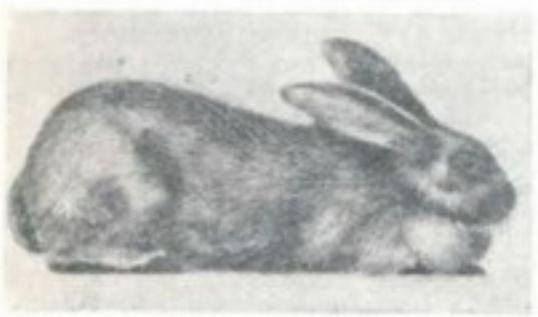

Сріблястої породи кріль.

СРІ́БНА ВОДА́ — вода, що містить *срібло* у вигляді іонів або колоїдних частинок. Забезпечує антимікробний ефект при мінім. концентрації срібла (~0,05 мг/л). Готують С. в. в основному електролітич. методом (збагачення води сріблом за допомогою *електролізу*), розробленим Л. А. *Кульським*. Для одержання С. в. створено проточно-напірні апарати (іонатори) продуктивністю від 0,3 до 50 м³/год, а також варіанти апаратів побутового призначення. Використовують С. в. для знезаражування й консервування води (див. також *Водоочищення*, *Водопідготовка*) з широким діапазоном мінерального складу, для консервування фруктових соків, лікар. настоїв тощо. Розроблені технологічні схеми і спец. апаратура дають змогу використовувати С. в. для споживання в різних умовах, напр. на мор. суднах, космічних кораблях.

Літ.: Кульский Л. А. Серебряная вода. К., 1977.

М. О. Шевченко.

СРІ́БНЕ — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Лисогорі (бас. Дніпра), за 45 км від залізнич. ст. Прилуки. 3,6 тис. ж. (1982). Вперше згадується в літописі 1174 під назвою м. Серебряне. З 50-х рр. 14 ст. С.— під владою Великого князівства Литовського, після *Люблінської унії 1569* — Речі Посполитої. В 1654 С. в складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 С.— с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, хлібний, комбікормовий, цегельний з-ди, дільниця Прилуцького з-ду прод. товарів, міжколг. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Заг.-освітня та муз. школи, лікарня, Будинок культури, б-ка. В С. народилися рос. і укр. хірург Я. Й. *Саполович*, укр. мікробіолог-епізоотолог О. В. *Дедюлін*, укр. рад. актриса Г. П. *Затиркевич-Карпинська*.

СРІ́БНИЙ БЛИСК — те саме, що й *аргентит*.

СРІ́БНИК, сріблянник — давньоруська срібна монета. Перші С. карбували в Києві за князювання *Володимира Святославича*. С. були в обігу й за *Святополка Окаянного* і *Ярослава Мудрого*. Випуск власних монет зміцнював авторитет давньорус. д-ви і ставив її в один ряд з великими країнами Сходу і Заходу. Екон. ефект від карбування С. був, проте, незначним, оскільки за кількістю і якістю металу вони поступалися перед араб. *дирхамами* і не могли конкурувати з ними на ринку Київської Русі. Іл. т. 5, с. 135.

СРІ́БНІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом срібла в таких кількостях, що його економічно доцільно вилучати за сучасного стану розвитку техніки. У природі відомо понад 35 мінералів, що містять срібло, серед яких пром. значення мають самородне срібло (містить до 100% Ag), *електрум* (до 50%), *аргентит* (понад 87%), *хлораргірит* (понад 75%), піраргірит Ag_3SbS_3 (понад 59%), *пруститт* (понад 65%). Родовища власне С. р. у *земній корі* трапляються порівняно рідко. В основному срібло вилучають попутно з *поліметалевих руд*, *мідних руд* тощо. В Рад. Союзі родовища С. р. є в РРФСР (на Уралі, Алтаї, Забайкаллі), а також у Казахстані; за рубежем — у Мексиці, США, Канаді, Перу, Австралії, Чехословаччині, Румунії та ін. країнах.

С. В. Металіді.

СРІ́БНЯНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км². Нас. 19,9 тис. чол. (1982). У районі — 33 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Срібне*. Поверхня району — хвиляста рівнина, розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — *Удай* з прит. Лисогір (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, береза, клен, липа) займають 7 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — срібнянські хлібний і маслоробний з-ди, Дігтярівська ф-ка худож. виробів. Комбінат побутового обслуговування (Срібне) та будинок побуту (смт Дігтярі). Землеробство району зерново-буряківничого напряму, тваринництво — м'ясо-молочного. Площа с.-г. угідь 1981 становила 43,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 37,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 5,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. В С. р.— 14 колгоспів, міжколг. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 143 км, у т. ч. з твердим покриттям — 59 км. У районі — 2 сільс.

І. І. Срезневський.

профес.-тех. уч-ща (смт Дігтярі та с. Сокиринці), 23 заг.-осв. та музична школи; 23 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 14 будинків культури, 10 клубів, 2 кінотеатри, 23 кіноустановки, 20 б-к. У с. Калюжинцях С. р. народився укр. кобзар О. М. *Вересай*, у смт Дігтярях — укр. рад. мікробіолог В. Г. *Дроботько*, укр. рад. килимарниця Г. Н. *Малиш* та укр. рад. ткаля С. О. *Малиш*, у с. Іванківцях — укр. рад. килимарниця О. Ф. *Балун*, у с. Сокиринцях — укр. рад. математик Г. В. *Пфейффер*, тривалий час жив і помер О. М. Вересай. У С. р. видається газ. «Ленінське слово» (з 1935).

М. І. Ющенко.

СРІНА́ГАР — місто на Пн. Індії, адм. ц. штату Джамму і Кашмір. Розташований на р. Джелам (бас. Інду), в центрі Кашмірської долини в Гімалаях. 403,6 тис. ж. (1971). Значна текст. пром-сть (зокрема, шовкомотальна та вовняна ф-ки). Харч. підприємства. Розвинуті кустарне виробн. килимів, шкіряних виробів, кашмірських шалей, карбування на сріблі й міді, різьблення на дереві тощо. Ун-т (з 1948). Місто перетинає розгалужена мережа судноплавних каналів, завдяки чому С. називають «азіатською Венецією». Туризм. С. засн. в 16 ст.

СРУ́ОГА Баліс (2.II 1896, с. Байбокай, тепер Біржайського р-ну Лит. РСР — 16.X 1947, Вільнюс) — лит. письменник, літературознавець, театрознавець, фольклорист. В 1943—45 — в'язень гітлерівського концтабору в Штутгофі. Друкуватися почав 1911. Автор збірок віршів «Сонце і пісок» (1920), «Стежками богів» (1923) та ін., віршованих істор. драм і хронік «Під захистом велетня» (1932), «Страшна ніч» (1935), «Доля досвітня» (1945), «Казимир Сапега» (1947) та ін. Книга спогадів «Ліс богів» (1945, надрук. 1957) — про перебування в фашист. концтаборі. С. належить «Історія російської літератури» (т. 1—2, 1931—33), праці з історії театру, фольклору, лит. і рос. л-р. Переклав «Слово о полку Ігоревім» (1952), деякі твори А. Чехова, М. Некрасова, Т. Шевченка, Г. Гейне та ін.

А. Самульоніс.

ССАВЦІ́ (Theria, синонім Mammalia) — клас найбільш високорозвинених тварин підтипу *хребетних*. До С. належить і *людина*. Довж. тіла С. від 3,5 см (карликова білозубка) до 33 м (*синій кит*), маса відповідно від 1,5 г до 160 т. Форма тіла С. різноманітна і залежить від зовнішнього середовища та способу життя. Характерним в будові С. є видовжений тулуб, як правило, п'ятипалі кінцівки (за винятком непарнокопитих, китоподібних та деяких ін.), відносно невелика голова, тонкий хвіст (у деяких видів він редукований). *Шкіра* вкрита волоссям (іноді щетиною, голками, лускою), має систему кровоносних судин, численні потові та сальні залози. *Череп* відзначається великою мозковою коробкою, в якій окремі кістки, зростаючись, утворюють комплекс (потиличний, висковий, основний), зчленований з хребтом двома потиличними виростами. *Зуби* розміщуються в спец. заглибинах — альвеолах, відрізняються за формою і призначенням, диференційовані на різці, ікла, передкорінні, корінні. У багатьох С. протягом життя молочні зуби змінюються на постійні (крім корінних). Значного розвитку у С. досягли нервова система, особливо півкулі і кора *головного мозку* та *мозочок*, а також *слуху органи*, *зору органи*, *нюху органи*, органи внутрішньої секреції, *лімфатична система*; *кровоносна система* характеризується наявністю чотирикамерного *серця*, лише лівої дуги *аорти*, без'ядерних *еритроцитів*. Порожнина тіла розділена на грудний і черевний відділи м'язовою *грудочеревною перепоною* — діафрагмою. Специфічною особливістю С. є стала т-ра тіла (у однопрохідних 28—35°, в інших 33,7°—40,9°), яка в осн. не залежить від т-ри зовн. середовища. За характером живлення С. поділяють на всеїдних, рослиноїдних, м'ясоїдних з перехідними формами. Серед С. є звірі, активні вдень, вночі або цілодобово. Більшість С. у зв'язку із здатністю до *терморегуляції* діяльні протягом усього року, деякі за несприятливих умов впадають у *сплячку*. Багато С. здійснюють сезонні міграції (див. *Міграція тварин*). С. роздільностатеві, живородящі (див. *Живородіння*), але є й яйцекладучі форми (напр., *качконіс*, *єхидна*); самки С. вигодовують малят *молоком*, виділюваним *молочними залозами*. *Запліднення* внутрішнє, зародок розвивається в *матці* (у *сумчастих* — у виводковій сумці). Статева зрілість настає у віці від 1 міс. (деякі гризуни) до 14—15 років (слони). Самки можуть приносити малят один раз на 2—3 роки (слони, великі китоподібні), один раз на рік (більшість С.) або багаторазово (хатня миша по 4—6 разів). Тривалість вагітності від кількох днів (у опосумів) до 21—22 міс. (у слонів). Число малят у приплоді від 1 (у китоподібних) до 15—22 (у деяких сумчастих гризунів). Для більшості С. характерна турбота про потомство. Тривалість життя С. коливається від року з кількома місяцями (у полівок) до кількох десятків років (у приматів, хоботних). Висока морфофізіологічна організація, складна вища нервова діяльність зумовили широке розселення С. та можливість проживання їх в найрізноманітніших *біотопах*. Серед С. є наземні, підземні, деревні та водні форми. Відомо бл. 3000 вимерлих і бл. 4000 сучас. видів, поширених по всій земній кулі, крім Антарктиди; з них на тер. СРСР живе понад 300, у т. ч. на Україні — 101 вид. Клас С. складається з 2 підкласів: первозвірі (з 1 рядом — однопрохідні) та справжні звірі, яких поділяють на 2 інфракласи: нижчі звірі (з 1 рядом — сумчасті) та вищі звірі (з 18 рядами — *комахоїдні*, *шерстокрили*, *кажани*, *неповнозубі*, *ящери*, *зайцеподібні*, *гризуни*, *китоподібні*, *хижі звірі*, *ластоногі*, *трубкозубі*, *хоботні*, *дамани*, *сиреноподібні*, *непарнокопиті*, *мозоленогі*, *парнокопиті*, *примати*). С. відіграють велику роль у природних *екосистемах*, а також мають велике значення в житті людини. Багато приручених і одомашнених С. дають продукти харчування, хутро, вовну, шкіряну та ін. сировину для багатьох видів пром-сті (див. *Одомашнення тварин*, *Свійські тварини*, *Тваринництво*, *Звірівництво*). Більшість диких С. є об'єктами спорт. та промисл. полювання. Багато хижих звірів приносять велику користь, знищуючи шкідливих комах і гризунів — шкідників с.-г. культур. Разом з тим серед С. багато видів завдають шкоди тваринництву, с.-г. культурам, лісовим насадженням, зерновим продуктам. Серед С. є переносники збудників небезпечних хвороб людини та с.-г. тварин. У зв'язку із зменшенням чисельності певні С. взяті під охорону закону (див. *Охорона природи*), ведеться облік рідкісних тварин та видів, що перебувають під загрозою зникнення (див. *Червона книга*), провадяться біотехнічні заходи тощо. Перші викопні С. відомі з тріасових відкладів. Безпосередніми предками С. вважають звірозубих *плазунів*. Розділ зоології, що вивчає С., наз. *теріологією*, або мамалогією. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Огнев С. И. Звери СССР и прилежащих стран, т. 1—9. М.—Л., 1928—57; Фауна України, т. 1, в. 1, 3. К., 1956—68; Барабаш-Никифоров И. И., Формозов А. Н. Териология. М., 1963; Жизнь животных, т. 6. М., 1971.

О. П. Корнєєв.

ССА́ННЯ — природжений *безумовний рефлекс* у ссавців, в т. ч. людини, що формується у плода ще в період *зародкового розвитку*. Вже у 18-тижневого плода при подразненні язика спостерігаються сисні рухи; на 21—22-му тижні — спонтанне С., на 24-му — розшукувальні й сисні реакції. Центр С. міститься в стовбурній частині *головного мозку*. С. зумовлює підвищення *лактації*.

СТАБІЛІЗА́ТОР (від лат. stabilis — незмінний, стійкий) — 1) С. в автоматиці — пристрій, що автоматично підтримує задане значення регульованої величини. Розрізняють С. електр. струму (див. *Баретер*), напруги (див. *Іонні прилади*), кутової швидкості та ін. *параметрів*. Бувають зі *зворотним зв'язком* і без зворотного зв'язку. Див. також *Регулятор*. 2) С. в авіації і повітроплаванні — горизонтальна частина *оперення літака* та ін. літальних апаратів, що забезпечує їхню поздовжню стійкість у польоті. 3) С. у фотографії — речовина, що уповільнює або усуває старіння фотогр. емульсії, зростання фотогр. *вуалі* при зберіганні світлочутливих матеріалів. Такими речовинами є комплексні сполуки ртуті, золота, платини тощо. 4) С. полімерних матеріалів — речовина, що гальмує старіння *полімерів*. До речовин такого типу належать, напр., антиоксиданти (див. *Антиокислювачі*, *Інгібітори* в хімії). 5) С. дисперсних систем — речовина, що знижує схильність дисперсної фази (див. *Дисперсні системи*) до *коагуляції*, уповільнює *седиментацію*. Стабілізаторами, напр., емульсій

служать *емульгатори*. Див. також *Гіростабілізатор*.

СТАБІЛІЗА́ЦІЯ (від лат. stabilis— незмінний, стійкий) — впорядковування, зміцнення, надання стійкості, незмінності; стан стійкості, сталості. Дає змогу впорядковувати грошовий обіг (див. *Стабілізація валюти*), підтримувати задане значення регульованої величини (С. в *автоматичному керуванні*, *стабілізація частоти* в радіотехніці), зміцнювати грунти (див. *Закріплення грунтів*), підвищувати стійкість речовин, забезпечувати стійкість літальних апаратів у польоті тощо. Див. також *Стабілізатор*.

СТАБІЛІЗА́ЦІЯ ВАЛЮ́ТИ — підтримання курсу нац. *валюти* капіталістичних країн шляхом здійснення відповідних заходів як внутрішнього, так і зовнішнього порядку. Внутр. заходи С. в.— це *нуліфікація грошей*, *девальвація* та *ревальвація* грош. одиниці щодо золота (срібла) або ключових резервних валют. Зовн. заходи С. в. зводяться до держ.-монополістичного регулювання міжнар. валютних відносин. Практика С. в. поширилась в умовах *валютної кризи*, що відбувається з поглибленням *загальної кризи капіталізму*. Посилення *інфляції* та експорт її, незбалансованість у зовн. розрахунках капіталістичних країн, масова міграція короткострокових спекулятивних капіталів («гарячих грошей»), валютні війни тощо — все це призводить до періодичного знецінення грош. одиниць та частої зміни *валютного курсу*. Після 2-ї світової війни валютне регулювання застосовувалося в багатьох капіталістичних країнах. На основі Бреттон-вудських угод (1944) було встановлено тверді, зафіксовані *Міжнародним валютним фондом* валютні паритети. В 70-х рр. у розвитку капіталістичної валютної системи почався новий етап, що характеризувався нестабільністю та різким коливанням валютних курсів. Ямайські валютні угоди (1978) офіційно закріпили за капіталістичними країнами право встановлювати в себе як фіксований, так і «плаваючий» курс валют. Таким чином, були створені більш сприятливі умови для вільного і стихійного курсоутворення. З розвитком у світовій капіталістичній економіці інтеграційних процесів і виникненням замкнутих імперіалістичних екон. та політ. угруповань поширилася практика міждерж. регіонального регулювання курсу валют. На початку 80-х рр. поширилася така практика С. в., як різке підвищення облікових ставок. Цю т. з. політику «дорогих грошей» особливо широко використовують США та Великобританія з метою С. в. На перешкоді прагнення імперіалістичних урядів забезпечити С. в. стоять розвиток інфляції, зростання бюджетних дефіцитів, кризи платіжних балансів, спекулятивна діяльність міжнар. монополій, загострення міжімперіалістичних суперечностей. Див. також *Валютна політика*.

В. П. Степаненко.

СТАБІЛІЗА́ЦІЯ ЧАСТО́ТИ в радіотехніці — підтримування постійного значення частоти електричних коливань, створюваних *генератором*. Досягається застосуванням стабільних частотозадаючих елементів, усуненням дестабілізуючого впливу на *параметри* схеми генератора (насамперед на параметри *коливального контура*), а також на режим його дії зовн. і внутр. чинників: зміни т-ри, вологості, атм. тиску, живильної напруги тощо. Для С. ч. застосовують кварцові *резонатори* та коливальні контури з високою добротністю (див. *Добротності вимірювач*) і з постійною резонансною *частотою коливань*. В разі потреби генератор вміщують у *термостат*, запобігаючи тим самим впливові зовн. т-ри і вологості. Вплив внутр. нагріву деталей генератора усувають мех. *компенсаторами*. Велику увагу приділяють вибору схем, конструкцій і режимів дії генераторів. Крім того, для С. ч. використовують об'ємні резонатори, автом. *регулятори* частоти, різного типу *стабілізатори*. Висока С. ч. притаманна *молекулярним генераторам*. С. ч.— важливий засіб поліпшення радіозв'язку.

СТАБІЛІЗУ́ЮЧИЙ ДО́БІР — форма *добору природного*, що забезпечує переважне виживання і розповсюдження в природі особин з нормальними (середніми) ознаками. Теорію С. д. розробив (1941—46) І. І. *Шмальгаузен*. С. д. підтримує *норму реакції* популяції або виду, що раніше склалася, захищає і стабілізує їхній нормальний тип розвитку. При С. д. організми, ознаки яких близькі до середнього значення для даної *популяції*, мають більшу пристосованість до умов середовища, ніж особини з крайнім виявленням ознаки. Звідси С. д. ліквідує всі крайні варіанти, що виникають внаслідок *мутацій*, *рекомбінацій* тощо. С. д. звужує межі *мінливості*; є консервативним фактором, який захищає усереднену частину популяції від будь-якої пошкоджуючої дії й зберігає її стабільність протягом тривалого часу (за незмінних умов середовища), забезпечуючи тим самим стійкість (стабільність) живої природи. Прикладами дії С. д. є *лятимерії*, *гатерії* та ін. види тварин, які зберегли незмінними ознаки далеких предків, що жили десятки мільйонів років тому; у рослин — розміри і форма квіток у ентомофільних рослин (див. *Ентомофілія*) більш стабільні, ніж у анемофільних (див. *Анемофілія*) та ін. С. д., поряд з ін. формами добору природного, є важливим фактором *еволюції* органічного світу.

Літ.: Современные проблемы эволюционной теории. Л., 1967; Шмальгаузен И. И. Факторы эволюции. М., 1968; Яблоков А. В., Юсуфов А. Г. Эволюционное учение. М., 1981; Солбриг О., Солбриг Д. Популяционная биология и эволюция. Пер. с англ. М., 1982.

В. А. Труханов.

СТАБІЛІТРО́Н [від лат. stabilis— незмінний, стійкий і (*елек*)*трон*]— іонний (газорозрядний) або напівпровідниковий прилад, напруга на якому при зміні (у певних межах) струму, що в ньому проходить, залишається майже сталою. Газорозрядний С. (мал.) являє собою герметичний балон з електродами, заповнений інертними газами або воднем (електровакуумний діод); напівпровідниковий С.— напівпровідниковий *діод*. Розрізняють С. тліючого розряду (на напругу 60—150 В), коронного розряду (300 В—30 кВ) і кремнієві напівпровідникові (на напругу 5—300 В). За допомогою С. стабілізують напругу в електричних колах.

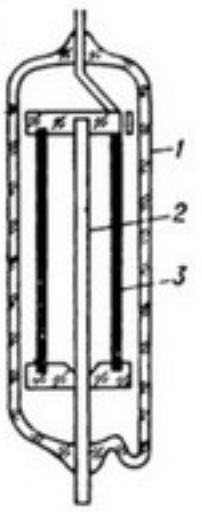

Стабілітрон коронного розряду:
1 — балон, наповнений воднем;
2 — анод;
3 — катод.

СТА́БНИКОВ Всеволод Миколайович [н. 11 (24).II 1905, с. Чистюнька, тепер Топчихинського р-ну Алт. краю] — укр. рад. вчений у галузі харчової промисловості, доктор технічних наук (з 1940), професор (з 1940), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1975). Член КПРС з 1941. Закінчив (1928) Томський технологічний ін-т, потім працював у ньому. В 1937—40 — зав. кафедрою Воронезького технологічного ін-ту харч. пром-сті, 1946—48 — заст. нач. Гол. управління вузами харч. пром-сті М-ва вищої освіти СРСР, 1948—50 — директор Моск. технологічного ін-ту харч. пром-сті. З 1950 працює в Київ. технологічному ін-ті харч. пром-сті. Осн. праці — в галузі масообміну процесів харч. виробн., теорії процесів і створення високоефективної апаратури харч. пром-сті. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1979.

СТАБОВИ́Й Юрій Михайлович (2.IV 1894, Козелець, тепер смт Черніг. обл.— 10.VII 1968, Київ)— укр. рад. кінорежисер та кінодраматург. У 1924—34 працював на Одеській кінофабриці ВУФКУ як сценарист і режисер: написав сценарії «Руки геть від Китаю!», «Вендета», «Укразія», «ПКП» (три останні — у співавторстві) та поставив худож. фільми «ПКП» (1926, разом з А. *Лундіним*), «Два дні» (1927, одна з кращих укр. «німих» картин, присвячених громадян. війні), «Людина з лісу» (1927), «Перлина Семіраміди» (1928), «Експонат з паноптикуму» (1929). Серед документальних фільмів — «25 тисяч» (1930), «Весняний базар», «Перша українська олімпіада» (1931). Пізніше займався літ. діяльністю (п'єси «Душа Сходу», «Вир» та ін.).

СТАВА́НГЕР — місто на Пд. Зх. Норвегії, адм. ц. фюльке (області) Ругаланн. Мор. порт на пд. березі Букн-фіорду Північного м., залізнична станція. 87 тис. ж. (1976). Підприємства суднобудівної, електрометалург., хім. і нафтохім., поліграф., текст., швейної і харч. (гол. чин. рибопереробної) пром-сті. Центр рибальства. Музей (археол. колекції). Архіт. пам'ятка — готичний собор 12 ст. С. згадується з 11 ст.

СТАВИ́ РИБОВО́ДНІ — штучно створені водойми для розведення і вирощування *риби*. За технологічним призначенням С. р. поділяють на літні — нерестові, мальківі, вирощувальні, нагульні, зимові — зимувальні і спеціальні — маточні, ізолятори та ін. За місцем розташування розрізняють С. р. руслові (у руслі річок чи балках), заплавні, лісові, польові та ін. С. р. забезпечуються водою з

Ставковик малий.

струмків, річок, озер, каналів, але найкраще з головного ставка, розміщеного у верхній частині г-ва. Рівень води, утворений греблею в головному ставку, має бути вищим, ніж у розташованих нижче С. р., що створює самопливне безперебійне водопостачання ставів. Наповнення С. р. водою відбувається по каналах, лотоках і трубопроводах. Водопостачання ставів має бути незалежним одне від одного. На С. р. обладнують рибозахисні пристрої (решітки, сітчасті загородження), що запобігають виходу вирощуваної риби з ставів і заходження в них хижої та малоцінної риби. Спускають воду з С. р. через донні водоскидні споруди «монахи», шлюзи. Площа кожного з ставів у рибоводному г-ві знаходиться в певному співвідношенні. Див. також *Ставкове рибне господарство, Риборозплідник.*

П. Т. Галасун.

СТАВИ́СЬКИЙ Ізяслав Михайлович (н. 23.V 1927, Кіровоград) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1983). У 1953 закінчив Київ. педагогічний ін-т ім. М. Горького, 1959 — режисерські курси ВДІКу. З 1959 — на Київ. кіностудії науково-популярних фільмів. Поставив фільми: «Людина і хліб» (1967), «Економіка, управління, людина» (1971), «Думи про хліб» (1972), «Економіка — головна політика» (1975), «Іллічеве поле» (1977), «Чи відповідає своїй посаді?» (1979) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

СТАВИ́ЩЕ — селище міського типу Київ. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Гнилому Тікичі (бас. Пд. Бугу), за 25 км від залізнич. ст. Жашків. 7,2 тис. ж. (1982). Вперше згадується в писемних джерелах поч. 17 ст. В 1635 С. надано *магдебурзьке право.* Населення його брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54.* С. було центром *Вареницї повстання 1664—65.* За *Андрусівським перемир'ям 1667* залишилося під владою шляхет. Польщі. Селяни С. брали участь у *Палія повстанні 1702—04, гайдамацькому русі, Коліївщині.* Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 С.— с-ще міськ. типу. У С.— приладобуд. (київ. виробничого об'єднання «Точелектроприлад»), маслоробний та хлібний з-ди, племптахорадгосп, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, дит. санаторій. Будинок культури, кінотеатр, бібліотека. В С. народився укр. етнограф Т. Р. *Рильський.*

СТАВИ́ЩЕНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 32,9 тис. чол. (1982). У районі — 30 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ставище.* С. р. розташований в межах *Придніпровської височини.* Поклади торфу, цегельно-черепичних глин. Є джерела мінеральних вод. У межах району бере початок р. *Гнилий Тікич* (бас. Пд. Бугу). Грунти — опідзолені чорноземи. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, клен, ясен, дуб, липа, осика) займають 5,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства — ставищенські приладобуд. (київ. виробничого об'єднання «Точелектроприлад»), маслоробний та хлібний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Ставище). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво

мол.-м'ясного (скотарство, свинарство) напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 52,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 47,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 4,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця і цукр. буряки. В С. р.— 13 колгоспів, радгосп, міжгосп. підприємство по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Майже всі автомоб. шляхи (177 км) з твердим покриттям. У районі — 30 заг.-осв. і музична школи, 47 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; дит. санаторій. 21 будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 27 кіноустановок, 28 б-к. У с. Іванівці С. р. народилися укр. рад. фольклорист, хоровий диригент і композитор П. Д. *Демуцький* та укр. рад. хірург В. С. *Карпенко,* в с. Бесідці— укр. рад. фармаколог П. В. *Родіонов.* У С. р. видається газ. «Прапор Леніна» (з 1931).

І. О. Пилипчук.

СТА́ВКА — 1) Встановлений розмір заробітної плати. 2) С. (військ.) — найвищий орган управління діючою армією, місцеперебування (головна квартира) верховного командування і його штабу. В СРСР під час Великої Вітчизн. війни С.— найвищий орган Збройних Сил на чолі з Верховним Головнокомандуючим — здійснювала стратегічне керівництво воєнними діями, готувала плани воєнних кампаній, стратегічних операцій, визначала заходи щодо розвитку тилу і створення запасів, резервів матеріальних засобів тощо. 3) Старовинна рос. назва похідного намету, який ставили для старшого воєначальника (полководця) в пункті, звідки він мав керувати військами під час бою. 4) П е р е н о с н о — орієнтація, розрахунок на щось.

СТАВКО́ВЕ РИ́БНЕ ГОСПОДА́РСТВО — розведення і вирощування *риби* в ставах і пристосованих для цього водоймах (в озерах, тех. водоймах, торф'яних та ін. кар'єрах, на рисових полях). На Україні зосереджено в системі Гол. управління рибного г-ва внутр. водойм УРСР, а також М-ва с. г. УРСР і М-ва радгоспів УРСР. Розрізняють С. р. г. тепловодне і холодноводне. Осн. об'єктом тепловодного г-ва є короп, рослиноїдні риби (білий амур, білий і строкатий товстолоби), лящ, карась, щука, сом, буффало, а холодноводного — лососеві риби (форель, лосось, сиг). Рибгоспи поділяють на повносистемні і неповносистемні. До перших належить більшість держ. рибгоспів, що вирощують молодь і товарну рибу. Ці г-ва мають всі категорії *ставів рибоводних.* У неповносистемних г-вах є або нагульні стави для товарної риби, або *риборозплідники* для вирощування зарибка, який постачають товарним г-вам, в основному колгоспам і радгоспам. У С. р. г. застосовується метод інтенсифікації росту риб, розроблений В. А. *Мовчаном.* Запровадження цього методу дає змогу одержувати в середньому з 1 га ставу в пд. областях України до 30 ц і більше риби, у лісостеповій зоні до 25 ц, на Поліссі до 20 ц. Див. також *Рибництво.*

Літ.: Мовчан В. А. Экологические основы интенсификации роста карпа. К., 1948; Мартышев Ф. Г. Прудовое рыбоводство. М., 1973; Інтенсивне рибництво. К., 1979.

П. Т. Галасун.

СТАВКОВИКИ́, ставковикові (Lymnaeidae) — родина *черевоногих молюсків* підкласу легеневих. Раковина у більшості видів конічна, тонкостінна. Живуть у прісних водах, зокрема озерах, ставках (звідки назва), на вологих луках, пасовиськах; окремі витримують тимчасове пересихання водойм. Живляться рослинами, тваринними і рослинними рештками тощо. Гермафродити; ікру у вигляді драглистих шнурів відкладають у воду. Бл. 120 видів, поширених в Палеарктичній і Неоарктичній біогеографічних областях. В СРСР — 12 видів, у т. ч. в УРСР— 8. Майже усі С. є проміжними хазяями збудників *інвазійних хвороб* людини та диких і свійських тварин. Особливо шкідливий С. малий (Galbula truncatula) як проміжний хазяїн *фасціоли печінкової* — збудника *фасціольозу* великої і дрібної рогатої худоби, рідше свиней, коней. Викопні С. відомі починаючи з юри.

А. Л. Путь.

СТАВНИ́ЦЬКИЙ Василь Семенович (р. н. невід.— 1730, Львів) — укр. друкар. Був помічником свого батька С. *Ставницького,* а з 1697 — керівником *Львівської братської друкарні.* Працював майстром-складальником і ливарником шрифтів. Надрукував нотний Ірмологіон, кілька видань Букваря (тиражем 6—7 тис. кожне). Друкарем був і його син Петро.

Я. Д. Ісаєвич.

СТАВНИ́ЦЬКИЙ Семен (р. н. невід.— 1697, Львів) — укр. друкар і літератор. Працював підмайстром у *Львівській братській друкарні,* пізніше — майстром там же (1662—68, 1677—97) і в *Унівській друкарні* (1670—73, 1680). Був складальником, брав

Ставрида середземноморсько-атлантична.

участь у редагуванні книг і написанні до них передмов. Автор віршованої похвали князю Володимирові Святославичу, що є переробкою вірша Г. Смотрицького з Острозької біблії. Після смерті С. керівництво львівською братською друкарнею перейшло до його сина В. *Ставницького*.

Літ.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.—Л., 1962. *Я. Д. Ісаєвич.*

СТАВРИ́ДА (Trachurus) — рід морських риб род. ставридових ряду *окунеподібних*. Довж. до 55 см, маса 400—500 г, іноді до 1 кг. Зграйна пелагічна риба. Хижак, живиться дрібною рибою, а також ракоподібними. Статевої зрілості досягає на 2-му році життя; самка відкладає до 2 млн. ікринок. Бл. 10 видів; поширені в тропічних і субтропічних морях. В СРСР (Балтійське, Чорне, Японське моря) зустрічається 3 види, з них у Чорному м.— 2: С. середземноморсько-атлантична (T. trachurus trachurus) і С. чорноморська (T. mediterraneus ponticus). Об'єкт промислу.

СТАВРОВЕ́ЦЬКИЙ (Транквіліон) Кирило (р. н. невід.— 1646, Чернігів) — укр. письменник, церковно-осв. діяч, друкар-видавець. У 80-і рр. 16 ст. викладав слов'ян. і грецьку мови у Львів., а з 1592 — у Віленській братських школах. На поч. 17 ст.— провідний діяч Львівського братства. Організував власну пересувну друкарню, де видрукував книгу «Зерцало богословіи» (Почаїв, 1618), що містила виклад християнських догматів, елементи космогонії та збірку проповідей «Евангеліе учителное...» (Рахманів, 1619). В 1621—25 був проповідником у Замості, 1626 перейшов в унію, отримав архімандрію чернігів. Єлецького монастиря, де й перебував до кінця життя. В рік смерті надрукував зб. прозових творів і віршів «*Перло многоцѣнное*». У творах С. є відгомін тогочасного життя, ритміка його віршів близька до нар. дум.

В. П. Колосова.

СТА́ВРОПОЛЬ (1935—43 — Ворошиловськ) — місто, центр Ставр. краю РРФСР. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 276 тис. ж. (1982). Поділяється на 3 міські райони. Засновано 1777 як фортецю Азово-Моздоцької укріпленої лінії для захисту пд. кордонів Рос. імперії. З 1822 С.— центр Кавказ. обл., з 1847 — Ставропольської губ. Рад. владу встановлено 1 (14).I 1918. З лютого 1924 С.— центр Пд.-Сх. (з жовтня 1924 — Пн.-Кавказ., з 1937 — Орджонікідзевського, з 1943 — Ставропольського) краю. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1977). С.— важливий пром. і культур. центр краю. Розвинута маш.-буд. та хім. пром-сть (з-ди: «Червоний металіст», автопричепів, інструм., поршневих кілець, «Електроавтоматика», тех. вуглецю, хім. реактивів і люмінофорів та ін.). Підприємства м'ясної, кондитерської, виноробної, мол., шкіряно-взут., швейної, меблевої, буд. матеріалів та інших галузей промисловості. В С.— 4 вузи, філіал Моск. кооп. ін-ту, 9 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. та проектні ін-ти: Всесоюзні люмінофорів і особливо чистих речовин, вівчарства та козівництва; Пн.-Кавказький природних газів, вакцин і сироваток, гідротехніки і меліорації та ін. Музеї: краєзнавчий, образотворчих мистецтв, літературний. Театри — драм. та ляльок, цирк.

СТА́ВРОПОЛЬ — колишня (до 1964) назва м. *Тольятті*.

СТАВРОПО́ЛЬСЬКА ВИСОЧИНА́ — височина в центр. частині Передкавказзя, гол. чин. у межах Ставр. краю РРФСР. Розташована між річками Кубанню і Кумою та Кумо-Маничською западиною. Довж. 300 км, шир. бл. 170 км. Переважні висоти 300—600 м, найбільша — 831 м, г. Стрижамент. Складена з пісковиків, суглинків, глин і вапняків. Центр. райони С. в. глибоко розчленовані давньою *ерозією* (долини, балки, яри). Глибина врізу ерозійних форм досягає 240—340 м, на Сх.— 40—80 м. Поширені також *зсуви, блюдця степові* тощо. Родовища горючого газу, буд. матеріалів. Степові ділянки розорані, на підвищеннях — лісостеп з широколистяними лісами. Обводнена Кубано-Єгорликською системою і Великим Ставропольським каналом.

Ю. Л. Грубрін.

СТАВРОПО́ЛЬСЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — порода *тонкорунних овець* вовнового напряму. Виведена 1923—48 у племгоспі «Советское руно» Ставр. краю схрещуванням новокавказьких вівцематок з баранами амер. *рамбульє* і грозненської породи овець. С. п. о. відзначається високою вовновою продуктивністю, довж. *вовни* (8—10 см), міцною конституцією, пристосованістю до умов посушливого клімату та пасовищного утримання. Жива маса баранів 90—120 кг, вівцематок 50—60 кг. Настриг вовни від баранів 14—19 кг, від маток—7—8 кг. Вовна вирівняна, густа, міцна, шовковиста й блискуча, тонина 64—70 якості. Плодючість 130—140 ягнят на 100 вівцематок. Розводять С. п. о. в

Баран ставропольської породи.

Ставр. і Краснодар. краях, Нижньому Поволжі, республіках Серед. Азії; використовують для поліпшення вовнової продуктивності тонкорунних овець.

Д. К. Міхновський.

СТАВРОПО́ЛЬСЬКИЙ КРАЙ — у складі РРФСР. Утворений 13.II 1924 як Пд.-Сх. область (край); 16.X 1924 — 13.III 1937 — Пн.-Кавказ. край; до 12.I 1943 — Орджонікідзевський край. Площа 80,6 тис. км². Нас. 2622 тис. чол. (на 1.I 1982). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, вірмени, греки, білоруси, карачаєвці, черкеси, абазини, осетини

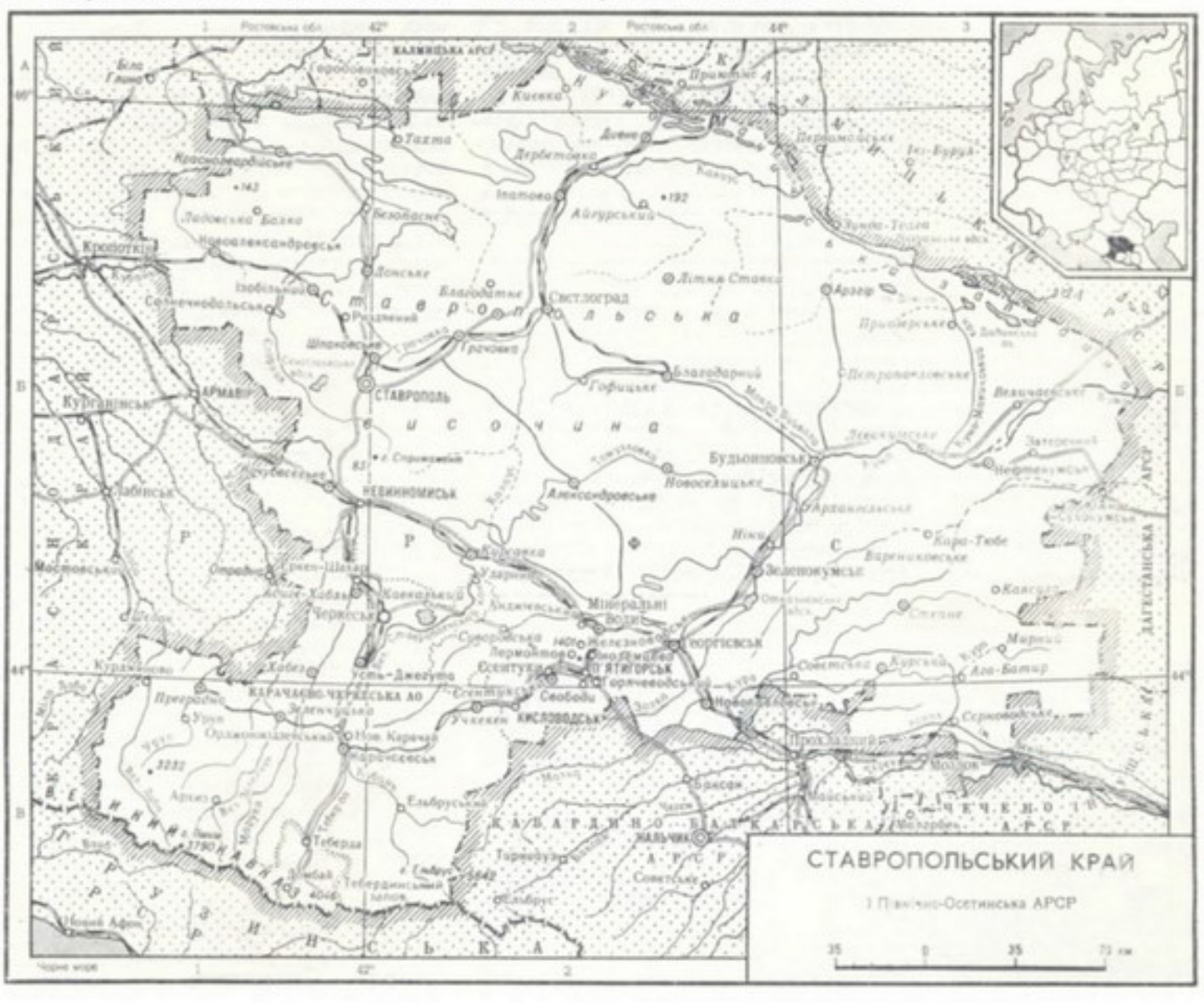

Ставропольський край.
У складальному цеху Ставропольського заводу автопричепів.

та ін. Міськ. населення — 51%. Ділиться на 34 райони, має 22 міста і 17 с-щ міськ. типу. До складу С. к. входить *Карачаєво-Черкеська автономна область*. Центр — м. *Ставрополь*. С. к. нагороджено орденом Леніна (1958). С. к. лежить у Передкавказзі й на пн. схилах *Великого Кавказу*. Центр. частину краю займає *Ставропольська височина* (вис. до 831 м, г. Стрижамент). На Сх.— Терсько-Кумська низовина, на Пн. і Пн. Сх.— *Кумо-Маничська западина*. На Пд. Зх.— передгір'я і хребти Великого Кавказу (вис. до 5642 м, г. *Ельбрус*). На Пд. в рельєфі виділяється район Кавказьких Мінеральних Вод (П'ятигір'я) з горами-лаколітами (Бештау, Машук та ін.). Корисні копалини: природний газ, нафта, мідні й поліметалеві руди, кам. вугілля, буд. матеріали; джерела мінеральних вод. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня —4, —5° (у горах від —10 до —20°), липня +22, +25°. Опадів 300—500 мм, у горах — від 600 до 2000 мм на рік. Сніговий покрив на рівнині незначний і нестійкий. Гол. ріки — *Кубань* з притоками Тебердою, Великим Зеленчуком та Малим Зеленчуком; Кума з Підкумком; Єгорлик, Калаус. Багато озер та водосховищ (найбільші озера: Дадинське, Довсун, Манич; водосховища — Сенгілєєвське, Кубанське, Отказненське). Більшість озер солоні й мають лік. грязі. С. к. лежить у межах степової зони. Рослинність різнотравно-злакова на чорноземних і каштанових грунтах. На Ставропольській височині — масиви дубово-грабових лісів на сірих лісових опідзолених грунтах. На схилах гір степова рослинність на чорноземах, вище 450—500 м — лісостепова; на вис. 800—1000 м — дубово-букові ліси, на вис. 1100—2000 м — хвойні ліси, що змінюються субальп. та альп. луками. На тер. С. к.— Тебердинський заповідник і частина *Кавказького заповідника*.

Провідні галузі пром-сті — маш.-буд., енергетична, нафтопереробна, газова, хім., харч. і легка. Електроенергетика базується на енергії, що надходить від ДРЕС (найбільші — Невинномиська і Ставропольська). Видобування нафти (діє Нефтекумський нафтопереробний з-д), газу, розробка родовищ мідних і поліметалевих руд. Найбільші маш.-буд. і металообр. підприємства — з-ди: «П'ятигорськсільмаш», Георгієвський арматурний, Черкеський холодильного машинобудування. ставропольські автопричепів, поршневих кілець, інструментальний, «Електроавтоматика», автокранів, «Червоний металіст», Карачаєвський інструм. Хім. пром-сть представлена невинномиським виробничим об'єднанням «Азот» та Черкеським хім. об'єднанням; з-дами: ставропольськими тех. вуглецю, хім. реактивів і люмінофорів, Прикумським пластмас, Черкеським гумотех. виробів. Харч. пром-сть працює на місцевій сировині —

Ставропольська височина.

м'ясна, борошномельна, олійножирова, маслосироробна, мол., плодо-овочеконсервна, цукр. та виноробна. Підприємства цих галузей розміщені в усіх містах і райцентрах краю. З-ди по розливу мінеральних вод у Кисловодську, Єсентуках, Железноводську. Розвиваються текст., взут., швейна галузі. Союзне значення має Невинномиський вовновий комбінат. Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють залізобетонні вироби, стінові матеріали, керамзит, цемент тощо. Деревообр. промисловість представлена черкеським меблевим об'єднанням «Архиз», кисловодським меблевим об'єднанням «Бештау» та Ставропольським меблевим комбінатом. С. г. багатогалузеве, з розвинутим зерновим г-вом і тонкорунним вівчарством. Площа зрошуваних земель 1981 становила 371,5 тис. га. Осн. гідротех. споруди: Правоєгорлицька, Терсько-Кумська, Східна і Курська зрошувально-обводнювальні системи; Невинномиський та Великий Ставропольський канали. Вирощують озиму пшеницю (80% посівів зернових), кукурудзу, озимі ячмінь і жито, овес, яру пшеницю, гречку та зернобобові. В зх. і пд.-сх. районах — посіви рису. Гол. тех. культури — соняшник, цукр. буряки, рицина, коріандр, соя, гірчиця та пд. коноплі. Важливе значення мають овоче-баштанні й кормові культури. Розвинуті садівництво (західні та південно-західні райони) та виноградарство (долина р. Куми).

У С. к. розводять велику рогату худобу мол.-м'ясного напряму і тонкорунних овець (7 млн. голів, 1982). Створено птахокомбінати та ін. спеціалізовані г-ва. На Пд. Зх. край перетинає Пн.-Кавказ. з-ця (Ростов-на-Дону — Баку), на Пн. Зх.— залізнична лінія Кавказька — Дивне — Елі-ста. Гол. автомоб. магістралі: Москва — Ростов-на-Дону — Мінеральні Води — Баку, Ставрополь — Теберда, Ставрополь — Дивне, П'ятигорськ — Нефтекумськ, Черкеськ — П'ятигорськ. Розвинутий повітр. і трубопровідний транспорт (нафто- та газопроводи). У С. к.— 7 вузів (4 — в Ставрополі, 2 — в П'ятигорську, пед. ін-т у Карачаєвську), 30 серед. спец. навч. закладів. Всесоюзні н.-д. ін-ти: люмінофорів і особливо чистих речовин, вівчарства та козівництва; н.-д. ін-ти: Пн.-Кавказький природ. газів, протичумний Кавказу і Закавказзя, с. г., вакцин і сироваток, гідротехніки і меліорації — в Ставрополі, курортології й фізіотерапії — у П'ятигорську; астрофіз. обсерваторія АН СРСР у станиці Зеленчуцькій. Музеї: краєзнавчі — в Ставрополі, Черкеську, П'ятигорську; образотворчих мистецтв — у Ставрополі, Кисловодський худож. музей М. О. Ярошенка; музей-заповідник М. Ю. Лермонтова — у П'ятигорську. 4 театри: драм. та ляльок — у Ставрополі, муз. комедії — в П'ятигорську, драм.— у Черкеську. На тер. С. к. розташовані один з головних курортів Рад. Союзу — *Кавказькі Мінеральні Води*, гірсько-кліматичний курорт *Теберда*, туристські бази.

Ставропольський край.
Ставрополь. У центрі міста.

СТА́ВСЬКИЙ Володимир Петрович [справж. прізв.— Кирпичников; 30.VII (12.VIII) 1900, Пенза — 14.XI 1943, загинув на фронті в с. Турки-Перевоз біля м. Невеля, похований у м. Великі Луки] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1918. Учасник громадян. війни. Під час Великої Вітчизн. війни — фронтовий кореспондент центр. газет. Літ. діяльність почав 1922. Перша кн. нарисів — «Пройшли» (1924). Нарисові повісті «Станиця» (1928), «Розгін» (1930; однойм. п'єсу поставлено 1932), «На гребені» (1931—33) — про соціалістичну перебудову села; зб. оповідань «Сильніше смерті» (1932), п'єса «Війна» (1941) — про події громадян. війни. Редактор журн. «Новый мир» (1937—43). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Фронтовые записки. М., 1942; О счастье и мужестве. Пенза, 1953; Кубанские записи. Краснодар, 1973; Укр. перекл.— Розгін. Х., 1932; На гребені. Х.—К., 1934.

СТА́ВЩИНА — плата, яку отримували власники та орендарі феод. маєтків на Україні від сільських громад за вилов риби у водоймах. Відома з 14 ст. Платили її грішми або натурою (частиною виловленої риби). Розмір С. залежав від площі водойми та її зарибнення. Як феод.-кріпосницький пережиток С. зберігалася на Україні в пореформений період. Ліквідована *Декретом про землю* 1917, яким було націоналізовано й поміщицькі землі.

СТАГНА́ЦІЯ (від лат. stagnum — стояча вода) в економіці — застій у виробництві, торгівлі та інших галузях нар. господарства. С. властива капіталізму, особливо на імперіалістичній стадії його розвитку.

«СТА́ДІЇ ЕКОНОМІ́ЧНОГО ЗРОСТА́ННЯ» — бурж. теорія процесу суспільного розвитку, яка при аналізі істор. типу суспіль-

ства на перший план висуває рівень техніки і повністю ігнорує характер *виробничих відносин*. Висунув амер. економіст У. Ростоу наприкінці 50-х рр. 20 ст. як альтернативу марксистсько-ленінському вченню про *суспільно-економічні формації*.

На противагу даному К. Марксом поділові розвитку суспільства на п'ять істор. формацій У. Ростоу виділяє п'ять «С. е. з.»: «традиційне суспільство», «перехідне суспільство», «зрушення (перехід) до індустріального суспільства», «індустріальне суспільство», «суспільство високого масового споживання». Така періодизація екон. розвитку суспільства позбавлена наук. основи, оскільки критерієм розмежування «стадій» виступає не система виробничих відносин, яка визначається характером *власності* на *засоби виробництва*, а строкатий набір різнорідних техніко-екон. ознак (рівень розвитку техніки, пром-сті, обсяг і характер споживання тощо). Як різновид бурж. концепції «*індустріального суспільства*», теорія «С. е. з.» використовує хибний у методологічному відношенні технологічний підхід до екон. систем, внаслідок чого вона еклектично об'єднує якісно різні екон. системи. Зокрема, «традиційне суспільство» охоплює і первісне, і рабовласницьке, і феод. суспільство. Прихильники цієї концепції до нібито однотипного «індустріального суспільства» відносять екон. системи сучас. промислово розвинутих капіталістичних і соціалістичних країн. На поч. 70-х рр. У. Ростоу здійснив спробу з'єднати концепцію «С. е. з.» з аналізом екон. політики, яка, на його думку, також нібито визначається лише рівнем технологічного розвитку суспільства. Таким чином, концепція «С. е. з.» спотворює теорію наук. комунізму, виступає не тільки як засіб боротьби за капіталістичний шлях розвитку країн «третього світу», а й як пряма апологія капіталізму, нібито доказ його безперервної трансформації й вічності.

А. І. Кредісов.

СТАДІО́Н [грец. στάδιον, спочатку — стадій (міра довжини), зголом — місце для змагань з бігу довжиною в один стадій] — комплексна *спортивна споруда* для тренувань і змагань з різних видів спорту. Прототипами сучасних були старод. С. (прямокутні або підковоподібні витягнуті арени з місцями для глядачів вздовж них) в Олімпії, Афінах, Дельфах та ін. місцевостях Старод. Греції, призначені для *Олімпійських ігор* та ін. змагань. Відродження Олімпійських ігор (1894) стимулювало буд-во великих С. в багатьох країнах. Складовими частинами сучас. С. є: спорт. ядро (футбольне поле, бігові доріжки, місця для стрибків і метання), оточене трибунами для глядачів, майданчики для спорт. ігор і гімнастики з допоміжними спорудами і приміщеннями, часто *басейни спортивні*. С. бувають відкриті й криті (набули поширення в 1950—60-х рр.). В СРСР до найбільших належать Центральний *стадіон імені В. І. Леніна*, стадіон — спортивний комплекс «Олімпійський» (обидва — у Москві), *Стадіон республіканський* у Києві, стадіон ім. С. М. Кірова у Ленінграді, стадіон «Динамо» у Тбілісі.

СТАДІО́Н ІМЕНІ В. І. ЛЕ́НІНА Центральний — один з найбільших у світі спортивних комплексів. Споруджено у Москві 1955—56, реконструйовано 1976—79. До складу комплексу входить бл. 140 спорт. споруд: Велика і Мала спортивні арени з трибунами (на 100 тис. глядачів та 14 тис. глядачів), плавальний басейн, Палац спорту (на 12—15 тис. глядачів), дитячий стадіон, тенісне містечко, тренувальний критий каток, 26 спорт. залів, 10 футбольних полів, 4 легкоатлетичні комплекси, бл. 80 відкритих баскетбольних, волейбольних та ін. майданчиків, полігон для стрільби з лука. Взимку діє бл. 20 майданчиків для хокею з шайбою, фігурного катання, працює лижна база. Стадіон має різні допоміжні споруди (майстерні, лікувальний диспансер тощо). Був головним стадіоном XXII *Олімпійських ігор*. Всі споруди комплексу об'єднані парком. Автори проекту осн. спорт. комплексу — архітектори О. Власов, І. Рожин, М. Уллас, О. Хряков, інж. В. Насонов, М. Рєзников, В. Полікарпов; Ленінська премія, 1959.

СТАДІО́Н РЕСПУБЛІКА́НСЬКИЙ у Києві. Споруджено 1937—41 за проектом арх. М. Г. *Гречини*. Відкриття стадіону було призначено на 22.VI 1941; відбулося 22.VI 1946. Заг. площа стадіону 53 га. Після реконструкції 1966—67 стадіон розширено, добудовано другий ярус трибун (арх. М. Гречина, Г. Гранаткін, А. Анищенко, М. Губов). Стадіон має 100 тис. місць. Простір під трибунами використано для критого зимового стадіону (пл. 12 тис. м²). Вхід на стадіон — у вигляді *колонади*. Крім гол. арени з футбольним полем і біговою доріжкою на стадіоні є тренувальні спорт. майданчики й гімнастичні зали, криті плавальні басейни, тенісні корти, лижний трамплін з штучним покриттям. Встановлено 4 метал. вишки для прожекторів вечірнього освітлення. До XXII Олімпійських ігор в СРСР стадіон 1978—80 реконструйовано.

СТА́ДНИК Йосип Дмитрович (18. III 1876, с. Валява, тепер Жешувського воєводства ПНР — 8.XII 1954, Львів) — укр. актор, режисер дожовтневого і рад. театру, педагог і перекладач. Чоловік С. *Стадникової*, батько С. *Стадниківни* та Я. *Стадника*. Закінчив польс. драм. студію. У 1894—1913 — актор і режисер *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові (1906—13 — директор), 1917—18 — *Театру Миколи Садовського*. В 1913—39 (з перервами) керував укр. профес. трупами в Галичині (див. *Стадника Й. Д. театри*), *Театром імені І. Тобілевича* (1933—35), *Українським драматичним театром* імені Лесі Українки у Львові (1939—41), драм. театром в Дрогобичі (1944—45), Театром мініатюр у Львові (1945—47). Серед ролей — Іван («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Голохвостий («За двома зайцями» Старицького), Микита («Влада темряви» Л. Толстого), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Уріель («Уріель Акоста» Гуцкова), Яго («Отелло» Шекспіра). Вистави: драматичні — «Украдене щастя» І. Франка (грав роль Гурмана), «Лісова пісня» Лесі Українки, «Вантаж» Я. Галана, «На дні» М. Горького (грав роль Актора), «Вишневий сад» Чехова, «Ткачі» Гауптмана, «Скупий» Мольєра (грав роль Гарпагона), «Вовки» Р. Роллана; оперні — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Роксолана» Д. Січинського, «Євгеній Онєгін» П. Чайковського, «Травіата» Дж. Верді та ін. Знявся у кінофільмі «Вітер зі Сходу» (1941). Викладацька діяльність у Муз.-драм. школі Миколи Лисенка (Київ, 1917—18) та драматичній школі при Вищому музичному ін-ті ім. М. Лисенка (Львів, 1922—24), студіях і драм. школах. Серед учнів — А. *Бучма*, М. *Крушельницький*, Є. *Кохаченко*, Я. *Геляс*, С. *Стадникова*. Автор спогадів про театр. життя Галичини, перекладів п'єс і лібретто опер.

Тв.: Народження театру. «Література і мистецтво», 1941, № 4.

Літ.: Медведик П. Йосип Стадник.— Сердюк О. Талановитий сподвижник театру. «Жовтень», 1976, № 9.

П. К. Медведик.

СТА́ДНИК Ярема Йосипович (10.IX 1903, м. Збараж, тепер

Й. Д. Стадник.

Й. Д. Стадник у ролях Івана («Заламейський війт» П. Кальдерона) та Гірея («Маруся Богуславка» М. Старицького).

Стадіон імені В. І. Леніна в Москві. 1955—56. Реконструкція 1976—79.

Стадіон республіканський у Києві. 1937—41; 1966—67. Реконструкція 1978—80.

С. Й. Стадниківна.

С. А. Стадникова.

Сталактити (вгорі) і сталагміти в Червоній печері. Кримські гори.

Терноп. обл.— 19.XII 1946, Львів) — укр. рад. драм. актор, співак і режисер. Син Й. *Стадника* і С. *Стадникової*, брат С. *Стадниківни*. Закінчив театр. студію Й. Стадника. На професійній сцені з 1921. Працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* та в ін. зх.-укр. трупах (1922—31, 1935—37), в театрах «Криве дзеркало» (1932—34), оперети (1938—39), мініатюр та естради (1941), юного глядача (1945—46), всі — у Львові. Серед ролей — Левко («Ніч під Івана Купала» Старицького), Микола («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Андрійко («Весілля в Малинівці» Юхвіда), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Лейн («Клопіт з Ернстом» Уайльда). Вистави: «Наталка Полтавка» І. Котляревського (грав роль Петра), «Баядера» І. Кальмана, «Жайворонок» і «Циганська любов» Ф. Легара, «Пошились у дурні» М. Кропивницького та ін. *П. К. Медведик.*

СТА́ДНИКА Й. Д. ТЕА́ТРИ — мандрівні театри драми, опери і оперети під худож. керівництвом Й. *Стадника*. Діяли з перервами протягом 1913—39 у Зх. Україні. Мали різні назви: «Український нар. театр зі Львова» (1913—14), «Союз українських артистів» (1924—26), кооператив «Український театр» (1927—31), «Мистецьке турне» Й. Стадника (1935—39) та ін. В різний час у С. Й. Д. т. працювали: А. *Бучма*, О. *Левицька*, Я. *Стадник*, С. *Стадникова*, М. *Бенцаль*, І. *Рубчак*, Я. *Геляс*, П. *Сорока*, Л. *Кривицька*, С. *Федорцева*, К. Пилипенко, І. Коссакова, С. Орлян, Л. Боровик. В репертуарі були вистави, здійснені Й. Стадником: драматичні — «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Дон Кіхот із Еттенгайма» і «Вантаж» Я. Галана, «Мазепа» Ю. Словацького, «Хам» за Е. Ожешко, «Розбійники» Ф. Шіллера, «Вовки» Р. Роллана, «Скупий» Ж. Б. Мольєра; музичні — «Ноктюрн» М. Лисенка, «Сільва» І. Кальмана, «Паганіні» Ф. Легара. В 1939 актори С. Й. Д. т. увійшли до складу *Українського драматичного театру* імені Лесі Українки у Львові. *П. К. Медведик.*

СТАДНИКІ́ВНА Стефа Йосипівна (20.IX 1912, Тернопіль — 27.II 1983, Львів) — укр. рад. артистка, співачка (сопрано). Дочка Й. *Стадника* і С. *Стадникової*, сестра Я. *Стадника*. Театр. освіту здобула у Варшавській драм. школі. Працювала в укр. театрі Й. Стадника (1926—39, з перервою, див. *Стадника Й. Д. театри*), в польс. оперетах у Львові, Познані, Вільнюсі (1930—33), у трупі «Артистичне турне» (1934), в Українському драм. театрі ім. Лесі Українки у Львові (1939—41), Львівському театрі юного глядача імені М. Горького (1944—48), у Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (1948—57), Укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (1959—78). Серед ролей — Шинкарка («Гайдамаки» за Т. Шевченком), Надія Петрівна («Блакитна троянда» Лесі Українки), Ліза («Лихо з розуму» Грибоєдова), Біанка («Отелло» Шекспіра). Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Белла («Паганіні» Легара) та ін. Знімалась у кіно (Марися, «Вітер зі Сходу», 1941).

П. К. Медведик.

СТАДНИКО́ВА Софія Андріївна (13.IX 1888, Тернопіль — 21.IX 1959, Львів) — укр. драм. актриса і співачка (драматичне сопрано) дореволюц. і рад. театру. Дочка Е. *Стечинської* та А. *Стечинського*, дружина Й. *Стадника*, мати С. *Стадниківни* і Я. *Стадника*. Закінчила жіночий ін-т у м. Яворові (тепер Львів. обл.), вокальну освіту здобула в Києві 1915—17 у професора О. *Муравйової*. Дебютувала 1901 в *Театрі товариства «Руська бесіда»*, де працювала 1901—13. Згодом виступала у *Стадника Й. Д. театрах* (1913—14); *Театрі Миколи Садовського* (1915—18) у Києві, різних театрах Зх. України (1920—39), *Українському драматичному театрі* ім. Лесі Українки (1939—41), в театрах Дрогобича і Львова (1944—47). Серед драм. ролей — Анна («Украдене щастя» Франка), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Харитина («Наймичка» Карпенка-Карого), Мавка, Килина («Лісова пісня» Лесі Українки), Марія Тарасівна («Платон Кречет» Корнійчука), Ліза («Живий труп» Л. Толстого), Поля («Міщани» М. Горького), Юдіф («Урієль Акоста» Гуцкова). Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Маргарита («Фауст» Гуно) та ін. Концертна діяльність: арії з опер, укр. нар. пісні. У 1928 гастролювала в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка.

С. А. Стадникова в ролях Марусі («Маруся Богуславка» М. Старицького) та Софії («Безталанна» І. Карпенка-Карого).

П. К. Медведик.

СТА́ДНІСТЬ — здатність тварин одного виду утворювати більш-менш постійні групи — *стада*; характерна переважно для ссавців. У одних тварин С. спостерігається протягом усього життя (коні, вівці, деякі ластоногі), у інших — лише в окремі сезони року (олені, вовки). В основі С. лежать успадкувальні дії тварин. Здатність утворювати стада з їхньою складною структурою та взаємопов'язаною поведінкою є пристосуванням тварин до умов існування.

СТА́ДНЮК Іван Фотійович (н. 8.III 1920, с. Кордишівка, тепер Вінницького р-ну Вінн. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1940. У роки Великої Вітчизн. війни працював у фронтових газетах. Друкуватися почав 1940. Збірки оповідань і повістей «Максим Перепелиця» (1952; однойм. фільм, 1956), «Люди зі зброєю» (1956), «Серце пам'ятає» (1962), «Воєнні повісті» (1967) та ін. присвячені Рад. Армії. Роман «Люди не ангели» (1962—65) — про укр. рад. село. Роман «Війна» (кн. 1—3, 1970—80) відтворює події Великої Вітчизн. війни. Автор п'єс, кіносценаріїв. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1979; Сокровенное. Статьи и очерки. М., 1980; Укр. перекл. — Максим Перепелиця. К., 1960; Війна. К., 1975; Люди не ангели. К., 1981.

М. Ф. Гетьманець.

СТА́ДО — 1) Поголів'я певного виду с.-г. тварин, що складається з різних статевих, вікових і виробничих груп або з однорідної групи тварин, сформоване для роздільного утримання, годівлі, випасу чи відгодівлі. С. овець наз. отарою, великої рог. худоби — чередою, туртом, коней — табуном, птиці — зграєю. Формуючи С., враховують структуру його, розміри й найдоцільніше використання, *оборот стада* і *відтворення стада*. 2) Група тварин одного виду, статі й віку, сформована в г-ві для роздільного утримання, випасу й відгодівлі. 3) Група диких тварин, що збираються докупи тимчасово або постійно. Це т. з. стадні тварини (копитні, деякі хижаки та ін.).

В. М. Хрящевський.

СТАЖ (франц. stage) — тривалість діяльності в якійсь галузі. Див. *Трудовий стаж*.

СТАЖУВА́ННЯ — за рад. трудовим законодавством виробнича діяльність для одержання досвіду роботи або підвищення *кваліфікації*, форма виявлення придатності працівника до тієї чи іншої роботи. С. застосовують, як правило, при зарахуванні на певні посади *молодих спеціалістів*, які закінчили вищі навчальні заклади, з метою поглиблення їхньої спеціалізації безпосередньо на робочому місці; для викладачів вищої школи — для підвищення кваліфікації. С. є й робота за спеціальністю протягом певного часу в театрі, хореографічних та ін. худож. колективах, в адвокатурі тощо з метою відбору і підготовки найздібніших осіб на штатні посади. Див. також *Випробувальний строк*, *Інтернатура*.

СТАЗ (від грец. στάσις — стояння, нерухомість) — застій, спинення в просвіті будь-якого трубчастого органу фізіологічного вмісту: кров'яний С. (гемостаз), каловий С. (копростаз), сечовий С., лімфостаз. В мед. практиці найчастіше зустрічається припинення руху крові в капілярах (капілярний С.) або у венах (венозний С.). Спричинюється С. діянням хім. і фіз. факторів, отрут бактерій або порушенням іннервації судин, зміною складу крові тощо. При тривалому С. може виникнути *тромб*, *некроз*.

СТА́ЙЄР (англ. stayer, букв.— витривала людина) — спортсмен, який спеціалізується в подоланні найдовших у певному виді спорту дистанцій (напр., бігун — на 5000,

10 000 м в легкій атлетиці й ковзанярському спорті, на 50 км в лижному спорті).

СТАЙН (Стейн; Stein) Уїльям Говард (н. 25.VI 1911, Нью-Йорк) — амер. біохімік, член Нац. академії наук США та Амер. академії мистецтв і наук. Закінчив Гарвардський ун-т (1933). З 1938 працює в Рокфеллерівському ун-ті (Нью-Йорк), з 1955 — професор біохімії. Осн. праці — з аналіт. хімії білків і ферментів. Розробив кількісний метод визначення амінокислот, заснований на іонообмінній хроматографії, вперше встановив (разом з ін. вченими) первинну структуру рибонуклеази, вивчив будову активних центрів ферментів. Нобелівська премія, 1972 (разом з С. *Муром* і К. *Анфінсеном*).

СТА́ЙНЯ, конюшня — приміщення для утримання коней. Залежно від призначення розрізняють С. для робочих і плем. коней з табунною і стаєнною системами утримання. При стаєнній системі тварин утримують індивідуально чи групами в денниках або стійлах. *Жеребців,* плем. кобил з лошатами, молодняк рисистого й верхового напрямів утримують в денниках без прив'язі. С. будують за типовими проектами на 40, 80, 100 голів і більше. Їх електрифікують, обладнують водопроводом, каналізацією, вентиляцією та ін. Біля С. влаштовують обгороджені майданчики для прогулювання коней (див. *Моціон тварин*).

Б. М. Гопка.

СТАККА́ТО (італ. staccato, букв. — уривчастий) — коротке уривчасте виконання звуків; один із способів добування звуків, протилежний *легато*. Позначається словом staccato або крапками над чи під нотами.

СТАЛАГМІ́ТИ (від грец. σταλαγμός — краплина) — мінеральні утворення (переважно вапнякові) на дні *печер*, галерей та ін. карстових порожнин. Утворюються внаслідок випадання в осадок вуглекислого кальцію при випаровуванні насиченої ним води, яка капає зі стелі порожнини. С. ростуть знизу догори і мають вигляд бурульок, стовпів тощо. Часто, зростаючись з *сталактитами*, утворюють колони (сталагнати).

СТАЛАКТИ́ТИ (від грец. σταλακτός — той, що стікає по краплі) — мінеральні утворення (переважно вапнякові), що звисають зі стелі й верхніх частин у *печерах*, підземних галереях та ін. карстових порожнинах. Утворюються в результаті осідання кальциту, який випадає в осадок при випаровуванні води, що просочується по тріщинах на стелі порожнин. С. ростуть згори вниз і мають вигляд конусів, трубочок, бурульок. Іноді трапляються гіпсові та соляні сталактити.

СТАЛАКТИ́ТИ в архітектурі — декоративні виступи (схожі на природні *сталактити*) призматичної форми, розміщені рядами, що нависають один над одним. Застосовувалися для оздоблення склепінь, карнизів та ін. частин будівель. Характерні для мавританської архітектури, середньовічного буд-ва у Серед. Азії, на Бл. Сході тощо.

СТАЛЕ́ВІ КОНСТРУ́КЦІЇ — конструкції, виготовлені із *сталей* різних марок. Для С. к. (мал.) використовують сталь низьковуглецеву звичайної міцності (найчастіше), низьколеговану та високоміцну (напр., з карбонітридним зміцненням) сталь. Сталевими роблять *несучі конструкції* й *огороджувальні конструкції* будинків і споруд, *прогонові будови мостів*, *опори ліній електропередачі*, радіо- і телевежі, резервуари, *газгольдери*, морські *платформи* для буріння свердловин та видобування нафти і газу, магістральні *газопроводи* і *нафтопроводи*, рухомі конструкції (напр., підйомних кранів, екскаваторів) та ін. об'єкти. С. к. виготовляють звичайно з первинних сталевих прокатних елементів різного профілю (див. *Прокат* у металургії), листової сталі, що їх з'єднують зварюванням (див. *Зварні конструкції*), болтами (у т. ч. високоміцними фрикційного типу) або (рідше) заклепками (див. *Клепані конструкції*) у конструктивні елементи— *балки, колони, ферми, оболонки, панелі, плити* тощо. Розрізняють С. к.: наскрізні (структурні й *ґратчасті конструкції*) і суцільні (див. також *Листові конструкції*, *Тонкостінні конструкції*); плоскі і просторові. За статичною схемою їх поділяють на балкові, аркові, рамні, висячі (див. *Висячі конструкції*) або комбіновані. Виготовляють і монтують С. к. індустріальними методами. С. к. відзначаються відносною легкістю і високою міцністю, різноманітністю конструктивних форм. Вони зручні для демонтажу й реконструкції. Осн. вади С. к.— схильність до *корозії металів* і зниження міцності при високих т-рах. Вдосконалення С. к. пов'язане з *типізацією* й *уніфікацією* конструктивних елементів, зменшенням витрати металу (внаслідок використання сталей підвищеної міцності й попереднього напруження елементів, див. *Попередньонапружені конструкції*), з розробкою нових конструктивних форм тощо. Розраховують С. к. за *граничними станами* (за несучою здатністю і розвитком надмірних деформацій від статичних і динамічних навантажень).

Літ.: Жудин Н. Д. Стальные конструкции. М., 1957; Жербин М. М. Высокопрочные строительные стали. К., 1974; Лихтарников Я. М., Клыков В. М., Ладыженский Д. В. Расчет стальных конструкций. К., 1976.

М. М. Жербін.

СТА́ЛІН Йосиф Віссаріонович [справж. прізв.— Джугашвілі; 9 (21).XII 1879, м. Горі, тепер Груз. РСР — 5.III 1953, Москва] — один з керівних діячів КПРС, Рад. д-ви, міжнар. комуністичного і робітн. руху, теоретик і пропагандист марксизму-ленінізму. Член КПРС з 1898. Н. в сім'ї кустаря-шевця. Був членом Тифліського, Кавказького союзного та Бакинського к-тів РСДРП. Учасник революції 1905—07 на Закавказзі. В січні 1912 заочно кооптований до ЦК РСДРП і введений до Російського бюро ЦК РСДРП. У 1912—13 в Петербурзі співробітничав у газ. «*Звезда*» та «*Правда*». В кін. 1912 — на поч. 1913 написав працю «Марксизм і національне питання», яку позитивно оцінив В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 213). Не раз зазнавав арештів і заслання. Після повалення самодержавства в березні 1917 повернувся з заслання до Петрограда. Його було введено до складу Бюро ЦК РСДРП(б) і до редакції газ. «Правда». На VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) С. обрано членом ЦК. З цього часу обирався до ЦК на всіх з'їздах партії. Активний учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді. Член обраного на засіданні ЦК 16 (29).X 1917 Військово-революційного центру, який увійшов як керівне ядро до складу Петрогр. військово-революційного комітету. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції — нарком у справах національностей (до 1922), одночасно 1919—22 — нарком держконтролю РРФСР (з

Й. В. Сталін.

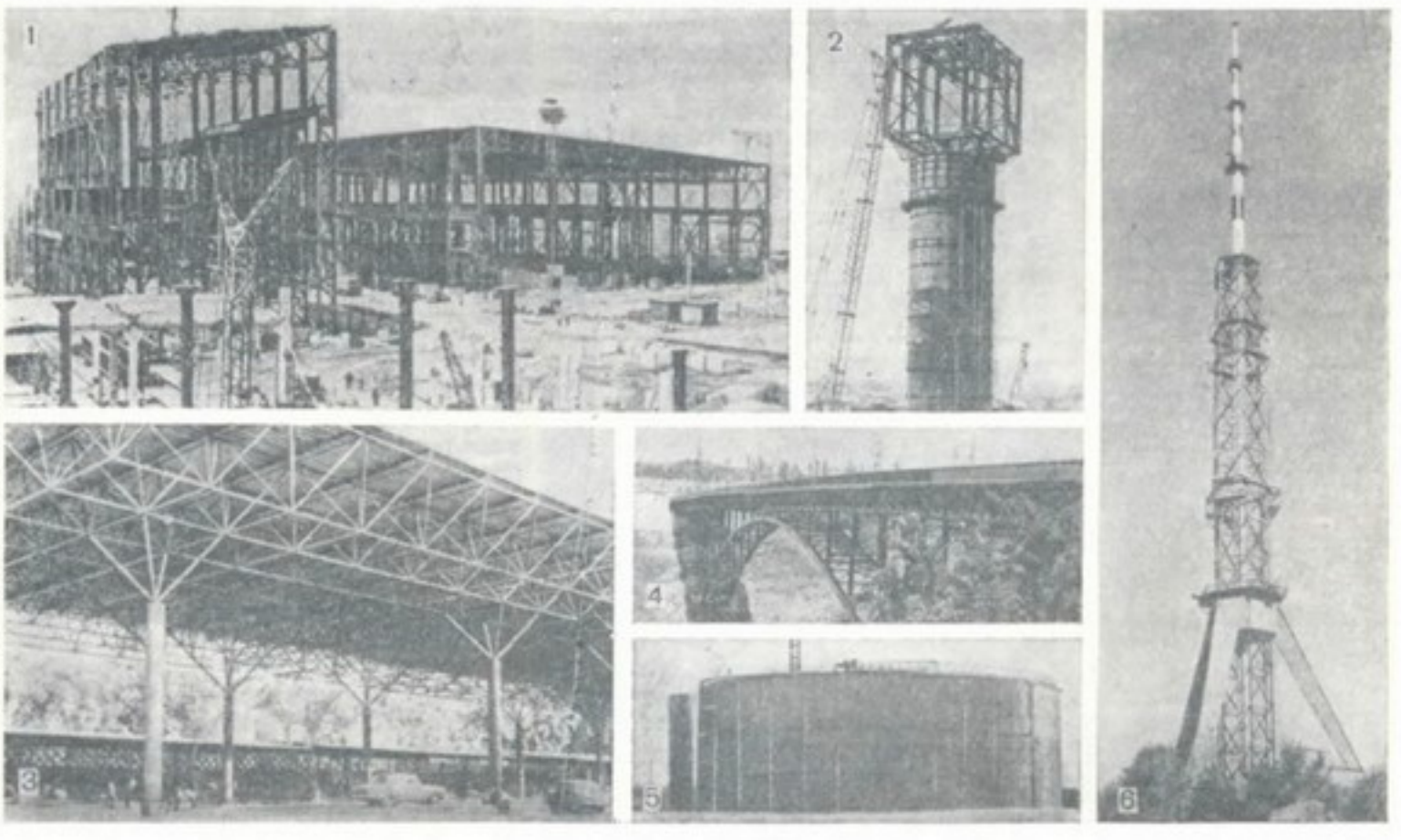

Сталеві конструкції.
1. Несучі конструкції киснево-конверторного комплексу заводу «Азовсталь».
2. Циліндричний баштовий копер вентиляційного стовбура Запорізького залізорудного комбінату.
3. Структурне покриття колгоспного ринку в Фергані.
4. Міст через старе русло Дніпра в Запоріжжі.
5. Резервуар місткістю 30 тис. м³ з рулонованою стінкою.
6. Телевізійна башта в Харкові.

А. Л. Ж. де Сталь.

1920 — нарком РСІ). Під час громадян. війни 1918 — 20 — член Реввійськради Республіки, Реввійськради Пд., Зх. і Пд.-Зх. фронтів, представник ВЦВК у Раді Робітн. і Сел. Оборони. В квітні 1922 обраний Ген. секретарем ЦК РКП(б); перебував на цьому посту понад 30 років. В. І. Ленін у «Листі до з'їзду» (грудень 1922 — січень 1923), вказавши на деякі негативні риси характеру С., пропонував змістити його з посади Ген. секретаря (див. Повне зібр. тв., т. 45, с. 328—329). XIII з'їзд РКП(б) визнав за доцільне залишити С. на посту Ген. секретаря, але за умови, щоб він зробив з критики В. І. Леніна необхідні висновки.

С. брав активну участь у розробці і здійсненні політики партії, планів будівництва соціалізму, відіграв видатну роль в ідейно-політ. розгромі *троцькізму* та *правого ухилу у ВКП(б)*, у захисті ленінського вчення про можливість перемоги соціалізму в СРСР. Велике значення мали праці С. «Про основи ленінізму», «Троцькізм чи ленінізм?» (обидві — 1924), «До питань ленінізму» (1926), «Про правий ухил у ВКП(б)» (1929) та ін. 6.V 1941 С. призначено головою Раднаркому СРСР (з 1946 — Голова Ради Міністрів СРСР), 30.VI 1941 — головою Держ. К-ту Оборони, 19.VII — наркомом оборони СРСР, 8.VIII 1941 — Верховним Головнокомандуючим Збройними Силами СРСР. У діяльності С. поряд з позитивними сторонами мали місце теор. і політ. помилки, негативну роль відіграли деякі риси його характеру. Поступово склався культ особи С., який потягнув за собою грубі порушення соціалістичної законності, завдав серйозної шкоди діяльності партії, справі комуністич. будівництва. XX з'їзд КПРС (1956) засудив культ особи як явище, чуже духові марксизму-ленінізму, природі соціалістичного сусп. ладу. В постанові ЦК КПРС від 30.VI 1956 «Про подолання культу особи і його наслідків» партія дала об'єктивну всебічну оцінку діяльності С., розгорнуту критику культу особи. У 1919—52 С. був членом Політбюро ЦК партії, 1952—53 — членом Президії ЦК КПРС; 1925—43 — член Виконкому Комінтерну, з 1917 — член ВЦВК, з 1922 — ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3-го скликань. С. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці (1939), Героя Рад. Союзу (1945), Маршала Рад. Союзу (1943), Генералісимуса Рад. Союзу (1945). Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами «Перемога», орденом Суворова 1-го ступеня, 3 орденами Червоного Прапора, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

СТАЛІНАБА́Д — колишня (1929—61) назва м. *Душанбе*.

СТАЛІНГРА́Д — колишня (1925—61) назва м. *Волгограда*.

СТАЛІНГРА́ДСЬКА БИ́ТВА 1942—43 — одна з найбільших битв Великої Вітчизняної війни і 2-ї світової війни; охоплює періоди оборонної (17.VII—18.XI 1942) і наступальної (19.XI 1942—2.II 1943) операцій, проведених рад. військами з метою оборони Сталінграда і розгрому наступаючих на Сталінградському напрямі нім.-фашист. військ. Улітку 1942 гітлерівське командування, скориставшись з відсутності другого фронту, дістало змогу організувати наступ на пд. крилі рад.-нім. фронту з метою загарбання родючих районів Дону, Кубані, Нижньоволжя і нафтоносного Кавказу. Для наступу на Сталінград було виділено з групи армій «Б» 6-у армію (команд.— генерал-полковник Ф. Паулюс) у складі 13 д-зій (бл. 270 тис. чол., 3 тис. гармат і мінометів та бл. 500 танків). Її підтримував 4-й повітр. флот (до 1200 бойових літаків). Ставка Верховного Головнокомандування 12.VII 1942 створила Сталінгр. фронт (команд.— Маршал Рад. Союзу С. К. *Тимошенко*, з 23.VII — генерал-лейтенант В. М. *Гордов*), якому ставилося завдання спинити дальше просування противника, що мав перевагу в людях у 1,7 раза, в артилерії і танках — у 1,3, у літаках — більш як у 2 рази. Оборонна операція почалася 17.VII на далеких підступах до Сталінграда. Протягом 6 діб передові загони 62-ї і 64-ї армій чинили запеклий опір нім.-фашист. військам. 23.VII противник повів наступ на гол. смугу оборони 62-ї і 64-ї армій, намагаючись охоплюючими ударами на флангах рад. військ у великому вигині Дону оточити їх, вийти в район Калача і прорватися до Сталінграда із Зх. Внаслідок стійкої оборони і контрударів рад. військ задум противника було зірвано. Рад. війська до 16.VIII зупинили просування противника і зайняли оборону на зовн. обводі Сталінграда. Противник змушсний був кинути з Кавказ. напряму на Сталінградський 4-у танк. армію Гудеріана. Беручи до уваги пряму загрозу прориву противника до міста з Пд.-Зх., для оборони цього напряму 7.VIII з складу Сталінгр. фронту було виділено Пд.-Сх. фронт (команд.— генерал-полковник А. І. *Єременко*). Внаслідок контрудару військ Пд.-Сх. фронту до 17.VIII противника було зупинено, і він тимчасово перейшов до оборони. 18.VIII нім.-фашист. війська поновили наступ із Зх. і Пд.-Зх. 23.VIII їм вдалося вийти до Волги на Пн. від міста. Фланговим контрударом 24-ї та 66-ї армій, що підійшли з резерву Ставки, і армій Сталінгр. фронту наступ противника з Пн. було зупинено. Нім.-фашист. командування ввело в бій додатково 8-у італійську, а згодом — 3-ю румунську армії. Так, чин. група армій «Б» під Сталінградом у той час налічувала понад 80 д-зій. З 12.IX оборону Сталінграда було покладено безпосередньо на 62-у армію генерал-лейтенанта В. І. *Чуйкова* і 64-у армію генерал-майора М. С. *Шумилова*. В місті розгорнулися запеклі вуличні бої. Сталінгр. фронт 28.IX було перейменовано на Донський (команд.— генерал-лейтенант К. К. *Рокоссовський*), а Пд.-Сх.— на Сталінградський (команд.— генерал-полковник А. І. Єременко). 15.X на вузькій ділянці противникові вдалося прорватися до Волги в районі тракторного з-ду, на Пд. від з-ду «Барикади».

18.XI закінчився оборонний період С. б., в ході якого нім.-фашист. війська зазнали великих втрат. Контрнаступ рад. військ, підготовлений у ході оборонної операції, почався 19.XI. В його розробці важливу роль відіграли представники Ставки Верховного Головнокомандування генерали Г. К. *Жуков* і О. М. *Василевський*. Задум контрнаступу полягав у тому, щоб, завдаючи ударів у напрямах, що сходилися на Калач, оточити і знищити сталінгр. угруповання противника. Для цього було розгорнуто війська Пд.-Зх. (команд.— генерал-лейтенант М. Ф. *Ватутін*), Донського (команд.— генерал-лейтенант К. К. Рокоссовський) і Сталінградського (команд.— генерал-полковник А. І. Єременко) фронтів. На цей час рад. війська переважали противника в людях у 1,1 раза, в гарматах і мінометах — у 1,5, у танках і самохідних арт. установках — у 2,2, в бойових літаках — у 1,1 раза. Війська Пд.-Зх. фронту за перший день просунулися на 23—35 км, а 65-а армія Донського фронту, яка зустріла сильний опір противника, пройшла лише 3—5 км. Війська Сталінгр. фронту почали наступ 20.XI і вже у перший день прорвали оборону противника. 23.XI з'єднання Пд.-Зх. і Сталінгр. фронтів з'єдналися в районі Калач — Совєтський — Мариновка і оточили 22 д-зії і понад 160 окремих частин 6-ї і частково 4-ї танк. нім. армій заг. чисельністю 330 тис. чол. Того самого дня капітулювало оточене угруповання рум. військ. До 30.XI рад. війська стиснули кільце оточення і створили більш як 500-кілометровий зовн. фронт. Спроба нім.-фашист. командування 12.XII деблокувати свої оточені війська ударом з району Котельникова закінчилася для них невдачею. До кінця грудня війська Ворон., Пд.-Зх. і Сталінгр. фронтів розгромили війська противника перед зовн. фронтом оточення, відкинули залишки їх на 150—200 км. Ліквідацію оточеного угруповання було покладено на війська Донського фронту. 10.I 1943 після відхилення противником пропозиції про капітуляцію, рад. війська, долаючи запеклий опір противника, 26.I розсікли вороже угруповання на дві частини. 31.I припинила опір пд. група військ разом з генерал-фельдмаршалом Ф. Паулюсом, а 2.II капітулювала пн. група.

Сталінградська битва 1942—43.
Бій проти німецько-фашистських загарбників в одному з цехів заводу «Красный Октябрь». Листопад 1942.

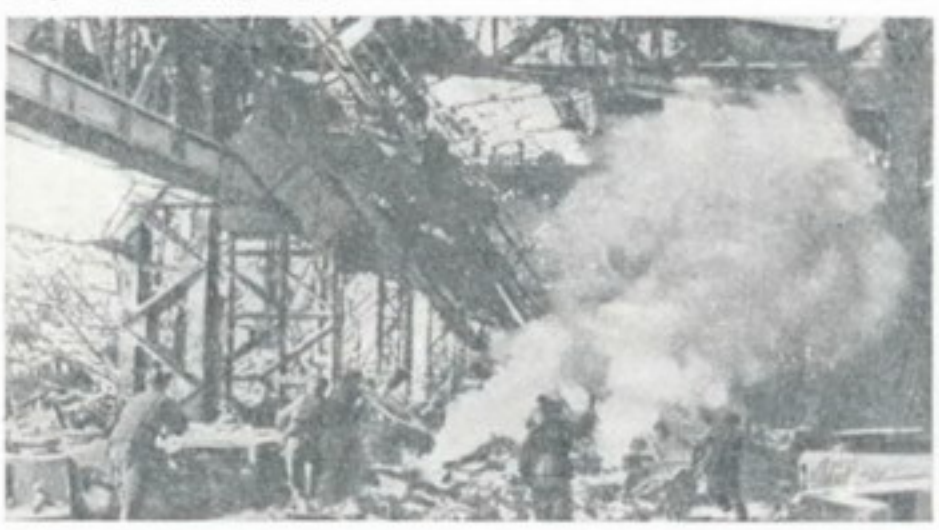

В ході С. б. було розгромлено 6-у і 4-у танкову німецькі, 3-ю і 4-у румунські і 8-у італійську армії. Нім.-фашист. війська було відкинуто далеко на Зх. від Волги. Вони втратили вбитими, пораненими, полоненими і пропалими без вісті бл. 1,5 млн. солдатів і офіцерів. Перемога рад. військ у С. б. зробила вирішальний внесок у досягнення корінного перелому як у ході Великої Вітчизн. війни, так і всієї 2-ї світової війни. Внаслідок С. б. Рад. Збройні Сили вирвали у противника стратегічну ініціативу і міцно її утримували до кінця війни. Перемога ще вище піднесла міжнар. авторитет Рад. Союзу, стала вирішальним фактором дальшого зміцнення *антигітлерівської коаліції*. Подвиг героїв-сталінградців увічнив пам'ятник-ансамбль на *Мамаєвому кургані*. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Літ.: Самсонов А. М. Сталинградская битва. М., 1968; Сталинград: уроки истории. Воспоминания участников битвы. [Сборник]. М., 1980.

І. Д. Єршов.

СТАЛІНГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ— колишня (1936—61) назва *Волгоградської області* РРФСР.

СТА́ЛІНО — колишня (з 1924 до 1961) назва м. *Донецька*.

СТА́ЛІНСЬКА О́БЛАСТЬ — колишня (з 1938 до 1961) назва *Донецької області* УРСР.

СТА́ЛОСТІ СКЛА́ДУ ЗАКО́Н — один з основних законів хімії: кожна чиста хім. сполука, незалежно від способу її одержання, складається з одних і тих самих елементів, причому відносні кількості їхніх атомів виражаються цілими числами. Строго застосовний тільки до газоподібних та рідких сполук. Склад кристалічних сполук здебільшого сталий, але може бути й змінним, невідповідним цілочисловим відношенням атомів (деякі *гідриди, карбіди, металіди*). Сполуки змінного складу наз. б е р т о л і д а м и; сполуки ж, які підлягають С. с. з.,— д а л ь т о н і д а м и. С. с. з. встановив Ж. *Пруст* після тривалої наук. суперечки (1801—08) з К. Л. *Бертолле*.

СТАЛЬ (Staël) Анна Луїза Жермена де (22.IV 1766, Париж — 14.VII 1817, там же) — франц. письменниця, теоретик л-ри, публіцист. Дочка Ж. *Неккера*. Заснований С. салон став центром літ. і політ. думки Парижа. З захопленням зустріла Велику франц. революцію 1789—94. Вільнодумство й опозиція до диктатури Наполеона I були причиною вигнання її з Парижа (1803) і Франції. Жила в Швейцарії. Подорожувала по Європі. Перший значний твір С.— «Листи про твори і характер Ж. Ж. Руссо» (1788). У трагедії «Джейн Грей» (1790), романах «Дельфіна» (1802), «Коринна, або Італія» (1807) засуджувала звичаї вищих сфер суспільства, захищала право жінки на свободу почуттів і думки. В кн. «Про літературу, розглянену у зв'язку з суспільними інституціями» (1800) зробила спробу пояснити л-ру як продукт сусп. ладу. В книгах «Про Німеччину» (1810), «Роздуми про основні події французької революції» (вид. 1818) проголосила теорію раннього романтизму, висловила тривогу за долю революції у Франції. В автобіогр. кн. «Десятилітнє вигнання» (опубл. 1821) згадувала про перебування (проїздом) 1812 на Україні, зокрема в Києві.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Коринна, или Италия. М., 1969.

І. М. Лозинський.

СТАЛЬ (Заславська) Людмила Миколаївна [2 (14).III 1872, Катеринослав — 23.IV 1939, Москва] — діяч революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1897. Н. в сім'ї фабриканта. В революц. русі з 1890. Вела революц. роботу в Москві, Петербурзі, Одесі, Миколаєві, Катеринославі. Брала участь у виданні більшовицької газ. «*Жизнь солдата*». В 1907—17 — в еміграції. В 1912—14 — співробітник газ. «*Правда*». В 1917 — редактор газ. «Пролетарское дело», член президії Кронштадтського к-ту партії. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на парт., воєнно-політ. і рад. роботі, 1921—23 — член Міжнар. жін. секретаріату Виконкому Комінтерну; з 1924 — на літ. роботі, з 1928 — на наук. роботі в Музеї Революції СРСР. Нагороджена орденом Леніна.

СТАЛЬ (нім. Stahl) — сплав заліза з вуглецем (до 2%) та деякими ін. елементами; один із *залізовуглецевих сплавів*. Порівняно з *чавуном* значно міцніша й пластичніша. Найважливіший продукт *чорної металургії*, основний матеріал для машинобудування, будівництва тощо. В давні часи С. виробляли сиродутним способом (див. *Сиродутний процес*), плавленням у вогнетривких *тиглях* (в них, зокрема, одержували *булат*, див. також *Дамаська сталь*). З 19 ст. почалось впровадження потужних сталеплавильних агрегатів — *мартенівських печей, конверторів*, з 20 ст.— *електричних печей*. У другій половині 20 ст. широкого розвитку набула спец. *електрометалургія* сталі. Залежно від типу сталеплавильного агрегату розрізняють *мартенівську сталь*, С. конверторну (бесемерівську і *томасівську сталь*) і електросталь; за футеровкою (внутр. викладкою) його — С. кислу й осно́вну. За особливостями застигання у *виливниці* С. буває спокійна, напівспокійна і кипляча, за хім. складом — *вуглецева сталь* і *легована сталь*. С. поділяють на аустенітну (див. *Аустеніт*), мартенситну (див. *Мартенсит*), перлітну (див. *Перліт* у металознавстві), феритну (див. *Ферит*) і карбідну (див. *Карбіди*); звичайної якості, якісну (див. *Якісна сталь*) і високоякісну — з жорсткими вимогами до хім. складу і вмісту *неметалевих включень*. Є С. конструкційна (напр., *арматурна сталь, високоміцна сталь*), *інструментальна сталь* і С. з особливими фіз. і хім. властивостями (див. *Електротехнічна сталь, Жароміцна сталь, Жаростійка сталь, Магнітна сталь, Немагнітна сталь, Нержавіюча сталь*). С. використовують у литому і деформівному вигляді. Її властивості поліпшують *легуванням, модифікуванням* і *термічною обробкою*. В СРСР 1980 вироблено бл. 148 млн.т сталі, зокрема в УРСР — бл. 54 млн. т.

Літ.: Справочник металлиста, т. 2. М., 1976; Гуляев А. П. Металловедение. М., 1977; Энциклопедия неорганических материалов. т. 1—2. К., 1977.

СТАЛЬБЕТО́Н — бетон на основі високоміцного *портландцементу*, кварцового піску й металевого *заповнювача*; вид особливо *важкого бетону*. Крупним заповнювачем для С. служать сталеві дріб, стрижні й ошурки, дрібним заповнювачем — чавунний дріб і подрібнена лимонітна руда. С. характеризується високою стійкістю проти зношування, його об'ємна маса 3700—6000 кг/м³, міцність на стиск 12—20 МПа. Застосовують С. у конструкціях ядерних реакторів і прискорювачів (для захисту обслуговуючого персоналу від радіоактивного випромінювання), в покриттях підлог пром. і складських споруд тощо.

СТА́ЛЬСЬКИЙ Сулейман (18.V 1869, аул Ашага-Стал, тепер село Сулейман-Стальського р-ну, Даг. АРСР — 23.XI 1937, там же, похований у Махачкалі) — лезгинський рад. поет-співець, нар. поет Дагестану (1934). Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. З 1925 — член Даг. ЦВК. В 1900 почав складати пісні. В поезіях дожовтневого часу показав злиденне життя гнобленого селянина, викривав визискувачів трудового народу («Старшина», 1909; «Судді», 1913; «Слово про муллу Рамазана із аулу Векеляр», «Самовар»). У пожовтневих творах оспівував Леніна, партію більшовиків, що принесли волю і щастя Дагестанові, докорінні соціальні перетворення на його батьківщині, піснею відгукувався на всі найважливіші події в країні («Ти комуністом будь!», «Прекрасна світу новизна», «Першотравневий лист», «Дагестан»). Автор «Поеми про Серго Орджонікідзе» (1936), «Думи про Батьківщину» (1937). Високу оцінку творчості С. дав М. Горький, назвав його Гомером 20 століття. Твори С. укр. мовою перекладали П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра, А. Малишко та ін. Нагороджений орденом Леніна.

Сулейман Стальський.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Вибране. К., 1953; Р о с. п е р е к л.— Избранное. М., 1969.

Літ.: Тростянецький А. Співець народного щастя. «Літературна критика», 1939, № 6; Корабельников Г. Сулейман Стальский. М., 1979.

А. А. Тростянецький.

СТАМА́ТІ (Stamati) Константін (1786, м. Гуші, тепер СРР — 12.IX 1869, с. Окниця, тепер Дондюшанського р-ну Молд. РСР) — молд. і рум. поет-романтик. Був у дружніх стосунках з О. *Пушкіним*. Літ. діяльність почав 1824 з перекладів. Писав ліричні й сатиричні вірші, байки, поеми, драм. сцени з сучасного життя, частина з яких є наслідуванням зх. і рос. авторів (О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Крилова та ін.). Істор. поема «Казка казок» (пізніша назва — «Герой Чубер-воде...», 1843) побудована на нар. переказах. Творчість С. сприяла жанровому збагаченню нац. л-ри й утвердженню в ній народності.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Кишинёв, 1959.

С. В. Семчинський.

СТАМА́ТІ-ЧУ́РЯ Константін [4.V 1828, Кишинів — 22.II 1898, с. Каракушеній Вєк (Старі Каракушани) тепер Бричанського р-ну Молд. РСР] — молд. і рос. письменник. Писав і нім. мовою. Син К. *Стаматі*. Був секретарем рос. посольств у Парижі, Лондоні, Берліні. Виступав у різних жанрах. Автор зб. «Драматичні твори» (т. 1—2, 1888—93), пригодницького роману «Острів Сагалін» (1894), зб. оповідань «Літературний калейдоскоп» (1895). У книзі «Відгомони з Бессарабії» (1898) захоплено відгукувався про укр. пісні й танці. В оповіданні «Лісова квітонька», створеному на основі укр. фольклору, оспівував волелюбність і відвагу народу, засуджував жорстокість панів-кріпосників. Рос. мовою видав понад 30 книг: «Спогади про полювання в Бессарабії» (1854), «Смерть Лермонтова» (1885), оповідання «Дніпровська русалка» (1887) з життя укр. села за кріпаччини.

Тв.: Смерть Лермонтова. Одесса, 1885; Днепровская русалка. Украинская легенда. Одесса, 1887.

Літ.: Романець О. К. Стаматі-Чуря. «Жовтень», 1959, № 2.

О. С. Романець.

СТАМБОЛІ́ЙСЬКИЙ Александр Стоїменов (1.III 1879, Славовиця Пазарджицького округу — 14.VI 1923, там же) — болг. політ. і держ. діяч. Н. в сел. сім'ї. Освіту здобув у Німеччині. З 1902 — один з лідерів *Болгарського землеробського народного союзу*. З 1908 — депутат Нар. зборів, з 1911 — Великих нар. зборів. У 1915—18 — в ув'язненні. В 1918 — учасник Владайського повстання солдатів болг. армії, що привело до проголошення в Болгарії республіки. В січні 1919 ввійшов до коаліційного уряду, 1919—20, 1920—23 — голова уряду. Уряд С. провів у країні ряд демократичних реформ (у т. ч. аграрну). 9.VI 1923 внаслідок фашистського перевороту уряд С. було повалено, а його самого вбито.

СТАМБУ́Л (тур. Істамбул, грец. Константинополь, давньорус. Царгород) — місто на Пн. Зх. Туреччини, адм. центр ілу (області) Стамбул. Розташований на берегах пд. частини прот. Босфор, зат. Золотий Ріг та Мармурового м., на перехресті міжнар. шляхів з країн Європи до країн Близького Сходу, гол. мор. порт країни, міжнар. аеропорт. Більша частина С. лежить у межах Європи, менша — в Азії; транспортне сполучення між ними відбувається по ланцюговому мосту через Босфор. Понад 4,7 млн. ж. (1980). До завоювання 1453 турками місто називалося *Константинополем*. З 1453 С.— столиця *Османської імперії*. Завдяки вигідному геогр. положенню і стратегічному значенню *чорноморських проток* С. перетворився на великий торг.-пром. центр. На С. не раз робили походи *запорізькі козаки* (у т. ч. 1615 під проводом П. *Сагайдачного*), визволяючи бранців з тур. неволі. Ці походи оспівано в укр. нар. піснях і думах, у творах Т. Г. Шевченка («Гамалія» та ін.). В 1563 в С. страчено Д. І. *Вишневецького*. В 1620—22 в С. перебував Б. *Хмельницький*, який потрапив у тур. полон під час *Цецорської битви 1620*. У 1855 в С. помер А. *Міцкевич*. С. був центром *молодотурецької революції 1908*. Після поразки в 1-й світовій війні 1914—18 *Троїстого союзу*, до якого входила Туреччина, С. 1918—22 був окупований військами *Антанти*. В жовтні 1923 столицю Туреччини перенесено до *Анкари*. С. — найбільший пром. і торг.-фінанс. центр країни. Численні підприємства машинобудівної та металообр. (у т. ч. судноверф, електроламповий і автоскладальний з-ди), хім., цем., деревообр., меблевої, поліграф., текст., швейної, шкіряно-взут. та харчосмакової (м'ясо-мол., борошномельної, кондитерської, винно-горілчаної, тютюнової) пром-сті. Розвинуті кустарні промисли (вироби з шкіри, дерева, металу тощо). У С.— 3 ун-ти (у т. ч. Стамбульський, засн. 1453), Стамбульська академія економіки і торгівлі, Вища тех. школа, Академія красних мистецтв, консерваторія та ін. вузи. Тур. мед. т-во, Хім. т-во та ін. наук. заклади. Серед найбільших б-к — б-ка Стамбульського ун-ту, Сулейманіє, Баязіда. Численні музеї, у т. ч. *Софії храм*, палаци Топкапи, Стамбульський археол., живопису і скульптури, тур. та ісламського мистецтва. Театри. Бухта Золотий Ріг ділить європ. зону міста на 2 частини: Старе місто (Стамбул), де зосереджено багато відомих пам'яток середньовіч. архітектури, і Нове місто (Бей Огли), до якого входить торг. портовий район. Пам'ятки архітектури візант. періоду: залишки фортечних стін, комплексу імператорських палаців, іподрому, а також культові споруди, більшість яких було перероблено турками на мечеті: базиліка св. Іоанна Студіта (5 ст.), Софії храм (532—537, перебудовано в 6—8 ст.), церкви св. Ірини (532, перебудовано в 6—8 ст.), св. Сергія і Вакха (6 ст.), св. Федора (11—14 ст.), св. Андрія (7 ст.), храмовий комплекс Пантократора (12 ст.) та ін. До часів середньовіччя також належать: фортеці Анадолухісари (кін. 14 ст.), Румеліхісари (1452); мечеті Фатіх-джамі (1463—71, зодчий А. Сінан, відбудовано 1771 після зруйнування), Баязіда (1497—1503 або 1505, зодчий Хайреддін-ага та ін.); гробниця *Роксолани* (16 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*, т. 6, с. 448—449); світські споруди в палацовому комплексі Топкапи (15—19 ст.). З 18 ст. в архітектуру С. проникають зх.-європ. стилі. З 1950 ведуться роботи по реконструкції С. Серед великих адм. і громад. споруд — готель Хілтон (1954, арх. С. Х. Ельдем), муніципалітет (1956—61, арх. К. Хозмейстер), Пром. банк (1972, арх. М. Хепгюлер).

Літ.: Петросян Ю. А., Юсупов А. Р. Город на двух континентах. М., 1981.

СТА́МІЦЬ (Stamic, Stamitz) Ян Вацлав Антонін (19.VI 1717, Гавличкув Брод — 27.III 1757, Мангейм) — чеський композитор, скрипаль, диригент. Музики навчався у свого батька. З 1748 — керівник Мангеймської капели, яка при ньому здобула світову славу. Як скрипаль-віртуоз і диригент виступав у містах Німеччини і в Парижі. Автор 74 симфоній, інструм. тріо, інструм. концертів, сонат, культових творів. Заклав основи динамічної манери керування оркестром.

СТА́МО Євген Миколайович [н. 17 (30).VIII 1912, Київ] — рос. та укр. рад. архітектор, засл. арх. РРФСР (з 1969). У 1932—36 навчався в Моск. архіт. ін-ті у В. *Симбірцева* і Л. *Руднєва*. Твори: житл. будинки на вул. Чайковського (1952), *Кремлівський Палац з'їздів* (1959—61), 19-поверхові житл. будинки на Ленінському проспекті (1965—67), планування і забудова мікрорайонів на Мосфільмівській вул. (1965—80), житл. району Матвіївського (1966—69), кварталів у Несвізькому та Хользуновому пров. (1966—69); Центр. будинок кіно (1965—67), будинки посольства УНР (1967) і вид-ва «Прогрес» (1976), Олімпійське містечко (1980), всі — у Москві, у співавт. С.— один з авторів меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 років» у Києві (1981). Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1962. Держ. премія СРСР, 1981.

Г. Н. Гричук.

«СТА́МПА» («La Stampa» — «Преса») — італ. щоденна газета ліберального напряму. Засн. 1866.

Стамбул. Вид старої частини міста.

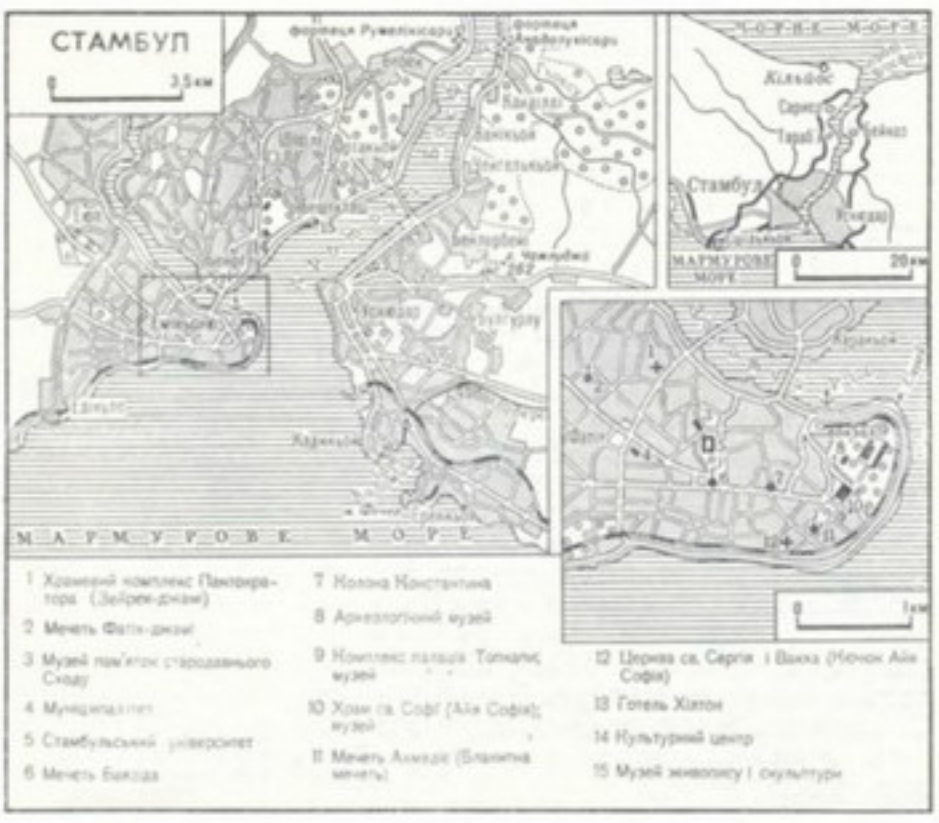

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА
ГЕРОЇЧНА ОБОРОНА РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК 17 липня–18 листопада 1942 року

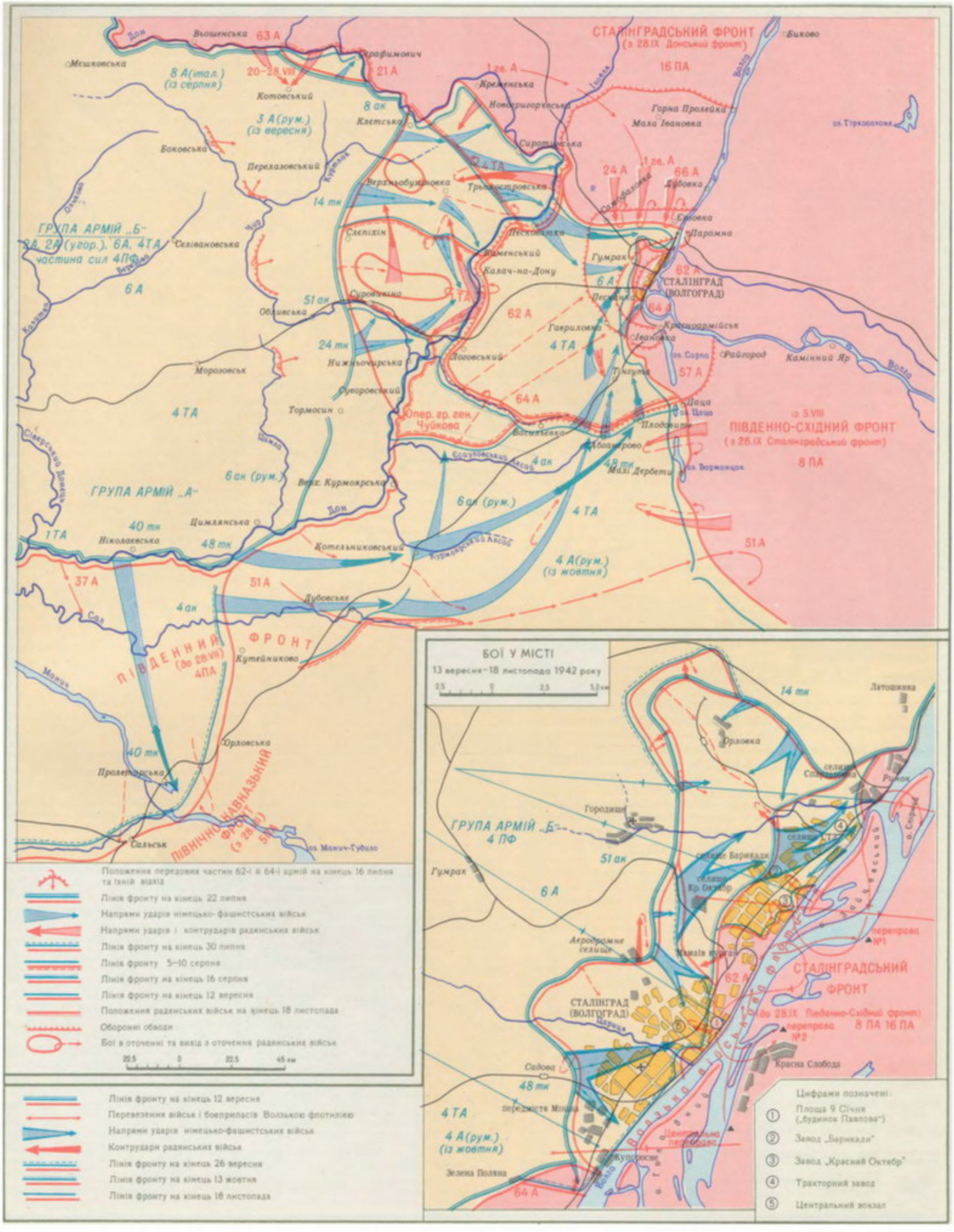

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА.
КОНТРНАСТУП РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК 19 листопада 1942 року–2 лютого 1943 року

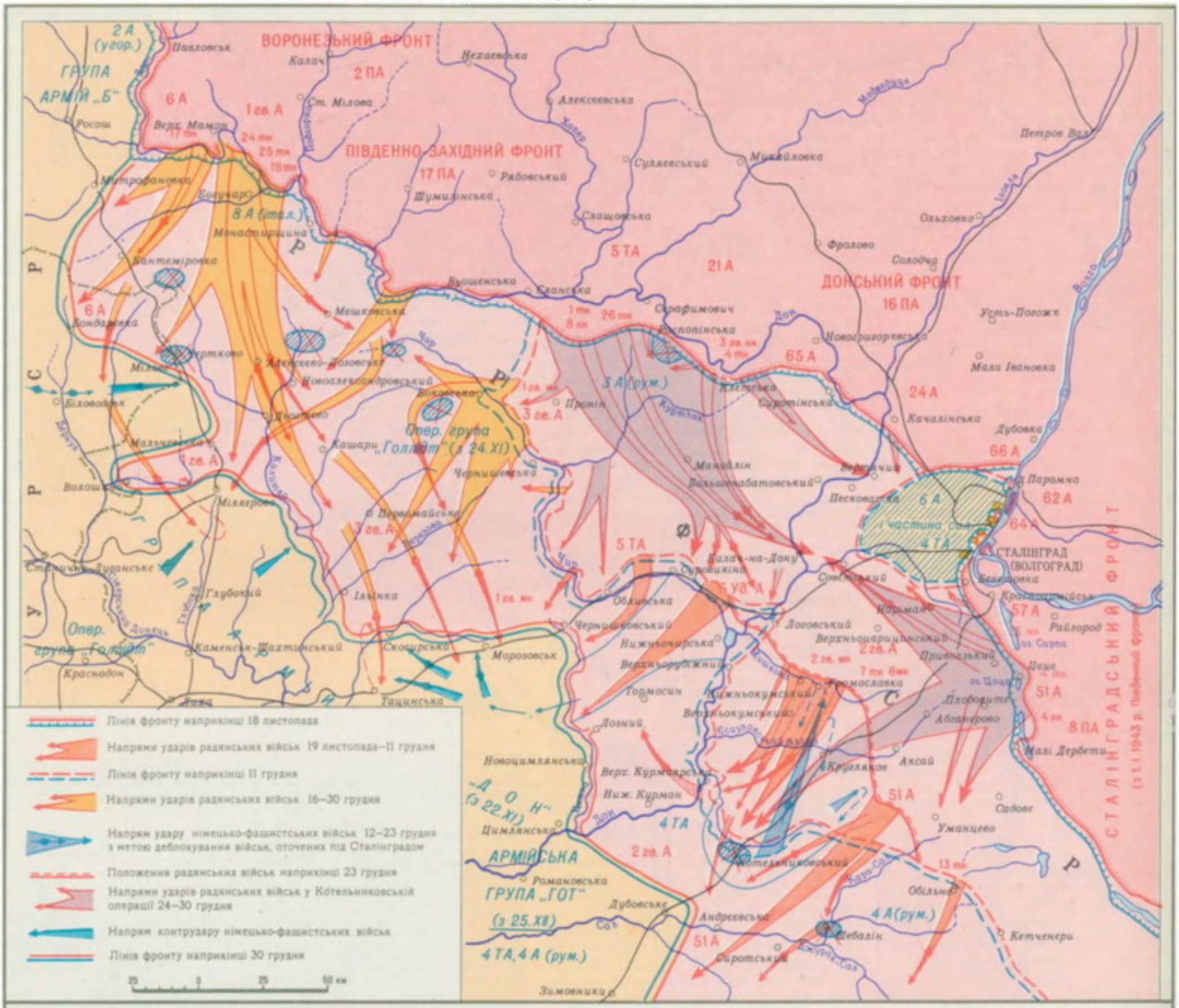

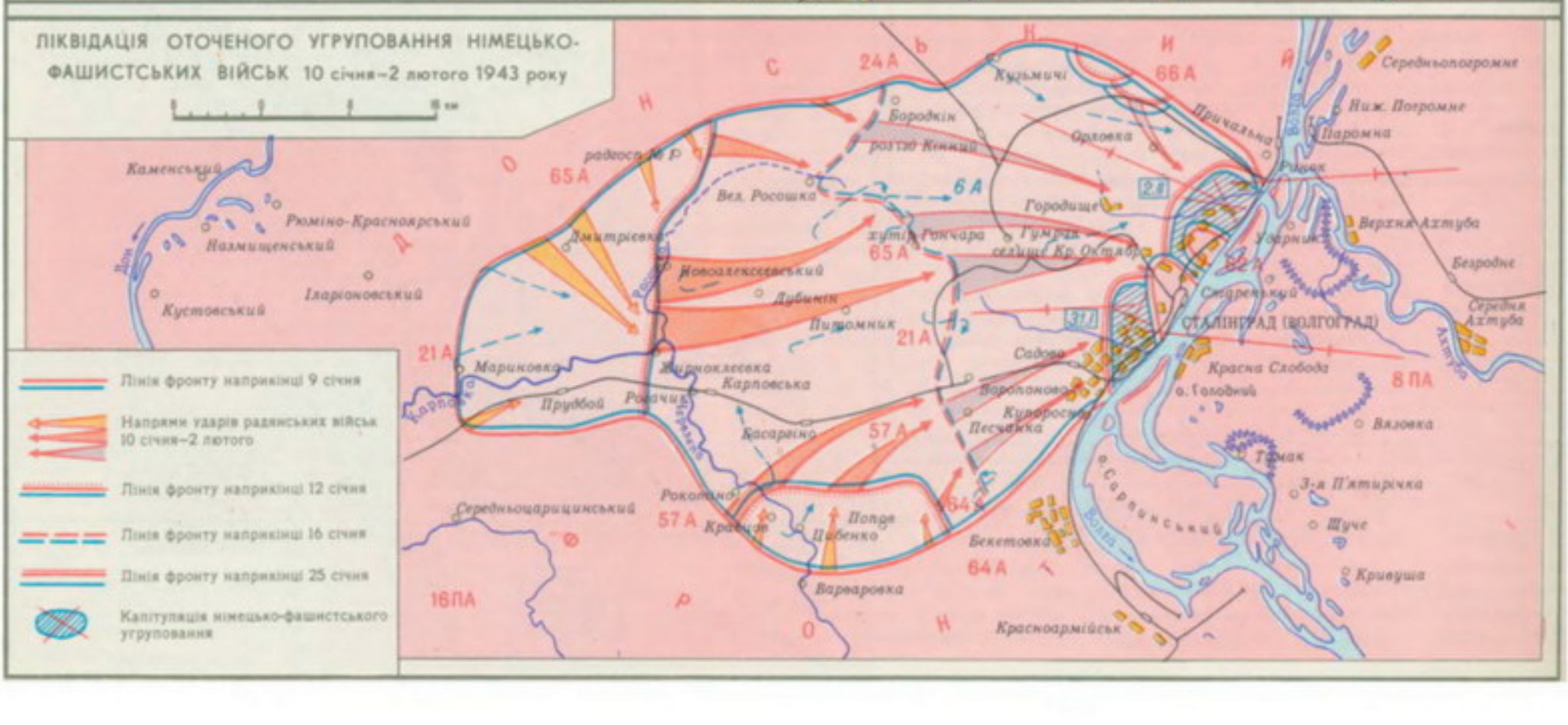

Фінансується концерном «ФІАТ». Видається в Туріні.

СТАН — *граматична категорія* дієслова, яка виражає різні взаємовідношення між суб'єктом і об'єктом дії. Значення С. виражаються перехідними дієсловами. Основою С. є протиставлення дійсного (активного) й пасивного значень, які передаються різними граматичними формами. Напр., «Робітники будують будинок» (дійсний С.) і «Будинок будується робітниками» (пасивний С.). У рос., укр. та ін. слов'ян. мовах пасивне значення виражається синтетичними зворотними (будинок будується) або аналітичними формами, до складу яких входить пасивний дієприкметник (будинок збудований, був збудований, буде збудований). У неперехідних дієсловах також виділяються значення С. (безоб'єктне, взаємне, загальнозворотне, пасивно-зворотне та ін.), які охоплюють певні семантичні групи. *В. М. Русанівський.*

СТАНДА́РТ (англ. standard — норма, зразок, мірило) — в широкому розумінні слова — зразок, еталон, які приймають за вихідні для порівняння з ними ін. об'єктів; у *стандартизації* — нормативно-технічний документ, який встановлює єдині обов'язкові вимоги щодо типів, розмірів, якості, норм та ін. осн. властивостей об'єктів стандартизації. С. поширюється на різні сфери людської діяльності. В СРСР діє Держ. система С. (ДСС), що являє собою комплекс взаємопов'язаних стандартів — ГОСТів. Встановлено чотири категорії С.: держ. стандарти СРСР (ГОСТ), галузеві (ОСТ), респ. (РСТ), С. підприємств (СТП). В СРСР також запроваджено С. *Ради Економічної Взаємодопомоги* (СТ РЕВ). Поряд з С. в СРСР діють тех. умови (ТУ) на конкретні типи, марки, артикули продукції. Всі С. систематично переглядають і оновлюють відповідно до останніх досягнень науки і техніки.

СТАНДАРТИЗА́ЦІЯ — встановлення і застосування *стандартів* з метою впорядкування діяльності в певній галузі, економного витрачання ресурсів, додержання вимог техніки безпеки, підвищення якості продукції та послуг. Об'єктами С. є конкретна продукція, послуги, норми, вимоги, методи, терміни, позначення тощо, які мають перспективу багаторазового застосування в науці, проектуванні, промисловому і с.-г. виробн., буд-ві, на транспорті, в галузі культури, охорони здоров'я та ін. сферах нар. г-ва, а також у міжнар. торгівлі. С.— найважливіший важіль боротьби за поліпшення якості продукції, її здешевлення, засіб спеціалізації та кооперування. Базується на досягненнях науки та практичному досвіді, визначає основу не тільки сучасного, а й майбутнього їхнього розвитку. В СРСР С. тісно пов'язана з управлінням та плануванням нар. г-ва, є одним з елементів загальнодерж. *єдиної технічної політики*. Керує С. Державний комітет стандартів Ради Міністрів СРСР, до системи якого входять респ. управління, центри С. і метрології, н.-д. ін-ти, лабораторії держ. нагляду за додержанням стандартів. У системі Держстандарту СРСР працює 20 н.-д. ін-тів і філіалів. На Україні С. керує Українське державне управління Держстандарту, до системи якого входять (1983) 2 н.-д. ін-ти, 13 центрів С. і метрології, 11 лабораторій держнагляду за додержанням стандартів. Система рад. С. передбачає встановлення підвищених щодо досягнутого на практиці рівня норм та вимог, орієнтацію вітчизн. виробн. на досягнення світового рівня, поступову уніфікацію виробів. С. в рамках *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ) узгоджується із завданнями Комплексної програми дальшого поглиблення та удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ. Створено Постійну комісію РЕВ по С. Рад. Союз бере активну участь у роботі цієї комісії. С. сприяє розвиткові зовн. торгівлі, зближенню екон. рівнів країн — членів РЕВ. СРСР є членом *Міжнародної організації по стандартизації*. Міжнар. С. сприяє розвитку наук.-тех. і культур. співробітництва СРСР з ін. країнами. *Р. А. Сліпоморий.*

СТА́НДЕ (Stande) Станіслав Ришард (1897, Варшава — 1.XI 1937) — польс. революц. поет. Член Компартії Польщі з 1923. Перша збірка — «Молоти» (1921). У 1925 разом з В. *Броневським* і В. *Вандурським* видав поетичний бюлетень «Три залпи». Автор збірок «Речі і люди» (1925), «Напевно — ми!» (1928). З 1931 жив у Москві. Працював у редакції польс. журн. «Культура мас», входив до редколегії журн. «Интернациональная литература». В Москві вийшли збірки віршів «Синє і червоне», «Молодь йде», «Поема про Магнітобуд» (усі — 1933), «Наш крок» (1937), поема «Мідний вершник» (1937). Перекладав класичну рос. і рад. поезію («Переклади», т. 1—2, 1935).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Стихи. М., 1935. *В. П. Вєдіна.*

СТА́НЕВ Емиліан (справж. ім'я та прізв.— Никола Стоянов Станев; 14.II 1907, м. Велико-Тирново — 15.III 1979, Софія) — болг. письменник, академік, нар. діяч культури Болгарії (з 1966), двічі Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967, 1977). Член Болг. компартії з 1944. Друкуватися почав 1931. Збірки оповідань «Самі» (1940), «Остання боротьба» (1942), «Вовчі ночі» (1943), повісті «Дикий птах» (1946), «Чорнушка» (1950), «Коли тане іній» (1956) — з життя тварин. Повісті «Тихого вечора» (1947), «Викрадач персиків» (1948) — соціального спрямування. Автор істор. повістей «Легенда про Сибина, князя Преславського» (1968), «Антихрист» (1970), «Тихик і Назарій» (1977). Роман-епопея «Іван Кондарев» (т. 1—2, 1958—64) — про революц. боротьбу трудящих, події Вересневого повстання 1923. Писав також для дітей та юнацтва.

Тв.: Укр. перекл.— Тассо. «Всесвіт», 1979, № 8; Легенда про Сибина, князя Преславського. В кн.: Сучасна болгарська повість. К., 1981; Рос. перекл.— Иван Кондарев, ч. 1—4. М., 1967; Избранное. М., 1970; Чернушка. Повести. М., 1971; Похититель персиков.—Когда тает иней и другие рассказы.— Повести и рассказы последних лет. М., 1981. *О. Д. Кетков.*

СТА́НИ СУСПІ́ЛЬНІ — соціально-правові групи людей, що різняться своїм спадковим юрид. становищем у суспільстві, певними правами та обов'язками. Займають особливе, закріплене *правом, релігією* або *звичаєм*, становище в суспільстві. Поділ на С. с., в основі якого лежить класовий поділ, характерний для рабовласницького й особливо для феод. суспільства. В бурж. суспільстві юридично всі громадяни рівноправні, становий поділ формально знищено, і тому класи перестали бути станами, хоча в ряді країн залишки станового поділу збереглися. С. с. поділялися на «вищі» — привілейовані й «нижчі» — непривілейовані. Оскільки одним з гол. обов'язків непривілейованих С. с. була сплата *податків*, то вони ще називалися податними. В Росії становий поділ існував з серед. 16 ст. На Україні в 17—18 ст. гол. С. с. були *козацтво, духівництво, шляхта, міщани* й *селянство*. Юрид. статус цих станів закріплювався в *Литовських статутах, магдебурзькому праві*, гетьманських *універсалах* та ін. джерелах права. Наприкінці 18 ст. на Правобережну і Лівобережну Україну було поширено становий поділ, який існував у Росії. Поділ суспільства на стани тут був визначений жалуваними грамотами дворянству і містам 1785. За ними все населення поділялося на чотири гол. «роди людей»: дворянство, духівництво, «міських обивателів» (міщан) і «сільських обивателів» (селян). Після Великої Жовтн. соціалістичної революції *Декретом про скасування станів та цивільних чинів* 1917 поділ на С. с. ліквідовано.

СТАНИ́НА — основна частина *корпуса* машин (пристроїв), на якій монтують їхні вузли й деталі. С. забезпечує точність взаєморозміщення й переміщення вузлів і деталей, сприймає зусилля, що виникають між ними під час дії машини. Її звичайно нерухомо закріплюють на фундаменті, іноді (С. верстатів для обробки особливо важких виробів) вона переміщується по спец. напрямних пристроях, а оброблюваний виріб залишається нерухомим. С. виготовляють литими (з чавуну), іноді зварними (з низьковуглецевої сталі), різними за формою: коробчастими, з перегородками, ребрами тощо.

Є. Станев.

В. Я. Станицин.

СТАНИ́ЦИН Віктор Якович [справж. прізв.— Гезе; 20.IV (2.V) 1897, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 23.XII 1976, Москва] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1954. Учень К. *Станіславського* та В. *Немировича-Данченка*. В 1918—24 навчався у 2-й Студії МХАТу, з 1924—актор і режисер МХАТу. Ролі: Губернатор («Мертві душі» за М. Гоголем), Репетилов («Лихо з розуму» Грибоєдо-

О. Л. Станицька.

К. С. Станіславський.

ва), Курослєпов («Гаряче серце» О. Островського), Стіва Облонський («Анна Кареніна» за Л. Толстим), інспектор Міч («Соло для годинника з боєм» Заградника), Остапченко («Фронт» Корнійчука). Серед вистав — «Пікквікський клуб» за Ч. Діккенсом, «Марія Стюарт» Ф. Шіллера. Знімався в кіно. Викладацька робота в Школі-студії ім. В. Немировича-Данченка при МХАТі (з 1948 — професор). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1949, 1951, 1952.

СТАНИ́ЦЯ — 1) В РРФСР населений пункт сільс. типу, що зберігся на тер. кол. козачих областей. Органом держ. влади в С. є станична Рада нар. депутатів. 2) В Росії 17—18 ст. козаче поселення, з 19 ст. адм.-тер. одиниця (та її центр) у козачих областях. До С. входили *хутори* й селища.

СТАНИ́ЦЬКА Олена Лук'янівна (н. 7.XII 1931, с. Милик Краківського воєводства, тепер ПНР) — майстер виробничого навчання, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1963. Трудову діяльність почала 1950 на Львів. з-ді кінескопів, де працювала робітницею, бригадиром, майстром. У 1957 за рекомендацією парткому з-ду перейшла працювати в тех. уч-ще з метою підвищення рівня підготовки молодих робітників для з-ду. С.— наставник молоді. Держ. премія УРСР, 1975.

М. П. Тесленко.

СТАНИ́ЧНО-ЛУГА́НСЬКЕ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, на р. Сіверському Дінці. Залізнич. ст. Кондрашівська. 15,4 тис. ж. (1982). В 2-й пол. 17 ст. рос. і укр. селяни-втікачі заснували козац. хутір Луганський, перейменований на поч. 18 ст. на станицю Луганську. За участь місц. козаків у *Булавінському повстанні 1707—09* станицю зруйнували царські карателі. В 30—40-х рр. 18 ст. її відбудовано. Рад. владу проголошено в лютому 1918. В 1923 населений пункт перейменовано на С.-Л. З 1938 С.-Л.— с-ще міськ. типу. У селищі — підприємства по обслуговуванню залізничного транспорту, Ворошиловгр. рибний та харч. комбінати, лісгоспзаг, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 лікарні. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 4 бібліотеки.

СТАНИ́ЧНО-ЛУГА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,9 тис. км². Нас. 56,8 тис. чол. (1982). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Станично-Луганське*. Поверхня району рівнинна. На крайньому Пд. Сх.— відроги *Донецького кряжу*. Поклади кам. вугілля і природного газу. Річки — *Сіверський Донець* з прит. *Деркул* (на пн.-сх. та сх. межах району), *Євсуг* і *Айдар*. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. В межах району Станично-Луганський філіал *Луганського заповідника*. Найбільше пром. підприємство— Ворошиловгр. рибний комбінат; комбінат побутового обслуговування (обидва — у Станично-Луганському). С. г. району спеціалізується в основному на вирощуванні овочевих культур, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 124,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 95,5 тис. га. Зрошується 10,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, горох та овочеві. У С.-Л. р.— 10 радгоспів, 9 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Кондрашівська, Кондратівська-Нова. Автомоб. шляхів — 450 км, у т. ч. з твердим покриттям — 260 км. У районі — 37 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 35 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 14 будинків культури, 23 клуби, кінотеатр, 42 кіноустановки, 36 б-к. У С.-Л. р. видається газ. «Знамя труда» (з 1930).

М. Г. Зінченко.

СТАНІ́Н (від лат. stannum — олово), олов'яний колчедан — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. Cu_2FeSnS_4. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 4,3—4,52. Твердість 3—4. Колір сталево-сірий з оливково-зеленим відтінком. Рідкісний мінерал. Значні скупчення відомі в родовищах *олов'яних руд* Болівії; в СРСР є в Якутії, Примор'ї, Сх. Забайкаллі. Разом з *каситеритом* використовують як олов'яну руду.

СТАНІСЛА́В — колишня (до 1962) назва м. *Івано-Франківська*.

СТАНІСЛА́ВОВА Олександра Юхимівна [н. 3 (16).XI 1900, Петропавловськ, тепер Пн.-Каз. обл. Каз. РСР] — укр. рад. співачка (драматичне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1948). Член КПРС з 1948. В 1931 закінчила Моск. муз. технікум ім. М. П. Мусоргського. Була солісткою Моск. радіо (1928—32), Саратовського театру опери та балету (1932—36, 1937—38), Великого театру СРСР (1936), Київ. театру опери та балету (1938—52), а також Київ. філармонії (1952—57). В 1941—45 виступала з концертами на фронтах Великої Вітчизн. війни. Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ганна («Наймичка» Вериківського), Варвара («Богдан Хмельницький» Данькевича), Кошова («Молода гвардія» Мейтуса), Ліза («Пікова дама» Чайковського), Тоска (однойменна опера Пуччіні). Нагороджена орденом Червоної Зірки, медалями.

І. Д. Гамкало.

СТАНІСЛА́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — колишня (з 1939 до 1962) назва *Івано-Франківської області* УРСР.

СТАНІСЛА́ВСЬКИЙ Костянтин Сергійович [справж. прізв.— Алексєєв; 5 (17).I 1863, Москва — 7.VIII 1938, там же] — рос. рад. актор, режисер, педагог, теоретик театру, нар. арт. СРСР (з 1936). Навчався у моск. Лазарєвському ін-ті сх. мов (1878—81). Брав участь у домашніх (т. з. Алексєєвський гурток) та ін. аматорських виставах, спочатку як актор, а пізніше і як режисер. Був одним з основоположників Т-ва мистецтва і літератури (засн. 1888, Москва), яке ставило спектаклі за творами російських і зарубіжних письменників-класиків. За роки роботи в цьому т-рі (1888—98) зіграв ролі Барона («Скупий рицар» Пушкіна), Звєздинцева («Плоди освіти» Л. Толстого), Урієля Акости та Отелло (однойменні трагедії Гуцкова і Шекспіра), поставив п'єси «Плоди освіти» Л. Толстого, «Безприданниця» О. Островського, «Отелло» У. Шекспіра та ін. Спираючись на реалістичні традиції рос. театру, на власний режисерський і акторський досвід, С. заклав основи сучасної науки про театр і створив школу (див. *Станіславського система*), що визначили розвиток сценічного мистецтва. Заперечуючи поширені в ті часи декадентські, антиреалістичні течії у театрі, С. вважав, що основою мистецтва є правда життя, а творчий процес театр. митця полягає у збагаченні літ.-драм. образів особистими життєвими враженнями і громадськими ідеалами. Прихильником ідейно-естетичних поглядів С. був В. І. *Немирович-Данченко*. Діяльність створеного і очолюваного ними Московського художнього загальнодоступного театру (див. *Московський Художній академічний театр* імені М. Горького) з перших вистав була підпорядкована цим настановам. У ньому С. створив різноманітні за характером сценічні образи: Астрова, Вершиніна, Гаєва («Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад» Чехова), Сатіна («На дні» М. Горького), Штокмана («Ворог народу» Ібсена), Крутицького («На всякого

К. С. Станіславський у ролях Вершиніна («Три сестри» А. Чехова) та Сатіна («На дні» М. Горького).

мудреця доволі простоти» О. Островського), кавалера ді Ріппафрата («Хазяйка заїзду» Гольдоні); поставив етапні в історії рос. театру вистави: «Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого, «Влада темряви» Л. Толстого; разом з В. Немировичем-Данченком — «Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад» А. Чехова, «На дні» М. Горького, «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Живий труп» Л. Толстого, та ін. У рад. час працював переважно як один з керівників і режисер МХАТу. Очолив роботу над виставами: «Бронепоїзд 14-69» В. Іванова, «Дні Турбіних» М. Булгакова, «Мертві душі» за М. Гоголем, «Страх» О. Афіногенова, «Гаряче серце» О. Островського, «Весілля Фігаро» П. Бомарше. С. організував у Москві студію Великого театру (1918, з 1941 — Муз.-драм. театр ім. К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка) та оперно-драм. студію (1935, з 1943 — Моск. драм. театр ім. К. С. Станіславського). Зробив значний внесок в утвердження методу *соціалістичного реалізму* в театрі. Серед учнів С.— В. Мейєрхольд, Є. Вахтангов, М. Хмельов, Ю. Завадський, О. Попов, А. Тарасова, М. Кедров.

Ще в дожовтневий період С. був творчо пов'язаний з укр. театр. культурою, високо цінив мист. М. Кропивницького, М. Заньковецької, М. Садовського та П. Саксаганського. Бував на Україні: 1875 (Київ), 1878, 1903 (Харків), 1896, 1898 (Харківщина). Разом з колективом МХТу (з 1920 — МХАТу) відвідав Київ (1912), Одесу (1913), Канів (1914, побував на могилі Т. Шевченка), Чернігів (1915), Одесу, Харків, Катеринослав (тепер Дніпропетровськ; 1925), Харків (1926). С. подавав творчу допомогу укр. театрові ім. М. Заньковецької (тепер Львів. укр. драм. театр ім. М. Заньковецької), брав участь у постановці п'єси «Синій птах» М. Метерлінка в Київ. театрі юного глядача. В театрах України працювали учні С.— О. *Загаров*, І. *Чужой*, К. *Хохлов*, Б. Вершилов та ін. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1954—61; Укр. перекл. — Робота актора над собою, ч. 1—2. К., 1953; Моє життя в мистецтві. К., 1955.

Літ.: МХАТ і українська театральна культура. Статті і матеріали. К., 1949; Костюк Ю. К. С. Станіславський і український театр. К., 1963; Станіславський і сучасність. К., 1963; К. С. Станиславский. Материалы. Письма. Исследования. М., 1955; Николаенко Г. Путь художника. К., 1965; Виноградская И. Жизнь и творчество К. С. Станиславского, т. 1—4. М., 1971—76; Полякова Е. Станиславский. М., 1977; Айзенштадт В., Попов О. К.С. Станіславський і Україна. «Український театр», 1982, № 6.

СТАНІСЛА́ВСЬКИЙ (Stanisławski) Ян Гжегож [12 (24).VI 1860, с. Вільшана, тепер смт Городищенського р-ну Черкас. обл.— 6.I 1907, Краків] — польс. живописець. Навчався у Варшавській рисувальній школі у В. *Герсона*, 1883—85 — у Школі красних мистецтв у Кракові у В. Лушкевича, 1885—88 — в Парижі у Е. Каролюс-Дюрана. На творчості С. позначився вплив *імпресіонізму*. Живучи у Польщі, часто приїздив на Україну, якій присвятив багато творів: «Український козак» (1885), «Вечеря» (90-і рр. 19 ст.), «Дніпро під Києвом» (1905), «Михайлівський собор у Києві», «Біла Церква», «Дерева». Твори зберігаються в Нац. музеях у Варшаві та Кракові, ДМУОМ у Києві, Львів. картинній галереї,

Я. Станіславський. Дерева. Кінець 19 ст. Сумський художній музей.

Сум. худож. музеї. З 1897 викладав у Краківській академії красних мистецтв. У С. навчалися укр. художники М. *Бурачек*, О. *Новаківський*, І. *Труш*. У 1957 виставка творів С. експонувалася у Києві.

Літ.: Виставка творів Яна Станіславського. Каталог. К., 1957.

І. М. Блюмина.

СТАНІСЛА́ВСЬКОГО СИСТЕ́МА — умовна назва теорії і методології сценічної творчості, розробленої К. *Станіславським*. Виникла на основі глибокого творчого освоєння реалістичних традицій драматургії О. Пушкіна, М. Гоголя, О. Островського, А. Чехова, М. Горького, вивчення мистецтва акторів рос. демократичного театру, особливо М. Щепкіна, корифеїв *Малого театру*, сценічного досвіду МХАТу, нац. театрів (зокрема українського), наук. спадщини І. Сєченова і І. Павлова. У С. с. уперше сформульовано методи свідомого оволодіння підсвідомими творчими процесами, *перевтілення* актора в образ. Згідно з теорією Станіславського, основним у творчості актора і режисера є виявлення суті твору (надзавдання) і втілення її в ролі (наскрізна дія). Своєю системою Станіславський активно виступив проти рутини і штампів, які існували в театрі, за реформу сценічного мист. Осн. зміст С. с. викладено в працях «Робота актора над собою» (методика оволодіння елементами внутр. і зовн. техніки сценічного мист.) і «Робота актора над роллю» (науково обгрунтована організація процесу над сценічним образом і виставою в цілому). Елементи внутрішньої техніки: удосконалення уваги, уяви, емоційної пам'яті, взаємодія акторів-партнерів та ін. створюють найсприятливіші умови для творчості. До зовнішньої техніки належать пластика актора і його володіння голосомовним апаратом. Робота актора над роллю охоплює вивчення п'єси, виявлення її задуму і сценічне втілення задуму. Найдосконаліша організація цієї роботи міститься в методі фіз. і словесної дії. Станіславський не вважав свою систему завершеною, він закликав учнів і послідовників продовжувати і розвивати її. С. с. увійшла в практику діячів багатонац. рад. театру. Спираючись на неї, вони розвивають і поглиблюють своє нац. за формою і соціалістичне за змістом мист-во. С. с. лежить в основі навчання в укр. театр. навч. закладах. Укр. *театрознавство* приділяє багато уваги вивченню і пропаганді цієї системи. Вона мала великий вплив на творчість багатьох зарубіжних прогрес. театр. діячів.

Літ.: Горчаков Н. Режиссерские уроки К. С. Станиславского. М., 1952; Карасьов М. К. С. Станіславський і сценічна мова. К., 1963; Кристи Г. Воспитание актера школы Станиславского. М., 1968; Прокофьев В. Н. В спорах о Станиславском. М., 1976.

СТАНІШЕ́ВСЬКИЙ Юрій Олександрович (н. 28.X 1936, Харків)— укр. рад. театрознавець, доктор мистецтвознавства (з 1974). Член КПРС з 1967. Закінчив Харків. ун-т (1960). З 1964 працює в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР (з 1974 — зав. відділом). Праці з історії і теорії укр. рад. музичного і драм. театру: монографії про творчість укр. рад. митців.

Тв.: Театр Радянської України. К., 1980; Подих сучасності. К., 1981; Режисура в сучасному українському музичному театрі. К., 1982; Братерство театральних культур. К., 1983.

СТАНКЕ́ВИЧ Микола Володимирович [27.IX (9.X) 1813, с. Удеревка Острогозького повіту Воронеж. губ.—25.VI (7.VII) 1840, Нові-Лігуре, Італія] — рос. громад. діяч, філософ, поет. Закінчив Моск. ун-т (1834). В 1831 навколо С. в Моск. ун-ті склався літ.-філос. гурток, відомий під назвою «гуртка Станкевича», до якого в різний час входили В. Г. *Бєлінський*, М. О. *Бакунін*, В. П. Боткін, К. С. *Аксаков* та ін. Діяльність гуртка сприяла поширенню в Росії ідей класичної нім. філософії, зокрема діалектики Г. В. Ф. Гегеля, а також пропаганді просвітительських ідей. Філос. погляди С. являли собою різновид *об'єктивного ідеалізму*. В центрі уваги С. були питання етики, які він вважав ключовими для розв'язання соціальних проблем. Гол. принципами етики С. були ідея любові як ссн. чуття природи і альтруїзм. Противник кріпосництва, С. закликав до морального вдосконалення і просвітительської діяльності, вбачаючи в цьому гол. рушійну силу істор. прогресу. Діяльність С. позитивно оцінювали рос. революц. демократи.

О. Ю. Станіславова.

С. І. Станкевич.

СТАНКЕ́ВИЧ Станіслав Іванович (н. 2.VIII 1928, Дніпропетровськ)— укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1958. Закінчивши 1948 Дніпроп. театральне уч-ще, працював у Дніпропетровському укр. муз.-драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка. З 1964 — актор Київ. укр. драматичного театру ім. І. Франка. Серед ролей — Ангарович («Для домашнього вогнища» за Франком), Писар («Дві сім'ї» Кропивницького), Безбородько («Правда і кривда» М. Стельмаха), Антоніо Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Бобирьов («Тіні» Салтикова-Щедріна).

З. Станку.

СТАНКО́ВЕ МИСТЕ́ЦТВО — термін, яким позначаються твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер (на відміну, напр., від творів *монументального мистецтва*). В живописі це — *картина, портрет, пейзаж, натюрморт*, в скульптурі — *статуя, бюст*, композиція, *рельєф*, у графіці — *рисунок, акварель, естамп*. Назва «станкове мистецтво» походить від слова «станок» (*мольберт*, скульптурний станок), на якому виконують художній твір. С. м. особливо розвинулося в епоху *Відродження* і зумовило появу істор., побутового, портретного, пейзажного та ін. жанрів образотворчого мистецтва.

СТА́НКУ (Stancu) Захарія (7.X 1902, Салчія, тепер повіт Телеорман — 5.XII 1974, Бухарест) — рум. письменник, академік Академії СРР (з 1955). Член Рум. компартії з 1945. Член ЦК РКП з 1969, член Держ. Ради СРР з 1969. Літ. діяльність почав як поет (зб. «Прості пісні», 1927). У роки 2-ї світової війни за антифашист. діяльність був кинутий до концтабору. Після війни — директор Нац. театру, редактор «Літературної газети», голова Спілки рум. письменників. Гострі соціальні проблеми порушив у романах «Босий» (1948), «Гра зі смертю» (1962), епопеї «Гірке коріння» (т. 1—5, 1958—59) та ін. Автор збірок поезій «Червоне дерево» (1940), «Туманні роки» (1944), «Шабля часу» (1972), роману «Я так тебе любив» (1968), книг «Подорожуючи по СРСР» (1950), «Записи і спогади журналіста» (т. 1—2, 1955). Перекладав твори С. Єсеніна.

Тв.: Укр. перекл.— Босий. К., 1956; Злочин банкіра Другана. К., 1970; Гра зі смертю. К., 1973; Я так тебе любив. К., 1981; Рос. перекл. — Безумный лес. М., 1971; Ветер и дождь. М., 1973; Костандина.— Как я тебя любил. М., 1974; Босой. М., 1977; Простые стихи. М., 1980.

С. В. Семчинський.

СТАНОВИ́Й ХРЕБЕ́Т — гірська система на межі Якут. АРСР з Амур. обл. та частково в Хабаров. кр. РРФСР. Простягається майже на 700 км від серед. течії р. Ольокми на Зх. до р. Учуру (прит. Алдану) на Сх. Завширшки 100—180 км. Переважні висоти 1500—2000 м (найбільша — 2412 м). С. х. є частиною вододілу між басейнами Пн. Льодовитого і Тихого океанів. Являє собою систему з паралельних гірських пасом, розчленованих поздовжніми долинами. Вершини хребтів — куполоподібної і плескатої форми. Складений переважно з кристалічних сланців і гнейсів з *інтрузіями* гранітів. Родовища золота, рідкісних металів, заліз. руди. Схили С. х. вкриті хвойними лісами (модрина, ялина), вище за 1200 м— пояс кедрового сланика, у верх. частині —гірська тундра.

В. А. Величко.

СТАНО́ВЛЕННЯ — філософська категорія для позначення процесу зародження можливості і перетворення її на дійсність (див. *Можливість і дійсність*). У філософії вперше її запровадив *Геракліт*, який висловив своє розуміння дійсності у формулі «все тече, все змінюється». Категорію С. всебічно розробив на ідеалістичній основі Г. В. Ф. *Гегель*. Він розглядав С. як рухому, «нестійку», «неспокійну» єдність протилежностей «буття» та «ніщо». У матеріалістичній діалектиці категорія С. виражає один з моментів об'єктивно-реального *розвитку*, коли нове явище вже почало існувати, але ще не набуло завершеної форми.

В. І. Плотников.

СТА́НСИ (франц. stances, від італ. stanza — строфа) — невеликий ліричний вірш, що складається з кількох чотирирядкових строф, причому кожна строфа містить закінчену думку, а всі вони об'єднані єдиною темою філософського змісту. С. писали О. Пушкін, М. Лермонтов, І. Франко. Тепер цей термін виходить з ужитку.

СТА́НЦІЇ СПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ за штучними супутниками Землі — пункти на території багатьох країн світу, обладнані спеціальною апаратурою для спостерігання *штучних супутників Землі* (ШСЗ) та інших штучних космічних об'єктів з метою визначення їх точних положень у відповідний момент часу. Станції візуальних спостережень ШСЗ організовано в період запуску першого ШСЗ. 1957—67 на Землі діяло понад 200 С. с., у т. ч. на території СРСР — 70. Щоб підвищити точність спостережень, у 60-і рр. 20 ст. було створено пункти, обладнані спец. фотокамерами. Вони входять у мережу станцій синхронних фотографічних спостережень ШСЗ. На тер. УРСР така станція є в Ужгороді. Для знаходження точних віддалей до ШСЗ ряд станцій мають лазерні далекоміри. У 1972 в Ужгороді було проведено лазерну локацію кількох об'єктів у рамках рад.-франц. співробітництва. Наук. робота і впровадження результатів синхронних спостережень ШСЗ координується Астрорадою АН СРСР.

М. В. Братійчук.

СТА́НЦІЇ ЮНИХ НАТУРАЛІ́СТІВ — в СРСР *позашкільні заклади*, що проводять роботу по вихованню у піонерів любові й інтересу до природи, тварин, с. г. При С. ю. н. працюють гуртки юних рослинників, тваринників, садоводів, механізаторів с. г. тощо.

СТА́НЦІЇ ЮНИХ ТЕ́ХНІКІВ — в СРСР *позашкільні заклади*, що проводять серед піонерів і школярів роботу в галузі техніки. С. ю. т. допомагають школі здійснювати політех. освіту учнів, прищеплюють їм інтерес до техніки, розвивають у дітей конструкторські здібності. При станціях працюють радіотех., авіамодельні, фотолюбителів, телемех. та ін. гуртки.

СТА́НЦІЯ (від лат. statio — стояння, стоянка) — 1) Пункт зупинки сухопутних транспортних засобів, а також сукупність споруд і пристроїв на ньому (напр., *залізнична станція*, автостанція). 2) Пункт розподілу яких-небудь трансп. засобів (напр., трамвайна С.). 3) Підприємство, установа, апарат або пункт спец. призначення для обслуговування певної території, ведення систематичних спостережень і досліджень у стаціонарному, пересувному або автоматич. режимі (*електрична станція, радіостанція, телефонна станція*, станція переливання крові, *метеорологічна станція, автоматична міжпланетна станція*, дрейфуючі станції «*Північний полюс*» та ін.).

СТА́НЦІЯ АГРОЛІСОМЕЛІОРАТИ́ВНА ДО́СЛІДНА — н.-д. установа, яка вивчає проблеми *агролісомеліорації*. Створення мережі постійно діючих С. а. д. вперше почато 1892 в Росії спец. експедицією Лісового департаменту, яку організував В. В. *Докучаєв*. В СРСР діє велика мережа С. а. д. і лісових дослідних станцій, зокрема на Україні їх 10, які підпорядковані Укр. НДІЛГА (див. *Лісового господарства і агролісомеліорації український науково-дослідний інститут* імені Г. М. Висоцького) і спеціалізовані відповідно до фізико-географічної зональності республіки: по полезахисному лісорозведенню на темно-каштанових грунтах і залісненню засолених земель — Присиваська; по закріпленню, залісненню і госп. використанню пісків — Нижньодніпровська; по полезахисному і протиерозійному лісорозведенню в чорноземному степу — Ворошиловградська, Маріупольська, Володимирівська і Вінницька; по боротьбі з водною *ерозією грунтів* лісівничими та гідротех. методами на Поліссі — Придеснянська; по залісненню гірських схилів — Кримська. В їх складі, крім Кримської та Вінницької, є експеримент. господарства.

В. І. Коптєв.

СТА́НЦІЯ ГІДРОЛІСОМЕЛІОРАТИ́ВНА — виробниче підприємство системи Держ. комітету лісового господарства Ради Міністрів СРСР. Почали створюватися з 1958 для будівництва капітальних гідротех. споруд в комплексі з лісомеліоративними протиерозійними заходами. С. г. організовує охорону споруд і раціональне лісокористування на закріпленій за нею території, поліпшує стан і підвищує захисні властивості насаджень. На договірній основі С. г. надає організаційно-тех. допомогу колгоспам, радгоспам і ін. с.-г. підприємствам, які виконують своїми силами роботи по захисному *лісорозведенню* і господарюванню в лісах, здійснює контроль за станом лісових насаджень в колгоспах і радгоспах. На Україні діють три С. г., підвідомчі М-ву лісового г-ва республіки: Канівська (Черкас. обл.), створена вперше в СРСР 1958, Ржищівська (Київ. обл.) — 1966 і Новинська (Житомир. обл.) — 1967. С. г. регулярно проводить семінари спеціалістів сільського і лісового г-ва УРСР по узагальненню передового досвіду в боротьбі з *ерозією грунту* шляхом застосування найпростіших гідротехнічних споруд у комплексі з *протиерозійними лісовими насадженнями*.

В. Т. Зайцев.

СТА́НЦІЯ ДО́СЛІДНО-МЕЛІОРАТИ́ВНА — галузева н.-д. установа, завданням якої є розробка, вивчення і запровадження у виробництво (в зоні своєї діяльності) способів і тех. засобів *меліорації* земель (зрошення, осушення) і їх с.-г. освоєння, а також підготовка кадрів машиністів дощувальної техніки і *насосних станцій*, лаборантів. На Україні (1983)

діють 3 такі великозональні станції, підпорядковані *Гідротехніки і меліорації українському науково-дослідному інституту:* Кам'янсько-Дніпровська в Запоріз. обл., створена 1948 на основі дослідно-зрошувальної дільниці (існувала з 1931). Зона діяльності — Запоріз., Херсон. і Микол. області; Кримська — с-ще Желябовка Нижньогірського р-ну, заснована 1931, 1979 реорганізована і з того часу діє як дослідне г-во Кримського філіалу Укр. н.-д. ін-ту гідротехніки і меліорації; Сарненська н.-д. станція по освоєнню боліт (Ровен. обл.). Заснована 1914. Зона діяльності— поліські області УРСР. Серед ін. осн. завдань — технологія створення і використання зрошуваних культурних пасовищ.

І. І. Калантиренко.

СТА́НЦІЯ ЛІСОМЕЛІОРАТИ́ВНА — підприємство Держкомітету лісового господарства Ради Міністрів СРСР, яке здійснює заходи щодо захисту грунтів від вітрової і водної ерозії. Створюються С. л. в СРСР з 1967 для виконання робіт по залісненню ярів, балок, пісків і ін. непридатних для с.-г. використання земель, створенню *полезахисних лісових насаджень,* а також для ведення лісового г-ва на закріпленій за ними території держлісфонду. Крім лісомеліоративних робіт, на землях, закріплених за С. л., останні, на основі договорів з колгоспами, радгоспами і ін. с.-г. організаціями, виконують певні роботи по будівництву гідротехніч. споруд для закріплення ярів і балок, по залісненню берегів річок, ставків, водосховищ і каналів на території цих г-в. У зоні своєї діяльності С. л. здійснюють контроль за веденням лісового г-ва колгоспів і радгоспів. С. л. розташовані у р-нах, що піддаються інтенсивній вітровій і водній *ерозії грунтів.* На Україні — 29 С. л., більшість з яких — в степовій зоні; всі вони підпорядковані М-ву лісового г-ва УРСР. Найбільший обсяг лісомеліоративних робіт виконують Приморська і Пологівська станції (Запоріз. обл.), Баштанська (Микол. обл.), Марганецька (Дніпроп. обл.) і ряд ін.

В. Т. Зайцев.

СТА́НЦІЯ ПО БОРОТЬБІ́ З ХВОРО́БАМИ ТВАРИ́Н — центр. ветеринарна лікувально-профілактична установа в сільському адм. районі. Такі станції організовані на базі кол. районних вет. лікарень (постанова Ради Міністрів СРСР від 27 вересня 1963). До складу станції входять *ветеринарна лікарня,* протиепізоотич. і дезинфекційний загони. У віданні станції перебувають вет. лікарні, *ветеринарні дільниці* та пункти. Осн. завданням станції є організація й проведення профілактич. і протиепізоотич. заходів, що забезпечують збереження поголів'я тварин, їх вет.-санітарну благополучність, підвищення продуктивності та збільшення виробництва продуктів тваринництва в колгоспах і радгоспах р-ну, а також організація вет. лікувальної справи і вет. заходів, спрямованих на охорону населення від *хвороб сільськогосподарських тварин,* що передаються людині. Станція контролює виконання вимог *Ветеринарного статуту СРСР* і здійснює *ветеринарно-санітарний нагляд* за сировиною і продуктами тваринного походження.

Літ.: Ветеринарное законодательство, т. I. М., 1972; Бондаренко Г. Ф., Дідовець С. Р. Організація ветеринарної справи. К., 1972.

В. М. Хрящевський.

СТА́НЦІЯ ПО ПЛЕМІННІЙ РОБО́ТІ І ШТУ́ЧНОМУ ОСІМЕНІ́ННЮ сільськогосподарських тварин — держ. установа, що проводить *племінну роботу* по поліпшенню породних і продуктивних якостей с.-г. тварин за певною планово-організаційною формою з максимальним використанням кращих плем. плідників шляхом *штучного осіменіння.* На станціях одержують від плідників (бугаїв, баранів, кнурів) *сперму,* оцінюють її якість, розфасовують, упаковують у термоси, іноді заморожують і надсилають на пункти штучного осіменіння у колгоспи, радгоспи та ін. г-ва. В зоні своєї діяльності станції перевіряють виконання планів породного районування, розробляють перспективні плани селекційно-плем. роботи в г-вах, провадять *бонітування тварин,* ведуть облік плем. тварин та контролюють їх використання, здійснюють запис тварин до *племінних книг,* складають і видають каталоги висококласних плідників, організують підготовку техніків по штучному осіменінню, семінари по підвищенню кваліфікації спеціалістів, проводять виставки і виводки плем. тварин, пропагують досягнення передового досвіду і науки в *племінному тваринництві* та ін. Будують станції за типовими проектами, затвердженими М-вом с. г. СРСР.

СТА́НЧЕВ Христо (1.VI 1870, с. Аджар, тепер с. Свежен Пловдивського округу — 4.VI 1950, Пловдив) — болг. живописець, представник болг. критичного реалізму, нар. художник НРБ (з 1948). В 1890—93 навчався у флорентійській, 1894—96 — у мюнхенській АМ. Жив і працював у Пловдиві. Автор портретів, пейзажів і натюрмортів. Твори: «Дід Нягул» (бл. 1906—07), «Станчо» (1909), «Пасовисько» (1930), «Наймичка» (1934), «На ниві» (1936), «Берези» (1943) та ін. Картини С. зберігаються у Нац. худож. музеї в Софії.

Літ.: Остоич Д. Станчев. М., 1957.

СТАНЮКО́ВИЧ Костянтин Михайлович [18(30).III 1843, Севастополь — 7(20).V 1903, Неаполь] — рос. письменник. Син адмірала. Друкуватися почав 1859 як поет (вірш «Відставний солдат»). Брав участь у кругосвітньому плаванні (1860), яке описав у кн. нарисів «З кругосвітнього плавання» (1867). За зв'язки з революц. народництвом перебував на засланні у Томську (1885—88). В романах «Наші звичаї» (1879), «Два брати» (1830), «Вир» (1881), «Жерці» (1897) викривав вади антагоністичного класового суспільства. Роман «Без виходу» (1873) — про долю різночинно-демократичної інтелігенції. В «Морських оповіданнях» (1886—1902) відтворив життя рос. моряків, оспівав їхню мужність і відвагу. Окремі оповідання пов язані з Кримом і Чорноморським флотом («Кирилич», 1895; «Севастопольський хлопчик», 1902). Автор публіцистичних фейлетонів. За оповіданням «Максимка» пост. однойм. фільм, 1953. Виявляв інтерес до творчості Т. Шевченка, переклав його вірш «Садок вишневий коло хати».

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1977; Укр. перекл.— Морські оповідання. К., 1952; Одчайдушний. К., 1953; Дивовижний матросик. К., 1956.

Літ.: Вільчинський В. П. Шевченко і Станюкович. «Радянське літературознавство», 1969, № 3.

О. В. Бобир.

СТА́ПЕЛЬ (голл. stapel) — відкритий майданчик, на якому будують або ремонтують судна. Являє собою бетонний *фундамент* з високими опорами (кільблоками) для судна, а також вантажопідйомним та ін. устаткуванням. Розрізняють С. (мал.) поздовжні, розміщені перпендикулярно до берегової лінії і похилі до неї, та С. поперечні, що їх влаштовують паралельно береговій лінії, горизонтально до неї. З С. судно спускають на воду під дією сили ваги за допомогою спец. пристроїв.

Стапель:
1 — спусковий фундамент; *2* — полозки; *3* — спускова доріжка.

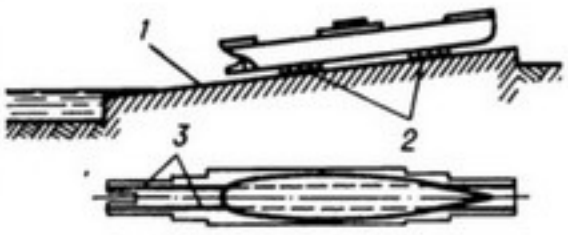

СТА́РА — гірська вершина у пд. частині хребта *Свидовець,* у межах Закарп. обл. УРСР. Вис. 1472 м. Вкрита хвойно-широколистяним лісом, на привершинних пологих ділянках — *полонини.* Взимку на пн.-зх. схилах бувають снігові *лавини.*

М. М. Койнов.

СТАРА́ ВИ́ЖІВКА — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр, на р. Вижівці (прит. Прип'яті). Залізнична станція. 3,4 тис. ж. (1982). Вперше згадується під назвою Стара Вижва 1508, коли село було під владою *Великого князівства Литовського.* Після *Люблінської унії 1569* на цю територію поширила свою владу шляхет. Польща. Після 3-го поділу Польщі (1795) Стару Вижву в складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. В 1919 населений пункт загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1930 тут створено підпільний осередок КПЗУ. В 1939 Стару Вижву у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1946 село має сучас. назву. З 1957 С. В.—с-ще міськ. типу. У С. В.— пром. комбінат, лісництво, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, середня та муз. школи, лікарня, Будинок культури, 2 бібліотеки.

СТА́РА ЗАГО́РА — місто в центр. частині Болгарії, адм. ц. Старозагорського округу. Вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт. 130,8 тис. ж. (1978). Розвинуте машинобудування (станкобудування, виробн.

К. М. Станюкович.

Х. Станчев. Наймичка. 1934. Національна художня галерея. Софія.

М. А. Стариков.

електронно-обчислювальної техніки, устаткування для харчової пром-сті та ін.). Металург., деревообр., текст. та харчосмакові підприємства. Поблизу міста — азотнотуковий комбінат. Учительський ін-т. Музей болг. поета Г. *Милева*. Театри: оперний і лялковий. Обсерваторія.

СТАРА́ ЛА́ДОГА — село на лівому березі р. Волхова біля її впадіння в Ладозьке озеро (Ленінгр. обл.). На місці С. Л. було одне з найстаріших давньоруських міст — Ладога (згадується в літописах з 9 ст.). У 8—10 ст. Ладога — важливий торг. пункт на шляху з Поволжя до Прибалтики, в 11—15 ст.— фортеця і торг.-ремісничий центр *Новгородської землі* і *Новгородської феодальної республіки*. В 1703 місто перенесли в гирло р. Волхова і назвали Новою Ладогою; від давньої Ладоги збереглося городище, що є археол. заповідником. Розкопками, що провадяться з перервами з 80-х рр. 19 ст., виявлено культурні шари 8—12 ст.

СТА́РА ПЛАНИНА́, Балканські гори — гірська система на Пн. Балканського п-ова, в Болгарії (зх. відроги в межах Югославії). Простягається у широтному напрямі на 600 км. Вис. до 2376 м (г. Ботев). С. П. складається з кристалічних сланців, гранітів, а також вапняків, пісковиків і конгломератів. Поширений *карст*. Вершини С. П. згладжені, пн. схили пологі, вкриті широколистяними лісами, вище — гірські луки. Є перевали (зокрема, *Шипкинський перевал*), через які прокладено шосейні дороги. Родовища мідних, заліз. і поліметалевих руд, вугілля. Багато мінеральних джерел. Курорти, район туризму.

СТАРА́ СИНЯ́ВА — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Ікві (прит. Пд. Бугу), за 12 км від залізнич. ст. Адампіль. 6,1 тис. ж. (1982). Засн. в 16 ст. під назвою Синява. З серед. 16 ст.— сучас. назва. В 1543 дістала *магдебурзьке право*. Жителі містечка брали участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, *Палія повстанні 1702—04* та *гайдамацькому русі*. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 С. С.— с-ще міськ. типу. У селищі — цукр. з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Збереглися залишки фортеці (16 ст.).

СТАРА́ СІЛЬ — селище міського типу Старосамбірського р-ну Львів. обл. УРСР, за 6 км від залізнич. ст. Старий Самбір. 1,3 тис. ж. (1982). У селищі — колгосп, льонопереробний пункт, млин, підприємства побутового обслуговування. Середня школа, Будинок культури, б-ка. Пам'ятка архітектури — Воскресенська церква (18 ст.). Засн. 1255, с-ще міськ. типу — з 1940.

СТАРА́ СІЧ — *Запорізька Січ*, яка в кінці 16 — на початку 18 ст. перебувала на о. Чортомлик (див. *Чортомлицька Січ*).

СТАРА́ У́ШИЦЯ — селище міського типу Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. УРСР. Була розташована на р. Дністрі біля впадіння в нього р. Ушиці, за 55 км від залізнич. ст. Кам'янець-Подільський. У зв'язку з буд-вом Дністровського гідровузла перенесена на 5 км від попереднього місця розташування. 2,1 тис. ж. (1982). Середня школа, будуються (1982) будинок побуту, будинок культури тощо. С-ще міськ. типу — з 1980.

СТАРЕ́ — філософська категорія; див. *Нове і старе*.

СТАРЕ́ О́ЗЕРО, Тузли — солоне озеро у системі *Перекопських озер*, у межах Крим. обл. УРСР. Довж. 6 км, шир. 2,5 км. Глиб. від 0,2—0,45 м (улітку) до 0,6—0,8 м (навесні). Пересічна солоність 28‰. Живиться підземними водами. Спостерігається садка солі. Використовують для одержання солей, переважно хлористих сполук кальцію, брому та ін. На березі С. о.— м. *Красноперекопськ*.

СТАРЕ́ВИЧ Владислав Олександрович [27.VII (8.VIII) 1882, Москва — 1965, Париж] — рос. режисер, сценарист, оператор і художник, засновник рос. мультиплікаційного кіно, винахідник об'ємної мультиплікації. Художник-самоук. З 1911 — в О. *Ханжонкова* проводив експерименти з покадровим зніманням, розвивав технічні принципи об'ємної мультиплікації. Зняв об'ємні фільми, в яких діяли лялькові комахи: «Прекрасна Люканіда, або Війна вусанів і роганів», «Помста кінематографічного оператора» (обидва — 1912), «Мурашка і коник польовий» (вільна екранізація байки Крилова), «Авіаційний тиждень комах», «Чотири чорти» (всі — 1913). Створив перший рос. графічно-мультиплікаційний фільм «Півень та Пегас» (1914). Використовував мультиплікацію в ігровому кіно. З 1919 жив і працював у Франції. Найвідоміший фільм цього періоду — «Рейнеке Лис» (1939). Фільми С. відзначаються витонченістю, високою образотворчою культурою.

Літ.: Гинзбург С. С. Кинематография дореволюционной России. М., 1963.

Б. М. Крижанівський.

СТА́РИЙ Григорій Іванович [справж. прізв.— Борисов; 27.XI (9.XII) 1880 — 10.XI 1937] — професіональний революціонер, діяч революційного руху на Україні і в Молдавії. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Бозієни (тепер Котовського р-ну Молд. РСР) у сім'ї залізничника. В революц. русі з 1897 (1903—17 примикав до меншовиків). Вів парт. роботу в Києві, Ростові-на-Дону, Миколаєві, Кременчуку, Маріуполі, Полтаві, в Донбасі. Учасник *Горлівського збройного повстання 1905*. Не раз зазнавав арештів. В 1910—15 — один з керівників більшовицької орг-ції в м. Бендерах (Молдавія). З березня 1918 — один з керівників більшовицького підпілля в Придністров'ї, в Бессарабії. В 1923—24 — на парт. роботі в Одесі, 1924—25 — голова ревкому Молдавії, з 1925 — голова ЦВК Молд. АРСР, 1926—28 і з 1932 — голова Раднаркому Молд. АРСР, 1929—32 — на відповідальній партійній і господарській роботі в Харкові. Обирався членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

СТАРИ́Й ЗАВІ́Т — перша частина *Біблії*, що визнається за «священне писання» в *іудаїзмі* та *християнстві* на відміну від *Нового завіту*, що його визнає тільки християнство. С. з. створювали протягом 9—2 ст. до н. е. іудейські священослужителі на основі легенд, міфів та переказів народів Старод. Сходу. С. з. містить міфічні оповідання про створення світу, сюжети з давньої історії (часто вигадані), закони та приписи реліг. моралі. С. з. справив значний вплив на формування ідеології християнства та *ісламу*.

СТАРИ́Й КРИМ — місто Кіровського р-ну Крим. обл. УРСР, за 24 км від залізнич. ст. Феодосія. На тер. С. К. відомі залишки античного поселення 4—3 ст. до н. е.— перших століть н. е. З 6 ст. згадується під назвою Солхат. З 13 ст. під назвою Крим був резиденцією намісника золотоордин. хана, одним з центрів торгівлі невільниками. В 15 ст., після перенесення столиці *Кримського ханства* до Бахчисарая, населений пункт втратив своє значення; почав називатися Ескі-Крим (Старий Крим). У 1783 С. К. у складі Криму приєднано до Росії. В 1783—87 мав назву Левкополь (Біле місто). Рад. владу проголошено 2 (15). I 1918. У місті — з-д залізобетонних виробів, швейна, меблева та харчосмакова ф-ки, виробниче відділення Кіровської райсільгосптехніки, спецлісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. Середня та муз. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки; музеї: літ.-меморіальний О. С. Гріна та істор.-краєзнавчий. Архіт. пам'ятки: залишки мечетей, у т. ч. Узбека (1314), монетного двору та караван-сарая (14 ст.). За 5 км на Пд. Зх. від міста — руїни вірм. монастиря Сурб-Хач (засн. в 14 ст.) з залишками фресок (кін. 14 — поч. 15 ст.). С. К.— кліматичний передгірний курорт степової зони. Літо переважно тепле і сухе, зима дуже м'яка. Лікувальні засоби: *кліматотерапія*, хлоридно-натрієві питні води. Показання: активні форми туберкульозу легень. Санаторій «Старий Крим».

Старий Крим. Санаторій для хворих на туберкульоз легень.

розташований в лісопарку за 2,5 км від міста. Функціонує цілий рік. В С. К. жили і померли рос. рад. письменник О. С. *Грін*, рос. рад. поет і перекладач Г. М. *Петников*, часто бував рад. письменник К. Г. *Паустовський*.

СТАРИЙ КРИМ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Іллічівській райраді м. Жданова, за 7 км від залізнич. ст. Жданов-Вантажний. 6,2 тис. ж. (1982). У селищі — Ждановський кар'єр, підприємства побутового обслуговування. Середня та муз. школи, мед. амбулаторія, клуб, б-ка. Засн. 1780, с-ще міськ. типу — з 1938.

СТАРИЙ МЕРЧИК — селище міського типу Валківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична ст. Мерчик. 2,0 тис. ж. (1982). У селищі — меблева ф-ка, лісництво. Вет.-зоотех. технікум, 2 заг.-осв. школи, лікарня, мед. амбулаторія. Будинок культури, клуб, б-ка. У С. М.— садово-парковий ансамбль (кін. 18 ст.) з палацом [1776—78, арх. П. Ярославський (?)]. С. М. засн. у 60-х рр. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

СТАРИЙ ОСКОЛ — місто обласного підпорядкування Бєлгород. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на обох берегах р. Осколу. Вузол залізничних та автомоб. шляхів. 136 тис. ж. (1982).

С. О.— один з центрів добування залізної руди *Курської магнітної аномалії*. У місті — гірничо-збагачувальний комбінат (Стойленський); заводи: мех., автотракторного електрообладнання, цем., рем. гірничого і збагачувального устаткування; кручених виробів та меблева ф-ки. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Філіал Моск. ін-ту сталі та сплавів, геологорозвідув. і кооп. технікуми, мед. і пед. уч-ща. Краєзнавчий музей. С. О. засн. 1593.

СТАРИЙ САМБІР — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Дністрі. Залізнична станція. Виник у період *Київської Русі* під назвою Самбір. З 2-ї пол. 14 ст. має назву С. С., або Старе Місто. В 1349 С. С. захопила шляхет. Польща. В 1553 (за ін. даними — 1500) місту надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. С. відійшов до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 С. С. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1921 тут виникла підпільна комуністична орг-ція. В 1939 С. С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 С. С.— місто. У С. С.— льонозавод, сироробний, хлібний та меблевий комбінати, філіал Бориславського швейно-галантерейного об'єднання, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. Заг.-освітня та муз. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

СТАРИЙ СТИЛЬ — див. *Юліанський календар, Календар*.

СТАРИКОВ Микола Антонович [21.III (2.IV) 1897, с. Єдрово, тепер Валдайського р-ну .Новгор. обл.— 4.VI 1961, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН УРСР (з 1951). Після закінчення (1924) Ленінгр. гірничого ін-ту працював на рудниках Кривого Рога (1924—28) та в Уральському держ. проектному ін-ті металургійних з-дів (1928—31). Викладав у Свердловському гірничому (1931—47, з 1939 — професор), Криворізькому гірничорудному (1948—51) і Дніпроп. гірничому ін-тах. У 1952—58 — зав. відділом, 1958—61 — зав. лабораторією Ін-ту гірничої справи (тепер Ін-т геотехнічної механіки) АН УРСР. Осн. праці — з питань розкриття і розробки рудних родовищ, в тому числі на великих глибинах, боротьби з пожежами на мідноколчеданних родовищах. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Основы разработки рудных месторождений на больших глубинах. К., 1961.

СТАРИНКЕВИЧ Єлизавета Іванівна [9 (21).IV 1890, Петербург — 1.XII 1966, Київ] — укр. рад. літературознавець і перекладач. Член КПРС з 1947. Закінчила Вищі жіночі курси в Москві (1917). Літ. діяльність почала 1928. Працювала в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1945—63). С.— автор праць з історії та теорії вітчизн. і зарубіжної драми, укр. драматургії. Досліджувала творчість О. Корнійчука, І. Кочерги та ін. Перекладала твори Р. Б. Шерідана, О. Бальзака, Г. Мопассана, Ф. Стендаля, Е. Золя.

С. А. Крижанівський.

СТАРИЦЯ, старик — водойма у заплаві ріки, що утворилася внаслідок відчленування староріччя або рукава ріки від її осн. річища. Має видовжену, звивисту або серповидну форму (див. *Меандри*). Як правило, С. поступово заростають і заболочуються, на їхньому місці утворюються болота й луки. С. характерні для рівнинних рік.

СТАРИЦЬКА Марія Михайлівна [19 (31).V 1865, Київ —20.XII 1930, там же] — укр. актриса, режисер, педагог дореволюційного і радянського театру, засл. арт. УРСР (з 1926). Закінчила петербурзьке театральне училище. На профес. сцені— з 1885: виступала під псевдонімом Яворська в трупі свого батька М. *Старицького*. Працювала в укр. і рос. трупах (Петербург, Москва, Київ). Серед ролей — Анна Петрівна, Лимериха, Ганна («Не судилось», «За двома зайцями», «Богдан Хмельницький» Старицького), Кабаниха («Гроза» О. Островського). Концертна діяльність. З 1898 працювала як режисер та педагог в драм. гуртках народних будинків та в *Київському літературно-артистичному товаристві*. В 1904—27 очолювала драм. відділ *Музично-драматичної школи Миколи Лисенка* в Києві (з 1918 — *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*). Першою поставила на укр. сцені драм. твори Лесі Українки «Йоганна, жінка Хусова», «Мохаммед і Айша» (1913, силами учнів Муз.-драм. школи М. Лисенка) та «Камінний господар» (1914, з Г. Матковським у *Театрі Миколи Садовського* у Києві).

Є. С. Хлібцевич.

СТАРИЦЬКА - ЧЕРНЯХІВСЬКА Людмила Михайлівна (29.VIII 1868, Київ — 1941) — укр. письменниця ліберально-бурж. напряму. Дочка М. П. *Старицького*. Їй належать поезії, оповідання, драм. твори («Останній сніп», «Милость божа», «Богдан Хмельницький», «Розбійник Кармелюк»), театрознавчі та літературознавчі статті, переклади з Г. Гейне, спогади. Допомагала батькові у створенні трилогії «Богдан Хмельницький». Деякі з її істор. драм («Гетьман Дорошенко», «Іван Мазепа») позначені націоналістичними тенденціями. Виступала на сцені.

Н. Л. Калениченко.

СТАРИЦЬКИЙ Михайло Петрович [2 (14).XII 1840, с. Кліщинці, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.— 14 (27).IV 1904, Київ]— укр. письменник, театр. і культурно-громадський діяч. Походив з дрібномаєтної поміщицької родини. Рано залишившись сиротою, виховувався в сім'ї В. Лисенка — батька М. В. *Лисенка*. Навчався в Харків. (1858—60) та Київ. (1860—66) ун-тах. З 1867 жив у Києві, де займався літ. працею і громадсько-видавничою і театр. діяльністю: брав участь у роботі Південно-Західного відділення Рос. геогр. т-ва та *Київського літературно-артистичного товариства*. Видав альманах «*Рада*» (1883). В його перекладі вийшли «Казки Г. Андерсена» (1873), «Байки І. Крилова» (1874), «Пісня про купця Калашникова» М. Лермонтова (1875), «Сербські народні думи й пісні» (1876), «Гамлет» У. Шекспіра (1882). Видав збірки власних поезій «З давнього зшитку. Пісні та думи» (ч. 1—2, 1881—83). Формування світогляду С. відбувалося під впливом революц.-демократичних ідей Т. Шевченка, М. Некрасова, М. Чернишевського. Серед поетичних творів С. осн. місце посідає громадян. лірика. В багатьох віршах він зобразив горе і страждання трудящих («Весна», «Край коминка», «Швачка»), закликав до боротьби проти експлуататорського ладу («До молоді», «Борцю»), оспівував красу рідного краю («До України»), проголошував єднання слов'ян. народів у боротьбі за нац. визволення («До слов'ян», «До Дунаю», «Смерть слов'янина»). Вірші С. «Виклик» («Ніч яка, господи, місячна, зоряна»), «Туман хвилями лягає» та ін. стали нар. піснями. Перекладав вірші О. Пушкіна, М. Некрасова, А. Міцкевича, В. Сирокомлі, Дж. Байрона, Г. Гейне.

Як драматург С. зростав на прогресивних традиціях української, російської та зарубіжної драматургії. За сюжетами творів М. Гоголя написав п'єси «Різдвяна ніч», «Сорочинський ярмарок», «Тарас Бульба», лібретто опери «Утоплена, або Русалчин великдень», інсценізував також твори Е. Ожешко («Зимовий вечір»), Ю. І. Крашевського («Хата за селом»; у С.— «Циганка Аза»); переробляв п'єси укр. письменників — «Чорноморський побит на Кубані» Я. Кухаренка (у С.— «Чорноморці»), «На Кожум'яках» І. Нечуя-Левицького (у С.— «За двома зайцями»), «Перемудрив» Панаса Мирного (у С.—«Крути, та не перекручуй»). Написав ряд оригінальних реалістичних п'єс: «Не судилось» (1881), «У темряві», «Ой

М. М. Старицька.

М. П. Старицький.

не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (обидві — 1892), «Талан» (1893) та ін., в яких показав суперечності в пореформеному укр. селі, діяльність інтелігенції, викривав панський лібералізм. В істор. драмах «Богдан Хмельницький» (1887), «Маруся Богуславка» (1897), «Оборона Буші», «Остання ніч» (обидві — 1899) відтворив героїчну боротьбу укр. народу проти польс. шляхти та турецько-тат. завойовників. С.— автор кількох водевілів: «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» (1872), «По-модному» (1887), «Чарівний сон» (1889). З ім'ям С. пов'язане становлення муз. жанру в укр. театрі (опера «Утоплена» та ін.). П'єси С. ідуть на сценах рад. театрів. У 80—90-і рр. С. написав ряд романів, повістей, оповідань і нарисів, переважно рос. мовою. Трилогія «Богдан Хмельницький» («Перед бурею», 1894; «Буря», 1896; «Біля пристані», 1897) присвячена подіям визвольної війни укр. народу 1648—54. Тематично близька до неї повість «Облога Буші» (1891). Наступні істор. події змальовано у творах «Молодість Мазепи» (1893), «Руїна» (1899), «Останні орли» («Гайдамаки», 1901). Повісті «Червоний диявол» (1896) і «Перші коршуни» (1900) зображують життя Києва у 16 і 17 ст. У романі «Розбійник Кармелюк» (1903) створено романтизований образ нар. месника. В оповіданнях і нарисах відтворено життя укр. села, зубожіння селян. С. виступав як новатор, творчо розвиваючи традиції Т. Шевченка і Марка Вовчка. Він розширив тематику і проблематику укр. л-ри. Зокрема, велику увагу С. приділяв розвиткові літ. мови, запроваджував інтернаціональні і т. з. ковані слова-неологізми, більшість яких прижилася (байдужість, задумливість, співчувати тощо). Мальовничі побутово-етногр. картини поєднуються в його творах з глибоким розкриттям психологічного змісту образів. Разом з М. Лисенком 1872 створив у Києві аматорський гурток, який до 1874 давав у Києві вистави рос. і укр. мовами, зокрема оперу «Різдвяна ніч» і оперету «Чорноморці» М. Лисенка (лібретто С.). З серпня 1883 С. був директором трупи М. Кропивницького (поповнив колектив новими акторами, збільшив хор, який підготував М. Лисенко). У 1885 (після виходу з трупи М. Кропивницького з групою акторів) С. очолив нову трупу (див. *Трупи М. П. Старицького*). У 1892—97 — директор і режисер *Садовського М. К. трупи*. С. увійшов до історії укр. театру як майстер побутових масових сцен; особливої уваги надавав індивідуалізації кожної дійової особи, муз. і сценографічному оформленню. У с. Кліщинцях С. встановлено пам'ятник. Іл. див. на окремому аркуші, с. 336—337.

Тв.: Твори, т. 1—8. К., 1963—65; Рос. перекл.— Пьесы. Л.—М., 1959.

Літ.: Франко І. Михайло П. Старицький. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 33. К., 1982; Сокирко Л. Г. М. П. Старицький. К., 1960; Комишанченко М. Т. Михайло Старицький. К., 1968.

Н. Л. Калениченко.

СТАРІННЯ — закономірно виникаючі в процесі індивідуального розвитку (*онтогенезу*) особини вікові зміни, що починаються задовго до *старості* й обмежують пристосовні можливості організму; збільшують імовірність *смерті*. Вивченням С. займається *геронтологія*. В становленні й розвитку науки про С. мали значення праці І. І. *Мечникова*, О. О. *Богомольця*, О. В. *Нагорного*. Інтенсивність С., тобто темп його розвитку, визначає як тривалість життя (див. *Вік* у біології), яка генетично запрограмована, так і ті чи ін. співвідношення обмінних, структурних і функціональних виявів, що виникають в різних системах організму. Первинні механізми С. пов'язані з порушеннями в молекулярно-генетичних процесах, із зрушеннями в регулюванні генетичного апарату клітин. Розвиток цих порушень у нервових клітинах (*нейронах*) спричинює істотні зміни поведінки, працездатності організму, стійкості його до пошкоджуючих факторів, скорочення надійності регулювання всього внутр. середовища організму, С. цілісного організму. С. в осн. пов'язане з пошкодженнями, що нагромаджуються протягом життя. С. розвивається нерівномірно. Так, *атрофія* вилочкової залози у людини починається в 13—15-літньому віці, а деякі функції *гіпофіза* зберігаються до глибокої старості; в одних структурах мозку кількість нейронів під старість зменшується на 25—35%, в ін. практично не змінюється. С. характеризується також різноспрямованістю вікових змін, пов'язаних з пригніченням одних і активацією ін. життєвих процесів у організмі, що старіє. Важливим виявом С. на молекулярному рівні є зниження активності ряду *ферментів*, інтенсивності окислювальних процесів, синтезу ряду типів *рибонуклеїнових кислот, білків*, багатьох *медіаторів, гормонів* тощо. На клітинному рівні при С. гине частина клітин, змінюються осн. властивості сполучнотканинних елементів, зменшується кількість *мітохондрій*, порушується структура *ендоплазматичної сітки, ядра* і мембран клітин (див. *Мембрани біологічні*), змінюються *збудливість* і *лабільність* клітин, внутрішньоклітинний транспорт речовин тощо. На системному рівні С.— зміни збудливості різних структур мозку, послаблення нервового контролю над тканинами, зміна *секреції* гормонів і чутливості до них тканин, зниження скоротливої здатності м'язів серця, секреторної функції травних залоз, порушення проникності *гістогематичних бар'єрів* та ін. Вікові зміни можуть сприяти розвиткові *гіпертонічної хвороби, ішемічної хвороби серця* й ішемії мозку, *діабету*, пухлин у похилому та старечому віці. До профілактики С. відносять правильне чергування праці й відпочинку, повноцінне, розумно організоване *харчування*. На Україні питаннями С. займається *Геронтології інститут* (Київ).

Літ.: Маньковский Н. Б., Минц А. Я. Старение и нервная система. К., 1972; Фролькис В. В. Старение и биологические возможности организма. М., 1975; Фролькис В. В. Старение. Нейрогуморальные механизмы. К., 1981.

В. В. Фролькіс.

СТАРІННЯ МАТЕРІАЛІВ — зміна структури і властивостей матеріалів, що спостерігається при експлуатації або тривалому зберіганні їх. Притаманне матеріалам з підвищеним рівнем *внутрішньої енергії*. Такі матеріали перебувають у нестійкому (метастабільному) стані і схильні переходити у стійкіший (стабільніший) стан. У металевих та напівпровідникових матеріалах старіння пов'язане з розпадом *твердого розчину*. На властивості металів (сплавів) воно може впливати як позитивно, так і негативно (див. *Старіння металів*). Для напівпровідникових матеріалів (напр., на основі германію або кремнію) С. м.— явище негативне: призводить до зміни мех. і фізичних властивостей, погіршує осн. параметри *напівпровідникових приладів*. Запобігають йому додержанням високого рівня чистоти цих матеріалів (кількість домішок у них має бути менша $5 \cdot 10^{-3}$ %). В аморфних металевих сплавах і силікатних матеріалах (напр., у *склі*) С. м. пов'язане з переходом їх з *аморфного стану* в кристалічний. У процесі старіння аморфні сплави втрачають високі мех. та антикорозійні властивості, їхній електр. опір значно знижується, у склі зменшується прозорість, підвищується крихкість, зростає газопроникність. Щоб не допустити старіння таких матеріалів, їх експлуатують при т-рі значно меншій за т-ру *кристалізації*. Старіння *полімерів* зумовлюється руйнуванням (деструкцією) їхніх макромолекул під дією тепла, світла тощо (див. *Деструкція полімерів*). Запобігають такому старінню введенням *стабілізаторів*.

О. А. Шматко.

СТАРІННЯ МЕТАЛІВ — зміна структури і властивостей металів (особливо сплавів), спричинювана розпадом їхніх *твердих розчинів*, що є у стадії пересичення. Супроводиться звичайно підвищенням міцності, твердості, *коерцитивної сили* й електропровідності металу (сплаву), зниженням його пластичності й *ударної в'язкості*. Буває природне, що відбувається самочинно, за умови витримування (іноді протягом кількох років) при кімнатній т-рі, та штучне (при нагріванні до високих т-р), яке настає в загартованих металах (сплавах). Вплив С. м. на експлуатаційні якості виробів може бути негативним (напр., призводити до руйнування деталей) і позитивним (старінню заздалегідь піддають вироби, що їхні форми й розміри під час експлуатації мають бути постійними). Негативно діє, напр., на деякі сплави деформаційне старіння, яке погіршує їхні в'язкість і пластичність. Негативному впливові запобігають досконалішою технологією виплавлення металу (сплаву), його *легуванням*, спец. термічною обробкою. Штучне старіння, прискорюване пластичним деформуванням, радіоактивним опроміненням, лазерною та ультразвуковою обробкою або

ін. способами, є для багатьох сплавів спец. операцією термічної обробки. Воно дає змогу підвищувати міцність сталей (особливо *мартенситностаріючих сталей*), алюмінієвих, мідних і титанових сплавів, жароміцність нікелевих і кобальтових сплавів, поліпшувати характеристики магнітно-твердих матеріалів та ін.

Див. також *Старіння матеріалів*.

К. В. Чуїстов.

СТА́РІСТЬ — закономірний і неминучий період вікового розвитку організму тварин і людини, який настає як заключний етап *онтогенезу*, що характеризується істотними обмінними, структурними і функціональними змінами в органах і системах. С.— наслідок процесу *старіння*. Визначення вікових меж і часу настава́ння С. надзвичайно умовне. Розмежовують календарний і біологічний вік (див. *Вік* у біології). Календарний — кількість прожитих років, біологічний — міра життєздатності організму людини, яка залежить від темпу старіння і тому визначає тривалість майбутнього життя. Час настава́ння С. у різних тварин визначається видовою тривалістю життя. Всі прояви С. можуть бути поділені на хронобіологічні, що залежать від хронологічного віку тварин (остеопороз, склерозування судин, рівень артеріального тиску та ін.), і онтобіологічні, які залежать від видової тривалості життя (нейро-гуморальні механізми припинення росту, мітотичний потенціал клітин — див. *Мітоз*). Для С. характерні обмеження пристосувальних можливостей організму, яке наростає, розвиток вікової *патології*. Між старінням і старістю існують причинно-наслідкові взаємовідношення.

В. В. Фролькіс.

СТАРКО́ВА Марія Митрофанівна [20.VII (1.VIII) 1888, Одеса — 8.VI 1970, там же] — укр. рад. піаністка і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1944. У 1912 закінчила Петерб. консерваторію. З 1913 викладала в Одес. консерваторії (з 1926 — професор). Брала участь в організації (1933, разом з П. *Столярським* та ін.) муз. школи-десятирічки (тепер ім. П. С. Столярського) при Одес. консерваторії. Серед учнів С. — Я. *Зак*.

СТАРОБЕ́ШЕВЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Кальміусі, за 15 км від залізнич. ст. Каракуба. 7,4 тис. ж. (1982). Засн. 1779 під назвою Бешеве. З 1896 має сучас. назву. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації С. (22.X 1941—9.IX 1943) тут діяв підпільний райком партії. З 1958 С.— с-ще міськ. типу. У С.— 2 колгоспи, комбінат комунальних підприємств, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня. Палац культури, кінотеатр, 2 б-ки, меморіальний музей П. М. *Ангеліної*, яка в С. народилася і працювала.

СТАРОБЕ́ШІВСЬКА ДРЕС імені В. І. Леніна — теплова електростанція. Розташована біля смт Новий Світ Старобешівського р-ну Донец. обл. Буд-во почато 1954. Перший агрегат введено в дію 1958, останній — 1967. Потужність ДРЕС 1981 становила 2,3 млн. кВт. На станції встановлено 3 турбогенератори потужністю по 100 тис. кВт і 10 по 200 тис. кВт. С. ДРЕС — конденсаційна електростанція. Осн. паливо — антрацитовий штиб. Тех. водозабезпечення комбіноване — з водосховищем і градирнями. Електроенергія передається по лініях електропередачі 110 та 220 кВ. ДРЕС входить до системи Донбасенерго і через неї — в Єдину енергетичну систему СРСР. Старобешівську ДРЕС нагороджено орденом Жовтневої Революції (1971).

СТАРОБЕ́ШІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1,3 тис. км². Нас. 61,1 тис. чол. (1982). У районі — 61 населений пункт, підпорядкований міській, 2 селищним і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Старобешеве*. В пн. частині району — пд. схили *Донецького кряжа* з яружно-балковим рельєфом, пд. частина в основному рівнинна. Корисні копалини: вапняки, доломіт, флюорит, піски, пісковики, глини. Річки — *Кальміус* з прит. *Мокра Волноваха* та *Грузький Єланчик*. Старобешівське водосховище. Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: *Старобешівська ДРЕС*, Комсомольське рудоуправління (видобування флюсового вапняку, щебінки), Шевченківський експериментальний з-д виробничого об'єднання «Донецькбудматеріали». Комбінат побутового обслуговування (Старобешеве), 3 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на виробн. зерна, молока, м'яса, яєць та вовни. Площа с.-г. угідь 1981 становила 104,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 86,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 15,6 тис. га. Зрошується 15,8 тис. га. Скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. В С. р.— 14 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 463 км, у т. ч. з твердим покриттям — 427 км. У районі — індустр. технікум (м. Комсомольське), 4 профес.-тех. уч-ща (Старобешеве, Роздольне, Комсомольське та Новий Світ), 26 заг.-осв., 3 муз. і спортивна школи; 35 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; дит. санаторій. 3 палаци культури, 32 клуби, кінотеатр, 26 кіноустановок, 37 б-к, меморіальний музей П. М. *Ангеліної* на її батьківщині в Старобешевому. У С. р. видається газ. «Новая жизнь» (з 1932).

Р. О. Корчагіна.

СТАРОБІ́ЛЬСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, на р. Айдарі (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. Наприкінці 16 ст. виникла слобода Більська (згодом обезлюдніла). В 1686 тут оселилися козаки *Острогозького полку*, які заснували городок Більський. Під час придушення *Булавінського повстання 1707—09* його спустошили царські каральні загони. В 1732 відбудовано як слободу Стара Біла. З 1797 — місто С. В повіті відбулися *Старобільські заворушення селян 1872*. В період революції 1905—07 в С. діяла с.-д. група. Рад. владу встановлено в січні 1918. У місті — рем.-мех., прод. товарів, замінника незбираного молока, плодоконсервний, кукурудзокалібрувальний, залізобетонних виробів з-ди, швейна та меблева ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Радгосп-технікум, мед. та 2 профес.-тех. уч-ща, 6 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня. 2 будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 18 б-к, краєзнавчий музей. В С. провів дитячі роки рос. письменник В. М. *Гаршин*. З С. пов'язана революц. діяльність Ф. Д. *Панфілова* — учасника боротьби за Рад. владу на Україні.

СТАРОБІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 61,9 тис. чол. (1982). У районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих міській і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Старобільськ*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: кам. вугілля, крейда, пісок, глина. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Борова*. Айдар з притокою Біла. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства— старобільські рем.-мех., прод. товарів, замінника

І. Є. Старов. Портрет роботи Є. Д. Камеженкова. Фрагмент. Між 1797 і 1800. Російський музей у Ленінграді.

незбираного молока, залізобетонних виробів з-ди, швейна та меблева ф-ки. Комбінат побутового обслуговування (Старобільськ) та 2 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза, ячмінь, просо) і овочевих культур, соняшнику та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1981 становила 134,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 109,0 тис. га. У С. р.— 16 колгоспів, 7 радгоспів, плодорозсадник, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Старобільськ. Автомоб. шляхів — 340 км, у т. ч. з твердим покриттям — 318 км. У районі — радгосп-технікум, 3 профес.-технічні (Старобільськ та с. Вишневе) і медичне уч-ща, 37 заг.-осв., музична та спортивна школи; 57 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень; санаторій-профілакторій «Сосновий» (с. Лиман). 14 будинків культури, 34 клуби, кінотеатр, 53 кіноустановки, 47 б-к, краєзнавчий музей. У С. р. видається газ. «Під прапором Леніна» (з 1918).

В. О. Білашевський.

СТАРОБІ́ЛЬСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ СЕЛЯ́Н 1872 — заворушення *державних селян* Старобільського пов. Харків. губ. Викликані запровадженням власницьких записів відповідно до указів 18(30) і 24.XI (6.XII) 1866, які передбачали поширення осн. положень реформи 1861 на держ. селян. За землю, що перебувала в їхньому користуванні, селяни були зобов'язані сплачувати щорічну держ. оброчну подать, яку було збільшено на 15%. Селяни відмовилися прийняти власницькі записи та сплачувати оброчні податі, не визнавали влади волосних старшин, чинили опір поліції. В червні 1872 заворушення охопило бл. 10 сіл (понад 3 тис. чол.). На придушення сел. виступів було кинуто ескадрон драгунів. Число репресованих селян становило кілька десятків чоловік.

СТА́РОВ Іван Єгорович [12 (23).II 1745, Петербург — 5(17).IV 1808, там же] — рос. архітектор, один із основоположників рос. *класицизму*. Навчався в петерб. АМ (1758—62) у О. Кокорінова та Ж. Б. Валлен-Деламота, 1762—68 як пенсіонер АМ жив у Парижі та Римі. В 1769—72 викладав у петерб. АМ, акад. петерб. АМ (з 1769), її проф.— з 1785. В 1772—74 — головний архітектор «Комиссии о каменном строении Санкт-Петербурга и Москвы». Здійснив проекти планування Воронежа і Пскова (обидва — 1774). З 1774 працював над реконструкцією Олександро-Невської лаври у Петербурзі (спорудив її гол. собор— Троїцький). У 70—80-х рр. 18 ст. створив архіт. ансамблі в маєтках поблизу Петербурга (в Тайцях, Сиворицях і Пелле), в яких досяг органічного поєднання архітектури з навколишньою природою. Найзначніша споруда С.— *Таврійський палац* у Петербурзі (1783—89). З 1790 працював на Україні: створив проекти планування Катеринослава (тепер Дніпропетровськ; в цьому місті спорудив палац Г. Потьомкіна, 1787—89, тепер Палац студентів ім. Ю. О. Гагаріна) і Миколаєва; для Миколаєва розробив проект магістрату, адміралтейства з великим суднобудівним з-дом та ін. проекти. З 1800 очолював будівельний контроль при спорудженні *Казанського собору* у Петербурзі. Іл. див. також до статей *Дніпропетровська область*, т. 3, с. 403; *Ленінград*, т. 6, с. 113.

СТАРОВИ́ЖІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Волин. обл.УРСР. Утворений 1940. Площа 1,1 тис. км². Нас. 36,8 тис. чол. (1982). У районі — 47 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 18 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Стара Вижівка*. С. р. розташований в межах *Поліської низовини*. Корисні копалини — торф, глини, пісковики. Річки — *Прип'ять* з прит. Вижівка і *Турія*. Багато озер. Грунти дерново-підзолисті, торфово-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, осика, береза) займають 22 тис. га. Найбільші пром. підприємства — пром. комбінат (Стара Вижівка), керамічний (с. Дубечне), льонообробний (с. Мокре) та комбікормовий (с. Буцин) з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Стара Вижівка) і 5 будинків побуту. Осн. спеціалізація с. г.— землеробство зерново-льонарсько-картоплярського, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 55,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 28,0 тис. га, луки і пасовища — 27 тис. га. У С. р.— 18 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Вижва, Мизове, Дубечне. Автомоб. шляхів — 388 км, у т. ч. з твердим покриттям — 172 км. У районі — сільське профес.-тех. уч-ще, 42 заг.-осв. та 2 муз. школи; 45 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 17 будинків культури, 27 клубів, 43 кіноустановки, 38 б-к, краєзнавчий музей (с. Середовичі). В С. р. видається газета «Сільські новини» (з 1945).

А. Г. Верещак.

СТАРОВО́ЛЬСЬКИЙ (Starowolski, Starovolscius) Шимон (1588, с. Старовол Берестецького пов., тепер БРСР — 4.IV 1656, Краків) — польс. письменник і історик. Н. в сім'ї дрібного шляхтича. В 1618 закінчив Краків. ун-т. Учасник *Хотинської війни 1620—21*. Автор істор. праць «Історія Сигізмунда I» (1616), «Польща» (1632), в яких відзначив відвагу *запорізьких козаків*, підкреслив їхні заслуги в боротьбі проти крим. татар і Туреччини.

СТАРОГЕГЕЛЬЯ́НСТВО, правогегельянство — консервативне крило *гегельянства*; ідеалістична філос. течія, що виникла в Німеччині в 30—40-х рр. 19 ст. На відміну від *молодогегельянства* представники С. (К. Гешель, Г. Габлер, Г. Гінріхс) розглядали філос. систему Г. В. Ф. *Гегеля* як раціональну форму богослов'я, виступали з позицій відвертої підтримки феодально-абсолютистського ладу.

СТАРОДУ́Б — місто районного підпорядкування Брянської обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Бабинці (бас. Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в літописі під 1096, входив до *Київської Русі*. В 1239 зруйнований ордами *Батия*. З 14 ст.— у складі *Великого князівства Литовського*, згодом — Речі Посполитої. В 1503—1618 і з 1648 — у складі *Російської централізованої держави*. В 1663—1781 — полкове місто *Стародубського полку*. Рад. владу встановлено в листопаді 1918. В місті — конопляний, овочесушильний, маслосироробний, пивоварний з-ди, філіал брян. об'єднання «Металіст».

СТАРОДУ́БОВ Кирило Федорович [н. 6 (19).IV 1904, Москва] — укр. рад. вчений у галузі металургії, металознавства і термічної обробки металів, академік АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Закінчив (1928) Дніпроп. гірничий ін-т. Працював на Дніпроп. металург. з-ді ім. Г. І. Петровського (1925—37), одночасно (з 1931) — в Дніпроп. металург. ін-ті (з 1938 — зав. кафедрою термічної обробки металів). В роки Великої Вітчизн. війни створив і впровадив на Магнітогорському металург. комбінаті технологію виробн. великих виливниць з рідкого доменного чавуну. У 1948—74 — зав. відділом термічної обробки сталі Ін-ту чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР). Основна галузь діяльності — розробка теоретичних основ, тех-

І. Є. Старов. Троїцький собор в Олександро-Невській лаврі. 1778—90.

Старокостянтинів. Залишки замку князів Острозьких. 1571.

нології і устаткування для зміцнюючої термічної обробки прокатних виробів. Депутат Верховної Ради УРСР 3—5-го скликань. Заст. Голови Верховної Ради УРСР (1951—63). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

СТАРОДУ́БСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Засн. 1654. Спочатку був підпорядкований ніжинському полковникові. В 1663 С. п. виділено з *Ніжинського полку* і підпорядковано безпосередньо гетьманському управлінню. Адм. центром його був Стародуб (тепер місто Брян. обл.). С. п. в різні часи мав від 7 до 11 сотень. В С. п. значну частину феод. землеволодінь становили монастирські маєтності. За ревізією 1764, в С. п. було 7050 виборних козаків, 18 107 підпомічників і 147 629 посполитих, різночинців і дворян та ін. Козаки С. п. брали участь у війнах, які вела Рос. д-ва з 60-х рр. 17 ст., та в ряді антифеод. виступів і заворушень селянства проти феод.-кріпосницького гніту. В зв'язку з скасуванням полкового устрою Лівобережної України С. п. 1781 було ліквідовано, а його територія ввійшла до складу *Новгород-Сіверського намісництва*.

О. І. Путро.

СТАРОЖИ́ЛЬЦІ — категорія залежних селян у Пн.-Сх. Русі 14—17 ст., які здавна жили на землях феодалів і вважалися прикріпленими до цих земель. Були названі С., щоб відрізнити давніх залежних селян від «новоприходців». До запровадження *Судебника 1497* користувалися правом вільного переходу від одного володільця до іншого, за Судебником це право було обмежене.

На Україні близькі за своїм становищем до С. були *«непохожі» селяни*.

СТАРОКИ́ЇВСЬКА ГОРА́ — історична місцевість у Києві, ділянка високого плато, оточена долинами Дніпра, Хрещатого Яру та Либеді, площею бл. 80 га. Заселена з часів пізнього *палеоліту*. До кін. 1-го тис. до н. е.— 1-ї пол. 1-го тис. н. е. належать пам'ятки старод. сх. слов'ян (*зарубинецької культури* і *черняхівської культури*) та знахідки привізних виробів і античних монет. Як вважає частина дослідників, у кін. 5 — на поч. 6 ст. на виступі пн.-зх. частини С. г. виникло невелике укріплене поселення, яке ототожнюється з «градом Кия», заснованим, за літописним переказом, полянським князем Києм, (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*), що став початком Києва, зокрема його нагірної частини — Верхнього міста (щодо низинної частини — Подолу). В кін. 10 ст. нагірна частина Києва займала площу бл. 8 га (т. з. місто Володимира). В центрі її були споруджені найдавніші кам'яні палаци князів і *Десятинна церква*. В 11 — на поч. 12 ст. Верхнє місто зайняло всю С. г. За часів кн. *Ярослава Мудрого* було укріплене високими земляними валами, довжиною понад 3,5 км, з вежами-брамами, головною з яких були *Золоті ворота*. На С. г. були споруджені визначні давньорус. архіт.-мистецькі пам'ятки — *Софійський собор, Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир*. Верхнє місто, як і весь Київ, було зруйноване під час навали орд *Батия* (1240). Відбудовано його в 17 ст. В 19 ст. ця територія дістала назву Старого міста. Археол. дослідженнями (тривають понад 150 років) на С. г. виявлено і вивчено численні залишки давньоруських жител і ремісничих майстерень, оборонних споруд і культових комплексів, кам'яних палаців і храмових та ін. будівель, багаті курганні і рядові грунтові поховання.

Літ.: Закревский Н. Описание Киева, т. 1—2. М., 1868; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; Новое в археологии Киева. К., 1981.

Г. М. Шовкопляс.

СТАРОКОСТЯНТИ́НІВ — місто Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташований біля впадіння р. Ікопоті в Случ (бас. Прип'яті). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. Засн. у 16 ст. на місці с. Колищенців. Після побудови замку село перетворено на місто. В 1582 Колищенці перейменовано на Костянтинівку, з поч. 17 ст.— С. Поблизу міста відбулися запеклі бої сел.-козац. загонів К. *Косинського* проти військ князя К. *Острозького* (1593), козаків М. *Кривоноса* — проти військ магната Я. *Вишневецького* (1648), сел.-козац. війська Б. Хмельницького — проти польс.-шляхет. військ (1649). Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1823—24 в С. містилося одне з відділень декабристської орг-ції *Товариства об'єднаних слов'ян*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. У місті — з-ди: «Металіст», пресових вузлів, сухого знежиреного молока, цукр., хлібний, прод. товарів, комбікормовий, залізобетонних шпал, асфальтовий; ф-ка побутових товарів, елеватор, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 7 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи; 7 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 9 б-к. Пам'ятки архітектури — залишки замку кн. Острозьких в стилі ренесансу (1571); башта (16 ст.), церква, стіни, брама, дзвіниця (16 ст.), костьоли (1612 і 1754). В С. народились укр. і рос. рад. історик О. І. *Баранович*, євр. поет і драматург А. *Гольдфаден*.

СТАРОКОСТЯНТИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 79,2 тис. чол. (1982). У районі — 98 населених пунктів, підпорядкованих міській та 27 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Старокостянтинів*. С. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: граніти, вапняки. Річки — *Случ* (бас. Прип'яті), *Іква* (прит. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, осика, дуб) займають 7,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — старокостянтинівські з-ди: «Металіст», цукр., сухого знежиреного молока, пресових вузлів та залізобетонних шпал; елеватор. Комбінат побутового обслуговування (Старокостянтинів). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 100,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 93,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки; вирощують мак. Садівництво. У тваринництві розвинуте скотарство, свинарство. У С. р. — 24 колгоспи, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Старокостянтинів, залізничні станції — Старокостянтинів I, Старокостянтинів II. Автомоб. шляхів — 453 км, у т. ч. з твердим покриттям — 334 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща (у Старокостянтинові та с. Новоселиці), 43 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи; 62 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 89 будинків культури і клубів, 67 кіноустановок, 84 б-ки, музей історії с. Самчиків. У містечку Острополі (тепер с. Старий Остропіль) народився учасник боротьби за владу Рад В. *Володарський*. У С. р. видається газ. «Світло Жовтня» (з 1930).

В. І. Фурман.

СТАРОКОСТЯНТИ́НІВСЬКО-ПРОСКУ́РІВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1919 — бойові дії *Першої Української радянської дивізії* влітку 1919 проти військ *Директорії* під час громадянської війни 1918—20.

К. Ф. Стародубов.

Старокостянтинів. Пам'ятник радянським воїнам-визволителям, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45. Скульптори І. Самотос, Л. Лесюк, архітектор В. Блюсюк. 1974.

СТАРОКРАМАТОРСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД

Проведена з метою ліквідації угруповання петлюрівських військ, які наприкінці травня — на поч. червня прорвалися з тер. «*Західноукраїнської народної республіки*» на Поділля й захопили Кам'янецький, Новоушицький, Проскурівський, значну частину Старокостянтинівського і Летичівського повітів. Осн. ударною силою рад. військ були Богунська й Таращанська бригади 1-ї Укр. рад. д-зії (нач. М. О. *Щорс*). *Богунці* розгорнули наступ у напрямі Шепетівка — Старокостянтинів і Шепетівка — Красилів, а *таращанці* — в напрямі Дубно — Кременець — Базалія. Внаслідок запеклих боїв рад. війська відбили наступ петлюрівських військ, визволили Старокостянтинів, Красилів, Базалію, Проскурів і в 1-й пол. липня очистили від петлюрівців Проскурівський, Летичівський, значну частину Кам'янецького й Новоушицького повітів.

СТАРОКРАМАТО́РСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені С. Орджонікідзе — підприємство важкого машинобудування. Розташований у м. Краматорську Донец. обл. Засн. 1896 нім. фірмою «В. Фіцнер і К. Гемпер». Робітники з-ду мають славне революц. минуле. В 1901 тут утворено підпільну групу РСДРП. Бойова дружина підприємства брала активну участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Робітники з-ду не раз страйкували, вимагаючи поліпшення свого економічного становища, виступали проти свавілля царського уряду. В лютому 1917 утворено Революційний к-т, який взяв владу на з-ді в свої руки. В 1918—20 робітники з-ду боролися проти нім. окупантів і внутр. контрреволюції. За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано на новій тех. базі й значно розширено. На поч. 1982 діяло 19 цехів, у т. ч. 7 механоскладальних, сталеливарний, ливарний та ін. Осн. продукція — металург. устаткування (стани холодної прокатки, агрегатні лінії для обробки листа, труб, молоти тощо). З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1946).

Р. М. Лядов.

СТАРОКРИ́МСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. *Кальчику* (бас. Кальміусу), в межах Донец. обл. УРСР. Пл. понад 6 км², об'єм понад 45 млн. м³. Створено 1951 для водопостачання м. Жданова. С. в.— місце відпочинку.

О. О. Русинов.

СТАРОКРИ́МСЬКЕ (ЖДА́НОВСЬКЕ) РОДО́ВИЩЕ ГРАФІ́ТУ — в Донец. обл. УРСР, на правому березі р. Кальчика. Поклади графіту пов'язані з гнейсами докембрійського віку (див. *Докембрій*). Графітоносні гнейси утворюють смуги субвертикального падіння протяжністю до 500 м при шир. 40—50 м. Окремі рудні тіла потужністю до 2—3 м містять 6—20% середньо- та груболускуватого графіту. Розвідані запаси з серед. вмістом графіту 3,7—5,0% становлять 3,4 млн. т (1981). Родовище відоме з 1881.

Ю. М. Теодорович.

СТАРОМИХА́ЙЛІВКА — селище міського типу Мар'їнського р-ну Донец. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. Красногорівка. 6,3 тис. ж. (1982). Колгосп, будинок побуту. Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, б-ка. Засн. 1747, с-ще міськ. типу — з 1938.

СТАРООБРЯ́ДНИЦТВО, розкол — релігійно-суспільний рух у Росії 17 ст., спрямований проти офіційної православної церкви. Виник у зв'язку з реформою *Руської православної церкви*, здійсненою в 50-х рр. 17 ст. патріархом *Никоном* з метою усунення обрядно-догматичних розходжень з грецькою православною церквою (виправлення богослужебних книг, уніфікація обрядів, запровадження проповіді тощо). Серед богословів, що займалися виправленням богослужебних книг, були укр. вчені *Єпіфаній Славинецький*, А. Сатановський, Ф. *Сафонович* та ін. Реформа посилювала позиції *православ'я* в боротьбі проти *католицизму* і зближувала церкву Росії з церквою возз'єднаної 1654 України, де незадовго перед тим подібну реформу провів митрополит П. *Могила*. Оскільки реформа Никона сприяла централізації церкви і водночас царської влади, зміцненню влади патріарха, вона викликала опір частини духівництва на чолі з протопопом *Аввакумом* під приводом боротьби за «стару віру» (звідси назва). Ця боротьба вийшла за межі вузькоцерк. суперечностей і стала виявом стихійного протесту нар. мас проти посилення феод. гніту. Прихильники С. брали активну участь у *селянській війні під проводом С. Т. Разіна 1667—71*, Соловецькому повстанні 1668—76. Царська адміністрація й офіц. церква жорстоко переслідували старообрядців. Але поступово соціальні мотиви в С. відійшли на задній план, а рух за «стару віру» набрав реакційного характеру. Неоднорідний соціальний склад прихильників С. зумовив розкол руху на різні течії (див. *Попівщина*, *Безпопівщина*). Старообрядницька верхівка вороже зустріла Велику Жовтн. соціалістичну революцію. За роки соціалістичного будівництва С. втратило більшу частину прибічників. В СРСР існує 3 осн. течії С.: Білокриницька ієрархія, Збіглопопівщина та поморці, або безпопівці. Невеликі громади С. існують і на Україні.

СТАРОСА́МБІРСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ НА́ФТИ — у Львів. обл. УРСР. Пов'язане з Старосамбірською антиклінальною складкою (див. *Антикліналь*) *Передкарпатського прогину*. Довж. складки 5,2 км, шир. 1,75 км. У межах родовища виявлено два поклади нафти у відкладах еоцену (див. *Еоценова епоха і еоценовий відділ*) і палеоцену (див. *Палеоценова епоха і палеоценовий відділ*). Нафта високопарафініста, смолиста, густина її 845 кг/м³. Родовище відкрито 1969, з цього ж року й експлуатується. Нафта надходить на *Дрогобицький нафтопереробний завод*.

І. І. Хрипта.

СТАРОСА́МБІРСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,2 тис. км². Нас. 89,5 тис. чол. (1982). У районі — 114 населених пунктів, підпорядкованих 3 міським, 2 селищним і 37 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Старий Самбір*. Пн. (більша) частина району розташована в межах Передкарпаття, пд.— у *Карпатах Українських*. Корисні копалини: нафта, кам. сіль. Річки — *Дністер* та його прит. *Стривігор*. Грунти дерново-підзолисті, бурі лісові, дернові й лучні глеюваті та глейові. Ліси (ялиця, сосна, ялина, дуб, бук, граб) займають 44,3 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — добромильські деревообр. комбінат та пивоварний завод, Хирівська валяльно-повстяна ф-ка, Старосамбірський льонозавод. Комбінат побутового обслуговування (Старий Самбір). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (пшениця, жито, ячмінь, овес), льону-довгунця, цукр. буряків, картоплі, овочевих культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 55,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 34,5 тис. га. У С. р.— 24 колгоспи, 6 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Старий Самбір, Хирів, Нижанковичі, Старжава. Автомоб. шляхів — 425 км, у т. ч. з твердим покриттям — 150 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща (м. Добромиль і смт Нижанковичі), 75 заг.-осв. та 2 муз. школи; 104 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень; санаторій. 107 будинків культури і клубів, 5 кінотеатрів, 107 б-к. Пам'ятки архітектури: костьол з оборонною баштою (15—16 ст.) і ратуша (19 ст.) у с. Скелівці, церква Різдва (15—16 ст.) у Росохах, Троїцька церква (16 ст.) у Нижанковичах, замок у стилі раннього Відродження (16 ст.) і дзвіниця (1731) у м. Добромилі, костьол 16—17 ст. і парк (19 ст.) у с. Міженці, дзвіниця Михайлівської церкви (1730) у с. Ясениці-Замковій, дерев'яна церква Різдва богородиці

та дзвіниця (1773) у с. Бусовиську. У с. Мшанці С. р. народився укр. рад. поет А. В. *Волощак*, у с. Біличі — укр. оперний співак О.М. *Носалевич*, у м. Хирові — укр. актриса Е. *Підвисоцька*. У С. р. видається газ. «Радянське Прикарпаття» (з 1945).

В. П. Назарчук.

СТАРОСИНЯ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 31,1 тис. чол. (1982). У районі — 46 населених пунктів, під-

порядкованих селищній і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Стара Синява*. С. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: граніти, цегельно-черепична глина. Річки — *Південний Буг* з прит. *Іква*. Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, береза, осика) займають 3,8% тер. району. Найбільше пром. підприємство — Старосинявський цукр. з-д. Комбінат побутового обслуговування та будинок побуту (Стара Синява). Землеробство району має зерново-буряківничий напрям, тваринництво — м'ясо-молочний. Площа с.-г. угідь 1981 становила 54 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, гречка, просо, цукр. буряки. Галузі тваринництва: скотарство, вівчарство, птахівництво. В С. р.— 15 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Адампіль і Пасічна. Автомоб. шляхів — 226 км, у т. ч. з твердим покриттям — 187 км. У С. р.— 33 заг.-осв. і 2 муз. школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 9 будинків культури, 32 клуби, кінотеатр, 36 кіноустановок, 38 б-к. Поблизу с. Пиляви С. р. відбулася *Пилявецька битва 1648*, на честь якої в селі споруджено монумент. Сподвижникові Б. Хмельницького І. *Ганжі*, який загинув у цій битві, на місці загибелі встановлено обеліск. В С. р. видається газ. «Колос» (з 1935).

С. Ф. Рудчук.

СТАРОСІ́ЛЛІВСЬКА СТОЯ́НКА — печерна палеолітична стоянка, виявлена під скельним навісом у балці на лівому березі р. Чурук-Су поблизу кол. с. Старосілля (тепер у складі м. Бахчисарая). Досліджували її 1952—56. Знайдено крем'яні гостроконечники, скребла, ножі, наконечники списів тощо, а також кістки мамонта, первісного бика, сайги, велетенського, північного, благородного оленів, носорога, коня, осла та ін. В 1953 на стоянці виявлено кістяк дитини сучас. фіз. типу, але з деякими ознаками *неандертальця*. Датується С. с. пізнім періодом *мустьєрської культури*.

Літ.: Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и её место в палеолите. М., 1958.

СТАРОСЛОВ'ЯНІ́ЗМИ, церковнослов'янізми — лексичні, фразеологічні, фонетичні та інші запозичення зі *старослов'янської мови*. Характерні риси С.: т. з. неповноголосся (град, глава), наявність **жд, шт (щ)** замість східнослов'ян. **ж (дж), ч** (страждання, невмирущий) тощо. Частина слів, засвоєних із старослов'ян. мови, цілком асимілювалася лексикою сх.-слов'ян. мов, а чимало С. і досі зберігає свої риси. У сучас. укр. літ. мові С. використовуються переважно зі стилістичною метою — для надання мові піднесеного, урочистого чи зниженого — гумористичного, іронічного або сатиричного забарвлення. Напр., «Німим **отверзуться уста**; прорветься слово, як вода, і **дебрь**-пустиня неполита, **зцілющою** водою вмита, прокинеться...» (Т. Шевченко).

П. Д. Тимошенко.

СТАРОСЛОВ'Я́НСЬКА МО́ВА, давньоцерковнослов'янська мова — найдавніша літературна мова *слов'ян*. Належить до пд.-слов'ян. групи мов. Обслуговувала переважно культові потреби, набула загальнослов'ян. культурного й осв. значення. Виникла в серед. 9 ст. внаслідок місіонерської діяльності *Кирила і Мефодія*. На думку більшості дослідників, в основу С. м. покладено слов'ян. південномакедонський (солунський) діалект. С. м. розвивалась у Моравії й Паннонії, куди були запрошені Кирило і Мефодій. Там вона набула деяких місцевих рис. Послідовники Кирила й Мефодія перенесли свою діяльність до Болгарії, де С. м. розвивалася, зазнаючи впливу місцевих говірок. З запровадженням християнства на Київській Русі проникла до сх. слов'ян. Між С. м. і давньоруською літ. мовою, що обслуговувала переважно світські потреби, відбувалась взаємодія. Після розпаду Давньорус. держави С. м. продовжувала виконувати роль богослужбової мови сх.-слов'ян. народів — українців, росіян, білорусів,— впливала на їхні літ. мови, внаслідок чого виникли різновиди — т. з. слов'янобілоруська, слов'яноукраїнська, слов'яноросійська мови, на фонетиці яких великою мірою позначилися місцеві вимови; виник також варіант С. м.— новоцерковнослов'ян. мова. Пам'ятки С. м. написані двома алфавітами— *глаголицею* та *кирилицею*. Характерні риси С. м.: у фонетиці — початкові сполучення **ра, ла** (работа, ладья), неповноголосні сполучення **ра, ла, рѣ, лѣ** між приголосними (брада, глава, брѣгъ, млѣко) відповідно до сх.-слов'ян. *повноголосся*, сполучення **жд, шт** (межда, свѣшта) тощо. Граматична будова відзначається збереженням давньої системи відмінювання іменників за т. з. основами, збереженням *двоїни* в усіх відмінюваних частинах мови; у дієсловах — формами аориста й імперфекта та ін. рисами. *Старослов'янізми* вживаються в нових слов'ян. мовах, у т. ч. в українській. У дослідження С. м. значний внесок зробили дореволюційні вітчизняні вчені О. Х. Востоков, В. І. Григорович, І. І. Срезневський та ін., за рад. часу — П. О. Лавров, О. М. Селищев, М. К. Грунський та ін., а також зарубіжні славісти: представники слов'ян. країн — чеський — Й. Добровський, австр. і словенський — Ф. Міклошич, австр. і хорватський — В. Ягич та ін.; франц. славіст А. Вайян, нідерл. — Н. Ван-Вейк та ін.

Літ.: Грунський М. Вступ до слов'янського мовознавства. К.— Львів, 1946; Селищев А. М. Старославянский язык, ч. 1—2. М., 1951—52; Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. Львів, 1964; Вайян А. Руководство по старославянскому языку. Пер. с франц. М., 1952; Ван-Вейк Н. История славянского языка. Пер. с нем. М., 1957. *П. Д. Тимошенко.*

СТА́РОСТА — 1) В Давній Русі — представник найнижчої ланки князівської адміністрації. Згадується в «*Руській правді*». 2) У 14—18 ст. у феод. Польщі і Литві представник монарха, що здійснював адм., судові та ін. функції у *воєводстві, старостві* або *повіті*. 3) В Галичині протягом 1772—1918 і бурж.-поміщицькій Польщі 1918—39 службова особа, що очолювала староство. 4) С. с і л ь с ь к и й — в царській Росії глава сільської общини в поселеннях *державних селян*, а після *селянської реформи 1861* — і в кол. поміщицьких селян. Обирався *сільським сходом*. На Україні сільс. С. називали іноді *війтом*. С. називались і виборні особи для ведення справ громади, артілі (напр., С. артілі лісорубів). 5) В серед. та вищих навч. закладах СРСР особа, що обирається або призначається адміністрацією й очолює клас, групу або курс; особа, що веде справи ряду громад. колективів (напр., С. хорового гуртка).

СТАРО́СТВО — 1) Адм.-тер. і господарська одиниця в держ. володіннях у феод. Польщі, *Великому князівстві Литовському* та на загарбаних ними укр. і білорус. землях. До складу С. входили одне і більше міст та містечок і кілька сіл. С. надавали вищим урядовцям за службу. 2) На зх.-укр. землях, які з кінця 18 ст. були під гнітом габсбурзької Австрії, а 1918—39 — бурж.-поміщицької Польщі,— повітове управління, очолюване *старостою*, яке здійснювало адм. владу на тер. повіту.

СТАРОСТИ́НСЬКІ МАЄ́ТНОСТІ — в 14—18 ст. у шляхетській Польщі й феод. Литві та на загарбаних ними укр. і білорус. землях частина держ. маєтностей, які польс.-шляхетський уряд надавав магнатам і шляхті за службу в тимчасове або довічне користування. С. м. були в *старостваx* (звідси їхня назва). Прибутки з С. м. ішли на користь старост. *Люстрації* (описи) С. м. є цін-

Й. Д. Старцев. Микільський військовий собор у Києві. 1690—96 (не зберігся).

ними документ. джерелами, що відображають тяжке становище *старостинських селян*. С. м. були ліквідовані на Лівобережній Україні на поч. нар.-визвольної війни 1648—54, на Правобережній Україні — після її возз'єднання 1793 з Росією, в Сх. Галичині — після загарбання її 1772 Австрією.

СТАРОСТИ́НСЬКІ СЕЛЯ́НИ — в 14—18 ст. категорія феодально залежних селян *старостинських маєтностей* у шляхетській Польщі і феод. Литві та на загарбаних ними укр. і білорус. землях. Відбуваючи феод. повинності на користь *старост* і державців, С. с. зазнавали жорстокої експлуатації. С. с. брали активну участь у визвольній боротьбі укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників. На Лівобережній Україні С. с. як стан ліквідовано на поч. нар.-визвольної війни 1648—54. В Сх. Галичині С. с. перетворено на поміщицьких і державних селян після її загарбання 1772 Австрією, на Правобережній Україні — після її возз'єднання з Росією 1793.

СТА́РОСТІН Петро Іванович (1881, Петербург — 3.IV 1918) — учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції і боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Н. у сім'ї службовця. Учасник революц. подій 1905—07 в Петербурзі й Одесі, один з організаторів перших профес. спілок у Росії і на Україні. В 1908 проводив революц. роботу в Києві. Був заарештований і висланий на поселення в Сибір. Після Лютневої революції 1917 — один з організаторів Іркутської Ради робітн. депутатів. З травня 1917 — на парт. роботі в Одесі, був членом Одес. к-ту РСДРП(б), керував більшовицькою фракцією Ради робітничих депутатів. У грудні 1917 обраний до складу ЦВК *Румчероду*. Один з організаторів і керівників *Одеського січневого збройного повстання 1918*. Після встановлення Рад. влади в Одесі — комісар праці, згодом — голова крайового Раднаркому. Був членом ВЦВК 1 і 2-го скликань. Убитий анархістами.

СТАРТ (англ. start — пуск, початок) — 1) Початковий пункт (стартова лінія) будь-якого спорт. змагання на швидкість (біг, ходьба, лижні та велосипедні гонки, плавання, ковзанярський спорт тощо). 2) У широкому розумінні — початок, початкова фаза.

«СТАРТ» — щомісячний спорт. журнал Комітету по фізичній культурі й спорту при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1922 у Харкові під назвою «Вестник физической культуры». Видається у Києві з 1934 спочатку під назвою «Спорт» (в 1941—57— не виходив), з 1957— «Фізкультура і спорт», з 1965 під сучас. назвою.

СТА́РТОВИЙ КО́МПЛЕКС, стартова позиція (у космонавтиці) — одна з складових частин *космодрому*. Призначена для доставки *ракет-носіїв* з корисним вантажем з тех. позиції, установлення їх на пускову систему, випробувань, передстартової підготовки, заправки компонентами палива і стисненими газами, наведення і пуску. С. к. бувають стаціонарними та мобільними. Стаціонарні С. к. діляться на наземні, підземні, надводні, підводні, інопланетні; мобільні — на наземні, повітряні, надводні, підводні, орбітальні.

Ю. М. Михайлов.

Стартстопні апарати:
1 — рулонний;
2 — стрічковий.

СТАРТСТО́ПНИЙ АПАРА́Т (від англ. start — пуск, початок і stop — зупинка, кінець) — літеродрукувальний *телеграфний апарат* з переривчастою дією передавального і приймального розподільних механізмів. Розрізняють С. а. (мал.): стрічкові і рулонні (телетайпи); ручні й автоматизовані — з *автовідповідачами, реперфораторами* та *трансмітерами*. Діють С. а. переважно за п'ятиелементним *кодом телеграфним* (з двома додатковими елементами, або посиланнями,— стартовим і стоповим). С. а.— *літеродрукувальний апарат*, що ним користуються в СРСР та більшості ін. країн переважно в мережі *абонентського телеграфування*, в телегр. мережі заг. користування.

СТА́РЦЕВИ — сім'я рос. архітекторів 2-ї пол. 17 ст. Дмитро Михайлович С. (рр. н. і см. невід.). Збудував у м. Архангельську на березі Пн. Двіни фортечні мури з баштами (1668—84). З внутр. боку вони мали вигляд двоярусних аркад, де розміщалися крамниці. Пізніше цей прийом рішення торг. споруд поширився в Росії у вигляді т. з. гостиних дворів. Брав участь у надбудові Троїцьких воріт Моск. Кремля. Йосип Дмитрович С. (рр. н. і см. невід.) — син і учень Д. М. Старцева. В Моск. Кремлі перебудував церкви при Теремному палаці, об'єднавши Верхоспаський собор (Спас за Золотими гратами), церкви Воскресіння Славущого і Розп'яття спільним карнизом і дахом (1681—82), спорудив Крутицький надбрамний терем (1693—1694), трапезну Симонового монастиря (1677—80). Працював також у Києві, де збудував Микільський військовий собор (1690—96) та Богоявленську церкву (1690—93) Братського монастиря, обидві споруди — в стилі українського *барокко*.

СТА́РЧЕНКО Василь Федорович [7 (20). III 1904, с. Темрюк, тепер с. Старченкове Володарського р-ну Донец. обл.— 17.VII 1948, Київ] — рад. державний і громадський діяч, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). Член Комуністичної партії з 1928. В 1929 закінчив Київ. с.-г. ін-т (тепер Укр. с.-г. академія). В 1934—38 — директор і науковий керівник Миронівської дослідно-селекційної станції (тепер Миронівський н.-д. ін-т селекції і насінництва пшениці). З 1938 — голова виконкому Київ. обласної Ради депутатів трудящих. З грудня 1938— заступник Голови Ради Народних Комісарів УРСР, а з 1946 — заступник Голови Ради Міністрів УРСР. З 1939 — кандидат у члени ЦК ВКП(б), з 1938 — кандидат у члени, а з 1940 — член ЦК КП(б) України. Депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 1—2-го скликань. Був делегатом XVIII з'їзду ВКП(б) та XIV і XV з'їздів КП(б)У. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СТА́РША МОГИ́ЛА — курган поч. 6 ст. до н. е. в межах могильника в урочищі Стайчин Верх біля с. Оксютинців (тепер у складі с. Пустовійтівки Роменського р-ну Сум. обл.). Висота 21 м. Досліджував його 1888—89 Д. Я. *Самоквасов*. Під насипом була зрубна дерев'яна домовина з похованням племінного вождя. Тут знайдено велику кількість предметів озброєння (меч, кинджал, списи, сагайдак із стрілами, залізний панцир тощо), частини від 16 кінських вудил, художньо оформлених у ранньоскіфському звіриному стилі, предмети культового призначення — 2 бронзові жертовні ножі, бронзові навершники з голівками биків.

СТАРШИНА́ — 1) Службова особа в роті (батареї) Рад. Збройних Сил. Є прямим нач. солдатів і сержантів свого підрозділу; підлягає командирові роти, при відсутності офіцерів є його заступником. 2) Старше військ. звання сержантського (до 1940 — молодшого командного) складу в Збройних Силах СРСР. Запроваджено 1935. У ВМФ йому відповідає звання гол. корабельного С., є також сержантські звання гол. С., С. 1-ї га 2-ї статті. Див. також *Звання військові*.

СТАРШИНА́ ВОЛОСНИ́Й — службова особа селянського громадського управління, створеного в царській Росії за *селянською реформою 1861*. Обирався волосним сходом на 3 роки з наступним затвердженням *мировим посередником* (з 1889 — *земським начальником*). С. в.— звичайно заможні селяни, виконували вимоги судової і поліцейсько-адм. влади. Посаду С. в. ліквідовано після Лютн. революції 1917.

СТАРШИ́НА КОЗА́ЦЬКА — привілейована верхівка укр. козацтва (див. *Козацька старшина*).

СТА́СОВ Василь Петрович [24. VII (4.VIII) 1769, Москва — 24. VIII (5.IX) 1848, Петербург] — рос. архітектор, представник пізнього *класицизму*, академік Петерб. АМ (1811). В 1783—94 — помічник архітектора в Моск. управі благочиння. В 1802—08 вивчав архітектуру у Франції та Італії. В 1807 С. присвоєно звання професора рим. Академії св. Луки. З 1808 працював у Петербурзі. З 1816 — член Комітету для будов і гідравлічних робіт у Петербурзі. З 1817 відав будівництвом при імператорському палаці. За проектами С. споруджено багато будинків у

В. П. Стасов. Колишні Павловські казарми в Ленінграді. 1817—20 (тепер будинок «Лененерго»).

садибах і містах Росії. Серед них— садибний ансамбль у Грузіно на Волхові (тепер Новгород. обл.; 1815—33), провіантські склади в Москві (проект 1821) та ін. С. брав участь у забудові Петербурга: спорудив Павловські казарми (1817—20, в ансамблі *Марсового поля*), Нарвські (1827—33) і Московські (1834—38) тріумфальні ворота, Преображенський (1827—29) і Троїцький (1828—35) собори, завершив буд-во ансамблю собору і келій Смольного монастиря, оформив їхні інтер'єри (1832—35), в Царському Селі (тепер м. Пушкін) створив паркові споруди. На Україні [в Києві, Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Полтаві та ін.] за проектами С. споруджено багато житл. будинків, у Херсоні — пам'ятник Д. Говарду (1820). Автор проектів храму-пам'ятника над могилою полеглих у *Полтавській битві 1709*.

Літ.: Пилявский В. И. Зодчий Василий Петрович Стасов. Л., 1970.

СТА́СОВ Володимир Васильович [2 (14).I 1824, Петербург — 10 (23). X 1906, там же] — рос. художній і музичний критик, історик мистецтва, археолог, почесний член Петерб. АН (з 1900). Син В. П. *Стасова*. Навчався в Уч-щі правознавства (1836—43). З 1855 і до кінця життя працював у петерб. Публічній б-ці (тепер Держ. публічна б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна), очолюючи з 1872 її худож. відділ. З 1847 систематично виступав у пресі зі статтями з питань літератури, мистецтва, музики. М. відстоював принципи реалізму і народності, активно боровся проти *академізму*, пристрасно пропагував твори художників-*передвижників* і композиторів «*Могучої кучки*», а також світову класичну спадщину. Заклав основи рос. професійної худож. та муз. критики. Ідейно-естетичні погляди С. виявилися у підтримці революції 1905 і заклику до художників відображати її події. З почуттям глибокої поваги С. ставився до культури укр. народу, добре знав давню укр. гравюру, укр. орнамент, пам'ятки зх.-укр. архітектури. Високо цінував творчість Т. Шевченка, пропагував у пресі творчість укр. митців К. Трутовського, К. Костанді, М. Кузнецова, М. Пимоненка, С. Світославського, Л. Позена, Є. Буковецького, П. Нілуса.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1952; Письма к родным, т. 1—3. М., 1953—62.

Літ.: Владич Л., Раевский С. В. В. Стасов и украинская художественная культура. В кн.: Русско-украинские связи в изобразительном искусстве. К., 1956; Говдя П. В. В. Стасов і українське мистецтво. «Образотворче мистецтво», 1979, № 1; Лебедев А. К., Солодовников А. В. В. В. Стасов. М., 1982.

В. А. Афанасьєв.

СТА́СОВА Олена Дмитрівна [парт. псевдоніми: Абсолют, Варвара Іванівна, Дельта; 3(15). X 1873, Петербург—31.XII 1966, Москва]— діячка рос. і міжнар. революц. руху, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1898. Вела парт. роботу в Петербурзі, Орлі, Москві, Мінську, Києві, Тбілісі та ряді ін. міст, була агентом ленінської «Искры». На *Шостій (Празькій) Всеросійській конференції РСДРП* (1912) обрана кандидатом у члени ЦК РСДРП і в Рос. бюро ЦК. В 1913—16 перебувала на поселенні в Сибіру. З лютого 1917 до березня 1920 — секретар ЦК партії. В 1921—26 працювала в апараті Комінтерну, 1927—38—заст. голови Виконкому МОДР, голова ЦК МОДР СРСР, 1938—46 — редактор журн. «Интернациональная литература». На VI з'їзді РСДРП(б) обиралася кандидатом у члени ЦК, на VII і VIII з'їздах партії — членом ЦК РКП(б), на XVI з'їзді ВКП(б) — членом ЦКК. Була членом ЦВК СРСР і ВЦВК. Нагороджена 4 орденами Леніна, медалями. Похована на Красній площі біля Кремлівської стіни.

СТАСЮ́К Денис Іванович [н. 29. VIII 1919, с. Новосілка, тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.] — організатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1954. Закінчив (1956) Чернівецьку с.-г. школу, агроном, в 1950—53— голова колгоспу ім. Леніна Кіцманського р-ну Чернівецької обл., з 1957 — голова колгоспу «Маяк» в тому ж р-ні, з 1969 знову голова колгоспу ім. Леніна. Колгосп, очолюваний С., як високорентабельне зразкове господарство, нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. С.— депутат Верховної Ради УРСР 8—9-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

О. О. Федоров.

СТАТЕ́ВА ХОЛО́ДНІСТЬ, фригідність — зниження еротичної чутливості на адекватні сексуальні подразники (див. *Сексологія*). За аналогією з чоловічою *імпотенцією* під терміном С. х. розуміють сексуальні розлади у жінок, які найчастіше виявляються зниженням або відсутністю статевого потягу та задоволення (оргазму). Виділяють 8 різновидів С. х.: первинний (конституційний) виникає внаслідок природженого недорозвинення чуттєвого компонента статевого потягу; ретардаційний — є наслідком вікової затримки розвитку сексуальної чутливості; психогенний — викликається гальмуванням статевої чутливості психогенними факторами; симптоматичний — виявляється як симптом психічного, нервового або соматичного захворювання; ендокринний — виникає при недостатній діяльності статевих залоз або при ендокринних захворюваннях (*діабет, гіпотиреоз,* базедова хвороба та ін.); генітальнорецептивний — при органічній патології статевих органів; статевий дискомфорт (дисгамія) — пов'язаний з неадекватною (недостатньою) фіз. та психічною стимуляцією жінки; мішані форми обумовлюються поєднанням вищеназваних факторів в різних комбінаціях. Лікування та прогноз при С. х. у більшості випадків сприятливі.

І. Ф. Юнда.

СТАТЕ́ВЕ БЕЗСИ́ЛЛЯ — порушення статевої функції. Те саме, що й *імпотенція*.

СТАТЕ́ВЕ ВИХОВА́ННЯ — складова частина виховного процесу, що забезпечує правильний статевий розвиток дітей і молоді та оволодіння нормами взаємин з представниками протилежної статі, а також правильне ставлення до питань *статі*. С. в. нерозривно пов'язане з фізичним, розумовим, моральним та естетичним розвитком особистості. Починається в дошкільному віці й зумовлюється переважно соціально-психологічними факторами. Засвоюючи в *сім'ї*, дит. садку загальні моральні норми, хлопчики й дівчатка в той же час опановують правила, що передбачають деяку відмінність у їхній поведінці залежно від статі (напр., турботливе ставлення хлопчиків до дівчаток, допомога їм тощо). Згодом, з початком *статевого дозрівання*, до факторів соціально-психологічних додається фізіологічний. У підлітковому і юнацькому віці, коли завершується статеве дозрівання, більшого значення набуває статева освіта. Соціально-психологічна й морально-етич. сутність взаємин між людьми протилежної статі (товариськість, дружба, кохання, шлюб) розкриваються перед учнями в процесі вивчення творів худож. л-ри, мистецтва та ін. Деякі питання статевої освіти потребують спец. виховних заходів (бесіди батьків з дітьми, педагогів з учнями, індивідуальні бесіди шкільних лікарів з учнями тощо). Виховна робота в цьому плані проводиться й у виробничих колективах (лекції, видання брошур, наук.-популярні кінофільми, тематичні вечори), загсами, культурно-освітніми і медичними установами.

Літ.: Жаворонко О. І. Виховання почуттів. К., 1969; Кочетков В. Д., Лапик В. М. Психология и гигиена пола. М., 1971; Хрипкова А. Г., Богданова Л. А., Шибаева А. Н. Продолжим разговор на трудную тему. М., 1973; Крупко-Большова Ю. С. Фізіологія статевого розвитку дівчинки і дівчини. К., 1973; Боришевський М. Й. Сім'я ростить громадянина. К., 1982.

М. Й. Боришевський.

СТАТЕ́ВЕ ДОЗРІВА́ННЯ, пубертатний період — процес досягнення твариною та людиною статевої зрілості (здатності до розмноження). У людини при С. д. формуються психо- і соматосексуальні ознаки статі (статевий диморфізм) з характерними фенотиповими (див. *Фенотип*) та поведінковими проявами. В період соматосексуального розвитку відбувається глибока перебудова всього організму, гол. чин. під впливом *гонадотропних гормонів*: прискорюється ріст окремих сегментів скелета, встановлюються остаточні пропорції тіла, формуються *вторинні статеві ознаки*, завершується формування *статевих органів*, змінюється секреція *статевих залоз*, що виявляється у дівчат встановленням *менструального циклу*, у юнаків — еякуляцією, як правило, у вигляді *полюцій*. Строки настання С. д. та його інтенсивність залежить від багатьох факторів: спадкових особливостей, побутових та соціально-економічних умов, стану здоров'я, характеру харчування, клімату та ін., але в осн. С. д. відбувається у дівчаток в період від 9 до 16 років, у хлопчиків —

В. П. Стасов.

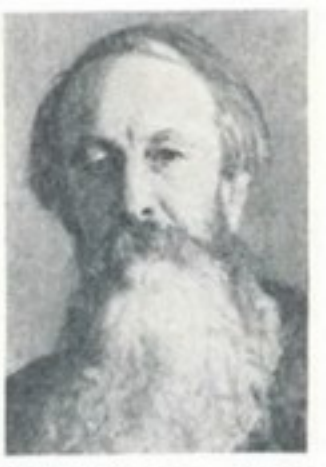

В. В. Стасов. Портрет роботи І. Ю. Рєпіна. Фрагмент. 1883. Російський музей у Ленінграді.

О. Д. Стасова.

Д. І. Стасюк.

від 11 до 18 років. У психосексуальному розвитку виділяють кілька періодів: самосвідомість статевої приналежності (до 5—6 років); засвоєння принципів спілкування між людьми різної статі (7—9 років); перший стрибок С. д. — переддозрівання (дівчатка 9—10 років, хлопчики 11—12 років); пробудження еротичного лібідо — еротичного фантазування (дівчатка 11—15 років, хлопчики 13—16 років); вияв сексуального лібідо (дівчата 16—20 років, юнаки від 17—18 до 20—25 років).

Див. також *Статеве життя, Статеве виховання, Статеві збочення.*

І. Ф. Юнда.

СТАТЕ́ВЕ ЖИТТЯ́ — процеси і явища, пов'язані з відтворювальною функцією людини та соціальними відносинами *статей*. У широкому розумінні С. ж. включає як біол. та психічні процеси, так і соціальні явища, що стосуються становлення, а також функціонування вже сформованих чоловічої та жіночої *індивідуальностей*. У певних розділах *сексології* для зручності дослідження поняття С. ж. звужують до охоплення фізіол. та психічних процесів, пов'язаних з статевим зближенням — коїтусом. Біол. стать визначається хромосомними (див. *Статеві хромосоми, Визначення статі*), гормональними (див. *Статеві гормони*) та морфологіч. факторами. Остаточне формування особи чоловіка та жінки здійснюється під впливом *статевого виховання* і спілкування. У процесі психосексуальної ідентифікації (див. *Статеве дозрівання*) людина усвідомлює свою статеву належність і засвоює чоловічу чи жіночу роль. В основі статевої поведінки лежить загальнобіол. інстинкт продовження роду. Специфіка цієї поведінки виявляється вже у тварин завдяки дії статевих гормонів на відповідні відділи *головного мозку*. Особливістю людської сексуальності є тенденція до відділення репродуктивної (дітородної) функції від рекреативної (одержання насолоди) функції. Гуманізація статевого почуття досягає свого апогею в *любові*, яка дає відчуття щастя від глибокої психологічної, душевної близькості між чоловіком та жінкою. Взаємовідносини статей в розвинутому суспільстві регулюються нормами статевої моралі та законодавчими актами про *шлюб* і *сім'ю*. Правова і матеріальна рівність статей досягається тільки при соціалізмі, що створює базис для міцної сім'ї, засн. на взаємному потягу і коханні між чоловіком і жінкою. С. ж.— важлива частина нормальної життєдіяльності людини. Сучас. сексологія відкидає як погляди З. *Фрейда* про те, що статевий потяг можна задовольнити переключенням особи на інші види діяльності, так і механістичні теорії про суворо фіксовану однакову кількість статевої енергії у всіх людей. Встановлено, що інтенсивність С.ж. різна у різних індивідів і залежить від багатьох факторів (генетичних особливостей, статі, віку, виховання тощо). Звичайно нормальне С. ж. починається в шлюбі. З мед. погляду дошлюбні статеві зв'язки через їх безладність негативно позначаються на здоров'ї та формуванні особи. Особливу увагу слід приділяти правильному статевому вихованню молоді. Оскільки статеве дозрівання трохи випереджає фіз. та заг. зрілість організму, раннє залучення до С. ж. недоцільне, бо веде до виснаження ще не зміцнілого молодого організму. Фіз. розвиток у осіб різної статі має свої відмінності. Статеве дозрівання у жінок настає на 2—3 роки раніше, ніж у чоловіків, проте дітородна функція у чоловіків зберігається довше. Виходячи з цього, в Укр. респ. центрі сексопатології розроблено рекомендації раціональних вікових співвідношень для тих, хто вступає до шлюбу. Жінкам у віці 18—30 років рекомендується вступати до шлюбу з чоловіками на 4—7 років старшими; у віці 31—40 років —на 6—10 років; у віці 41—50 років — на 6—15 років. Зазначені співвідношення не є абсолютними. Гармонійні сім'ї можуть бути як у подружжя одного віку, так і при ін. вікових співвідношеннях. Вибір чоловіка з урахуванням рекомендованих вікових співвідношень створює сприятливі передумови сімейної гармонії в психологічних і фізіологічних відношеннях. Важливим елементом С. ж. є статеві зносини, які складаються з 4 фаз: лібідо — статевого потягу, *ерекції* — статевого збудження, еякуляції — сім'явикидання і оргазму — вищого ступеня любострасного відчуття. Фази статевого циклу у чоловіків і жінок виявляються неоднаково. Помірність і циклічність сексуальних реакцій, характерних для жінок, на фоні активного та прямолінійного виявлення сексуальності у чоловіків створює певні складності, які можуть привести до виникнення *аномалій* у С. ж. (див. *Імпотенція, Статева холодність*), подолання яких потребує спец. підготовленості до шлюбу. Частота статевих зносин залежить від віку, темпераменту, стану здоров'я, взаємних почуттів та ін. При вступі до шлюбу статеві зносини набувають необхідної регулярності. За середньостатистичними показниками статевої активності не можна визначити її норму для окремих осіб. Період зниження фізіол. активності в похилому віці, який включає *клімакс*, характеризується поступовим зниженням статевої активності. С. ж. потребує від організму людини великого фіз. та емоціон. напруження. При таких захворюваннях, як гострий інфаркт міокарда, інсульт, гіпертонічний криз, кровоточива виразка шлунка та ін. тяжких станах, статева близькість небезпечна для життя. Статеві зносини протипоказані вагітним жінкам в перші та останні 2—3 міс. вагітності і 2 міс. після пологів. Більшість сучас. сексологів вважає, що статеве стримання нешкідливе. Важливе значення для С. ж. має раціональне харчування, сприятливий психологічний клімат в сім'ї, гігієна тіла, нормальні побутові умови. Труднощі, яких зазнають люди при вступі до С. ж., мають психогігієнічний характер і пов'язані з хибами заг. і статевого виховання. За визначенням Всесвіт. орг-ції охорони здоров'я сексуальне здоров'я є комплекс соматичних (тілесних), емоціональних, інтелектуальних та соціальних аспектів сексуального існування людини, які позитивно збагачують особу, підвищують здатність людини до спілкування і кохання. Поняття «сексуальне здоров'я» включає в себе, зокрема, свободу від страху, почуття сорому та вини, хибних уявлень та ін. психологічних факторів, які пригнічують сексуальну реакцію та порушують статеві взаємовідносини. Ці відносини гармонійні, коли вони людяні. При взаємних почуттях нормальне С. ж. благотворно впливає на здоров'я, укріплює людську гідність, підвищує життєвий тонус.

Літ.: Кон И. С. Социология личности. М., 1967; Гулыга А. В., Андреева И. С. Пол и культура. «Научные доклады высшей школы. Философские науки», 1973, № 4; Буртянский Д. Л., Кришталь В. В. Сексуальная дисгармония супружеской пары. Х., 1979; Юнда І. Ф. Статеве життя і здоров'я людини. К., 1979; Имелинский К. Психогигиена половой жизни. Пер. с польс. М., 1973; Пол, брак, семья. Пер. с болг. София, 1977.

І. Ф. Юнда.

СТАТЕ́ВЕ РОЗМНО́ЖЕННЯ — спосіб розмноження організмів, при якому нова особина розвивається із *зиготи*, яка виникає в результаті злиття жіночої та чоловічої статевих клітин (*гамет*). С. р. властиве представникам всіх типів тварин і рослин, деяким бактеріям, воно достовірно не встановлене тільки у синьозелених водоростей. Характерною формою С. р. в одноклітинних є постійне (*копуляція*) або тимчасове (*кон'югація*) злиття двох клітин, при якому відбувається обмін ядерною речовиною та *цитоплазмою*. Розрізняють три форми С. р.: *ізогамію, анізогамію* та *оогамію*. При ізогамії у *заплідненні* беруть участь дві рухомі гамети, які не відрізняються одна від одної за формою та розмірами (у деяких водоростей, грибів та одноклітинних тварин); у випадку анізогамії, чи гетерогамії, зливаються дві рухомі, але різні за розмірами гамети. У більшості тварин та рослин поширена оогамія, при якій в заплідненні беруть участь велика нерухома жіноча та дрібна, частіше рухлива, чоловіча гамети. Особливою формою статевого розмноження є *партеногенез*, при якому нова особина розвивається із незапліднені яйцеклітини чи рідше із сперматозоїда.

Б. Г. Новиков.

СТАТЕ́ВИЙ ДО́БІР — особлива форма *добору природного*, що здійснюється особинами протилежної статі. С. д. пов'язаний з боротьбою між самцями за володіння самкою і приводить до участі в розмноженні певних особин в межах виду. С. д. почав проявлятися на вищих етапах *філогенезу* тваринного світу у тварин з досить розвиненою *нервовою системою* (у ссавців, птахів, деяких нижчих хребетних, комах). С. д. зумовлює виникнення в про-

1
2
3

4

До ст. **Сполучені Штати Америки.**

1. Гідроелектростанція на ріці Міссісіпі.
2. В горах Сьєрра-Невада.
3. Краєвид у штаті Арізона.
4. Вашінгтон. Панорама міста.
5. Вид частини міста Нью-Йорка.
6. Атомна електростанція в штаті Іллінойс.
7. Одне з підприємств компанії «Форд мотор» у місті Детройті.
8. На авіаційному заводі в штаті Каліфорнія.
9. Тваринницька ферма в штаті Джорджія.
10. На плантації бавовнику в штаті Арізона.
11. Збирання кукурудзи в штаті Іллінойс

5

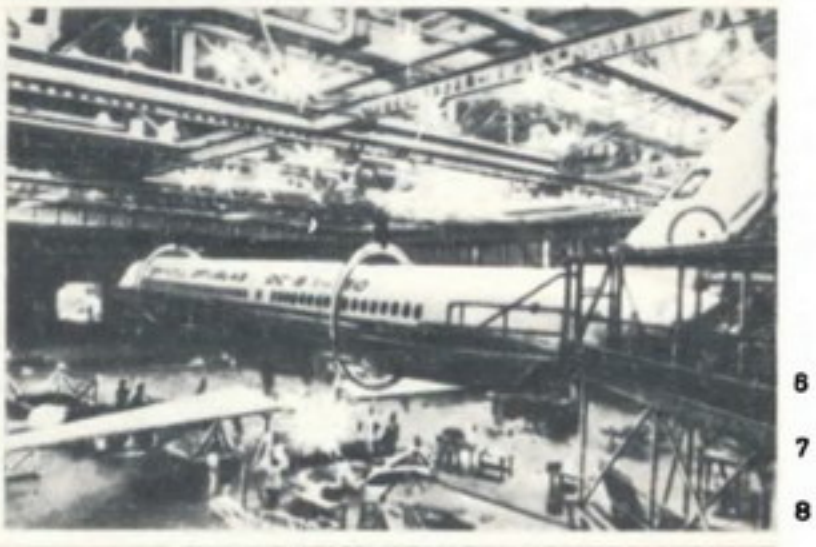

6
7
8

9
10
11

До ст. **Сполучені Штати Америки.**

1. Капітолій у Річмонді (штат Віргінія). Арх. Т. Джефферсон. 19 ст.
2. Будинок банку в Міннеаполісі. Арх. Г. Біркертс та ін. 1969–73.
3. Будинок редакції газети «Чікаго трібюн» у Чікаго. Арх. Р. Худ та Дж. М. Хауеллс. 1922–25.
4. Музей сучасного мистецтва міста Нью-Йорка. Арх. Е. Стоун. 1969.
5. Вілла Кауфмана «Над водоспадом» у Конелсвіллі. Пенсільванія. Арх. Ф. Л. Райт. 1936.
6. Г. Стюарт. Місіс Перес Мортон. Близько 1802. Художній музей. Вустер.
7. Т. Саллі. Порваний капелюх. 1820. Музей красних мистецтв. Бостон.
8. Дж. М. Уїстлер. Портрет матері. Фрагмент. Близько 1871. Лувр. Париж.
9. Р. Кент. Вершина. Літографія. 1928.
10. Х. Д. Мартін. Арфа вітрів, вид на Сені. 1895. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.
11. Сцена з мюзиклу «Оклахома» Р. Роджерса. 1943. Театр на Бродвеї. Нью-Йорк.
12. Кадр з фільму «Нові часи». Режисер Ч. С. Чаплін. 1936.

цесі *еволюції* більшості *вторинних статевих ознак* (яскравого забарвлення покривів, різноманітних головних уборів, шлюбних нарядів, пахучих залоз та ін.). Ознаки, що різко виділяються, виникають переважно у самців. Діяння цих ознак на нервову систему самок сприяє синхронізації циклів розмноження у самців і самок, готуючи їх до парування. Напр., у птахів статеві ознаки, що виявляються в забарвленні і структурі оперення, шлюбних іграх, *токуванні*, досягають високого ступеня досконалості. В процесі еволюції функції вторинної статевої ознаки можуть розширюватися і переходити на протилежну стать, закріплюючись як видова ознака. Цей процес пов'язаний із закономірними змінами реактивних властивостей тканин до *статевих гормонів*. Поняття «С. д.» ввів і обгрунтував (1871) Ч. *Дарвін*.

Літ.: Дарвин Ч. Происхождение человека и половой отбор. В кн.: Дарвин Ч. Сочинения, т. 5. М., 1953.

Б. Г. Новиков.

СТАТЄВИЙ ЦИКЛ — сукупність фізіологічних та морфологічних процесів, пов'язаних з розмноженням, які періодично повторюються в організмі самок тварин. У деяких тварин С. ц. відбувається тільки один раз за сезон розмноження, в інших — кілька разів. У більшості безхребетних, риб, земноводних та плазунів С. ц. складається з однієї, т. з. фолікулярної, стадії, на якій відбуваються ріст і дозрівання яєць, їх виведення назовні. У птахів С. ц. складається з 3 стадій: фолікулярної (стадія росту, дозрівання яєць та *овуляції*), насиджування знесених яєць, вигодовування пташенят. У ссавців С. ц. має 4 стадії: фолікулярну (стадія росту та дозрівання яйцевих фолікулів, їх розрив — овуляція), лютеїнову (стадія *жовтого тіла*), вагітності (настає після *запліднення* та *імплантації* заплідненого яйця); стадію *лактації*. С. ц. — складний нейро-гуморальний процес (див. *Нейро-гуморальна регуляція*), в якому беруть участь різні відділи нервової системи та залози внутр. секреції, зокрема передня частка *гіпофіза*, що виробляє *гонадотропні гормони*. С. ц. у жінок наз. *менструальним циклом*. Див. також *Статеві гормони, Тічка*.

СТАТЄВІ ГОРМО́НИ — біологічно активні речовини, що виробляються *статевими залозами* хребетних тварин і людини. Забезпечують розвиток *первинних статевих ознак*, а також *вторинних статевих ознак*. С. г. за хіміч. будовою поділяються на *стероїди* і поліпептиди. Відомі три групи стероїдних гормонів: *андрогени, естрогени* і *прогестини* (гестагени). Андрогени — чоловічі С. г., які синтезуються переважно в інтерстиціальних клітинах *сім'яників*. Молекули андрогенів включають 19 атомів вуглецю. Осн. представник — *тестостерон*. Естрогени — жіночі С. г., молекули яких містять 18 атомів вуглецю, виробляються фолікулами *яєчників*. Представники: естрадіол, естрон. Прогестини — жіночі С. г.; синтезуються в жовтому тілі яєчників та в ін. структурних елементах. До складу молекули прогестину входить 21 атом вуглецю. Осн. представник — *прогестерон*. С. г. виробляються також корою надниркових залоз, а під час вагітності — плацентою. Естрогени та андрогени утворюються у чоловічих і у жіночих особин. У зв'язку з цим статеві ознаки визначаються кількісним співвідношенням С. г. Біосинтез стероїдних С. г. у більшості живих організмів здійснюється з *холестерину*. Етапи біосинтезу (до стадії утворення прогестерону) в сім'яниках і яєчниках збігаються. В ембріональний період розвитку (див. *Зародковий розвиток* тварин і людини) С. г. контролюють диференціацію статевих органів; під час статевого дозрівання — розвиток статевих органів і вторинних статевих ознак. В період статевої зрілості організму С. г. забезпечують репродуктивну функцію, підтримують статевий потяг, активують центральну нервову систему. Взаємодія естрогенів і гестагенів підготовляє матку до *імплантації* заплідненої яйцеклітини, забезпечує збереження вагітності та своєчасні *пологи*. Речовини, аналогічні С. г., існують і у нижчих організмів. Виявлено гормональну регуляцію статевого розмноження у деяких видів аскоміцетів, фікоміцетів та ін. грибів. У водної плісені Achlya bisexualis чоловічі і жіночі різновиди статевих клітин *гіфів* секретують речовини, які взаємно стимулюють їх утворення і злиття (виділена з жіночих особин речовина антеридіол належить до стероїдів). У таких мікроорганізмів, як Blakeslea trispora, деяких видів Mucor, Rhizopus та ін., подібну роль відіграють триспорові кислоти, споріднені з *каротиноїдами*. Речовини, що секретуються в клітинах однієї статі, виводяться в зовнішнє середовище, звідки потрапляють до клітин іншої статі.

З С. г. білкової природи найвідоміші: релаксин, який синтезується переважно жовтим тілом яєчників, а також маткою та ін. органами (сприяє нормалізації вагітності, зниженню тонусу матки, розслабленню зв'язок зчленувань тазових кісток); інгібін, який утворюється в сім'яних канальцях сім'яників і фолікулах яєчників (здатний гальмувати секрецію фолікулостимулюючого гормону гіпофіза). У медицині С. г. застосовують для замісної терапії ендокринних (див. *Гормонотерапія*) і лікування акушерсько-гінекологічних захворювань, а також для протипухлинної терапії при новоутвореннях передміхурової і молочних залоз (див. *Гормональні препарати*).

Літ.: Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976; Гинекологическая эндокринология. К., 1976; Физиология эндокринной системы. Л., 1979.

О. Г. Рєзников.

СТАТЄВІ ЗА́ЛОЗИ, гонади — органи тварин і людини, які виробляють *гамети* (яйцеклітини, сперматозоїди) і *статеві гормони*. С. з. визначають належність до статі. *Яєчники* — жіночі С. з., у людини розташовані в порожнині малого *таза*, а у більшості ссавців — позаду нирок. В яєчниках міститься багато *фолікулів*, кожний з яких має одну яйцеклітину (яйце). Жіночі С. з. виробляють естрогени, прогестини, релаксин та ін. гормони. *Яєчка* — чоловічі С. з. у людини і *сім'яники* більшості ссавців містяться в сім'яниковому мішку (мошонці), у ін. тварин — в черевній порожнині. Вони складаються з сім'яних канальців, в яких утворюються сперматозоїди, і інтерстиціальних клітин, що продукують гормони. Місцезнаходження і будова С. з. у решти представників хребетних і всіх безхребетних характеризуються великою різноманітністю. Внутрішньосекреторна функція С. з. регулюється *гонадотропними гормонами*.

О. Г. Рєзников.

СТАТЄВІ ЗБО́ЧЕННЯ — група розладів, при яких статеве задоволення здійснюється незвичайним способом. Серед С. з. виділяють 2 групи. Перша — характеризується порушенням техніки і частоти статевих зносин. До неї відносять: тривале практикування одномоментних повторень статевих актів; продовжений, навмисне затягуваний статевий акт; перерваний — сім'явипорскування відбувається поза статевими шляхами; сексуальні фрустрації — тривалі статеві збудження, що часто повторюються і не доходять до сім'явипорскування та оргазму (найвищого ступеня статевого задоволення), спостерігання еротич. сцен, еротич. фантазування та ін. Друга група — обрання морально і соціально недопустимих форм статевого задоволення. До неї належать: паранімфальний статевий акт, що здійснюється поза статевими органами (геніталіями) жінки; орально-генітальні контакти — статеве задоволення орально-генітальним шляхом без розділення ролей між чоловіком та жінкою. У клінічній номенклатурі виділено ряд окремих форм С. з.: *гомосексуалізм* — статева спрямованість до осіб своєї статі; трансвестизм — прагнення зовні мати вигляд представника протилежної статі; транссексуалізм — настійні спроби змінити стать позбавленням властивих особі фізичних ознак статі; фетишизм — статеве збудження виникає при наявності якого-небудь предмета (фетиша), яким може бути панчоха, взуття, білизна, носова хусточка та ін.; нарцисизм (автоеротизм) — статевий потяг, спрямований на самого себе; педофілія — спрямованість статевого потягу на осіб дитячого віку; геронтофілія — на осіб старечого віку; зоофілія (скотолозтво) — статевий потяг до тварин; мазохізм — різновид *садизму*; некрофілія — статевий потяг до трупів; пігмаліонізм — до статуй та ін. форми. С. з. дуже часто є симптомом *психопатії, олігофренії, шизофренії* та ін. Хворих слід поміщати в лікарню для вирішення питань діагностики та лікування. Див. також *Статеве життя*.

Літ.: Свядощ А. М. Женская сексопатология. М., 1974; Юнда І. Ф. Статеве життя і здоров'я людини. К., 1979.

І. Ф. Юнда.

СТАТЕ́ВІ КЛІТИ́НИ — те саме, що й *гамети*.

СТАТЕ́ВІ О́РГАНИ, геніталії—органи *статевого розмноження* тварин і людини. До С. о. належать *статеві залози* (гонади); статеві протоки; додаткові утвори (різні залози, сім'яні сумки, сім'яприймачі і всі пристосування для виношування зародків); *копулятивні органи*. Серед тварин розрізняють форми, які мають в одному організмі чоловічі і жіночі С. о.— п'явки, більшість паразитичних червів, губок, молюсків і деякі риби (див. *Гермафродитизм*), і роздільностатеві форми — більшість вільноіснуючих червів, комахи, риби, птахи, ссавці та ін. Не мають відокремлених С. о. найбільш примітивні з багатоклітинних — губки: статеві клітини (*сперматозоїди* і *яйцеклітини*) розвиваються в *мезоглеї* відповідної особини. Найпростіші С. о. у кишковопорожнинних представлені тільки гонадами. В процесі *еволюції* хребетних тварин йде ускладнення С. о.: статеві залози з поперекової частини переміщуються в *каудальному* напрямі (особливо *сім'яники*); статевими шляхами стають протоки видільної системи, які відкриваються не в *клоаку*, а в сечостатевий синус, що витягується у всіх живородящих тварин у довгий сечовипускний канал самців або відокремлюється в коротке переддвер'я *піхви* самки; формується матка (парна, або подвійна; двороздільна, дворога і, нарешті, проста), в якій відбувається розвиток зародка; копулятивні органи, що з'являються у тварин з внутр. запліднення, виходять з клоаки на поверхню у деяких окремих груп і характеризуються різноманітністю; між сечостатевим синусом і каналом копулятивного органа встановлюється постійне сполучення.

У людини, як і у вищих ссавців, С. о. щільно зв'язані з органами виділення, утворюючи єдину *сечостатеву систему*. Внутрішні чоловічі С. о.: *яєчка* з придатками, сім'явивідні протоки з сім'яними міхурцями, сім'явипорскувальні протоки, *передміхурова залоза* і куперові залози. Три останні утвори виділяють *секрети*, суміш яких утворює сім'яну рідину, що сприяє збільшенню рухомості сперматозоїдів. Утворені в звитих сім'яних канальцях яєчка, сперматозоїди надходять в його придаток, а через сім'явивідну протоку — в вивідну протоку сім'яного міхурця, подовженням якого є сім'явипорскувальна протока. Зовнішні чоловічі С. о.: мошонка, що вміщує яєчка, і статевий член (для копуляції і виділення сперматозоїдів), утворений печеристими тілами, що складаються з ерективної (див. *Ерекція*) фіброзної сполучної тканини губчастої структури, перегородки «печер» якої являють собою перетворені кровоносні капіляри. Крізь нижнє печеристе тіло проходить сечостатевий канал. Внутрішні жіночі С. о.: *яєчники*, матка, *фаллопієві труби*, піхва. Зріла яйцеклітина, яка закладена в яєчнику, потрапляє через маткову трубу в матку, в порожнині якої є три отвори: два ведуть в маткові труби, третій — в піхву. Зовнішні жіночі С. о.: жіноча соромітна ділянка (лобкове підвищення, великі й малі соромітні губи, переддвер'я піхви, залози і цибулини переддвер'я, дівоча пліва) і клітор, що є *рудиментарним органом*, гомологом печеристих тіл статевого члена. У передньому відділі переддвер'я піхви відкривається зовн. отвір сечовипускного каналу, позаду нього—вхід до піхви. С. о. характеризують *первинні статеві ознаки* (див. також *Вторинні статеві ознаки*). Про захворювання С. о. див. *Вагініт, Епідидиміт, Ендометрит, Сальпінгоофорит, Гонорея, Сифіліс, Трихомоноз, Фімоз*.

О. Г. Резников.

СТАТЕ́ВІ О́РГАНИ РОСЛИ́Н — органи *статевого розмноження*. В ході *еволюції* С. о. р. вперше виникли у водоростей (*гаметангії*). У жіночих С. о. р.— *оогоніях* (у більшості водоростей, деяких грибів), карпогонах (у червоних водоростей), *архегоніях* (у мохоподібних, папоротеподібних, голонасінних, крім гнетума та вельвічії) розвиваються *яйцеклітини*. Чоловічі С. о. р., крім насінних, наз. *антеридіями*; в них розвиваються *сперматозоїди* (у червоних водоростей — нерухомі спермації). Чоловічі С. о. р. у насінних та жіночі С. о. р. у покритонасінних дуже редуковані. Функцію С. о. р. у цих групах рослин виконують тичинки (*андроцей*) і маточки (*гінецей*), в яких утворюються *мікроспори* і *мегаспори*. Мікроспори перетворюються на *пилкові зерна* — чоловічий гаметофіт, в якому утворюються спермії. Із мегаспори розвивається *зародковий мішок* — жіночий гаметофіт, в якому диференціюється яйцеклітина.

О. О. Хвединич.

СТАТЕ́ВІ ХРОМОСО́МИ — *хромосома* або група хромосом, що генетично зумовлюють формування *статі* особин. У більшості тварин та людини жіноча стать характеризується наявністю в *геномі* двох ідентичних С. х. — Х-хромосом, чоловіча стать — поєднанням однієї Х-хромосоми з Y-хромосомою. В результаті *мейозу* кожна статева клітина (*гамета*) жіночого організму одержує тільки Х-хромосому — гомогаметна стать (див. *Гомогаметність*), статеві клітини чоловічого організму несуть або Х-, або Y-хромосому — гетерогаметна стать (див. *Гетерогаметність*). В процесі *запліднення* відбувається випадкове з'єднання гамет, що спричинює появу однакової кількості самок (ХХ) та самців (ХY). Морфологічно С. х. відрізняються від решти хромосом (*аутосом*) набору. Y-хромосома за розмірами звичайно набагато менша за Х-хромосому і нерідко генетично інертна або несе дуже мало *генів*. У деяких видів Y-хромосома відсутня, жіноча стать у них представлена набором ХХ, а чоловіча — Х0. У деяких комах, риб, земноводних, більшості птахів гомогаметною є чоловіча стать (її позначають ZZ), а гетерогаметною — жіноча (ZW або Z0). Втрата або надмір С. х. в геномі веде до серйозних порушень функціонування організмів та їх плодючості. У людини особини з набором С. х. ХХY, ХХХY, ХХХХYY, ХХХYY, ХХYY мають чоловічий *габітус*, що характеризується розумовою відсталістю та неплідністю. Жіночий габітус з тими ж дефектами властивий організмам з хромосомним набором Х0. Гени, що входять до складу статевих хромосом, передаються потомству разом з цими хромосомами — зчеплене із статтю успадкування (див. *Зчеплення генів, Спадкові хвороби, Хромосомні хвороби*).

В. А. Труханов.

СТА́ТИКА [від грец. στατική (τέχνη)—вчення про вагу] — розділ *механіки*, в якому вивчаються необхідні й достатні умови рівноваги систем *матеріальних точок* і абс. твердих тіл під діянням *сил* (див. *Рівновага механічної системи*).

Осн. задачі С.: за відомими силами, що діють на дану систему точок або тіл, визначити умови рівноваги системи; за відомим положенням центра рівноваги системи визначити сили, що діють на неї. С. поділяють на геометричну й аналітичну. До осн. понять геометричної С. належать поняття про рівнодійну силу, *момент сили* та про пару сил (систему двох сил, однакових за абс. значенням, паралельних і протилежно спрямованих). Аксіомами геометричної С. визначають правила *додавання сил, розкладання сил* та ін. перетворення їх. Величина, що дорівнює геом. сумі всіх сил, які діють на тіло, наз. головним вектором системи, а величина, що дорівнює геом. сумі їхніх моментів, наз. головним моментом системи. Довільна система сил, яка діє на тіло, еквівалентна одній, т. з. рівнодійній, силі, що дорівнює гол. вектору і прикладена до обраного центра, і одній парі сил з моментом, який дорівнює головному моменту сил відносно цього центра. Для рівноваги твердого тіла необхідним і достатнім є одночасна рівність нулеві гол. вектора і гол. моменту системи сил, що діють на тверде тіло. Аналітична С. базується на понятті елементарної роботи сил, включаючи й реакції *в'язей механічних*. Умови рівноваги систем невільних матеріальних точок і твердих тіл в аналітичній С. визначаються з *можливих переміщень принципу*. Методи С. широко застосовують при інженерних розрахунках, зокрема в будівництві, техніці.

Основні поняття С. запровадив *Архімед* ще в 3 ст. до н. е. Важливий внесок у розвиток С. зробили Г. *Галілей, Леонардо да Вінчі*, Ж. Л. *Лагранж*, М. В. *Остроградський* та ін.

Літ.: Кильчевский Н. А. Курс теоретической механики, т. 1. М., 1977.

О. О. Горошко.

СТА́ТИКА МЕХАНІ́ЗМІВ — сукупність методів визначення реакцій елементів кінематичних пар механізмів без врахування *сил інерції*; один з розділів *машин і механізмів теорії*. У С. м. невідомі компоненти реакцій обчислюють за рівняннями рівноваги (тоб-

то за рівняннями *статики*) стосовно ланок, що перебувають у верухомому стані або рівномірно рухаються. Для певності обчислень необхідно, щоб число рівнянь рівноваги дорівнювало числу невідомих компонентів реакцій. Зрівноважувальний момент, що його треба прикласти до ведучої ланки для зрівноваження механізму, визначають за *можливих переміщень принципом* або побудованим на його основі допоміжним важелем Жуковського, за який приймають план швидкостей. Рівняння рівноваги дають змогу визначати реакції елементів кінематичних пар із врахуванням сил інерції (див. *Кінетостатика механізмів*). Методами С. м. розраховують тиск на зубці коліс зубчастих механізмів, натяг ременів або канатів у передачах з гнучким зв'язком, величину зрівноважувальних вантажів тощо.

Літ.: Кожевников С. Н. Теория механизмов и машин. М., 1973; Артоболевский И. И. Теория механизмов и машин. М., 1975; Баранов Г. Г. Курс теории механизмов и машин. М., 1975; Левитский Н. И. Теория механизмов и машин. М., 1979.

С. М. Кожевников.

СТА́ТИКА СПОРУ́Д — наука про методи розрахунку споруд на міцність, жорсткість і стійкість при статичному навантаженні; розділ *будівельної механіки*. Грунтується на законах *статики*. Оскільки величина, напрям дії і місце прикладання статичного навантаження змінюються незначно, у розрахунках їх вважають незалежними від часу, а зумовленими цим навантаженням силами інерції нехтують. Статичне навантаження буває нерухоме (напр., зовн. задані сили, температурна дія) та рухоме (наприклад, переміщення трансп. засобів по споруді). Вплив рухомого навантаження оцінюють по т. з. лініях впливу, що являють собою графічне зображення закону зміни якого-небудь чинника (напр., внутр. зусиль) у заданому елементі споруди при переміщуванні одиничного навантаження вздовж всієї споруди. Значна увага в С. с. приділяється *розрахунковим схемам*, якими враховується сумісна дія *основи споруди*, фундаменту і власне споруди.

Г. В. Ісаханов.

СТАТИ́СТИКА (нім. Statistik, від лат. status — стан, становище) — практична діяльність статистичних органів, спрямована на одержання, обробку та аналіз даних, що характеризують кількісні закономірності суспільного життя в нерозривному зв'язку з їхнім якісним змістом; сукупність відомостей про ті чи інші масові явища або процеси; суспільна наука, яка має свій предмет і свої специфічні методи дослідження. Статистика розкриває кількісні зміни конкретних масових явищ і процесів суспільного життя, визначає їхні розміри, обсяг, кількісні співвідношення, темпи розвитку, поширеність, повторюваність у часі й просторі тощо. Початок практичної діяльності в галузі С. належить до періоду утворення класового суспільства й д-ви. Госп. і воєнні потреби вже за давніх часів зумовили проведення значних статистичних робіт (обліків населення, земель, майна тощо). Виникнення капіталізму супроводилось швидким розвитком багатьох наук, у т. ч. й С. В 17 ст. виникла «описова школа», типовим представником якої був нім. статистик Г. Ахенваль. У його працях вперше було застосовано термін «статистика», під яким розуміли «державознавство», тобто певні відомості про д-ву. Одночасно в Англії зародилася наука «політична арифметика», засновниками якої були англ. вчені Дж. Граунт та У. Петті. Вони не обмежувалися простим описуванням фактів, а аналізували цифрові дані про явища сусп. життя, виявляли притаманні їм закономірності та взаємозв'язки, чим поклали початок С. як сусп. науці. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. С. інтенсивно розвивалася. Поширювалися *переписи населення*, вивчення його природного та мех. руху, проводилися промислові та с.-г. переписи (див. *Переписи в промисловості*, *Переписи в сільському господарстві*), що сприяло дальшому вдосконаленню методів С. Істотно збагатив теорію С., зокрема щодо поліпшення методів статистичного спостереження, а також використання матем. методів в обробці статистичних даних, бельг. статистик А. Кетле. Великий внесок у теорію і практику С. зробили рос. вчені Д. П. Журавський, П. П. Семенов-Тян-Шанський, Ю. Е. Янсон, П. Л. Чебишов, О. О. Чупров та ін. Значну роль у вдосконаленні методів обробки статистичного матеріалу відіграла *статистика земська*. В умовах держ.-монополістичного капіталізму бурж. С. все більше стає на шлях апологетики капіталізму. Вона часто фальсифікує дані, щоб приховати прибутки монополій, зменшити дійсні розміри *безробіття*, перебільшити доходи трудящих тощо.

Новим етапом в історії С. є виникнення й розвиток марксистсько-ленінської С. В працях класиків марксизму-ленінізму розглянуто основні, принципові питання теорії, методології та організації С., дано критику основ бурж. С., показано її апологетичну роль, викрито антинауковий зміст багатьох її понять і категорій, висвітлено найважливіші питання організації єдиної централізованої системи держ. С., головні завдання й напрями її роботи в умовах нового, соціалістичного ладу. Рад. С. органічно пов'язана з нар.-госп. плануванням і побудована на принципі суворої централізації. В умовах соціалістичного суспільства С.— один з найважливіших засобів держ. управління і планового керівництва нар. г-вом. Загальнодержавним органом, що здійснює в масштабі СРСР централізоване керівництво статистичними роботами, є *Центральне статистичне управління СРСР*, на Україні — *Центральне статистичне управління УРСР*. Відповідні центр. статистичні управління мають і ін. союзні республіки. На всіх етапах госп. будівництва Комуністична партія і Рад. уряд зміцнювали і вдосконалювали рад. С., ставили перед нею нові завдання, вказували шляхи розв'язання їх. В умовах розвинутого соціалізму роль і значення С. в плануванні нар. г-ва і держ. управлінні зросли. В матеріалах XXVI з'їзду КПРС вказано на необхідність підвищувати оперативність обліку і С., вдосконалювати *звітність статистичну*, ефективно використовувати електронну обчислювальну техніку. Введення в дію другої черги *автоматизованої системи державної статистики* дало можливість збільшити обсяги статистичної інформації, зменшити строки її обробки, посилити пізнавальні функції та поглибити аналітичні можливості С. Сучас. С. розвивається як багатогалузева наука, до складу якої входять заг. теорія С., в якій викладаються методологічні основи, заг. принципи й методи С.; *економічна статистика*, галузеві статистики — С. промисловості, С. сільс. г-ва, С. праці, С. торгівлі, С. фінансів, С. охорони здоров'я, а також *Статистика якості продукції*, *Статистика технічного прогресу* та ін., кожна з яких з'ясовує суть певної системи показників, розробляє правила й методи одержання їх, аналізу й використання в практичній і наук. діяльності. Розвивається соціальна С. Видатну роль у розвитку теорії і практики рад. С. відіграли В. С. Немчинов, В. Н. Старовський, С. Г. Струмилін, Б. С. Ястремський. Вагомий внесок у розвиток рад. С. зробили укр. рад. вчені М. В. Птуха, Ю. О. Корчак-Чепурківський, Й. С. Пасхавер та інші.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 4. До питання про нашу фабрично-заводську статистику; т. 23. Мова цифр; т. 24. До питання про завдання земської статистики; т. 30. Статистика і соціологія; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; В. И. Ленин и современная статистика, т. 1—3. М., 1970—73; Птуха М. В. Очерки по истории статистики в СССР, т. 1. М., 1955; Экономическая статистика. М., 1980.

А. Л. Яблочник.

СТАТИ́СТИКА ЗЕ́МСЬКА — статистичні роботи *земств* по обстеженню головним чином стану с. г. і соціально-екон. процесів у селах пореформеної Росії. Виникла у зв'язку з потребою земств у даних насамперед про цінність і доходність земель та ін. нерухомого майна як гол. об'єкта земського оподаткування. Перші земські статистичні дослідження було проведено 1870—71 у Вятській і Тверській губерніях. У 1874—75 виникли Моск. і Черніг. статистичні бюро. В 1882 було утворено статистичне відділення при Моск. юрид. т-ві, метою якого були координація робіт і теор. розробка питань С. з. На 1893 земська статистична робота проводилася вже у 17 губерніях. Гол. місце в С. з. займали дослідження сел. г-в, які складалися з осн. одноразових обстежень та поточної с.-г. статистики. Осн. дослідження виявляли стан сел. г-ва на певний момент; завданням поточної статистики було спостереження за щорічною зміною стану с. г. При обстеженнях спочатку обмежувалися даними в цілому по сільс. громаді, піз-

ніше перейшли на подвірні переписи за дуже детальною програмою. На початку розвитку С. з. в земських дослідженнях утворилося 2 напрями, які склалися під впливом Моск. і Черніг. статистичних бюро. В центрі дослідження московського напряму були питання про населення та його госп. діяльність. Гол. об'єктом дослідження чернігівського напряму була земля, її продуктивність і доходність. Пізніше ця різниця в напрямах нівелювалася. Статистичні бюро проводили роботи по вивченню місцевої економіки, серед яких важливе місце займали дослідження промислів, врожайності, організації техніки землеробства, травосіяння тощо. С. з. вивчала також лісове г-во, стан шляхів, страхування. Серед досліджень, не пов'язаних з економікою, в С. з. гол. місце займала робота по статистиці нар. освіти й санітарно-мед. статистиці. Статистичні бюро земств зібрали великий і цінний фактичний матеріал про стан і розвиток сел. г-ва в Росії. Широко матеріали С. з. використовував у своїх працях В. І. Ленін. На основі критично оброблених даних С. з. він дослідив процеси розвитку капіталізму в с. г. Росії. С. з. запровадила багато нового в статистичну теорію і практику. Значну роль у розвитку С. з. відіграли укр. статистики, зокрема М. В. *Птуха*, О. О. *Русов*. Особливою заслугою С. з. в історії вітчизн. статистики є розробка численних групових і комбінаційних *таблиць статистичних*. Першу в історії статистики комбінаційну таблицю розробив і застосував для аналізу черніг. статистик О. П. *Шликевич*. С. з. мала й значні недоліки в обробці та аналізі даних, що було пов'язано, зокрема, з поширенням серед земських статистиків народницьких та ін. бурж. і дрібнобурж. ідеологічних поглядів. У працях В. І. Леніна дано всебічну й глибоку оцінку досягнень і недоліків С. з., закладено основи дійсно наукової, марксистської статистичної методології. Див. також *Статистика*. *М. І. Сосновська.*

СТАТИ́СТИКА НАСЕ́ЛЕННЯ — див. *Демографічна статистика*.

СТАТИ́СТИКА САНІТА́РНА, медична статистика — галузь соціальної *статистики* і одночасно розділ *гігієни соціальної* і організації охорони здоров'я. С. с. тісно пов'язана з *демографією*. В С. с. виділяють статистику здоров'я населення, що вивчає фіз. розвиток населення (зокрема, за допомогою методу *антропометрії*), динаміку *захворюваності* (в т. ч. загальну, інфекційну, з втратою працездатності), санітарно-демографічні процеси (*народжуваність, смертність*, інвалідність, природний рух населення тощо), і статистику охорони здоров'я (облік та вивчення показників діяльності лікарняних і позалікарняних мед. закладів, мед. н.-д. і навчальних закладів, медико-санітарних кадрів). Як галузь науки С. с. почала розвиватися з 19 ст., в Росії її розвиток пов'язаний з *земською медициною* і діяльністю Є. О. Осипова, П. І. Куркіна, М. І. Тезякова, а на Україні — Д. П. Журавського, О. В. *Корчака-Чепурківського*, С. М. *Ігумнова*, М. В. *Птухи* та ін.

СТАТИ́СТИКА ТЕХНІ́ЧНОГО ПРОГРЕ́СУ — галузь *економічної статистики*, яка вивчає технічний прогрес в нар. господарстві, безперервне вдосконалення соціалістичного виробництва на базі найновіших досягнень науки і техніки. С. т. п. характеризує всі напрями тех. прогресу: електрифікацію нар. г-ва, механізацію і автоматизацію виробн., виготовлення та використання нових видів машин, механізмів, приладів, матеріалів і продуктів, палива, різні сторони вдосконалення технології виробн. та ступінь поширення нових технологічних процесів, рівень спеціалізації, концентрації та кооперування виробн., модернізацію виробн., розвиток *винахідництва* і *раціоналізацію виробництва*. Найважливіше завдання С. т. п.— облік, контроль та аналіз виконання планів н.-д. робіт, використання досягнень науки і техніки в нар. г-ві, виявлення невикористаних резервів для дальшого прискорення тех. прогресу. Для організації контролю за виконанням плану розроблено систему показників С. т. п. по всіх завданнях у цілому і кожному напряму тех. прогресу. Джерелом даних С. т. п. в СРСР є періодична звітність та річні звіти підприємств, орг-цій, будов, радгоспів і колгоспів, матеріали одноразових обліків та спец. вибіркових обстежень. Інформацію С. т. п. використовують директивні, планові та госп. органи для здійснення науково обґрунтованої *єдиної технічної політики* та розробки прогнозів розвитку науки і техніки в Рад. Союзі. *А. Л. Яблочник.*

СТАТИ́СТИКА ЯКОСТІ ПРОДУ́КЦІЇ—галузь *економічної статистики*, яка вивчає досягнутий рівень якості продукції та його зміни, фактори, що визначають цей рівень, та виявляє резерви його підвищення до економічно оптимального. Завданням С. я. п. є розробка системи показників, які кількісно характеризують рівень і динаміку якості однорідних груп продуктів, а також зведених показників по окремих підприємствах, галузях нар. г-ва. Статистика визначає *якість продукції* на стадії її виробн. та на стадії споживання. Рівень виробничої якості встановлюють як відповідність ряду тех. характеристик виробів держ. стандартам, тех. умовам та ін. аналогічним документам, в яких визначається встановлений мінімум вимог до продукції. Для обліку якості продукції на стадії її виробн. широко використовують статистичні методи контролю (поточний, приймальний, за оцінкою), що грунтуються на вибірковому спостереженні. Критерії якості продукції в процесі споживання можуть бути виражені кількісно (довговічність, надійність), інколи вони не піддаються кількісному виразу (зовнішній вигляд виробу, його відповідність естетичним вимогам тощо). В ряді галузей пром-сті для характеристики якості продукції використовують дані статистичної звітності підприємств про якість пром. продукції за даними рекламацій. Для зведеної характеристики якості готової продукції використовують, зокрема, показник, що визначає питому вагу продукції вищої категорії якості в заг. обсязі її випуску. Статистичні методи обліку якості продукції на загальногосп. рівні використовують лише в деяких галузях нар. г-ва, застосовуючи їх до особливостей продукції та умов її виробн. Самостійним завданням С. я. п. є визначення величини економії або втрат нар. г-ва від змін якості продукції.

М. І. Сосновська.

СТАТИСТИ́ЧНА ЛІНГВІ́СТИКА — розділ *мовознавства*, який досліджує за допомогою статистичних методів кількісні закономірності в *мові* й *мовленні*. С. л. визначає частоту вживання різних лінгвістичних одиниць (*букв, фонем, складів, слів, словосполучень*, синтаксичних конструкцій тощо); залежність між частотою і довжиною слова, числом його значень і віком. За допомогою методів С. л. виявляють особливості стилю окремих авторів, здійснюють атрибуцію текстів, дешифрування істор. писемностей, визначають лексичний та граматичний мінімум при вивченні іноз. мови та ін. С. л. використовує методи *математичної статистики, інформації теорії, моделювання статистичного* тощо. Укр. рад. лінгвісти широко використовують статистичні методи у своїх наук. дослідженнях.

Літ.: Статистичні параметри стилів. К., 1967; Головин Б. Н. Язык и статистика. М., 1971; Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. К., 1970; Частотний словник сучасної української художньої прози, т. 1—2. К., 1981.

СТАТИСТИ́ЧНА МЕХА́НІКА — див. *Статистична фізика*.

СТАТИСТИ́ЧНА ПЕРЕВІ́РКА ГІПО́ТЕЗ — прийняття або відхилення гіпотез відносно стану якогось реального об'єкта на основі результатів випадкових спостережень, пов'язаних з цим станом. С. п. г. застосовують, напр., при радіолокаційному виявленні об'єктів, у задачах тех. та мед. діагностики, при контролі якості виробів, керуванні виробничими процесами тощо. В найпростішому випадку при С. п. г. проводять незалежні спостереження $x_1, \ldots x_n$ над *випадковою величиною* ξ з метою перевірки «основної» гіпотези H, при якій густина розподілу ξ дорівнює $p_0(x)$. З гіпотезою H «конкурує» альтернативна гіпотеза K, при якій ξ має густину $p_1(x)$. Як правило, спостереження $x_1, \ldots x_n$ не дають змоги з повною вірогідністю встановити справедливість гіпотези H. Можливі помилки: 1-го роду — якщо відхиляють H, коли вона справедлива, і 2-го роду — якщо приймають H, коли справедлива K. Методи матем. статистики спрямовані на зменшення *імовірностей* α і β цих помилок. Правило прийняття гіпотези формулюється у вигляді критерію (тесту), який звичайно зводиться до обчислення деякої функції спостережень $l_n = l_n(x_1, \ldots x_n)$: гіпотеза H прий-

мається чи відхиляється залежно від виконання нерівності $l_n < z$ або $l_n > z$, де z — деяка стала. Згідно з теоремою Неймана — Пірсона, при заданому значенні α мінімальне значення β досягається при застосуванні критерію: гіпотезу H приймають, коли

$$l_n = p_1(x_1) \dots p_1(x_n)/p_0(x_1) \dots \dots p_0(x_n) < z,$$

в противному разі приймають гіпотезу K.

У складніших ситуаціях як осн., так і альтернативна гіпотези можуть включати скінченну чи нескінченну множину можливих *розподілів випадкової величини* ξ. Найбільше поширена задача перевірки гіпотези про те, що ξ має *функцію розподілу* $F(x)$. Цю задачу розв'язують, використовуючи, напр., т. з. критерій «хі-квадрат», критерій Колмогорова та ін. Розвинулись методи послідовної С. п. г., в яких кількість спостережень не планується наперед, а залежить від їхніх результатів (див. *Послідовний аналіз*). У створення методів С. п. г. значний внесок зробили рад. вчені А. М. *Колмогоров*, Ю. В. *Лінник*, Ю. В. *Прохоров*, М. В. Смирнов (1900—66), А. М. Ширяєв (н. 1934), укр. вчені Й. І. *Гіхман*, Б. В. *Гнєденко*, В. С. *Михалевич*, А. В. *Скороход* та ін. Див. також *Дисперсійний аналіз* у математиці.

Літ.: Ширяев А. Н. Статистический последовательный анализ. Оптимальные правила остановки. М., 1976; Гихман И. И., Скороход А. В., Ядренко М. И. Теория вероятностей и математическая статистика. К., 1979; Крамер Г. Математические методы статистики. Пер. с англ. М., 1975; Леман Э. Проверка статистических гипотез. Пер. с англ. М., 1979.

І. М. Коваленко.

СТАТИСТИ́ЧНА ФІ́ЗИКА — розділ теоретичної фізики, що вивчає властив сті і поведінку макроскопічних тіл, тобто систем, які складаються з величезної кількості однакових мікрочастинок (*електронів, атомів, молекул* тощо), на основі властивостей і законів руху цих мікрочастинок. Осн. задачами С. ф. є обчислювання значень фіз. величин, якими описуються рівноважні системи (див. *Рівновага статистична*), і знаходження зв'язків між ними. Рух окремих мікрочастинок може підпорядковуватись законам класичної *механіки* або *квантової механіки*. Тому розрізняють класичну С. ф. і *квантову статистику*. Класична С. ф. описує властивості невироджених газів, систем слабовзаємодіючих молекул тощо. Квантова — властивості систем вироджених частинок; при цьому мікроскопічні частинки залежно від їхніх *спінів* підпорядковуються *Бозе—Ейнштейна статистиці* або *Фермі—Дірака статистиці*. В класичній механіці стан макроскопічної системи визначається набором координат q_i й імпульсів p_i всіх її частинок. Стан системи відображається точкою у *фазовому просторі*, а зміна стану — рухом цієї точки вздовж т. з. фазової траєкторії [$q = q(t)$, $p = p(t)$]. На відміну від механічних, статистичні закономірності не залежать від початкових умов, у яких перебувала система; вони втрачають будь-який зміст при переході до системи з невеликим числом *ступенів вільності* і не зводяться до механічних закономірностей. В зв'язку з цим поведінка системи описується в С. ф. методами *імовірностей теорії*. Імовірність $dw(p, q)$ знаходження системи в необмежено малому елементі фазового об'єму $(dpdq)$ поблизу заданої точки (p, q) визначається як $dw = \rho(p, q)\, dpdq$, де $\rho(p, q)$ — густина розподілу імовірності, або *функція розподілу*, що задовольняє умову нормування

$$\int \rho(p, q)\, dpdq = 1.$$

Розподіл, що описується функцією

$$\rho(p, q) = 1/Z \exp[-E(p, q)/\theta],$$

де $E(p, q)$ — енергія підсистеми, наз. канонічним розподілом Гіббса (див. *Гіббса розподіл*). Величина Z наз. статистичним інтегралом і визначається з умови нормування; $\theta = kT$ наз. статистичною температурою (k — *Больцмана стала*, T — абс. температура) і залишається сталою для всіх підсистем, що перебувають у статистичній рівновазі. Найпростіший вигляд має канонічний розподіл Гіббса для *ідеального газу*, енергія якого дорівнює сумі енергії всіх частинок газу. Середнє значення довільної фіз. величини $A(p, q)$, що характеризує досліджувану систему, визначають за формулою

$$\bar{A} = \int A(p, q)\, \rho(p, q)\, dpdq.$$

Згідно з т. з. ергодичною гіпотезою, усереднення за допомогою функції розподілу еквівалентне усередненню за часом вздовж фазової траєкторії за достатньо великий проміжок часу

$$\bar{A} = \lim_{T\to\infty} \frac{1}{T} \int_0^T A[p(t)\ q(t)]\, dt.$$

Для системи, що перебуває в рівноважному стані, середнє значення фізичної величини залишається сталим. Фактичні ж значення величини незначно відрізняються від середнього. Ці відхилення наз. *флуктуаціями*. Процеси, що відбуваються в системі, задовольняють *детальної рівноваги принцип*. У квантовій механіці стан мікрочастинки визначається *хвильовою функцією*. Роль функції розподілу тут виконує статистичний оператор, або матриця густини $\hat{\omega}$. Середнє значення довільної фіз. величини $\hat{f}$ обчислюється за формулою $f = Sp\hat{f}\,\hat{\omega}$, де Sp — сума діагональних елементів матриці. Важливим результатом С. ф. є встановлення статистичного змісту термодинамічних величин. Це дає змогу вивести закони *термодинаміки* й обчислити термодинамічні параметри (див. *Параметри стану*) для конкретних систем. Так, *ентропія* S пов'язана із статистичною вагою $\Delta\Gamma$ (в класичній С. ф. це величина фазового об'єму системи, в квантовій — число різних квантових станів з даною енергією) співвідношенням $S = \ln \Delta\Gamma$. Методи С. ф. застосовують у фізиці газів, рідин, твердих тіл, атомного ядра тощо. Основи класичної С. ф. заклали Р. *Клаузіус*, Дж. *Максвелл*, Л. *Больцман*, Дж. *Гіббс*, а основи квантової С. ф.— Ш. *Бозе*, П. *Дірак*, А. *Ейнштейн*, Е. *Фермі* та ін.

Літ.: Леонтович М. А. Статистическая физика. М.—Л., 1944; Боголюбов М. М. Лекції з квантової статистики. К., 1949; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 5, т. 9. Статистическая физика, ч. 1—2. М., 1976—78.

О. Г. Ситенко.

СТАТИСТИ́ЧНИЙ МЕ́ТОД БІОГЕОГРАФІ́ЧНОГО РАЙОНУВА́ННЯ — один з методів, застосовуваних при визначенні біогеографічних підрозділів (див. *Біогеографічне районування*). С. м. б. р. полягає у фіксації кількості *рядів, родин, родів, видів* вищих рослин та вищих тварин, представники яких населяють певні біогеогр. царства, області, підобласті, провінції, ділянки, а також у порівнянні цих кількісних ознак в межах біогеографічних підрозділів одного порядку. Так, при виділенні великих біогеогр. підрозділів (царств, областей) береться до уваги кількість рядів, родин, родів, а кількість видів порівнюється звичайно при встановленні менших біогеогр. підрозділів — провінцій та ділянок. Фіто- та зоогеогр. підрозділи не завжди збігаються. Але найбільші біогеогр. підрозділи подібні. Статистичним методом користуються на відміну від *історичного методу біогеографічного районування* при вивченні сучас. розповсюдження рослин та тварин у біогеогр. підрозділах.

В. А. Мельничук.

СТАТИСТИ́ЧНИХ ВИПРО́БУВАНЬ МЕ́ТОД — те саме, що й *Монте-Карло метод*.

СТА́ТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — зовн. частини тіла тварини, за якими оцінюють її *екстер'єр*, вираженість породних ознак, віковий і статевий розвиток, роблять висновок про стан здоров'я, продуктивність і плем. цінність. Найважливішими статями є голова, шия, холка, грудна клітка, спина, поперек, круп, кінцівки, черево, вим'я, статеві органи та ін. Одна й та сама стать у тварин різного господарського призначення виявлена неоднаково. Оцінка будови тіла за окремими статями дає можливість встановити особливості розвитку і вади тієї чи ін. статі, а також співвідношення між окремими частинами тіла, що потрібно при *бонітуванні тварин*.

СТАТОЛІ́ТИ (від грец. στατός — стоячий, нерухомий і λίθος — камінь) — 1) Частина *рівноваги органів*. Те саме, що й *отоліти*. 2) Дрібні рухливі крохмальні зерна в деяких (переважно в ростучих) клітинах рослин, напр. кореневого чохлика. При зміні напряму осі органу С. тиснуть на цитоплазму, що викликає геотропічний згин органу. Клітини, в яких є С., наз. *статоцистами*.

СТА́ТОР (лат. stator — стоячий, нерухомий, від sto — стою) — нерухома частина машин. В *електричних машинах*, зокрема в електродвигунах, всередині С. (мал.) звичайно розміщують рухому ча-

Статор електричної машини (генератора).

стину — *ротор*, магн. поле обмотки якого взаємодіє з магн. полем обмотки статора. Іноді взаємне розміщення С. і ротора дещо інше (див. *Підвіска* транспортних машин). В *гідротурбінах* С. (сталева кільцева деталь) служить їхньою фундаментною частиною, встановлюваною всередині турбінної (спіральної) камери. С. є і в деяких ін. машинах.

СТАТОЦИ́СТИ (від грец. στατός — стоячий, нерухомий і κύστις — пухир) — 1) Органи рівноваги переважно безхребетних тварин. Найчастіше мають вигляд ямок або замкнених пухирців, що вистелені чутливим *епітелієм* і заповнені рідиною, в якій знаходяться *отоліти* (див. *Рівноваги органи*).

2) Клітини рослин, в яких утворюються дрібні рухливі крохмальні зерна — *статоліти*.

СТАТС-СЕКРЕТА́Р (нім. Staatssekretär, від Staat — держава і Sekretär — секретар) — 1) У Нім. імперії (1871—1918) — глава імперського відомства (імперський міністр), безпосередньо підпорядкований рейхсканцлерові. 2) В дореволюц. Росії 18 — поч. 19 ст.— особистий секретар імператора. З серед. 19 ст.— почесне придворне звання вищих урядовців, що давало право особистої доповіді імператору. 3) В ряді зарубіжних країн — офіц. титул вищих держ. службовців (міністрів, керівників окремих відомств тощо).

СТА́ТТІ БОГДА́НА ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО — договірні умови, що визначали політичне і правове становище України в складі Росії після *Переяславської ради 1654*. Див. *Березневі статті 1654*.

«СТА́ТТІ ДЛЯ ЗАСПОКО́ЄННЯ РУ́СЬКОГО НАРО́ДУ» — держ.-політ. акт, що його схвалив 1632 польс. король *Владислав IV* і затвердив польс. коронаційний сейм у січні 1633, про часткове відновлення прав православної церкви на Україні, ліквідованих *Брестською унією 1596*. Осн. причиною, яка змусила польс.-шляхет. уряд піти на поступки, була боротьба укр. нар. мас проти феод.-кріпосницького і нац.-релігійного гніту та прагнення українського народу до возз'єднання з Російською д-вою. Цим актом Владислав IV намагався привернути на свій бік насамперед укр. шляхту, верхівку козацтва і православне духівництво. За «Статтями» православне населення діставало право вільно відправляти релігійні обряди, будувати церкви, засновувати *братства*, школи й друкарні, обіймати міські посади, мати церковну ієрархію на чолі з митрополитом.

Усі церкви, монастирі, маєтки і єпископства, що до унії належали православній церкві, було поділено між православною й уніатською церквами. Київ. митрополитом було затверджено П. С. *Могилу*. «Статті» не припинили наступу католицизму й уніатства на православ'я.

СТА́ТУС (лат. status — становище) — правове становище виборних осіб, громадян, держ. і громадських органів, громад. міжнар. організацій (напр., С. *народних депутатів*).

СТА́ТУС СОЦІА́ЛЬНИЙ — в *соціології* і соціальній психології: 1) позиція індивіда або *групи соціальної* в суспільстві, що визначається, насамперед, соціальними (екон. становище, професія, кваліфікація, освіта тощо), а також природними (стать, вік, етнічне походження) ознаками. На відміну від бурж. соціології, що тлумачить С. с. як суто психологічне явище (див. *Психологізм* у соціології), марксистська соціологія наголошує на вирішальній ролі виробничих відносин як основи формування С. с.; 2) сукупність прав і обов'язків індивіда або соціальної групи, яка виникає внаслідок виконання ними певної *ролі соціальної*, необхідної для розвитку й функціонування соціальної системи; 3) позиція індивіда або соціальної групи, що оцінюється *громадською думкою* шляхом порівняння їхнього соціального *престижу*. Дослідження С. с. в соціалістичних країнах, пов'язане з вивченням соціальної поведінки й діяльності індивіда або соціальної групи, сприяє підвищенню ефективності управління виробництвом і виховними процесами.

В. Л. Оссовський.

СТА́ТУС-КВО (лат. status quo, букв.— становище, в якому) — становище, яке існувало або існує в який-небудь визначений момент. У міжнар. праві С.-к. означає фактичне або правове становище, яке існувало або існує в той чи ін. момент і про поновлення або збереження якого йдеться.

СТАТУ́Т (від лат. statutum — постанова, визначення) — 1) Зведення правил, що регламентують організацію і порядок діяльності певної галузі держ. управління (напр., *Статут автомобільного транспорту УРСР*). 2) Зведення правил, які визначають завдання, структуру та функції певної держ. установи, кооп. та ін. громад. орг-цій і регулюють порядок їхньої діяльності (напр., *Примірний Статут колгоспу*). 3) Зведення положень і правил, що визначають основи бойової діяльності військ, права та обов'язки військовослужбовців, заг. порядок служби в армії та на флоті (див. *Статути військові*). 4) Зведення правил, що встановлюють структуру, порядок утворення і діяльності деяких міжнар. орг-цій (напр., *Статут ООН*). 5) Положення про орден, яке визначає порядок нагородження тощо. 6) Збірник осн. засад у держ. праві, зведення конституційних положень (напр.. *Вестмінстерські статути*).

СТАТУ́Т АВТОМОБІ́ЛЬНОГО ТРА́НСПОРТУ УРСР — республіканський нормативний акт, що визначає осн. умови перевезень авт. транспортом вантажів, пасажирів, багажу і пошти. Затверджений постановою Ради Міністрів УРСР від 27.VI 1969 (з наступними змінами і доповненнями, внесеними 1974, 1978, 1981). Складається з 10 розділів, які містять 173 статті (171 основна і 2 додаткові). У 1-му розділі — заг. положення — сформульовано гол. завдання автотранспортних підприємств і орг-цій, у 2—5-му передбачено умови утримання та експлуатації рухомого складу і споруд автотранспорту, порядок планування і організацію перевезення ванта»ів, багажу і пошти, прокату легкових автомобілів. Розділи 6—8-й встановлюють тарифи і порядок розрахунків за перевезення, регламентують організацію прямого і мішаного сполучення з участю ін. видів транспорту, торкаються питань транспортно-експедиційних операцій і послуг. У 9-му розділі визначено відповідальність автотранспортних підприємств і орг-цій, вантажовідправників, вантажоодержувачів і пасажирів, а також громадян, які користуються автомобілями на умовах прокату, порядок подання і розгляду претензій і позовів. Розділ 10-й присвячено питанням контролю за роботою автотранспорту.

В. С. Анджиєвський.

СТАТУ́Т ВНУ́ТРІШНЬОГО ВО́ДНОГО ТРА́НСПОРТУ СРСР — загальносоюзний нормативний акт, що регулює питання перевезення вантажів, пасажирів, багажу і пошти внутр. водними шляхами, встановлює осн. умови користування цими шляхами для судноплавства та сплаву, визначає права і обов'язки пароплавств, що здійснюють перевезення, а також підприємств, орг-цій та осіб, які користуються внутр. водним транспортом. Затверджений постановою Ради Міністрів СРСР від 15.X 1955 (з наступними змінами й доповненнями, внесеними 1958, 1959, 1969, 1972, 1974, 1977, 1979). Складається з 10 розділів, які охоплюють 233 статті. Статут містить такі розділи: 1-й — заг. положення; 2-й — внутр. водні шляхи, флот; 3-й — порти, пристані, вантажне і комерційне г-во; 4-й і 5-й — планування і організація перевезення пасажирів, вантажів і пошти; 6-й— буксирування плотів і суден; 7-й — порядок встановлення тарифів і зборів; 8-й — перевезення у прямому мішаному і прямому водному сполученнях за участю ін. видів транспорту; 9-й — відповідальність пароплавств, вантажовідправників, вантажоодержувачів і пасажирів; 10-й — акти, претензії і позови.

В. С. Анджиєвський.

СТАТУ́Т ВОЛОДИ́МИРА МОНОМА́ХА, Устав Володимира Мономаха — закони великого князя київського *Володимира Мономаха*, вміщені в розширеній редакції «*Руської правди*». Прийняли Статут представники вищої феод. знаті у с. Берестові поблизу Києва після того, як Мономах став великим князем. Мав 69 статей, що містять норми кримінального, цивільного і суд. права. Статут, що з'явився після *Київського повстання 1113*, робив деякі поступки міським низам. Так, за Статутом визначалися джерела холопства (див. *Холопи*) і дещо обмежувалася влада пана над *закупом*. Статут обмежував також лихварські проценти до 25% річних, забороняв перетворювати на раба неспроможного купця-боржника, якщо його неспроможність сталася внаслідок нещасного випадку, тощо.

СТАТУ́Т ВСЕСОЮ́ЗНОЇ ЛЕ́НІНСЬКОЇ КОМУНІСТИ́ЧНОЇ СПІ́ЛКИ МО́ЛОДІ — основний закон внутр. життя комсомолу, який визначає завдання, роль і місце його в політ. системі суспільства, взаємовідносини з КПРС, обов'язки і права члена ВЛКСМ, орг. принципи, норми внутрікомсомольського життя, методи практичної діяльності орг-цій. Обов'язковий для всіх комсомольців і комсомольських орг-цій, забезпечує згуртування членів ВЛКСМ навколо партії, мобілізує їх на виконання програми КПРС, об'єднує зусилля всіх членів ВЛКСМ. Приймається з'їздом ВЛКСМ. Вперше єдиний текст Статуту комсомолу було опубліковано 3.XII 1918. Статут закріпив ленінські ідейні і орг. основи побудови й діяльності комсомолу. Дальші зміни в Статут вносили з'їзди комсомолу відповідно до завдань того чи ін. періоду будівництва соціалізму, етапу розвитку ВЛКСМ. Нині діючий Статут прийнято 14-м з'їздом ВЛКСМ (1962), часткові зміни внесли 15-й (1966), 17-й (1974) та 18-й (1978) з'їзди. Статут визначає, що комсомол — «самодіяльна громадська організація, яка об'єднує в своїх лавах широкі маси передової радянської молоді». Керівним принципом організаційної побудови ВЛКСМ є *демократичний централізм*. У Статуті говориться, що ВЛКСМ працює під керівництвом КПРС, допомагає партії виховувати молодь у дусі комунізму, зміст своєї діяльності вбачає в боротьбі за перемогу комунізму. Статут визначає гол. завдання ВЛКСМ — виховувати юнаків і дівчат на ідеях марксизму-ленінізму, на революц., бойових і трудових традиціях рад. народу, виробляти у молодого покоління класовий підхід до всіх явищ сусп. життя, вірність принципам дружби народів та пролет. інтернаціоналізму, готувати молодих будівників комунізму. *Ю. В. Бабко.*

СТАТУ́Т ЗАЛІЗНИ́ЦЬ СРСР — загальносоюзний нормативний акт, у якому систематизовано норми, що регулюють відносини, які виникають у зв'язку з залізничними перевезеннями вантажів, пасажирів, багажу, пошти тощо. Затверджений постановою Ради Міністрів СРСР від 6.IV 1964 з наступними змінами і доповненнями, внесеними 1972, 1974, 1976, 1978, 1979 і 1980. Складається з 7 розділів: 1-й — заг. положення; 2-й — вантажне г-во, обладнання для обслуговування пасажирів; 3-й — планування і організація перевезень вантажів; 4-й — залізничні під'їзні колії; 5-й — пряме мішане сполучення з участю ін. видів транспорту; 6-й — перевезення пасажирів, багажу і пошти; 7-й — відповідальність залізниці, вантажовідправників, вантажоодержувачів і пасажирів; акти, претензії, *позови*.

СТАТУ́Т ЗВ'ЯЗКУ́ СРСР — загальносоюзний нормативний акт, у якому систематизовано правові норми, що визначають права, обов'язки і відповідальність Міністерства зв'язку СРСР, міністерств зв'язку союзних республік, ін. міністерств і відомств, які мають засоби зв'язку, підприємств і орг-цій Союздруку, а також громадян, підприємств і орг-цій, які користуються засобами й послугами зв'язку. Затверджений Радою Міністрів СРСР 27.V 1971 з наступними змінами й доповненнями, внесеними 1972, 1974, 1978. Складається з 4 розділів, які містять 111 статей. 1-й розд.— заг. положення; 2-й розд.— зв'язок заг. користування; 3-й розд.— зв'язок внутрівідомчого користування; 4-й розд.— відповідальність підприємств зв'язку і Союздруку, а також громадян, підприємств, орг-цій і установ, які користуються засобами і послугами зв'язку.

СТАТУ́Т КОЛГО́СПУ — акт, що приймається заг. зборами колгоспу на основі *Примірного Статуту колгоспу* і визначає виробничо-госп., фінансову та ін. діяльність даного колгоспу. Колгосп у своїй діяльності керується С. к. і чинним законодавством. С. к. реєструє виконком відповідної районної (міської) Ради нар. депутатів. Зареєстрований С. к. зберігається у правлінні колгоспу, районному с.-г. органі й виконкомі районної (міської) Ради.

СТАТУ́Т КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — один з основоположних, поряд з *Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу*, документів партії, який на основі марксистсько-ленінських принципів і норм парт. життя визначає принципи парт. керівництва, форми побудови й методи діяльності партії, її органів та організацій, усіх комуністів. Приймається з'їздом КПРС і є обов'язковим для всіх комуністів і парт. орг-цій. Характер і зміст Статуту визначаються вимогами Програми КПРС. Грунтуючись на положеннях, висунутих К. Марксом і Ф. Енгельсом і закріплених у Статутах *Союзу комуністів* та *Інтернаціоналу 1-го*, В. І. Ленін на основі узагальнення досвіду рос. і міжнар. робітн. руху розробив принципи, форми і методи діяльності Комуністичної партії. Вони були закріплені в підготовленому ним і прийнятому на II з'їзді РСДРП (1903) першому Статуті партії. Зберігаючи непорушність осн. принципів, які відображають закономірності розвитку й діяльності пролет. партії, з'їзди і конференції КПРС вносять до Статуту зміни, спрямовані на вдосконалення партійно-політичної роботи відповідно до нової обстановки. В дожовтневий період Статут приймався на II (1903), III (1905), IV (1906), V (1907) і VI (1917) з'їздах РСДРП. VI (Празька) Всеросійська парт. конференція (1912) внесла до нього зміни. Після перемоги Великого Жовтня Статут приймали VIII (1919) і XII (1922) Всеросійські партійні конференції, XIV (1925), XVII (1934), XVIII (1939), XIX (1952) і XXII (1961) з'їзди партії. XV (1927), XX (1956), XXIII (1966) і XXIV (1971) з'їзди внесли до нього зміни. 1-й Статут мав 13 параграфів. Нині діючий складається з 10 розділів з 72 параграфами. В Статуті дано визначення партії та її осн. завдань, викладено принципи і норми членства в партії, порядок прийому до КПРС, обов'язки і права комуністів. Зокрема, в § 1 Статуту відповідно до положень В. І. Леніна, відстояних ним у боротьбі з меншовиками та іншими опортуністами, говориться, що членом КПРС може бути кожний громадянин СРСР, який визнає Програму і Статут, бере активну участь у будівництві комунізму, працює в одній з парт. орг-цій, виконує рішення партії, сплачує членські внески. Керівним принципом побудови й діяльності партії є *демократичний централізм*. Статут визначає норми, додержання яких забезпечує ідейну та орг. *єдність партії*, всебічний розвиток *демократії внутріпартійної* та зміцнення дисципліни, піднесення активності комуністів, *критики і самокритики*, здійснення колективності керівництва. Статут підкреслює, що партія є єдиною, інтернаціоналістською орг-цією, закріплює її побудову за виробничо-тер. ознакою. У відповідних розділах Статуту визначено структуру і функції найвищих органів партії, її місц. та *первинних партійних організацій*. Верховним органом партії є з'їзд КПРС, який заслуховує і затверджує звіти ЦК КПРС і Центр. ревізійної комісії, обирає їх, переглядає, змінює і затверджує Програму і Статут партії, визначає її лінію в питаннях внутр. і зовн. політики, розглядає і розв'язує найважливіші питання комуністичного будівництва. В період між з'їздами всією діяльністю партії керує *Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу*. ЦК КПРС обирає: для керівництва роботою партії між Пленумами ЦК — *Політичне Бюро ЦК КПРС*; для керівництва поточною роботою, гол. чин. по добору кадрів і організації перевірки виконання, — Секретаріат. ЦК обирає Ген. секретаря. Для обговорення назрілих питань можуть скликатися всесоюзні партконференції. У спец. розділах Статуту визначено принципи парт. керівництва комсомолом, положення про парт. орг-ції в Рад. Армії, про парт. групи в позапарт. орг-ціях, про кошти партії. С. КПРС є її могутнім ідейним і орг. знаряддям у боротьбі за побудову комунізму. Неухильне дотримання Статуту є запорукою успішної політ. та орг. роботи партії в масах. С. КПРС, практична реалізація його вимог мають велике міжнар. значення. Втілені в ньому марксистсько-ленінські принципи побудови пролетарської партії, багатющий досвід революційно-перетворюючої діяльності КПРС є для комуністичних і робітн. партій всіх країн невичерпною скарбницею принципів, норм, форм і методів партійно-політ. роботи.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф. Про основні принципи партійного будівництва. К., 1974; В. И. Ленин, КПСС о нормах партийной жизни и принципах партийного руководства. М., 1979; В. И. Ленин, КПСС об Уставе партии. М., 1981; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—11. К., 1978—82; Статут Комуністичної партії Радянсько-

го Союзу. К., 1977; Партийное строительство. М., 1981; Обичкин О. Г. История Устава КПСС, в. 1—3. М., 1969—73; Турищев Ю. Г. История Устава КПСС. М., 1971.

В. Ф. Шевченко.

«СТАТУ́Т ЛЬВІ́ВСЬКИХ ВІРМЕ́Н» — пам'ятка феод. права емігрантів-вірмен, що жили у Львові, Луцьку, Снятині, Станіславі, Тернополі та ін. зх.-укр. містах, загарбаних шляхет. Польщею. Укладений на основі *Гоша Мхітара судебника*. «С. л. в.» прийнято пьотркувським вальним сеймом 5.III 1519 і затверджено польс. королем Сигізмундом I. Статут захищав інтереси верхівки вірм. купців і ремісників. У 2-й пол. 16 ст. до «С. л. в.» було додано складений у Львові «Порядок судів і справ вірменського права», що регулював питання суд. розгляду.

СТАТУ́Т ООН — багатосторонній міжнар. договір про заснування *Організації Об'єднаних Націй*. У ньому визначено цілі, принципи й структуру Організації, зокрема склад, функції та повноваження її гол. органів, регламентовано питання членства в ООН, порядок її функціонування тощо. С. ООН складається з преамбули і 111 статей, об'єднаних у 19 розділів, в одному з яких (розділ 13-й) передбачено порядок внесення поправок і змін до Статуту, його перегляду. Невід'ємною складовою частиною С. ООН є Статут *Міжнародного Суду ООН*. Для вироблення С. ООН важливе значення мали Моск. конференція міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії (1943) і *Тегеранська конференція 1943*. Осн. положення проекту С. ООН розроблено на конференції в Думбартон-Оксі (1944) та *Кримській конференції 1945*. Остаточний текст погоджено і підписано на Конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франціско (1945), учасниками якої були, зокрема, БРСР і УРСР. Статут після ратифікації більшістю держав, що його підписали (включаючи постійних членів Ради Безпеки ООН), набрав чинності 24.X 1945. Цей день вважається датою заснування ООН і щорічно відзначається як День Об'єднаних Націй. УРСР ратифікувала Статут ООН 22.VII 1945. СРСР належить вирішальна роль у тому, що в С. ООН закріплено принципи і норми, які заклали надійну основу для успішного функціонування ООН як механізму співробітництва д-в в інтересах миру і соціального прогресу, розв'язанні проблем *роззброєння*, ін. актуальних міжнар. проблем. С. ООН є одним з найважливіших міжнародно-правових документів сучасності, в якому закріплено осн. принципи *міжнародного права*. Виходячи з цього і підкреслюючи, що неухильне дотримання С. ООН є запорукою успішної діяльності ООН, здійснення її цілей та завдань, підвищення авторитету Організації, Радянський Союз та ін. країни соціалістичної співдружності послідовно і наполегливо виступають проти перегляду Статуту ООН. Усі прийняті 1963, 1965, 1971 поправки до окремих його статей пов'язані з розширенням складу Ради Безпеки та Економічної і Соціальної Ради ООН.

Н. М. Ульянова.

СТАТУ́Т ПІДПРИЄ́МСТВА — документ (юридичний акт), в якому подано сукупність прав і обов'язків підприємств, об'єднань у певній сфері госп. діяльності; регулює їхню діяльність і взаємовідносини з ін. нар.-госп. ланками, організаціями та громадянами. С. п. затверджує відповідний орган держ. управління, який прийняв рішення про створення підприємства (об'єднання) і якому воно безпосередньо підпорядковане. Відповідно до п. 7 Положення про соціалістичне державне виробниче підприємство (1965) у С. п. зазначаються назви підприємства і вищестоящого органу управління, предмет і мета виробничо-господарської діяльності з переліком основної продукції, для випуску якої його створено, юридичні права і відповідальність підприємства. Якщо у складі підприємства є кілька виробничих одиниць, у статуті має бути поданий їхній перелік. Кожному підприємству встановлюють *статутний фонд* у вигляді матеріальних і фінанс. засобів, що безплатно виділяє йому в плановому порядку д-ва в постійне розпорядження й управління. Всією діяльністю підприємства, згідно з статутом, на основі *єдиноначальності* безпосередньо керує директор, який здійснює права й виконує обов'язки, що випливають з покладених на підприємство (об'єднання) завдань, відповідає за виконання плану, додержання фінанс., договірної й трудової дисципліни та за якість випущеної продукції. Див. також *Соціалістичне державне виробниче підприємство*.

В. О. Сизоненко.

СТАТУ́Т ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛО́К СРСР — осн. закон внутрішнього життя *професійних спілок СРСР*, який визначає орг. побудову їх, компетенцію їхніх органів, права та обов'язки членів профспілок. Ці заг. правила, єдині норми спілкового життя, розроблені на основі марксистсько-ленінської теорії, втілюють у собі багаторічний досвід профспілок. Перший статут було прийнято 1-м Всерос. з'їздом профспілок (січень 1919). У зв'язку з прийняттям першої *Конституції СРСР* 1924 6-й з'їзд профспілок прийняв нові важливі статутні положення. Зокрема, було вирішено створити республіканські ради профспілок (див. *Українська Республіканська Рада Професійних Спілок*). 10-й з'їзд профспілок (1949) затвердив єдиний статут профспілок СРСР, у якому узагальнювався багаторічний досвід всебічної діяльності профспілок у період будівництва соціалізму. Зміни й доповнення до статуту було внесено на з'їздах профспілок СРСР 1954 і 1959. Чинний статут затвердив 13-й з'їзд профспілок СРСР 1963. Часткові зміни до нього внесено на 14-му (1968), 15-му (1972), 16-му (1977) і 17-му (1982) з'їздах профспілок. Статут визначає профспілки як масову громадську непартійну організацію, що об'єднує на добровільних засадах трудящих усіх професій, незалежно від раси, національності, статі та реліг. переконань. Центр. завданням профспілок, за статутом, є мобілізація мас на виконання гол. екон. завдання — створення *матеріально-технічної бази комунізму*, боротьба за дальше зміцнення екон. і оборонної могутності СРСР, постійне зростання матеріального добробуту і культур. рівня трудящих. У статуті містяться положення про профспілкове членство, обов'язки і права членів профспілки, про орг. будову профспілок, профспілкові органи й орг-ції, участь профспілок у держ. і госп. будівництві тощо.

Ф. Є. Нищий.

СТАТУ́ТИ ВІЙСЬКО́ВІ — офіційні нормативно-правові документи, що регламентують поведінку і діяльність військовослужбовців, життя, побут, виконання служби в *збройних силах* (ЗС), підготовку особового складу підрозділів, частин і з'єднань і визначають основи їхніх бойових дій. Радянські С. в. поділяються на бойові і загальновійськові. Бойові (польові) статути визначають основи бойових дій з'єднань, частин і підрозділів певного виду ЗС. Загальновійськ. статути регламентують уклад життя і діяльність особового складу Збройних Сил СРСР, визначають взаємовідносини між військовослужбовцями, їхні загальні та службові обов'язки і права, порядок несення внутр., гарнізонної та караульної служб. До них належать: Статут внутрішньої служби, Статут гарнізонної і караульної служб, Дисциплінарний статут, Стройовий статут. Статути ЗС СРСР побудовано на основі марксистсько-ленінської теорії про війну та армію. Положення С. в. мають силу закону та обов'язкові для виконання кожним військовослужбовцем. Перші С. в. Рад. Армії з'явилися 1918.

Видання: Устав внутренней службы Вооруженных Сил СССР. М., 1979; Устав гарнизонной и караульной служб Вооруженных Сил СССР. М., 1980; Корабельный устав Военно-Морского Флота СССР. М., 1978.

М. М. Кир'ян.

СТАТУ́ТИ ПРО ДИСЦИПЛІ́НУ — нормативні акти, які регулюють порядок дисциплінарної відповідальності працівників окремих галузей нар. г-ва. С. про д. передбачено ст. 54 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*. Затверджують С. про д. Рада Міністрів СРСР (напр., *Статут внутрішнього водного транспорту СРСР*) або Ради Міністрів союзних республік (напр., *Статут автомобільного транспорту УРСР*). С. про д. діють на залізничному, мор. і річковому транспорті, у цивільній авіації і авіації ДТСААФ, флоті рибної пром-сті, в установах (на підприємствах) зв'язку, на роботах, що проводяться в особливо небезпечних умовах. Дію окремих С. про д. (напр., мор. і річкового транспорту) поширено на працівників деяких споріднених галузей нар. г-ва — на плавсклад мор. і річкових суден різних м-в і відомств. Більшість С. про д. поширюється не на всіх працівників даної галузі, а лише на тих, які виконують осн., профілюючі роботи. Так,

С. про д. працівників залізничного транспорту поширюється на працівників залізниць, з-дів по ремонту рухомого складу, станцій зв'язку і центр. апарату М-ва шляхів. На ін. працівників поширюються заг. Правила внутр. трудового розпорядку. С. про д. встановлюють порядок прийняття на роботу і звільнення з роботи працівників, на яких поширюється дія Статуту, їхні права й обов'язки, заходи заохочення за сумлінну працю та заходи дисциплінарного впливу за порушення *дисципліни трудової*, умови і порядок притягнення до *відповідальності дисциплінарної* та порядок і строки оскарження *дисциплінарних стягнень*, визначають коло осіб, які мають право накладати стягнення, встановлюють обсяг дисциплінарних прав кожного керівника.

Є. О. Монастирський.

СТАТУ́ТНИЙ КАПІТА́Л — сума капіталу *акціонерних товариств* та ін. капіталістичних підприємств і об'єднань, передбачена статутом або угодою про їхнє заснування. Осн. формою С. к. є *акціонерний капітал*. Створюється за рахунок виручки від продажу *акцій*, держ. коштів, а інколи і вкладень приватних капіталів. Разом з резервним капіталом С. к. становить власні кошти підприємств. Додержання певного співвідношення між С. к. і заг. обсягом госп. діяльності підприємств вважається ознакою фінанс. сталості. В умовах *загальної кризи капіталізму*, зростаючої *інфляції* це співвідношення постійно знижується. У зв'язку з цим підприємства і банки змушені постійно підвищувати розмір С. к., розміщуючи акції і облігації, що випускаються.

СТАТУ́ТНИЙ ФОНД — в СРСР засоби, закріплені державою за підприємствами, об'єднаннями та організаціями для постійного користування й розпорядження ними. С. ф. є гол. джерелом власних коштів підприємств і орг-цій; його призначено для формування осн. і оборотних засобів. Величина С. ф. в процесі роботи підприємства, об'єднання або орг-ції змінюється. С. ф. може збільшуватися в результаті безповоротного одержання осн. і оборотних засобів за розпорядженням вищестоящих органів, введення в дію нових осн. засобів, держ. фінансування або зменшуватися внаслідок безповоротного вилучення осн. і оборотних засобів за розпорядженням вищестоящих органів, ліквідації осн. засобів, зношування, уцінки, позапланових збитків тощо. Ці зміни відображають у спец. бухгалтерських рахунках і в річних звітах підприємства, вони підлягають обов'язковій перевірці фінанс. органами для здійснення контролю за збереженням коштів, що їх виділила держава.

СТА́ТУЯ (лат. statua, від statuo — ставлю) — твір круглої скульптури, що зображує людину або тварину. Має тривимірний об'єм і, як правило, встановлюється на постаменті. Невеликі С., якими прикрашають інтер'єр, наз. статуетками.

СТАТЬ — сукупність ознак, які забезпечують *статеве розмноження* і відрізняють жіночі і чоловічі особини. Ознаки С. у тварин виявляються в морфологічних, фізіол., біохім. особливостях організмів, в складних актах *поведінки тварин* тощо. Розрізняють первинні і вторинні ознаки С. *Первинні статеві ознаки* (статеві залози, статеві провідні шляхи та ін.) забезпечують утворення *гамет* і *запліднення*. *Вторинні статеві ознаки* (відмінності в розмірах і будові тіла, структура і забарвлення головних уборів, шерстного і пір'яного покривів тощо) відіграють певну роль в біології статевого розмноження. Чоловічі статеві залози (*сім'яники*) продукують сперматозоїди, жіночі (*яєчники*) — яйцеклітини. При злитті сперматозоїда і яйцеклітини утворюється *зигота*, що розвивається в новий організм. Статеві залози синтезують *статеві гормони*, що відіграють важливу роль у процесі розвитку організму, формуванні вторинних статевих ознак і регуляції фізіол. процесів. У роздільностатевих організмів жіночі і чоловічі гамети утворюються відповідно у самок і самців (хордові тварини), у гермафродитних (див. *Гермафродитизм*) жіночі і чоловічі залози розвинені у одного й того самого організму. У вищих рослин розрізняють явища диклінії, моноклінії і *полігамії*. При диклінії одностатеві квітки (тільки жіночі або тільки чоловічі) містяться на тій самій (*однодомні рослини*) або на різних (*дводомні рослини*) рослинах. У випадку моноклінії квітки двостатеві. При полігамії та сама рослина має і одностатеві, і двостатеві квітки. Розвиток статі контролюється генами *статевих хромосом*. У самки ссавців в диплоїдних ядрах містяться дві статеві хромосоми (Х-хромосоми), у самця — Х-хромосома і Y-хромосома. У самки утворюється лише один тип гамет з Х-хромосомою, а у самця — два типи з Х- і Y-хромосомами. При заплідненні в результаті сполучення чоловічих і жіночих гамет виникає однакова кількість ХХ і ХY зигот. Внаслідок цього в природі підтримується рівна кількість особин жіночої і чоловічої статі.

Б. Г. Новиков.

СТАФА́Ж (нім. Staffage) — сюжетно незначні чи дрібномасштабні зображення людей або тварин у живописних і графічних творах, переважно пейзажного жанру. Був особливо поширений у творах художників 16—17 ст.

СТАФІЛІ́НОВІ, коротконадкрилі, стафілініди (Staphylinidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 0,5—40 мм) вузьке, довгасте, здебільшого сплющене; надкрила короткі; черевце відкрите, дуже рухливе. Живуть у грунті, підстилці, гниючих рештках рослинного і тваринного походження, мурашниках, гніздах ссавців і птахів тощо. Жуки і личинки більшості видів хижаки, живляться дрібними безхребетними, окремі — рослиноїдні. Відомо понад 30 тис. видів, поширених в усіх зоогеографічних областях суходолу. В СРСР — понад 2 тис. видів, з них в УРСР — понад 1 тис., серед них найбільший вид стафілін волохатий (Emus hirtus), довж. тіла до 30 мм, рідкісний, потребує охорони. Хижі С. мають велике значення як природні регулятори чисельності комах — шкідників с.-г. рослин, напр. алеохара двосмуга (Aleochara bilineata) — ентомофаг капустяної, цибулевої та ін. мух, види роду Oligota — вузькоспеціалізовані хижаки *галових кліщів*. Рослиноїдні С.— другорядні шкідники с.-г. культур. Викопні С. відомі починаючи з юрського періоду.

А. А. Петренко.

Стафілінові. Стафілін волохатий.

СТАФІЛОКО́К (Staphylococcus)— рід *бактерій* з родини мікрококів (за міжнародною класифікацією, 1974). Вперше докладно вивчив С. німецький вчений Ф. Розенбах (1884). Клітини С. сферичні, діаметром 0,5—1,5 мкм, грампозитивні (див. *Грама метод*), нерухомі, *спор* не утворюють. Розмножуються шляхом *поділу* в різних площинах, утворюючи скупчення, що нагадують гроно винограду (звідси й назва, від грец. σταφυλή — виноградне гроно та *коки*). С.— *гетеротрофи*, факультативні *анаероби*, оптимальна т-ра росту — 37° С. На твердих *поживних середовищах* утворюють опуклі, гладенькі, блискучі, досить великі колонії (див. *Колонії мікроорганізмів*) білого, жовтого або оранжевого кольору (за наявністю *каротиноїдів*). С. трапляються гол. чин. на шкірі та слизових оболонках теплокровних тварин і людини. Багато *штамів* С. можуть спричинювати *запалення* (нагноєння ран, *абсцеси*, *ангіни*, *сепсис* тощо), харчові інтоксикації (див. *Харчові токсикоінфекції та інтоксикації*). Патогенні С. (див. *Патогенність*) виробляють понад 25 *токсинів* та *ферментів* патогенності. С. властива порівняльно висока стійкість до діяння фіз. та хім. чинників та ряду *антибіотиків*.

А. П. Дем'яненко.

СТАФФ (Staff) Леопольд (14.XI 1878, Львів — 31.V 1957, Скаржисько-Каменна, тепер Келецького воєводства ПНР) — польс. поет і перекладач. Закінчив Львів. ун-т (1901). Належав до «*Молодої Польщі*». Збірки «Сни про могутність» (1901), «День душі» (1903), «В тіні меча» (1911) позначені впливом поглядів «молодополяків», орієнтацією на класицистичні традиції, на культуру античності й епохи Відродження. В 1914—18 жив у Харкові. В збірках «Райдуга сліз і крові» (1918), «Польові стежки» (1919) звернувся до суспільно-політ. тематики. В 1934—39 був віце-президентом Польс. академії л-ри. У збірках «Мертва погода» (1946), «Лоза» (1954), «Дев'ять муз» (вид. 1958) відобразив жахи 2-ї світової війни, оспівував соціалістичне будівництво в ПНР. Перекладав твори Мікеланджело, Й. В. Гете, Р. Роллана та ін. Укр. мовою твори С. перекладали М. Жук, М. Рильський, М. Рудницький.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Избранная лирика. М., 1971: Стихи. М., 1973.

Літ.: Булаховська Ю. Л. Творчість Леопольда Стаффа і стильові пошуки польської поезії першої половини XX ст. К., 1970. *С. В. Далавурак.*

Т. Стаффорд.

СТА́ФФОРД (Stafford) Томас (н. 17.IX 1930, Уетерфорд, шт. Оклахома) — астронавт США, бригадний генерал ВПС. Закінчив (1952) Військ.-мор. академію США і школу льотчиків-випробувачів (1959). З 1962 — у групі астронавтів. Разом з У. *Ширра* здійснив політ у космос (15—16.XII 1965) на космічному кораблі «Джеміні-6», з Ю. *Сернаном* — на космічному кораблі «Джеміні-9» (1966). Разом з Дж. *Янгом* і Ю. Сернаном 18—26.V 1969 здійснив політ Місяця на космічному кораблі «Аполлон-10». Кабіна з Стаффордом і Ю. Сернаном, що відокремилась від космічного корабля, вийшла 21 травня на орбіту штучного супутника Місяця і перебувала на віддалі 15 км від поверхні Місяця. Після стикування місячної кабіни з космічним кораблем екіпаж повернувся на Землю. 15—25.VII 1975 разом з Д. *Слейтоном* і В. *Брандом* здійснив політ у космос за програмою *ЕПАС* на кораблі «Аполлон».

СТАХА́НОВ Олексій Григорович [8 (21).XII 1905, с. Лугова, тепер Хотинецького р-ну Орлов. обл.— 5.XI 1977, м. Торез Донец. обл.] — ініціатор масового руху трудящих країни за високопродуктивну працю в період другої п'ятирічки (див. *Стахановський рух*), Герой Соціалістичної Праці (1970). Член КПРС з 1936. З 1927 — працював на шахті «Центральна-Ірміне» в м. Кадіївці (тепер м. Стаханов; шахта ім. XXII з'їзду КПРС у межах м. Теплогорська Ворошиловградської обл.) гальмівником, коногоном, кріпильником, з 1933— вибійником. 31.VIII 1935 встановив рекорд видобутку вугілля відбійним молотком. За зміну (5 год. 45 хв.) нарубав 102 т вугілля, виконавши 14,5 норми. 18.IX 1935 С. перевищив досягнуту продуктивність, видобувши 227 т вугілля. В 1937—41 навчався в Промакадемії в Москві; 1941—42 працював нач. шахти в м. Караганді, 1942—57 — в М-ві вуг. пром-сті СРСР. В 1957—74 — заст. керуючого трестом «Чистяковантрацит», помічник гол. інженера шахтоуправління № 2—43 (тепер «Торезьке») в м. Торезі Донец. обл. З 1974 — на пенсії. Автор книг «Розповідь про моє життя» (М., 1938), «Відродимо рідний Донбас» (М., 1944), «Життя шахтарське» (К., 1975). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

О. Г. Кандала.

СТАХА́НОВ (до 1978 — Кадіївка) — місто обл. підпорядкування Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Комишувасі (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Кадіївка. 109 тис. ж. (1982). Виник у серед. 19 ст. як робітниче с-ще Шубинка під час будівництва кам.-вуг. шахт. З 1898 мало назву Кадіївка. В 1900 тут виникла с.-д. група. Бойова дружина Кадіївки брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1932 — місто. В Кадіївці почався *стахановський рух*. В 1978 Кадіївку перейменовано на честь О. Г. *Стаханова*. У місті — видобування кам. вугілля (4 шахти, центр. збагачувальна ф-ка), маш.-буд., вагонобуд., рудорем., коксохім., гумотех. виробів, тех. вуглецю, феросплавний з-ди, підприємства побутового обслуговування. Філіал Комунарського гірничометалург. ін-ту, вечірній маш.-буд. і гірничий технікуми, мед., пед. та 7 профес.-тех. уч-щ, 24 заг.-осв. школи; 17 лік.-профілактичних закладів, дит. санаторій. Палац культури, 10 клубів, 2 кінотеатри, 75 б-к; музеї: історико-художній та історії шахти ім. Ілліча. На ст. Алмазній (тепер м. Алмазне, підпорядковане Стахановській міськраді) народився двічі Герой Рад. Союзу І. Х. *Михайличенко*.

СТАХА́НОВСЬКИЙ РУХ — масовий рух трудящих СРСР — новаторів соціалістичного виробництва за підвищення продуктивності праці на базі освоєння нової техніки; одна з форм *соціалістичного змагання*, що виникла в роки другої п'ятирічки (1933—37). В С. р. проявилися комуністичне ставлення до праці, продовження традицій перших *комуністичних суботників* і ударників (див. *Ударництво*). Початок С. р. поклали робітники України. «Стахановським» рух названий за ім'ям його зачинателя — О. Г. *Стаханова*. Послідовниками його були в автомоб. пром-сті О. Х. *Бусигін*, у взуттєвій — М. С. Сметанін, у текстильній — Є. В. та М. І. *Виноградови*, на залізничному транспорті — П. Ф. *Кривонос*, у с. г.— П. М. *Ангеліна*, М. С. *Демченко* та ін. С. р. сприяв значному підвищенню продуктивності праці — за другу п'ятирічку вона зросла на 82%. Комуністична партія спрямувала С. р. по шляху переходу від окремих рекордів до колективної високопродуктивної праці. Створювались стахановські бригади, дільниці, цехи, проводились стахановські зміни, декади, місячники. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 використовувались такі стахановські методи, як багатоверстатне обслуговування, суміщення професій, швидкісна технологія виробн. й буд-ва. Стахановцям належить ініціатива руху «двохсотенників» (дві норми й більше за зміну), «тисячників» (1000% норми), створення «фронтових бригад». Досвід С. р. зберіг своє значення і в післявоєнний період. На етапі розвинутого соціалізму соціалістичне змагання піднялось на вищий ступінь, виникли нові форми високопродуктивної праці, зокрема *рух за комуністичне ставлення до праці*.

С. Д. Годун.

СТАХІБОТРІОТОКСИКО́З — інтоксикаційна хвороба тварин, що виникає при поїданні кормів, уражених отруйним плісеневим грибом Stachybotrys alternans (див. *Мікотоксикози*). До *токсину* гриба чутлива і людина. Токсичні речовини впливають на центр. нервову систему і стінки кровоносних судин. Порушуються кровообіг, мінеральний обмін, виникає розпад тканини в кишечнику та ін. зміни. Для С. характерні швидке поширення і масовість ураження. Хвороба проявляється підвищенням т-ри тіла тварини, втратою апетиту, утворенням тріщин і виразок на губах, набряками, зміною складу крові. Хворі тварини здебільшого гинуть. З а х о д и б о р о т ь б и. Лікування результативне лише на початку захворювання (дезинфікуючі, *адсорбуючі засоби*, антибіотики та ін.). Профілактика — дотримання правил збирання і зберігання грубих кормів; забороняється використовувати на підстилку уражені грибом солому, сіно та ін.

Ю. Я. Полулях.

«СТАЦІОНА́Р» — міжнародний реєстраційний індекс серії рад. супутників зв'язку «*Радуга*».

СТАЦІОНА́РНИЙ СТАН (від лат. stationarius — нерухомий) у ф і з и ц і — стан фізичної системи, при якому значення деяких істотних для її характеристики *параметрів стану* не змінюються з часом. Напр., *коливальна система* перебуває в С. с., якщо *амплітуда* і *частота коливань* залишаються сталими. С. с. квантовомеханічної системи характеризується певним значенням її *енергії*; відкритої *термодинамічної системи* — постійною швидкістю *хімічних реакцій* і перенесення реагуючих речовин і енергії (див. *Переносу явища*). Якщо значення цих параметрів досить повільно змінюються з часом, стан системи наз. квазістаціонарним.

СТАЦІОНА́РНІ ТО́ЧКИ (або криві) — точки (криві), в яких диференціал *функції* (варіація *функціоналу*) дорівнює нулеві. Для функції $y = f(x)$ дотична до її графіка в С. т. паралельна осі OX; площина, дотична до поверхні $z = f(x, y)$ в С. т., паралельна площині XOY.

СТА́ЦІЯ (польс. stacja, від лат. statio — стояння, місце, місцеперебування) — 1) Натуральна повинність у 14 — 1-й пол. 16 ст. у Польщі, Литві та на загарбаних ними укр., білорус. і рос. землях. С. стягували з феодально залежних селян борошном, м'ясом та ін. продуктами на утримання королівського і великокнязівського двору та держ. урядовців. 2) Натуральна повинність у 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст., яку стягували з держ. селян і міщан у Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. і білорус. землях для утримання королівських військ. У 2-й пол. 17 ст. С. було замінено грошовим податком — гіберною, яка існувала до 1795.

СТА́ЦІЯ (від лат. statio — стояння, місце, місцеперебування) в е к о л о г і ї — 1) Частина території або акваторії (*біотопу*) з просторово обмеженою, порівняно однорідною сукупністю *абіотичних факторів* і *біотичних факторів* середовища, що забезпечують цикл розвитку особин певної *популяції*. 2) Частина місця оселення, яку тварини використовують або в обмежений період (сезонно, частину доби), або з певною потребою — для живлення, розмноження, переживання несприятливих умов (напр., С. сезонна, С. переживання, С. живлення та ін.).

СТА́ШЕК (Stašek) Антал (справж. ім'я та прізв.— Антонін Земан; 22.VII 1843, с. Станов, побл. Високого — 9.X 1931, Прага) — чес.

письменник. Батько І. *Ольбрахта*. Вже перші поетичні твори присвятив нац.-визвольній боротьбі чес. народу, подіям революції 1848. В повістях і романах «Мрійники наших гір» (т. 1—3, 1895), «В каламутному вирі» (т. 1—3, 1900), «Привід» (1918) та ін. створив реалістичні образи селян і робітників, показав їхнє тяжке життя, боротьбу за соціальне визволення. Кращий роман С.— «Про шевця Матоуша та його друзів» (1927), у якому розкрито вплив революц. подій 1848 на чес. село. В 1874—75, 1889, 1897 побував у Росії, пропагував прогресивну рос. культуру. У «Спогадах» (1926) відтворив політ. і культур. життя Чехії кін. 19 — поч. 20 ст.

Тв.: Рос. перекл.— О сапожнике Матоуше и его друзьях. М., 1954.

В. А. Моторний.

СТА́ШИЦЬ (Staszic, Staszyc) Станіслав (листопад 1755, Піла — 20.I 1826, Варшава) — польс. громадський діяч, просвітитель, філософ-матеріаліст, публіцист. Н. в заможній бурж. сім'ї. Навчався в духовній семінарії в Познані, в ун-тах Лейпціга і Геттінгена. В публіцистичних творах «Роздуми над життям Яна Замойського» (1787), «Пересторороги для Польщі» (1790) та ін. С. виступив з критикою соціального і політ. ладу *Речі Посполитої*, з програмою антифеод. реформ. У 1803 у Варшаві брав участь у створенні Т-ва друзів наук (з 1808 — його президент). Матеріалістичні погляди С. викладено в його осн. філософському творі — поемі «Рід людський» (1819—20), що стала енциклопедією польс. *просвітительства*. В творі С. «Про геологію Карпат і інших гір і рівнин Польщі» (1815) є також відомості з геології і палеонтології зх. областей України.

СТАШКО́В Микола Іванович (2.IV 1907, Одеса — 26.I 1943) — один з організаторів підпільної і партизанської боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністичної партії з 1931. Н. в робітн. сім'ї. Учасник громадян. війни. У 1928—29 — на комсомольській роботі. В 1930—33 — студент Дніпроп. металург. ін-ту. З 1933 — на парт. роботі. У 1936—38, 1939—41 служив у Червоній Армії. В квітні 1941 демобілізований за станом здоров'я, повернувся до Дніпропетровська, з липня — інструктор Дніпроп. обкому партії. З серпня 1941 — секретар Дніпроп. підпільного обкому партії. 28.VII 1942 заарештований гестапо і після жорстоких катувань розстріляний.

СТВИ́ГА — річка в межах Ровен. обл. УРСР та Брест. і Гом. областей БРСР, права прит. *Прип'яті* (бас. Дніпра). Довж. 178 км, площа бас. 5440 км². Тече Поліською низовиною, долина річки заболочена. Живлення мішане, переважно снігове. Використовують як водоприймач осушувальних систем.

СТВОЛ (військ.) — основна частина вогнепальної зброї, призначена для спрямування руху снаряда (кулі) під час пострілу, надання йому (їй) стійкості й бажаного напряму в польоті з визначеною початковою швидкістю. С.— труба, внутр. порожнина якої наз. каналом. Канал С. складається з камори, де вміщується заряд, і ведучої частини. Канал С. після заряджання і під час пострілу з казенної (задньої) частини закривається *затвором*, розташованим у затворному гнізді казенника. За внутр. будовою С. поділяються на нарізні (артилерійська та стрілецька зброя) і гладкоствольні (міномети, мисливські рушниці, безвідкатні гармати). Довжина С.

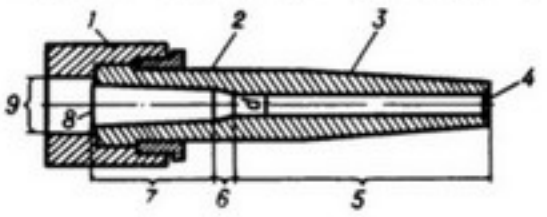

Будова ствола:
1 — казенник; *2* — казенна частина; *3* — дульна частина; *4* — дульний зріз; *5* — ведуча частина; *6* — сполучний конус; *7* — камора; *8* — казенний зріз; *9* — затворне гніздо; *d* — калібр.

визначається залежно від призначення зброї. Див. також *Гармата артилерійська*.

СТЕАРИ́Н (від грец. στέαρ — сало, жир) — напівпрозора маса білого або жовтуватого кольору, масна на дотик; густ. (т-ра 20° С) 920 кг/м³; $t_{пл}$ 53—65° С (залежно від сорту). С.— суміш твердих вищих жирних к-т, гол. чин. *стеаринової кислоти*, з домішками пальмітинової, олеїнової та ін. Добувають з *жирів*. Застосовують у виробн. свічок, миловарінні, текст., паперовій та ін. галузях промисловості.

СТЕАРИ́НОВА КИСЛОТА́, октадеканова к-та, $CH_3(CH_2)_{16}COOH$ — одноосно́вна насичена жирна *карбонова кислота*. Безбарвна кристалічна маса; густина (т-ра 70° С) 849 кг/м³; $t_{пл}$ 69,6° С; $t_{кип}$ 376° С. Нерозчинна у воді, розчиняється в спирті, ефірі, хлороформі, сірковуглеці та ін. органічних розчинниках. У вигляді ефірів (*гліцеридів*) міститься у рослинних і тваринних *жирах*. С. к. входить до складу деяких видів нафти. Одержують її із *стеарину*, *олеїнової кислоти* та ін. Застосовують в органічному синтезі, в аналітичній хімії (для визначення Ca^{2+}, Mg^{2+}, Li^+). Важливе пром. значення мають солі С. к.— стеарати, напр. стеарати лужних металів — *мила*, *поверхневоактивні речовини*, стеарат кальцію — стабілізатор *полівінілхлориду*.

СТЕБЕ́Р (Stéber) Шарль (1905—44) — франц. письменник, критик і публіцист. Член Франц. компартії. Учасник Руху Опору. Загинув у фашист. катівні. В 1939 до 125-річчя з дня народження Т. Шевченка переклав кілька його творів («Заповіт», «І Архімед і Галілей», «Гоголю» та ін.). Автор статей «Тарас Шевченко», «Тарас Шевченко. Поет України і свободи», а також брошури «Україна, її історія, її багатства» (усі— 1939).

СТЕБЛІ́В — селище міського типу Корсунь-Шевченківського району Черкас. обл. УРСР. Розташований на р. Росі (прит. Дніпра), за 20 км від залізнич. ст. Корсунь. 5,3 тис. ж. (1982). В 1036 тут було збудовано фортецю, яка захищала пд. кордони *Київської Русі*. В 16 ст. С. загарбала шляхет. Польща. Місто дістало *магдебурзьке право*. Населення С. брало участь у *Павлюка повстанні 1637*, *визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1960 С.— с-ще міськ. типу. У селищі — бавовняна прядильно-ткацька ф-ка, хлібозавод, виробниче відділення Корсунь-Шевченківської райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. школи, філіали корсунь-шевченківських муз. та спорт. шкіл, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 7 б-к, *Нечуя-Левицького І. С. музей* у будинку, де народився письменник. У 20-х рр. 20 ст. в С. жив укр. драматург І. *Тогобочний*.

О. Г. Стаханов.

СТЕБЛІ́Н-КАМЕ́НСЬКИЙ Ростислав Андрійович [4 (16).VII 1857, Орел — 17 (29).VII, за ін. даними — 27.VII (8.VIII) 1894, Іркутськ] — революц. народник. З дворян. Один з організаторів народницького гуртка «*Унія*» в Полтаві. В 1877 вступив до Харків. ветеринарного ін-ту, проводив революц. діяльність у харків. народницьких гуртках. Брав участь у пропаганді серед селян Золотоніського пов. Полтав. губ. На поч. 1879 приїхав до Києва, де був заарештований. Під час арешту вчинив збройний опір. С.-К. було засуджено до 10 років каторги, яку відбував на Карі. З 1885 — на поселенні в Якутській обл. Покінчив життя самогубством.

СТЕ́БЛІН-КАМІ́НСЬКИЙ Степан Павлович [26.IV (8.V) 1814, Полтава — 17 (29).XII 1885, там же] — укр. письменник і педагог. Викладав рос. мову в гімназіях у Золотоноші й Полтаві. Був особисто знайомий з І. Котляревським. За власними враженнями і спогадами батька написав «Біографію поета Котляревського» («Северная пчела», 1839) та «Спогади про І. П. Котляревського» («Полтавские губернские ведомости», 1866). Писав статті на історико-етногр. теми, вірші реліг. змісту.

Тв.: Воспоминания об И. П. Котляревском. Полтава, 1883.

Г. Я. Неділько.

СТЕБЛО́ — осьовий орган вищих рослин, що несе на собі *листки* й *бруньки*, разом з якими становить *пагін*. По провідних елементах С. відбувається рух речовин: органічних (продуктів *фотосинтезу*) і мінеральних, розчинених у воді. За формою С. звичайно більшменш циліндричні, бувають також кулясті, плескаті, тригранні, стрічкоподібні тощо. За розміщенням у просторі розрізняють С. прямостоячі, лежачі, повзучі, виткі, чіпкі тощо. С. виконує опорну функцію, тому *механічні тканини рослин* займають значне місце в його внутр. організації. С. росте в довжину внаслідок діяльності верхівкової *меристеми* пагона — ініціальних клітин *конуса наростання*. В процесі онтогенезу у голонасінних і дводольних рослин С. росте в товщину внаслідок діяльності *камбію*; потовщення С. у мохоподібних, папоротеподібних

Стелюшок червоний. Загальний вигляд квітучої рослини.

Стела надгробна Мемнона — сина Амінія. Боспор. 130 н. е. Державний Ермітаж у Ленінграді.

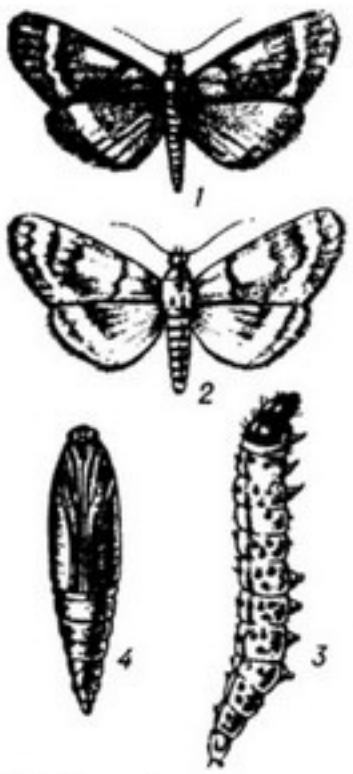

Стебловий метелик:
1 — самець;
2 — самка;
3 — гусениця;
4 — лялечка.

Стегозавр.

і трав'янистих однодольних відбувається до остаточного сформування *судинно-волокнистих пучків*; у деревних однодольних (пальмові, драценові) С. росте в товщину за допомогою т. з. кільця потовщення, що складається із здатних до поділу паренхімних клітин (див. *Паренхіма*). Головне С. у деревних рослин наз. стовбуром. С. властиві негативний геотропізм і позитивний геліотропізм (див. *Тропізми*). С. може видозмінюватися (див. *Кореневище, Бульба, Цибулина, Кладодій*) і виконувати функції нагромадження запасних поживних речовин, *вегетативного розмноження*.

СТЕБЛОВИЙ МЕТЕ́ЛИК, стебловий кукурудзяний метелик (Ostrinia nubilalis, синонім Pyrausta nubilalis) — метелик род. *вогнівкових*. Шкідник кукурудзи, конопель, проса, соняшнику, хмелю та ін. с.-г. культур. Поширений у Пн. півкулі. В СРСР зустрічається повсюдно; в УРСР найбільшої шкоди завдає в лісостеповій зоні. Передні крила (розмах 26—32 мм) від солом'яно-жовтого до коричневого кольорів, з двома широкими світлими зубчастими перев'язями і темною плямою. Гусениця (довж. 20—25 мм) сірувато-жовта з темною поздовжньою смугою. Зимує гусінь в стеблах рослин, навесні заляльковується. Через 25—50 діб вилітають метелики, літ яких триває в умовах України з червня (I покоління) до середини вересня (II покоління). Самка відкладає яйця купками по 10—15 шт. (100—1200 шт. за життя) на нижній бік листків. Розвиток личинок відбувається всередині стебел (звідки назва). В ушкоджених рослин порушується судинне живлення, вони стають ламкими, всихають. Заходи боротьби. Агротехнічні (знищують бур'яни, післязбиральні рештки тощо) та біологічні (випускають на поля *трихограму*). *З. Ф. Ключко.*

СТЕБЛЯ́НКО Василь Григорович (н. 1.I 1933, с. Гарбузівка, тепер Лебединського р-ну Сум. обл.) — новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1957. З 1956 працює на шахті № 3-біс виробничого об'єднання «Торезантрацит» спочатку робітником очисного вибою, бригадиром наскрізної комплексної бригади робітників очисного вибою, помічником нач. і нач. дільниці, з 1972 — нач. зміни шахти. Бригада, очолювана С., не раз виступала ініціатором соціалістичного змагання шахтарів Донец. області за високопродуктивне використання гірничої техніки. Делегат XXIII з'їзду КПРС, делегат XXIII з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями. *О. Г. Кандала.*

СТЕ́БНИК — місто Львів. обл. УРСР, підпорядковане Дрогобицькій міськраді. Залізнична станція. Вперше згадується 1440 під назвою Іздебник, коли населений пункт був під владою шляхет. Польщі. Того самого року йому надано *магдебурзьке право*. Перша згадка під назвою С. належить до 1521. Після 1-го поділу Польщі (1772) Сх. Галичину разом із С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1922 в С. було створено підпільний осередок КПЗУ, 1928 — районний к-т КПЗУ. В 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1978 С.—місто. У місті — калійний з-д, комбінат виробничих підприємств (виготовляє залізобетонні вироби), підприємства побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи, лікарняний комплекс. Палац культури, 2 клуби, кінотеатр, 6 бібліотек.

СТЕ́БНИЦЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАЛІЙНИХ СОЛЕ́Й — поблизу м. Стебника Дрогобицького р-ну Львів. обл. УРСР. Пов'язане з антиклінальною складкою (див. *Антикліналь*) *Передкарпатського прогину*. Пл. родовища бл. 30 км². Запаси пром. категорій калійних солей 230 млн. т (1982). Поклади солей у відкладах міоцену (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Залягають вони у вигляді *лінз* на глиб. від 90 до 1000 м, потужність солевмісних відкладів — до кількох десятків метрів. За мінеральним складом переважають два типи солей —каїніто-лангбейнітові та лангбейнітові. Родовище відкрито 1854, розробляється з 1922. Калійні солі переробляють на Стебницькому калійному комбінаті, де з них одержують *калійні добрива*. *В. І. Кітик.*

СТЕ́ВЕН Християн Християнович [19 (30).I 1781, Фрідріхсгамн, тепер м. Гаміна, Фінляндія — 18 (30).IV 1863, Сімферополь] — рос. ботанік і ентомолог, почесний член Петербурзької АН (з 1849). За національністю швед. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1799), навчався також в Ієнському ун-ті (Німеччина). Був засновником і першим директором (1812—24) *Нікітського ботанічного саду*. Осн. праці присвячені флорі Криму і Кавказу, систематиці насінних рослин і комах.

СТЕ́ВІН (Stevin) Сімон (1548, Брюгге — 1620, Гаага) — нідерл. математик і інженер. Працював у Лейденському ун-ті. Розробив десяткову систему мір, запровадив (у Європі, 1584) *десяткові дроби*, від'ємні корені рівнянь, сформулював ознаку знаходження кореня рівняння в заданому інтервалі та подав наближений спосіб його визначення. В механіці довів закон рівноваги тіла на похилій площині, виходячи з неможливості вічного двигуна, сформулював правило рівноваги трьох сил, що утворюють замкнений трикутник. С. належать також праці з гідростатики, навігації, тех. і військ.-інженерних питань тощо.

СТЕГНО́ — частина *кінцівки*. У л ю д и н и — верхня частина нижньої кінцівки від тазостегнового до колінного *суглоба*. Скелетом С. є стегнова кістка. Головні кровоносні судини С.— стегнова артерія і глибока вена. *Іннервація* м'язів та шкіри С. здійснюється із поперекового та крижового *сплетень нервових*. М'язи С. поділяються на три групи: передню, задню та медіальну. У к о м а х С. — відділ (членик ноги), що знаходиться між вертлюгом та голінкою, у х р е б е т н и х — верхній відділ тазової кінцівки.

СТЕГОЗА́ВРИ (Stegosauria) — підряд чотириногих рослиноїдних *динозаврів* ряду птахотазих (Ornitischia). Досягали довжини 6—9 м. Мали маленьку голову, порівняно коротку шию, задні кінцівки були набагато довші за передні. Вздовж спини та хвоста містилися великі вертикально розташовані трикутні кісткові пластини та довгі гострі шипи. Рештки С. відомі з юрських та ранньокрейдяних відкладів Пн. Америки, Європи, Пн. та Сх. Африки. *В. І. Таращук.*

СТЕГОЦЕФА́ЛИ (Stegocephalia), панцирноголові — спільна назва вимерлих *земноводних*. С. мали т. з. стегальний череп, вкритий суцільним панцирем із покривних кісток, в якому залишались лише отвори для ніздрів, очей та тім'яного органу. Відзначались розвиненим шкірним скелетом (тіло нерідко було вкрите кістковими щитками). З'явилися в пізньому девоні — на початку карбону, вимерли в тріасі. В старих системах С. виділяли в окремий підклас і протиставляли усім сучас. земноводним. В новій класифікації назву «С.» не застосовують. *В. І. Таращук.*

СТЕ́ЙНБЕК (Steinbeck) Джон Ернст (27.II 1902, Салінас, штат Каліфорнія — 20.XII 1968, Нью-Йорк) — амер. письменник. Перший роман «Чаша господня» (1929) має романтичне забарвлення. Герої збірок оповідань «Райські пасовиська» (1932), «Руденький поні» (1933), повісті «Квартал Тортілья Флет» (1935) — фермери, бездомні люмпени. Соціальний роман про тяжку долю с.-г. робітників «Грона гніву» (1939) — твір широкого епічного розмаху і новаторської форми. Романи «Заблудлий автобус» (1947), «На схід від раю» (1952) та ін.— морально-філос. спрямування. В романі «Зима тривоги нашої» (1961) різко критикував амер. спосіб життя. В роки війни у В'єтнамі виступив з виправданням агресії США. Кращі твори С. пройняті відразою до жорстокості й насильства, любов'ю до людини. Бував в СРСР, зокрема 1947 і 1963 — на Україні. Нобелівська премія, 1962.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Руденький поні. К., 1964; Консервний ряд. «Всесвіт», 1965, № 1; Р о с. п е р е к л.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1981.

Літ.: Мулярчик А. С. Творчество Джона Стейнбека. М., 1963; Фёдоров А. А. Джон Стейнбек. М., 1965. *О. І. Земляний.*

СТЕ́ЙНІЦ (Steinitz) Вільгельм (14.V 1836, Прага — 12.VIII 1900, Нью-Йорк) — перший чемпіон світу з шахів (1886—1894). В 1862—83 жив у Лондоні, з 1883 — у США. Завоював титул чемпіона після перемоги у матчі з Й. Цукертортом (1886). Відстояв це звання у матчах з М. *Чигоріним* і І. Гунсбергом (1890). Переможець міжнар. турнірів у Лондоні (1872), Відні (1873, 1882), Нью-Йорку (1894, 1897). В 1894 С. програв матч на першість світу Е. *Ласкеру*. Розробив теорію позиційної гри у шахах.

СТЕЙНЛЕ́Н (Steinlen) Теофіль Александр (10.XI 1859, Лозанна, Швейцарія — 14.XII 1923, Париж) — франц. графік. Закінчив художню школу в Лозанні. З 1882 жив у Парижі, де співробітничав у соціалістичній пресі. В численних малюнках, літографіях, офортах та плакатах С. зображав соціальну нерівність у Франції, тяжке життя пролетаріату і його революційну боротьбу, засуджував війну. Твори: «Злочин в Па-де-Кале» (1893), «На смітнику» (1894), «Злодій» (1897), «Страйк» (1898), «Визволителька» (1903), портрет М. Горького (1905), «Біженці» (1916), ілюстрації до новели «Кренкебіль» А. Франса (1901). В останні роки життя працював у журн. «Кларте», газ. «Юманіте». Відомий як карикатурист і майстер живопису.

Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Графіка*, т. 3, с. 144—145.

Літ.: Калитина Н. Стейнлен. М., 1959; Стейнлен. Альбом. М., 1960; Стейнлен. Каталог выставки. М., 1977.

СТЕКЛО́В Володимир Андрійович [28.XII 1863 (9.I 1864), Ниж. Новгород, тепер м. Горький — 30.V 1926, Крим, похований у Ленінграді] — рад. математик, акад. Петерб. АН (з 1912), акад. АН УРСР (з 1925), віце-президент АН СРСР (1919—26). У 1887 закінчив Харків. ун-т, 1889—1906 працював у цьому ун-ті (з 1896 — професор) і одночасно — в Харків. технологічному ін-ті (1893—1905). Професор Петерб. ун-ту (1906—19). З 1921 очолював Фіз.-матем. ін-т при АН СРСР, який 1934 розділено на два ін-ти (один з них — Матем. ін-т АН СРСР названо ім'ям С.). Осн. напрям наук. діяльності — застосування матем. методів у природознавстві, гол. чин. у матем. фізиці. С. одержав важливі результати, що стосуються осн. задач теорії потенціалу. Багато його праць присвячено питанням розкладання функцій у ряди за наперед заданими ортогональними системами функцій. Ці системи безпосередньо пов'язані з розв'язуванням крайових задач матем. фізики. Розробив ряд питань матем. аналізу, алгебри, гідромеханіки, теорії пружності, історії математики. Вів велику педагогічну і наук.-організаційну роботу.

СТЕКЛО́В Юрій Михайлович [справж. прізвище — Нахамкіс; 15 (27).VIII 1873—15.IX 1941] — професіональний революціонер, історик, журналіст. Член Комуністичної партії з 1893. Н. в Одесі в заможній сім'ї. Один з організаторів перших с.-д. гуртків в Одесі. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів, був на засланні. В 1905—10 вів роботу в Петерб. більшовицькій орг-ції. Висланий 1910 за кордон, входив до Паризької секції більшовиків. Був лектором у *партійній школі в Лонжюмо*. В 1909—14 співробітничав у більшовицьких газ. «*Социал-демократ*», «*Звезда*», «*Правда*». В 1917—25 — редактор газ. «Известия», 1928—29—журн. «Советское строительство», з 1929 — заст. голови Наук. к-ту при ЦВК СРСР. Був членом Президії ВЦВК, членом ЦВК СРСР. Автор праць з історії революційного руху.

СТЕКЛО́ВСЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер 17 — поч. 18 ст. Виконав тезис (гравюру) з пейзажними мотивами Києва.

СТЕ́ЛА (від грец. στήλη — стовп) — вертикальна кам'яна плита з написом або рельєфним зображенням. У давнину С. правили за надгробні пам'ятники, їх ставили на честь видатних подій; в античних містах-державах на С. вирізьблювали держ. акти (закони, декрети, договори тощо). В сучас. мист. форма С. використовується для надгробків та ін. пам'ятників.

СТЕ́ЛА, стель (від грец. στήλη — стовп) у ботаніці — центральна частина стебла і кореня вищих рослин, що складається з провідних і механічних тканин, оточених первинною *корою рослин*, те саме, що й *центральний циліндр*. Див. також *Стелярна теорія*.

СТЕЛА́Ж (нім. Stellage) — пристрій, що складається з вертикальних стояків або стінок з полицями. скриньками, кріпильними деталями (кронштейнами). Розрізняють С.: пересувні (з ручним або електр. *приводом*) — для вантажів, що їх видають і приймають лише у певних місцях; переставні (напр., С.-вертушки для медикаментів, інструментів) і стаціонарні (часто з кількох секцій). Останніми користуються на деяких заводах (напр., для сушіння цегли, торфу), складах (для розміщення різних предметів і матеріалів), у книгосховищах, бібліотеках, магазинах тощо.

СТЕЛАРА́ТОР (від лат. stellaris — зоряний) — замкнена *магнітна пастка* для утримання гарячої *плазми* ізотопів водню з метою одержання керованої *термоядерної реакції*. На відміну від *токамака*, в С. гвинтове прокручування *силових ліній* магн. поля, необхідне для утримання плазми в торі, здійснюється не за рахунок протікання *електричного струму* по плазмовому шнуру, а за допомогою струму в системі зовн. обмоток двох типів. Внаслідок цього плазма може утримуватись в *стаціонарному стані*, що має важливе значення для забезпечення роботи термоядерного реактора. С. запропонував 1951 амер. фізик Л. Спіцер (н. 1914). В СРСР С. почали вивчати в 60 рр. 20 ст. (Харків. фіз.-тех. ін-т АН УРСР, Фіз. ін-т ім. П. М. Лебедєва АН СРСР). Подальші дослідження С. привели до створення (1970, Харків. фіз.-тех. ін-т АН УРСР) його модифікації — торсатрона (мал.), що має дивертор — систему для очищування плазми від домішок і виведення продуктів реакції (гелію). Сукупність властивостей торсатрона дозволяє розглядати його як можливу основу стаціонарного тороїдального термоядерного реактора. Системи, подібні до торсатрона, в Японії дістали назву геліотрон. *В. Т. Толок.*

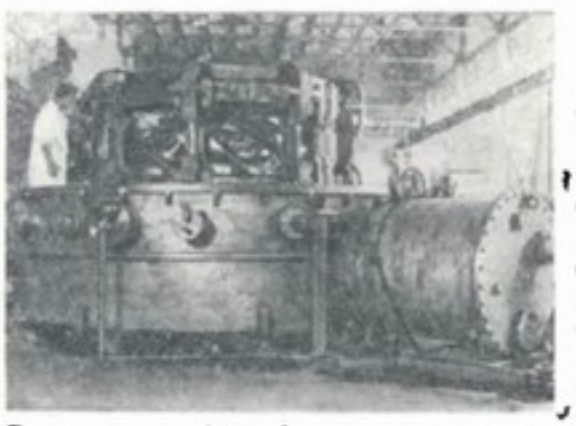

Стеларатор. Магнітна система торсатрона «Ураган-3» у Харківському фізико-технічному інституті АН УРСР.

СТЕ́ЛЛЕРОВА КОРО́ВА — вимерлий водяний ссавець ряду сиреноподібних. Те саме, що й *морська корова*.

СТЕЛЮШО́К (Spergularia) — рід рослин родини гвоздикових. Одно-, дво- і багаторічні трави з лежачими або майже лежачими стеблами. Листки супротивні, лінійні або нитковидні, з дрібними плівчастими, попарно зрослими прилистками. Квітки білі, рожеві або червоні, зібрані в зонтиковидні суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, пошир. по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 3. Ростуть на солончаках, піскуватих відкритих місцях, іноді як бур'яни на полях і вздовж шляхів. Найпошир. С. червоний, або польовий (S. rubra, раніше S. campestris). Іл. с. 523.

СТЕ́ЛЯ — 1) У будівництві — нижня поверхня *перекриття* будинку (або його *покриття*), що обмежовує висоту приміщення; сукупність конструктивно-опоряджувальних елементів, які утворюють додаткове перекриття, «підвішуване» до основного (підвісна С.). Підвісними С. поліпшують *звукоізоляцію* приміщень і поглинання звуку в них, приховують інженерні комунікації, розміщені під стелею (повітроводи, опалювальні труби, електр. проводку тощо); їх застосовують також з архіт.-худож. метою. Розрізняють С. гладенькі й рельєфні (напр., з ребрами, *кесонами*, ліпними деталями). Їх фарбують у світлі кольори або білять, облицьовують матеріалами з підвищеними акустичними властивостями (напр., алюмінієвими перфорованими плитами, пористою сухою штукатуркою із звукопоглинаючим шаром з скловолокна), прикрашають декоративним розписом тощо. 2) В авіації — гранична висота, що її може досягти літальний апарат. С. *літаків* буває: теоретична — висота, на якій вертикальна швидкість літака дорівнює нулеві (теоретично можливий лише горизонтальний політ); статична — висота, на якій вертикальна швидкість набирання висоти має нормоване значення (0,5 м/с), і динамічна — висота, на яку може піднятися літак після розгону до макс. горизонтальної швидкості. Абс. рекорди висоти польоту відповідають С. літака (без вантажу): статичній — 25929,031 м (28.VII 1976, Роберт К. Хелт, США), динамічній — 37650 м (31.VIII 1977, О. Федотов, СРСР) при старті з Землі. Для *вертольотів* і *гвинтокрилів* розрізняють С. статичну — на режимі висіння без урахування й з урахуванням впливу близькості Землі й динамічну — висоту, на якій вертикальна швидкість набирання

В. Г. Стеблянко.

Дж. Е. Стейнбек.

В. А. Стеклов.

Т. А. Стейнлен. Злочин в Па-де-Кале. Літографія. 1893.

висоти при польоті по похилій траєкторії дорівнює нулеві. Оскільки вертольоти не досягають динамічної С., для них користуються поняттям практичної С., коли вертикальна швидкість набирання висоти становить 0,5 м/с.

СТЕЛЯ́РНА ТЕО́РІЯ — вчення про принципи будови і філогенетичний розвиток типів первинної провідної системи (*стели*, або *центрального циліндра*) у вищих рослин. Найпростішим типом стели є протостела (гаплостела), що складається з ксилемного (див. *Ксилема*) центр. ядра, оточеного флоемою (див. *Луб*). Протостела характерна для стебел багатьох вимерлих рослин (напр., *риніофітів*), сучас. плаунів і деяких папоротеподібних, зустрічається в коренях більшості рослин. Від протостели в процесі *еволюції* виникли всі інші типи стели. Із зміною діаметра стели (див. мал.) закономірно ускладнюється рівень її організації, структурно-функціональна суть якої зводиться до збереження певного співвідношення між поверхнею і об'ємом провідних і паренхімних тканин шляхом збільшення поверхні та доцільного ускладнення обрисів провідної системи. Кількість і просторове розміщення *механічних тканин рослин* залишаються оптимальними. Встановлено такий ряд прогресивних філогенетичних типів стели: актиностела (у *астероксилона*, примітивних видів плаунів), плектостела (у стеблах більшості видів плаунів), сифоностела (у багатьох викопних і сучас. папоротей), диктіостела (у багатьох папоротей), артростела (у хвощів), евстела (у більшості насінних рослин), атактостела (у деяких трав'янистих дводольних і більшості однодольних). Вивчення різних типів стели має велике значення для з'ясування шляхів еволюції анатомічної будови осьових органів вищих рослин, стверджує єдність провідних систем *пагонів* і *коренів*. Засновниками С. т. були франц. ботаніки Ф. Ван-Тігем і А. Дуліо (1886).

О. В. Брайон.

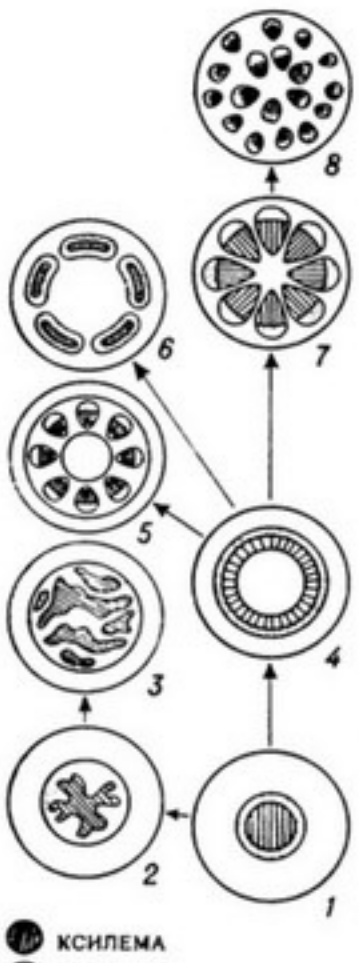

Стелярна теорія. Схема еволюції типів стели:
1 — протостела;
2 — актиностела;
3 — плектостела;
4 — сифоностела;
5 — артростела;
6 — диктіостела;
7 — евстела;
8 — атактостела.

СТЕ́ЛЬМАХ Михайло Панасович [н. 11 (24).V 1912, с. Дяківці, тепер Літинського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. письменник, громад. діяч, акад. АН УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1972). Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вінн. пед. ін-т (1933), вчителював. У 1945—53 працював в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР. Друкувати вірші почав 1936. Перша поетична зб. — «Добрий ранок» (1941). У збірках «За ясні зорі», «Провесінь» (обидві—1942), «Шляхи світання» (1948), «Жито сили набирається» (1954), «Мак цвіте» (1968) відтворив патріотичні почуття рад. воїнів, думи народу-трудівника. Віршам С. притаманні глибокий ліризм, пісенність, емоційність, вплив поетики фольклору. З 1944 (зб. новел «Березовий сік») виступає як прозаїк. Створені в наступні роки романи й повісті С., взяті в цілому — це широке епічне полотно про життя укр. селянства на поч. 20 ст. і після Великого Жовтня. В основі епопеї — трилогія, яку становлять романи «Велика рідня» (1949—51; Держ. премія СРСР, 1951), «Кров людська — не водиця» (1957) та «Хліб і сіль» (1959), удостоєна 1961 Ленінської премії. До неї примикають романи «Правда і кривда» (1961), «Дума про тебе» (1962), «Чотири броди» (1979, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980), повісті «Гусилебеді летять» (1964) і «Щедрий вечір» (1967). У повісті «Над Черемошем» (1952) С. показав зміни в житті гуцульського села наприкінці 40-х рр. Характерні риси прозових творів С.— глибоке проникнення в психологію селянина, мовно-стильове багатство, міцний зв'язок з класичними традиціями. Роман «Кров людська — не водиця» екранізовано. С.— автор п'єс «Золота метелиця» (1955), «Правда і кривда» (1965), «На Івана Купала» (1966), «Зачарований вітряк» (1967), «Кум королю» (1968), «Дума про любов» (1971), літ. сценарію документального фільму «Живи, Україно» (1958), багатьох книг для дітей, переважно поетичних: «Жнива» (1951), «У сестрички дві косички» (1955), «Бурундукова сім'я» (1963), «У бобра багато добра» (1976) та ін. С. належать праці в галузі літературознавства і фольклористики. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1972—73; Поезії. К., 1958; Рос. перекл.— Хлеб и соль. М., 1972; Кровь людская — не водица. М., 1968; Большая родня. М., 1975; Мак цветет. М., 1974; Четыре брода. М., 1981.

Літ.: Бабишкін О. Михайло Стельмах. К., 1961; Про Михайла Стельмаха. Літературно-критичні статті. К., 1962; Бурляй Ю. Михайло Стельмах. К., 1962; Пискунов В. Трилогия М. Стельмаха. М., 1966; Руденко-Десняк А. Верность герою. М., 1980; Наш Михайло Стельмах. К., 1982.

Є. П. Кирилюк.

СТЕМПКО́ВСЬКИЙ Іван Олексійович [1789, с. Рязановка Саратгуб.—6 (18).XII 1832, Керч] — вітчизняний археолог, дослідник пам'яток Північного Причорномор'я, член-кор. паризької Академії написів і словесності. В 1814—15 з рос. армією перебував у Зх. Європі. До 1819 вивчав у Парижі історію та археологію античності. В 1828, обійнявши посаду керченського градоначальника, С. почав археол. дослідження давніх пам'яток Пн. Причорномор'я (у т. ч. залишків міст *Боспорської держави*, скіфських курганів, зокрема *Куль-Оби*). За ініціативою С. було засновано Одеський археологічний (1825) і Керченський істор.-археологічний (1826) музеї. Автор праць з історії, археології та історичної географії Північного Причорномор'я.

Тв.: Исследования о местонахождении древних греческих поселений на берегах Понта Эвксинского... СПБ, 1826.

СТЕН (Sten) Ян (бл. 1626, Лейден — похований 3.II 1679, там же) — голл. живописець. Навчався, імовірно, в Н. Кнюпфера в Утрехті, в А. ван *Остаде* в Гарлемі та Я. ван *Гойєна* в Гаазі. Автор портретів, пейзажів, творів на біблійні теми, жанрових картин («Мати і дитина», «Хвора і лікар», бл. 1660; «Свято бобового короля», 1668, та ін.). Картини С. зберігаються в музеях Голландії, в ДЕ в Ленінграді, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва.

Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Нідерландське мистецтво*, т. 7, с. 432—433.

Літ.: Ян Стен. [Альбом]. М.—Л., 1964.

СТЕНД (англ. stand) — 1) Щит або стояк для розміщення експонатів (у музеях, на виставках), газет, об'яв тощо. 2) Пристрій (установка) для складання (С. складальний, напр. зварювальний) або випробування (С. випробувальний, напр. вібраційний) машин, приладів, конструкцій та ін. С. оснащують підйомно-трансп. засобами, контрольно-вимірювальною апаратурою, кріпильними пристосуваннями тощо. 3) Спортивний майданчик для *стендової стрільби*.

СТЕНДА́ЛЬ (Stendhal; справж. ім'я та прізв.— Анрі Марі Бейль; 23.I 1783, Гренобль — 23.III 1842, Париж) — французький письменник. Був військовим, брав участь у поході Наполеона I в Росію. В 1814—21 жив в Італії, де зблизився з *карбонаріями*. З 1831— франц. консул в Італії. Перші значні твори С.— «Життя Гайдна, Моцарта і Метастазіо», «Історія живопису в Італії», «Рим, Неаполь і Флоренція» (усі — 1817) тощо. В 1822 видав трактат «Про любов». У трактаті «Расін і Шекспір» (дві редакції: 1823 і 1825) заклав теоретичні основи реалістичного напряму в л-рі. Худож. творчістю регулярно став займатися з кін. 20-х рр. (роман «Арманс», 1827; новела «Ваніна Ваніні», 1829). В романі «Червоне і чорне» (1830) змалював широку картину суспільного життя Франції часів *Реставрації*. В незакінченому романі «Люсьєн Левен» («Червоне і біле», 1834—36, вперше вид. 1855) спрямував вістря критики проти режиму бурж. *Липневої монархії*. В романі «Пармський монастир» (1839) засуджував реакційні політ. режими тогочасної Європи, позитивно зобразив італ. нац.-визвольний рух. Повісті «Спогади егоїста» (1832, вид. 1892), «Життя Анрі Брюлара» (1835, вид. 1890) та «Записки туриста» (т. 1—2, 1838) — автобіогр. характеру. І. Франко писав про С. як про засновника реалістичної школи. Твори С. укр. мовою перекладали М. Рильський, В. Вражливий, Є. Старинкевич та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Пармський монастир картезіанців. Х., 1932; Червоне і чорне. Х.— К., 1934; Червоне і чорне. К., 1977; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1978.

Літ.: Виноградов А. К. Стендаль и его время. М., 1960; Якимович Т. К. Стендаль. К., 1967; Реизов Б. Г. Стендаль. Художественное творчество. Л., 1978; Виноградов А. К. Три цвета времени. Л., 1981; Прево Ж. Стендаль. Пер. с франц. М.—Л., 1960;

Стенографія. Український стенографічний алфавіт.

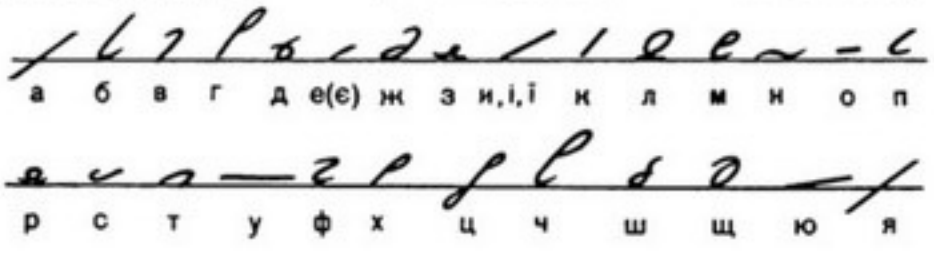

Кочеткова Т. В. Стендаль. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1822 — 1960. М., 1961. *Т. Т. Духовний.*

СТЕ́НДОВА СТРІЛЬБА́ — вид *стрілецького спорту*. Стрільба ведеться з гладкоствольних спортивно-мисливських рушниць дробовими снарядами по рухомих мішенях, т. з. тарілочках. Змагання проводяться на спец. обладнаних майданчиках — траншейних і круглих стендах. На траншейному стенді спортсмен стріляє в тарілочки, що викидаються з траншеї металевими пристроями; на круглому стенді — переміщуючись з одного місця на ін., вогонь веде по тарілочках, які викидаються з двох різних точок. Сучас. змагання з С. с. включають по 200 пострілів на траншейному і на круглому стендах по мішенях діаметром 107—109 мм; проводяться протягом трьох днів: в 1-й і 2-й дні — по 75 мішенях, 3-й день — по 50. Як вид спорту по рухомих мішенях існує з кінця 19 — поч. 20 ст. До програми *Олімпійських ігор* стрільба на траншейному стенді входить з 1900, за сучас. правилами — з 1952, на круглому — з 1968. Чемпіонати світу на траншейному стенді проводяться з 1935; на круглому — з 1947 (для жінок — з 1962); чемпіонати Європи — з 1955 (для жінок — з 1964). В СРСР всесоюзні змагання на траншейному стенді проводяться з 1934, на круглому — з 1948. Секція (засн. 1934; з 1959 — Федерація) С. с. входить в Міжнар. стрілецький союз (УІТ, створений 1921) з 1952. Серед рад. спортсменів чемпіонами світу з С. с. були, зокрема, укр. стендовики А. Каплун (1958), Ю. Никандров (1958, 1962), В. Зименко (1962), Ю. Клекова (1970, 1975), С. Охотський (1981).

СТЕ́НЛІ (Stanley) Генрі Мортон (справжнє ім'я та прізвище — Джон Роулендс; 29.VII 1841, Денбі, Уельс — 10.V 1904, Лондон) — амер. дослідник Африки, журналіст. У 17 років емігрував до США. З 1867 — газетний кореспондент. Розшукуючи 1871—72 англ. мандрівника Д. *Лівінгстона*, досяг району оз. Танганьїка в Африці, де знайшов останнього і разом з ним дослідив це озеро. В 1874—77 пересік Африку зі Сх. на Зх. на чолі англо-амер. експедиції; досяг оз. Вікторія і встановив його обриси, відкрив масив *Рувензорі* й ряд озер, досліджував бас. р. Конго. Під час експедиції 1887—89 С. дослідив р. Арувімі та оз. Альберт (тепер Мобуту-Сесе-Секо). Ім'ям С. названо водоспади на р. Конго та ін. геогр. об'єкти.

СТЕНОБІО́НТИ (від грец. στενός — вузький та *біонт*), стенобіонтні організми — організми, що можуть жити лише в певних умовах середовища, при незначному коливанні т-ри, тиску, вологості, солоності, кислотності тощо. Для деяких С. обмежуючим може бути лише один із цих факторів. Серед С. є симбіонти, зокрема внутр. і багато зовн. паразитів (див. *Паразитизм, Симбіоз*), а також жителі великих морських глибин, печер (див. *Печерна фауна*), вологих тропічних лісів, високогір'я. С., на відміну від *еврібіонтів*, як правило, мають низьку *екологічну валентність*, що зумовлює їх вузькі *ареали*.

СТЕНОГРА́ФІЯ (від грец. στενός — вузький і γράφω — пишу) — скорочене швидкісне *письмо*. Для С. характерні особливі короткі знаки, скорочення й пропуски елементів слів, злите написання слів і словосполучень. С. дає змогу синхронно записувати усну мову й раціоналізувати техніку писання. Стенографічне письмо перевищує за швидкістю звичайне в 4—7 разів. С. відома з глибокої давнини (Старод. Греція, 350 до н. е.). У Старод. Римі в 1 ст. до н. е. раб Ціцерона — Тірон винайшов рим. систему С., т. з. тіронові ноти, яка застосовувалась до 11 ст. У сучас. С. розрізняють системи геометральні й курсивні. Створили їх в Англії: геометральну — Дж. Уїлліс (1602), курсивну — С. Бордлі (1789). Геометральні системи застосовуються для мов з відносно короткими словами (напр., для англ., франц., іспанської), а курсивні — для мов з довгими словами (напр., для слов'янських, скандінавських, німецької). За способом скорочень розрізняють системи С. морфологічні, або орфографічні (дотримуються орфографії звичайного письма, скорочуючи слова здебільшого їх початковими буквами) й фонетичні (для скорочення викидають звуки, які погано чути). Рос. С. вперше застосована 1860 в Петербурзі на диспуті про походження Русі між істориками М. Погодіним та М. Костомаровим. У дореволюц. Росії і в СРСР було створено багато систем С. У 1933 в СРСР прийнято Державну єдину систему стенографії (ДЄСС), в основу якої покладено курсивну морфологічну систему М. М. Соколова. Укр. С. створена в пожовтневий час. У Києві 1920 вперше почали працювати держ. курси С. Потім такі курси було відкрито в Харкові, Одесі, Вінниці та ін. На основі ДЄСС розроблено укр. стенографічний алфавіт.

Літ.: Львовшин М. І. Курс стенографії. К., 1948; Соколов Н. Н. Теоретические основы государственной единой системы стенографии. М., 1949; Юрковский А. М. Стенография сквозь века. М., 1969; Вексман Р. А., Каждан Я. Е., Порто Т. С. Стенография. М., 1979. *М. Ф. Хоменко.*

СТЕНО́З (від грец. στένωσις — звуження) — звуження просвіту будь-якого трубчастого органу (трахеї, бронха та ін.), а також фізіологічного або створеного оперативним шляхом отвору (лівого передсердно-шлуночкового отвору серця — т. з. мітральний С., шлунково-кишковий С. при хірургічному сполученні та ін.), що утруднює просування або вихід з нього вмісту. Розрізняють С. природжені (вади розвитку — звуження легеневого стовбура, воротаря *шлунка* у новонароджених та ін.) і набуті (спричинюються рубцюванням, пов'язаним з запальним процесом, ростом пухлин, *спазмом* м'язів стінки відповідного органу). При С. органу порушується його функція. Лікування С. провадять з урахуванням причини, яка викликала С., в основному — хірургічне.

СТЕНОКАРДІЯ (від грец. στενός — вузький і καρδία — серце), грудна жаба — найпоширеніша форма *ішемічної хвороби серця*, основним проявом якої є раптові напади стискуючого загрудинного болю. Біль виникає раптово, триває від кількох хвилин до 30 хв, має різну інтенсивність, може відчуватися в ділянці серця, віддавати у ліву руку, лопатку, плече або у шию, рідше — вправо, назад, в обидві руки та ін. Часто напад С. супроводиться почуттям страху. Спричинюється С. недостатністю кровопостачання серцевого м'яза, що обумовлена звуженням просвіту вінцевої артерії серця при *атеросклерозі*, судинним спазмом або поєднанням цих факторів. Спочатку недостатність кровообігу має відносний характер і виявляється тільки при значному фіз. навантаженні. В таких випадках мова йде про С. напруження (напади такої С. виникають при швидкій ходьбі, підніманні вгору і припиняються після того, як хворий зупинився; іноді при курінні, вживанні алкоголю, великої кількості їжі, під впливом холоду тощо). Прогресування хвороби веде до появи нападів болю і в стані спокою, нерідко уночі (С. спокою). Ускладненням С. може бути *інфаркт міокарда*. Лікування: під час нападу рекомендується абсолютний спокій, хворому дають ліки, що розширюють вінцеві судини (нітрогліцерин, валідол, сустак) та усувають біль, до рук та ніг прикладають грілки тощо.

СТЕНОТО́ПНІ ОРГАНІ́ЗМИ (від грец. στενός — вузький і τόπος — місце) — тварини і рослини, що можуть жити лише в місцях із специфічними, дуже обмеженими умовами *середовища*. До С. о. належать рослини пустель (напр., акація піщана), сфагнових *боліт* (напр., росичка, журавлина), солончаків (види солянок); серед тварин — напр., тонкопалий ховрах, що живе в піщаній пустелі, повчок, який трапляється лише в широколистяних лісах тощо. С. о. бувають звичайно і *стенобіонтами*, іноді — *евробіонтами* по відношенню до ряду факторів середовища. Напр., вівця дика оселюється лише на скелястих місцях, але може жити і в холодному кліматі високогір'я, і в жаркому кліматі пустель. С. о. протиставляють *евритопним організмам*.

СТЕНОФА́ГІЯ (від грец. στενός — вузький і φάγος — пожираючий) — вузькоспеціалізоване живлення тварин. В С. розрізняють *олігофагію* — живлення небагатьма видами корму і *монофагію* — живлення лише одним видом корму. С. протиставляють *поліфагії*.

СТЕ́НТОР — рід найпростіших класу інфузорій. Те саме, що й *трубач*.

СТЕ́НШЕ (Stensiö) Ерік Гельге Освальд (н. 2.X 1891, Стенше, Дедергульт, лен Кальмар, Пд. Швеція) — шведський палеонтолог, член Шведської академії наук у Стокгольмі (з 1927); іноземний член АН СРСР (з 1929). В 1912 закінчив ун-т в м. Упсалі. У 1923—33 і 1935—59 — професор і зав. відділом палеозоології Держ. при-

М. П. Стельмах.

Стендаль.

Г. М. Стенлі.

Я. Стен. Сніданок. Київський музей західного та східного мистецтва.

І. Н. Степаненко.

І. Д. Степаненко.

М. Т. Степанищев.

К. П. Степанков.

родничо-істор. музею Швеції. Праці присвячені вивченню силурійських і девонських панцирних риб і рибоподібних. З'ясував спорідненість остракодерм з сучас. круглоротими і плакодерм — з акуловими. Довів походження сучас. осетрових від стародавніх ганоїдів — палеонісцид. Показав, що у стародавніх викопних риб можна вивчати будову не тільки скелета, а й нервової, кровоносної та ін. систем.

СТЕП — тип рослинності, що об'єднує трав'яні угруповання, в складі яких переважають *ксерофіти,* зокрема ковили, типчаки, житняки, келерії, тонконоги, з домішкою кореневищних злаків та посухостійкого різнотрав'я. Формується в умовах рівнинного рельєфу і помірного клімату — з холодною зимою і посушливим літом на чорноземних і каштанових грунтах. Степова рослинність панує у степовій, частково поширена у лісостеповій і пустельній зонах. Широкою смугою простягається від Дунаю до Центр. Азії. Подібні за зовн. ознаками до С. трав яні угруповання Пн. Америки наз. *преріями,* Пд. Америки — *пампою,* Пд. Африки — гірськими велдами, Австралії — даунлендами. Більшість С. розорана. На території УРСР С. збереглися лише в заповідниках: лучні — в заповіднику Михайлівська цілина, типчаково-ковилові — в заповідниках Хомутівський степ, Стрілецький степ та Асканія-Нова, полиново-злакові — в Присиваші та на Керченському півострові. Див. також *Степова зона України.*

М. А. Голубець.

«СТЕП» — літературно-художній альманах, виданий 1886 у Херсоні гуртком місцевих літераторів. З творів, уміщених у «С.», виділяються оповідання Д. Мордовця «Будяк», І. Нечуя-Левицького «Невинна», поезії Дніпрової Чайки, істор. драма І. Тобілевича (Карпенка-Карого) «Бондарівна». В альманасі було вміщено критичну статтю про творчість М. Старицького і М. Кропивницького, фольклорно-етногр. матеріали.

СТЕПАНАКЕ́РТ — місто, центр Нагірно-Карабах. а. о. Аз. РСР. Розташований на східних відрогах Карабахського хр. Залізнична станція. Підприємства легкої (шовковий комбінат, взут., килимова і швейна ф-ки) та харч. (винозавод, хлібний з-д, мол. та м'ясний комбінати) пром-сті. Серед ін. підприємств — електротех. з-д, меблева ф-ка, комбінат буд. матеріалів, асфальтобетонний з-д. У місті — пед. ін-т, радгосп-технікум, мед. і муз. уч-ща. Істор.-краєзнавчий музей. Драм. театр. Місто утворене 1923, назване на честь Степана Шаумяна.

СТЕПАНЕ́НКО Іван Никифорович (н. 13.IV 1920, с. Нехайки, тепер Драбівського р-ну Черкас. обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1958), засл. військ. льотчик СРСР (з 1966), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як пілот, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї винищувального авіаполку брав участь у боях на Пд., Сталінградському, Пн.-Кавказ., Брян., 2-му Прибалт., Ленінгр. фронтах. Всього здійснив 414 бойових вильотів, особисто збив 33 і в групових боях — 8 ворожих літаків. У 1949 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1957 — Академію Генштабу. З 1976 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СТЕПАНЕ́НКО Ігор Дмитрович [н. 27.IX (10.X) 1914, с-ще Глобине, тепер місто Полтав. обл.] — держ. діяч УРСР, кандидат тех. наук. Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї службовця. В 1932—34 працював техніком-механіком на Харків. тракторному з-ді. Після закінчення 1939 Київ. технологічного ін-ту харчової пром-сті працював гол. механіком Новобиківського цукрового з-ду на Чернігівщині. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1945—60 працював гол. інженером ряду цукрових з-дів, гол. інженером, а потім — керуючим Черкас. цукротрестом. З 1960 — заст. голови Черкас. раднаргоспу. В 1961 обраний головою Черкас. облвиконкому. З 1962 — голова Подільського раднаргоспу, з 1965 — міністр харч. пром-сті УРСР. З жовтня 1966 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. У 1961—66 — кандидат, з 1966 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, орденом Червоної Зірки, медалями.

СТЕПАНИ́ЩЕВ Михайло Тихонович [29.XI (12.XII) 1917, с. Перше Колесово, тепер Задонського р-ну Липец. обл.— 8.IX 1946] — рад. військ. льотчик-штурмовик, майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1944. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни був льотчиком, командиром ланки, ескадрильї, штурманом і заст. командира 76-го гвард. штурмового авіаційного полку на Пд., Сталінградському, Пд.-Зх., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Всього здійснив 234 бойові вильоти. Після війни служив у ВПС. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СТЕПА́НІВКА — селище міського типу Сумського р-ну Сум. обл. УРСР, на р. Сумці (бас. Дніпра). Залізнична ст. Торопилівка. 5,9 тис. ж. (1982). У селищі — Сумсько-Степанівський цукр. та 3 асфальтобітумних з-ди, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, 2 лікарні, Будинок культури, 2 клуби, 7 б-к. Засн. 1670, с-ще міськ. типу — з 1968.

СТЕПАНКО́В Костянтин Петрович (н. 3.VI 1928, с-ще Печеськи, тепер село Хмельницького р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. актор театру і кіно, нар. арт. СРСР (з 1978). У 1953 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. Учень *А. Бучми.* В 1954—68 — актор Київ. театру ім. І. Франка. Ролі: Андре Пероцький («Патетична соната» М. Куліша), Едгар («Король Лір», Шекспіра) та ін. З 1968 — актор Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Серед ролей в кіно — отаман Хмара («Десятий крок», 1966), Михайло («Камінний хрест», 1968), комісар Лобачов («Комісари», 1970), Тугар Вовк («Захар Беркут», 1971), Жухрай («Як гартувалася сталь», 1973, телевізійний), Ковпак (трилогія «Дума про Ковпака», 1975—78), письменник Галузо («Море», 1978), Мел («Ув'язнений 2-ї авеню», 1980, телевізійний), Ілько («Високий перевал», 1981). З 1953 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва. Нагороджений орденом Жовтневої Революції. Премія Ленінського комсомолу, 1974.

Літ.: Стишова Е. Константин Степанков. В кн.: Актёры советского кино, в. 14. М., 1978.

Д. М. Мусієнко.

СТЕПА́НОВ Аркадій Євгенович (н. 14.V 1929, Київ) — укр. рад. вчений у галузі обчислювальної техніки та математичного моделювання, доктор тех. наук (з 1975), професор (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. Закінчив (1953) Київ. інж.-буд. ін-т, викладав у ньому. В 1960—70 працював в Ін-ті кібернетики АН УРСР, 1971—80 — в Ін-ті електродинаміки АН УРСР. З 1981 — в Ін-ті проблем моделювання в енергетиці АН УРСР. Осн. праці стосуються методів і спеціалізованих обчислюв. пристроїв для моделювання прикладних задач матем. фізики. Премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1981.

СТЕПА́НОВ Володимир Євгенович [н. 1 (14).XII 1913, ст. Щегловка, тепер у складі м. Макіївки Донец. обл.] — рад. астрофізик, чл.-кор. АН СРСР (з 1968), голова Президії Східно-Сибірського філіалу Сибірського відділення АН СРСР (1972—76). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив (1937) Моск. ун-т. У 1937—41 працював у Ташкентській обсерваторії, 1946—53 — у *Львівській астрономічній обсерваторії* (з 1950 — директор), 1953—55—у Моск. ун-ті, 1955—62— у Кримській астрофіз. обсерваторії. З 1962 — зам. директора, у 1964—78 — директор Сибірського ін-ту земного магнетизму, іоносфери та поширення радіохвиль АН СРСР (Іркутськ). Наук. праці С. присвячені фізиці Сонця. Розв'язав рівняння перенесення випромінювання в магн. полі з урахуванням поглинання і розсіювання, одержав результати, що стосуються магн. полів, активних областей і плазми Сонця. Створив спектрограф з подвійним відбиттям і магнітограф для вимірювання слабких магн. полів на Сонці. Досліджував обертання сонячної корони. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, 3 ін. орденами, медалями.

СТЕПА́НОВ Георгій Володимирович (н. 9.IV 1919, м. Бійськ, тепер Алт. краю) — рос. рад. філолог, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1956. Закінчив Ленінгр. ун-т (1947). Учасник нац.-революц. війни в Іспанії 1936—39 і Великої

Вітчизн. війни. У 1948—71 працював у Ленінгр. ун-ті (з 1969 — професор), з 1971 — завідуючий сектором романських мов, з 1977 — директор Ін-ту мовознавства АН СРСР. Автор праць «Теоретична граматика іспанської мови» (ч. 1—2, 1972—81; у співавт.) та ін. Іноз. член Ісп. королівської академії (з 1978), Лісабонської АН (з 1978), Саксонської АН у Лейпцігу (з 1982). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами.

Тв.: Испанский язык в странах Латинской Америки. М., 1963; Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. М., 1976; К проблеме языкового варьирования. М., 1979. *С. В. Семчинський.*

СТЕПА́НОВ Дмитро Іванович (1800—56) — укр. художник. У 1809—17 навчався в петерб. АМ у А. Ухтомського. З 1817 очолював граверну майстерню *Межигірської фаянсової фабрики*, з 1826 у профес. школі цієї ф-ки викладав малювання і гравюру. С. створив бл. 200 оригінальних гравюр, які було відтворено на фаянсі: «Чотири пори року», «Золоті ворота в Києві», «Київський університет», краєвиди України, малюнки рослинного орнаменту, ілюстрації до творів І. Крилова, Ж. Лафонтена, В. Капніста. Твори зберігаються в ДМУНДМ у Києві. Іл. с. 531.

СТЕПА́НОВ Микола Олександрович [21.IV (3.V) 1807, Калуга — 23.XI (5.XII) 1877, Москва] — рос. художник-сатирик. Спец. художньої освіти не мав. Працював у журн. «Ералаш», а також «Иллюстрированном альманахе» М. Некрасова та І. Панаєва. З 1849 (разом з О. *Даргомижським*) видавав «Музичний альбом», де вміщував дружні шаржі на рос. композиторів. Створив також скульптурні карикатурні портрети рос. письменників, композиторів і поетів. С.— автор політичних (альбоми «Карикатури», 1855, та «Сучасні жарти», 1856), соціальних («Знайомі», 1857—58) карикатур. У 1858 (разом з В. *Курочкіним*) заснував журн. «Искра», з 1865 — редактор-видавець журн. «Будильник». Іл. с. 531.

Літ.: Варшавский Л. Николай Александрович Степанов. М., 1952.

СТЕПА́НОВ Михайло Михайлович (30.XII 1888, Миколаїв — 12.VI 1953, Ялта Крим. обл.) — укр. рад. художник. Під час навчання в одес. гімназії займався живописом, користуючись при цьому порадами М. *Кузнецова* та В. *Заузе*. В 1915—19 працював під керівництвом М. *Самокиша*. Створив монументальні полотна, присвячені подвигам рад. моряків: «Легендарний корабель революції крейсер „Аврора"» (1948), «Чорноморський флот у поході» (1951).

СТЕПА́НОВ Олександр Миколайович [21.I (2.II) 1892, Одеса — 30.X 1965, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1947. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. Друкуватися почав 1938. Автор істор. роману «Порт-Артур» (кн. 1—2, 1940—41; Держ. премія СРСР, 1946; однойм. п'єса у співавт.), в якому зображено події рос.-япон. війни 1904—05. Продовженням його є роман «Сім'я Звонарьових» (1959—63, не закінчений). Повість «Сталевий робочий загін» (1958) — про героїчну оборону Петрограда в лютому 1918. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: У к р. п е р е к л. — Порт-Артур, кн. 1—2. К., 1955; У Керченській фортеці. Сімферополь, 1959.

М. Ф. Гетьманець.

СТЕПА́НОВ Олексій Степанович [24.IV (6.V) 1858, Сімферополь — 5.X 1923, Москва] — рос. живописець. У 1880—84 навчався в Моск. училищі живопису, скульптури та архітектури у І. *Прянишникова*.

О. С. Степанов. Біля лісової сторожки. 1899. Київський музей російського мистецтва.

Член Т-ва *передвижників* (1891—1903) та член-засновник «*Союзу російських художників*» (1903—23). Твори: «Лосі» (1889), «Журавлі летять» (1891), «Біля лісової сторожки» (1899), «Вовки» (1912). Картини С. зберігаються в ДТГ у Москві, Київ. музеї рос. мистецтва. В 1899—1918 С. викладав у моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури.

Літ.: Лаврова О. И. Алексей Степанович Степанов. М., 1973.

СТЕПА́НОВ Павло Іванович [4 (16).VI 1880, м. Тара, тепер Ом. обл. РРФСР — 26.VIII 1947, Москва] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Гірничий ін-т у Петербурзі (1907). У 1913—24 працював у *Геологічному комітеті*, 1919—26 — викладач Ленінгр. гірничого ін-ту. С.— один із засновників Геол. музею ім. акад. Ф. М. Чернишова і його директор (1926—47). З 1939 — керівник вуг. групи в Ін-ті геол. наук АН СРСР. Осн. праці присвячені питанням геології вуг. родовищ Донбасу, Уралу, Пн. Кавказу, виявленню закономірностей поширення родовищ викопного вугілля. Автор кількох підручників з геології вуг. родовищ. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1943.

СТЕПА́НОВ Тихін Федорович (1795, м. Воронеж — 1847, Харків) — рос. вчений у галузі економіки і права. В 1819 закінчив Харків. ун-т, з 1832 — професор, згодом і ректор цього ж ун-ту. Автор праць з питань політ. економії, статистики, філософії і права. Його «Записки про політичну економію» (Х., 1837; ч. 1. СПБ, 1844; ч. 2. Х., 1848) на той час були в рос. л-рі першим оригінальним курсом політ. економії. Прихильник трудової теорії вартості А. Сміта. На противагу теорії народонаселення Т. Р. Мальтуса С. захищав ідею «досконалої розмірності», властивої природі, де встановлюється взаємозалежність населення й багатства. Виступав проти *протекціонізму*. Розробляв питання демографії.

СТЕПА́НОВА Ангеліна Осипівна (н. 23.XI 1905, Ніколаєвськ-на-Амурі, тепер Хабаров. краю) — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1952. Навчалась у 3-й Студії МХАТу, з 1924 — у трупі МХАТу. Серед ролей — Зінаїда («Дядечків сон» за Достоєвським), Ірина, Аркадіна («Три сестри», «Чайка» Чехова), Кольцова («Надзвичайний посол» А. Тур і П. Тура), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Патрік Кемпбелл («Милий брехун» Кілті), королева Єлизавета («Марія Стюарт» Шіллера). Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1952.

Літ.: Вишневская И. Ангелина Степанова. В кн. Мастера сцены — Герои Социалистического Труда, в. 1. М., 1979.

СТЕПА́НОВА (Прозуменщикова) Галина Миколаївна (н. 26.XI 1948, Севастополь) — укр. рад. спортсменка, засл. майстер спорту (з 1964). Олімпійська чемпіонка з плавання (1964; брас, дистанція 200 м). Чемпіонка Європи (1966, 1970), багаторазова чемпіонка СРСР (1963—72). Рекордсменка світу (1964—67). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медаллю.

СТЕПА́НОВА Олена Андріївна [5 (17).V 1891, Москва — 26.V 1978, там же] — рос. рад. співачка (колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1937). В 1912—44 — солістка Великого театру (Москва). Брала участь у роботі Оперної студії Великого театру під керівництвом К. Станіславського. Партії: Антоніда, Людмила («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Снігуронька, Марфа («Снігуронька», «Царева наречена» Римського-Корсакова), Віолетта («Травіата» Верді). Відома і як камерна співачка. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Мастера Большого театра. М., 1976.

СТЕПАНО́ВСЬКИЙ Іван (бл. 1710, Україна — рік смерті невід., Петербург) — укр. лютніст. У 40-х рр. навчався гри на лютні у С. Вайса в Дрездені. Служив лютністом при дворах курфюрста Фрідріха Августа II (Дрезден), польс. короля (Варшава). З 1746 — придворний музикант у Петербурзі.

І. М. Лисенко.

СТЕПАНЮ́К Борислав Павлович (н. 16.VII 1923, с. Канівщина, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. письменник, засл. працівник культури Кирг. РСР та Чув. АРСР. Член КПРС з 1951. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1947). Перша зб. віршів — «Назустріч веснам» (1948). Мотиви дружби народів, ідеї патріотизму й інтернаціоналізму звучать у поетичних книгах «Б'ють куранти» (1950), «Ровесниці» (1951), «Батьківське вогнище» (1958), «Іменем сонця» (1966), «Уклін тобі, Киргизіє» (1973), «П'ять пелюсток вогню» (1979). Перекладає з братніх лі-

Г. В. Степанов.

П. І. Степанов.

А. О. Степанова.

О. А. Степанова.

Н. Г. Степанян.

Я. С. Степовий.

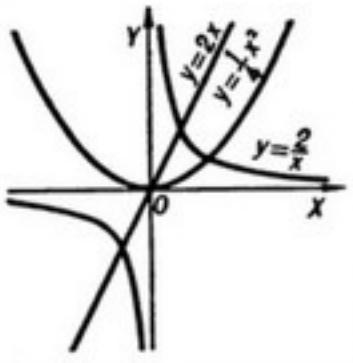

Графіки деяких степеневих функцій.

тератур. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Премія ім. П. Г. Тичини «Чуття єдиної родини», 1974. *Тв.:* Синьоокий мій липень. К., 1973; Поетичний триптих. К., 1980.

П. О. Сердюк.

СТЕПАНЮК Іван Васильович (19.IV 1903, с. Цуцнів, тепер с. Петрове Іваничівського р-ну Волин. обл.— 29.V 1934) — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1931. Переслідуваний польс. бурж. урядом за революц. діяльність, 1925 емігрував до СРСР. Був членом літ. орг-цій ВУСПП і «*Західна Україна*». Друкуватися почав 1926 в журн. «*Зоря*». У віршах і оповіданнях показував трудовий героїзм робітн. класу, змалював життя зх.-укр. трудящих, їхню боротьбу за возз'єднання з Рад. Україною. *Тв.:* Струмують дні. К., 1965.

СТЕПАНЯН Нельсон Георгійович [15 (28).III 1913, м. Шуша, тепер Нагірно-Карабах. а. о. Аз. РСР — 14.XII 1944, біля м. Лієпая Лат. РСР] — рад. військ. льотчик-штурмовик авіації ВМФ, підполковник, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1945). Член Комуністичної партії з 1932. В Рад. ВМФ з 1941. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — учасник *Одеської оборони 1941*, потім воював у складі ВПС Балт. флоту, командував ланкою, ескадрильєю, з квітня 1944 — штурманським авіаполком. Особисто здійснив 240 бойових вильотів. Загинув під час виконання бойового завдання. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СТЕ́ПАНЬ — селище міського типу Сарненського р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташована на р. Горині (прит. Прип'яті), за 19 км від залізнич. ст. Малинськ. 4,4 тис. ж. (1982). У С.— міжколг. буд. орг-ція, виробниче відділення Сарненської райсільгосптехніки, лісництво, комбінат комунальних підприємств тощо. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, санаторій «Горинь». Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, істор. музей. С. відома з 1292, с-ще міськ. типу — з 1960.

СТЕПА́ШКІНА Клавдія Іванівна [н. 15 (28).V 1912, Саратов] — радянський лікар, доктор мед. наук (з 1942), професор (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Закінчила Саратовський мед. ін-т (1936), де працювала на кафедрі терапії до 1944. В 1950—81 — зав. кафедрою пропедевтики внутр. хвороб Дніпроп. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені проблемам білкового харчування при захворюваннях печінки, порушень функцій печінки при різних хворобах, дієтології та сердцево-судинної патології.

М. К. Бородій.

СТЕПЕНЕ́ВА ФУ́НКЦІЯ — *функція* вигляду $y = az^n$, де a (коефіцієнт) і n (показник степеня) — фіксовані числа. При дійсних значеннях z і n С. ф. визначена для всіх $z > 0$, коли n — *раціональне число* з непарним знаменником — і для всіх $z < 0$. При $z = 0$ С. ф. дорівнює нулеві для $n > 0$ і невизначена при $n < 0$. Для $z > 0$ С. ф. зростає при $n > 0$ і спадає при $n < 0$ (мал.). С. ф. неперервна й диференційовна у всіх точках її визначення, крім $z = 0$ при $0 < a < 1$ (коли неперервність зберігається, а диференційовність порушується). Коли z або n — *комплексні числа*, С. ф. z^n при $z \neq 0$ визначається формулою

$$z^n = e^{a\operatorname{Ln} z} = e^{a(\ln|z| + i\arg z + 2k\pi i)},$$

де $k = 0, \pm 1, \pm 2, \ldots$. С. ф. широко використовують у математиці, фізиці тощо.

СТЕ́ПІНЬ у математиці — в початковому розумінні добуток кількох однакових співмножників. Позначення: $a^n = \underbrace{a \cdot a \ldots a}_{n \text{ раз}}$, де a — основа, n — показник степеня, a^n — степінь. Розглядають також С. з нульовим, від'ємним, дробовим та ірраціональним показниками: $a^0 = 1$ (при $a \neq 0$); $a^{-n} = 1/a^n$; $a^{m/n} = \sqrt[n]{a^m}$;

$$a^\alpha = \lim_{r_n \to \alpha} a^{r_n},$$

де r_n — довільна послідовність *раціональних чисел*, що прямує до α. Осн. дії над С.: $a^n \cdot a^m = a^{n+m}$; $a^n : a^m = a^{n-m}$; $(a^n)^m = a^{nm}$. В теорії *аналітичних функцій* розглядають також С. з уявними основою і показником.

СТЕПНИ́Й — колишня (1944—57) назва м. *Єлісти*.

СТЕПНИ́Й — могильник білозерського етапу *зрубної культури* біля с-ща Заповітного Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запоріз. обл. на тер. радгоспу «Степний» (звідси й назва). Досліджений 1972. Налічував 13 курганів, в яких відкрито 14 поховальних споруд з стовповими конструкціями. Стіни поховальних ям були обшиті дошками. В одному з курганів знайдено глиняні лощені кубки, численні бронзові прикраси, найдавніше в Сх. Європі скляне намисто та бронзовий з залізним лезом кинджал. С. датується за знахідкою *фібули* 11—10 ст. до н. е. Могильник належав родоплемінній знаті. В етнічному плані його пов'язують з ранніми *кіммерійцями*. Одна з пам'яток перехідного періоду від *бронзового віку* до раннього *залізного віку*.

Літ.: Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976.

В. В. Отрощенко.

СТЕПОВА́ ЗО́НА УКРАЇ́НИ — займає пд. частину республіки, простягаючись з Зх. на Сх. від пониззя Дунаю до пд. відрогів Середньоросійської височини майже на 1000 км смугою завширшки бл. 500 км. У межах С. з. У. розташовані Одес., Микол., Херсон., Дніпроп., Запоріз., Донец., Ворошиловгр. області, пд. частини Кіровогр. і Харків. областей та рівнинна частина Крим. обл. Займає 240 тис. км², що становить 40% тер. республіки. Кліматичні умови С. з. У. м'якші, ніж у степах сх. частини Євразії. С. з. У. характеризується найбільшими на Україні тепловими ресурсами, найдовшим вегетаційним періодом та найменшою зволоженістю. За рік зона одержує від 4100 до 5230 Мдж/м² сонячної радіації. Річний радіаційний баланс становить від 1900 до 2210 Мдж/м². Пересічна т-ра січня —2, —9°, липня +20, +24°. Безморозний період триває від 220 днів на Пд. Зх. зони до 150 на Пн. Сх. Річна сума т-р, вищих за 10°, становить 2800—3600°. Тривалість вегетаційного періоду 210—245 днів. Річна сума опадів зменшується від 450 мм на Пн. до 350—300 мм у Причорномор'ї. Максимум опадів — у 1-й пол. літа. Сніговий покрив нестійкий, взимку часто бувають відлиги. Випаровуваність у межах С. з. У.— 900—1000 мм на рік. У зв'язку з незначною кількістю опадів і великим випаровуванням річки С. з. У. маловодні, особливо влітку. Великі річки — Дніпро, Пд. Буг є транзитними для зони. Озера в основному приморського лиманного типу, частина їх солоні. Найпоширеніші звичайні (6—9% *гумусу*) та південні (5—6%) чорноземи, які займають бл. 90% площі зони. В комплексі з каштановими (2—3% гумусу) грунтами трапляються солонці; у *подах* поширені солончаки й солоді. Природна трав'яниста рослинність цілинних степів збереглася на незначних ділянках, переважно у заповідниках (*Український степовий заповідник, Асканія-Нова*). Крім злаків, у складі травостою є чимало дводольних. Навесні багато ефемерів, ефемероїдів — крупка, зірочка, горицвіт тощо. Деревна рослинність поширена на Пн. зони — байрачні ліси та в заплавах річок — осокірники, вербняки тощо. Сучасний тваринний світ представлений гризунами (зайці, ховрахи, бабаки, хом'яки, миші) та хижаками, які на них полюють (вовки, лисиці, тхори, борсуки); серед птахів поширені жайворонки, перепілки, куріпки, трапляються дерихвіст, дрофа, орел, сова та ін. За тепловим режимом, зволоженістю, грунтами й умовами природокористування С. з. У. поділяють на дві підзони — пн. і пд. У межах пн. підзони виділяють Дністровсько-Дніпровську, Лівобережно-Дніпровську, Приазовську, Донецьку, Донецько-Донську та Молдавську північностепові провінції. До пд. підзони входять Дунайсько-Дністровська, Причорноморська, Причорноморсько-Приазовська та Кримська південностепові провінції. Деякі дослідники поділяють зону на три підзони: північностепову, середньостепову й південностепову. У С. з. У. виділяють 21 фіз.-геогр. область. Зона належить до найосвоєніших — орні землі становлять бл. 75% її земельного фонду. Переважають зернові культури (бл. 50% оброблюваних земель), гол. чин. озима пшениця, подекуди культивують рис. З тех. культур поширені соняшник, цукрові буряки. По всій С. з. У. вирощують баштанні культури. На с.-г. виробництво негативно впливають недостатня зволоженість території, часті *посухи, суховії, пилові бурі*, засоленість грунтів. Основними меліоративними заходами зонального значення є штучне зро-

шування, полезахисне лісонасадження, меліорація засолених ґрунтів, запобігання засоленню в умовах зрошування тощо.

Літ.: Маринич О. М. [та ін.]. Фізична географія Української РСР. К., 1982. *В. М. Пащенко.*

СТЕПОВИ́Й Яків Степанович [справж. прізвище — Якименко; 8 (20).X 1883, Харків — 4.XI 1921, Київ] — укр. рад. композитор, публіцист, муз. діяч. Брат Ф. *Акименка*. В 1895—1902 співав у Придворній співацькій капелі (Петербург). У 1902—09 навчався в Петерб. консерваторії (клас М. *Римського-Корсакова*, після його смерті — клас А. *Лядова*; випускні іспити склав 1914). У 1912—14 виступав із статтями в моск. журналі «Музыка» та в «Русской музыкальной газете». З 1914 — учасник 1-ї світової війни. З 1917 жив у Києві, викладав у консерваторії. З 1919 — зав. муз. секцією Всеукр. муз. комітету відділу мистецтв при Наркомосі УРСР, муз. керівник театру «*Музична драма*» і держ. вокального ансамблю. Брав участь у створенні симф. оркестру ім. М. В. Лисенка, держ. струнного квартету, нар. консерваторії. Музиці С. притаманні висока ідейність, народність і реалізм. Ще в роки навчання він створив вокальні цикли «Барвінки» (1905—06, на слова Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Чернявського) та «Пісні настрою» (1907 — 09, на слова О. Олеся), муз. мініатюри, сонату, рондо і фантазію для фортепіано (1909—13), «Прелюд пам'яті Т. Шевченка» (виконав його 1912 в Москві на літ.-муз. вечорі, присвяченому поетові).

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції С. упорядкував і гармонізував першу на Україні збірку революц. пісень, куди ввійшли «Інтернаціонал», «Варшав'янка», «Смело, товарищи, в ногу», «Шалійте, шалійте», «В бою полягли ви» та ін. Створив вокальні композиції «Каменярі», «У долині село лежить», «Земля» (на слова І. Франка), «Коваль» (на слова Ф. Петруненка), «Хмара» (на слова Ю. Будяка), де звеличив образ робітника-пролетаря. Написав також романси та пісні на слова Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, 2 сюїти для симф. оркестру на укр. теми, сатиричні антирелігійні вокальні твори на вірші С. Руданського («На тім світі», «Прийшла в церкву стара баба», «Чумак з мазницею», «Гнався постом засідатель» та ін.). Гармонізував 50 укр. нар. пісень для хору, видав збірки пісень для дітей «Малим дітям», «Проліски» (3 вип.), «5 шкільних хорів», «Кобзар». В останні місяці життя почав писати оперу «Невольник» (за Шевченком, рукопис не зберігся).

Літ.: Грінченко М. О. Я. С. Степовий. В кн.: Грінченко М. Вибране. К., 1959; Шварцман Ш. Яків Степовий. К., 1951; Степанченко Г. В. Я. С. Степовий і становлення української радянської музики. К., 1979; Булат Т. П. Яків Степовий. К., 1980.

М. М. Гордійчук.

СТЕПОВИ́Й ГІРЧА́К (Acroptilon) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини складноцвітих. Стебло дуже розгалужене. Листки здебільшого ланцетні. Квітки трубчасті, рожеві, зібрані в невеликі кошики, на верхівках стебел. Плід — сім'янка. 2 євроазіатські види. В УРСР поширений С. г. повзучий, або рожевий (A. repens). Багаторічний коренепаростковий карантинний бур'ян, посухостійкий, солевитривалий; засмічує посіви, отруйний для овець, коней і верблюдів. Заходи боротьби: карантин; гербіциди; глибока оранка та ін.

СТЕПОВИ́Й ГО́ВІР — говір укр. мови. Належить до її південно-східного наріччя. Поширений на великій території (див. карту до ст. *Діалект*, т. 3, с. 192—193). У складі С. г. виділяють говірки: нижньонаддніпрянські (провідний тип говірок С. г., близьких до *середньонаддніпрянського говору*), західностепові, донецькі, південнобессарабські. Характерні риси С. г.: перехід **в** у **о** ненаголошеного (озва́р, сос'і́д), а також **а** на початку слова (ока́ц'іја), перехід (у деяких ареалах) ненаголошеного **о** в **а** («вани́» замість «вони́»), надлишкові закінчення (жаб'і́ў, тел'а́т'іў), вплив відмінкових закінчень іменників твердої групи на іменники ін. груп (земл'о́ју, са́жоју, това́ришові, това́ришом тощо), наявність подекуди паралельних закінчень (руко́ју — руко́й, пече́й — пе́ч'іў) та ін. Є своєрідна лексика (карай — «берест», отарник — «чабан» тощо).

О. С. Юрченко.

СТЕПО́ВИЧ Андроник Оникійович (справж. прізв.— Дудка-Степович; 1856, с. Лебединці, тепер Срібнян. р-ну Черніг. обл.— 1935, Київ) — укр. філолог-славіст. Навчався в *Колегії Павла Галагана* (1871—75). Закінчив Київ. ун-т (1879). Викладав рос. словесність у київ. гімназіях (1879—88), слов'ян. філологію в Київ. ун-ті (1895—1917). Був директором Колегії Павла Галагана (1893—1906). Заснував у Києві приватну чоловічу гімназію (1907). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — професор славістики в Київ. ін-ті нар. освіти (1920—24), читав слов'ян. філологію аспірантам ВУАН (до 1930). Осн. праці: «Нариси з історії чеської літератури» (1886), «Нариси з історії слов'янських літератур» (1893), «Нариси історії сербохорватської літератури» (1899) та ін. Перекладав твори А. Ірасека, Я. Врхліцького, І. Вазова. *О. М. Апанович.*

СТЕПОВІ́ БЛЮ́ДЦЯ — Див. *Блюдця степові*.

СТЕПОВІ́ ЗО́НИ — природні зони земної кулі, для яких характерне переважання трав'янистої, головним чином злакової рослинності на чорноземних і каштанових ґрунтах. Формується в Пн. і Пд. півкулях у межах помірних і субтропічних поясів. Степові зони помірних поясів у Пн. півкулі простягаються майже в широтному напрямі в Євразії, поширені в Пн. Америці (мають переважно меридіональне простягання). У Пд. півкулі степові ландшафти є лише у пд. частині Пд. Америки. Клімат сухий континентальний, часто бувають *посухи*. Літо помірно жарке (пересічна т-ра липня у Пн. півкулі +20, +24°). Зима холодна, малосніжна (пересічна т-ра січня від 0 до —30°). Часто бувають сильні вітри, *суховії* та *пилові бурі*. Опадів 200—450 мм на рік. Гідрографічна сітка розвинута мало. Переважають чорноземи, поширені також темно-каштанові й каштанові ґрунти, часто солонцюваті. Більшу частину земель С. з. розорано. Природна рослинність (багаторічні злаки — ковила, типчак, тонконіг, клейстогена, бізонова трава тощо, а також різнотрав'я) збереглася в основному в заповідниках. З тварин характерні гризуни (ховрахи, бабак, хом'як), вовк, сайгак, лисиця та ін. Степові зони субтропічних поясів поширені фрагментарно в Пн. Америці, на Пд. Південної Америки, Австралії та Азії. Порівняно з степами помірних поясів вони мають жаркіший клімат з теплою зимою (пересічна т-ра найхолоднішого місяця 5—12°). Часті сильні посухи. Опадів 500—600 мм на рік. Поверхневий стік незначний. Ґрунти сіро-коричневі, іноді засолені. Характерні дерновинні злаки (бородач, тонконіг бульбистий, егілопс, стоколос тощо), а також чагарники.

В межах СРСР С. з. помірного поясу простягається смугою від Причорноморської низовини до Алтаю, на Сх. від нього вона має острівне поширення. В субтропічному поясі ділянки степу є на Закавказзі (Кура-Араксинська низовина). В С. з. розміщені найважливіші райони виробн. зерна, соняшнику, кукурудзи, баштанних культур; розвинуте тваринництво. Більша частина площ освоєних цілинних і перелогових земель — у межах С. з. В СРСР у степах застосовують систему меліоративних (див. *Меліорація*) заходів. Про С. з. в межах УРСР див. *Степова зона України*. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічні*, т. 4, с. 304—305.

Г. Є. Гришанков.

«СТЕПЬ» — щотижнева літературно-громад. газета буржуазно-ліберального напряму. Виходила 1885—86 у Катеринославі (тепер м. Дніпропетровськ) рос. мовою. На сторінках «С.» висвітлювалось місцеве громадсько-культур. і літ. життя, друкувалися оригінальні та перекладні твори, вірші, народні пісні. В газеті співробітничав І. І. *Манжура*, друкувалися статті Д. І. *Яворницького*, твори М. Л. *Кропивницького*, вміщувались відгуки про гастролі театр. *трупи М. Л. Кропивницького*.

О. П. Довгополая

СТЕРАДІА́Н (від грец. στερεός, тут — тілесний і *радіан*), ср — одиниця *тілесного кута*. 1 С.— тілесний кут, що вирізає на *сфері*, з центром у вершині кута, поверхню, площа якої дорівнює квадратові радіуса сфери. Повна сфера утворює тілесний кут в 4 π ср.

СТЕРВ'Я́ТНИК (Neophron percnopterus) — птах групи *грифів* род. яструбових. Довж. до 75 см, розмах крил до 170 см, маса понад 2 кг. Частина голови і горло голі (шкіра жовта) або вкриті волосовидним пір'ям. На потилиці і шиї є «комір» з видовжених вузьких пер. Оперення біле, махо-

М. О. Степанов. Карикатура «Ліберал-еквілібрист». Журнал «Искра». 1859.

Д. І. Степанов. «Золоті ворота в Києві». Тарілка, фаянс. 1847.

Степовий гірчак звичайний:
1 — верхня частина рослини;
2 — суцвіття;
3 — квітка;
4 — сім'янка.

Стерв'ятник.

ві пера чорні. Поширений в Африці, Пд. Європі, Серед. і Пд. Азії; в УРСР дуже рідко гніздиться в Криму. Живе в пустелях, степах, передгір'ях. Гнізда на скелях, кручах, схилах ярів тощо. Кладку в березні — квітні з 2 яєць насиджують самка і самець бл. 40 діб. Живиться падлом і покидьками. Як рідкісний вид включений у *Червону книгу* Української РСР.

В. М. Зубаровський.

СТЕРЕОБА́Т (грец. στερεοβάτης) — в античній архітектурі — східчастий цоколь храму або колонади. В давньогрец. архітектурі С. звичайно складався з 3 сходинок, верхня з яких (або лише її поверхня) наз. *стилобатом*.

СТЕРЕОМЕ́ТРІЯ (від грец. στερεός — об'ємний, просторовий і μετρεω — вимірюю) — розділ елементарної геометрії, в якому вивчають просторові фігури. Пор. *Планіметрія*.

СТЕРЕОПА́РА — сукупність двох плоских зображень (*діапозитивів*, кіно- і телевізійних кадрів тощо) того самого об'ємного об'єкта, одержаних з двох рівновіддалених від нього точок, віддаль між якими (стереобаза) дорівнює середній віддалі між очима людини. При розгляданні С. (наприклад, через *стереоскоп*) одне з зображень сприймається лівим оком спостерігача, друге — правим, що й створює враження об'ємності, просторовості об'єкта (див. *Стереоскопічне зображення*). С. одержують переважно за допомогою *стереоскопічного фотоапарата*, стереоскопічного (з двома *об'єктивами*) *кінознімального апарата*, двох *передавальних телевізійних трубок* або спец. приставок до об'єктивів звичайних фото- і кіноапаратів. С. дає змогу створювати об'ємно-просторові зображення об'єктів у *стереоскопічному кіно* (див. також *Інтегральне стереокіно*), *стереотелебаченні* і стереофотографії, стереоскопічній *фотограмметрії* тощо.

СТЕРЕОСКО́П (від грец. στερεός — об'ємний і σκοπέω — розглядаю) — оптичний прилад для розглядання *стереопар* з об'ємним сприйманням зображуваного об'єкта. Осн. частинами С. (мал.) є лінзи або дзеркала, за допомогою яких два плоскі зображення об'єкта (стереопара) сприймаються спостерігачем як одне об'ємне (стереоскопічне). Розрізняють С. портативні (польові переносні й кишенькові, стереоскопічні окуляри), настільні і стаціонарні. Деякі настільні й стаціонарні прилади (т. з. скануючі С.) дають змогу одночасно спостерігати кілька стереопар. Є С.-*пантографи* (для картографічних робіт), а також С. з вимірювальними (паралаксометри) і креслярськими пристосуваннями. Застосовують С. гол. чин. для *дешифрування* знімків.

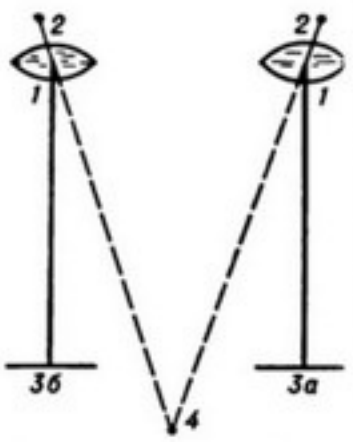

Оптична схема лінзового **стереоскопа**: *1* — лінза; *2* — вісь ока спостерігача; *3а* і *3б* — однакові точки на лівому й правому плоских зображеннях стереопари; *4* — точка, в якій стереоскопічно суміщені точки *3а* і *3б*.

СТЕРЕОСКОПІ́ЧНЕ ЗОБРА́ЖЕННЯ — зображення, що при розгляданні сприймається як об'ємне (тривимірне). Об'ємність його зумовлюється бінокулярним стереоскопічним ефектом (див. *Бінокулярний зір*). На відміну від звичайних фотографічних зображень С. з. дає змогу визначати розміри як всього об'єкта, так і його частин. С. з. виникає при проеціюванні або спостеріганні *стереопари* чи голограми (див. *Голографія*). В разі проеціювання правого і лівого зображень стереопари (напр., на екран) контури зображуваних об'єктів виявляються зсунутими один відносно одного на величину т. з. лінійного (горизонтального) *паралакса*, через що спостерігати таке зображення без спец. пристроїв (приладів) — *стереоскопів*, *растрових екранів*, окулярів з *поляроїдами* тощо — неможливо. Зі зміною положення спостерігача змінюється і створюване на екрані С. з.: якщо спостерігач віддаляється від екрана, воно розтягується за глибиною, з наближенням його до екрана — стягується. Спостерігання голограм (у прохідному або відбитому моно- або немонохроматичному світлі) спец. пристроїв не потребує. Див. також *Стереоскопічне кіно*, *Стереотелебачення*.

О. А. Янушевський.

СТЕРЕОСКОПІ́ЧНЕ КІНО́, стереокіно — виробництво і демонстрування кінофільмів, особливістю яких є об'ємне (стереоскопічне) сприйняття глядачем спостережуваних на екрані зображень; вид *кінематографії*. Відчуття об'ємності зображень створюється методами *голографії* або виникає при спостереженні двох плоских зображень одного й того ж об'єкта, що зняті з різних рівновіддалених від нього точок і утворюють *стереопару*. В процесі виробництва стереофільмів зображення (праве, ліве) стереопари одержують на двох плівках двома синхронно діючими однооб'єктивними *кінознімальними апаратами*, або на одній плівці двооб'єктивним стереоскопічним апаратом (з насадками, що змінюють стереобазу) чи однооб'єктивним апаратом з двома дзеркалами, встановленими під певним кутом одне до одного. Багатостереопарне знімання (див. *Інтегральне стереокіно*) здійснюють звичайно на заг. кіноплівку одним апаратом з кількома (до 10) *об'єктивами*. Проеціюють праві й ліві зображення, зняті на дві плівки, двома звичайними синхронно діючими *кінопроекційними апаратами*, а зняті на одну плівку — кінопроекційним апаратом з двома об'єктивами і насадкою, що забезпечує накладення цих зображень одне на одне. Щоб створити у глядача ілюзію стереоскопічності зображуваних об'єктів, накладені зображення розділяють на два (праве, ліве) за допомогою спец. пристроїв — індивідуальних (окулярів) і колективних (*растрових екранів*). Дія індивідуальних пристроїв грунтується на спектральному або поляризаційному розділенні (див. *Поляризація світла*) світлових променів, що утворюють ліве і праве зображення. При спектральному розділенні зображення спостерігається через окуляри (анагліфи) з склом різного (для кожного ока) кольору, а кожне зображення стереопари проеціюється на екран через *світлофільтр* відповідного кольору. В разі поляризаційного розділення використовують поляроїдні окуляри (з взаємно перпендикулярними *площинами поляризації*) і відповідні поляризаційні світлофільтри до кінопроекторів. Спектральний метод застосовують обмежено (лише в навч. кіно), поляризаційний метод використовують при демонструванні кольорових стереофільмів. Колективні пристрої — стереоскопічні растрові екрани — забезпечують у горизонтальній площині (на рівні очей глядача) зони вибіркового (тільки для правого або тільки для лівого ока) бачення. Вперше С. к. з застосуванням *растрів* намагалися здійснити наприкінці 19 ст. Перший кінотеатр з растровим екраном обладнав 1928 інж. Е. Ноайон (Бельгія). В СРСР 1937 відбулось дослідне демонстрування стереофільмів за системою, запропонованою (1935) С. П. Івановим,— з застосуванням перспективного (радіального) растра. Перший художній фільм за цією системою «Концерт» (реж. О. М. Андрієвський, 1940) було показано (1941) у Москві у першому в світі постійно діючому стереокінотеатрі «Москва». У 60-ті роки розроблено систему С. к. «Стерео-70», яка дає змогу демонструвати фільми як з використанням растрових екранів, так і поляризаційним методом. Перший фільм, знятий за цією системою,— «Ні та так» (реж. А. М. Кольцатий, 1967). В УРСР кінотеатри з показом фільмів за системою «Стерео-70» функціонують у Києві (з 1976) та Ялті (з 1977). СРСР — єдина в світі країна (1982), в якій організовано планомірне виробництво і демонстрування стереофільмів.

О. А. Янушевський.

СТЕРЕОСКОПІ́ЧНИЙ ФОТОАПАРА́Т — *фотографічний апарат*, яким одночасно одержують зображення одного об'єкта, що утворюють *стереопару*. У С. ф. два ідентичні *об'єктиви*, віддаль між оптичними осями яких (стереобаза) становить звичайно 65—70 мм (серед. віддаль між зіницями очей людини), і один *видошукач*. Механізми *затворів* і *діафрагм* С. ф. кінематично пов'язані між собою і діють синхронно.

СТЕРЕОТЕЛЕБА́ЧЕННЯ (від грец. στερεός — об'ємний, просторовий і *телебачення*) — система чорно-білого або *кольорового телебачення*, яка створює у глядача враження глибини простору й об'ємності зображення. Грунтується на бінокулярності зору людини (див. *Бінокулярний зір*); пов'язане з передаванням і відтворенням двох плоских зображень (телевізійної *стереопари*). Для сприймання глядачем відповідних (для лівого і правого ока) зображень служать, як правило, спец. окуляри. Розрізняють системи С. для телевізійного мовлення і для прикладних цілей. Найперспективнішою є стереокольорова сумісна система телевізійного мовлення, за якою можна приймати на спец. і звичайних (кольорового і чорно-білого телебачення) *телевізорах* відповідно стереокольорове, кольорове і чорно-біле двовимірне зображення. Принципово нові можливості розвиткові систем С. надає *голографія*. Різновид С.— багаторакурсне телебачення.

Літ.: Шмаков П. В., Колив К. Т., Джакония В. Е. Стереотелевидение (черно-белое и цветное). М., 1968; Копылов П. М., Тачков А. Н. Телевидение и голография. М., 1976; Телевидение. М., 1979. *А. М. Черній.*

СТЕРЕОТИ́П ДИНАМІ́ЧНИЙ (від грец. στερεός, тут — твердий і τύλος — відбиток) — складна форма діяльності людини й вищих тварин, що являє собою зафіксовану систему *умовних рефлексів* і *безумовних рефлексів*, об'єднаних в єдиний функціональний комплекс. Утворюється під впливом стереотипно повторюваних змін і впливів зовн. і внутр. середовищ організму. Об'єднання послідовно виникаючих *рефлексів* в єдину систему відбувається при утворенні зв'язків між слідами *збудження* чи *гальмування* від кожного попереднього сигналу і з кожною наступною зоною збудження або гальмування. С. д. є результатом складної аналітико-синтетичної діяльності і основою системної діяльності *головного мозку*, оскільки цілий ряд реакцій організму синтезується в єдине ціле у вигляді організованого і упорядкованого акту поведінки. С. д. може автоматично відтворюватись при дії будь-якого компонента, що входить до його складу, причому осн. значення у відтворенні С. д. мають порядок і місце подразника в системі. Утворення С. д. має велике значення у забезпеченні актів поведінки, оскільки автоматизація пристосовних реакцій полегшує діяльність нервових клітин при виконанні стереотипної системи рефлексів. С. д., особливо складні його форми, утворюється важко, але при тривалому використанні стає дуже стійким до зовн. або внутр. впливів, тобто до змін зовн. стереотипу подразників. Зміна С. д. вимагає значних зусиль і іноді навіть не під силу для *нервової системи* певного індивіда, що виявляється у виникненні функціональних порушень *вищої нервової діяльності* (напр., *неврозів*).

Літ.: Муравьёва Н. П. Условнорефлекторные стереотипы в норме и патологии. М., 1976; Чайченко Г. М., Харченко П. Д. Физиология высшей вервной деятельности. К., 1981.

Г. М. Чайченко.

СТЕРЕОТИ́П ПОВЕДІ́НКИ ВИДОВИ́Й — інстинктивні форми поведінки, характерні для всіх тварин одного виду і здійснювані стереотипно (див. *Стереотип динамічний*). Виявляється у різних інстинктивних (див. *Інстинкт*) реакціях, характерних для харчової, захисної, орієнтовно-дослідницької, батьківської, групової та ін. форм поведінки даного виду (див. *Видотипова поведінка тварин*). Характер інстинктивних реакцій визначається морфологічними особливостями будови організму і зовн. середовищем. В неволі у тварин часто розвиваються монотонно повторювані стереотипи поведінки, або тики, особливо в одноманітному, збідненому середовищі.

Г. М. Чайченко.

СТЕРЕОТИ́ПІЯ (від грец. στερεός, тут — твердий і τύλος — відбиток) — виготовлення копій форм *високого друку* — стереотипів. Стереотипи являють собою плоскі пластини (для тигельних і плоскодрукарських машин) або напівциліндри (для ротаційних *друкарських машин*) з рельєфними друкуючими елементами. С. полягає у виготовленні *матриць* (*матрицюванні*), одержанні з них стереотипів і мех. обробці цих копій: видаленні зайвого матеріалу, заглибленні пробільних ділянок тощо. Найчастіше стереотипи одержують ливарним способом, за яким у матрицю заливають друкарський сплав. Застигаючи, вони утворюють копію друкарської форми. Є також способи електролітичний (див. *Гальваностереотипія*) і пресування (матриця служить штампом, а матеріалом для стереотипів — пластмаса або гума). Тиражостійкість стереотипів підвищують нанесенням покриттів (напр., нікелю, хрому). С. дає змогу друкувати книги або ін. продукцію необхідним тиражем, одночасно на кількох машинах, в різних місцях, полегшує перевидання книг (зі збереженням матриць) тощо.

Т. О. Стародуб.

СТЕРЕОФОНІ́Я (від грец. στερεός — об'ємний, просторовий і φωνή — *звук*) — спосіб запису, передавання і відтворення звуків, при якому у слухачів створюється правильне уявлення про просторове розміщення джерел звука. Ефект С. виникає при певному розміщенні *мікрофонів* у місці приймання звука і гучномовців — у місці його відтворення. При цьому кожний мікрофон сполучений з певним гучномовцем окремим каналом передавання. С. використовують у кінематографії, радіомовленні, при записі і відтворенні звуків на грампластинках і магнітній стрічці.

СТЕРЕОХІ́МІЯ (від грец. στερεός — об'ємний, просторовий і *хімія*) — розділ хімії, в якому вивчається залежність властивостей сполук від просторової будови їхніх молекул. Основи С. заклали Я. Г. *Вант-Гофф* і франц. хімік А. Ж. Ле Бель (1847—1930), які 1874 обгрунтували теорію тетраедричної будови вуглецевих атомів. За теорією Вант-Гоффа — Ле Беля, чотири *валентності* вуглецю напрямлені від центра атома до вершин правильного *тетраедра* і утворюють між собою кути 109° 28′. Уявлення про просторову напрямленість валентностей вуглецю та інших елементів підтверджується рентгенографічними, електронографічними та ін. дослідженнями сполук. Одним з осн. завдань С. є вивчення стереоізомерії (див. *Ізомерія*), бо від особливостей просторової будови залежить реакційна здатність сполук, фізіологічна дія та ін. властивості. Особливого значення набуває С. при вивченні циклічних сполук та механізмів органічних реакцій. Просторове розташування валентностей властиве ковалентним зв'язкам всіх три- і більше валентних елементів.

Методи С. застосовують в *органічній хімії*, *біохімії* та *неорганічній хімії*.

Літ.: Потапов В. М. Стереохимия. М., 1976; Соколов В. И. Введение в теоретическую стереохимию. М., 1979.

Ф. С. Бабичев.

СТЕРИЛІЗА́ЦІЯ (від лат. sterilis — неплідний) — повне знищення живих мікробів та їхніх *спор*. 1) В медицині і біології С. потребують різні предмети, інструменти, апарати, які використовують під час операцій і для лікувально-діагностичних процедур; лікарські засоби, а також *поживні середовища* для *мікроорганізмів*, *культур тканин*, лабораторний посуд, харчові продукти тощо. Вперше С. запровадив Л. *Пастер* (див. *Пастеризація*). Найчастіше С. здійснюється під впливом фіз. факторів, перш за все високої т-ри (кип'ятінням, сухим, гарячим повітрям, полум'ям, водяною парою) і опромінювання (ультрафіолетовим, лазерним, гамма-промінням та нейтронним потоком), а також *ультразвуком*, фільтруванням (див. *Фільтр бактеріальний*). Вибір того чи ін. методу залежить від стану та властивостей матеріалу, що стерилізується. Ті об'єкти, які не руйнуються під впливом високої т-ри,— скляний, фарфоровий, емальований посуд, мінеральні масла, тальк та ін., можуть бути простерилізовані в сушильній шафі гарячим повітрям, нагрітим до т-ри 160°, а деякі металеві предмети — мікробіологічні шпателі, петлі, голки, пінцети тощо — полум'ям спирту або газу. Шприци, хірургічні інструменти, гумові рукавички, дренажі та ін. предмети стерилізують кип'ятінням. Більшість матеріалів, що їх використовують при проведенні хірургічних операцій (білизна, марля, лікарські розчини для ін'єкцій тощо), стерилізують парою під тиском в *автоклавах*. Суха пара забезпечує більш надійну С., ніж гаряче повітря, і менше псує матеріали. Речовини, що руйнуються або змінюють властивості при нагріванні,— деякі біологічні препарати, поживні середовища та ін.— стерилізують текучою парою 2—3 рази по 30 хв протягом 3 днів (тиндалізація). Для С. повітря, предметів догляду і приміщень використовують ультрафіолетове, лазерне опромінювання, а також обробку ультразвуком. Іонізуюча *радіація* застосовується для стерилізації деяких антибіотиків, вітамінів, антигенних препаратів і *вакцин*, перев'язочного і пакувального матеріалу. Для багатьох предметів та інструментів (кетгут, інструменти з оптичними приладами, еластичні бужі, катетери та ін.) фіз. методи С., зокрема висока т-ра, непридатні, бо руйнують їх структуру. Тому їх стерилізують хім. шляхом (бромистим метилом, спиртом, формаліном тощо). Деякі біологічні препарати (сироватки, плазма крові, вакцини та ін.) звільнюють від мікрофлори фільтруванням крізь дрібнопористі фільтри. Про С. питної води див. *Очищення води*. Див. також *Антисептика, Асептика*. 2) В харчовій промисловості — спосіб *консервування*, що полягає у знищенні мікроорганізмів і їхніх спор, а також припиненні дії *ферментів* у харчових продуктах тривалого зберігання. Буває гаряча і холодна. Гарячу С. провадять у спец. пристроях — стери-

Стереобат античного храму Ковкорд в Агрітенто. Сіцілія. 430 до н. е.

Стерлядь.

лізаторах (напр., автоклавах), де продукти нагрівають до т-ри звичайно 100—120° С. В процесі холодної С. продукти піддають дії, напр., іонізуючого випромінювання радіоактивних речовин. С. застосовують у виробн. консервів, для знезаражування молока тощо.

М. П. Черенько
(С. в медицині і біології)

СТЕРИ́ЛЬНІСТЬ (від лат. sterilis — неплідний) — 1) Повна або часткова нездатність організму утворювати життєздатні статеві клітини (*гамети*) або відтворювати потомство. Виникає внаслідок порушень у будові *хромосом* (хромосомна С.) і функціонуванні *генів* (генна С.), дії цитоплазматичних факторів (плазматична С.), вікових змін, вад розвитку статевих органів тощо. С. може бути викликана і штучно — шляхом статевої стерилізації. Хромосомна С. виникає внаслідок *хромосомних перебудов* і *анеуплоїдії*, що ведуть до порушення гомологічності хромосом, а звідси і процесів *мейозу*. Відсутність або слабка гомологія між хромосомами батьківських *геномів* є причиною хромосомної С. у віддалених *гібридів*. Генна С. зумовлена дією спец. генів стерильності, що викликають генетично наперед визначені порушення окремих етапів мейозу, в результаті чого формуються т. з. абортивні гамети. Генна С. може спричинити значні зміни в морфології та фізіології організму, які утруднюють нормальний перебіг статевого процесу. Одним із різновидів С. у рослин є цитоплазматична чоловіча С., що виявляється в утворенні нежиттєздатного *пилку* і є наслідком взаємодії *цитоплазми* та ядерних генів або дії окремо кожного з цих факторів. При гаметній С. певні типи гамет гинуть внаслідок їхньої генетичної конституції; зиготна С. виявляється в загибелі запліднених *яйцеклітин* або зародків на ранніх етапах *зародкового розвитку*. У людини і тварин замість терміна «стерильність» частіше вживають термін «безплідність». 2) Відсутність у певному середовищі або матеріалі життєздатних мікроорганізмів або їхніх спор (див. *Стерилізація*).

В. А. Труханов.

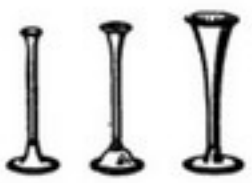

Стетоскопи.

СТЕРИ́НИ, стероли — органічні сполуки з класу *стероїдів*. Містяться в клітинах майже усіх живих організмів у вигляді вільних циклічних стероїдних спиртів або складних *ефірів*. Найвідоміший С. тваринних клітин — *холестерин* — попередник стероїдних *гормонів*. Дегідрохолестерин — попередник вітаміну D, в значній кількості наявний в клітинах шкіри. До С. цієї групи відносять і гормони *линяння* комах. Рослинні С.— стигмастерин, ситостерин тощо — відомі під загальною назвою фітостеринів. Міцеліальні гриби і дріжджі містять мікостерини, зокрема ергостерин. У бактерій С. немає. С. одержують з природної сировини, а також шляхом хім. синтезу. Використовують їх для промислового виробництва стероїдних лікарських препаратів.

Стетофонендоскоп.

СТЕ́РЛІНГОВА ЗО́НА — валютне угруповання капіталістичних держав, очолюване Великобританією, грош. системи і зовнішні розрахунки яких орієнтовані на англ. *фунт стерлінгів*. Див. *Валютні зони*.

СТЕ́РЛІНГОВИЙ БЛОК — угруповання капіталістичних держав, що склалося на базі валютно-екон. гегемонії Великобританії внаслідок прикріплення валют країн-учасниць до англ. валюти. Див. *Валютні блоки*.

СТЕРЛІТАМА́К — місто респ. підпорядкування Башк. АРСР. райцентр. Розташований на лівому березі р. Білої при впадінні в неї річок Ашкадару і Стерлі. Залізнична станція, пристань. 230 тис. ж. (1982). Розвинуті нафто-хім., хім. (з-д синтетичного каучуку, виробничі об'єднання «Каустик» та «Сода») і маш.-буд. (верстатобуд., буд. машин, мех. з-ди) галузі пром-сті. Серед ін. підприємств — шкіряно-взут. комбінат, швейна та меблева ф-ки. Пед. ін-т, 7 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр. Краєзнавчий музей. С. засн. 1766, місто — з 1781.

СТЕ́РЛЯДЬ, чечуга (Acipenser ruthenus) — прісноводна риба род. *осетрових*. Тіло (довж. до 125 см, маса до 16 кг) з 5-ма рядами кісткових пластин — т. з. жучок. Рило видовжене, загострене, перед ротом 4 торочкуваті вусики. Поширена в річках бас. Чорного, Азов., Каспійського, Балтійського і Карського морів, вселена у Німан, Зх. Двіну, Печору, Амур та ін. річки. Живиться гол. чин. донними безхребетними. У квітні — травні відкладає 5—140 тис. ікринок на гальку в місцях з дуже швидкою течією на глибині 4—10 м. Статевої зрілості досягають самці у 3—7, самки — у 5—12 років. Цінна промисл. риба, але з порушенням умов розмноження кількість її зменшилась. Об'єкт штучного розведення та акліматизації; використовують для одержання плодючих гібридів з *білугою* (бістер).

А. Я. Щербуха.

СТЕРН (Sterne) Лоренс (24.XI 1713, Клонмел, Ірландія — 18.III 1768, Лондон) — англ. письменник. Представник *сентименталізму*. В пародійному романі «Життя і погляди Трістрама Шенді, джентльмена» (т. 1—9, 1760—67) і «Сентиментальній подорожі по Франції та Італії» (1768, незакінч.) виступав проти надмірної віри в силу розуму, властивої просвітителям. Автор «Проповідей Йоріка» — психологічних етюдів на біблійні теми (т. 1—2, 1760—69). В Росії його впливу зазнали О. Радищев, М. Карамзін. Творчість С. завершила розвиток англ. сентименталізму й підготувала грунт для романтизму і критичного реалізму 19 ст.

Тв.: Рос. перекл.— Жизнь и мнения Тристрама Шенди, джентльмена.— Сентиментальное путешествие по Франции и Италии. М., 1968.

В. П. Березинський.

СТЕРНО́ — див. *Руль*.

СТЕРНЯ́ — незрізані рештки нижньої частини стебел, що залишаються на полі після збирання зернових культур. Для боротьби з бур'янами і с.-г. шкідниками, а також для збереження вологи в грунті слідом за косінням хлібів обов'язково провадять *лущення стерні*. В р-нах з вітровою *ерозією грунту*, у т. ч. і на Україні, застосовують плоскорізний *обробіток грунту*, що зберігає на поверхні поля до 85—90% стерні, яка перешкоджає видуванню грунту і сприяє затриманню снігу.

СТЕРО́ЇДИ — органічні сполуки, які належать до групи складних *ліпідів*, що не піддаються *омиленню*. Основою молекули С. є поліциклічна структура циклопентанпергідрофенантрену, що містить 17 вуглецевих і 28 водневих атомів. С. добре розчинні в органічних розчинниках. Дуже поширені у живій природі і відіграють важливу роль в життєдіяльності тваринних і рослинних організмів. До С. належать: *стерини*; *вітаміни* групи D; стероїдні *сапоніни* і *алкалоїди*, що містяться в діоскореї, картоплі, помідорах та ін. рослинах; жовчні спирти та к-ти (напр., холева, дезоксихолева); *гормони* надниркових і статевих залоз (напр., *кортикостероїди, прогестерон, естрогени, андрогени*); серцеві *глікозиди*, що містяться, напр., в наперстянці, конвалії, строфанті та ін. рослинах; отрути жаб. *Біосинтез* С. здійснюється з оцтової кислоти. Методами повного та часткового синтезу одержано багато похідних природних С. Холестерин, ергостерин, сапоніни, жовчні кислоти є сировиною для промислового виробництва лікарських гормональних стероїдних препаратів.

Літ.: Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976; Хефтман Э. Биохимия стероидов. Пер. с англ. М., 1972.

О. Г. Рєзников.

СТЕРО́ЛИ — те саме, що й *стерини*.

СТЕ́РТЕВАНТ (Sturtevant) Альфред Генрі (21.XI 1891, Джексонвілл, шт. Іллінойс — 5.IV 1970, Пасадена, шт. Каліфорнія) — амер. генетик. Член Нац. АН США. Закінчив Колумбійський ун-т (1912). З 1928 — професор Каліфорнійського технологічного ін-ту. З 1911 — співробітник лабораторії Т. Х. Моргана. С. зробив значний вклад у розробку *хромосомної теорії спадковості*; обгрунтував теорію лінійного розподілу генів у хромосомах і на цій підставі склав першу генетичну карту хромосом, відкрив явище супресії (1920), *ефект положення гена* (1925) тощо.

СТЕ́РТЕВАНТ (Sturtevant) Едгар Гоуард (7.III 1875, Джексонвілл, штат Іллінойс — 1.VII 1952, Бранфорд, штат Коннектікут) — амер. мовознавець. Працював у Колумбійському (1907—20), Єльському (з 1923) та ін. ун-тах; з 1927 — професор. Один з організаторів лінгвістичного т-ва США і його президент (з 1931). Автор праць з порівняльно-істор. індоєвропейського та з заг. мовознавства, класичної філології й хеттської мови: «Порівняльна граматика хеттської мови» (1933), «Індо-хеттські ларингальні звуки» (1942) тощо.

С. В. Семчинський.

СТЕТОСКО́П (від грец. στῆθος — груди і σκοπέω — розглядаю) — спеціальна трубка для вислуховування тонів серця і дихальних шумів та ін. природних звуків, що

виникають в організмі людини і тварин; застосовують для *аускультації*. С. винайдений засновником методу аускультації франц. лікарем Р. Лаеннеком (1816). Поділяються С. на тверді (напр., з дерева, ебоніту та ін.), що мають форму трубки, і м'які (бінауральні), які складаються з лійки та еластичних трубок. Останні С. зручніші, ніж тверді. Див. також *Стетофонендоскоп*.

СТЕТОФОНЕНДОСКО́П — спеціальна трубка для вислуховування звуків, що виникають у внутрішніх органах людини і тварин; являє собою комбінацію *стетоскопа* і фонендоскопа, складається зі звуковловлювальної камери з целулоїдною мембраною. С. має дві гумові трубки з пластмасовими наконечниками, що вставляються у вуха. Гумові трубки усувають необхідність нагинатися, а мембрана посилює звуки.

СТЕФА́Н (Попович з Медики; р. н. невід.— п. між 1678 і 1695) — укр. живописець. Жив і працював у Дрогобичі, де мав майстерню. Керував роботами по розпису церкви св. Юра (1651—78); виконав ікони для іконостаса цієї ж церкви («Акафіст богоматері», 1659; «Св. Георгій», 1662; «Богоматір», «Христос», обидві — 1663; «Деісус», «Празники», 1666—67). Для каплиці Різдва Іоанна Предтечі Воздвиженської церкви створив ікони («Богоматір», 1661; «Христос», «Іоанн Златоуст», 1664; «Різдво Іоанна Предтечі», 1669; розписи «Житіє Марії Єгипетської», 1675). Над поновленням його ікон «Христос» і «Богоматір» 1694 працював його син *Іван Маляр*.

Л. С. Міляєва.

Стефан. Фрагмент настінного розпису в церкві св. Юра у Дрогобичі. 1659.

СТЕФА́Н ВЕЛИ́КИЙ (Стефан III Великий; р. н. невід.— п. 1504) — *господар* Молдавії з 1457. Провадив централізаторську політику, боровся проти боярської опозиції. Переміг у війнах проти угор. (1467) і польс. (1497) феодалів; 1475 розгромив тур. армію, однак наступного року зазнав поразки і визнав залежність від Османської імперії. За правління С. В. посилилися політ., екон. і культур. зв'язки Молдавії з Росією та Україною. Їх було скріплено шлюбом С. В. з дочкою київ. князя *Семена Олельковича* та шлюбом дочки С. В. з сином великого князя московського *Івана III*.

СТЕ́ФАН ВІЗАНТІ́ЙСЬКИЙ (Στέφανος ὁ Βιζαντιχός; рр. н. і см. невід.) — грец. географ 5—6 ст. Автор геогр. словника «Опис племен», який містить, зокрема, відомості про місцевості та етнічні утворення на тер. Пн. Причорномор'я. Незважаючи на те, що більша частина твору С. В. дійшла до нас у скороченому вигляді (що було зроблено в 6 ст.), цінність його як істор. джерела велика, оскільки в ньому збереглися уривки з ряду втрачених праць давньогрец. істориків, а також наведено факти, про які невідомо з ін. джерел.

СТЕ́ФАН ДУ́ШАН (Стеван Душан; бл. 1308 —20.XII 1355) — король Сербії з 1331, цар сербогрец. царства з 1346. Походив з дин. *Неманичів*. У результаті воєн приєднав до Сербії Македонію (1345), Албанію (1345), Епір і Фессалію (1348). В 1349 видав Законник, який зміцнив феод. лад у країні.

СТЕФА́Н ІЗ КИ́ЄВА (рр. н. і см. невід.) — один з перших відомих нам співаків Київської Русі. Учень *Феодосія Печерського*. У 1074 став ігуменом Києво-Печерської лаври, пізніше — єпископом Київ. Русі.

І. М. Лисенко.

СТЕФА́Н МА́ЛЯР (Теребельський; рр. н. і см. невід.) — укр. живописець 18 ст. У 1779 виконав настінні розписи в церкві св. Параскеви в с. Олександрівці (тепер Хустського р-ну Закарп. області).

СТЕ́ФАН НЕ́МАНЯ (Стеван Немања; 1113 або 1114 —13.II 1200)— великий *жупан* Сербії (з 1170), засновник Серб. держави і династії *Неманичів*. У внутр. політиці, спрямованій на зміцнення феод. ладу, спирався на православну церкву. Внаслідок воєн проти *Візантії* та її союзників об'єднав значну частину серб. земель в єдину д-ву. В 1190 домігся від Візантії офіц. визнання незалежності Сербії. В 1196 прийняв чернецтво, передав владу синові — Стефану Першовінчаному.

СТЕ́ФАНА — БО́ЛЬЦМАНА ЗАКО́Н ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — закон *теплового випромінювання*, за яким енергія випромінювання *абсолютно чорного тіла* у всьому інтервалі частот за одиницю часу з одиниці площі його поверхні пропорційна четвертому ступеню *абсолютної температури*. Матем. запис С.— Б. з. в. має вигляд $\varepsilon_т = \sigma T^4$, де $\sigma = 5{,}670\ 10^{-8} \times$ $\times$ Вт/(м^{2}К^4) — стала Стефана — Больцмана. Сформулював (1879) для будь-якого тіла на основі емпіричних даних австр. фізик Й. Стефан (1835—93). Застосовність цього закону лише для абсолютно чорного тіла теоретично довів (1884) Л. *Больцман*, використавши класичні уявлення про пропорційність тиску рівноважного випромінювання густині його енергії. С.— Б. з. в. виводиться як наслідок *Планка закону випромінювання*. Застосовується для вимірювання високих температур.

СТЕФА́НИК Василь Семенович (14.V 1871, с. Русів, тепер Снятинського р-ну Івано-Фр. обл.— 7.XII 1936, там же) — укр. письменник і громадський діяч. Походив з селянської сім'ї. Навчався в гімназіях Коломиї (1883—90) і Дрогобича (1890—92), на мед. ф-ті Краківського ун-ту (1892—1900). Ще гімназистом С. познайомився з окремими працями К. Маркса і Ф. Енгельса, зарубіжними соціалістич. виданнями. Брав активну участь у діяльності організованої І. Франком та М. Павликом при підтримці М. Драгоманова радикальної партії, яка поширювала соціалістичні ідеї серед селян і ремісників. Селянський демократ за переконаннями, він боровся за політ. права народу, виступав проти соціального й нац. гніту. В 1903 приїздив у Полтаву на відкриття пам'ятника І. Котляревському, там познайомився з М. Лисенком, М. Старицьким та ін. діячами культури, тоді ж відвідав могилу Т. Шевченка в Каневі. В 1908 селяни Прикарпаття обрали С. депутатом до австр. парламенту (залишався ним до 1918). З 1910 жив у Русові, під час 1-ї світової війни перебував здебільшого у Відні. На поч. 1919 відвідав Київ. У 1923 встановив зв'язки з літ. колами Рад. України. У 1927 на Рад. Україні широко відзначено 30-річчя літ. діяльності С. В 1928 Український рад. уряд призначив йому довічну персональну пенсію.

Літ.-естетичні погляди С. формувалися під впливом Т. Шевченка, І. Франка, передової рос. (Г. Успенський, Л. Толстой, М. Горький та ін.) і зх.-європ. л-р. Друкуватися почав 1897 в чернівецькій газ. «Праця». На поезіях у прозі (написані 1896—98, за життя С. не друкувалися) помітний певний вплив *імпресіонізму*. Перша зб. новел «Синя книжечка» (1899) свідчила про прихід у л-ру оригінального письменника-реаліста. Наступні зб. «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901), «Моє слово» (1905) утвердили за С. видатне місце в історії укр. л-ри. В соціально-психологічних новелах цього періоду письменник з великою художньою силою відтворив життя і побут селянства в умовах капіталізму, його зубожіння й розорення, посилення соціального та національного гніту, наймитування, еміграцію, родинні драми («Синя книжечка», «Новина», «Катруся», «Камінний хрест» та ін.). У ряді творів С. змалював картини соціальної боротьби між сільською біднотою і куркульством (новели «Палій», «Суд» та ін.). З 1902 по 1916 С. не писав нових творів, активно виступав лише як громад. діяч. У 1926 вийшла зб. новел «Земля», в якій проникливо розкрито трагедію селянства Галичини під час 1-ї світової війни («Вона — земля», «Марія», «Сини»), показано наростання в нар. масах нац. самосвідомості, протесту проти визиску й поневолення («Воєнні шкоди», «Morituri», 1925; «Дурні баби», 1928, «У нас все свято», 1933; та ін.).

С.— визначний майстер психологічної новели, зокрема діалога. За словами М. Горького, він писав «коротко, сильно і страшно». Змальовані ним картини життя глибоко психологічні, відзначаються глибоким драматизмом, ліризмом. Його твори, манера письма мали великий вплив на розвиток укр. новелістики. За новелами С. створено худож. кінофільм «Камінний хрест» (1968). В 1971 широко відзначено 100-річчя з дня народження письменника. У с. Русові — *Стефаника В. С. музей*.

В. С. Стефаник.

Пам'ятник В. С. Стефанику в селі Русові.

М. П. Стефанович.

Дж. Стефенсов.

С. Стефурак.

І. Стефуракова.

У 1971 у Русові і Львові йому споруджено пам'ятники. Іл. див. на окремому аркуші, с. 336—337.
Тв.: Повне зібрання творів, т. 1—3. К., 1949—54; Твори. К., 1964; Твори. К., 1972; Рос. перекл.— Избранное. М., 1971.
Літ.: Жук Н. Василь Стефаник. К., 1960; Василь Стефаник у критиці та спогадах. К., 1970; Лесин В. М. Василь Стефаник — майстер новели. К., 1970; Погребенник Ф. Сторінки життя і творчості Василя Стефаника. К., 1980; Грицюта М. С. Художній світ В. Стефаника. К., 1982; Кущ О. П. Василь Стефаник. Бібліографічний покажчик. К., 1961.
Ф. П. Погребенник.

СТЕФА́НИК Семен Васильович (1.III 1904, с. Стецева, тепер Снятинського р-ну Івано-Франк. обл. — 15.III 1981, Львів) — держ. і громад. діяч Укр. РСР. Член КПРС з 1949. Син В. С. *Стефаника.* Закінчив Львів. ун-т (1930). З 1946 — на відповідальній держ. роботі, зокрема, 1953—54 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР, 1954—69 — голова Львів. облвиконкому. З 1969 — пенсіонер, директор літ.-меморіального музею І. Франка у Львові. На XXI—XXIII з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—6-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 7-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Автор публіцистичних праць, статей і спогадів про В. С. Стефаника.

СТЕФА́НИКА В. С. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у с. Русові Снятинського району Івано-Франківської області. Відкритий 1941 в будинку, де В. Стефаник жив з 1910 до 1936. Експозиція висвітлює життєвий шлях, літ. і громадсько-політ. діяльність письменника, вшанування його пам'яті за Рад. влади. Тут зібрано численні видання творів В. Стефаника, документальні матеріали, фотографії, особисті речі, листування, картини відомих художників. Меморіальна кімната — робочий кабінет письменника. В садибі музею споруджено пам'ятник.

Літ.: Стефаник К. В., Галюк Б. П. Літературно-меморіальний музей В. С. Стефаника. Путівник. Ужгород, 1981.
М. В. Косменко.

СТЕФА́НІС Франц Адольфович [21.XI (3.XII) 1865, Одеса — 13 (26).II 1917, Київ] — укр. анатом, доктор медицини (з 1902). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1893). В 1893—1902 С.— прозектор, в 1903—17 — професор кафедри нормальної анатомії Київ. ун-ту, де організував навчальний музей. Праці С. присвячені вивченню лімфатичних судин органів черевної порожнини людини. С. створив нову класифікацію цих судин.
М. К. Бородій.

СТЕФАНО́ВИЧ Василь (1697—1773) — укр. правознавець. Походив з укр. козаків. Освіту здобув у *Київській академії.* В 1722 став магістром Вроцлавського ун-ту (Чехія). З 1724 — перекладач з іноземних мов у канцелярії Петра I, з 1725 — професор філософії та риторики в духовній семінарії в Петербурзі. З 1729 жив на Україні. Був одним з укладачів збірника *«Права, за якими судиться малоросійський народ».* У 1750 призначений лубенським полковим суддею.

СТЕФАНО́ВИЧ Михайло Павлович [2 (14).II 1898, Київ — 5.VIII 1970, там же] — укр. рад. співак (бас), режисер і музикознавець, нар. артист УРСР (з 1947). Член КПРС з 1944. В 1922 закінчив Київ. консерваторію (з вокалу — у М. *Микиші,* Є. Збруєвої). Сценічну діяльність почав 1919 в оперній студії «Молодий оперний театр» у Києві. З 1921 — соліст оперних театрів Києва, Одеси, Харкова, Пермі, Саратова, Новосибірська. Партії: Тарас Бульба (однойменна опера Лисенка), Руслан («Руслан і Людмила» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Дон Базіліо («Севільський цирульник» Россіні) та ін. З 1928— режисер Укр. опери (Полтава; див. *Перший український театр опери та балету),* з 1933— художній керівник оперних театрів Дніпропетровська, Харкова, Львова, 1947—54 — Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Молода гвардія» Ю. Мейтуса, «В бурю» Т. Хренникова, «Іван Сусанін» М. Глинки, «Борис Годунов» М. Мусоргського (виконував гол. роль), «Князь Ігор» О. Бородіна, «Аїда» Дж. Верді та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1949.
Тв.: Иван Сергеевич Паторжинский. К., 1960; Петр Сергеевич Белинник. К., 1960; Дмитро Михайлович Гнатюк. К., 1961; Михайло Іванович Донець. К., 1965; Що таке театр. К., 1961; Київський державний ордена Леніна академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка. К., 1968.
І. Д. Гамкало.

СТЕФАНО́ВИЧ Яків Васильович [28.XI (10.XII) 1854, с. Дептівка, тепер Конотопського району Сум. обл.— 1 (14).IV 1915, с. Красний Колядин, тепер Талалаївського району Черніг. обл.] — революц. народник. Син священика. Навчався в Київ. ун-ті. В 1873—74 входив до гуртків *чайковців* і *«Київської комуни».* В 1875 — один з організаторів гуртка *«південних бунтарів»* і 1877 *«Таємної дружини».* У вересні 1877 С. заарештовано і ув'язнено в Лук'янівській тюрмі в Києві, звідки в травні 1878 він утік; емігрував за кордон. Повернувшись до Росії, в липні 1879 вступив до орг-ції *«Земля і воля»,* а після її розколу приєднався до *«Чорного переділу»,* став одним з його керівників. У 1879—80 вів пропаганду серед робітників Одеси. З листопада 1881 С. — член Виконавчого к-ту *«Народної волі».* В лютому 1882 С. заарештовано в Москві. За *«процесом 17-ти»* (1883) засуджений до 8-річної каторги, яку відбував на Карі. З 1890 — на поселенні в Якутській обл. З 1905 жив у Черніг губ., від політ. діяльності відійшов.

СТЕФАНО́ВИЧ-ДОНЦО́В Михайло Якович [1753, с. Козли, тепер смт Михайло-Коцюбинське Черніг. р-ну Черніг. обл.— 6 (18). III 1833, Чернігів] — укр. лікар. Навчався в Черніг. колегіумі (1765—71) і в мед. школі при Петерб. адміралтейському госпіталі (1772—74). Звання лікаря здобув 1778, штаб-лікаря — 1785. Працював на Україні та в Костромській, Нижегородській і Воронезькій губерніях. Виступав проти сваволі поміщиків, за що зазнав переслідувань і був засуджений до 10 років каторги. Праці С.-Д. присвячені описові травматичної епілепсії, чуми, бронхолегеневої нориці, лікуванню переломів кісток та отруєнь після укусів тарантула. Винайшов інструмент для витягання сторонніх тіл з стравоходу.
М. К. Бородій.

СТЕФАНО́ВИЧ-ДОНЦО́В Яків Васильович (1752, с. Церковище, тепер с. Новоукраїнське Ріпкинського р-ну Черніг. обл.— 1829, м. Могилів, тепер Могилів-Подільський) — укр. лікар. Навчався в Черніг. колегіумі (1766—71) та мед. школі при Моск. госпіталі (1772—74). Після здобуття звання лікаря (1777) працював у Києві (1778—84), в м. Острі на Чернігівщині (1785—89), в Петербурзі (1789—97). В 1793 захистив докторську дисертацію про масові харчові отруєння *(ріжками)* на Україні. В 1797—1802 — інспектор Воронезької лікарської управи, 1802—29 — карантинний лікар в Євпаторії та Могилеві. Праці С.-Д. присвячені вивченню запалення плеври та патологічних пологів. Склав медико-топографічний опис Воронезької губернії (1798).
М. К. Бородій.

СТЕ́ФЕНСОН (Стівенсон; Stephenson) Джордж (9.VI 1781, Уайлем, Нортамберленд — 12.VIII 1848, Тептон-Гаус, Честерфілд) — англ. конструктор і винахідник, який поклав початок розвиткові парового залізничного транспорту. Перший паровоз («Блюхер») створив 1814 для рудника. У 1823 заснував у Ньюкаслі перший в світі паровозобудівний з-д, де сконструював (1829) *паровоз* «Ракета» для залізниці заг. користування Манчестер — Ліверпуль. Вперше розв'язав деякі складні питання залізнич. техніки: зведення мостів та ін. штучних споруд, застосування заліз. рейок на кам'яних опорах тощо.

СТЕФУРА́К Степан (16.I 1846, с. Старий Угринів, тепер Калуського району Івано-Франківської обл. — 25.IX 1888, Львів) — український актор. Чоловік І. *Стефуракової.* У 1869—88 працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Ролі: Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Нечипір («Пошились у дурні» Кропивницького), Чопорій («Підгіряни» Гушалевича), Земляника («Ревізор» М. Гоголя), Дикой («Гроза» О. Островського), Міллер («Підступність і кохання» Шіллера).
П. К. Медведик.

СТЕФУРАКО́ВА Іванна (2.I 1849, Львівщина — 16.III 1885, Броди, тепер місто Львів. обл.) — укр. актриса. Дружина С. *Стефурака.* В 1870—84 працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Серед ролей — Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Стеха («Назар Сто-

доля» Шевченка), Анна («Підгіряни» Чушалевича, муз. Вербицького), Кулина («Чорноморці» Старицького, муз. Лисенка), Орина («Одруження» М. Гоголя).

П. К. Медведик.

СТЕФ'ЮК Марія Юріївна (н. 16.VII 1948, с. Рожнів Косівського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1979). У 1973 закінчила Київ. консерваторію, з 1972 — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Антоніда («Іван Сусанін» Глинки), Марфа («Царева наречена» Римського-Корсакова), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді), Марильця («Тарас Бульба» Лисенка), Нова русалка («На русалчин великдень» Леонтовича), Милуша («Ярослав Мудрий» Г. Майбороди). Концертна діяльність. Премія Ленінського комсомолу, 1982.

І. Д. Гамкало.

СТЕХІОМЕ́ТРІЯ (від грец. στοιχεῖον — елемент, основа і μετρέω — вимірюю) — вчення про кількісні співвідношення між масами (об'ємами) реагуючих речовин. Включає виведення *формул хімічних рівнянь хімічних реакцій*. Осн. положення С. грунтуються на *Авогадро законі*, *Гей-Люссака законі*, *кратних відношень законі*, *сталості складу законі*, *еквівалентів законі*, законі збереження маси (див. *Маса* у фізиці). Стехіометричні розрахунки широко застосовують у хім. аналізі, хім. технології й металургії.

СТЕЦЕ́НКО Григорій Андрійович (квітень 1710 або 1712, Ромни, тепер Сумської обл.— 11.II 1781, там же) — укр. живописець. Майстерності, ймовірно, навчався у золотаря й живописця А. Атовича. В 40—50-х рр. перебував у Глухові, Козельці, виконуючи настінні розписи і картини на замовлення К. *Розумовського*. З ім'ям С. пов'язують декоративне оздоблення та створення ікон для церков Воскресіння Христа (1748) і Різдва богородиці (1758) в Козельці, Спасо-Преображенського собору в Почепі (1758—59; тепер Брян. обл.), палаців К. і О. Розумовських у садибі «Покорщина» (тепер у межах Козелецького р-ну Черніг. обл.). Відомі також картини «Покладення в труну», «Воскресіння Христа», «Іоанн Богослов», у яких біблійні сюжети правили за основу для створення жанрових композицій з життя сучасників. Є припущення, що С. належить «Портрет Н. Д. Розумовської» (1753), а також ікона «Роменська мадонна». У 1766 був призначений *значковим товаришем* Лубенського полку.

Літ.: Мусієнко П. Видатний український художник XVIII ст. «Мистецтво», 1959, № 6; Новаківська Н. П. Художники Лівобережної України, Слобожанщини й Києва XVIII ст. «Українське мистецтвознавство», 1969, в. 3.

СТЕЦЕ́НКО Кирило Григорович [12 (24).V 1882, с. Квітки, тепер Корсунь-Шевченківського району Черкас. обл.— 29.IV 1922, с. Веприк, тепер Фастівського р-ну Київ. обл.] — укр. композитор, хоровий диригент, муз. громадський діяч. У 1903 закінчив Київ. духовну академію. Музичну освіту здобув у Києві в муз. уч-щі Російського муз. т-ва та Муз.-драм. школі Миколи Лисенка (1904—07), брав уроки композиції у Г. Любомирського. Одночасно викладав спів у гімназії та вчительській семінарії. У 1907 за співчуття революц. рухові С. було вислано з Києва. В 1907—10 викладав спів у школах Александровська-Грушевського (тепер м. Шахти Ростов. обл.), Білій Церкві та у Тиврові (тепер смт Вінницької обл.). Політ. утиски в країні 1912—16 спричинили тяжку душевну кризу С. Прийнявши сан священика, він оселився в с. Голово-Русаві (тепер у складі с. Олександрівки Томашпільського р-ну Вінницької обл.). Творче піднесення у С. почалося після 1917. Працював у Всеукраїнському муз. комітеті відділу мистецтв при Наркомосі УРСР, з 1920 керував муз.-хоровою секцією муз. відділу «Дніпросоюзу» в Києві. За його ініціативою було створено мандрівні хорові капели, освоєно нотодрукування, засновано муз. б-ку. Викладав у Муз.-драм. інституті ім. М. В. Лисенка (Київ). З грудня 1920 жив у с. Веприку. Творчість С. гуманістична, містить гострі суспільно-етичні проблеми. Музика емоційна, насичена мелодизмом. Їй властиві національні інтонації і ладогармонічний колорит, висока культура розгортання музичної форми, стисліть вислову. Серед ранніх творів — хори «Бурлака», «Рано-вранці новобранці» (1904, слова Т. Шевченка), «Рости, квіте» з незакінченої опери «Полонянка»; солоспіви «Плавай, плавай, лебедонько» (слова Т. Шевченка), «Вечірня пісня». В 1905—11 написав твори, пройняті революц. настроями: хори «Содом», «Прометей», «Сон» (слова П. Грабовського), «Хмари», кантати «Шевченкові», «Єднаймося» (слова І. Франка), а також сатиричну піснюсцену «Цар Горох», оперу «Кармелюк». До кращих творів належать хори «То була тихая ніч» (слова Лесі Українки), «Усе жило», 50 акапельних обробок колядок і щедрівок (1907—10), музика до вистав «Сватання на Гончарівці» (1909), «Про що тирса шелестіла» (поставлена 1916 *Театром Миколи Садовського* в Києві), дит. опери «Лисичка, Котик і Півник» (1910) та «Івасик-Телесик» (1911). Після 1917 С. написав хори «Знов весна» (слова Лесі Українки), «Над нами ніч» (слова О. Олеся), «Свобода, рівність і любов» (1920, слова П. Тичини), кантату «У неділеньку святую» (1918, слова Т. Шевченка), одноактну оперу «Іфігенія в Таврііді» (1921, за драмою Лесі Українки), музику до «Гайдамаків» Шевченка (1919—21, для хору, солістів, симф. оркестру). С.— організатор і учасник багатьох шевченківських концертів.

Літ.: Горюхіна Н., Єфремова Л. К. Г. Стеценко. К., 1955; Пархоменко Л. О. Кирило Григорович Стеценко. К., 1973; Лісецький С. Риси стилю творчості Стеценка. К., 1977; Кирило Стеценко. Спогади. Листи. Матеріали. К., 1981; Тичина П. Подорож з капелою К. Г. Стеценка. К., 1982.

Л. О. Пархоменко.

СТЕЦЕ́НКО Степан Омелянович [н. 9 (22).XII 1903, с. Стоянівка Єлизаветградського повіту Херсонської губ.] — один з організаторів і керівників підпільного і партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, держ. і парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1926. В 1920—22 — у Червоній Армії. В 1922—32 — на комсомольській і парт. роботі на Єлизаветградщині, з 1932 — на парт. і госп. роботі в Луганську (з 1935 — Ворошиловград). У 1942—43 — секретар Ворошиловгр. підпільного обкому партії. З 1943 — секретар Ворошиловгр. міськкому КП(б)У, 1948—50 — голова Ворошиловгр. облвиконкому. З 1950 — перший секретар Чернів. міськкому партії, 1955 працював в апараті ЦК КП України. В 1955—63 — секретар Черкас. обкому партії, 1964—67 — голова Черкас. облвиконкому, 1967—75 — перший заст. Голови Президії Верховної Ради УРСР. З 1975 — на пенсії. На XXIV з'їзді Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 5—8-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

М. Ю. Стеф'юк.

СТЕЦЕ́НКО Юрій Миколайович (н. 11.IV 1945, Київ) — укр. рад. спортсмен, весляр на байдарках, засл. майстер спорту (з 1970). Член КПРС з 1967. Олімпійський чемпіон (1972) на байдарці-четвірці. Чемпіон світу (1966, 1970—71), Європи (1970); багаторазовий чемпіон СРСР (1964—65, 1967—72) у складі різних екіпажів на різні дистанції. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

К. Г. Стеценко.

СТЕЦЮ́К Катерина Ісаківна [н. 10 (23).XI 1905, с. Шпитьки, тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. В 1928 закінчила Київ. ін-т нар. освіти. З 1938 — наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Одночасно з 1938 по 1953 викладала історію СРСР та історію УРСР у Київ. пед. ін-ті та Вищій парт. школі при ЦК Компартії України. Досліджує питання історії України 2-ї пол. 17 ст.

Тв.: Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х рр. XVII ст. К., 1960.

СТЕЧИ́НСЬКА Елеонора (18.VIII 1852, м. Клуж, тепер Румунія — 13.XI 1924, Львів) — укр. актриса. Мати С. *Стадникової*, дружина А. *Стечинського*. В 1879—1917 працювала у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1896—97 — в укр. трупах Ю. Косиненка та І. Мороза на Наддніпрянщині. Серед ролей — Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Ключниця («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Явдоха («Безталанна» Карпенка-Карого), Зінка («Нещасна любов» Манька), Баба з вулиці («Міщани» Горького), Анна («Верховинці» Коженьовського), Йоель («Урієль Акоста» Гуцкова).

П. К. Медведик.

СТЕЧИ́НСЬКИЙ Андрій Федорович (справж. прізв.— Мужик; 16.XII 1849, с. Хрінів, тепер Ка-

Г. А. Стеценко (?). Роменська мадонна. Ікона середини 18 ст.

А. Ф. Стечинський.

м'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. — 5.IV 1896, м. Золочів, тепер Львів. обл.) — укр. актор, режисер, драматург. Чоловік Е. *Стечинської*, батько С. *Стадникової*. Сценічну діяльність почав 1867 в *Театрі товариства «Руська бесіда»*. У 1868—69 виступав у приватних мандрівних трупах О. *Бачинського* і А. *Моленцького* на Правобережній Україні. У 1869—96 (з перервами) працював у Театрі т-ва «Руська бесіда» (з 1893— режисер, 1894—95 — директор театру). В 1873—77 служив у австр. армії, 1881—83 перебував у приватній трупі Т. *Романович*. Ролі: Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Дранко («Пошились у дурні» Кропивницького), Микита Сойка («Учитель» Франка), Кабиця («Чорноморці» Старицького, муз. Лисенка). Автор драм «Міщанка», «Чорний Матвій», комедії «Псотниця», мелодрами «Довбуш», текстів оперет «Весілля на обжинках», «Садагурський дяк» (обидві — муз. С. *Воробкевича*). Переклав укр. мовою п'єси «Ревізор» і «Одруження» М. Гоголя. *Р. Я. Пилипчук.*

СТЕШЕ́НКО Іван Матвійович [літ. псевд.— Сердешний, Січовик, Світленко; 12 (24).VI 1873, Полтава — 30.VI 1918] — укр. літературознавець і письменник буржуазно-ліберального напряму. Закінчив Київ. ун-т. В період громадян. війни опинився в таборі бурж. націоналістичної контрреволюції. Автор праць про І. Котляревського, Т. Шевченка, О. Стороженка, про укр. драму. Видав збірки поезій «Хуторні сонети» (1899), «Степові мотиви» (1901). Писав також прозові й драм. твори. Перекладав з ін. л-р (Овідій Назон, Ф. Шіллер та ін.). *О. Ф. Ставицький.*

СТЕШЕ́НКО Іван Никифорович [12 (24).I 1894, м. Лебедин, тепер Сум. обл.— 3.V 1937, Харків] — укр. рад. співак (бас). Співу навчався в Італії. Дебютував 1914 в Бергамо. Співав у театрах Італії, Англії, Польщі, Франції, США. В 1917—21 — соліст Київ. опери, 1921—34 — Харківського театру опери та балету, 1934—37 — артист Харків. філармонії. Партії: Тарас Бульба (однойменна опера Лисенка), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Годунов («Борис Годунов» Мусоргського), Мефістофель (однойменна опера Бойто, «Фауст» Гуно).

СТЕШЕ́НКО Ірина Іванівна [н. 22.VI (4.VII) 1898, Київ] — укр. рад. актриса, письменниця. Дочка І. М. *Стешенка* і О. *Стешенко*. В 1920 закінчила Київ. муз.-драматичний ін-т ім. М. Лисенка. В 1920—49 — актриса Київ. і Харків. театрів, зокрема 1923—34 — театру *«Березіль»*. Серед ролей — Сірчиха («За двома зайцями» Старицького), Марися («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого), Бочкарьова («Платон Кречет» Корнійчука), Дорина («Тартюф» Мольєра). Перекладала твори рос. і зарубіжної класики.

СТЕШЕ́НКО Оксана Михайлівна (1875, с. Карпівка, тепер Кременчуцького р-ну Полтав. обл.— 1941) укр. письменниця. Дочка М. П. *Старицького*. Закінчила гімназію в Києві (1892). Займалася літ.-пед. діяльністю. Автор хрестоматії для дітей «Рідні колоски» (1924—25, в 2-му вид. «Колоски життя»), творів для дітей «Як Юрко подорожував на Дніпрові пороги» (1929), «Герої зв'язку» (1930) та ін. Переклала укр. мовою «Пани Головльови» М. Салтикова-Щедріна (1939), рос. мовою — повість «Кармалюк» М. Старицького. Написала ряд статей з літературознавства.

СТЕШЕ́НКО Ярослав Іванович [24.III (6.IV) 1904, Київ — 11.III 1939] — укр. рад. бібліограф. Син І. М. *Стешенка* і О. М. *Стешенко*. Закінчив Київ. ін-т нар. господарства (1928). З 1929 працював у Києві в *Книгознавства українському науковому інституті*. Автор праць з питань бібліографії, книгознавства, про Г. Нарбута, С. Маслова, окремих бібліографічних покажчиків. *Ф. К. Сарана.*

СТЕШКО́ Федір [4 (16).IX 1877, с. Кам'янка, тепер Менського р-ну Черніг. обл.— 31.XII 1944, Прага] — укр. і чес. музикознавець, бібліограф і педагог. Навчався на юрид. ф-ті Київ. і Одес. ун-тів. Муз. освіту здобув у Карловому ун-ті в Празі (1923—26). Доктор музикознавства (з 1936). У 30-х рр. був головою Укр. муз. товариства в Празі. Автор досліджень з історії укр. музики 17—18 ст. і чес.-укр. музичних зв'язків. *І. М. Лисенко.*

СТЄЧКІН Борис Сергійович [24. VII (5.VIII) 1891, с. Труфаново, тепер Тул. обл.— 2.IV 1969, Москва] — рад. вчений у галузі гідроаеромеханіки й теплотехніки, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1961). Після закінчення (1918) Моск. вищого технічного училища (тепер МВТУ ім. М. Е. Баумана) викладав у ньому (1918—27) і Моск. авіац. ін-ті (1933—37). Разом з М. Є. *Жуковським* брав участь у створенні Центр. аерогідродинамічного ін-ту (ЦАГІ). Один з організаторів Військово-повітряної інженерної академії ім. М. Є. Жуковського (1921—53 — її професор). З 1954 — професор Моск. автомоб.-дорожнього ін-ту. У 1954—61 — зав. лабораторією двигунів, перетвореної (1961) на Інститут двигунів АН СРСР (1961—62 — директор ін-ту). С.—творець теорії теплового розрахунку авіаційних двигунів, методики побудови їхніх характеристик, теорії повітряно-реактивних двигунів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1957.

Тв.: Газотурбинные установки. М., 1956; Теория реактивных двигателей. Лопаточные машины. М., 1956.
Літ.: Чуев Ф. И. Стечкин. М., 1978.

СТЖИЖО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура раннього періоду *бронзового віку*. Назва походить від найменування поселення в Стжижові на Люблінщині (ПНР), розкопаного в 30-х рр. 20 ст. Пам'ятки С. к. (поселення, грунтові могильники, кургани, скарби бронзових виробів та ін.) поширені на тер. УРСР, зокрема на тер. Зх. Волині і у верхів'ях Бугу. Носіями С. к. були землеробсько-скотарські племена. С. к. належить до пізніх проявів *шнурової кераміки культур*. Істор. доля племен С. к. тісно пов'язана з виникненням на цій території *тшинецької культури* і *комарівської культури*.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. К., 1974. *І. К. Свєшников.*

СТИ́ГЛІСТЬ РОСЛИ́Н — 1) Фізіологічна С. р.— ступінь достигання рослини, коли вона досягає здатності розмножуватися. 2) Господарська С. р.— стан рослин або їхніх органів, коли вони придатні для збирання й використання в г-ві (напр., кукурудза на силос чи зелений корм, трави на сіно або трав'яне борошно тощо). Термін С. р. використовують і для позначення окремих фаз періодів наливання та достигання зерна хлібних злаків — *молочна стиглість, воскова стиглість* і завершальна, або *повна стиглість*, за якої у відповідних умовах зерно проростає, виявляючи здатність рослин до *розмноження*. У соковитих насіннячкових культур (яблуні, груші) розрізняють стиглість знімальну та технічну. Див. також *Дозорювання плодів, Збирання врожаю*. *М. К. Іжик.*

СТИ́ГМИ (грец. στίγμα — тавро, пляма, виразка) — 1) Мітки або тавро на тілі раба або злочинця у Старод. Греції. 2) Отвори, що ними відкриваються назовні органи дихання у ряду членистоногих тварин. 3) Численні зяброві отвори в глотці *асцидій*. 4) Світлочутливі *органели* у забарвлених *джгутикових*. 5) Червоні плями і виразки, що іноді утворюються на тілі у хворих на *істерію*.

СТИ́ЛІ МО́ВИ — різновиди *літературної мови* й *мовлення*. Становлять сукупність мовних засобів і прийомів, вибір яких зумовлений змістом, характером і метою висловлювання, світоглядом того, хто пише чи говорить, боротьбою історико-літ. тенденцій на певному етапі розвитку літ. мови тощо. С. м.— категорія історична. В укр. мові С. м. почали формуватися в 16 ст. За функціональним принципом виділяють такі стилі писемної мови: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, епістолярний, художньо-белетристичний; стилі усної мови: розмовне мовлення, ораторський стиль та ін. Розрізняють також експресивно-емоційні стилі: урочистий, інтимний, гумористичний. С. м.— не замкнуті системи, вони перебувають у постійній взаємодії.

Літ.: Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М., 1977; Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. К., 1970.
Г. М. Гнатюк.

СТИЛІЗА́ЦІЯ — 1) В літературі — художній прийом, свідоме і цілеспрямоване відтворення особливостей літ. *стилю* іншої епохи, літ. течії або напряму, фольклорного жанру, індивідуальної стильової манери певного автора. До С. належать казки О. Пушкіна, деякі твори Т. Шевченка («Гамалія» та ін.), стилізовані під нар. пісні й думи. С. відрізняється від наслідування, епігонства. До С. близькі *пародія, травестія*, оповідь.

2) В мистецтві — узагальнення зображуваних реальних предметів шляхом спрощення малюнка, форми тощо. С. характерна для *декоративно-ужиткового мистецтва*, особливо для *орнаменту*. С. об'ємної форми виробів властива *дизайну*. У багатьох випадках С. є важливим прийомом книжкової графіки, театрально-декораційного мистецтва, мультиплікаційного кіно. С. також наз. свідомо наголошуване наслідування стильових особливостей мистецтва певної істор. епохи або нар. творчості в архітектурі, музиці, театрі, кіно.

В. Г. Бойко (С. в літературі).

СТИЛІ́СТИКА — галузь *мовознавства*, яка вивчає *стилі мови*, суть і специфіку функціонального розшарування мови на лексико-фразеологічному, фонетичному, морфологічному, словотвірному й синтаксичному рівнях у плані *синхронії* та *діахронії*. В С. досліджуються смислові й експресивні відтінки в паралельних синонімічних мовних виразах, співвідносні варіанти мовних одиниць, в яких закладена можливість вибору серед них потрібної в даній мовній ситуації. С. тісно пов'язана з *нормами мовними*. С. поділяють на функціональну, С. мовних одиниць, С. тексту, С. мови худож. л-ри, практичну С. Як окрема галузь С. сформувалася в 20-х рр. 20 ст. Значний внесок у розвиток рад. С. зробили Л. В. Щерба, Г. О. Винокур, В. В. Виноградов, О. І. Єфімов, Б. О. Ларін та ін.; на Україні — М. Т. Рильський, Л. А. Булаховський, І. К. Білодід, Г. П. Іжакевич, М. М. Пилинський та ін.

Літ.: Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963; Ефимов А. И. Стилистика русского языка. М., 1969; Сучасна українська літературна мова. Стилістика. К., 1973; Ижакевич Г. П., Кононенко В. И., Пилинский Н. Н., Сиротина В. А. Сопоставительная стилистика русского и украинского языков. К., 1980.

Г. М. Гнатюк.

СТИЛОБА́Т (грец. στυλοβάτης) — в античній архітектурі горішня поверхня східчастого цоколя (*стереобата*) давньогрец. храму, на якій споруджувалась колонада. Іноді С. називають всю сходинку стереобата. Іл. див. до ст. *Стереобат*, с. 533.

СТИЛЬ (франц. style, від лат. stylus, stilus, букв.— загострена паличка для писання) — 1) Сукупність ідейно-етичних норм і характерних рис діяльності, поведінки, методу роботи й способу життя (напр., *ленінський стиль роботи*). 2) Система літочислення (старий стиль, новий стиль). Див. *Календар*. 3) Сукупність ознак, особливостей, властивих чому-небудь (напр., стиль одягу). Див. також *Стилі мови*, *Стиль художній*.

СТИЛЬ ХУДО́ЖНІЙ — усталена системна єдність образних засобів, прийомів та ідейно-художнього змісту, яка формується в певних суспільно-істор. обставинах і характеризує неповторну своєрідність творів мистецтва. С. х. завжди зумовлений художньо-світоглядною позицією митця і методом (див. *Метод художній*), якого він дотримується. В античні часи термін «стиль» означав особливості індивідуальної творчої манери автора, його худож. почерку. Поняття індивідуального стилю як сукупності худож. прийомів, що визначає творче обличчя письменника, художника, композитора та ін., збереглося і в сучасному літературознавстві та мистецтвознавстві (напр., стиль Коцюбинського, стиль Нарбута, стиль Леонтовича). Інколи говорять навіть про стиль певного періоду в творчості митця або окремого твору (стиль раннього Достоєвського, стиль роману «Війна і мир»). Проте ще у 18—19 ст. поняття «стиль художній» набуло і ширшого змісту. Тепер цей термін існує на кількох рівнях. Ним визначають певні періоди розвитку л-ри і мист-ва (т. з. історичні стилі: античний стиль, стиль *Відродження*, *бароко* тощо); ідейно-худож. особливості різних мистецьких напрямів, течій, шкіл, груп (романтичний стиль, стиль *класицизму*, неореалістичний стиль); оригінальні, тривкі особливості л-ри і мистецтва якогось народу, країни (т. з. національні стилі: візант. стиль, япон. стиль); характерні (місцеві) групи пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва (*геометричний стиль*, *«звіриний стиль»* тощо). У марксистсько-ленінській естетиці поняття С. х. поряд з поняттям художнього методу є однією з осн. категорій, яка допомагає розкривати діалектичну єдність змісту і форми у мистецтві. Метод соціалістичного реалізму, об'єднуючи митців на основі чітких ідейних принципів, забезпечує широкий простір для особистої творчої ініціативи, виявлення нових худож. форм і стилів.

Літ.: Античные теории языка и стиля. М.—Л., 1936; Соколов А. Н. Теория стиля. М., 1968; Новиченко Л. М. Проблеми стильової диференціації в сучасних східнослов'янських літературах. К., 1968; Типология стилевого развития нового времени. М., 1976; Типология стилевого развития XIX века. М., 1977; Многообразие стилей советской литературы. Вопросы типологии. М., 1978; Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Л., 1979.

В. П. Іванисенко.

СТИ́МУЛ (лат. stimulus, букв.— загострена палиця, якою підганяли тварин, стрекало) — 1) Спонукання до дії, спонукальна причина *поведінки*. У психології поняття «стимул» застосовують при аналізі поведінки за схемою «С.— реакція» (класична *психофізика*, *біхевіоризм*; див. також *Необіхевіоризм*). 2) Подразник, що викликає реакцію. 3) Зацікавленість у здійсненні чого-небудь.

СТИМУЛЯ́ТОРИ (від лат. stimulo — збуджую, заохочую) в біології — природні або синтетичні речовини, які більшою чи меншою мірою прискорюють ферментативні реакції та ін. внутрішньоклітинні процеси (перенесення речовин, біосинтез білків тощо). С. розрізняють за місцем їх утворення, хім. будовою, специфічністю дії та ін. характеристиками. Природними С. є продукти *обміну речовин*. С. використовують, поряд з *інгібіторами*, для вивчення механізму дії багатьох процесів, що відбуваються в організмі. В медицині С. застосовують з метою профілактики та лікування різних хвороб (див. *Гормональні препарати*, *Біогенні стимулятори*). В с.-г. практиці застосовуються для прискорення росту та розвитку рослин і тварин (див. *Стимулятори росту* рослин, *Вітаміни*).

СТИМУЛЯ́ТОРИ РО́СТУ рослин — природні і синтетичні сполуки, що прискорюють ростові процеси. Природними С. р., тобто такими, що виробляються рослинами, є *ауксини*, *гібереліни*, *цитокініни* (див. *Фітогормони*), а також деякі *вітаміни*; разом з інгібіторами (див. *Інгібітори росту* рослин) вони регулюють *ріст* рослин. Синтетичні С. р., до яких належать, напр., гетероауксин, індоліл-3-масляна, α-нафтилоцтова к-ти та їх солі, використовують для обробки рослин з метою активації процесів росту і розвитку. С. р. застосовують у сільс. г-ві для стимулювання коренеутворення, цвітіння, збільшення розмірів плодів і одержання безнасіннєвих плодів, виведення насіння, бульб, цибулин із стану спокою (див. *Спокій* у рослин) тощо. Див. також *Регулятори росту* рослин.

СТИНА́ВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ НА́ФТИ — у Львів. обл. УРСР. Пов'язане з брахіантиклінальною складкою (див. *Брахіантикліналь*) *Передкарпатського прогину*. Довж. складки 10 км, шир. понад 7 км. Виявлено два нафтових поклади, пов'язані з пісковиками палеогену (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*), сумарна потужність яких понад 90 м. Нафтоносні пласти — на глиб. 3300—3700 м. Густ. нафти 796—864 кг/м³, містить 2,1—17,6% парафіну, 0,18—2,29% асфальтенів, 5—32% смол, 0,21—0,68% сірки. Родовище відкрито і експлуатується з 1967. Нафта родовища надходить на *Дрогобицький нафтопереробний завод*.

Ю. М. Мелимука.

СТИПЕ́НДІЯ (від лат. stipendium — платня) — грошова допомога, що виплачується регулярно (здебільшого щомісяця) тим, хто навчається на денних відділеннях (ф-тах) спец. навч. закладів і курсів різного типу, або особам, які проходять підготовку в системі *аспірантури* та *підвищення кваліфікації*. В СРСР існує держ. система С. Особам, направленим на навчання пром. підприємствами, будовами, радгоспами й колгоспами, С. виплачують названі орг-ції. У вузах і серед. спец. навч. закладах С. призначаються студентам з урахуванням їхньої успішності та участі у громад. роботі. В системі профес.-тех. освіти С. отримують усі встигаючі учні. Розміри С. диференціюються залежно від спеціальності, а у вузах — й від курсу навчання. Існують підвищені С. (на 25%). Розмір С. аспірантам залежить від категорії вузу, н.-д. ін-ту, в якому вони навчаються, а також від розміру зарплати до вступу в аспірантуру. Студентам і аспірантам, які мають особливі успіхи в навчанні та н.-д. роботі, призначаються іменні С. підвищеного розміру (встановлюються в пам'ять видат-

В. С. Стечкін.

М. А. Стирикович.

них діячів держави, науки, культури тощо). *Т. Л. Пономаренко.*

СТИ́ПЛ-ЧЕ́ЙЗ, стипль-чез (англ. steeplechase, від steeple — шпиль, дзвіниця і chase — гонка; спочатку — біг з перешкодами у напрямі до дзвіниці) — 1) В *кінному спорті* — скачки на дистанції 4000—7000 м з складними нерухомими перешкодами. 2) В *легкій атлетиці* С.-ч. наз. біг на 3000 м з перешкодами (5 бар'єрів заввишки 91,4 см, один перед ямою з водою).

СТИР — річка в межах Львів., Ровен. і Волин. областей УРСР та Брест. обл. БРСР, права прит. *Прип'яті*. Довж. 483 км, площа бас. 13,1 тис. км². Бере початок на пн. схилах Подільської височини, нижче заплава заболочена, шир. її подекуди досягає 1,5 км. Живлення мішане, переважно снігове. На С. споруджено водосховище, ГЕС. Використовують для тех. і побутового водопостачання, зрошування, а також як водоприймач осушувальних систем. На С.— м. *Луцьк*, нижче якого ріка судноплавна.

СТИРИКО́ВИЧ Михайло Адольфович [н. 3 (16).XI 1902, Петербург] — рад. вчений у галузі теплоенергетики і теплофізики, акад. АН СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1972). Закінчив (1927) Ленінгр. технологічний ін-т. У 1928—46 працював у Котлотурбінному ін-ті ім. І. І. Ползунова (Ленінград), 1939—71 — зав. кафедрою у Моск. енерг. ін-ті. Одночасно працював (1939—60) в Енерг. ін-ті АН СРСР, з 1961 — зав. відділом масообміну в Лабораторії високих температур (з 1962 — Ін-т високих температур) АН СРСР. Член Президії АН СРСР (з 1964). Президент Світового центру з теплообміну. Осн. праці присвячені проблемам тепломасообміну, особливо стосовно процесів генерації пари, і прогнозуванню розвитку енергетики. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

СТИРО́Л, вінілбензол, фенілетилен, $C_6H_5CH = CH_2$ — *ароматичний вуглеводень*; безбарвна рідина з своєрідним солодкуватим запахом; густина (температура 20° С) 906 кг/м³; $t_{пл}$ — 30,6° С; $t_{кип}$ 145,2° С. Не розчиняється у воді, змішується в усіх співвідношеннях з багатьма органічними розчинниками (наприклад, з ацетоном, ефіром, спиртом, вуглеводнями та їхніми галогенпохідними), добре розчиняє різні органічні речовини, полімерні матеріали. При наявності *каталізаторів* приєднує водень, хлор, бром; здатний до *полімеризації*. С. утворюється при термічній деструкції органічних речовин, міститься у продуктах крекінгу та піролізу нафтопродуктів, кам. вугілля. У пром-сті С. одержують переважно *дегідрогенізацією* етилбензолу. Застосовують для одержання полімерних матеріалів: *полістиролу* та співполімерів С. з бутадієном *(бутадієн-стирольні каучуки)*, акрилонітрилом тощо. *А. Я. Ільченко.*

СТИСК — див. *Розтяг-стиск* в опорі матеріалів.

СТИХІ́ЙНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ (від грец. στοιχεῖον — елемент, начало, основа) — теоретично неусвідомлюване переконання людей в об'єктивному, тобто незалежному від людської свідомості, існуванні предметів, явищ природи й закономірностей її розвитку. С. м. зумовлений практичною діяльністю людей, яка повсякденно доводить реальність навколишнього світу, можливість пізнання його законів (див. *Наївний реалізм*). Стихійно-матеріалістичними були деякі філос. системи в стародавніх Єгипті, Вавілоні, Індії, Китаї, в античних Греції й Римі. Після відокремлення науки про природу від філософії С. м. розвивався на грунті *природознавства*. С. м. властивий багатьом природодослідникам (т. з. природничоістор. матеріалізм), які, не проводячи свідомо лінії філос. матеріалізму або ідеалізму, вивчають природу такою, як вона є, тобто визнають її об'єктивну реальність. В. І. Ленін глибоко розкрив нерозривний зв'язок С. м. природодослідників з філос. *матеріалізмом*, показав велике значення природничоістор. матеріалізму в боротьбі проти *ідеалізму* і *релігії*. Проте, якщо природничоістор. матеріалізм не оформлюється в стрункy філос. теорію, то він не виходить за межі однобічного механістичного, метафіз. матеріалізму й вироджується, зрештою, у вульгарний *емпіризм* і *позитивізм*. У праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*» В. І. Ленін відзначав, що однією з гол. причин кризи в природознавстві було невміння природодослідників по-філософському осмислити новітні відкриття, незнання ними *діалектичного матеріалізму*.

СТИ́ЧНА ПЛОЩИ́НА — граничне положення *площини*, що проходить через три нескінченно близькі точки просторової кривої. В С. п. лежать *дотична пряма* і гол. *нормаль* просторової кривої. Ця крива перетинає С. п. в точці стикання.

СТИ́ЧНЕ КО́ЛО — граничне положення *кола*, що проходить через три нескінченно близькі точки кривої. С. к. є т. з. коло *кривини*. Воно найтісніше прилягає до кривої в якійсь точці порівняно з будь-яким ін. колом, що проходить через цю точку.

СТІ́ВЕНСОН (Stevenson) Роберт Льюїс (13.XI 1850, Едінбург — 3.XII 1894, о. Уполу, Самоа) — англ. письменник. Продовжувач кращих традицій романтизму. За походженням — шотландець. З 1890 жив на о-вах Самоа, де брав участь у боротьбі місцевого населення проти нім. колонізаторів. Перша кн.— істор. дослідження «Пентландське повстання» (1866). Писав вірші (зб. «В лісі», 1887, тощо), новели (зб. «Вечірні бесіди на острові», 1893, та ін.), нариси (зб. «В південних морях», 1896, та ін.), в яких роздуми про невідповідність мрії й дійсності переростають у викриття колоніалізму й расизму. Славу С. принесли пригодницько-психологічні романи «Острів скарбів» (1883), «Викрадений» (1886), «Катріона» (1893), філос. повість «Дивна історія д-ра Джекіля та м-ра Хайда» (1886) та істор. романи («Принц Отто», 1885; «Чорна стріла», 1888, та ін.), в яких звучать антибурж. та гуманістичні мотиви. Автор літ.-критичних праць («Спогади й портрети», 1887, та ін.).

Тв.: Укр. перекл.— Чорна стріла. К., 1958; Викрадений. К., 1960; Катріона. К., 1961; Острів скарбів. К., 1974; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1967; Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1981.

Літ.: Олдингтон Р. Портрет бунтаря. Пер. с англ. М., 1973; Левидова И. М. Роберт Луи Стивенсон. Биобиблиографический указатель. М., 1958.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

СТІГ — гірська вершина у пн.-сх. частині хребта *Свидовець*, у межах Закарп. обл. УРСР. Вис. 1707 м. Складений з піщано-глинистих відкладів. Пн. схили вкриті хвойним лісом, на привершинних пологих ділянках — *полонини*. Подекуди збереглися сліди льодовикових *карів*.

М. М. Койнов.

СТІЖКІ́ВСЬКЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Шахтарській міськраді, за 13 км від залізнич. ст. Розсипна. 6,4 тис. ж. (1982). Кам.-вуг. шахти «Стіжківська» і «Вінницька», будинок побуту. 4 заг.-осв. школи, 2 мед. пункти, клуб, кінотеатр, 4 б-ки. С. утворене 1954, с-ще міськ. типу — з 1956.

СТІ́ЙБИЩЕ — в минулому тимчасове поселення у кочовиків-мисливців та оленярів Сибіру. У С. налічувалося від одного до кількох десятків чумів. В археології С. називають місця тимчасових поселень первісних мисливців часів раннього *палеоліту* (поселення пізніших часів *кам'яної доби* називають *стоянками*).

СТІЙКІ ПАСИ́ВИ — суми постійної нормальної кредиторської заборгованості і коштів цільового призначення, що перебувають в обороті соціалістичного підприємства (об'єднання), прирівнювані за умов використання їх до власних оборотних коштів. До С. п. належать: мінім. заборгованість робітникам і службовцям по заробітній платі та відрахуванням на *соціальне страхування*, резерв наступних виплат заробітної плати за час чергових відпусток і одноразової винагороди за вислугу років, а також кошти амортизаційного фонду, спрямовані на утворення виробничих запасів для капітального ремонту. В галузях з тривалим циклом виробн. (суднобудування, важке машинобудування тощо) до С. п. належить заборгованість замовникам щодо часткової оплати замовлень. До С. п. відносять також суми, вилучені на особливий рахунок у Держбанку СРСР при кредитуванні по обороту матеріальних цінностей та ін. Визначають С. п. у фінанс. планах, у бухгалтерських звітах їх виділяють окремою групою в розділі А *пасиву* балансу.

СТІ́ЙКІСТЬ ЕНЕРГЕТИ́ЧНОЇ СИСТЕ́МИ — здатність *енергетичної системи* відновлювати вихідний (чи близький до нього) режим дії при незначному або значному його порушенні. Незначне порушення режиму дії енергосистеми може відбуватися під час передавання великої потужності по довгих *лініях електропередачі*, що з'єднують групи *синхронних електричних машин*, або в разі зниження

напруги електричної у вузлах навантаження. За таких умов С. е. с. забезпечують підвищенням номінальної напруги і зниженням індуктивного *електричного опору* далеких ліній електропередачі, автом. регулюванням збудження великих синхронних машин (див. також *Автоматичне регулювання напруги*), застосуванням синхронних електричних *компенсаторів* і *синхронних електродвигунів* у вузлах навантаження тощо. Значне порушення режиму спричинюється гол. чин. коротким замиканням в електр. мережах. За цих умов С. е. с. підвищують переважно швидким відмиканням ділянок, де сталося коротке замикання, і автом. повторним вмиканням електр. устаткування, гальмуванням генераторів та ін.

СТІЙКІСТЬ РУ́ХУ в механіці — поняття, що означає тривалість збереження будь-якої характеристики руху мех. системи (див. *Механіка*). Основи сучасної теорії С. р. закладено в працях О. М. *Ляпунова*. Рух системи наз. стійким за Ляпуновим, якщо одержані в деякий момент часу малі збурення координат і швидкостей, що визначають цей рух, залишаються малими. Умови, при яких досліджуваний рух є стійким, наз. критеріями стійкості. В теорії С. р. вивчаються методи оцінок С. р. за лінеаризованими рівняннями руху, або за т. з. «рівняннями збуреного руху», а також якісні методи визначення меж застосовності цих оцінок. І ті й другі широко використовують при створенні машин, механізмів тощо.

Літ.: Кильчевский Н. А. Курс теоретической механики, т. 2. М., 1977.

О. О. Горошко.

СТІЙКІСТЬ СПОРУ́Д — здатність споруд зберігати первісний стан рівноваги при діянні на них зовнішніх сил; розділ *будівельної механіки*, який стосується методів *розрахунку споруд* на стійкість. Якщо споруда не спроможна чинити опір діючому навантаженню, вона під впливом найменших сторонніх чинників (зовнішніх, внутрішніх) змінює своє первісне положення або первісну форму деформівного стану (а іноді і те й інше разом). Перехід споруди з стійкого стану в нестійкий часто наз. втратою стійкості, межу цього переходу — критичним станом споруди, а відповідні навантаження — критичними. В результаті втрати стійкості звичайно відбувається *зсув* (ковзання) споруди або вона перекидається. Резерв С. с. оцінюють розрахунком, необхідним насамперед в разі діяння на споруду горизонтальних сил, напр. гідростатичного тиску на греблю, сейсмічних сил і вітру на висотні споруди, тиску грунту на підпірні стінки. У розрахунку на зсув горизонтальні сили, які діють на споруду, порівнюють з силами, що утримують її в нерухомому стані (силами тертя, зчеплення). У розрахунках на перекидання зіставляють значення перекидального моменту з утримуючим моментом (створюваним власною вагою споруди) відносно зовн. ребра фундаменту споруди. С. с.— одна з осн. вимог при проектуванні і зведенні споруд. Див. також *Динаміка споруд*, *Коливання конструкцій*, *Переміщення* в будівельній механіці.

Літ.: Киселев В. А. Строительная механика. М., 1980.

Г. В. Ісаханов.

«СТІЙКОСТІ ДРІБНО́ГО СЕЛЯ́НСЬКОГО ГОСПОДА́РСТВА ТЕО́РІЯ» — антимарксистська концепція, згідно з якою дрібне с.-г. виробництво нібито має переваги перед великим, відзначається життєздатністю і не витісняється великим капіталістичним виробництвом. Виникла й поширилась в Європі в 2-й пол. 19 — 1-й чверті 20 ст. Представники «С. д. с. г. т.» — нім. бурж. економісти Л. Брентано, М. Гехт, К. Клавкі, Г. Пудор, ревізіоністи Е. Бернштейн, Е. Давід (Австрія) та ін. В Росії прихильниками цієї теорії були народники (М. О. Каблуков, С. С. Зак та ін.), «легальні марксисти» (С. М. Булгаков, П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановський). «Критики» марксизму з агр. питання намагалися спростувати положення про заг. закономірності і єдність діяння екон. законів розвитку капіталізму в пром-сті і с. г. Вони намагалися довести, що дрібне сел. г-во є більш економічним, тому що поєднує в одній особі робітника, капіталіста і землевласника, внаслідок чого воно нібито більш стійке під час неврожаїв, екон. криз тощо. В. І. Ленін переконливо довів методологічну й теор. неспроможність «С. д. с. г. т.», викрив її антинаук. характер, реакційну політ. суть. На основі глибокого аналізу, даних агр. статистики Росії, Німеччини, Данії, США та ін. країн він показав, що розвиток капіталістичних виробничих відносин у с. г. неминуче призводить до витіснення дрібного виробн. великим і пролетаризації осн. маси с.-г. населення (див. Повне зібр. тв., т. 27, с. 181). Після 2-ї світової війни виник сучас. варіант «С. д. с. г. т.» — концепція «сімейного господарства (ферми)». Її представники — бурж. економісти Л. Сот, Ф. Роop (США), Г. Нігаус, Г. Прібе (ФРН) та ін., праві соціал-демократи ряду європ. країн — вдаються до апологетичних тверджень про нібито життєздатність, вирішальну роль «сімейного господарства (ферми)», вважають, що с. г. втрачає капіталістич. характер. Насправді після 2-ї світової війни значно посилився процес концентрації і централізації капіталу в с. г., масового розорення дрібних і середніх товаровиробників.

П. М. Леоненко.

СТІК у гідрології — стікання дощових і талих вод по земній поверхні (поверхневий С.) та переміщення їх у грунті й товщі гірських порід (*підземний стік*) у процесі *кругообігу води* на Землі. Поверхневий С. поділяють на русловий (у руслах річок і тимчасових водотоків) та схиловий. С. характеризується кількістю води, що стікає з площі водозбору за певний відрізок часу (рік, сезон, місяць тощо). Величину його вимірюють шаром води у міліметрах (сантиметрах), сумарним її об'ємом у кубічних метрах (кілометрах), пересічною витратою (у м³/с, л/с), модулем С. (кількість води, що стікає за одиницю часу з одиниці площі водозбору,— у л/с·км²). Величина та режим його залежать від сукупності фіз.-географічних умов, у першу чергу кліматичних (кількості опадів, т-ри, випаровуваності тощо). Для рівнинних районів тер. СРСР норма річного С. (пересічне значення його величини за багаторічний період) становить від 10 л/с · км² (на Пн.) до 0,5 л/с км² (на Пд.), у гірських областях зростає до 100 л/с · км².

На Україні цей показник з Пн. на Пд. змінюється від 1—4 л/с × × км² до 0,12 л/с км², досягаючи у Карпатах понад 45 л/с · км². Регулювання С. має велике значення для оптимального використання *водних ресурсів*.

СТІКА́ННЯ ЗЕРНА́ — зменшення вмісту сухої речовини *зернівки* при підвищеній вологості повітря в період достигання. С. з. відбувається в результаті посилення інтенсивності дихання та ін. біохім. процесів у зернівці (в теплу дощову погоду), вимивання з *ендосперму* розчинних вуглеводів та ін. рухливих органіч. сполук, а також вилуговування з зерна солей (у холодну дощову погоду). С. з. може бути й наслідком перетворення простих форм органіч. сполук у складніші та відтоку пластичних речовин в ін. органи рослини. С. з. призводить до недобору зерна і до значного погіршення його якості.

Заходи боротьби. Застосування правильної агротехніки вирощування зернових культур, дотримання оптимальних для кожної культури строків *збирання врожаю*.

О. І. Шаповал.

СТІКС (Στύξ) — у грец. міфології одна з річок, що оточували підземне царство *Аїд*, дочка *Океана*, уособлення мороку й жаху. Воду її вважали отруйною. За міфами, С. клялися олімпійські боги, і ця клятва вважалася священною.

СТІЛ (Steele) Річард (12.III 1672, Дублін — 1.IX 1729, Кармартен) — англ. письменник та журналіст. Перший твір — морально-дидактичний трактат «Християнський герой» (1701). Побутові комедії «Похорон» (1701), «Коханець-брехун» (1703), «Ніжний чоловік» (1705) та «Щирі закохані» (1722). Разом з Дж. Аддісоном вважається засновником англ. журналістики. Нариси С. і Дж. Аддісона в сатиричних журналах «Татлер» («Балакун», 1709—11), «Спектейтор» («Глядач», 1711—14) і «Гардіан» («Опікун», 1713), які вони видавали, зображували побут та звичаї бурж. Англії й проклали шлях реалістичному романові 18 ст.

Д. С. Яхонтова.

Р. Л. Стівенсон.

СТІЛІХО́Н (Stilicho) Флавій (бл. 360—408) — рим. полководець і держ. діяч. За походженням вандал. Висунувся на військ. і дипломатичній службі за імп. *Феодосія*. Після смерті останнього (395) С. став опікуном малолітнього імп. Гонорія і фактичним правителем зх. частини Рим. імперії. Вів успішну боротьбу проти *варварів* у Британії, на Рейні і Дунаї. В 402 двічі здобув перемогу над *Аларіхом I*. Був убитий за нака-

А. Стіль.

зом Гонорія внаслідок придворних інтриг.

СТІЛЬТЬЄС (Stieltjes) Томас Йоаннес (29.XII 1856, Зволле, Оверейссел — 31.XII 1894, Тулуза, Франція) — нідерл. математик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1894). Закінчив політех. школу в Делфті. У 1877—83 працював на Лейденській обсерваторії, з 1886 — в Тулузькому ун-ті. Осн. наук. праці стосуються теорії функціональних неперервних дробів, проблеми моментів, теорії ортогональних многочленів, наближеного інтегрування та ін. питань класичного аналізу. Узагальнив поняття інтеграла (див. *Стілтьєса інтеграл*).

СТІЛТЬЄСА ІНТЕГРА́Л — узагальнення поняття інтеграла (див. *Інтегральне числення*). Визначається формулою

$$(S)\int_a^b f(x)\,d\varphi x = \lim_{l\to 0}\sum_{k=1}^{n} f(\xi_k)\,[\varphi(x_k) - \varphi(x_{k-1})],$$

де $l = \max|x_k - x_{k-1}|$, x_k — точки поділу відрізка інтегрування, ξ_k — довільна точка відрізка $[x_{k-1}, x_k]$. С. і. запровадив Т. Й. *Стілтьєс*.

СТІЛЬ (Stil) Андре (н. 1.IV 1921, селище Ерньї, деп. Нор) — франц. письменник, публіцист. Член Франц. компартії з 1942. Учасник Руху Опору. Гол. редактор «*Юманіте*» (1950—59), пізніше — її літ. оглядач. Кандидат у члени і член ЦК ФКП (1950—69). Збірки оповідань «Слово „шахтар", товариші ...» (1949) і «„Сена" вийшла в море» (1950) про життя, боротьбу за мир і демократію франц. робітників. У романі-трилогії «Перший удар» («Біля водонапірної башти», 1951, Держ. премія СРСР, 1952; «Кінець однієї гармати», 1952; «Париж з нами», 1953) відтворено нац.-патріотичну боротьбу франц. народу. У кн. «До соціалістичного реалізму» (1952) висловив свої естетичні погляди. Романи циклу «Поставлено питання про щастя» — «Кохати будемо завтра» (1957), «Обвал» (1960), «Останні чверть години» (1962) — викривають франц. колоніалізм і расизм. Зб-ки оповідань того ж циклу «Єгипетський хліб» (1956), «Біль» (1961), «Вид на небо» (1967), романи «Ходімо танцювати, Віоліно» (1964), «Андре» (1965), «Прекрасний, мов людина» (1968), «Хто?» (1969), «Роман-сон» (1976), «Друг у дзеркалі» (1977), «Бог є дитиною» (1979) підносять соціально-політ. і морально-етичні проблеми, пов'язані з життям робітн. класу Франції. С.— член академії Гонкурів (з 1977).

Тв.: Укр. перекл.— Перший удар. К., 1953; Діти французьких докерів. К., 1958; Кохати будемо завтра. «Всесвіт», 1959, № 3; Обвал. К., 1962; Роман-сон. К., 1980; Рос. перекл.— Первый удар, кн. 1—3 [У водонапорной башни; Конец одной пушки; Париж с нами]. М., 1952—54; Вопрос о счастье поставлен. М., 1960; Мы будем любить друг друга завтра.— Обвал. М., 1961; Боль. М., 1962; Последние четверть часа. М., 1967; Пойдём танцевать, Виолина... М., 1973; Роман-сон. Рассказы. М., 1978.

В. І. Пащенко.

СТІЛЬНИКИ́ БДЖОЛЯ́НІ — воскові будівлі *бджіл медоносних* для зберігання корму (меду і *перги*), вирощування потомства і перебування бджіл. Кожен С. б. складається з вертикально розміщеного середостіння (яке може бути штучним — штучна вощина), від якого в обидва боки відходять шестигранні призматичні комірки глибиною 10—13 мм і шириною 5,3—5,5 мм. У С. б. розрізняють комірки бджоляні, трутневі, перехідні і маточні. На побудову одного С. б. йде до 150 г *воску бджоляного*.

О. Г. Мегедь.

СТІНА́ будинку — вертикальна *огороджувальна конструкція* будинку. Розрізняють С. зовнішні та внутрішні. Зовнішні С. поділяють на несучі, самонесучі та ненесучі (у т. ч. навісні). Несучі С., крім власної ваги, сприймають і передають на фундамент навантаження від перекриттів, покриттів, тиску вітру та ін. Самонесучі С. спираються на фундамент, спряжені з *каркасом* будинку і несуть навантаження тільки від власної ваги (у межах усіх поверхів будинку). Ненесучі С. сприймають власну вагу тільки у межах одного поверху і передають її на каркас або ін. опорні конструкції будинку. Внутр. С. бувають: несучі (разом з перекриттями забезпечують просторову жорсткість будинку) і ненесучі (*перегородки*); рядові й санітарно-технічні (з вентиляційними каналами, газоходами тощо). С. бувають збірними (див. *Збірні конструкції*), монолітними (див. *Монолітні конструкції*) і з поштучних *стінових матеріалів* (див. також *Кам'яні матеріали і конструкції*). Від дії грунтової вологи поверхні С., що стикаються з грунтом, захищають *гідроізоляцією*.

СТІНОВИ́Х МАТЕРІА́ЛІВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — підгалузь *будівельних матеріалів промисловості*, що виробляє *стінові матеріали*. Осн. продукція: вироби і конструкції штучного виготовлення методом формування і термічної обробки (*цегла* глиняна, силікатна та ін.), дрібні й великі блоки з ніздрюватого і щільного *силікатного бетону*, блоки з *цементного бетону*, блоки шлакобетонні, керамзитобетонні, гіпсобетонні, блоки й панелі керамічні з цегли; вироби з природного каменю (див. *Кам'яні матеріали і конструкції*). В 1913 в Росії було вироблено 3,4 млрд. шт. цегли, в т. ч. на Україні — 0,6 млрд. шт. Крім того, на Пд. України в невеликій кількості виробляли бутовий камінь і штучні стінові блоки з вапняку та черепашнику. В Рад. Союзі С. м. п. перетворилася на індустріальну галузь. На Україні С. м. п. набула розвитку в довоєнні п'ятирічки. В 1940 в республіці вироблено 1,6 млрд. шт. цегли. В післявоєнні роки збудовано потужні підприємства галузі. Серед них високомеханізовані заводи глиняної цегли в Ірпіні (Київ. обл.), Запоріжжі, Полтаві; силікатної цегли — в Херсоні, Дніпропетровську, Кривому Розі, Черкасах, Чернігові, Ладижені (Вінн. обл.), Розвадові (Львів. обл.); з-ди силікатних виробів — у Сумах, Миколаєві, Білгороді-Дністровському (Одес. обл.), Славуті (Хмельн. обл.). В 1980 на Україні вироблено понад 13,1 млрд. шт. цегли, в т. ч. буд. цегли — 9,05 млрд. шт. В одинадцятій та дванадцятій п'ятирічках у республіці намічено спорудити високопродуктивні заводи-автомати по виробн. керамічних і силікатних стінових матеріалів у Київській, Івано-Фр., Запоріз., Харків., Донец. та ін. областях.

Г. Р. Поліщук.

СТІНОВІ́ МАТЕРІА́ЛИ — будівельні матеріали, з яких зводять *стіни* будинків (споруд). Розрізняють С. м. неорганічні й органічні. Найпоширеніші неорганічні — кам'яні С. м., що їх поділяють на поштучні й великорозмірні. До поштучних С. м. належать *цегла* (глиняна, силікатна) і камені (керамічні, з *легкого бетону*, природні пиляні). Вони бувають суцільні та порожнисті, рядові та лицьові. В індустріальному буд-ві такі С. м. використовують у вигляді заздалегідь виготовлених великих цегляних блоків, віброцегляних *панелей* тощо. Великорозмірними кам'яними С. м. є блоки та панелі з *силікатного бетону* і *цементного бетону*, а також великі пиляні блоки з природного каменю (див. також *Великоблокові конструкції, Великопанельні конструкції, Кам'яні матеріали і конструкції*). Крім кам'яних С. м., для зведення самонесучих стін використовують *склоблоки* і *склопрофіліт*, панелі з азбестоцементу, анодованого алюмінію, металопластів, емальованої сталі та ін. листових матеріалів з ефективним утеплювачем (*мінеральною ватою*, пінополістиролом, перлітопластбетоном тощо). До органічних С. м. належать матеріали деревинні (колоди, бруси, щити) і т. з. місцеві — плити на основі комишу, соломи, торфу (комишит, соломіт, торфоплити). Є також С. м. на основі органічних заповнювачів і мінеральних в'яжучих речовин (*арболіт, фіброліт*). Осн. вимоги до С. м.— достатня міцність, вогнестійкість, відносно невелика об'ємна маса, низькі тепло- і звукопровідність.

І. О. Пашков.

СТІНОЛА́З (Tichodroma) — рід птахів род. пищухових ряду *горобцеподібних*. Включає 1 вид — С. червонокрилий (T. muraria), довж. тіла до 17,5 см, маса бл. 20 г. Оперення нещільне, м'яке, яскраве — сірих, чорних, червоних і білих кольорів. Поширений в горах Пд. і Центр. Європи, Азії, Кавказу. В УРСР — рідкісний залітний птах Карпат. Живе в малодоступних місцях, де є великі скелясті урвища. В пошуках їжі (гол. чин. комах) добре лазить по скелях, рідше по стовбурах дерев. Гніздо — в щілинах скель. Кладку з 3—5 яєць у травні — червні насиджує понад 2 тижні.

СТІП-ПОЙНТ — мис, крайня зх. точка Австралії (26° 09′ пд. ш., 113° 05′ сх. д.), омивається водами Індійського океану.

СТІ́РЛІНГ (Stirling) Джеймс (1692—5.XII 1770) — шотл. математик, член Лондон. королівського т-ва (з 1729). Закінчив Оксфордський ун-т. Осн. наук. праці стосуються числення скінченних різниць і теорії рядів. У праці «Різницевий метод» (1730) С. вперше

подав асимптотичний розклад логарифма гамма-функції в ряд, з якого виводиться *Стірлінга формула*, розглянув деякі нескінченні добутки, встановив окремі властивості бета-функції і гіпергеометричної функції.

СТІ́РЛІНГА ФО́РМУЛА — формула для наближеного обчислення $n! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \ldots n$, коли n достатньо велике: $n! \approx \sqrt{2\pi n}\, n^n e^{-n}$, де $\pi = 3{,}14159\ldots$, $e = 2{,}71828\ldots$ Названа ім'ям Дж. *Стірлінга*, який одержав ряд, що з нього легко виводиться ця формула.

СТІ́ЧНІ ВО́ДИ — води, забруднені в результаті використання в побуті або на виробництві, а також води від атмосферних опадів, що видаляються з територій населених пунктів і підприємств *каналізацією*. Відповідно розрізняють: побутові С. в. (води з туалетів, ванн, кухонь, лазень, перукарень, лікарень тощо), які поділяються на мінеральні (мінеральних речовин в них міститься бл. 42%), органічні (органічних — бл. 58%) та біологічні; виробничі С. в.— води, використані в технологічному процесі, рудникові і шахтні води тощо (в цих водах може міститися синильна к-та, фенол, солі міді, сполуки миш'яку та ін.), після відповідного очищення ці води можуть повторно використовуватись на виробництві; атмосферні С. в.— дощові і утворені внаслідок танення снігу та льоду, до них також відносять води від поливу вулиць і зелених насаджень. С. в. являють значну загрозу для здоров'я людини і рибництва. Тому перед спусканням їх у водойму провадять очищення стічних вод. Див. також *Очищення населених місць*, *Очищення стічних вод*, *Санітарна охорона водойм*, *Біологічне очищення стічних вод*.

«СТО ДНІВ» — друге правління *Наполеона I* у Франції (20.III—22.VI 1815) після втечі його із заслання з о. Ельба. Проти відновлення наполеонівської імперії виступила антифранц. коаліція європ. д-в. Зазнавши поразки в битві під *Ватерлоо*, Наполеон I вдруге зрікся престолу і був заслany на о. Св. Єлени. Після «С. д.» у Франції відбулася друга реставрація *Бурбонів*.

СТО ТРИНА́ДЦЯТОГО БУКОВИ́НСЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ 2 тисяч солдатів рум. армії, переважно буковинців, у м. Чернівцях проти рум. окупації. Повстання почалося стихійно 17.XI антирум. демонстрацією озброєних солдатів 113-го Буковинського полку. Кинувши проти повстанців 4 полки, рум. уряд придушив повстання. До суду було віддано 149 солдатів, з яких 7 засуджено до страти, інших — до каторжних робіт на строк від 4 до 20 років.

СТОБЕ́НСЬКІ — укр. сницарі 17—18 ст. Родом з м. Жовкви, тепер Нестеров Львівської обл. Гнат С. (третя чверть 17 ст.— 1742). Професійну освіту здобув у майстернях столярних та сницарських цехів м. Жовкви. У співавт. з Ю. Шимановичем, С. Путятицьким та В. Соковичем виконав іконостаси для церкви св. Трійці в Жовкві, а також для монастирів у Крехові, Міжгір'ї на Львівщині та с. Краснопущі (тепер Терноп. обл.). Іван Гнатович С. (поч. 18 ст.— третя чверть 18 ст.). Син Гната С. Фаху набув у майстерні свого батька; разом з ним виконав іконостаси в Жовкві, Крехові та с. Краснопущі. У 1746 переїхав до Києва, де брав участь у перебудові дзвінниці Софійського монастиря. Степан С. (поч. 18 ст.— кін. 18 ст.) — скульптор. Брат Гната С. Перші профес. навички здобув у майстерні брата. У 1746 разом з Іваном Гнатовичем С. переїхав до Києва і до 1748 вони працювали над перебудовою дзвінниці Софійського монастиря, виконавши тут все скульптурно-декоративне оздоблення. У 50-х рр. 18 ст. брав участь у спорудженні Успенської церкви в Полтаві.

Літ.: Горбенко Е. В. Новое в исследовании творчества каменных дел мастеров Ивана и Степана Стобенских. В кн. Исследование и охрана архитектурного наследия Украины К., 1980

СТО́ВБУР ДЕ́РЕВА — розвинене *стебло*, що є значно товщим і вищим (довшим), ніж бічні гілки. При моноподіальному *галуженні* С. д. — гол. вісь дерева, при симподіальному галуженні С. д. — система бічних осей різних порядків, що послідовно замінюють одна одну.

СТО́ВБУРНІ КЛІТИ́НИ — родоначальні клітини тканин, що постійно оновлюються (напр., у хребетних тварин — кровотворної, кісткової, епітеліальної тканин). Містять повну *генетичну інформацію*; здатні розвиватися у різних напрямах в межах тканинного диференціювання. Найкраще вивчені у ссавців, в т. ч. людини, кровотворні С. к. (СКК). Розрізняють поліпотентні СКК, які дають початок всім гемопоетичним та імунокомпетентним клітинам (*еритроцитам*, *тромбоцитам* і всім видам *лейкоцитів*), і уніпотентні (напівстовбурні) клітини, з яких утворюються клітини одного або двох рядів *кровотворення*. Поліпотентні СКК — це унікальна самопідтримуюча популяція клітин з великими резервними можливостями, яка функціонує все життя. Осн. місцем утворення СКК є *кістковий мозок*. За своїми морфологічними властивостями СКК подібні до *лімфоцитів*.

К. П. Зак.

СТОГЛА́ВИЙ СОБО́Р — церковний собор за участю царя *Івана IV* і представників *Боярської думи*, що відбувся в Москві 1551. Свої рішення собор виклав у т. з. Стоглаві (цей збірник складався з 100 глав, звідси назва собору). Скликаний з ініціативи уряду, щоб підпорядкувати церкву світській владі і одночасно підтримати церкву в боротьбі проти *єресей*. С. с. прийняв ряд рішень, спрямованих на зміцнення офіц. церкви, відкинув секуляризаційні плани уряду (див. *Секуляризація*), але обмежив церк. володіння в містах і фінанс. привілеї духівництва. «Стоглав» був кодексом правових норм внутр. життя рос. духівництва і його взаємовідносин з державою.

СТОГНІ́Й Анатолій Олександрович (н. 1.VI 1932, м. Чистяково, тепер м. Торез Донец. обл.) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1963. Закінчив Київ. ун-т (1956). З 1957 працює в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР, у 1964—82 — заст. директора ін-ту, одночасно з 1980 — директор Спец. конструкторсько-технологічного бюро ін-ту. Наук. дослідження в галузі теор. кібернетики, матем. забезпечення ЕОМ, автоматизованих систем управління і обробки даних. Проводить дослідження і розробки програмного забезпечення мереж ЕОМ, обчислювальних центрів колективного користування, *банків даних* та інформаційно-пошукових систем. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Республіканська премія ім. М. О. Островського, 1967. Державна премія СРСР, 1968.

Стіволаз червонокрилий.

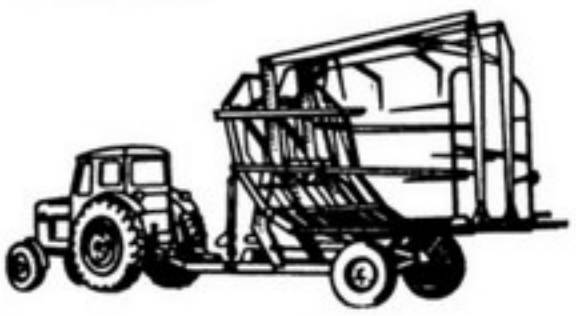

Стоговіз тракторний причіпний СТП-2.

СТОГОВІ́З — машина для механізованого навантажування, транспортування і вивантажування сіна, соломи з скирт, окремих копиць, зібраних копицевозами, *волокушами* або копицеутворювачами. Промисловість постачає с. г. стоговози СТП-2 (мал.) вантажопідйомністю 1,5 т, СП-60 вантажопідйомністю 8 т. Агрегатують С. з тракторами МТЗ-80/82 і Т-150 К.

Склад наукових консультантів, які брали участь у підготовці десятого тому УРЕ, буде опубліковано в одинадцятому томі.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Саєнко О. Ф., с. 112—113 (статтю див. у 9-му томі)
Самокиш М. С., с. 32—33
Сахновська О. Б., с. 256—257
Світлицький Г. П., с. 48—49
Світославський С. І., с. 48—49
Седляр В. Ф., с. 192—193
Сезанн П., с. 144—145
Середа А. Х., с. 112—113
Сєров В. О., с. 96—97
Скелет, с. 240—241
Скіфське мистецтво, с. 288—289
Скло художнє, с. 160—161
Скульптура, с. 320—321
Сластіон О. Г., с. 32—33
Слово о полку Ігоревім, с. 144—145
Собака свійський, с. 288—289
Собачко-Шостак Г. Ф., с. 192—193
Сонце, с 304—305
Софійський заповідник, с.208—209
Софійський собор, с. 208—209
Союз Радянських Соціалістичних Республік, зошит вклейок між с. 384—385:
Герб і прапор,
Москва і столиці союзних республік,
Природа,
Народне господарство,
Наука,
Охорона здоров'я,
Архітектура,
Образотворче мистецтво,
Декоративно-прикладне мистецтво,
Театр,
Кіно
Спектри оптичні, с. 304—305
Сполучені Штати Америки, с. 512—513
Спорт, с. 272—273
Ссавці, с. 224—225
Старицький М. П., с. 336—337
Стефаник В. С., с. 336—337
Страхов А. Й., с. 256—257 (статтю див. в 11-му томі)
Суриков В. І., с. 96—97 (статтю див. в 11-му томі)

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Донні відклади Світового океану, с. 64—65
Сірія, оглядова, с. 64—65
Сірія, економічна, с. 64—65
СРСР, фізична, с. 352—353
СРСР, геологічна, с. 352—353
СРСР, грунти, с. 400—401
СРСР, рослинність, с. 400—401
СРСР, етнографічна, с. 416—417
СРСР, політико-адміністративна, с. 416—417
СРСР, густота населення, с. 416—417
СРСР, корисні копалини, с. 432—433
СРСР, промисловість, с. 432—433
СРСР, сільське господарство, с. 432—433
США, оглядова, с. 464—465
США, промисловість, с. 464—465
США, сільське господарство, с. 480—481
Сталінградська битва, героїчна оборона радянських військ 17 липня — 18 листопада 1942 р., с. 496—497
Сталінградська битва, контрнаступ радянських військ 19 листопада 1942 р.— 2 лютого 1943 р., с. 496—497
Сумська область, оглядова, с. 480—481
Сумська область, економічна, с. 480—481 (статтю див. в 11-му томі)

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Сторінка	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
			3-й том	
448	середня	19-й знизу	Першу шахту збудовано в Лисичанську 1895.	Першу шахту збудовано в Лисичанську 1796.
			4-й том	
125	таблиця	9-й згори	Треанін	Треонін
125	таблиця	17-й згори	Прелін	Пролін
			8-й том	
302	ліва	41—42-й згори	1915 засуджений за довічне поселення	1915 засуджений на довічне поселення
			9-й том	
193	середня	33—34-й згори	(н. 25.VII 1911,	(25.VII 1911—6.IX 1979)
338	середня	19—20-й згори	Розташований в Килійському гирлі р. Дунаю.	Розташований у пониззі р. Дунаю.
між 448—449	підпис на вклейці до статті Романський стиль		**3.** Житловий будинок у Клюні. Головний фасад. Близько 12 ст. Франція **4.** Баптистерій у Пармі. Будівництво почато 1196. Італія.	**3.** Баптистерій у Пармі. Будівництво почато 1196. Італія. **4.** Церква Сан-Мікеле в Павії. 12 ст. Італія.

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, том 10

(на украинском языке)

В томі вміщено 34 сторінки ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (370 сюжетів, з них 124 — кольорові), 16 сторінок вклейок високого друку (86 сюжетів, з них 34 — кольорові), 8 вклейок кольорових карт (20 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті: 1156 ілюстрацій і 88 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУПК, ілюстрації виконано способом високого і офсетного друку на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 39.

Здано до набору 6.08.82, підп. до друку 18.02.83. БФ 02131. Формат 84 × 108 1/16. Папір ф-ки ім. Ю. Яноніса. Кудр. енц. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 34,0 + 4,75 арк. вкл. Умовн. друк. арк. 65,1. Умовн. фарб.-відб. 118,3. Облік.-вид. арк. 127,0. Тираж 50 000 прим. Зам. № 3—101. Ціна 7 крб. 50 коп.

Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 252650, Київ, 30, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць 1-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Ольвія — Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

На картах світу, материків, півостровів і гірських країн

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а—прісні, б—солоні. Позначки глибин (651)
- Озера з мінливою береговою лінією
- Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря (560)
- а—Початок судноплавства на річках, б—Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а—Піски, б—Лавові поля
- Мангрові зарості
- а—Болота, б—Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (ваді)
- Сухі русла (ваді) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а—Водорості, б—Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах: теплі, холодні

на текстових картах: теплі, холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Моли та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Родовища

- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ
- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди
- Золото
- Платина
- Уранові руди
- Берилієві руди
- Азбест
- Графіт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Мишʼякові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)
- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На кольорових картах

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Машинобудування й металообробка
- Автомобільна

На текстових картах

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна
- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна
- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. пряноші
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

На кольорових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

На текстових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства

На кольорових картах

- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

На текстових картах

- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

- Напрями ударів
- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових угруповань
- Райони зосередження: а–загальновійськові, б–кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
одбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітрянодесантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення